THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME NINETY-THREE

विष्णुस्मृतिः

केशववैजयन्तीसहिता

VISNUSMRTI

WITH THE

COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTĪ
OF NANDAPAṆḌITA

[I]

Visnusmrti

EDITED BY

PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

DEDICATED TO THE LATE

PROFESSOR K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

Printed in India
At the Vasanta Press, The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

PREFACE

WE are happy to bring out this critical edition of the *Viṣṇusmṛti* with the *Keśavavaijayantī* commentary of Nandapaṇḍita as the ninety-third volume in the Adyar Library Series. The *Viṣṇusmṛti* is one of the most important and popular basic texts on Dharma-śāstra and has been published several times. Dr. Jolly's edition of the text with brief extracts from the commentary of Nandapaṇḍita was published by the Asiatic Society of Bengal in 1881; Jolly's English translation of the text was included in the Sacred Books of the East Series and published as its seventh volume in 1880. The *Keśavavaijayantī* of Nandapaṇḍita is the only extant commentary on the *Viṣṇusmṛti.* Nandapaṇḍita, a seventeenth century scholar from Varanasi, has many works on Dharma-śāstra to his credit, and in this elaborate commentary he discusses the views of earlier writers and gives a lucid exposition of the various topics dealt with in the text. The importance of *Keśavavaijayantī* has been fully recognized by scholars like Jolly and Kane, but it is only now that this exhaustive commentary is published in full for the first time.

The publication of the *Viṣṇusmṛti* with this important commentary was contemplated by the Adyar Library long ago and the late Professor K. V. Rangaswami Aiyangar undertook to prepare the critical edition with the assistance of Sri A. N. Krishna Aiyangar who was then a member of the staff of the Adyar Library. The available manuscripts were collected and the preliminary work of collation was started. The first sixteen pages of the commentary were published as a specimen in the *Adyar Library Bulletin,* volumes 7 and 8, 1943-4; but the work did not proceed further.

When the Education Department of the Government of India offered financial aid to bring out this important work we took it up for publication. It was found on examination that the entire work of editing remained to be done. Pandit V. Krishnamacharya, with his mature scholarship and

vast experience in editorial work, undertook to prepare this critical edition with the assistance of Pandits K. Parameswara Aithal and K. Ramachandra Sarma. It is the result of his devotion and concentrated effort.

The following material has been used for bringing out the present edition:

(a) Manuscripts:

क. Madras Government Oriental Manuscripts Library MS. D. No. 2662. Paper. Devanāgarī. 37 fo. 21 lines in a page. Text only. 1 to 96 Adhyāya-s. Entitled *Bṛhadviṣṇusmṛti*.

ख. India Office Library MS. No. 1342. Paper. Devanāgarī. 299 fo. 15 lines in a page. Text and Commentary. Complete with introductory verses.

ग. India Office Library MSS. Nos. 1343 to 1345. Paper. Devanāgarī. 219, 98 and 282 fo. respectively. 11 lines in a page. Commentary only. Complete.

घ. Bhandarkar Oriental Research Institute MS. No. 39 of 1866-8 (174-VI). Paper. Devanāgarī. 309 fo. Text and Commentary. Complete. Entitled *Bṛhadviṣṇusmṛtyaparanāmaka-kāṭhakadharmasūtra*.

ङ. India Office Library MS. No. 1346. Paper. Devanāgarī. 187 fo. 10 to 12 lines in a page. Commentary. Adhyāya-s 1 to 16. Incomplete.

च. India Office Library MS. No. 5408. Paper. Devanāgarī. 239 fo. 12 to 18 lines in a page. Text and Commentary. Complete except for a gap in Adhyāya-s 5 to 18.

छ. India Office Library MS. No. 1347. Paper. Devanāgarī. 150 fo. (188 to 337). 10 to 12 lines in a page. Commentary. Breaks off in the middle of the 23rd Adhyāya.

ज. Bhandarkar Oriental Research Institute MS. No. 160 of 1895-1902. Paper. Devanāgarī. 79 fo. 8 lines in a page. Text only. Incomplete.

झ. MS. obtained from the Superintendent of Archaeology, Jodhpur. Paper. Devanāgarī. 37 fo. 10 lines in a page. Text only. Adhyāya-s 1 to 43.

ञ. Benaras Sanskrit College MS. No. 22 (of the 5th Collection). Paper. Devanāgarī. 55 fo. A fragment of the Adhyāya-s 15 and 16 of the Commentary.

ट. A MS. containing the Text and Commentary for a fragment of the work in the beginning. Details not known. Only collation sheets available.

ठ. Mysore Government Oriental Library MS. No. C. 333 (*Descriptive Catalogue*, vol. II. No. 137). Paper. Devanāgarī. 39 fo. 14 lines in a page. Text only. Adhyāya-s 1 to 96. Adhyāya-s 91 to 94 wanting.

(b) Printed editions of the Text:

1. Edited by J. Jolly, with brief extracts of the Commentary, Bibliotheca Indica Series No. 91, 1881.
2. Edited by Jivananda Vidyasagar in the *Dharmaśāstra Saṃgraha*, Calcutta, 1876.
3. Entitled *Viṣṇusaṃhitā* in the *Dharmaśāstra* or Hindu Law Codes, H. C. Das, Calcutta, 1909.
4. In the *Smṛtisaṃdarbha*, vol. I, Calcutta, 1952.

For the loan of the manuscripts we are thankful to the authorities of the India Office Library, London; the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; the

Sanskrit College, Varanasi; the Government Oriental Library, Mysore; and the Superintendent of Archaeology, Jodhpur.

We are grateful to the Ministry of Education, Government of India, for the financial assistance given for the publication of this rare work.

Our thanks are also due to Dr. V. Raghavan for his valuable suggestions and encouragement.

17 November 1964

RADHA BURNIER
Director,
Adyar Library and Research Centre

INTRODUCTION

THE antiquity of the Dharma-śāstra-s may be traced to the Vedic period, since they are based on ancient tradition and quote Vedic texts, and the old Dharma-sūtra-s form part of the Kalpa-sūtra literature which is one of the six Vedāṅga-s. Rules of moral conduct and social behaviour found scattered in the Vedic texts as well as in the epics and the Purāṇa-s were collected and arranged in a brief and systematic form in these early Dharma-sūtra-s and Smṛti-s, which consequently came to be held in high reverence and honour on a par with the divine commands of the Supreme Lord.[1] They are designated as Mūla-smṛti-s. The total number of Smṛti-s varies according to different authorities on Dharma. Yājñavalkya[2] mentions twenty, Paiṭhīnasi[3] thirty-six, Śaṅkhalikhita[4] twenty-one, and

---

[1] Vide *Mahābhāṣya*, I. 1. 47: नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति and V. 1. 119: नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति ।

[2] See *Yājñavalkyasmṛti*, I. 4, 5:

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

[3] Quoted in *Smṛticandrikā*, p. 1:

तेषां मन्वङ्गिरोव्यासगौतमात्र्युशनोयमाः ।
वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः ॥
विष्ण्वापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी बोधायनपितामहौ ॥
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एव च ।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा ॥
जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।
इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशदृषयस्तथा ॥

[4] Quoted in *Caturvargacintāmaṇi*, vol. I (BIS 72), p. 527: मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशन-आपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्रचेतसादयः ।

Prayogapārijāta[1] and *Vaijayantī*[2] mention fifty-seven. These Smṛti-s being written by different authors at different times, it was but natural if they seemed to contradict one another with regard to certain points. Hence learned scholars set themselves to write works, sometimes voluminous, discussing such problems and arriving at definite conclusions. These works are called Nibandha-smṛti-s or digests. Among them, the *Smṛticandrikā*, *Kṛtyakalpataru*, *Hemādri* and *Vīramitrodaya* deserve special mention. Commentaries on certain important Mūla-smṛti-s like those of Manu, Yājñavalkya, Viṣṇu and Parāśara were also written. Among the commentators Medhātithi, Vijñāneśvara, Aparārka, Kullūka, Mādhavācārya and Nandapaṇḍita figure prominently.

The Viṣṇusmṛti

The *Viṣṇusmṛti* belongs to the category of Mūla-smṛti-s and occupies a prominent place among them, though it is not one of the earliest. No importance can be attached to the order in which the Smṛti-s are mentioned in other works, because the latter do not agree with one another in this

[1] p. 2 f. (Mysore ed.):

मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥
संवर्तोशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च ।
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ॥
बोधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्ष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥
पारस्करश्चर्ष्यशृङ्गो बैजवापस्तथैव च ।
इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिताः ॥

[2] Ch. 100. 1: मन्वादिप्रणीतेष्वष्टादशसु धर्मशास्त्रेषु जाबाल्यादिप्रणीतेष्वष्टादशसु वसिष्ठादिप्रणीतेष्वेकविंशति-धर्मशास्त्रेषु and ch. 83. 8: सप्तपञ्चाशतां स्मृतीनामन्यतमायाः पारगः ।

respect: Yājñavalkya has Viṣṇu as the third in his list, Śaṅkhalikhita places it second and Paiṭhīnasi makes it the thirteenth. The *Viṣṇusmṛti* is said to have been revealed by the God Viṣṇu to the Goddess Earth and is in this respect unique. It apparently won great popularity as many famous authors like Vijñāneśvara (A.D. 1050), Aparārka (A.D. 1115), Devaṇabhaṭṭa (A.D. 1200) and Mādhavācārya (A.D. 1350) have profusely quoted passages from it.

Extent of the Work

The work is strangely enough divided into one hundred chapters or *adhyāya-s*, the first being introductory and the last three panegyrical of God Viṣṇu, Lakṣmī and the work itself respectively. The commentator, Nandapaṇḍita, is of the opinion that these four chapters are later additions made by a sage. But this addition must, however, have taken place long ago as a verse in chapter 99 has been quoted by Vedāntadeśika (A.D. 1300).[1] While commenting on the last verse of chapter 98, Nandapaṇḍita points out that the total number (96) of laudatory epithets of Śrī Vāsudeva in this chapter correspond to the number of chapters in the work. Thus, according to Nandapaṇḍita, the text of the *Viṣṇusmṛti* contained originally only 96 chapters, omitting chapters 1 and 98 to 100.

The chapters are not uniform in length. The longest is chapter 5 with 197 aphorisms (183 in prose and 14 in verse), while the shortest are 34, 39, 40, 42 and 76 with only two aphorisms (one in prose and one in verse). Generally all the chapters have one or more verses only at the end except chapters 54 and 96 which have also a verse in the middle. Chapters 1, 99 and 100 are wholly in verse while chapter 74 is entirely in prose. Chapters 48, 73 and 86 cite some Vedic hymns in full, while chapters 65 and 67 contain only the initial words (*pratīka-s*). Chapter 56 refers to some hymns by their conventional names (*aghamarṣaṇa*, *devakṛta*, *taratsamandīya*, etc.).

Relation to Other Smṛti-s, etc.

The *Viṣṇusmṛti* is related to the Kaṭha Śākhā of the Caraka school of the *Black Yajurveda*. The *Vaijayantī* states that the *Viṣṇusmṛti* belongs to

[1] Vide *Catuḥślokībhāṣya*, 1: श्रीविष्णुस्मृतौ भूमिवाक्यम्—आक्रम्य सर्वां तु यथा त्रिलोकीम्, etc.

the Kaṭha Śākhā.[1] Many hymns cited in chapters 21, 67, 73 and 86 of the *Viṣṇusmṛti* are also found quoted in chapters 54, 59, 63 and 66 of the *Kāṭhakagṛhyasūtra* which is also called *Laugākṣigṛhyasūtra*. Pandit Madhusudan Kaul Sastri states in his introduction to the latter work that the *Kāṭhakagṛhyasūtra* is also called *Carakagṛhyasūtra* or *Cārāyaṇīyagṛhyasūtra*.[2] His statements are evidently based on the remarks found written on the MSS. used by Dr. W. Caland for his edition of the *Kāṭhakagṛhyasūtra*.[3] Caraka is a common term embracing twelve sub-divisions of the school[4] and Caraka is said to be the name of Vaiśampāyana.[5] Hence the twelve sub-divisions might have originated from the pupils of Vaiśampāyana and are therefore called Caraka-s.

Many verses found in the *Viṣṇusmṛti* are traceable to the *Manusmṛti*, the *Yājñavalkyasmṛti* and the *Bhagavadgītā*. As this topic has been dealt with in detail by P. V. Kane, I confine myself only to one or two instances. Verses 59 to 78 in chapter 51 of the *Viṣṇusmṛti* are the same as verses 34 to 53 of chapter 5 of the *Manusmṛti*. Verses 41 and 39 in chapters 6 and 8 respectively of the *Viṣṇusmṛti* are identical with verses 53 and 79 of chapter 2 of the *Yājñavalkyasmṛti*. Verses 48, 49 and 51 to 53 of chapter 20 of the *Viṣṇusmṛti* are identical with verses 28, 13 and 23 to 25 of chapter 2 of the *Bhagavadgītā*.

The *Viṣṇusmṛti* generally resembles the *Vasiṣṭhadharmasūtra* in style and in treatment of the subjects. Like the *Manusmṛti*, the *Viṣṇusmṛti* too devotes the last portion to teach about meditation on God. Some *sūtra-s* in chapter 56 of the *Viṣṇusmṛti* are found in the *Śaṅkhasmṛti*. The worship of Śrī Vāsudeva is described as found in the *Viṣṇudharmottara*. Verses 3 to 12 of chapter 1

[1] Vide ch. 67.3. This is corroborated by Vācaspati's statement in his *Śrāddhakalpa* also known as *Pitṛbhaktitaraṅgiṇī*, quoted by P. V. Kane in the *History of Dharmaśāstra* (*HDS*), vol. I, 1930 (Additions and Corrections), p. vi: यत्त्वग्निं परिस्तीर्य पौष्णं श्रपयित्वा पूषा गा इति विष्णुस्मृतावुक्तं तत् कठशाखिपरम्; तस्य तत्सूत्रकारत्वात् ।

[2] Kashmir Series of Texts and Studies 49, p. 6.

[3] Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9, Lahore, pp. iv-v.

[4] See Śaunaka's *Caraṇavyūha-sūtra*, Kashi Sanskrit Series 132, p. 31: यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः, आह्वरकाः, कठाः, प्राच्यकठाः, कपिष्ठलकठाः, चारायणीयाः, वारायणीयाः, वार्त्तान्तवेयाः, श्वेताश्वतराः, औपमन्यवः, पाताण्डनीयाः, मैत्रायणीयाश्चेति ।

[5] *Kaśikā*, Kashi Sanskrit Series 37, vol. I, p. 352: चरक इति वैशम्पायनस्याख्या । तत्संबन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनः चरका इत्युच्यन्ते ।

of the *Viṣṇusmṛti* are found in chapter 213 of the *Brahmapurāṇa*. Almost all the Nibandha-smṛti-s like the *Kṛtyakalpataru*, *Smṛticandrikā* and *Vīramitrodaya* quote passages from the *Viṣṇusmṛti*, which is referred to as the *Bṛhadviṣṇusmṛti* in the *Mitākṣarā*.[1]

Some Noteworthy Points

Verses 44, 78 and 15 of chapters 15, 51 and 97 respectively give the derivation of the words *putra*, *māṃsa* and *puruṣa* following their etymological meanings. Generally most of the verses are written in Anuṣṭubh metre with the exception of one or two in Triṣṭubh. The work knows the Pāñcarātra system, as the Vāsudeva, Saṃkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha incarnations and the *arcā* form of Viṣṇu are mentioned, giving pre-eminence to Vāsudeva among the divinities (see ch. 67). Chapter 43 enumerates twenty-one hells (*naraka-s*) and gives a terrible description of them and of the torments to be experienced by sinners. The seven days of the week with the deities presiding over them, the twenty-seven stars or *nakṣatra-s* with their presiding deities and the fifteen lunar days or *tithi-s* are mentioned in connection with the performance of Śrāddha ceremonies with specific objects (ch. 78). The word *pustaka* is used in 18.44 and 23.56.

Contents of the Chapters

Ch. 1. Legend about the lifting of Goddess Earth by the Divine Boar (Yajñavarāha incarnation of Viṣṇu). Prayer to Viṣṇu by Goddess Earth for teaching her the Dharma of the four castes. *Ch. 2.* Four castes and their duties. *Ch. 3.* Duties of kings; appointment of officers in Government; rates of taxation; no one in the country should starve for want of food. *Ch. 4.* Weights and measures. *Ch. 5.* Punishments for various crimes: forgery; murder; theft; reviling; immoral actions; injury to others; using false weights in trade; wrong medical treatment; bribery in official circles; offering invalid mortgage. *Ch. 6.* Rates of interest on loan, security. *Ch. 7.* Validity of documents with or without witness. *Ch. 8.* Witnesses and their qualifications. *Ch. 9.* General rules about ordeals. *Ch. 10.* Ordeal of balance (*tulā*). *Ch. 11.* Ordeal of fire. *Ch. 12.* Ordeal of water.

[1] Vide III. 242, 261.

Ch. 13. Ordeal of poison. *Ch. 14.* Ordeal of sacred water (*kośa*). *Ch. 15.* Twelve kinds of sons and their shares in property; persons unfit for shares. *Ch. 16.* Sons born of mixed marriages. *Chs. 17* and *18.* Rules for partition of property. *Ch. 19.* Cremation of dead body; pollution on death. *Ch. 20.* Duration of four Yuga-s, Manvantara-s, Kalpa-s, day and night of Brahman (Creator); duration of the life of the Creator Brahman; Mahākalpa. One should not grieve too much on the death of relations. *Ch. 21.* Obsequial ceremonies. *Ch. 22.* Pollution on birth and death of relations. *Ch. 23.* Purification to remove the pollution. *Ch. 24.* Girls who are eligible for marriage with men of various castes; different forms of marriage. *Ch. 25.* Duties of married women: living in harmony with her husband; she must be of frugal habits. *Ch. 26.* The wife married from the same caste eligible to take part in religious ceremonies along with her husband. *Ch. 27.* Religious sacraments such as Garbhādhāna, Jātakarman, Nāmakaraṇa, Annaprāśana, Caula and Upanayana. Upanayana must not be delayed beyond the sixteenth year in the case of a Brāhmaṇa boy. *Ch. 28.* Duties and conduct of a Brahmacārin; he must be always obedient to his teacher. *Ch. 29.* Greatness of a teacher; definitions of Ācārya, Upādhyāya and Ṛtvik. *Ch. 30.* Upākarman, Utsarga, list of holidays on which the Veda should not be studied. *Ch. 31.* Father, mother and spiritual teacher are specially venerable superiors. *Ch. 32.* List of other persons to be respected. *Ch. 33.* Passion, anger and greed are the natural enemies of men, specially of householders; they are the main causes of crimes. *Ch. 34.* The worst type of sins (*atipātaka-s*). *Ch. 35.* The five great sins such as drinking spirituous liquor and stealing gold. *Ch. 36.* *Anupātaka-s* or heinous crimes such as theft and murder. *Ch. 37.* *Upapātaka-s* or minor sins such as reviling the Veda-s, teaching the Veda for a reward, etc. *Ch. 38.* *Jātibhraṃśakara* (sins leading to loss of caste). *Ch. 39.* *Saṃkarīkaraṇa* (sins leading to mixture of castes) such as killing animals, etc. *Ch. 40.* *Apātrīkaraṇa* (sins leading to unworthiness). *Ch. 41.* *Malinīkaraṇa* (sins causing defilement). *Ch. 42.* *Prakīrṇaka* (miscellaneous sins). *Ch. 43.* Enumeration of diverse hells for sinners. *Ch. 44.* Rebirth of sinners among animals. *Ch. 45.* Various diseases of sinners. *Ch. 46.* Penances: Aghamarṣaṇa, Prājāpatya, Taptakṛcchra, Śītakṛcchra, Kṛcchrātikṛcchra, Udakakṛcchra, Mūlakṛcchra, Śrīphalakṛcchra, Parāka, Sāṃtapana, Mahāsāṃtapana, Atisāṃtapana, Tulāpuruṣa and Parṇakṛcchra. *Ch. 47.* Cāndrāyaṇa, Yaticāndrāyaṇa, Śiśucāndrāyaṇa.

Ch. 48. Yāvakavrata (vow to live only on barley). *Ch. 49.* Viṣṇuvrata (vow to please Viṣṇu). *Ch. 50.* Expiations for killing human beings and animals. *Ch. 51.* Expiations for drinking spirituous liquor and eating prohibited food; flesh-eating is severely condemned. *Ch. 52.* Expiations for stealing gold, etc. *Ch. 53.* Expiations for forbidden sexual relations. *Ch. 54.* Expiations for association with sinners. *Ch. 55.* Expiations for secret sins; greatness of Gāyatrī hymn. *Ch. 56.* Purificatory Vedic hymns. *Ch. 57.* Sinners who must be completely avoided. *Ch. 58.* Three kinds of wealth: pure, impure and mixed. *Ch. 59.* Religious observances for a householder; alms should never be refused to beggars. *Ch. 60.* Cleaning of the body at dawn. *Ch. 61.* Cleaning of teeth with twigs; prohibited twigs; teeth must be cleaned silently before sunrise. *Ch. 62.* Rules for *ācamana* (sipping of water using certain prescribed *mantra-s*). *Ch. 63.* Rules for starting on a journey; good and bad omens. *Ch. 64.* Rules for daily bath and offering of oblations to divinities and manes. *Ch. 65.* Details of the daily worship of God Vāsudeva. *Ch. 66.* Materials of worship of God Vāsudeva such as flowers, incense, cloth, food. *Ch. 67.* Vaiśvadeva ceremony. *Ch. 68.* Rules about time and manner of taking food. *Ch. 69.* Restrictions on sexual intercourse with a wife. *Ch. 70.* Rules about sleep. *Ch. 71.* General rules of conduct for a householder. *Ch. 72.* Control of the mind and other senses. *Ch. 73.* The procedure of Śrāddha ceremony, number of Brāhmaṇa-s to be fed, hymns to be used, prayer to Brāhmaṇa-s fed. *Ch. 74.* Performance of Aṣṭakā Śrāddha. *Ch. 75.* Manes meant to be worshipped in Śrāddha. *Chs. 76* and *77.* Times of Śrāddha-s. *Ch. 78.* Seven week days, twenty-seven stars, fifteen lunar days or *tithi-s* recommended for Śrāddha, according to various objects or desires. *Ch. 79.* Materials prohibited in Śrāddha. *Ch. 80.* Materials recommended in Śrāddha. *Ch. 81.* General rules to be observed in Śrāddha. *Ch. 82.* Persons unfit to be fed in Śrāddha. *Ch. 83.* Persons fit to be fed in Śrāddha. *Ch. 84.* Places prohibited for the performance of Śrāddha. *Ch. 85.* Sacred places for the performance of Śrāddha. *Ch. 86.* Letting loose a bull (*vṛṣotsarga*). *Ch. 87.* Gift of skin of a black antelope. *Ch. 88.* Gift of a cow. *Ch. 89.* Sacred bath during the month of Kārttika. *Ch. 90.* Gifts to be given in the months of Mārgaśīrṣa, Pauṣa and Māgha. *Ch. 91.* Gift for public use of well, tank, garden, temple, etc. *Ch. 92.* Gift of land, horse, gold, silver, food, bed, umbrella, etc. *Ch. 93.* Persons fit to receive the gifts. *Ch. 94.* Rules prescribed for Vānaprastha (forest hermit).

Ch. 95. Food, austerities and conduct of a Vānaprastha. *Ch. 96.* Saṃnyāsin-s, their life, duty, detachment from worldly affairs. Anatomy of human body. *Ch. 97.* Meditation on God Vāsudeva. *Ch. 98.* Praise of Vāsudeva by Goddess Earth. *Ch. 99.* Praise of Lakṣmī by Goddess Earth. *Ch. 100.* Reward for studying the work.

The Vaijayantī

The *Vaijayantī* by Nandapaṇḍita alias Vināyakapaṇḍita of Varanasi or Benares is an exhaustive and learned commentary, the only one known to have been written on the *Viṣṇusmṛti.* It explains the meaning of almost all the words of the text as well as the difficult passages quoted. Nandapaṇḍita gives a clear exposition of the topics dealt with in the text by quoting abundantly various relevant passages from major Smṛti-s like those of Āpastamba, Bodhāyana, Āśvalāyana, Manu, Yājñavalkya, Gautama, Vasiṣṭha, Parāśara, Śaṅkha and Hārīta, and some minor Smṛti-s like those of Yama, Saṃvarta and Paiṭhīnasi. He tries to arrive at an acceptable conclusion after discussing diverse passages which seem to conflict with one another.

Criticism against Other Authors

The author does not hesitate to criticize even well-known writers in the field like Vijñāneśvara, Mādhavācārya and others, as can be seen from the instances quoted below:

Vaijayantī, p. 50: यत्तु "इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्" इति **योगीश्वरवाक्ये** इतरशब्दः अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिपरो व्याख्यातो **मिताक्षरायां,** तत् क्षत्रियवैश्यविषयकैतद्वचनद्वयादर्शननिबन्धनमिति मन्तव्यम् । (cf. *Mitā.*, II. 35)

" p. 156: एवंच "आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः" इति; अस्य च फलम् "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते" इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति यत् विवृतमाचार्यैः, तत् पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । (cf. *Mitā.*, II. 60)

" p. 170: यत्तु अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या, समयातिक्रमादिति **विज्ञानेश्वर**-व्याख्यानं, तत् **मनुवचन**विरोधादुपेक्ष्यम् । (cf. *Mitā.*, II. 59)

Vaijayantī, p. 199: यत्तु **मिताक्षरायामस्य** वाक्यस्येदमेव व्याख्यानं युक्ततरमिति, तत् "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते" इत्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तमिति चिन्त्यम्। (cf. *Mitā.*, II. 17)

" p. 292: यत्तु एकशेषे विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमात् प्रथमं माता गृह्णीयात् पश्चात् पितेति व्याख्यातम्, तदसत्; मूलवाक्ये तदभावेनार्थक्रमो गृह्यते 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इतिवत् । (cf. *Mitā.*, II. 135)

" p. 296: यत्तु यतिवर्णिनोराचार्याभावमभिप्रेत्य प्रातिलोम्यक्रमेणेति व्याख्यातं, तत् **हारीतविष्णुशङ्ख**वाक्यादर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यम् । (cf. *Mitā.*, II. 137)

" p. 301: यत्तु "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टी" इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वमेव धनभाक्त्वे हेतुरिति प्राचोक्तं, तच्चिन्त्यम्; संसृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवैतदर्थसिद्धेः वाक्यारम्भानर्थक्यात् । (cf. *Mitā.*, II. 139)

" p. 308: एतेन भ्रातृभगिन्योः संभूयांशहरत्वं नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः, इति परास्तम्; "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्थत्वात् । (cf. *Mitā.*, II. 145)

" p. 365: यत्तु नद्यादिव्यवहितदेशान्तरमृते तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यः शौचमिति **मिताक्षरोक्तं,** तत् **विष्ण्वादि**वाक्यविरोधादुपेक्षणीयम् । (cf. *Mitā.*, III. 21)

" p. 383: एतेन एषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति **मिताक्षरा**व्याख्यानं प्रामादिकमवगम्यते । (cf. *Mitā.*, I. 184)

" p. 421f: एतेन पुंसवनस्य क्षेत्रसंस्कारतया सकृत्करणं मन्यमानो **विज्ञानेश्वरोऽपि** परास्तः । (cf. *Mitā.*, I. 11)

" p. 475: यत्तु "स तस्यैव व्रतं कुर्यात्" इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च व्रतशब्दावाच्यत्वात् संसर्गिणो न मरणान्तिकमिति, तत् **कूर्म**वाक्येनैव परिहृतम् । (cf. *Mitā.*, III. 261)

Vaijayantī, p. 489: यत्तु 'गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम्' इति ऋणानां चानपक्रियेत्यस्य व्याख्यानं, तत् न सुन्दरम्; तस्य पूर्वोदाहृत**हारीत**वाक्याभिहितस्तेयावान्तरभेदत्वेन पौनरुक्त्यात्। (cf. *Mitā.*, III. 234)

„ p. 512: एतेन क्षयित्वादिलक्षणकथनं न तद्युक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थमिति प्राचां प्रौढिवचनमपास्तम्। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 512: यच्च तदारब्धफलनाशार्थोऽप्यपूर्वनाशो नान्वेषणीयः, निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशाभावादिति, तदप्यापाततः; दुरितैकनिदानत्ववत् व्याध्यादेः दुरितनाशैकनाश्यत्वस्यापि शब्दैकसमधिगम्यत्वेन लौकिकतर्कनिरसनात्। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 512: यदप्युक्तं नैसर्गिकं कौनख्यादि न प्रत्यानेयमिति, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्; प्रायश्चित्तेन रोगनिवृत्तेः प्रत्यक्षोपलम्भात्। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 512: यदप्युक्तं नरकतिर्यग्योन्याद्यनुभूतवतः कौनख्यादिकं चरमं फलम्; तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशात् न प्रायश्चित्तेनार्थ इति, तदपि न; सत्यं नाश्यते, परं तु न कृत्स्नम्। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 513: यदप्युक्तं नापि संव्यवहारार्थम्; शिष्टैस्तेषामपरिहारादिति, तदपि न; "सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः" इत्य**त्रिणा** रोगमात्रस्य संचारित्वोक्त्या "व्याधितैर्न च संविशेत्" इति **योगिना** रोगिपरिहाराभिधानाच्च। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 513: यदप्युक्तं यदपि कौनख्यादौ वासिष्ठं कृच्छ्रप्रायश्चित्तं तदपि नैमित्तिकमेव, न पापक्षयार्थमिति, तदपि न संभवति; प्रायश्चित्तस्य कौनख्यानुमितपापक्षयार्थत्वे नैमित्तिकत्वायोगात्। (cf. *Mitā.*, III. 216)

„ p. 147: यत्तु 'स्वयं प्राप्तं धनमविभक्तैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्' इति **माधव**व्याख्यानम्, तत्र धनशब्देन यदि स्थावरमुच्यते तदा "स्थावरं द्विपदं च" इत्यादिवचनविरोधः। (cf. *Vyavahāramādhavīya*, BIS 94, vol. III, p. 226)

Vaijayantī, p. 288: यत्तु "स्थावरं मुक्त्वा" इति वचनं दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादिनिषेधपरमिति, तदपि प्रमाणाभावग्रस्तम्। (cf. *Vyavahāramādhavīya*, BIS 94, vol. III, p. 360)

„ p. 162: अथ 'नाततायिवधे' इत्येकम्। 'दोषोऽन्यत्र' इत्यपरम्। 'गोब्राह्मणवधात् स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इत्यग्रेतनसूत्रानुप्रविष्टं तृतीयम्। एवं सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापवादार्थत्वम्। द्वितीयस्यानाततायिवधे दोषप्रतिपादकत्वम्। तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चिताङ्गस्नानप्रतिपादकत्वमिति **भवदेव**व्याख्यानुसरणं कार्यमिति चेत्; न, एवं सति 'दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्' इति भागे 'दोषोऽन्यत्र' इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव[1]।

„ p. 302: अत्रा**परार्कः**—अपुत्रधनं भ्रातॄणामित्युक्तम्। तत्रायं विशेषः; संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी गृह्णीयात्। तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम्। सोदर्यस्याभावे तु नांशभाक्त्वमिति स्पष्टयति . . ., तत् आमूलं शिथिलम्। (cf. Aparārka on *Yājñavalkyasmṛti*, II. 139)

„ p. 470: ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीसुवर्णस्तेयं न महापातकम्, ब्राह्मणीवधवत्, इत्य**परार्कः**। तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वोक्त्या तन्निवृत्तिः। न प्रकृते; तदभावात्। (cf. Aparārka on *Yājñavalkyasmṛti*, III. 256)

„ p. 318: यत्तु अंशादिविक्रयात् विवाहोपयुक्तद्रव्यमात्रं लभेत, "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु" इति **देवल**वचनादिति **चन्द्रिका**चमत्कृतम्, तन्न; "विभज्यमाने दायाद्ये कन्या अलंकारं वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभेत" इति **शङ्ख**स्मरणविरोधात्। (cf. *Smṛticandrikā*, p. 268)

„ p. 471: एतेन,

"आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ।
वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः॥"

इति **देवलोक्त**मपि परास्तम्; निषेकरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्।

[1] This perhaps refers to Bhavadeva's interpretation of the passage in his *Prāyaścittanirūpaṇa* for which see *HDS*, vol. I, p. 303 and *JASB*, 1912, p. 335.

Different Readings and Interpretations without Criticism

Vaijayantī, p. 118: शङ्खलिखितौ—"अथ ऋत्विजि वृते यदि पश्चादन्यं वृणुयात् पूर्ववृतस्यैव दक्षिणा . . . स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् कुलोपाध्यायः।"

Caṇḍeśvara reads and interprets this passage differently:

"स एव वा दुष्टः, तस्य ऋत्विक्कुलोपाध्यायः" अथ स्वभावत एव दुष्ट इति विज्ञायते, तदा यजमानस्य ऋत्विक्कुलपरीक्षाधिकृत उपाध्याय एव दण्ड्यः।

(cf. *Vivādaratnākara*, BIS 103, pp. 121, 122)

" p. 372: "अथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यम्" इति। अस्यार्थः—मतान्तरमुपन्यस्यति अथो इति। अभ्यञ्जनं व्यवायः। तदेव स्त्रिया अन्नं तर्पकम्। तदेव न प्रतिगृह्यम्, न कर्तव्यम्।

Bhāskara's interpretation:

अभ्यज्यते परिष्क्रियते शरीरमनेनेति अभ्यञ्जनं तैलादि। तच्चान्नं स्त्रीणां प्रियतमत्वात्। तस्मात् तदेव तस्या अन्नं न प्रतिग्राह्यम्। केचिदाहुः—तया अभ्यञ्जनं न कर्तव्यमिति।

Sāyaṇa's interpretation:

स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयम्। तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात्। तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कार्यम्।

(cf. *Taittirīya-saṃhitā*, II.5.1.6)

" p. 490: निन्दितार्थोपजीवनम्। निन्दितस्याराजकृतस्यार्घस्य मूल्यस्योपजीवनम्।

Aparārka:

निन्दितार्थोपजीवनम्। अनिषिद्धविक्रयस्यापि पण्यस्य प्रतिषिद्धार्थोपजीवनम्।

Vijñāneśvara:

अराजस्थापितार्थोपजीवनम्। (cf. *Mitā.*, III. 236)

" p. 545: कपालं च भिक्षार्थं, न भोजनाद्यर्थम्; "पुरुषशिरः प्रतिपादनार्थं खट्वाङ्गं दण्डार्थे" इत्यापस्तम्बीयात्। प्रतिपादनं ब्रह्महत्याज्ञापनम्।

Haradatta reads *puruṣaśiraḥ pratīpānārtham* and explains the meaning of the word *pratīpānārtham* thus:

प्रतिः धात्वर्थवाची "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति बाहुलको दीर्घः। पानमेव प्रतीपानम्। पानग्रहणमुपलक्षणम्; भोजनमपि तत्रैव।

(cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 28. 21)

Vaijayantī, p. 625: वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नायी; अग्न्युत्सादी आहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता।

Maskarin explains the word *agnyutsādī*:

यस्य देशोपप्लवादिना श्रौताग्नीनां बहुकालं वियोगो भवति, सः अग्न्युत्सादी। . . . स्मार्तस्य तु पुनराधानमतीतकालहोमश्चैव। न प्रायश्चित्तान्तरमस्ति।

(cf. *Gautamadharmasūtra*, XXII. 36)

" p. 627: प्रायश्चित्तमाह गौतमः—"अग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम्" इति। अग्न्युत्सादी व्याख्यातः। निराकृतिः शक्तावपि वेदाध्ययनशून्यः।

Maskarin explains:

निराकृतिः न कचिदाश्रमे व्यवस्थितः।

(cf. *Gautamadharmasūtra*, XV. 17)

" p. 645: नम इति; "नम इदुग्रं नम आ विवासे" इति ऋक्।

Kullūka says:

"नम इन्द्रश्च" इत्येतां वा ऋचम्। (cf. *Manusmṛti*, XI. 256)

" p. 684: उपवेशनस्थलाभावे तिष्ठतापि कार्यम्; "तिष्ठन्नाचामेत् प्रह्वो वा" इत्यापस्तम्बीयात्।

Haradatta comments on the *sūtra*, *tiṣṭhannācāmet prahvo vā*, thus: *tiṣṭhan prahvo vā nācāmet*. He subsequently gives another meaning according to others:

अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधात् कचित् तिष्ठतः प्रह्वस्य चाचमनमभ्यनुज्ञातं भवति। भूमिगतास्वप्सु तीरस्यायोग्यत्वे ऊरुदघ्ने नाभिदघ्ने वा जले स्थितस्याचमनं भवति।

Nandapaṇḍita takes the second meaning of Haradatta for his support. (cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 16. 1)

Vaijayantī, p. 750: Nandapaṇḍita divides the *Bodhāyanadharmasūtra*, I. 3. 6, into two parts, reads the latter portion along with the next *sūtra* and gives different interpretations:

"औपासनो दर्शपूर्णमासौ पर्वसु च केशश्मश्रुलोमनखवापनम्" इति बोधायनीयात् । औपासनः स्मार्ताग्निमान् ।

Govindasvāmin, reads *aupāsanam* instead of *aupāsanaḥ* and gives a different meaning:

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौपासनं दर्शपूर्णमासौ ।

(cf. *Bodhāyanadharmasūtra*, I. 3. 6)

" p. 555: वेश्यावधे गौतमः—"वैशिकेन किंचित्" इति । वैशिकं वेश्याकर्म । तेन जीवन्तीं हत्वा किंचित् अष्टमुष्टिधान्यं दद्यात् ।

Maskarin reads and interprets the *sūtra* differently:

"वैशिके न किंचित्" वैश्य(वेश्या)कर्मणा जीवन्त्यां हतायां न किंचिदपि कर्तव्यम् । (cf. *Gautamadharmasūtra*, XXII. 29)

Some Noteworthy Points

In the *Vaijayantī*, 37. 15, the passages beginning with *sodaryatvaṃ tv atra trividham* on page 484 and ending with *na parivindatīti vākyadvayasyārthaḥ* on page 487 are identical with those on pages 760 to 764 of the Saṃskāra-prakāśa of the *Vīramitrodaya*.[1] Nandapaṇḍita and Mitramiśra are known to have been contemporaries. Nandapaṇḍita mentions names of works like *Puṣpasāra* (p. 713), *Tattvasāgara* (p. 714), *Ratnakośa* (p. 714) and *Mantrakośa* (p. 716), which are not widely known.

That the text of the *Viṣṇusmṛti* and the commentary *Vaijayantī* come to an end with chapter 100 is evident from the fact that this chapter is devoted to praising the text, that some concluding verses are seen at the end of the commentary on this chapter and that the date of copying of the original MS. is given after the colophon.[2] But the commentator Nanda-paṇḍita writes some verses under the heading 'Uttaracarita' describing

[1] CSS 30, vol. I.

[2] शके १७८६ कार्त्तिकशुक्ल ८ इन्दुवारतद्दिने संपूर्णमस्तु । शुभं भवतु ।

the attainment of *mokṣa* by his patron Keśavanāyaka by breathing his last at Maṇikarṇikā, the holy spot in Varanasi. He makes this additional portion chapter 101 of the commentary *Vaijayantī*. Again there are three additional verses by Nandapaṇḍita referring to the faultlessness of his commentary and requesting learned readers to point out mistakes if any. Following these are six verses written by one Tārācandra Cakravartin in praise of the prince Vāvarasa (son of Keśavanāyaka) and Nandapaṇḍita. Then an additional verse gives the date of composition of the commentary *Vaijayantī*.

NANDAPAṆḌITA

His Date

For fixing the date of Nandapaṇḍita, fortunately we have definite records. It is explicitly stated in a verse found at the end of the *Vaijayantī* that it was completed in Saṃvat 1679, corresponding to A.D. 1623.[1] A manuscript of his work *Mādhavānanda* bears the date Saṃvat 1655, corresponding to A.D. 1599[2] while a manuscript of the *Śuddhicandrikā* (commentary on the *Ṣaḍaśīti*) is dated Saṃvat 1660 corresponding to A.D. 1603.[3] One of the manuscripts of his work *Śrāddhakalpalatā* bears the date Saṃvat 1641 corresponding to A.D. 1585.[4] These three manuscripts are believed to have been copied either by the author himself or by some scribes under his direction. Therefore Nandapaṇḍita's literary activities may be assigned to A.D. 1580 to 1630.[5]

The following authors are believed to have been contemporaries of Nandapaṇḍita at Varanasi: Nārāyaṇabhaṭṭa, Śaṃkarabhaṭṭa, Vidyānivāsa-bhaṭṭācārya, Nṛsiṃhāśramamuni, Madhusūdanasarasvatī and Nīlakaṇṭha-daivajña.[6]

[1] Vide the 7th verse of the conclusion of the work:

वर्षे विक्रमभास्करस्य गणिते नन्दाद्रिषड्भूमिभिः
पूर्णे कार्त्तिकमासि वृश्चिकगते भानौ वृषस्थे विधौ ।
काश्यां केशवनायकस्य नृपतेराज्ञामवाप्य स्मृते-
र्विष्णोर्व्याकृतिमाचकार विमलां श्रीनन्दशर्मा सुधीः ॥

[2] See *HDS*, vol. I, p. 431.

[3] See *Indian Historical Quarterly*, vol. 28, p. 93.

[4] See *The Poona Orientalist*, vol. 15, p. 63.

[5] ibid., p. 64.

[6] Vide the English Foreword to the *Navarātrapradīpa*, p. 2.

His Other Works

Besides the *Vaijayantī*, Nandapaṇḍita is known to have written the following works:[1]

1. Dattakacandrikā
2. Dattakamīmāṃsā [2]
3. Harivaṃśavilāsa
4. Jyotiḥśāstrasamuccaya [3]
5. Kāśīprakāśa
6. Mādhavānandakāvya
7. Māṃsamīmāṃsā
8. Navarātrapradīpa [4]
9. Pramitākṣarā, Mitākṣarāvyākhyā
10. Sāpiṇḍyanirṇaya
11. Smārtasamuccaya [5]
12. Smṛtisindhu
13. Śrāddhakalpalatā [6]
14. Śrāddhamīmāṃsā
15. Śuddhicandrikā, Ṣaḍaśītivyākhyā [7]
16. Śūdrādhikāramīmāṃsā
17. Tattvamuktāvali
18. Tīrthakalpalatā
19. Vidvanmanoharā, Parāśarasmṛtivyākhyā [8]
20. Vināyakaśāntipaddhati

The author refers to the following, among his other works, in the *Vaijayantī*:

1. Dattakamīmāṃsā (p. 270)
2. Mitākṣarāvyākhyā Pramitākṣarā (pp. 257, 274, 376)
3. Parāśarasmṛtivyākhyā Vidvanmanoharā (p. 270)
4. Ṣaḍaśītivyākhyā Śuddhicandrikā (p. 356)
5. Smṛtisindhu (pp. 634, 670, 678, 679, 710, 842)
6. Śrāddhakalpalatā (pp. 350, 774)

[1] cf. *Bhūmikā* to the *Śuddhicandrikā* and the *Navarātrapradīpa*.
[2] ASS 116.
[3] See *HDS*, vol. I, p. 431.
[4] Sarasvati Bhavana Texts 23.
[5] See *HDS*, vol. I, p. 431.
[6] CSS 73.
[7] CSS 67.
[8] *The Pandit*, Benares, 1907-11.

His Genealogy

Regarding the pedigree of Nandapaṇḍita we have to rely upon a recent work *Dharmādhikārivaṃśavarṇana*[1] written by Veṇīrāma, a descendant of Nandapaṇḍita. According to this work, Lakṣmīdhara of Bedar was the founder of the family and belonged to the Mudgalagotra of the Āśvalāyana school of the *Ṛgveda*. He had two sons: Śrīkṛṣṇa and Govinda. Śrīkṛṣṇa's son Mahīpati lost his father in his boyhood and was taken by his paternal uncle Govinda to Varanasi, where he was well educated in all the Śāstra-s. Mahīpati had two sons: Śaṃkara and Ananta I. Śaṃkara had a son Viśvanātha whose son was Ananta II. Gadādhara, the son of Ananta II, died issueless. Ananta I had three sons: Kṛṣṇa, Rāma and Gaṇeśa. Kṛṣṇa's son Nārāyaṇa had two sons: Nīlakaṇṭha and Khaṇḍerāya. Rāma had three sons: Govinda, Vāsudeva and Nanda (our author). Gaṇeśa had two sons: Bālakṛṣṇa and Mādhava. The following table illustrates the genealogy of the family:
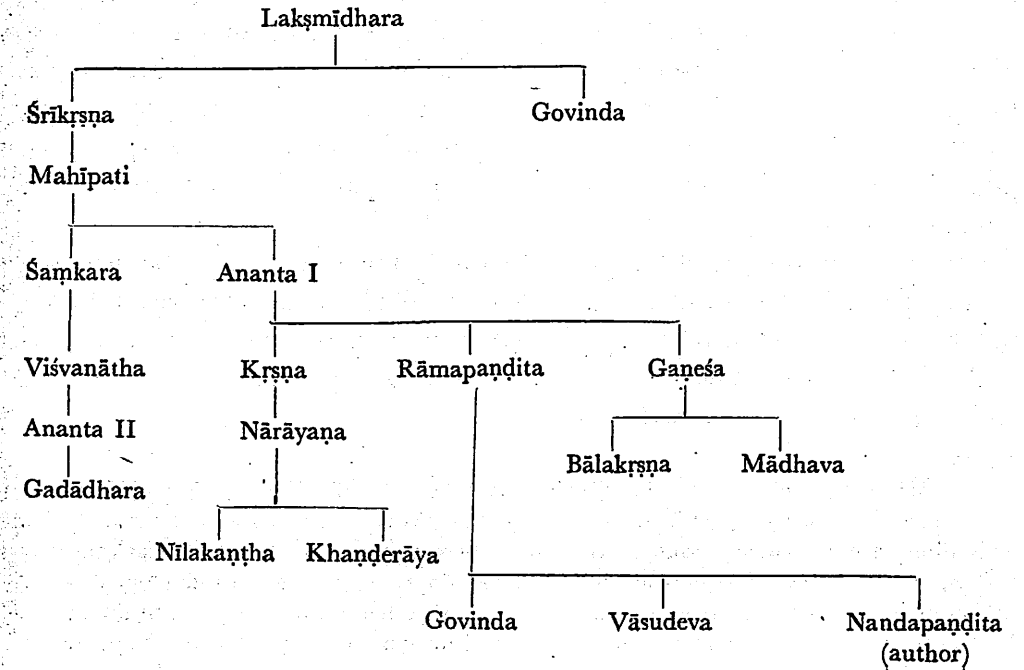
[1] CSS 78.

Thus Nandapaṇḍita alias Vināyakapaṇḍita was the sixth in line from Lakṣmīdhara, the head of the family. All the members of the family are said to have been great scholars holding the honourable position of Dharmādhikārin-s in the courts of law at Varanasi.

His Patrons

Nandapaṇḍita seems to have worked under different patrons at different times. He wrote the *Vaijayantī* under the patronage of Keśavanāyaka, the *Śrāddhakalpalatā* under that of Paramānanda, and the *Smṛtisindhu* under that of Harivaṃśavarman. In the beginning of the *Vaijayantī* he devotes about 96 verses to give the following details about the family of his patron, Keśavanāyaka. In Vijayapura of the Karnataka country, there was a Brāhmaṇa family belonging to the Vasiṣṭhagotra, in which was born Koṇḍapanāyaka. His son was Keśavanāyaka, with the pet name Tammaṇanāyaka or Tammaṇṇanāyaka (verses 16 and 39).[1] He married Lakṣmī and had five sons: Ananta, Akkaṇṇa, Tirmalla, Śrī Rāma and Nārāyaṇa. Of these, Akkaṇṇa had two sons: Rudra and Gaṅgādhara. Keśavanāyaka went on a pilgrimage to Kāśī along with his sons and grandsons and gave many valuable gifts to Brāhmaṇa-s there. As the *Vaijayantī* was written under the patronage of Keśavanāyaka it is often called *Keśavavaijayantī*. The author's selection of the title to his commentary seems to be very appropriate because *Keśavavaijayantī* also refers to a particular holy garland of Viṣṇu or Keśava.

In the beginning of his *Śrāddhakalpalatā*, the author gives the pedigree of his patron Paramānanda. In the city of Sādhāraṇa there was a ruling family of the Sahagila race in which were born in successive order Siṃhamalla, Vāsavana, Rūpacandra and Paramānanda, the patron of the author while he wrote the *Śrāddhakalpalatā*.

[1] अलभत पितृलालनात् स एष त्रिजगति तम्मणनायकेति नाम (v. 16). तम्मण्णनायकक्रतातुलपूर्वजन्म (v. 39). In the colophons of some MSS. the name Tammaṇanāyaka is written as Tammasānāyaka. This difference is evidently due to the misreading of the letter ण (which was generally written in the Varanasi region as ए in the old days) as सा. The introductory verse 39 undoubtedly requires the reading Tammaṇṇa as the other reading does not fit the metre. Moreover, in Karnataka country, names ending with 'aṇa' or 'aṇṇa' are very popular, for instance Sāyaṇa, Sāyaṇṇa, Devaṇa, Devaṇṇa, Hiriyaṇṇa, Śāmaṇṇa, etc. In the introduction to the *Śuddhicandrikā*, the editor used the word Tamaṇa as found in the MS. but subsequently suggested Tammasā unnecessarily in quoting the colophon of the *Vaijayantī*.

At the end of the Saṃskāranirṇaya portion of the *Smṛtisindhu* the author says that the work was written at the instance of Harivaṃśavarman of the Mahendra family.[1]

The importance of Nandapaṇḍita as an authoritative writer on Smṛti literature was recognized by early Indologists and jurists in India. His *Dattakamīmāṃsā* was translated into English long ago and was used as an authoritative text on Vyavahāra by Indian law courts. In Jolly's edition of the *Viṣṇusmṛti* extracts from the *Vaijayantī* commentary by Nandapaṇḍita were given. The present critical edition of the voluminous commentary in full, making use of all the manuscripts and other materials, will, it is hoped, fill a gap in the published Dharma-śāstra literature.

V. KRISHNAMACHARYA

[1] Vide *HDS*, vol. I, p. 425, n. 1049.

BIBLIOGRAPHY

Agnipurāṇa, Anandasrama Sanskrit Series (ASS) 41, Poona, 1900
Aitareyabrāhmaṇa, Nirnayasagar Press (NSP), Bombay, 1911
Aitareyāraṇyaka, ASS 38, 1898
Aṅgirasasmṛti, Adyar Library Series (ALS) 84, Madras, 1953
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute (*ABORI*), vols. 7, 8, Poona, 1926-7
Āpastambadharmasūtra, Government Oriental Library Series (MOS) 15, Mysore, 1898
Āpastambasmṛti, *Adyar Library Bulletin*, vol. 5, 1941
Āpastambaśrautasūtra, Bibliotheca Indica Series (BIS) 92, Calcutta, 1882-1902
Arthaśāstra, Trivandrum Sanskrit Series (TSS) 79, Trivandrum, 1924
Āśvalāyanagṛhyapariśiṣṭa, Adyar Library Pamphlet Series 36, Madras, 1963
Āśvalāyanagṛhyasūtra with *Pariśiṣṭa*, ASS 105, 1936
Āśvalāyanasmṛtiratna, Narasimhiah Press, Mysore, 1933
Āśvalāyanaśrautasūtra, ASS 81, 1917
Atharvasaṃhitā, Satyanarayan Press, Bombay, 1884
Bhagavadgītā, ALS 25, 1941
Bhāgavata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1916
Bhaviṣyapurāṇa, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1911
Bodhāyanadharmasūtra, MOS 34, 1907
Brahmapurāṇa, ASS 28, 1895
Brahmasūtra with Śaṃkara's *Bhāṣya*, NSP, 1917
Brahmavaivartapurāṇa, ASS 102, 1935
Bṛhadāraṇyakopaniṣad, ALS 15, 1936
Bṛhaspatismṛti, Gaekwad Oriental Series (GOS) 85, Baroda, 1941
Budhabhūṣaṇa, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1926
Budhasmṛti, Adyar Library MS., TR 690
Chāndogyopaniṣad, ALS 15, 1936
Ekāgnikāṇḍa, MOS 28, 1902
Garuḍapurāṇa, Sarasvati Press, Calcutta, 1890
Gautamadharmasūtra, MOS 50, 1917
Gautamasmṛti, Adyar Library MS., TR 687
Gobhilagṛhyasūtra, BIS 73, 1880
Gopathabrāhmaṇa, BIS 69, 1872
Hārītasaṃhitā, ed. by Binod Lal Sen, Calcutta

Harivaṃśa, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1882
Indian Culture (*IC*), Indian Research Institute, vol. 9, Calcutta, 1942
Jābālopaniṣad, ALS 12, 1929
Journal of Oriental Research (*JOR*), vol. 8, Madras, 1934
Kālikāpurāṇa, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1891
Kāmandakīyanītisāra, TSS 14, 1912
Kaṇvasmṛti, Adyar Library MS., TR 684
Kāśikāvṛtti, Medical Hall Press, Benares, 1876
Kāṭhakagṛhyasūtra, Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9, Lahore, 1925
Kāṭhakasaṃhitā, ed. by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1900
Kaṭhopaniṣad, ALS 15, 1936
Kātyāyanasmṛtisāroddhāra, *Hindu Law Quarterly*, Reprint, Bombay, 1933
Kātyāyanaśrautasūtra, Chowkhamba Sanskrit Series (CSS) 19, Benares, 1908
Khādiragṛhyasūtra, MOS 41, 1913
Kṛtyakalpataru, GOS 101, 1944
Kūrmapurāṇa, BIS 104, 1890
Laugākṣismṛti, Adyar Library MS., TR 698
Liṅgapurāṇa, Sarasvati Press, Calcutta, 1885
Madanapārijāta, BIS 114, 1893
Mahābhārata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1906-14
Mahābhāṣya, Bombay Sanskrit Series (BSS) 18, 1892
Maitrāyaṇīyapariśiṣṭa, in the *Altindischer Ahnencult* by W. CALAND, Leiden, 1893
Maitrāyaṇīyasaṃhitā, ed. by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1881
Manusmṛti, NSP, 1925
Mārkaṇḍeyapurāṇa, Sarasvati Press, Calcutta, 1897
Matsyapurāṇa, ASS 54, 1907
Mīmāṃsāsūtra with *Śāstradīpikā*, NSP, 1915
Muṇḍakopaniṣad, ALS 15, 1936
Nāgarīpracāriṇī Patrikā (*NPP*), Nagaripracharini Sabha, vol. 63, Kashi, 1958
Nāmaliṅgānuśāsana, Government Central Book Depot, Bombay, 1886
Nāradasmṛti, BIS 102, 1885
Nāradīyamanusaṃhitā, TSS 97, 1929
Nirukta, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1940
Nṛsiṃhapurāṇa, Gopal Narayan and Co., Bombay, 1889
Padmapurāṇa, Anandasrama Press, Poona, 1893
Parāśarasmṛti, with commentary, BSS 47, 48, 59, 64; 1893-1906
Pāraskaragṛhyasūtra, Kashi Sanskrit Series (KSS) 17, Benares, 1926
Ratnaśāstra, Government Oriental Series 78, Madras, 1951
Ṛgvedasaṃhitā, ed. by F. MAX MÜLLER, London, 1849-74

Ṛgvedasaṃhitā (with Khila), NSP, 1910
Śābarabhāṣya, KSS 42, 1910
Ṣaḍaśīti, CSS 67, 1928
Sāmavedasaṃhitā, BIS 71, 1874-8
Sāṃkhyakārikā, KSS 123, 1937
Saṃvartasmṛti, Adyar Library MS., TR 681
Śāṅkhāyanagṛhyasūtra, Oriental Book Sellers, Delhi, 1960
Śārṅgadharasaṃhitā, NSP, 1914
Śatapathabrāhmaṇa (Mādh.), ed. by A. WEBER, Berlin, 1855
Śātātapasmṛti, Adyar Library MS., TR 681
Śaunakīya, TSS 120, 1935
Siddhāntakaumudī, NSP, 1899
Siddhāntaśiromaṇi, Agra School-Book Society, Calcutta, 1842
Skāndapurāṇa, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1908
Smṛticandrikā, ed. by G. R. GHARPURE, Hindu Law Texts 11, Bombay, 1918
Smṛtīnāṃ Samuccayaḥ, ASS 48, 1905
Smṛtisaṃdarbha, Gurumandala Granthamala 9, Calcutta, 1952-3
Śukranītisāra, ed. by G. OPPERT, Madras, 1882
Śvetāśvataropaniṣad, ALS 9, 1925
Taittirīyabrāhmaṇa, ASS 37, 1898
Taittirīyāraṇyaka, ASS 36, 1897
Taittirīyasaṃhitā, ASS 42, 1908
Taittirīyopaniṣad, ALS 15, 1935
Tāṇḍyabrāhmaṇa, BIS 62, 1870-4
Trikāṇḍamaṇḍana, BIS 140, 1903
Tripurātāpinyupaniṣad, ALS 10, 1950
Vājasaneyasaṃhitā, Jagadishvara Press, Bombay, 1884
Vāmanapurāṇa, Jagaddhitecchu Press, Bombay, 1885
Vāsiṣṭhadharmasūtra, BSS 23, 1883
Vāyupurāṇa, BIS 85, 1880-8
Vāyusaṃhitā, Virasaivagranthamala, Sholapore, 1906
Viṣṇudharmottara, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1912
Viṣṇupurāṇa, Sarasvati Press, Calcutta, 1882
Viṣṇusmṛti, BIS 91, 1881
Viṣṇvanusmṛti, NSP, 1907
Yājñavalkyasmṛti with Aparārka's commentary, ASS 46, 1904
Yājñavalkyasmṛti with *Mitākṣarā*, NSP, 1926
Yogasūtra, BSS 46, 1892

ABBREVIATIONS

अग्निपु.	अग्निपुराणम्
अङ्गि.	अङ्गिरःस्मृतिः
अत्रि.	अत्रिस्मृतिः
अत्रिसं.	अत्रिसंहिता
अथर्वसं.	अथर्वसंहिता
अपरा.	अपरार्कः
अष्टा.	अष्टाध्यायी
आदि.	आदिपुराणम्
आदित्य.	आदित्यपुराणम्
आप.	आपस्तम्बस्मृतिः
आप. ध.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
आप. श्रौ.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आश्व.	आश्वलायनस्मृतिः
आश्व. गृ.	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्
आश्व. गृ. परि. AL	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् Adyar Library ed.
आश्व. परि.	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्
आश्व. श्रौ.	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
आश्व. स्मृ.	आश्वलायनस्मृतिरत्नम्
उश.	उशनःस्मृतिः
ऋष्य.	ऋष्यशृङ्गस्मृतिः
ऋ. सं.	ऋग्वेदसंहिता
एका.	एकाग्निकाण्डः
ऐ. आ.	ऐतरेयारण्यकम्
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मणम्
कठ. उ.	कठोपनिषद्
कण्व.	कण्वस्मृतिः
कश्य or काश्य.	कश्यपस्मृतिः
काठ. गृ.	काठकगृह्यसूत्रम्
काठ. सं.	काठकसंहिता
कात्या.	कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः
कात्यायन.	कात्यायनवार्त्तिकम्
कात्या. श्रौ.	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
कात्या. स्मृ.	कात्यायनस्मृतिः
कामन्द.	कामन्दकीयनीतिसारः
कार्ष्णा.	कार्ष्णाजिनिस्मृतिः
कालिका.	कालिकापुराणम्
काशिका.	काशिकावृत्तिः
कूर्म.	कूर्मपुराणम्
कृत्यक.	कृत्यकल्पतरुः
क्रतु.	क्रतुस्मृतिः
गरुड.	गरुडपुराणम्
गर्ग.	गर्गस्मृतिः
गार्ग्य.	गार्ग्यस्मृतिः
गाल.	गालवस्मृतिः
गीता.	भगवद्गीता
गोभि.	गोभिलस्मृतिः
गोभिलगृ.	गोभिलगृह्यसूत्रम्
गौत.	गौतमधर्मसूत्रम्
च. वि.	चतुर्विंशतिमतम्
च्यव.	च्यवनस्मृतिः
छ.ग.	छागलेयस्मृतिः
जम.	जमदग्निस्मृतिः
जातू.	जातूकर्ण्यस्मृतिः
जाबा.	जाबालस्मृतिः
जाबा. उ.	जाबालोपनिषद्
जैमि.	जैमिनिः
तै. आ.	तैत्तिरीयारण्यकम्

तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	भाग.	भागवतपुराणम्
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहिता	भृगु.	भृगुस्मृतिः
त्रिकाण्डी	नामलिङ्गानुशासनम्	मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्
त्रि. म.	त्रिकाण्डमण्डनः	मनु.	मनुस्मृतिः
दक्ष.	दक्षस्मृतिः	मरी.	मरीचिस्मृतिः
देव.	देवलस्मृतिः	महाभार.	महाभारतम्
देवीपु.	देवीपुराणम्	मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्
धातु.	धातुपाठः	मिता.	मिताक्षरा
नर.	नरसिंहपुराणम्	मी. सू.	मीमांसासूत्रम्
नार.	नारदस्मृतिः	मुण्ड.	मुण्डकोपनिषद्
नार. TSS	नारदीयमनुसंहिता	मै. परि.	मैत्रायणीयपरिशिष्टम्
पद्म.	पद्मपुराणम्	मै. सं.	मैत्रायणीयसंहिता
परा.	पराशरस्मृतिः	यम.	यमस्मृतिः
परि.	परिशिष्टम्	याज्ञ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
पार.	पारस्करगृह्यसूत्रम्	यो. याज्ञ.	योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिः
पिता.	पितामहस्मृतिः	लघुयम.	लघुयमस्मृतिः
पुल.	पुलस्त्यस्मृतिः	लघुवि.	लघुविष्णुस्मृतिः
पैठी.	पैठीनसिस्मृतिः	लघ्वाश्व.	लघ्वाश्वलायनस्मृतिः
प्रचे.	प्रचेतःस्मृतिः	लिखि.	लिखितस्मृतिः
प्रजा.	प्रजापतिस्मृतिः	लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
बुध.	बुधस्मृतिः	लौगा.	लौगाक्षिस्मृतिः
बृ. उ.	बृहदारण्यकोपनिषद्	वराह.	वराहपुराणम्
बृ. नार.	बृहन्नारदपुराणम्	वसि.	वसिष्ठस्मृतिः
बृ. परा.	बृहत्पराशरस्मृतिः	वायु.	वायुपुराणम्
बृ. मनु.	बृहन्मनुस्मृतिः	वायुसं.	वायुसंहिता
बृ. मरी.	बृहन्मरीचिस्मृतिः	विज्ञा.	विज्ञानेश्वरः
बृ. यो. याज्ञ.	बृहद्योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिः	वि. पु.	विष्णुपुराणम्
बृहस्प.	बृहस्पतिस्मृतिः	विश्वा.	विश्वामित्रस्मृतिः
बैज.	बैजवापस्मृतिः	विष्णु.	विष्णुस्मृतिः
बोधा.	बोधायनधर्मसूत्रम्	विष्णु(T).	विष्णुस्मृतिः AL
ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्	विष्णुधर्मो.	विष्णुधर्मोत्तरम्
ब्रह्मवै. or ब्र. वै.	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	वृ. कात्या.	वृद्धकात्यायनस्मृतिः
ब्रह्माण्ड.	ब्रह्माण्डपुराणम्	वृ. गौत.	वृद्धगौतमस्मृतिः
भर.	भरद्वाजस्मृतिः	वृ. प्रचे.	वृद्धप्रचेतःस्मृतिः
भवि.	भविष्यपुराणम्	वृ. मनु.	वृद्धमनुस्मृतिः
भविष्यो.	भविष्योत्तरपुराणम्	वृ. याज्ञ.	वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः

वृ. वसि.	वृद्धवसिष्ठस्मृतिः	श्वे. उ.	श्वेताश्वतरोपनिषद्
वृ. हारी.	वृद्धहारीतस्मृतिः	षड.	षडशीतिः
व्याघ्र.	व्याघ्रपादस्मृतिः	ष. त्रि.	षट्त्रिंशन्मतम्
व्यास.	व्यासस्मृतिः	संव.	संवर्तस्मृतिः
शं. गी.	शंकरगीता	सि. कौ.	सिद्धान्तकौमुदी
शङ्ख.	शङ्खस्मृतिः	सि. शि.	सिद्धान्तशिरोमणिः
शङ्खलि.	शङ्खलिखितस्मृतिः	सुम.	सुमन्तुस्मृतिः
श. ब्रा.	शतपथब्राह्मणम्	स्कान्द.	स्कान्दपुराणम्
शाता.	शातातपस्मृतिः	स्मृ. च.	स्मृतिचन्द्रिका
शाबर.	शाबरभाष्यम्	स्मृ. संद.	स्मृतिसंदर्भः
शालं.	शालंकायनस्मृतिः	हर.	हरदत्तः
शिवपु.	शिवपुराणम्	हरि.	हरिवंशः
शुक्र.	शुक्रनीतिसारः	हारी.	हारीतस्मृतिः
शौन.	शौनकस्मृतिः	हारी. सं.	हारीतसंहिता

विषयानुक्रमणी

अध्यायः

विष्णुस्मृतिः

नन्दपण्डितकृतया वैजयन्तीव्याख्यया सहिता

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीतायां [1]प्रबुद्धे पद्मसंभवे ।
विष्णुः सिसृक्षुर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं [2]जलानुगाम् ॥ १ ॥
जलक्रीडारुचि शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।
वाराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुंधराम् ॥ २ ॥

वैजयन्ती व्याख्या

श्रीवत्साङ्कितवक्षसः प्रणयिनो नित्यार्चने संविधा-
माधातुं निहितं गिरीन्द्रसुतयोत्सङ्गे क्षणं धूर्जटेः ।
चूडाचुम्बिकलङ्कपङ्किलकलं चन्द्रं मृणालभ्रमा-
दादातुं करमुत्क्षिपन्तमसकृड्ढुण्ढिं चिरं भावये ॥ १ ॥
सव्यासव्याङ्कसंस्थे क्षितिजलधिसुते संश्लिषन् बाहुयुग्मे-
नैकेनान्येन चैतच्चिबुकमभिमृशन्नेकदैवानुरोधात् ।
माजायाक्षान्तिभीत्या युगपदभिलषंश्चुम्बितुं वक्त्रपद्मे
स्वास्यद्वन्द्वाविधानानुशयितहृदयः श्रीहरिर्नः सदाव्यात् ॥ २ ॥
जयति सकलसंपत्कल्पनाकामधेनु-
र्जडशशिद्विषदां वाग्वारिनिष्यन्दचन्द्रः ।
विविधसुकृतलभ्यः कोऽपि वाग्देवतायाः
दुरितदलनदक्षः स्नेहपूर्णः कटाक्षः ॥ ३ ॥

[1] विबुद्धे—क, ठ.   [2] जलान्तगाम्—ठ.

यन्मूलं प्रणवस्त्रयी सुवितता स्कन्धाश्च शाखाः शुभाः
शाखा यस्य विधीरितानि विविधाः कर्माणि यत्पल्लवाः ।
पुष्पं यस्य यशः सितं त्रिजगतीविस्तारिसौगन्ध्यवत्
स्वर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु वः शर्माणि धर्मद्रुमः ॥ ४ ॥

अस्ति स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिभुवनविदितो दक्षिणाशानितम्ब-
श्चञ्चत्**काञ्ची**गुणेन स्फुटतरमहिमा **तुङ्गभद्रा**धिकश्रीः ।
[1]**श्रीरङ्ग**स्थानशोभी विविधगुणलसच्चित्रवासोविचित्रो
वेणीसंपातशोभाधिकललिततरः कोऽपि **कर्णाटदेशः** ॥ ५ ॥

जयत्यमरदुर्लभं सुरपुरातिवर्तिप्रभं
प्रभावविजिताखिलावनितलस्थतीर्थादिकम् ।
पुराणमतकोविदा विदुरिह क्षितेरङ्गदं
पुरं **विजय**संज्ञकं विजयविट्ठलावस्थितम् ॥ ६ ॥

यदीयमसुरद्विषां मुकुटकूटरत्नावली-
मरीचिचयचर्चितं चरणपङ्कजं ध्यायताम् ।
भवन्त्यमरदुर्लभा विषयभुक्तयो मुक्तयः
समस्तजनभूतये [2]**विजयविट्ठलो** वर्धताम् ॥ ७ ॥

समस्तसुरसेवितं परशुरामसंस्थापितं
मनोऽभिलषितार्थदं मनुजकल्पवृक्षान्तरम् ।
पुरेऽत्र समवस्थितं विततविट्ठलप्रीतित-
स्तदस्तु विजयाय वो जगति **रामलिङ्गं** सदा ॥ ८ ॥

धन्यः कोऽपि महीतले विजयते वंशो वसिष्ठोद्भवो
यस्मिन् भूतलभूषणानि शतशो रत्नानि संजज्ञिरे ।
सेवन्ते प्रतिपर्व यं द्विजगणाः सच्छायपत्राप्तये
नित्यं कृष्णरुचिं दधत् सरलतां सद्वृत्ततामुन्नतिम् ॥ ९ ॥

श्रीमान् **कोण्डपनायकः** क्षितिपतिः प्रौढप्रतापोदय-
स्तत्र ब्राह्मणवंशजः समभवद्वर्णाश्रमाणां हितः ।

[1] छ begins here.

[2] From here up to verse 74 there is a gap in घ and च.

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुतः शौर्ये च शक्रात्मजः
सौन्दर्ये नकुलो नये तदनुजो यादृक्स तादृग्गुणैः ॥ १० ॥

वेदोद्धारात् क्षमायाः सततमभिगमाज्ज्योदूधृतेर्द्विड्विदारै-
र्बल्याधानादधस्तात् पितृवचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
कामानां पालनेनाश्रितसकलजनस्यातिकारुण्यकीर्त्या
म्लेच्छानां मूर्च्छितैश्चावतरदशकभृज्जन्मनैकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥

वीक्ष्यातीवास्य दानव्यसनमविरतं पद्मभूः पद्मनाभे
पद्मां पाथोऽधिनाथे सुरसुरभिमपि द्युद्रुमान् देवराजे ।
दिङ्मातङ्गान् दिगीशेष्वधिजलधि निज रत्नमग्र्यं समग्रं
संगोप्य स्वैकरक्षं त्रिदशगणवृतो मेरुमध्यारुरोह ॥ १२ ॥

यत्कीर्तिः कुहकेन कौतुकवती नारीव नीलं हरिं
कण्ठं च त्रिपुरान्तकस्य धवलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
संपाद्य स्वपतेर्विवेकविरहाल्लक्ष्मीभवान्योः क्षणं
त्यागं च ग्रहणं हरस्य च हरेर्नित्यं हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥

यद्यद्भालतलेष्वलेखि [1]विधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृतां
संग्रामेषु कदर्थनं नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नृपात् ।
तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृणं संशोध्य तेषामयं
भालान्येव विदारयत्यभिमुखं खड्गप्रहारैर्दृढैः ॥ १४ ॥

श्रीमान् **केशवनायको**ऽस्य तनयो वंशावतंसो जय-
त्यात्मीयातियशःपटीविवरणैर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
दातुं देयमिवोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
जुह्वद्वैरियशःपयांसि विधये खड्गस्रुवेणानिशम् ॥ १५ ॥

अलभत पितृलालनात् स एष त्रिजगति **तम्मणनायकेति** नाम ।
यदखिलजनताभिलाषसिद्धेः स्मृतिविषयीकृत एव सिद्धिमन्त्रः ॥ १६ ॥

एतत्प्रौढप्रतापज्वलनपरिवृताशेषविद्विट्पुराणां
दूरादालोकमात्राद्बलिसुतनगरभ्रान्तिभीताः पराञ्चः ।
प्रत्यावृत्यापयान्तः प्रबलतरनृपास्तत्पुराणामधीशाः
स्थातुं वान्तः प्रयातुं बहिररिदहनत्रासतो नोत्सहन्ते ॥ १७ ॥

[1] तले व्यलेखि विविध—ख.

नित्यं सत्यानुरक्तो सततमनुगतो यो बलेनानुगृह्णन्
गोपान् कोपानलस्य प्रशमनविधिनानन्दपुष्टः सदैव ।
आश्लिष्टो यः सुदाम्ना बहुषु सहचरेषूद्धवं वर्धयिष्यन्
स श्रीमान् **केशवो**ऽयं जयति कुवलयापीडनिष्पीडनाय ॥ १८ ॥
मित्राणामुदयाचलो रिपुकुलस्यास्ताचलः शीतलो
बन्धूनां मलयाचलः शरणिनां विन्ध्याचलश्चाभये ।
भिक्षूणां धनरत्नसंपदुदये रत्नाचलो धारणे
पृथ्व्या यः कनकाचलो मुनिमनःसिद्धौ तुषाराचलः ॥ १९ ॥
[1]शूराणामवधिः स्मरप्रतिनिधिः . . . . .
कर्तव्येषु विधिर्महाधननिधिर्गाम्भीर्यपूर्णोदधिः ।
विद्याशेवधिरक्षयेषुधिररित्रात . . . . . .
संग्रामे परिधिर्नलस्य जयति **श्रीकेशवः** सन्निधिः ॥ २० ॥
गाम्भीर्येण सरित्पतिः सुमहता धैर्येण भूभृत्पति-
र्लक्ष्म्या यक्षपतिः श्रिया रतिपतिर्बुद्ध्या च वाचस्पतिः ।
साम्राज्येन दिवस्पतिः स्वमहसां पुञ्जेन चाहर्पतिः
शीलेनोडुपतिर्बभौ सममतिः **श्रीकेशवक्ष्मापतिः** ॥ २१ ॥
दुःखानां महिमा सदःसु लघिमा कीर्तेस्तथैवाणिमा
लज्जायां गरिमा पलायनविधौ प्राकाम्यमात्मेशिता ।
प्राप्तिः पर्वतकन्दरस्य वशिता वन्याहृतैर्भूपते-
श्चित्रं यस्य तपःफलं रिपुकुले सिद्ध्यष्टकं दृश्यते ॥ २२ ॥
अक्रूरः सुहृदां भवत्यसुहृदां यश्चोग्रसेनो रणे
दुष्टानामपि सारणः सुमनसां प्रद्योतने माधवः ।
ईर्ष्यूणां हृदये गदः प्रतिभयो जिह्वाद्वयं बिभ्रतां
बभ्रुर्योऽपि शठः शठेषु विषयैर्यश्चानिरुद्धः सदा ॥ २३ ॥
स श्रीमान् **केशवेन्द्रो** जगति विजयते यद्द्विषत्कीर्तिदुग्धं
यद्दानाम्भःप्रवाहोद्भवपृथुतटिनीतीरनीरानुषङ्गि ।
तत्तद्दिग्जैत्रपूर्वक्षितिभृदुरुयशःकन्दखण्डोपदंशं
स्वादंस्वादं पिबन्ति प्रमुदितमनसो यद्यशोराजहंसाः ॥ २४ ॥

[1] This verse is incomplete in all the MSS.

यत्कीर्त्या निजया विधुं रविमपि स्वीयैः प्रतापैः परं
चक्रेऽसौ नृपतिस्तदस्य विधितोऽप्यत्यद्भुतं कौशलम् ।
यद्राहुं सममूमुहद्रविशशिग्रासार्थमभ्युद्यतं
पश्यन्तं सदृशावुभावपि मुहुः प्रेक्षाविशेषैरपि ॥ २५ ॥
कैलासे विनिवेश्य शैलतनयां भिक्षामटित्वा क्षितौ
प्रत्यावृत्य निजाश्रमाय [1]चलितः सायं समुत्कण्ठया ।
यत्कीर्त्या धवलीकृते त्रिजगति क्षोणीधरान् सर्वशः
प्रत्येकं भ्रमति भ्रमान्निजगिरेः शैलात्मजावल्लभः ॥ २६ ॥
गन्धर्वैर्गीयमानामनिशमतिरसात् कीर्तिमापीय [2]यस्य
प्रेम्णा शर्वार्धकायो हरिरपि समभूत् कोऽपि कर्पूरगौरः ।
अन्तःसंतोषपूर्णा पतिवपुरखिलं वीक्ष्य यस्मिन्नपर्णा-
सीदर्धस्यापि हानान्मुषितनिजधनेवाब्धिपुत्री बभूव ॥ २७ ॥
प्राक्प्रत्यग्गिरिनिर्मितेऽस्य महति भ्राष्ट्रे प्रतापानलैः
संतप्तं द्विषदिन्धनैस्तदबलानासास्यभस्त्रानिलैः ।
संध्याकीलककीलितेन महताहोरात्रसंदंशके-
नादाय द्युमणिं विधिः प्रतिदिनं निर्वापयत्यम्बुधौ ॥ २८ ॥
वाहोद्धूतधरापरागपटलैः पृथ्वीं द्विषन्मस्तकैः
शैलान् शत्रुवधूविमुक्तनयनाम्भोभिश्च वारां निधीन् ।
निश्वासैर्द्रवतां भिया च पवनं तेजोभिरर्कं निजैः
कीर्त्या चन्द्रमसं स गाधिसुतवन्निर्माति सृष्टिं पराम् ॥ २९ ॥
एतद्दानजलैः प्रतिग्रहविधौ नित्यं पतद्भिः करे
निर्वाणं करसंस्थितं हुतवहं संधुक्षयन्तो द्विजाः ।
स्वाध्यायाध्ययने स्वराभिनयनव्याजेन निर्मन्थने
तिर्यक् चोर्ध्वममी सदारणिमिव व्याधुन्वते स्वं करम् ॥ ३० ॥
यस्योत्तुङ्गातिसर्गप्रभवजलवहा स्वर्धुनीस्पर्धिनी का-
प्याविर्भूतापगान्या जलनिधिमगमत्तज्जलस्यानुषङ्गात् ।
शङ्के पङ्के निमग्नास्त्रिदशमणिवरः कामधुक् कल्पशाखी
नित्यं प्रोत्तुङ्गदानव्यसनमिदममी साधु विख्यापयन्ति ॥ ३१ ॥

[1] वलितः—ख, ग.

[2] रस्य—ग.

क्षोणीशाः पौढिमस्मिन् बहुलधनभवां किं करिष्यन्ति यस्य
स्वर्नारीगीतसंपच्छ्रवणकुतुकभृद्वासवोऽपि स्वराज्यम् ।
तुच्छं मत्वा निगूढो निशि निशि सततं पश्यतीहास्य लक्ष्मीं
मिथ्या चेचारकास्तन्नयनगणगता व्योम्नि पश्यन्तु लोकाः ॥ ३२ ॥

नो भूमौ पदपङ्क्तयो न च नभस्युद्धूलिता धूल्यो
नाकृष्टास्तरवस्ततेन तरसा नाकर्णि शब्दः पदाम् ।
धावद्भिः सहसा सहैव जनताचेतोभिरस्पर्शि नो
चित्रं धावति वाजिराजिरवनीपालस्य यस्याग्रतः ॥ ३३ ॥

स्फुरत्कनकसंकुलं प्रचुरचारुसिंहासनं
वलद्रुचिरचामरं विकसितोज्ज्वलच्छत्रकम् ।
न शून्यमपि मन्दिरं विसदृशं रिपूणामभू-
द्यदेष महिमाद्भुतो जयति **केशवक्ष्मापतेः** ॥ ३४ ॥

उपनीय धनौघमर्थिलाभं प्रथमं लिम्पति यत्तु चन्दनेन ।
तद्वैमि तदक्षराणि दुष्टान्यपसार्यातनुतेऽस्य योग्यभावम् ॥ ३५ ॥

गङ्गायां समजीजनच्छुतनयान् धीरानुदारान् गुणैः
क्षोणीशः कुरुवंशशन्तनुरिवाभीक्ष्णं स पञ्चात्मजान् ।
गङ्गैषा जननी बभूव जनको **यत्केशव**स्तद् बुधैः
कार्यं कैर्वचनैर्गुणानुवचनं स्फूर्त्या कया संसदि ॥ ३६ ॥

गुणैरनन्तं परिभाव्य तातो **नाम्नाप्यनन्तं** विदधे तनूजम् ।
ज्येष्ठं जनन्याहितलालनेन **नाम्नाभवद्वावरसः** स एव ॥ ३७ ॥

ज्येष्ठो **वावरसो** युधिष्ठिर इवास्त्यस्यानुजोऽप्यक्कणो
धीरो भीम इवापरोऽर्जुन इव **त्रिर्मल्लनाथो**ऽनुजः ।
तस्यास्तामनुजौ यमाविव परौ **श्रीरामनारायणौ**
दुग्धाब्धेरिव पञ्च कल्पतरवस्तस्याभवन्नात्मजाः ॥ ३८ ॥

तम्मणनायकक्ृतातुलपूर्वजन्म-
धर्मद्रुपादपजनीनि फलानि पञ्च ।
आरभ्य **वावरसनायक**मादिमेषा-
मक्कणनायकसुखानि जगत्सुखानि ॥ ३९ ॥

पञ्चापि कल्पतरवः प्रतिपादिता यत्
पूर्वं द्विजेषु ननु **तम्मणनायकेन** ।
नूनं त एव तनुजत्वमुपेत्य तस्य
प्रादुर्बभूवुरिह **वावरसादि**रूपाः ॥ ४० ॥

स **वावरसनायको** हृदयसायको विद्विषां
जितत्रिदशनायको विविधसंपदां दायकः ।
युधिष्ठिर इवानुजैरनुगतश्चतुर्भिर्निजै-
र्भुवीव सुरपादपैर्जयति पारिजातः परैः ॥ ४१ ॥

यशोविलासैरभिभूतवैन्यः शौर्येण विद्रावितशत्रुसैन्यः ।
दानेन दूरीकृतदीनदैन्यः समः क्षितौ **वावरसेन** नान्यः ॥ ४२ ॥

जिह्वा प्रह्वायते यद्गुणगणगणनारम्भकाले कवीनां
स्वान्तं स्वान्तं तदेव प्रकटयति मनाक् स्फूर्त्यभावात्पदानाम् ।
हस्तो व्यस्तो लिपीनां भवति विलिखने दृक् च चाञ्चल्यमेति
जातः कायस्य कम्पोऽप्यहमहमिकया संस्मृतेस्तद्गुणानाम् ॥ ४३ ॥

संगृह्णाति निरन्तरं त्यजति नो यन्मार्गणौघान् फलैः
संपन्नान् कुरुते परं तु न कदाप्येतान् स्वपृष्ठानुगान् ।
किंचाकर्णमुपेत्य गर्जति गुणे सोऽसौ तदन्तागते
दातुं लक्षमलक्षयज्जयति तद्दातृत्वमत्यद्भुतम् ॥ ४४ ॥

ये नित्यं समनुव्रजन्त्यनुवदन्त्यर्हामनर्हां गिरं
ये चित्तानुविधानवर्त्मकुशलाः पूज्यन्त एते नृपैः ।
चित्रं तत्र न किंतु चित्रमिदमस्यालं गुणापेक्षया
यन्नामश्रुतिमात्रतो द्विजवरान् संपूजयत्युन्नतान् ॥ ४५ ॥

तस्यास्य नायककुलाम्बुधिशीतरश्मेः
श्रीकार्तवीर्यनृपतेरिव कीर्तिवीर्ये ।
प्रत्यर्थिदानविषये कुरुते सहस्रं
बाहूनसावपि च **वावरसो**ऽप्यजस्रम् ॥ ४६ ॥

ये सृष्टा जलजासनेन जलदास्ते वारिमात्रं दद-
त्युत्पाते पुनरस्रिरक्तकरका वर्षन्ति गर्जन्ति च ।

एकं **वावरसा**म्बुवाहमसृजच्छ्रीमांस्ततः **केशवो**
  योऽगर्जन्निभृतं समं क्षितितले स्वर्णं ववर्षामलम् ॥ ४७ ॥

यत्कीर्त्या निजया दशापि विहिता गौर्यो दिशः सर्वश-
  श्चातुर्यं तद**नन्तनायकनृप**स्यातीव लोकोत्तरम् ।
रुद्राणामनुवासरं विवदतां किं न्वेकगौरीकृते
  न स्याद्द्वैशसमन्यथा स्मरवशादेकादशानामपि ॥ ४८ ॥

श्रीमत्तम्मणनायकक्षितिपतेर्वंशावतंसोऽद्भुतः
  श्रीमानक्कणनायको विजयते साम्राज्यसर्वंसहः ।
येनाकारि सुरद्रुमस्य मनसो मात्सर्यदोषो महा-
  नर्थिप्रार्थनसार्थकत्वविधिना कल्पद्रुमेण क्षितेः ॥ ४९ ॥

शत्रुघ्नत्वमुरीकृतं रिपुकुलध्वंसादनीकेऽमुना
  ज्येष्ठाज्ञापरिपालनात् भरतताप्याविष्कृता स्वात्मनः ।
यत् स्वात्मानुजलक्ष्मणानुसरणाद्रामत्वमाविष्कृतं
  तद् दृष्ट्वा**क्कणनायकस्य** जगतामासंश्चतुर्णां मुदः ॥ ५० ॥

जित्वा येन दिशो दिशासु निहिताः स्तम्भा जयाङ्काः सितं
  नद्धं तेषु गुणैर्महद्भिरमलं कीर्तेर्वितानं महत् ।
यस्मान्तेषु विलम्बतेऽतिमहती पीता प्रतापावलि-
  र्यन्मध्ये परिमण्डलत्वमभजच्चित्रं विधोर्मण्डलम् ॥ ५१ ॥

भिक्षुः पाणिं पुरस्तादुपनयति ततः पाणियुग्मं ततश्च
  प्रावारान्तं ततस्तं सकलमपि ततो मस्तकस्यापि वासः ।
पात्रं तत्राप्यमाति प्रचुरतरतया यद्वितीर्णे धनौघे
  पश्चात्तापं महान्तं निजहृदि कुरुते तुर्यवस्त्राग्रहेण ॥ ५२ ॥

यस्मिन् यच्छति वाञ्छिताधिकधनान्याशासते भिक्षुकाः
  पाणीनामतिसंख्यतामतिशयायामं परां विस्तृतिम् ।
नैर्बुद्ध्यादिति गर्हणां विदधते धातुश्च बाहून् बहून्
  यद्बाणार्जुनयोर्व्यधाद् द्विभुजतामस्माकमब्जासनः ॥ ५३ ॥

लक्ष्मीर्यस्य कराम्बुजेषु विदुषां कीर्तिः कवीनां मुखे
  कान्तिः कामतनौ धृतिर्हिमगिरौ विद्या च वाचस्पतौ ।

एकत्र स्थितिसंकटाक्षमतया विश्रम्भतः स्वं श्रमं
  स्वे स्वे तातगृहे विनोदयति किं सापत्न्यजान्मत्सरात् ॥ ५४ ॥

यस्योत्सर्गजलप्रवाहपटलैराकालिकप्रावृषा
  पूर्णाम्भःसुरनिम्नगोर्मिनिवहैरुन्मत्तगङ्गीकृता ।
वाराणस्यभवद्यदा खलु तदा **मत्स्योदरी**संगम-
  भ्रान्त्या काशिनिवासिसर्वजनता स्नानाय संप्रस्थिता ॥ ५५ ॥

एकं तावदिदं महन्मनसि नोऽनौचित्यमुद्भासते
  यद्दानाम्बुभिराहितेषु जलधिष्वन्येषु सप्तस्वपि ।
तेषां प्राकृतवैकृतादिविषयभ्रान्त्या भ्रमन्त्यो दिशं
  गङ्गाद्याः सरितः पतिव्रतमहो धास्यन्त्यभग्नं कथम् ॥ ५६ ॥

असोष्ट सोऽप्यष्टगुणं गुणोच्चैः सुतद्वयं **यावक**नामिकायाम् ।
लक्ष्म्याः सपत्न्यामिव धर्मपत्न्यामाराधनाद् **वावरसः** शिवस्य ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्तस्य यशःसितातिविभवोत्कण्ठो द्विजिह्वान्निजाद्
  देशादप्यपसारयन्ननुदिनं पुष्णाति कामान् बहून् ।
मूर्ध्ना यः शतशो दधद् द्विजपतीन् गौरी यदीया दिशः
  कीर्तिर्धावति कोऽप्यसौ विजयते **रुद्रो**ऽरिविद्रावणः ॥ ५८ ॥

किशोरकस्यैव यशोवितानं व्यभूषयत्तस्य दिशो दशापि ।
स एष **रुद्रः** कृतराजमुद्रः क्षुद्रोऽप्यभूद्यस्य पुरः समुद्रः ॥ ५९ ॥

सत्सङ्गावाप्तगङ्गादिकसकलमहातीर्थसङ्गादभङ्गा-
  नङ्गादिप्रौढिभङ्गाचरणविमलितान्यन्तरङ्गानि बिभ्रत् ।
गङ्गादासस्तदङ्गादनुजनिरभवद्यद्वितीर्णास्तुरङ्गा
  मातङ्गाः शैलतुङ्गा विदधुरपधनान्वित्ततुङ्गान् शुभाङ्गान् ॥ ६० ॥

पितृत्वमप्य**क्कणनायकस्य** लब्धं सुखं **केशवनायकेन** ।
तत्तद्विधानोक्तमिवातिकामव्यूहः सुतीभूय विभाति योऽस्य ॥ ६१ ॥

तम्मणेन यदाहितं बहुधनं दातुं द्विजेभ्यस्ततो-
  ऽनन्तस्तद् द्विगुणीकरोति सहसा त्रैगुण्यमस्या**क्कणः** ।
तद्रुद्रः कुरुते चतुर्गुणमिदं **गङ्गा** शरघ्नं ततः
  षाड्गुण्यं कुरुते पितामहमनोवृत्तिं दधत् **केशवः** ॥ ६२ ॥

अन्यच्चाद्भुतमेतदस्य सुमहद्यत्तत्प्रतापानल-
स्यौन्नत्यं बहुधा मनःसु रिपवोऽप्याशासते संततम् ।
यत्प्रालेयदिनेष्वपि व्यपगताशेषाम्नवस्त्रा वने
शीतत्राणममी मनागपि ततो नान्यल्लभन्ते दृढम् ॥ ६३ ॥
एतच्चाद्भुतमेकमस्य महसः कीर्तेश्च लोकोत्तरं
यत्प्रालेयदिनेषु शीतभयतः शत्रून् महस्त्रायते ।
ग्रीष्मे तत्तपनातितापभयतः कीर्तिः सुधासेवनात्
ताभ्यामात्मकृते हि ते विदधते शीतोष्णयोर्वारणम् ॥ ६४ ॥
श्रीविश्वनाथेक्षणकाम्ययासौ पुत्रैश्च पौत्रैश्च युतः प्रपौत्रैः ।
गम्भीरवेदीव गजः स्वयूथ्यैः कदाचिदा**नन्दवनं** विवेश ॥ ६५ ॥
काशीयात्राविधाने सह गृहपतयो येन नीताः सहस्रं
तद्यात्रोपस्करं वाप्यखिलमनुविधायापनीयापि भीतिम् ।
प्रादक्षिण्ये पृथिव्याः पृथुपृथुलयशास्तीर्थयात्रासु पार्थः
सार्धं नीत्वा मुनीनामिह निजसुकृतस्याष्टगुण्यं व्यधत्त ॥ ६६ ॥
पर्याये प्रथमे तुलाद्वयमसौ स्वस्य स्वपत्न्यास्तथा
काश्यां रूप्यमयं चकार विधिवच्छ्रीवासुदेवाङ्गणे ।
ब्रह्माण्डं विदधे हिरण्मयमथो चक्रे तृतीयां तुलां
श्रीविश्वेश्वरमण्डपेऽधित **कुरुक्षेत्रे** चतुर्थीमपि ॥ ६७ ॥
काश्यामेकं **प्रयागे** परमिति विदधत् कोटिहोमद्वयं यो
विप्राणां दक्षिणाभिर्धनविषयगताशेषतृष्णां निरास ।
काशीयात्रां द्वितीयामधि विधिविहितं गोसहस्रं **प्रयागे**
काश्यामागत्य हेम्नः पुनरपि विदधे चक्रतीर्थे तुलां सः ॥ ६८ ॥
यश्चाभून्**मणिकर्णिका**परिसरे दिव्यस्तुलामण्डपो
यत्तत्तोरणकिंकिणीध्वजमहादीप्तिः पताकोच्छ्रिता ।
तं दृष्ट्वा जलशायिविष्णुसविधे मन्यामहे पुष्पकं
स्वर्गाद्भूमितलं समागतमिवानन्दाय मन्दाकिनाम् ॥ ६९ ॥
आरुह्य व्योमयानं वियति सुरगणास्तत्तुलाया दिदृक्षा-
क्रान्तस्वान्ता निरुद्धे पथि विपुलतरैर्मण्डपस्य ध्वजाग्रैः ।

यातुं तद्धोमधूमाकुलितविनिमिषप्रेक्षणास्तत्क्षणेना-
शक्तास्तद्दीक्षितुं वाप्यवदधुरवनीचारितामेव धन्याम् ॥ ७० ॥
यत्कामा ननु कुर्महे भुवि महादानं वयं तत्पदं
कीदृक् किं श्रुतिराह तथ्यमथवा मिथ्येति संदेहिनाम् ।
श्रीमान् **केशवनायको**ऽतिभगवद्भक्त्या तुलामण्डप-
व्याजेनैतदिहोपनीय नुनुदे संदेहमात्यन्तिकम् ॥ ७१ ॥
अचीकर**त्तम्मणनायकेन** तुलां सुवर्णै**र्मणिकर्णिकायाम्** ।
यदा तदाभूदतुलस्त्रिलोक्यां स्वयं सुतै**र्वावरसोऽक्कणश्च** ॥ ७२ ॥
रथ्यासु स्वेषु गेहेष्वनुदिनमसकृत्तोलयामास लोहै-
र्लक्ष्मीं स्वर्णस्वरूपां यदयमजनयत्तेन भूयोऽपराधान् ।
सर्वांस्तान् संप्रमार्ष्टुं स्वजनकमिषतः **केशवे**नैव **लक्ष्म्या-**
स्तस्यां **काश्यां** वितेने सुरसरिति तुलां स्वप्रभावा**दनन्तः** ॥ ७३ ॥
लक्ष्मीकेशवयोस्तुलां विरचितां दृष्ट्वा हरश्चेतसि
प्रायः क्षोभमवाप्स्यतीति चकितस्तुल्यस्तयोर्भक्तितः ।
श्रीमान् **वावरस**स्तदैव निजया गौर्यैव कीर्त्याकरो-
द्गौरस्याप्यतुलां तुलां कुतरणिः संकल्पचिन्तामणिः ॥ ७४ ॥
दृष्टिः सत्कर्मदृष्ट्या श्रुतियुगलमथाकर्णनेनापि कीर्ते-
र्घ्राणं धूपादिगन्धैर्गुणगणगणनैश्चापि जिह्वा जनानाम् ।
सौवर्णस्पर्शनैस्त्वक् करकमलगतैः प्रावृतैः पट्टकूलैः
सर्वाङ्गेष्वप्यनेन प्रमुदितमनसां किं किमानन्दितं न ॥ ७५ ॥
कीर्तिः **केशवनायकस्य** कुशला कैलासशैलं पुरो
गत्वाख्याति मुहुः सडिण्डिमरवं दूतीव संप्रेषिता ।
काश्यां श्रीमणिकर्णिकापरिसरे कृत्वा तुलां **केशवो**
लब्धेदं पुरमाशु तत्सुरगणैः संपाद्यतां सत्क्रिया ॥ ७६ ॥
काशीपतेः करुणया किल **काशिकायां**
कृत्वा महावितरणानि च षोडशापि ।
विद्वद्गृहान्तरगतानि तमांसि मुग्ध-
माणिक्यदीपशिखयैव निराचकार ॥ ७७ ॥

शतकृत्वोऽपि तुलायामारूढोऽयं महार्घरत्नानाम् ।
अस्य तु कृतप्रयत्नं किमपि न रत्नं तुलां भेजे ॥ ७८ ॥

आत्मानं स हिरण्यगर्भमसृजच्छ्रीमांस्तदा **केशवः**
पश्चात्तापमवाप पङ्कजजनेरन्तर्महान्तं यदा ।
मत्सृष्टो मदधीकृतो मम मुखाज्जातान् द्विजान् मत्तनून्
दारिद्र्योपहतान् श्रिया विरहितांश्चक्रे किमित्यात्मभूः ॥ ७९ ॥

ब्रह्माण्डं दातुकामे नृपतिलकमणौ **केशवे** ब्राह्मणेभ्यो
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रः सुरगुरुमभिगम्यात्मनीनान्यपृच्छन् ।
किं कुर्मः कुत्र यामेत्यमरगुरुरिमांस्तन्त्रमूचे द्विजा वः
प्रार्थ्या गृह्णीध्वमस्येत्यखिलजनकृते मा विभागं कुरुध्वम् ॥ ८० ॥

दत्तान् **केशवनायकेन** सकलान् कल्पद्रुमान् वृत्रहा
विज्ञायार्थिषु पुष्पभूषणकृते शच्याः सचिन्तोऽभवत् ।
ब्रह्माणं किमुपैमि सृष्टिविधये तेषां पुनर्वाम्बुधिं
मथ्नाम्यर्थनमातनोम्यनुजवत् किं वा द्विजानामिति ॥ ८१ ॥

सहस्रं बाहूनामकृत कृतवीर्यात्मजनृपे
विधिर्बाणे वा तद्द्वितयमभिमन्ये खलु वृथा ।
अमुष्यैकं मन्ये करमहमहो धन्यतरमि-
त्यजस्रं धेनूर्यो वितरति सहस्रं घटदुघाः ॥ ८२ ॥

एका कामगवी सुरैर्नियमिता तत्तत्सुरप्रार्थिता-
नेकानेकविधार्थदानघटनास्वत्यर्थतो व्यापृता ।
नागन्तुं क्षितिमण्डलेऽप्यवसरो यस्याः कथं सा नृणां
कामान् पूरयितेत्यवेत्य विदधे यः कामधेनुव्रजम् ॥ ८३ ॥

निर्मथ्य क्षीरसिन्धुं कथमपि महता क्लेशजातेन जाता-
नुच्चैःश्रुत्यादिकाश्वानमरपरिषदे प्राग्वितीर्याप्यतृप्तः ।
भूलोकं प्राप्य भूयोऽप्यवनिसुरकृतेऽसौ च संसारसिन्धुं
निर्मथ्य प्रत्नरत्नाचितकनककृतान् सिन्धुजान् **केशवोऽदात्** ॥ ८४ ॥

व्योम्नि व्योमचरैश्चरन्ति विबुधा दिव्यैर्विमानैर्भुवि
क्षोणीमण्डलमण्डनानि त इमे यानैश्चरिष्यन्ति कैः ।

इत्येवं मनसावधार्य नृपतिः **श्रीकेशवोऽश्वैर्गजै-**
हैमैर्हैममयान् विधाय च रथान् प्रादाद् द्विजेभ्यो युतान् ॥ ८५ ॥

एकं लाङ्गलमात्मभूर्यदसृजत् संकर्षणार्थे ततः
कंचिद्देशमसौ पवित्रमकरोत् कृष्ट्वा कलिन्दात्मजाम् ।
यस्मै दास्यति पञ्चलाङ्गलमसौ तेनापि देशे क्वचित्
कृष्टे **पञ्चनदे** करिष्यति जनः स्नानं क्व वा कार्त्तिके ॥ ८६ ॥

किं दत्ता पृथिवी बलिप्रभृतिभिर्मृत्स्नामयी पर्वतै-
र्व्याप्तारण्यनदीनदीश्वरशतैरल्पोपभोग्या द्विजैः ।
तन्मन्ये सकलापि तेन घटिता स्वर्णैः सपृथ्वीधरा
ससद्वीपवती ससागरवना दत्ता द्विजेभ्यः क्षमा ॥ ८७ ॥

संत्यज्याद्य हिरण्यगर्भपदवीं सृष्टिं सिसृक्षुर्नवां
भूतानां महतां घटं प्रथमतो हैरण्यमेवासृजत् ।
तेषामेव यतोऽधिकं जगदुपादानत्वमाह श्रुतिः
सौवर्णं किल **केशवः** सकलकं तद्विश्वचक्रं व्यधात् ॥ ८८ ॥

स्वर्गे कल्पलता सुरेन्द्रभवने दत्ताश्च कल्पद्रुमा
विप्राणामजिरेषु तद्विरहिता मा भूत्ततो मत्कृता ।
इत्येवं मनसावधार्य सकलक्ष्माभूषणं **केशव-**
श्चक्रे कल्पलताप्रदानमपि तद्विप्रेभ्य एवादरात् ॥ ८९ ॥

भार्याभिर्भिक्षुकाणां लवणदधिपयःसर्पिरिक्षूदकार्थे
वाणीं प्रोक्तां निशम्य ग्रहिलशिशुसमुद्वेजितेभ्यः पतिभ्यः ।
यत्तेभ्योऽदत्त सिन्धून् षडपि तदभवद्युक्तमत्यन्तमेभ्यो
यत्सौरं सिन्धुमादात्तदनुचरदसच्छूद्रजात्यर्थमूहे ॥ ९० ॥

निर्मथ्य क्षीरसिन्धुं यदजनि हरिणा कौस्तुभाख्यं तदेकं
यच्चोद्भूतं स्यमन्ताभिधमहिमकराद्रत्नमेतद् द्वितीयम् ।
भूमौ चिन्तामणिश्च त्रिभुवनविषये त्रीणि रत्नान्यभूवं-
स्तैरवासंख्यसंख्यैः कथमकृत नृपः **केशवो** रत्नधेनुम् ॥ ९१ ॥

इत्थं येन कृतानि षोडश महादानानि **काश्यां** ततो
जाता ब्रह्मपुरीकृता शिवपुरी स्पर्धातिवर्धापिता ।

सर्वोपस्करपूर्णदिव्यभवनाधिष्ठानसत्कर्मजा-
नुष्ठानक्षपिताघसङ्घतुलिता यद्ब्राह्मणा ब्रह्मणा ॥ ९२ ॥
प्रासादोद्यानवापीप्रधिभवनमठान् धर्मशालाप्रपादीन्
कृत्वानृण्येन बन्धीकृतभवनभुवां मोचनेन द्विजानाम् ।
उद्वाहांश्चैव मौञ्जीबहुधनवसनानग्निहोत्रादिपूर्वान्
ज्योतिष्टोमादियज्ञानपि बहुधनतोऽचीकरत् कोटिशोऽन्यैः ॥ ९३ ॥
धर्मा यद्यपि कोटिशोऽत्र विहिताः संतोषमन्तस्ततो
नैव प्राप यदा तदा रचयितुं **विष्णुस्मृतेर्व्याकृतिम्** ।
ऐच्छत्तत्र च **रामपण्डितसुतं श्रीकेशवः** क्ष्मापति-
र्विद्वत्संसदि **नन्दपण्डितमतिप्रीत्या** न्ययुङ्क्त स्वयम् ॥ ९४ ॥
काश्यां धर्माधिकारिप्रथितकुलमणिर्धर्मशास्त्रैकनिष्ठः
श्रीमान् श्रीमन्महीपेत्यभिधबुधसुता**नन्तसूरे**स्तनूजः ।
श्रीरामस्तस्य सूनुः प्रथितबहुकृतिर्धर्मशास्त्रेषु **नन्दो**
व्याचष्टे **केशवीय**प्रणयपरवशो **वैष्णवं धर्मशास्त्रम्** ॥ ९५ ॥
यद्यप्येतदतीव साहसमिवाभाति क **विष्णुस्मृति-**
र्बुद्धिर्वा मम मानुषी क च तथाप्युत्कण्ठते मे मनः ।
तद्व्याख्याविषये प्रसन्नहृदयः साक्षात्स्वयं **केशवः**
प्रोत्साह्यात्र यदि प्रवर्तयति मां किं स्यादशक्यं तदा ॥ ९६ ॥

इह खलु [1]करुणावरुणालयो भगवान् नारायणः शेषतल्पात् कल्पादावुत्थाय [2]वाराहं वपुरास्थाय निरवधिजलमग्नां दन्तलग्नां वसुंधरामुद्धृत्य [3]स्वभृत्यवदाननिदानजिज्ञासया तथैव पृष्टान् [4]सर्ववर्णाश्रमधर्मान् प्रोवाच । तांश्च कश्चित् विपश्चित् ऋषिः उपश्रोता आद्यन्तयोः संगतिसंपादनाय स्वनिर्मितया चतुरध्याय्या भगवन्मुखनिर्गतानां सपद्यानामनवद्यानां गद्यानां षण्णवत्यध्यायीं परिपूर्य शतमध्यायान् परिकल्प्य काण्डत्रयेण निबबन्ध, यथा भगवत्प्रोक्ता उपनिषदो द्वैपायनः । तत्र प्रथमाध्यायेनोपोद्घातं वर्णयति । तस्य चेमावाद्यश्लोकौ—**ब्रह्मरात्र्यामित्यादि** । [5]महापुरुषविसृष्टः पुरुषो ब्रह्मा ;

[1] करुणा to भगवान् omitted in ख, घ, ङ, छ.
[2] वाराहं च—ग.
[3] निदान omitted in ट.
[4] सर्वेष्टान्—ख, ग, च, छ.
[5] महापुरुष to ब्रह्मणो रात्रिः omitted in ङ.

"यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥"

इति **मानवात्** । तस्य ब्रह्मणो रात्रिः ब्रह्मरात्रिः दैविकयुगसहस्रपरिमितो विरामकालः ;

[1]"दैविकानां युगानां च सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥"

इति **मनुस्मरणात्** । तस्यां ब्रह्मरात्र्याम् । "ङिति ह्रस्वश्च" इति नदीसंज्ञायां ङेरामि आटि च कृते रूपम् । व्यतीतायां समाप्तायाम् । पद्मसंभवे ब्रह्मणि प्रबुद्धे अपगतनिद्रे सति ; "तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते" इति **मानवात्** । विष्णुः । विशतेर्विषेर्वा नुक्प्रत्यये कृते विष्णुशब्दो निष्पद्यते । तेन च देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यतया व्यापको [2]भगवान् परमात्मा । भूतानि चतुर्विधानि जरायुजादीनि । सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छन् । यद्यपि ब्रह्मण एव स्रष्टृत्वं, न विष्णोः ; तथापि हेतुकर्तुरपि कर्तृत्वादणिच्प्रयोगः ; "याव-तोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्" इतिवत् । भूमिं जलानुगां जलधिजलमग्नां ज्ञात्वा । जलक्रीडायामेव रुचिः प्रीतिर्यस्य तादृशम् । यथा पुरा ; पूर्वपूर्वकल्पादौ यथा तथैव । वराहस्य रूपं देहमास्थितो धृतवान्, वसुंधरां नानावसुधरणशीलामुज्जहार उद्धृतवान् ॥ १, २ ॥

वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ ३ ॥
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ ४ ॥
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमहाघोणः[3] पशुजानुर्महाकृतिः ॥ ५ ॥

अथ वक्ष्यमाणं भगवतो यज्ञवराहत्वं नवभिः श्लोकैरुपपादयति । [4]वेदाः ऋगादयश्चत्वार एव पादाः । यद्यपि "यद्वैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथम्" इति श्रुत्या त्रयाणामेव वेदानां यज्ञ-संबन्धात् चतुर्थस्य पादत्वव्यपदेशो नोपपद्यते, तथापि शान्त्यादीनामपि यज्ञत्वात् तत्संबन्धेन तस्यापि पादत्व-मविरुद्धम् । यूप एव एका दंष्ट्रा धरोद्धरणसाधनम् ; 'दंष्ट्राग्रेण' इत्येकत्वनिर्देशात् । क्रतवः चतुःषष्टि-ग्रहाभ्यासाः दन्ताः । चितिः श्येनकङ्कादिः मुखम् । तत्रस्थ एवाग्निः जिह्वा [5]रसोपलब्धिसाधनी यस्य स तथा ।

[1] दैविका to तेन च omitted in ङ, ट.
[2] भगवान् to उद्धृतवान् omitted in ट.
[3] मयो वीरः—क ; मयो धीरः—ठ.
[4] वेदाः to एकत्वनिर्देशात् omitted in ङ.
[5] रसो to साधनी omitted in ङ.

दर्भाः वेद्यास्तृतानि बर्हींषि । ब्रह्मैव शिरः; कृताकृतावेक्षणेन मुख्यत्वात् । महत् तपः सामर्थ्यं सृष्ट्यनुकूलं यस्य ॥ ३ ॥

[1]अहोरात्रसंबन्धिनी ईक्षणे नेत्रे, तयोरेव यज्ञव्याप्तत्वात्; अहोरात्रसंबन्धिनौ सूर्याचन्द्रमसौ वा । दिव्यः अलौकिककर्मकारित्वादलौकिकः । वेदः द्विगुणितदर्भमुष्टिः । तौ चैष्टिकपाशुकभेदेन द्वौ । तावेव श्रुती कर्णौ । अङ्गं छिन्नो वेदाग्रभागः स्रुगादिसंमार्जनार्थः । तावेव तद्भूषणे कुण्डले । आज्यम् आज्यधारा नासा नासिका । स्रुवः तुण्डं मुखाग्रभागः । साम्नां त्रिवृदादीनां घोष एव स्वनः घुर्घुराराव: । महान् कार्यानुकूलानुभावदेहवान् । [2]यथोक्तं हरिवंशे—

"जलक्रीडारुचिस्तत्र वाराहं वपुरस्मरत् ।
दशयोजनविस्तारं शतयोजनमुच्छ्रितम् ॥"

इति ॥ ४ ॥

धर्मः अपूर्वम्; सत्यं यथार्थवचनम्; ताभ्यां प्रचुरः । श्रीमान् अनिर्देश्यशोभः । क्रमः विष्णुक्रमः; स एव विक्रमः पराक्रमः; तेन सत्कृतः भूषितः । प्रायश्चित्तं वैगुण्यसमाधातृ कर्म; तदेव घोणा नासा-नालिका । पशुः अग्नीषोमीयादिः जानु । महती आकृतिः देहसंस्थानं यस्य ॥ ५ ॥

उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः ।
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ६ ॥
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान्[3] ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ ७ ॥

उद्गातारस्त्रयोऽप्यान्त्राणि शब्दानुकूलवायुसंचारनाड्यः । अत एव सामघोषस्वनः । होम एव लिङ्गं[4] शिश्नम् । बीजानि श्यामाकादीनि । ओषधयो व्रीह्यादयः । महाफले वृषणौ । वेदिः प्राग्वंशान्तःस्थिता ऐष्टिकी । [5]अन्तरात्मा अन्तःकरणम्; प्राग्वंशस्य कायत्वात् । मन्त्रा एव स्फिचौ [6]सक्थिनी; ताभ्यां विकृतः विलक्षणः; ऊहेन मन्त्राणामपि वैलक्षण्यात् । सोमः रसीभूतः शोणितं लोहितं यस्य सः[7] ॥ ६ ॥

वेदिः महावेदिः स्कन्धो ग्रीवा । हविः पुरोडाशादि गन्धः शारीरः । [8]देवतार्थं द्रव्यं हव्यम् । पित्रर्थं कव्यम् । तदादिः वेगो रंहः; तद्वान् । प्राग्वंशः पत्नीशाला । स एव कायो देहो यस्य [9]सः ।

[1] अहो to व्याप्तत्वात् omitted in ङ, च.
[2] यथोक्तं to इति omitted in घ to च.
[3] कव्यातिवेगवान्—ठ.
[4] लिङ्गं omitted in च.
[5] अन्तरात्मा omitted in ट.
[6] शाकिनी—ख, ग, घ.
[7] लोहितं यस्य सः omitted in घ.
[8] देवार्थं—घ.
[9] देहो यस्य सः omitted in घ to च.

द्युतिमान्[1] तेजस्वी । नानादीक्षाः एकत्रिद्वादशसंवत्सराद्याः; ता एव प्रकृतयः सात्त्विक्याद्याः; ताभिर्युक्तः; "दीक्षाप्रकृतिसंयुतः" इति पुराणात् ॥ ७ ॥

दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचिरः [2]प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ ८ ॥
[3]नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोदितः[4] ॥ ९ ॥
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकार्णवजलभ्रष्टामेकार्णवगतः प्रभुः ॥ १० ॥
दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥ ११ ॥

दक्षिणा द्वादशशतादिः; सैव हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । योगः त्यक्तस्य द्रव्यस्य देवतया संबन्धः; तस्मिन् ये महामन्त्राः याज्यापुरोनुवाक्यादयः; [5]तन्मयः तत्प्रचुरः । महान् एकाहाहीनसत्रादिरूपेण विततः । उपाकर्मणी पशुस्तोत्रोपाकरणे; ते [6]एवाधरोत्तरावोष्ठौ; ताभ्यां रुचिरः [7]मनोहरः । प्रवर्ग्यः घर्मः; तस्यावर्तः पयःसेचनेन ज्वालामालाविततिः; स एव [8]भूषणम् अलंकारो यस्य[9] ॥ ८ ॥

नाना छन्दांसि गायत्र्यादीन्येव गतयः [10]पन्थानो मार्गाः । गुह्याः गूढार्थाः उपनिषदो वेदान्तवाक्यानि आसनम् अवस्थितिस्थलं यस्य[11] । छायाभिधाना लक्ष्मीः पत्नी; सैव सहायो यस्य । उदितः प्रकटीभूतो मणिशृङ्गनामा पर्वत इव ॥ ९ ॥

[12]आदिदेवः चतुर्मुखादिस्रष्टा । महायोगी अप्रविहतयोगः । अत एव प्रभुः सामर्थ्यातिशयवान् । एकार्णवगतः सः । सागरपर्यन्तां समुद्रावधिकाम् । सशैलवनकाननां शैलाः पर्वताः, वनानि उपवनानि काननानि महागहनानि; तैः समेताम् । महीं पृथ्वीम् । एकार्णवजलभ्रष्टाम्; प्रलयदलितवेलावल्यानां सप्तानामप्यर्णवानामेकीभावेनैकार्णवत्वम्; तज्जलमग्नाम् दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य सम्यक् अक्षततयोद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया जगतीम्, गच्छन्ति संचरन्ति अस्यामिति तादृशीं पुनः चक्रे ॥ १०, ११ ॥

[1] द्युतिमान् omitted in ङ, च.
[2] प्रवर्ग्यानन्त—ठ.
[3] This line omitted in ठ.
[4] उच्छ्रितः—ठ.
[5] तन्मयः omitted in ङ.
[6] ते एवोष्ठौ अधरोत्तरौ—ख, ग, च.
[7] मनोहरः omitted in ङ.
[8] भूषणम् omitted in ङ.
[9] स तथेति added in ख, ग, छ.
[10] पन्थानः omitted in ङ, छ.
[11] अस्य—घ.
[12] The entire commentary on verses 10 to 44 omitted in ङ; and 10 to 15 in छ.

एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्धृता पृथिवी देवी रसातलगता पुरा ॥ १२ ॥
उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापयित्वा तथा स्वके ।
यथास्थानं विभज्यापस्तद्गता मधुसूदनः ॥ १३ ॥
सामुद्रयश्च समुद्रेषु नादेयीश्च नदीषु च ।
पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोभवाः ॥ १४ ॥
पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।
द्वीपानामुदधीनां च स्थानानि विविधानि च ॥ १५ ॥

[1]वक्ष्यमाणसृष्टिसंबन्धकरणायोक्तमुद्धारमुपसंहरति— एवम् ; उक्तप्रकारेण । यज्ञरूपो वराहः यज्ञवराहः ; तेन । भूतहितार्थिना भूतहितमात्रकाङ्क्षिणा भूत्वा । रसातलगता देवी पृथिवी । पुरा प्रथमतः । उद्धृता ; तदुद्धारं विना करिष्यमाणजगत्सृष्टिक्रमानुपपत्तेः ; जगत आधारसापेक्षत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं सार्धपञ्चभिः श्लोकैः सृष्टिक्रममाह—उद्धृत्येति । मधुसूदनः भगवान् उक्तप्रकारेण जलमग्नां पृथिवीमुद्धृत्य तथा स्वके साहजिके स्थाने अप्सु ; "अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रुतेः । निश्चले चलनवलनादिराहित्येन निश्चलीकृते स्थापयित्वा । तद्गताः पृथिवीगताः समुद्रजा आपः समुद्रेषु, नदीजा नदीषु, पल्वलोद्भवाः पल्वलेषु, सरोभवाः सरःसु, इत्येवं यथास्थानं विभज्य गमयित्वा पातालसप्तकं चक्रे इत्यग्रेतनेन संबन्धः ॥ १३, १४ ॥

सार्धैस्त्रिभिः श्लोकैस्तदेवाह । पातालानां सप्तकम् । अतलवितलसुतलमहातलरसातलतलातलपातालानां सप्तकम् । पातालस्य सप्तमत्वेऽप्यधोभुवनपर्यायतया सप्तसंख्यान्वयः । तथा भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यानां लोकानामुपरिभवानां सप्तकम् । यद्यपि,

"जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ।
कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतम् ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥"

इति विष्णुपुराणात् भूरादीनां त्रयाणामेव प्रलयात् सर्ग उपपद्यते, नान्येषाम् ; तथापि भूरादित्रयसृष्ट्या महरादिचतुर्णां सप्तसंख्यासंपादनं शक्यमेवेति न विरोधः । द्वीपाः अन्तरीपाणि ; जम्बूप्लक्षशाल्मलीकुशक्रौञ्चशाकपुष्कराख्या द्वीपाः ; तेषाम् । उदधीनां क्षारेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धस्वादूदकोपलक्षितानां सप्तकम् । तेषां स्थानानि लक्षयोजनादिपरिमाणानि भारतादीनि वर्षाणि ॥ १५ ॥

[1] The entire commentary on verses 12 to 15 omitted in घ.

स्थानपालान् लोकपालान् नदीः शैलवनस्पतीन् ।
ऋषींश्च सप्त धर्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥ १६ ॥
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
मेघेन्द्रचापशम्पाद्यान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७ ॥

[1]तथा स्थानपालाः तत्तद्द्वीपपालाः । लोकपालाः इन्द्रादयोऽष्टौ । नद्यः गङ्गाद्याः । शैलाः मर्यादापर्वताः वर्षपर्वताश्च । वनस्पतयः जम्ब्वाद्या अन्ये च वृक्षाः । तथा ऋषयः कश्यपाद्याः सप्त । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रकर्तारः । वेदः एकः । यद्यपि "न कश्चिद्वेदकर्ता च" इत्यादिपराशरस्मरणेन वेदनिर्माणं नोपपद्यते ; तथापि "वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः" इति स्मृत्या स्मरणाभिप्रायेण वेदानुकीर्तनम् । अङ्गानि तु प्रतिकल्पं भिन्नान्येव । सुरासुराः देवा दैत्याश्च । तथा पिशाचाः मलाशिनः । उरगाः सर्पाः । गन्धर्वाः देवगायना हाहाहूहूप्रभृतयः । यक्षाः माणिभद्रादयो धनपालाः । राक्षसाः पुलस्त्यापत्यानि । मानुषाः मनुष्याः । पशवः गवादयः । पक्षिणः शुकपिकादयः । मृगाः कृष्णसारादयः । आदिशब्देन ग्राम्यारण्यानामन्येषामपि ग्रहणम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणो भूतग्रामश्चतुर्धा । मेघाः जलदाः पुष्कलावर्तकाद्याः । इन्द्रचापः इन्द्रधनुः । शम्पा विद्युत् । आदिशब्देन ग्रहनक्षत्रादीनां ग्रहणम् । यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः । विविधाः नित्यनैमित्तिककाम्याः । स यथापूर्वं चक्रे इति प्रत्येकं संबन्धः ॥ १६, १७ ॥

एवं वराहो भगवान् [2]कृत्वेदं सचराचरम् ।
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८ ॥
अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ।
वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मे भविष्यति ॥ १९ ॥
पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ।
मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ॥ २० ॥
एवं सा निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी ।
जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्टवांस्तां च कश्यपः ॥ २१ ॥

[1] The entire commentary on verses 16 to 31 omitted in च.
[2] विष्णुः स्थावरजङ्गमम् । चराचरं जगत्कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत—ख.

वक्ष्यमाणविशेषविवक्षया सृष्ट्यनन्तरनिष्पन्नमाह । एवम्; उक्तप्रकारेण । भगवान् [1]षड्गुणैः स्वयं संपन्नः । वराहः वराहरूपी विष्णुः । इदं चराचरं स्थावरजङ्गमं जगत् विश्वं कृत्वा । लोकानां चर्मचक्षुषाम् । अविज्ञाताम् अलक्षिताम् । गतिं स्थानं जगाम । भगवच्छब्दनिरुक्तिश्च विष्णुपुराणे—

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥"

इति ॥ १८ ॥

तदनन्तरवृत्तं द्वाभ्यामाह—अविज्ञातामिति । देवानामिन्द्रादीनां देवः अध्यक्षः, तस्मिन् । जनार्दने; जनान् दुष्टान् अर्दयति, जनैः पुरुषार्थचतुष्टयम् अर्थते याच्यते इति वा जनार्दनः, तस्मिन् । अविज्ञातां गतिं याते सति । वसुधा वक्ष्यमाणलक्षणा पृथिव्यधिष्ठात्री देवता । इदं चिन्तयामास । यथा ममेदानीं धृतिराधारशक्तिः का भविष्यतीति ॥ १९ ॥

एतत् कश्यपं गत्वा पृच्छामि प्रक्ष्यामि । स महामुनिः अतिमननशीलः । मे मह्यम् । असंशयं याथातथ्येन, वक्ष्यति । यतोऽहं काश्यपी, अतोऽसौ कश्यपः मदीयां चिन्ताम् उद्धाराधारादिविषयिणीं नित्यं सदा वहते । चिन्ताया अहैतुकतावगमनायात्मनेपदम् ॥ २० ॥

चिन्तानन्तरकृत्यमाह । एवं सा धरादेवी तदधिष्ठात्री देवता गमनयोग्यं स्त्रीरूपं धृत्वा पूर्वोक्तनिश्चयवती कश्यपं द्रष्टुं जगाम । आगतां च तां कश्यपोऽपि ददर्श ॥ २१ ॥

[2]नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम् ।
अलिसंघालकां शुभ्रां [3]बन्धुजीवाधरां शुभाम् ॥ २२ ॥
सुभ्रूं सुसूक्ष्मदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ।
कम्बुकण्ठीं संहतोरूं पीनोरुजघनस्थलाम्[4] ॥ २३ ॥

अथाष्टभिः श्लोकैस्तां विशिनष्टि । [5]नीलोत्पलाक्षीं शरत्पर्वपूर्णेन्दुमुखीम् अलिकुलनीलालकां सितवसनसंवीतां बन्धूकारुणोष्ठीम् अनवद्याङ्गीं सुभ्रूं कन्दर्पकार्मुकसुन्दरभ्रूयुगां हीरकणिकालसच्चारुदशनां तिलकुसुमरुचिरनासापुटां संनतभ्रूयुगां शङ्खशिखरसुन्दरग्रीवां परस्परस्पर्शसुखानुबुभूषयेवान्योन्यसंश्लिष्टोरुयुगलां करिकरचक्रिचक्रानुकृतानुपूर्वीपीनताभूषितोरुजघनविषयाम् ॥ २२, २३ ॥

[1] षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः—ग.
[2] नीलनीरज—ठ.
[3] बन्धुपुष्पाधरां—ग, घ, ठ.
[4] स्तनीम्—क.
[5] नीलोत्पलदलाक्षीं—छ.

विरेजतुः स्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ।
[1]शक्रेभकुम्भसंकाशौ शातकुम्भसमद्युती ॥ २४ ॥
मृणालकोमलौ बाहू करौ किसलयोपमौ ।
रुक्मस्तम्भनिभावूरू गूढे श्लिष्टे च जानुनी ॥ २५ ॥
जङ्घे विरोमे सुसमे पादावतिमनोरमौ ।
जघनं च घनं मध्यं यथा केसरिणः शिशोः ॥ २६ ॥
प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्वमनोहरम् ।
कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ॥ २७ ॥
कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः ।
[2]सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम् ॥ २८ ॥
पदन्यासैर्वसुमतीं सपद्मामिव कुर्वतीम् ।
रूपयौवनसंपन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ॥ २९ ॥

समौ गर्वपर्वताविव स्वस्थानादचलितौ; युगपत् तुलातुलिताविवान्यूनाधिकपरिमाणौ वा । पीनौ निरन्तरसुखैकतानाविव[3] मांसलौ । सुहृदाविव निरन्तरौ अन्योन्यसंश्लेषिणौ । शक्रेभकुम्भाविवाविमुक्तमुक्ताकलापौ । [4]मदनमहाराजमहाराज्याभिषेकायासादितौ बहलकुङ्कुमार्चितौ शातकुम्भकुम्भाविव राजमानावुरोजौ ॥ २४ ॥

मृणालकोमले बाहुलते । किसलयकोमले पाणितले । स्वर्णस्तम्भसवर्णौ चोरू । गूढे अतिमांसलतया अस्पष्टे । अत एव श्लिष्टे अनभिव्यक्तसंधिनी जानुनी यस्या जाते ॥ २५ ॥

यदीये जङ्घे पिण्डिके निर्लोमे । सुसमे आरोहावरोहाभ्यामतिसमे । पादौ कूर्मपृष्ठाकृतित्वेनातिरमणीयौ । जघनं श्रोणिः । घनं मांसलम् । मध्यं कटितटी सिंहशावकस्येव शुशुभाते इति यथायथं योज्यम् ॥ २६ ॥

यदीया नखराः पद्मरागप्रतिमाः प्रभारागाभ्याम् । रूपं सौन्दर्यातिशयः । सर्वेषां रागिणामरागिणां च मनो हरतीति तथा । नित्यं सहजैरपि वीक्षितैः तिर्यग्दृष्टिपातैः दिशः दिग्भागान् नीलोत्पलयुतानिव कुर्वाणाम् ॥ २७ ॥

देवीं दीप्यमानाम् । अत एव प्रभया निजकान्त्या दिशः वितिमिराः तिमिरापनयनेन द्योतिताः कुर्वाणाम् । अतिसूक्ष्मशुक्लवसनवासिनीम् । दिव्योत्कृष्टप्रभरत्नालंकारभूषिताम् ॥ २८ ॥

[1] मत्तेभ—क; वरेभ—ठ.
[2] सुशुक्लसूक्ष्म—ग.
[3] सुखोचिताविव—ख, ग, ट; सुखैधिताविव—छ.
[4] मदनराज—छ.

निजचरणविन्यासैः वसुमतीं विकसितरक्तोत्पलामिव कुर्वतीम्। लावण्यतारुण्यसीमासमवगूढाम्; यौवनात् पूर्वनिपातात् यौवनपूर्वकालीनलावण्यातिशयेन संपन्नामिति वा। तारुण्यलावण्यादिमदहेतुसद्भावेऽपि विनीतवदेवोपस्थितां तां कश्यपो दृष्टवानिति गतेन संबन्धः ॥ २९ ॥

समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयित्वाथ[1] कश्यपः।
उवाच तां [2]वरारोहे विज्ञातं हृद्गतं मया ॥ ३० ॥
धरे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम्।
स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा धृतिः ॥ ३१ ॥
क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने।
ध्यानयोगेन चार्वङ्गि त्वदर्थं तत्प्रसादतः ॥ ३२ ॥

कश्यपदर्शनानन्तरवृत्तमाह। कश्यपः समीपमागतां तां धरां दृष्ट्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्योवाच। हे धरे, श्रुतदृष्टार्थधारणशीले। विशालाक्षि, अतीतानागतालोकनक्षमाक्षि। ते तव हृद्गतम् अन्तर्विपरिवर्तमानं मया सविशेषं ज्ञातम्। देवि दीव्यत्काये, त्वं जनार्दनं सर्वजनप्रार्थनीयं गच्छ। यथा ते धृतिर्भाविनी, तथा स भगवान् ते तुभ्यमशेषेण वक्ष्यति ॥ ३०, ३१ ॥

[3]तस्याविज्ञातगतिगतत्वमाशङ्क्याह—क्षीरोद इति। अङ्गान्तरसौष्ठवेऽपि मुखसौन्दर्याभावे सुरूपत्वा-निर्वाहात् 'रूपं सर्वमनोहरम्' इति विशेषणानुपपत्तिः; मुखसौन्दर्येऽप्यङ्गान्तरासौष्ठवे सैवेति 'शुभानने चार्वङ्गि' इति संबोधनद्वयम्। हे धरे, मया कश्यपेन ध्यानयोगेन तस्य वसतिः क्षीरोदे ज्ञाता। अत्र ध्यानं नाम "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" इति **पातञ्जलसूत्रात्** आन्तरे बाह्ये वा वस्तुविशेषे ध्येये तदालम्बनस्य प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरेणापरामृष्ट एकतानतया प्रवाहोऽभिधीयते। तेन योगः चित्तवृत्तिनिरोधः; तथा **पातञ्जलसूत्रात्**। स च क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धं चेति पञ्चविधमपि चित्तभूमीनां धर्मः। सोऽपि द्विविधः—संप्रज्ञातः, असंप्रज्ञातश्चेति। यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखीकरोति, स संप्रज्ञातः। सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः। तत्र क्षिप्तमूढयोः योगानुपयोगस्य प्रसिद्धत्वात् विक्षिप्तस्यापि विक्षेपोपसर्जनत्वेन योगपक्षाप्रवृत्तेः एकाग्रतारूपायां चतुर्थभूमौ विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् नानाविधैश्वर्यमाविर्भावयति। तत्र सूर्यसामीप्यात्[4] सकल-भुवनप्रत्यक्षता ज्योतिष्मत्यात्मनः प्रवृत्तेः आलोकविन्यासेन सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानां ज्ञानमिति **योगशास्त्र-**

[1] पूजयामास—क to घ.
[2] वरारोहां—ठ.
[3] The entire commentary on verse 32 omitted in घ.
[4] संयमात्—घ.

प्रसिद्धिः। तदेवंप्रक्रियया क्षीरोदप्रत्यक्षतायां विप्रकृष्टस्यापि वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपस्य ध्यानयोगेन साक्षा-त्कार उपपादितः। कैवल्येच्छोः सत्त्वपुरुषशुद्धिसाम्याय यतमानस्य यमोपसर्जनभूतसिद्धौ प्रयोजनाभावात् त्वदर्थमिति प्रयोजननिर्देशः। भक्तिविशेषानुध्यानेनानुकूलितस्य भगवत एव सोपायफलयोगाभिव्यञ्जकत्वात् तत्प्रसादत इति निजयोगोपायनिर्देशः ॥ ३२ ॥

इत्येवमुक्त्वा संपूज्य कश्यपं वसुधा ततः।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥ ३३ ॥
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम्।
पवनक्षोभसंजातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३४ ॥
हिमवच्छतसंकाशं[1] भूमण्डलमिवापरम्।
वीचीहस्तैः प्रचलितैराह्वयानमिव[2] क्षितिम् ॥ ३५ ॥
तैरेव शुक्लतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम्।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥ ३६ ॥
यस्मात्तस्माद्धारयन्तं सुशुक्लां तनुमूर्जिताम्।
पाण्डुरं खगमागम्यमधोभुवनवर्तिनम् ॥ ३७ ॥
[3]इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम्।
फलावलीसमुद्भूतवनसंघमिवाचितम्[4] ॥ ३८ ॥

कश्यपोक्त्यनन्तरवृत्तमाह। यथा भगवतोच्यते एवमित्युक्त्वा जिज्ञासितोपदेशात् गुरुं कश्यपं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिरभ्यर्च्य ततः कश्यपाश्रमात् अथानन्तरं केशवं द्रष्टुं वसुधा क्षीरोदं क्षीरसागरं प्रययौ ॥ ३३ ॥

तं च सागरं सार्धपञ्चभिः श्लोकैर्विशिनष्टि। ततः प्रयाता सा वसुधा अमृतनिधिम्; क्षीरोदादेवामृतोत्पत्ते-स्तस्यामृतनिधित्वेन व्यपदेशः। चन्द्ररश्मिमनोहरत्वेनातिविशदपयःपूरं जवनपवनसंक्षोभसंजाततरलतरवीचीशत-संपादितशोभातिशयम् ॥ ३४ ॥

हिमवतां हिमाचलानां शतेन संकाशमानमपरं भूमण्डलमिव; वीचीनां हिमवदाकारत्वात्। वीचय एव हस्ताः, तैश्चपलैः क्षितिमाह्वयमानमिव ॥ ३५ ॥

[1] संवादं—झ.
[2] ह्वयानमिव—क.
[3] इन्द्रनीलकताराढ्यं—क, च.
[4] संघमिवान्वितम्—ग ; संघसमाचितम्—क, ज.

तैरेव क्षीरवीचीहस्तैरनिशं प्रक्षालनेन चन्द्रमसि शौक्ल्यातिशयं विदधानमिव । नन्वस्य द्विजराज-शोधने कुतः सामर्थ्यमित्यत आह । निरन्तरान्तरस्थितश्रीहरिसांनिध्येनापगतसकलकलुषतया अन्यशोधने सामर्थ्यं किं वर्णनीयम्? ॥ ३६ ॥

यस्माद्धरिणा हतकल्मषः, तस्मादतिशुद्धामूर्जितां स्फुरन्तीं तनुं धारयन्तम् । पाण्डून् शङ्खशुक्ति-मुक्ताचन्द्रैरावतादीन् राति पातीति पाण्डुरः, तम् । खगमैः पक्षिभिः अगम्यम् अनुलङ्घनीयम् । अधोभुवनानि रसातलादीन्याभिवर्तमानम् ॥ ३७ ॥

इन्द्रिनीलाः नीलमणयः । कडाराः कपिशाः प्रवालादयः । तैः तत्तत्प्रदेशोत्पद्यमानैः आढ्यं व्याप्तम् । विपरीतं भूतलगतमम्बरमिव ; तस्यापि नीलरक्तादिमेघव्याप्तत्वात् । फलानाम् आमपक्वतया हरितरक्तानाम् आवल्यः राजयः, ताभिः सम्यगुद्भूतं संजातशोभं वनसमुदायमिवाचितमवस्थितम् ॥ ३८ ॥

निर्मोकमिव शेषाहेर्विस्तीर्णान्तमतीव[1] हि ।
तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ॥ ३९ ॥
अनिर्देश्यपरीमाणमनिर्देश्यर्द्धिसंयुतम् ।
शेषपर्यङ्कगं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥ ४० ॥
शेषाहिफणरत्नांशुदुर्विभाव्यमुखाम्बुजम् ।
शशाङ्कशतसंकाशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥ ४१ ॥

शेषनागविनिर्मुक्तं निर्मोकं कञ्चुकमिवातिविस्तीर्णप्रान्तं तम् उक्तविशेषणविशिष्टं क्षीरसागरं दृष्ट्वा तन्मध्यगतं भगवदालयं ददृशे ॥ ३९ ॥

अनिर्देश्यं वचनागोचरं परिमाणमस्य । तादृश्यैव ऋद्धया संपत्त्या संयुतं यत् भगवदालयं, तत्र शेष एव पर्यङ्कः, तस्मिन् शयानं भगवन्तं मधुसूदनं ददर्श ॥ ४० ॥

भगवन्तं विशिनष्टि । शिरःस्थानोपधानीकृतशेषनागीयसहस्रफणागणावस्थितदिव्यरत्नकरनिकरदुर्निरीक्ष्य-मुखकमलं शरन्निशापूर्णिमापूर्णशशधरशतशीतलद्युतिद्योतमानं भक्तेभ्यः, खरतरकरनिकरदिनकरायुतसमच्छवि-च्छटादर्शनीयम् अदर्शनीयेभ्यः ॥ ४१ ॥

पीतवाससमक्षोभ्यं [2]सवरत्नविभूषितम् ।
मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ४२ ॥

[1] विस्तीर्णं तमतीव—च.
[2] रत्नसंघसमाचितम्—झ.

संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं [1]लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४३ ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम् ।
जानुभ्यामवनिं गत्वा [2]विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४४ ॥

सुवर्णसमवर्णभव्यनव्यदिव्याम्बरसंव्यानसंपादितोद्यद्विद्युन्नवजलधरशोभं दुर्विनयदनुतनयकृत्यविषयमनः-क्षोभं सकलसुरासुरसमूहसमुद्भूतपयःपयोनिधिमन्थनप्रयत्नसमधिगतप्रवररत्ननिवहनिर्व्यूढसुषुमं विविधमणिमरीचि-मञ्जरीपिञ्जरितोदयगिरिशिखरतटनटदर्ककर्कशप्रभाप्रसरशेखरेण गण्डलसद्द्युतिमण्डलकुण्डलयुग्मेन च राज-मानम् ॥ ४२ ॥

शेषशायिनो भगवतः चरणप्रदेशावस्थितया पद्मसद्मया मृदुतरैः करतलैः सस्नेहं संवाहितचरणकमलं शङ्खचक्रगदापद्माधिष्ठात्रीभिर्देवताभिः मूर्तिमतीभिः पार्श्वयोरुपास्यमानम् ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनानन्तरवृत्तमाह । प्रसादातिशयेन पुण्डरीकवत् प्रफुल्ले अक्षिणी यस्य तादृशं मधुसूदनमव-लोक्य, अवनिकृतजानुमण्डला धारिण्यभिवाद्य, अनन्तरं स्वाभिमतं विज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता ।
स्वस्थाने स्थापिता विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ ४५ ॥
तत्राधुना [3]हि देवेश का धृतिर्मे भविष्यति ।
एवमुक्तस्तया देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
[4]वर्णाश्रमाचाररताः [5]सन्तः शास्त्रैकतत्पराः ।
त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वद्भार आहितः ॥ ४७ ॥

विज्ञाप्यमाह । सप्तोदधिजलसमवायेन पातालतलमनुगता अहं, हे विष्णो, हे देव देवेश, त्वयैव लोक-हितेप्सुना त्वया उद्धृता स्वस्थाने स्थापिता । तत्र स्थापितायाः मे सांप्रतं कतमा धृतिः आधारः भविष्यतीति ब्रूहि । उत्तरमवतारयति । एवम् ; उक्तप्रकारेण वसुधया विज्ञापितो भगवान् वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४५, ४६ ॥

तदेवाह । वक्ष्यमाणानां वर्णाश्रमाणामाचारेषु वक्ष्यमाणेषु ये निरताः स्वस्वाचाररताः । अनुष्ठानस्य

[1] लक्ष्मी—ग.
[2] व्यज्ञापयत सा यथा—ठ.
[3] मे देवेश का धृतिर्हि—घ, ट, ठ.
[4] This verse omitted in झ ; वर्णाश्रमाचारयुताः—ठ.
[5] धर्म—क.

शास्त्रज्ञानपूर्वकस्य श्रेयस्करत्वमाह—शास्त्रमेवैकम्, तस्मिन् धर्मे परमयनं प्राप्त्युपायो येषां ते। त्वां धरे धारयिष्यन्ति; यतस्तेषामेव त्वद्धारोऽस्माभिराहितः। यथोक्तम्—

"गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही॥"

इति॥ ४७॥

एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत।
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् वद सनातन[1]॥ ४८॥
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः।
नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन[2]॥ ४९॥
नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर।
पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम॥ ५०॥

एवं दत्तोत्तरापि धरा भगवन्तं पुनरूचे। यथा—हे सनातन नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्न, वर्णानामाश्रमाणाम्, चकारादनुलोमजप्रतिलोमजानां च धर्मान् मह्यं वदेति॥ ४८॥

मामेव प्रति अयं नियोगः कुतः? इत्यत आह। यतो मे परमा सर्वोत्कृष्टा गतिः आश्रयः त्वमेव; अतः त्वत्सकाशादेवाहं धर्मान् श्रोतुमिच्छामि, नान्यत इति; त्वमेव वद। श्रवणार्थमेव गुरुं नत्वा स्तौति। देवानामग्न्यादीनां ये देवाः ब्रह्मादयः; तेषामीशः नियोजकः; तस्मै ते नमः। देवारयः यज्ञविध्वंसकाः दैत्यादयः; तेषां बलमोजः सैन्यं वा सूदयतीति स संबोध्यते॥ ४९॥

नरः परमात्मा; "नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः" इति **व्यास**स्मरणात्। नरात् जातानि आकाशादीनि कार्याणि। तान्ययनं यस्य;

"यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥"

इति **श्रुतेः**;

"नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः।
तान्येव चायनं तस्य तेन[3] नारायणः स्मृतः॥"

इति **स्मृतेश्च**।

[1] सनातनात्—क; धर्मान् वासवनन्दन—ज, ठ; धर्मान् मह्यं वदाशु भोः—घ, च.
[2] बलिसूदन—ज.
[3] ततो—ख, घ, ट.

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"

इति **मानवात्**। जगता नाथ्यते याच्यते; जगत् उत्पत्त्या आशास्ते; जगतामीष्टे इति वा जगन्नाथः। पाञ्चजन्याख्यं भूताद्यहंकारात्मकं शङ्खम्, मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं संसारचक्रं वा, बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदां च धारयतीति। पद्मं ब्रह्मयोनिः नाभौ यस्य; पद्मस्य हृत्पुण्डरीकस्य नाभिः मध्यगत इति वा; पद्ममिव नाभिर्यस्येति वा। हृषीकाणां विषयेन्द्रियाणामीशः क्षेत्रज्ञः। हृषः हर्षकाः केशाः रश्मयो यस्येति वा; पृषोदरादिः। महान्तौ सर्वातिशायिनौ बलमोजः पराक्रमः शौर्यं, तौ यस्य॥ ५०॥

अतीन्द्रिय सुदुष्पार देव शार्ङ्गधनुर्धर।
वराह भीम गोविन्द पुराण पुरुषोत्तम॥ ५१॥
हिरण्यकेश विश्वाक्ष यज्ञमूर्ते निरञ्जन।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञदेवेश सलिलार्णवशायक॥ ५२॥

इन्द्रियाणि वागादीनि अतिक्रान्तः, तदविषयत्वात्; "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति **श्रुतेः**। "अशब्दमस्पर्शम्" इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियरहितो वा। सुतरां दुर्ज्ञेयं पारमन्तो यस्य। सुदुष्प्रापेति पाठे दुरधिगमः। देवः द्युतिमान्। क्रियाद्यहंकारात्मकं शार्ङ्गनामकं धनुर्धारयतीति। वरान् उत्कृष्टान् शत्रून् आ समन्तात् हन्तीति। वरान् अभिलषितान् आहन्ति प्राप्नोति; अर्थनीयत्वेन प्रार्थयतीति वा। तृतीयावतारो वा। बिभेत्यस्मात् सर्वमिति भीमः। रुद्रमूर्तिर्वा; "महद्भयं रुद्रमुद्यतम्" इति **मन्त्रवर्णात्**। गां विन्दति पालयतीति गोविन्दः; "गोब्राह्मणहिताय च" इति **स्मरणात्**। गाः वेदान्तवाचः विन्दते वेत्तीति वा; "वेदान्तविद्वेदविदेव चाहम्" इति **स्मरणात्**। गोभिर्वेद्यते इति वा; "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः" इति **स्मरणात्**। गां पृथिवीं समुद्रमग्नां विन्दते इति वा;

"नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम्।
गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः॥"

इति **मोक्षधर्मात्**। पुराणि शरीराणि अनति प्राप्नोति; सर्वजीर्ण इति वा। पुरुषाणामुत्तमः। नात्र निर्धारणषष्ठीसमासप्रतिषेधः, जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात्। यत्र पुनर्जात्याद्यपेक्षा तत्र निषेधः। यथा वर्णानां क्षत्रियः शूरः; गवां कृष्णा बहुक्षीरा; गच्छतां धावकः शीघ्रतम इति। पुरुषेभ्य उत्तम इति पञ्चमीसमासो वा;

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ५१ ॥

हिरण्यमिव केशा यस्य । विश्वस्मिन् अक्षिणी यस्य, सर्वसाक्षित्वात्; विश्वतोऽक्षिणी यस्येति वा; "विश्वतश्चक्षुः" इति **श्रुतेः** । यज्ञो मूर्तिर्यस्य; "यज्ञो वै विष्णुः" इति **श्रुतेः** । इज्यतेऽसौ यज्ञः; स मूर्तिर्यस्येति वा । अञ्जनं मायामलम्; अस्मान्निर्गतः । क्षेत्रं शरीरम्, क्षेत्रज्ञो जीवः, तौ दीव्यतो येन । ईश सर्वेश्वर । अर्णवस्य सलिलं सलिलार्णवः; तत्र शाययति जगदिति ॥ ५२ ॥

मन्त्र मन्त्रवहाचिन्त्य[1] वेदवेदाङ्गविग्रह ।
जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ॥ ५३ ॥
धर्माधर्मज्ञ धर्माङ्ग धर्मयोने वरप्रद ।
विष्वक्सेनामृत व्योम मधुकैटभसूदन ॥ ५४ ॥
बृहतां बृंहणाज्ञेय सर्व [2]सर्वाभयप्रद ।
वरेण्यानघ जीमूत जगन्निर्माणकारक ॥ ५५ ॥

मन्त्र्यते जगदेनमिति; मन्यते संबोध्यत इति वा मन्त्रः । ऋगादिर्वा; "मन्त्रोऽहमहमेवाज्य-महमग्निरहं हविः" इति **भगवद्वचनात्** । मन्त्रं वहति प्राप्नोतीति; मन्त्रप्रकाश्य इति यावत्; मन्त्रं वहति पठतीति होता वा । अचिन्त्यः ध्यानागम्यः । वेदाः ऋगादयः; वेदाङ्गानि शिक्षादीनि; तदुभयं विग्रहो यस्य । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतो विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीति; "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति **श्रुतेः** ॥ ५३ ॥

विधिनिषेधार्थौ धर्माधर्मौ; तौ तत्त्वेन जानातीति धर्माधर्मज्ञः । धर्म एवाङ्गं शरीरं यस्य; धर्मस्याङ्गम् उपकारको वा;

"ईश्वरो नित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु ।"
"ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ॥"

इति,

"यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥"

[1] महाचिन्त्य—झ. [2] सत्त्वाभयप्रद—क.

इत्यादि**पुराणात्**; धर्म एवाङ्गं प्राप्त्युपायो यस्येति वा । धर्मस्य योनिः उत्पत्तिस्थानम्; "स धर्ममत्य-सृजत" इति **श्रुतेः**; धर्मो योनिः प्राप्त्युपायो यस्येति वा । वरान् भक्ताभिलषितान् प्रकर्षेण अनन्योपघातलक्षणेन ददातीति । विषु समन्ततः अञ्चन्ति पलायन्ते दैत्यसेनाः यदुद्योगेनासौ । न विद्यते मृतं मृत्युः यस्मिन्नित्यमृतम् । विशेषेणावतीति व्योम । मधुकैटभौ दैत्यौ सूदयतीति ॥ ५४ ॥

बृहतां परममहत्परिमाणानां कालाकाशादीनां बृंहणः आवारकः । अज्ञेयः ज्ञातुमशक्यः, प्रत्यक्ष-प्रमाणाविषयत्वात् । सर्वरूपत्वात् सर्वः; "अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति **स्मरणात्**;

"असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।
सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतत् प्रचक्षते ॥"

इति **व्यासस्मरणात्** । सर्वेषामभयं प्रददातीति । वरेण्यः सर्वोत्कृष्टः । अनघः पापसंबन्धरहितः । जीवनं लोकानां, जीवान् वा मूत्रयतीति रेफलोपात् जीमूतः । जगतो विश्वस्य निर्माणं करोति, कारयति वा ब्रह्मणेति ॥ ५५ ॥

आप्यायन अपां स्थान चैतन्याधार निष्क्रिय ।
सप्तशीर्षाध्वरगुरो [1]पुराणपुरुषोत्तम ॥ ५६ ॥
ध्रुवाक्षर सुसूक्ष्मेश भक्तवत्सल [2]पावन ।
त्वं गतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५७ ॥

आप्याययति जगदिति; आप्यमयनं यस्येति वा; आप्यानां लक्ष्मीकौस्तुभादीनामयनमिति वा । अपां स्थानम् उत्पत्तिस्थानम्; "आपो वै नरसूनवः" इति **स्मृतेः** । चैतन्यस्य विज्ञानस्याधारः निवास-स्थानम् । निर्गताः क्रियाः चेष्टाः, विहिता वा यस्मात् । सप्त सामभक्तयः, पाकसंस्था वा, हविःसंस्था वा, सोमसंस्था वा, भूर्भुवरादयो लोका वा शीर्षाणि यस्य । अध्वरं गृणाति उपदिशतीति । पुराणाश्च ते पुरुषाश्च ब्रह्मादयः, तेभ्यः उत्तमः; "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इति **स्मरणात्** ॥ ५६ ॥

ध्रुवः निश्चलः; ध्रुवयति आत्माश्रितमिति वा । अक्षरः अविनाशी । सुतरां सूक्ष्माः परमाणवः, तेषामीशः क्रियादिहेतुः । भक्ता एव वत्साः; तान् लातीति । पावयति पापिष्ठानिति ।

"अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥"

[1] प्रधानपुरुषोत्तम—ज, ठ. [2] वामन—ज, ठ.

"अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥"

इत्यादि**पुराणात्** । सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानां त्वमेव गतिः, उत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः ; "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि**श्रुतेः** ;

"यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥"

इति **स्मृतेश्च** । ब्रह्मवादिनां वैदिकानां त्वमेव गतिर्गम्यः ; "वेद एव द्विजातीनां निश्श्रेयसकरः परः" इति **स्मरणात्** ॥ ५७ ॥

तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं [1]पुरुषोत्तम ।
प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ ५८ ॥
[2]सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वसुषेणं वसुप्रदम् ।
[3]महायोगबलोपेतं पृश्निगर्भं धृतार्चिषम् ॥ ५९ ॥

विदितं वेद्यं ब्रह्म यैस्ते विदितवेद्याः ; "वेद्यं नाम परं पदम्" इति **स्मरणात्** । जगन्नाथध्रुवपदे व्याख्याते । वाचो वेदस्य, वागिन्द्रियस्य वा प्रवर्तकः । अलुक्समासः । प्रभवति सर्वेभ्य इति प्रभुः ॥ ५८ ॥

सुब्रह्मण्यः ऋत्विग्विशेषः ; वाग्विशेषो वा ; "वाग्वैव सुब्रह्मण्यः" इति **श्रुतेः** ; सोऽस्यास्तीति सुब्रह्मण्यः । सुतरां ब्रह्मण्य इति वा । ब्रह्मणे वेदाय चतुर्मुखाय ब्राह्मणाय वा हित इति ब्रह्मण्यः । दैत्यादिभिराधर्षयितुमशक्यः । वसु द्रव्यं सेना लोकसाधनोपायो यस्य ; द्रव्योन्मादेन हि भगवद्विमुखा जायन्ते । वसु दीयमानं सेना प्राप्त्युपायो यस्येति वा ; "तमेतं विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इति **श्रुतेः** । वसु धनं प्रकर्षेण भक्तेभ्यो ददातीति ; "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी" इत्यभिधानात् । वसूनि सुरारीणां प्रकर्षेण द्यति खण्डयतीति वा । महतोऽकृत्रिमस्य योगस्य बलेन सामर्थ्येन युक्तः ; "पश्य मे योगमैश्वरम्" "योगं योगेश्वरात् कृष्णात्" "यत्र योगेश्वरः कृष्णः" इत्यादि**स्मरणात्** । पृश्निः आकाशः गर्भे यस्य ; "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इति **श्रुतेः** । धृतानि अर्चींषि तेजांसि सूर्यादिषु येन ; "तेजस्तेजस्विनामहम्" "प्रभास्मि शशिसूर्ययोः" "तेजश्चास्मि विभावसौ" इत्यादि**स्मरणात्** ॥ ५९ ॥

[1] परमेश्वरः—ज.
[2] ब्रह्मण्यममराराध्यं—ठ.
[3] महावेग—ज.

वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥ ६० ॥
[1]एकव्यूहं [2]चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम् ।
ब्रूहि मे भगवन् धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ॥ ६१ ॥

वसति सर्वभूतेषु, वासयति चात्मनि सर्वभूतानीति वा वासुः । दीव्यति क्रीडति विजिगीषते व्यवहरति विद्योतते [3]स्तूयते कामयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति ;

"सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥"

इति **वैष्णवात्** । महांश्चासावात्मा चेति । महत्त्वमाकाशाद्याधारतया ; "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि" इति **स्मरणात्** ;

"यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्तितः ॥"

इति **स्मरणात्** । हृदयपुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति ; "यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्" इति **श्रुतेः** । तत्रेक्ष्यत इति वा ; पुण्डरीकवदक्षिणी यस्येति वा ; पुण्डरीकस्थानीकृतमक्षि शिवार्चने येनासाविति वा । न च्यवतीत्यच्युतः ; षड्भावविकारराहित्यात् ; "शाश्वतं शिवमच्युतम्" इति **श्रुतेः** । न च्युतोऽस्मादिति वा ; "यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति **स्मरणात्** । सुरानसुरांश्च गृणाति हितमुपदिशतीति ; सुरासुरेभ्यो गरिष्ठ इति वा । देवम् उक्तार्थम् । विभुः व्यापकः ; विशेषेण तत्तत्प्रयोजनवशेन मत्स्यादियोनिषु भवतीति वा । भूतानां पृथिव्यादीनामुत्पत्तिस्थितिलयकारित्वात् महानीश्वरः ॥ ६० ॥

एक एव व्यूहो देहो विराट्स्वरूपो यस्य ; एकस्यैव व्यूहो नानादेहकल्पना यस्येति वा ; "एको देवः सर्वभूतान्तरात्मा" इति **श्रुतेः** । चत्वारो वेदाः, युगानि वा बाहवो ग्रहणसाधनानि यस्य ; चतुर्बाहुरिति वासुदेवे रूढो वा ; "चक्रपाणिश्चतुर्भुजः" इति **कोशात्** । जगत्कारणानां महाभूतानां कारणम् । तमहं प्रपन्नास्मीति सर्वत्र संबन्धः । किमर्थं प्रपन्नेत्यत आह । चतुर्णां वर्णानां समाहारश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य कर्तव्यान् शाश्वतान् सार्वकालिकान्[4] ॥ ६१ ॥

[1] एकशृङ्गम्—ज, छ.
[2] चतुर्वक्त्रम्—क.
[3] श्रूयते—क.
[4] त्वं मे ब्रूहि । शाश्वतपदेन प्रवाहानादित्वमुक्तम्—added in ग, छ.

आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ।
एवमुक्तस्तु देवेशः क्षोण्या क्षोणीमभाषत ॥ ६२ ॥
शृणु देवि धरे धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ६३ ॥
ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
निषण्णा भव [1]वामोरु काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥ ६४ ॥
सुखासीना निबोध त्वं धर्मान् निगदतो मम ।
शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना धरा तदा ॥ ६५ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः[3]

धर्मान् विशिनष्टि—आश्रमेति । आश्रमाः ब्रह्मचारिप्रभृतयः ; तैः आचर्यन्ते क्रियन्ते इत्याचाराः कर्तव्याः ; तैः संयुक्तान् समवेतान् । रहस्यमापद्धर्मः, रहस्यप्रायश्चित्तं वा ; तेन सहितान् सरहस्यान् । संग्रहः संक्षेपः ; तत्सहितान् । ब्रूहीति संबन्धः । भगवदुत्तरमवतारयति—एवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण क्षोण्याभिहितो देवदेवः क्षोणीं वक्ष्यमाणमभाषत ॥ ६२ ॥

तदाह । हे धरे मदुक्तधर्मधारणसमर्थे, स्वजिज्ञासितान् वर्णाश्रमधर्मान् सततानुष्ठेयान् सापद्धर्मान् ससंक्षेपान् । ये सन्तः विहितानुष्ठातारः निषिद्धवर्जकाश्च त्वां धारयिष्यन्ति, तेषां परायणान् परमयनं स्थानं मोक्षलक्षणं येभ्यस्ते ; तान् मत्तः शृणु । पुनर्धर्मविशेषणं प्रश्नोत्तरयोरेकविषयताभिधानाय । तच्चोत्तरपर्यालोचनया प्रश्नगतमपि धर्मशब्दं षड्विधस्मार्तपरमेव गमयति । यथोक्तं **भविष्ये**—

"वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ।
वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥
धर्मः साधारणश्चैव षोढा धर्मः प्रकीर्तितः ।
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ॥
वर्णधर्मः स उक्तस्तु [4]यथोपनयनं नृप ।
आश्रमत्वं समाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ॥

[1] रम्भोरु—ज.
[2] श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रथमं प्रकरणम्—ज, ठ.
[3] समासः—added in घ.
[4] चौलोपनयनं—घ, च.

स विज्ञाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ।
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ॥
स वर्णाश्रमधर्मस्तु स्यान्मौञ्जी मेखला यथा ।
यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते ॥
यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ।
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ॥
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ।
वर्णांश्चैवाश्रमांश्चैव प्रतिलोमानुलोमजान् ॥
अधिकृत्य प्रवृत्तो यः स साधारण उच्यते ।
श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥"

इति । गौणो गुणनिमित्तकः । वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादि । उपनयनम् "वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयत" इत्यादि । भिक्षादि ; "ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षम्" "दण्डाजिनोपवीतानि धारयेत्" इत्यादि । श्रवणं चावधानं विना नेत्यत आह—निषण्णेति । शुश्रूषितधर्मश्रवणायास्मिन् सौवर्णे सर्वोत्कृष्टे आसने निषण्णा सुखासीना भूत्वा अशेषविशेषपुरःसरं ब्रुवतो मम सकाशात् जिज्ञासितधर्मान् श्रुत्वा निबोध ; समनस्कतया बुध्यस्व । [1]तस्मिन् काले सुखासनेन सावधाना धरा भगवता श्रीविष्णुना अभिहितान् धर्मान् शुश्रुवे । श्रवणस्य धारणरूपफलौपयिकताबोधनायात्मनेपदप्रयोगः ॥ ६३-६५ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-
श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डित**ात्मजश्री**नन्द-**
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** प्रथमोऽध्यायः

[1] ततः सा किं चकारेत्यत आह—added before in घ, छ.

द्वितीयोऽध्यायः

[1]ओम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ॥ १ ॥ तेषामाद्या द्विजातयस्त्रयः[2] ॥ २ ॥ तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो [3]मन्त्रवत्क्रियासमूहः ॥ ३ ॥

एवं शास्त्रोत्पत्तिनिमित्तमभिधाय धर्मिजिज्ञासितान् वर्णाश्रमधर्मानभिधातुं द्वितीयाध्यायमारभते । तत्रादौ वर्णानाह । वक्ष्यमाणधर्माणां त्रयीमूलकत्वद्योतनाय तन्मूलस्य प्रणवस्यादावुपन्यासः । तेन च प्रणवाधिकारिणां त्रैवर्णिकानामेवास्मिन् शास्त्रेऽधिकारो ध्वनितः । वक्ष्यति चान्ते "ये द्विजा धारयिष्यन्ति" इति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णसंज्ञाः । स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय संज्ञाकरणम् । तत्प्रयोजनं च "वर्णाश्रमाणां स्वें स्वे धर्मे व्यवस्थापनम्" इत्यादिषु स्फुटम् । उद्देशेनैव चतुष्ट्वसिद्धावपि चतुर्ग्रहणं "ब्राह्मणात् क्षत्रियाया-मुत्पन्नः क्षत्रिय एव । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव" इत्यादिशङ्खादिप्रयोगेणानुलोमानामपि वर्णसंज्ञां वारयितुम् । तेन च तेषां "राजा राजसूयेन" इत्यादिवर्णधर्मानधिकारः । प्रयोगश्च गौणः, तत्तद्दण्डाजिनादिप्राप्त्यर्थः । यद्वा वर्णजात्यनन्तर्गतायाः वैश्यायाः वर्णतावारणाय । तेन च वर्णधर्मानधिकारेण सामान्यधर्मानधिकारः । अन्ये तु अनुलोमानां कथंचित् वर्णान्तर्भावात् वर्णधर्मप्राप्त्या प्रतिलोमजानां तन्निवृत्त्यर्थमित्याहुः । इतिकरणं त्रयीमार्गानुवर्तिनामेव वर्णत्वम्, अन्यथा नग्नत्वमिति बोधयितुम् । यथाह **विष्णुपुराणम्**—

"ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः स्वधर्मादन्यतोमुखम् ।
यान्ति ते नग्नसंज्ञा हि हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥"

इति ॥ १ ॥

तानेव [4]धर्मान् विशेषाभिधित्सया अवान्तरसंज्ञया विभजति । तेषां चतुर्णां वर्णानां मध्ये आद्यास्त्रयो द्विजातयः । द्विर्जातिर्जननं येषां ते द्विजातयः । तत्कारणं च वक्ष्यति—

"मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम् ।
अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥"

इति । एतेनैव तेषां द्विजत्वम् । आद्यग्रहणमन्तिमनिरासाय[5] ॥ २ ॥

[1] omitted in क, झ. [2] त्रयः omitted in झ. [3] मन्त्रवान्—ज, ठ.
[4] धर्मविशेषा—क. [5] शूद्र एकजातिरिति गौतमस्मृतेः—added in घ.

द्विजातिसंज्ञाप्रयोजनमाह । तेषाम् द्विजानाम् । प्रक्रमादेव प्राप्तौ पुनर्निर्देशो द्विजानुलोमजसंग्रहार्थः । शूद्रव्युदासार्थो वा ; "शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः" इति यमस्मरणात् । निषेको गर्भा-धानम् आद्यो यस्य । श्मशानं तत्संबन्धि प्रेतकर्म अन्ते यस्य[1] । क्रियाणां संस्कारकर्मणां समूहः कलापः । मन्त्रवत् ; मन्त्रो विद्यते यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा ; कार्य इति शेषः ॥ ३ ॥

तेषां च धर्माः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्याध्यापनम् ॥ ५ ॥ क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता ॥ ६ ॥ वैश्यस्य पशुपालनम् ॥ ७ ॥ शूद्रस्य [2]द्विजातिशुश्रूषा ॥ ८ ॥ द्विजानां यजनाध्ययने ॥ ९ ॥

तेषाम् ; चतुर्णां वर्णानाम् । व्यवहितपरामर्शाय पुनस्तच्छब्दः । धर्माः ; अभ्युदयस्थानानि । चकारोऽनुलोमजसंग्रहार्थः ॥ ४ ॥

यद्यप्यध्यापनस्य वृत्तितया तास्वेव पठनमुचितम् ; तथापि,

"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा ॥".

इति **कात्यायनेन** तस्य नित्यकर्मत्वाभिधानात् धर्मत्वमप्यविरुद्धम् । तच्च ब्राह्मणस्यैव ; "ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः" इति [3]**गौतमस्मरणात्** । क्षत्रियवैश्ययोस्तु आपदि ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति ; "आप-त्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगः" इति तस्यैव **स्मरणात्** ॥ ५ ॥

शस्त्राणि अमन्त्रप्रयोज्यानि धनुरादीनि । तेषु नित्यता तत्परता युद्धाद्यभिसन्धिं विनापि । आहिता-ग्न्यादित्वात् पूर्वनिपातेन नित्यशस्त्रतेत्यर्थः ;

"अधीत्य वेदं विप्रेभ्यः क्षत्रियोऽथ धनुःश्रुतिम् ।
आददीत द्विजेभ्यस्तु तथासौ क्षत्रियो भवेत् ॥"

इति [4]**धनुर्वेदस्मरणात्** ॥ ६ ॥

पशूनां गवादीनां पालनम् आहारादिदानेन पोषणम् ; दुग्धाद्यभिसन्धिं विना[5] ॥ ७ ॥

द्विजातीनां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां शुश्रूषा परिचर्या ; वेतनाद्यभिसन्धिं विना ॥ ८ ॥

त्रितयसाधारणं धर्ममाह । द्विजाना ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यजनं यागः, अध्ययनं [6]गुरुसकाशादेव वेदग्रहणम् । ते धर्मौ । दानं तु सर्वसाधारणमस्त्येव ॥ ९ ॥

[1] यस्य सः—ग, घ, ठ. [2] द्विज—ज, ठ. [3] गौतमीय—घ.
[4] चतुर्वेद—ख, ग. [5] विनापि—छ. [6] गुरोः—ख, ग.

अथैतेषां वृत्तयः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्य [1]याजनप्रतिग्रहौ ॥ ११ ॥ क्षत्रियस्य [2]क्षितित्राणम् ॥ १२ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्य-कुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य ॥ १३ ॥ शूद्रस्य सर्वशिल्पानि ॥ १४ ॥ आपद्यनन्तरा वृत्तिः ॥ १५ ॥

दृष्टार्थान् धर्मान् वक्तुं पृथक् प्रतिजानीते । एतेषां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां वृत्तयः जीवनोपाया उच्यन्ते ॥ १० ॥

याजनम् आर्त्विज्यम् । प्रतिग्रहः त्यक्तस्य स्वत्वानुकूलो व्यापारः । द्वन्द्वनिर्देशात् अध्यापनमपि; "चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति[3]" इति **मानवात्** । तेनाध्यापनमुभयरूपं भवति । वक्ष्यति — "धर्मार्थौ यत्र न स्याताम्" इति ॥ ११ ॥

क्षत्रियस्य साक्षादन्योपसर्जनतया वा क्षितेः तद्वासिनां भूतानां त्राणं चौरादिभयापनयनेन वक्ष्यमाण-बल्यादानम्; "क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपजीवेत् तद्वृत्त्या" इति **गौतमस्मरणात्** ॥ १२ ॥

कृषिः कर्षणेन सस्योत्पादनम् । गोरक्षः; रक्षणं रक्षः; गवां रक्षः गोरक्षः; गोपालनम् । गावः पशुमात्रोपलक्षणम्; "पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्" इति **योगिस्मरणात्** । वाणिज्यं क्रयविक्रयौ । कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः । योनिः यवव्रीह्यादिबीजम्; तस्य पोषणं रक्षणम्; "बीजानामुप्तिविच्च स्याद्बीजक्षेत्र-गुणस्य च" इति **मानवात्** । एतानि वैश्यस्य वृत्तयः ॥ १३ ॥

शिल्पानि चित्रकरणादीनि । सर्वशब्देन वैश्यवृत्तीनां कृष्यादीनामपि ग्रहणम् । यदाह **देवलः**— "शूद्रधर्मस्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्वहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणामुरज-मृदङ्गवादनादीनि" इति ॥ १४ ॥

आपदि ब्राह्मणादीनां याजनादिभिरनिर्वाहे अनन्तरा संनिहिता कनीयसी; न तु ज्यायसी वृत्तिः। यथाह **वसिष्ठः**— "अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां कनीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन् कदाचिज्ज्यायसीम्" इति । **गौतमस्तु** तामप्याहापत्कालानुवृत्तौ— "याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषाम्" इति । तद्विरोधं परिहरति **नारदः**—

"उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते[4] ॥"

इति । शूद्रब्राह्मणयोरुत्कृष्टापकृष्टे कर्मणी न स्तः । परं तु मध्यमे क्षत्रियवैश्यकर्मणी । यतस्ते सर्वसाधारणे । ततश्च ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यकर्मणी भवतः; न शौद्रम् । शूद्रस्यापि वैश्यक्षत्रियकर्मणी भवतः; न ब्राह्ममिति पर्यवस्यति । यतः स एवाह—

[1] याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः—ज, झ, ठ.
[2] क्षत—ज, ठ.
[3] जीवनः—ख, ग.
[4] यतः—घ, च.

"न कथंचन कुर्वन्ति ब्राह्मणाः कर्म वार्षलम् ।
वृषलः कर्म वा ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥"

इति । अनेन **गौतमीयं** सर्वपदं त्रैवर्णिकपरमेव । तेनैकान्तरेत्यपि । यथाह **गौतमः**— "तदलाभे क्षत्रवृत्तिः; तदलाभे वैश्यवृत्तिः" इति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यवृत्तिः; तदलाभे शूद्रवृत्तिरिति । तत्राप्यानुलोम्ये प्रातिलोम्ये वा पूर्वमनन्तरा; तदसंभवे एकान्तरा । न कथंचन द्व्यन्तरेति । ब्राह्मणस्य विशेषमाह **गौतमः**— "सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण । तदप्येके प्राणसंशये" इति ॥ १५ ॥

**क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ १६ ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ १७ ॥**

इति [1]विष्णुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः

सामान्यधर्मानाह । अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षमा । अप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनं सत्यम् । अन्तःकरणसंयमो दमः । बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः शौचम् । प्राणिनामार्त्यपहाराय यथाशक्ति अन्नोदकादिप्रतिपादनं दानम् । कर्मबुद्धीन्द्रियाणामनिषिद्धविषयवृत्तिरिन्द्रियसंयमः । हिंसा प्राणवियोगफलको व्यापारः; तद्वर्जन-महिंसा । मातृपित्रादीनामनुमताचरणं गुरुशुश्रूषा । काशीप्रयागादिशीलनं तीर्थानुसरणम् । आपन्नभूतहितैषित्वं दया । अकौटिल्यम् आर्जवम् । यथोत्पन्नद्रव्यसंतोषः लोभशून्यत्वम् । देवब्राह्मणयोः संमाननं पूजनम् । परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसूया; तद्वर्जनमनसूया । तथाशब्देनानृशंस्यादीनां ग्रहणम् । अयं च प्रत्येकं संकलितः ब्राह्मणाद्याचण्डालमतिशयं जनयतीति साधरणो धर्म उच्यते । यथाह **व्यासः**—

"आनृशंस्यमहिंसा च प्रसादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥"

इति ॥ १६, १७ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डि**तात्मज**श्रीनन्द-पण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्वितीयोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वितीयं प्रकरणम्—ज.
[2] From here to वाराणसीवासि omitted in च, छ.

तृतीयोऽध्यायः

अथ राजधर्माः ॥ १ ॥ [1]प्रजापरिपालनम् ॥ २ ॥ वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ॥ ३ ॥ राजा [2]च जाङ्गलं पशव्यं [3]सस्योपेतं देशमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ वैश्यशूद्रप्रायं च ॥ ५ ॥

अभिहिताभिधित्सितवर्णाश्रमधर्माणां राजायत्ततया प्रथमं राजधर्मानेव तृतीयाध्यायेनाह । तत्रावधानविधानाय प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य, दृष्टादृष्टसाधनतया नियमितानि कर्माणि धर्मा उच्यन्ते । राज्ञोऽपि धर्माधीनत्वं द्योतयितुं धर्मशब्दप्रयोगः । तथा च **वाजसनेयके**—"तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः" इति ॥ १ ॥

प्रजाः स्वदेशवासिनो जनाः; तेषां परितः सर्वतः चौरादिभ्यः पालनम् आपदुद्धारः ॥ २ ॥

तत्प्रकारमाह । वर्णाः ब्राह्मणादयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । तेषां स्वे स्वे धर्मे अध्यापनपालनादौ भैक्षभिक्षादानादौ च विशेषेणाप्रच्युततयावस्थापनं निग्रहादिप्रदर्शनेन तत्परतासंपादनम् । वर्णशब्देनैव तन्मूलानां संकराणां ग्रहणम् । आश्रमशब्देन च तन्मूलकानां पाषण्डादीनाम्;

"यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।
परिव्राडपि मैत्रेय स नग्नः पापकृन्नरः ॥"

इति **विष्णुपुराणात्** । वीप्सा च तत्तत्समयसंसिद्धधर्मस्यापि संग्रहार्था । यदाह **याज्ञवल्क्यः**—

"श्रेणिनैगमिपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।
भेदं चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥"

इति ॥ ३ ॥

राज्ञो निवासस्थानमाह । यद्यप्यल्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गलः; तथाप्यत्र समजलतरुपर्वत एव योग्यतया विवक्षणीयः । पशुभ्यो हितः सुरसबहुलतृणादिमत्तया पशव्यः । सस्यैः वार्षिकशारदहैमन्तवासन्तिकादिभिरुपेतम् अव्यवहितोत्पत्तिकतयाश्रितं देशं जनपदमाश्रयेत् अधिवसेत् ॥ ४ ॥

वैश्यशूद्रबहुलम् । चकारादार्यबहुलं च । यथाह **मनुः**—"आर्यप्रायमनाविलम्" इति ॥ ५ ॥

[1] प्रजापालनं—ज, ठ.   [2] च omitted in ज, ठ.   [3] सर्वसस्यो—ज, ठ.

तत्र धन्वनृमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् ॥ ६ ॥ तत्रस्थश्च[1] स्वस्वग्रामाधिपान् कुर्यात् ॥ ७ ॥ दशाध्यक्षान् ॥ ८ ॥ शताध्यक्षान् ॥ ९ ॥ देशाध्यक्षांश्च ॥ १० ॥

धन्वदुर्गम्; धन्विनामेव मण्डलरूपं दुर्गम् । निर्जलपर्यन्तभूमिकं स्थानमित्यन्ये । नृदुर्गम्; अन्योन्यसंश्लिष्टमानुषमण्डलम् । महीदुर्गम्; मह्यामेवेष्टकापाषाणादिनिर्मितं दुर्गम् । मह्येवोच्चावचप्रदेशप्रचुरा दुर्गमित्यन्ये । वारिदुर्गम्; नद्यादिप्रवाहेणोभयतः समवेतेन दुर्गम् । वृक्षदुर्गम्; [2]घनतरगहनवेष्टितो भूभागः । गिरिदुर्गम्; परिमण्डलगिरिवलयवेष्टितो देशः । गिरिशिरोभूभागो वा । तत्रोक्ते देशे एषामन्यतमं दुर्गमधिवसेत् ॥ ६ ॥

एकस्य राज्ञः व्यवहितानेकदेशपरिपालनं कथं शक्यमित्यत आह । तत्र दुर्गे स्थितः सन् स्वस्वग्रामे प्रत्येकमेकैकस्मिन् ग्रामे अधिपान् साधारण्येन पालननियुक्तान् कुर्यात् ॥ ७ ॥

प्रत्येकाध्यक्षसत्त्वेऽपि दशानां दशानां ग्रामाणामेकैकमपरमध्यक्षं कुर्यात् ॥ ८ ॥

दशाध्यक्षसद्भावेऽपि शतशतग्रामाध्यक्षमेकैकमपरं कुर्यात् ॥ ९ ॥

शताध्यक्षे सत्यपि देशानां ग्रामसमूहानां प्रत्येकमध्यक्षानपरांश्च कुर्यात् । चकारात् [3]द्विशतीशसहस्रेशयोर्ग्रहणम् । [4]यथाह **मनुः**—

"ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं तथा ।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥"

इति ॥ १० ॥

ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः [5]परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥ अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ॥ १२ ॥ सोऽप्यशक्तः [6]शताध्यक्षाय ॥ १३ ॥ सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ॥ १४ ॥ देशाध्यक्षोऽपि [7]सर्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् । १५ ॥

तेषां प्रयोजनमाह । यस्य यस्य ग्रामस्य यो योऽध्यक्षः, स स तत्तद्ग्रामोद्भवानां चौर्यादिदोषाणामुचिताचरणेन [8]परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्वयं तद्ग्रामपरिहारं कर्तुमशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तत्परिहारं कुर्यात् ॥१२॥

[1] तत्रस्वस्व—ग, घ.   [2] घनतरतरु—छ.   [3] विंशतीश—ख, छ, ट.
[4] From here to पतिमेव च omitted in ख to छ.   [5] परीहारं—च; परिहारान्—ठ.
[6] शतेशाय—ज, ठ.   [7] सर्वमात्मना—ज.   [8] परीहारं—च, छ.

स [1]दशाध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् शतग्रामाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १३ ॥

स शताध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् देशाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १४ ॥

अनवस्थां परिहरति । देशाध्यक्षः सर्वात्मनापि, सर्वेण धनादिना, आत्मना प्राणव्ययेनापि तं दोषमुच्छिन्द्यात् उच्छिन्नमूलमेव कुर्यात् । न तु राजनि निवेदयेत् । एतद्वृत्तीराह **मनुः**—

"यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि [2]ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥
दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्[3] ॥"

इति । कुलं हलद्वयीकर्षणीया भूमिः ; "हलं तु द्विगुणं कुलम्" इति वचनात् । हलमानं चाह **हारीतः**—

"अष्टगवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"

इति । अत्र धर्महलमेव ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु ॥ १७ ॥ निपुणानर्थकार्येषु ॥ १८ ॥ शूरान् संग्रामकर्मसु ॥ १९ ॥ उग्रानुग्रेषु ॥ २० ॥ षण्ढान् स्त्रीषु ॥ २१ ॥

क्वचिन्नियोज्यविशेषानाह । आकरः ; रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । शुल्कम् ; राजग्राह्यं [4]पण्यविंशतिभागादि । स्थलशुल्कमिति यावत् । तरः ; तीर्यते नद्यादिः अनेनेति तरः ; नौकादिः ; तज्जं शुल्कम् । जलशुल्कमिति यावत् । नागाः गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा । नगः पर्वतः ; तत्संबन्धि नागम् ; गिरिशुल्कमिति वा । तेषु आप्तान् स्वहितैषिणो नियुञ्जीत । न ग्रामाध्यक्षादिभिरेव निश्चिन्तः स्यात् ; आकरादीनां राज्योपष्टम्भकतया विश्रब्धपरिहारायोगात् ॥ १६ ॥

धर्मकार्येषु दानादिव्यापारेषु धर्मिष्ठान् दानादिव्यसनिन एव नियुञ्जीत; तेषां तद्व्यसनित्वेन तन्निपुणत्वात् ॥ १७ ॥

अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु तन्निपुणानेव नियुञ्जीत । यद्वा ऊहापोहादिना प्रयोजननिर्णयवत्सु कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत ॥ १८ ॥

संग्रामकर्माणि सेनागुल्मनिवेशादीनि । तेषु शूरान् अभीरून् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

[1] दशग्रामाध्यक्षोऽपि—च, छ. [2] ग्रामकः—घ.
[3] पुनः—ख, घ. [4] पण्यादि—च.

उग्रेषु ताडनमारणादिषु उग्रान् क्रूरान्तःकरणान् नियुञ्जीत ॥ २० ॥

षण्ढान् नपुंसकान् स्त्रीरक्षणादिषु नियुञ्जीत । यथाहुः—

"धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानर्थकृत्येषु पण्डितान् ।
क्लीबान् स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचान्नीचेषु कर्मसु ॥"

इति ॥ २१ ॥

[1]प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्यात् ॥ २२ ॥ सर्वसस्येभ्यश्च ॥ २३ ॥ द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो[2] वस्त्रेभ्यश्च[3] ॥ २४ ॥ [4]मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफलरसदारुपत्राजिनमृद्भाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः [5]षाष्ठभागं [6]राजा ॥ २५ ॥

राज्ञो वृत्तिमाह । राजा यथोक्तविधिना रक्षिताभ्यः प्रजाभ्यो बल्यर्थं कररूपनिजवृत्त्यर्थं संवत्सरेण प्रतिसंवत्सरमुत्पन्नात् धान्यात् व्रीहियवादेः षष्ठमंशं गृह्णीयात् । **गौतमस्तु**—"राज्ञो बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा" इत्याह । स च कृष्टाया भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयो व्यवस्थितो विकल्पः—अतिभोगे दशमांशः ; मध्यमभोगे अष्टमांशः ; अल्पभोगे षष्ठांश इति । **मनुस्तु**—"धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा" इत्याह । तत्रापि पूर्वैव व्यवस्था । तथा दशमद्वादशयोरपि ॥ २२ ॥

सस्यानि वार्षिकादीनि श्यामाकादीनि । तेभ्योऽपि सर्वेभ्यः षष्ठमंशमादद्यात् । पृथङ्निर्देशः शास्त्रान्तरीयविकल्पनिरासार्थः ॥ २३ ॥

पशूपजीविनां पशुभ्यो हिरण्योपजीविनां हिरण्येभ्यो वस्त्रोपजीविनां वस्त्रेभ्यश्च प्रतिसंवत्सरं द्विकं शतमादद्यात् । द्वावुपादीयेते यस्मिन् शते तत् द्विकं शतम् । "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" इति कन् । पशुहिरण्यवस्त्रोपजीविभ्यः पशुहिरण्यवस्त्रशतात् पशुहिरण्यवस्त्रद्वयमुपादायादद्यात् ॥ २४ ॥

मांसं छागादेः । मधु क्षौद्रम् । घृतं सर्पिः । ओषध्यः गुडूच्यादयः । गन्धाः चन्दनादयः । पुष्पाणि चम्पकादीनि । मूलानि हरिद्रादीनि । फलान्याम्रादीनि । रसाः लवणादयः । दारूणि काष्ठानि । पत्राणि तालीपत्रादीनि । अजिनानि कृष्णाजिनादीनि । मृद्भाण्डानि घटादीनि । अश्मभाण्डानि [7]मणिकादीनि । वैदलानि वंशविदलकृतानि शूर्पादीनि । तेभ्यः षाष्ठभागम् ; षष्ठ एव षाष्ठः, स चासौ भागश्चेति षाष्ठभागः । तं राजा शुल्करूपमादद्यात् । प्रतिसंवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्तते ;

[1] प्रजाभ्यश्च—ङ. [2] हिरण्ययोः—ठ. [3] वस्त्रेभ्यः—ग, छ, ठ.
[4] पुष्प omitted in क ; फलमूल for मूलफल and शाक for दारु—ज, ठ.
[5] अष्टभागं—ग, ज, झ, ठ ; षड्भागं—ख. [6] राजा omitted in ग, ज, झ.
[7] मणिमात्रा—छ.

" यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ "

इति **मनु**स्मरणात् । यत्तु षष्टः षष्टितम इति **हरदत्तः** ; तन्न ;

" आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानां च चर्मणामजिनस्य च ।
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ "

इति **मनु**विरोधात् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ॥ २६ ॥ ते हि राज्ञो धर्मकराः ॥ २७ ॥ राजा च [1]प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतेभ्यः[2] षष्ठांशभाक् ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तस्य कचिदपवादमाह । ब्राह्मणेभ्यः कर्षकेभ्यो व्यवहर्तृभ्यश्च पूर्वोक्तकरादानं न कुर्यात् । परं तु श्रोत्रियेभ्यः ; " म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् " इति **मानवात्** ॥ २६ ॥

तत्र हेतुमाह—ते हि श्रोत्रियाः ब्राह्मणाः करविषयेऽपि राज्ञे धर्ममेव निजाचारसंपन्नं करत्वेन ददति, सम्यक् रक्षिताश्चेत् । यथाह **मनुः**—

" स रक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ "

इति ॥ २७ ॥

ननूक्तकरग्रहणस्य वृत्त्यर्थत्वेनान्यतो वृत्तिसंभवे तदनावश्यकमित्यत आह । करग्रहणेन संयताभ्यः प्रजाभ्यो यान्युत्पन्नानि पुण्यानि, तदग्रहणेनासंयताभ्यो यानि पापानि तेभ्यो राजा षष्ठमंशं भजते । तत्षष्ठांशसममदृष्टान्तरमाप्नोतीत्यर्थः ; न तु तदेव ; " शास्त्रफलं प्रयोक्तरि " इति न्यायविरोधात् ;

" पुण्यात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।"
" अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ।"

इति **योगिमनु**स्मरणात् । यत्तु—

" अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत् किंचित् किल्बिषं प्रजाः ।
तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद् गृह्णात्यसौ करान् ॥ "

[1] सर्वप्रजाभ्यः—झ. [2] दुष्कृतयोः—ठ.

इति [1]**योगि**स्मरणं, तत् अरक्ष्यमाणा इति शानचा अत्यन्तारक्षणोत्पन्नात्यन्तदुष्कृतपरम् । तस्मात् करादानं दृष्टादृष्टार्थत्वेनावश्यकम् ॥ २८ ॥

स्वदेशपण्याच्च [2]शुल्कांशं दशममादद्यात् ॥ २९ ॥ परदेशपण्याच्च विंशतितमम् ॥ ३० ॥

यत् पण्यं स्वदेश एव क्रीत्वा विक्रीयते वणिग्भिः, तस्मात् पण्यात् राजा दशमं शुल्कांशं शुल्करूपोंऽशः, तमादद्यात् । पण्यस्य दशममंशं शुल्कं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यत् पण्यं देशान्तरे क्रीत्वा देशान्तरे विक्रीयते, तस्मात् विंशतितममंशमादद्यात् । पण्यस्य विंशांशं शुल्कं गृह्णीयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि वाक्यद्वयेऽपि पण्यस्यैव दशमविंशतितमौ भागौ शुल्कांशः प्रतीयते ; तथापि देशकालानुरूपेणाभियुक्तकृतस्य पण्यमूल्यस्येति ज्ञेयम् ;

" शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ "

इति **मानवात्** । सामुद्रपण्यशुल्के तु विशेषो **बोधायनीये**—" सामुद्रः शुल्को वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् । अन्येषामपि सारानुरूपमनुद्धृत्य धर्मं प्रकल्पयेत् " इति । सामुद्रः समुद्रसंबन्धी । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतमिति । श्रेष्ठमुक्ताफलादिषु मध्ये एकं वस्तु पृथक् कृत्वा अन्यत्र वस्तुनि दशममंशं शुल्कं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३० ॥

[3]शुल्कस्थानादपाक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ शिल्पिनः कर्मजीविनश्च[4] [5]मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्युः ॥ ३२ ॥

शुल्कप्रसङ्गादाह । शुल्कस्य ग्रहणस्थानं हट्टघट्टादि । तस्मात् शुल्कदानभिया अपाक्रामन् अन्यमार्गेण गच्छन् वणिक् सर्वपण्यापहारमाप्नुयात् । तस्य सर्वं पण्यमपहार्यमित्यर्थः । इदं च राजयोग्यराजप्रतिषिद्धपण्यविषयम् । यथाह **मनुः**—

" राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानीह हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ "

इति । अन्यत्र तु

" शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ "

इति **मानवं** द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

[1] गोभिलस्मरणं—घ. [2] पण्यांशं—ठ. [3] शुल्कस्थानम्—ज, ठ.
[4] कर्मजीविनः शूद्राश्च—ख. [5] मासेनैकैकं—ज. ठ.

मासिकं करमाह । शिल्पिनो लोहकारादयः । कर्मजीविनः कारवः वर्धक्यादयः । चकारादात्मोपजीविनः शूद्राश्च मासेन प्रतिमासमेकैकाहःसाध्यं लोहकाष्ठादिकर्म कुर्युः । स एव तेषां करः । यथाह **मनुः**—

"कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥"

इति । **गौतमोऽपि**—"एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः [1]नौचक्रवन्तश्च" इति । आत्मोपजीविनः शरीरकष्टकारिणः । नौमन्तो नाविकाः । चक्रवन्तः शाकटिकाः । राजकर्मकरेभ्यो राज्ञा तस्मिन्नहनि भक्तं देयमेव । यथाह **स एव**—[2]"भक्तं तेभ्यो दद्यात्" इति । वणिजां विशेषमाह **स एव**—"पण्यं वणिभिरर्घापचयेन देयम्" इति । इदं च शुल्कादधिकम् । तदाह **बृहस्पतिः**—

"शुल्कं दद्युस्ततो मास एकैकं पण्यमेव च ।
अर्घावरं च मूल्येन वणिजस्ते पृथक् पृथक् ॥"

इति । अर्घावरं न्यूनलाभम् । मूल्यं द्रव्यम् ॥ ३२ ॥

[3]स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ॥ ३३ ॥ तद्दूषकांश्च हन्यात् ॥ ३४ ॥ स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् ॥ ३५ ॥ साधूनां पूजनं कुर्यात् ॥ ३६ ॥ दुष्टांश्च हन्यात् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं प्रजानां परिपालनं, तस्याङ्गान्याह । स्वामी राजा । अमात्याः मन्त्रिपुरोहितादयः । दुर्गं पूर्वोक्तं धन्वादि । कोशो धननिचयः । दण्डो हस्त्यश्वादियुतं बलम् । राष्ट्रं प्रजानिवासो देशः । मित्राणि सहजप्राकृतकृत्रिमाणि । एतानि अभिहिताभिधित्सितराजधर्माणां प्रकृतयः मूलकारणानि ॥ ३३ ॥

तासां प्रकृतीनां स्वाम्यादीनां ये दूषकाः कार्याक्षमतापादकदोषासञ्जकाः शत्रुचारादयः, तान् हन्यात् ॥ ३४ ॥

स्वराष्ट्रं स्वाज्ञावशवर्ती देशः । तथा परराष्ट्रं परेषां शत्रूणां यत् राष्ट्रम् । चकारात् मित्रोदासीनराष्ट्रयोश्च, चाराः स्पशा एव चक्षुषी यस्य तथा स्यात् । चारैः सर्वराष्ट्रवृत्तं जानीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र स्वराष्ट्रवृत्तज्ञानप्रयोजनमाह—साधूनां पूजनमिति । साधूनां सुवृत्तानां पूजनं च स्वस्वादिदानेन संमानं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

दुष्टान् दुर्वृत्तान् हन्यात् अपराधानुसारेण ॥ ३७ ॥

[1] नौचक्रीवन्तश्च—घ, झ. [2] भक्ष्यं—घ. [3] स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश—क.

शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु साम भेददानदण्डान्[1] [2]यथार्हं यथाकालं प्रयुञ्जीत ॥ ३८ ॥ संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च यथाकालमाश्रयेत् ॥ ३९ ॥

अथ परराष्ट्रवृत्तज्ञानप्रयोजनमाह । शत्रुः द्वेष्टा । मित्रं सुहृत् । उदासीनः उभयविलक्षणः । मध्यमः शत्रुविजिगीषुमध्यवर्ती नृपः । तांश्चाह **योगीश्वरः**—"अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः" इति । अनन्तरः अरिः; तत्परः मित्रम्; तस्मात् परः उदासीनः । अन्यत्रापि—"अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः" इति । तेषु प्रतिदिशमवस्थितेषु द्वादशस्वपि । यथार्हम्; अर्हं योग्यतामनतिक्रम्य । यथाकालं स्वशत्रूपचयाद्यनतिक्रमेण सामादीन् प्रयुञ्जीत । तत्र साम प्रियवाक्यम् । दानं धनादेः । भेदः तत्सामन्तादीनामन्योन्यवैरोत्पादनम् । दण्डः धनापहारादिः । तद्यथा—हीनो दण्डेन, समः साम्ना, अधिको दानेन, अधिकतरो भेदेन साधनीय इति । यद्वा शत्रुः दण्डेन, मित्रं साम्ना, उदासीनो दानेन, मध्यमो भेदेनेति ॥ ३८ ॥

सामादिप्रयोगाणां फलमाह । संधिः व्यवस्थाकरणम् । विग्रहः [3]अपकरणम् । यानम् अरिं प्रति यात्रा । आसनम् उपेक्षा । संश्रयः बलवदाश्रयणम् । द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधा करणम् । एवं संधिप्रभृतीन् गुणान् यथाकालं यथार्हं देशकालशक्त्याद्यनतिक्रमेणाश्रयेत् । एषां च देशकालस्वरूपादिभेदा **मानवे** द्रष्टव्याः । तत्र सामफलं संधिः । दण्डफलं विग्रहः । भेदफलं दानम् । आसनसंश्रयद्वैधीभावा दानफलमिति विवेकः ॥ ३९ ॥

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् ॥ ४० ॥ परस्य व्यसने वा ॥ ४१ ॥ परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान् नोच्छिन्द्यात् ॥ ४२ ॥ परेणाभियुक्तश्च सर्वात्मना [4]स्वराष्ट्रं गोपायेत् ॥ ४३ ॥

"सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" इत्यनुशासनेन चैत्रमार्गशीर्षयोः पौर्णमासीसंबन्धात् दर्शपूर्णिमान्तो द्विविधोऽपि मासो गृह्यते । वाशब्दात् फाल्गुनोऽपि । यथाह **मनुः**—

"मार्गशीर्षे शुभे मासि यात्रां यायान्महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथासुखम् ॥"

इति । "यस्मिन् यात्रां यायादेतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्या इष्ट्वा" इतिवत् प्रत्ययमात्रार्थविवक्षया प्रयोगः; तेषां नातिशीतोष्णतया समजलतया[5] पुनराधेये च सुखदत्वात् ॥ ४० ॥

[1] भेद omitted in ठ. [2] यथार्हं omitted in ज. [3] अपकारकरणम्—छ.
[4] स्व omitted in ज, झ, ठ. [5] समजलान्नतया—छ, ट.

नैमित्तिकं कालान्तरमाह । परस्य शत्रोः व्यसनं धनबलमित्रादिनाशः । वाशब्देनात्मनो धनबलमित्रादियोगश्च[1] गृह्यते । तस्मिन् यात्रां यायात् । तदाह **मनुः**—

" [2]अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ "

इति ॥ ४१ ॥

यानफले विशेषमाह । परेषां शत्रूणां यो देशो राष्ट्रं, तस्यावाप्तौ स्ववशीभावे, तद्देशस्य धर्मान् आचारान् नोच्छिन्द्यात्; नाचारान्तरे प्रवर्तनेन परावर्तयेत्; न समूलं वा लुम्पेत् । यथाह **योगीश्वरः**—

" यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमवाप्नुयात् ॥ "

इति । तत्पदेनैव देशप्राप्तौ पुनर्देशपदोपादानं संनिहितावाप्तिपरामर्शभ्रमवारणाय । ततश्चावाप्तिधर्माणाम्

" उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं तस्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ "

इत्यादीनां तदवाप्तावनुच्छेदो निरस्तः ॥ ४२ ॥

आसनादिफलविशेषमाह । आसनादिषु यथाकथंचित् स्वराष्ट्ररक्षणमेव फलम् । तत्र शत्रुणाभियुक्तः आस्कन्दितश्चेत् तदा स्वराष्ट्रं सर्वेण बलकोशादिना अन्ततः आत्मना स्वशरीरेणापि गोपायेत् रक्षेत् ॥ ४३ ॥

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः ॥ ४४ ॥ गोब्राह्मणनृपमित्रधनदारजीवितरक्षणात्[3] ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ४५ ॥ वर्णसंकररक्षणार्थं[4] च ॥ ४६ ॥

ननु आत्मना रक्षणे प्रधानविरोध एवेति क धर्मः ? इत्यत आह । अवेष्टिन्यायेन राज्ञां क्षत्रियाणाम् , न पार्थिवानामेव; समरे संग्रामे यः तनुत्यागो मरणं, तत्तुल्योऽन्यो धर्मो नास्ति । तेन तनुत्यागेन राष्ट्ररक्षणे धर्मद्वयलाभः ॥ ४४ ॥

प्रासङ्गिकमाह । गोब्राह्मणौ जातिमात्रेण । नृपः धार्मिकः प्रजापालकः । मित्रं स्वोपकारकः सुहृत् । धनं जीवनसाधनम् । दाराः धर्मापत्यसाधनानि स्त्रियः । जीवितं प्राणाः । एतेषां रक्षणाद्धेतोः ये हताः

[1] पोषश्च—च.
[2] अन्यान्येष्वपि—क to घ.
[3] रक्षणार्थं—ज, झ, ठ.
[4] रक्षणार्थे—क to च, ज, ठ.

प्रतिपक्षैः, ते स्वर्गलोकं भजन्ति । इदं च युद्धं विनाप्ययुद्धधर्मिणां फलोपदर्शनेन काम्यं मरणान्तरमुपदिश्यते; अन्यथा युद्धमरणमात्रस्य स्वर्गफलकतया विशेषवचनानर्थक्यात् । अत एव **मनुः**—

" शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ "

इति ॥ ४५ ॥

परदाराभिमर्शनेन जायमानात् वर्णसंकराच्च यत् रक्षणं वर्णानां, तदर्थमपि वा हता ये, बन्दिग्राहजारादिभिः, तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति । अत एवाह **मनुः**—

" परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ "

इति । **वसिष्ठोऽपि**—" आत्मत्राणे वर्णसंवर्गे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम् । क्षत्रियस्य तु तन्नित्यमेव; रक्षणाधिकारात् " इति । पूर्वं दाराणां प्राणरक्षणमुक्तम् । अत्र तु वर्णसंकराद्रक्षणमिति भेदः ॥४६॥

राजा परपुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चेत् ॥ ४७ ॥ न राजकुलमुच्छिन्द्यात् ॥ ४८ ॥ अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ४९ ॥

यदा रिपुहननादिना तत्पुरमवाप्नोति राजा, तदा तत्रारिपुरे तस्यैव राज्ञः कुलीनं कुलसंभूतमभिषिञ्चेत्; न त्वन्यम् । यदि स्वचिकीर्षितं विख्याप्य समयं करोति,

" सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ४७ ॥

अकुलीनाः; राजकुलानुत्पन्नाः राजसेवकादयो दासीपुत्रादयो वा केवलभाग्योदयेन राजानः, तत्कुलादन्यत्र; तत्कुलं तूच्छिन्द्यादेवेत्यर्थः । यथा वक्ष्यति—" ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः " इति । तान् हन्यादिति वर्तते ॥ ४८, ४९ ॥

मृगयाक्षस्त्रीपानाभिरतिं परिहरेत् ॥ ५० ॥ वाक्पारुष्य-दण्डपारुष्ये च ॥ ५१ ॥ नार्थदूषणं कुर्यात् ॥ ५२ ॥ [1]आयद्वाराणि नोच्छिन्द्यात् ॥ ५३ ॥

मृगया आखेटकम् । अक्षो द्यूतम् । स्त्रियो मैथुनम् । पानं मद्यादेः । इदमन्येषामप्युपलक्षणम् । यथाह **मनुः**—

"मृगयाक्षो दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥"

इति । चतुष्टयपरिगणनं तु तेषां कष्टतरत्वमभिप्रेत्य । यथाह **मनुः**—

"पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतरं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥"

इति । कष्टतरम् अत्यन्ताभिरतिजनकत्वेन दुष्परिहरम् । अत एव तेषु अभिरतिमत्यासक्तिं परिहरेत् ॥ ५० ॥

वाक्पारुष्यं परुषभाषणम् । दण्डपारुष्यं निर्दयप्रहरणम् । ते उभे परिहरेत् ॥ ५१ ॥

अर्थस्य सुवर्णादेः दूषणं वृथा व्ययः ; तं न कुर्यात् । इदमप्यन्येषामुपलक्षणम् । यथाह **मनुः**—

"[2]पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥"

इति । त्रितयगणनं तु पूर्ववदेव । यथाह **मनुः**—

"दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥"

इति ॥ ५२ ॥

स्वपुरे परदुर्गेषु वा आयद्वाराणि पूर्वराजकृतानि तोरणगोपुरादीनि नोच्छिन्द्यात्, न परावर्तयेत् न लुम्पेद्वा, यद्यायादीनि शुद्धानि भवेयुः ॥ ५३ ॥

नापात्रवर्षी स्यात् ॥ ५४ ॥ आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥ ५५ ॥ निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ५६ ॥ द्वितीयमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ५७ ॥

[1] आयद्वाराणि—झ.

[2] पैशुन्यं to पूर्ववदेव—omitted in ग, घ, ज.

अपात्रेषु नटविटवन्दिचारणमागधादिषु धनवर्षणशीलो न स्यात्;

"धूर्ते वन्दिनि मत्ते च कुवैद्ये कितवे शठे ।
नटे चारणमल्लेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥"

इति **दक्ष**स्मरणात् । ताच्छील्यनिषेधादानृशंस्याय यत्किंचित् दद्यात् ॥ ५४ ॥

उत्तरविवक्षयेदमारभते । आकराः सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । तेभ्यो यदुपात्तं तत् सर्वं स्वयमादद्यात् । न तत्र विप्रार्धांशकल्पना ॥ ५५ ॥

निधौ विशेषमाह । अज्ञातस्वामिकं भूमौ चिरनिखातं निधिं लब्ध्वा राजा ब्राह्मणेभ्यः तदर्धं दद्यात् । अर्धमित्यनेनैव सिद्धौ तच्छब्दो यस्य सुवर्णादेः अर्धकरणं संभवति, तस्यैव दानमाचष्टे, मूल्यादिकल्पनया न रत्नहीरकादेरपीति । यथाह **मनुः**—

"निधीनां हि पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥"

इति ॥ ५६ ॥

लब्धस्य निधेरर्धे ब्राह्मणेभ्यो दत्ते द्वितीयमर्धं राजा कोशे प्रवेशयेत्, स्थापयेत् । 'अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्' इत्यनेनैवार्धादानसिद्धौ पृथक् सूत्रकरणं कोशप्रवेशमात्रविधानार्थम् ; न तदानीमेव तत् व्ययीतेत्येवमर्थम् । अत एव प्रत्यागते स्वामिनि रूपसंख्यादिविभावितोऽसौ प्रत्यर्पणीय इति वक्ष्यति ॥ ५७ ॥

निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ॥ ५८ ॥ क्षत्रियश्चतुर्थ-मंशं राज्ञे दद्यात्, चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धमादद्यात् ॥ ५९ ॥ वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात्, ब्राह्मणेभ्योऽर्धं, चतुर्थमंशमाद-द्यात् ॥ ६० ॥ शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात्, पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्यः, अंशद्वयमादद्यात् ॥ ६१ ॥

पूर्वोक्तं निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमेवादद्यात् ; राज्ञे न दद्यात् ; षट्कर्माभिरतश्चेत् । यथाह **वसिष्ठः**— "ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्तमानो न राजा हरेत्" इति ॥ ५८ ॥

क्षत्रियश्चेत् पूर्वोक्तं निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य, एकं चतुर्थांशं राज्ञे, अपरं चतुर्थांशं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ; अवशिष्टमर्धं स्वयमादद्यात् ॥ ५९ ॥

यदि वैश्यो निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य एकमंशं राज्ञे, अंशद्वयं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अवशिष्टं चतुर्थांशं स्वयमादद्यात् ॥ ६० ॥

यदि शूद्रो निधिं लभते, तदा तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे, पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अवशिष्टमंशद्वयं स्वयमादद्यात्। एतेन "अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्धरेत, अधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय" इति **वासिष्ठे** "अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभते" इति **गौतमीये** च यच्छब्दाब्राह्मणशब्दौ शूद्रपरावेव व्याख्यातौ। यत्तु "इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्" इति **योगीश्वरवाक्ये** इतरशब्दः अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिपरो व्याख्यातो **मिताक्षरायां,** तत् क्षत्रियवैश्यविषयकैतद्वचनद्वयादर्शननिबन्धनमिति मन्तव्यम्। यत्तु **अपरार्केण** इतरशब्दोऽविद्वद्ब्राह्मणमात्रपरोऽभिहितः, तत् गोरक्षकादिब्राह्मणपरतया कथंचित् साधु,

"गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत्॥"

इति **स्मरणात्**॥ ६१॥

अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत्॥ ६२॥ स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः॥ ६३॥

यद्यधिगन्त्रा राज्ञे न निवेदितो निधिः, अथ च विज्ञातः कथंचिद्राज्ञा, तदा तस्य निधेः सर्वमप्यंशमपहरेत्। अधिगन्ता च शास्त्रानुसारेण दण्डनीयः। यथाह **योगीश्वरः**—"अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च" इति। यद्वा अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा। यः कश्चित् निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान्, विज्ञातश्च निध्यधिगन्तृत्वेन, राजास्य सर्वं निधिधनं पूर्वधनं चापहरेत्। मूर्धावसिक्ताद्यनुलोमजानां मातृसमानधर्मत्वात् क्षत्रियादिवदेव निर्णयः। प्रतिलोमजानां शूद्रसधर्मत्वात् शूद्रवदेवेति॥ ६२॥

विज्ञातस्वामिके त्वाह। यद्यसौ [1]राजलब्धो निधिः स्वयं ब्राह्मणादिवर्णैरेव निहितो भवेत्, तदा ब्राह्मणवर्जं क्षत्रियादयः द्वादशमंशं राज्ञे दद्युः; स्वीयं निधिं चाप्नुयुः। अयमर्थः—यद्यधिगतो निधिः क्षत्रियादिभिः स्वामिभिरागत्य रूपसंख्यादिभिर्भाव्यते, तदा द्वादशमंशं दत्त्वा लभ्यत इति। यथाह **मनुः**—

"ममायमिति यो ब्रूयात् निधिं सत्येन मानवः।
तस्याददीत [2]षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥"

इति। अंशविकल्पस्तु वर्णापेक्षया कालापेक्षया वा योज्यः। यथाह **स एव**—

"प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥"

[1] राजलब्धो omitted in घ.

[2] तद्भागं—ख, छ, ट.

इति। हरणं न व्ययः, पश्चादप्यागते दानावश्यंभावात्। ततश्च त्र्यब्दादर्वाक् द्वादशांशम्, उपरिष्टात् षष्ठमंशमिति ध्येयम्। द्वादशांशमिति नियमेन च स्वाम्यागमनात् पूर्वं राजादिभिर्दत्तस्याप्यर्धादेः ब्राह्मणाद्यंशस्यास्वामिदत्ततया प्रत्याहरणीयत्वं गम्यते, "अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत्" इति **बृहस्पति**स्मरणात्। [1]यद्वा स्वनिहितमेव निधिं चिरकालमनासादितं यदि स्वयमेव लभन्ते वर्णाः, तदा ब्राह्मणवर्जं राज्ञे द्वादशमंशं दद्युः। ब्राह्मणश्च द्वादशमपि न दद्यात्। यथाह **नारदः**—

"स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत्।
गृह्णीयात् तं ततः शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा॥"

इति। यद्वा ब्राह्मणवर्जं पूर्वोक्तं ब्राह्मणांशं विना राज्ञ एव दद्युः; ब्राह्मणेभ्यो न दद्युरिति॥ ६३॥

परनिहितं [2]स्वनिहितमिति ब्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत्[3]॥ ६४॥ बालानाथस्त्रीधनानि राजा[4] परिपालयेत्॥ ६५॥ चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात्॥ ६६॥ अनवाप्य च स्वकोशादेव[5] दद्यात्॥ ६७॥

मिथ्यावादिनं प्रत्याह। यः पुनः परनिहितम् अन्यदीयं निधिं लोभातिशयेन स्वनिहितं स्वीयमिति ब्रूते, स तत्समं प्रकृतनिधिसमं दण्डमावहेत् दद्यात्। **मनुस्त्वष्टमांशं** दण्डमाह—

"अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम्।
तस्यैव वा विधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम्॥"

इति। अल्पीयसीं षोडशीम्। तत्रेयं व्यवस्था—अस्वस्य स्वत्ववचने तत्समो दण्डः। स्वस्यैव संख्यान्यथावचने अष्टमांशादिरिति॥ ६४॥

बालः आ षोडशाद्वर्षात्। अनाथः अवेक्षकरहितः अन्धपङ्ग्वादिः। स्त्री वन्ध्यापुत्रादिः। मध्येऽनाथपदप्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते। ततश्चानाथयोर्बालस्त्रियोः अबालस्त्रियः अनाथस्य च धनानि स्वयमुपलब्धानि तैर्विभावितान्यपि रूपसंख्यादिभिः न तदानीमेव प्रत्यर्पयेत्। किंतु यावत्तत्सामर्थ्यं स्वयमेव राजा परिपालयेत्। यथाह **मनुः**—

"बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्।
यावत् स्यात् स समावृत्तो यावद्वातीतशैशवः॥

[1] यद्वा omitted in ख, घ, छ. [2] स्वीयमिति—ख. [3] आचरेत्—झ.
[4] राजा omitted in ङ. [5] एव च—ज.

वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥"

इति । चकारात् स्वयमनुपलब्धानि तद्गृहस्थान्यपि पालयेत् । तथाच **शङ्खलिखितौ**—"न हार्यं राज्ञा देवब्राह्मणसंस्थितम् । न निक्षेपोपनिधी । न क्रियाक्रमागतम् । न बालस्त्रीधनानि" इति । निक्षेपोपनिधी यद्धस्ते स्थापितौ तस्मिन्मृतेऽपि राज्ञा तौ न हार्यौ; किंतु यथास्थानं पालनीयौ । तथा क्रियाः और्ध्वदेहिकाः; क्रमाः पित्रादीनाम् । राजानुवृत्तावपि राजग्रहणं लुब्धतद्बान्धवादिनिरासाय; तेषां तदपहर्तृत्वसंभवात् । यथाह **मनुः**—

"जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।
ताञ्छिष्याच्चोरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥"

इति । प्रजापालनेनैवास्य सिद्धौ पृथग्विधानं राजभागग्रहणनिवृत्त्यर्थम्; पूर्वोक्तशङ्खलिखितवचनारम्भसामर्थ्यात् ॥ ६५ ॥

चौरहृतं प्रत्याह । चौरैः प्रच्छन्नं प्रकाशं वा अपहृतं जानपदधनमवाप्य प्रत्यानीय, सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् प्रत्यर्पयेत् । सर्वमेवेत्यनेन भृतित्वेनापि किंचिन्नादेयमित्युक्तम्; उपयोगे दोषश्रवणात् । यथाह **मनुः**—

"दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चोरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥"

इति । सर्वमेवेत्यवधारणं ददातिनापि संबध्यते; अदाने दोषश्रवणात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥"

इति । एतेनोपेक्षोपभोगौ निराकृतौ ॥ ६६ ॥

चौरहृतं प्रत्याहर्तुं यतमानोऽपि द्रव्यमप्राप्य, तावत् द्रव्यं स्वकोशादेव दद्यात् । चकारादशक्तोऽपि । यथाह **व्यासः**—

"प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरहृतं यदि ।
स्वकोशात् तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥"

इति ॥ ६७ ॥

शान्तिस्वस्त्ययनोपायैर्दैवोपघातान् [1]प्रशमयेत् ॥ ६८ ॥ परचक्रोपघातांश्च शस्त्रनित्यतया ॥ ६९ ॥

[1] शमयेत्—ग, घ, छ.

एवं प्रजापालने दृष्टोपायानभिधायेदानीमदृष्टोपायांस्तत्राह । प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिः ग्रहशान्तिमहाशान्त्यादि । अनुत्पन्नारिष्टानुत्पत्त्यै क्रियमाणं कर्म स्वस्त्ययनम्; प्रास्थानिकहोमादि । बहुवचनेन च पुण्याहादीनां ग्रहणम् । तैः दैवोपघातान् प्रशमयेत् । दैवं पौर्वदैहिकमिष्टानिष्टफलकं कर्म । तेनोपघातान् आपदः प्रशमयेत् । प्रशमनं नामोत्पन्नानां प्रध्वंसनम्, अनुत्पन्नानां च प्रागभावपरिपालनमिति । यथाह **गौतमः**—"यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुस्तान्याद्रियेत । [1]तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते । शान्तिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषणसंवननाभिचारद्विषद्व्यृद्धियुक्तानि च शालाग्नौ कुर्यात्" इति । 'पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु' इति दिनदोषनाशकं कर्म पुण्याहम् । आयुष्यं जन्मदिनकर्तव्यं दूर्वाहोमादि । मङ्गलं वास्तुशान्त्यादि । विद्वेषणं शत्रूणां परस्परं विरोधोत्पादनम् । संवननं वशीकरणम् । अभिचारः मारणम् । द्विषद्व्यृद्धिः द्विषताम् [2]ऋद्ध्यभावः । एतानि शालाग्नौ कार्याणि । स च "राज्ञस्तु विशेषान् वक्ष्यामः" इति प्रकृत्य वेश्म आवसथः सभेति त्रीणि स्थानान्यभिधाय "सर्वेष्वेवाजस्रा अग्नयः स्युः । अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे" इति **आपस्तम्बोक्तानां** त्रयाणामप्यग्नीनामन्यतमः[3] शालाग्निरवसेयः । नौपासनो नापि त्रेताग्निः, तयोः गार्ह्येषु श्रौतेषु च नियमितत्वात् ॥ ६८ ॥

परेषां शत्रूणां चक्रं बलम् । तेनोपघातान् आपदः शस्त्रनित्यतया शस्त्राभियोगेन प्रशमयेत् । चकारात् स्वचक्रोपघातांश्च ॥ ६९ ॥

वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं [4]तपस्विनं पुरोहितं च वरयेत् ॥ ७० ॥ शुचीनलुब्धान् [5]अवहितान् शक्तिसंपन्नान् सर्वार्थेषु च सहायान् ॥ ७१ ॥

वेदाः ऋगादयश्चत्वारोऽपि; शान्त्यादीनामथर्वाभिधेयत्वात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥"

इति । इतिहासाः **महाभारताद्याः** । धर्मशास्त्रं **मानवादि** । अर्थः अर्थशास्त्रम् **औशनसादि** । तेषु कुशलम् । कुलीनम्; महाकुलप्रसूतम् । अव्यङ्गम्; अविकलाङ्गम् । तपस्विनम्; कृच्छ्रचान्द्रायणादिनिष्ठम् । वरणेन अभ्यर्थनेन पुरोहितम् अग्रतो निहितं सर्वकार्येषु कुर्यात् । यद्यपि सामान्यतोऽभिहितं, तथापि ब्राह्मणमेव; "तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत" इति **श्रुतेः** । चकारादभिजनादिसंपन्नम् । यथाह **गौतमः**—"ब्राह्मणं पुरो दधीत विद्याभिजनवाग्रूपवयःशीलसंपन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम्" इति । यद्वा

[1] तदधीनमपीत्येके—ख, च, छ.
[2] वृद्ध्यभावः—ख, च, छ.
[3] उत्तमः—ख, च, छ, ट.
[4] तपस्विनं च पुरोहितं—ज.
[5] हितान्—ज, ठ.

चकारात् ऋत्विजोऽपि वरयेत्। यथाह **योगीश्वरः**—"श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजस्तथा" इति। ऋत्विगेव च क्रमागतो विप्रादीनामुपाध्याय इत्युच्यते। तथा च **शङ्खलिखितौ**—"स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् कुलोपाध्यायः" इति ॥ ७० ॥

शुचीन्; बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तान्। अलुब्धान्; लिप्सातिशयरहितान्। अवहितान्; सर्वत्र सावधानान्। शक्तिभिः प्रभावोत्साहमन्त्रजाभिः संपन्नान् युक्तान्। सर्वार्थेषु सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु मतिविषयेषु कृतिविषयेषु च सहायान्; सह अयन्ते इति सहायाः सहकारिणः; मन्त्रिणो वरयेत् अभ्यर्थयेत्। बहुवचनसामान्येऽपि सप्ताष्टौ वा कार्याः। यथाह **मनुः**—

"मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान्।
मन्त्रिणः सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥"

इति। तथा—

"दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्।
इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भवम् ॥"

इति। **भारतेऽपि**—

"सेनान्यं चाभिषिञ्चेत सेनाकर्मस्ववस्थितम्[1]।
शूरं व्यूहविधानज्ञं हस्त्यश्वरथकोविदम् ॥"

इति ॥ ७१ ॥

स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्धम्[2] ॥ ७२ ॥

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्ज्यात् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तो राजा स्वयमेव; नान्यद्वारा; व्यवहारान् विरुद्धाभिधानविषयान् पश्येत् सदसद्रूपेण विवेचयेत्। यथोक्तम्—

"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु।
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥"

इति। तस्य च बहुवचनेनानेकविधत्वमुक्तम्। तदाह **मनुः**—

"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

[1] अधिष्ठितम्—छ. [2] साकम्—ठ.

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥"

इति। कथम्? विद्वद्भिः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ब्राह्मणैः, न क्षत्रियादिभिः, सार्धम्। तृतीयानिर्देशात् ब्राह्मणानामप्राधान्येन नान्यथादर्शनादर्शनफलसंबन्धः; किंतु राज्ञ एव। यथाह **मनुः**—

"अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥"

इति। एते च विधायका इत्युच्यन्ते;

"विधायकैस्त्रिचतुरैः सम्यक् शास्त्रार्थकोविदैः।
सभ्यैर्निर्णीतमर्थं तु राजा विप्रैः परीक्षयेत् ॥"

इति **नारद**स्मरणात्। राज्ञोऽनुवृत्तावपि स्वयमेवेति वचनं क्रोधलोभादिदोषपरवशतानिरासाय। यथाह **याज्ञवल्क्यः**—

"व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥"

इति ॥ ७२ ॥

स्वयमेवेत्यस्यानुकल्पमाह। पूर्वोक्ते व्यवहारदर्शने स्वस्याशक्तौ ब्राह्मणं प्राड्विवाकं नियुञ्ज्यात्। यथाह **योगीश्वरः**—

"अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥"

इति। प्राड्विवाकशब्दार्थमाह **बृहस्पतिः**—

"विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥"

इति। वाशब्दात् तदसंभवे क्षत्रियः। तदसंभवे वैश्यं वा नियुञ्ज्यात्। न तु शूद्रम्। यथाह **कात्यायनः**—

"ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥"

इति ॥ ७३ ॥

जन्मकर्मव्रतोपेताश्च[1] राज्ञा सभासदः कार्याः, रिपौ[2] मित्रे च ये समाः, [3]कामक्रोधभयलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः ॥ ७४ ॥

सभ्यानाह । जन्म विशिष्टमातापितृतः । कर्म जातकर्मादिसंस्काराः । व्रतानि अध्ययनाङ्गानि सौम्यप्राजापत्यादीनि । तैः उपेताः युक्ताः । चकारात् श्रुताध्ययनसंपन्नाः । यथाह **योगीश्वरः**—

"श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥"

इति । रिपौ मित्रे च ये समाः रागद्वेषरहिताः । कामो भोगलिप्सा । क्रोधः अमर्षः । भयं त्रासः । लोभः लिप्सातिशयः । आदिशब्दात् स्नेहादीनां ग्रहणम् । तैः कृत्वा कार्यार्थिभिः व्यावहारिकैः अनाहार्याः अनाकर्षणीयाः । अयमर्थः—कार्यार्थिभिः स्त्र्यादिप्रदानेन स्वविषयकपक्षपातजननं सभ्यानां कामेनापकर्षणम् । प्रतिपक्षतिरस्कारश्रवणेन स्वपक्षपातजननं [4]क्रोधेनाकर्षणम् । विपक्षबाधकदर्शनेन स्वपक्षपातजननं भयेनाकर्षणम् । धनदानादिना स्वपक्षपातजननं लोभेनाकर्षणम् । तद्रहिता ब्राह्मणा राज्ञा दानमानसत्कारैर्यथा सभासु सीदन्ति तथा कार्याः । यथोक्तं **कात्यायनेन**—

"स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ।
धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥"

इति । बहुवचनसामान्येऽपि सप्त पञ्च त्रयो वा कार्याः । यथाह **बृहस्पतिः**—

"लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥"

इति । चकारात् गणकलेखकसाध्यपालवणिजां ग्रहणम् । यथाह **व्यासः**—

"त्रिस्कन्धज्योतिषामिज्ञं स्फुटप्रत्ययकारकम् ।
श्रुताध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
स्फुटलेखं नियुञ्जीत शाब्दलक्षणिकं शुचिम् ।
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् ॥
साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ॥

[1] श्रुतोपेताश्च—ज, ठ.
[2] रिपौ च—ट.
[3] कामक्रोधादिभिः—क ; क्रोधलोभादिभिः—ठ.
[4] क्रोधेनाकर्षणम् to धनदानादिना omitted in छ.

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः ।
श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः ॥"

इति । द्वितीयचकारात् राजन्यपि समाः ;

"अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद् बोधनीयः [1]स तैर्नृपः ॥"

इत्यनेन राजानुरोधस्यापि परिहरणीयत्वस्मरणात् । व्यवहारदर्शनप्रकारमाह **मनुः**—

"धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥"

इति । धर्मासनं धर्मसभा । तत्र **बृहस्पतिः**—

"दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥"

इति । सैव धर्माधिकरणमित्याह **कात्यायनः**—

"धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥"

इति । मूलं व्यवहारः । शास्त्रं तत्प्रतिपादकं स्मृत्यादि । व्यवहारदर्शननिमित्तमाह **याज्ञवल्क्यः**—

"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥"

इति । चेच्छब्देन स्वयमेवावेदयति, न राजादिभेरित इत्युक्तम् ।

"नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन ॥"

इति **मानवात्** । आधर्षित इत्यनेन तत्संबन्धी तन्नियुक्तोऽपि वा गृह्यते ;

"अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥"

इति **कात्यायनीयात्** । असंबन्धी तु दण्ड्यः ;

"यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन् ॥"

[1] स चेन्नयः—छ.

इति **नारदीयात्**। आवेदितं श्रुत्वा प्रष्टव्योऽसौ—

"काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम्।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव॥
केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्।"

इति। तदुक्तं च सर्वं लेख्यम्;

"रागादिना यदेकेन कोपितः करणे वदेत्।
तदोमिति लिखेत् सर्वं वादिनः फलकादिषु॥"

इति **नारदीयात्**। करणं सभा। अनन्तरकृत्यमाह **कात्यायनः**—

"एवं [1]पृष्टे स यद् ब्रूयात् तत् सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह।
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम्॥
मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्।
अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान्॥
कार्यातिपातव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृपः॥
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम्।
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां [2]ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः॥
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः।
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते॥
देशं कालं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम्।
अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः॥
ज्ञात्वा [3]नियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः।
तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येऽप्यकोपयन्[4]॥"

इति। आहूतस्यानागमने **कात्यायनः**—

"आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम्।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा॥"

[1] प्रष्टुः—ट.
[2] नाकृतिप्रभुकाः—ख, ग.
[3] भियोगं—छ.
[4] च कामयन्—ख.

इति। पलायने तु हीनता, "आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" इति **स्मरणात्**। यदि वाद्युक्तं प्रतिवाद्यतिकामति, तदासावासेद्धव्यः। तत्र **नारदः**—

"वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्॥"

इति। आसेधो राजाज्ञयावरोधः। स च 'इतो न गन्तव्यम्; इदं न कर्तव्यम्' इत्यादिरूपः। तदतिक्रमकारी दण्ड्यः।

"आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते।
स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्॥
नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन् नापराध्नुयात्॥"

इति। आदिशब्दात् अत्यावश्यककार्येषु विवाहादिष्वपि। स च व्यवहारश्चतुष्पात्—

"भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते॥"

इति। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इत्येकार्थाः। क्रिया प्रमाणं साधनानीति च। स च द्विविधः—

"[1]भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः समुदाहृता।
भूतं तत्त्वार्थयुक्तं यत् प्रमादाभिहितं छलम्॥"

इति **स्मरणात्**। तत्र विशेषः—"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः" इति। युगपदनेकव्यवहारप्राप्तौ **बृहस्पतिः**—

"अहंपूर्विकया प्राप्तावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा।
वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा॥"

इति। तत्र प्रतिज्ञामाह **योगीश्वरः**—

"प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्॥"

इति। पूर्वं समादिराहित्यम्। अत्र तु तदिति विशेषः। तत्र विशेषो **बार्हस्पत्ये**—

"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः॥

[1] भूतस्थला—ख, ग.

अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धो बह्वर्थश्चाप्यनाकुलः ।
मुक्तो विरोधिकरणैर्विरोधप्रतिषेधकः ॥"

इति । प्रतिज्ञादोषा **नारदोक्ताः**—

"अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
लेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषाः प्रकीर्तिताः ॥"

इति । साध्यं साधनक्षमम् । सत्कारणैः सद्धेतुभिः । निश्चितम् असंदिग्धम् । [1]लोकप्रसिद्धपक्षलक्षणाभावे पक्षाभासः । यथा

"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥"

इति । अप्रसिद्धं यथा—'कूष्माण्डपरिमाणं मौक्तिकं मेऽपहृतमनेन' इति । निराबाधम्; 'अस्मद्गृहमयमायं प्रत्यहं गच्छति' इति । निरर्थम्; टबडबडढणेति । निष्प्रयोजनम्; 'असत्प्रतिवेशेऽयं चिरं देवान् पूजयति' इति । असाध्यम्; 'मां दृष्ट्वानेनाक्षि निकोचितम्' इति, 'अल्पत्वादल्पकालत्वान्न दिव्यसाक्षिणौ; लिखितभुक्ता दुरापास्ते' इति । विरुद्धं ग्रामदेशादीनाम् । तत्र **बृहस्पतिः**—

"राज्ञा च वर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य [2]च समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधिनः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥"

इति । स्थावरविवादे त्वयं विशेषः—

"देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।
जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥
पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥"

इति । देशः कालु(मालवा)दिः । स्थानं काश्यादि । संनिवेशो गृहादि । जातिः अर्थिप्रत्यर्थिनोः ब्राह्मणत्वादि । संज्ञा देवदत्तादि । अधिवासः [3]प्रतिवेशजनः । प्रमाणं निवर्तनादि । क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रादि । पित्रादीनां पूर्वेषां च राज्ञां नामेति । अत्र विशेषः **कात्यायनीयः**—"अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति" इति । युगपदिति शेषः । पक्षं च संशोध्य पत्रं लिखेत्;

[1] लोकप्रसिद्धोपलक्षणाभावे—ख, ग.　[2] वा—घ.　[3] प्रतिवेशि—घ.

"पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥"

इति **कात्यायनीय**स्मरणात् । विशोधनं विस्मृतानुसंधानेनान्यथाभूतमप्यनुपन्यस्तम्; अन्यथा "हीयते व्यवहारतः" इति वास्तववस्तुनोऽप्यसिद्ध्यापत्तेः । शोधनं च यावदुत्तरदानम्;

"शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥"

इति **नारदीयात्** । इति प्रतिज्ञा ।

अथोत्तरम् । तत्र **योगीश्वरः**—"श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ" इति । तत्र विशेषो **नारदीयः**—

"[1]पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥"

इति । तच्चतुर्विधम्; यथा **कात्यायनः**—

"सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥"

इति । तल्लक्षणमाह **कात्यायनः**—

"साध्यस्य प्रतिपत्तिस्तु सत्योत्तरमिति स्मृतम् ।
अभियोगापह्नवश्च मिथ्योत्तरमुदाहृतम् ॥
प्रत्यवस्कन्दनं पक्षे प्रपन्ने करणाभिधा ।
अयं मया जितः पूर्वमिति प्राङ्न्याय उच्यते ॥"

इति । तत्र मिथ्योत्तरं चतुर्धा—

"मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥"

इति । उत्तरलक्षणाभावे उत्तराभासः । यथा—

"संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्यन्यत् तथा नैवोत्तरं भवेत् ।

[1] यत्तस्य—ख, ग.

यद् व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ "

इति । संदिग्धम् ; ऋणाभियोगे 'गृहीतं, न वा मया' इति । प्रकृतादन्यत्; ऋणाभियोगे 'नाहं त्वा गाल्यामि' इति । अत्यल्पम्; शताभियोगे 'पञ्च धारयामि' इति । अतिभूरि; पञ्चाभियोगे 'शतं धारयामि' इति । पक्षैकदेशव्यापि; सुवर्णरजतवस्त्राभियोगे 'वस्त्राणि धारयामि' इति । व्यस्तपदम्; ऋणाभियोगे 'अहमनेन ताडितः' इति । अव्यापि ; देशकालादिविशेषणव्यभिचारि ; यथा 'काश्यां प्रभववत्सरे अनेन ऋणं गृहीतम्' इत्यभियोगे 'मधुरायां [1]विभववत्सरे गृहीतम्' इति । निगूढार्थम्; ऋणाभियोगे 'मत्स्वरूपं त्वं न जानासि' इति । अत्र व्यञ्जनया 'दुष्टोऽहं त्वां हनिष्यामि' इति गमयति । आकुलम् ; पूर्वापरविरुद्धम् । ऋणाभियोगे 'सत्यं गृहीतम्; न धारयामि' इति । व्याख्यागम्यम्; अप्रसिद्धपदप्रयोगेण, यथा—'मदीया गौरनेनापहृता' इत्यभियोगे 'न मयार्जुनोऽपहृतः' इति अर्जुनपदेन गौरुच्यते । असारम् ; न्यायविरुद्धम्, यथा—'अनेन गृहीतस्य धनस्य वृद्धिर्दत्ता, न मूल्यम्' इत्यभियोगे 'सत्यं वृद्धिर्दत्ता ; न मूलं धारयामि' इति । उत्तरं चैकमेव ग्राह्यम् । नोत्तरसंकरः । यथाह **कात्यायनः**—

" पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात् तदनुत्तरम् ॥ "

इति । यथा सुवर्णरूप्याभियोगे 'सुवर्णं न गृहीतम्; रूप्यं गृहीतं प्रतिदत्तं च' इति । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि ज्ञेयम् । तत्र कारणमाह **स एव**—

" न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ "

इति । द्वयोरपि क्रियोत्तरभेदेन यथा—" मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि " इति । संकीर्णानां च युगपदनुत्तरत्वम् । क्रमेण तूत्तरत्वमेव ; तेन तेन विना तस्य तस्यानुपमर्दात् । क्रमं चाह **हारीतः**—

" यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥ "

इति । संकीर्णमिति शेषः । क्वचित् संकराद्यनुज्ञानमाह **हारीतः**—" मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् " इति । यथा यः कश्चित् ब्रूते—'इयं गौर्मदीया कार्तिकेऽसद्गृहान्नष्टा अस्य गृहे दृष्टा' इति । अपरो ब्रूते—'मिथ्यैतत्; कार्तिकात् प्रागेवाषाढे मया क्रीता' इति । अत्र संकीर्णस्यैव पक्षदूषकत्वादुत्तरत्वम् ।

[1] भव—ख, ग, छ.

नेदं मिथ्यैव ; कारणोपन्यासात् । नापि कारणमेव ; एकदेशानभ्युपगमात् । तस्मात् संकीर्णस्यैवोत्तरत्वमिति । तस्य च कालमाह **योगीश्वरः**—

" साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ "

इति । इत्युत्तरम् ।

अथ क्रिया । तत्र **योगीश्वरः**—" ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् " इति । ततः ; उत्तरानन्तरम् । अर्थी ; साध्यवान् । साधनम् ; प्रमाणम् । ततश्च मिथ्योत्तरे पूर्ववाद्येवार्थीति स एव साधनं निर्दिशेत् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ प्रत्यर्थ्येवार्थीति स एव ; प्राङ्न्यायकारणयोरेव साध्यत्वात् । संप्रतिपत्तौ तु द्वयोरपि साध्याभावान्नैकस्यापि साधनोपन्यास इति द्विपादेव व्यवहारः । तदाह **हारीतः**—

" प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ "

इति[1] । साधनोपन्यासस्य फलमाह **योगीश्वरः**—" तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा " इति । तस्य साधनस्य वक्ष्यमाणस्य लिखितसाक्ष्यादेः सिद्धावबाधे सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणं प्राप्नोति । अतोऽन्यथा ; साधनासिद्धौ, विपरीतं पराजयमित्यर्थः । ततः सभापतिकर्तव्यमाह **स एव**—

" उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।
निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ॥ "

इति । इति साधारणी व्यवहारमातृका ।

अथासाधारणी । तत्र **योगीश्वरः**—

" अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ "

इति । आवेदनकाले अभिहितपदं भाषाकाले न परिवर्तयेत् । यथाह **नारदः**—

" पूर्वं पदं परित्यज्य योऽन्यदालम्बते पुनः ।
पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ "

इति । हीनवादी दण्ड्यः ; न तु हीनार्थः ।

" सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥ "

[1] After इति the following lines are added in च, छ, ट.—तस्यासंभवे कात्यायनः—" अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥ " इति ।

इति । 'अभियोगमनिस्तीर्य' इत्यस्यापवादः—"कुर्यात् प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च" इति । अस्य फलमाह **नारदः**—

"पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥"

इति । युगपत् प्रवृत्तौ तु द्वयोरपि तुल्यो दण्डः ।

"कलहे साहसे चैव युगपत् संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥"

इति । मिथ्याभियोगिन्याह **योगीश्वरः**—"मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्" इति । सपणविवादेऽप्याह—

"सपणश्चेद्विवादः स्यात् तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥"

इति । अनेकाभियुक्तार्थापह्नवेऽप्याह—

"निह्नुते निखिलं नैकमेकदेशविभावितः ।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥"

इति । पूर्वोत्तरकार्ययोर्बलाबलमाह—

"सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥"

इति । व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह—

"नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥"

इति । परावर्तनीयव्यवहारानाह—

"बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥"

इति । यत्तु,

"गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः ।
विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥"

इति, तत् दृष्टादृष्टविरोधाभिप्रायेण; न तु अत्यन्तासिद्ध्यभिप्रायेण; तेषामपि विषयविशेषे व्यवहारस्येष्टत्वात् । यथा अशास्त्रीयताडने गुरुशिष्ययोः; पैतामहधनादाने पितापुत्रयोः; स्त्रीधनोच्छेदने दंपत्योः; [1]भृत्यदाने स्वामिभृत्ययोरित्यादि । यदपि,

"एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥"

इति, तदनेकार्थे बहुभिः, भर्तरि विद्यमाने कुलस्त्रीणां, स्वामिनि विद्यमाने प्रेष्यस्य च व्यवहारासिद्ध्यभिप्रायेण; न तु गणद्रव्यापहारादौ बहुभिः, गोपशौण्डिकादिस्त्रीभिः, अर्थादिनियुक्तस्य प्रेष्यस्य चेति ॥ ७४ ॥

राजा च सर्वकार्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् ॥ ७५ ॥ देवब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् ॥ ७६ ॥ वृद्धसेवी भवेत् ॥ ७७ ॥ यज्ञयाजी च ॥ ७८ ॥

राजा पूर्वोक्तः । सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु । सांवत्सरो ज्यौतिषिकः; तदधीनः स्यात्; तदुदितग्रहनक्षत्रादिपूजनपरः स्यात् । चकारान्मन्त्रिणोऽपि । राजधर्मप्रस्ताव एव राज्ञः पुनरुपादानं तस्य तदावश्यकत्वबोधनार्थम् । यथाह **योगीश्वरः**—

"ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ।
भावाभावौ च [2]जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥"

इति ॥ ७५ ॥

देवान् विष्ण्वादीन् ब्राह्मणान् स्नातकांश्च सततं निरन्तरमेव पूजयेत् । यथाह **मनुः**—

"[3]आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥"
"ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तेषां तिष्ठेच्च शासने ॥"

इति ॥ ७६ ॥

[1] भृतिदाने—घ.
[2] भवतः—घ.
[3] This verse is read after ब्राह्मणान् पर्युपासीत, etc., in घ, च.

वृद्धानां [1]ज्ञानैश्वर्यवयोवृद्धानां विप्राणां सेवाशीलः स्यात् । यथाह **मनुः**—

"वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवी च सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥"

इति ॥ ७७ ॥

यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां यजनशीलो भवेत् । चकारात् भोगधनदानशीलश्च । यथाह **मनुः**—

"यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥"

इति ॥ ७८ ॥

न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्तोऽवसीदेत् ॥ ७९ ॥ न चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ॥ ८० ॥

अस्य राज्ञो विषये देशे ब्राह्मणः श्रोत्रियः क्षुधार्तो नावसीदेत्, न क्लिश्येत् । यथाह **मनुः**—"न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्" इति । चकारादश्रोत्रियोऽपि ॥ ७९ ॥

अन्यः क्षत्रियादिरपि सत्कर्मसु इज्याध्ययनदानेषु नित्यं वृत्त्यर्थकर्मपरिहारेण रतो राज्ञो विषये क्षुधा न सीदेत् । नेदं ब्राह्मणादीन् प्रत्युपदिश्यते; प्रक्रमविरोधात् । किंतु राजानं प्रत्येव; तस्यैव फलसंबन्धश्रवणात् । यथाह **मनुः**—

"यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरेणावसीदति ॥"

इति । ततश्चायमर्थः—राजा यथा स्वविषये ब्राह्मणादिः क्षुधा नावसीदेत्, तथा कुर्यादिति ॥ ८० ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् ॥ ८१ ॥ येषां च प्रतिपादयेत् तेषां स्ववंश्यान् भुवः परिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं च पटे[2] ताम्रपट्टे वा लिखितं [3]स्वमुद्राङ्कितं चागामिनृपतिविज्ञापनार्थं[4] दद्यात् ॥८२॥

अनवसादोपायमाह । ब्राह्मणेभ्यः श्रोत्रियेभ्यः । चकारादन्येभ्यश्च । तज्जीवनपर्याप्तां भुवं सस्योत्पत्त्यर्हां प्रतिपादयेत् दद्यात् । यथाह **मनुः**—

"श्रुतवृत्ते विदित्वास्य धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्वतश्चैतान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥"

इति ॥ ८१ ॥

[1] ज्ञानतपोवृद्धानां—घ. [2] पटे वा—ज. [3] स्वमुद्राङ्कं—ज, ठ. [4] विज्ञानार्थं—ठ.

ननु प्रतिपादिताया अपि भुवः परेणापहारे तदवसादस्तदवस्थ एवेत्यत आह । येषां ब्राह्मणादीनां भुवं दद्यात्, तेषां वक्ष्यमाणलक्षणं शासनपत्रं दद्यादिति संबन्धः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । स्ववंश्यान् पित्रादीन् त्रीन्, बहुवचनसामर्थ्यात् । चकारात् संप्रदानवंश्यान् आत्मानं च । भुवः क्षेत्रादिकायाः । प्रमाणं निवर्तनादि परिमाणम् । दीयत इति दानम्; भूम्यादि । तस्य छेदः अपहारः उपवर्ण्यते प्रत्यवायजनकतया येन शास्त्रेण वक्ष्यमाणलक्षणेन, तत् दानच्छेदोपवर्णनम् । यद्वा दानस्य भूम्यादेः छेदः अवच्छेदः नद्याघाटादिः; तस्योपवर्णनम् । 'पूर्वतोऽमुकनद्याः, पश्चिमतः अमुकोद्यानस्येदं[1] क्षेत्रम्' इत्येवमादिवाक्यकदम्बकम् । चकारात् 'मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" इति स्वहस्तम् । शाकनृपातीतसंवत्सररूपं रविचन्द्रोपरागादिरूपं च कालम् । पटे कार्पासिके वस्त्रखण्डे; ताम्रपट्टे ताम्रफलके वा, उत्कीर्णवर्णैर्लिखितं, मुख्यमन्त्रिणा तद्द्वारा लेखयित्वेति यावत् । स्वमुद्रा; हंसवराहादिका, तया अङ्कितं सर्वोपरि चिह्नितं च कृत्वा आगामिनां भविष्यतां नृपाणां विज्ञापनार्थं "दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम्" इति प्रार्थनार्थं दद्यात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं [2]स्थापयेत् स्थिरम् ॥"

इति । **व्यासः**—

"स्थानं वंशानुपूर्वीं च देशं ग्राममुपागतान् ।
ब्राह्मणांस्तु तथा चान्यान् मान्यानधिकृतानपि ॥"

स्थानं राजधानीम् । उपागतान्; तत्काल आगन्तुकान् ।

"कुटुम्बिनोऽथ कायस्थान् दूतवैद्यमहत्तरान् ।
मेदचाण्डालपर्यन्तान् सर्वान् संबोधयन्निति ॥
मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
दत्तं मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे ॥
अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

[1] अमुकस्थानस्येदं—छ. [2] कारयेत्—च, छ, ट.

दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
स्वमुद्रावर्षमासार्धदिनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ॥"

इति । भागैः; चतुर्धरिकमहत्तमादिलभ्यैः विशेषेण वर्जितम् । मासार्धं पक्षः । दिनाध्यक्षो वारः । शासनपत्रलेखकश्च सन्धिविग्रहाधिकारी; न तु यः कश्चित् । तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

"सन्धिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः ।
स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥"

इति । अनेन भोगातिशयेन फलातिशय उपपादितः ॥ ८२ ॥

परदत्तां च[1] भुवं नापहरेत् ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणेभ्यः[2] सर्वदायान्[3] प्रयच्छेत् ॥ ८४ ॥ सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् ॥ ८५ ॥ सुदर्शनश्च स्यात् ॥ ८६ ॥

ब्राह्मणानवसादे प्रकारान्तरमप्याह । परैरन्यैर्नृपतिभिर्दत्तां भुवं ग्रामक्षेत्रादिकां नापहरेत्; किंतु पालयेदेव । चकारात् स्वदत्तामपि;

"स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधराम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ८३ ॥

किंच, दीयन्त इति दायाः विविधविषयाः; तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् प्रकर्षेण प्रत्यावृत्त्या दद्यात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद् गाः काञ्चनं महीम् ।
नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥"

इति ॥ ८४ ॥

सर्वतो यानशय्यासनादिभ्योऽप्यात्मानं गोपायेत् रक्षेत् । यथाहात्मरक्षाप्रक्रमे **मनुः**—

"एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनेषु च ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारिकेषु च ॥"

[1] च omitted in क.　[2] ब्राह्मणेभ्यश्च—ठ.　[3] अपदोषवर्णनं च पटे added in क.

इति । यद्यपि "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इति[1] **श्रुत्या** साधरण्येनैवात्मरक्षणं विहितम्; तथापि तस्यापद्धर्मविषयकत्वेनानापद्यपि राज्ञामरिबाहुल्येन सर्वकालमवधानविधानायेदमुच्यत इति नानर्थक्यमिति तुशब्दार्थः ॥ ८५ ॥

सुदर्शनः; विशिष्टवेषाभरणः भवेत् । दिदृक्षूणां सुलभदर्शन इति वा । चकारात् बलदर्शननिरतश्च भवेत् । यथाह **मनुः**—

"अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पृथग्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥"

इति ॥ ८६ ॥

[2]विषघ्नागदमन्त्रधारी च ॥ ८७ ॥ नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात् ॥ ८८ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् ॥ ८९ ॥ वध्येष्वपि न भ्रुकुटीमाचरेत्[3] ॥ ९० ॥

यदुक्तं 'सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत्' इति, तदुपायमाह । विषघ्नाः विषनाशकाः, अगदाः रोगनाशकाश्च ये मन्त्राः, तद्धारणशीलो भवेत् । चकारात् विषघ्नरत्नधारी च भवेत् । यथाह **मनुः**—

[4] "विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥"

इति ॥ ८७ ॥

किंच परिचारकैरपरीक्षितमन्नादि नोपयुञ्ज्यात् नोपभुञ्जीत । अपरीक्षितनिषेधेन परीक्षितमभ्यनुज्ञायते । यथाह **मनुः**—

"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥"

इति ॥ ८८ ॥

स्मितपूर्वमभिभाषितुं शीलमस्य तथा स्यात् ॥ ८९ ॥

वध्येषु चौरादिष्वपि स्वयं कोपावेशलक्ष्म नाचरेत् ॥ ९० ॥

अपराधानुरूपं [5]च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत् ॥ ९१ ॥ [6]सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यात् ॥ ९२ ॥

[1] इत्यसाधारण्येन—ख, घ, च, ज.　[2] विषघ्नागम—च, ठ.　[3] आवहेत्—ज.
[4] विषघ्नागदैः—ख, ग; ट omits from here up to the end of the commentary on Sūtra 92.
[5] च omitted in ज.　[6] सम्यक् च—ज.

तर्हि कथं तेषां दमनमित्यत आह । दण्ड्येषु दण्डार्हेषु अपराधानुरूपम् अपराधे चौर्यादौ अनुरूपं योग्यं, [1]महीयसि महीयांसम्, अल्पीयसि अल्पीयांसं दण्डं दमनफलकं क्रियाविशेषं दापयेत् भृत्यादिद्वारा प्रणयेत् । चकारात् देशकालवयोऽवस्थाद्यनुरूपं च । यथाह **योगीश्वरः**—

" ज्ञात्वापराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ "

इति ॥ ९१ ॥

तर्हि किं दण्डे प्रयोजककर्तृत्वमेव राज्ञः? इत्यत आह । यत्र " गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् " इत्यादिविशेषविधानमस्ति, तत्र स्वयमेव सम्यक् यथा दण्डनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात् । अन्यत्र भृत्यादिद्वारैव दापयेत्; न स्वयं कुर्यात् । यद्वा अपराधानुरूपे दण्डे कृतेऽपि यदि दण्ड्यस्य दुर्वृत्ततया दमनं न भवति, तदा कथमित्यत आह—सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यादिति । सम्यक् यथा दण्ड्यस्य दमनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात्; दण्डस्य दमनार्थत्वात् । यथाह **गौतमः**—" दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तान् दमयेत् " इति ॥ ९२ ॥

द्वितीयमपराधं न स[2] कस्यचित् क्षमेत ॥ ९३ ॥ स्वधर्ममपालयन् नादण्ड्यो नामास्ति राज्ञाम् ॥ ९४ ॥

" चत्वारो वा त्रयो वापि यद् ब्रूयुर्वेदपारगाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ "

इत्यादिमन्वादिवाक्यात् कथंचिदेकस्मिन्नज्ञानकृतेऽपराधे ' राजन्, न दण्ड्योऽयमसद्वचनात् ' इत्यादिवेदवित्संघवचनस्यैव धर्मत्वमनुसंदधानो राजा यमनुजानाति ' दण्ड्य, मुक्तोऽसि त्वम्; गच्छ यथेच्छम् ' इति, तस्य यस्य कस्यचित् भ्रात्रादेरपि [3]द्वितीयमपराधं स राजा न क्षमेत । अनेन प्रथमेऽपराधेऽनुज्ञानमप्यनुज्ञातं भवति । यथाह **गौतमः**—" अनुज्ञानं वा वेदवित्समुदायवचनात् " इति । राजधर्मेषु पुनस्तच्छब्देन राजपरामर्शः अन्येन नियुक्तादिना क्षान्तमपि स्वयं न क्षमेतेत्येवमर्थः । यथाह **मनुः**—

" अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात् कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तं सहस्रं च दण्डयेत् ॥ "

इति ॥ ९३ ॥

[1] महति—च. [2] स omitted in च. [3] द्वितीयवारकृतं तमन्यं वापराधं—ग, छ.

अत्रैव हेतुमाह । स्ववर्णाश्रमादिविहितं धर्ममपालयन् अकुर्वन् राज्ञः अदण्ड्यो नाम नास्ति । यथाह **योगीश्वरः**—

" अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥ "

इति । एतदपि मातापितृव्यतिरेकेण । तथा च **शङ्खः**—" अदण्ड्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तः; ते हि धर्माधिकारिणः " इति । इदमपि दमदण्डाभिप्रायेण । यथाह **बृहस्पतिः**—

" गुरून् पुरोहितामात्यान्[1] वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्चान्यान् वाग्दमाभ्यां च दण्डयेत् ॥ "

इति । पूर्वं सर्वत्रैकवचनपरामर्शेऽप्यत्रैव बहुवचनमेकेन राज्ञा कथंचित् दण्डितोऽप्यनेनासौ दण्डनीय इत्येवमर्थम् । तच्च कैमुतिकन्यायेनाह **कात्यायनः**—

" सचिह्नमपि पापं तु पृच्छेत् पापस्य कारणम् ।
[2]तदा दण्डं नियुञ्जीत दोषमाक्षिप्य मूलतः ॥ "

इति । राजान्तरेण गुरुतल्पगमनादौ भगादिना चिह्नितमपि, अन्यो राजा पापकारणं पृच्छेदिति वदता चिह्नरहितं पापं पृच्छेदित्युक्तं भवति ॥ ९४ ॥

**यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ॥ ९५ ॥
स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः[3] स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
[4]सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ९६ ॥**

यत्र राष्ट्रे दण्डः निर्भयः अप्रतिहतः चरति प्रवर्तते, तत्र प्रजाः विशेषेण वर्धन्ते । कथं स निर्भयः प्रवर्ततामित्यत आह—नेता चेत् साधु पश्यतीति । नेता राजा यदि साधु रागद्वेषौ विहाय युक्तं पश्यति अध्यवस्यति, तदा निर्भयः प्रवर्तत इत्यर्थः । दण्डाधिष्ठातृदेवतास्वरूपनिरूपकश्यामादिविशेषणत्रयेण दण्डस्यापि

[1] मान्यान्—च, छ. [2] न वा—च.
[3] वृत्तिः—ज. [4] सुहृत्स्वजनस्निग्धेषु—क.

त्रिगुणात्मकत्वमभिहितम् । तत्र श्याम इत्यनेन तामसत्वं, लोहिताक्ष इत्यनेन राजसत्वं, निर्भय इत्यनेन सात्त्विकत्वमभिहितम् । रजस्तमोभ्यामुत्पत्तेः, सत्त्वेन च प्रवृत्तेरिति ॥ ९५ ॥

उक्तदण्डविषये विषयप्रदर्शनेनान्यत्रापवादमाह । स्वराष्ट्रे येऽपराधिनः, तेषु न्यायेन देशकालाद्यौचित्येन दण्डो यस्य । शत्रुषु शत्रुराष्ट्रेषु भृशमुत्कटो विनाशको दण्डो यस्य । तथाह **मनुः**—

"उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं तस्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥"

इति । अस्य कचिदपवादमाह । सुहृत्सु बन्धुवर्गेषु, स्निग्धेषु मित्रेषु शत्रुदेशवासिष्वपि, अजिह्मः अकुटिलमतिः । तथा ब्राह्मणेषु तद्देशवासिष्वपि क्षमया सहिष्णुत्वेनान्वितो भवेदिति प्रत्येकं संबन्धः । शत्रुदेशगतेष्वप्येतेषु भृशदण्डो न स्यात्; किमुत स्वदेशगतेष्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
[1]विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ९७ ॥
प्रजासुखे सुखी राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः ।
स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९८ ॥

[2]इति श्रीविष्णुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः

एवम् 'अथ राजधर्माः' इत्यारभ्याभिहितं वृत्तमाचारो यस्य स तथा । तस्य नृपतेः यशो लोके पृथिव्यां विस्तीर्यते विस्तारमायाति । यथाम्भसि तैलबिन्दुः । तत्र दृष्टान्तः—शिलोञ्छेनेति । अपिः इवार्थे । शिलोञ्छेन[3] जीवतो विप्रस्य यथा कोशाद्यभावे वृत्तमात्रेणैव यशोलाभः, तथा यथोक्तदण्डेनाल्पकोशस्यापि नृपतेरिति । कैमुतिकन्यायपरत्वे तूक्तिविरोधः; शिलोञ्छस्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वात्; "विप्रो जीवेदनापदि" इत्युपक्रम्य **मानवे** तदभिधानात् । 'अथ राजधर्माः' इति राजपदेनोपक्रम्य 'एवंवृत्तस्य नृपतेः' इत्युपसंहारे नृपतिपदोपादानं तद्राजनियुक्तानामन्येषामपि यथोक्तधर्मप्राप्त्यर्थम्; **मनुना** "राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः" इति नृपमात्रे राजधर्मातिदेशाभिधानात् ॥ ९७ ॥

[1] विस्तीर्येत—ठ.
[2] इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयं प्रकरणम्—ज, ठ; इति वैष्णवे तृतीयोऽध्यायः—क, झ.
[3] शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तमञ्जरीग्रहणं शिलम् । एकैकेनोपादानमुञ्छः । तयोः समाहारः शिलोञ्छम् । तेन— added in ग, घ.

यथोक्तधर्मानुष्ठानस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरमाह । यो राजा प्रजानां लोकानां सुखे सति तेनैव हेतुना सुखवान् संतोषवान्, यश्च तासां प्रजानां दुःखे सति तेनैव हेतुना दुःखवान् अरतिमान् भवति, स लोकेऽस्मिन् जनपदे कीर्तियुक्तः सन् प्रेत्य प्रायणानन्तरं स्वर्गे ब्रह्मलोकादौ महीयते मोदते । एतेन यथोक्तधर्मजातस्यैहिकामुष्मिकफलकत्वेन सर्वधर्मोत्कृष्टतया अवश्यानुष्ठेयत्वमभिहितम् ॥ ९८ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्दपण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** तृतीयोऽध्यायः

[1] श्रीमन्महा to वाराणसीवासि omitted in छ.

चतुर्थोऽध्यायः

जालस्थार्कमरीचिगतं रजः [1]त्रसरेणुसंज्ञकम्[2] ॥ १ ॥ [3]तदष्टकं लिक्षा ॥ २ ॥ तत्त्रयं राजसर्षपः ॥ ३ ॥ तत्त्रयं गौरसर्षपः ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'दण्डं दण्डयेषु दापयेत्' इत्युक्तम् । स च दण्डो द्विविधः—शारीरः अर्थदण्डश्च । यथाह **नारदः**—

"शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मारणान्तः प्रकीर्तितः ॥
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥"

इति । तत्रार्थदण्डे अपेक्षितं परिमाणं चतुर्थाध्यायेनाह । जालं गवाक्षः । तत्र तिष्ठन्तीति जालस्थाः; ते चार्कमरीचयः सूर्यकिरणाः; तद्गतं तत्र परिदृश्यमानं यत् सूक्ष्मं रजः, तत् त्रसरेणुसंज्ञकम्; त्रसरेणुरिति संज्ञा यस्य तत् तथा । तत् सर्वपरिमाणानां पूर्वावधिभूतम् । यथाह **मनुः**—

"जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुः स उच्यते ॥"

इति ॥ १ ॥

तेषां त्रसरेणूनाम्, अष्टकम् अष्टानां समुदायः, लिक्षा स्वेदजं यूकाण्डम् ॥ २ ॥

तासां लिक्षाणां त्रयं राजसर्षपो राजिका भवति ॥ ३ ॥

तेषां राजसर्षपाणां त्रयं गौरसर्षपः सिद्धार्थः । गौरपदं न्यूनाधिकपरिमाणानां रक्तादीनां व्युदासाय ॥ ४ ॥

तत्षट्कं[4] यवः[5] ॥ ५ ॥ तत्त्रयं कृष्णलम् ॥ ६ ॥ तत्पञ्चकं माषः ॥ ७ ॥ तद्द्वादशकमक्षार्धम् ॥ ८ ॥ अक्षार्धमेव सचतुर्माषकं सुवर्णः[6] ॥ ९ ॥ चतुःसुवर्णको निष्कः ॥ १० ॥

[1] त्र्यसरेणु—ख, घ, च, छ. [2] संज्ञम्—ठ. [3] तत्त्रयम्—ज, ठ.
[4] तत्षड्—ज. [5] यवाः—ज. [6] सुवर्णम्—ठ.

तेषां गौरसर्षपाणां षट्कं षण्णां समुदायः यवः । सोऽपि न सूक्ष्मः, न स्थूलः; किंतु मध्य एव । यथाह **मनुः**—"सर्षपाः षड् यवो मध्यः" इति । गौरसर्षपादीनां न स्थूलसूक्ष्मत्वं स्पष्टम् । यवस्य तु तत् स्पष्टमुपसंहर्तुं शक्यमिति तस्यैवोपादानम् । तदपि स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतम इति षट्कस्य[1] परिहारेणोपादेयम् ॥ ५ ॥

तेषां यवानां त्रयं त्रयाणां समुदायः, कृष्णलम् । कृष्णं लातीति कृष्णलं गुञ्जा । सापि मध्यैव ॥ ६ ॥

तेषां कृष्णलानां पञ्चकं पञ्चानां समुदायः, माषः ॥ ७ ॥

तेषां माषाणां द्वादशकं द्वादशानां समुदायः, अक्षार्धम् । अक्षार्धमिति च रूढा संज्ञा । न तु "ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री" इति त्रिकाण्डीपरिभाषितषोडशमाषात्मकसुवर्णपर्यायाक्षस्यार्धमिति यौगिकी; द्वादशमाषात्मकत्वेन पादोनसुवर्णत्वात्; चतुर्विंशतिमाषस्याक्षस्याप्रसिद्धेश्च ॥ ८ ॥

अक्षार्धमेव द्वादशमाषकं सचतुर्माषकं चतुर्भिर्माषकैः सहितं षोडशमाषः, सुवर्णः । स एव च बिस्तोऽक्षश्चेत्युच्यते; "सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे" इति **त्रिकाण्डी**स्मरणात् । **कुरुदेशे** पुनः बिस्तशब्देन पलमुच्यते ; "कुरुबिस्तस्तु तत्पले" इति तस्यैव **स्मरणात्** । **बृहस्पति**स्तु सुवर्णशब्दार्थमन्यथैवाह—

"ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ।
स एव ताम्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु दानकः ।
ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु ॥"

इति । **कात्यायनोऽपि**—

"कार्षापणोऽण्डिका ज्ञेया ताश्चतस्रस्तु दानकः ।
ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारश्चित्रकः स्मृतः ॥"

इति ॥ ९ ॥

चत्वारः सुवर्णाः पूर्वोक्ता यस्मिन् स चतुःसुवर्णको निष्क उच्यते । तदेव च पलम्; "पलं सुवर्णाश्चत्वारः" इति **मानवात्** । निष्कपलयोस्तुल्यपरिमाणताप्रत्ययात् लाघवाभिसंधिना च न पृथक् संज्ञाकरणम् । [2]सुवर्णरजतपरिमाणयोरन्तरा सूत्रकरणं चोभयविधस्यापि निष्कस्य चतुःसौवर्णिकत्वाभिधानाय । अत एव **मनुयोगीश्वराभ्यां** रजतपरिमाणेऽपि चतुःसौवर्णिको निष्कः "निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः" इत्युक्तम् । यद्यपि "साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री" इति **त्रिकाण्डी**स्मरणात् निष्कशब्दो नानार्थः, तथापि दण्डविधावयमेव मुख्य इत्यस्यैव लक्षणाभिधानम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"संख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणानां सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥"

[1] षट्कस्यापरिगणनमुपादेयम्—घ. [2] सुवर्णरजतपरिमाणेऽपि चतुःसौवर्णिको निष्कः—ख, ज.

इति[1] । **व्यासस्तु** सुवर्णनिष्कयोरुभयोरप्यन्यथा परिमाणमाह—

" पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु सुवर्णास्तु चतुर्दश ।
एवं निष्कप्रमाणं तु व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ "

इति । दीनारपरिमाणं तु **स्मृत्यन्तरे**—

" दीनारो रूपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ।
सुवर्णसप्ततितमो भागो रूपकमुच्यते ॥ "

इति । **कात्यायनबृहस्पतिभ्या**मष्टाचत्वारिंशत्पणकः सुवर्णापरपर्यायो दीनारोऽभिहितः । स ताम्रिक एव; " ताम्रकर्षकृता मुद्रा " इति प्रक्रमात् । अनेन तत्रत्यसुवर्णशब्दोऽपि व्याख्यातः । प्रस्तुतस्तु द्वात्रिंशत्कृष्णलकः सौवर्णिको व्यावहारिको निष्को वराहापरपर्यायो निष्पद्यत इत्यलम् ॥ १० ॥

द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमाषकः ॥ ११ ॥ तत्षोडशकं धरणम्[2] ॥ १२ ॥ ताम्रकार्षिकः कार्षापणः ॥ १३ ॥

इदानीं रजतपरिमाणमाह । पूर्वोक्ते द्वे कृष्णले समधृते तुल्यपरिमाणे भवत एव; तथापि मध्यमपरिमाणे रूप्यसंबन्धी माषको भवति । अयं च राजसर्षपादीनां यवान्तानां त्रयाणामपि शेषः; अन्यथा न्यूनाधिकपरिमाणैस्तैरुत्तरोत्तरपरिमाणकल्पने तेषामपि वैषम्यापत्तेः । यद्यपि स्थूले सूक्ष्मे वा द्वे कृष्णले तुल्यपरिमाणे भवत एव, तथापि मध्यमपरिमाणे ग्राह्ये; **योगीश्वरीये** यवेषु तद्विशेषणस्य सर्वशेषत्वात् । वल्लोऽपि तावानेव; " वल्लः स्यात् कृष्णलद्वयम् " इति **स्मरणात्** । वल्लः सिंबीधान्यविशेषः ॥ ११ ॥

तेषां रूप्यमाषाणां षोडशकं षोडशानां समुदायः धरणम् । तदेव च पुराण इत्युच्यते ; " ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः " इति **मनुस्मरणात्** । राजत इति विशेषणदानात् सौवर्णं धरणं त्वन्यदेव । तदप्याह **स** एव—" पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश " इति । राजतैर्दशभिर्धरणैः राजतशतमानम् ; " धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः " इति **मनुस्मरणात्** । शतमानमपि निष्कपलयोस्तुल्यपरिमाणमेव ; " शतमानं च दशभिर्धरणैः पलमेव च । निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः " इति **योगीश्वरस्मरणात्** । राजत इति विशेषोपादानात् सौवर्णः शतमानः सौवर्णैरेव दशभिर्धरणैर्भवति ; " शतमानं [भवति] येन हिरण्यं मिमते " इति **आपतम्बस्मरणात्** । **विष्णुगुप्तस्तु** रजतपरिमाणमन्यथैवाह —" अष्टाशीतिगौरसर्षपा रूप्यमाषः । ते षोडश धरणम् । निष्पावा विंशतिर्वा रूप्यम् । दशधरणिकं तत्पलानां शतं तुला । तत्तुलाविंशतिर्भारः " इति । निष्पावो राजमाषः । **त्रिकाण्ड्यपि**—

[1] बृहत्पराशरस्तु अष्टादशभिर्माषैः कर्षानाह—added in च, ट.
[2] धरणकः—ज ; धारणम् —ख, ट.

" तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
आचितो दश भाराः स्युः शकटो भार आचितः ॥ "

इति ॥ १२ ॥

कर्षः षोडशमाषः पलचतुर्थोऽशः ; " ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् " इति **स्मरणात्** । कर्षेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रश्चासौ कार्षिकश्चेति ताम्रकार्षिकः । कर्षपरिमितताम्रनाणकः कार्षापण इत्यर्थः । इष्टापूर्तमितिवदाकारश्छान्दसः । यथाह **बृहस्पतिः**—" ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः " इति । स कार्षापणस्तु ताम्रिका, ताम्रिकः, अण्डिका, पणश्चेत्युच्यते ; " कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः " इति **मनुस्मरणात्**; " स एव ताम्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु दानकः " इति **बृहस्पतिस्मरणात्**; " कार्षापणोऽण्डिका ज्ञेया " इति **कात्यायनस्मरणात्** । यत्तु " पणोऽशीतिकपर्दकः " इति, तदुपचारात् तन्मूल्यमेवाभिधत्ते । षोडशपणः कार्षापणोऽपरोऽप्यस्तीत्याह **कात्यायनः**—

" कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥ "

इति । षोडशपणमूल्यरजतनिर्मितः षोडशपण एव वा दिग्भेदेन व्यवस्थित इति । यत्तु " माषो विंशतमो भागः पणस्य परिकीर्तितः " इति, तत् पञ्चसुवर्णपलपक्षे; " पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः " इति **योगिस्मरणात्** । एवं च यद्यपि सुवर्णाक्षबिस्तकर्षपणकार्षापणशब्दाः समानार्थाः, तथापि कर्षपणकार्षापणशब्दाः ताम्रविषया एव ; सुवर्णाक्षबिस्तशब्दाः सुवर्णविषया एवेति व्यवस्था । **बृहत्पराशरस्तु** अष्टादशभिर्माषैः कर्षमाह—

" पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः कर्षोऽष्टादशभिश्च तैः ।
तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने माने च पेशसः ॥ "

इति । पेशसः सुवर्णस्य[1] । एवं द्रव्यान्तरेष्वपीदं परिमाणमूहनीयम् ॥ १३ ॥

**पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः [2]सहस्रं त्वेष चोत्तमः ॥ १४ ॥**

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः

पणानां कार्षापणानां सार्धे द्वे शते प्रथमसाहसः । पणानां पञ्च शतानि मध्यमसाहसः । पणानां सहस्रमुत्तमसाहसो दण्डः । [4]इदममतिपूर्वापराधे । [5]मतिपूर्वापराधे तु **योगीश्वरोक्तम्** —

[1] हेम्नः—च, ट.
[2] सहस्रत्वेन—ङ.
[3] वैष्णवे चतुर्थोऽध्यायः—क, ग ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्थं प्रकरणम् —ज, ठ.
[4] इदमसति—ख, ग, ट.
[5] सति—ख, ग, ट.

" साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ "

इति द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषो **नारदीयः**—

" चतुर्विंशावरः पूर्वः परः षण्णवतिर्भवेत् ।
शतानि पञ्च चतुरो मध्यमो द्विशतावरः ॥
साहस्रस्तूत्तमो ज्ञेयः स तु पञ्चशतावरः ।
त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्ड उक्तः स्वयंभुवा ॥ "

इति । **कात्यायनः**—

" सुवर्णशतमेकं तु वधार्हो दण्डमर्हति ।
अङ्गच्छेदे तदर्धं तु विवासार्हस्तदर्धकम् ॥ "

इति । **मनुः**—

" कार्षापणं भवेद् दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद् दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ "

इति । **कात्यायनः**—

" माषः पादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पितः ।
अनिर्दिष्टं तु सौवर्णं माषकं तत्र कल्पयेत् ॥
यत्रोक्तो माषको दण्डो राजतं तत्र कल्पयेत् ।
मध्यमानं तु रौप्यं स्यादधमानं तु ताम्रकम् ॥ "

इत्याद्यवधेयम् ॥ १४ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्द-पण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुर्थोऽध्यायः

[1] श्रीमन्महाराज to वाराणसीवासि omitted in छ.

पञ्चमोऽध्यायः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं[1] सर्वे[2] वध्याः ॥ १ ॥ न शारीरो ब्राह्मणस्य[3] दण्डः ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्यायेनार्थदण्डं निरूप्य शारीरदण्डं निरूपयन्नेव तदुभयविनियोगमष्टादशस्वपि व्यवहारपदेषु पञ्चमाध्यायेनाह । तत्र शारीरो दण्डो दशधा ; " शारीरो दशधा प्रोक्तः " इति **स्मरणात्** । [4]नायं नियमः ; बन्धनाङ्ककरणकर्मकरणबन्धनागारप्रवेशनताडनमुण्डनादीनामन्येषामपि दर्शनात् । तत्र नवविधमाह **मनुः**—

" दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ "

इति । तथा—

" शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ "

इत्यादि तत्र तत्रावधेयम् । तत्राष्टादशानां व्यवहारपदानामुपजीव्योपजीवकभावाद्यभावात् पाठक्रमस्यातन्त्रत्वेन पूर्वं साहसदण्डोपक्रमाच्च साहस एव तावत् शारीरदण्डविनियोगमुपक्रमते । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" सहसा क्रियते कर्म यत् किंचिद्बलदर्पितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
फलमूलोदकादीनां [5]क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः[6] प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

[1] वर्ज्यं—ख to घ.
[2] सर्वे omitted in ज, ठ.
[3] ब्राह्मणदण्डः—ज, ठ.
[4] नायं to दर्शनात् omitted in ख, घ.
[5] क्षेत्रोपकरणस्य to पानानां omitted in ख, झ.
[6] मर्दादी—ठ.

वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥"

इति । तत्रोत्तमसाहसे तमाह । अथेति दण्डविनियोगाधिकारः । महापातकिनो ब्रह्महादयो वक्ष्यमाणाश्चत्वारः । तेषु ब्राह्मणं वर्जयित्वा सर्वे वध्याः । वधोऽत्र प्राणवियोगफलको व्यापारः । इदं च प्रायश्चित्ताकरणे ;

" चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ "

इति **मानवात्** । चतुर्णामेतेषां ब्राह्मणादीनां शारीरो दण्डो वधः । धनदण्डः सर्वस्वापहारः । एतदुभयसमुच्चयस्तु " क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च" इति **बोधायन**स्मरणात् । ब्राह्मणस्य तु सर्वस्वापहार एव । न वधः ; " महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति " इति **बृहस्पति**स्मरणात् । महापातकिपदेनैव सिद्धौ सर्वपदोपादानं महापातकसमेष्वपि वधप्राप्त्यर्थम् । अत एव **याज्ञवल्क्यः**—" पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि " [1]इत्युपक्रम्य " छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि " इत्याह । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । इदं च कामतो महापातकेषु ज्ञेयम् । अकामतस्तूत्तमसाहसो दण्डः । यथाह **मनुः**—

" इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति सकामास्तु प्रवासनम् ॥ "

इति । इतरे ; विप्रातिरिक्ताः । प्रवासनम् ; वधः । अयमर्थः — क्षत्रियादीनां कामतो महापातकेषु प्रायश्चित्ताकरणे वधसर्वस्वापहारौ कार्यौ । प्रायश्चित्तकरणे तु उत्तमसाहसो दण्ड एव । तेषामेवाकामतस्तेषु प्रायश्चित्ताकरणे सर्वस्वापहारः । तत्करणे तु मध्यमसाहसो दण्ड इति ॥ १ ॥

ब्राह्मणवर्जमित्यत्र हेतुमाह । शारीरः शरीरसंबन्धी अङ्गच्छेदादिरपि यतो न ब्राह्मणस्य दण्डः ; " न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः " इति **हारीत**स्मरणात् ॥ २ ॥

[1] इत्याद्युपक्रम्य—घ, ट.

स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् ॥ ३ ॥ तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ॥ ४ ॥ सुराध्वजं सुरापाने ॥ ५ ॥ [1]श्वपदं स्तेये ॥ ६ ॥ भगं गुरुतल्पगमने ॥ ७ ॥

कथं तर्हि पातके तस्य दण्ड इत्यत आह । स्वदेशात् स्वाज्ञाधीनात् राष्ट्रात् , वक्ष्यमाणः कृतः अङ्कः चिह्नं यस्य, तथाविधं ब्राह्मणं विवासयेत् निष्कासयेत् । यद्वा वाससो विगतः विवासः । विवाससं करोतीति णिचि कृते " णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य " इति टिलोपे रूपम् । नग्नीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वासः गृहम् । विवासयेत् ; भग्नगृहं कुर्यादिति । एषां चानुबन्धाद्यपेक्षया व्याससमासौ योज्यौ ॥ ३ ॥

महापातकविशेषेणाङ्कव्यवस्थामाह । तस्य ब्राह्मणस्य । ब्रह्महत्यायाम् ; ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या ; तस्यां जातायाम् । अशिरस्कं शिरोहीनं पुरुषं पुरुषाकृतिमङ्कं ललाटे कुर्यात् । चकारात् शिरोमुण्डनादि च । यथाह **यमः**—

" ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वपि विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डं पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।
ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥ "

इति ॥ ४ ॥

सुरायाः त्रिविधाया अपि पाने, सुराध्वजं शौण्डिकद्वारस्थितध्वजाकृतिमङ्कम् ॥ ५ ॥

श्वपदाकारमङ्कं स्तेये सुवर्णस्तेये ॥ ६ ॥

गुरुतल्पं पितृभार्या । तद्गमने भगं भगाकारमङ्कं ब्राह्मणस्य ललाटे कुर्यादिति प्रत्येकं संबध्यते । अङ्कं च तत्तदाकृतिना तप्तायसेन कार्यम् । यथाह **बोधायनः**—" तप्तायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्तान्निर्वासनम् " इति । यद्यपि संसर्गिणामङ्कविशेषो नोक्तः, तथापि येन महापातकिना यस्य संसर्गः, तदङ्केनैवाङ्कयेत् ; " यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते " इति कर्मविपाकसाम्यलिङ्गात् ; " स तस्यैव व्रतं कुर्यात् " इति प्रायश्चित्तसाम्यलिङ्गाच्च । इदमपि प्रायश्चित्ताकरणे । तत्करणे तूत्तमसाहसो दण्ड एव ; नाङ्कनम् । यथाह **मनुः**—

" प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणास्त्रयो वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ "

[1] श्वापदं—ठ.

इति। यत्तु प्रायश्चित्ताकरणेऽङ्कनं क्षत्रियादीनामप्यत्र व्यतिरेकेणोच्यते, तत् ब्राह्मणसमानधर्मसवनस्थ-क्षत्रियादिविषयमवधेयम्; इतरेषां वधविधानात्, अङ्कननिषेधाच्च[1]। यथाह **उशनाः**—

"ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते।
इतरेषां तु वर्णानामङ्कनं [2]नात्र कारयेत्॥
महापातकयुक्तांश्च वधदण्डेन शातयेत्॥"

इति। एतदपि कामतो महापातके ज्ञेयम्। अकामतस्तु **मनुः**—

"आगःसु ब्राह्मणस्यैषु कार्यो मध्यमसाहसः।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्यः सपरिच्छदः॥"

इति। आगःसु महापातकेषु प्रायश्चित्तकरणाकरणयोर्यथाक्रमं मध्यमसाहससद्रव्यविवासने द्रष्टव्ये॥ ७॥

अन्यत्रापि [3]वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत्॥ ८॥ कूटशासनकर्तॄंश्च राजा हन्यात्॥ ९॥ कूटलेख्यकारांश्च॥ १०॥

तर्हि अपराधान्तरे ब्राह्मणस्य कथमित्यत आह। वध्यं वधार्हम्; वधनिमित्तमिति यावत्। तादृशे अन्यस्मिन्नपि कर्मणि वक्ष्यमाणे कूटशासनकरणादौ वर्तमानं ब्राह्मणं समग्रमनपहृतं धनं यस्य तादृशम्; अक्षतम्; अकृतकरच्छेदादिक्षतं विवासयेत् निष्कासयेत्। समग्रधनत्वश्रवणात् नग्नीकरणाद्यसंभवः। यथाह **मनुः**—

"न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समस्तधनमक्षतम्॥"

इति। यत्तु **आपस्तम्बेनो**क्तम्—"वस्त्रनिरोधो ब्राह्मणस्य" इति, तत् निर्वासनकाले वस्त्रादिनावरोध-परम्; "अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्" इति **मनु**स्मरणात्। तिष्ठन्तमिति शत्रा वर्तमानक्रियस्यैवायं दण्डः; न भूतभाविक्रियस्येति गम्यते;

"आरम्भे प्रथमं दण्ड्यः प्रवृत्तौ मध्यमः स्मृतः।
यस्य यो विहितो दण्डः स पर्याप्तस्य तद्भवेत्॥"

इति **कात्यायनेन** तत्र दण्डान्तराभिधानात्॥ ८॥

[1] प्रतिषेधाच्च—घ. [2] नोपयुज्यते—घ.
[3] वध्येऽपि कर्मणि—ज; वध्ये कर्मणि—झ, ठ.

वधार्हकर्माण्याह। शासनं 'पटे ताम्रपट्टे वा लिखितम्' इत्यादिनोक्तम्। तत् ये कूटं राजाज्ञा-मन्तरेण स्वेच्छाकल्पितं कुर्वन्ति, तान् अमात्यादीन् राजा हन्यात्। चकारात् प्रकृतिभेदकांश्च। यथाह **मनुः**—

"कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद् द्विट्सेविनस्तथा॥"

इति। यत्तु **योगीश्वरेणो**क्तम्—

"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च।
एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम्॥"

इति, तत् ब्राह्मणविषयम्; तस्य वधनिषेधात्। राजपदं तस्य हननावश्यकताबोधनाय। यथाह **मनुः**—

"अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात् कार्यमन्यथा।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तं सहस्रं च दण्डयेत्॥"

इति॥ ९॥

राजशासनातिरिक्तमपि व्यावहारिकं लेख्यम् ऋणादिपत्रं[1] कूटं कृत्रिमं ये कुर्वन्ति, तानपि हन्यात्। यथाह **कात्यायनः**—

"प्रमाणेन तु कूटेन [2]मुद्रया वापि कूटया।
कार्यं तु साधयेद्यो वै स दण्ड्यो दममुत्तमम्॥"

इति। स्थावरे विशेषमाह **स** एव—

"स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः।
स सम्यग् भावितः कार्यो जिह्वापाण्यङ्घ्रिवर्जितः[3]॥"

इति। चकारात् कूटसाक्षिकारान् कूटसाक्षिणश्च;

"कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥"

इति **मनु**स्मरणात्। प्रवासयेत् मारयेत्। यत्तु **योगीश्वरेणो**क्तम्—

"पृथक् पृथग् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा।
विवादद्द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणस्तथा॥"

इति द्विगुणदण्डवचनं, तत् अल्पसाक्षिकूटविषयम्॥ १०॥

[1] यन्त्रं—ख, ग, घ. [2] तुलया—च. [3] पण्यविवर्जितः—ख, ग, घ.

[1]गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान् [2]स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च ॥ ११ ॥ ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ॥ १२ ॥ धरिममेयानां शतादभ्यधिकम् ॥ १३ ॥

गरं ददातीति गरदः; विषप्रयोक्ता। अग्निं ददातीति अग्निदः; परगृहदाहकृत। प्रसह्य बलात्कारेण तस्कराः परस्वापहारिणः। स्त्रीबालपुरुषाः जातिमात्रेण; तान् ये घ्नन्ति ते तद्घातिनः। तान् हन्यात्;

"व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमं साहसं स्मृतम् ॥"

इति **नारदेनै**षामुत्तमसाहसत्वमभिधाय,

"वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ॥"

इति [3]उत्तमसाहसवधाभिधानात्। स चानुबन्धाद्यपेक्षया योजनीयः। यथाह **योगीश्वरः**—

"क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥
शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः।
उत्तमो वाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥"

इति। चकारात् तादृशस्त्रीणामपीत्याह **स** एव—

"विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम्।
विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥"

इति ॥ ११ ॥

धान्यं व्रीहियवादि। तत् ये दशभ्यः कुम्भेभ्यः अधिकमपहरेयुः, तानपि हन्यात्। विंशतिद्रोणः कुम्भः; "द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते" इति **भविष्यत्पुराणात्**। कश्चित्तु "कुम्भो द्रोणद्वयं ज्ञेयः खारी द्रोणास्तु षोडश" इत्युक्तम्; तत् देशकालहर्तृह्रियमाणस्वामिगुणापेक्षया योज्यम्। यथाह **मनुः**—

"धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥"

इति। दशकुम्भन्यूने तु वक्ष्यति ॥ १२ ॥

[1] गराग्निद—ठ. [2] आबाल—ट. [3] उत्तमसाहस omitted in घ.

धरिमेन तुलया मीयन्त इति धरिममेयानि सुवर्णरजतादीनि। तेषां ये माषशतादभ्यधिकमपहरेयुः, तान् हन्यात्। अभिरभिव्याप्त्या आधिक्यस्योत्तरावधिशून्यतां गमयति। यद्यपि धरिममेयानि गुडादीन्यपि भवन्ति, तथापि **मानवे** सुवर्णादिभिरेव तेषां विशेषणान्नान्यसंभवः। यथाह **मनुः**—

"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥"

इति। आदिशब्दात् रत्नाद्युपसंग्रहः;

"सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥"

इति **नारद**स्मरणात्। शतमत्र माषाणामेव; **मानवे** "स दण्डं प्राप्नुयान्माषम्" इति माषस्यैवोपक्रमात्। शतन्यूने तु वक्ष्यति। यद्यप्येतत् स्तेयदण्डप्रस्तावेऽभिधेयम्, तथापि साहसेऽप्यन्तर्भवतीति नात्रासंगतिः॥१३॥

ये [1]चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ॥ १४ ॥ सेतुभेदकांश्च[2] ॥ १५ ॥ प्रसह्य तस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ॥ १६ ॥ अन्यत्र राजाशक्तेः ॥ १७ ॥ स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च ॥ १८ ॥

अकुलीनाः अराजबीजिनो दासीपुत्रादयो वा ये राज्यमभिकामयेयुः, तानपि हन्यात्। अभिरत्र कार्त्स्न्यार्थः। तेन राज्यैकदेशकामनायां न वधः, किंतु उत्तमसाहसो दण्ड एवेति गम्यते। चकारात् ये राजक्रीडाद्यनुकुर्युः। यथाह **कात्यायनः**—

"राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः।
अप्रियं चास्य वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥"

इति। राजासनाद्यारोहणे तु मध्यमसाहसो दण्डः। यथाह **योगीश्वरः**—"राजयानासनारोढुर्दण्डो मध्यमसाहसः" इति। कोशापहारे तु वध एव। यथाह **मनुः**—

"राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्।
घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेव च ॥"

इति ॥ १४ ॥

सेतुः; जलप्रवाहबन्धः। स च द्विविधः—खेयो बन्ध्यश्च। यथाह **नारदः**—

"सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात् तन्निवर्तनात् ॥"

[1] वा—झ. [2] भेदकृतश्च—ज, झ, ठ.

इति । तस्य भेदकाः भेत्तारो ये, तानपि हन्यात्; यदि न प्रतिसंस्कुर्युः । तत्संस्कारे तु उत्तमसाहसो दण्ड एव । यथाह **मनुः**—

"तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
तद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद् दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥"

इति । तडागभेदः सेतुभेदादिना । सेतुभेदकरीं तु स्त्रियमपि हन्यात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव [1]पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।
सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥"

इति । चकारात कोष्ठागारादिभेदकांश्च । यथाह **मनुः**—

"कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥"

इति । कोष्ठं वस्तुसमूहः ॥ १५ ॥

ये प्रसह्य तस्कराः बलावष्टम्भेन चौराः, तेषामवकाशं निवासस्थानं भक्तमशनं च, प्रकर्षेण ज्ञात्वा ये ददति, तांश्च हन्यात् । यथाह **मनुः**—

"ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥"

इति । चकारात् प्रसह्य हन्तॄणां च । यथाह **योगीश्वरः**—

"भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥"

इति ॥ १६ ॥

उक्तार्थस्य पर्युदासमाह । यदुक्तं चौरावकाशभक्तप्रदान् हन्यादिति, तत् राजाशक्तेरन्यत्र; राजाशक्तिं विना । राज्ञश्चेत् चौरनिवारणे न शक्तिः, तदा ग्रामवासिनामात्मत्राणाय चौरादिरक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः; "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इत्यात्मरक्षणस्य यथाकथंचिदावश्यकत्वात् ॥ १७ ॥

भरणादिसमर्थोऽप्यशक्तो निरोद्धुमन्यायेभ्यो भर्ता यस्यास्ताम्; भर्तारमतिक्रमितुं परपुरुषोपभोगलम्पटतया शीलमस्याः; तां च स्त्रियं हन्यात् । यथाह **मनुः**—

"भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिबलदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥"

[1] पुरुषघ्नीं च गर्भिणीम्—ख, घ, च, छ.

इति । चकारात् वृषलादिगामिनीं च । तथाच **यमः**—

"वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥
वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥"

इति । **बृहस्पतिः**—

"गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत् तत्र सा दण्ड्या न तस्य हि दमः स्मृतः ।
छिन्ननासोष्ठकर्णो तु परिभ्रम्याप्सु मज्जयेत् ॥"

इति ॥ १८ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य [1]शातयेत् ॥ १९ ॥ एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ॥ २० ॥ निष्ठीव्यौष्ठद्वयविहीनः [2]कार्यः ॥ २१ ॥ अवशर्धयिता च[3] गुदहीनः ॥ २२ ॥

एवं साहसे दण्डो निरूपितः । इदानीं दण्डपारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

"परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥"

इति । तदपि त्रिविधम्—

"तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।
[4]अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥
हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥"

इति । तत्रोत्तमवर्णातिक्रमणे दण्डमाह । हीनवर्णः क्षत्रियादिः अधिकवर्णस्य ब्राह्मणादेः येनाङ्गेन हस्तपादादिना अपराधं प्रहारादि कुर्यात्, तदेवाङ्गमस्य हीनवर्णस्य शातयेत् छिन्द्यात् । यथाह **मनुः**—

"येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥"

[1] शासयेत्—क, झ. [2] कार्यः omitted in झ. [3] च omitted in च, ख.
[4] अवगूरण—ग, छ, ट; अवगूढन—ख, च.

इति । अन्त्यजग्रहणं क्षत्रियाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह **योगीश्वरः**—" विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु " इति । वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणः शूद्रस्य च वैश्यापकारिणोऽप्ययमेव दण्डः । सामान्यसूत्रमनुक्तविषये-ष्वेवंविधदण्डप्राप्त्यर्थम् । विशेषसूत्राण्यङ्गविशेषनियमार्थानीति नान्यतरानर्थक्यम् ॥ १९ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्येति यावत्समवर्णाक्रोशनमनुवर्तते । स तस्यैकासनोपवेशनशीलः कट्यां स्फिचि तप्तायसेनाङ्कितो राष्ट्रान्निष्कासनीयः । यथाह **मनुः**—

" सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाप्यस्य कर्तयेत् ॥ "

इति । यत्तु **आपस्तम्बेन** " वाचि पथि शय्यायामासने समीभवतो दण्डताडनम् " इति दण्डेन ताडन-मुक्तम् , तत् सकृत्कृते द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पात् निष्ठीव्य थूत्कारं कृत्वा, ओष्ठद्वयेन विहीनः कार्यः ; ओष्ठद्वयं छेत्तव्यमित्यर्थः । यथाह **मनुः**—" अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः " इति ॥ २१ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पादवशर्धयिता पायुवायूत्स्रष्टा, गुदहीनः कार्यः । चकारात् अवमूत्रयिता च मेढ्रहीनः । यथाह **मनुः**—" अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् " इति ॥ २२ ॥

आक्रोशयिता च विजिह्वः ॥ २३ ॥ दर्पेण धर्मोपदेशकारिणां राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ये ॥ २४ ॥ द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्निखेयः ॥ २५ ॥

एवं दण्डपारुष्ये दण्डोऽभिहितः । इदानीं वाक्पारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ "

इति । तदपि त्रिविधम्—

" निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ "

इति । तत्र तीव्राक्रोशे दण्डमाह । हीनवर्णोऽधिकवर्णं जातिभ्रंशादिभिराक्रोशयिता, विजिह्वो जिह्वारहितः कार्यः । स्वार्थे णिजयम् ; कर्तृप्रयोजकयोस्तुल्यदण्डानुपपत्तेः । यथाह **मनुः**—

" एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ "

इति । एकजातिग्रहणं क्षत्रियाद्युपलक्षणम् ; जघन्यज इति हेतुसाम्यात् ; " त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तम-साहसः " इति **योगिस्मरणात्** । यत्तु—

" शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ "

इति, तदत्यन्तसगुणक्षत्रियवैश्यविषयम् । चकारात् वेदोदाहर्ता शूद्रश्च,

" धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।
आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥ "

इति **बार्हस्पत्यात्** ॥ २३ ॥

दर्पेण विद्यागर्वेणोत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणां हीनवर्णानामास्ये राजा तप्तं तैलमासेचयेत् प्रक्षेपयेत् । यथाह **मनुः**—

" धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ "

इति । श्रोत्रे ; श्रोतुरिति शेषः ; " अथ हास्य वेदमुपश्रृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणम् " इति **गौतमीयात्** । एतच्च दर्पेण साक्षात् श्रवणे । ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा श्रवणे तु न दोषः । दर्पेणेति वचनात् ब्राह्मणाभ्यर्थितयोः क्षत्रियवैश्ययोः [1]अध्यापने न दोष इत्युक्तं प्राक् ॥ २४ ॥

द्रोहेणेर्ष्यातिशयेन[2] 'अरे डित्थ, अरे विप्र' इत्याद्यधिकवर्णनामजातिग्रहणे अस्य हीनवर्णस्य मुखे ज्वलन् अयोमयः दशाङ्गुलः शङ्कुर्निखेयो विधेयः । यथाह **मनुः**—

" नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निखेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ "

इति ॥ २५ ॥

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः ॥ २६ ॥ काणखञ्जादीनां [3]तथ्यवाद्यपि कार्षापणद्वयम्[4] ॥ २७ ॥ गुरूनाक्षिपन् कार्षापणशतद्वयम्[5] ॥ २८ ॥

एवं शारीरदण्डविषयमभिधाय इदानीमर्थदण्डविषयमाह । श्रुतम् ; वेदादिविद्या । देशः ; मध्यदेशादिः । जातिः ; ब्राह्मण्यादिः । कर्म ; संध्यास्नानादिः । बहुवचनात् शारीरमुपनयनादिसंस्कारकर्म ।

[1] अध्ययने—ट.
[2] ईर्ष्यातिशयेन to अधिकवर्ण omitted in ख, घ, च.
[3] तथा—ख, घ, च.
[4] शतद्वयम्—झ; शतम्—क, ठ.
[5] शतम्—झ.

तेषामधिकवर्णनिष्ठानाम् ; अन्यथा अपकर्षं, द्रोहेण यो वदति हीनवर्णः, स कार्षापणानां शतद्वयं दण्ड्यः। यथाह **मनुः**—

"श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद् दाप्यः स्याद् द्विशतं दमम् ॥"

इति ॥ २६ ॥

एकाक्षिविकलः काणः । एकपादविकलः खञ्जः । आदिशब्देन पङ्ग्वादीनां ग्रहणम् । तेषामुत्तमवर्णानां [1]तथ्यवाद्यपि सत्यदोषवक्तापि हीनवर्णः कार्षापणद्वयं दण्ड्यः । असत्यवचने तु **शङ्खलिखितौ**— "शुक्तवाक्याभिधाने कार्षापणत्रयम्" इति । अयमपिशब्दार्थः । इदमत्यन्तनिर्गुणोत्तमवर्णक्षेपविषयम् । सगुणसमवर्णक्षेपे तु **योगीश्वरः**—

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥"

इति । अत्यन्तनिर्गुणहीनवर्णक्षेपे तु **मनुः**—

"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्धं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥"

इति ॥ २७ ॥

गुरून् मात्रादीनधिक्षिपन् पुत्रादिः कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः । यथाह **मनुः**—

"मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः ॥"

इति । इदं च सापराधमात्रादिविषयं निरपराधविप्रादिविषयं च ज्ञेयम् । निरपराधाक्रोशे तु **शङ्खलिखितौ**—"तथाभिकृतान् विप्रान् गुरूंश्च निर्वासनं मुण्डनं ताडनं वा गोमयानुलेपनं खरारोहणं दर्पहरणं वाग्दण्डो वा" इति । क्रोशत इत्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते [2]तूत्तमसाहसम् ॥ २९ ॥ उपपातकयुक्ते मध्यमम् ॥ ३० ॥

पतनीयं महापातकादि । तद्युक्ते आक्षेपे 'ब्रह्महा त्वमसि' इत्यादौ हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य कृते तु उत्तमसाहसं दण्ड्यः । सोऽयं धनदण्डः पूर्वोक्तेन जिह्वाच्छेदेन विकल्प्यते, समानविषयत्वात् । कृते

[1] तथा—घ.   [2] तु omitted in च.

त्वित्यनेनासति दोष इति ज्ञेयम्; दण्डगुरुत्वात् । सवर्णाक्षेपे तु **योगीश्वरः**—"पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः" इति ॥ २९ ॥

उपपातकं गोवधादि । तद्युक्ते आक्षेपे 'गोघ्नस्त्वमसि' इत्यादौ हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य कृते, स मध्यमसाहसं दण्ड्यः । समानाक्षेपे तु **योगीश्वरः**—"उपपातकयुक्तोऽपि दाप्यः प्रथमसाहसम्" इति । एतदुभयातिरिक्तपापाहिते क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः । यथाह **व्यासः**—

"पापोपपापवक्तारौ महापातकशंसकाः ।
आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥"

इति ॥ ३० ॥

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे[1] जातिपूगानां च ॥ ३१ ॥ ग्रामदेशयोश्च[2] प्रथमसाहसम्[3] ॥ ३२ ॥ [4]न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम् ॥ ३३ ॥

त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नाः । तेषु वृद्धाः विश्वास्याः । चकारात् नृपदेवयोर्ग्रहणम् । तेषामाक्षेपे । जातीनां ब्राह्मण्यादिजातीनां, पूगानां सभ्यादिसंघानाम् 'मिष्टान्नलोलुपा विप्राः; राजभृत्याः सभासदः' इत्यादिक्षेपे हीनवर्णकृते यथाक्रममुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ कार्यौ । यथाह **याज्ञवल्क्यः**—"त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानाम्" इति ॥ ३१ ॥

'हिंस्रा राढीयाः; मत्स्यादा गौडाः' इति ग्रामदेशयोराक्षेपे । चकारात् क्रूरचरित्रविश्वामित्रादिकुलाक्षेपे च हीनवर्णेन कृते स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । तदुक्तम्—"प्रथमो ग्रामदेशयोः" इति । अल्पाक्षेपे तु **बृहस्पतिः**—

"देशादिकं क्षिपन् दाप्यः पणानर्धत्रयोदशान् ।
पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥"

इति ॥ ३२ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह । न्यङ्गम् अश्लीलम् ; "अश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्" इति **नारद**स्मरणात् । तस्य भावो न्यङ्गता । तद्युक्ते क्षेपे 'त्वद्भगिनीं गमिष्यामि, त्वत्कन्यां वा गमिष्यामि' इत्यादिके । कार्षापणशतं दण्ड्यः ॥ ३३ ॥

मातृयुक्ते तूत्तमम् ॥ ३४ ॥ समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः ॥ ३५ ॥ [5]हीनवर्णाक्रोशने षट् ॥ ३६ ॥ यथाकालमुत्तम-

[1] क्षेपे च—च ; क्षेपे वा—ठ.   [2] च omitted in ठ.   [3] साहसं omitted in झ.
[4] तन्न्यङ्गता—क, ग, च ; क reads this Sūtra along with the previous one as Sūtra 32.
[5] From here to the end of Sūtra 40 the text and commentary are missing in झ.

वर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ॥ ३७ ॥ त्रयो वा कार्षापणाः ॥ ३८ ॥

[1]शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ॥ ३९ ॥

विशेषणविशेषेण विशेषमाह । मातृयुक्ते क्षेपे 'मातरं ते गमिष्यामि' इत्यादिके तूत्तमसाहसं दण्ड्यः । इदमप्युत्तमाक्षेपे । हीनवर्णाक्षेपे तु **योगीश्वरः**—

"अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥"

इति । समवर्णाक्षेपे तु—

"समानयोः समो दण्डो [2]न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।
उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥"

इति **बृहस्पत्या**द्युक्तरीत्या कल्पनीयः ॥ ३४ ॥

निष्ठुराक्षेपदण्डमाह । [3]समवर्णमेव 'धिङ् मूर्ख' इत्यादीनि निष्ठुरमाक्षिप्य द्वादश पणान् दण्ड्यः । वर्णो गुणोपलक्षणम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा ह्यर्धत्रयोदशाः ॥"

इति । अर्धः त्रयोदशो येष्विति सार्धद्वादशेत्यर्थः । अनेन समवर्णस्यापि गुणोत्कर्षाभ्यां दण्डतारतम्यं कल्प्यम् ॥ ३५ ॥

हीनवर्णविषये निष्ठुरमाक्षेपे उत्तमवर्णः षट् पणान् दण्ड्यः । इदमपि सगुणाक्षेपे । निर्गुणाक्षेपे तु न दण्डः; "गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्" इति **बार्हस्पत्यात्** ॥ ३६ ॥

समकालाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । कालोऽत्राक्षेपकालः । तमनतिक्रम्येति यथाकालम् । आक्षेपकाल एवेति वा । तत्रोत्तमवर्णाक्षेपे हीनवर्णस्य तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः । समोत्तमवर्णाक्षेपकाल एव क्षिपन् हीनवर्णः षट् पणान् दण्ड्य इत्यर्थः । अनेन द्वादशपणो दण्डः पूर्वाक्षारण इति सिद्धम् । यथाह **नारदः**—

"पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥"

[1] शुक्ल—ख.
[2] भूतस्य—ख, ग, च.
[3] सवर्णमेव—छ, ठ.

इति । निर्धनविषयमेतत् । सधनविषये तु स एव—

"पारुष्ये साहसे चैव युगपत् संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात समस्तयोः ॥"

इति । समो द्वादशपणः ॥ ३७ ॥

पश्चादाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । यथाकालपक्षात् पक्षान्तरं पश्चात्कालत्वमभिप्रेत्य वाशब्दः । समोत्तमवर्णाक्षेपानन्तरमाक्षिपतो हीनवर्णस्य त्रयः कार्षापणा दण्डः ।

"आक्रुष्टस्तु तमाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।
हत्वापराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥"

इति **बृहस्पतिना** अल्पदण्डप्राप्त्यै निरपराधताभिधानात् ॥ ३८ ॥

उक्तदण्डातिदेशमाह । शुक्तं निष्ठुरम् । तादृशवाक्याभिधाने त्वेवमेव । त्रयः कार्षापणा दण्ड इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पारजायी सवर्णागमने [1]तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ ४० ॥ हीनवर्णागमने[2] मध्यमम् ॥ ४१ ॥ गोगमने[2] च ॥ ४२ ॥ अन्त्यागमने[2] वध्यः ॥ ४३ ॥ पशुगमने[2] कार्षापणशतं दण्ड्यः ॥ ४४ ॥

एवं वाक्पारुष्ये दण्डो निरूपितः । इदानीं स्त्रीसंग्रहणे तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **मनुः**—

"उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥"

इति । तच्च त्रिविधम् । तदाह **व्यासः**—

"त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ।
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ।
सहासनं विविक्ते तु परस्परमपाश्रयः ।
केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक्संग्रहणं स्मृतम् ॥"

[1] तु omitted in ग; तूत्तमं—ज.
[2] गमे—ठ.

इति। तत्र सम्यक्संग्रहणे दण्डमाह। परजायां गच्छतीति पारजायी। स बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदारगमने उत्तमसाहसं दण्ड्यः। इच्छन्तीगमने तु मध्यमसाहसमेव। यथाह **मनुः**—

"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः॥"

इति। एवं क्षत्रियादिष्वपि [1]कल्प्यम्॥ ४०॥

आनुलोम्येन गमने त्वाह। ब्राह्मणादिरगुप्तक्षत्रियादिहीनवर्णागमने मध्यमसाहसं दण्ड्यः। यथाह [2]**मनुः**—

"अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां च ब्राह्मणो व्रजन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रं त्वन्त्यजां स्त्रियम्॥"

इति। ता एव गुप्ता व्रजन् प्रथमसाहसं दण्ड्यः। यथाह **स एव**—

"सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः॥"

इति। प्रातिलोम्येन गुप्तागुप्तागमने **मनुराह**—

"उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्॥
वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः॥
क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्यः पञ्चशतं दमम्।
मूत्रेण मौण्ड्यमन्विच्छेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्।
अगुप्तावङ्गसर्वस्वैर्गुप्तौ सर्वेण हीयते॥"

इति। अत्र क्षत्रियं पञ्चशतं, वैश्यं सहस्रिणमित्यन्वयः कार्यः; "प्रातिलोम्यापवादे तु द्विगुणत्रिगुणा दमाः" इति **योगिस्मरणात्**। स्त्रीणामप्ययमेव दण्डः,

"स्वजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्॥"

[1] कृत्यम्—ख, घ, ट. [2] स एव—घ.

इति **योगिस्मरणात्**। न चात्र प्रातिलोम्यव्यवायमात्र एव स्त्रिया दण्डाभिधानम्; न तु सवर्णानुलोमव्यवायेऽपि, तद्दण्डाभिधानस्य पुंमात्रविषयत्वादिति वाच्यम्। पुंस इव स्त्रिया अपि तत्र दण्डाकाङ्क्षातौल्येनाभिहितदण्डस्य च योग्यतयान्वये बाधकाभावात्; "यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्" इति प्रायश्चित्तसाम्यदर्शनाच्च॥ ४१॥

गोगमने च मध्यमसाहसं दण्ड्यः; "पशून् गच्छञ्छतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्" इति **योगिस्मरणात्**॥ ४२॥

क्षत्रियादिरन्त्यागमने वध्यः। अन्त्याश्चाण्डालाद्याः;

"चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः॥"

इत्यङ्गिरःस्मरणात्। ब्राह्मणस्य तु अङ्कयित्वा निर्वासनम्; "अन्त्याभिगमने त्वङ्क्य कुबन्धेन प्रवासयेत्" इति **योगिस्मरणात्**। इदमपि प्रायश्चित्ताकरणे; प्रायश्चित्तकरणे तूत्तमसाहसो दण्ड एवेत्युक्तं प्राक्। यत्तु—"हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्" इति **योगिवचनं**, तत्र हीना अन्त्यजा ज्ञेया। ते च—

"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः॥"

इति **संवर्तोक्ताः**। अयमपि दण्डः क्षत्रियादीनामेव। ब्राह्मणस्य तु तत्राप्युत्तम एव; "सहस्रं त्वन्त्यजां स्त्रियम्" इति **मनुस्मरणात्**। [1]अतः अन्त्यस्याप्यार्यागमने वध एवाभिहितः, "अन्त्यस्यार्यागमे वधः" इति **योगिस्मरणात्**॥ ४३॥

पशूनां गोव्यतिरिक्तानां गमने कार्षापणानां शतं दण्ड्यः; "पशून् गच्छञ्छतं दाप्यः" इति **योगिस्मरणात्**॥ ४४॥

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च॥ ४५॥ तां च बिभृयात्[2]॥ ४६॥ अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्॥ ४७॥

एवं स्त्रीसंग्रहणे दण्डोऽभिहितः। इदानीं प्रसङ्गात् स्त्रीपुंधर्मं तं प्रस्तौति। तल्लक्षणमाह **नारदः**—

"विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कथ्यते।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते॥"

[1] अतः to योगिस्मरणात् omitted in ख, ग, च, ट.
[2] This Sūtra omitted in ख, ग, घ, छ.

इति। तत्र दोषमनुक्त्वा कन्यादाने दण्डमाह। अल्पीयांसमौषधापनेयमपि दोषमनुक्त्वा कन्यां प्रयच्छन् कार्षापणशतं दण्ड्यः। दीर्घकुत्सितरोगादिदोषे तु **नारदः**—

" यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्॥ "

इति। संसृष्टमैथुनत्वादिदोषे तु **योगीश्वरः**—" अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् " इति। दोषानाह **नारदः**—

" दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना।
धृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः॥ "

इति॥ ४५॥

तां संसृष्टमैथुनत्वादिदोषवतीं कन्यां कन्यादाता यावज्जीवं स्वयमेव बिभृयात् पोषयेत्; न तु दीर्घकुत्सितरोगादिमतीम्;

" व्याधितां स्त्रीमजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम्।
अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः॥ "

इति **देवलस्मरणात्**। तीर्थात्; संभोगत इत्यर्थः। यद्वा दीर्घरोगादिदोषानाख्यान एव शतं दण्डो भरणसमुच्चितो वाक्यद्वयैकविषयतया विधीयते। स चोत्तमसाहसेन तुल्यबल एवेति कल्प्यते। **नारद**वाक्यं तु औषधापनेयव्याध्यादिदोषपरमिति॥ ४६॥

अदुष्टामदूषितां दुष्टां मैथुनादिसंसर्गेण दूषितामिति ब्रुवन् उत्तमसाहसमेव दण्ड्यः। दोषान्तरेण दूषणे तु शतमेव; " दूषयंस्तु मृषा शतम् " इति **योगिस्मरणात्**॥ ४७॥

गजाश्वोष्ट्रगोघाती[1] [2]त्वेककरपादः कार्यः॥ ४८॥ विमांसविक्रयी च[3]॥ ४९॥ ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः॥ ५०॥ पशुस्वामिने[4] तन्मूल्यं दद्यात्॥ ५१॥ आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान्॥ ५२॥ पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान्॥ ५३॥ कीटोपघाती च कार्षापणम्॥ ५४॥

[1] गो omitted in ग, घ, च.
[2] त्र्येककरपादः—ठ.
[3] कार्षापणशतम् added in ज, ठ.
[4] स्वामिनश्च—ज.

एवं स्त्रीपुंधर्मे दण्डोऽभिहितः। इदानीं दण्डपारुष्य एवोत्तमद्रव्यातिक्रमे वक्तव्यावशिष्टं दण्डं प्रस्तौति। तुशब्दः प्रकरणान्तरारम्भार्थः। गजमश्वमुष्ट्रं गां वा यो हन्ति, स एककरपादः कार्यः। एकं करपादं यस्य तथेति; एकं करपादं तस्य छिन्द्यादित्यर्थः। यत् पुनर्**मनुना**—

" मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत्।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गजाश्वोष्ट्रगवादिषु॥ "

इत्युक्तम्; आदिशब्दात् महिष्यादेर्ग्रहणम्; अर्धमुत्तमसाहसस्य; यच्च **योगीश्वरेण**—

" लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च।
महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः॥ "

इति; द्विगुण उत्तमसाहसः; तदुभयमपि देशकालव्यतिरेकेणोक्तितारतम्येण व्यवस्थाप्यम्॥ ४८॥

विरुद्धमांसं च विड्वराहादेः; तद्विक्रयशीलो विमांसविक्रयी। सोऽप्येककरपादः कार्यः। यत्तु—

" कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी।
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम्॥ "

इति **योगिवचनं**, तत् पौनःपुन्येन ताच्छील्यविषयम्। अङ्गहीनः; नासाकर्णहीनः॥ ४९॥

मध्यमद्रव्यातिक्रमे दण्डमाह। ग्राम्याः पशवः अजाविकादयः। तद्घाती कार्षापणशतं दण्ड्यः। व्यक्तिविशेषे तु " क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः " इति **मानवं** द्रष्टव्यम्। व्यक्त्यपकृष्टत्वे तु—

" गर्दभाजाविकानां च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने॥ "

इति **कात्यायनीयं** द्रष्टव्यम्। माषोऽत्र राजतः। अल्पद्रोहे च—

" दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा।
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृति क्रमात्॥ "

इति **योगीश्वरीयं** ज्ञेयम्॥ ५०॥

उक्तविधिशेषं कंचिद्विशेषमाह। यस्य पशुर्हतः, तस्मै तस्य पशोर्मूल्यं दद्यात्। इदं च प्रतिरूपकाभावे। यथाह **पराशरः**—

" प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्।
तस्याभावे तु मूल्यं वा दाप्यमित्यब्रवीन्मनुः॥ "

इति । तस्याप्यभावे स्वामितोषमुत्पादयेत् । यथाह **मनुः**—

"यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत् तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥"

इति । तत्समं दण्डमनुक्तदण्डेषु । इदं च पशुमरणे । मरणाभावे तु [1]समुत्पन्नव्ययदानं वक्ष्यति ॥ ५१ ॥

हीनद्रव्यातिक्रमे दण्डमाह । अरण्ये भवाः आरण्याः; ते च ते पशवश्च । तद्घाती पञ्चाशतं कार्षापणान् दण्ड्यः । यथाह **मनुः**—"पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु" इति । शुभेषु हंसमयूरादिषु ॥ ५२ ॥

पक्षिणां शुकपिकादीनां, मत्स्यानां पाठीनरोहितादीनां च घातकः दश कार्षापणान् दण्ड्यः । चकारात् सर्पादिवधेऽपि । यथाह **कात्यायनः**—

"विपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।
सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥"

इति । विपणः; पणन्यूनो द्वादशपणः; एकादशपण इत्यर्थः । व्यवस्था तु पूर्ववत् दण्डानाम् ॥ ५३ ॥

कीटाः स्वर्णकीटाद्याः । तद्घाती चैकं कार्षापणं दण्ड्यः ॥ ५४ ॥

[2]फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् ॥ ५५ ॥ [3]पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् ॥ ५६ ॥ [4]वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम् ॥ ५७ ॥ तृणच्छेद्येकम् ॥ ५८ ॥ सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ॥ ५९ ॥

स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह । फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः; फलोपकारिणः पनसाम्रादयः । तादृशद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसं दण्ड्यः । फलोपभोगेति पाठे फलैरुपभुज्यन्त इति विग्रहः । एवं पुष्पोपभोगेति । यत्तु—

"प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।
उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥"

इति **योगिवचनं**, तत् फलोपभोगतारतम्येन व्यवस्थाप्यम् ।

"वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥"

[1] समुत्थान—घ.
[2] फलोपगद्रुम—ठ.
[3] पुष्पोपगच्छेदी—ठ.
[4] वल्ली omitted in ज.

इति **मनु**स्मरणात् । तुशब्दात् चैत्यादिवृक्षच्छेदेऽपि । तथाच **योगीश्वरः**—

"चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥"

इति । चैत्यं चयनस्थानम् ॥ ५५ ॥

पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोपगमाः; पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । तच्छेदी मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ ५६ ॥

वलते वेष्टते इति वल्ली; गुडूचीमाधव्यादिः । गुडतीति गुल्मः; अनतिदीर्घनिबिडलतासंतानः मालत्यादिः । लातीति लता; सरलप्राया दीर्घयायिनी द्राक्षादिः । तच्छेदी प्रत्येकं कार्षापणशतं दण्ड्यः । यत्तु—

"गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥"

उक्तस्थानेषु शाखास्कन्धमूलेषु पूर्वस्मृतात् विंशतिचत्वारिंशदशीतिरूपादर्धमिति **योगि**वचनं, तदप्युपकारतारतम्येन व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

तृणं कुशदूर्वादि, गवाद्यर्थं विना; तच्छेदी एकं कार्षापणं दण्ड्यः । यत्तु "द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्" इति **योगि**वचनं, तत् गवाद्यर्थतृणादिविषयम्; "गोऽग्न्यर्थं तृणमेधान् वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम्" इति **गौतम**स्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम्; अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथाह **स** एव—"स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इति । यत् पुनः **बार्हस्पत्ये**—

"तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥"

इति, तत् ब्राह्मणस्वामिकापहर्तृद्विजव्यतिरिक्तविषयम्; अनापद्विषयं वा; गवादिव्यतिरिक्तविषयं वा; राजादिरक्षितविषयं वा; ब्राह्मणस्यापि बलात् ब्राह्मणस्वामिकापहारविषयं वा । तथाच **शङ्खलिखितौ**—"ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य [1]समिदाज्येध्माग्निकाष्ठतृणोलपपुष्पमूलफलान्यपहरन् बलादपि ज्ञातो वा हस्तच्छेदनमाप्नुयात् । कुशाकरकाग्निहोत्रद्रव्याण्यपहरन् प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यात्" इति । एतेन स्ववदाहरणस्य परिगृहीतविषयत्वे "[2]फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्" इति विरुध्येतेति चोद्यं निरस्तम्; गवाद्यर्थविषयत्वात्तस्य ॥ ५८ ॥

सर्वे फलोपगमद्रुमादिच्छेदिनः तत्स्वामिनां छिन्नद्रुमादिस्वामिनां तदुत्पत्तिं फलपुष्पोपगमद्रुमाद्युत्पत्तिं फलपुष्पादिसंततिं पुनःप्रतिरोपितद्रुमादिभोगकालपर्याप्तां दाप्या इति शेषः ॥ ५९ ॥

[1] उपल for उलप—ख, ग, घ, च.
[2] फलैध—ख, ग, च, छ.

हस्तेनोद्गूरयिता दशकार्षापणम् ॥ ६० ॥ पादेन विंशतिम् ॥ ६१ ॥ काष्ठेन प्रथमसाहसम् ॥ ६२ ॥ पाषाणेन मध्यमम् ॥ ६३ ॥ शस्त्रेणोत्तमम् ॥ ६४ ॥

ताडनार्थं हस्तमुद्गूर्य दशकार्षापणं दण्ड्यः ॥ ६० ॥
पादेनोद्गूर्य विंशतिं कार्षापणान् दण्ड्यः ॥ ६१ ॥
काष्ठमुद्गूर्य प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ ६२ ॥
पाषाणमुद्गूर्य मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ ६३ ॥

शस्त्रं खड्गादि उद्गूर्य उत्तमसाहसं दण्ड्यः । सजातीयविषयं सर्वमेतत् ।

"उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । परस्परं सजातीयेषु उत्तमवर्णेषु तु पाण्यादिच्छेद एव ; 'हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्, तदेवास्य शातयेत्' इति सामान्यसूत्रात् । अत एव **मनुः**—

"पाणिमुद्यम्य वा दण्डं पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥"

इति । हीनवर्णेषु त्वर्धं कल्प्यम् ; "हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम्" इति **योगिस्मरणात्** । यत्तु "शस्त्रे मध्यमसाहसः" इति तत् हीनवर्णविषयम् ; समोत्तमवर्णयोर्दण्डान्तराभिधानात् । हस्तादिपातने[1] तूक्ता एव दण्डा द्वैगुण्येन योज्याः । यथाह **कात्यायनः**—

"उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।
स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु सजातिषु ॥"

इति । संस्पर्शमात्रे त्वर्धं एव ; "उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धकः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ६४ ॥

पादकेशांशुककरलुञ्चने दश पणान्[2] ॥ ६५ ॥ शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् ॥ ६६ ॥ सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ॥ ६७ ॥ करपाददन्तभङ्गे[3] कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् ॥ ६८ ॥

[1] घातने—च. [2] दण्ड्यः added in ख, ज, झ, ट. [3] भग्ने—ज.

पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमस्य लुञ्चने झटित्याकर्षणे दश पणान् दण्ड्यः । हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य गले वस्त्रं दत्वा निष्पीड्य निपात्य पादप्रहारे शतं दण्ड्यः । यथाह **योगीश्वरः**—

"पादकेशांशुककरोल्लुञ्चने तु पणान् दश ।
पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥"

इति । हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य केशादिग्रहणे तु **मनुराह**—

"केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां वा ग्रीवायां वृषणेषु च ॥"

इति ॥ ६५ ॥

शोणितेन विना, शोणितं यथा न दृश्यते तथा मुष्ट्यादिभिस्ताडयिता द्वात्रिंशत्पणान् दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

सह शोणितेन, शोणितं यथा दृश्यते तथा ताडयिता चतुःषष्टिपणान् दण्ड्यः । अत्र विशेषमाह **बृहस्पतिः**—

"त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।
उत्तमश्चास्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥"

इति ॥ ६७ ॥

करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं विकर्तने मध्यमसाहसं दण्ड्यः । अयं च स्वस्थानादपतितेषु । पतितेषु तूत्तमः ;

"कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽस्थिभेदने ।
कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥"

इति बृहस्पतिस्मरणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च ॥ ६९ ॥ नेत्रकंधराबाहुसक्थ्यंसभङ्गे चोत्तमम् ॥ ७० ॥ उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न मुञ्चेत्[1] ॥ ७१ ॥ तादृशमेव [2]वा कुर्यात् ॥ ७२ ॥

चेष्टा [3]वलनादिः । भोजनमभ्यवहारः । वाक् व्याहारः । तेषां प्रत्येकं रोधे स्कन्धादिना घातदाने च मध्यमसाहसं दण्ड्यः । यथाह **बृहस्पतिः**—

"प्रथमः शस्त्रसंपाते संयोज्यः [4]क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
कार्यः कृतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥"

[1] मोचयेत्—ठ. [2] च—ख, घ, छ. [3] चालनादिः—च. [4] क्षतयोः—च.

इति। चकारात् व्रणोद्भेदादौ च; "मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा" इति **योगि**स्मरणात्॥ ६९॥

नेत्रं नेत्रगोलकम्। कंधरा ग्रीवा। बाहू प्रसिद्धौ। सक्थि जघनम्। अंसः स्कन्धः। चकारादोष्ठादिग्रहणम्। एतेषां प्रत्येकं भङ्गे उत्तमसाहसं दण्ड्यः। यत्तु—

"चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने।
कंधरावाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः॥"

इति **योगि**वचनं, तत्र भङ्गो भेदनम्; न तु छेदनमिति व्याख्येयम्। यथाह **कात्यायनः**—

"कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य च।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः॥"

इति। छेदनं द्वैधीभावः। भेदनम् अवयवशैथिल्यमात्रम्। यद्वा सवर्णोत्तमवर्णविषयत्वेन मध्यमोत्तमसाहसयोर्व्यवस्था कार्या॥ ७०॥

उभयोरपि नेत्रयोर्यो भेदं करोति, तं राजा यावज्जीवं बन्धनात् न विमुञ्चेत्; बन्धनागारात् न बहिः कुर्यात्। राजानुवृत्तौ पुनः राजग्रहणं राजविषयकेऽपराधे दण्डान्तरबोधनार्थम्। तथाच **नारदः**—

"राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः।
शूल्यं तमग्नौ विपचेद् ब्रह्महत्यासजातिगम्॥"

इति। शूल्यं शूलार्हम्॥ ७१॥

तादृशं नेत्रद्वयरहितं वा कुर्यात्; कारयेदित्यर्थः। एवकारो मध्यमसाहसस्यैकनेत्रभेदविषयव्यवस्थापनार्थः। वाशब्दोऽत्र ब्राह्मणक्षत्रियादिविषयत्वेन पक्षद्वयव्यवस्थापनार्थः। यत्तु—

"द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा।
विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः॥"

इति **योगि**वचनं, तत् औषधप्रतिसमाधेयभेदविषयम्॥ ७२॥

एकं बहूनां निघ्नतां [1]प्रत्येकमुक्ताद् दण्डाद् द्विगुणः॥ ७३॥ उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां [2]संसरतां च॥ ७४॥ सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः॥ ७५॥ ग्राम्यपशुपीडाकराश्च॥ ७६॥

[1] प्रत्येकंमुक्तदण्डो—ज, झ. [2] संसरतां omitted in क, झ.

यदा पुनर्बहवो मिलिता एकं निघ्नन्ति, तदा तेषां प्रत्येकमुक्तो दण्डो द्विगुणः कार्यः। द्वैगुण्यं चात्र धनदण्डाभिप्रायेण; अङ्गच्छेदादौ तदसंभवात्। निहननं चात्र दण्डपारुष्ये। तेनात्र सर्वे तद्विषया लक्ष्यन्ते। ततश्च सर्वेष्वपि दण्डपारुष्यविषयेषु बहुकर्तृकेषु द्विगुणो दण्डोऽवधेय इत्यर्थः। अत एव **मनुः**—

"बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम्।
यद्येको घातयेत् तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः॥"

इति। **कात्यायनो**ऽपि—

"आरम्भकृत् सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम्॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः[1]।
उपेक्षाकार्ययुक्तस्य दोषावक्तानुमोदकः॥
अनिषेद्धा क्षमो यश्च सर्वे तत्कार्यकारिणः।
यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्॥"

इति॥ ७३॥

शत्रुचौरादिभिरभिभूयमानं '[2]चलत, धावत' इत्युत्क्रोशन्तं जनमनभिधावतां अभिभूयमानतत्समीपवर्तिनां संसरतां पलायमानानां चानभिभावकानामपि तत्तन्निमित्ताद्दण्डात् द्विगुणो दण्डो भवति; "उपेक्षकः शक्तिमांश्चेत्" इत्यनेनोपेक्षकस्यापि [3]पातकित्वाभिधानात्। यत्तु—"विक्रुष्टे नाभिधावकः, शतदण्डभाक्" इति **योगि**वचनं तदशक्तासमीपवर्तिविषयम्। चकारादकारणविक्रोष्टृग्रहणम्; "अकारणे च विक्रोष्टा" इति **योगि**स्मरणात्। तत्र शाठ्येन विक्रोष्टुर्द्विगुणो दण्डः। परिहासेन विक्रोष्टुः शतदण्ड इति ज्ञेयम्॥ ७४॥

एवं दण्डपारुष्ये प्रतिनिमित्तं दण्डमभिधाय, इदानीं सर्वशेषं कंचिद्विशेषमाह। सर्वे समानोत्तमहीनवर्णाः साक्षात् साहाय्येन वा पुरुषपीडाकराः मनुष्यताडकाः, तेषां मनुष्याणाम् उत्थानम् अव्रणीभावः, तदर्थमौषधपथ्यादिना यावान् व्ययः, तावत् धनं दद्युः। चकारात् तुष्टिकरणं च। यथाह **कात्यायनः**—

"देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत्।
तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः॥"

इति। ससमुत्थानमिति पाठे, समुत्थानं परिचर्या; तया सह वर्तमानं व्ययं दद्युः। व्ययं दत्त्वा परिचरेयुरित्यर्थः। दरिद्रैस्तु परिचर्यामात्रमेव कार्यम्। यथाह **कात्यायनः**—

"वाग्दण्डस्ताडनं चैव येषूक्तमपराधिषु।
हृतं भग्नं प्रदाप्यास्ते शोध्यं निःस्वैस्तु कर्मणा॥"

[1] प्रदर्शकः—घ, च. [2] धावत—घ, च. [3] घातकित्वा—छ.

इति । व्ययदानानिच्छुः तावन्तं दण्डमेव दाप्यः । यथा **मनुः**—

"अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥"

इति । व्ययशब्दसामर्थ्यात् कलहापहृतमपि दद्युः ; "समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत्" इति **बार्हस्पत्यात्** । अपहर्तॄणां च द्विगुणो दण्डः ; "कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः" इति **योगिस्मरणात्** । ततः ; अपहृताद्वस्तुनः ॥ ७५ ॥

ग्राम्याः पशवः गवाश्वादयः । तेषां पीडाकराः व्रणादिकर्तारः । ते तदुत्थानव्ययं दद्युः । ग्राम्यग्रहणादारण्येषु न । पृथक्सूत्रकरणं तु मनुष्येषु पशुवन्मूल्यकरणं नास्तीति बोधयितुम् ; 'पशुस्वामिने तन्मूल्यम्' इत्यत्र पशुग्रहणात् । ततश्च "प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्" इति प्राणभृच्छब्दोऽपि पशुपर एव । चकारात् तैलाभ्यङ्गादि च कर्तव्यम् । यथा **पराशरः**—

"व्रणभङ्गे च कर्तव्यस्तैलाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
यवसश्चोपहर्तव्यो यावदच्छबलो[1] भवेत् ॥"

इति ॥ ७६ ॥

[2]गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्येककरपादः कार्यः ॥ ७७ ॥ अजाव्यपहार्येककरश्च ॥ ७८ ॥ धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः ॥ ७९ ॥ सस्यापहारी च ॥ ८० ॥

एवं दण्डपारुष्ये दण्डोऽभिहितः । इदानीं स्तेये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

"उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥"

इति । तथा,

"तदपि त्रिविधं ज्ञेयं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।
हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपहारतः ॥
मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
शमी धान्यं कृतान्नं च क्षुद्रधान्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥

[1] दृढबलो—छ.

[2] From here up to Sūtra 22 of ch. 18 the comm. is omitted in च.

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥
साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥"

इति । तत्रोत्तमद्रव्यापहारे दण्डमाह । गोऽश्वोष्ट्रगजानामपहारकः एककरपादः ; एकं करपादं यस्य तादृशः कार्यः । एकं करपादं [1]छेत्तव्यमित्यर्थः । यत्तु—

"अग्न्यगारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥"
"वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥"

इति **मनुयोगीश्वरवचनं**, तत् पौनःपुन्येन ताच्छील्यविषयं बहुमूल्यव्यक्तिविषयं वावधेयम् । द्वन्द्वबलात् नरहरणेऽप्ययमेव दण्डः ; "नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे" इति **बार्हस्पत्यात्** ॥ ७७ ॥

मध्यमद्रव्यापहारे दण्डमाह । अजमविं वा यः सर्वदापहरति, स एककरः कार्यः । एकः करोऽस्य छेत्तव्य इत्यर्थः ; "[2]हरन् बलादविज्ञातो हस्तच्छेदनमाप्नुयात्" इति **शङ्खलिखितस्मरणात्** ॥ ७८ ॥

धान्यं वार्षिकं श्यामाकादि । तत् यावद्दशकुम्भं योऽपहरति, स एकादशगुणं दण्ड्यः ; ततोऽधिके वधाभिधानात् । यथाह **मनुः**—

"धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

इति । सकृद्धरणे तु सार्धद्वादशपणान् दण्ड्यः ; "अजाविकेऽपहृते अर्धत्रयोदशपणाः । नकुलबिडालापहरणे त्रयः कार्षापणाः" इति **शङ्खलिखितस्मरणात्** । चकारात् फलपुष्पापहारी च । यथाह **बृहस्पतिः**—

"तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥"

इति । बलादपहारे चेदम् । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येध्माग्निकाष्ठतृणोलपपुष्पमूलफलान्यपहरन्नप्येकादशगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

"स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादिकृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम् ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ७९ ॥

[1] क्षेतव्य—ख, छ.

[2] This sentence is corrupt in ख.

सस्यानि हेमन्तवसन्तोद्भवानि व्रीहियवादीनि। तानि यावद्दशकुम्भं योऽपहरति, स एकादशगुणं दण्ड्यः। पृथक्सूत्रकरणात् ततोऽधिके सस्येऽप्यपहृते वध एवेति गम्यते। चकारात् तुलामेयानामन्येषामपि सुवर्णरजतादीनां शतन्यूनानामपहारे एकादशगुणः; "शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्" इति स्मरणात्। अयं च दण्डः ताच्छील्यप्रत्ययादभ्यासविषयो ज्ञेयः। सकृदपहारे तु विशेषमाह बृहस्पतिः— "धान्यहारी दशगुणं दाप्यस्तद्द्विगुणं दमम्" इति। दशगुणं [1]धान्यं स्वामिने दाप्यः। राज्ञे द्विगुणं दण्डमित्यर्थः॥ ८०॥

[2]सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन् विकरः॥ ८१॥ तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः॥ ८२॥

पुनरुत्तमद्रव्यापहारे परिमाणविशेषेण दण्डविशेषमाह। सुवर्णरजतोत्तमवस्त्राणामन्यतमं पञ्चाशतोऽधिकं यावच्छतमपहरन् विकरः कररहितः कार्यः; शताधिके वधाभिधानात्। सुवर्णरजतयोः पञ्चाशत्संख्या त्वत्र माषाणामेवेत्युक्तं प्राक्॥ ८१॥

ततः पञ्चाशतः ऊनं सुवर्णरजतादि अपहरन् मूल्यादेकादशगुणं दण्ड्यः। यथाह **मनुः**—

"तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते।
शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्॥"

इति॥ ८२॥

[3]सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद्भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृन्मयलोहभाण्डानामपहर्ता[4]मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः॥ ८३॥ पक्वान्नानां च॥ ८४॥ [5]पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्चकृष्णलम्॥ ८५॥ शाकमूलफलानां च॥ ८६॥

हीनद्रव्यापहारे दण्डमाह। सूत्रं कार्पासनिर्मितम्। कार्पासः तूलम्। गोमयं गोशकृत्। गुडदधिक्षीराणि प्रसिद्धानि। तक्रम् उदश्वित्। तृणं दूर्वादि। लवणं सैन्धवसामुद्रादि। मृत् गङ्गामृत्तिकादिः। भस्म आहवनीयादेः। पक्षिणः शुकादयः। मत्स्याः पाठीनादयः। घृततैले प्रसिद्धे। मांसं छागादेः। मधु

[1] दण्डं—ख, छ, ट.
[2] This Sūtra and comm. omitted in ख, ग.
[3] गुड is read after तक्र in ज, ठ.
[4] हरणे तन्मूल्यात् द्विगुणं—ज, ठ.
[5] गुल्म and पर्ण omitted in ज.

क्षौद्रम्। वैदलं शूर्पव्यजनादि। वेणुः वंशः। मृन्मयं घटकरकादि। लोहभाण्डं कटाहादि। एषामेकविंशतिद्रव्याणामपहर्ता प्रत्येकं [1]ह्रियमाणद्रव्यमूल्यात् त्रिगुणं धनं दण्ड्यः। तथाच **व्यासः**—

"अल्पधान्यापहरणे क्षीरेतद्विकृतौ तथा।
स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च त्रिगुणं नृप॥"

इति। बहुवचनात् किण्वादिग्रहणम्। देशकालादिवैषम्ये द्विगुणमपि दण्ड्यः। यथाह **मनुः**—

"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च॥
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसंभवम्॥
अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च।
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद् द्विगुणो दमः॥"

इति। द्विगुणत्रिगुणदण्डयोः देशाद्यपेक्षया व्यवस्था॥ ८३॥

पक्वान्नानि शष्कुल्यपूपादीनि। तेषामपहर्ता तन्मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः। चकारात् ओदनादीनाम्;

"पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामोदनस्य च।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः॥"

इति **नारदस्मरणात्**। अत्रापि पूर्ववत् व्यवस्था॥ ८४॥

पुष्पं चम्पकादि। हरितं क्षेत्रस्थमार्द्रं धान्यम्। गुल्मः मालत्यादिः। वल्ली गुडूच्यादिः। लता द्राक्षादिः। पर्णानि ताम्बूलीपर्णादीनि। एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् राजतान् दण्ड्यः। यथाह **कात्यायनः**—

"यत्रोक्तो माषकैर्दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत्।
कृष्णलैश्चोक्त एवं स्यादुक्तदण्डो विनिश्चितः॥"

इति। बहुवचनात् वृक्षादिग्रहणम्। यथाह **मनुः**—

"पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः॥"

इति। अपरिपूतम् [2]अनपगतबुसम्॥ ८५॥

[1] ह्रीयमान—ख, छ.
[2] अनपहृत—ग, छ, ट.

शाकं वास्तुकादि दशविधम्;

" मूलपत्रकरीराग्रफलकाष्ठविगूढकाः ।
त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ "

इति **स्मरणात्** । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । चकारादन्यदपि गोरसादि गृह्यते । यथाह **नारदः**—

" शाकानामल्पमूल्यानां हरणे फलमूलयोः ।
गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ॥ "

इति । एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् दण्ड्यः । यथाह **मनुः**—" परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च " इति । " दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः " इति पूर्वेण संबन्धः । परिपूतं परिहृतबुसम् ॥ ८६ ॥

रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ॥ ८७ ॥ अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता [1]मूल्यसमम् ॥ ८८ ॥ स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः ॥ ८९ ॥ ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ॥ ९० ॥

पुनरुत्तमद्रव्यापहरणे दण्डमाह । रत्नानां च [2]वज्रवैडूर्यादीनां [3]बहुमूल्यानामेकस्याप्यपहार्युत्तमसाहसं दण्ड्यः । ब्राह्मणविषयमेतत्; तस्य वधनिषेधात् । अन्येषां तु वध एव । यथाह **गौतमः**—" न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्य " इति । पुरुषादीनामपि रत्नपदेन ग्रहणम् । यथाह **मनुः**—

" पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ "

इति । अत्र विशेषमाहतुः **शङ्खलिखितौ**—" राजपुत्रहरणे सहस्रं शारीरो वा दण्डः । तत्कुलीनेष्वर्धम् " इति । **नारदः**—

" सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ।
दासीं च हरतो मध्यः पादस्य छेदनं तथा ॥ "

इति । कन्याविषये विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः**—

" अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाधमम् ।
दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥

[1] द्रव्य—ख, ग.
[2] वज्र omitted in ग.
[3] From here up to the middle of Sūtra 94, comm. omitted in छ.

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथाधमः ।
दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ "

इति ॥ ८७ ॥

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्तेरेकोपाधिना दण्डमाह । यानि उत्तममध्यमाधमकोटिष्वनुक्तानि द्रव्याणि अधान्यतुषादीनि, तेषामपहर्ता तन्मूल्यसमं दण्ड्यः ॥ ८८ ॥

सर्वस्तेयशेषमाह । स्तेनाः चोराः; सर्वमपहृतं धनं सारमसारं वा यत्र दशैकादशगुणादिदण्डः, तत्र दशैकादशगुणम्; यत्र मूल्यसमं, तत्र समं तदेव द्रव्यं तत्सजातीयं तन्मूल्यं वा धनिकस्य स्वामिनो दाप्याः ॥८९॥

उक्तदण्डविधेः कालमाह । ततः अपहृतद्रव्यदापनानन्तरमभिहितस्य दण्डस्य प्रयोगः अनुष्ठानं कार्यम्;

" संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।
प्रदाप्यापहृतं दण्ड्याः क्रमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥ "

इति **बार्हस्पत्यात्** ॥ ९० ॥

[1]येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणपञ्चविंशतिं दण्ड्यः ॥ ९१ ॥ आसनार्हस्यासनमददच्च ॥ ९२ ॥ पूजार्हमपूजयंश्च ॥ ९३ ॥ [2]प्रातिवेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रमणे च ॥ ९४ ॥ निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च ॥ ९५ ॥ निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा [3]चाभुञ्जानः सुवर्णमाषकम् ॥ ९६ ॥ निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नम् ॥ ९७ ॥

स्तेयप्रसङ्गात् पुनरपि साहसविषयमवशिष्टं दण्डमाह । येषां वृद्धादीनां पन्था देय इति वक्ष्यते, तेषां पन्थानमदत्त्वा कार्षापणानां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । गुर्वादिविषये तु **मनुः**—

" मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः ॥ "

इति ॥ ९१ ॥

आसनार्हस्यातिथ्यादेर्वक्ष्यमाणस्यासनमप्रयच्छंश्च पञ्चविंशतिं कार्षापणान् दण्ड्यः । चकारात् अनभ्युत्तिष्ठंश्च;

" ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ "

इति **मनुनानभ्युत्थाने** दोषाभिधानात् ॥ ९२ ॥

[1] Text from here up to the end of Sūtra 94 corrupt in क.
[2] प्रतिवेश्म—ठ.
[3] न भुञ्जानः—ठ.

पूजार्हं मधुपर्कार्हं वक्ष्यमाणं स्नातकादिकं विभवे सति अपूजने[1] पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः। चकारात् उक्तोऽप्रतिवदंश्चाभिवादितोऽप्रत्यभिवादयंश्च[2] ॥ ९३ ॥

वेशः वेश्म। [3]तस्य प्रति संनिहितं संमुखं पार्श्वस्थं च वेश्म प्रतिवेशः। तत्र भवाः प्रातिवेश्याश्च ते ब्राह्मणाश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणाः। तेषां श्रुतवृत्तसंपन्नानां निमन्त्रणातिक्रमणे कल्याणादावभोजने पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः। इदं च प्रामादिके। बुद्धिपूर्वके तु सुवर्णमाषकं दण्ड्यः। यथाह **मनुः**—

"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे।
अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकम्॥"

इति। अयं च दण्डः द्विगुणभोज्यदानानन्तरम्। कल्याणदर्शनार्थमनिमन्त्रणे तु **योगीश्वरः**—

"तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे॥"

इति। चकारात् दानातिक्रमणे च। यथाह **कात्यायनः**—

"संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्।
यद्दाति तमुल्लङ्घ्य तस्य स्तेयेन लिप्यते॥"

इति। अधीयानत्वविशेषणात् मूर्खातिक्रमे न दोषः। यथा **स** एव—

"यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्थ्यगुणान्वितः।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥"

इति॥ ९४ ॥

योग्यं ब्राह्मणं निमन्त्र्याभोजयंश्च पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः। चकारात् द्विगुणभोज्यं दाप्यः। प्रामादिके चेदम्। बुद्धिपूर्वके तु हिरण्यमाषकं दण्ड्यः। यथाह **मनुः**—

"श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम्॥"

इति॥ ९५ ॥

निमन्त्रितो निमन्त्रणं स्वीकृत्य यदि न भुङ्क्ते, तदा सुवर्णमाषकं दण्ड्यः। निमन्त्रित इत्येकत्वनिर्देशात् एकब्राह्मणके कर्मणि निमन्त्रितस्याभोजनदण्डं ज्ञेयम्। बहुषु निमन्त्रितेष्वेकस्याभोजने नायं दण्डः;

[1] अपूजयन्—ग. [2] अनभिवादयंश्च—ग, घ. [3] तत्र—ख.

किंतु दण्डान्तरं कल्प्यम्। सुवर्णपदं निरुपपदे माषके रजतप्राप्त्यर्थम्। तदुक्तं प्राक्—"यत्रोक्तो माषकैर्दण्डः" इत्यनेन। इदं चात्यक्तपरान्नभोजनविषयम्;

"आमन्त्रितस्तु यो विप्रो वर्तमानः [1]प्रतिग्रहे।
निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम्॥"

इति मात्स्यात्। चकारात् प्रतिग्रहं स्वीकृत्याप्रतिग्राही च; "वर्तमानः प्रतिग्रहे" इत्युक्तवचनात्॥ ९६ ॥

निमन्त्रितोऽभुञ्जानो निमन्त्रयितुर्द्विगुणमन्नं च दाप्यः। चकारात् प्रतिग्राह्यं च॥ ९७ ॥

अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयिता षोडश सुवर्णान्॥ ९८॥ जात्यपहारिणा शतम्॥ ९९॥ सुरया वध्यः॥ १००॥ क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्धम्॥ १०१॥ वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि॥ १०२॥ शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम्॥ १०३॥

अभक्ष्यं विष्ठादि। तेन प्रच्छन्नभोजितेन ब्राह्मणस्य दूषयिता दोषोत्पादयिता षोडश सुवर्णान् दण्ड्यः॥ ९८ ॥

जात्यपहारिणा लशुनादिना प्रच्छन्नभोजितेन यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स शतं सुवर्णान् दण्ड्यः॥ ९९ ॥

सुरया पैष्ट्याद्यन्यतमया निगूढं पायितया यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स वध्यः ब्राह्मणव्यतिरिक्तश्चेत्। स तु कृताङ्को विवास्यः। एवं सर्वत्र॥ १०० ॥

यः क्षत्रियमभक्ष्यादिना दूषयति, स तदर्धम् अष्टौ सुवर्णान् दण्ड्यः। एवं जात्यपहारेऽप्यर्धेन पञ्चाशत्सुवर्णैन दण्ड्यः। पैष्ट्यादिसुरया क्षत्रियादीनामपि दूषणे वध्य एव॥ १०१ ॥

यो वैश्यमभक्ष्यादिना दूषयति, स तेषामष्टानामप्यर्धं चतुरः सुवर्णान् दण्ड्यः। एवं जात्यपहारे पञ्चविंशतिम्। पैष्ट्यादिसुरया तु वध्य एव॥ १०२ ॥

शूद्रं योऽभक्ष्यादिना दूषयति, स प्रथमसाहसं दण्ड्यः। एवं जात्यपहारे सार्धद्वादशसुवर्णान्। सुरया पैष्ट्यादिकया वध्य एव; शूद्रस्यापि सुरापाननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्;

"अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड्य उत्तमसाहसम्।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम्॥"

[1] परिग्रहे—छ.

इति **योगिस्मरणात्**। यत्तु—

" अभक्ष्यमथवापेयं वैश्यादीनाशयन् द्विजान्।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डान् दद्याद्यथाक्रमम् ॥
पणाच्छूद्रो भवेद्दण्ड्यश्चतुष्पञ्चाशदेव तु।
आशितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्ततः ॥"

इति **मानवं** दण्डाल्पत्वं, तदल्पप्रायश्चित्ताभक्ष्यापेयविषयमिति ध्येयम्। आशितार इति आशयितार इत्यर्थे छान्दसम्। विषयेभ्यो निर्गताः निर्विषयाः; राष्ट्रबहिष्कृता[1] इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अस्पृश्यः कामकारेण स्पृशन्[2] स्पृश्यं त्रैवर्णिकं[3] वध्यः ॥ १०४ ॥ रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ॥ १०५ ॥ पथ्युद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी[4] पणशतम् ॥ १०६ ॥ तच्चापास्यात् ॥ १०७ ॥

अस्पृश्यश्चाण्डालादिः कामकारेण बुद्धिपूर्वकं स्पृश्यं त्रैवर्णिकं स्पृशन् वध्यः। यत्तु "चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्, शतदण्डभाक्" इति **योगिस्मरणं**, तत् विवाहादिमहोत्सवसंमर्दे द्रष्टव्यम् ॥ १०४ ॥

रजस्वलां बुद्धिपूर्वकं त्रैवर्णिकान् स्पृशन्तीं शिफाभिः वटप्ररोहैः ताडयेत् ॥ १०५ ॥

पथि मार्गे। उद्यानं पुष्पवाटिका; उदकमुदकाशयः तटाकादिः; एषां समीपे मूत्रपुरीषाद्यशुचिकारी पणशतं दण्ड्यः ॥ १०६ ॥

तच्च मूत्रपुरीषादि अपास्यात् अपसारयेत्। चकारात् अमेध्यसंसृष्टं मृदाद्यपि। यत्तु—

" समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥
आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥"

इति **मानवं**, तत् श्लेष्माद्यमेध्याभिप्रायम्। परिभाषणं 'भूयोऽप्येवं न कार्यम्' इति संवित्; भर्त्सनं वा। तीर्थादिविषये तु विशेषमाह **कात्यायनः**—

" तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत्।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥"

इति ॥ १०७ ॥

[1] बहिर्भूताः—ख, छ, ट.
[2] स्पृशन् वध्यः—ठ.
[3] त्रैवर्णिकं omitted in ख.
[4] त्यागी—ठ.

गृहभूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसम् ॥ १०८ ॥ तच्च योजयेत् ॥ १०९ ॥ गृहे पीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ॥ ११० ॥

पुनर्दण्डपारुष्ये दण्डमाह। गृहं घट्टशालादि। भूः अङ्गणादिः। कुड्यं भित्तिः। आदिशब्दात् द्वारप्राकारादि। तदुपभेत्ता तन्नाशको मध्यमसाहसं दण्ड्यः। इदं च प्रस्तरादिबद्धगृहविषयम्; दण्डभूयस्त्वात्। इष्टकादिबद्धविषये तु **कात्यायनः**—

" प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तु वा।
बध्नीयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥"

इति। राजकीयप्राकारादिभेदने तु **मनुः**—

" प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम्।
द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥"

इति ॥ १०८ ॥

तच्च पातितं गृहभित्त्यादि पुनर्योजयेत् उत्थापयेत्; तदुत्थापनद्रव्यं दद्यादित्यर्थः। यत्तु—

" अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने।
पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

इति **योगिवचनं**, तत् मृदादिभित्तिविषयम् ॥ १०९ ॥

परगृहे पीडाकरं कण्टकपुत्तलिकादि द्रव्यं क्षिपन् पणशतं दण्ड्यः। यत्तु—

" दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा।
षोडशाद्यः पणान् दण्ड्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥"

इति **योगिवचनं**, तत् कण्टकादिप्रक्षेपे विषसर्पादिप्रक्षेपे च द्रष्टव्यम् ॥ ११० ॥

साधारणापलापी च ॥ १११ ॥ [1]प्रेषितस्याप्रदाता च ॥ ११२ ॥ [2]पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च ॥ ११३ ॥ न च तान् जह्यात् ॥ ११४ ॥

एवमुक्तावशिष्टदण्डपारुष्ये दण्डमभिधाय, पुनः साहसे तं प्रस्तौति। तत्रापराधविशेषे दण्डमाह। अनेकस्वामिकं द्रव्यं साधारणम्। तस्यापलपनशीलः पणशतं दण्ड्यः। चकारात् दासीगर्भविनाशकश्च; "साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत्, शतदण्डभाक्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १११ ॥

[1] प्रोषितस्य—क.
[2] पितृपुत्रार्य—ठ.

देवब्राह्मणार्थं प्रेषितस्यार्थस्य लोभेनाप्रदाता च पणशतं दण्ड्यः । चकारात् अर्घ्याक्रोशकादिग्रहणम् ; "अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद् भ्रातृभार्याप्रहारकः" इति **योगिस्मरणात्** । यत्त्वत्र "पञ्चाशत्पणको दण्ड एषामिति विनिश्चयः" इति तदीयमेवाल्पदण्डाभिधानं, तत् प्रामादिकाप्रदानादिविषयम् ॥ ११२ ॥

पिता जनकः । पुत्र औरसः । आचार्य उपनीयाध्यापयिता । याज्यो यजमानः । ऋत्विक् वृतः सन् कर्मकरः । एषामन्योन्यस्यापतितस्य त्यागी च शतं दण्ड्यः ;

"पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदंपत्याचार्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । चकारात् स्वसृभ्रातृदंपतिशिष्याणां ग्रहणम् । अपतितत्वं शक्तादेरप्युपलक्षणम् ;

"ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥"

इति **मानवात्** । त्यागः प्रवासोपलक्षणम् ; "अथ चेत् प्रतिषिद्धः प्रवासे कामादन्यत्र प्राप्तः सवने ऋत्विक् शतं दण्ड्यः" इति **शङ्खलिखितस्मरणात्** । इदं चाकामतः । कामतो द्विशतम् । यथाहतु**स्तावेव**— "कामाच्चेदपतितं याज्यं त्यजेदृत्विक् प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम् । याज्यश्चेत् तदेवाप्नुयात् त्यागे ऋत्विजोऽपतितस्य" इति । अस्यापवादमाहतु**स्तावेव**—"काममपतितमश्रोत्रियं[1] त्यजेद्याज्यमभिशस्तमदातारम्" इति ॥११३॥

तान् पित्रादीन् न जह्यात्, न त्यजेत् । चकारात् गुणवत्सपिण्डग्रहणम् । तथाच **शङ्खलिखितौ**— "अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः" इति । त्यागोऽतिक्रमस्याप्युपलक्षणम् ; "न मातापितरावतिक्रमेन्न गुरुं त्रयाणां व्यतिक्रमादङ्गच्छेदः" इति तयोरेव **स्मरणात्** । दण्डविधानादेवात्याज्यत्वे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणं त्रयाणामपाङ्क्तेयत्वश्राद्धपरिहार्यत्वयोर्ज्ञापनार्थम् । तच्च द्व्यशीतितमे स्पष्टयिष्यते । अयं च शतदण्डोऽकामतस्त्यागे । कामतस्त्यागे तु द्विशतो दण्डः । यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**— "अत्याज्या माता" इत्युपक्रम्य "यस्त्यजेत् कामादपतितान् स दण्डं प्राप्नुयाद् द्विशतम्" इति । अत्यन्ताभिनिवेशेन त्यागे तु षट्शतम् । यथाह **मनुः**—

"न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दाप्यः शतानि षट् ॥"

इति ॥ ११४ ॥

शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च ॥ ११५ ॥ अयोग्यकर्मकारी [2]च ॥ ११६ ॥ समुद्रगृहभेदकश्च ॥ ११७ ॥ [3]अनियुक्तः शपथकारी ॥ ११८ ॥

[1] श्रोत्रियं—ख, ट. [2] वा—छ. [3] अभियुक्तशपथ—ट; अनियुक्तश्च—ठ.

शूद्राश्च ते प्रव्रजिताश्च शूद्रप्रव्रजिताः, दिगम्बरादयः । तेषां दैवे पित्र्ये च भोजयिता शतं दण्ड्यः । चकारात् स्वच्छन्दविधवागामी च ; "स्वच्छन्दविधवागामी" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ११५ ॥

यत् यस्य योग्यं न भवति, यथा अनुपनीतस्याध्ययनम्, तादृशकर्मकारी च शतं दण्ड्यः । चकारात् सामन्ताद्यपकारी च ; "सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः" इति **योगिस्मरणात्** । यत्त्वत्र [1]त्रयोविंशतिपणकदण्डाभिधानं, तत् अनावृत्त्यभिप्रायम् ; मूलोक्तस्य ताच्छील्यप्रत्ययेनावृत्तिविषयत्वात् ॥ ११६ ॥

राजादिमुद्रया सह वर्तमानं समुद्रम् । तादृशगृहस्य भेदकः उद्घाटयिता शतं दण्ड्यः । चकारात् समुद्रपरिवर्तकश्च ;

"समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । समुद्रं सपिधानं करण्डकादि ; तस्य परिवर्तो व्यत्यासः । सारभाण्डं कर्पूरादि । यत्तु "समुद्रगृहभेदकृत् । पञ्चाशत्पणको दण्ड एषाम्" इति **योगिस्मरणं**, तत् स्वामिमुद्रितविषयम् ॥ ११७ ॥

राज्ञा सभ्यैर्वा अनियुक्तः अनादिष्टः शपथं विप्रपादस्पर्शपूर्वकं यः करोति, स शतं दण्ड्यः । "अयुक्तं शपथं कुर्वन्" इति **योगीश्वरः** । 'मातरं ग्रहीष्यामि' इत्याद्ययुक्तमिति तदर्थः ॥ ११८ ॥

पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी ॥ ११९ ॥ [2]पितापुत्रविरोधे साक्षिणां दशपणो दण्डः ॥ १२० ॥ यस्तयोश्चान्तरे[3] स्यात् तस्योत्तमसाहसः ॥ १२१ ॥

पशूनां वृषादीनां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेः अण्डनिष्कासनादिना उपघातकारी विनाशकः शतं दण्ड्यः । यथाह **योगीश्वरः**—"वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः" इति । 'शतदण्डभाक्' इति शेषः । क्षुद्रग्रहणादश्वादिषु द्विगुणः ; "महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणः स्मृतः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ११९ ॥

पितापुत्रयोर्विरोधे द्रव्यादिविषयविवादे ये कलहाभिवृद्ध्यभिसंधिना साक्ष्यं कुर्वन्ति, तेषां दशपणो दण्डः ॥ १२० ॥

यः पुनः तयोः पितापुत्रयोरन्तरे मध्ये अभिनिवेशेन पणदानाय धनदानाय वा प्रतिभूः स्यात्, तस्योत्तमसाहसो दण्डः । यत्तु—

"पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात् तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥"

[1] पञ्चाशत्पणक—छ, ट. [2] पितृपुत्रविरोधेषु—ठ. [3] सान्तरः—उ.

इति योगिस्मरणं, तत् व्यवहारमार्गेणापि साक्ष्यप्रातिभाव्यकरणे अतिप्रसङ्गनिवृत्तये द्रष्टव्यम् । अल्पाभिनिवेशे तु अष्टशतम् । यथाहतुः शङ्खलिखितौ—"पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्तिष्ठेत् स दण्ड्यस्त्रीन् कार्षापणान् । यश्चान्तरे गच्छेत्, सोऽप्यष्टशतं दाप्यः" इति । अष्टाधिकशतमित्यर्थः । चकारात् दंपत्यादिग्रहणम् ;

"गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥"

इत्यत्र पित्रादिसाधर्म्याधिगमात् ॥ १२१ ॥

तुलामानकूटकर्तुश्च ॥ १२२ ॥ [1]तदकूटे कूटवादिनश्च ॥ १२३ ॥ [2]द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च ॥ १२४ ॥

तुला तोलनदण्डः । मानं कुडवाढकादि । चकारात् द्रम्मादिनाणकस्य कूटव्यवहर्तुश्च ग्रहणम् । एतेषां यः कूटं देशप्रसिद्धपरिहारेण न्यूनाधिकभावकल्पितमुद्रामुद्रितत्वं द्रव्यान्तरगर्भत्वं [3]च करोति, तस्योत्तमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥"

इति ॥ १२२ ॥

तस्य तुलादेः अकूटं शुद्धिः; तस्यामपि यः कूटं वदति, चकारात् कूटमप्यकूटं वदति, तस्याप्युत्तमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

"अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।
स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥"

इति ॥ १२३ ॥

द्रव्याणां सुवर्णरजतादीनां यत् प्रतिरूपं रसवेधाद्यापादितस्वर्णादिसादृश्यं ताम्रादि ; तद्विक्रयोऽस्यास्तीति विक्रयी । तस्य विक्रयिकस्य विक्रेतुः उत्तमसाहसो दण्डः । चकारात् कर्णनासाच्छेदश्च । यथाह योगीश्वरः—

"कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥"

[1] तदकूटवादिनश्च—ठ. [2] द्रव्यग्रहणप्रतिरूपपरिक्रामकस्य च—क; द्रव्याणां omitted in ज. [3] वा—छ, ट.

इति । यत्तु तेनैव—

"मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥"

इत्युक्तं, तत् परिगणितद्रव्येष्वेवेति ध्येयम् ॥ १२४ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम् ॥ १२५ ॥ [1]प्रत्येकं विक्रीणतां [2]च ॥ १२६ ॥

एवं साहसे दण्डोऽभिहितः । सांप्रतं संभूय समुत्थाने दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

"वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।
तत् संभूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् "

इति । तत्र वणिजां दण्डमाह । ये पुनर्वणिजः संभूय मिलित्वा देशान्तरगतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना अवरुन्धन्ति निर्बध्नन्ति, तेषां प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः; वक्ष्यमाणस्य प्रत्येकपदस्य मध्यस्थतयात्राप्यन्वयात् ॥ १२५ ॥

ये च स्वीयं पण्यमनर्घेणाधिकमूल्येन विक्रीणन्ति, तेषामपि प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

"संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥"

इति । तेषां च लाभालाभव्यवस्थामाह स एव—

"समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥"

इति । संविच्च लौकिकी अलौकिकी च । लौकिकी वणिगादिषु । अलौकिकी ऋत्विक्षु । यथाह मनुः—

"ऋत्विजः समवेतास्तु यदा सत्रे निमन्त्रिताः ।
कुर्युर्यथार्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ॥"

इति । दक्षिणाविभागं चाह कात्यायनः—"द्वादश द्वादशाद्येभ्यः, षट् षट् द्वितीयेभ्यः, चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यः, तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इति । आद्याः होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः । द्वितीयाः मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसि-

[1] प्रत्येकं वा—ठ. [2] च omitted in ठ.

प्रस्तोतारः। तृतीयाः अच्छावाकनेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्तारः। इतरे ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्याः। वृतस्य त्यागे अंशमाह **मनुः**—

" ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः॥"

इति। सह कर्तृभिः सहकारिभिरित्यर्थः। अत्र विशेषान्तरमाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"अथ ऋत्विजि वृते यदि पश्चादन्यं वृणुयात् पूर्ववृतस्यैव दक्षिणा। यः पश्चात् वृतः, स किंचिल्लभते। अथ प्रवासश्चेत् कालं निमित्तं चावेक्षमाणस्तं कालमुदीक्षेत। नान्तरा यजेत। स्यादात्ययिको वा, तं क्रतुं संपादयेत्। प्रोष्य प्रत्यागतश्च किंचिल्लभते। स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् कुलोपाध्यायः। एवं व्याधितपतितोन्मत्तप्रहीणप्रध्वस्तेषु संप्रसादकरणमृत्विक्षु" इति। कालः, पक्षमासादिः। निमित्तम्, विवाहादि। आत्ययिकः, कालान्तरे अशक्यः। प्रहीणः, अभिशापादिना त्यक्तः। प्रध्वस्तः, अतिवृद्धः। संप्रसादकरणम्, तेषां संतोषोत्पादनम्॥ १२६॥

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं दाप्यः॥ १२७॥ राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः॥ १२८॥

एवं संभूय समुत्थाने दण्डोऽभिहितः। इदानीं विक्रीयासंप्रदाने दण्डं प्रस्तौति। तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते॥
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा।
क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते॥
षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः।
गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया॥"

इति। गणिमम्, आम्रादि। तुलिमम्, धान्यादि। मेयम्, तैलक्षीरादि। क्रियया, दोहनवाहनादिकया गवाश्वादि। रूपतः, पण्याङ्गनादि। श्रिया, संपदा ग्रामारामादि; कान्त्या वा रत्नादि।

तत्र षड्विधमपि [1]पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छन्तं प्रत्याह। गृहीतं मूल्यं विक्रेत्रा यस्य तत् गृहीतमूल्यं पण्यं, क्रेतुः क्रेत्रे स्वदेशवासिने याच्यमानोऽपि यो विक्रेता नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं दाप्यः। अयमभिसंधिः—यत् शतेन क्रीतं याच्यमानो न प्रयच्छति, तदेव यदि कालान्तरे पञ्चाशता हीनमूल्येन जातं, तत्रोदयेनावशिष्टेन पञ्चाशता सह तत् पण्यं क्रेत्रे विक्रेता दापनीयः। नैवेत्यवधारणात् अर्धपादादौ दत्ते तु

[1] द्रव्यं—ख, ग, छ, ट.

यावदवशिष्टं तस्यैव यावन्मूल्यमवहीयेत, तेनैव सह तावदेवाशिष्टं क्रेत्रे विक्रेता दापनीयः। यथाह **नारदः**—

" अर्घं चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत्।
स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभं वा दिगागतः॥"

इति। यदा तु अर्घह्रासो नास्ति, किंतु क्रयकाले कालान्तरे च तुल्य एवार्घः, तदा तत् पण्यं तस्मिन् देशे क्रयकाले विक्रीणतो यो लाभः, तेनोदयेन सह तत् क्रेत्रे विक्रेता दापनीयः। यदि तु क्रेता देशान्तरादागतः, तदा तत्पण्यमादाय स्वदेशे गत्वा विक्रीणतो यो लाभः, तत्सहितं पण्यं दाप्यः; "दिग्लाभं वा दिगागतः" इति **स्मरणात्**। यदा तु गृहधेन्वादिकं गृहीतमूल्यं न प्रयच्छति, तदा तदुपभोगरूपेणोदयेन सहितं दाप्यः। यथाह **नारदः**—

" विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति।
स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्॥"

इति। क्षयः, उपभोगः। क्रियाफलं, दुग्धादि। इदमपि अननुशये। अनुशये तु **मनुराह**—

" क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत्।
सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च॥"

इति। विशेषान्तरमाह **योगीश्वरः**—

" दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम्।
बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्॥"

इति॥ १२७॥

तस्य दण्डमाह। गृहीतमूल्यं पण्यं याच्यमानोऽप्यप्रयच्छन् राज्ञा पणशतं दण्ड्यः॥ १२८॥

क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात्॥ १२९॥ राजनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः॥ १३०॥

एवं विक्रीतानुशयोऽभिहितः। इदानीं क्रीतानुशयं प्रस्तौति। तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते॥"

इति । तदेतदुभयमेकं विवादपदम्; "क्रयविक्रयानुशयः" इति **मनु**स्मरणात् । तत्र क्रेतृदोषं विविनक्ति । क्रीतं दत्तमूल्यं पण्यं दीयमानमप्यक्रीणतः अगृह्णतः यद्युपहन्येत, तदासौ हानिः क्रेतुरेव स्यात्; न विक्रेतुः, दीयमानाग्रहणरूपोक्तदोषेण नष्टत्वात् । यथाह **नारदः**—

> "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
> स एवास्य भवेद्दोषो न क्रीतं यत् प्रतीच्छति ॥"

इति । यदि पुनर्याच्यमानोऽपि विक्रेता न प्रयच्छति, तदा विक्रेतुरेवासौ हानिः । यथाह **स एव**—

> "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
> विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥"

इति ॥ १२९ ॥

यत् राज्ञा विशेषतो निषिद्धं 'नेदमन्यत्र विक्रेयम्' इति, तद्विक्रीणतः तस्यैव वस्तुनोऽपहारः कार्यः । निषेधोऽयोग्यतामपि गमयति । यथाह **योगीश्वरः**—"व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत्" इति ॥ १३० ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दशपणान् दण्ड्यः[1] **॥ १३१ ॥ ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां**[2]**नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च ॥ १३२ ॥ तच्च तेषां दद्यात्**[3] **॥ १३३ ॥**

संभूय समुत्थाने वक्तव्यावशिष्टं शौल्किकं दण्डमाह । तीर्यतेऽनेनेति तरः नौकादिः । तच्छुल्काधिकारी तरिकः । तदाह **मनुः**—

> "पणं याने तरे दाप्यः पौरुषेऽर्धपणं तरे ।
> पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥
> भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
> रिक्तभाण्डानि यत्किंचित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥"

इति । स यदि स्थलजं स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति, तदा दश पणान् दण्ड्यः । स्थलजं शुल्कमुक्तं तृतीयाध्याये 'स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात्' इत्यादिना ॥ १३१ ॥

[1] दाप्यः—ठ. [2] तरिणां तारिकः शुल्कमाददानश्च—ठ. [3] जह्यात्—ठ.

तदेवं द्विविधं शुल्कमुक्तं भवति । तदुभयशेषातिक्रमे दण्डमाह । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । वानप्रस्थः तृतीयाश्रमः । भिक्षुः संन्यासी । गुर्विणी गर्भिणी । तीर्थानुसारी निरन्तरं तीर्थसेवी । एतेषां शुल्कमाददानो नाविकः जलशुल्काधिकारी, शौल्किकः स्थलशुल्काधिकारी च दश पणान् दण्ड्यः । अनेनैषां शुल्कं न ग्राह्यमित्युक्तं भवति । तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

> "न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
> न भैक्ष्यलब्धे न धृतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥"

इति । गर्भिण्यां विशेषमाह **मनुः**—

> "गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
> ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥"

इति ॥ १३२ ॥

तेषां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां गृहीतमपि शुल्कं परावर्त्य दद्यात् ॥ १३३ ॥

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ॥ १३४ ॥ उपधिदेविनां संदंशच्छेदः[1] **॥ १३५ ॥ ग्रन्थिभेदकानां च ॥ १३६ ॥** [2]**उत्क्षेपकानां च करच्छेदः ॥ १३७ ॥**

एवं संभूय समुत्थाने वक्तव्यावशिष्टो दण्डोऽभिहितः । इदानीं द्यूतसमाह्वये दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

> "अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।
> पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥"

इति । अक्षाः पाशाः । वध्रः चर्मपट्टिका । शलाकाः दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरश्राः । आद्यशब्दात्

> "काकिन्यो वर्धकाश्चैव शलाका शोप एव च ।
> अक्षाः सबीजाः कुरुका द्यूतोपकरणानि षट् ॥"

इति **स्मृत्यन्तरोक्तं** ग्राह्यम् । काकिन्यः कपर्दिकाः । शोपः चतुरङ्गं काष्ठादिनिर्मितं सैन्यम् । सबीजाः गुप्तबीजाः, कुरुका मुष्टयः । एतैः पणपूर्विका क्रीडा द्यूतम् । वयोभिः कुक्कुटादिभिः । चकारात् मेषमहिषादिभिश्च देवनं समाह्वय इति । **मनुः**—

> "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
> प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥"

[1] मर्मच्छेदः—ठ. [2] This Sūtra omitted in ख, ग.

इति । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तत्र कूटाक्षदेविनां दण्डमाह । द्यूते पूर्वोक्तकपटविकटैरक्षादिभिर्ये दीव्यन्ति, तेषां करच्छेदः कार्यः ॥ १३४ ॥

अन्यवञ्चनार्थं द्वित्रिसंप्रतिपत्तिहस्तचातुर्याद्यभिमतपातनं मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनं वा उपधिः; तेन ये दीव्यन्ति, तेषां संदंशच्छेदः । तर्जन्यङ्गुष्ठौ संदंशः; तस्य छेदः कार्यः । यत्तु **योगीश्वरेण** तेषां निर्वासनमुक्तम् "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिजीविनः" इति, तत् ब्राह्मणविषयम्; तस्य शारीरदण्डनिषेधात् । चिह्नं श्वपदस्य । निर्वासने च विशेषमाह **नारदः**—

"कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्ज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥"

इति । यत्तु—

"द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रं च द्विजलिङ्गिनम् ॥"

इति **मनुना** द्यूतं निषिद्धं, तत् कूटद्यूतविषयं राजाविदितद्यूतविषयं वा वेदितव्यम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।
तत् प्रवर्तितमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥"

इति । राजभागो राजसभिकसंप्रतिपत्त्या यावान् कृतो भवति, तावानेव । यथाह **योगीश्वरः**—"स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्" इति । तद्वृत्तिं त्वाह **स** एव—

"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥"

इति । ग्लहः पणः, तस्मिन् । शतिका शतपरिमिता अधिका वा वृद्धिः लाभो यस्य, तस्मात् धूर्तकितवात् निपुणदेविनः पञ्चकं शतं शते पञ्चकम् । इतरात् अनिपुणकितवात् पराजितात् दशकं शतं, शते दशकं सभिकः [1]द्यूतसभापतिः राजभागं देविनामुत्तमभागं च वृद्धिं गृह्णीयादित्यर्थः । समाह्वयस्तु द्यूतधर्मक एवेति न पृथग्विधानम् । यथाह **स** एव—"एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" इति ॥ १३५ ॥

प्रसङ्गात् पुनः स्तेयदण्डमाह । [2]वस्त्रावबद्धं द्रव्यं विस्रस्योत्कृत्य वा ये अपहरन्ति, ते ग्रन्थिभेदकाः; [3]तेषां संदंशच्छेदः ॥ १३६ ॥

ये वस्त्रपात्रादि उत्क्षिप्यापहरन्ति, ते उत्क्षेपकाः । तेषां करच्छेदः कार्यः । प्रस्तुतेऽपि करच्छेदे व्यवायान्नानुषङ्ग इति पुनरुपादानम् । द्वितीयापराधे करं पादं चैकं छिन्द्यात् । यथाह **योगीश्वरः**—

[1] राजसभापतिः—ख, ग, ट.
[2] वस्त्राञ्चलबद्धं—ग, छ.
[3] तेषां संदंश to ते उत्क्षेपकाः omitted in ख, ग, ट.

"उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥"

इति । तृतीयापराधे वध एव । यथाह **मनुः**—

"अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"

इति ॥ १३७ ॥

दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः ॥ १३८ ॥ विनष्टपशुमूल्यं च स्वामिने दद्यात् ॥ १३९ ॥ अननुज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिं कार्षापणान् ॥ १४० ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्येदानीं स्वामिपालविवादे दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणं त्ववयवार्थप्रसिद्ध्यैव सिद्धमित्यभिप्रेत्याह **मनुः**—

"पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥"

इति । तत्र दोषकार्यं वक्तुं पालदोषं विविनक्ति । पशूनां गवादीनां दिवा दिवसे वृकाद्युपघाते वृकश्वसृगालादिभिरुपघाते कृते, असौ पालस्यैव दोषोऽवगन्तव्यः, यद्यसौ पालो वृकाद्यवरुद्धांस्तान् मोचयितुं न यतेत । यथाह **मनुः**—

"अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् ॥"

इति । वृकैः संरुद्धे इति वचनात् असंरुद्धानामाकस्मिकवृकाद्युपघाते न [1]पालदोषः । यथाह **स** एव—

"तासां चेदनिरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥"

इति । दिवाग्रहणात् रात्रौ स्वामिगृहे उपघाते स्वामिन एव दोषः । दिवारात्रं पालाधीनयोगक्षेमतायां पुनः पालस्यैव । यथाह **मनुः**—

"दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत् स्यात् पालो वक्तव्यतामियात् ॥"

[1] पाले—ख, ट.

इति। वृकग्रहणात् व्याघ्रादिभिरनिवार्यैर्हते न दोषः। यथाह **नारदः**—

"व्याघ्रादिभिर्हतो वापि वज्राशनिहतोऽपि वा।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्॥"

इति। अनायतीत्यपि सत्यां शक्तौ। ग्रहणादिना त्वशक्तौ न दोषः। यथाह **व्यासः**—

"पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रे सविभ्रमे।
यत् प्रनष्टं हृतं वापि न पालस्तत्र किल्बिषी॥"

इति। स्वाशक्त्या स्वामिने चेन्निवेदयति, तदापि न दोषः। यथाह **मनुः**—

"विज्ञाप्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति॥"

इति॥ १३८॥

इदानीं दोषनिर्णयकार्यमाह। पालदोषेणोपेक्षादिना विनष्टानां पशूनां मूल्यं पशुस्वामिने पालो दद्यात्। चकारात् राजदण्डमपि। यथाह **नारदः**—

"अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने वानिवेदयन्।
वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि॥"

इति। विनयप्रमाणमाह **योगीश्वरः**—

"पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो मूल्यमेव च॥"

इति। अव्यायच्छन् अयतमानः। अविक्रोशन् गोपान्तरमनाकारयन्। स्वामिने वानिवेदयन्नित्यनेन तन्निवेदने न मूल्यादिदानमित्युक्तं भवति। इदमपि कृतवेतने पाले। यथाह **योगीश्वरः**—

"यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा।
प्रमादमृतनष्टांश्च स दाप्यः कृतवेतनः॥"

इति। वेतनं च द्वेधा—पशुवेतनं क्षीरवेतनं चेति। पशुवेतनमाह **नारदः**—

"गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशते भृतिः।
प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि॥"

इति। क्षीरवेतनमाह **मनुः**—

"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः॥"

इति। दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये उत्कृष्टामेकां प्रत्यहं दुग्ध्वा दुग्धं गृह्णीयादित्यर्थः। क्षीरशून्यानां तु तन्मूल्यं कल्पनीयम्। न्यूनाधिकसंख्यानामप्यनयैव दिशा कल्पना। पालान्तरेऽप्ययमेव विधिरित्याह **नारदः**—

"अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः।
मृतेषु च विशुद्धः स्याद्वालशृङ्गादिदर्शनात्॥"

इति॥ १३९॥

[1]अननुज्ञातदोहने दण्डमाह। स्वभृत्यर्थमेव स्वाम्यननुज्ञातां दोग्ध्रीं दुहन् पालः पञ्चविंशतिं कार्षापणान् 'दण्ड्यः' इत्यग्रिमस्यानुषङ्गः। स्वामिने दद्यादित्यस्यानुषङ्गे तु न्यायविरोधः; स्वामिनो दण्डानधिकारात्, मूल्यस्य वाधिक्येनायुक्तत्वात्। भृतिं विना त्वननुमतदोहने 'सूत्रकार्पास' इति सूत्रोक्तो मूल्यात् त्रिगुणो दण्डो द्रष्टव्यः॥ १४०॥

महिषी चेत् सस्यनाशं कुर्यात्, तत्पालस्त्वष्टौ माषान् दण्ड्यः॥ १४१॥ अपालायाः स्वामी॥ १४२॥ अश्वस्तूष्ट्रो गर्दभो वा॥ १४३॥ गौश्चेत् तदर्धम्॥ १४४॥ तदर्धमजाविकम्[2]॥ १४५॥

पशुभिः परसस्यनाशे दण्डमाह। पालानवेक्षणेन महिष्या परसस्ये भक्षणादिना नाशिते, तस्या महिष्याः पालः अष्टौ माषान् दण्ड्यः;

"या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत्।
न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हति॥"

इति **स्मरणात्**। महिषीशब्दोऽत्र जातिवचनः। तेन महिषस्याप्येवमेव दण्डः। यत्तु—"गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" इति **योगिस्मरणं**, तत् गोवारणेन पालदोषाल्पत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम्। तथाच **बृहस्पतिः**—

"सस्यान्निवारयेद्गास्तु चीर्णे दोषो द्वयोर्भवेत्।
स्वामी सदशमं दण्ड्यः पालस्ताडनमर्हति॥"

इति। यद्यपि, "यत्रोक्तो माषकैर्दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत्" इति **कात्यायनीय**परिभाषया रजतमाषाः प्रतीयन्ते, तथापि अल्पापराधे तेषामन्याय्यत्वात् "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः" इति **नारदीयलिङ्गा**च्च ताम्रिका एव गृह्यन्ते। वस्तुतस्तु पणषोडशांशोऽत्र माषो ग्राह्यः; **मनूक्त**त्वात्; तस्यैव च दण्डोपयोगित्वादित्युक्तं प्राक्॥ १४१॥

[1] अननुज्ञात to कार्षापणान् omitted in ख, ग.

[2] चेत् added in क, ठ.

पालाभावे त्वाह । यस्याः पुनः महिष्याः पालो नास्ति, तत्स्वाम्येव पूर्वोक्तं दण्डं दाप्यः । न तु ताड्यः; "गोपस्ताड्यः" इति विशेषात् ॥ १४२ ॥

महिषीदण्डविषयानन्यानप्याह । अश्वोष्ट्रगर्दभाश्चेत् परसस्यं नाशयेयुः, तदा तत्पालोऽष्टौ माषान् दण्ड्यः, ताड्यश्च । तदभावे स्वाम्येव दण्ड्यः । यथाह **योगीश्वरः**—"खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति । तुशब्दादश्वतरो गृह्यते; खराश्वप्रकृतिकत्वात् । वाशब्दात् गजश्च; "खराश्वोष्ट्रमृगेभानाम्" इति संकरीकरणसाम्यात् । यत्तु "अश्वतरगजवाजिनश्चादण्ड्याः" इति **शङ्खस्मरणं**, तत् राजकीयाश्वादिविषयम्; "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः" इति **उशनसा** तेषां प्रजापालत्वेन विशेषणात् ॥ १४३ ॥

गौश्चेत् परसस्यं नाशयति, तदा तत्पालस्तदर्धं महिषीदण्डार्धं चतुरो माषान् दण्डनीयः । तदभावे स्वामी । दिवा भक्षणे चैतत् । रात्रौ तु पञ्च माषान् । यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान्" इति । अनेन महिष्यादीनां रात्रौ चरणे दशमाषिको दण्डः सिध्यति । यथाहतुरतावेव— "सर्वेषामेव वत्सानां माषम् । महिषी दश । खरोष्ट्रं षोडश । अजाविकं चतुरः" इति ॥ १४४ ॥

अजाविकं चेत् परसस्यं नाशयति, तदा तत्पालस्तदर्धं गोदण्डार्धं द्वौ माषौ दण्डनीयः । तदभावे स्वामी ॥ १४५ ॥

भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम् ॥ १४६ ॥ सर्वत्र स्वामिने [1]विनष्टसस्यमूल्यं च ॥ १४७ ॥ पथि [2]ग्रामे विवीतान्ते[3] न दोषः ॥ १४८ ॥ अनावृते च ॥ १४९ ॥ अल्पकालम् ॥ १५० ॥ उत्सृष्ट[4]वृषभसूतिकानां च ॥ १५१ ॥

अपराधविशेषे दण्डद्वैगुण्यमाह । यदि पुनः परक्षेत्रे सस्यं यथेष्टं भक्षयित्वा उपविष्टाः, तदा यथोक्तद्विगुणो दमः । संवत्सानां पुनः चतुर्गुणः; "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति स्मरणात् । वत्सानां तु माष एव; "सर्वेषामेव वत्सानां माषम्" इति **शङ्खलिखितस्मरणात्** । यत्तु **नारदेनोक्तम्**—

"माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।
तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषकः ॥"

इति, तत् पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम् ॥ १४६ ॥

[1] सस्य omitted in ठ.
[2] ग्रामे omitted in ठ.
[3] सीमान्ते—क.
[4] वृषसूति—ठ.

उक्तदण्डविधेः शेषमाह । सर्वत्राप्युक्तविषये यस्य क्षेत्रे यावत् सस्यं पशवो भक्षयन्ति नाशयन्ति वा, तावत्सस्यफलमूल्यं मध्यस्थकल्पितं क्षेत्रस्वामिने पशुस्वामी दद्यात् । न तु पालः; भक्षितसस्यफलस्य गोक्षीरादेः स्वामिगामित्वात् । पशुजग्धावशिष्टं च स्वयं गृह्णीयात् । यथाह **नारदः**—

"गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत् तत्र वापितम् ।
गोजग्धं गोमिना देयं धान्यं वै कर्षकस्य तु ॥"

इति ॥ १४७ ॥

उक्तदण्डस्य क्षेत्रविशेषे अपवादमाह । पथि मार्गे । ग्रामे ग्राममध्ये । विवीतं तृणाद्यर्थं रक्ष्यमाणो भूभागः । तत्समीपे च यत् क्षेत्रं, तत्राकामतो भक्षितेऽपि सस्ये, स्वामिपाल्योर्न दोषः । दोषाभावेन च दण्डमूल्यदानयोर्निवृत्तिः । यथाह **नारदः**—

"ग्रामोपान्तेषु यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं च तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ॥"

इति ॥ १४८ ॥

किंच आवृतिशून्ये क्षेत्रे चाकामतः सस्यभक्षणे न दोषः । यथाह **मनुः**—

"तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥"

इति । वृतिं चाह **नारदः**—

"वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
न लङ्घयेत् पशुर्नाश्वो न भिन्द्याद्यां च सूकरः ॥"

इति । अनावृत इति वचनात् वृतियुक्तस्य भक्षणे तु दोषोऽस्त्येव । यथाह **नारदः**—

"उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्यात् सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत् तत्र स चेच्छक्त्या न वारयेत ॥"

इति ॥ १४९ ॥

किंच अल्पकालं ग्रासमात्रभक्षणे न दोषः । यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"ग्रासे त्वदण्डः" इति ॥ १५० ॥

पशुविशेषेष्वपवादमाह । उत्सृष्टाः वृषोत्सर्गादिविधिना देवपित्राद्यर्थम् । वृषभो महोक्षः गवां सेक्ता । सूतिका अनिर्दशाहा प्रसूता पशुस्त्री । एतेषां परसस्यभक्षणेऽपि न दोषः । चकारात् आगन्तुकादीनां च । यथाह **मनुः**—

"अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः ।
अदण्ड्यौ काणकुण्ठौ च ये शश्वत् कृतलक्षणाः ॥
अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिसारिणी ।
अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥"

इति । यद्यप्युत्सृष्टानां स्वामिपालरहितत्वात् दण्डो न संभवति, तथापि "विपालं बन्धयेत् पशुम्" इति **मनू**क्तबन्धनरूपपशुदण्डाभावबोधनार्थमुपादानम् । तदेतत् स्पष्टीकृतं **मनुनैव**—

"अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।
सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीत् ॥"

इति विपालानामदण्ड्यत्वमभिदधता । एतेन दृष्टान्तार्थमुत्सृष्टोपादानमिति निरस्तम् ॥ १५१ ॥

यस्तूत्तमवर्णान्[1] दास्ये नियोजयेत्[2] तस्योत्तमसाहसो दण्डः ॥ १५२ ॥ त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं कुर्यात् ॥ १५३ ॥

एवं स्वामिपालविवादे दण्डोऽभिहितः । इदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषायां दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

"अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥"

इति । स्वीकृत्याकरणं सेवाया इत्यर्थः । तत्रैकोनविंशतिप्रकाराः सेवकाः । तेषां चत्वारः शुश्रूषकाः । पञ्चदश दासाः । सर्वेऽप्यस्वतन्त्राः । तत्राद्याः शुभकर्मकराः । इतरे अशुभकर्मकरा इति । तदाह **नारदः**—

"शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥
सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"

[1] उत्तमवर्णं—ठ. [2] नियोजयिष्यति—ज ; नियोजयति—ठ.

इति । वेदविद्यार्थी शिष्यः । शिल्पविद्यार्थी अन्तेवासी । भृत्या कर्मकरो भृतकः । कर्मकराधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । भृतकोऽपि त्रिविधः—

"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥"

दासास्तु,

"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासस्तु विज्ञेयस्तथैव बडबाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"

इति । गृहे जातो दास्याम् । क्रीतलब्धौ प्रसिद्धौ । दायादागतः रिक्थलब्धः । अनाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । आहितः बन्धकीकृतः । ऋणमोचितयुद्धजितपणजिताः प्रसिद्धाः । 'तवाहं दासः' इति वादी । प्रव्रज्याप्रच्युतः । कृतः भृतिदानेन । भक्तेन भोजनेन दासः । बडबा गृहदासी; तदर्थदासः । आत्मविक्रेता प्रसिद्धः । एतैरेव निमित्तैः दास्योऽपि पञ्चदशप्रकारा भवन्ति । तदेवं दास्ये [1]तावत् वर्णव्यवस्थातिक्रमे दण्डमाह । यस्तु [2]औद्धत्येनोत्तमवर्णान् ब्राह्मणादीनधमवर्णः क्षत्रियादिः दास्ये अशुभकर्मकरणे नियोजयेत्, तस्योत्तमसाहसो दण्डः कार्यः । अनेनानुलोम्येनैव दास्यव्यवस्था दर्शिता । यथाह **नारदः**—

"वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥"

इति । स्वातन्त्र्यत्यागो नाम दास्यम् । आनुलोम्यं साजात्यस्याप्युपलक्षणम् । यथाह **कात्यायनः**—

"क्षत्रविट्शूद्रवर्णांस्तु समवर्णः कदाचन ।
कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न बृहस्पतिः ॥"

इति । ब्राह्मणस्य समवर्णेऽपि दास्यं नेत्याह **नारदः**—"समवर्णोऽपि विप्रं तु दासत्वं नैव कारयेत्" इति । यदि पुनः स्वेच्छया किंचित् हीनं कर्म करोति, तथाप्यशुभं कर्म न कुर्यादित्याह **स एव**—

"शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ।
तत्रापि नाशुभं किंचित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥"

[1] तावत् omitted in ग.

[2] उत्तमवर्णान् दास्ये अशुभकर्मणि नियोजयेत्—ग.

इति । आनुलोम्येऽपि बलाद् दास्यकरणे दण्डमाह **मनुः**—

" दास्यं तु कारयेल्लोभाद् ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छातः प्रभुत्वेन राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ "

इति । संस्कृतत्वविशेषणात् व्रात्यानामनिच्छतामपि दास्यं करणीयं गम्यते । यथाह **नारदः**—

" वर्णानां प्रातिलोम्येन न दासत्वं विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥ "

इति ॥ १५२ ॥

स्वधर्मत्यागिनः प्रातिलोम्येनापि दास्याप्राप्तौ अपवादमाह । त्यक्ता प्रव्रज्या संन्यासो येनासौ । स राज्ञो यावज्जीवं दास्यं कुर्यात्, यदि प्रायश्चित्ते न प्रवर्तते । यथाह **योगीश्वरः**—" प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः " इति । प्रव्रज्यावसित इत्यस्य " वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः " इत्युत्तरार्धेनापवाद इति सिद्धम् । ततश्च प्रव्रज्यावसित इति सामान्योपादानेऽपि दास्यं क्षत्रियवैश्ययोरेव; न ब्राह्मणस्य । यथाह **कात्यायनः**—

" प्रव्रज्यावसिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
विवासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः ॥ "

इति । विवासं कारयेत्; अङ्कयित्वा प्रवासयेदित्यर्थः;

" पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ "

इति **दक्षस्मरणात्**। अनेन प्रव्रज्यावसितस्य यावज्जीवदास्यश्रवणात् अन्येषां दासत्वविमोकोऽस्तीत्युक्तं भवति । तदाह **योगीश्वरः**—

" बलाद् दासीकृतश्चोरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।
स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात् तन्निष्क्रयादपि ॥ "

इति । स्वामिप्राणरक्षणं सर्वेषां साधारणं दास्यविमोककारणम् । यथाह **नारदः**—

" यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।
दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रलाभं लभेत वा ॥ "

इति । दास्यविमोकप्रकारस्तेनैवोक्तः—

" स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत् ॥ "

इति । दासीत्वविमोके विशेषमाह **स** एव—

" स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत् ततः ।
अवीक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥ "

इति । बीजमवीक्ष्य; हेतुमनपेक्ष्यैवेत्यर्थः ।

एवं दासदण्डोऽभिहितः । शिष्यदण्डस्तु—" शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तो रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः " इति **गौतमेना**भिहितः । अन्तेवासिनं प्रकृत्याह **नारदः**—

" स्वं शिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥
यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥
शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हति ॥
शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ "

इति । वधोऽत्र कशादिताडनम् । कृतं कालम्; परिभाषितं कालम् । तत्फलं, कर्मफलम् ॥ १५३ ॥

भृतकश्चापूर्णे काले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात् ॥ १५४ ॥ राज्ञे च पणशतं दद्यात् ॥ १५५ ॥ तद्दोषेण यद्विनश्येत् तत् स्वामिने ॥ १५६ ॥ अन्यत्र दैवोपघातात् ॥ १५७ ॥

इदानीं भृतकदण्डाभिधानेन वेतनादाने दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ "

इति । तत्र दण्डापराधं विवेचयंस्तत्फलमाह । पूर्वोक्तलक्षणस्त्रिविधोऽपि भृतकः अपूर्णे काले यावान् कालो दिनपक्षमासादिः पूर्वमभ्युपेतः, तस्मिन्नपूर्णे भृतिसाधनं कर्म पूर्वाभ्युपगतमारब्धमनारब्धं वा स्वदर्पेण त्यजन्

[1]अकुर्वन्, यावदभ्युपगतं, तावत् सकलमेव मूल्यं वेतनं स्वामिने दद्यात्। इदमभ्युपगतेऽगृहीते च वेतने। गृहीते तु द्विगुणं दद्यात्। यथाह **योगीश्वरः**—

" गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्।
अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः॥"

इति। चकारात् विघ्नकृदपि। यथाह **वृद्धमनुः**—

" यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत्।
तद्भृत्यो न्यस्तकार्यः स्यात् प्रदाप्यो द्विगुणं भृतम्॥"

इति। विघ्नः, अन्यस्यापि तत्कर्तुः प्रतिषेधः। इदमपि गृहीतवेतने। स्वामिने दानविधिनैव स्वभृतिहानिरर्थत एवोक्ता। तदाह **नारदः**—

" कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतो नाशमवाप्नुयात्।
स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात्॥"

इति। अंशः भृतेः। अथवा अभ्युपगतां भृतिं दत्त्वा अनारब्धमारब्धं वा कर्मैव बलात् कारयितव्य इत्याह **स** एव—

" कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा बलाद् भृतिम्।
कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सिद्धिं नैव तु कारयेत्।
बलात् कारयितव्यः स्यादकुर्वन् दण्डमर्हति॥"

इति। इदमप्यनार्ते;

" भृतोऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्।
स दण्ड्यः कृष्णलानष्टौ न देयं तस्य वेतनम्॥"

इति **मनु**सरणात्। आर्तस्तु स्वास्थ्यानन्तरं तत् कर्म कृत्वैव भृतिं लभेतेत्याह **स** एव

" [2]आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः।
स दीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतैव वेतनम्॥"

इति॥ १५४॥

दण्डमाह। स्वीकृतं कर्माकुर्वन् भृतको राज्ञे दण्डरूपेण पणशतं दद्यात्। यथाह **वृद्धमनुः**—

" प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि।
स चेन्न कुर्यात् तत् कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्॥"

[1] अकुर्वन् omitted in ख, ग, छ, ट. [2] श्रान्तस्तु—ख, ग.

इति। यत्तु "स दण्ड्यः कृष्णलानष्टौ" इति **मानवं**, तत् परित्यक्तस्य पुनःकरणविषयमेव। कृष्णलाश्च राजताः॥ १५५॥

अन्यत्रापि दण्डदानमाह। तस्य भृतकस्य दोषेण प्रमादादिना यत् भाण्डं विनश्येत्, तत् मूल्यादिद्वारेण स्वामिने भृतको दद्यात्॥ १५६॥

कचिदपवादमाह। दैविकात् राजकाद्वा यो भाण्डोपघातः, तत्र तन्मूल्यादि न दद्यात्। यथाह **योगीश्वरः**—"अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः" इति॥ १५७॥

स्वामी चेत् भृतकमपूर्णे काले जह्यात्, तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्॥ १५८॥ पणशतं च राजनि॥ १५९॥ अन्यत्र भृतकदोषात्॥ १६०॥

यः पुनः स्वामी कर्मात्यजन्तं भृतकमपूर्णे काले त्याजयति, स तस्य परिकल्पितं मूल्यं वेतनं सर्वमेव दद्यात्। इदमर्धकरणे। अन्यत्र तु सप्तमादिभागम्। यथाह **योगीश्वरः**—

" प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन्।
भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि वा"

इति। त्यक्तृत्याजकयोरुभयोरप्येतत् तुल्यमेव, वाशब्दश्रवणात्। ततश्च प्रक्रान्ते कर्मणि यस्त्यजति स भृतिसप्तमांशं दत्त्वा त्यजेत्। यो वा त्याजयति सोऽपि तावद्दत्त्वा त्याजयेत्। एवमग्रेऽपि॥ १५८॥

स्वामिदण्डमाह। अपूर्णे काले भृतकत्याजयिता स्वामी राजनि पणशतं दण्डं दद्यादित्यर्थः॥१५९॥

अस्यापवादमाह। यदि भृतकस्य चौर्यक्रौर्यादिदोषो न स्यात्, तदा दण्डं दद्यादित्यर्थः॥ १६०॥

[1]यः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात्, स चौरवच्छास्यः॥ १६१॥ वरदोषं विना॥ १६२॥ निर्दोषां परित्यजन्[2]॥ १६३॥ [3]पत्नीं च॥ १६४॥

अथ स्त्रीपुंधर्मे वक्तव्यावशिष्टं दण्डमाह। यः पुनः पूर्वमन्यस्मै वाचा दत्तां कन्यामन्यस्मै दद्यात्, स चौरदण्डेन स्त्रीहरणनिमित्तेन वधेन शास्यः। यथाह **मनुः**—

" पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति॥"

इति॥ १६१॥

[1] यदि—च. [2] परित्यज्य—ठ. [3] यः स्त्रीं च—छ.

अस्यापवादमाह। यदि उन्मादादिदोषा वरे न भवेयुरित्यर्थः। तानाह नारदः—

" उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः।
कन्यादोषाश्च ये पूर्वे चैव दोषगणो वरे ॥ "

इति। दीर्घकुत्सितरोगादयः कन्यादोषाः। दोषं विनेति वचनात् सदोषवरत्यागे न दण्डः; " दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयश्चेद्वर आव्रजेत् " इति योगिस्मरणात्। पूर्वात्, दुष्टात्। तथाच नारदः—

" दत्त्वा [1]न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम्।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यश्चौरदण्डवत् ॥ "

इति ॥ १६२ ॥

वरं प्रत्याह। यो निर्दोषां कन्यां वाचा प्रतिगृह्यापि त्यजति, स चौरवत् शास्यः। यथाह नारदः—

" प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः।
विनेयः स त्वकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥ "

इति। विनयमप्याह स एव—" अदुष्टां परिगृह्यापि त्यजन्नुत्तमसाहसम् " इति। निर्दोषामिति वचनात् सदोषापरित्यागे न दण्डः। यथाह मनुः—

" विधिवत् परिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम्।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ "

इति। विशेषतो देशकुलादिदोषेण गर्हिताम्, असाध्यव्याध्युपसृष्टां, विप्रदुष्टां प्रतिलोमादिभुक्ताम्; छद्मना, अन्यप्रदर्शनेनान्यदानादिना। तादृशीं पाणिग्रहणादिविधिना प्रतिगृह्यापि धर्मकार्योपभोगयोस्त्यजेत् इति ॥ १६३ ॥

[2]पतिं प्रत्याह। य एवादुष्टकन्यापरित्यागे वरस्य दण्डः, स एवादुष्टां पत्नीं विवाहसंस्कृतामपि परित्यजत इति। यथाह नारदः—

" अनुकूलामदुष्टां च दक्षां साध्वीं प्रजावतीम्।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥ "

इति। भूयसा, उत्तमसाहसेन। अवस्थाप्यः; तस्यामेव। तदशक्तौ योगीश्वरः—

" आज्ञासंपादनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ "

इति। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। तेन तृतीयांशासंभवे भरणमात्रमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

[1] कान्ताय—ख, ग, छ.

[2] पत्नीं—ख, ट.

अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्, तत्र तस्य न दोषः ॥ १६५ ॥ स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ॥ १६६ ॥ यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं च क्रीणीयात्, तदा क्रेता विक्रेता च चौरवच्छास्यौ ॥ १६७ ॥

अथास्वामिविक्रये दण्डं प्रस्तौति। तल्लक्षणमाह नारदः—

" निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य च।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ "

इति। तत्र दण्डाभिधानायापराधं विविनक्ति। यः 'परद्रव्यमयमिदं[1] विक्रीणीते' इत्यजानन् प्रकाशमनेकजनसमक्षं परद्रव्यं परेण विक्रीयमाणमपि क्रीणीयात्, तादृशे क्रये न क्रेतुर्दोषः। प्रकाशो वणिग्वीथ्यादेरुपलक्षणम्। यथाह मरीचिः—

" वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः।
दिवा गृहीतं यत् क्रेता स शुद्धो लभते धनम् ॥ "

इति ॥ १६५ ॥

दोषाभावोक्तिर्दण्डाभावाय; न पुनः क्रीतद्रव्यप्राप्तये इत्याह। क्रीतद्रव्यस्वामी परिक्रीतं स्वं द्रव्यं क्रेतुः सकाशात् अवाप्नुयात्, यद्यसौ विक्रेतारं न दर्शयति। दर्शिते तु तस्मिन् न क्रेताभियोज्यः, किंतु तस्मादेव। यथाह बृहस्पतिः—

" मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन।
मूलेन सह वादस्तु नाष्ठिकस्य विधीयते ॥ "

इति। इदमुपलक्षणम्। क्रेता मूल्यं नृपो दण्डं चाप्नुयात्। यथाह योगीश्वरः—

" विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ "

इति। शुद्धिः; क्रेतुरिति शेषः। यत्तु " स शुद्धो लभते धनम् " इति, तत्र धनं मूल्यमित्यर्थः। यदि पुनरसंनिहितो विक्रेता, तदा तदानयनाय कालो देयः;

" प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत्।
मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥ "

[1] अयं omitted in ख, छ.

इति **कात्यायनस्मरणात्**। यदि पुनस्तमाहर्तुं न शक्नोति, तदा क्रयमेव साक्ष्यादिभिः साधयेत् स्वचौर्यभ्रमनिरासाय; "असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्" इति **स्मरणात्**। यदा पुनः क्रयं मूलं चोभयमपि न शोधयति, तदा स एव दण्ड्यः;

"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं चाप्यविशोधयन्।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः॥"

इति **कात्यायनस्मरणात्**। यदा त्वपरिचयादेव न मूलं दर्शयति, साक्षिभिस्तत्र क्रयं शोधयति, तदा त्वर्धं मूल्यं क्रेता लभते;

"अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः।
स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम्॥"

इति **बृहस्पतिस्मरणात्**॥ १६६॥

प्रकाशादिविशेषणप्रयोजनमाह। यदि पुनरप्रकाशमेकान्ते गृहीतम्; अल्पीकृतं मूल्यं यस्यां क्रियायाम्, बहुमूल्यमल्पमूल्येनेति यावत्; तथा वा यः प्रक्रीणीयात्, असौ क्रेता विक्रेता चोभावपि चौरवत् शास्यौ। चकारात् हीनक्रयादेर्ग्रहणम्। यथाह **योगीश्वरः**—

"स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः॥"

इति। हीनात्, पण्यसंभवहीनात्; न त्वागमहीनात्, प्रकरणलब्धत्वात् तस्यार्थस्य। वेलाहीने; रात्र्यादौ॥१६७॥

गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः॥ १६८॥ तत्संविदं यश्च लङ्घयेत्॥ १६९॥ निक्षेपापहार्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः॥१७०॥ राज्ञा चौरवच्छास्यः॥ १७१॥ यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति ब्रूयात्॥ १७२॥

संविद्व्यतिक्रमे दण्डं प्रस्तौति। तल्लक्षणं व्यतिरेकमुखेनाह **नारदः**—

"पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्॥"

इति। पाषण्डाः प्रव्रज्यावसिताः। नैगमाः नानापौरसमूहाः। आदिशब्दात् श्रेणिपूगादीनां ग्रहणम्। यथाह **कात्यायनः**—

"नानापौरसमूहस्तु नैगमाः संप्रकीर्तिताः।
नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः॥

समूहो वणिगादीनां पूगः स परिकीर्तितः।
प्रव्रज्यावसिता ये तु पाषण्डास्त उदाहृताः॥
ब्राह्मणानां समूहस्तु गणः स परिकीर्तितः।
शिल्पोपजीविनो ये तु श्रेणयस्ते प्रकीर्तिताः॥
आर्हतसौगतानां तु समूहः संघ उच्यते।
चण्डालश्वपचादीनां समूहो गुल्म उच्यते॥
गणाः पाषण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्ग्यास्त्वाह बृहस्पतिः॥
चातुर्वर्ण्यस्य या सूतिः स्वस्वजातिसमुद्भवा।
यस्या धर्मः सदा रक्ष्यः सा जातिः परिकीर्तिता॥"

इति। एतेन नैगमादिशब्दानां पाशुपतादिपरत्वेन व्याख्या प्रत्याख्याता। एतेषां समयस्य व्यतिक्रमो विवादपदमित्यर्थः। पाषण्डाद्युपन्यासस्तेषां समयमात्रमूलकत्वेन तत्प्राधान्यात्। वस्तुतस्तु त्रैविद्यवृद्धानामपि सभाप्रपादिनिर्माणैकमत्यस्य व्यतिक्रमो विवादपदं भवत्येव। तत्र गणद्रव्यापहारे दण्डमाह। गणो ब्राह्मणसमूहः; तदर्थं राजादिप्रेषितं द्रव्यं गणद्रव्यम्। तस्याप्यपहर्ता। तथा तत्समानधर्मतया सभाप्रपादिनिर्माणाय ऐकमत्येन प्रवृत्तैः बहुभिरेकीकृतं द्रव्यं गणद्रव्यम्। तस्याप्यपहर्ता स्वराष्ट्रात् [1]राज्ञा विवास्यः॥ १६८॥

संविद्व्यतिक्रमे दण्डमाह। तस्य गणस्य संविदं समयं यो लङ्घयेत् अतिक्रामेत्, सोऽपि विवास्यः। यथाह **मनुः**—

"यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम्।
विसंवदेन्नरो लोभात् तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥"

इति। विवासनं च सर्वस्वमपहृत्य करणीयम्। यथाह **योगीश्वरः**—

"गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥"

इति। संविल्लक्षणं चाह **बृहस्पतिः**—

"ग्रामश्रेणिगणानां च संकेतः समयक्रिया।
बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च॥
चाटचौरभये बाधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः।
तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित्॥

[1] राज्यात्—ख, ग.

सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृतिः ।
तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।
यत्रैवं लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥"

इति । वाटचौरादिभयापनयनार्थमुपायकरणमेका संवित् । अपरा सभाप्रपाद्यर्थमिति । यजनक्रिया यागकरणम् । कुलायनं दुर्भिक्षादिपीडितसमूहपरिपालनम् । निरोधस्तस्यैव यावत्सुभिक्षं धारणमित्यादि । एवं राजादिकृतापि 'असद्राष्ट्रेष्वागन्तुक उपेक्षितो मा भूत्' इत्यादिः । तदुपेक्षिणां दण्डमाह **बृहस्पतिः**—

"तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः ।
चतुःसुवर्णाः षण्निष्कास्तस्य दण्डो विधीयते ॥"

इति ॥ १६९ ॥

अथ प्रसङ्गात् निक्षेपसंविदतिक्रमे दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

"असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥"

इति । तत्र निक्षेपहारिणं प्रत्याह । रूपसंख्याप्रदर्शनेन परहस्तनिक्षिप्तं द्रव्यं निक्षेपः । तं योऽपहरति याच्यमानो यदि न प्रयच्छति, असावर्थस्य निक्षेपद्रव्यस्य यावती वृद्धिः, तया सहितं निक्षिप्तं धनं धनिकस्य राज्ञा दाप्यः । अपहारो नाशोपभोगयोरुपलक्षणम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।
याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तत् सोदयं भवेत् ॥"

इति । भेदोऽत्र स्वधनादन्यत्र स्थापनम् । **योगीश्वरो**ऽपि—"आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम्" इति ।

वृद्धिप्रमाणं चाह **कात्यायनः**—

"निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥"

इति । नाशोऽपि दैवराजकृताद्विना । यथाह **कात्यायनः**—

"अराजदैवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
ग्रहीतुः समभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥"

इति । यदि ग्रहीतुस्तत्र कौटिल्यं न स्यात्; "न चेत् तज्जिह्मकारितम्" इति **नारद**स्मरणात् । दाने विशेषमाह **व्यासः**—

"भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।
किंचिदूनं प्रदाप्यः स्याद् द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥"

इति । अपह्नुते तु अवृद्धिकमेव दापयेत् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"गृहीत्वापह्नुतो यश्च साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयं तथा ॥"

इति । न्यासमिति वचनान्न वृद्धिः । तथा याचितन्यासस्य नाशेऽपि मूलमेव देयम् । यथाह **व्यासः**—

"याचनानन्तरं नाशे दैवराजकृतेऽपि सः ।
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यान्मूलमात्रं नृपेण हि ॥"

इति । दण्डस्तु तत्समः । "ग्रेवश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्" इति **योगि**स्मरणात् । निक्षेपविधिमन्यत्राप्यतिदिशति **नारदः**—

"एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥"

इति । याचितम्; याचित्वा आनीतमलंकारादि । अन्यस्मै दातुमन्यहस्तेऽर्पितमन्वाहितम् । शिल्पिषु स्वर्णकारादिषु अलंकारकरणार्थं यत् दत्तम् । संपुटादिपिहितमदर्शितस्वरूपमुपनिधिः । गृहस्वामिपरोक्षं परगृहे निक्षिप्तं न्यासः । परस्परं निक्षिप्तं द्रव्यं प्रतिन्यासः । आदिशब्दात् क्रयादीनां ग्रहणम् । यथाह **कात्यायनः**—

"क्रयः प्रोषितनिक्षिप्तं बन्धान्वाहितयाचितम् ।
वैश्यवृत्त्यर्पितश्चैव योऽर्थस्तूपनिधिः स्मृतः ॥"

इति । क्रीत्वा तथैव विक्रेतृहस्ते स्थापितं 'कालान्तरे नेष्यामि' इति क्रयः । प्रोषितनिक्षिप्तं प्रवसता निक्षिप्तम् । बन्धः बन्धकीकृतम् । अन्वाहितम् अन्यहस्तेनान्यस्मै प्रेषितम् । वैश्यवृत्त्यर्पितं वाणिज्यार्थं निहितम् ॥ १७० ॥

दण्डमाह । निक्षेपाद्यपहर्ता राज्ञा चौरवत् दण्डनीयः । चौरदण्डोऽत्र वधः;

"उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरन्नरः ।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥"

इति **मानवात्**। याचितादिषु पूर्वसाहसं दण्ड्यः। यथाह **मत्स्यः**—

"यो याचितकमादाय न दद्याद्विनयं ब्रुवन्।
स निगृह्य तथा दाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम्॥"

इति। वा चार्थे॥ १७१॥

दण्डातिदेशमाह। यः पुनरुपनिधिमनिधायैव मिथ्यैव 'निहितम्' इति ब्रूयात्, सोऽपि चौरवत् शास्यः। यथाह **मनुः**—

"यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ दण्डं च तत्समम्॥"

इति। चकारात् संख्यापरिमाणाद्यनृतवादी च। यथाह **स** एव—

"निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति॥"

इति। कुलं साक्षिणः। साक्ष्यभावे तु **बृहस्पतिः**—

"रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्॥"

इति। उभयोरपीत्यनेन ऐच्छिको विकल्पो ध्वनितः। उभयोरनृतवादित्वे दण्डमाह **मनुः**—

"निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः॥"

इति। दण्डश्च पूर्वोक्त एव; "तावुभौ चौरवच्छास्यौ" इत्यनुषङ्गात्॥ १७२॥

सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां[1] कारयेत्॥ १७३॥

अथ सीमाविवादे दण्डं प्रस्तौति। सीमा मर्यादा। सा पञ्चविधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा, नगरसीमा, क्षेत्रसीमा, गृहसीमा चेति। तदाह **बृहस्पतिः**—"ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत" इति। आदिशब्दात् देशनगरयोः; "ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति **कात्यायनीयात्**। सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा। यथाह **नारदः**—

[1] लिङ्गान्वितां added in ख, ग, ट.

"ध्वजिनी [1]मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता॥"

इति। ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता। [1]मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती। भयवर्जिता उभयवादिसंप्रतिपत्तिकृता। पञ्चमी चिह्नाद्यभावे [2]राजाज्ञानिर्मिता। तत्र सीमाभेददण्डमाह। तान्याह **मनुः**—

"सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्।
शाल्मलीसालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च।
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम्॥
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः।
करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा॥
यानि चैवंप्रकाराणि कालाद् भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्॥"

अप्रकाशानि; कुम्भेषु निक्षिप्य निखातानि; "प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्" इति **बार्हस्पत्यात्**।

"एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः।
यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने॥
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः।
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ॥"

इति। **कात्यायनः**—

"स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्।
तत्संसक्तैश्च कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः।
तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः॥"

[1] मत्सिनी—ख, ग. [2] राजनिर्मिता—ख, छ.

इति । पूर्वं सामन्ताः । पश्चात् देशान्तरगता मौलाः । साक्षात् सीमाकार्यद्रष्टारो वृद्धाः । [1]अलिखिताः साक्षिण इति यावत् । श्रुत्वोद्धरन्ति ये, ते उद्धृताः ; श्रुतसाक्षिण इति यावत् । तानाह **बृहस्पतिः**—

" ततः पौमण्डबालानां प्रयत्नेन प्रकाशयेत् ।
वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
एवं परंपराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ॥ "

इति । ते च पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणाः त्रिगुणाः ज्ञेयाः ; " द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः " इति **कात्यायनीयात्** । तेषामप्यभावे **मनुः**—

" इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ।
व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥ "

इति । तेषां सीमानिर्णयप्रकारमप्याह **स एव**—

" शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ "

इति । साक्षिणामसत्यवादित्वे दण्डमाह **स एव**—

" [2]यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ "

इति । सामन्तसंसक्तादीनां दण्डमाह [3]**नारदः**—

" अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।
प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥
मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥ "

इति । अयं च दण्डः अज्ञानविषयः । लोभादिनान्यथावादे तु **कात्यायनः**—

" बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ "

[1] आलिखिताः—ख, ग, छ.
[2] This verse omitted in ख, ग, ट.
[3] मनुः—ख, ग, छ, ट.

इति । भेदेऽप्यमुमेवाह—" कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् " इति । [1]मत्स्यिनां विशेषमाह **व्यासः**—

" ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरुते दानहरणे भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥
एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
नदी तीरे प्रकुरुते तस्मात्तां न विचालयेत् ॥ "

इति । एवं राजदत्तायामपीत्याह **स एव**—

" अन्यग्रामात् समाच्छिद्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
नद्या राज्ञाथवा दैवाद्यस्य तस्यैव सा मही ॥ "

इति । मर्यादातिक्रमे दण्डमाह **योगीश्वरः**—

" मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
[2]क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ "

इति । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका भूर्मर्यादा । यत्तु—

" स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोर्यदा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् ॥ "

इति **वृद्धमनुवचनं**, तत् अल्पातिक्रमविषयम् । कूपे विशेषमाह **योगीश्वरः**—

" न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ "

इति । उक्तातिदेशमाह **स एव**—

" आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ "

इति । एषः ; सामान्तप्रत्ययः । **बृहस्पतिः**—

" निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥
वातायनाः प्रणाल्यश्च तथा निर्व्यूहवेदिकाः ।
चतुःशालस्यन्दनिकाः प्राग्निविष्टा न चालयेत् ॥ "

[1] मत्सिनां—ख, ग, ट.
[2] देशक्षेत्रे तु हरणे—ख, ग, ट.

इति । [1]निर्व्यूहः भित्तिनिर्गतं काष्ठम् । वेदिका द्वारचत्वरः । चतुःशालं चतुर्द्वारम् । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । **कात्यायनः**—"मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपवारयेत्" इति । मेखला कुड्यमूलबन्धः । भ्रमः जलनिर्गमः । निष्काशः वलभिः । नोपवारयेत्; न निरुन्ध्यात् पूर्वस्थितान् । **बृहस्पतिः**—

"वृष्टिपातं प्रणालं च न कुर्यात् परवेश्मसु ।
वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टावपातनम् ॥
अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं कदाचन ।"

किंतु, "अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥"

इति । मार्गादौ **शङ्खलिखितौ**—"राजमार्गे रथस्य परिवर्तनं तोरणगृहरथ्यान्तेषु त्रिपदं देवराजायतनेषु यथेष्टम्" इति । पदं प्रक्रमः । त्रिप्रक्रमः त्रिपदः ॥ १७३ ॥

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ॥ १७४ ॥ अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य विक्रयी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ॥ १७५ ॥

पुनः साहसावशिष्टं दण्डमाह । जातिभ्रंशं यत् भक्षितं सत् करोति विषादि; "ब्राह्मण्यं नश्यति क्षिप्रं हालाहलैः" इति **स्मरणात्** । तस्य कामतो भक्षयिता भोक्ता । न तु भोजयिता; तद्दण्डस्य पूर्वमुक्तत्वात् । सः स्वराष्ट्रात् विवास्यः ॥ १७४ ॥

किंच, अभक्ष्याणि सुरादीनि; "सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनकङ्कमांसादीन्यभक्ष्याणि" इति **शङ्खलिखितस्मरणात्** । अविक्रेयाणि; वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य फलादीनि ।

"फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।
तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥
शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च बर्हिषः ।
मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः ॥
कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।
शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ।
वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ॥"

[1] निर्व्यूहः to नोपवारयेत् omitted in ख, ग, ट.

इति **योगिस्मरणात्** । तस्य विक्रयी विक्रेता । यश्च देवप्रतिमां भिनत्ति, असौ उत्तमसाहसं दण्ड्यः । यथाह **मनुः**—

"अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वयम् ।
भागे पुनरत्रस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥"

इति । भिन्नप्रतिमासंस्कारे तु मध्यमः साहस एव । तदाह **स एव**—

"संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
प्रतिकुर्याच्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥"

इति । ईषद्भङ्गे **कात्यायनः**—

"हरेच्छिन्द्याद्दहेद्वापि देवानां प्रतिमा यदा ।
तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयुः पूर्वसाहसम् ॥"

इति ॥ १७५ ॥

भिषङ् [1]मिथ्याचरन्नुत्तमेषु [2]पुरुषेषु ॥ १७६ ॥ मध्यमेषु मध्यमम् ॥ १७७ ॥ तिर्यक्षु प्रथमम् ॥ १७८ ॥

राजसंबन्धिषु मनुष्येषु यो वैद्यशास्त्रपद्धतिमतिक्रम्य स्वेच्छाकल्पितमार्गेणोपचरति, स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । यथाह **बृहस्पतिः**—

"अजानन्नौषधं तन्त्रं यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थमुपादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्भिषक् ॥"

इति । तन्त्रं शास्त्रम् ॥ १७६ ॥

मध्यमेषु अराजसंबन्धिषु मानुषेषु मिथ्योपचरन् मध्यमं साहसं दण्ड्यः ॥ १७७ ॥

तिर्यक्षु गवाश्वादिषु मिथ्योपचरन् प्रथमसाहसं दण्ड्यः । यथाह **योगीश्वरः**—

"भिषङ् मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥"

इति ॥ १७८ ॥

प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तद्दापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ १७९ ॥

[1] मिथ्याभिचरन्—ख, ग. [2] उत्तमम्—ट.

अथ दत्ताप्रदाने दण्डं प्रस्तौति। तल्लक्षणमाह **नारदः**—

" दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्॥"

इति। इदमेव सम्यग्दाने दत्तानपाकर्म; पूर्वमसम्यगिति विशेषणात् लौकिकदानभेदेन संज्ञाद्वयव्यवस्थानात्। तन्निर्णयमाह **नारदः**—

" अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः॥
तत्र त्वष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम्।
दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम्॥
अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्।
निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति॥
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्॥"

चकरात् स्त्रीधनं च, "सामान्यं याचितं न्यासमाधिर्दाराश्च तद्धनम्" इति **दक्षस्मरणात्**। आपत्स्वपि न देयानीति शेषः।

" कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते।
तद्देयमुपहत्यान्यद्ददद्दोषमवाप्नुयात्॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं तु दत्तं दानविदो विदुः॥
अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः॥
बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्।
कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया तु यत्॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम्॥"

इति। अदेयमस्वतया निषिद्धतया च। तत्रान्वाहितादि निक्षेपान्तमस्वतया। साधारणे स्वत्वसद्भावेऽपि अवर्जनीयतया परस्वत्वस्यापि सद्भावात् अस्वसंसृष्टतयैवादेयत्वम्। पुत्रादिषु प्रतिश्रुते च स्वत्वसद्भावेऽपि

वचनाददेयत्वम्। अन्वये सतीति विशेषणात् अनन्वयस्य सर्वस्वदानमधिगम्यते। तत्र विशेषमाह **कात्यायनः**—

" सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्।
यद् द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा॥"

इति। सर्वस्वदाने गृहपर्युदासः कुटुम्बिन एव; 'कुटुम्बभरणाधिकम्' इति लिङ्गात्। अन्यथा; कुटुम्बपर्याप्तं ततो न्यूनं वा न देयमित्यर्थः। अत एव **बृहस्पतिः**—

" सप्तारामाद्गृहक्षेत्राद्यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते।
पित्र्यं वापि स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्॥"

इति। सप्तेति संख्यावाच्यव्ययम्। अन्यथा सप्तभ्य इति स्यात्। समासे तु गृहक्षेत्राभ्यामनन्वयापत्तिः। ततश्च सप्तसंख्यादारामात् गृहात् क्षेत्राद्वा यदतिरिक्तं स्थावरं, तत् देयम्; न समं न्यूनं चेत्यर्थः। सप्तपुत्रकुटुम्ब्यभिप्रायमेतत्। न नियमार्थम्; कुटुम्बभरणाधिक्यस्य विवक्षितत्वात्।

पित्र्यं स्वीयं चेति द्विविधं स्थावरमुक्तम्। तत्र स्वीयमपि त्रिविधम्—पुत्रसमसंख्यं, न्यूनसंख्यम्, अधिकसंख्यं चेति। तत्र समं न्यूनं चादेयमेव। अधिके तु विशेषमाह **स** एव। "स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्" इति। यत् स्वयमपि प्राप्तं स्थावरं, तदपि स्वेच्छामात्रेण पुत्राद्यनुमतिं विना अदेयं न देयमित्यर्थः;

" स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमार्जितम्।
असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः॥"

इति **स्मरणात्**। [1]सुतपदं पौत्राणामप्युपलक्षणम्;

" मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥"

इति **स्मरणात्**। बहुत्वेनैवार्थसिद्धौ सर्वपदमेकस्याप्यननुमतावदेयत्वार्थम्;

" ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः।
वृत्तिं समभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः॥"

इति **स्मरणात्**। यत्तु 'स्वयं प्राप्तं धनमविभक्तैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्' इति **माधवव्याख्यानम्**, तत्र धनशब्देन यदि स्थावरमुच्यते तदा "स्थावरं द्विपदं च" इत्यादिवचनविरोधः। न च तत्र पुत्रादीनामेव स्वत्वं, न भ्रातृणामिति भाव्यम्; "अविभक्तैस्तु यत् प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः" इति

1 सुतपदं to इति स्मरणात् omitted in ख, ग, ट.

वचनविरोधात्। तस्मात् तत्र सुतपदमविभक्तोपलक्षणमेव। अथ धनपदं जङ्गमद्रव्यपरं, तदा "सप्तारा-मात्" इत्युपक्रम्य "दायादाः स्थावरे समाः" इत्युपसंहारात् मध्यपठितस्यास्य स्थावरविषयता बाध्येत; "अविभक्तैस्तु यत् प्राप्तम्" इति च विरुध्येत। तस्मात् नञ्प्रश्लेषेणादेयमित्येव व्याख्येयम्। विशेषान्तरमाह—बन्धाचारेणेति। यत् केनचित् कस्माच्चित् बन्धकत्वेन गृहीतं स्थावरं, तदन्यस्मै बन्धाचारेण बन्धकत्वेनैव देयम्; नान्यथा। अयमर्थः—'येन द्रव्येणेदं मया बन्धकीकृतं स्थावरं, तत् द्रव्यं तुभ्यं मया दत्तमिति तवैव बन्धकमस्तु' इत्येवंप्रकारेण देयम्। न बन्धकीकृतं स्थावरमेव दानयोग्यम्, स्वत्वाभावात्। अत एव "आधिः साधारणं च यत्" इत्याधेरदेयत्वमाह **नारदः**।

इदानीं पित्र्ये विशेषमाह—"वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते" इति। वैवाहिकम्; विवाहकाले श्वशुरादिभ्यो लब्धम्। क्रमायातम्; पितृपितामहादिक्रमेणागतम्; वक्ष्यमाणं शौर्यप्राप्तं च यत् स्थावरं, तस्य सर्वस्य निरवशेषस्य दानं नास्ति; किंतु सावशेषस्यैव। कुत इत्यत आह—

> "सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत्।
> स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्॥"

इति। सौदायिकम्; विवाहकाले भार्यया सह लब्धम्; "विवाहे भार्यया सार्धं लब्धं सौदायिकं स्मृतम्" इति **व्यास**स्मरणात्। ततः स्थावरं स्त्र्यनुज्ञातमेव देयं, नान्यथा; तत्र स्त्रीस्वत्वस्यापि सत्त्वात्। तथाच **व्यासः**—

> "विवाहकाले यत् किंचिद्वरायोद्दिश्य दीयते।
> कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं तु बन्धुभिः॥"

इति। सर्वम्; स्थावरं जङ्गमं च। **स्मृत्यन्तरेऽपि**—

> "यद्दत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात्।
> मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियम्॥"

इति। स्त्रियमृते; स्त्रियं विना। तत् धनमित्यर्थः।

दानं विक्रयाधमनयोरुपलक्षणम्; "दानाधमनविक्रये" इति सर्ववाक्यशेषात्। क्रमायातमुक्तार्थम्। तत् ज्ञातिभिर्दायादैः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरनुमतमेव देयं, नान्यथा; तत्र तेषामपि स्वत्वसाम्यात्। यथाह **व्यासः**—"क्रमागते गृहक्षेत्रे पितृपुत्राः समांशिनः" इति। **योगीश्वरोऽपि**—

> "भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च।
> तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥"

इति। चकारात् पौत्रप्रपौत्रयोरपि; "सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः" इति वक्ष्यमाण**बोधायन**स्मरणात्। शौर्येण परसैन्यजयेन यत् प्राप्तं स्थावरादि धनं, तत् भृत्यैः स्वाम्यनुज्ञयैव देयम्; नान्यथा; तत्र

स्वामिनोऽपि स्वत्वात्। यथाह **गौतमः**—"जेता लभेत सांग्रामिकं वित्तम्। वाहनं तु राज्ञः। उद्धारश्चापृथग्जये" इति। अपृथक् संभूय जये राज्ञेऽप्युद्धारांशो देयः। तेन तत्र स्वामिनोऽपि स्वत्वात् तदनुमतिरावश्यकीति। तस्मात् सौदायिकादि त्रिविधमपि धनं स्थावरं स्त्र्यादीनामनुमत्यैव सर्वं देयम्। अन्यथा तत्तदंशमवशेष्य स्वांशमात्रं देयमिति वाक्यद्वयार्थः।

नन्विदमंशावशेषणमविभक्ते संगच्छते; साधारणस्वत्वात्। विभक्ते तु स्वमात्रस्वत्वात् अनर्थकं तदित्यत आह—

> "विभक्ता वाविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः।
> एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥"

इति। सर्वत्र क्रमागते स्वार्जिते च स्थावरे विभक्तानामविभक्तानां च दायादानां पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां तुल्यं स्वत्वम्। अतो दानाधमनविक्रयेषु एको नाधिक्रियत इति। यथाह **व्यासः**—

> "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च।
> नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना॥
> विभक्ता वाविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।
> एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥"

इति। समस्तं क्रमागतं स्वार्जितं च। गोत्रसाधारणम् अविभक्तम्। नेदं समस्तस्य विशेषणम्; विशेषणविशेषणत्वापत्तेः; चकारानुपपत्तेश्च। किंतु स्थावरस्यैव। ततश्चाविभक्तस्य पृथक् निर्देशात् समस्तपदोपात्तं स्थावरं विभक्तमिति गम्यते। अन्यथा विभक्ताविभक्तयोरनुवादेन दानादिनिषेधे हेतुतया तुल्यस्वाम्यप्रतिपादनं न संगच्छेत; पूर्वानुक्तस्यानुवादासंभवात्।

ननु विभक्ताविभक्तयोस्तुल्यस्वत्वमनुपपन्नम्; विभागानर्थक्यापत्तेः;

> "यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः।
> पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु संमताः॥
> स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा।
> कुर्युर्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि॥"

इति **नारद**वचनविरोधाच्च। अस्यार्थः—एकजाताः सोदराः पृथग्धर्माः पृथक्श्राद्धादिकारिणः, पृथक्क्रियाः पृथक्कृष्यादिकारिणः, पृथक्कर्मगुणैः कण्डनादिसाधनैः मुसलोलूखलादिभिः उपेताः दानविक्रयादिकार्येषु अन्योन्यमसंमताः सन्तः यदि स्वस्वभागान् दद्युः विक्रीणीयुर्वा, तत् सर्वं यथेष्टं कुर्युः, स्वस्वांशस्वामित्वादिति चेत्—अत्रोच्यते—यथा दत्तास्वपि कन्यासु पित्रादीनां स्वत्वमनुमन्यते,

अन्यथा पुनर्दानविधानानुपपत्तेः; तथा विभक्तेऽपि क्रमागते स्वार्जिते च स्थावरे दायादानां स्वत्वमनुमन्यते; अन्यथा सर्वदानविक्रयादिनिषेधानुपपत्तेः। न चाविभक्तक्रमागतस्थावरविषय एवायं निषेध इति वाच्यम्,

"सामान्यं पुत्रदारादिसर्वस्वन्यासयाचितम्।
प्रतिश्रुतं तथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम्॥"

इति **बार्हस्पत्येना**विभक्तदाननिषेधेन पौनरुक्त्यापातात्। न च—दानाद्युत्तरकालं विभक्तसंदेहव्युदासेन व्यवहारसौकर्यार्थमनुमतिविधानं दानादिनिषेधश्च; न तु व्यवहारसिद्धिबोधनायेति मन्तव्यम्; "स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्" इत्यन्यानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्ध्यवगमात्। वस्तुतस्तु विभक्तानामपि पुत्रभ्रात्रादीनां परस्परधने स्वत्वसंबन्धोऽस्तीत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्; स्वत्वहेतुभूतस्वामिसंबन्धस्यानपायात्। अन्यथा पुत्रेभ्यो विभक्तस्य पितुर्मरणानन्तरं पुत्राणां तद्धनग्रहणानधिकारापत्तेः; पूर्वस्वत्वस्य विभागेन नष्टत्वात्; स्वत्वान्तरस्य च क्रयप्रतिग्रहाद्युत्पादकहेत्वभावेनानुत्पत्तेः[1]। न च स्वामिनाशादेव स्वत्वसिद्धिरिति भाव्यम्; तस्य रिक्थक्रयादिषु स्वत्वहेतुषु परिगणनात्; असंबन्धिसाधारण्येनातिप्रसङ्गाच्च। ततश्च विभागस्य रिक्थपदाभिधेयाप्रतिबन्धदायस्वरूपाभिभवेन संविभागपदाभिधेयसप्रतिबन्धदायस्वरूपाभिव्यञ्जनेनार्थवत्त्वं सिध्यति। तस्मादस्त्येव विभक्तानामपि परस्परधने स्वत्वसंबन्ध इति सिद्धम्। स च यत्र विभक्तानामपि स्थावरादौ दानादिनिषेधः स्मर्यते, तत्र तमुपोद्बलयति। अत्र तु स्वामिमरणानन्तरं विभक्तानामपि तद्धनग्रहणाधिकारं साधयतीति सर्वमनवद्यम्; "तद्दातव्यं विवक्षितम्" "सर्वदानं न विद्यते" इत्युत्सर्गापवादयोरेकविषयताकल्पनावश्यंभावाच्च।

न च विभागेन स्वत्वसाधारण्यमुपमर्द्यैव स्वत्वासाधारण्यं जन्यत इत्यपि नियमः; एकस्यां देवप्रतिमायां दास्यां वा द्वयोर्भ्रात्रोः स्वरूपविभागासंभवात् मूल्यद्वारा च निषेधात् पर्यायार्चनरूपे पर्यायकर्मकारणरूपे वा विभागेऽपि स्वत्वसाधारण्यानपायात्। न च पर्यायकर्मकारणादिविभाग एव नेति वाच्यम्; पर्यायातिक्रमितुरनभियोज्यतापातात्। नित्यदातुर्याज्यस्य वचनेनान्यपर्यायेऽन्येन दानग्रहणे दोषाभावप्रसङ्गात्;

"एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृही।
बह्व्यः समांशतो देया दासीनामप्ययं विधिः॥"

इति **बृहस्पतिस्मरणाच्च**। न च विभागानर्थक्यम्; यथेष्टभोगार्हतापादकत्वेनार्थवत्त्वात्। न च यथेष्टविनियोगार्हत्वमेव विभागप्रयोजनमित्युक्तम्। किंच अविभक्तायां भूमावनुष्ठितस्य धर्मस्यान्येऽप्यंशभागिनो भवन्ति, न विभक्तायामित्यतोऽपि विभागस्यार्थवत्त्वात्। **नारदवचनं** तु क्रमागतस्वार्जितस्थावरातिरिक्तधनविषयम्; "ईशास्ते स्वधनस्य हि" इत्यनेनासाधारणस्वत्वस्य धनविषयत्वाविष्करणादेवेति सर्वं सुस्थम्।

[1] अनुपपत्तेः—ग, ट.

नन्वेवम्,

"स्वज्ञातिग्रामसामन्तदायाद . . . . . . ।
हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी॥"

इति दायादानामिव ग्रामादीनामपि स्वत्वापत्तिः, तेषामपि स्थावरेऽनुमतिश्रवणादिति चेत्; मैवम्;। दायादानां जन्मनैव स्वत्वाभ्युपगमात्। ग्रामादीनां तु न कथंचिदपीति वैलक्षण्यात्। [1]न चानुमतिकर्तव्यताश्रवणमात्रेण स्वत्वमभ्युपगम्यते; किंतु क्रमागते स्थावरे सर्वदाननिषेधेनेत्युक्तमेव। तस्मात् ग्रामाद्यनुमतिर्दृष्टार्थैव। दायादानुमतिस्तु क्रमागते स्थावरे विभक्तेऽपि स्वत्वानपायात्। साधारणदानादौ च परस्वदानदोषादनुमतिरदृष्टार्थैव। अत एव **दक्षः**—

"सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्।
अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्वं बान्धवे सति॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः॥"

इति। प्रायश्चित्तं च भूम्यपहारे वक्ष्यते। न चैवमदृष्टदोषेऽपि दानादि निष्पद्यत एव, निषिद्धप्रतिग्रहीतुः स्वत्ववदिति वाच्यम्; "स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्" इत्यननुज्ञातस्यासिद्ध्यभिधानात्। साधारणे एकस्यास्वतन्त्रत्वेन तद्दत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वाच्च। यथाह **कात्यायनः**—

"कामक्रोधास्वतन्त्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः।
व्यत्यासात् परिहासाच्च यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत्॥"

इति। किंच साधारणस्यादेयत्वात् अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्डश्रवणाच्च दानाद्यसिद्धिः;

"अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम्॥"

इति **मनुस्मरणात्**। एवं विक्रयाधामनयोश्चासिद्धिः; अस्वतन्त्रकृतत्वसाम्यात्; "अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत्" इति **व्यासस्मरणाच्च**। यथा स्वग्रामस्थे क्रेतरि संभवति नान्यग्रामस्थाय विक्रेतव्यम्, एवं ज्ञातिसामन्तादिषु प्रत्यासत्तितारतम्येन योज्यम्। हिरण्योदकदानं तु विक्रयेऽपि कार्यम्; "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया" इति विक्रयनिषेधात्;

"भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ॥"

[1] न चानुमति to क्रमागते स्वार्जिते च (P. 152. L. 11) omitted in ख, ग, ट.

इति दाने फलश्रवणाच; स्थावरविक्रयस्य हिरण्योदकदानसंवलितत्वेन नरसिंहाकारत्वात्। यथा आसुरविवाहस्य;

"ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेव विधिः स्मृतः।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥"

इति **नारदेन** तत्रापि दानप्रतिपादनात्। गुणः ब्राह्मण्यम्। वरस्य तदपेक्ष्यासुरादिष्वपि त्रिषु दानं भवत्येव। न क्षत्रियादौ वरे। तच्चाग्रे वक्ष्यामः। हिरण्योदकदानमपि ब्राह्मण एव क्रेतरि युक्तम्; तस्यैव प्रतिग्रहाधिकारादिति।

एवं स्थावरदानादिनिषेधस्यापवादः **स्मृत्यन्तरे**—

"एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयान्।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे चाविशेषतः ॥"

इति। एकः प्रधानभूतः पित्रादिः दायाद्यननुमतोऽपि क्रमागते स्वार्जिते च स्थावरे आपत्कालादौ दानादि कुर्यात्। धर्मो महापातकादिप्रायश्चित्तम्। न तु पितृश्राद्धादि, तस्यानुकल्पेनापि सिद्धेरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

देयम् अदृष्टार्थदानार्हं, दत्तं लौकिकदानार्हं पण्यमूल्यादि, अदत्तं भयादिना दत्तमपि स्वत्वानिवृत्त्या प्रत्यावर्तनीयत्वेन;

"कामक्रोधास्वतन्त्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः।
व्यत्यासात् परिहासाच यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत् ॥"

इति **कात्यायनस्मरणात्**। षोडशविधस्याप्यदत्तस्येदमुपलक्षणम्। तत्र भयादीनि प्रसिद्धानि। उत्कोचो लञ्चः। परिहासो हास्यम्। व्यत्यासोऽन्योन्यदानम्। छलयोगः शतामिसंधिना सहस्रप्रयोगः। बालादिभिरपवर्जितं पातितम्। मूढः अनभिज्ञः। अस्वतन्त्रो भार्यादिः। मत्तो मदेन। उन्मत्तो वातादिना। मदुपकारं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छा। अपात्रे वेदशून्ये विद्वानित्युक्ते। यज्ञार्थं प्रतिगृह्य द्यूतादिकरणमधर्मसंहितमिति।

तत्र प्रतिश्रुत्याप्रदाने निर्णयपूर्वकं दण्डमाह। यत् अदृष्टार्थिना 'तुभ्यमिदमहं दास्यामि' इति वाचा प्रतिज्ञातं, तत् प्रतिश्रुतम्। अन्तर्भावितण्यर्थतया प्रतिश्रावितमिति यावत्। तस्याप्रदायी यस्मै प्रतिश्रुतं, तस्मै तत् दापयित्वा राज्ञा प्रथमसाहसं दण्ड्यः। यथाह **कात्यायनः**—

"स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्।
न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥"

इति। प्रतिग्रहपदेन धर्माभिसंधिर्ध्वनितः। तदाह **हारीतः**—

"वाचैव यत् प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम्।
ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥"

इति। अत एव तत्र नरकमाह **स** एव—

"प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च।
विविधान् नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥"

इति। एतेन स्नेहादिना प्रतिश्रुतस्यादाने न दोष इति सिध्यति; धर्मार्थत्वाभावात्। दत्तस्य तु न प्रत्याहरणम्; स्वत्वस्य निवृत्तत्वात्; परस्वत्वस्य चोत्पत्तेः। अत एव धर्मार्थं प्रतिश्रुतमेव पुत्रादिर्दापनीयः; नान्यदित्याह **कात्यायनः**—

"स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥"

इति। क्वचित् तदपवादमाह **गौतमः**—"प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्" इति। षोडशविधस्याप्यदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वेनैव प्रतिश्रुतदानं दूरापास्तम्। अत एव **कात्यायनः**—

"प्राणसंशयमापन्नो यो मां संतारयेदितः।
सर्वस्वं ते प्रदास्यामीत्युक्तोऽपि न तथा भवेत् ॥
यस्तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचः स्यात् प्रतिश्रुतः।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयं स्यात् कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्तं स्यात् प्रतिदाप्यः शतं बलात्।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥"

इति। तथैवादेयस्याष्टविधस्य दानं प्रतिश्रवणं वा न सिध्यति, क्वचित् स्वत्वाभावात्[1], क्वचिच्च निषेधादिति। यथाह **मनुः**—

"अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥"

इति ॥ १७९ ॥

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः ॥ १८० ॥ [2]उत्कोचोपजीविनां सभ्यानां च ॥ १८१ ॥

[1] स्वत्वासत्त्वात्—ट.

[2] उत्कोचजीविनां—ज, ठ.

कूटसाक्षिणां दण्डमाह । साक्षिणो वक्ष्यमाणलक्षणाः । ते लोभादिना कूटेन कपटेन यदि साक्ष्यं कुर्वन्ति, तदा तेषां सर्वस्वापहारो राज्ञा कार्यः । तथाच **मनुः**—

> " लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
> अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥"

इति । तत्र प्रतिनिमित्तं दण्डमाह **स** एव—

> " लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
> भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
> कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
> अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥"

इति । मोहो विपरीतज्ञानम् । कामः स्त्र्यभिलाषः । अज्ञानम् असम्यग्ज्ञानम् । बालिश्यं बाल्यम्; ज्ञानानुत्पाद इति यावत् । शेषं प्रसिद्धम् । द्वौ मध्यमौ ; एक उत्तमसाहसः । प्रथमसाहसं चतुर्गुणमुत्तमसाहस एव । तदेव दशगुणं सार्धसहस्रद्वयम् । परमुत्तमसाहसम् । त्रिगुणं सहस्रत्रयमिति । तत्र मूलोक्तं भूम्यनृतविषयम्; "सर्वं भूम्यनृते हन्ति" इति दोषाधिक्यश्रवणात् । **मानवं** तु हिरण्यादिविषयम् । अभ्यासे तु **स** एव—

> " कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
> प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥"

इति । प्रवासनं मरणम् । विवासनं तु प्राक् व्याख्यातम् । सकृदल्पापराधे तु **योगीश्वरः**—

> " पृथक् पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
> विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥"

इति । विवादात्; विवादपराजयनिमित्तात्[1] । अयं च सर्वोऽपि दण्डः लौकिकप्रमाणेन दोषनिर्णये । तदभावे तु आसप्ताहं राजदैविकव्यसनोद्भवेन । यथाह **मनुः**—

> " यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
> रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥"

इति ॥ १८० ॥

[1] निर्मितात्—छ.

सभ्यदोषे दण्डमाह । सभ्याः उक्तलक्षणाः । ते यद्युत्कोचमुपजीवन्ति, तदा तेषामपि सर्वस्वापहारः कार्यः । चकारादन्यायवादिनां निर्वासनं च । यथाह **बृहस्पतिः**—

> " अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
> विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥"

इति । निर्वासनं च सर्वस्वापहारानन्तरं कार्यम्; "उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" इति **योगिस्मरणात्** । सभ्यपदं प्राड्विवाकस्याप्युपलक्षणम्,

> " अनिर्णीते तु यद्यर्थे संभाषेत रहोऽर्थिना ।
> प्राड्विवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्याश्चैव विशेषतः ॥"

इति **कात्यायनस्मरणात्** । इदमपि महापराधेऽभ्यासे वा वेदितव्यम् । अल्पविषये तु **योगीश्वरः**—

> " रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।
> सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमम् ॥"

इति ॥ १८१ ॥

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत् स वध्यः ॥ १८२ ॥ ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

अथाधिविवादे दण्डं प्रस्तौति । तत्स्वरूपं चोपरिष्टाद्वक्ष्यति । तत्रैकस्योभयत्राधीकरणे दण्डमाह । गोचर्म वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् मात्रा प्रमाणं यस्य सा गोचर्ममात्रा । ततो या अधिका भूः, तामेकस्य पूर्वमाधीकृतां कृतकालाकृतकालगोप्यभोग्यान्यतमाधित्वं नीतां, तस्मात् पूर्वोत्तमर्णात् आधिनिमित्तद्रव्यदानेनामोचयित्वैवान्यस्यापि यो द्रव्यातिशयलोभेनाधीकुर्यात् स वध्यः । आधीकरणेन सोपाधिकपरस्वत्वोत्पत्त्या स्वस्वत्वप्रतिबन्धेनाधातुः अस्वामितुल्यतया प्रयोगान्तरानधिकारात् । यथाह **कात्यायनः**—

> " आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात् का प्रतिपद्भवेत् ।
> तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदण्डभाक् ॥"

इति । प्रतिपत् व्यवस्थेति यावत्[1] । अयमेव दण्डः आहितस्यान्यदानविक्रययोः, [2]दत्तस्यान्यत्राधामनविक्रययोः, विक्रीतस्यान्यत्र [2]दानाधामनयोश्च द्रष्टव्यः, तुल्यन्यायत्वात्; प्रयच्छेदिति सामान्यपदोपादानाच्च । अन्यथाधीकुर्यादित्येवावक्ष्यत । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १८२ ॥

[1] भावः—ख ग, छ, ट. [2] आधान for आधामन—ख, ग, छ, ट.

गोचर्ममात्राधिकामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । यः पुनः गोचर्मन्यूनपरिमाणां भुवमेकत्राधीकृतां ततोऽनिर्मोच्यैवान्यत्राधीकरोति ददाति विक्रीणीते वा, स षोडश सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।
गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहु ॥ १८४ ॥
ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।
यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ १८५ ॥

गोचर्मलक्षणमाह । यस्यामुत्पन्नं व्रीह्यादि फलं संवत्सरं यावदेको यथेष्टमश्नीयात्, सा अल्पाधिका वा भूमिर्गोचर्ममात्रा ज्ञेया ॥ १८४ ॥

एकस्योभयत्राधीकरणे कस्यासावित्यत आह । यदा कश्चित् एकमेव क्षेत्रादिकमेककालमेव लोभातिशयात् द्वयोराधीकरोति, तदा ययोः स आधिर्निक्षिप्तः, तयोः परस्परमाधित्वविषये विवादे यस्य भुक्तिः येन पूर्वं भुक्तः, तस्य फलं तस्यैव संभवति; न पुनरभोक्तुः । एतेन तुल्यकालसिद्धौ भोग एव प्रयोजकः, न क्रियामात्रमित्युक्तं भवति । यथाह **बृहस्पतिः**—

"क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे दत्तं यत् समकालिकम् ।
येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्य तत् सिद्धिमाप्नुयात् ॥"

इति । बन्धो दानविक्रययोरप्युपलक्षणम्; "प्रदाने विक्रये चैवं विधिः संपरिकीर्तितः" इति तस्यैव शेषात् । अन्यत्र विशेषं वक्ष्यामः । कालभेदेनैकस्याधानादौ तु भुक्तिरहितापि पूर्वैव क्रिया बलवती; "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा" इति **योगिस्मरणात्** । यत्तु—

"आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा[1] ॥"

इति **नारदवचनं**, तत् तुल्यकालाधानद्वयविषयम्; **बार्हस्पत्येनै**कवाक्यत्वात्; अन्यथा आधिसामान्यस्य भुक्त्या प्राबल्ये तुल्यकालाधौ विशेषवचनानर्थक्यात् । एवं च "आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः" इति; "अस्य च फलम् 'आधौ प्रतिग्रहे क्रीते' इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवती" इति यद्विवृतमाचार्यैः, तत् पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । तथाहि—उत्तरक्रिया-प्राबल्यापवादाय आध्यादौ पूर्वा तु बलवत्तरेत्युक्तम् । तस्याश्च भुक्तिमत्त्वेन प्राबल्ये उत्तरस्यामति-प्रसङ्गेनापवादत्वासंभव इति पूर्वग्रन्थविरोधः । "आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति;

[1] नाशयेत्—ख, ग.

"एतत् पूर्वापरकालापरिज्ञाने । तत्परिज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्वकालागम एव बलवान्" इत्युत्तरग्रन्थविरोधश्चेत्यास्तां वृद्धविरोधेन । भुक्तिर्लेख्याद्युपलक्षणम्;

"आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्ष्यकृतं तु यत् ।
एकक्रियानिवेशेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात् । अयमर्थः—एकस्याधौ साक्षिणः सन्ति । अन्यस्य लेख्यं समकालं भिन्नकालं वा । तत्र लेख्यं बलवदिति । लेख्यसिद्धताविशेषेऽपि **स** एव—

"अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।
विशेषलिखितं [1]ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥"

इति । यदेकस्मै नाममात्रेण श्रावितं न प्रदर्शितम्, अन्यस्मै तत् प्रदर्शितम्; तत्र प्रदर्शितमेव बलवत् । यत्तु एकस्मै प्रदर्शितम्, अन्यस्मै लिखित्वा दत्तम्; तत्र लिखितं बलवदिति । यत्र तु यो 'ग्रामो मया स्वो लब्धव्यः, तत्र बन्धकः' इत्युक्तः, तत्रासौ न बन्धक इत्याह **स** एव—

"यद्यत्तदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् ।
आकाशभूतमादध्यादादिष्टं नैव तद्भवेत् ॥"

इति । इदं च समकाले भिन्नकाले वा आधानादिद्वये समानम् । एवं भुक्तिमात्रस्य प्राबल्यप्राप्तावपवादमाह—बलात्कारं विनेति । यद्यसौ भुक्तिर्बलात्कारकृता न भवति, तदा प्रमाणम् । अन्यथा त्वप्रमाणमेव ।

भोगाविशेषे तु विशेषमाह तु **वसिष्ठः**—

"यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।
विभज्याधिं समं तेन भोक्तव्य इति निश्चयः ॥"

इति । तेनापरेण धनिना; समं सहेत्यर्थः । आधानविक्रययोः समवायेऽप्याह **स** एव—

"यं पूर्वतरमाधाय विक्रीणीतेऽथ तं पुनः ।
किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्राक्तनं बलवत्तरम् ॥"

इति । अयमर्थः—यस्य पूर्वमाहितं गृहादि, तद्धनमदत्त्वैव यदि स्वामी तदन्यस्य विक्रीणीते, तदा तदाधातैव लभते; न क्रेता; यावद्धनलाभमाधातुरेव स्वत्वात्; विक्रेतुश्च यावदाधातृधनदानं स्वत्वालाभात् अस्वामिविक्रयतुल्यत्वात् । आधानविक्रयदानानां यौगपद्येऽप्याह **स** एव—

"कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।
त्रयाणामिति संदेहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

[1] न्याय—ग, ट.

त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं विभजेयुर्यथांशतः ।
उभौ चार्थानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रही ॥"

इति । उभौ धनिकक्रेतारौ । अर्थानुसारेण दत्तधनानुसारेण भागद्वयं गृह्णीयाताम् । प्रतिग्रही तृतीयं भागमित्यर्थः; भोगस्य क्रियाबलहेतोरभावेन तिसृणामपि क्रियाणां तुल्यबलतया अन्यतरस्या अपि बाधायोगात्; पूर्वकालतामात्रस्याप्यसत्त्वात् । तदेतदप्यृणाधिकमूल्याधिविषयम् । ऋणसममूल्यत्वे त्वधमर्णादन्यतरो धनं गृह्णीयात् । अन्यतरश्चाधिम् । प्रतिग्रहीता तु न किंचित्, देयद्रव्यस्य ऋणपर्याप्तत्वेनादेयत्वादिति ॥ १८५ ॥

सागमेन तु भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा तु यत् ।
आहर्ता लभते तत्र नापहार्यं तु तत् क्वचित् ॥ १८६ ॥
पित्रा भुक्तं तु यद् द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।
तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्या प्राप्तं हि तस्य तत् ॥ १८७ ॥

आगमसिद्धो भोगो हेतुरित्युक्तम् । भोगः पुनः कीदृशः प्रमाणमित्यत आह । स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः । तेन सह वर्तमानः सागमः । तादृशेन भोगेन सम्यक् प्रत्यर्थिसंनिधाने निष्प्रतिरमविच्छेदेन दीर्घकालं यत् क्षेत्रादिकं भुङ्क्ते, तत् आहर्ता भोक्तैव लभते । न केवलभोक्त्रा तदपहर्तुं शक्यते । अयमर्थः—यदा एकस्मिन्नेव क्षेत्रे कश्चित् भोगमात्रं प्रदर्शयति, अन्यस्तु विशिष्टं भोगम्; तत्र विशिष्टभोगस्यैव प्रामाण्यं, न केवलभोगस्य; बलप्रीत्यादिनापि तत्संभवात् । अत एव,

" भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ "

इति स्मरन्ति । अतश्च सागमः, दीर्घकालः, निरन्तरः, निराक्रोशः, प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणविशिष्टो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति । यदाह **व्यासः**—

" सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्यैरसेधितः ।
प्रत्यर्थिसंनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥ "

इति । सागम इति विशिष्योपादानं दीर्घकालत्वादिविशेषणान्तरसद्भावेऽप्यागमहीनस्य भोगस्य न प्रामाण्यमिति दर्शयितुम् । यथाह **नारदः**—

" आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ "

इति । अत एव,

" विनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ "

इत्यनागमभोगे दण्डोऽपि स्मर्यते । यत्तु,

" यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥ "

इति, तदपि शतवर्षाधिककालात्ययेनागमोपलब्ध्यसंभवात् अत्यन्तमनुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम्, आगमं विना भोगसहस्रेणापि स्वत्वानुपपत्तेः[1] ॥ १८६ ॥

योऽयं विशिष्टो भोग उपपादितः, स कुत्र प्रमाणमित्यत आह । यत् द्रव्यं गृहक्षेत्रादि पित्रा भुक्तं, तस्मिन् पितरि प्रेते असौ पुत्रः 'कुतस्त्वयेदं क्षेत्रादि लब्धम्' इति न वाच्यः नाभियोज्यः । हि यतः भुक्तिराचर्यते क्रियते येनासौ भुक्त्याचारः आगमः; तेन पितृकृतेन भुक्त्या च पित्रसाधारण्यात् धर्मतः बलच्छलादिराहित्येन तस्य पुत्रस्य तत् प्राप्तम् । पितृग्रहणं पितामहस्याप्युपलक्षणम्; तुल्यन्यायत्वात् । अयमभिसंधिः—पितृपितामहभुक्तं क्षेत्रादिकं भुञ्जानः 'कुतस्तवेदं क्षेत्रादिकम्' इत्यभियुक्तश्चेत् 'अमुकसाल्लब्ध्वास्मत्पित्रा पितामहेन वा भुक्तम्; तथा मयापि भुज्यते' इत्यागमं निर्दिशेत् । तत्रागमाभावनिश्चये सति दण्ड्यः । तदभावे आगमानुद्धरणेऽपि न दण्ड्यः । किंतु विशिष्टभोगानुद्धरणे । यथाह **योगीश्वरः**—

" आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तः समुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ "

इति । प्रथमे आगमः । द्वितीये तृतीये च पुरुषे भुक्तिरेव दर्शनीया । परं तु सागमा ;

" आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरेवैका संतता या चिरंतनी ॥ "

इति **नारदस्मरणात्** । आदौ प्रथमे मध्ये द्वितीये च पुरुषे सागमा आगमज्ञानसहिता । आगमज्ञापकनाशे तु **कात्यायनः**—

" प्रनष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना ।
कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि संसदि ॥ "

इति । प्रनष्टमागमस्य क्रयादेर्लेख्यं पत्रं यस्य तेन भोगमात्रं प्रमाणेन 'अमुकस्माल्लब्ध्वा एतावत्कालममुकसमक्षं मत्पित्रादिभिः मया च भुक्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । चतुर्थे पुनः पुरुषत्रयागता

[1] स्वत्वानुत्पत्तेः—ग, छ, ट.

भुक्तिरेव प्रमाणमागमज्ञानाभावेऽपि। परं त्वनागमत्वानिश्चये; "चिरंतनमविज्ञातं भोगं भोगाच्च चालयेत्" इति **कात्यायन**स्मरणात्। अविज्ञातम् अनागमत्वेनेति शेषः। सागमेति दीर्घकालत्वादीनां चतुर्णामपि विशेषाणामुपलक्षणम्; तादृशस्यैव स्वत्वाव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यात्॥ १८७॥

त्रिभिरेव तु या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि।
लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात्॥ १८८॥

आगमज्ञानस्य कचिदपवादमाह। या भूः त्रिभिः पुरुषैः पितृपितामहप्रपितामहैः यथाविधि प्रतिग्रहाद्यागमपूर्वकं दीर्घकालमविच्छिन्नमप्रतिरवं समक्षतया भुक्ता, तां भुवमागमलेख्याद्यभावेऽपि चतुर्थः पुरुषो विशिष्टभोगमात्रेणैव प्राप्नुयात्। यथाह **बृहस्पतिः**—

"स्थावरेषु विवादेषु भुक्तिस्त्रैपुरुषी च या।
स्वतन्त्रैव हि सा ज्ञेया प्रमाणं स्वार्थनिर्णये॥"

इति। स्वतन्त्रा मूलभूतागमनिश्चयानपेक्षेत्यर्थः। यच्चाह **कात्यायनः**—

"भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमानागमा तथा।
त्रिपुरुषी या स्वतन्त्रा भवेदल्पा तु सागमा॥"

इति। एतेन त्रिपुरुषपर्यन्तमागमज्ञानापेक्षा। चतुर्थे तु न सेत्युक्तं भवति। त्रिपुरुषीति स्मार्तकालोपलक्षणम्। अन्यथा एकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयापगमसंभवात् द्वितीये निरागमाया भुक्तेः प्रामाण्यं प्रसज्येत। अत एव **व्यासः**—

"वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाव्याहता सती।
सा ज्ञेया पौरुषी भुक्तिर्द्विगुणा च द्विपौरुषी।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः॥"

इति। त्रिंशद्वार्षिकी पौरुषीत्याह **बृहस्पतिः**—

"पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः।
त्रिंशत्समा या भुक्ता तु भूमिरव्याहता परैः॥
भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी।
त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः स्याच्चिरंतनी॥"

इति। पञ्चत्रिंशत्समा पौरुषीति वा; "वर्षाणि पञ्चत्रिंशत्तु पौरुषो भोग उच्यते" इति **स्मृत्यन्तरात्**। एषां च पक्षाणामुत्तममध्यमाधमत्वेन व्यवस्था। तत्र षष्टिवार्षिकभुक्तिपक्ष उत्तमः, सप्तत्यादिवार्षिकाणां

साक्षिणां बहूपलब्धेः। नवतिवार्षिकभुक्तिपक्षो मध्यमः, शतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनोपलब्धेः। पञ्चोत्तरशतवार्षिकभुक्तिपक्षस्त्वधमः। पञ्चदशोत्तरशतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनाप्यनुपलब्धेरिति। अत्रापवादमाह **बृहस्पतिः**—

"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येत् परेषां नात्र संशयः।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति॥"

इति। असपिण्डानां त्रिपौरुषी भुक्तिः स्वत्वगमिका भवति। सपिण्डानां त्रिपौरुष्यपि भुक्तिः न स्वत्वगमिकेत्यर्थः; तत्र पुनर्विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ १८८॥

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम्।
हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाक्॥ १८९॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥ १९०॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥ १९१॥

उक्तस्य पशुघातदण्डस्य कचिदपवादमाह। नखिनो व्याघ्रादयः। शृङ्गिणो गोव्यतिरिक्ता अजादयः। दंष्ट्रिणो वराहादयः। एतेषां, हस्त्यश्वानाम्, अन्येषां च मेषमहिषादीनाम्। आततायिनाम् आततमायान्तीत्याततायिनः; तेषां मारणाभिसंधिनाभिधावतां वधे हन्तुर्न दोष इति। दोषाभावकीर्तनं च दण्डाभावार्थम्॥ १८९॥

मनुष्यमारणदण्डस्यापि कचिदपवादमाह। गुरुः आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणः। बालः आ षोडशात्। वृद्धः अशीतिकावरः। बहुश्रुतः "स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गवित् वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिरष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीतः" इति **गौतमो**क्तलक्षणो ब्राह्मणः। यद्यपि बहुश्रुत इत्यनेनैव ब्राह्मणोपलब्धिः, तथापि अतीन्द्रियत्वेन ब्राह्मण्यस्य निर्णीतब्राह्मण्य इति वक्तुं पुनरुपादानम्। एषामन्यतमम् आततायिनं वक्ष्यमाणलक्षणं मारणाभिसंधिना आयान्तम् 'अयं हन्तव्यो न वा' इत्यविचारयन् हन्यादेव।

नायं विधिः; रागप्राप्तत्वात्। नाप्याततायिन्यागते पलायनपक्षे हननं चाप्राप्तमिति नियमः; अहनने दोषाश्रवणात्; "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति हनने दोषश्रवणाच्च।

"आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्।
यो न हन्याद् बुधः प्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥"

इति बार्हस्पत्ये अहनने फलश्रवणाच्च। अनेनात्मरक्षणविध्यतिक्रमदोष एवास्य नियमस्य फलमिति निरस्तम्; फलदोषयोः परस्परविरोधात्। नापि परिसंख्या; तदर्थस्यानाततायिहनननिषेधस्य हिंसानिषेधकसामान्यशास्त्रेणैव प्राप्तत्वात्। किंच,

"आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥"

इति मनुवचनमाततायिहिंसानिषेधं विनानर्थकमेव; हिंसामात्रस्य सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धत्वात्। अथ प्रत्यवायातिशयबोधनार्थमिदम्, तदपि न; तस्यापि प्रायश्चित्तगौरवेणैव सिद्धत्वात्। नापि प्रतिप्रसवः; "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्" इति सुमन्तुना तत्रापि पर्युदासात्।

अथ 'नाततायिवधे' इत्येकम्; 'दोषोऽन्यत्र' इत्यपरम्; 'गोब्राह्मणवधात् स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इत्यग्रेतनसूत्रानुप्रविष्टं तृतीयम्; एवं सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापवादार्थत्वम्; द्वितीयस्यानाततायिवधे दोषप्रतिपादकत्वम्; तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चित्ताङ्गस्नानप्रतिपादकत्वमिति भवदेवव्याख्यानुसरणं कार्यमिति चेत्—न; एवं सति 'दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्' इति भागे 'दोषोऽन्यत्र' इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव; पूर्वमनाततायिवधे प्रायश्चित्तविधानादेव दोषसिद्धेः। किंच 'नाततायिवधे' इति पूर्वोक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तापवादोऽपि न घटते;

"क्षिण्वन्तमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन।
हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम्।
कामतोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दं व्रतं शुभम्॥"

इति भविष्यपुराणवचनविरोधात्; "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति गीतावाक्यविरोधाच्च। न च मरणान्तिकप्रायश्चित्तापवादोऽयमित्यपि सम्यक्[1]; द्वादशवार्षिकस्यैवोपक्रमात्। तस्मादिदमेकमेव सूत्रं मन्तव्यम्। तेन गोब्राह्मणातिरिक्ताततायिवधे दोषाभावस्तदर्थ इति सर्ववचनानामविरोधः।

गुर्वादिपदं तु कैमुतिकन्यायेन व्याख्येयम्। अत एव कात्यायनः—

"आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः॥
उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते।
निवृत्तानां यथारम्भाद् ग्रहणं न वधः स्मृतः॥"

इति। उत्कृष्टे वधनिषेधात् दोषो भवति; परं स्वल्पः, कामकृतेऽपि तत्र द्वादशवार्षिकव्रतस्याम्नानात्। पापादौ तु सर्वथैव दोषाभावः। तत्र हेतुरुद्यतानामिति। तत्र दृष्टान्तः—यथा हननारम्भान्निवृत्तानामिति। तत्र हेतुः

[1] सभ्यम्—ट.

आततायिवधार्थशस्त्रग्रहणं वधो नेति। तेन च ब्राह्मणवधे अहत्वापीति वचनमनाततायिविषयम्। तस्मात् दण्डप्रायश्चित्ताभावायाभ्यनुज्ञानमात्रमेतत्। इदमपि पलायनाद्यसंभवे वेदितव्यम्; "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इति श्रुतेरित्यलं विस्तरेण॥ १९०॥

उक्ताभ्यनुज्ञानस्य प्रयोजनमाह। गोब्राह्मणातिरिक्ताततायिनां वधेऽपि हन्तुः कश्चन दण्डस्य प्रायश्चित्तस्य वा प्रयोजको दोषो न भवति। यतः प्रकाशं शस्त्रप्रयोगादि निमित्तम्, अप्रकाशम् अभिचारादि निमित्तं वा तस्याततायिनो मन्युं हन्तुर्मन्युरेव ऋच्छति नाशयति; न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते इत्यर्थवादः। यथाह बृहस्पतिः—

"नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित्।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्॥"

इति॥ १९१॥

उद्यतासिविषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा।
आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु॥ १९२॥
भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात् सप्ताततायिनः।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्॥ १९३॥

आततायिषु दण्डमाह। परवधार्थमुद्यताः असिविषाग्नयो येनासौ तथा। द्वन्द्वनिर्दिष्टानामप्येषाम्[1]एकैकोद्यमनेनाततायिता। शापः अनिष्टाशंसकं वाक्यम्; तदभिधानायोद्यतः उद्यमितः करो येनासौ तथा। शापार्थं हि मुनयः सजलं पाणिमुद्यच्छन्ति। अथर्वणे विहितमाथर्वणम्; अभिचारादि। तेन हन्ता हननप्रवृत्तः। नातीतक्रियः, नापि भाविक्रियः; उद्यतास्यादिसमभिव्याहारात्। एवमन्यत्राप्यनुसंधेयम्। राजसु पिशुनं परदोषनिवेदकम्; विवादमन्तरेण॥ १९२॥

भार्यां परकीयामननुरक्तामतिक्रमितुं बलाद्भोक्तुं शीलमस्यासौ तथा। एतानाततायिनो विद्यात्। सप्तेति सप्तत्वविशिष्टसंख्यानुवादः; न परिसंख्या। यतः यशोहरः; परकृतग्रन्थादेः स्वकृतत्वेन ख्यापकः; वित्तं धनम्; तद्धरः; धर्महरः; तडागादिभेदकः; । अर्थः गृहक्षेत्रादिः; तद्धरश्चेत्यादीनन्यानप्याततायिनो धर्मज्ञाः प्राहुः। यथाह वसिष्ठः—

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः॥"

[1] This sentence corrupt in ख.

इति । **मत्स्यपुराणे**—

"गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।
अग्निदं गरदं चैव तथा चाभ्युद्यतायुधम् ॥
अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च पैशुनम् ।
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥"

इति । **वृद्धवसिष्ठोऽपि**—

"उद्यतासिः प्रियाधर्षी धनहर्ता गरप्रदः ।
अथर्वहन्ता तेजोघ्नः षडेते आततायिनः ॥"

इति । तेजोघ्नः; मद्यादिपानेन ब्रह्मतेजोनाशकः । एतानि निमित्तान्यनपाकृतपूर्वस्यान्ते आततायितां विदधति । यथाह **कात्यायनः**—

"अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।
प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥"

इति । एतेन प्रत्यपकारकवधे दोष एव । परं तु स्वल्पः,

"पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः"

इति **स्मरणात्** ॥ १९३ ॥

उद्देशतस्ते कथितो धरे दण्डविधिर्मया ।
सर्वेषामपराधानां विस्तरादतिविस्तरः ॥ १९४ ॥
अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा संमन्त्र्य ब्राह्मणैः सह ॥ १९५ ॥

उक्तमध्यायार्थमुपसंहरति । हे धरे; उक्तार्थधारणक्षमे, मया भगवता विष्णुना ते तुभ्यं सर्वेषां व्यवहारपदप्रयोजकानामपराधानामुद्देशतो नामग्रहणपूर्वकं विस्तरात् कार्त्स्न्येन अतिविस्तरः विस्तरमतिक्रान्तोऽतिसंक्षिप्तः स्वल्पैः शब्दैः दण्डविधिः कथितः ॥ १९४ ॥

अनुक्तदण्डेष्वपराधेषु कथमित्यत आह । येष्वपराधेषु ऋणादानादिषु मया दण्डो नाभिहितः, तेष्वन्येषु च जनसंस्थितिवैचित्र्यादुत्पद्यमानेषु जातिं ब्राह्मणत्वादिकं, धनं बहु अल्पं वा, वयः बाल्यवार्धकादि,

चकारात् देशकालबलसकृदसकृत्कामाकामाद्यनुबन्धमपि ज्ञात्वा, ब्राह्मणैः नियुक्तैरनियुक्तैश्च सह सम्यक् मन्त्रयित्वा, दण्डम् अपराधिदमनक्षमं प्रकल्पयेत् । यथाह **योगीश्वरः**—

"ज्ञात्वापराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥"

इति ॥ १९५ ॥

दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्ड्याद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥ १९६ ॥
यस्य चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १९७ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चमोऽध्यायः

उक्तदण्डविधेर्विशेषमाह । यो दण्डाधिकारे राज्ञा नियुक्तः, स चेत् दण्ड्यमदण्डयित्वैव मुञ्चति, अदण्ड्यानां दण्डानर्हाणां च दण्डं करोति, तदासौ दण्ड्यस्य यावान् दण्डः तद्द्विगुणं दण्डं दण्ड्यः । बन्धने तु विशेषमाह **योगीश्वरः**—

"अबन्ध्यं यश्च बध्नाति बन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।
अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥"

इति । राज्ञोऽप्यत्र प्रत्यवायमाह **मनुः**—

"यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥"

इति । प्रायश्चित्तमप्याह **वसिष्ठः**—"दण्ड्योत्सर्गे राजा एकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरोहितः । कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितः । त्रिरात्रं राजा" इति । अन्यायगृहीतस्य दण्डस्य प्रतिपत्तिमाह **योगीश्वरः**—

"राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥"

[1] श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे दण्डप्रकरणं पञ्चमम्—ट, ज; श्रीवैष्णवे पञ्चमोऽध्यायः—क, झ.

इति । दुर्दृष्टो व्यवहारोऽपि पुनर्द्रष्टव्य इत्याह **स** एव—

" दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमम् ॥ "

इति ॥ १९६ ॥

यथोक्तदण्डानुष्ठातुः फलोक्तिव्याजेनोक्तमुपसंहरति । यस्य राज्ञः पुरे राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्परुषाग्निदादिसाहसिकदण्डनाशकाः तद्दण्डभयेन न सन्ति, स राजा शक्रलोकभाक् भवतीत्युक्तदण्डविधेरुपसंहारः ॥ १९७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[1]श्री**रामपण्डिता**त्मज[1]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** [2]श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चमोऽध्यायः

[1] श्री omitted in ग, छ.
[2] श्रीमत्यां वैजयन्त्यां omitted in घ.

षष्ठोऽध्यायः

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् ॥ १ ॥ द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं च[1] शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् ॥ २ ॥

एवं पञ्चमे ऋणादानातिरिक्तानि पदानि दण्डाभिधानमुखेन व्याख्यायेदानीं षष्ठाध्याये ऋणादानं निरूपयति । तत्स्वरूपमाह **नारदः**—

" ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ "

इति । तत्राधमर्णे देयादेयाधिकारकालप्रकाराः पञ्चविधाः । उत्तमर्णे दानादाने द्विविधे । तत्रोत्तमर्णस्यादानविधिमाह; तदाक्षेपादितरेषाम् । अथेत्यधिकारः । उत्तमर्णः ऋणप्रयोक्ता अधमर्णात् ऋणग्रहीतुः यथादत्तम् ; यया संख्यया, यया वृद्ध्या, यया परिभाषया, यत् द्रव्यं दत्तं तत् तथैव गृह्णीयात् ॥ १ ॥

वृद्धिपरिमाणमाह । द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन् शते तत् द्विकं शतम् । एवं त्रिकादिशब्देषु । " तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते " इति कन् । शते द्वौ त्रीन् चतुरः पञ्च च ब्राह्मणादिवर्णादधमर्णात् प्रतिमासमुत्तमर्णो वृद्धिं गृह्णीयात् । [2]इयं चाबन्धकालग्नके प्रयोगे वृद्धिः । सबन्धकादौ तु विशेषमाह **व्यासः**—

" सबन्धे भाग आशीतः षाष्ठो भागः सलग्नके ।
निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥ "

इति । सेयं वृद्धिः प्रतिमासं गृह्यते इति कालिका । अन्या अपि तिस्रः **नारदेनोक्ताः**—

" कायिका कालिका चैव कारिता च तथापरा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥ "

इति । तल्लक्षणमाह **स** एव ।

" कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
प्रतिमासं स्रवन्ती च वृद्धिः सा कालिका मता ॥

[1] च omitted in ख, ज, ट.
[2] इदं—ग.

वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयंकृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥ ”

इति । अत्र विशेषमाह **बृहस्पतिः**—

“ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिता ।
षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत ॥
कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथापरा ।
कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥ ”

कायिका कर्मसंयुक्ता ” इति । [1]अन्यदुक्तसमानम् ।

“ प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।
गृहात् तोषः शदं क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ॥ ”

इति । यदा तु शिखावृद्धिः कायिकैव, “ पणपादादि कायिका ” इति लक्षणात् , तदा पञ्चधा । यदा तु कर्मकरणं कायिकालक्षणं तदा षोढेत्यर्थः । तोषो भोगः । शदो धान्यमिति ॥ २ ॥

सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः ॥ ३ ॥ अकृतामपि वत्सरातिक्रमेण यथाविहितम्[2] ॥ ४ ॥

कारितावृद्धिमाह । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः स्वप्रतिपन्नां स्वेच्छयाङ्गीकृतां वृद्धिं सर्वेषु वर्णेषु दद्युः । अनुवृत्तावपि वर्णग्रहणमनुलोमजप्रतिलोमजप्राप्त्यर्थम् । यथाह **योगीश्वरः**—“दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ” इति । अधमर्णविशेषेण वृद्धिविशेषमाह **स** एव—“ कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ” इति ॥ ३ ॥

अकृतामपि वृद्धिमाह । सर्वे सर्वेषु याचितादावकृतामपि वृद्धिं संवत्सरातिक्रमे यथाविहितं द्विकशतादिक्रमेण दद्युः । यथाह **कात्यायनः**—

“ यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । एतच्चाप्रतियाचिते । प्रतियाचिते तु **स** एवाह—

“ कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

[1] अन्यदुक्तेन—ग. [2] विहिताम्—झ.

इति । कृतोद्धारं याचितकम् । देशान्तरगमनाभावे तु याचनकालादेव वृद्धिमाह **स** एव—

“ स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥ ”

इति । ततः याचनकालात् । प्रीतिदत्ते तु वत्सरार्धवृद्धिमाह **नारदः**—

“ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्धि वर्धते ॥ ”

इति । याचिते तु तस्मिन् अर्वागपि वृद्धिविशेषमाह **स** एव—

“ प्रीतिदत्तं तु यत् किंचिन्न च वर्धत्ययाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ ”

इति । अत्रापि याचनकालादेव वृद्धिः । अयाचिते तु **स** एव—

“ पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ”

इति । पण्यमूल्ये वृद्ध्यभावः प्रवासप्रतियाचिताभावे । न्यासे यथावस्थाने प्रतियाचनाभावे च ज्ञेयः । **संवर्तो**ऽपि—

“ न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।
संदिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता ॥ ”

इति । स्त्रीधने ऋणत्वेन गृहीते ; लाभे क्रीतस्य वस्तुनः ; देयत्वेन स्वीकृते ; यथास्थिते अपरावर्तिते ; संदिग्धे अनिर्णीते ऋणादौ ; प्रातिभाव्ये प्रतिभुवा देये ॥ ४ ॥

आध्युपभोगे वृद्ध्यभावः ॥ ५ ॥ दैवराजोपघाताद्दते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात् ॥ ६ ॥

क्वचित् वृद्ध्यपवादमाह । गृहीते धने विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णस्य यत् वस्तु आधीयते स आधिः । तल्लक्षणमाह **नारदः**—

“ अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
जङ्गमः स्थावरश्चैव स पुनर्द्विविधः स्मृतः ॥
विश्वासार्थर्णशोध्यश्च स पुनर्द्विविधः स्मृतः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ।
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥ ”

इति । ऋणं शोध्यं यस्यासौ ऋणशोध्यः ; ऋणशोधनार्थ इति यावत् । कृते परिभाषिते काले उपनीयते मोच्यत इति कृतकालोपनेयः । यावद्देयं यावदृणदानं स्थापितो यावद्देयोद्यतः । गोप्यो गोपनीयः । भोग्यो भोगार्हः । तत्र गोप्यस्याधेर्भोगे उत्तमर्णो वृद्धिं न लभेतेत्यर्थः । यथाह **योगीश्वरः**—"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" इति । महति भोगे इदम् । स्वल्पभोगे तु अर्धवृद्धिहानिः । यथाह **मनुः**—

"यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥"

इति । यत्तु "अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या, समयातिक्रमात्" इति **विज्ञानेश्वर**व्याख्यानं, तन्**मनु**-वचनविरोधादुपेक्ष्यम् । भोगस्यापि सवृद्धिकस्यात्यन्तभोगेन व्यवहारक्षमत्वे वृद्ध्यभावः ; "सोपकारेऽप्यहापितः" इति **बृहस्पति**स्मरणात् । कचित् धनदानेन सह वृद्धिनाशस्य विकल्पमाह **कात्यायनः**—

"अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं च न लभेत सः ॥"

इति । कर्मफलं वेतनम् । दासाद्याधिविषयमेतत् ॥ ५ ॥

आत्यन्तिकाधिविनाशे त्वाह । विविधमप्याधिं स्वदोषेण विनष्टमुत्तमर्णो मूल्यकल्पनयाधमर्णाय दद्यात् । यथाह **व्यासः**—

"ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धो हेमादिको भवेत् ।
ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥"

इति । विकृतश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देयः ; "नष्टो देयो विनष्टश्च" इति **योगि**स्मरणात् । विनष्टोऽत्र विकृतिगतः । परं तु दैवराजोपघातं विना ; "विनष्टे मूलनाशः स्याद् दैवराजकृतादृते" इति **नारद**स्मरणात् । मूलनाशस्त्वाधिमूल्यसाम्ये । मूल्यं वृद्धेरप्युपलक्षणम् ; दण्डापूपिकान्यायात् । न्यूनाधिक-मूल्ये त्वाधौ सवृद्धिकमृणं दत्त्वा मूल्यं गृह्णीयात् ; "बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत्" इति **बार्हस्पत्यात्** । दैवराजोपघाते तु आध्यन्तरमृणं वा सवृद्धिकमधमर्णो दद्यात् ;

"स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥"

इति **स्मरणात्** । स्रोतसेति दैविकमात्रोपलक्षणम् । रक्ष्यमाणस्यासारत्वे आध्यन्तरं वा देयम् ; "रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्" इति **योगि**स्मरणात् । कचिद-विनष्टमप्याधिमुत्तमर्णो न दद्यादित्याह **योगीश्वरः**—"आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । काले कालकृतो नश्येत्" इति । वृद्ध्या द्विगुणीभूते मूले यद्याधिर्न मोच्यते, स चाधिर्नश्येत् ;

उत्तमर्णस्यैव स्वं भवतीत्यर्थः । द्वैगुण्यं चेदं हिरण्याभिप्रायेण । वस्त्रधान्यादौ चतुस्त्रैगुण्यादि द्रष्टव्यम् । तथैव कृतकालावधिराधिः काले न मोच्यते चेत्, नश्यतीति । अत्र विशेषमाह **व्यासः**—

"हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ॥"

इति । द्वैगुण्ये अवधौ चातीते चतुर्दशदिनानन्तरमाधौ अधमर्णस्य स्वत्वं निवर्तते ; उत्तमर्णस्य स्वत्वमुत्पद्यत इत्यर्थः । इदं च हिरण्यादिविषयम् ; हिरण्योपादानात् । वस्त्रादौ तु **बृहस्पतिः**—

"पूर्णेऽवधौ शान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति ॥"

इति । शान्तलाभे ; वैगुण्यादिना वृद्ध्यनुत्पत्तौ । अयं चाधिनाशः ऋणसमानाधिविषयः । न्यूनाधिकमूल्ये त्वाधौ द्विगुणं द्रव्यमेव देयम् ; न नाशः ; "चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम्" इति **योगि**स्मरणात् । चरित्रं श्रद्धाश्रयः ; तेन यत् न्यूनाधिकमूल्यं बन्धकीकृतं तत्रेत्यर्थः । ऋणिकासंनिधौ तु **बृहस्पतिः**—

"हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।
आधिं राज्ञो निवेद्याथ विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ॥"

इति । भोग्याधेस्तु न नाशः ; "फलभोग्यो न नश्यति" इति **योगि**स्मरणात् । अकृतकालविषयं चैतत् ॥ ६ ॥

अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि ॥ ७ ॥ [1]न स्थावरमाधिमृते वचनात् ॥ ८ ॥

आधिविशेषे मोचनकालमाह । आधिर्द्विविधः—विश्वासार्थः, ऋणापाकरणार्थश्च । ऋणापाकरणार्थोऽपि त्रिविधः—वृद्धिमात्रापाकरणार्थः, मूलमात्रापाकरणार्थः, सवृद्धिकर्णापाकरणार्थश्च । यथा—'एतद्गोमहिष्याद्युत्पन्नेन द्रव्येण वृद्धिर्मूलं सवृद्धिकमृणं वा त्वया ग्राह्यम्' इति परिभाष्य अधमर्णेनो-त्तमर्णायादौ मध्ये अन्ते वा गवादि दीयते इति । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः । तत्र वृद्धिमात्रा-

[1] न omitted in ज.

पाकरणार्थं यदाधीकृतं गवादि, तदुत्पन्नेन द्रव्येणान्तवृद्धौ; वृद्धेरन्तमन्तवृद्धिः, वृद्धयन्तं नाश इति यावत्। तस्मिन् प्रविष्टे प्राप्ते, मूलद्रव्यं गृहीत्वा आधिमुत्तमर्णोऽधमर्णाय दद्यात्। यथाह **व्यासः**—

"फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं च सामकम्।
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्॥"

इति। फलभोग्यं फलभोगार्थं दत्तम्। वृद्धिसमदानेन पूर्णकालमाधिं, सामकं सममेव सामकम्, मूलद्रव्यं दत्त्वा प्राप्नुयात् ऋणी। यदि पुनरन्तरा मध्य एव सवृद्धिकं धनं ददाति, तदा तु अपूर्णेऽपि काले बन्धं प्राप्नुयादिति। अस्यापवादमाह **बृहस्पतिः**—

"यदि प्रकर्षितं तत् स्यात् तदा न धनभाग्धनी।
ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना॥"

इति। यदि तत् बन्धकं प्रकर्षितं वृद्धेरप्यधिकफलं स्यात्, तदा न धनभाक् धनी; परिभाषितादधिकस्य प्राप्तत्वात्। तत्रापि यावदधिकं प्राप्तं, तावत् मूलं न्यूनं कार्यम्। यावत् न प्राप्तं, तावत् देयमेव। अथ वृद्धेरप्यपर्याप्तं, तदा मूलं दत्त्वापि न लभेत् बन्धम्; किंतु वृद्धिशेषमपि दत्त्वैवेत्यर्थः। पुनरुभयापवादमाह—परस्परमतं विनेति। परस्परमतं विना; परस्परमते तु उत्कृष्टमपि यावन्मूलदानं भुङ्क्ते; निकृष्टमपि मूलदानेन लभतेऽधमर्ण इति॥ ७॥

अस्यापवादमाह। 'यावद्वृद्धिलाभमेव त्वयेदमाम्रवणादि उपभोक्तव्यम्' इति वचनव्यक्तिं विना यत्र वृद्ध्यपाकरणायाम्रवणादि स्थावरमाधीकृतं, तत्रान्त्यवृद्धिप्रवेशेऽपि न तदुत्तमर्णो दद्यात्। किंतु तदनन्तरमपि भुञ्जीतैव यावन्मूललाभम्; "आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते" इति **योगिस्मरणात्**। स्थावरमिति वचनात् जङ्गमे गवादौ विनापि परिभाषावचनं वृद्धिलाभे मोक्षो गम्यते; भोगाधिक्ये फलमत्यावृत्तिस्मरणात्। यथाह **कात्यायनः**—

"अकाममननुज्ञातमाधिं यत् कर्म कारयेत्।
भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः॥"

इति। अकामं बलात्कारेण, अननुज्ञातम् अपरिभाषितमाधिं गवादि यत् कर्म कारयेत्, तत्फलं दुग्धादिद्रव्यं भोक्ता उत्तमर्ण एवाधमर्णस्य दाप्यः। वृद्धिर्वा न हार्य इति। 'ऋते वचनात्' इत्यनेन तादृशपरिभाषावचने तावदेव भोगः। अधिके भोगे मूलनाशोऽपीत्यवगम्यते; "यदि प्रकर्षितम्" इत्यादिपूर्वोक्तबृहस्पतिवचनात्॥८॥

गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तत् गृहीतधनप्रवेशे दद्यात्॥ ९॥ [1]दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्णतस्ततः परं न वर्धते॥ १०॥

[1] दीयमानं omitted in ख, ग, ज, झ, ठ.

मूलापनयनार्थस्याधेर्मोचनकालमाह। गृहीतं धनं मूलम्। तत्प्रवेशार्थं तत्प्रतिपादनार्थं यत् स्थावरं क्षेत्रादि बन्धकत्वेन दत्तमधमर्णेन, तत् बन्धकं गृहीतधनस्य मूलस्य प्रवेशे प्रत्यागमे सत्युत्तमर्णो दद्यात्। गृहीतधनेति सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम्। तेन सवृद्धिकमूलापाकरणार्थोऽपि आधिः उत्पन्ने तावति द्रव्ये प्रविष्टे सति मोच्य इति। यथाह **बृहस्पतिः**

"क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः।
मूलोदयं प्रविष्टं चेत् तदाधिं प्राप्नुयादृणी॥
परिभाष्य यदा क्षेत्रं दद्यात्तु धनिके ऋणी।
प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम॥"

इति। उक्तपरिभाषया ततो मूलात् अत्यन्तमधिकं वृद्धेरपि पर्याप्तं यदा भुक्तं, तेन मूलोदये प्रविष्टे सति आधिं प्राप्नुयादित्यर्थः। आधिमोचने कालान्तरमप्याह **योगीश्वरः**—

"उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत्।
प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात्॥"

इति। उत्तमर्णे असति तद्बन्धुहस्ते द्रव्यं दत्त्वापि गृह्णीयादित्यर्थः। पक्षान्तरमप्याह **स एव**—"तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः" इति॥ ९॥

पुनरपि कञ्चिदपवादमाह। अधमर्णेन दीयमानमर्थं यद्युत्तमर्णः वृद्धिलोभेन न गृह्णाति, तदा ततः परं न वर्धते, मध्यस्थहस्ते स्थापितं चेत्। यथाह **योगीश्वरः**—

"दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्।
मध्यस्थस्थापितं तत् स्याद्वर्धते न ततः परम्"

इति॥ १०॥

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा॥ ११॥ धान्यस्य त्रिगुणा॥ १२॥ वस्त्रस्य चतुर्गुणा॥ १३॥ रसस्याष्टगुणा॥ १४॥

वृद्धेः परमावधिमाह। वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तस्य हिरण्यस्य सुवर्णरजतमुद्रादेः स्वस्वकालाग्रहणेनैकीभूता वृद्धिरेकदैव गृह्यमाणा द्विगुणैव परा; नातोऽधिका प्राप्नोति। यथाह **मनुः**—"कुसीदवृद्धिर्द्विगुणं नात्येति सकृदाहृता" इति। यद्यपि मूलाद् द्विगुणेति मूलेन सह त्रैगुण्यं प्रतीयते, तथापि "ग्राह्यं स्याद् द्विगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं धनिना सदा" इति **कात्यायनेन** प्रयुक्तस्यैव द्वैगुण्याभिधानात् मूलेन सह द्वैगुण्यं सिध्यति। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्॥ ११॥

प्रयुक्तं धान्यं चिरमगृहीतवृद्धिकं त्रिगुणमेव ग्राह्यम्; नाधिकम्॥ १२॥

प्रयुक्तं वस्त्रं चिरमगृहीतवृद्धिकं चतुर्गुणमेव ग्राह्यम्; नाधिकम्॥ १३॥

रसस्य तैलघृतादेः अगृहीतवृद्धिकस्याष्टगुणैव वृद्धिः; नाधिका। **बृहस्पतिस्तु** वृद्धिवैलक्षण्यमाह—

"हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदे वाह्ये लवेषु च॥"

इति। कुप्यं त्रपुसीसादि। शदः क्षेत्रफलम्। वाह्यः बलीवर्दादिः। लवः ऊर्णाचामरादिः।

"उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजस्था षड्गुणा स्मृता।
लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता।
गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके॥"

इति। बीजानि पूगपनसादीनाम्। चकारात् तैलादेरपि; "तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानां चैव सर्पिषाम्," इति **कात्यायन**स्मरणात्। तत देशकालादिवशेन व्यवस्थाप्यम्। एवं स्मृत्यन्तराण्यपि॥ १४॥

संततिः स्त्रीपशूनाम्॥ १५॥ किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया॥ १६॥ अनुक्तानां द्विगुणा॥ १७॥

यदा पुनः कश्चित् स्वयं पोषणासमर्थः तत्पुष्टिसंततिकामनया स्त्रीः दासीः पशून् गवादीन् वा प्रयुङ्क्ते, क्षीरपरिचर्यार्थी च गृह्णाति, तदासां वृद्धिः संततिरेव भवति; नान्या। अधमर्णगृहे यान्यपत्यानि जनयन्ति, तावद्भिरपत्यैः सहिताः प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः। यदि ता न प्रसूयन्ते, तदा स्वगृहस्थाः प्रसूता एकापत्यसहिताः तत्स्थाने देया इति; वृद्धिभूतायां संततौ संख्यान्तरप्रापकाभावेन प्रथमोपस्थितैकत्वपरित्यागे कारणाभावात्॥ १५॥

अक्षयां वृद्धिमाह। किण्वं सुरोपादानकारणं मधूकपुष्पादि; "सुराबीजं तु किण्वकम्" इति [1]**शार्ङ्गधर**स्मरणात्। कार्पासः तूलम्। सूत्रं प्रसिद्धम्। चर्म दृतिः। वर्मेति पाठे कवचम्। आयुधं शस्त्रम्। इष्टकाङ्गारौ प्रसिद्धौ। एषामक्षया वृद्धिः; कदापि न निवर्तत इत्यर्थः। यथाह **बृहस्पतिः**—

"तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्ववर्मास्थिचर्मणाम्।
हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिस्तु न निवर्तते॥"

इति॥ १६॥

प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्लाघवार्थमाह। पूर्वत्रानुक्तानां द्रव्याणां मणिमुक्ताप्रवालादीनां द्विगुणा परा वृद्धिः। यथाह **कात्यायनः**—

"मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च॥"

इति। तिष्ठति अवर्धमाना। फालं फलभवम्। कैटं कीटभवं त्रसरादि। आविकं कम्बलादि॥ १७॥

[1] शार्ङ्गस्मरणात्—ट.

प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित् साधयन्[1] न राज्ञो वाच्यः स्यात्॥ १८॥ साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत् तत्समं दण्ड्यः॥ १९॥ उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्[2], तद्विभावितोऽधमर्णो[3] राज्ञे धनदशभागसंमितं[4] दण्डं दद्यात्॥ २०॥

यदुक्तं यथादत्तमर्थं गृह्णीयादिति, तत्र विशेषमाह। वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तमर्थमधमर्णेनाभ्युपगतमुत्तमर्णो यथाकथंचित धर्मादिभिरुपायैः साधयन् न राज्ञो वाच्यः, अभिवारणीयः स्यात्। यथाह **योगीश्वरः**—"प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्" इति। अप्रतिपन्नं साधयतो दण्डमाह **कात्यायनः**—

"पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम्।
तस्मादर्थात् स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम्॥"

इति। धर्मादीनुपायानाह **मनुः**—

"धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च॥"

इति। धर्मः सत्यवाक्यम्। व्यवहारः साक्ष्याद्युपन्यासः। छलम् उत्सवादिव्याजेनाहरणम्। अचरितमुपवासः। बलं बन्धनादि॥ १८॥

अधमर्णं प्रत्याह। अभ्युपगतमर्थं साध्यमानः याच्यमानः यदि राजानमभिगच्छेत् राज्ञे निवेदयति, तदासौ तत्समं दण्ड्यः; तद्धनं च दाप्यः। यथाह **योगीश्वरः**—"साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्" इति। दापनप्रकारमाह **कात्यायनः**—

"राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत्।
देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत्।
रिक्थिनं सुहृदं वापि [5]छलेनैव प्रदापयेत्॥"

इति॥ १९॥

अशक्तस्योत्तमर्णस्य राज्ञा अर्थसाधने अधमर्णस्य दण्डमाह। विप्रतिपन्नमर्थं साधयितुमुत्तमर्णो यदि राज्ञे निवेदयति, तदा तद्विभावितः तेन राज्ञा अङ्गीकारितः अधमर्णः राज्ञे साधितस्य धनस्य दशमांशसमानमृणातिरिक्तं दण्डं दद्यात्। यत्तु,

[1] साधयानः—ठ. [2] अभीयात्—ख, ग, ट. [3] धर्मेण—ठ.
[4] समं—ठ. [5] शतेनैव—ख, ग, ट.

" ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद् गृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥ "

इति **नारद**वचनं, तदल्पधनविषयम् । उत्तमर्णात् गृहीत्वांशं तु विंशकमिति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम्[1] ॥ २१ ॥ **सर्वापलाप्येक-देशविभावितोऽपि सर्वं दद्यात्** ॥ २२ ॥

तत्रैवोत्तमर्णं प्रत्याह । राजविभावनाप्राप्तस्यार्थस्य विंशतितममंशमुत्तमर्णो राज्ञे भृतित्वेन दद्यात् ॥ २१ ॥

यदुक्तं विभावितात् दशमविंशांशौ राजा गृह्णीयादिति, तस्यापवादमाह । यस्तु अनेकवस्त्वभियोगे सर्वमेवापलपति 'नाहमेतेषु किमपि धारयामि' इति, स यदि एकदेशमपि विभावितः अङ्गीकारितः, तदा सर्वमेवाभियुक्तमर्थमभियोक्त्रे दद्यात् । अपिशब्दात् राज्ञे तत्समं दण्डं च । यथाह **योगीश्वरः**—" निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् " इति । इदं च 'यद्येषामर्थानां मध्ये एकमप्यर्थमर्थी भावयति, तदा सर्वानप्यर्थानहं दास्यामि' इति सावष्टम्भे प्रतिवचने द्रष्टव्यम् ;

" अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ "

इति **नारदे**नापलापे वैशिष्ट्याभिधानात् । [2]अयथार्थत्वे

" अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संसाधयेद्धनम् ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥ "

इति **कात्यायनीयं** द्रष्टव्यम् । पुत्रादिदेयपित्राद्यृणविषयमिति **प्राञ्चः** । यत्तु,

" साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं लभेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत् साध्यं परिकीर्तितम् ॥ "

इति, तत् साहसादिविषयम् ; तावतैव साहसादिसिद्धेः ॥ २२ ॥

तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समय-क्रिया च ॥ २३ ॥ **ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात्** ॥ २४ ॥ [3]**लिखितार्थे प्रविष्टे लिखितं पाटयेत्** ॥ २५ ॥ **असमग्रदाने लेख्या-संनिधाने चोत्तमर्णः** [4]**स्वलिखितं दद्यात्** ॥ २६ ॥

[1] अर्थम्—ज.
[2] अयथार्थे—ख, ग, ट.
[3] लिखितान्ते—ज.
[4] स्वहस्त—ज, झ ; स्व omitted in ख.

विभावनासाधनान्याह । भाव्यते साध्यते विप्रतिपन्नोऽर्थोऽनयेति भावना ; प्रमाणपद्धतिः । तस्य ऋणस्य लिखिताद्यास्तिस्रो भवन्ति । तत्र लिखितं त्रिविधम् । साक्षिण एकादशविधाः । समयक्रिया शपथकरणं पञ्चविधम् । वक्ष्यमाणलक्षणैरेतैस्त्रिभिः प्रमाणैर्विप्रतिपन्नमृणं साधयेदित्यर्थः । चकारात् दानक्रयादीनां संग्रहः । यद्यपि सर्वत्रैतानि प्रमाणानि, तथापि ऋणविवादे एषामेव त्रयाणां साक्षात् गमकत्वमित्यवगमयितुं तस्येति विशेषनिर्देशः । भुक्तेस्तु लिखितादिद्वारैव सिद्धाया गमकत्वेन साक्षात् गमकत्वाभावात् न पृथगुपादानम्, किंतु चकारेणैवेति । एषां च बलाबलमाह **बृहस्पतिः**—

अनुमानाद् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।
अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेव गरीयसी ॥
अनुमानं साध्य एव साक्षी चामरणाद्भवेत् ।
अव्याहतं लेख्यभोग्यं प्रमाणं च त्रिपूरुषम् ॥ "

इति । दुष्टलिङ्गैरनुमानं व्यवहारकाल एव प्रवर्तते, न सर्वदेति दुर्बलम् । साक्षी स्वजीवनावधीति ततो बलवान् । लिखितभोगौ तु त्रिपूरुषमिति ततोऽपि बलवत्तराविति । एषां च समवाये बलाबलमाह **कात्यायनः**—

" क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ।
अव्याहते त्रिपुरुषे भोगे लेख्यं न साक्षिणः ॥ "

इति । तत्र दिव्यमप्येषामन्यतमाभावे वेदितव्यम् ; " एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते " इति **स्मरणात्** । तथैतेषां विषयविशेषे बलवत्तामप्याह **स** एव—

" वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न परिकल्पयेत् ।
दत्तादत्ते च भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ॥
विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ।
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं[1] न दिव्यं न च लेख्यकम् ।
पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
प्रक्रान्तसाहसे वाचि पारुष्ये दण्डवाचके ।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥ "

इति । एतेन वाक्पारुष्ये दिव्यनिषेधः साक्षिसद्भावविषय इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

[1] लेख्यं—ट.

अथाधमर्णस्य प्रतिदानविधिमाह । यत् ऋणं साक्षिसमक्षं प्राप्तं गृहीतं, तत् ससाक्षिकमेव दद्यात् ॥ २४ ॥

ऋणपत्रप्रतिपत्तिमाह । लिखितश्चासावर्थश्चेति लिखितार्थः ; गृहीतमृणम् । तस्मिन् उत्तमर्णे प्रविष्टे सति, तत् लिखितमृणपत्रं पाटयेत् छिन्द्यात् ॥ २५ ॥

भागशः ऋणदाने पत्रासंनिधाने च कथमित्यत आह । यदि पत्रलिखितमृणमेकदा दातुमशक्तेन भागशो दीयते, पत्रं च देशान्तरस्थित्या असंनिहितं, तदा उत्तमर्ण एव यावानधिगतः ऋणभागः तत्समर्पकं स्वलिखितं पत्रमधमर्णाय दद्यात् । लेख्यासंनिधानोक्त्या तत्संनिधाने तस्यैव पृष्ठे लिखेदित्युक्तं भवति । यथाह **योगीश्वरः**—

"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद् दत्त्वा तत्त्वर्णिको धनम् ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥"

इति । दौरात्म्यात् उत्तमर्णेन तदलेखने तु **नारदः**—

"यदि वा नोपरि लिखेद्दणिना चोदितोऽपि सन् ।
धनिकस्येव वर्धेत तथैव ऋणिकस्य यत् ॥"

इति । चकारात् समग्रदानेऽपि लेख्यासंनिधाने पत्रान्तरमेवोत्तमर्णो दद्यात् । यथाह **योगीश्वरः**— "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यं तु कारयेत्" इति ॥ २६ ॥

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रवसिते वा [1]तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् ॥ २७ ॥ नानः परमनिच्छुभिः[2] ॥ २८ ॥ सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य वा रिक्थग्राही ऋणं दद्यात्[3] ॥ २९ ॥

[1] तत् omitted in ज.

[2] अनीप्सुभिः—झ ; ईप्सुभिः—ट.

[3] The following notes are found in छ below this Sūtra—रिक्थग्राही ऋणं दद्यादिति । अत्र पुत्रो विशेष्यः । तस्यैतानि त्रीणि विशेषणानि—रिक्थग्राहः, योषिद्ग्राहः, अनन्याश्रितद्रव्यश्चेति । तत्रानेकपुत्रसमवाये रिक्थग्राहः पुत्र । तदभावे कृतदारः । कृतदाराणां समवाये योषिद्ग्राहो नाम कृतदारः पुत्रो दाप्यः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः ; न विद्यन्ते अन्ये पुत्रदारादयो यस्यासौ अनन्यः पुत्रदारादिरहितः । न श्रितं द्रव्यं येनासौ अश्रितद्रव्यः, अगृहीतपित्रंशः ; अनीहमानादिरिति यावत् ; निर्धनो वा । अनन्यसहितः अश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः । मध्यमपदलोपी समासः । तादृशः पुत्रः ऋणं दाप्यः । तादृशपुत्रत्रयाभावे रिक्थिनः "पत्नी दुहितरश्चैव" इत्याद्युक्ताः ऋणं दाप्याः । तथाच **कात्यायनः**—

"पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
योषिद्ग्राहः सुतोऽभावे पुत्रश्चात्यन्तनिर्धनः ॥"

ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । धनम् ऋणम् । तद्ग्राहिणि पितरि पितामहे वा प्रेते मृते, प्रव्रजिते संन्यस्ते, द्विदशाः द्विर्दश यासु ताः द्विदशाः विंशतिः समाः वर्षाणि प्रवसिते देशान्तरगते वा तस्य धनग्राहिणः ये पुत्राः पौत्राश्च, तैः तत् धनं देयम् , पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन निमित्तेन । प्रेतत्वोक्त्या जीवतो धनग्राहिण एव प्रथममृणापाकरणाधिकारो दर्शितः । तदभावे पुत्रपौत्रयोः । तत्रापि प्रथमं पुत्रस्य ; तदभावे पौत्रस्येति क्रमः । प्रेतत्वादिकं चासामर्थ्योपलक्षणम् । यथाह **कात्यायनः**—

"व्याधितोन्मत्तवृत्तानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।
ऋणमेवंविधं पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥"

इति । दीर्घप्रवासः चिरप्रस्थानम् । पृथक् परिगणनं तु कालविशेषविधिमभिप्रेत्य । तत्र प्रेते कालविशेषमाह **कात्यायनः**—

"नाप्राप्तव्यवहारेण पितर्युपरते क्वचित् ।
काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥"

इति । व्यवहारज्ञानकालमाह **नारदः**—

"गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति कथ्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥"

इति । प्रव्रजितेऽप्ययमेव कालः ; उक्तन्यायात् । प्रोषिते च विंशतिवर्षाणीति । धनग्राहिणीति सामान्योपादानेन पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोरपि ग्रहणम् । यथाह **नारदः**—

"नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात् पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥"

इति । वाशब्दात् जात्यन्धादिग्रहणम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"सांनिध्येऽपि पितुः पुत्रैः ऋणं देयं विभावितम् ।
जात्यन्धपतितोन्मत्तक्षयश्वित्रादिरोगिणः ॥"

इति । अस्यार्थः—पूर्वं धनग्राहः पुत्रो दद्यात् । तस्मादनन्तरं योषिद्ग्राहः पुत्रो दद्यात् । तादृशद्विविधपुत्राभावेऽत्यन्तनिर्धनः पुत्रो दद्यात् । चकारात् निरन्वय इति सकलमकलङ्कम् । यत्तु "धनस्त्रीहारिपुत्राणाम्" इति **नारदवाक्यं**, तस्याप्ययमर्थः—धनहारिणो ये पुत्राः स्त्रीहारिणश्च ये पुत्राः, तेषां समवाये यः पुत्रो धनं वहेत् स ऋणभागित्यन्वयः । स्त्रीधनिनोः ; स्त्री च धनं च स्त्रीधने; ते विद्येते ययोस्तौ; कृतविवाहः धनवांश्च तादृशौ । धनिपुत्रौ स्वामिनः पुत्रौ । तयोरसतोः स्त्रीहारी स्त्रियमाहर्तुं शीलमस्य विवाहकाम इति यावत् । स दद्यादित्यर्थः ।

इति। पुत्रपौत्रैरिति द्वन्द्वबहुवचनाभ्यां सर्वैर्विभक्तैर्वा यथांशं संभूय वा प्रधानभूतेन वा देयमिति गम्यते। तच्चाग्रे वक्ष्यति। पुत्रपौत्रैरिति सामान्यनिर्देशात् सर्वेषां मुख्यगौणपुत्रपौत्राणां ग्रहणम्। तथाच **नारदः**—

" इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोक्षयिष्यति ॥ "

इति। यतस्ततः; स्वतः परतः संभूतान्। उत्तमानां देवर्षिपितॄणामृणानि; अधमानां मनुष्याणामृणानि। सामान्यनिर्देशेऽपि क्लीबादिव्यतिरिक्तानामेवेति ध्येयम्।

" ऋणं तु दापयेत् पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुधीः ॥ "

इति **कात्यायन**स्मरणात्। निरुपद्रवः; क्लैब्याद्यष्टदोषरहितः। द्रविणार्हः; संन्यासाद्याश्रमान्तररहितः। धुर्यः; कुटुम्बभरणक्षमः। एवं पुत्रपौत्रयोरधिकाराविशेषेऽपि प्रकारविशेषमाह **बृहस्पतिः**—

" ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्।
पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥ "

इति। समम्; वृद्धिरहितम्। तत्सुतस्य; प्रपौत्रस्य। ऋणत्रयसमवाये क्रममाह **स** एव—

" पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च।
तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥ "

इति ॥ २७ ॥

पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनात् प्रपौत्रादिष्वतिप्रसङ्गे अपवादमाह। अतः पुत्रपौत्रयोः परं प्रपौत्रादिभिः प्रपितामहादिकृतमृणम् अनिच्छुभिर्न देयम्। अनिच्छुवचनात् इच्छायां देयम्; न नियमेन। यथाह **नारदः**—

" क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यद्दणमुद्धृतम्।
दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ "

इति ॥ २८ ॥

ननु प्रपौत्रः ऋणं न दद्यादित्युक्तम्; तर्हि पुत्रपौत्राभावे को दद्यादित्यत आह। दायानर्हपुत्रसद्भावे पुत्राभावे वा रिक्थग्राही। स्वामिसंबन्धेनैव यत् स्वीभवति तत् रिक्थम्। तत् गृह्णातीति रिक्थग्राही। स तदीयमृणं दद्यात्। [1]वाशब्दात् तदीयपौत्रयोर्ग्रहणम्। ततश्चायमर्थः—दायानर्हपुत्रपौत्रसद्भावे पुत्रपौत्राभावे वा " अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् " इति न्यायेन यो यः प्रत्यासन्नतया तदीयं रिक्थं गृह्णीयात्, स तदीयमृणं दद्यादिति। एवं प्रत्यासन्नाभावे यदि प्रपौत्रोऽपि रिक्थं गृह्णीयात्, तदा रिक्थग्राहित्वेनैव ऋणं दद्यात्; न तु प्रपौत्रत्वेनेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

[1] वाशब्दाभ्यां—क, ट.

निर्धनस्य [1]स्त्रीग्राही ॥ ३० ॥ न स्त्री पतिपुत्रकृतम् ॥ ३१ ॥ न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ ॥ ३२ ॥ न पिता पुत्रकृतम् ॥ ३३ ॥

तर्हि रिक्थग्राहाभावे को दद्यादित्यत आह। यदि धनाभावे रिक्थग्राही नास्ति, तदा यो यदीयां स्त्रियं भार्यात्वेन स्वीकरोति, स तदीयमृणं दद्यात्। ' सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य ' इति अत्राप्यनुवर्तते। यथाह **नारदः**—

" अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम्।
ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥ "

इति। निर्धननिरपत्यस्त्रीमात्रग्राहिणः ऋणदाने सिद्धे, सधनसापत्यस्त्रीग्राहिणस्तु दण्डापूपिकान्यायेनैव तत् सिद्धम्। यथाह **स** एव—

" या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत्।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥ "

इति। **स** एवान्यमपि स्त्रीग्राहिणमाह—

" अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम्।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥ "

इति। अन्तिमा प्राप्ता क्रीता ' तवाहम् ' इत्युपगता वा। प्रथमा अक्षतयोनिः। पुनर्भूग्रहणं शौण्डिकादिविषयम्। यथाह **कात्यायनः**—

" निर्धनैरनपत्यैस्तु कृतं यच्छौण्डिकादिभिः।
तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात् तद्दणमेव हि ॥ "

इति। आदिशब्दात् गोपशैलूषरजकव्याधानां ग्रहणम्; स्त्र्यधीनवृत्तिकत्वात्। यद्यपि " न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते " इति निषेधात् ब्राह्मणादिष्विदं न संभवति, तथापि अतिरिक्ततन्निषेधेषु तेष्वपि न्यायसाम्यादिदमेवावधेयम् ॥ ३० ॥

अविभक्तैः कृतमृणमविभक्तेन देयमिति वक्ष्यति। तस्यापवादमाह। पत्या कृतमृणं स्त्री भार्या न दद्यात्; पुत्रेण कृतमृणं स्त्री माता न दद्यात्; अगृहीतधना चेत्। गृहीतधना तु दद्यादेव। यथाह **नारदः**—

" दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा।
या सा तद्रिक्थमादद्याद् यतो रिक्थमृणं ततः ॥ "

[1] ग्राही omitted in क.

इति । अत्र रिक्थऋणयोरविनाभावप्रदर्शनात् वक्ष्यमाणे स्त्रीपुत्रकृतऋणदानप्रतिषेधेऽपि पतिपित्रादीनाम-गृहीतधनत्वमेवेति मतं गमयति । तथा अप्रतिपन्नमपि स्त्री न दद्यात्; "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति" इति **योगिस्मरणात्** । अन्यत् प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तम् । अस्यापवादमाह **कात्यायनः**—

"भर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।
अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥"

इति ॥ ३१ ॥

स्त्रिया भार्यया मात्रा च कृतमृणं पतिपुत्रौ न दद्याताम्, भक्तार्थकृतं विना । यथाह **कात्यायनः**—

"देयं भार्याकृतमृणं भर्त्रा पुत्रेण मातृकम् ।
भक्तार्थेन कृतं यत् स्यादभिधाय गते दिशम् ॥"

इति ॥ ३२ ॥

पिता जनकः पुत्रकृतमृणं न दद्यात्, अनुमोदितं विना । यथाह **बृहस्पतिः**—

"ऋणं पुत्रकृतं पित्रा साध्यं यदनुमोदितम् ।
सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥"

इति । **नारदोऽपि**—

"पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।
कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता ॥"

इति । अत्र वाक्यत्रयेऽपि कुटुम्बार्थादृते इति वक्तव्यम्; 'कुटुम्बार्थे कृतं च' इत्यस्य सर्वशेषत्वात् । अत एव **योगीश्वरः**—

"न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥"

इति ॥ ३३ ॥

अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् ॥ ३४ ॥ पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातॄणां च ॥ ३५ ॥ [1]विभक्ताश्च [2]दायानुरूपमंशम् ॥ ३६ ॥

[1] विभक्ताश्च omitted in क.

[2] स्वदायानुरूपम्—ठ.

पुनरपि ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । अविभक्तैः पितृव्यभ्रात्रादिभिः कुटुम्बार्थे यत् ऋणं कृतं, तत् तेषां मध्ये यस्तिष्ठेत् स दद्यात् । यथाह **नारदः**—

"पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।
मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत् सर्वमृक्थिनः ॥"

इति । अत्रापि धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते प्रोषिते वेति द्रष्टव्यम् । यथाह **योगीश्वरः**—

"अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणं च कृतं भवेत् ।
दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥"

इति । यद्यप्येतदविभक्तेष्वपि पुत्रेषु संभवतीत्यग्रेतनेन पौनरुक्त्यम्; तथापि तेषामुत्तरसूत्र एव विभागाविभागयोः प्रकारविशेषाम्नानादिदं पितृव्यादिष्वेवावतिष्ठत इति मन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यदुक्तम् 'पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्' इति, तत्र विभागाविभागयोः प्रकारविशेषमाह । विभागात् प्राक् पित्रा कृतमृणमविभक्तानां पुत्राणां भ्रातॄणां, चकारात् पौत्राणां च संभूय देयं भवति । गुणप्रधानभावे तु प्रधानभूत एव दद्यात् । अविभागः संसर्गस्याप्युपलक्षणम् । तेनाविभक्ते संसृष्टिनि तत्पुत्रादौ विद्यमाने स पूर्वविभक्तः संसृष्टी वा पुत्रादिरिति; विभागे पित्रर्णधनयोः पुत्रस्य स्वत्वापगमात् ॥ ३५ ॥

तर्हि अविभक्तसंसृष्टपुत्राद्यभावे को दद्यादित्यत आह । विभक्ताः पुत्राः पौत्राश्च विभागानन्तरं पित्रा पितामहेन वा कृते ऋणे अपाकरणीये दायानुरूपमंशं दद्युः । अयमभिसंधिः—समानजातीयानां समं, विजातीयानां च विषममंशं वक्ष्यति—'ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोंऽशानादद्यात्' इत्यादिना । तदनुसारेण ऋणांशमपि दद्युः । यथाह **नारदः**—

"अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।
अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धुरम् ॥"

इति । इदं च विभक्तपितृधनाभावे । तत्सद्भावे तु तत एव तदृणापाकरणं कुर्यात् । यथाह **कात्यायनः**—

"पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।
देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृह्णंस्तु दाप्यते ॥"

इति । 'मृते गृह्णंस्तु दाप्यते' इत्यस्यायमर्थः—विभक्तस्य पितुर्यदा विभागानन्तरोत्पन्नः संसृष्टी वा पुत्रोऽस्ति, तदा स एव तद्धनं गृहीत्वा तदृणं दद्यात् । तदुभयाभावे विभक्तेषु यः तद्धनं गृह्णीयात्, स तद्धनात् ऋणं दद्यात् । धनाभावे तु [1]पुत्रत्वेनैव दद्यादिति । पुत्रपौत्रसमवाये तु पुत्रा एव दद्युः, न पौत्राः;

[1] पौत्रत्वेनैव—ग, ट.

"पित्रभावे तु दातव्यमृणं पुत्रेण यत्नतः" इति **कात्यायनीयात्** । अविभक्ताश्चेत् "पितृतोऽशकल्पना" इति न्यायेनैव दद्युः ॥ ३६ ॥

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् ॥ ३७ ॥
वाक्प्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् ॥ ३८ ॥ [1]कुटुम्बार्थे कृतं च ॥ ३९ ॥

न स्त्रीकृतं पतिपुत्राविल्यस्यापवादमाह । गोप आभीरः । शौण्डिकः सुराकारः । शैलूषो नटः । रजको वस्त्राणां रञ्जकः । व्याधो मृगयुः । एतेषां स्त्रीभिः यत्कृतमृणं तत् आसां पतिः पुत्रो वा दद्यात्; तदधीनवृत्तित्वात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया ॥"

इति । 'यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया' इति हेतुव्यपदेशात् अन्येऽपि ये तैलिकादयः स्व्यधीनवृत्तिकाः, तेऽपि स्त्रीकृतमृणं दद्युः कुटुम्बार्थे विनापि; तस्य 'कुटुम्बार्थे कृतं च' इत्यनेनैव देयत्वस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव "न च भार्याकृतं पतिः" इत्यनुवृत्तौ **नारदः**—

"अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् ।
तेषां हि तत्परा वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥"

इति कुटुम्बार्थातिरेकेण वृत्त्यर्थमृणं पृथगेवाह । वृत्तिर्जीवनोपायो वाणिज्यादिः ॥ ३७ ॥

'न स्त्री पतिपुत्रकृतम्' इत्यादिप्रतिषेधत्रयस्य प्रतिप्रसवमाह । येषां स्त्र्यादीनामृणदानं निषिद्धं, तेषां सर्वेषामपि स्वयं वाचा प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं चेत् 'अहमिदमृणं दास्यामि' इति, तदा अदेयं न; किंतु देयमेवेत्यर्थः । यथाह **योगीश्वरः**—

"प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।
स्वयं कृतमृणं वापि नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥"

इति । स्त्रियेत्युपलक्षणम्; 'नादेयं कस्यचित्' इति सामान्याभिधानात् । तथाच **कात्यायनः**—

"ऋणं पुत्रकृतं पित्रा नादेयमिति धर्मवित् ।
देयं प्रतिश्रुतं यत् स्याद्यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥"

इति । प्रतिश्रुतम्; प्रतिपन्नम् । अनुवर्णितम्; अनुमोदितम् । अनेनासंबन्धिनापि प्रतिपन्नमृणं देयमिति सिध्यति ॥ ३८ ॥

[1] From here up to the end of the first-half of verse 40 omitted in क, ज, झ.

प्रतिप्रसवान्तरमाह । यदृणं कुटुम्बभरणार्थं कृतं, तदप्यदेयं न कस्यचित्; सर्वस्यापि देयमित्यर्थः । अत एवाह **योगीश्वरः**—

"न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥"

इति । **बृहस्पतिरपि**—

"पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदारशिष्यानुजीविभिः ।
यद् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद् गृही दातुमर्हति ॥"

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह **मनुः**—

"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥"

इति । बान्धवैः पुत्रादिभिः । चकारात् कन्याविवाहाद्यर्थे कृतं च । तथाच **कात्यायनः**—

"कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।
उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतं तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥
प्रोषितस्य मतेनापि कुटुम्बार्थमृणीकृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात् पुत्रेण वा भृगुः ॥"

इति ॥ ३९ ॥

**यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात् तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्याावितरस्य सुता अपि ॥ ४१ ॥**

कृतावधिकामकृतां वृद्धिमाह । यः सर्वमृणं हिरण्यं धान्यादि वा गृहीत्वा, श्वः परश्वो वेत्यादिकृते अवधौ सामकं सममेव दास्यामीति प्रतिज्ञापयंश्च लोभादिना कृतेऽवधौ न दद्यात्, स तदवध्येव यथा विहिता द्विकशतादिक्रमेण तथा वृद्धिमवाप्नुयात् दद्यात् । अनेन कृतावध्यपगमे यथाविहितवृद्धिर्भवतीति बोधितम् ॥ ४० ॥

धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू—प्रतिभूः आधिश्च ; "विश्वासहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च" इति **नारद**स्मरणात् । तत्राधिर्निरूपितः । संप्रति प्रतिभूर्निरूप्यते । प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूः । तस्य भावः प्रातिभाव्यम् । विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समय इति यावत् । पुरुषविशेषं चाह **कात्यायनः**—
"स्वामिशत्रुस्वाम्यधिकृतनिरुद्धदण्डिताभिशस्तारिक्थिरिक्तनैष्ठिकब्रह्मचारिराजकार्यव्यापृतवानप्रस्थसंन्यासिदण्डधन-दानाशक्ताविज्ञाताविभक्ताश्च न प्रतिभुवो ग्राह्याः" इति । तत् त्रिषु विषयेषु विधीयते—दर्शने प्रत्यये दाने चेति । यथा 'दर्शनापेक्षायामहमेतं दर्शयिष्यामि' इति, 'मद्विश्वासेनास्मै धनं दीयताम्; नायं मां वञ्चयिष्यति' इति, 'यदायं न ददाति, तदाहमेव दास्यामि' इति । तुशब्दात् ऋणिद्रव्यार्पणेऽपि । यथाह **बृहस्पतिः**—

"दर्शने प्रत्यये दाने ऋणद्रव्यार्पणे तथा ।
चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥
आहैको दर्शयामीति साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।
दाताहमेतद् द्रविणमर्पयाम्यपरो वदेत् ॥"

इति । 'ऋणिना दत्तं द्रव्यं बन्धकं वा अहं त्वां प्रापयिष्यामि' इति यो वदेत् स चतुर्थः प्रतिभूरित्यर्थः । दानस्य स्वद्रव्यविषयत्वात् अर्पणस्य ऋणिदत्तद्रव्यादिविषयत्वात् भेदेनोपन्यासः । **व्यासोऽपि**—

"लेख्ये कृते वा दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।
गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणद्रव्यार्पणे तथा ॥"

इति । लेख्यम् ऋणादिपत्रम् । कृतं कार्यं गृहमित्यादि । दिव्यं विप्रतिपन्नार्थसाधनम् । एतानि पत्रादीनि 'मया कारयित्वा देयानि' इति योऽभ्युपगच्छति, सोऽपि प्रतिभूर्ग्राह्य इति शेषः । तत्राद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ, वितथे दर्शने प्रत्यये वान्यथाभूते, प्रस्तुतमर्थं राज्ञा दाप्यौ । तथाच **नारदः**—

"ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वार्थहापिते ।
प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा ॥"

इति । अप्रतिकरणं वञ्चनया दारिद्र्येण मरणेन वा । यथाह **कात्यायनः**—

"काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यान्मृते चैवं विधीयते ॥"

इति । इतरस्य दानप्रतिभुवोऽपराधे स्वामिनो दानवैतथ्ये सुता अपि दाप्याः । आद्यावित्युपक्रम्य अन्त्य इति वक्तव्ये यदितरशब्दोपादानं, तदर्पणवादिप्रतिभुवोऽपि सुता दाप्या इत्येवमर्थम् । तथाच **बृहस्पतिः**—

"आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।
उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥"

इति । उत्तरौ दानार्पणप्रतिभुवौ । **व्यासोऽपि**—"दानवादिप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा" इति । नष्टस्यान्वेषणाय कालमाह **कात्यायनः**—

"नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥"

इति । पक्षत्रयमिति तद्देशकालानुरूपकालोपलक्षणम् । तथाच **बृहस्पतिः**—

"नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।
देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥"

इति । अथापि वेत्यनेन त्रिपक्ष एकोऽपि कालोऽभिहितः । 'इतरस्य सुता अपि' इत्यनेन पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । यथाह **योगीश्वरः**—

"दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तत्सुता ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥"

इति । **व्यासोऽपि**—

"विप्रत्यये लेख्यदिव्यदर्शने वा कृते सति ।
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्र तेषां न दापयेत् ॥"

इति । गृहीतबन्धकयोस्तु तयोरपि सुता दाप्याः । यथाह **कात्यायनः**—

"गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।
विना पित्रा धनात् तस्माद्दाप्यस्तस्माद्दणं सुतः ॥"

इति । दर्शनं प्रत्ययाद्युपलक्षणम् । विना पित्रा; प्रेते प्रोषिते वेत्यर्थः । सुता इत्यनेन पौत्रा न दाप्याः । यथाह **व्यासः**—

"ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।
समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥"

इति । समं सुतः; वृद्धिरहितमित्यर्थः । तयोः पौत्रप्रतिभूपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ कुटुम्बार्थप्रातिभाव्यायातमृणं यथाक्रममगृहीतधनौ न दाप्यौ । प्रतिभूसुतस्यावृद्धिकदानविधानात् प्रतिभुवः सवृद्धिकदानं गम्यते । तथाच **कात्यायनः**—

"एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते समम् ॥"

इति । सर्वं सवृद्धिकम् । समं मूलमात्रकम् । अस्यापवादमाह **कात्यायनः**—

" खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नकोऽवित्तवान् यदि ।
मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ "

इति । खादकः अधमर्णः । लग्नकः प्रतिभूः । अवित्तवानिति पदच्छेदः । उभयोर्निर्धनत्वे मूलमेव देय-मित्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहवश्चेत् प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते त्वेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२ ॥
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ षष्ठोऽध्यायः

यदा त्वनेके प्रतिभुवः, तदा कथमित्यत्राह । यद्येकस्मिन् [2]प्रयोगे बहवः प्रतिभुवो भवन्ति, तदा ते यथाकृतम् ' अहमेतावत्, अहमेतावदर्थं दास्यामि ' इति स्वस्वाभ्युपगतमर्थं दद्युः, " समं स्यादश्रुतत्वात् " इति न्यायात् । यदा तु समांशतया विषमांशतया वा अर्थो न विशेषितः, संपूर्णो वापि प्रत्येकमभ्युपगतः, तदा तेषु प्रतिभूषु धनिकच्छन्दतः धनिकेच्छया क्रिया अर्थादानं भवति ; यस्मादिच्छेत् तस्मात् गृह्णीयादित्यर्थः । तदभावे तत्सुतादपीत्यर्थः । यथाह **कात्यायनः**—

" एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं तु मृते समम् ॥ "

इति ॥ ४२ ॥

एवं प्रातिभाव्यं निर्णीय प्रतिभूदत्तस्य प्रतिविधानमाह । यमर्थं धनिकेनोपपीडितः प्रतिभूर्दद्यात्, तत् द्रव्यम् ऋणिकः अधमर्णः, तस्मै प्रतिभुवे त्रिपक्षानन्तरं द्विगुणं दद्यात् । यथाह **कात्यायनः**—

" प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात् पीडितः प्रतिभावितः ।
त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥ "

इति । पीडित इति वचनात् अपीडिताय सममेव देयम् । यथाह **स एव**—

" यस्यार्थे येन यद्दत्तं विधिनाभ्यर्थितेन तु ।
साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत् समाप्नुयात् ॥ "

[1] श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे—क, ख, ट; श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे ऋणप्रकरणं षष्ठम्—ज.   [2] योगे—ग.

इति । ' त्रिपक्षात् परतः ' इति वचनात् अर्वाक् तत्सममेवेति [1]**चन्द्रिकाचमत्कृतम्** । इदमपि जनराज-समक्षं दत्ते ;

" प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम् ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** । दापितः राज्ञा । प्रकाशं जनसमक्षम् । द्वैगुण्यं परवृद्धेरुपलक्षणम् । यथाह **योगीश्वरः**—

" संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ "

इति । प्रतिदानापलापे दण्डमाह **पितामहः**—

" यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैवानुगच्छति ।
धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥
कुर्याच्चेत् प्रतिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादे द्विगुणं दमम् ॥ "

इति । सोपसर्गः सकुटुम्बः ॥ ४३ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्द-पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षष्ठोऽध्यायः

[1] चन्द्रिकाचमत्कृते—घ.   [2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ षष्ठोऽध्यायः—च.

सप्तमोऽध्यायः

अथ लेख्यं त्रिविधम् ॥ १ ॥ राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकं च ॥ २ ॥

षष्ठाध्याये प्रतिपन्नार्थसाधनाय प्रमाणत्रयमुपन्यस्तम्—लिखितं साक्षिणः समयक्रिया चेति। तद्व्याख्यानायाध्यायत्रयं क्रमेणारभते। तत्र सप्तमे लेख्यं निरूपयति। अथेत्यधिकारः; यदुक्तं लिखितं प्रमाणमिति, तत् त्रिविधमित्यर्थः। यद्यप्यनेकविधमिदम्, विषयभेदात्; तथापि संग्राहकोपाधित्रैविध्यात् त्रिविधम्। यथाह **बृहस्पतिः**—

" राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद् बहुधा कृतम् ॥
भागदानक्रयैराधिसंविद्दासत्रणादिभिः।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥ "

इति। सप्तधेत्युपलक्षणम्; " राजपत्रं चतुर्भेदमष्टभेदं तु लौकिकम् " इति **स्मरणात्**। तेनादिशब्देन जयपत्रशुद्धपत्रादीन्यपि गृह्यन्ते। त्रिविधम्; शासनपत्रपरिहारेण। अत एव तेन सह चतुर्विधमाह **वसिष्ठः**—

" शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम्।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजपत्रं चतुर्विधम् ॥ "

इति ॥ १ ॥

ता विधा आह। राजा साक्षी वक्ष्यमाणप्रकारेण यस्मिन्, तत् राजसाक्षिकम्। राजसाक्षिकस्य प्रथममुपन्यासः प्रमाणातिशयद्योतनाय। यथाह **व्यासः**—

" स्वहस्तकाज्जानपदं तस्मात्तु नृपशासनम्।
प्रमाणोत्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ॥ "

इति। प्रमाणोत्तरम्; उत्तरोत्तरमतिशयितं प्रमाणमित्यर्थः। नृपकृतं शासनं चेत्यर्थो वक्तव्यः; शासनस्य पृथगभिधानात्। स्वहस्तकृतात् जानपदं बलवत्। तस्माद्राजकीयम्। तस्माच्छासनमिति ॥ २ ॥

राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं[1] तदध्यक्षकरचिह्नितं[2] राजसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ यत्र क्वचन येन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः [3]स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ॥ ४ ॥ स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम् ॥ ५ ॥

तत्राद्यं व्याचष्टे। राज्ञोऽधिकरणं राजसभा। तस्यां तेन राज्ञा नियुक्तो यः कायस्थः, तेन कृतम्। तस्यां सभायां योऽध्यक्षः प्राड्विवाकः, तस्य करचिह्नेन युक्तं तत् राजसाक्षिकम्। यथाह **नारदः**—

" राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥ "

इति ॥ ३ ॥

द्वितीयं व्याचष्टे। यत्र क्वचनेत्यनेन राजसभाया अनियमः; तेन गृहस्थादीनां गृहादिष्वपि तत् भवति। येन केनचिदित्यनेन राजनियुक्तकायस्थस्यानियमः; तेन तदन्येनापि कृतं भवति। साक्षिभिः स्वहस्तेन 'अहममुकः साक्षी' इत्यनेन चिह्नितं तत् ससाक्षिकम्। तद्विधिमाह **याज्ञवल्क्यः**—

" यः कश्चिदर्थो विज्ञातः स्वरुच्या तु परस्परम्।
लेख्यं तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥
साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥
उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते निवेशयेत् ॥ "

इति ॥ ४ ॥

तृतीयं व्याचष्टे। यदधमर्णेन स्वहस्तेनैव लिखितं, तत् असाक्षिकमपि प्रमाणम्; " विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु तत्। तत् प्रमाणं स्मृतं सर्वम् " इति **योगिस्मरणात्** ॥ ५ ॥

[1] कार्यस्थकृतं—ख, ग, ट. [2] कराक्षरचिह्नितं—ठ. [3] स्वहस्तेन—ज, ठ.

[1]तत् बलात्कारितमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ उपधिकृतानि[2] सर्वाण्येव ॥ ७ ॥ दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यङ्कितं ससाक्षिकमपि[3] ॥ ८ ॥ तादृग्विधेन लेखकेन लिखितं च[4] ॥ ९ ॥ स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभीतताडितकृतं च[5] ॥ १० ॥ देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम्[6] ॥ ११ ॥

तस्याप्रामाण्ये बीजमाह । तच्चेत् बलेनोपधिना वा कारितं, तदा अप्रमाणम्; "बलोपधिकृतादृते" इति योगिस्मरणात् ॥ ६ ॥

द्विविधस्याप्यप्रामाण्ये बीजमाह । उपधिना छलेन कृतानि सर्वाण्येव लेख्यान्यप्रमाणम् । चकारात् मत्तादिकृतं च । यदाह **नारदः**—

"मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥"

इति ॥ ७ ॥

ससाक्षिकस्याप्यप्रामाण्ये बीजमाह । दूषिताः; लोभादिहेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टाः; चौर्यादिकर्मभिर्ये स्वयमेव दुष्टाः । तादृशैः साक्षिभिः यदङ्कितं, तत् ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः ।
कूटलेख्यं तु तत् प्राहुर्लेखके चापि तादृशे ॥"

इति ॥ ८ ॥

किंच तादृग्विधेन वादिना दूषितेन स्वयं दुष्टेन वा लेखकेन यल्लिखितं, तदप्यप्रमाणम् । चकारात् धनिकादिदोषेणाप्यप्रामाण्यम् । यथाह **कात्यायनः**—

"साक्षिदोषाद्भवेद् दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिकस्यापि वा दोषात् तथा धारणिकस्य च ॥"

इति । धनिकद्दोषः दुष्टाशयत्वम् ॥ ९ ॥

किंच, स्त्री जातिमात्रम्; गोपशौण्डिकादिस्त्रीव्यतिरेकेण वा । बालः आ षोडशाद्वर्षात् । अस्वतन्त्रः जीवतोः पित्रोः[7] सुतः, दासादिश्च । मत्तः मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तः ग्रहादिना । भीतः राजादिभ्यः । ताडितः

[1] From here to Sūtra 8 omitted in क.
[2] कृताश्च सर्व एव—ज, ठ.
[3] दुष्टसाक्षिकमपि—ठ.
[4] च omitted in ज.
[5] भीरु for भीत—ज, ठ; पीडित for ताडित.
[6] प्रमाणमेव—ज, ठ.
[7] पुत्रः—ख, ग, ट.

कशादिना । पीडित इति पाठे निग्रहादिनेत्यर्थः । एतैः कृतं लिखितमप्रमाणम् । तत्र स्त्रीबालदासानामस्वातन्त्र्यात् स्वातन्त्र्येण कृतमप्रमाणम्; स्वामिसंमत्या कृतं प्रमाणमेव । चकारात् प्रवासस्थितानां च । यथाह **बृहस्पतिः**—

"उन्मत्तजडबालानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
अप्रगल्भभयार्तानां लेख्यं हानिमवाप्नुयात् ॥"

इति ॥ १० ॥

तर्हि कीदृशं तत् प्रमाणमित्यत आह । यस्मिन् देशे येन प्रकारेण स्वहस्तेन परहस्तेन वा लेख्यं क्रियते, तत् तथा कृतं देशाचाराविरुद्धम् । यथाह **नारदः**—

"लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥"

इति । व्यक्तं स्पष्टम् । अधिकृतस्य प्रक्रान्तस्य क्रयविक्रयाधानदानादेः लक्षणमुद्धारो यस्मिन् तत् व्यक्ताधिकृतलक्षणम् । व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्तं स्पष्टम्; आधिविधेराधीकरणस्य लक्षणं गोप्यभोग्यकृतकालाकृतकालादि यस्मिन्नित्यर्थः । क्रमः अर्थानां पदानां च पौर्वापर्यम् । अक्षराणि वर्णाः । क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि; न लुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तत् अलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवंभूतं लिखितं प्रमाणम् । नात्र राजशासनवत् साधुशब्दनियमः । तेन प्रातिस्विकदेशभाषयापि तत्सिद्धिः; देशाचाराविरोधात् । यत् अनेवंविधं तत् अप्रमाणमित्यर्थात् सिद्धम् । यथाह **कात्यायनः**—

"देशाचारविरुद्धं यत् संदिग्धं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥"

इति ॥ ११ ॥

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः [1]पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
संदिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः[2] ॥ १२ ॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः

[1] पाठैरेव—ज, झ, ठ.
[2] प्रतिरूपकैः—क, ख, ग.
[3] श्रीवैष्णवे—क, झ; श्रीवैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमं प्रकरणम्—ज.

संदिग्धे लेख्ये निर्णयोपायमाह । यत्तु कूटमकूटं वेति लेख्यं संदिह्यते, तत् तत्कृतैर्वर्णैः तल्लिखितैः पदाक्षरैः, तत्कृतैः चिह्नैः श्रीकारादिभिः, तत्कृतैः पत्रैः पत्रान्तरैश्चाक्षरसादृश्यनिरूपणेन, युक्तिभिः तर्कैः 'अनयोरेवंविधो व्यवहारोऽस्मिन् देशेऽस्मिन् काले संभाव्यते' इत्यादिभिः, तथा तस्मिन् पत्रे या युक्तयः लिखनपरिपाटयः, तासां प्रतिरूपितानि सदृशलिखितानि, तैश्च साधयेत् । एतच्च साक्षिरहितस्वहस्तलिखितपत्रसंदेहे द्रष्टव्यम् ।

"साधयेद्धस्तसंदेहे जीवतो वा मृतस्य वा ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ १२ ॥

इदानीमन्यकृतससाक्षिकपत्रसंदेहे निर्णयमाह । यत्र तु ऋणी अधमर्णः, धनिकः उत्तमर्णः, साक्षी वक्ष्यमाणः, लेखकः पूर्वोक्तो वा म्रियते, तत्र तेषां स्वहस्तैः 'मतं मेऽमुकपुत्रस्य' 'अत्राहममुकः साक्षी' 'लिखितं मयामुकेन' इति तत्तत्स्वहस्तलिखितैः पत्रान्तरैर्वा तत्कृतैः तल्लेख्यं प्रसाधयेत् शोधयेत् । यद्यपि उत्तमर्णाधमर्णयोः एकस्मिन् पत्रे न स्वहस्ताक्षरसंभवः, तथापि "धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" इति धनिनोऽपि लिखनसंभवात् तन्निर्णयायोपादानमिति न दोषः । यथाह **कात्यायनः**—

"अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुध्येत्तु न संशयः ॥"

इति ॥ १३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[1]**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्दपण्डित**कृतौ [1]**विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्तमोऽध्यायः

[1] श्री added in ग, ट.

अष्टमोऽध्यायः

अथासाक्षिणः ॥ १ ॥ न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपराधीनस्त्रीबालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिशस्तपतितक्षुत्तृष्णार्तव्यसनिरागान्धाः ॥ २ ॥

लेख्यं निरूपितं सप्तमे । अष्टमे साक्षिणो निरूपयति । तत्र विहितासंभवे प्रतिषिद्धवर्जोपादानायासाक्षिणः प्रतिजानीते । अथेति धरावधानदानाय प्रतिज्ञा । तत्र पुनर्वक्ष्यमाणेषु राजादिषु साक्षिविरुद्धत्वाभिधानेन साक्षिधर्माणां कर्मण्यतानिर्देश्यताप्रष्टव्यतानां तत्र तत्रासिद्धेः प्रत्येकनिषेध उह्यते । स च तत्र तत्र वचनैः स्पष्टयिष्यते । असाक्षिताप्रयोजकनिमित्तबहुत्वेन बहुवचनम् । यथाह **नारदः**—

"असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥
श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥
स्वयमुक्तिस्त्वनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्दते ॥
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥
स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वधकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥
साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः ॥
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥
योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥"

इति। यस्मिन्नर्थे यस्य साक्षित्वमुद्भावनीयं, तस्मिन्नर्थे स्वाश्रावित एवार्थिनि मृते कुत्रार्थे साक्षित्वं वदत्वित्यसाक्षी स इत्यर्थः। परं तु "मुमूर्षुश्रावितादृते"; मुमूर्षुणापि पित्रादिना ये श्राविताः पुत्रादीनाम् 'अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणः' इति, तत्र तु तेऽपि भवन्ति ॥ १ ॥

तानेतानसाक्षिणः संक्षिप्याह। राजा महीपतिः। राजग्रहणं तत्पुरुषस्याप्युपलक्षणम्; "कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः" इति **नारद**स्मरणात्। ननु,

"ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्।
नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः॥"

इति **नारदेन** राजपुरुषयोरपि साक्षित्ववचनात् कथं राज्ञोऽसाक्षित्वमनेनोच्यते? सत्यम्; "न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः" इति तदेवानुपदं स्पष्टयिष्यते। तस्माद्यत्र साक्षिणः कर्तव्याः, तत्र राजपुरुषव्यतिरिक्ता इति निर्गलितोऽर्थः। इदमप्यराजगामिनि कार्ये। राजगामिनि तु राजादयोऽपि साक्षिण इति न क्वापि विरोधः। श्रोत्रियाः अध्यापनैकवृत्तयः। प्रव्रजिताः संन्यासिनः। कितवाः द्यूतकारिणः। तस्कराः चौराः। पराधीनाः दासाद्याः। स्त्री जातिमात्रेण। बाल आ षोडशात्। साहसिकः त्रिविधसाहसकारी। अतिवृद्धः अशीत्यूर्ध्ववयस्कः; लुप्तस्मृतिश्चेत्। अलुप्तस्मृतिश्चेत् साक्ष्येव;

"स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः।
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः।
सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति॥"

इति **नारद**स्मरणात्। मत्तः मदनीयद्रव्येण। उन्मत्तः वातादिना। अभिशस्तः महापातकादिना। पतितः ब्रह्महत्यादिना। क्षुत् बुभुक्षा; तृष्णा पिपासा; ताभ्यामार्तः पीडितः। व्यसनी पितृमरणादिव्यसनवान्; मृगयाद्यष्टादशव्यसनवान् वा। रागः विषयाभिलाषः; तेनान्धाः विस्मृतान्यकरणीयाः। इत्येते असाक्षिणः। बहुवचनात् पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम्। यथाह **शङ्खः**—"पित्रा विवदमानो गुरुकुलवासी परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्था असाक्षिणः" इति। नन्वसाक्षित्वं प्रक्रम्य निषेधवचनं राजादीनां साक्षित्वमेव गमयतीति चेत्; न; संनिहितराजादिसाक्षित्वनिषेधोपपत्तौ व्यवहितासाक्षित्वनिषेधानौचित्यात्; तथात्वे साक्षिवचनप्रतिज्ञान्तरानुपपत्तेः॥ २॥

रिपुमित्रार्थसंबन्धिविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च॥ ३॥ [1]अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य ब्रूयात्॥ ४॥ एकश्चासाक्षी॥ ५॥ स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः॥ ६॥

[1] अनिर्दिष्टसाक्षित्वे—ज.

किंच, रिपुः अमित्रः। मित्रं सुहृत्। अर्थसंबन्धी विवादविषयार्थसंबन्धी। विकर्मा लोकवेदविरुद्धकर्मासक्तः। दृष्टदोषः दृष्टमिथ्यावचनः। सहायः भृत्यादिः। चकारादन्येऽपि। यथाह **कात्यायनः**—

"तद्वृत्तिजीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः।
तद्बन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः॥"

इति। एते न साक्षिणः॥ ३॥

किंच, यः पुनः साक्षित्वेनानिर्दिष्ट एव 'अहं साक्षी' इत्युपेत्य ब्रूयात्, सोऽपि न साक्षी। चकारात् अनाहूतादिग्रहणम्। यथाह **कात्यायनः**—

"यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नापि चोदितः।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः॥"

इति॥ ४॥

विवक्षितसंख्याज्ञानाय परिशेषमाह। एकः; चकारात् द्वौ वा असाक्षिणौ। यथाहासाक्षित्वाधिकारे **नारदः**—"युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः" इति। युग्मं द्वौ। एकः प्रसिद्धः। प्रतिज्ञावाक्यात् निषेधवचनाच्च तत्रानुवृत्त्या अनिर्देश्याकर्तव्यसाक्षित्वसिद्धावपि पुनरसाक्षित्ववचनं प्रष्टव्यतानिषेधाय। अनेन च एकद्विनिषेधेन त्रिप्रभृतयः साक्षिणो भवन्तीत्युक्तं भवति। यथाह **बृहस्पतिः**—

"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ वा श्रोत्रियौ ज्ञातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन॥"

इति॥ ५॥

उक्तवक्ष्यमाणदोषगुणयोः क्वचिदपवादमाह। स्तेयादीन्युक्तलक्षणानि। तेषु साक्षिणो गुणदोषैर्न परीक्षणीयाः। यथातथाभूताः साक्षिणो भवन्त्येव। परं तु बालादीनुपलभ्यमानदृष्टदोषान् वर्जयेत्। यथाह **नारदः**—

"असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥
तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत्।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा॥
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्।
विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः॥"

इति॥ ६॥

अथ साक्षिणः ॥ ७ ॥ कुलजा [1]वृत्तवित्तसंपन्ना यज्वानस्तपस्विनः पुत्रिणो धर्मज्ञा अधीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्यवृद्धाश्च ॥ ८ ॥ [2]अभिहितगुणसंपन्न उभयानुमत एकोऽपि ॥ ९ ॥

साक्षिवचनाय प्रतिजानीते । बहुवचनमेकादशत्वाभिप्रायेण । तथाच **नारदः**—

"एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥
लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च ज्ञेयः पञ्चविधः कृतः ॥
अकृतः षड्विधस्तेषां मुनिभिः परिकीर्तितः ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥"

इति । ते च यथाजाति यथावर्णं च कार्याः । यथाह **योगीश्वरः**—"यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः" इति । **मनुरपि**—"स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरन्त्यानामन्त्ययोनयः" इति ॥ ७ ॥

साक्षिगुणानाह । कुलजाः; ऊढायां वोढुरुत्पन्नाः । वृत्तमाचारः; वित्तं धनम् । ताभ्यां संपन्नाः । यज्वानः; महाक्रतुप्रयोक्तारः । तपस्विनः; कृच्छ्रचान्द्रायणादितत्पराः । पुत्रिणः; पुत्रपौत्राद्यन्विताः । धर्मज्ञाः; धर्मशास्त्रज्ञाः । अधीयानाः; अनुच्छिन्नवेदाध्ययनाः । सत्यवन्तः; सत्यवचनशीलाः । त्रैविद्यवृद्धाः; त्रयीवित्सु निपुणमतयः । चकारात् दानशीलादीनां ग्रहणम्; "तपस्विनो दानशीलाः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ८ ॥

'एकश्चासाक्षी' इत्यस्यापवादमाह । अभिहितैः कुलजन्मादिभिर्गुणैः संपन्नः, यद्युभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगम्यते, तदा एकोऽपि । अपिशब्दात् द्वावपि साक्षिणौ भवतः । अनेनैकद्विनिषेधस्याभिहितगुणोभयानुमतिहीनविषयत्वमाविष्कृतम् । अस्यापवादमाह **बृहस्पतिः**—

"दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
एक एव प्रमाणं स्यादथाध्यक्षस्तथैव च ।
लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः ॥"

इति । **कात्यायनोऽपि**—

"संस्कृतं येन यत्पण्यं तत् तेनैव विभावयेत् ।
एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥"

[1] वृत्त omitted in ज.   [2] अभिमत—ख, ग, ट.

इति । खटिकाग्राही लेख्यकर्ता । पत्रारूढौ द्वावपि साक्षिणौ भवतः । अन्ये तु त्र्यवरा एव । येन स्वर्णकारादिना यत्कुण्डलादि घटितं, तद्विवादे स एव साक्षीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ १० ॥ आधर्यं कार्यवशाद्यत्र पूर्वपक्षस्य भवेत् तत्र प्रतिवादिनोऽपि ॥ ११ ॥ उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते च तदभिहितश्रोतारः प्रमाणम् ॥ १२ ॥

तानेव साक्षिणः को निर्दिशेदित्यत आह । ऋणादानादिषु यौ द्वौ विवदेते 'मदीयमृणं धारयसि' इत्येकः; 'नाहं धारयामि' इत्यपरः । तत्र यः 'मदीयं धारयसि' इति ब्रूते, स पूर्ववादी । तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । अयमभिसंधिः—'मदीयमृणं धारयसि' इत्युक्ते चतुर्विधमुत्तरं संभवतीत्युक्तम् । तत्रानेन मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या इत्युच्यते ॥ १० ॥

इदानीं प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तन्निर्देष्टारमाह । यत्र पूर्वपक्षस्य ऋणाद्यभियोगस्य कार्यवशात् प्रतिदानादिवशात् प्राङ्न्यायकारणवशाद्वा आधर्यम् अधरीभावः असाध्यता भवति, तत्र प्रतिवादिनोऽपि साक्षिणः प्रष्टव्याः । अयमर्थः—यत्र प्रतिवादी 'सत्यं मया गृहीतम्; परं तु प्रतिदत्तम् । असिन्नर्थेऽयं मया पूर्वं पराजितः' इति चोत्तरं ददाति, तत्र पूर्वपक्षो धारणाभियोगः अधरीभवति । तत्र प्रतिवादिन एव प्रमाणोपन्यासः; अभावप्रतिज्ञावादित्वात् । यद्यपि पूर्ववादिनोऽपि धारणाभियोक्तृत्वेन भाववादित्वम्, तथापि प्राङ्न्यायकारणोक्तिभ्यां तस्यासाध्यतापादनेन प्रमाणानपेक्षणात् तदनुपन्यासः । अथवा इदं वाक्यमेवं व्याख्येयम् । तद्यथा—यत्रोभाभ्यामेकमेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा युगपदागत्य परस्परं विप्रतिपद्येते —'ममेदम्, ममेदम्' इति, तत्र कार्यः प्रमाणोपन्यास इत्याह—द्वयोर्विवदमानयोरिति । यस्य पूर्ववादिनः 'मयेदं पूर्वं लब्धम्' इति प्रतिज्ञा, तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः, न पुनः यः पूर्वं निवेदयतीति । यदा पुनरन्य एवं ब्रूयात्—'सत्यमनेन पूर्वं लब्धम्; परंतु अस्मादेव क्रीत्वान्येन मह्यं दत्तम्' इति, तत्र कार्यवशात् मध्ये क्रयवशात् पूर्वपक्षस्याधर्यं विक्रयेण स्वत्वापगमात् असाध्यता भवति, तदा प्रतिवादिनः क्रीत्वा दत्तस्य प्रतिग्रहवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । अपिरवधारणे; तस्यैवेति । यथाह **योगीश्वरः**—

"साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥"

इति । यत्तु **मिताक्षरायामस्य** वाक्यस्येदमेव व्याख्यानं युक्ततरमिति, तत् "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते" इत्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तमिति चिन्त्यम् ॥ ११ ॥

साक्ष्यनुकल्पं तद्विषयं चाह । यो यस्मिन् विवादे सभ्यसमक्षं साक्षित्वेनोद्दिष्टः 'अयमत्रार्थे साक्षी' इति, स चेत् सभ्यपत्रात् प्रागेव मृतो देशान्तरगतो वा, तदानेन साक्षिणाभिहितं प्रकृतार्थानुबन्धि

यद्वाक्यं तस्य श्रोतारः प्रमाणं प्रमाणत्वेन निर्देश्याः । एते चोत्तरसाक्षिण इति व्यवह्रियन्ते । यथाह **बृहस्पतिः**—

“ यत्र साक्षी दिशं गच्छेन्मुमूर्षुर्वा यथाक्रमम् ।
अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥ ”

इति ॥ १२ ॥

समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ॥ १३ ॥ साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते ॥ १४ ॥ [1]वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन[2] ॥ १५ ॥ तत्पावनाय कूश्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं घृतेन[3] जुहुयात् ॥ १६ ॥

साक्षित्वनिमित्तं किमित्यत आह । यो निष्पद्यमानां क्रियां दानविक्रयादिकां समक्षं पश्यति, यो वा क्रियाकर्तृभ्यः क्रियां ‘ मयेदं दत्तम् ; विक्रीतं च ’ इत्यादिकां शृणोति, स साक्षी, “ समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ” इति **मनुस्मरणात्** । वाशब्दः प्रमाणान्तरेणाप्यनुभवं गमयति । यथाह **नारदः**—

“ संदिग्धेषु च कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
दृष्टश्रुतानुभूतार्थात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ ”

इति । दृष्टं प्रत्यक्षेण । श्रुतमर्थिप्रत्यर्थिसाक्ष्यादिवाक्यैः । अनुभूतमनुमानोपमाभ्याम् ॥ १३ ॥

साक्षिभिः साक्ष्यं कथं देयमित्यत आह । साक्षिणः सत्यवचनेन दोषभाजो न भवन्ति ; “ सत्येन शुध्यते वाक्यम् ” इति **स्मरणात्** । यत्तु “ स्वर्गः सत्यवचने, विपर्यये नरकः ” इति **गौतमवाक्यं**, तदसत्यवचननिमित्तपूर्वोपार्जितसुकृतनाशाभावे तज्जन्यस्वर्गप्रतिपादनपरम् ; न तु साक्ष्ये सत्यवचनजन्यस्वर्गप्रतिपादकम् ; तथा सति तस्य काम्यतया अवचने दोषश्रवणानुपपत्तेः । यथाह **स** एव—“ अवचनेऽन्यथावचने च दोषिणः स्युः ” इति । यद्यपि “ सत्यं ब्रूयात् ” इति सामान्यवाक्यात् पृथग्भूतं “ साक्ष्यं सत्यं ब्रूयात् ” इति वचनं प्रयोजनान्तरं विना न पर्यवस्यति, तथापि सामान्यप्रयोजनस्यैव विषयविशेषेणातिशयः कल्प्यः ; न स्वर्गः ; गौरवात् काम्यत्वापत्तेश्चेत्यास्तां तावत् ॥ १४ ॥

सत्यवचनस्य क्वचिदपवादमाह । वर्णाः श्वेतारुणपीतश्यामाः ; ते विद्यन्ते येषां ते वर्णिनः ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । तेषां यत्र सत्यवचनेन वधो भवति, तत्र साक्षिणः अनृतवचनेन पूयन्ते दोषभाजो न भवन्ति । परं तु पापीयसो वधं विना । यथाह **गौतमः**—“ नानृतवचने दोषो जीवनं च तदधीनं, न तु पापीयसो जीवनम् ” इति । पापीयसः पापवत्तरस्य वधे तु अनृतवचने न दोष इति न ; किंतु दोष एव । तस्मात्तत्र सत्यमेव वक्तव्यमित्यर्थः ;

[1] वर्णानां—ग. [2] अनृतं वदन्न दुष्यति—ख, ग, ट. [3] घृतेन omitted in ख, ग, ट.

“ बहवः सुखमेधन्ते हते यस्मिन् वसुंधरे ।
तस्मिन् हते न दोषोऽस्ति पातकं नोपपातकम् ॥ ”

इति **महाभारतात्** । वर्णिपदं प्राणिमात्रोपलक्षणम् । वधपदं च संकष्टान्तरोपलक्षणम् । तथाच **तत्रैव**—

“ प्राणात्यये विवाहे च सर्वज्ञातिवधात्यये ।
कर्मण्यभिप्रवृत्ते च प्रयोक्तव्यं मृषा भवेत् ॥ ”

इति । सर्वेषां प्राणिनां वधे ज्ञातीनां चात्यये विप्लवे जातिभ्रंशादौ वा मृषा वदेदिति योज्यम् ; अन्यथा गोवधादावनृतभाषणाप्रसङ्गेन गोवधापत्तेः । कर्मणि ; कुकर्मादौ । अभिप्रवृत्ते ; उत्पाद्यमाने ॥ १५ ॥

इह “ नानृतं वदेत् ” इत्येकं सामान्यवचनम् ; “ साक्ष्यं नानृतं वदेत् ” इत्यपरं विशेषवचनम् । तत्र विशेषवचननिषिद्धमनृतवचनमत्राभ्यनुज्ञातम् । सामान्यनिषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायस्तु कथं नश्येदित्यत आह । तस्यानृतवचनजन्यप्रत्यवायस्य पावनाय परिहाराय कूश्माण्डीभिः “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्यादिभिः ऋग्भिः **बोधायनो**क्तरीत्या आज्यमग्नौ जुहुयात् । कूश्माण्डीग्रहणं वरुणदैवत्यसारस्वतचरूणामप्युपलक्षणम् । यथाह **मनुः**—

“ कूश्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन च ॥ ”

इति । “ उदुत्तमं वरुण पाशम् ” “ आपो हि ष्ठा मयोभुवः ” इति । **योगीश्वरोऽपि**—

“ वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ”

इति । द्विजग्रहणेन द्विजानुलोमा अपि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

[1]शूद्र एकाह्रिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् ॥ १७ ॥ स्वभावविकृतौ मुखवर्णविनाशेऽसंबद्धप्रलापे च कूटसाक्षिणं विद्यात् ॥ १८ ॥

शूद्रस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह । शूद्रश्चेदुक्तविषयेऽनृतं वदेत्, तदा दशभ्यो गोभ्यः एकस्मिन्नहनि तृप्तिजनकं घासादिग्रासं दद्यात् । शूद्रग्रहणं प्रतिलोमजानामप्युपलक्षणम् ; “ शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ” इति **स्मरणात्** ॥ १७ ॥

कूटसाक्षिलक्षणमाह । स्वभावेन, न भयादिना, या विकृतिः, तस्यां सत्यां कूटसाक्षिणं विद्यात् । सा च त्रिविधा—कायिकी वाचिकी मानसिकी चेति । तत्र कायिकी विकृतिः मुखवर्णस्य स्वाभाविकस्य विनाशः, अन्यथाभावः श्यामता श्वेतता वा । वाचिकी विकृतिः असंबद्धप्रलापः ; असंबद्धस्य प्रकृतानुपयुक्तस्य प्रलापः

[1] शूद्रश्च—ठ.

मुहुर्भाषणम् । चकारात् मानसिकी च विकृतिः प्रतिवाक्यादानं परवाक्यानाकर्णनं चेत्यादि । साक्षीत्युपलक्षणम् । तेनार्थिप्रत्यर्थिनोरप्यन्यतरो यद्येवं विकारवान्, तदा दुष्टो ज्ञेयः । यथाह **योगीश्वरः**—

"देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि वा ।
ललाटं स्विद्यते यस्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा स दुष्टः परिकीर्तितः ॥"

इति । विद्यादित्यनेन चैतेषां लक्षणानां दुष्टताज्ञापकत्वम्, न प्रमापकत्वमित्युक्तम्; स्वाभाविकनैमित्तिकयोर्विशेषस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । ततश्च तद्वचनान्निर्णयाभावमात्रम्; न दण्डादिकमपीति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

साक्षिणश्चाहूयादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् ॥ १९ ॥ ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् ॥ २० ॥ सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ॥ २१ ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् ॥ २२ ॥ [1]सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च कदा कथं पृच्छेदित्यत आह । पूर्वोक्तान् साक्षिणः समान्तः समाहूय आदित्योदये सति पूर्वाह्ण एव कृतवक्ष्यमाणशपथान् प्रकृतमर्थं प्राड्विवाकः पृच्छेत् । यथाह **नारदः**—

"समान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥"

इति ॥ १९ ॥

प्रश्नप्रकारमाह । 'अस्मिन् विषये यत् त्वं जानासि, तत् ब्रूहि' इति ब्राह्मणं पृच्छेत् । प्रश्नानुवृत्तौ पुनर्वचनमपृष्टस्य वचननिषेधार्थम् ॥ २० ॥

'अस्मिन् विषये सत्यं ब्रूहि' इति राजन्यं पृच्छेत् ॥ २१ ॥

'गोबीजकाञ्चनानि ते निष्फलानि' इति शापितं वैश्यं पृच्छेत् ॥ २२ ॥

सर्वैः पञ्चभिर्महापातकैः; ब्रह्महत्यादीनि पञ्चापि महापातकानीति शापितं शूद्रं पृच्छेत् । सर्वशब्दात् त्रित्वव्युदासः । तुशब्दात् वक्ष्यमाणानां पातकान्तराणां शूद्रसमब्राह्मणानां च संग्रहः ।

[1] सर्वपातकैस्तु—ज; तु omitted in ठ.

अनेन कृतशपथानिति वैश्यशूद्रशूद्रसमब्राह्मणविषयमेवावतिष्ठते; "शपथेनैके सत्यकर्म । तद्देवराजब्राह्मणसंसदि स्यादब्राह्मणानाम्" इति **गौतमस्मरणात्** । शूद्रसमान् विप्रानाह **मनुः**—

"गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥"

इति ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च श्रावयेत् ॥ २४ ॥ ये महापातकिनां लोका ये चोपपातकिनां[1] ते कूटसाक्षिणामपि ॥ २५ ॥ जननमरणान्तरे कृतसुकृतहानिश्च ॥ २६ ॥ सत्येनादित्यस्तपति ॥ २७ ॥ [2]सत्येन [3]भाति चन्द्रमाः ॥ २८ ॥ सत्येन वाति पवनः ॥ २९ ॥ सत्येन भूर्धारयति ॥ ३० ॥ सत्येनापस्तिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ [4]सत्येनाग्निः ॥ ३२ ॥ खं च सत्येन ॥ ३३ ॥ सत्येन देवाः[5] ॥ ३४ ॥ सत्येन यज्ञाः ॥ ३५ ॥

शपथस्वरूपमाह । वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तलक्षणान् साक्षिणः श्रावयेदित्येष एव शपथः ॥ २४ ॥

किं श्रावयेदित्यत आह । महापातकिनो ब्रह्महादयः । उपपातकिनो गोघ्नादयः । तेषां ये लोकास्ते मिथ्यासाक्षिणामपि भवन्ति ॥ २५ ॥ किंच जन्मारभ्य आमरणं कृतस्य सुकृतस्य नाशश्च मिथ्यासाक्षिणाम् ॥ २६ ॥ साक्षिणां सत्यानुसरणाय तत् प्रशंसति । योऽयमादित्ये तेजः प्रभावः, स सत्यफलमित्यर्थः ॥ २७ ॥ भानं शोभातिशयः ॥ २८ ॥ वानं वहनशक्तिः ॥ २९ ॥ धारणं धारणशक्तिः ॥ ३० ॥ अपां सरित्समुद्रभुवां स्थानं प्रखरतरार्ककरनिकरसंस्पर्शेऽप्यशोषणम् ॥ ३१ ॥ तिष्ठति; स्थानमत्र दाहशक्तिः ॥ ३२ ॥ आकाशस्य स्थितिः निश्चलमवस्थानशक्तिः ॥ ३३ ॥ देवानां देवनशक्तिः ॥ ३४ ॥ यज्ञानामग्निष्टोमादीनां परलोके फलजननशक्तिः ॥ ३५ ॥

**अश्वमेधसहस्रं च[6] सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३६ ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये[7] तूष्णींभूता उदासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चाप्यथ ॥ ३७ ॥**

[1] घातकिनां—ख, ग, ट.
[2] This Sūtra comes after the next Sūtra in ख, ग, ट.
[3] आभाति—ठ.
[4] This Sūtra omitted in क.
[5] वेदाः—ठ.
[6] तु सत्येन—ज.
[7] साक्ष्यं—ठ.

एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ॥ ३८ ॥

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य [1]ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ३९ ॥

सत्याधिक्ये हेतुमाह । सहस्राश्वमेधजन्यसुकृतेन तोल्यमानं सत्यमेवातिरिच्यते ; तेषामनेकाङ्गोपसंहार-साध्यत्वेन साद्गुण्यस्याशक्यानुष्ठानत्वात् ॥ ३६ ॥

ये पुनर्विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्तोऽपि साक्ष्ये नियुक्ताः तूष्णींभूतास्तिष्ठन्ति, न किंचित् साधु असाधु वा वदन्ति, ते कूटसाक्षिणां पापैरनन्तरोक्तैर्दण्डेन च पूर्वोक्तेन सर्वस्वापहारलक्षणेन तुल्या वेदितव्याः ॥३७॥

सर्ववर्णेषु साक्षिषु सत्सु वर्णक्रममाह । एवं पूर्वोक्तशपथश्रावणपूर्वकं वर्णानुक्रमतः ब्राह्मणं पृष्ट्वा क्षत्रियमित्यादिक्रमेण नृपो राजा प्राड्विवाको वा साक्षिणः पृच्छेत् ॥ ३८ ॥

साक्षिवचनेन च कथं जयपराजयावधारणमित्यत आह । यस्यार्थिनः प्रतिज्ञां देशकालद्रव्यसंख्यादि-विशिष्टां साक्षिणः सत्यां ब्रूयुः, ‘ सत्यमिदं जानीमो वयम् ’ इति, स जयी भवति । यस्य पुनरन्यथा वदन्ति ‘ मिथ्यैतदाह ; न मत्समक्षमनेन किमपि कृतम् ’ इति, तस्य पराजयः ध्रुवो निश्चितः । यथाह **बृहस्पतिः**—

“ यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥ ”

इति । अन्यथाशब्दसामर्थ्यादेकदेशस्याप्यन्यथात्वे पराजय एव । यथाह **स** एव—

“ देशं कालं धनं संख्यां रूपं जात्याकृती वयः ।
विसंवदेद्यत्र साक्षी तदनुक्तं विदुर्बुधाः ॥ ”

इति । क्वचिदस्यापवादमाह **स** एव—

“ साध्यैकांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत् साध्यं परिकल्पितम् ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ४० ॥

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ४१ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टमोऽध्यायः

[1] ध्रुवं—ठ.

[2] वैष्णवे अष्टमोऽध्यायः—क, झ ; श्री omitted in च ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे साक्षिप्रकरणमष्टमम्—ज, ठ.

साक्षिविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह । नराधिपः राजा प्राड्विवाको वा साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् ; बहूनां वचनं प्रमाणीकुर्यात् । समेषु समसंख्याकेषु पुनः साक्षिगुणैः अध्ययनादिभिः उत्कृष्टान् प्रमाणीकुर्यात् । यदा पुनः गुणिनां चैव द्वैधं, तदा द्विजोत्तमान् ब्राह्मणानेव प्रमाणीकुर्यात् ; न बहुगुणिनोऽपि क्षत्रियादीन् । ब्राह्मणानां साम्येन विप्रतिपत्तौ गुणवत्तमत्वेन निर्णयः ; “ गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ” इति **योगिस्मरणात्** । यत्तु भेदादसाक्षित्वम् , तत् जातिगुणसंख्यासाम्येना-गृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ४० ॥

कूटसाक्षिलक्षणाभिधानस्य प्रयोजनमाह । यस्मिन् यस्मिन् ऋणादानादौ विवादे विप्रतिपन्नेऽर्थे कूटसाक्षी मिथ्यां वदेत् , तत्तत् कार्यं निवर्तेत न साध्येत । कृतमप्यकृतमसिद्धं स्यात् । कूटसाक्षी च तावद्वारं दण्डनीयः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[1]**रामपण्डितात्मज**[1]**नन्द-पण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मष्टमोऽध्यायः

[1] श्री added in ग, ट.

नवमोऽध्यायः

अथ समयक्रिया ॥ १ ॥ राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम् ॥ २ ॥

[1]निक्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम् ॥ ३ ॥

अष्टमे साक्षिणो निरूपिताः । नवमे समयक्रियां निरूपयितुं दिव्यमातृकां निरूपयति । अथ; लौकिकत्रिविधप्रमाणनिरूपणानन्तरम् । अनेन चानन्तर्याभिधानेन लौकिकप्रमाणाभाव एव समयक्रियायाः प्रामाण्यं गम्यते । यथाह **योगीश्वरः**—

" प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ "

इति । इदं च स्थावरविवाद एव । तथाच **बृहस्पतिः**—

" स्थावरस्यैतदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् ।
प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रिया ॥ "

इति । अस्यार्थः—लाभो दानादिपत्रम् । भोग उक्तलक्षणः । प्रसाधनं साक्षिरूपम् । स्थावरस्यैतदेव साधकत्वेन ज्ञातम्; न तु दिव्यम् । सर्वथा तदसंभवे तु दिव्यमपि न दोषाय; अन्यथा लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यस्य च निषेधे अनिर्णयप्रसङ्गात् । एतेन

" स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।
साक्षिभिर्लिखितेनापि भुक्त्या चैतत् प्रसाधयेत् ॥ "

इति **पितामह**वचनमपि व्याख्यातम् । विवादादेत्य परिदृश्यमानदोषेषु अयुक्तसाक्ष्येषु साक्षिषु[2] तत्सपलादौ वा यद्यन्तरात्मा साक्षिकार्यविसंवादेन दोषं कल्पयति, तदा भवत्येव दिव्यम्; साक्ष्यादीनामाशयदोषसंभवात्, दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वावेदकतया धर्मतत्त्वविषयत्वात् । यथाह **नारदः**—

" तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि ।
दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥ "

[1] निक्षेपसुवर्णस्तेयेषु—ठ.

[2] साक्षिषु र.ह्य पुत्रादौ—ट.

इति । पौरुषेयी साक्ष्यादिः । अलौकिकं प्रमाणं समयः । तच्च द्विविधम्—दिव्यं शपथश्च । तत्र तात्कालिकनिर्णयहेतुर्दिव्यम् । तदाह **बृहस्पतिः**—

" घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
षष्ठं तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥ "

इति । यद्यपि कोशस्य दिव्यलक्षणाभावान्नात्र परिगणनं युक्तम्; तथापि तुलादिचतुष्टयवत् महाभियोगेषु सावष्टम्भाभियोगेषु च प्राप्त्यर्थं तदिति न विरोधः । तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते । एवं काञ्चनमपि तप्तमाषावान्तरभेद इति न पृथग्गणितम् । शपथस्तु कालान्तरनिर्णयहेतुः दूर्वास्पर्शादिर्वक्ष्यमाणः । तस्य क्रिया अनुष्ठानम् ॥ १ ॥

तत्र विषयविशेषे दिव्यानां वक्ष्यमाणद्रव्यसंख्यादिनियमानां पुरस्तादपवादमाह । राजद्रोहः तदनिष्टकरणम् । साहसम् उक्तलक्षणम् । तच्छुद्ध्यर्थं दिव्यकरणे यथाकामम्, द्रव्यसंख्यादिनियमापेक्षा नास्ति । साहसेष्वेव दिव्यानि । यथाह **कात्यायनः**—

" उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ।
सद्भावं दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः ॥ "

इति । प्रथममध्यमयोरल्पविषयत्वात् शपथैरेव निर्णयः; शपथानामपि समयशब्देनैवोपादानात् । यथाह **बृहस्पतिः**—

" एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेऽर्थे सुकराः सदा ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यान्याहुर्विशोधनम् ॥ "

इति । बहुवचनात् पातकाद्यभियोगग्रहणम्;

" परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु वा ।
महापातकशस्तेषु स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥ "

इति **कालिकापुराणात्** ॥ २ ॥

दिव्यव्यवस्थापकद्रव्यसंख्याविषयमाह । निक्षेपेऽपह्नुते चौर्याभियोगे; बहुवचनात् साहसे च विप्रतिपन्नस्यार्थस्य प्रमाणं कल्पयित्वा दिव्यं व्यवस्थापयेत् । यथाह **कात्यायनः**—

" दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥ "

इति । दत्तस्य निक्षिप्तस्य । प्रमाणं परिमाणमित्यर्थः । सत्येऽपि प्रमाणवत्यपि । यदाह **बृहस्पतिः**—

" महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥ "

इति ॥ ३ ॥

सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ॥ ४ ॥ तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् ॥ ५ ॥ द्विकृष्णलोने तिलकरम् ॥ ६ ॥ त्रिकृष्णलोने रजतकरम् ॥ ७ ॥ चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम् ॥ ८ ॥ पञ्चकृष्णलोने [1]सीरोद्धृतमहीकरम् ॥ ९ ॥ सुवर्णार्धोने कोशो देयः शूद्रस्य ॥ १० ॥ ततः परं यथार्हं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम् ॥ ११ ॥

कस्यार्थस्य प्रमाणं कल्पनीयमित्यत आह । निक्षेपापह्नवादिविषयेषु सर्वेष्वप्यर्थजातेषु परिमाणं कल्पयित्वा तन्मूल्यत्वेन सुवर्णं कल्पयेत् । तत्प्रमाणेन दिव्यव्यवस्थेति । यथाह **कात्यायनः**—

" सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलाः ।
ततोऽर्धार्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकम् ॥
ततोऽर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः ।
एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ "

इति । सुवर्णः षोडशमाषः । विंशन्नाशे दशनाशे चेत्यर्थः । न तु त्रिंशतो नाशे ; अर्धार्धेति पञ्चानां लिङ्गदर्शनात् । ' पञ्चाधिकस्य वा नाशे ' इत्यत्रापि कोशपानं विधीयत इति शेषः । पञ्च वाधिकं वेति पञ्चाधिकम् । अन्यथा पञ्चमेन दिव्याभावप्रसङ्गः । अनेनाधिकपदेन दशाधिकविंशत्यधिकानामप्युत्तरसंख्याधिकानां संख्यानां निर्णयः सिध्यति । ततोऽर्धार्धस्य ; पञ्चार्धं सार्धद्वयम् ; तदर्धं सपादसुवर्णः ।

[1] सीतोद्धृत—क, ज.

तदन्यतरनाशे तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धेति । सपादसुवर्णार्धं दश माषाः । तस्याप्यर्धं पञ्च माषाः । तदन्यतरनाशे पुत्रादिमस्तकस्पर्शः । ततोऽर्धार्धेति ; पञ्चार्धं सार्धमाषद्वयम् । तदर्धं सपादो माषः सार्धषट्कृष्णलाः ; तन्नाशे लौकिक्यः शास्त्रान्तरदृष्टाः क्रिया भवन्ति । तत्र **बृहस्पतिः**—

" सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजरजतानि च ।
देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ॥ "

इति ॥ ४ ॥

ता एव क्रिया वर्णव्यवस्थया दर्शयति । त्रियवः कृष्णलः । तस्मादूनं कृष्णलोनम् । तादृशे हेम्नि विवादे, शूद्रं दूर्वां करे दत्त्वा ' नमय हस्तम् ' इति शापयेत् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

कृष्णलाधिके द्वाभ्यां कृष्णलाभ्यां चोने हेम्नि, तिलान् करे दत्त्वा शूद्रम् ॥ ६ ॥

किंच द्वाभ्यामधिके त्रिभ्यः कृष्णलेभ्यश्चोने हेम्नि, रजतं करे दत्त्वा ॥ ७ ॥

किंच त्रिभ्योऽधिके चतुर्भ्यः कृष्णलेभ्य ऊने हेम्नि, सुवर्णं करे दत्त्वा ॥ ८ ॥

[1]चतुर्भ्योऽधिके पञ्चभ्यः कृष्णलेभ्यो माषादूने हेम्नि, सीरेण लाङ्गलेनोद्धृतां महीं मृत्खण्डं करे दत्त्वा शूद्रं शापयेत् ॥ ९ ॥

एवं शपथे द्रव्यसंख्यां निर्णीय, दिव्ये तन्निर्णयमाह । सुवर्णार्धात् अष्टभ्यो माषेभ्योऽर्वाक् माषादूर्ध्वं शूद्रस्य कोशापानं कारयेत् । पुनः शूद्रग्रहणमस्मिन्नेव विषये वैश्यादीनां पूर्वोक्तपुत्रादिमस्तकस्पर्शप्राप्त्यर्थम् । तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

" निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।
त्रिकादर्वाक् तु पुष्पं स्यात् कोशपानमतः परम् ॥ "

इति । अत्र च निष्कशब्देन दीनारोऽभिधीयते ; तस्यैव सुवर्णादूनत्वात् ॥ १० ॥

किंच, ततः सुवर्णार्धोनात् परं सुवर्णार्धपादोनसुवर्णादौ यथार्हं तत्तत्कालोचितं तत्तत्संख्योचितं च धटादि ज्ञेयम् । धटः तुला, अग्निः फालस्तप्तमाषश्च, उदकविषे वक्ष्यमाणे । एतेषामन्यतमं दिव्यं शूद्रस्य कारयेत् ॥११॥

द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिताः समयक्रिया वैश्यस्य[2] ॥ १२ ॥ त्रिगुणे राजन्यस्य ॥ १३ ॥ [3]कोशवर्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य ॥ १४ ॥ न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात् ॥ १५ ॥ अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः ॥ १६ ॥

[1] The Commentary on Sūtra 9 omitted in ख. [2] वैश्यस्य omitted in ज.
[3] कोशवर्जं omitted in ज.

वैश्यादीनां दिव्यशपथयोर्द्रव्यसंख्याव्यवस्थामाह। य एव दूर्वातिलरजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानरूपाः शपथाः शूद्रस्योक्ताः, त एव तत्तत्परिमाणात् द्विगुणपरिमाणे च द्विचतुःषडष्टदशकृष्णलसुवर्णोनहेम्नि क्रमात् वैश्यस्य भवन्ति ॥ १२ ॥

किंच, शूद्रोक्तपरिमाणात् त्रिगुणे हेम्नि त्रिषण्नवद्वादशपञ्चदशकृष्णलसार्धसुवर्णोने क्रमात् दूर्वातिलरजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानानि क्षत्रियस्य भवन्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणस्य विशेषमाह। चतुरष्टद्वादशषोडशविंशतिकृष्णलोने हेम्नि, क्रमात् ब्राह्मणस्य दूर्वातिलरजतसुवर्णलोष्टस्पर्शा भवन्ति। यथाह **बृहस्पतिः**—

"एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता।
चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः॥"

इति। एषा कृष्णलादिः। निकृष्टाः शूद्राः। मध्याः वैश्याः। अनेनैव न्यायेन क्षत्रियाणां त्रिगुणेति ज्ञेयम्; स्थानप्रमाणात् ॥ १४ ॥

कोशवर्जमित्यत्र हेतुमाह। ब्राह्मणस्य कोशपानं न कारयेत् राजा प्राड्विवाको वा। कोशो विषोपलक्षणम्; "ब्राह्मणस्य विषं विना" इति **स्मरणात्**; 'न ब्राह्मणानां विषम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च।

नन्वयं कोशनिषेधो विप्रस्य प्रकृत एवाभियोगे? उताभियोगमात्रे? नाद्यः, प्रकृतमात्रविषयतेत्यत्र प्राप्त्यभावात् वक्ष्यमाणपर्युदासानुपपत्तेः। नापरः;

"साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना।
आदित्यस्य तु यत् तोयं ब्राह्मणं तत्तु पाययेत्॥"

इत्यादिवचनैरभियोगसाधारण्येन विप्रस्य कोशप्रापणविरोधादिति चेत्—बाढम्; उक्तवाक्यानां पर्युदस्तविषयमात्रे विप्रस्य कोशप्रापकत्वेनापि चारितार्थ्यात् नाभियोगमात्रविषयत्वम्। ततश्च पर्युदासविषयपरिहारेण सर्वत्र निषेधप्रवृत्तेः प्रकृतविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्यविरोधः ॥ १५ ॥

अत्र पर्युदासमाह। आगामिकालः भावी समयः। तत्र यः समयो विश्वासः, तन्निबन्धना तद्धेतुः क्रिया प्रमाणम्; ततोऽन्यत्रेत्यर्थः। भाविविश्वासार्थे ब्राह्मणस्यापि कोशो भवतीति तात्पर्यम्। यथाह **पितामहः**—

"शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां तथा।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्॥"

इति। समूहस्य क्रिया क्रियासमूहः; तस्मिन् कर्तृत्वं संवित्; संभूय समुत्थानं वा। तथा,

"विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च।
एवं कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये॥"

इति ॥ १६ ॥

कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतमहीकरमेव शापयेत् ॥ १७ ॥

प्रागृदृष्टदोषे [1]स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्[2] ॥ १८ ॥

कथं तर्हि प्रकृतविषये ब्राह्मणस्य शुद्धिभावनेत्यत आह। यत्रार्धसुवर्णोनचतुर्गुणे सुवर्णद्वयोने कोशः प्राप्तो ब्राह्मणस्य, तत्र सीतया लाङ्गलपद्धत्या उद्धृता या मही लोष्टं, तत्करमेव तं शापयेत्। अनेनोक्तविषयकोशस्थानापत्तिवचनेन विषयान्तरे कोशस्थानापत्तिरपि न ब्राह्मणस्येति गम्यते; विश्वासादिव्यतिरेकेण विप्रस्य कोशस्यैवाप्राप्तेः ॥ १७ ॥

क्वचित् स्थानापत्तेरप्यपवादमाह। यस्य ब्राह्मणस्य पूर्वं चौर्यादिदोषो मिथ्याशपथकरणदोषो वा दृष्टो भवति, तस्य स्वल्पेऽप्यर्थे सुवर्णद्वयादावपि उक्तानां दिव्यानां धटादीनां चतुर्णामन्यतममेव कारयेत्; न कोशम्। अपिशब्दादन्येष्वपि;

"महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपानं विवर्जयेत्॥"

इति **नारदस्मरणात्**। कोशाप्राप्त्यैव च न तत्स्थानापन्नस्यापि प्राप्तिः। यद्यपि संनिधानात् ब्राह्मणमात्रविषयमिदमिति प्रतीयते; तथापि क्षत्रियादिष्वपि प्रागृदृष्टदोषत्वसंभवात् तेषामपीदमित्यवसीयते। तेषामपि सार्धसुवर्णादौ धटाद्यन्यतममेव भवति। यद्यपि तादृशे विषये कोशः क्षत्रियादीनां प्राप्त एवास्ति, तथापि तद्बाधेन धटादिविधानाय वचनमर्थवदेव। तत्र संख्याविशेषेण दिव्यविशेषमाह **बृहस्पतिः**—

"संख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा॥
विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः।
त्रिपादोने च सलिलमर्धे देयो धटः सदा॥
चतुःशताभियोगे च दातव्यस्तप्तमाषकः।
त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्धके॥
शते हृतेऽपह्नुते च दातव्यं धर्मशोधनम्।
गोचोरस्य प्रदातव्यः सभ्यैः फालः प्रयत्नतः॥
एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता।
चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः॥"

[1] अल्पेऽप्यर्थे—ज, झ, ठ.   [2] अन्यतमं कुर्यात्—ज, ठ.

इति । द्वैगुण्यादिकल्पनमदृष्टदोषविषयम् । दृष्टदोषे तु उक्तसंख्या एव भवन्ति । अस्यार्थिकपणविषयत्वेनार्धसुवर्णादिसमानत्वात् । यत्तु **पितामहेनोक्तम्**—

" सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्रार्धे तथायसम् ।
अर्धस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धे तु विषं स्मृतम् ॥ "

इति, तदस्मिन्नेव विषये पातित्यावहद्रव्यस्तेयादिविषयविवादे योज्यम् । द्रव्यान्तरविषयविवादे तु " नासहस्राद्धरेत् फालं न विषं न तुलां तथा " इति **योगीश्वरीयं** ज्ञेयमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु दृष्टादृष्टदोषपुरुषविषयत्वेन वाक्यत्रयेऽप्यल्पाधिकसंख्याव्यवस्था साधीयसी, मूलवाक्यानुरोधादिति ॥ १८ ॥

सत्सु विदितं सच्चरितं न महत्यर्थेऽपि ॥ १९ ॥ अभियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम् ॥ २० ॥ अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात् ॥ २१ ॥

पुरुषविशेषे दिव्यापवादमाह । सत्सु शिष्टेषु " शिष्टः पुनरकामात्मा " इत्यादिवसिष्ठाद्युक्तलक्षणेषु शिष्टत्वेन विदितं प्रसिद्धम् । सत् श्रुतिस्मृत्युदितं चरितम् आचरणं यस्येति स तथा । तादृशम्; बहुश्रुतमिति यावत् । बहुश्रुतलक्षणमाह **गौतमः**—" स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गवित् वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीतः " इति । तस्य दण्डाभावमप्याह **स** एव—" षड्भिः परिहार्यो राज्ञा अबन्ध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च " इति । न चैवमनिर्णयप्रसङ्गः; बहुश्रुतस्याभियोक्तृत्वे अभियुक्तस्यैव दिव्यम्; अस्याभियुक्तत्वे अभियोक्तुरेव दिव्यमिति संभवात् । परस्पराभियोगे तु यथारुचि; " रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः " इति **योगिस्मरणात्** । न चैवमभियुक्तदिव्यविधिविरोधः; तदपवादरूपत्वादस्यार्थस्य । तथा पापविशेषेष्वपि दिव्यं निषेधति **कात्यायनः**—

" मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रसवानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
एतेष्वेवाभियोगेषु संदिग्धेष्वपि यत्नतः ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥
एतैरेव वियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।
नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः ॥ "

इति । लिङ्गिनः वेदबाह्यलिङ्गधारिणः । प्रसवाः प्रतिलोमजाः । वर्णसंकरजाताः संकराः । पूर्वं कृतमहापातकादेः पुनः महापातकाद्यभियोगेऽयं दिव्यनिषेध इति केचित् । महापातकाद्यभियुक्तानामित्यपरे ।

" येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नतः ।
कारयेत् स्वजनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्मनुः ॥ "

इति **भृगुस्मरणात्** । जातिविशेषेऽपि दिव्यं निषेधति **कात्यायनः**—

" अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चये न तु राजनि ।
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥ "

इति ॥ १९ ॥

यत्पुनः **स्मृत्यन्तरे** " सपणश्चेद्विवादः स्यात् " इत्यनेन पणस्य पाक्षिकत्वमुक्तं तदपवादमाह । अभियोक्ता 'मदीयं धारयसि' इत्यादिवादी शीर्षे विवादपराजयनिमित्तं पणं वर्तयेत् अङ्गीकुर्यात् । तत्र शीर्षशब्दस्य दण्डपरत्वे " कोश एकोऽशिराः स्मृतः " इत्यनेन कोशे दण्डाभावप्रसङ्गः । न चैतद्युक्तम्; **कात्यायनेन** कोशे त्रिशतदण्डस्याभिधानात् । तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते । किंच 'राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्तनात्' इत्यत्र दण्डस्यैवापवादप्रसङ्गः । तदपि न युक्तम्;

" स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।
मध्यमोत्तमयोर्दण्डो राज्ञां द्रोहे च बन्धनम् ।
निर्वासनं वधो वापि कार्यमात्महितैषिणा ॥ "

इति **बृहस्पतिना** तत्रापि दण्डविधानात् । अथैतमेव प्रतिपदोक्तं दण्डं यद्यभियोक्ताङ्गीकरोति, तदाभियुक्तो दिव्यं कुर्यात्, नान्यथेति; तदपि न । दण्डेषु पराजयो निमित्तम्; न त्वङ्गीकारः; अङ्गीकारस्यैच्छिकतयानित्यत्वेन दण्डस्य नित्यवच्छ्रवणविरोधात्; अङ्गीकारेऽपराजितस्यापि दण्डप्रसङ्गात्; अनङ्गीकारे पराजितस्यापि दण्डाभावप्रसङ्गात् । तथाच " दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् " इति प्रायश्चित्तविरोधः । तस्मात् शीर्षशब्देन पण एवात्राभिधीयत इत्यवश्यं मन्तव्यम्; तस्यैच्छिकत्वसंभवात् । ततश्च शीर्षे 'यद्यहमत्र पराजीयेय, तदेदं दण्ड्यः' इति पणादीत्यर्थपर्यवसानात् सामान्यदण्डात् प्रतिपदोक्तात् स्वस्वाङ्गीकृतपणापरपर्यायमेवेदं दण्डान्तरं दिव्येषु नियम्यते । तेन च

" सपणश्चेद्विवादः स्यात् तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ "

इति याज्ञवल्कीयो दण्डपणसमुच्चयो दिव्येषु नित्यवदवतिष्ठते। अत एव **नारदः**—"शिरोवर्ती यदा न स्यात् तदा दिव्यं न दीयते" इति। अयं च नियमो धटादिषु चतुर्ष्वेव। कोशस्त्वशीर्षकोऽपि भवति। यथाह **पितामहः**—

"शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत्।
धटादीनि विषान्तानि कोशे एकोऽशिराः स्मृतः॥"

इति। कोशस्याप्यशिरस्त्वं शङ्काभियोगे। यथाह **कात्यायनः**—"न शङ्कासु शिरः कोशे कल्पयेत्तु कदाचन" इति। सावष्टम्भाभियोगे तु सशिरस्त्वमेव। यथाह **योगीश्वरः**—

"तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि॥"

इति॥ २०॥

भावप्रतिज्ञावादिनः प्रमाणोपन्यास इति स्थितम्। तदपवादमाह। अभियुक्तः 'नाहं धारयामि' इत्यादिवादी; स दिव्यं कुर्यात्। तदाह **पितामहः**—

"अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकल्पते।
अभियुक्ताय दातव्यं [1]श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात्॥"

इति। **कात्यायनोऽपि**—

"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः॥"

इति। अस्यापवादमाह **योगीश्वरः**—"रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः" इति। रुचिः परस्परसंप्रतिपत्तिः। सा च दिव्यानधिकारस्याप्युपलक्षणम्। तेन चाभियुक्तस्य कथंचिदनधिकारेऽभियोक्तुरेव दिव्यमिति ज्ञेयम्;

"कालदेशविरोधे तु यथायुक्तं विशेषयेत्।
अन्येन कारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये॥"

इति **कात्यायनस्मरणात्**। यथायुक्तं यस्मिन् काले यस्य कर्तुः दिव्यः प्राप्तः; तदसंभवे अन्येन कारयेदित्यर्थः॥ २१॥

[1] दिव्यं श्रुति—ग, ट.

राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्तनात्॥ २२॥ स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया॥ २३॥ सा च न वाति वायौ॥ २४॥ न कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः॥ २५॥ शरद्ग्रीष्मयोश्च॥ २६॥ न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां[1] विषं देयम्॥ २७॥ [2]प्रावृषि च॥ २८॥ न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनां चोदकम्॥ २९॥ हेमन्तशिशिरयोश्च॥ ३०॥ न नास्तिकेभ्यः कोशो देयः[3]॥ ३१॥ न देशे व्याधिमरकोपसृष्टे च॥ ३२॥

'अभियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्' इत्यस्यापवादमाह। राजद्रोहः राजानिष्टाचरणम्। साहसं यथोक्तम्। बहुवचनात् चौरनिर्देशात्मशुद्ध्योर्ग्रहणम्। यथाह **पितामहः**—

"राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः।
आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना॥"

इति॥ २२॥

अधिकारिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह। स्त्रीब्राह्मणौ जातिमात्रेण। विकलः अन्धपङ्ग्वादिः। असमर्थोऽतिवार्धकेन। रोगी व्याधितः तत्र तत्र वक्ष्यमाणः कुष्ठ्यादिः। एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते। बहुवचनात् बालादयोऽपि गृह्यन्ते। यथाह **योगीश्वरः**—"तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्" इति। **नारदोऽपि**—

"क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान् पतितांश्चोज्झितान् नरान्।
बालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षेत धटे सदा॥"

इति। सत्ताहीनेति वा पाठः। 'उद्धतान्तरान्' इति पाठे विकलान्तःकरणानित्यर्थोऽवधेयः। एतेन पतितानां दिव्यनिषेधः तुलाव्यतिरिक्तदिव्यविषय इति ध्येयम्॥ २३॥

उक्तव्यवस्थाया नैमित्तिकमपवादमाह। सा तुला वायौ अतिवाति सति न कार्या; "प्रवाते न तुलां तथा" इति **नारदस्मरणात्**। अनेन च निषेधेन निमित्ताभावे सार्वकालिकत्वं तुलाया उक्तं भवति। यथाह **पितामहः**—"धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत्" इति॥ २४॥

[1] ब्राह्मणनास्तिकेभ्यः—ग, ज.
[2] Sūtras 28 to 31 omitted in ज.
[3] देयः omitted in ज, ठ.

अग्निव्यवस्थामाह । कुष्ठी त्वग्दोषवान् । असमर्थो दुर्बलः । लोहकारो लोहशिल्पी । एतेषामग्निः अग्निदिव्यं न देयम् । यथाह **पितामहः**—"कुष्ठिनां वर्जयेदग्निम्" इति । **कात्यायनोऽपि**— "न लोहशिल्पिनामग्निम्" इति । **पितामहः**—"तोयमग्निं विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्" इति । बहुवचनात् स्त्रीबालरोगिवृद्धानां ग्रहणम् । यथाह **नारदः**—

"न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥
निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टान् नार्तांस्तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥"

इति । अत्र स्त्री अप्रगल्भा; बालादिसाहचर्यात् । प्रगल्भायास्तु अग्निरपि भवति ।

"स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं भवेत् ।
धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विशोधयेत् ॥"

इति । अत्रादिशब्देनाग्नेर्ग्रहणम् । यस्तु "स्त्रीणां तु न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते" इति दिव्यसामान्यनिषेधः, स जलविषपरः ॥ २५ ॥

तत्रैव कालव्यवस्थामाह । शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्निर्न देयः । अत्र विशेषाश्रवणात् चान्द्रसौरयोरुभयोरप्युपादानम् । द्वयोः पर्युदासादितराभ्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह **पितामहः**—"अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः" इति । तथा,

"चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥"

इति । यत्तु,

"अनेन विधिना कार्यो हुताशसमयः सदा ।
ऋते ग्रीष्मादसौ युक्तः कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले ॥"

इति **नारद**स्मरणं, तत् 'कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले' इति विशेषणसामर्थ्यात् वृष्ट्यादिना शीतलां शरदमप्युपादत्ते । तेन निषेधस्तूष्णाया एव; ग्रीष्मसाहचर्यात्; "नोष्णकालेऽग्निशोधनम्" इति **स्मरणाच्च** ॥ २६ ॥

विषव्यवस्थामाह । कुष्ठी त्वग्दोषी । पैत्तिकः पित्तरोगवान् । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । एतेषां विषदिव्यं न देयम् । यथाह **पितामहः**—"पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत्" इति । **कात्यायनः**— "ब्राह्मणस्य विषं विना" इति । बहुवचनात् स्त्रीबालरोगिवृद्धदुर्बलानां ग्रहणम् ॥ २७ ॥

तत्रैव कालव्यवस्थामाह । प्रावृषि वर्षासु विषं न देयम् । प्रावृट्पर्युदासात् इतराभ्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह **पितामहः**—"हेमन्ते शिशिरे विषम्" इति । चैत्रवैशाखयोः सर्वदिव्यसाधारणत्वात् वसन्तोऽभ्यनुज्ञातः । ग्रीष्मशरदोस्तु विषमात्रापरिमाणाल्पत्वलिङ्गादभ्यनुज्ञा गम्यते । यदाह **नारदः**—

"वर्षासु षड्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।
हेमन्ते तु यवाः सप्त शरदल्पा ततोऽपि हि ॥"

इति । 'वर्षे चतुर्यवा मात्रा' इत्यपि पाठः । हेमन्तग्रहणात् शिशिरस्यापि ग्रहणम्; "हेमन्तशिशिरयोः समासेन" इति लिङ्गात् । नन्वेवं वर्षास्वपि मात्राविशेषाभिधानेन तदभ्यनुज्ञानात् अत्र 'प्रावृषि' इति विरुद्धम् । सत्यम् । सप्तयवमात्राभिप्रायोऽयं प्रावृण्निषेधः; न सर्वथेति ध्येयम् । अनेन "शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत्" इत्यपि **नारद**वाक्यं व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

जलव्यवस्थामाह । श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः शिरोऽक्षिकर्णदन्तरुजः; तैरर्दिताः पीडिताः, सर्वदा तत्काले वा भीरवः, ये जलं दृष्ट्वा मूर्छन्ति तरणानभिज्ञा वा । श्वासः; प्रतिलोमवायुवेगः । कासस्तस्यैव कफेन व्याघातः । तौ विद्येते येषाम् । अम्बुनि जले जीवनं येषां कैवर्तकादीनाम्; षां च उदकदिव्यं न देयम्; "सलिलं श्वासकासानाम्" इति **पितामह**स्मरणात् । बहुवचनात् स्त्रीबालवृद्धदुर्बलानां ग्रहणम् । यथाह **नारदः**—

"न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ।
साहसेऽप्यागतानेतान् नैव तोये निमज्जयेत् ॥"

इति । कथं तर्हि तेषां निर्णय इत्यत आह **स** एव—

"क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान् पतितांश्चोज्झितान् नरान् ।
बालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षेत धटे सदा ॥"

इति । सदेत्यनेन

"अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः ।
शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥"

इत्येतेषामसाधारणेऽपि काले चैत्रादौ च तुला स्थितैव । तुलेति कोशस्यापि ग्रहणम्; "कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात सार्वकालिकी" इति स्मरणात् ॥ २९ ॥

तत्रैव कालव्यवस्थामाह । हेमन्तशिशिरयोश्च जलदिव्यं न देयम् । द्वयोः पर्युदासात् इतराभ्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह **पितामहः**—"शरद्ग्रीष्मेषु सलिलम्" इति । चैत्रवैशाखयोः सर्वदिव्यसाधारणत्वात् वसन्ताभ्यनुज्ञा । वर्षाणां तु **नारदेन** "शरद्ग्रीष्मेषु सलिलम्" इति विधायापि,

“ न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा ॥ ”

इति पुनर्निषेधात शीतनिमित्त एव वर्षापरिहारोऽभिहितः, न तु तदभाव इत्यभ्यनुज्ञा सिध्यति । एवंच “ नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ” इत्यत्राप्युष्णनिमित्त एवाग्निनिषेधः; कालविशेषस्य विधानादेवेतरनिषेधसिद्धौ पुनर्निषेधानुपपत्तेः “ प्रवाते न तुलां तथा ” इत्यत्रानियतप्रवातवत् अनियतयोरेवौत्पातिकयोः शीतोष्णयोरभिप्रेतत्वात् । तस्मात् तत्तद्दिव्योक्तकालस्यैव तत्तन्निमित्तवशात् तत्तद्दिव्यनिषेधः ; न कालान्तरस्य । एतेन शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणमिति निरस्तम् ॥ ३० ॥

कोशव्यवस्थामाह । नास्तिकाः वेदशास्त्रविश्वासहीनाः । तेभ्यः कोशपानं न देयम् । बहुवचनात् मद्यपादीनां ग्रहणम् । यथाह **पितामहः**—

“ मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ ”

इति । **नारदोऽपि**—

“ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपानं विवर्जयेत् ॥ ”

इति । महापराधः महापातकी । निर्धर्मः वर्णाश्रमधर्मरहितः पाषण्डी । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दृष्टदोषः पूर्वोक्तः । ‘ व्रात्यदाशेषु ’ इति पाठे दाशः कैवर्तः । अत्र च कर्तृकालविशेषविधिनिषेधश्रवणात् सर्वकर्तृकत्वं सार्वकालिकत्वं च सिध्यति । यथाह **पितामहः**—“ साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ” इति । **नारदश्च**—“ कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकी ” इति । तथा निमित्तविशेषाश्रवणात् सर्वनिमित्तत्वं चास्य सिध्यति । यथाह **योगीश्वरः**—

“ तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ”

इति । **नारदः**—“ कोशमल्पेऽपि दापयेत् ” इति । **पितामहः**—“ कोशः शङ्कासु श्रमः ” इति । एतैर्वाक्यैः महाभियोगे अल्पाभियोगे शङ्कातत्त्वाभियोगयोश्चाविशेषात् कोशो भवतीति सिद्धम् । ब्राह्मणस्य तु कोशविषये विशेषोऽभिहित एव प्राक् । एषां तुलादीनां पञ्चानां मध्ये ब्राह्मणेषु तुलानियमात् कोशस्य सर्वसाधारण्यात् अग्न्यादीनि त्रीणि क्षत्रियादित्रयविषयाणीति मन्तव्यम् । यथाह **नारदः**—

“ ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत् ॥ ”

इति । अथ च नियमः—साधारणे चैत्रादिकाले तत्तत्कालेषु तत्तदेव दिव्यं सर्वेषाम् ; “ सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ” इति **पितामह**स्मरणात् । स्त्र्यादीनां तत्तत्कालेऽपि तुलैवेति । यस्तु “ धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विशोधयेत् ” इत्यनेन स्त्रीणां कोशविधिः, यश्च “ मद्यपस्त्रीव्यसनिनाम् ” इत्युपक्रम्य “ कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यः ” इति निषेधः, तदुभयमपि आस्तिकनास्तिकभेदेन व्यवस्थापनीयमित्यलम् ॥ ३१ ॥

कोशस्य क्वचिदपवादमाह । व्याधिः ; ज्वरादिः । मरकः ; जनमारी । ताभ्यामुपसृष्टे अभिभूते देशे कोशो न देयः । चकारात् अग्निवायुशुकशलभादीनां ग्रहणम् ; तुल्यन्यायात् औत्पातिककोशनिमित्तयोरनिष्टयोर्विवेक्तुमशक्यत्वात् । निमित्तविशेषेण देशविशेषमाह **कात्यायनः**—

“ इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु च कार्येषु सतां मध्ये विदुर्बुधाः ॥ ”

इति । इन्द्रस्थानम् इन्द्रध्वजयूपस्थानं प्रसिद्धदेवायतनं वा ; “ सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे ” इति **नारद**स्मरणात् ॥ ३२ ॥

सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥ ३३ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ नवमोऽध्यायः

साधारणं दिव्यविधिमाह । पूर्वेद्युः कृतोपवासं परेद्युरुदिते सूर्ये सचैलस्नातं दिव्यकारिणमाहूय देवस्य विष्णुशिवसूर्यादेः नृपस्य ब्राह्मणानां सभ्यानामन्येषां च संनिधौ प्राड्विवाकः सर्वाणि दिव्यानि कारयेत् । यद्यप्युपोषितमिति सामान्येनोक्तम् , तथापि एकरात्रं त्रिरात्रं वा अभियोगतारतम्येन व्यवस्थाप्यम् ;

“ त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा ।
नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ ”

इति **पितामह**वचनात् । कारयेदिति कर्तृसामान्येऽपि नृपेणानुज्ञातः सोपवासः प्राड्विवाक इति ज्ञेयम् । यथाह **स** एव—

“ दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥ ”

[1] श्री omitted in घ, च ; वैष्णवे—क, झ ; वैष्णवे समयप्रकरणं नवमम्—ज, ठ.

इति। दिनसामान्येऽपि आदित्यवासर इति ज्ञेयम्; शिष्टाचारात्। भौमवासरेऽपीति केचित्; तन्न; "न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत्" इति निषेधात्। तत्रापि,

"पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च धटो भवेत्।
मध्याह्ने तु जलं देयं मध्याह्नात् परतो विषम्॥
दिवसस्यैव पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतले॥"

इति **पैतामहो** विशेषो ज्ञेयः। हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्नात् परतः; अन्यदा रात्रिपश्चिमयाम इति व्यवस्था। अनुक्तकालविशेषाणां तु पूर्वाह्ण एव; "पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्" इति **नारदस्मरणात्**। देवसंनिधिरभिशापविषयः। नृपसंनिधिस्तु सर्वविषयः; "नृपब्राह्मणसंनिधौ" इति **योगिस्मरणात्**॥ ३३॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** नवमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः

अथ धटः॥ १॥ चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः[1]॥ २॥ तत्र सारवृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतःशिक्या तुला॥ ३॥

एवं नवमे दिव्यमातृकामभिधाय दशमे धटप्रयोगमाह। धटः पादाक्षतुलादीनां समुदायः। तद्विधिरभिधीयत इति॥ १॥

धटनिर्माणप्रकारमाह। स च चतुर्हस्तैर्यथोच्छ्रितः द्वाभ्यां हस्ताभ्यामायतो भवति, तथा कार्यः। धटोच्छ्रायायामौ स्तम्भोच्छ्रायायामाभ्यां भवत इति तावनेनोक्तौ। उच्छ्रायवचनात् निखननीयभागातिरिक्तमिदं परिमाणमित्युक्तम्। निखेयभागश्च हस्तद्वयमित्येवं षड्हस्तौ पादस्तम्भौ। तौ चोपरि भूमेश्चतुरश्रौ। अधस्तात्तु अनियमः। तयोश्च दक्षिणोत्तरभावेन पूर्वपश्चिमभावेन वा निखातयोरन्तरालं हस्तद्वयं सार्धहस्तमात्रं वा स्यात्। तदुत्तरकाष्ठमपि स्तम्भान्तरालपरिमाणाभिधानेनैवोक्तमिति न पृथगुक्तम्। अन्तिमपादस्तम्भमस्तकदेशात् बहिर्निःसृतो हस्तद्वयात् सार्धहस्ताद्वा किंचिदधिको बिलद्वयोपेतोऽक्षः कार्य इत्यवगन्तव्यम्। हस्तस्तु चतुर्विंशत्यङ्गुल एवेति॥ २॥

तुलानिर्माणप्रकारमाह। तत्र धटे। साराः दृढाः खदिरतिन्दुकसालशिंशपाद्या ये वृक्षाः, तदुद्भवा तच्छाखाजन्या पञ्चहस्ता चतुर्हस्ता वायता चतुरश्रा मध्ये प्रान्तयोश्च लोहमयवलयकर्कटोपेता उभयतोऽवलम्बितशिक्या तुला अक्षमध्यावलम्बिकर्कटेऽवलम्बनीया। तदेतत् सर्वं सपरिकरं **नारदपितामहाभ्यां** स्पष्टीकृतम्—

"छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम्।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च।
अर्जुनस्तिन्दुकः सारस्तिनिशो रक्तचन्दनः॥
एवंविधानि काष्ठानि धटार्थे परिकल्पयेत्।
ऋज्वी धटे तुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा॥
शैंशपी तदलाभे तु सालाद्वा कोटरैर्विना।
चतुरश्रा त्रिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिः॥"

[1] द्विहस्तायामः—ज.

घटो मध्याङ्कुशः । कर्कटकस्तुलाप्रान्तद्वयलम्बी लोहाङ्कुशः । तैर्युक्ता कार्या ।

"कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ।
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
हस्तद्वयं निखेयं स्यात् पादयोरुभयोरपि ।
षड्हस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥
अन्तरं च तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा ।
अक्षस्य परिमाणं स्यादन्तरालाधिकं तथा ॥
तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
घटादुच्चतरे तन्तौ नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ॥
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा ।
शिक्यद्वयं समासज्ज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ॥"

इति ॥ ३ ॥

तां च सुवर्णकारकांस्यकाराणामन्यतमो विभृयात् ॥ ४ ॥ तत्र चैकस्मिन् शिक्ये पुरुषं [1]दिव्यकारिणमारोपयेत्, द्वितीये प्रतिमानं शिलादि ॥ ५ ॥ [2]प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ॥ ६ ॥ घटं च समयेन गृह्णीयात् ॥ ७ ॥ तुलाधारं च ॥ ८ ॥

ततः किमित्यत आह । तां तुलां सुवर्णकारकांस्यकाराणां, बहुवचनात् वणिजां चान्यतमो बिभृयात् । परीक्षाफलं च समां कुर्यात् । अन्यतमधृतायास्तस्याः साम्यपरीक्षार्थं सर्व एव ते राज्ञा नियोक्तव्याः । यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

"परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥
कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ।

[1] दिव्यकारिणम् omitted in क, ज, ठ.

[2] This Sūtra missing in ख.

उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥"

इति ॥ ४ ॥

ततः किमित्यत आह । तत्र तुलाप्रान्तावलम्बिन्येकस्मिन् शिक्ये, प्राङ्मुखत्वे घटस्य पश्चिमे, उदङ्मुखत्वे चोत्तरे पुरुषं दिव्यकारिणमारोपयेत् उपवेशयेत् । द्वितीये पूर्वस्मिन् दक्षिणे वा शिक्ये, प्रतिमानं प्रतिमीयते समीक्रियते दिव्यकार्ये तत् प्रतिमानं शिलादि शिलेष्टकामृदादि आरोपयेत् । यथाह **नारदः**—

"पश्चिमे तोलयेत् कर्तॄनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।
इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम् ।
मृत्पिण्डमभिशस्तं च तुलया धारयेदपि ॥"

इति । **पितामह**स्त्वन्यथाह—

"धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकां पूरयेत् तस्मिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः ॥"

इति । शिक्यसंनिवेशयोर्विकल्पात् घटस्य प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वयोरपि विकल्पः सिध्यति । स च स्तम्भनिवेशे पूर्वापरयोर्दक्षिणोत्तरयोश्चेति फलति । इष्टकाग्रावपांसूनां संभवति विकल्पः । न तु समुच्चयः; निषेधश्रवणात् । माषैर्वा पिटकं पूरयेत्; "माषराशिमथापि वा" इति **स्मृत्यन्तरात्** इति **चन्द्रिकाकारः** । यद्यपि घटपरीक्षा पूर्वमभिहिता, तथापि अर्थात् प्रतिमानपुरुषयोरारोपणानन्तरमपि सेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ततः किमित्यत आह । प्रतिमानतया निर्णीतौ, सुचिह्नितौ प्रतिमाने द्रव्यान्तरागमापगमशङ्कानिवृत्त्यै, पुरुषे च वस्त्रालङ्कारादिन्यूनाधिकशङ्कानिवृत्त्यै राजमुद्रादिना सम्यक् चिह्नितौ कृत्वा, पुरुषं तुलाफलकादवतारयेत् । अन्ये तुलाप्रान्तयोरवलम्बस्पृष्टभागेऽप्यङ्ककरणं व्याचक्षते । अवतारणानन्तरकृत्यमाह **पितामहः**—

"तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात् तमवतार्य तु ।
घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥"

इति ॥ ६ ॥

ततः किं कार्यमित्यत आह । दिव्यकर्तुरवतारणानन्तरं चशब्दोपात्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणं कृत्वा, घटं तुलां समयेन शपथेन वक्ष्यमाणेन गृह्णीयात् नियमयेत् । तं च विधिमाह **पितामहः**—

"तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।

एह्येहि भगवन् धर्म दिव्येऽस्मिंस्त्वं समाविश ॥
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥
इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
कुवेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।
तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥
ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे भागे वसूनाराधयेद् बुधः ॥
ध्रुवो धरस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथार्चनम् ।
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशुर्भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।
अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रुद्राणामयनं विदुः ॥
वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशां पतिः ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥
प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं तथा ॥
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥

प्राणः प्राणेश्वरो जीवो मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुधः ॥
एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ॥
अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ।
गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव कारयेत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥
यं चार्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत् कार्यं तु शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

अनन्तरकृत्यमाह । यः सुवर्णकाराद्यन्यतमस्तुलां धारयति, तमपि शपथेन नियमयेत् । यथाह **नारदः**—“ समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ” इति ॥ ८ ॥

[1]ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम्[2] ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ ९ ॥
धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयसे ।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ १० ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तोल्यते त्वयि ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ११ ॥

[1] ब्रह्मघ्नो—क, ठ. [2] साक्षिणः—क, ठ.

शपथमाह । ब्रह्मघ्नां ब्रह्महन्तॄणां कूटसाक्षिणां मिथ्यासाक्षिणां च ये लोकाः, ते तुलाधारस्यापि भवन्ति, यद्यसौ मृषा कपटेन तुलां धारयति । तुलाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य धटसुवर्णकारयोस्तुल्यरूपतया ऊहेनैव मन्त्रयोगो द्वयोरप्यभिमन्त्रणे । 'तुलां विवदतो मृषा' इति पाठे तु तुलापरीक्षार्थं ये नियुक्ताः स्वर्णकारादयः, ये च शुद्धयशुद्धिपरीक्षार्थं नियुक्ता ब्राह्मणाः, तेभ्योऽप्ययं शपथो देय इति सिध्यति ॥ ९ ॥

अनन्तरं प्राड्विवाको धटमामन्त्रयेत्, "धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्" इति **पितामह**स्मरणात् । धटाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । धटशब्दो धर्मपर्यायः; तेनाभिधीयमानत्वात् । धर्ममूर्तितया मानुषैः दुर्विज्ञेयानि अप्रत्यक्षतया धर्माधर्मादीनि प्रत्यक्षतया त्वं जानीषे । ततः व्यवहारे लौकिके प्रवादे अभिशस्तः संदिग्धोऽयं मानुषः त्वयि तोल्यते । तदेनं मानुषात् संशयात्[1] धर्मतः धर्मपुरस्कारेण त्रातुं पालयितुमर्हसीति । **पितामहस्तु** मन्त्रान्तरमप्याह—

"त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥"

इति । **नारदोऽपि**—

"धर्मपर्यायशब्देन धट इत्यभिधीयसे ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥"

'त्वमेव' इत्यादिः मूलवत् सार्धश्लोकः । अनन्तरम्,

"देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
सत्यसंधोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावित ॥"

'आदित्यचन्द्रौ' इत्यादि पूर्ववत् । एषां च मन्त्राणां विकल्प एव; स्मृतीनां कल्पान्तरप्राप्यत्वात् ॥ १०, ११ ॥

ततस्त्वारोपयेच्छिक्ये भूय एवाथ तं नरम् ।
तुलितो यदि वर्धेत ततः [2]शुद्धः स धर्मतः ॥ १२ ॥
शिक्यच्छेदाक्षभङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम् ।
एवं निःसंशयं ज्ञानं [3]यतो भवति निर्णयः ॥ १३ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ [5]दशमोऽध्यायः

[1] अस्मात् संशयात्—ग.
[2] स धर्मतः शुचिः—झ, ठ.
[3] ततो—ज.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे—क, झ, ठ.
[5] धटप्रकरणं दशमम्—ज.

अनन्तरकृत्यमाह । ततः प्राड्विवाकः स्वधटप्रार्थनानन्तरम्; तुशब्दात् कर्तारमपि तुलाभिमन्त्रणं कारयित्वानन्तरं दिव्यकर्तारं, यस्मिन् शिक्ये पूर्वं निवेशितः, तस्मिन्नेव शिक्ये पुनरप्यारोपयेत् । कर्तुस्तुलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह **याज्ञवल्क्यः**—

"त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद् गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥"

इति । तमिति पुनः कर्तृपरामर्शः तेनैव संनिवेशेन तदारोपणप्राप्त्यर्थः; "तेनैव संनिवेशेन पुनरारोपयेच्च तम्" इति **स्मरणात्** । तेनैव पूर्वेणैव । आरोपितस्यावस्थानकालपरिमाणं तन्निर्णेतारं चाह **पितामहः**—

"ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः कश्चित् कुर्यात् कालपरीक्षणम् ।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥"

इति । विनाड्यः षट् प्राणाः । यथोक्तम्—"दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका" इति । तस्मिन् काले राजनियुक्तैः ब्राह्मणैः तस्य शुद्धयशुद्धिनिर्णयो राज्ञे कथनीयः । यथाह **पितामहः**—

"साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयशुद्धिविनिर्णयः ।
शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्धयशुद्धी नृपे तदा ॥"

इति । शुद्धयशुद्धिनिर्णयकारणमाह । स दिव्यकर्ता तुलितो यदि धर्मतः धर्मेण, न तु कुहकविद्यादिना वर्धेत ततः स धर्मतः शुद्धो भवेत् । अनेन समहीयमानयोः अर्थादशुद्धिरुक्ता । यथाह **नारदः**—

"तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥"

इति । यत्तु **पितामहेन** "हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषां तु समोऽशुचिः" इत्येकीयमतेन समस्याशुचित्वमुपन्यस्तं, तत् द्रव्यव्यवहारदोषमहत्त्वाल्पत्वनिर्णयानुपयोगात् पुनरारोपणाभिप्रायेण । यथाह **बृहस्पतिः**—

"धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्धितो विजयी भवेत् ॥"

इति । पापाभियोगे तु समस्याल्पदोषत्वमाह **पितामहः**—"अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते" इति । कामाकामकृतत्वादिना साक्षात् प्रयोजकत्वादिना वा महत्त्वाल्पत्वे ज्ञेये । ते च दण्डप्रायश्चित्तयोस्तारतम्ये उपयुज्येते । क्वचित् शुद्धिनिर्णयायोभयम् ॥ १२ ॥

शिक्यं तुलाप्रान्तद्वयावलम्बिफलकसंलग्नो रज्जुसमूहः; तस्य छेदे। अक्षः स्तम्भोत्तरकाष्ठम्; तस्य भङ्गे। बहुवचनात् [1]कक्षककर्कटकादिभङ्गेषु च नरं दिव्यकर्तारं पुनरारोपयेत्। तुशब्देन धर्मावाहनाद्यानन्तर्यं बोधितम्। यथाह **कात्यायनः**—

"शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य च।
शुद्धेस्तु संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम्॥"

इति। इदं तु दृष्टकारणके भङ्गादौ ज्ञेयम्। अदृष्टकारणके तु पराजय एव;

"कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटकयोस्तथा।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत्॥"

इति **नारद**स्मरणात्। **अपरार्कस्तु** "मूर्च्छितः शुद्धिमाप्नुयात्" इति पाठमवलम्ब्य तत्रापि जयमेवाह। **चन्द्रिकाकारो**ऽपि अमुमेव पाठमनुमेने। व्याचख्यौ च—"दृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमेतत्; दैविकस्यैव शिक्यच्छेदादेरशुद्धिकारणत्वात्[2]" इति। कक्षम्; शिक्यतलम्। धटः; तुलादिसमुदायः। कर्कटौ; सर्वाङ्गवक्रौ लोहकीलौ तुलाप्रान्तावलम्बिनौ। **पितामहस्तु** यथोक्तधटस्थापनेच्छायां राज्ञा शाला कार्येत्याह।

"विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत्।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः॥
तत्रैव लोकपालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयेत्।
त्रिसंध्यं पूजयेच्चैतान् गन्धमाल्यानुलेपनैः॥
कपाटबीजसंयुक्तां परिवारकरक्षिताम्।
मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः॥"

इति। उक्तार्थं हेतुवचनेनोपसंहरति। एवं शिक्यच्छेदादौ पुनरारोपणे कृते निर्णेतॄणां शुद्ध्यशुद्धिविषयं ज्ञानं निःसंशयं निश्चयरूपं भवति; येन राज्ञो दण्डादिविषयो निर्णयो भवति, तेनैव च ऐहिकामुष्मिकफलसिद्धिरिति। यथाह **पितामहः**—

"एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान्।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मरूपाय कल्पते॥"

इति॥ १३॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-
श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मज[3]**नन्द-
पण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** दशमोऽध्यायः

[1] तुलाकक्ष—ग. ट. [2] निर्णयकारणत्वात्—क. ग. [3] श्री added in ख, ज, ट.

एकादशोऽध्यायः

अथाग्निः॥ १॥ षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्यात्॥ २॥

अथैकादशोऽध्याये अग्निविधिमाह। अथ धटदिव्यानन्तरम्, अग्निदिव्यं निरूप्यत इत्यर्थः॥ १॥

तत्र वक्ष्यमाणगन्तव्यमण्डलपरिमाणमाह। "तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः" इत्युक्तप्रमाणोऽङ्गुलः। तत्प्रमाणषोडशाङ्गुलमेकैकं मण्डलं तावदन्तरं षोडशाङ्गुलान्तरालम्। एवं सप्त मण्डलानि सान्तरालानि आद्यन्तयोरवस्थाननिक्षेपमण्डलाभ्यां सहितानि प्रागपवर्गाणि गोमयेन कुर्यात्। यथाह **पितामहः**—

"अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम्।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा॥
आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा।
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्॥
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते।
सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम्।
पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत् पार्थिवं विदुः॥"

यद्वा—

"सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा।
नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः॥
गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि च।
द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्॥
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्।
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना।
कर्तुः समपदं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः॥"

इति। पूर्वं षोडशाङ्गुलत्वं पदस्योक्त्वा यत् पुनः कर्तृपदसमत्वमुच्यते, तत् पदस्य न्यूनाधिकभावेन षोडशाङ्गुलत्वासंभवात् पक्षान्तरमभिप्रेत्येत्यवधेयम्। यथाह **नारदः**—मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्

तत्पदसंमितम्" इति। "मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः" इति। यथा—"प्रैतु होतुश्चमसः" इत्यादिहोतृचमसादिसमाख्यया तत्र तत्र चमसे होत्रादीनां भक्षणप्राप्तिः, तथात्रापि आग्नेयादिसमाख्यया अग्न्यादीनां तत्र तत्र मण्डले पूजासिद्धिः। तथा,

"मण्डलेभ्यो दक्षिणतः कृत्वाग्निस्थापनं द्विजः।
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्॥
अग्नये पावकायेति स्वाहान्तं प्रणवादिकम्।
अग्निहीनं समं तस्मिन्नष्टाङ्गुलमयोमयम्।
पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलकं समम्॥"

द्विजः प्राड्विवाकः। समं सुलक्षणम्। समं समतया तापयेत्।

"जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु तापयेत्॥
तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः।
तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः॥
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च।
आवाहनं तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवत्॥"

इति। पूर्वविधानवत् तुलादिव्योक्तविधिना धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वेत्यर्थः। एतदनन्तरं व्रीहिमर्दनं करक्षताङ्ककरणं च कर्तव्यम्। तच्च वक्ष्यति—'करौ' इत्यादिना॥ २॥

ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थपत्राणि[1] करयोर्दद्यात्॥ ३॥ तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत्॥ ४॥ ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं [2]पञ्चाशत्पलिकं समं न्यसेत्॥ ५॥

ततः वक्ष्यमाणव्रीहिमर्दनहस्ताङ्ककरणानन्तरं पश्चिमे मण्डले स्थितस्य प्राङ्मुखस्य दिव्यकर्तुः प्रसारितभुजद्वयस्याञ्जलीकृतयोर्हस्तयोः सप्ताश्वत्थपत्राणि सप्तार्कपत्राणि वा दद्यात्॥ ३॥

[1] अश्वत्थस्य पत्राणि—क, ज; अश्वत्थपर्णानि—घ. [2] पञ्चाशत्पलकं—झ.

ततः किमित्यत आह। तान्यश्वत्थपत्राण्यर्कपत्राणि वा द्वाभ्यां कराभ्यामञ्जलीकृताभ्यां सह श्वेतसूत्रेण सप्तवारं वेष्टयेत्। चकारात् तदुपरि सप्त शमीपत्राणि अक्षतान् सप्त दूर्वापत्राणि दध्यक्तानक्षतान् पुष्पाणि च दद्यात्। यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

"पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः।
लक्षयेत् तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि॥
प्राकृतानि च गूढानि सव्रणान्यव्रणानि च।
तिलव्रणकिणस्थाने कालकेऽलक्तवारिणा॥
कृत्वैवमभियुक्तस्य प्रथमं हस्तलक्षणम्।
पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः॥
तदभावेऽर्कपत्रैर्वा समैः श्लक्ष्णैः प्रपूरयेत्।
वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः॥
तेषु पिप्पलपत्रेषु शमीपत्राण्यथाक्षतान्।
दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतांस्तथा।
हस्तयोर्निक्षिपेत् तस्य कुसुमानि तथैव च॥"

इति॥ ४॥

तदनन्तरकृत्यमाह। ततः प्राड्विवाकीयाज्यहोमान्तेऽग्नौ तृतीयतापेन ताप्यमानस्यायःपिण्डस्य 'त्वमग्ने' इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रणानन्तरं संदंशेन पुनरानीतस्यायःपिण्डस्य स्फुरतः सस्फुलिङ्गस्य 'त्वमग्ने सर्वभूतानाम्' इति मन्त्रेण कर्त्राप्यभिमन्त्रणे कृते पत्रान्तर्हिते अञ्जलावग्निवर्णं रूपस्पर्शाभ्यामग्निसमं लोहपिण्डमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलपरिमितं सममग्निरहितं न्यसेत्। यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

"अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम्।
तापे तृतीये संतप्तं ब्रूयात् सत्यपुरस्कृतम्॥"

वारद्वयमग्नौ संतापितस्य जले निर्वापितस्य च पुनः संतापः तृतीयस्तापः।

"त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्।
पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन॥

ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
संदंशेन नियुक्तो वा कर्ता समभिमन्त्रयेत् ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
हव्यं वहसि देवानां हुतः शान्तिं प्रयच्छसि ॥
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ।
त्वं देव तानि जानासि न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽहं वह्ने तिष्ठामि संशये ।
तस्मान्मां संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ”

यद्वा,

“ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं वचो मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

तमादाय नातिद्रुतं नातिविलम्बितं मण्डलेषु [1]पादन्यासं कुर्वन् व्रजेत् ॥ ६ ॥ ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं जह्यात् ॥ ७ ॥

ततः किमित्यत आह । तमयःपिण्डमञ्जलिनादाय नातिद्रुतविलम्बितं मध्यमया गत्या मण्डलेष्वेव पादन्यासं कुर्वन् गच्छेत् ॥ ६ ॥

ततः किमित्यत आह । ततः अवस्थानमण्डलात् यत् सप्तमं मण्डलं तदतीत्य अष्टमं मण्डलं प्राप्येति यावत् । भूमावपरिमिताङ्गुले नवमे मण्डले पृथुतृणपूर्णे तं लोहपिण्डं जह्यात् । यथाहतुः **योगिपितामहौ**—

“ स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद् बुधः ।
तृणैः शुष्कैस्तु संपूर्णे महत्यग्निपरीक्षणे ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

[1] पदन्यासं—क, ज, झ.

**[1]यो हस्तयोः कचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥ ८ ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं [2]हारयेल्लोहं समयस्याविशोधनात् ॥ ९ ॥**

शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयोपायमाह । यो दिव्यकर्ता हस्तयोः कचित् पूर्वकृतेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्र वा दग्धः विस्फोटरक्तमण्डलादिमान् भवति, तमशुद्धं विनिर्दिशेत् । यः पुनः सर्वथा न दग्धः विस्फोटादिमान् न भवति, स नरो विशुद्धो भवेत् । यथाह **नारदः**—

“ तस्यैवं मुक्तपिण्डस्य कुर्यात् करपरीक्षणम् ।
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ॥
मण्डलं रक्तसंकाशं यच्चान्यद्वाग्निसंभवम् ।
सोऽविशुद्धस्तु विज्ञेयोऽसत्यधर्मव्यवस्थितः ॥
यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
मोच्यः शुद्धस्तु सत्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥ ”

इति । शुद्धिकालमाह **पितामहः**—

“ निर्विशङ्केन व्रीहीणां हस्ताभ्यां मर्दने कृते ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ”

इति । यत्तु “ मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ” इति, तत् “ प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति ” इतिवत् आनन्तर्याभावेऽपि क्त्वानिर्देशादुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दग्धादग्धसंदेहादौ तु कथमित्यत आह । यः पुनः तप्तायःपिण्डदर्शनजात् भयात् अयःपिण्डमष्टम-मण्डलाभ्यन्तरे पातयेत्, यश्च व्रीहिमर्दने कृतेऽपि दग्धादग्धत्वेन न निश्चीयते, किंतु संदिह्यते, तं लोहमयःपिण्डमुक्तरीत्या पुनरपि हारयेत् । कुतः? समयस्य कृतस्य दिव्यस्य, बहुलानुशासनात् कृतेन दिव्येन अविशोधनात् विशुद्ध्यनिश्चयादित्यर्थः । यथाह **नारदः**—

“ यस्त्वन्तरा पातयति दग्धश्च न विभाव्यते ।
पुनस्तं हारयेदग्निं स्थितिरेषा दृढीकृता ॥ ”

[1] यदि स स्यात्—ठ.

[2] धारयेत्—क.

इति। दाहसंदेहोऽपि करयोरेव। अन्यत्र तन्निश्चयेऽपि नाशुद्धिः। किंतु संदेह इव पुनर्हरणमेव। यथाह **कात्यायनः**—

"प्रस्खलन्नभियुक्तश्चेद्धस्तादन्यत्र दह्यते।
अदग्धं तं विदुर्देवास्तत्र भूयोऽपि दापयेत्॥"

इति॥ ९॥

करौ [1]विमृदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत्।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं [2]ततो न्यसेत्॥ १०॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्।
त्वमेवाग्ने विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः॥ ११॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ १२॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ एकादशोऽध्यायः

'ततः प्राङ्मुखस्य' इत्यत्र ततःशब्दोक्तानन्तर्यपूर्वविधिमाह। विमृदिताः व्रीहयो येनासौ विमृदितव्रीहिः; तस्य करौ आदावेव पिप्पलपत्रन्यासात् प्रागेव व्रणकिणतिलकादिस्थानेषु अलक्तकरसादिना लक्षयेत् अङ्कयेत्। अग्निधारणात् प्राक्तनान्येतानीति ज्ञापयितुमादावेवेत्युक्तम्। विमृदितव्रीही इति पाठे तु स्पष्टमेव। यथाह **योगीश्वरः**—

"करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत्।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्॥"

इति। स्वस्थानप्रच्यावनेनात्राभिधानमेकयोक्त्या आद्यन्तयोः व्रीहिमर्दनस्य प्राप्त्यर्थम्; "मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्" इति **स्मरणात्**। मृदितव्रीहेरिति सामान्याभिधानेऽपि सप्तवारमिति ज्ञेयम्; "व्रीहीन् प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारांस्तु मर्दयेत्" इति **नारदस्मरणात्**। 'ततस्तत्राग्निवर्णम्' इत्यत्र ततःशब्दोक्तानन्तर्यपूर्वविधिमाह। ततः शिरस्यारोपितपत्रस्य हस्तवेष्टनाद्यनन्तरं तृतीये तापे तप्यमानमयःपिण्डं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः स्वयमभिमन्त्र्य 'त्वमग्ने' इत्यादिमन्त्रैः कर्तारं चाभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं न्यसेत्। पुनः निष्परिमाणलोहपिण्डपरामर्शः परिमाणान्तरप्राप्त्यर्थम्। यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"अथ सप्ताश्वत्थपर्णान्तरितं षोडशपलमग्निवर्णं लोहपिण्डमञ्जलिनादाय सप्तपदं गच्छेत्" इति। परिमाणयोर्व्यवस्था च कर्तुर्बलाबलतारतम्येन कार्या। पुनर्न्यासोपन्यासः पूर्वोक्तराजप्राड्विवाकरूपकर्तृविकल्पप्राप्त्यर्थः। स्वस्थानच्यावनेनाभिमन्त्रणाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तहोमचतुष्टयस्यानित्यताज्ञापनाय। तेन चायःपिण्डसंतापकाग्निसंनिपत्योपकारकस्य प्राड्विवाकहोममात्रस्यैवानुष्ठानम्; नारादुपकारकस्य होमचतुष्टयस्य। अत एव वाक्यद्वयेऽपि क्रमबोधकततःशब्दोपादानमन्याव्यवधानबोधनायेति **चन्द्रिकास्वारस्यम्**॥ १०॥

प्राड्विवाकीयाभिमन्त्रणमन्त्रमाह। हे अग्ने, त्वं सर्वेषां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां प्राणिनामुक्ताकृत्यादिपावकत्वेन अन्तर्मध्येजठरं चरसि। तेन यान्यतीन्द्रियत्वेन धर्मादीनि मानवाः न विदुः, तान्यपि साक्षिवत् साक्षाद् द्रष्टृत्वेन त्वमेव, भो अग्ने, विजानीषे। पुनः संबोधनं झटिति सांमुख्याय। 'देव जानीषे' इति पाठे, देव, द्युतिमन्नित्यर्थः। व्यवहारे ऋणादिप्रयोगे पातकाद्यभियोगे वा अभिशस्तः मिथ्यावादित्वेन पतितोऽयं मानुषः शुद्धिमात्मनः सत्यवादित्वमिच्छति। तस्मात् कारणात् एनमस्मात् संशयात् धर्मतः, न तु कुहकादिविद्याविलासात् त्रातुं योग्योऽसि। कर्त्रभिमन्त्रणमन्त्रस्तु **नारदयोगीश्वरोक्तयोरन्यतरो** वेदितव्यः॥ ११, १२॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासि[1]श्रीधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मज[1]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ [2]विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकादशोऽध्यायः

Left page footnotes:

[1] विमृदितव्रीही तस्य—ठ.
[2] तदा—ज.
[3] वैष्णवे—क; वैष्णवे धर्मशास्त्रे शुद्धिप्रकरणम्—ज, ठ.

Right page footnotes:

[1] श्री omitted in ग, ट.
[2] श्रीविष्णु—ट.

द्वादशोऽध्यायः

अथोदकम् ॥ १ ॥ पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते-[1] ऽम्भसि ॥ २ ॥ तत्रानाभि मग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जानुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत् ॥ ३ ॥

अथ द्वादशेऽध्याये जलदिव्यप्रयोगमाह । अथ अग्निदिव्यानन्तरम् उदकदिव्यमुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रोदकस्वरूपमाह । पङ्कः कर्दमः । शैवालं जलजनितवितानम् । दुष्टाः कर्कटादयः । ग्राहाः शिशुमारादयः । मत्स्याः पाठीनाद्याः । जलौकाः रक्तपाः । आदिशब्दात् तृणोर्म्यादीनां ग्रहणम् । तद्वर्जितेऽम्भसि प्रविशेदित्यग्रेतनेन संबन्धः । यथाह **पितामहः**—

"स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत् तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ।
आविशेत् सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥"

इति । आहार्यं तटाकादिभ्य आनीय ताम्रकटाहादिक्षिप्तम् । शीघ्रगास्विति विशेषणात् तनुवेगासु नदीष्वपि भवति । यथाह **नारदः**—

"नदीषु तनुवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥"

इति । तत्रत्यकृत्यमाह **स** एव—

"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥"

[1] विवर्जिते—ज.

इति । **पितामहः**—

"शरान् संपूजयेत् तत्र वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥"

इति । कर्म ; वरुणपूजादि वक्ष्यमाणम् ॥ २ ॥

ततः किमित्यत आह । तत्र ; नद्यादिजलाशये । नाभिप्रमाणोदकस्थस्य रागद्वेषरहितस्यान्यस्य कस्यचित् पुरुषस्य त्रैवर्णिकस्य यज्ञवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवलम्ब्य प्राङ्मुखतयावस्थितस्य जानुनी शोध्यो हस्तद्वयेन धृत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राड्विवाकेन स्वयं च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत् । अम्भसि निमज्जेदित्यर्थः । यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

"नाभिमात्रे जले स्थाप्यः स्तम्भवत् पुरुषो दृढम् ।
मुष्टिभ्यां प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य सः ॥
यज्ञवृक्षोद्भवामृज्वीं कीटकोटरवर्जिताम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ।
तस्योरू प्रतिसंगृह्य निमज्जेदभिशापवान् ॥"

इति । एतच्च वरुणपूजानन्तरम् । यथाह **नारदः**—

"गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चाभिमन्त्रयेत् ॥"

इति । आदिशब्दात् दधिशर्करयोर्ग्रहणम् । आदौ ; धर्मावाहनादिभ्यः । देवान् ; धर्मादीन् । शिरःपत्रारोपणान्तकर्मकाण्डोपलक्षणमेतत् । तदनन्तरं जलाभिमन्त्रणं प्राड्विवाकस्य । अनन्तरं कर्तुः ॥ ३ ॥

तत्समकालं च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः [1]शरक्षेपं कुर्यात् ॥ ४ ॥ तं चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत् ॥ ५ ॥

ततः किमित्यत आह । तस्य मज्जनस्य समकालं नातिक्रूरेण नातिमृदुना च धनुषा वैणवेनापरः स्थूणाग्राहादन्यः पुरुषः क्षत्रियः तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा, तोरणमूले स्थित्वा शराणां त्रयाणां वैणवानाम् अनायसाग्राणाम् अप्रतिकूले वायौ समे भूभागे सार्धशतहस्तोपरि स्थापितं लक्ष्यमुद्दिश्य क्षेपमसनं कुर्यात् ॥ ४ ॥

[1] शरमोक्षं—ज. ठ.

ततः किमित्यत आह। त्रयाणां मध्यमं शरं शरपातस्थानादेव, न तु सर्पणस्थानात्, अपरः क्षेप्तुरन्यः पुरुषः जवेन पञ्चाशद्धावकपुरुषातिशयितेन वेगेन तोरणस्थानस्थितपुरुषान्तरागमनसमकालमेवानयेत्। यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

" क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम्।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः॥
मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम्।
हस्तानां च शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः॥
न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा।
शरांश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये॥
वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत्।
क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासो नृपाज्ञया।
तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रचोदनात्॥
मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा।
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत्॥
सर्पन् सर्पन् शरो यायाद् दूराद् दूरतरं यतः।
इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते चातिवाति वै॥
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले।
तृणगुल्मलतावल्लीवृक्षपाषाणसंयुते॥
गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम्।
करतालत्रये दत्ते प्राड्विवाकेन वान्तिमे॥
गच्छेत् तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः।
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम्॥
गच्छेत् तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः।
पञ्चाशतां धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्॥ "

इति॥ ५॥

तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः।
अन्यथा ह्यविशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने॥ ६॥

त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः[1]॥ ७॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥ ८॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ द्वादशोऽध्यायः

ततः किमित्यत आह। तन्मध्ये तोरणमूललक्ष्यस्थानस्थितयोः पुरुषयोः गमनागमनकालमध्ये यो जलान्निर्गतो न दृश्येत, किंतु निमग्न एवास्ते, स शुद्धः परिकीर्तितो धर्मज्ञैः। अन्यथा तावत्कालमध्ये यो जलात् उत्थितो दृश्यते, सः अशुद्ध इत्यर्थसिद्धमेवोत्तरविवक्षयाभिहितम्। तदेवाह। नोत्थित एवाशुद्धः, किंतु एकाङ्गकर्णनासादेरपि दर्शने स्थानान्तरगमने वा अशुद्ध एव। यथाहतुः **नारदपितामहौ**—

" आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत्॥
अन्यथा ह्यविशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः॥
शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्॥
निमज्ज्य प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिभिर्नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत् स शरचिह्नविभावितः॥ "

इति॥ ६॥

प्राड्विवाकस्य जलानुमन्त्रणमन्त्रानाह। अत्राम्भःसंबोधनम्। श्लोकार्थस्तु व्याख्यात एव। **पितामहस्तु** मन्त्रान्तरमाह—

" तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे॥ "

[1] मानवाः—ज.

[2] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे जलदिव्यप्रकरणं द्वादशम्—ज.

इति । शोध्यस्य जलानुमन्त्रणमन्त्रमाह **योगीश्वरः**—

" सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ "

इति ॥ ७, ८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायक**ात्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[1]श्री**रामपण्डित**ात्मज[1]श्री**नन्द-पण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्वादशोऽध्यायः

[1] श्री omitted in ग.

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ विषम् ॥ १ ॥ विषाण्यदेयानि [1]सर्वाणि ॥ २ ॥ ऋते हिमाचलोद्भवात् [2]शार्ङ्गात् ॥ ३ ॥ तस्य च [3]यवसप्तकं घृतप्लुत-मभिशस्ताय दद्यात् ॥ ४ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्याये विषविधिमाह । विषम्; विषविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वर्ज्यानि विषाण्याह । सर्वाणि वारिजादीनि विषाण्यदेयानि । यथाह **पितामहः**—

" वारिजानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ "

इति । **नारदोऽपि**—

" भृष्टं च वारिजं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥ "

इति ॥ २ ॥

तर्हि किं विषं देयमित्यत आह । हिमगिरावपि यत् शृङ्गोद्भवं तद्विना; " एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् " इति **योगिस्मरणात्** । तच्च शृङ्गाकृति वत्सनाभसंज्ञकम्; " शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च " इति **पितामहस्मरणात्** ॥ ३ ॥

तच्च कियत्, कथं च देयमित्यत आह । तस्य विषस्य यवसप्तकं सप्तयवपरिमितं भागं, चकारात् पूर्वोक्तचतुर्यवादिपरिमितं वा पिष्टीकृतं ततः त्रिंशद्गुणेन घृतेन प्लुतं योजितं दक्षिणाभिमुखाय सोपवासा-याभिशस्ताय वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राड्विवाकेन कर्त्रा च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रितं देवब्राह्मणसंनिधौ महेश्वरं संपूज्य सोपवासः प्राड्विवाको दद्यात् । यथाह **नारदः**—

" अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
यवाः सप्त प्रदातव्याः शुद्धिहेतोरसंशयम् ॥

[1] सर्वाणि omitted in ज. [2] शृङ्गात्—ज. [3] घृताप्लुतं यवसप्तकम्—ज.

शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च ।
पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं दद्यात्तु देहिनाम् ॥
घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणेन तु ।
दद्याद्धि सोपवासाय देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् धर्मादीनुक्तधर्मतः ॥
हवनादि शिरःपत्रारोपणान्तं विधाय च ।
द्विजानां संनिधाने च दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः ॥ "

इति । विप्रः प्राड्विवाकः । समाहितः सोपवासः ॥ ४ ॥

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।
विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत्[1] ॥ ५ ॥
विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरं त्वं सर्वदेहिनाम् ।
त्वमेव विष जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः[2] ॥ ६ ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ७ ॥

इति [3]**श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयोदशोऽध्यायः**

शुद्धिनिर्णयमाह । तत् भक्षितं विषं विषवेगानां सप्तानां धातोः धात्वन्तरप्राप्तिरूपा ये क्रमाः रोमाञ्चादयः, तैरपेतं रहितं यदि जीर्यते, तदा तं विशुद्धमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते संध्यायां विसर्जयेत् । यथाह **पितामहः**—

" त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः ॥ "

इति । तल्लक्षणानि **विषतन्त्रे**—

" वेगो रोमाञ्चमाद्यो जनयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।

[1] विमोचयेत्—ज.
[2] मानवाः—ज.
[3] वैष्णवे—क, झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे विषदिव्यं त्रयोदशम्—ज.

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ "

इति । दिनान्तावधिः स्वल्पमात्राविषयः । सप्तयवमात्रायां तु पञ्चतालशतपरिमित एव कालः । यथाह **नारदः**—

" पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ "

इति । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । यथाह **पितामहः**—

" त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्दिव्यकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।
कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् ॥
भर्जनाच्च्यावनान्मन्त्राद्धूपनान्मिश्रणात् तथा ।
राजा यत्नेन संरक्षेद्विषं शोध्याय कल्पितम् ॥ "

इति ॥ ५ ॥

प्राड्विवाकस्यानुमन्त्रणमन्त्रावाह । भो विष त्वं विषत्वात् विशेषेण सिनोति मारयतीति, विषमत्वात् स्वभावेनान्यनिरपेक्षेणैव हिमगिरिशृङ्गादिप्ररोहित्वेनातिविषमत्वाच्च सर्वेषां चतुर्विधानामपि देहिनां क्रूरं कालखण्डादिकर्तनशीलम् । शिष्टं व्याख्यातम् । **पितामहस्तु** मन्त्रान्तराण्याह—

" त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव ॥ "

इति । शोध्यस्यानुमन्त्रणमन्त्रमाह **योगीश्वरः**—

" त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ "

इति ॥ ६, ७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-
श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[1]श्री**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्द-**
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रयोदशोऽध्यायः

[1] श्री omitted in ग, ट.

चतुर्दशोऽध्यायः

अथ कोशः ॥ १ ॥ उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतित्रयं पिबेत् ॥ २ ॥ इदं मया न कृतमिति [1]वदन् स्थापितदेवताभिमुखः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशेऽध्याये कोशविधिमाह । कोशः ; कोशविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥

कोशोत्पत्तिप्रकारमाह । उग्रान् दुर्गादित्यादीन् सम्यक् षोडशोपचारपूर्वकम् अभ्यर्च्य तेषां स्नानोदकात् प्रसृतित्रयमेकस्मिन् पात्रान्तरे निधाय, अनन्तरं धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तविधिमनुष्ठाय 'त्वमम्भः सर्वभूतानाम्' इति जलदिव्योक्तमन्त्रेण प्राड्विवाकाभिमन्त्रितं 'सत्येन मां रक्ष त्वं वरुण' इति मन्त्रेण स्वयमभिमन्त्र्य गोमयमण्डले स्थितः सोपवासः आर्द्रवासाः सूर्याभिमुखीभूय तज्जलं पिबेत् । यथाह **नारदः**—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधि यत् ॥
पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिनः[2] कोशकार्यं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसंनिधौ ।
भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ॥
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ।
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ॥
भास्करस्य तु यत् तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ।
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ॥
इतरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु ।
यथाविधि समभ्यर्च्य तज्जलं प्रसृतित्रयम् ॥

[1] व्याहरन् देवतामिभुखः—क, ज, ठ. [2] व्यसनिनः—ख, ग.

पात्रान्तरे समादाय धर्मादीन् पूजयेत् ततः ।
सोपवासः प्राड्विवाको यथोक्तेनाभिमन्त्र्य तत् ॥
तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ॥"

आदित्याभिमुखम् ; पूर्वाभिमुखम्, "प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा" इति **पितामहस्मरणात्** । यद्यपि आदित्याभिमुखीकरणानन्तरमेव पानं प्रतीयते, क्त्वानिर्देशात्, तथापि पानात् प्रागेव श्रावणं द्रष्टव्यम् ; "एनः संश्रावयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयम्" इति **नारदस्मरणात्** । तत्प्रकारमप्याह **स एव**—

"स्वेच्छया यः पिबेत् कोशं कश्चिच्चेत् दूषितो नरः ।
विसंवदेन्नरो लोभात् श्वित्री भवति दुर्मतिः ॥
आत्मनः कामकारेण कोशं पीत्वा विसंवदेत् ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते ॥"

इत्यभियुक्तं प्रति । अभियोक्तारं प्रत्यप्याह—

"बलात् कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
सर्वनाशो भवेत् तस्य तच्च कार्यं न सिध्यति ॥"

इति । इदं च पराजयलिङ्गाद्रोगादेरधिकं मिथ्याकोशपानफलं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

कर्तुरेनःश्रवणानन्तरवक्तव्यमाह । इदमिति विवादास्पदीभूतमृणग्रहणादिकर्म पातकं वा मया न कृतमिति वदन् स्थापितदेवताभिमुखः पिबेत् । न कृतमिति वचनव्यक्तिरभावसाधने । भावसाधने तु कृतमित्येव ॥ ३ ॥

**यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ॥ ४ ॥
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको नृपः ॥ ५ ॥**

इति [1]विष्णुस्मृतौ चतुर्दशोऽध्यायः

[1] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे कोशप्रकरणं चतुर्दशम्—ज, ठ.

शुद्ध्यशुद्धिविभावनोपायमाह । यस्य कर्तुः कोशपानदिनादारभ्य द्विसप्ताहात् चतुर्दशाहं यावत्, त्रिसप्ताहात् एकविंशतिदिनं यावत्; अथापि वेत्यनास्थया त्रिरात्रसप्तरात्रयोरपि ग्रहणम्; रोगः क्षयातिसारादिः । अग्निः गृहक्षेत्रखलादिदाहः । बहुलानुशासनात् द्वितीयार्थे प्रथमा । ज्ञातीनां पुत्रदारादीनां मरणम् । राजातङ्कं राजभयं वा पश्येत्, तमशुद्धं विजानीयात् । तथा विपर्यये पूर्वोक्तनिमित्ताभावे शुद्धं विजानीयात् । यथाह **पितामहः**—

" त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स तु मानवः ॥ "

इति । **कात्यायनोऽपि**—

" अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं तु यत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥ "

इति । दैवविसंवादः रोगज्ञातिमरणादिः । अत्रेयं चतुर्णामप्यवधिपक्षाणां व्यवस्था । यदुक्तम्—" त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्धके " इत्यनेन सार्धशतकार्षापणविवादे कोश इति, तत्र त्रिरात्रम् । यच्चोक्तम्— ' सुवर्णार्धेऽनि कोशो देयः शूद्रस्य, द्विगुणेऽर्थे वैश्यस्य, त्रिगुणे राजन्यस्य ' इति, तत्र सप्तरात्रम् । यच्चोक्तम्—" विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते " इति दशसुवर्णविवादे विंशतिसुवर्णविवादे च कोश इति, तत्र क्रमात् चतुर्दशैकविंशतिदिनानीति । रोगाश्च व्याख्याताः **कात्यायनेन**—

" ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च व्याधयो दैविका नृणाम् ॥ "

इति । ज्ञातिपदार्थमाह **बृहस्पतिः**—

" शोध्यस्य जननी तातः पुत्रो भ्राता सहोदरः ।
भार्या पुत्रवती धर्म्या ज्ञातयः परिकीर्तिताः ॥ "

इति । जननीग्रहणात् सपत्नमातुर्व्युदासः, सहोदरग्रहणात् असहोदरस्य, पुत्रवतीग्रहणात् अपुत्रवत्याः, धर्म्यग्रहणात् भोगपत्न्या इति । पुत्रो मुख्यो गौणश्च, सामान्यश्रवणात् । **पितामहोऽपि**—

" तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावना ॥ "

तस्यैकस्यैव न; किंतु सर्वस्य पुत्रादेरपि । " रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणम् " इत्यादि वदता पौत्रस्नुषादेरपि मरणे पराजय इत्युक्तं भवति । तदपि प्रातिस्विकं तेषामेव; न देशभङ्गमरणादि ।

" रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थभ्रंशो धनक्षयः ।
प्रत्यात्मिकं भवेद्यस्य तस्य विद्यात् पराजयम् ॥ "

अर्थः कार्यं विवाहादि । अवध्यनन्तरं तु न दोषः ।

" ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥ "

इति । अवधिमात्रोपलक्षणमेतत्; " कृतकालव्यतिक्रमात् " इत्युपसंहारात् । दूर्वादिस्पर्शे त्वहोरात्रमेवावधिः; " न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः " इति **मनु**स्मरणात् । नन्वत्राशुद्धिरेव वक्तव्या दण्डाभिधानाय; न शुद्धिः, प्रयोजनाभावादित्यत आह । कोशप्रक्रमेऽपि दिव्यपदोपादानं घटादिसर्वदिव्यप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्वेष्वपि दिव्येषु शुद्धं पुरुषं नृपो वस्त्रालंकारादिभिः सत्कुर्यात्; यतोऽसौ धार्मिकः, धर्मनिर्णयकारीति । शुद्धस्य सत्कारविधानात् अशुद्धस्य दण्डो गम्यते । तदाह **कात्यायनः**—

" शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ।
विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ॥
तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।
सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्च शतानि च ।
चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥ "

इति ॥ ४, ५ ॥

इति कोशविधिः

अथ तण्डुलविधिः

एवं पञ्चापि महादिव्यानि भगवता स्वयमेवोक्तानि । स्मृत्यन्तरोक्तान्यपि अल्पाभियोगविषयाणि अत्राभिधीयन्ते । तत्र **पितामहः**—

" तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ "

चौर्यं धनविवादोपलक्षणम्; अपह्नवोपक्रमेण " तदर्धार्धे तु तण्डुलाः " इति **स्मरणात्** ।

" तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादिपूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

प्रभाते कारिणे देयास्त्रिकृत्वः प्राङ्मुखस्य तु ।
सोपवासः सूर्यगृहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत् ततः ॥ "

भक्षयित्वेति ण्यन्ताण्णिचि रूपम् ।

" भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अलाभे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यति ॥
गात्रं तु कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
रक्तास्ते तण्डुला यस्य यस्य न स्युः सुचर्विताः ॥
विकृतं ष्ठीवनं यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
उपजिह्वातालुपाती मुखरोगी तथैव च ।
तेषां न तण्डुला देयाः शङ्कया शोणितस्य तु ॥ "

इति ।

इति तण्डुलविधिः

अथ तप्तमाषविधिः

तत्र **पितामहः**—

" तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलतोर्ध्वं वा मृन्मयं वापि वर्तुलम् ।
पूरयेद् घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत् ततः ॥"

सुवर्णमाषकः सुवर्णषोडशभागः । सुवर्णग्रहणं रजतादिमाषनिवृत्त्यर्थम् । ततश्च हैमं पञ्चकृष्णलकं माषं निक्षिपेदित्यर्थः ।

" अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन चोद्धरेत् तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयाद् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥ "

इति । अङ्गुष्ठस्याङ्गुल्योस्तर्जनीमध्यमयोश्च योगेनेति प्राञ्चः । उद्धरेदित्यनेनोद्धारमात्रं विवक्षितम्; न बहिः प्रक्षेपः । अत्रापि धर्मावहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं साधारणमिति द्रष्टव्यम् ।

" समुद्धरेत् तैलघृतात् सुतप्तात् तप्तमाषकम् ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन सत्यमामन्त्र्य वीतभीः ॥ "

इति **बृहस्पति**स्मरणात् । सत्यमामन्त्र्य; " एह्येहि भगवन् धर्म " इत्यादिनावाह्येत्यर्थः । प्रार्थनामन्त्रास्तु अग्निदिव्योक्ता एवोभयोरिति ।

इति तप्तमाषविधिः

अथ घृतकाञ्चनविधिः

तत्र **पितामहः**—

" अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं घृतकाञ्चने ।
सौवर्णे राजते ताम्र आयसे वापि मृन्मये ॥
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ।
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् ॥
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ।
भ्रमद्वीचीतरङ्गाढ्ये सनखस्पर्शगोचरे ॥
परीक्षेतार्द्रपत्रेण चुरुकारं सघोषकम् ।
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत् तदभिमन्त्रयेत् ॥
परं पवित्रममृतं घृत त्वं सर्वकर्मसु[1] ।
दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥
प्रादेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः ॥ "

इति । धर्मावाहनाद्यत्राप्यनुसंधेयम् । घृतानुमन्त्रणमिदं प्राड्विवाकस्य । शोध्यस्य तु " त्वमग्ने " इत्यादिः पूर्वोक्त एव मन्त्रः । प्रादेशिनीपरीक्षोक्त्या तथैवोद्धरणं सिध्यति ।

इति घृतकाञ्चनविधिः

[1] यज्ञकर्मसु—ग.

अथ फालविधिः

तत्र **बृहस्पतिः**—

" आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत् ।
मुखं मृदा समालिप्य प्राड्विवाकप्रचोदितः ।
अदग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥ "

इति । अत्रापि धर्मावाहनादि पत्रारोपणान्तं प्रार्थनामन्त्रश्चाग्निदिव्योक्तमेव ज्ञेयम् ।

इति फालविधिः

अथ धर्माधर्मविधिः

तत्र **पितामहः**—

" अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥ "

हन्तॄणामित्यादिना साहसार्थपातकाभियोगा अभिदर्शिताः ।

" राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेद् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन [1]गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
जीवदानादिभिर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद् गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समौ ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ ।
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥ "

[1] ज begins from here.

अनेन शोध्य एवाभिमन्त्रयीत ।

" अभियुक्तस्तयोश्चैवं प्रगृहीताविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥ "

इति ।

इति धर्माधर्मविधिः

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डि**तात्मज**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ॥ १ ॥ [1]स्वक्षेत्रे संस्कृताया-मुत्पादितः [2]स्वयमौरसः प्रथमः ॥ २ ॥

एवमुक्तवक्ष्यमाणव्यवहारपदापेक्षिते मानुषदैविके प्रमाणे निर्णीय, सांप्रतं पञ्चमषष्ठयोरुक्तावशिष्ट-मष्टादशं दायभागपदं व्याचिख्यासुः पञ्चदशेऽध्याये मुख्यगौणपुत्रान् विभज्य प्रतिजानीते। विभाजको-पाधिसंख्यया पुत्राणां द्वादशत्वम्। यत्तु **बृहस्पतिना** "पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येन पूर्वशः" इति त्रयोदशत्वम्, **देवलेन** च "पुत्राख्या दश पञ्च च" इति पञ्चदशत्वमुक्तं, तदवान्तरीयभेदमादाय, नात्यन्तभेदेनेति न विरोधः; तेषामप्यत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तत्र मुख्यं लक्षयति। उत्पादितत्वमौरसत्वम्[3]। दत्तक्रीतादिष्वतिप्रसङ्गवारणाय स्वयमिति विशेषणम्, 'अहमस्योत्पादयिता' इति स्वात्मानुसंधानवतेत्यर्थः; "अहं गर्भमदधाम्" इति "एवं ते गर्भं दधाम्यसौ" इति च मन्त्रयोगात्[4]; अन्यथा प्रमत्तोत्पन्ने अविज्ञातोत्पन्ने चातिप्रसङ्गात्। तस्य च कानीनेऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यै संस्कृतायामिति। तस्यापि कुण्डगोलकयोरतिप्रसङ्गनिवृत्त्यै स्वयमिति संस्कृताया अपि विशेषणम्। तदपि अक्षतयोनिपौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्; तस्या अपि स्वयं संस्कृतत्वात्। तद्वारणाय स्वमात्रसंस्कृतेति वक्तव्यम्। एतेन द्रौपदीपुत्रेष्वपि उक्तौरसत्वं सिद्धम्। न च वक्ष्यमाणेन स्वक्षेत्रपदेनैव तद्वारणम्, पुनर्भ्वाः परक्षेत्रत्वादिति वाच्यम्; तस्या अपि स्वयं संस्कृतत्वेन स्वक्षेत्रत्वात्; अन्यथा तद्भर्तुः पारदार्यप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्। तस्यापि देवरसंस्कृतभ्रातृक्षेत्रोत्पन्ने देवरौरसत्ववारणाय स्वक्षेत्र इति; तस्या भ्रात्रे वाग्दानेन भ्रातृक्षेत्रत्वात्; अन्यथा तस्यामुत्पन्नस्य भ्रातृक्षेत्रजत्वानुपपत्तेः। सर्वस्य चास्य पुत्रिका-पुत्रेऽतिप्रसक्तिवारणाय पुंस्त्वनिर्देशः। न च 'स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः' इत्येतावतैवार्थसिद्धिः; वाग्दत्ताया-मसंस्कृतायां स्वयमुत्पादितेऽतिप्रसङ्गात्। सर्वं चेदं या उदकपूर्वकमेकस्मै दत्ता, तस्मिन् संस्कारात् प्रागेव मृते तत आच्छिद्यैवान्यस्मै दत्ता, तेन च संस्कृता, तदुत्पन्ने पौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्; स्वक्षेत्रे स्वमात्रसंस्कृते स्वयमुत्पादितत्वात्। तद्वारणाय स्वमात्रक्षेत्र इति वक्तव्यम्; तस्याः पूर्वं प्रतिग्रहीतुः

[1] स्वे क्षेत्रे—झ, ठ.
[2] स्वयं omitted in ज, ठ.
[3] उत्पादितत्वामावस्य—ग.
[4] प्रयोगात्—ख, ग, छ.

प्रतिग्रहेण, पश्चात् संस्कर्तुः संस्कारेण गान्धर्वादिविवाहेष्विव स्वत्वोत्पत्त्या उभयक्षेत्रत्वात्। पुनश्चेदं क्षतस्वसंस्कृतोत्पन्ने पौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्। तद्वारणाय धर्मपत्नीत्वं क्षेत्रविशेषणं कार्यम्। न चैतावतैवालम्, "औरसो धर्मपत्नीजः" इति **योगि**स्मरणादिति वाच्यम्; क्षेत्रजादावतिप्रसङ्गात्। तद्वारणाय यत् किंचित् धर्मपत्नीत्वनिर्वाहकमनन्यपूर्विकात्वादि, तत् सर्वमत्र विवक्षितम्; तत्र तत्रोपयोगात्। ततश्च स्वमात्रक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमात्रसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति सिद्धम्।

यत्तु "सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं जानीयात्" इति **बौधायनीयं** सवर्णात्व-विशेषणं, तदौरसेषु प्रकृष्टौरसप्रतिपादनाय; नान्येषां निराकरणायेति मन्तव्यम्। न चैवं शूद्रापुत्रस्यापि औरसत्वापत्तिः। भवतु; किं बाधकमिति चेत्, पुत्रप्रतिनिधित्वेन तस्य परिगणनमेव बाधकमित्युच्यते। यथाह **मनुः**—

"कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥"

इति। मैवम्; नायमूढोत्पन्नः शौद्रः प्रतिनिधीक्रियते; "अंशं शूद्रासुतो हरेत्" इत्येकांशदानविधिविरोधात्। किंतु अनूढायां शूद्रायामुत्पन्न एव। अत एव तस्यानंशत्वं स एवाह—"ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न दायभाक्" इति। तस्मादूढायां शूद्रायामुत्पन्नस्यौरसत्वे न किंचिद्बाधकम्। न च—"औरसो धर्मपत्नीजः" इति **योगिस्मरणं** बाधकम्; शूद्राया धर्मपत्नीत्वाभावात्; "कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव, न धर्माय" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्—इति वाच्यम्। धर्मोऽत्र श्रौतस्मार्तादिः; न गृहस्थाश्रममात्रधर्म इति व्याख्येयम्; अन्यथा परिणयनविधिविरोधात्। ततश्च दारानुकल्पत्वेन शूद्राया विधानेन गृहस्थाश्रमविहितातिथि-पूजनादिसहकारित्वेन धर्मपत्नीत्वं न विरुद्धम्। तस्मात् यथोक्तमेव साधीय इति। प्रथमः; मुख्य इत्यर्थः;

"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत् सुतम्[1]।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥"

इति **मनु**स्मरणात् ॥ २ ॥

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन[2] वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अथ गौणान् लक्षयति। वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिकायां क्लीबभार्यायां व्याधितभार्यायां वा पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्नियुक्तायां गुर्वनुज्ञातेनैव देवरेण कनिष्ठेन ज्येष्ठेन वा भर्तुर्भ्रात्रा, तदभावे सपिण्डेन, तस्याप्यभावे सगोत्रेण, तस्याप्यभावे समानप्रवरेण, तस्याप्यभावे उत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः, स

[1] उत्पादयेत्तु यम्—ग.
[2] वर्णेनैव—ठ.

मृतस्य क्लीबादेर्वा पत्युः क्षेत्रजः पुत्रो भवति। स द्वितीयः; स्वक्षेत्रे स्वयं संस्कृतायामपि स्वयमनुत्पादात् कक्ष्यान्तरितत्वेन विप्रकर्षात् द्वितीयः क्लीबादिक्षेत्रजः; "तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। वाग्दत्तोत्पन्नस्तु स्वयमसंस्कृतायां स्वयमनुत्पादनेन च कक्ष्याद्वयान्तरितत्वात् [1]तृतीयो युक्तः। अत एव **याज्ञवल्क्येन** तदभिप्राय एव क्षेत्रजस्य तृतीयत्वोपन्यासः। अत्र **मनुः**—

"यस्त्वन्यजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥"

इति। प्रमीतस्य; वाग्दानानन्तरं विवाहात् प्राक्;

"नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्॥"

इति विधवानियोजनं विनिन्द्य,

"यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजां विन्देत देवरः॥"

इति **मनु**नैवाभिधानात्। देवराभावे सपिण्डाद्या नियोज्याः। यथाह **गौतमः**—"अपतिरपत्यलिप्सुर्देवरात् पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धेभ्यो योनिमात्राद्वा" इति। देवराभावविषयत्वं चैतेषां **तेनैव** स्पष्टीकृतम् "देवरवत्यामन्यजातमभागम्" इति वदता। योनिमात्रात् ब्राह्मणजातिमात्रात्; "सर्वाभावे ब्राह्मणजातिमात्रात्" इति **शङ्ख**स्मरणात्। गमनं च घृताभ्यक्तायाः घृताभ्यक्तेन कार्यम्; "नियुक्तां सर्वाङ्गघृताभ्यक्तां घृतेन सर्वाङ्गमात्मानमभ्यज्य गच्छेत्" इति **उशनः**स्मरणात्। अयमेवापुत्रेण बीजिना 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर्भविष्यति' इति संविदा जनितो बीजिनोऽपि बीजजः पुत्र इत्युच्यते। यथाह **मनुः**—

"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं [2]बीजार्थं यत् प्रदीयते।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रक एव च॥"

इति। क्रिया संवित्। स चोभयोः रिक्थहरः पिण्डदश्च;

"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥"

इति **योगि**स्मरणात्। यत्तु—"औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" इति **योगिना** पुत्रिकासुतस्य द्वितीयस्थाने परिगणनं कृतं, तत् पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुत इत्यर्थमभिप्रेत्य; तस्याः स्वोत्पन्नत्वेन

[1] द्वितीयः—ख, ग.

[2] बीजार्थे—ट.

परोत्पन्नक्षेत्रजात् संनिकृष्टत्वात्। यत्तु "तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते" इति **वसिष्ठेन** तस्यास्तृतीयत्वमुक्तं, तत् पित्रा असपिण्डासगोत्रभर्तृसापेक्षतया[1] संततिजनकत्वेन फलतो विप्रकर्षात्॥ ३॥

पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः॥ ४॥ यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका॥ ५॥ [2]पुत्रिकाविधिं विनापि प्रतिपादिता भ्रातृविहीना[3] पुत्रिकैव[4]॥ ६॥

तृतीयं लक्षयति। वक्ष्यमाणविधिना परिभाषिता कन्या पुत्रिका। तस्याः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः। स तृतीयः; स्वक्षेत्रजत्वस्वोत्पादितत्वयोरभावेन कक्ष्याद्वयान्तरितत्वात्॥ ४॥

पुत्रिकां लक्षयति। 'अभ्रातृकामिमां कन्यां तुभ्यं दास्यामि। अस्यां त्वत्तो यः पुत्रो भवेत् स मे भवेत्' इति वरेण सह संविदं कृत्वा या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका। यथाह **वसिष्ठः**—

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥"

इति। संवित्करणं चाग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा भवति। यथाह **गौतमः**—"पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्य" इति। होमश्चाज्येनेति **हरदत्तः**; तन्न;

"पुत्रिकायाः प्रदाने तु स्थालीपाकेन धर्मवित्।
अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा पुत्रदाने तथैव च॥"

इति **जाबालि**स्मरणात्॥ ५॥

प्रकारान्तरेणापि तां लक्षयति। पूर्वोक्ता या परिभाषिता पुत्रिका, तद्विधिं विनापि अभिसन्धिमात्रेणैव तद्विशेषेण प्रतिपादिता दत्ता भ्रातृविहीना सोदरभ्रातृरहिता पुत्रिकैव भवति। तेन तत्पुत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः। यथाह **गौतमः**—"अभिसंधिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम्" इति। 'पितृभ्रातृविहीना' इति पाठे तु पितृमरणानन्तरमभ्रातृपितृकाभिसंधिभावेन पितामहाद्यभिसंधिनापि पुत्रिकैव; "मृते पितरि या दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका" इति **ब्रह्मपुराणात्**। तेन च तत्पुत्र एव तस्य रिक्थपिण्डाधिकारीति। ननु—षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्वात् पुत्रिकैव पुत्र इति कुतो न व्याख्यायते? "तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते" इति **वसिष्ठ**-

[1] सापेक्षत्वेन—छ.

[2] All the MSS. and printed editions read 'पुत्रिकाविधिना अप्रतिपादिता'; however, according to the commentary, the reading 'पुत्रिकाविधिं विनापि प्रतिपादिता' seems to be appropriate.

[3] भ्रातृहीना—ग, ज.

[4] पुत्रिकैव omitted in ज.

वाक्यानुग्रहात्। न च 'यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रः' इति पुत्रिकालक्षणकरणात् तदादर इति वाच्यम्; तस्य प्रकारान्तरेण पुत्रिकापुत्रप्रतिपादनार्थत्वात्; अत एव **वसिष्ठेन** "तृतीयः पुत्रिका" इति पुत्रिकामभिधाय पुत्रिकापुत्रोऽपि पृथगभिहितः "अभ्रातृकां प्रदास्यामि" इत्यनेन। तस्मात् तथैव व्याख्येयमिति चेत्—मैवम्; श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्य पक्षस्य दूषितत्वात्। तत्र श्रुतिः—"अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" इति। अस्यार्थः—अभ्रातेव पुंसः; यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, ऊढापि भर्त्रा पुनः पुंसः प्रतीची पितॄनेव पितृवंशमेवाभिमुखी एति संतानकर्मणे पिण्डदानार्थं, न पतिवंशमिति। सा हि पितृवंशं पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति, न भर्तृवंशमिति। स्मृतिरपि **वसिष्ठस्य**—"अभ्रातृका पुंसः पितॄनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम्" इति। अत्रोभयत्रापि दत्तप्रत्यावृत्तिलक्षणदोषसंकीर्तनात् पुत्रिकैव पुत्र इति पक्ष एवासभ्य इति [1]एनमुपेक्षितवान् श्रीभगवान्॥ ६॥

पौनर्भवश्चतुर्थः॥ ७॥ अक्षता [2]भूयः संस्कृता पुनर्भूः॥ ८॥ भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा॥ ९॥

चतुर्थं लक्षयति। वक्ष्यमाणलक्षणायां पुनर्भ्वां जातः पौनर्भवः। स [3]तुर्यः; अक्षतायामन्यसंस्कृतायां स्वमात्रक्षेत्रत्वस्वमात्रसंस्कृतत्वधर्मपत्नीत्वानां त्रयाणामभावात् कक्ष्यात्रयान्तरितत्वात्। क्षतायां तु धर्मपत्नीत्वाभावेऽपि स्वमात्रक्षेत्रत्वं स्वमात्रसंस्कृतत्वं चास्त्येवेति न त्रितयाभावो यद्यपि, तथापि पूनर्भूत्वनिमित्तमेवैतदुभयमपि, न भार्यात्वनिमित्तमित्यस्त्येव कक्ष्यात्रयान्तरितत्वं तदुत्पन्नस्यापि। न चैवं स्वसंस्कृतायां मात्रपदं न देयम्; पुनर्भ्वां भार्यात्वनिमित्तपुनःसंस्काराभावेनातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम्; संस्कारसामान्यविवक्षायामतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात्; विशेषविवक्षायां तु तद्वैयर्थ्यस्येष्टत्वात्। स्वैरिण्यां तु संस्काराविधानादेव न स्वसंस्कृतत्वम्। तदभावाच्च न स्वक्षेत्रत्वम्। धर्मपत्नीत्वं तु दूरापास्तमेवेति त्रितयान्तरितत्वात् चतुर्थत्वं तत्पुत्रस्यापि स्पष्टमेव। यत्तु **योगीश्वरेण** अस्य षष्ठत्वमुक्तं, तत् दानश्राद्धाद्यनर्हत्वेनातिविप्रकर्षमभिप्रेत्येति न विरोधः॥ ७॥

पुनर्भूलक्षणमाह। अक्षता संस्कारमात्रदूषिता पुनः संस्कृता चेत् पुनर्भूः। ननु—अनन्यपूर्विकापरिणयनविधानात् पुनः संस्कार एवानुपपन्नः; क्रियमाणोऽपि वा कथमुत्पद्येत? सकृत्प्रवृत्तिकविध्यवगमितसजातीयसंस्कारान्तरावरुद्धत्वादिति चेत्—बाढम्;

"सा चेदक्षतयोनिः स्याद् गतप्रत्यागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति॥"

इति **मनुना** पूर्वसंस्कारवत् संस्कारान्तरस्याभिधानान्न दोषः॥ ८॥

[1] एतम्—ट. [2] पुनः—ज, ठ. [3] चतुर्थः—छ, ट.

द्विविधा पुनर्भूः—अक्षता क्षता चेति; "अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः" इति **योगिस्मरणात्**। तत्राक्षता लक्षिता। क्षतां लक्षयति। या तु संस्कारात् प्रागेव परपूर्वा परोपभुक्ता, सा यद्यपि भूयो न संस्क्रियते, क्रियमाणसंस्कारस्यैव प्रथमत्वात्, तथापि पुनर्भूर्भवति; पुनर्मिथुनीभवनात्। अत एव **मनुना**—

"या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयापि वा।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥"

इत्यनेन सधवाविधवात्वाद्यनादृत्य पुनर्मिथुनीभवनमेव पौनर्भवत्वे निमित्तमित्युपन्यस्तम्। यद्वा पूर्वसूत्र एव क्षतोपलक्षणीया; अक्षतायाः द्विःसंस्कारेण पुनर्भूत्वे क्षतायाः सकृत्संस्कारेणैव पुनर्भूत्वसिद्धेः। अत्र तु स्वैरिण्या अपि पुनर्भूत्वं प्रतिपाद्यते। या परपूर्वा परं पूर्वं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रिता, सा भूयः संस्काराभावेऽपि पुनर्भूर्भवति। अनेन च पुनर्भूत्वे पुनः संस्कारः पुनर्मिथुनीभावश्चेति द्वयं निमित्तं दर्शितम्। यथाह **वसिष्ठः**—"या वा क्लीबं पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते, मृते वा सा पुनर्भूर्भवति" इति। स्वैरिण्याः पुनः संस्काराभाव उपपादितोऽस्माभिः सविस्तरं **मिताक्षरटीकायां प्रमिताक्षरायामिति** नेहोच्यते॥ ९॥

कानीनः पञ्चमः॥ १०॥ पितृगृहे असंस्कृतयैवोत्पादितः॥ ११॥ स च पाणिग्राहस्य॥ १२॥

पञ्चमं लक्षयति। कन्या वक्ष्यमाणलक्षणा। तस्यां यो जायते स कानीनः पञ्चमः; स्वक्षेत्रत्वादिविशेषणचतुष्टयाभावेन कक्ष्याचतुष्टयान्तरितत्वात्॥ १०॥

कन्यालक्षणाय पुनस्तमेव लक्षयति। वाचा दत्तापि या वरेणासंस्कृता, तस्यां पितृगृहस्थितायामेव यो जायते, स कानीनः। अनेनेदृशी कन्येत्युक्तं भवति। अत्रासंस्कृतयेति वचनात् वाग्दानानन्तर्यं गम्यते। अन्यथा अप्रत्तयेत्येवावक्ष्यत्। तथाच **बोधायनः**—"असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपगच्छेत्, तस्यां यो जातः स कानीनो मातामहसुतः" इति। अत्रासंस्कृतामनतिसृष्टामिति विशेषणद्वयोपादानात् वाग्दत्तायामसंस्कृतायां जातो वोढुः पुत्रो भवति। अवाग्दत्तायां जातो मातामहपुत्र इति सिध्यति; "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" इति **योगिस्मरणात्**॥ ११॥

वाग्दत्तायां पितृपत्योः संबन्धसाम्यात् कस्यासावित्यत आह। सः वाङ्मात्रदत्तायामसंस्कृतायामुत्पन्नः पुत्रः पाणिग्राहस्य, यस्तस्याः पाणिं ग्रहीष्यति तस्यासौ पुत्रः; वाग्दानादेव पतिस्वत्वोत्पत्तेः। यथाह **मनुः**—

"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्॥"

इति। कन्या; वाग्दत्ता असंस्कृतेति ध्येयम्। अनेन वाग्दानाभावे यो जायते, स मातामहस्य पुत्र इत्युक्तं भवति। तच्चोपपादितमधस्तात्। यदा तु पितृसंस्कृतयेत्येव पाठः, तदा त्वयमर्थः सुलभ एव। ननु पितृपतिसंबन्धवत् बीजिसंबन्धोऽपि विद्यते; तत्कथं तस्याप्यसौ न स्यादिति चेत्; सत्यम्; "बीजाद्योनिर्बलीयसी" इति न्यायेन तस्य दौर्बल्यात्॥ १२॥

गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः॥ १३॥ यस्य तल्पजस्तस्यासौ॥ १४॥ सहोढः सप्तमः॥ १५॥ [1]या गर्भिणी संस्क्रियते तस्याः पुत्रः॥ १६॥ स च पाणिग्राहस्य॥ १७॥

षष्ठं लक्षयति। पितृगृहानुवृत्तौ पुनर्गृहोपादानं स्वगृहावगमाय। तेन चोढा सिध्यति। तस्यां भर्तृगृहे क्षेत्रक्षेत्रिभ्यामविज्ञायमानात् सवर्णात्, "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" इति **योगिना** पुत्रसाजात्याभिधानात्, उत्पन्नः पुत्रः गूढजः। स च षष्ठः; स्वक्षेत्रजत्वादिसत्त्वेऽपि स्वानुत्पत्त्या विशिष्टाभावात् कक्ष्याचतुष्टयेन अविज्ञातोत्पन्नत्वेन पञ्चम्या च व्यवधानात्। अनेन च पूर्वत्रोत्पादकानां विज्ञातत्वसिद्ध्या औरसलक्षणे आत्मन उत्पादकताज्ञानं स्वयंशब्दार्थ इति सिध्यति। तदभावाच्चास्य षष्ठत्वम्। यथाह **मनुः**—

"उत्पद्यते गृहे यस्तु न विज्ञायेत कस्य सः।
स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः॥"

इति॥ १३॥

बीजिक्षेत्रिणोस्तुल्यसंबन्धात् कस्यासावित्यत आह। यस्य भार्यायां जातः, तस्यासौ पुत्र इत्यर्थः; योनिप्राबल्यात्॥ १४॥

सप्तमं लक्षयति। यः सहैव भार्यया उह्यते, स सहोढः। स च सप्तमः। पूर्वोक्ताभिः स्वक्षेत्रजत्वादिपञ्चकक्ष्याभिः विज्ञातजत्वरूपया षष्ठ्या च व्यवधानात्॥ १५॥

सहोढशब्दार्थं व्याचष्टे। या गर्भिण्येव संस्कृता, तस्याः स एव पुत्रः सहोढः। अयमेव कानीनगूढजाभ्यां तस्य विशेषः—यत् वाग्दानात् पूर्वमेव ज्ञाताज्ञाता वा गर्भोत्पत्तिरिति। ननु वाग्दानात् पूर्वमपि संभूतः कानीनो भवतीत्युक्तम्; तर्हि तस्मात् कोऽस्य भेद इति चेत्; सत्यम्; तस्य संस्कारात् प्रागेव प्रसूतिः; अस्य तु संस्कारादनन्तरमिति महानेव भेदः॥ १६॥

[1] This Sūtra omitted in ख, ट.

वोढृमातामहयोः तुल्यसंबन्धात् कस्यासावित्यत आह। स सहोढः यस्तस्याः गर्भिण्याः पाणिं गृह्णाति तस्य पुत्रः; मात्रा सह दानेन मातामहसंबन्धनिवृत्तेः। यथाह **मनुः**—

"या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥"

इति॥ १७॥

[1]दत्तकश्चाष्टमः॥ १८॥ स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः॥ १९॥

एवं क्षेत्रद्वारा संनिकृष्टान् समभिधाय, इदानीं बीजक्षेत्राभ्यामसंनिकृष्टान् विवक्षुरष्टमं लक्षयति। दत्त एव दत्तकः। स चाष्टमः; बीजक्षेत्रयोः सर्वथा परकीयत्वेन सहोढादपि विप्रकृष्टत्वात्। ननु तस्यापि वाग्दानात् प्रागेव गर्भसंभवात् बीजक्षेत्रयोः परकीयत्वाविशेष एवेति चेत्; बाढम्; तथाप्युत्तरकालमपि दानेन तस्य क्षेत्रे स्वत्वसंभवात्; प्रकृते तु सर्वथैव तदभावात्। यद्येवं क्रीतादिष्वपि समानत्वात् क्रमोऽनुपपन्नः, पौर्वापर्यनियामकप्रत्यासत्तितारतम्याभावादिति चेत्; मैवम्; दृष्टप्रत्यासत्त्यभावेऽपि क्रमानुपपत्त्या अदृष्टप्रत्यासत्तेरवश्याभ्युपेयत्वात्। तथाहि—यो दानप्रतिग्रहाभ्यां संस्कारविशेषो दत्तकस्य, नासौ क्रीतस्य; यथा ब्राह्मोढायां यः, नासौ आसुरोढायामिति। सोऽपि च यत्र दृष्टप्रत्यासत्त्यसंभवः, तत्र कल्प्यते; न पूर्वेषु सप्तस्विति॥ १८॥

दानं च केनेत्यत आह। स दत्तकः मातापितृभ्यां यस्य दत्तः, तस्य पुत्रः। षष्ठी संप्रदाने; बहुलानुशासनात्। "शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। भर्तुरनुज्ञया तु मातुरपि दानाधिकारः; "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इति तस्यैव स्मरणात्। एवं मात्रभावे पितुरपि; "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि" इति **मनु**स्मरणात्। आपदि; दुर्भिक्षादौ। अनापदि तु दातुः प्रतिषेधः। यद्वा आपदि; प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे; "अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा" इति **अत्रि**स्मरणात्। सपुत्रत्वे तु तस्यैव प्रतिषेधः। एकश्च पुत्रो न देयः; "न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। तथा ज्येष्ठश्च; 'ज्येष्ठं पिता' इति **शौनःशेफी**यलिङ्गात्। भ्रातृपुत्रं विना; तस्मिन् सर्वपुत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। पुत्रप्रतिग्रहविधिमाह **वसिष्ठः**—"पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवमसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्" इति। अदूरबान्धवम्; संनिहितदेशवासिज्ञातिसमूहम्। असंनिकृष्टम्; असंबन्धिनमेव। बन्धुसंनिकृष्टमेवेत्यपि पाठः। तत्र भ्रातृपुत्रो मुख्यः। दूरबान्धवत्वेन च संदेहे **स** एव—"संदेहे चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्। विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायते" इति। दानविधिस्तु **जाबालिना** पुत्रिकादानेन व्याख्यातः॥ १९॥

[1] दत्तकस्तु—ज.

[1]क्रीतश्च नवमः ॥ २० ॥ स च येन क्रीतः ॥ २१ ॥ स्वयमुपगतो दशमः ॥ २२ ॥ स च यस्योपगतः ॥ २३ ॥

नवमं लक्षयति । दत्तकोक्तरीत्या मातापितृभ्याम् अन्यतरेण वा ज्येष्ठमेकं वर्जयित्वा आपदि विक्रीयमाणो धनं दत्त्वा यः क्रीतः, स नवमः; क्रीतत्वेन क्रीतभार्यावत् देवपितृकार्यानर्हत्वेन दत्तादपि विप्रकृष्टत्वात् ॥ २० ॥

अविभक्तेषु भ्रात्रादिषु साधारणधनक्रीतत्वेन दासादिवत् साधारण्यापत्तावाह । स क्रीतः येन 'ममायं पुत्रो भवतु' इति बुद्ध्या गृहीतः, तस्यैव पुत्रः; न दासादिवत् साधारणः । यथाह **मनुः**—

" क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ "

इति ॥ २१ ॥

दशमं लक्षयति । यो मातापितृविहीनः, ताभ्यां त्यक्तः 'तवाहं पुत्रो भवानि' इति स्वयमेवोपगतः, स दशमः; स्वयमुपगते कर्तृव्यापाराभावात् "अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिस्तथा" इत्यादिविधिपर्यवसानाभावेन क्रीतात् विप्रकृष्टत्वात् । न च स्वीकार एव कर्तृव्यापारः; तस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । यथाह **मनुः**—

" मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तश्च स स्मृतः ॥ "

इति ॥ २२ ॥

स्वयमुपगतः कस्यासावित्यत आह । सः स्वयमुपगतः यं कामयेत 'तवाहम्' इति, तस्यैव पुत्रो नान्येषाम् । तदेतत् स्पष्टमाचष्टे **वसिष्ठः**—" स्वयमुपगतश्चतुर्थः । तत् शुनःशेफेन व्याख्यातम् । शुनःशेफो वै यूपे नियुक्तो देवतास्तुष्टाव । तस्येह देवताः पाशं विमुमुचुः । तमृत्विज ऊचुः 'ममैवायं पुत्रोऽस्तु' इति । तान् ह न संपेदे । ते संपादयामासुः । एष एव यं कामयेत् तस्य पुत्रोऽस्त्विति । तस्य ह विश्वामित्रो होतासीत् । तस्य पुत्रत्वमियाय" इति ॥ २३ ॥

अपविद्धस्त्वेकादशः ॥ २४ ॥ पित्रा मात्रा च परित्यक्तः ॥ २५ ॥ स च येन गृहीतः ॥ २६ ॥ यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः ॥ २७ ॥

[1] कृत्रिमश्च—ज, ठ.

एकादशं लक्षयति । यस्त्यक्तो गृह्यते सोऽपविद्धः । स चैकादशः; त्यक्तस्य स्वयं ग्रहणात् दत्तात्मनोऽपि विप्रकृष्टत्वात् ॥ २४ ॥

त्यागश्च केनेत्यत आह । प्रत्येकविभक्तिचकाराभ्यामुभाभ्याम्, अन्यतराभावेऽवशिष्टेनान्यतरेणैव वा परित्यक्तोऽपविद्ध इत्यर्थः । यथाह **मनुः**—

" मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ "

इति ॥ २५ ॥

परित्यक्तस्यास्वामिकतया कस्यासावित्यत आह । अस्वामिकस्य परिग्रहीतुरेव स्वत्वात् येन गृह्यते, तस्यैव स पुत्रो भवति ॥ २६ ॥

द्वादशं लक्षयति । उक्तविषयेभ्योऽन्यत्र यत्र क्वचन स्वीयायां परकीयायां वा सवर्णायामसवर्णायां वा [1]ऊढायामनूढायां वा क्षतायामक्षतायां वा यो निष्पादितः, स तस्यैव पुत्रः; सजातीयतानियमस्य कृत्रिमेण सह द्वादशपुत्रविषयत्वात् । स च द्वादशः; विषयविशेषनियमाभावात् अपविद्धादपि विप्रकृष्टत्वात् । यथाह **मनुः**—

" य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ "

इति । अत्र केचित्—य एते क्षेत्रजादय एकादश पुत्रा औरसप्रसङ्गादुक्ताः, ते यस्य बीजतो जाताः तस्य न भवन्ति; किंतु इतरस्य; यस्य क्षेत्रं, येन वा क्रयादि कृतं तस्यैवेत्याहुः । तन्न; अस्यार्थस्य तल्लक्षणवाक्यैरेवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । तथाहि—" तस्य स्याद्यस्य तल्पजः" इति, "वोढुः कन्यासमुद्भवम्" इति, "वोढुः स गर्भो भवति" इति गूढोत्पन्नकानीनसहोढलक्षणेषु तत्र [2]तत्र श्रूयमाणत्वात् । अन्ये तु—य एते दत्त्रिमादयः पुत्रा उक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे अन्येभ्यो जाताः, तदा दात्रादिभिर्दत्ता अपि न प्रतिगृहीत्रादीनां पुत्रा भवन्ति; किंतु बीजिन एवेत्यस्यार्थ इत्याहुः । तदपि न; स्वक्षेत्रोत्पन्नत्वेन स्वस्वत्वे सति दानक्रियादौ बाधकाभावात् । न चैकपुत्रप्रतिषेधवत् वाचनिकोऽयमर्थ इति वाच्यम् ; अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्; बीजिपुत्रताभिधानेन सर्ववादिसिद्धक्षेत्रिपुत्रताया असिद्ध्यापत्तेश्च । अपरे तु—य एते क्षेत्रजादयः पुत्राः प्रसङ्गादुक्ताः, ते बीजिन एव । क्षेत्रिणः औरसः पुत्रिका वा स्यात् । अन्यबीजजत्वमेकादशानामप्युपलक्षणम् । तेन स्वबीजजावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्तव्यौ । अत एव **बृहस्पतिः**—

" आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ "

[1] गूढायामगूढायां वा—ख, ग, छ.　　[2] सर्वत्र—ख, ग, छ.

इत्याहेत्याहुः। तदपि मन्दम्; अस्यार्थस्याव्यवहितपूर्ववाक्येनैवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यात्। तच्च वाक्यम्—

"क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥"

इति; औरसपुत्रिकाकर्तव्यश्राद्धादिक्रियालोपो मा भूदिति तत्प्रतिनिधित्वेन क्षेत्रजादीनामभिधानात्। तस्मादस्य वाक्यस्य सम्योऽर्थो वक्तव्यः। स यथा—क्षेत्रजादयः क्षेत्रिकादीनामेव पुत्रा इति तत्तल्लक्षणवाक्यैरेव सिद्धे, औरसाद्यभावे प्रतिनिधीकार्या इति "क्षेत्रजादीन्" इत्यनेनोक्तम्। इदानीं बीजिनः सर्वथाप्यपुत्रत्वे न केवलं ते क्षेत्रिकादीनामेव; किंतु बीजिनोऽपीत्याह—यस्येति। यस्य ते बीजतो जातास्तस्यापि। नेतरस्य तु; तुशब्दोऽवधारणे। नेतरस्यैव क्षेत्रिकादेरिति; बीजिक्षेत्रिणोरुभयोरप्यपुत्रत्वे क्षेत्रजादय उभयोरपि पुत्रा भवन्तीत्यर्थः। यथाह **याज्ञवल्क्यः**—

"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥"

इति। ननु, अयमर्थः स्त्रीपुंधर्माभिधानेऽभिहित एव

"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च॥"

इत्यनेन। क्रियाभ्युपगमो नाम 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर्भविष्यति' इति परस्परसंप्रतिपत्तिः। बाढम्; क्षेत्रजस्यैव द्व्यामुष्यायणताभिधानायेदं वाक्यं प्रवृत्तम्। तत्र च क्रियाभ्युपगमो निमित्तम्। अत्र तु तदभावेऽपि उभयोरपुत्रत्वे दत्तकादीनां सर्वेषामेव द्व्यामुष्यायणत्वमुच्यत इति न पौनरुक्त्यम्; क्रियालोपादिति हेतोर्द्वयोरपि समानत्वात्; "अपुत्रेण परक्षेत्रे" इत्यत्रापुत्रतामात्रस्य द्व्यामुष्यायणतायां हेतुतादर्शनाच्च। तस्मात् बीजिनोऽप्यपुत्रत्वे यत्र क्वचनोत्पादितः पुत्रो भवतीति सिद्धम्। ननु,

"औरसः पुत्रिका बीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः।
पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः॥
दत्तः क्रीतः स्वयं दत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः।
यत्र क्वचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च॥
अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः।
पिण्डदोंऽशहरश्चेति युक्ता गुणवशात् स्थितिः॥"

इति **देवलेन** यत्र क्वचनोत्पादितो बीजजात् पृथगेवोक्तः[1]; तत् कथं यत्र क्वचनोत्पादितो बीजजत्वेन व्याख्यायत इति चेत्—मैवम्। क्रियाभ्युपगमादिति **मनु**वाक्यात् बीजक्षेत्रजाविति क्षेत्रजसाहचर्याच्च

[1] उपन्यस्तः—छ, ट.

यथोक्तसंविदोत्पादितो बीजजः पृथगुक्तः। संविदभावेऽपि बीजिनः सर्वथाप्यपुत्रत्वे दत्तक्रीतादीनामपि बीजिपुत्रत्वाभिधानाय यत्र क्वचनोत्पादितः साधारण्येनोच्यत इति न विरोधः। न चैवं द्वादशसंख्याविरोधः; यत्र क्वचनोत्पन्नस्य पारशवावान्तरभेदत्वेन स्वातन्त्र्याभावादिति वाच्यम्—द्वादशातिरिक्तस्यापि व्यभिचाराद्युत्पन्नस्य संभवात्; उपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकराच्च तद्भेदस्यैव द्वादशत्वप्रयोजकत्वादित्यलम्। अथवा यत्र क्वचनेत्यनेनानूढा शूद्रा विवक्षिता; तस्यां जातो द्वादशः पुत्र इति व्याख्येयम्; ऊढायामुत्पन्नस्यैवौरसत्वाभिधानात्। अत एव **मनुः**—

"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम्।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः॥"

इति। तथा "स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः" इत्यदायत्वमपि तस्यैवाह; ऊढायामुत्पन्नस्य "अंशं शूद्रासुतो हरेत्" इत्येकांशस्योक्तत्वात्॥ २७॥

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्॥ २८॥ स एव दायहरः॥ २९॥
स चान्यान् बिभृयात्॥ ३०॥

नन्वेषां प्रतिनिधित्वाविशेषे तुल्यकक्ष्यत्वमेवोचितम्; न तु द्वितीयादिकक्ष्यत्वमित्यत आह। एतेषां द्वादशानां मध्ये पूर्वः पूर्वः पूर्वपूर्वपठितः श्रेयान्। श्रेयोऽदृष्टविशेषः; तद्वत्त्वात् प्रशस्तः। नन्वेषां पौर्वापर्येणैवादृष्टविशेषः प्रत्यासत्तिरित्युक्तमेव; किमर्थमिदमुच्यते 'पूर्वः पूर्वः श्रेयान्' इति? सत्यम्; द्वेधा हि श्रेयस्त्वम्—अवयवप्रत्यासत्त्या विशुद्धजन्मना च। तत्र औरसपौत्रिकेययोः निमित्तद्वादशकसद्भावात् उभयथापि श्रेयस्त्वम्। क्षेत्रजादीनां सहोढान्तानां पञ्चानामवयवप्रत्यासत्त्यैव श्रेयस्त्वम्; दंपत्योरन्यतरावयवसंबन्धात्। न जन्मना; बीजक्षेत्रयोर्विपर्यासात्। दत्तकादीनां जन्मनैव श्रेयस्त्वम्; नावयवप्रत्यासत्त्या; उत्पन्नानामेव परिग्रहात्। तयोश्चावयवप्रत्यासत्तेरभ्यर्हितत्वमभिप्रेत्य क्षेत्रजादीनां पूर्वमुपन्यासः; तेषां पितृदाय इव बन्धुदायेऽप्यधिकारात्। यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"औरसः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः पौनर्भवः कानीनो गूढोत्पन्नश्चेति षट् पुत्रा बन्धुदायादाः" इति। चकारात् सहोढोऽपि; "अथ दायादबन्धूनां सहोढः प्रथमः" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। दत्तकादीनां तु तदभावात् अनभ्यर्हितत्वेन पश्चादुपन्यासः। यथाह **हारीतः**—"दत्तः क्रीतकोऽपविद्धः सहोढः स्वयमुपागतः सहसा[1]दृष्टश्चेत्यबन्धुदायादाः" इति। सहसा दृष्टः; कृत्रिमः। बन्धूनामपुत्रपितृव्यादीनां दायमाददतीति बन्धुदायादाः; न बन्धुदायादाः अबन्धुदायादाः। अयमर्थः—पत्न्याद्यभावे यदा भ्रातृपुत्रादीनां दायसंबन्धः प्राप्नोति, तदा ते औरसाद्याः सहोढान्ताः [2]सत्स्वेवापुत्रपितृव्यादिधनभाजो भवन्ति; न दत्तकाद्याः पञ्चेति। ते तु केवलं पितुरेव धनभाजो नान्येषाम्;

[1] दृष्टश्चेत्येवाबन्धु—ख, छ.

[2] सत्स्वेव पितृव्यादि—ख, छ.

"तेषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव तु" इति **देवल**स्मरणात् । सहोढे तु गुणागुणाभ्यां व्यवस्था । एवं **मनुगौतमा**द्युक्तक्रमस्यापि व्यवस्था ज्ञेया; "पिण्डदोंऽशहरश्चेति युक्ता गुणवशात् स्थितिः" इति तस्यैव स्मरणात् । यस्तु **गौतमीये** पुत्रिकापुत्रस्य दशमत्वेन पाठः, स विजातीये द्विषट्चतुर्थांशाभिधानात् समानजातीयौरससाम्यात् । तेषां च औरसोत्पत्तौ ज्यैष्ठ्यमपि न; "औरसे पुनरुत्पन्ने ज्यैष्ठ्यं तेषु न विद्यते" इति **देवल**स्मरणात् ॥ २८ ॥

श्रेयस्त्वस्य प्रयोजनमाह । यो यः श्रेयान् स पित्रादिदायहरः; न पापीयान् । श्रेयसोऽभावे तु पापीयानपि दायहरो भवति । यथाह **मनुः**—"श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति" इति ॥ २९ ॥

यदा श्रेयसो दायहरत्वं, तदान्येषां का गतिरित्यत आह । स पूर्वः पूर्वः औरसादिर्दायहरः अन्यान् क्षेत्रजादीन् बिभृयात्, अन्नाच्छादनेन पोषयेत् । इदं च औरसाद्यपेक्षयान्येषामत्यन्तनिर्गुणत्वे ज्ञेयम् । समगुणत्वे तु **मनुः**—

"षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥"

इति । अत्यन्तसमगुणत्वे तु तृतीयांशो **ब्रह्मपुराणे**ऽभिहितः—

"समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।
त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥"

इति । पुत्रिकौरससमवाये तु **मनुः**—

"पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

इति । औरसपौनर्भवादिसमवाये **ब्रह्मपुराणम्**—

"कृत्रिमः पञ्चभागं तु षड्भागं गूढसंभवः ।
सप्तांशं चापविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमांशभाक् ॥
नवभागं सहोढश्च क्रीतो दशममश्नुते ।
पौनर्भवस्त्वेकदशं द्वादशं स्वयमागतः ।
त्रयोदशमभागं तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्धनात् ॥"

इति । **हारीतः**—"विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात्; विंशं पौनर्भवाय ; एकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय ; अष्टादशं क्षेत्रजाय ; सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय ; इतरानौरसाय पुत्राय दद्युः" इति । एतौ च न्यूनाधिकौ भागौ औरसात् न्यूनाधिकगुणवशात् व्यवस्थाप्यौ । अत्यन्तगुणवत्त्वे पञ्चमोंऽशः ; "क्षेत्रजाद्याः सुताश्चान्ये

पञ्चषट्सप्तभागिनः" इति **बार्हस्पत्यात्** । अत्यन्तनिर्गुणत्वे तु भरणमात्रमित्युक्तमेव । यदा तु विशिष्टजन्मना श्रेयस्त्वं, तदा क्रमविशेषं विभागविशेषं चाहतुः **बृहस्पतिदेवलौ**—

"एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता द्वावेतावुत्तमौ स्मृतौ ॥
दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।
जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुताः स्मृताः ॥
क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ।
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥"

इति । अयमभिसंधिः—आनुपूर्व्यं प्रत्यासत्तिक्रमः । तस्माद्विशेषो जन्मादिशुद्धिविशिष्टः; पतितापतितोत्पन्नयोः पुत्रयोः पौत्रयोर्वा तुल्यायामपि प्रत्यासत्तौ विशुद्धोत्पन्नस्यैव पित्र्ये पैतामहे वा धनेऽधिकारदर्शनात् । एवं प्रत्यासत्तिविप्रकर्षेऽपि पुत्रभ्रातृपुत्रयोस्तथाविधयोः भ्रातृपुत्रस्यैव पितृव्यधनेऽधिकारः समर्थ्यते प्रत्यासत्त्या धनाधिकारवादिभिरपि । यद्येवं तर्हि मूलोक्तेष्वपि द्वादशपुत्रेषु तन्न्यायसंभवात् आस्तां प्रत्यासत्तिर्दूरे; विशुद्धजन्मनैव धनाधिकारः सिध्यतु । स्यादेवं यदि पाठक्रमप्रयोजकप्रत्यासत्तिमात्रेणैव धनाधिकारः कल्प्येत । अस्ति तु तत्रापि 'पूर्वाभावे परः परः' इति श्रौतक्रमविधायकं वचनम् । तस्मात् मूलोक्त**बार्हस्पत्य**योर्द्वयोरपि क्रमयोः श्रौतत्वात् विकल्प एव साधुः ; न पक्षद्वयं मिश्रीकृत्य विषयव्यवस्था । औरससमवाये सगुणसवर्णविषयमिदम् । निर्गुणास्तु सवर्णाश्चतुर्थांशभागिनः ;

"उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात् । औरसत्वेन [1]पुत्रिकापि गृह्यते । एतेन "तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत, चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तकः" इति **वासिष्ठं** व्याख्यातम् । द्व्यामुष्यायणभागे विशेषमाह **योगीश्वरः**—

"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥"

[1] पुत्रिकाप्यपि—ख, ग, छ.

इति । यदा तु परस्परसंविदा द्व्यामुष्यायण उत्पन्ने बीजिक्षेत्रिणोरन्यतरस्यौरस उत्पद्येत, तदा स्वस्वपितृधन-हरत्वमेवोभयोः; न तूभयांशहारित्वं द्व्यामुष्यायणस्येत्याह **मनुः**—

" यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरत् ॥ "

इति ॥ ३० ॥

अनूढानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ॥ ३१ ॥ पतित-क्लीबाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः[1] ॥ ३२ ॥ [2]रिक्थग्राहि-भिस्ते भर्तव्याः ॥ ३३ ॥

बिभृयादित्यनेनेतरपरिसंख्याप्राप्तौ अपवादमाह । स पूर्वः पूर्व औरसादिः, अन्येषामौरसानां चानूढानामसंस्कृतानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं जातकर्मादिविवाहान्तं कुर्यात् । यद्यपि प्रक्रमबलात् अनौरसानामेव भरणवत् संस्कारोऽपि गम्यते, तथापि कैमुतिकन्यायेनौरसेष्वप्यसौ सिध्यतीति ज्ञेयम् । तेन भरणेऽपि यावदंशप्रदानमर्थसिद्धमेव । यद्यपि अनूढानामित्युपक्रमस्यासंजातविरोधित्वेन बलवत्त्वात् उपसंहारस्थं संस्कारपदं विवाहपरमेव प्रतीयते, " वेदो वा प्रायदर्शनात् " इति न्यायात्; तथापि " असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः " इति **योगिवचने**नोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपेणैकवाक्यतयास्यापि तदर्थपरत्वमेव युक्तमिति । भ्रातुरुपक्रमे स्ववित्तानुसारेणेति वदता, भगिनीसंस्कारे विशेषो दर्शितः । स च ' अनूढाश्च दुहितरः ' इति वक्ष्यते ॥ ३१ ॥

यदुक्तं ' पूर्वः पूर्वः श्रेयान् दायहरः ' इति, अस्यापवादमाह । पतितो महापातकादिना । क्लीबो नपुंसको जात्या विकारेण वा । अचिकित्स्यरोगः भगंदरादिग्रस्तः । विकलः इन्द्रियैः, अन्धबधिरविग्रमूक-कुष्ठ्युन्मत्तकुणिपङ्ग्वादिः । तुशब्दात् आश्रमान्तरगतादीनां ग्रहणम् । एते भागहारिणो न भवन्ति । यथाह **वसिष्ठः**—" अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः " इति । **नारदोऽपि**—

" पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥ "

इति । **मनुदेवलौ**—

" सर्वे एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् । "
" मृते न पितरि क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धकाः ।
पतिताः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ॥ "

[1] रोगि for रोग—झ. [2] रिक्थभागतस्ते—ज.

इति । पतितादिषु चोद्देश्यगतत्वात् लिङ्गमविवक्षितम् । तेन च पत्नीदुहितृमात्रादीनां तथात्वे निरंशत्वं सिध्यति ॥ ३२ ॥

भागाभावे कथमेषां जीवनमित्यत आह । ये रिक्थग्रहणयोग्याः पुत्रादयो वक्ष्यमाणाः, तैस्ते क्लीबादयो भर्तव्याः । पतितस्य तु प्रायश्चित्तार्हतायां तत् कारयित्वांशो देयः । अनर्हतायां तु परित्याग एव; न तु भरणम्; " अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः पतिततज्जातवर्जम् " इति **बोधायन**स्मरणात् । अन्येषां त्वभरणे पातित्यम्;

" सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ "

इति **मनु**स्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवम् । भेषजादिना तु क्लीबत्वादेरप्यपगमे भागप्राप्तिरस्त्येव; अनंशत्व-निमित्तापगमात् ॥ ३३ ॥

[1]तेषां चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ॥ ३४ ॥ न तु पतितस्य ॥ ३५ ॥ पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ॥ ३६ ॥

क्लीबादीनामनंशत्वात् तत्पुत्राणामप्यनंशत्वप्राप्तावपवादमाह । तेषां क्लीबादीनामौरसाः पुत्रा भागं लभन्ते । चकारात् क्षेत्रजग्रहणम्; " औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः " इति **योगि**स्मरणात् । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः, अन्येषामौरस इति व्यवस्था जातिक्लीबे । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं रोगादिना क्लैब्योत्पत्तौ तु क्लीबस्याप्यौरससंभवात् ' तेषामौरसाः ' इत्यविशेषेणोपन्यासः । औरसक्षेत्रजग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् । यत्तु **देवलीये** " तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः " इति पुत्रसामान्योपादानं, तत् औरसक्षेत्रजपरमेव; उपसंहारन्यायात् । पुत्रग्रहणात् पत्नीदुहित्रोर्भरणमेव, न तु भागहारित्वमित्युक्तं भवति । यथाह **योगीश्वरः**—

" सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ "

इति ॥ ३४ ॥

तेषामित्यनेन पतितादीनां सर्वेषां प्राप्तावपवादमाह । पतितस्य तु औरसा अपि पातित्यावस्थोत्पन्नाः पुत्रा न भागहारिणः; तेषामपि पतितत्वात् । यथाह **वसिष्ठः**—" पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः " इति ॥ ३५ ॥

[1] तेषामेवौरसाः—ज, ठ.

के ते पतितोत्पन्नाः पतिता इत्यत आह। ब्रह्महत्यादिपतनीयकर्मकरणानन्तरमेव पातित्ये ये उत्पन्नाः पुत्राः, ते पातित्योत्पन्नाः पतिताः। न तु पातित्यात् पूर्वमपनीते वा पातित्ये ये उत्पन्नाः, ते पतिता इति। तेन च पातित्यावस्थोत्पन्नाः पतिता इत्यर्थः सिद्धः। एतेन "पतितोत्पन्नः पतितः" इति **वासिष्ठं** व्याख्यातम्। यद्वा, पतितस्यौरसाः पुत्रा न भागहारिणः; तर्हि के भागहारिण इत्यत आह। पतनीये कर्मणि कृते पातित्यावस्थायां तु नौरसा भागहारिणः। न त्वनन्तरोत्पन्नाः; अनन्तरः अव्यवहितः कनिष्ठो ज्येष्ठो वा भ्राता; तदभावे पूर्वोक्तः सपिण्डादिर्वा। तेन ये उत्पन्नाः क्षेत्रजा इति यावत्; ते तदीयं भागं लभन्ते, शुद्धावस्थोत्पन्नौरसाभावे। तत्सद्भावे तु पातित्यावस्थोत्पन्नः क्षेत्रजोऽपि न लभत एव ॥ ३६ ॥

[1]प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः ॥ ३७ ॥ तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे ॥ ३८ ॥ [2]अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः ॥ ३९ ॥

यदुक्तं 'यत्र क्वचनोत्पादितो दायहरः' इति, तस्य क्वचिदपवादमाह। प्रतिलोमासु वैश्यादिस्त्रीषु शूद्रादिभ्य उत्पन्ना आयोगवादयो वक्ष्यमाणाः शूद्रादिभ्यः पितृभ्यो भागं न लभन्ते। यत्तु "शूद्रापुत्रवत् प्रतिलोमासु" इति **गौतमीयं**, तत् "शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिना" इत्युपक्रान्तातिदेशात् शुश्रूषादिगुणोत्कृष्टप्रतिलोमजविषयम्। चकारात् अक्रमोढादीनां ग्रहणम्। यथाह **कात्यायनः**—

"अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति ॥"

इति। अक्रमोढात्र असवर्णा ग्राह्या; सवर्णासुतस्य रिक्थभाक्त्वात्। यथाह **स** एव—"अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः" इति। तथा प्रतिलोमप्रसूतासमुत्पन्नौरसोऽपि न दायभाक्,

"प्रतिलोमप्रसूता या तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक्।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं देयं तद्बन्धुभिर्मतम् ॥
बन्धूनामप्यलाभे तु पित्र्यं धनमवाप्नुयात्।
अपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥"

इति तस्यैव स्मरणात्। अत्यन्तं यावज्जीवम्। पित्र्यं पितुरार्जितम्। अपित्र्यं पित्रनुपार्जितम्; किंतु अपुत्रस्य पितृव्यादेर्लब्धम्। तत् बान्धवा एवाप्नुयुः; न तस्मै दद्युरित्यर्थः। द्वितीयश्चकारः पिण्डानधिकारसमुच्चयार्थः। तच्चानुपदमेव वक्ष्यते। इदं चाभागित्वं साक्षाद्वर्णोत्पन्नप्रतिलोमजानामेव। न प्रतिलोमजातिमात्रस्य; तस्य स्वस्वपितृदायहरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥

[1] This Sutra omitted in ख.

[2] This Sutra omitted in क, ज, ठ.

ननु क्लीबादिवत् सूतादीनामनंशत्वेऽपि तत्पुत्राणां क्लीबादिपुत्रवत् अंशभागित्वं स्यादित्यत आह। तेषां प्रतिलोमासु जातानां सूतादीनां ये पुत्राः, ते पितामहस्य क्षत्रियादेर्योऽर्थः, तस्मिन्नप्यभागिनः। तस्मात् प्रतिलोमासु जातानां पुत्राणां पौत्राणां च न वर्णिधनभाक्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं ते जीवेयुरित्यत आह। बहूनां विभज्यार्थग्राहित्वे सर्वेषां भरणकर्तृताबोधनायांशव्यपदेशः। अन्यथा यो यस्य रिक्थं गृह्णीयात्, स बिभृयादित्यर्थसिद्धमेव ॥ ३९ ॥

यश्चार्थहरः स पिण्डदायी ॥ ४० ॥ एकोढानामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र एव[1] ॥ ४१ ॥ भ्रातॄणामेकजातानां च ॥ ४२ ॥ पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ॥ ४३ ॥

रिक्थप्रसङ्गात् तुल्ययोगक्षेमस्यापि निर्णयमाह। यो यस्यार्थं रिक्थत्वेन गृह्णीयात्, स तस्मै पिण्डं श्राद्धमपि दद्यात्। द्वादशविधपुत्राभिप्रायमेतत्; तदुपक्रमेणैव "पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः" इति **योगि**स्मरणात्। पुत्राभावे तु धनग्रहणेनैव श्राद्धाधिकारं बोधयितुं साधारण्येन व्यपदेशः; "यो यस्याददीत स तस्मै श्राद्धं कुर्यात् पिण्डं च त्रिपुरुषं दद्यात्" इति **शङ्ख**स्मरणात् ॥ ४० ॥

तस्य क्वचिदपवादमाह। एकेन पुंसोढानां स्त्रीणामपुत्राणामप्येकस्याः सपत्न्याः यः पुत्रः, स सर्वासामपि पुत्रः, पुत्रकार्यकारी। अयमर्थः—मातृधनं दुहितृगामीति वक्ष्यति; पित्रोः श्राद्धाधिकारी पुत्र इति च। तत्र पुत्राभावे धनग्रहणनिमित्तको मातृश्राद्धाधिकारो दुहितॄणां प्राप्तः। तत् सपत्नीपुत्रे विधातुं पुत्रत्वेन तस्य व्यपदेश इति। एवकारोऽत्र पुत्रीकरणं व्यावर्तयति। यथा पत्न्यवयवारब्धः क्षेत्रजो भर्तुः पुत्रः, तथा भर्त्रवयवारब्धः सपत्नीपुत्रः पत्न्याः; दंपत्योरन्यतरावयवारब्धत्वेनैव पुत्रत्वसिद्धौ पुत्रीकरणानर्थक्यात्। यत्तु **बृहस्पतिना**,

"यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥
बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः।
एका चेत् पुत्रीणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥"

इति भ्रातृपुत्रधर्मातिदेशः सापत्नेऽभिहितः, सोऽपि प्रतिनिधित्वविषयः; न पुत्रीकरणविषयः; तस्य प्राप्तत्वात् ॥ ४१ ॥

[1] स पुत्र एव—ज.

सपत्नीन्यायं भ्रातृष्वप्यतिदिशति। एकजाताः सोदराः। तेषां भ्रातॄणामपुत्राणमप्येकस्य भ्रातुर्यः पुत्रः, स सर्वेषां पुत्रः पुत्रकार्यकारी। अयमर्थः

"अपुत्रस्य पितृव्यस्य यः पुत्रो भ्रातृजो भवेत्।
स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम्॥
पार्वणं तेन कार्यं स्यात् पुत्रवद् भ्रातृजेन तु।
पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषान् पूर्ववदुच्चरेत्॥"

इति **स्मृत्यन्तरे**ऽप्युक्तः। तथा **मार्कण्डेयो**ऽपि—

"पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृसंततिः।
सपिण्डसंततिर्वापि क्रियार्हा तृपजायते।
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्॥"

इति सर्वाभावे स्त्रीणामधिकारमाह। एतेन,

"अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता।
पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च॥"

इति **वृद्धमनु**वाक्यं व्याख्यातम्; सर्वाभावं एव तदधिकारबोधनात्। यद्वा अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधौ क्रियमाणे भ्रातृपुत्र एवादौ प्रतिनिधिः कार्य इत्येतदर्थकमिदं वाक्यं व्याख्येयम्; यथाश्रुतार्थनिर्वाहाभावात्। तथाहि— न तावत् पुत्राभावे दायाधिकारो भ्रातृपुत्रस्य; "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुताः" इति तस्य पञ्चमस्थानपाठात्। नापि पिण्डाधिकारः; "पत्नी भ्राता भ्रातृजश्च" इति तृतीयस्थानपाठात्। तस्मात् यथोक्त एवार्थोऽस्य सभ्यः। अयं चापरो विशेषः—यदेकोऽप्यसावनेकैः भ्रातृभिः पुत्रीकार्य इति; **मनुना**—

"भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥"

इत्यत्र '**तेन पुत्रेण**' इत्येकत्वनिर्देशात्। **कालिकापुराणे** उभाभ्यामपि वेतालभैरवाभ्याम्,

"एकमेव करिष्ये वो नन्दिनं चेत्यभाषताम्।
ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः॥
तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम्।
तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम्॥"

इत्यादिना एकस्यैव सुवेशस्य पुत्रीकरणलिङ्गदर्शनाच्च। विवृतं चैतत् **पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां दत्तकमीमांसायां** चास्माभिरिति नेह प्रतन्यते॥ ४२॥

'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' इत्यस्यापवादान्तरमाह। पितुर्निर्धनत्वेन स्वस्य निःस्पृहत्वेन वा यः पुत्रः पितृधनं न लभते, सोऽपि पित्रे पिण्डं दद्यात्। अनेन पुत्रत्वमेव पिण्डदाने प्रयोजकम्, न धनग्रहणम्; अन्येषां तु संबन्धसाम्येऽप्यपवादाभावे तदेव प्रयोजकमित्युक्तम्॥ ४३॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा॥ ४४॥
ऋणमस्मिन्[1] संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्॥ ४५॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्॥ ४६॥
[2]पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
[3]दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं संतारयति पौत्रवत्[4]॥ ४७॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चदशोऽध्यायः

पुत्रपदनिर्वचनव्याजेन तत्रोपपत्तिमाह। मृतस्य प्रेतावस्थायां क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभवः पुन्नामा नरकः। ततः पिण्डोदकदानादिना सुतो यस्मात् पितरं त्रायते, तस्मात् पुत्र इति स्वयमेव स्वयंभुवा वेदेन प्रोक्तः। अनेन पुत्रानुत्पादने पुन्नरकप्राप्तिर्दर्शिता। तेन पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यत्वं सिध्यति। तथाच **श्रुतिः**— "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति। नरकात् त्राणं च पिण्डदानादिनैवेत्युक्तं **स्मृत्यन्तरे**—

"जीवतोर्वाक्यकरणान्मृताहे भूरिभोजनात्।
गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता॥"

इति॥ ४४॥

तमेव वेदमुदाहरति। जातस्य पुत्रस्य जीवतो मुखं यदि पिता पश्येत्, तदा अस्मिन् पुत्रे स्वीयं पित्र्यमृणं संनयति संक्रामयति। तावतैव स्वयं पितृऋणान्मुच्यत इति यावत्। यथाह **वसिष्ठः**— "विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणैः ऋणवान् ब्राह्मणो जायत इति यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इत्येष वा अनृणो यज्वा यः पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति" इति। मृतश्चामृतत्वं मोक्षं च गच्छति।

[1] अस्मै—ठ.
[2] पुत्रदौहित्रयोः—ज, ठ.
[3] दौहित्रोऽपुत्रिणं यस्मात् संतारयति पुत्रवत्—ठ.
[4] पुत्रवत्—ज, ठ.
[5] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे पुत्रविशेषप्रकरणं पञ्चदशम्—ज, ठ.

प्रतिबन्धकीभूतऋणापगमात् मोक्षाधिकारी भवति; "प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यामित्यपि निगमो भवति" इति **वसिष्ठस्मरणात्** ॥ ४५ ॥

वंशकरपुत्रोत्पत्तौ फलविशेषमाह। पुत्रेणेन्द्रादिलोकान् जयति। पौत्रेण तेषामेवानन्त्यं चिरस्थायिताम् अश्नुते प्राप्नोति। पुत्रस्य पौत्रेण स्वस्य प्रपौत्रेण ब्रध्नस्य सवितुः विष्टपं लोकं प्राप्नोति। दायभागप्रकरणे एतस्याभिधानं पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य, तदभावे पौत्रस्य, तस्याप्यभावे प्रपौत्रस्य च दायभाक्त्वमिति दर्शयितुम्। तच्चाग्रे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे दौहित्रस्य तत्कार्यकारितामाह। पौत्रदौहित्रयोरिह लोके विशेषसत्त्वेऽपि परलोके विशेषो नास्ति; तुल्योपकारजनकत्वात्। तमेव दर्शयति। यतः पौत्रवदेव दौहित्रोऽपि अपुत्रं मातामहं संतारयति नरकादुद्धरत्येव। अस्य च दायभागप्रकरणे पिण्डप्रस्तावेऽभिधानं पुत्रपौत्राद्यभावे दौहित्रस्य धनसंबन्धं पिण्डसंबन्धं च प्रतिपादयितुम्[1]। तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

> "अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः।
> पूर्वेषां च स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥"

इति। इदं च न पुत्रिकापुत्रविषयम्; पुत्रिकापुत्रत्वेन पौत्रत्वव्यपदेशाविरोधात्। तस्मात् अपुत्रीकृतदुहितृसुतस्यापि मातामहधनसंबन्धोऽस्तीत्यनेन बोध्यते। अत एव **मनुः**—

> "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्।
> पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम् ॥"

इत्युभयदुहितृसुतस्य मातामहधनसंबन्धं दर्शयति। स च पत्नीदुहित्रभावे इति च वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चदशोऽध्यायः

[1] प्रतिपादयति—ट.

षोडशोऽध्यायः

समानवर्णासु [1]पुत्राः सवर्णा भवन्ति ॥ १ ॥ अनुलोमासु [2]मातृसवर्णाः ॥ २ ॥

एवं मुख्यगौणसुतान् विभज्य गौणा लक्षिताः। सांप्रतं षोडशेऽध्याये मुख्यसुतान् तदवान्तरभेदं च लक्षयति। भर्त्रपेक्षया समानवर्णासु। इदमुपलक्षणम्; तेन प्रशस्तविवाहोढासु अक्षतयोनिषु असमानार्षगोत्रासु असपिण्डासु यवीयसीषु भ्रातृमतीषु चेत्यपि द्रष्टव्यम्। तासु भर्त्रा जनिताः पुत्रा मातृपितृसमानवर्णा भवन्ति। यथाह **बौधायनः**—"एतानार्यस्य विवाहानाहुः। एतैः संस्कृतायामुत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति, नान्ये" इति। एतान् ब्राह्मादींश्चतुरः। आर्यस्य त्रैवर्णिकस्य। आर्यग्रहणात् शूद्रस्य विवाहान्तरोढायामपि जातस्य सवर्णत्वं भवति; न त्वनूढायाम्। **मनुरपि**—

> "सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु।
> आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥"

इति। आनुलोम्यं यवीयस्त्वं कन्यायाः। न तु वर्णानुलोम्यम्; तस्य जात्यन्तरापादकत्वात्। तेनावरात् ज्यायस्यामुत्पन्नस्य न वर्णतेति। सगोत्रादिषु तु चण्डालत्वमेव स्मर्यते—

> "आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः।
> सगोत्रोढासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥"

इति। भ्रातृमतीत्वं "भ्राता लाजानावपति" इति लाजावापे भ्रातुः कर्तृत्वेन तदभावे होमवैगुण्येन संस्कारानुत्पत्तेरावश्यकम्। न च भ्रातृस्थानीयेन तत्साद्गुण्यम्; तस्याप्यभावे वैगुण्यतादवस्थ्यात्। एतेन कानीनसहोढपौनर्भवगूढोत्पन्नकुण्डगोलकानामसवर्णत्वमुक्तं भवति; ब्राह्मण्यादिजातेः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्; अन्यथा जातिविवेकशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्[3]। न चाभिव्यञ्जकनिरूपणाय तत्; तावताप्यलौकिकत्वसिद्धेः, [4]यूपाहवनीयादिवत्। न च जन्यजनकभाव एवाभिव्यञ्जकः; स च [5]मातुः प्रत्यक्ष एवेति वाच्यम्; तावन्मात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन जन्यजनकयोरपि ब्राह्मण्यादिविशेषणाभ्युपगमात्। तज्ज्ञानं न मातुरपि प्रत्यक्षेण।

[1] सर्वे पुत्राः—ज, झ, ठ. [2] मातृवर्णाः—ठ. [3] नर्थक्यापातात्—ख, ग, छ.
[4] यूप omitted in ख, ग, छ. [5] मानुष—ख.

नापि शब्देन; प्रत्यक्षाधीनत्वात् तस्येति तस्यापि प्रत्यक्षत्वासिद्धेः। एवं च स्त्रियाः स्वजातिः पुरुषजातिर्वा यदि न प्रत्यक्षा, तदा कथमिव स्वपुत्रजातिः प्रत्यक्षा स्यात्? तस्मात् शास्त्रजन्यानुभवमूलकानादिस्मरणपरंपराप्रमाणिकैव ब्राह्मण्यादिजातिरिति साधु मन्यताम्। वस्तुतस्तु 'ब्राह्मण्यमलौकिकम्, लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाभावात्, आहवनीयादिवत्' इत्यनुमानादेवालौकिकम्। तत्र यद्यपि गमनभोजनादिकारित्वं ब्राह्मणस्याप्यस्ति, तथापि तत् न ब्राह्मण्यपुरस्कारेण, किंतु प्राणित्वादिनैव; ताद्रूप्येण त्वलौकिकक्रियायामेव साधनत्वात्। यत्रापि 'ब्राह्मणाः शतं दण्ड्याः' इत्यादिदुष्टराजादेशादौ ब्राह्मण्यमेव दण्डप्रयोजकम्, तत्राप्यर्थपदेन तन्निवृत्तिः; तस्य बलवदनिष्टानुबन्धीष्टार्थत्वात्। न च दण्डनमर्थवती क्रिया; दोषश्रवणात्। अनिष्टातिरिक्ता तु सर्वापीष्टक्रिया सामान्यविधिनार्थवत्येवेति न काप्यसिद्धिः। अत एव **वसिष्ठः**—"प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषात्" इत्युक्त्वा "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यपि निगमो भवति" इत्याह। एवं क्षत्रियत्वाद्युन्नेयमित्यलं प्रपञ्चेन। विशेषस्तु **मिताक्षरटीकायां प्रमिताक्षरायाम्** अस्मत्कृतायामवगन्तव्यः ॥ १ ॥

सवर्णापदव्यावर्त्यमाह। ब्राह्मणादीनामनुलोमाः क्षत्रियादयः। तासु तेभ्यो जाताः मातृसवर्णाः पुत्रा भवन्ति। मातृसवर्णत्वं तत्तद्वर्णधर्मप्राप्त्यै; "ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव। क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव। वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव" इति **शङ्खस्मरणात्**। न तु तत्तद्वर्णप्राप्त्यै; जात्यन्तरस्मरणात्। यथाह **योगीश्वरः**—

"विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।
वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥"

इति। **गौतमस्तु** अन्यथाह—"अनुलोमा अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिषाददौष्यन्तपारशवाः" इत्यादि। अस्यार्थः—ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया; तस्यां तस्मात् सवर्णः। क्षत्रियस्य वैश्या; तस्यां तस्मादम्बष्ठः। वैश्यस्य शूद्रा; तस्यां तस्मादुग्रः। ब्राह्मणस्यैकान्तरा वैश्या; तस्यां तस्मान्निषादः। क्षत्रियस्य शूद्रा; तस्यां तस्मात् दौष्यन्तः। ब्राह्मणस्य द्व्यन्तरा शूद्रा; तस्यां पारशव इति। एताभ्यां **योगिगौतमवाक्याभ्यां** ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां संज्ञाविकल्पोऽभिहितः। स यथा—मूर्धावसिक्तसवर्णौ, अम्बष्ठनिषादभृज्यकण्ठाः, निषादपारशवौ, माहिष्याम्बष्ठौ, उग्रदौष्यन्तयवनाः, करणोग्रौ चेति। अस्मादेव च वैरूप्यात् मूले संज्ञानभिधानमिति न न्यूनता। अनुलोमानामपि पितृसवर्णत्वं क्वचिदाह **योगीश्वरः**—

"जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥"

इति। जातयः मूर्धावसिक्ताद्याः। तासामुत्कर्षः ब्राह्मणत्वादिवर्णप्राप्तिः; स सप्तमे; अपिशब्दात् षष्ठे पञ्चमे वा युगे स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वे भवति। यथा—ब्राह्मणेनोढायां[1] शूद्रायामुत्पादिता निषादी। सा ब्राह्मणेनोढा कन्यां जनयति। सापि ब्राह्मणेनोढा कन्यान्तरम्। इत्येवं सप्तमी शुद्धमष्टमं ब्राह्मणं जनयति। एवमम्बष्ठी षष्ठी सप्तमम्। एवं मूर्धावसिक्ता पञ्चमी षष्ठम्। एवमन्यत्र ज्ञेयम्। तथा शूद्रवृत्त्या जीवन् ब्राह्मणो यं जनयति, सोऽपि तया वृत्त्या जीवन् अन्यम्, इत्येवं सप्तमे द्वन्द्वे जातोऽष्टमः शूद्र एव भवति। एवं वैश्यवृत्त्या षष्ठे द्वन्द्वे सप्तमो वैश्यः। एवं क्षत्रियवृत्त्या पञ्चमे द्वन्द्वे षष्ठः क्षत्रिय इति। तथा मूर्धावसिक्तः क्षत्रियायां पुत्रं जनयति; सोऽपि क्षत्रियायां पुत्रान्तरम्; इत्येवं पञ्चमे द्वन्द्वे षष्ठः क्षत्रिय एव। एवम् अम्बष्ठो वैश्यामूढ्वा षष्ठे द्वन्द्वे सप्तमं वैश्यम्। एवं निषादः शूद्रामूढ्वा सप्तमे द्वन्द्वे अष्टमं शूद्रमेवेत्यपि ज्ञेयम्, "वर्णान्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन पञ्चमेनाचार्याः" इति **गौतमस्मरणात्** ॥ २ ॥

प्रतिलोमास्त्वार्यविगर्हिताः ॥ ३ ॥ तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः ॥ ४ ॥ पुल्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम् ॥ ५ ॥ चण्डालवैदेहकसूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः ॥ ६ ॥ [2]संकरसंकराश्चासंख्येयाः ॥ ७ ॥

तस्यैव व्यावर्त्यान्तरमाह। शूद्रादीनां प्रतिलोमा वैश्यादयः। तासु तेभ्यो जाता आर्यविगर्हिताः त्रैवर्णिकबाह्याः शूद्रसधर्माण इत्यर्थः। अनेनानुलोमजानां द्विजधर्मत्वमुक्तम्। यथाह **मनुः**—

"[3]सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः।
शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥"

इति। अपध्वंसो व्यभिचारः। तेन कानीनादीनां शूद्रसधर्मत्वमेव। **गौतमस्तु** शूद्रायामनुलोमजस्याप्यधर्मत्वमाह—"प्रतिलोमात्तु धर्महीनः शूद्रायां च" इति। प्रतिलोमजेष्वपि विशेषं **स** एवाह—"असमानायां तु शूद्रात् पतितवृत्तिः" इति। असमाना वैश्यादिः; तस्यां शूद्रोत्पन्नः आयोगवादिः पतितवत् भवति। एतेन वैश्यादुत्पन्नस्य प्रतिलोमजस्य न पतितवृत्तिः; अपि तु शूद्रसधर्मत्वमिति ॥ ३ ॥

तानेव संज्ञापूर्वकं लक्षयति। तत्र षण्णां प्रतिलोमजानां मध्ये शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नः पुत्र आयोगवसंज्ञो भवति [4]वैदेहक इति वा ॥ ४ ॥

क्षत्रियायां वैश्यादुत्पन्नः पुल्कसः मागध इति वा धीवर इति वा। शूद्रादुत्पन्नो [5]मागधः वैदेहक इति वा पुल्कस इति क्षत्तेति वा ॥ ५ ॥

1 ऊढायां omitted in ख, छ.
2 संकरिणः—क; संकरिणाम्—ठ.
3 सजातिजात्यन्तरजाः—ग.
4 वैदेहक इति वा omitted in ग.
5 वैदेहकः मागधः—ख, ग.

ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः। वैश्यादुत्पन्नो वैदेहकः क्षत्तेति वा मागध इति वा। क्षत्रियादुत्पन्नः सूत इति। यथाह **गौतमः**—"प्रतिलोमाः सूतमागधायोगवक्षत्तृवैदेहकचण्डालाः" इति। अस्यार्थः—"अनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः" इत्यनुवर्तते। तेन क्षत्रियस्यानन्तरा ब्राह्मणी; तस्यां तस्मात् सूतः। वैश्यस्य क्षत्रिया; तस्यां तस्मान्मागधः। शूद्रस्य वैश्या; तस्यां तस्मादायोगवः। वैश्यस्यैकान्तरा ब्राह्मणी; तस्यां तस्मात् क्षत्ता। शूद्रस्य क्षत्रिया; तस्यां तस्मात् वैदेहकः। शूद्रस्य द्व्यन्तरा ब्राह्मणी; तस्यां तस्मात् चण्डाल इति। मतान्तरेण स एव सवर्णानुलोमजप्रतिलोमजानां संज्ञान्तरमाह—"ब्राह्मण्यजीजनत् पुत्रान् वर्णेभ्य आनुपूर्व्या ब्राह्मणसूतमागधचण्डालान्। तेभ्य एव क्षत्रिया मूर्धावसिक्तक्षत्रियधीवरपुल्कसान्। तेभ्य एव वैश्या भृज्यकण्ठमाहिष्यवैश्यवैदेहकान्। पारशवयवनकरणशूद्रान् शूद्रेत्येके" इति। आनुपूर्वी वर्णक्रमः। न त्वानुलोम्यम्। **योगीश्वरोऽपि**—

"ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा।
शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥
क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तारमेव च।
शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्॥"

इति॥ ६॥

वर्णसंकरवत् संकीर्णसंकरा अप्यभ्युपेयाः[1]। तदनभिधाने निमित्तमाह। संकरेषु अनुलोमजेषु प्रतिलोमजेषु च वर्णेभ्यः पुनरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन च जाताः, ते संकरसंकराः। तथा संकराणामनुलोमजानां प्रतिलोमजानामानुलोम्येन प्रातिलोम्येन च परस्परं ये संकराः, ते असंख्येयाः; अनन्तत्वात्। यथाह **मनुः**—

"ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कसः।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै [2]कुक्कुटकः स्मृतः॥
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते॥"

इत्यादि। तेषामप्यानुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यामुत्पत्तौ उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ; "पूर्ववच्चाधरोत्तरम्" इति योगिस्मरणात्॥ ७॥

[1] अभिधेयाः—ग, छ.

[2] कुक्कुटकः—छ, झ.

रङ्गावतरणमायोगवानाम्॥ ८॥ व्याधता पुल्कसानाम्॥ ९॥ स्तुतिक्रिया मागधानाम्॥ १०॥ वध्यघातित्वं चण्डालानाम्॥ ११॥ स्त्रीरक्षा तज्जीवनं[1] च वैदेहकानाम्॥१२॥ अश्वसारथ्यं सूतानाम्॥ १३॥

प्रतिलोमजानां वृत्तीराह। रङ्गावतरणं मल्लविद्या, नृत्यशिक्षा च। सा आयोगवानां वृत्तिः। "त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" इति **मनुः**। त्वष्टिः काष्ठादितक्षणम्॥ ८॥

व्याधता आरण्यपशुहिंसनम्। पुल्कसानामिति तत्समानधर्मणामन्येषामप्युपलक्षणम्। यथाह **मनुः**—

"मेदान्ध्रचञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्।
क्षत्त्रुग्रपुल्कसानां च बिलौकोवधबन्धनम्॥"

इति। निषादाद्वैदेह्यां कारावरश्चर्मकारविशेषः। कारावरायां वैदेहान्मेदः। निषाद्यामन्ध्रः। ब्राह्मणात् वैदेह्यां जातः चञ्चुः। बन्दिस्त्रियां जातो [2]मद्गुः। क्षत्रियेण शूद्रायां जातो वन्दीति **बोधायनोक्तं** वेदितव्यम्॥ ९॥

स्तुतिक्रिया सदसद्गुणकीर्तनं मागधानां वृत्तिः। "मागधानां वणिक्पथः" इति **मनुः**। वणिक्पथो वाणिज्यम्॥ १०॥

वध्यानां चौरादीनां घातनं चण्डालानां वृत्तिः। बहुवचनात् श्वपचानां च। यथाह **मनुः**—
"चण्डालश्वपचनां च" इत्युपक्रम्य,

"अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः।
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्यां चाभरणानि च॥"

इति॥ ११॥

स्त्रीणां नर्तक्यादीनां रक्षा पोषणादि। तज्जीवनं तदुपार्जितद्रव्यजीवनं च वैदेहकानां वृत्तिः। अन्तःपुररक्षेत्यन्ये॥ १२॥

अश्वानां दमनयोजनादिशालिहोत्रज्ञानं रथसारथ्यं च सूतानां वृत्तिः॥ १३॥

चण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति[3] विशेषः॥ १४॥ सर्वेषां च [4]समानजातिभिर्विवाहः॥ १५॥ स्वपितृवित्तानुहरणं च॥ १६॥

[1] तज्जातजीवनं—ज.
[2] मण्डुः—ग.
[3] धावनमिति—ठ.
[4] समानजातिमिश्र—क.

चण्डालेषु विशेषमाह। बहुवचनात् श्वपचादीनां ग्रहणम्। तेषां ग्रामात् बहिर्निवासः। शववस्त्राणां धारणमिति प्रतिलोमजानां मध्ये चण्डालादीनां विशेषः[1]। विशेषग्रहणात् भिन्नभाण्डभोजनादयोऽन्ये धर्मा अभ्यनुज्ञायन्ते। यथाह **मनुः**—

"चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रजायते॥
वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ।
चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्॥
आहिण्डको निषादेन वैदेह्यामेव जायते।
चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्॥
पुल्कस्यां जायते पापः सदा सुजनवर्जितः।
निषादस्त्री च चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्॥
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः॥
रात्रौ न विचरेयुश्च ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयुः कार्यार्थं [2]चिह्निता राजशासनैः॥"

इति। अपपात्राः; संस्कृतमपि एषां पात्रमन्यैर्न प्रयोज्यम्। परिव्रज्या अटनं सर्वेषां प्रायो विशेषः। राजशासनं राजादिष्टं चिह्नं कर्णे कपर्दिकादिबन्धनम्॥ १४॥

तद्धर्मानाह। आयोगवादीनां षण्णामपि तत्समानधर्मणामन्येषां च स्वस्वसमानजातिधर्मैः सह विवाहादिव्यवहारः; नोत्तमैः। यथाह **मनुः**—

"नैतैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥"

इति॥ १५॥

'प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः' इत्यस्यापवादमाह। सर्वेषामपि प्रतिलोमजानां स्वस्वपितृद्रव्यांशभागित्वमस्ति। पितृपदेनैव सिद्धौ स्वपदं स्वसमानजातिधर्मे पितरमाह; न विजातिधर्मम्। तेन साक्षात् वर्णजानां प्रतिलोमजानां न वर्णवित्तानुहरणमिति सिध्यति॥ १६॥

[1] विशेषः omitted in ख. [2] विहिताः—ग, छ.

**संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः॥ १७॥
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।
स्त्रीबालाद्यवपत्तौ[1] च बाह्यानां सिद्धिकारणम्॥ १८॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ षोडशोऽध्यायः

यदुक्तं 'प्रतिलोमास्त्वार्यविगर्हिताः' इति तत्र विगर्हार्थं ज्ञानोपायमाह। या एता वर्णानां संकरे आयोगवादयो जातयः मातापितृभ्यां प्रदर्शिताः, ताः प्रच्छन्नाः गूढोत्पन्नाः, प्रकाशाः प्रकटोत्पन्ना वा स्वस्वकर्मभिरेव वेदितव्याः; शुक्रशोणितानुपातिनो जातिधर्मस्य बलवत्त्वात्। यथाह **मनुः**—

"वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्।
पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा।
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति॥"

इति॥ १७॥

तेषामदृष्टसाधनं धर्ममाह। गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतमस्यापि त्राणार्थम् अनुपस्कृतः दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः बाह्यानां सिद्धिकारणं स्वर्गापवर्गहेतुः; न त्वन्यत्, विना सामान्यधर्मात्। यथाह **योगीश्वरः**—

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्॥"

इति॥ १८॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मज[4]श्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डि**तात्मजश्री**नन्दपण्डित**कृतौ [2]**श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां वैजयन्त्यां षोडशोऽध्यायः

[1] स्त्रीबालानां विपत्तौ वा—क; स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च—ज.
[2] वैष्णवे षोडशोऽध्यायः—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे संकरधर्मप्रकरणं षोडशम्—ज, ठ.
[3] श्रीमहाराज to पण्डितकृतौ omitted in ख, ग, [4] श्री omitted in ग.

सप्तदशोऽध्यायः

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा [1]स्वयमुपार्जितेऽर्थे ॥ १ ॥

एवमध्यायद्वयेन मुख्यगौणसुतान् विभज्य लक्षयित्वा, सांप्रतं तेषां विभागं वक्तुं सप्तदशेन प्रक्रमते। तत्र साधारणस्य धनस्य विशेषेण भजनं विभागः। साधारणं चानेकस्वामिकम्। स्वत्वं च लौकिकमपि पुत्रादीनां जन्मनैव; "[2]उत्पत्त्यैवार्थे स्वामित्वालभेतेत्याचार्याः" इति **गौतमीयात्**। पत्नीस्नुषादीनां तु पाणिग्रहणेन; "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु, तथा द्रव्यपरिग्रहेषु च" इत्याप**स्तम्बीयात्**। भ्रातृपुत्रादीनां तु स्वामिसंबन्धेन; "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति लिङ्गात्। तदपि द्विविधम्—सप्रतिबन्धम्, अप्रतिबन्धं च। तत्राद्यं पत्नीदुहित्रादीनाम्; पुत्रेण प्रतिबन्धात्। अन्त्यं पुत्रादीनाम्; क्वचित् पुत्रेच्छयापि विभागात्। विशेषश्चासाधारण्यम्; तेन भजनं ज्ञानमिच्छा वा। तच्च विद्यमाने पित्रादिधने 'इदं तव, इदं मम' इत्याकारकम्। अकिंचनतायां तु 'त्वया अद्यारभ्य यदर्थार्जनं तत् तवैव। मया यदर्थार्जनं तन्ममैव' इति। एवं चासंनिहितेऽपि धने ज्ञानादिविशेषो विभागः सिध्यति। द्रव्यपृथक्करणस्य तत्त्वे, तत् संनिहिते धने। अकिंचनतायां च विभागोऽसिद्धः।

तदस्मिन् विभागे कर्तृकालप्रकारमाह। पितेति कर्तृनिर्देशः। स च पुत्रपौत्राद्युपलक्षणम्। तच्च यथाप्रदेशं वक्ष्यते। चेदिति इच्छारूपकालनिर्देशः। स चान्येषामप्युपलक्षणम्। यथाह **गौतमः**— "ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजेरन् निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति" इति। **नारदोऽपि**—

"मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च।
निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥"

इति। नैमित्तिककालमाह **शङ्खः**—"अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि च" इति। रोगः क्रोधादेरुपलक्षणम्। यथाह **नारदः**—

"व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥"

[1] स्वयमुपात्ते—क, झ, ठ.

[2] उत्पन्ने वार्थे—ग, छ.

इति। अन्यथाशास्त्रकारी विधिनिषेधातिक्रमकारी। उक्तनिमित्ताभावे न पुत्रेच्छया विभागः। यथाह **देवलः**—

"पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम्।
अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥"

इति। **मनुरपि**—"अनीशास्ते हि जीवतोः" इति। साहित्यमविवक्षितम्; "अस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातर्यप्येवम्" इति शङ्खस्मरणात्। मातरि जीवन्त्यां यदस्वातन्त्र्यं तत् मातृधन एव; न पितृधने। अन्यथा "पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्" इत्यादि विरुध्येत। एवं विभागकर्तृकालयोरनेकत्वेऽपि यदा पितैव पुत्रान् विभजेत्, तदा तस्य स्वार्जितार्थविभागे स्वेच्छैव नियामिका। अयमर्थः— यदि पिता कस्यचित् पुत्रस्य गुणवत्तया बहुकुटुम्बितया अशक्ततया वा किंचिदधिकं दित्सति, तदा स्वेच्छया दद्यात्। न पुत्रान्तरसंमत्यपेक्षा तत्र स्वार्जितार्थस्य। कारणं विना तु न दद्यात्;

"जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत्।
निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात् कारणं विना ॥"

इति **कात्यायनीयात्**। स्वोपार्जितं पैतामहस्यापि नष्टोद्धृतस्योपलक्षणम्। यथाह **बृहस्पतिः**—

"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्।
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात् ॥"

इति। अत्रोभयत्रापि "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्" इति शेष इति वक्ष्यते। अत एव तादृग्विधविभागापालने पुत्रा दण्ड्या इत्याह **स** एव—

"समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः।
तथैव तैः पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥"

इति। न चोद्धारवैषम्याभिप्रायमेतत्, तस्यैव [1]शास्त्रीयत्वेन धर्म्यतया अलङ्घनीयत्वौचित्यादिति वाच्यम्; स्वार्जिते पितुरैच्छिकवैषम्यस्यापि शास्त्रीयत्वेन धर्म्यत्वात्। अत एव **नारदः**—

"पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥"

इति शास्त्रीयोद्धारविभागात् ऐच्छिकं विषमविभागं पृथगेवाह। तस्यैव चालङ्घनीयतामप्याह **स** एवाह—

"पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः।
तेषां स एव धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥"

[1] पालनीयत्वेन—ग, छ.

इति; पितामहाद्यार्जिते पितुः प्रभुत्वाभावात्। ननु "जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्" इति **आपस्तम्बेन** समविभागाभिधानात् कथमयमैच्छिको विभागः प्रतिपाद्यत इति चेत्; सत्यम्; तस्य सामान्यरूपत्वेन स्वार्जितातिरिक्तपैतामहसहोत्थानार्जितधनविषयत्वेनापि संभवात्; यद्वा तस्योद्धारविभागनिषेधकत्वेनैच्छिकविभागनिषेधकत्वाभावात्। तथाहि—**आपस्तम्बेनैव** सममिति स्वमतमुक्तम्। "ज्येष्ठो दायाद इत्येके। देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य। रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे। अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके" इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागमुक्त्वा "तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्" इति स एव निराकृतः। यदपि "मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते" इति समविभागसाधकं विषमविभागबाधकं चोक्तम्, तदपि "नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदः" इत्यनेन निराकृतं तेनैव। एतेन **कात्यायनीय**मपि पूर्वार्धं व्याख्यातम्। उत्तरार्धं तु इच्छाया निरङ्कुशतानिराकरणाय; "यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रम्" इति श्रुतेरिति सर्वमनवद्यम्। एतेन

"विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान्।"
"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः।"

इति **याज्ञवल्कीयमपि** वचनद्वयं व्याख्यातम्। यत्तु "इच्छया विभजेत् सुतान्" इत्यत्र **मिताक्षरायाम्** इच्छायाः[1] स्वातन्त्र्येण विभागप्रकारनिमित्तत्वमपह्नुत्य उद्धारविभागसमविभागविषयत्वमेव नियमितं, तत् **विष्णुबृहस्पतिकात्यायननारदा**दिभिस्तत्र तत्र स्वतन्त्रैच्छिकविभागप्रतिपादनेन विरोधात् चिन्त्यम्। स्वार्जित इत्यनेन पितामहार्जिते पित्रार्जिते वा न विषमो विभाग इत्युक्तम्;

"द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥"

इति **बृहस्पति**स्मरणात्;

"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह।
न तत्र विषमं भागं पिता दद्यात् कथंचन॥"

इति **मनु**स्मरणात्। उत्थानं धनार्जनम्। सह; पित्रेति वक्तव्यम्; अन्यथा केवलपुत्रार्जिते पुत्रेच्छयैव विभागात् पितेत्यसंगतं स्यात्। स्वेच्छयेत्यनेनोद्धारविभागे वैषम्यं नेत्युक्तम्; तस्य शास्त्रीयत्वेनैच्छिकत्वाभावात्। स्वपदेन च पुत्रेच्छया वैषम्यं निरस्तम्; "अनीशास्ते हि जीवतोः" इति **स्मरणात्**; "पितरि जीवति पुत्राणामर्थदानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम्" इति **हारीत**स्मरणात्। अर्थो धर्मोपलक्षणम्; "अनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्" इति **शङ्ख**स्मरणात्। दानमदृष्टार्थम्। विसर्गो वन्दिभ्यो दानम्। आक्षेपो द्यूतादिना नाशनम्। अनिच्छायां त्वर्थत एव वैषम्यं निरस्तम्। पितेत्यनेन पुत्रैः पित्रार्जितस्यापि

[1] इच्छया—ग.

तदूर्ध्वं विभागो न विषम इत्युक्तम्; "विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम्" इति **योगि**स्मरणात्। चेदित्यनेन व्याध्यादिग्रस्ते पितरि जीवत्यपि पित्रार्जितस्य पुत्रैर्विभागो न विषम इत्युक्तम्; विशेषाश्रवणात् "समं स्यादश्रुतत्वात्" इति न्यायात्;

"व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥"

इति **स्मरणाच्च**। व्याध्यादेः पितृस्वातन्त्र्यनिराकर्तृत्वेनैच्छिकवैषम्यनिराकर्तृत्वसिद्धिः। पुत्रानित्यनेन मृतपितृकपौत्रविभागे न वैषम्यमित्युक्तम्; "पितृतो भागकल्पना" इत्यविशेषस्मरणात्; "अविभक्ते सुते प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम्। कुर्वीत" इति **कात्यायनीय**विशेषस्मरणाच्च।

पुत्रविभागेऽपि विशेषमाह **योगीश्वरः**—"शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया" इति। विशेषश्रवणं[1] न केवलं पुत्रविभाग एव, किंतु स्वविभागेऽपि। यथाहतुः **शङ्खलिखितौ**—"स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत्" इति। भूयिष्ठतायाश्च नियममाह **बृहस्पतिः**—"जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयम्" इति। [2]अंशद्वयमर्धस्याप्युपलक्षणम्। यथाह **कात्यायनः**—द्व्यंशहरोऽर्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता" इति। पुत्रश्च वित्तं च पुत्रवित्ते; तयोरर्जनात्। पुत्रश्चौरस एव; "स यद्येकपुत्रः स्यात् द्वौ भागावात्मनः कुर्यात्" इति **शङ्खलिखित**स्मरणात्। एकः मुख्यः पुत्रो यस्येति औरसपुत्रवानित्यर्थः; "एके मुख्यान्यकेवलाः" इति **त्रिकाण्डी**स्मरणात्। इयं च द्व्यंशकल्पना औरसपुत्राणामेव विभागे। अन्यविभागे तु ततोऽप्यधिकेन स्वांशकल्पना; तेषां चतुरादिभागभागित्वस्योक्तत्वात्। विशेषान्तरमप्याहतुः **शङ्खलिखितौ**—"यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्योऽपि गृह्णीयात् क्षीणांश्च बिभृयात्" इति। उपदस्येत्; भक्ष्याभावेन क्लिश्येत्; तदा तेभ्यः पुत्रेभ्यो जीवनं गृह्णीयात्। क्षीणांश्च पुत्रान् पिता बिभृयादित्यर्थः। मातुस्तु वक्ष्यति। भ्रातृविभागे अर्जकस्यापि द्व्यंशत्वमाह **वसिष्ठः**—"येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्व्यंशमेव लभेत" इति। अर्थे इति सामान्योपादानेऽपि जङ्गमस्यैवैच्छिको विभागः; न स्थावरस्य;

"पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके॥"

इति [3]**दक्ष**स्मरणात्; ऐच्छिकविभागस्यापि प्रसादहेतुकत्वात्। न चेदं पैतामहस्थावरविषयम्;

"स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमार्जितम्।
असंभूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः॥"

[1] इच्छा च—ग, छ.
[2] अंशद्वय to तयोरर्जनात् omitted in ग, छ.
[3] नारद—छ.

इति स्मरणात्। अस्यापवादमाहतुः शङ्खलिखितौ—"गृहं यवीयसोऽन्यत्र पितुरवस्थानात्" इति। वसिष्ठोऽपि—"अजावयो गृहं च कनिष्ठस्य" इति। यद्येकमेव गृहं विभागायोग्यं च, तदा कनिष्ठाय तत् देयमित्यर्थः, परं तु पित्रवस्थितिगृहं विना। तत्तु ज्येष्ठस्यैवेति। यथाह हारीतः—"ज्येष्ठाय दद्युर्दैवता गृहं च। इतरे निष्क्रम्य कुर्युः" इति। देवताः पितृपूज्यविष्ण्वादिप्रतिमाः। गृहं पैतृकम्। निष्क्रम्य कुर्युरिति; आत्मवासार्थं गृहान्तराणि कुर्युरित्यर्थः। विभागार्हे तु गृहे विशेषमाह स एव—"एकस्मिन्नेव वा दक्षिणं ज्येष्ठायानुपूर्व्यमितरेषाम्" इति। दक्षिणं दक्षिणांशम्। इतरेषामानुपूर्व्यम्; उदक्संस्थतादि-भागक्रम इत्यर्थः। दक्षिणं श्रेष्ठमिति[1] कल्पतरुः। अनेन बहुषु गृहेषु पैतृकं ज्येष्ठस्यैवेत्यर्थ-सिद्धमित्यलं बहुना ॥ १ ॥

पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं[2] स्वामित्वम्[3] ॥ २ ॥

अथ पैतामहद्रव्यविभागमाह। पितामहेनार्जितः पैतामहः। तस्मिन्नर्थे स्थावरे जङ्गमे वा पितृपुत्रयो-स्तुल्यं स्वामित्वम्। यथाह योगीश्वरः—

"भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च।
तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥"

इति। निबन्धो नाम 'एकस्य मासस्यैतद्दिनमारभ्य इयदन्नादि अस्मै देयम्' इति राजदत्तो वृत्तिविशेषः। पैतामह इत्यनेन प्रपितामहादिक्रमागतेऽपि तुल्यस्वाम्येन समांशित्वमनिच्छत्यपि पितरि पुत्रेच्छया विभाग-श्चोच्यते। यथाह व्यासः—

"क्रमागते गृहक्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥"

इति। क्रमोऽत्र प्रपितामहपितामहपितॄणां विवक्षितः; प्रपौत्रपर्यन्तं दायसंबन्धश्रवणात्। यथाह देवलः—

"अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह।
भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥
तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्।
सममिच्छन्ति पिण्डानां दायार्थस्वविभाजनम् ॥
विधिरेष सवर्णानां बहूनां समुदाहृतः।
एक एव सवर्णस्य दायोऽत्र न विभज्यते ॥"

[1] श्रेष्ठतममिति—च. [2] तुल्यस्वामित्वम्—ठ. [3] स्वाम्यम्—ग.

इति। अयमर्थः—अविभक्तानां विभक्तानां वा सह वसतां कुल्यानां यो दायविभागः प्रथमं भूयो वा, स आ चतुर्थात् चतुर्थपुरुषमभिव्याप्य स्यादिति स्थितिः मर्यादा। तत्र हेतुमाह—तावदिति। तावत् चतुर्थपुरुषपर्यन्तमेव कुल्याः सपिण्डाः समानपिण्डाः एकपिण्डदानक्रियान्वयिनो भवन्ति; त्रयाणां संप्रदानत्वात् चतुर्थस्य च दातृत्वात्। तद्व्यतिरेकमाह—ततः; चतुर्थात् परं पञ्चमस्य पिण्डभेदः पिण्डदानक्रियानन्वयः। तेन न दायभागित्वमित्यर्थः। तन्नियममाह। पिण्डानां पिण्डसंबन्धानां सममन्वयव्यतिरेकनियतं दायवि-भजनमिति। अयमपि विधिः सवर्णानामौरसानां सवर्णानां कानीनादीनां चेति। अयमभिसंधिः—येषामेकपिण्डदानक्रियान्वयः, तेषामेव दायसंबन्ध इति। मनुरपि—

"त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डं प्रवर्तते।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥
अनन्तरः संपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च ॥"

इति। चतुर्णां सपिण्डत्वात् स्वाम्यभावे तदीयं दायं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः पूर्वपूर्वाभावे गृह्णीयुः, न पञ्चमः। स्वसंतानस्याभावे स्वपितृपितामहप्रपितामहसंतानो गृह्णीयात् पूर्वपूर्वाभावे। सपिण्डाभावे तु सकुल्यो वृद्धप्रपितामहसंततिः गृह्णीयादित्यर्थः।

यदुक्तं पञ्चमो न दायभागिति, तदपि जङ्गमविषयमेव। स्थावरं तु पञ्चमादिरपि लभत एव। यथाह बृहस्पतिः—

"तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत्।
जन्मनामपरिज्ञाने लभतेंऽशं क्रमागतम् ॥
यं परंपरया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥"

इति। चकारेण वाशब्देन च चतुर्थषष्ठयोर्ग्रहणम्। महीति स्थावरमात्रोपलक्षणम्। पैतामहेऽपि पित्रा नष्टोद्धृते न [1]पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं, किंतु पितुरेवेति वक्ष्यति। जीवति तु पितामहे पितृपुत्रयोरुभयोरप्य-स्वातन्त्र्यमित्युक्तमेव। पितामहस्यापि मणिमुक्तादिषु स्वातन्त्र्येऽपि स्थावरे पुत्रपौत्रयोः [2]पारतन्त्र्यमेव,

"मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥"

[1] पितृपुत्रयोः to पितामहे omitted in ग, छ. [2] अस्वातन्त्र्यमेव—ग, छ.

इति **स्मरणात्**। पैतामहेऽर्थे तुल्यस्वामित्वप्रतिपादनेन च समांशित्वमुक्तं भवति। अन्यथा तुल्यस्वामित्वेन दानविक्रयादिनिषेध एव सिध्येत्, न समांशित्वम्। अत एव **बृहस्पतिः**—

" द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि च।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥"

इति॥ २॥

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः॥ ३॥

अथ विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागमाह। ये पित्रा समैर्विषमैर्वा अंशैर्विभक्ताः, तेऽपि भागकाले मातुरस्पष्टगर्भतया विभागानन्तरोत्पन्नस्य भ्रातुः स्वस्वेभ्योंऽशेभ्यः आयव्ययविशोधितेभ्यः स्वांशानुरूपं किंचित् किंचिदुद्धृत्य स्वसमीकृतं भागं दद्युः। यथाह **योगीश्वरः**—" दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्" इति। दृश्यात् भ्रातृविभागं कल्पयेयुरित्यर्थः। इदमपि पितृसंसृष्टभ्रातृधनाभावे। तत्सत्त्वे तु तत एवांशकल्पनास्येति। यथाह **मनुः**—

" ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव धनं हरेत्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह॥"

इति। पित्र्यमेवेत्येवकारेण विभक्तपुत्रांशात् न्यूनत्वे अधिकत्वे वा विभक्तजस्तदेव लभते। तत्पूर्वजा अधिकं न गृह्णीयुः, न्यूनं वा न पूरयेयुः; " अनीशाः पूर्वजाः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजाः" इति **बृहस्पति**स्मरणात्। विभक्तजा इति बहुवचनात् बहूनामपि विभक्तजानामिति बोद्धव्यम्। पित्र्ये; मात्रंशभागित्वेनोक्तदुहित्रभावे मातुर्धनं विभक्तज एवाप्नोति; " मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति **योगि**स्मरणात्। तत्राप्यसवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्यात् लभते। मातृकं तु सर्वमेव। यद्यप्यन्वयित्वेन पूर्वजानामपि प्राप्नोति, तथापि विभक्तजे सति तेषामस्वाम्यात् विभक्तजस्यैव मातृकम्; पित्र्यं तु तस्यैव;

" पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमार्जितम्।
विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥"

इति **बृहस्पति**स्मरणात्। अत्रार्जितमिति समान्योपादानात् ऋणं धनं चेत्युभयमपि गम्यते। यथाह **स** एव,

" यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम्॥"

इति। विशेषान्तरमाह **योगीश्वरः**—" पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्" इति। दानप्रतिषेधो दत्तप्रत्याहरणं वा न तेन कार्यमित्यर्थः। अनेनैव न्यायेन विभागात् प्रागूर्ध्वं वा पितृभ्यां यस्य यत् दत्तं, तत् तस्यैवेति वेदितव्यम्;

" पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम्।
तस्य तन्नापहर्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्भवेत्॥"

इति **व्यास**स्मरणात्। पितृविभक्ता इति परस्परविभक्तानामप्युपलक्षणम्। तेन पितुरूर्ध्वं परस्परविभक्ता अपि भ्रातरो विभक्तजस्य भ्रातुर्यथोक्तमंशं दद्युः। विभागानन्तरोत्पन्नस्येति सामान्यनिर्देशात् एवंविधस्य भ्रातृपुत्रस्याप्यंशं पितृव्या दद्युरिति सिध्यति। स्पष्टे तु गर्भे यावत्प्रसवं प्रतीक्षैव कार्या। यथाह **वसिष्ठः**—" अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा पुत्रलाभात्" इति। प्रतीक्ष्येति शेषः॥ ३॥

अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि॥ ४॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां दायादत्वं निरूपितम्।
तदभावे [1]प्रमीतानां दायादानाह केशवः॥

न विद्यन्ते पूर्वोक्ता द्वादश पुत्रा यस्यासौ अपुत्रः। पुत्रश्चात्र पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्। ततश्च पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामभावे यद्वित्तं, तत् पत्न्या इति सिध्यति;

" अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह।
भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः॥"

इति **देवलेन** प्रपौत्रस्यापि दायसंबन्धाभिधानात्, " अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः" इति अपुत्रदायाधिकारिपुत्रपौत्रसंतानाभावस्याभिमतत्वाच्च[2]। अत्र दौहित्रपदमपुत्रधनग्राहिमात्रोपलक्षणम्; पूर्वोक्तन्यायात्। अत एव **बौधायनः**—" सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रः" इत्युपक्रम्य " असत्स्वन्येषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति स्पष्टमाह। अन्येषु पत्न्यादिषु। तद्गामी; पुत्रादिगामी। किंच पुत्रपदस्य मुख्यगौणपुत्रमात्रपरत्वे मृतपुत्रायाः पौत्रवत्[3] पत्न्या एव धनग्रहणप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः; पितृपितामह्या एव सकलधनसंबन्धेन पुत्राणां तत्पारतन्त्र्येणांशकल्पनायोगात्। तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते। न च पैतामहे धने पौत्राणामपि स्वत्वाद्विभागः सिध्यत्येवेति वाच्यम्; पितामहेनेव पितामह्यापि पौत्राणां पारतन्त्र्यात्। तस्मात् पुत्रपौत्रप्रपौत्राभाव एव पत्न्या धनाधिकार इति सिद्धमित्यलं पल्लवितेन।

तस्यापुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य मृतस्य स्थावरजङ्गमादि सर्वं पत्नी विवाहसंस्कृता सवर्णा भार्या गृह्णीयात्। [4]यथाह **वृद्धमनुः**—

" अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता।
पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च[5]॥"

[1] प्रमीतस्य—ग.
[2] संतानस्य for संतानाभावस्य—ख.
[3] पौत्रवत्याः—ख, ग.
[4] यदाह—छ; तत्राह—ग.
[5] वा—ख.

इति । कृत्स्नं स्थावरं जङ्गमं च । यथाह **बृहस्पतिः**—

"जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥
तत्संपिण्डा बान्धवा ये तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शातयेत् ॥"

इति । स्थावरं गृहक्षेत्रारामादि । जङ्गमं गवाश्वादि । हेमकुप्यादीनामुभयात्मकत्वात् पृथङ् निर्देशः । पितृव्यादिसाहित्यं वृद्धादीनां पूजने चकारेणोच्यते । तेन तन्नैरपेक्ष्यं स्थावरे । कंचिदपवादमाह **स** एव—

"यद्विभक्तं धनं किंचिदाध्यादिविधिसंभवम् ।
[1]तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभते गतभर्तृका ॥"

इति । अस्यार्थः—आधिः प्रनष्टस्वत्वः "आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे धने" "काले कालकृतो नश्येत्" इत्याद्युक्तः । अयमभिसंधिः—यद्भर्त्रा स्थावरमाधीकृत्य धनं प्रयुक्तं, तस्मिन् [2]कलावृद्धया द्वैगुण्यमापन्ने तस्मिन्नाधौ स्वामिनः स्वत्वनाशेन धनप्रयोक्तुः भर्तुः स्वत्वमुत्पन्नमिति स्थितिः । भर्तृमरणानन्तरं तस्मिन्नाधौ स्त्रियां संक्रान्ते तादृशप्रयोगान्तरोत्पत्त्या धनद्वैगुण्यातिक्रमेण कलायां वर्धमानायामाधिनाशो नास्तीति सिध्यति । ततश्च मरणात् भर्तृस्वत्वे नष्टे कलावृद्धया च स्त्रियाः स्वत्वानुत्पत्तौ तादृशस्थावरस्य पर्युदासो युक्त एवेति । आदिपदात् भर्तुः प्रीतिदानम् । तदुभयविधिना यत् संभूतं स्थावरं, तन्मुक्त्वा स्थावरं जङ्गमं च लभत इति । ततश्चाविभक्तस्थावरविषयमिदं वृत्तिहीनपत्नीविषयं चेत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । दुहितृरहितपत्नीविषयमिदमिति तु तुच्छमेव; प्रमाणाभावात् । न च पूर्ववाक्ये दौहित्रपूजनश्रवणात् दौहित्रवत्याः स्थावराधिकारसिद्धेरिदं [3]दौहित्ररहितपत्नीविषयमर्थात् भवेदिति वाच्यम्; दौहित्रवत् पितृव्यादीनामपि पूजनश्रवणात् तद्वत्या अधिकारापत्त्या तदभावविषयता व्यापद्येत । न च पितृव्याद्यपेक्षया दौहित्रस्य संनिहितत्वेनाधिकारापादकत्वमिति वाच्यम्, संनिहितस्वदौहित्राश्रवणात् प्रकृतभर्तृदौहित्रस्याधिकारापादकत्वासंभवात् । तस्मान्न किंचिदेतदित्यलम् ।

यत्तु "स्थावरं मुक्त्वा" इति वचनं दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादिनिषेधपरमिति, तदपि प्रमाणाभावग्रस्तम् । यत्तु

"मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका ।
यावज्जीवं हि तत्स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥"

[1] न जाया—ख, ग. [2] कालवृद्धया—ख. [3] दुहितृ—ख, ग.

इति **कात्यायनीयं** वचनं प्रमाणमिति, तदपि न; तत्र स्थावरपदाश्रवणात्; तस्य भर्तृप्रीतिदत्तविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सवर्णाभावे त्वसवर्णा अपि सर्वं धनं गृह्णीयुः; 'सवर्णाभावे त्वनन्तरस्य' इति वक्ष्यमाणत्वात् । समवाये तु सर्वा विभज्य गृह्णीयुः । परं तु स्वस्वपुत्रभागानुसारेण । यदा तु द्विजातीनां केवलशूद्रैव भार्या, नान्या, तदा सा न सर्वं लभते; किंत्वर्धमेव । अर्धं चान्ये रिक्थिनो गृह्णीयुः । यथाह **गौतमः**—"पिण्डगोत्रर्षिसंबद्धा रिक्थं भजेरन्; स्त्री चानपत्यस्य" इति । अनपत्यस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन्; स्त्री च । अत्र सपिण्डादिभ्यः स्त्रियाः पृथक् निर्देशात् अर्धं सपिण्डाद्यन्यतमः; अर्धं स्त्रीति सिध्यति । स्त्रीग्रहणाच्चेदं शूद्रापरमेव; अन्यासां पत्नीत्वात् । वक्ष्यति च—'द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः । अपुत्ररिक्थस्य या गतिः सात्रार्धस्य द्वितीयस्य' इति; शूद्रापुत्रन्यायस्य शूद्रायां पत्न्यामपि तुल्यत्वात् । **बृहस्पति**स्तु क्षत्रियादिपरिणीतायां शूद्रायां विशेषमाह—

"अन्यत्र ब्राह्मणात् किंतु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् ।
वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च ।
धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् ॥"

इति । साध्वीनामिति विशेषणात् असाध्वीनां तदपि नेति ध्वनितम्;

"भरणं चापि कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥"

इति **नारद**स्मरणात् । अपक्रीतापुनर्भूस्वैरिण्यवरुद्धादिभ्यस्तु आढकमात्रमेव देयं, नान्यत्; पत्नीत्वाभावस्य सर्वास्वपि तुल्यत्वात्; "आढकं भर्तृहीनाया दद्यादामरणं स्त्रियाः" इति **प्रजापति**स्मरणाच्च । एतस्मादेव **गौतमबृहस्पत्या**दिवचनज्ञापितदायादक्रमात् यदा सवर्णा दुहिता असवर्णा च स्त्री समवेतः, तदोभयोः समांशित्वम्; पुत्राभावे उभयोर्विधानात् । पत्न्यभावे दुहिता सवर्णादुहिता । सवर्णाभावे असवर्णा पत्नीति द्व्यन्तरितत्वसाम्यात् । यथाह **नारदः**—"पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात्" इति । "[1]सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता" इति च **बृहस्पतिः** । सवर्णाभावे असवर्णेत्युक्तमेव ।

[1] From here up to इति नारदस्मरणात् on p. 290, l. 19 omitted in ग.

एवमुत्तमवर्णकन्याधमवर्णस्त्रीसमवायेऽन्यत्राप्यूह्यम् । इदं च पत्न्यादीनां धनग्रहणं विभक्ते पत्यावसंसृष्टिनि मृते च द्रष्टव्यम्; विभागस्य पूर्वमुक्तत्वात्, संसृष्टिनां चाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु अपुत्रस्येत्यत्र पुत्रपदेन स्नुषापि कुतो न विवक्ष्यते? तस्या अपि "अर्धो वा एष आत्मनः पत्नी" इति श्रुत्या पुत्रार्धशरीरत्वावगमात् । सत्यम्; पत्नीमात्रविषयन्यायश्रुत्या श्वश्र्वा अपि श्वशुरशरीरार्धता-प्रतिपादनात् स्वामिशरीरार्धतया श्वश्र्वाः एतत्स्नुषापेक्षया संनिकर्षेण विवक्षाफलाभावात् । पत्न्यभावे त्वपुत्रधनं स्नुषैव लभते, न दुहिता; तदधिकारस्य पुत्रपत्न्यभावायत्ततया पत्न्यभावेऽपि पुत्रार्धशरीरसत्त्वेन पुत्राभावविरहात् । तथाच **बृहस्पतिः**—

"यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः समाप्नुयात् ॥"

इति । न च दुहितुः साक्षात् पित्रवयवारब्धत्वेन पित्रवयवारब्धपुत्रसहकारिस्नुषापेक्षया संनिकृष्टत्वमिति वाच्यम्; पित्रवयवारब्धपुत्रसहकारित्वमेव न केवलम्, अपि तु दुहित्रपेक्षया सगोत्रसपिण्डायाः स्नुषायाः प्रत्यासत्त्यतिशयात् । यद्येवं पित्रादिष्वतिप्रसङ्ग इति चेत्; सत्यम्; तेषां वचनेनैव स्थानविशेषस्य नियमितत्वात् । यत्रापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते, तत्रापि मातृधनत्वेन तद्धनं दुहितृगामीति न भ्रमितव्यम्; जन्मना पुत्रस्येव विवाहेन स्नुषाया अपि भर्तृद्वारा श्वशुरधने स्वत्वोत्पत्त्या श्वशुरमरणे श्वश्रूस्नुषयोः स्वत्वसाम्येन श्वश्रूमरणे स्नुषाया एव साधारणस्वाम्यात् ॥ ४ ॥

तदभावे दुहितृगामि ॥ ५ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषां पुत्रादिस्नुषान्तानामभावे दुहितरो धनं गृह्णीयुः; पूर्वपूर्वाभावसह-कृतोत्तरोत्तरभावस्यैवोत्तरोत्तराधिकारापादकत्वात् । अत्र च दुहितृसामान्यनिर्देशेऽपि पुत्रवत्या एव तस्याः पितृधनाधिकारो युक्तः, "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात्" इति **नारद**स्मरणात् । अनेनैव च हेतुनिर्देशेन प्रत्यासत्तिसाम्येऽप्युपकारातिशयेन धनाधिकारोऽभिहितो भवति, यथा पुत्रत्वसाम्येऽप्यक्लीबादीनाम् । एतदेव स्पष्टीकृतमुत्तरार्धे तेनैव—"पुत्रश्च दुहिता चोभौ तुल्यसंतानकारकौ" इति । पुत्रदुहित्रोरुभयोरपि संतानवत्त्वमेव धनग्रहणेऽधिकारापादकम्; न स्वरूपमात्रम्; अन्यथा क्लीबादिपर्युदासस्यादृष्टार्थतापत्तेः । यदपि अपुत्रस्यापि पुत्रादेर्धनग्रहणं, तदपि योग्यतामादायैव; नायोग्यतानिश्चये । ततश्च विधवादीनामयोग्य-तानिश्चयेन धनानधिकारः । किंतु क्लीबादीनामिव तासामपि धनग्राहिभिः भरणमात्रं कार्यमिति । तत्र सवर्णा, तदभावे असवर्णापि । समवाये तु स्वस्वसुतोत्पत्त्यनुरूपेणांशेन पितृधनं गृह्णीयुः । यथाह **बृहस्पतिः**—

"भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ॥"

इति । सदृशी सवर्णा । सा चासवर्णोपलक्षणम्; 'पुत्रभागानुसारेण भागापहारिण्योऽनूढाश्च दुहितरः' इति वक्ष्यमाणलिङ्गात् । ऊढेत्यनूढोपलक्षणम्;

"पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत् तदा ॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात् । ततश्च सवर्णा असवर्णा ऊढा अनूढाश्च समवाये यथांशं समं च विभज्य गृह्णीयुः । पूर्वपूर्वाभावे तूत्तरोत्तरैवेति । ऊढानूढासमवाये अनूढैवेति तु न; तादृशक्रमकल्पने प्रमाणाभावात् । यत्तु "यद्यनूढा भवेत्तदा" इति यद्यनूढा दुहिता भवेत् तदैव सा धनं लभते, नान्यथेत्यनेनानूढाभाव एव ऊढाया धनग्रहणं सिध्यतीति; तन्न; तस्यान्यार्थपरत्वात् । तथाहि—यद्यनूढा भवेत्, तदा अनूढावस्थायां पितृभागं न लभते; किंतु यावद्विवाहं भरणं विवाहोपयुक्तं च द्रव्यम् । पितृभागं तु विवाहानन्तरमेव लभत इति । तथाच **नारदः**—

"स्यात्तु वै दुहिता तस्याः पित्रंशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात् पतिः ॥"

इति । अस्यार्थः—यद्यनूढा दुहिता स्यात्, तदा तस्याः आविवाहं पित्रंशेन भरणं कार्यम् । परतो विवाहा-नन्तरं पित्र्यं भागं हरेत् । तस्याश्च भरणं पतिरेव कुर्यात्; न पित्रंशेनेति । **देवलोऽपि**—

"कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद् देयं वैवाहिकं वसु ।
अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्भवेत् ॥"

इति । वैवाहिकं विवाहोपयुक्तम् । देयं कन्यादानाधिकारिणा । स्वा सवर्णा । धर्मजा औरसी । यदपि **पराशर**वचनम्—'अपुत्रमृतस्य कुमारी ह्यर्थं गृह्णीयात्, तदभावे चोढा' इति पठन्ति, तदपि धन-मन्तरेणानूढकन्याया ऋतुदर्शने पित्रादीनां नरकपातश्रुतेः तद्विवाहः प्रथमं कर्तव्यः; अनन्तरमंशदानम्; तदभावे विवाह्यकुमार्यभावे ऊढा सपुत्रा संभावितपुत्रा वा गृह्णीयादित्यर्थकम् । यद्यपि संनिपत्योपकारकत्वात् सपुत्राया एव प्रथमं धनग्रहणं प्राप्नोति, तथापि तदभावे संभावितपुत्राया अपि योग्यतया पुत्रवत्त्वात् दुहितृत्वा-विशेषाच्चोभयोरपि विभज्यैव धनग्रहणं युक्तमुत्पश्यामः । एतेन "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च" इति **गौतमीयस्य** पितृधने समानत्वात् प्रत्ताप्रत्तसमवाये अप्रत्तैव, प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमवाये चाप्रतिष्ठितैवेत्यपि व्याख्यानं परास्तम्; वाक्यस्य स्त्रीधनविषयत्वात्, न्यायस्य च पितृधनविषये दुष्टत्वादित्यलं प्रसङ्गेन । 'तुल्य-संतानदर्शनात्' इति हेतूपन्यासेन पुत्राभावे पौत्रस्येव, दुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः । यथाह **बृहस्पतिः**—

"यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।
तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥"

इति ॥ ५ ॥

तदभावे पितृगामि ॥ ६ ॥ तदभावे मातृगामि ॥ ७ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषां पुत्रादिदौहित्रान्तानामभावे अपुत्रधनं पितृगामि । यथाह **देवलः**—
"तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि च" इति । **कात्यायनोऽपि**—

"अपुत्रस्यापि कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥"

इति ॥ ६ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषां पित्रन्तानामभावे माता; मात्यस्यां गर्भ इति या माता जननी, सा धनं गृह्णीयात् । यथाह **बृहस्पतिः**—

"भार्यासुताविहीनस्य तनयस्य मृतस्य तु ।
माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ॥"

इति । एतेन "पितरौ भ्रातरस्तथा" इति **योगि**वाक्यमपि व्याख्यातम् । यत्तु—एकशेषे विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात्, एकशेषाभावे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्, पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमात् प्रथमं माता गृह्णीयात्, पश्चात् पितेति व्याख्यातम्; तदसत्; मूलवाक्ये तदभावेनार्थक्रमो गृह्यते "[1]अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति" इतिवत्; "पिता माता" इति **कात्यायन**वाक्येन प्रतीयमानश्रौतक्रमविरोधेन च पाठक्रमस्यातन्त्रत्वात् । यदपि पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः, माता तु असाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात् मातुः प्रथमं धनग्रहणं युक्तमिति; तदप्ययुक्तम्; पित्रवयवाधिक्येन पितुः प्रत्यासन्नतरत्वात्; अवयवप्रत्यासत्तेश्चोक्तप्रत्यासत्त्यपेक्षयाभ्यर्हितत्वात् । अन्यथा दुहितॄणां मातृधनग्रहणं पुत्राणां च पितृधनग्रहणं न स्यात् । किंच अपत्योत्पत्तौ शुक्रस्य प्राधान्यं शोणितस्य च तदुपष्टम्भकत्वेन गुणभाव इत्यपि पितुः प्रत्यासन्नतरत्वम् । तदाह **बौधायनः**—'अपत्यजनने पितुः प्राधान्यं, पितुरेव बीजस्य प्राधान्यात् । अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्ते द्रोणागस्त्यादयः' इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्पष्टमाह **मनुः**—

"उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं जनने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥"

इति । उपसर्जनं नाम माता, प्रधानस्य पितुः धर्मतो धर्मेण रिक्थग्रहणादिना नोपपद्यते न संबध्यते । यतः जनने [2]पुत्रोत्पत्तौ पिता प्रधानम् । अतो धर्मेण पुत्रधनं तमेव पितरमेव भजेत, न मातरमिति । तस्मात् पितैव प्रथमं गृह्णीयात्; पश्चान्मातेति । मात्रभावे पितामही धनं गृह्णीयात्;

[1] आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति—ग, छ.

[2] अपत्योत्पत्तौ—छ.

"अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥"

इति **मनुना** मात्रभावे पितामह्याः धनसंबन्धबोधनात् ।

अत्र केचित्—सत्यमनेन मातुरनन्तरं पितामह्याः धनग्रहणं प्राप्तम्; परं तु पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् 'पितुर्माता' इति वचनस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णाति, अविरोधादित्याहुः । तद्विरुद्धम्; बद्धक्रमाणामपि पञ्चानां चितीनां मध्ये अनारभ्याधीतानां चित्रिण्यादीनामिष्टकानाम् "यां वै कांचित् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्" इति वचनेन यथा मध्यमचितावुपधानं, तथा बद्धक्रमाणामपि पित्रादीनां मध्ये "मातर्यपि च वृत्तायाम्" इति वचनेन मातुरनन्तरं पितामह्याः निवेशसंभवात् । यदप्यस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वात् न क्रमपरत्वमिति; तदपि न;

"विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वापि माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥"

इति श्रौतक्रमविधायक**कात्यायन**वाक्यैकवाक्यतया क्रमपरत्वसंभवात् । पुत्रपदं च दौहित्रान्तसंनिहितोपलक्षणम् । अनेन "अनपत्यस्य पुत्रस्य" इत्यपि व्याख्यातम् । भ्रातुः पूर्वनिर्देशश्च मात्रभ्यनुज्ञानाभिप्रायः; "माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया" इति **स्मरणात्** । तस्मात् मात्रभावे पितामही धनं गृह्णातीति सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदभावे भ्रातृगामि ॥ ८ ॥ तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ॥ ९ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषां पितामह्यन्तानामभावे भ्रातरः । स्वसारश्च भ्रातरश्चेति भ्रातरः; "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्येकशेषात् । **योगि**वाक्ये "पितरौ भ्रातरस्तथा" इत्येकशेषोपक्रमाद्वा भ्रातरो भगिन्यश्च भ्रातृधनं गृह्णन्ति, प्रत्यासत्तिसाम्यात्; "भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः" इति संसृष्टिधने भगिनीनामप्यंशभागित्वदर्शनाच्च । तत्र प्रथमं समानपितृका भ्रातरो गृह्णीयुः; पित्रवयवाधिक्येन प्रत्यासन्नतरत्वात् । तदभावे समानमातापितृका भगिन्यो गृह्णीयुः; तासां भिन्नमातृकादिभ्रात्रपेक्षया संनिहितत्वात्; भिन्नोदराणां मात्रा भिन्नबीजानां च पित्रा विप्रकर्षात् । तदभावे तु तेऽपि गृह्णीयुः;

"सोदर्याः सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।
विद्यमानेऽप्यसोदर्ये सोदर्या एव भागिनः ॥"

इति **स्मरणात्** । तत्रापि प्रथमं समानपितृकाः; पश्चात् समानमातृकाः; बीजस्य प्राधान्यात्, प्रत्यासत्तेश्च क्रमनियामकत्वात् । तद्यथा—एकस्य द्वे पत्न्यौ । तत्रैकस्यां द्वौ पुत्रौ, अन्यस्यामेकः पुत्रस्तेन जनितः ।

अनन्तरं च द्विपुत्रा अन्यं पतिमाश्रित्य पुत्रान्तरं जनयामासेति तस्याः त्रयः पुत्रा बभूवुः। तत्र पूर्वयोरन्यतरस्मिन् प्रमीते तद्धनं समानमातापितृक एव प्रथमं गृह्णीयात्। तदभावे समानपितृको भिन्नोदरोऽपि गृह्णीयात्; बीजप्राधान्यात्। तदभावे समानमातृको भिन्नपितृकोऽपीति। तत्रापि ज्येष्ठ एव प्रथमं गृह्णीयात्, तदभावेऽन्यः; "असंसृष्टिविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य" इति **गौतम**स्मरणात्। सवर्णभ्रात्रभावे सवर्णा सपुत्रा माता गृह्णीयात्; "सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम्" इति **देवल**स्मरणात्। अत्रान्ते भार्योपादानं शङ्कितव्यभिचारिणीविषयमित्युक्तं प्राक्। सवर्णसपत्नमात्रभावे असवर्णा भ्रातरो गृह्णीयुः। तदभावे असवर्णा सपत्नमातेति ॥ ८ ॥

[1]तदभावे क इत्यत आह। तेषां भ्रात्रन्तानामभावे भ्रातृपुत्राः धनं गृह्णीयुः। अत्राप्येकशेषः पूर्ववदेव। तथाच भ्रातृपुत्राणामभावे भगिनीपुत्रा गृह्णीयुः; पूर्ववदेव प्रत्यासत्तेरान्तरतम्यात्। भ्रातॄणां पूर्वप्रमीतत्वेन भ्रातृधने स्वत्वानुत्पत्त्या भ्रातृपुत्राणामेव च स्वामिनाशेन स्वत्वोत्पत्त्या पितृक्रमेण विभागानर्हत्वान्न पितृतो भागकल्पना स्यात्, पैतृकस्वत्वस्य द्रव्यविषयत्वात्। यदा तु अपुत्रे भ्रातरि मृते अन्येषां तद्भ्रातॄणां तद्धने स्वत्वोत्पत्तेर्यदि कश्चित् तद्धनविभागात् प्रागेव म्रियते, तदा तत्पुत्राणाम्; पितृतोऽधिकारविशेषात्। अत्रापि भ्रातृवदेव प्रत्यासत्तिर्वर्णनीया ॥ ९ ॥

तदभावे बन्धुगामि ॥ १० ॥ तदभावे सकुल्यगामि ॥ ११ ॥
तदभावे सहाध्यायिगामि ॥ १२ ॥

तदभावे क इत्यत आह। तेषां भ्रातृपुत्रान्तानामभावे बन्धवः सपिण्डाः। ते च सगोत्रा असगोत्राश्च। तत्र प्रथमं सगोत्राः सपिण्डा गृह्णीयुः। ते च पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः। तेषां चापत्यानि त्रीणि त्रीणि। तत्रायं क्रमः—पितृसंताने भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः तदभावे पितामहः तत्पुत्रः तत्पौत्रश्च। तदभावे प्रपितामहः तत्पुत्रः तत्पौत्रः तत्प्रपौत्रश्चेत्येवं चतुर्णामेवाधिकारः, न पञ्चमस्येति।

"त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥"

इत्यभिधानात्। "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात्" इत्यस्यात्मदुहितृष्विव पित्रादिदुहितृष्वपि तुल्यत्वात्। पितृसपिण्डाभावे मातृसपिण्डाः मातामहमातुलतत्सुताद्या गृह्णीयुः; बीजस्य प्राधान्यात्। तदभावे मातृष्वसृतत्सुताद्याः। यत्तु आत्मपितृमातृबन्धूनामात्मपैतृष्वसेयादीनां मध्ये प्रथममात्मबन्धुः, पश्चात् पितृबन्धुः, तदभावे मातृबन्धुरिति व्याख्यातम्, तत् आत्मभगिनीभागिनेयादिषु विद्यमानेषु पैतृष्वसेयादीनां धनग्रहणमनौचितीपराहतं, विप्रकर्षादित्युपेक्षणीयमेव चेति युक्तम् ॥ १० ॥

[1] Commentary on Sūtra-s 9 and 10 missing in ग.

तदभावे क इत्यत आह। तेषां बन्ध्वन्तानामभावे सकुल्यः पञ्चमादिसंततिः; तद्गामि। यथाह **बौधायनः**—"प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते। सत्सु सपिण्डेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति। सपिण्डाभावे सकुल्याः, तदभावे त्वाचार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत्। तदभावे राजा" इति। दायोऽत्र पिण्डः; दीयते इति व्युत्पत्तेः। सः आभिमुख्येन दीयते पित्रादिभ्यः; आदीयते गृह्यते च पुत्रादिभ्यो यस्मिन् कर्मणि तत् दायादं श्राद्धम्। तत् अविभक्तम् एकदातृदेवताभावेन येषां ते अविभक्तदायादाः; एकश्राद्धान्वयिन इत्यर्थः। ते ये चत्वारः सपिण्डाः, ततोऽन्ये पञ्चमादयः सकुल्या इत्यर्थः। सकुल्यः सपिण्डाभावे धनं गृह्णीयात्। सकुल्याभावे आचार्यो गृह्णीयात्। तदभावे शिष्यः; "पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डः, तदभावे आचार्यः, आचार्याभावे अन्तेवासी" इति **आपस्तम्ब**स्मरणात् ॥ ११ ॥

शिष्याभावे क इत्यत आह। तस्य शिष्यस्याभावे सहाध्यायी गृह्णीयात्। येन सह एकस्मात् गुरोरधीतं, स सहाध्यायी। अध्ययनमुपनयनस्याप्युपलक्षणम्। तेनैकाचार्योपनीतोऽपि लभते; "शिष्यसब्रह्मचारिणः" इति **योगि**स्मरणात्। तदभावे ऋत्विक् हरेत्; "अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत्" इति **शङ्ख**स्मरणात् ॥ १२ ॥

तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम्[1] ॥ १४ ॥ वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥
शिष्यो वा ॥ १६ ॥

[2]ऋत्विजोऽभावे क इत्यत आह। तेषां पुत्रादीनामृत्विगन्तानामभावे तद्धनं राजा गृह्णीयात् ब्राह्मणधनं वर्जयित्वा। यथाह **बृहस्पतिः**—

"येऽपुत्राः क्षत्रविट्छूद्राः पत्नीभ्रात्रादिवर्जिताः।
तेषां धनहरो राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥"

इति ॥ १३ ॥

तर्हि ब्राह्मणधनस्य का गतिरित्यत आह। ब्राह्मणस्यार्थो धनम्। तं श्रोत्रिया ब्राह्मणा गृह्णीयुः; "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति **गौतम**स्मरणात्। तदभावे ब्राह्मणमात्रम्। यथाह **मनुः**—"सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः" इति ॥ १४ ॥

[1] ब्राह्मणमेव—ज.

[2] ऋत्विजोऽप्यभावे—ञ.

यदुक्तं पुत्रादयस्तदभावे पत्न्यादयश्च धनभाज इति, तदुभयापवादमाह। वानप्रस्थ इति गृहस्थातिरिक्ताश्रमत्रयोपलक्षणम्। आचार्य इति शिष्याद्युपलक्षणम्। तेन च वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनो गृह्णीयुः। यथाह **योगीश्वरः**—

" वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः॥ "

इति। आचार्योऽत्र वानप्रस्थाश्रमदीक्षयिता; " दीक्षितो गुरुणानुज्ञातो दिशमुपनिष्क्रम्य " इति **वृद्धहारीतीय**लिङ्गात्। **भारतेऽपि**—

" तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात् कुरूद्वहम्।
स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः॥
शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत् तदा।
तस्मै सर्वं विधिं राज्ञे राजाचख्यौ महामतिः॥ "

इति धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थाश्रमे आचार्यवत्त्वलिङ्गाच्च। सन् गुणवान् निर्दोषः शिष्यः। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। एकतीर्थी समानाचार्यकः। धर्मभ्राता चासौ एकतीर्थी चेति; एकाचार्येषु भ्रातृत्वेन प्रतिपन्न इति यावत्। एते त्रयः त्रयाणां क्रमेण धनभाजः। यद्वा एकतीर्थी वाराणस्याद्येकतीर्थवासी; पृथगेव द्वन्द्वाश्रयणात्। ते चत्वारः त्रयाणां क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे परः परो धनभागित्यर्थः। यतेस्तु आचार्यो महावाक्योपदेष्टा; " संन्यस्याचार्यमुपतिष्ठेत ब्रह्मजिज्ञासया " इति शङ्खस्मरणात्। यत्तु यतिवर्णिनोराचार्याभावमभिप्रेत्य प्रातिलोम्यक्रमेणेति व्याख्यातं, तत् **हारीतविष्णुशङ्ख**वाक्यादर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यम्॥ १५॥

आचार्याभावे क इत्यत आह। सच्छिष्यो वा वानप्रस्थादिधनं गृह्णीयात्। वाशब्दात धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनोर्ग्रहणम्॥ १६॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ १७॥

अपवादमाह। विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टम्; " संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम् " इति श्रुतेः। यदेकं सत् उभौ याति तदुभयम्; विभक्तमिति यावत्। तत् समाकृतं साधारणीकृतं संसृष्टम्। तदस्यास्तीति संसृष्टी। यथाह **बृहस्पतिः**—

" विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते॥ "

इति। एकत्र स्थितिरत्र विभक्तानां धनानामिदंताव्यवहारप्रयोजकधर्मापनयनेन पूर्ववत् सर्वेषां साधारण्येनोपभोगयोग्यतापादनम्। तच्च ' यावद् भूतभावि भवद्धनं तव, तन्ममापि; यावच्च तद्धनं मे, तत् तवापि ' इत्यनुमतिः। सा तु क्वचिद्वाचनिकी; क्वचित्तु अनन्यथासिद्धव्यवहारगम्या; " अनुक्त्वापि वचः किंचित् कृतं भवति कर्मणा " इति **विष्णुपुराणात्**। पित्रादिगणनं तु प्रदर्शनार्थं, नान्यपरिसंख्यार्थम्; दोषत्रयापत्तेः; " विभक्ताः सह जीवन्तः " इति **मानवीये** सामान्याभिधानाच्च। न च विशेषेणोपसंहारः; " विभजेरन् पुनर्यदि " इति पुनःशब्देनावृत्तिवाचिना आद्यविभागपूर्वावस्थां द्योतयता यत्प्रतियोगिक आद्यो विभागः, तत्प्रतियोगिकस्यैव संसर्गस्य प्रदर्शनेनास्पष्टताभावात्। किंच पित्रादित्रयसंसर्गे " अनपत्यस्य धर्मोऽयम् " इत्यादिवक्ष्यमाण**बार्हस्पत्य**संसृष्टिक्रमानुपपत्तिः। तस्मात् यैः सह विभागः, तैरेव सह संसर्ग इति स्थितम्। तेन च पित्रा विभक्तः पुत्रः पूर्वविभक्तेन पितृव्यादिना सह संसृष्टो न भवति; किंतु यः पितृव्यादिभिः सांप्रतं विभक्तः, स तेषामेवान्यतमेन। न विभागस्योपलक्षणत्वम्; संभूयसमुत्थानादावतिप्रसङ्गात्।

तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं संसृष्टी दद्यात्। कस्य दद्यादित्यपेक्षायामाह—जातस्येति। संसृष्टधनसंबन्धितयेति शेषः। सा च त्रिधा—संसर्गावस्थोत्पत्त्या, संसृष्टिपितृसंसर्गेण, अविभक्तपितृकेण संसर्गेण चेति। तद्यथा—यः संसर्गावस्थायामुत्पद्यते पुत्रः, यो वा पूर्वविभक्तो भ्रात्रादिसंसृष्टेन पित्रा पश्चात् संसृज्यते, यो वा अविभक्तः पितृकृतसंसर्गेणैव संसृष्टी भवति, तस्य त्रिविधस्यापि। यथाह **मनुः**—

" ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह॥ "

इति। य इति सामान्यनिर्देशात् पितृपुत्रभ्रातृव्यादयो ये तेन पित्रा सह संसृष्टाः, तैः सह विभजेत; तेभ्योंऽशं गृह्णीयात्; ते तस्मै अंशं दद्युरित्यर्थः। तादृशपुत्राभावे मृतस्य संसृष्टिनोंऽशं संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयात्। न त्वसंसृष्टः पुत्रभ्रात्रादिः; पूर्वविभागेनासंसृष्टानां स्वत्वस्य निवृत्त्या, संसृष्टानां तु संसृष्टिधनसंसर्गेण स्वत्वोत्पत्त्या, सत्सु च तेषु धनस्वामिषु ' कस्येदं धनं भवति ' इत्याकाङ्क्षाया अनुदयेनासंसृष्टिगामित्वशङ्कानवकाशात्। एवंच विभक्तानेकपुत्रसत्त्वेऽपि यदा केनचिदेकेनैव पुत्रेण पिता संसृज्य सुतादकृतविभाग एव म्रियते, तदा तद्भागं संसृष्ट्येव पुत्रो गृह्णाति, नासंसृष्टी पुत्रः।

एवमेव यदा कश्चित् भ्राता स्वभ्रातॄन् स्वपुत्रांश्च विभज्य केनचित् भ्रात्रा भ्रातृपुत्रेण वा संसृष्टः, संसर्गावस्थायां च पुत्रान्तरमनुत्पाद्यैव मृतः, तदा संसृष्ट्येव भ्राता भ्रातृव्यो वा तद्धनं गृह्णीयात्। नासंसृष्टः पुत्रभ्रात्रादिः; " संसृष्टिनस्तु संसृष्टी " इति वचनारम्भसामर्थ्यात्। उक्तन्यायबलात्

" संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते।
अतोऽन्यथानंशभाजो निर्बीजेष्वितरानियात्॥ "

इति व्याख्यातम् । अतः संसृष्टिभ्यः; अन्यथा ये असंसृष्टिनः, ते अनंशभाजः अंशानर्हाः । कदा पुनस्ते अंशभाज इत्यत आह । निर्बीजेषु निरपत्येषु पुनः संसृष्टिषु मृतेषु तद्भागः इतरान् असंसृष्टिनोऽपि इयात् गच्छेत् । अयमर्थः—संसृष्टिधनं पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि संसृष्टी पुत्रो गृह्णीयात् । तदभावे संसृष्टी पितृभ्रात्रादिः । तस्याप्यभावे पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽसंसृष्टी पुत्रः । तस्याप्यभावे असंसृष्टी पितृभ्रात्रादिः ; निर्बीजत्वविशेषणस्योभयसंसृष्टिशेषत्वात् ।

नन्वेतदसंगतम् ;

" विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।
पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥
यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथंचन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥
या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥"

इति **बृहस्पतिना** पुत्रपत्नीपितृरहितस्यैव संसृष्टिनो भ्रातुरंशं संसृष्टी भ्राता गृह्णीयादित्युक्तत्वात् कथमसंसृष्टिनि पुत्रे विद्यमाने संसृष्टी भ्राता भ्रातृव्यो वा धनभागिति । उच्यते—नेदमपत्यादिसामान्याभावं बोधयति ; पत्न्याद्यपवादकसंसृष्टिवाक्यशेषत्वविरोधात् । किंतु " संसृष्टिनां तु यो भागः " इति **नारद**वचनैकवाक्यतया संसृष्टिवाक्यशेषतया च संसृष्टिनां पुत्रपत्नीपितॄणामभावं गमयति । तथाच यत्रैकस्य कस्यचित् पुत्रभार्यापितृभ्रातृभिः समं संसर्गः, तस्मिन् मृते संसर्गाविशेषेण सर्वेषां सममंशग्रहणे प्राप्ते संसृष्टिपुत्राद्यभाव एव संसृष्टिभ्रात्रादेर्धनसंबन्धं बोधयति ; "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा " इति क्रमस्य संसृष्टिवाक्यापोद्यत्वेन तद्विषयाप्रवृत्त्या अनेकसंसृष्टिविषये क्रमाकाङ्क्षायामस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा संसृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादकत्वानुपपत्तेः, प्रत्युत विकल्पापत्तेः ; 'सत्यामपि पत्न्यां संसृष्टी गृह्णीयात् । सत्यां पत्न्यां न ससृष्टी गृह्णीयात्' इति परस्परविरोधात् ; अपवादकत्वस्य च " अतोऽन्यथानंशभाजः " इत्यनेनावश्यकत्वात् । तस्मात् पुत्राद्यनेकसंसर्गे प्रत्यासत्तिविशिष्टसंसर्गिक्रमेण प्रथमं संसृष्टी पुत्रः, तदभावे संसृष्टिनः स्त्री, तदभावे संसृष्टी पिता, तदभावे संसृष्टिनी माता, तदभावे संसृष्टी भ्राता, तदभावे तु असंसृष्ट्यपि पुत्रादिरिति यथोक्तक्रमेण लक्ष्यते ; " निर्बीजेष्वितरानियात् " इति **स्मरणात्** ; संसृष्टिप्रक्रमे,

" मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेरन् यथांशतः ॥ "

इति **बृहस्पति**स्मरणाच्च ।

ननु पुत्रादिभिरनेकैः संसर्गे पुत्रस्य सत्त्वात् भ्रातुर्धनग्रहणं न प्राप्नोत्येव ; " न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः " इति **स्मरणात्** ; संसृष्टिवाक्यस्य 'अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि' इत्यस्यापवादकत्वेनो-

त्सर्गसमानविषयतया अपुत्रविषयत्वाच्च । तस्मादत्र क्रमाकाङ्क्षाविरहेण एतद्वाक्यारम्भो निरर्थक इति चेत—मैवम् । संसृष्टिवाक्येन 'अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि' इत्यस्य विशिष्टस्यापवादं वदता पुत्रपत्नीसद्भावेऽपि संसृष्टिनो धनग्रहणं बोधितम् । तथा संसृष्टिपुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रत्वमनादृत्य संसर्गाविशेषात् तेन सह भ्रातुरपि धनग्रहणं प्राप्तम् । न क्रमविधानाय ; अनपत्यस्येति वचनारम्भसामर्थ्यात् । विशिष्टापवादत्वे च " संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते । अतोऽन्यथानंशभाजः " इति **नारद**वाक्यमेव प्रमाणम् । अन्यथा पत्न्याद्यपवादोऽपि न स्यात् ; प्रमाणान्तराभावात् । यदि चेदमेव प्रमाणं, तर्हि असंसर्गाविशेषात् पुत्रस्याप्यपवादकमस्तु । न चादृष्टपूर्वः पुत्रापवादः ; वानप्रस्थादिषु दर्शनात् । न च पुत्रांशेषु प्रतिप्रसवोऽस्ति । यत्तु अनपत्यस्येति, तत् अनेकसंसृष्टिनां क्रमपरम् । अन्यथा विरोधः ; पत्न्यामपि तुल्यत्वादित्युक्तमेव ।

ननु 'अनपत्यस्य' इत्यस्य सामान्याभावपरत्वानङ्गीकारे महदेव वैशसम्[1] । तथाहि—" अतोऽन्यथानंशभाजः " इत्यनेन पूर्वविभक्तस्य पुत्रस्यापवादः । संसर्गावस्थोत्पन्नस्य तु " संसृष्टास्तेन देयाः स्युः " इत्यनेनांशग्रहणं बोधितम् । संसृष्टिनस्तु 'अनपत्यस्य' इत्यनेन संबन्धो बोधितः । तथाच सति यदा अकृतविभागेन पुत्रेण सहैव पिता भ्रात्रादिना संसृज्यते, तदा तादृशपुत्रस्य कोटित्रयेऽप्यनन्तर्भावात् का गतिरिति चेत्—न ; संसृष्टान्तर्भाव एवात्र गतिरिति ब्रूमः । अविभक्ते धनेऽपि पितापुत्रयोः स्वत्वस्य तुल्यतया एतादृशधनेनान्यसंसर्गे पितृवत् पुत्रस्यापि संसृष्टित्वस्य शब्दशक्त्यैव सिद्धत्वात् । न चैवं " दंपती धनस्येशाते " इति **आपस्तम्बेन** पाणिग्रहणादेव पत्न्या अपि भर्तृधने स्वत्वबोधनात् अकृतविभागभार्येणान्यसंसर्गे भार्यापि भर्त्रंशं लभेत ; तथाचापवादो निर्विषय इति वाच्यम् । अकृतविभागायाः कृतविभागायाः संसर्जितधनायाश्चोक्तरीत्या संसृष्टत्वेऽपि अपवादस्य कृतविभागासंसर्जितधनपत्नीविषयत्वसंभवात् ; पत्नीवाक्ये उभयविधाया अपि ग्रहणात् । न चैवमपि भगिन्याः संसृष्टित्वं न संभवत्येव ; भ्रातृसत्त्वे तस्याः विभागानर्हतया तदभावेन संसर्गासंभवादिति चेत्—न ; असंस्कृतभगिन्या अंशदानपूर्वकं संस्कारश्रवणात् विभागसंभवेन संसर्गसंभवात् । तस्मात् सिद्धं पुत्रपत्न्याद्यनेकसंसर्गे क्रमविधानार्थम् अनपत्यवाक्यमिति ।

ननु संसर्गावस्थोत्पन्नपुत्राभावविषयतया अनपत्यपदं सवर्णापरतया व्रतस्थापरतया वा भार्यापदं च कुतो नेष्यते ? वृद्धैस्तथा व्यवस्थापनादिति चेत्—न ; पितृपदे विषयविशेषपरतासंभवेन विरोधतादवस्थ्यात् । अपत्यपदस्य तु पुत्रदुहितृपरता अवश्यामुपेयैव ; दुहितुरप्यैच्छिकविभागसंभवेन संसर्गसंभवात् । पत्न्यास्तु पाक्षिकं विभागं वक्ष्यत्येव । न च—भ्रातृमात्रविषयमनपत्यस्येति वचनम् ; प्रकरणादिति वाच्यम् ; वाक्यान्तरैकवाक्यतायाः प्रकरणात् बलवत्त्वात् । अन्यथा मूलान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेः । पत्न्याद्यपवादस्यास्य वाक्यस्य पत्न्याद्यभाव एव विशेषणमिति विरोधात् असंसृष्टस्यापि भ्रातुर्धनग्रहणे पुत्रपत्न्याद्यभावो विशेषणम् ; स एव संसृष्टस्यापीति अविशेषेणैतद्वाक्यारम्भानर्थक्याच्च । तस्मात् अनपत्यस्येत्यादि

[1] वैषम्यम्—ग.

संसृष्टिमात्रविशेषणम्; “विभक्तो यः पुनः पित्रा” इत्याद्युपक्रमबलात्। मध्ये भ्रातृमात्रपरामर्शस्तु “सोदरस्य विधीयते” इत्यादिगुणविधानाय।

यदपि संसृष्टिवाक्यं न पत्नीवाक्यस्यापवादः; किंतु पत्न्यादिपित्रन्तानामभावे क्रमेण भ्रात्रधिकारे विशेषविधायकम्। ततश्च **बृहस्पति**वाक्ये संसर्गस्योपक्रमात् “सोदरस्य विधीयते” इत्येतदपि संसृष्टविषयं वाच्यम्। तदेकवाक्यतापन्नम् ‘अनपत्यस्य’ इति वाक्यं पुत्रादीनां पित्रन्तानामभावे संसृष्टिसोदरस्याधिकारं गमयतीत्यविरोधेनोपपत्तौ किमर्थं पत्नीबाधकत्वं कल्प्यताम्? एवं च संसृष्टिवाक्यं न्यायमूलं भवति। अन्यथा त्वदृष्टार्थं चेदमूलकं स्यादिति—तदपि न; “विभक्तो यः पुनः पित्रा” इत्यादिना पितृभ्रातृपितृव्यैः संसर्गाभिधानस्यानर्थक्यापातात्। न हि संसृष्टिवाक्ये पित्रादयो विषयाः; तस्य भ्रातृमात्रविशेषाभिधायकत्वात्। किंच पुत्रादिपित्रन्तानामभावस्य पत्नीवाक्येनैव भ्रातृमात्रे प्राप्तत्वात् संसृष्टिभ्रातरि तदभिधायकस्य ‘अनपत्यस्य’ इति वाक्यस्यारम्भोऽनर्थकः, अपवादत्वेऽपि तदर्थतापत्तेः, संसर्गोत्पन्नस्य स्वत्वान्तरस्यापि दृष्टस्यैव निर्णयादित्यलं विस्तरेण।

‘संसृष्टिनस्तु संसृष्टी’ इत्यस्यापवादमाह—‘सोदरस्य तु सोदरः’ इति। सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं सोदरः संसृष्टी जातस्य दद्यात्;[1] तदभावे स्वयमेव हरेत्। न तु संसृष्ट्यपि भिन्नोदर इत्यर्थः; भिन्नोदरे संसर्गमात्रसत्त्वात्; सोदरे तु संसर्गसोदरत्वयोर्द्वयोः सत्त्वात्। यदा तु सोदरः संसृष्टी नास्ति, तदा भिन्नोदर एव संसृष्टी गृह्णीयात्। यदा पुनः सोदरः असोदरश्चोभावपि संसृष्टिनौ न स्तः, तदा असंसृष्ट्यपि पुत्रादिर्गृह्णीयात्। एतदेव स्पष्टयितुं वचनान्तरमाह **याज्ञवल्क्यः**—

“अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः॥”

इति। अत्रेयं व्याख्या—अन्योदर्यस्तु संसृष्टी धनं हरेत्। नान्योदर्यश्चेन्न; न अन्योदर्यः नान्योदर्यः; मृतस्य सोदर इति यावत्। मृतस्य संसृष्टिनः सोदरः संसृष्टी चेन्नास्ति, तदा भिन्नोदरोऽपि संसृष्टी हरेदित्यर्थः। असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजश्चेत्; सोदरासोदरसंसृष्ट्यभावे असंसृष्ट्यपि पुत्रादिर्गृह्णीयादित्यर्थः;

“संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते।
अतोऽन्यथानंशभाजो निर्बीजेष्वितरानियात्॥”

इति **नारद**स्मरणात्। निर्बीजेषु निरपत्येषु। अपत्यानि च त्रिविधान्यपि संसृष्टानीत्युक्तम्। इतरान् असंसृष्टिनः। संसृष्टिनः अपत्याभावं वदता संसृष्ट्यभावः अर्वागेवोक्तः। तदेव स्पष्टमाह **कात्यायनः**—

“संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक् स्थिताः।
अभावेंऽशहरा ज्ञेया निर्बीजान्योन्यभागिनः॥”

[1] नान्यस्य added in छ.

इति। अयमर्थः—संसृष्टानां संसृष्टा एव गृह्णीयुः। तदभावे पृथक् स्थिताः। तथा पृथक्स्थानामंशं पृथक् स्थिताः असंसृष्टिन एव गृह्णीयुः। तदभावे संसृष्टाः। न केवलं स्वाम्यभाव एवान्यस्यार्थहरत्वम्; किंतु त्रिविधसंसृष्टपुत्राभाव इत्याह—निर्बीजेति। त्रिविधसंसृष्टपुत्राभावे अन्योन्यस्यार्थहरत्वम्; न तु तत्सत्त्वे। अस्य चोभयशेषतया संसृष्टानामभावे तदपत्याभावे च संसृष्टा गृह्णीयुः। तेषामभावे तदपत्याभावे च पृथक् स्थिता इत्यर्थः पर्यवस्यति। एवं पृथक् स्थितानामपि द्रष्टव्यम्। यत्तु—“अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्। असंसृष्टी” इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वमेव धनभाक्त्वे हेतुरिति प्राचोक्तम्; तच्चिन्त्यम्; संसृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवैतदर्थसिद्धेर्वाक्यारम्भानर्थक्यात्; पित्रादीनामपि संसृष्टित्वसंभवात् तस्य साधारण्ये च पृथगसोदर्ये तद्विधानवैयर्थ्याच्च। न च सोदर्यस्यैव संसृष्टित्वेनांशभाक्त्वं नान्यस्येति नियमाय वचनारम्भः; पित्रादीनां संसर्गिणामपि धनभाक्त्वाप्रसङ्गात्; असंसर्गिणामपि धनभाक्त्वप्रसङ्गाच्च। न चेष्टापत्तिः। आद्ये पित्रादिसंसर्गिविधानवैयर्थ्यात्। अन्त्ये तदपवादत्वविरोधात्।

यद्येवं सोदरवाक्यस्यापि संसृष्टिवाक्यापवादकत्वारम्भेणैव सोदर्याभावे अन्योदर्यः, सोदरासोदरसंसृष्ट्यभावे चासंसृष्टी हरेदित्यर्थसिद्धौ एतद्वाक्यानर्थक्यं तदवस्थमेवेति चेत्—न; सोदरभ्रातृपुत्रान्योदर्यभ्रातृसत्त्वे किं द्वयोरपि, उत अन्यतरस्यांशभाक्त्वमित्यपेक्षायां पूर्वार्धप्रवृत्तेः; भ्रात्रपत्यासत्त्यभावेऽपि पित्रपत्यासन्नत्वेनांशभाक्त्वौचित्यात्। उत्तरार्धं तु अपवादापवादकशास्त्रमन्तरेणोत्सर्गाप्रवृत्तेरारभ्यत इति नानर्थक्यम्। अपवादकाभावमात्रेणोत्सर्गप्रवृत्त्यङ्गीकारे वानप्रस्थादिधनाधिकार्यभावेऽपि पुत्रादीनामधिकारापत्तेरित्यलम्।

यदपि संसृष्टिनो भिन्नोदरस्यासंसृष्टिनश्च सोदरस्य सद्भावे उभयोर्विभज्य धनग्रहणमिति उत्तरार्धव्याख्यानं, तदपि तथैव; “अतोऽन्यथानंशभाजः” “अभावेंऽशहरा ज्ञेयाः” इति **नारदकात्यायन**वाक्यविरोधात्। असंसृष्टिसंसृष्टिपदयोः पूर्वत्रान्वितयोः इतरत्राप्यनुषङ्गस्य, संसृष्टिपदे संसृष्टित्वसोदरत्वरूपार्थद्वयकल्पनस्य, एवकाराध्याहारस्य च निष्प्रमाणकत्वाच्च।

यच्च

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते॥
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः॥”

इति **मनुवाक्ये** सोदर्यपदमसंसृष्टिसोदरपरम्; “भ्रातरो ये च संसृष्टाः” इत्येतच्च संसृष्टिभिन्नोदरपरमिति व्याख्यानं प्रमाणवदाभासते—तदपि न; सोदरभ्रातृपदयोः विशेषणविशेष्यभावमात्रेणोक्त**बृहस्पति**-

वाक्यस्थसोदरपदेन एकार्थत्वसंभवे अर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्; चकारवशात् तत्कल्पने तु **नारदकात्यायन**[1]वाक्यविरोधापत्तेः; चकारद्वयस्यापि धवश्च खदिरश्चेतिवत् उत्तरविवक्षया भगिनीसमुच्चयार्थत्वात्। न च विशेषणानर्थक्यम्; भगिनीविशेषणवत् भिन्नोदरभ्रातृवारणार्थत्वात्। तस्मात् यथोक्तैव व्यवस्था साधीयसीति।

अत्रापरार्कः—'अपुत्रधनं भ्रातॄणामित्युक्तम्। तत्रायं विशेषः—संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी गृह्णीयात्। तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम्। सोदर्यत्वाभावे तु नांशभाक्त्वमिति स्पष्टयति—अन्योदर्यस्तु संसृष्ट्यपि नान्योदर्याद्धनं हरेदिति। यदा तु अन्योदर्य एव संसृष्टी, न सोदर्यः, तदाह—असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर्य एव, नान्यमातृजः संसृष्ट्यपि' इति—तत् आमूलं शिथिलम्। संसृष्टिवाक्यस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पितृभ्रातृपितृव्यैः संसर्गाभिधानमनर्थकम्; तत्संसर्गनिर्णायकवाक्यान्तराभावात्; प्रकरणविच्छेदकतुशब्दद्वयवैयर्थ्याच्च; सोदर्यनियमादेवान्योदर्यव्यावृत्तिसिद्धौ व्यतिरेकाभिधानवैयर्थ्याच्च। संसृष्टिसत्त्वेऽपि असंसृष्टिनोंऽशभाक्त्वे **नारदकात्यायन**वचोविरोधश्चेत्यलं वृद्धविरोधेन।

अंशमिति सामान्योपादानेऽपि स्थावरे विशेषमाह **वृद्धहारीतः**—"संसृष्टी गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां सपिण्डसमता" इति। अस्यार्थः—सोदरासोदरसंसर्गे सोदरः संसृष्टी सोदरसंसृष्टिनोंऽशं गृह्णीयात्; परं तु अविभक्तं स्थावरं वर्जयित्वा; तस्य सोदरासोदरसाधारण्यादिति। तदाह **यमः**—

"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्।
विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथंचन॥"

इति। अविभक्तविभागे यत् स्थावरं, तत् सर्वेषां संसृष्टिनां सोदराणामसोदराणां च। विभक्तं तु नान्योदर्यैर्ग्राह्यम्, किंतु सोदरैरेव। तदाह **बृहन्मनुः**—

"एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम्।
स्थावरेऽप्येवमेव स्यात् तदभावे लभेत वै॥"

इति। यदपि **प्रजापतिस्मरणम्**—

"अन्तर्धनं तु यद् द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत्।
भूमिं गृहं च संसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः॥"

इति, तदपि संसृष्टानां सोदराणाम्। भूमिं गृहं च; अविभक्तमिति व्याख्येयम्॥ १७॥

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तम्, अध्यग्न्युपागतम्, आधिवेदनिकं, बन्धुदत्तं, शुल्कम्, अन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्॥ १८॥

[1] विशेषणवद्वाक्य—ग, छ.

एवं पुरुषधनविभागं सप्रपञ्चमभिधाय स्त्रीधनविभागं विवक्षन् तल्लक्षणमाह। पित्रा मात्रा पुत्रेण भ्रात्रा च यद्दत्तं, तत् सौदायिकम्। यच्च विवाहकाले अग्निमधिकृत्य पितृव्यादिभ्यः अधिगतं तत् अध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकम्; अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः; तदर्थमेव पत्न्यै यत् दत्तम्। बन्धुभिः मातुलादिभिः यत् दत्तं तत् बन्धुदत्तम्। शुल्कं पित्रादिदत्तं गृहादि; स्वकन्यामूल्यं वा। अन्वाधेयकं विवाहानन्तरं भर्तृकुलात् पितृकुलाद्वा लब्धम्। इतिकरणात् अध्यावहनिकम्; "रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इति **गौतमीयात्**; "वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं स्मृतम्" इति **देवलीयाच्च**। तल्लक्षणमाह **कात्यायनः**—

"ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा।
भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्॥"

ऊढया पत्युः सकाशात्, कन्यया पितृगृहे पैतृकमित्रादिभ्यः पित्रादिभ्यो वा।

"विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥"

विवाहकाले कन्यादानकाले। अग्निसंनिधौ होमकाले।

"अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम्॥
प्रीत्या दत्तं तु यत् किंचिच्छ्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा।
पादवन्दनिकं यत्तु प्रीतिदत्तं तदुच्यते॥
गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्।
मूल्यं लब्धं तु यत् किंचिच्छुल्कं तत् परिकीर्तितम्॥"

पित्रादिदत्तस्य गृहादेः भ्रात्रादिगामित्वस्य श्रवणात् गृहस्य उपस्करः उलूखलादिः। वाह्यो वृषभादिः। दोह्यो गवादिः। आभरणं विवाहकालीनम्। कर्मिणो दासाद्याः। मूल्यं हाटकादि।

"विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया।
भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तदुच्यते॥
यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्।
अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥"

इति। **व्यासोऽपि**—

"विवाहकाले यत् किंचिद्वरायोद्दिश्य[1] दीयते।
कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं स्वबन्धुभिः॥"

[1] वरेणोद्दिश्य—ख, ग, ञ.

इति। कन्याया इदमित्युद्दिश्य; अन्यथा औद्वाहिकस्य पृथगभावेन विभागनिषेधानुपपत्तेः। बन्धुभिरिति वचनात् तत्पुत्रैर्विभाज्यमेव;

“यद्दत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात्।
मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः॥”

इति **स्मरणात्**। स्त्रियाः ऋते तद्धनं तदपत्यं प्राप्नोति। पित्रादिदेये विशेषमाह **कात्यायनः**—

“पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराद्दते॥”

इति। द्विसाहस्रं कार्षापणम्; “द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनं न तु” इति **व्यास**स्मरणात्। इयमपि संख्या प्रत्यब्दं देये। सकृदेव अनेकाब्दपर्याप्तधनदाने तु नेयं संख्या; नापि स्थावरपर्युदासः; “दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदीच्छति” इति **बार्हस्पत्यात्**।

उक्तलक्षणे च स्त्रीधने स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमेव;

“सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्।
विक्रये चैव दाने च तथैव स्थावरेष्वपि॥”

इति **कात्यायन**स्मरणात्। सौदायिकं च स्त्रीणां धनमात्रोपलक्षणम्;

“सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते।
यस्मात् तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत् प्रजीवनम्॥”

इति हेतोः सर्वत्र सत्त्वात्। आनृशंस्यमनुकम्पा; सैवार्थः प्रयोजनं यस्य। प्रजीवनं जीवनप्रकर्षाधायकम्। यत्तु—

“भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यस्येत् स्त्री यथेच्छतः।
विद्यमानेषु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुणैः स्थिता।
भुञ्जीता मरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः॥”

इति तेनैवोक्तं, तत् उभयमपि भर्तृदत्तद्विविधसौदायिकविषयम्, भर्तृदायोपक्रमात्। तत्राद्येन जङ्गमव्यवस्था। मृते स्वातन्त्र्यात् जीवति तन्नेति गम्यते। स्वातन्त्र्यापवादमाह—विद्यमानेषु दुहित्रादिदायादेषु तं संरक्षेत्; न स्वेच्छया व्ययीकुर्यात्; पितृधने पुत्राणामिव मातृधने पुत्रीणामपि जन्मनैव स्वत्वे साधारण्यात्। न चैवं पुत्रीच्छया विभागः; पित्रार्जिते पुत्राणामिव मात्रार्जिते पुत्रीणामपि पारतन्त्र्यात्। अन्यथा दुहित्रभावे, तत्कुले दुहितृकुले दौहित्र्यादिषु, क्षपयेत् दद्यात्। अन्यथेति वचनात् दुहितृसत्त्वे दौहित्र्यादीनामनधिकारेण पैतामहे

पौत्राणामिव मातामहीधने दौहित्रीच्छया न विभागः; “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वये” इति **नारद**स्मरणात्।

एवं जङ्गमं निर्णीय स्थावरं निर्णयति। अपुत्रा पुत्रपौत्ररहिता; पौत्राणामपि पितामहीऋणदातृत्वेन तद्धनभागित्वात्। तादृशी यथोक्तगुणवती विधवा भर्तृदत्तस्थावरम् आ मरणात् भुञ्जीतैव; न दद्यात्, विक्रीणीत वा;

“भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद् दद्याद्वा स्थावराद्दते॥”

इति **नारद**स्मरणात्। भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्थावरे स्वातन्त्र्यमेव। यथाह **बृहस्पतिः**—

“स्थावरं हि धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु।
न तच्छक्यमपाकर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित्॥”

इति। अनेन,

“मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलपालिका।
यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये॥”

इति **कात्यायन**वाक्यमपि व्याख्यातम्; भर्तृदत्तस्थावरविषयत्वात्। तन्मरणोत्तरं तु भर्तुः भ्रात्रादयः प्राप्नुयुः; पितृदत्तस्य स्थावरस्य भ्रातृगामित्वेन भर्तृदत्तस्य तद्भ्रात्रादिगामित्वस्यैवौचित्यात्। अपुत्रेति विशेषणात् पुत्रपौत्र-सत्त्वे त एव गृह्णीयुः, न दुहितरो नापि दायादाः; तयोरपि मातृपितामहीधनाधिकारात्। किंच अपुत्र-विशेषणात् पुत्रपौत्ररहितायाः दुहितृसत्त्वेऽपि दायादा एवाप्नुयुः; न दुहितरः; अपुत्रपदसामर्थ्यात्। अन्यथा अप्रजेत्येवावक्ष्यदित्यलं विस्तरेण।

पित्रादिदत्तस्यापि क्वचित् स्त्रीधनत्वापवादमाह **कात्यायनः**—

“यत्तु सोपाधिकं दत्तं यच्च योगवशेन वा।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते॥”

इति। उत्सवादौ शोभार्थं दानमुपाधिः। योगः भोगाद्यर्थं छलेन। तथा स्वयमपि शिल्पैरर्जिते न स्वातन्त्र्यम्।

“प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः।
भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्॥”

इति **कात्यायन**स्मरणात्। भर्तुः शिल्पैः तन्तुवायादिस्त्रीभिः यत् वस्त्रवानादिभिः प्राप्तं, भर्तुः प्रीत्या च यदन्यैः दत्तं, तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्यवश्यं व्याख्येयम्; अन्यथा स्वार्जनस्य स्वत्वापादकत्वापत्तेः॥ १८॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु [1]विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः ॥ १९ ॥ शेषेषु च पिता हरेत् ॥ २० ॥

स्त्रीधनमुक्त्वा इदानीं तद्विभागमाह। ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यैश्चतुर्भिर्विवाहैरूढायामप्रजायां वक्ष्यमाण-दुहित्रादिसंततिरहितायामतीतायां मृतायां तत् पूर्वोक्तं स्त्रीधनं तद्भर्तुर्भवति। यथाह **मनुः**—

"ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥"

इति। गान्धर्वग्रहणं विकल्पार्थम्। पुत्रिकाधनमपि भर्तुरेवेत्याह **स** एव,

"अप्रजायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन।
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेदेवाविचारयन् ॥"

इति। पुत्रिका च "अस्यां यो जायते पुत्रः" इत्येवं द्रष्टव्या। भर्त्रभावे भर्तृसपिण्डाः पूर्वोक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण गृह्णीयुः; "अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः" इति **योगि**स्मरणात् ॥ १९ ॥

ब्राह्मादिविशेषणव्यावर्त्यमाह। शेषेषु आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहेषु अप्रजःस्त्रीधनं पिता, चकारात् माता च हरेत्। तत्र प्रथमं माता, पश्चात् पितेति ज्ञेयम्; दुहितृषु मात्रवयवाधिक्येन मातुः प्रत्यासत्त्यतिशयात्। यथाह **कात्यायनः**—

"आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रिया।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥"

इति। पैतृकं पित्रादिभ्यो लब्धम्। शुल्काख्यस्त्रीधने तु विशेषमाह **गौतमः**—"भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः पूर्वं चैके" इति। वृत्त्यपेक्षो विकल्पः। यत्तु तेनैवोक्तम्—"स्वं च शुल्कं वोढार्हति" इति, तत् प्राक् संस्कारान्मृतायां ज्ञेयम्; "मृतायां सर्वमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्" इति **योगि**स्मरणात्। तदुभयाभावे पितुरेव। यथाह **बोधायनः**—

"रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः समम्।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥"

इति। रिक्थं शुल्कम्। 'इयं मे पुत्रः' इत्येतस्यां पुत्रिकायां तु विशेषमाह **पैठीनसिः**—"प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता द्रव्यमर्हति। अपुत्रायां कुमार्यां मात्रा स्वस्रा वा तत् ग्राह्यम्" इति। पित्राद्यभावे तु भर्तृगाम्येव। यथाह **कात्यायनः**—"बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्" इति। बन्धवः पित्रादयः ॥ २० ॥

[1] विवाहेषु जायायाम्—क.

सर्वेष्वेव प्रसूतायां [1]यद्धनं [2]तत् दुहितृगामि ॥ २१ ॥

प्रसूतायामुभयापवादमाह। सर्वेष्वेवाष्टस्वपि विवाहेषु परिणीतायां यद्धनं तत् प्रसूतायां संततिमत्यां तस्यां दुहितृगाम्येव भवति; न भर्तृगामि पितृगामि वा। दुहितृग्रहणात् न पुत्रादिगामि, "दुहितॄणां प्रसूता चेत्" इति **योगि**स्मरणात्। यद्यप्यत्र धनदुहित्रोः सामान्येनोपादानं, तथापि व्यवस्था द्रष्टव्या। सा चेत्थम्—उक्तलक्षणेषु स्त्रीधनेषु यत् अध्यग्नि कृतं तत् दुहितृष्वपि कुमार्य एव लभन्ते, नोढाः; "मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः" इति **मनु**स्मरणात्। यौतकं विवाहकाले लब्धम्; "पारिणेयं स्त्रियो विभजेरन्" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। पारिणेयं परिणयनकालीनम्। स्त्रियः कुमार्यः। कुमारीवत् अप्रतिष्ठितापि; "स्त्रीधनं [3]दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च" इति **गौतम**स्मरणात्। स्त्रीधनं पैतृकम्। निर्धना निरपत्या विधवा दुर्भगा चाप्रतिष्ठिता। कुमार्यभावे तूढापि कन्यैव लभते, न पुत्रः; "गुणलोपे च मुख्यस्य" इति न्यायात्; दुहितृपदसामर्थ्याच्च। एवमप्रतिष्ठिताभावे प्रतिष्ठितापीति द्रष्टव्यम्। अन्वाधेयं तु स्त्रीपुंनपुंसक-साधारणप्रजाया भवति। यथाह **मनुः**—

"अन्वाधेयं तु यद्दत्तं पत्या प्रीतेन वा पुनः।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥"

इति। शुल्के तूक्तमेव प्राक्।

सौदायिके स्थावरे जङ्गमे च विशेषमाह **वृद्धकात्यायनः**—

"पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थावरं धनम्।
अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥"

इति। चकारात् भ्रातृपितृव्यादिदत्तमपि। अप्रजात्वविशेषणात् तत्सत्त्वे सैव लभते; न भ्रातरः। तत्रापि प्रथमं दुहितरः; तदभावे पुत्रादय इति। सर्वदा; सर्वविवाहेषु, नासुरादिष्वेवेति।

यत्तु अपुत्रस्य पितुः विभागकाले पत्युर्वा रिक्थत्वेन मात्रा लब्धं, तत् पुत्रैर्दुहितृभिश्च समं विभाज्यम्। यथाह **मनुः**—

"जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥"

[1] तद्धनं—ख, छ. [2] दुहितृगामि तत्—ज. [3] दुहितॄणामदत्तानाम्—ख, छ, ञ.

इति। भगिन्यः कुमार्यः; "समं सर्वे सहोदरा मातृकं रिक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च" इति **शङ्खलिखित**स्मरणात्; "सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्मृतम्" इति **देवल**स्मरणात्। ऊढास्तु चतुर्थांशमात्रं लभन्ते; न समम्। तदाह **बृहस्पतिः**—

"स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अदत्ता चेत् समूढा तु लभते सा न मातृकम्॥"

इति। अनूढानां पितृधन इव ऊढानां मातृधने चतुर्थांश इत्युक्तं प्राक्। यत्तु—

"अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्।
पुत्रस्तु नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक्॥"

इति, तत् अप्रत्ताभावे प्रत्तापि तुल्यांशभागित्याह; अप्रत्तासद्भावे प्रत्तायाश्चातुर्थांश इति स्मरणात् तदभावे समांशस्य न्यायप्राप्तत्वात्;

"भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन् सभर्तृकाः।
स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु समः स्मृतः॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात्। एतेन 'भ्रातृभगिन्योः संभूयांशहरत्वं नास्ति; इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः' इति परास्तम्। "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्थत्वात्; "सामान्यं पुत्रकन्यानाम्" इति द्वन्द्वश्रवणात्। यौतकव्यतिरिक्ते तु सर्वत्र दुहितृदौहित्रीसमवाये दौहित्रीणामपि किंचित् दातव्यम्। यथाह **मनुः**—

"यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात् किंचित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्॥"

इति। मृतमातृकाणां दौहित्रीणां तु "पितृतो भागकल्पना" इति न्यायात् पुत्रदुहित्रादिभिः समवाये समांशभाक्त्वमेव। दुहित्रभावे तु रिक्थं पुत्र एव लभते, न दौहित्रः; "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत्" इति **कात्यायन**स्मरणात्। पुत्राभावे दौहित्रः; तदभावे दौहित्रपुत्रः; तस्याप्यभावे स्वस्रीय इत्यविशेषेण सर्वे धनभाज इत्याह **बृहस्पतिः**—

"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥
यदासामौरसो न स्यात् पुत्रो दौहित्र एव वा।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः॥"

इति। आद्यशब्देन "यस्य मातुलानी सः" इत्यादि द्रष्टव्यम्। पूर्वजः अग्रजः। यद्यप्यत्र पुत्राभावे दौहित्रः श्रूयते, तथापि पुत्रदौहित्रसद्भावेऽपि दौहित्रीणां किंचिद्धनसंबन्धश्रवणात् तदभावे च सर्वधनसंबन्धस्याप्रतिबन्धात् मातामह्यवयवाधिक्येन च दौहित्रापेक्षया प्रत्यासन्नत्वाच्च दौहित्र्यभावे दौहित्रो धनभागवधेयः। अत्राप्ययं विशेषः—यत् पितृकुलागतं तत् स्वस्रीयाद्याः, यत् भर्तृकुलागतं तत् देवराद्या गृह्णीयुः। जामाता तूभयमप्यविशेषात्॥ २१॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥ २२॥
अनेकपितृकाणां तु पितृतोंऽशप्रकल्पना[1]।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः॥ २३॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तदशोऽध्यायः

पितृधनविभागशेषमाह। गृहपतिना स्वपत्न्यै स्नुषाभ्यो वा विवाहकाले योऽलंकारो दत्तः, स्त्रीभिश्चासौ धृतः परिहितो भवेत्, न तु तथैव स्थापितः, तं विभागकाले दायादाः पुत्रभ्रात्रादयो जीवति पत्यौ न भजेरन्। किंतु यस्याः सोऽलंकारः तत्पतिभाग एव तं दद्युः, यथा सैव तं परिदध्यात्। न तु पत्यौ जीवति यो धृतः, स मृतेऽप्यविभाज्य इति; अदृष्टार्थतापत्तेः। एतेन 'सर्वथा सोऽविभाज्यः' इत्यपि निरस्तम्। अथालंकारसौन्दर्यलोभेन भजन्ते, तदा पतिता भवन्ति। जीवतीति विशेषणात् मृते तस्मिन् अन्येनापि ग्रहणे न दोषः॥ २२॥

पैतामहद्रव्यविभागशेषमाह। अनेके पितरो येषां पौत्राणां, ते समा विषमा वा यदा पैतामहं धनं विभजेयुः, तदा तेषां पितृसंख्ययैवांशकल्पना भवति; न स्वसंख्यया। प्रशब्दाच्च समा। अयमर्थः—यद्येकस्य त्रयः पुत्राः; तेषां च कस्यचिदेकः, कस्यचित् त्रयः, तदा ते त्रीनेव समानभागान् कुर्युः, न तु षट्; समानजातीयाश्चेत् पितरः। विजातीयानां तु पितॄणां यस्य यावानंशोऽग्रे वक्ष्यते, तमेवांशं तत्पुत्रो लभते; न न्यूनाधिकमधमोत्तमसाम्येन। यथाह **बृहस्पतिः**—

"समवेतैस्तु यत् प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः।
तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः॥"

[1] भागकल्पना—क. [2] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिक्थविभागप्रकरणं सप्तदशम्—ज, ठ.

इति । यद्यप्यस्य पैतामहद्रव्यविषयत्वमाहत्य न प्रतीयते, तथापि पितृतोंऽशप्रकल्पनान्यथानुपपत्त्या यस्मिन् द्रव्ये पौत्राणां पितृद्वारकं स्वत्वं, तद्विषयत्वं पर्यवस्यति । अत्रैव पुत्रपौत्रसमवाये विशेषमाह **कात्यायनः**—

" अविभक्ते सुते प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात् तस्य वा सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥ "

इति । अविभक्ते पितरि प्रेते पुत्रः पितामहात् अथवा पितृव्यात् तत्पुत्रात् तत्पौत्राद्वा स्वपित्रंशं गृह्णीयात् । तमेवांशं भ्रातृभ्यो विभजेत् । एवं तत्पुत्रः तत्पौत्रोऽपि । पञ्चमोऽत्र न लभत इत्युक्तं प्राक् । यदा तु अविभक्तेषु भ्रातृषु केनचित् अपुत्रमातामहात् रिक्थं लब्धं, तदा तदपि सर्वैर्विभाज्यमिति प्राप्तावाह । यस्य पित्रा यन्मातामहरिक्थं लब्धं, स एव तत् गृह्णीयात्, नेतरभ्रातृपुत्र इति । अनेनाविभक्तार्जितस्यापि तादृशस्याविभाज्यत्वमुक्तम् । रिक्थपदग्रहणात् प्रतिग्रहाद्यार्जितं विभाज्यमेव । परं तु आर्जकस्य भागद्वयं कल्प्यम् ; " येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्व्यंशमेव लभेत " इति **स्मरणात्** । संभूयोत्थाने तु समांशतैव । एवं प्रपितामहधनविभागोऽपि पितामहसंख्यया द्रष्टव्यः ।

यद्वा एकस्यामेव योषिति यदा बहुभिः पुत्रा जन्यन्ते, तदा तेषां कथं विभाग इत्यत आह— अनेकपितृकाणामिति । यो येन जनितः, स तस्यैव रिक्थभागित्यर्थः । यथाह **बृहस्पतिः**—

" यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ "

इति । नायं[1] पारिभाषिकः ; क्षेत्रजस्य पूर्वं विभागान्तराभिधानात् ; किंतु क्षेत्रमात्रोत्पन्न इति ध्येयम् ।

" द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् तत् स[2] गृह्णीत नेतरः ॥ "

इति **मानवात्** । [3]**वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—

" विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यविलेखनैः ।
विभागभावना कार्या न भवेद् दैविकी क्रिया ॥ "

[1] नान्यः—घ, च.
[2] संगृह्णीत नेतरत्—च.
[3] From here up to the end of the chapter omitted in ख, ग, छ.

इति । कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह **मनुः**—

" विभागे यत्र संदेहो दायादाभ्यां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ "

इति । यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति, तत्र पुनर्विभागः कर्तव्य इत्यर्थः ।

यत्तु तेनैवोक्तम्—

" सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ "

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् । स्वयंकृतस्यासंदिग्धस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह **बृहस्पतिः**—

" स्वेच्छाकृते विभागे यः पुनरेव विसंवदेत् ।
स राज्ञा स्वांशके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ॥ "

इति । अनुबन्धतः निर्बन्धतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य चतुर्षु [1]वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुः, ते पैतृकं रिक्थं दशधा विभजेयुः ॥ १ ॥ तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोंऽशानादद्यात् ॥ २ ॥ क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् ॥ ३ ॥ [2]द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ॥ ४ ॥ शूद्रापुत्रस्त्वेकम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते पितृतोऽशक्लृप्तिरुक्ता । तत्र यज्जातीयस्य यावानंशः, तमष्टादशेनाभिधातुं [3]प्रक्रमते । तत्र ब्राह्मणपुत्राणां तावदाह । यदा विप्रस्य चातुर्वर्णिकस्त्रीषु उक्तसंज्ञाः पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनस्य दश भागान् कुर्युः । चेदित्यनेनासवर्णापुत्राणामनित्यतोक्ता । त इत्यनेन पुत्रकर्तृकविभाग एवेयमंशकल्पना नियता; न पितृकर्तृके; तत्र पित्रिच्छाया एव नियामकत्वात् । पैतृकमिति पैतामहमपि; तस्यापि पितृतो भागकल्पनात् । पैतृकमिति सामान्योपादानेऽपि प्रतिग्रहलब्धभूमिव्यतिरिक्तमिति ज्ञेयम् । यथाह **बृहस्पतिः**—

" न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ "

इति । प्रतिग्रहशब्दात् क्रयादिलब्धा देयैव । सापि न शूद्रापुत्राणाम्; " [4]शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति " इति **स्मरणात्** । भूमिः स्वयमर्जितं क्षेत्रम्; न क्रमागतं गृहं वा;

" ब्रह्मदायं गतां भूमिं हरेद्यो ब्राह्मणीसुतः ।
गृहान् द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् "

इति **बृहन्मनुस्मरणात्** । ब्रह्मदायः प्रतिग्रहः ॥ १ ॥

दशानां विनियोगमाह । तत्र चातुर्वर्णिकेषु पुत्रेषु दशसु भागेषु विप्रस्य विप्रापुत्रश्चतुरोंऽशान् गृह्णीयात् ॥ २ ॥

[1] विवाहेषु—ज.
[2] वैश्यापुत्रो द्वावंशौ—ज, ठ.
[3] प्रक्रमति—ख, ग, छ, ज.
[4] शूद्रो—ख, ग.

किंच विप्रात् क्षत्रियोत्पन्नः त्रीनंशानादद्यात् ॥ ३ ॥

किंच विप्रात् वैश्योत्पन्नो द्वावंशौ गृह्णीयात् । अंशानुवृत्तावप्यंशोपादानं विकृतस्यानुषङ्गाभावबोधनाय; " सं ते वायुर्वातेन गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि " इतिवत् । तेनोत्तरत्रैकवचनान्तस्याध्याहारः । **मनुस्तु**—" वैश्याजोऽध्यर्धमेवांशम् " इत्याह ॥ ४ ॥

किंच विप्रात् शूद्रोत्पन्नस्तु एकमंशं गृह्णीयात् । यत्तु—

" ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् ॥ "

इति **मानवं**, तत् अनूढशूद्रापुत्रविषयम्; " ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदा स्त्रियः " इत्युपक्रम्य " अंशं शूद्रासुतो हरेत् " इति तेनैवाभिधानात् । अत्र **शङ्खलिखितौ** विशेषमाहतुः—" असवर्णस्त्रीजातानां दायादर्धार्धहानिर्वर्णक्रमेण " इति । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रात् क्षत्रियादिपुत्राणामर्धार्धहान्या अंशो देय इति । यथा—अष्टावंशाः ब्राह्मणीपुत्रस्य, चत्वारः क्षत्रियापुत्रस्य; द्वौ वैश्यापुत्रस्य; एकः शूद्रापुत्रस्येति । सोऽयमंशभेदो गुणागुणाभ्यां व्यवस्थाप्यः । अनयैव दिशा[1] क्षत्रियादिषु कल्प्यम् ॥ ५ ॥

अथ चेत् शूद्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्, तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः ॥ ६ ॥ वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिद्विभागीकृतानंशानादद्युः ॥ ७ ॥ वैश्यवर्जमष्टधा कृतं चतुरस्त्रीनेकं [2]चादद्युः ॥ ८ ॥ [3]क्षत्रियवर्जं सप्तधा कृतं चतुरो द्वावेकं च ॥ ९ ॥ ब्राह्मणवर्जं षड्धा कृतं त्रीन् द्वावेकं च ॥ १० ॥

एवं चातुर्वर्णिकपुत्रचतुष्टयसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं त्रित्रिसमवाये तमाह । यदा पुनर्विप्रस्य शूद्रापुत्रवर्जं विप्रक्षत्रियवैश्यास्त्रय एव पुत्रा भवेयुः, तदा पितृधनं नवधा कुर्युः ॥ ६ ॥ तद्विनियोगमाह । विप्रक्षत्रियवैश्याः क्रमेण चतुरः त्रीन् द्वौ च भागान् गृह्णीयुः ॥ ७ ॥ किंच यदा विप्रस्य वैश्यापुत्रवर्जं विप्रक्षत्रियशूद्रास्त्रय एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनमष्टधा कुर्युः[4] । तद्विनियोगमाह । वर्णानुक्रमेण चतुरः त्रीन् एकं च गृह्णीयुः ॥ ८ ॥ यदा विप्रस्य क्षत्रियवर्जं विप्रवैश्यशूद्रा एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनं सप्तधा विभज्य क्रमेण चतुरः द्वौ एकं चांशं गृह्णीयुः ॥ ९ ॥ किंच यदा विप्रस्य क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनं षोढा विभज्य क्रमेण त्रीन् द्वौ एकं चांशं गृह्णीयुः ॥ १० ॥

[1] रीत्या—घ.
[2] चांशानादद्युः—झ.
[3] Text of Sūtra-s 9 and 10, and comm. on Sūtra 10 missing in ख.
[4] कृत्वा चतुरः—घ, च, छ.

क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेष्वयमेव[1] विभागः ॥ ११ ॥ अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां, तदा सप्तधा कृतात् धनात् ब्राह्मणश्चतुरोंऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ त्रीन् राजन्यः ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं क्षत्रियस्य त्रैवर्णिकपुत्रसमवायेऽप्यतिदिशति । विप्रस्य विप्रपुत्रवर्जं त्रैवर्णिकपुत्रेषु यो विभाग उक्तः, स एव क्षत्रियस्यापि त्रैवर्णिकपुत्रेषु; तस्यापि विप्रपुत्राभावात् । अयमर्थः—तेऽपि षोढा पितृधनं विभज्य त्रीन् द्वौ एकं चांशमादद्युः । अत्र विशेषो **महाभारते**—

" भीष्म उवाच—

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः क्वचित् ॥
अष्टधा तु भवेत् कार्यं क्षत्रियस्य युधिष्ठिर ।
क्षत्रियाया हरेत् पुत्रश्चतुरोंऽशान् पितुर्धनात् ॥
युद्धावहारिकं यच्च पितुरासीद्धरेत तत् ।
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ "

इति ॥ ११ ॥

एवं त्रित्रिसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं द्विद्विसमवाये तमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रियौ द्वावेव पुत्रौ स्यातां, तदा पितृधनं सप्तधा कृत्वा तेषु विप्रश्चतुरोंऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ किंच सप्तसु अवशिष्टानंशान् क्षत्रिय आदद्यात् ॥ १३ ॥

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ[2], तदा षड्धा विभक्तस्य चतुरोंऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १४ ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ १५ ॥ अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ चतुरोंऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १७ ॥ एकं शूद्रः ॥ १८ ॥

किंच यदा विप्रस्य विप्रवैश्यावेव पुत्रौ स्यातां तदा पितृधनं [3]षड्धा विभज्य तत्र चतुरोंऽशान् विप्रः प्रथममादद्यात् ॥ १४ ॥ किंच षट्सु अवशिष्टौ द्वावंशौ वैश्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥ किंच यदा विप्रस्य

[1] एवमेव—ग, छ, ञ.
[2] पुत्रौ स्यातां added in झ.
[3] षोढा—घ, छ, ञ.

विप्रशूद्रावेव पुत्रौ स्यातां तदा पितृधनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु चतुरोंऽशान् विप्रो गृह्णीयात् ॥ १७ ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टमेकमंशं शूद्रो गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् ॥ २० ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ २१ ॥ अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा [1]क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् ॥ २३ ॥ एकं शूद्रः ॥ २४ ॥

एवं विप्रविषयविभागमुक्त्वा इदानीं विप्रक्षत्रिययोः द्विद्विसमवाये तमाह । यदा विप्रक्षत्रिययोः क्षत्रियवैश्यावेव पुत्रौ स्यातां, तदा पितृधनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु त्रीनंशान् क्षत्रियो गृह्णीयात् ॥ २० ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टौ द्वावंशौ वैश्यो गृह्णीयात् ॥ २१ ॥ [2]किंच यदा विप्रक्षत्रिययोः क्षत्रियशूद्रावेव पुत्रौ स्यातां, तदा [3]तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ तद्विनियोगमाह । चतुर्ष्वंशेषु त्रीनंशान् क्षत्रियः प्रथममादद्यात् ॥ २३ ॥ किंच चतुर्षु अवशिष्टमंशमेकं शूद्रो गृह्णीयात् ॥ २४ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ द्वावंशौ वैश्यस्त्वादद्यात् ॥ २६ ॥ एकं शूद्रः ॥ २७ ॥

एवं विप्रक्षत्रियविषयविभागमुक्त्वा इदानीं विप्रक्षत्रियविशां द्विद्विसमवाये तमाह । यदा विप्रक्षत्रियविशां वैश्यशूद्रावेव पुत्रौ स्यातां, तदा तौ पितृधनं त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ तद्विनियोगमाह । त्रिष्वंशेषु द्वावंशौ वैश्यः प्रथममादद्यात् ॥ २६ ॥ किंच त्रिष्ववशिष्टमेकमंशं शूद्रो गृह्णीयात् । अत्रापि वैश्यविषये विशेषो **महाभारते**—

" एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीयापि भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः क्वचित् ॥

[1] द्वौ for क्षत्रियशूद्रौ—ख, ग.
[2] Here comm. on Sūtra-s 22, 23 and 24 corrupt in ख.
[3] पितृधनं—ग.

पञ्चधा तु भवेत् कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।
वैश्यापुत्रस्तु गृह्णीयाच्चतुरोंऽशान् पितुर्धनात् ॥
पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ।
सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ॥ २८ ॥ क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ ॥ २९ ॥ वैश्यस्य वैश्यः ॥ ३० ॥ शूद्रः शूद्रस्य ॥ ३१ ॥

एवं चातुर्वर्णिकपुत्राणां द्वित्रिचतुःसमवाये अंशकल्पनामुक्त्वा इदानीमेकाकिनां तदपवादमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रविशः एकपुत्राः । एकश्चासौ पुत्रश्चेत्येकपुत्रः । एकपुत्रश्च एकपुत्रश्च एकपुत्रश्चेत्येकपुत्राः । विप्रक्षत्रविशामन्यतम एकाक्येव पुत्र इति यावत् । तदा ते सर्वहराः । यदा एक एव पुत्रः, तदा स एव सर्वं पितृधनं गृह्णीयादित्यर्थः । यद्यप्येतत् स्वामिनाशादेव तत्स्वत्वोत्पत्तेर्न वक्तव्यं, तथापि मातुः स्वत्वाविशेषात् तद्विभागापवादायेति नानर्थक्यम् । तेन चैकपुत्राया मातुर्यावज्जीवं भरणमेव; नांशभाक्त्वमिति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ किंच यदा क्षत्रियस्य क्षत्रियो वैश्यो वा एक एव पुत्रः, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ २९ ॥ किंच यदा वैश्यस्य वैश्य एक एव पुत्रः, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३० ॥ किंच शूद्रस्य शूद्र एवैकः पुत्रश्चेत्, असौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३१ ॥

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ॥ ३२ ॥ अपुत्ररिक्थस्य या गतिः, सात्रार्धस्य द्वितीयस्य ॥ ३३ ॥ मातरः पुत्रभागानुसारेण[1] भागापहारिण्यः ॥ ३४ ॥ अनूढाश्च दुहितरः ॥ ३५ ॥

द्विजपुत्राः द्विजा एव सर्वहराश्चेत् शूद्रस्य का गतिरित्यत आह । द्विजातीनां विप्रक्षत्रविशां शूद्र एव चेदेकः पुत्रः, तदासौ न सर्वहरः, किंत्वर्धमेव हरेत् । इदं च गुणवच्छूद्रपरम् । निर्गुणे तु—

“ निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादानाय वा हरेत् ॥ ”

इति **देवलोक्त**स्तृतीयांशो ज्ञेयः । अत्यन्तनिर्गुणे तु—

“ यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽथवा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद् दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मवित् ॥ ”

[1] भागानुसारि—झ, ञ.

इति **मानवं** द्रष्टव्यम् । यद्वा दद्यादित्यन्यकर्तृनिर्देशात् पित्रादिकर्तृके विभागेऽस्य दशमांशभागित्वं, स्वकर्तृके तु अर्धादिहरत्वमिति विवेकः । यत्तु—

“ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् ॥ ”

इति **मानवं**, तत् अनूढशूद्रापुत्रविषयमित्युक्तम्, पितृप्रसादलब्धधनविषयं वा ज्ञेयम् । शूद्रस्य दासीपुत्रे विशेषमाह **योगीश्वरः**—

“ जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितणां सुतादृते ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

अर्धान्तरस्य विनियोगमाह । ‘ अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि ’ इत्यादिना ये अपुत्रधनाधिकारिणोऽभिहिताः, ते तेनैव क्रमेणेदमर्धं गृह्णीयुः ॥ ३३ ॥

पुत्रांशकल्पनाया मातृष्वतिदेशमाह । यज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्तः, तदनुसारेणैव तज्जातीया माताप्यंशं हरेत् । ब्राह्मणी चतुरोंऽशानादद्यात् । क्षत्रिया त्रीन् । वैश्या द्वौ । शूद्रा एकमिति । समविषम-संख्यानां विभागः पूर्ववदूहनीयः । मातृशब्दसामर्थ्यात् पुत्रकर्तृकविभागे तासां नियतांशभाक्त्वम्, न पतिकर्तृक इत्युक्तं भवति । अत एव,

“ यदि कुर्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ”

इति **योगिना** पाक्षिक एव तासां विभाग उपन्यस्तः । यद्यप्यत्र समांशित्वे यद्युपबन्धः, नांशकल्पनायामित्यं-शकल्पनाया न पाक्षिकत्वं गम्यते, तथापि इच्छयेत्यनुवर्तनात् पत्नीनां समांशकरणस्यैच्छिकत्वेन पाक्षिकत्व-सिद्धेर्न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्याह **विज्ञानेश्वरः**—“ भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवति ” इति । **हरदत्तोऽपि** “ जायापत्योर्न विभागो विद्यते ” इति **आपस्तम्बीयं** सूत्रम् “ आत्मन एवांशं तस्या अपीति मन्यते ” इति व्याचक्षाणः मात्रंशक्लृप्तेः पाक्षिकत्वं गमयति । पुत्रभागानुसारेण चैकपुत्रायाः मातुः पुत्रस्यैव सर्वहरतया विभागाभावेन तदनुसरणायोगात् अंशकल्पना नास्त्येव । किंतु यावज्जीवं भरणमात्रमेव । तथाच **देवलः**—“ एक एव सवर्णः स्याद् दायोऽत्र न विभज्यते ” इति । सवर्ण इत्यसवर्णोऽपि शूद्रव्यतिरिक्तः । मातुरेव चायं विभागनिषेधः पर्यवस्यति; तस्या एव तत्र स्वत्वसद्भावात् । नान्येषाम्; एकपुत्रत्वात् तस्याः । अत एवानेकपुत्राणां विभाग एव मातुरंशकल्पनामाह **योगीश्वरः**—“ पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत ” इति । अनेकासां प्रत्येकमेकपुत्रत्वे तु भवत्येव तासामंशक्लृप्तिः; विभाजकानां

भ्रातॄणां बहुत्वात्। मातर इति बहुवचनात् बह्वीनामप्येकपुत्राणां न विभागः ; किंतु भरणमेव। मातर इति च पितामहीनामप्युपलक्षणम्। तेन पैतामहधनविभागे तासामप्यंशो देयः। यथाह **व्यासः**—

“असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥”

इति। मातृतुल्याः मातृवदंशभाजः। स चांशः स्त्रीधने दत्ते अर्धः। अदत्ते पूर्णः; “दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम्” इति **योगिस्मरणात्**। अर्धमित्युपलक्षणम्। यावता अंशसाम्यं भवति तावदित्यर्थः। [1]भाग इति सामान्योपादानेऽपि स्थावरं विनेति द्रष्टव्यम्; “वृषलस्य कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति” इति **बृहस्पति**स्मरणात्॥ ३४॥

अतिदेशान्तरमाह। यज्जातीयाः पुत्रा यमंशं लभन्ते, तज्जातीया अविवाहिता दुहितरोऽपि तमंशं लभेरन्। **योगीश्वरस्तु** तत्तज्जातीयपुत्रांशचतुर्थांशं तत्तज्जातीयकन्याया आह—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातरः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद् दत्वांशं तु तुरीयकम्॥”

इति। अनयोश्च पक्षयोर्व्यवस्थामाह **कात्यायनः**—

“कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते।
पुत्राणां च त्रयो भागाः साम्यं त्वल्पधने स्मृतम्॥”

इति। अयमर्थः—यदा ब्राह्मणस्य सजातीय एकः पुत्रः कन्या त्वेका, तदा पितृधनं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा कृत्वा चतुर्थांशं कन्यायै दत्त्वा स्वांशमवशिष्टं चांशत्रयं पुत्रो गृह्णीयात्। एवं सजातीय-विजातीयकन्यापुत्रयोः साम्ये वैषम्ये बोद्धव्यम्। तदेतत् बहुधने। स्वल्पधने तु समोंऽश इति। यत्तु ‘अंशादिविक्रियात् विवाहोपयुक्तद्रव्यमात्रं लभेत; “कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु” इति **देवल**वचनात्’ इति **चन्द्रिका**चमत्कृतम्; तन्न; “विभज्यमाने दायाद्ये कन्या अलंकारं वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभेत” इति **शङ्ख**स्मरणविरोधात्। अलंकारं स्वधृतम्। वैवाहिकं विवाहोपयुक्तम्। स्त्रीधनं पैतृकं रिक्थं चतुर्थांशादि॥ ३५॥

समानवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः॥ ३६॥ ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः॥ ३७॥

[1] भागसामान्यो—ग.

एवं विजातीयपुत्रसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं सजातीयसमवाये तमाह। यदि चतुर्णामपि वर्णानां सजातीया एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते समानेवांशानादद्युः। इदं चैकमातृकाणाम्। भिन्नमातृकाणां तु समसंख्यानां मातृत एव विभागः। तदाह **व्यासः**—

“समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना॥”

इति। **बृहस्पतिरपि**—

“यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया।
सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः”

इति। विषमसंख्यानां तु पुत्रसंख्ययैव। तदाह **व्यासः**—“सवर्णा भिन्नसंख्या ये विभागस्तेषु शस्यते” इति। अत्रापि पुत्रनिर्देशात् पुत्रकर्तृक एव विभागे समत्वम्, न पितृकर्तृक इत्युक्तमेव॥ ३६॥

समांशत्वस्य ज्येष्ठे अपवादमाह। सर्वस्मिन् पितृधने यत् श्रेष्ठं गोमिथुनादि, उद्धारं विंशांशादि च, ज्येष्ठाय सर्वापेक्षया, कनीयांसो दद्युः। यथाह **गौतमः**—“विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः” इति। मिथुनं गवादेः। उभयतोदतः अश्वाश्वतरगर्दभाः। तेषामन्यतमाभ्यां युक्तो रथः। गोवृषः पुंगवः। ज्येष्ठाय श्रेष्ठवचनेन मध्यमाय मध्यमं कनिष्ठाय च[1] कनिष्ठमुक्तं भवति। तदाह **स** एव—“काणखोरकूटषण्डा [2]मध्यमस्यानेकाश्चेत्। अविर्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः” इति। काणः एकनेत्रः। खोरः वृद्धः, खञ्जो वा। कूटः शृङ्गहीनः। षण्डः अण्डरहितः गवादिः। एवंरूपा अनेकाश्चेत् मध्यमस्योद्धारः। अविः उरभ्रः यद्यप्येकः, तथापि स यवीयस एव। धान्यं व्रीह्यादि। आयसं दात्रादि। एतदुभयं सर्वमेव। गृहमावसथः। अनः शकटम्। युक्तं वाह्याभ्याम्। चतुष्पदां च गवादीनां बहूनामेकैकमिष्टं यवीयस उद्धारः। ज्येष्ठस्य विंशतिभागवचनात् चत्वारिंशदशीतितमौ भागौ मध्यमकनीयसोः सिध्यतः। तदाह **मनुः**—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु यवीयसः॥”

इति। सममितरत् सर्वम्।

अयमेकमातृकाणामुद्धारः। अनेकमातृकाणां त्वाह **गौतमः**—“ऋषभोऽधिको ज्येष्ठाय। ऋषभषोडशा ज्यैष्ठिनेयस्य” इति। यदा कानिष्ठिनेयो ज्येष्ठः, तदा तस्यैक ऋषभ उद्धारः। यदा तु ज्यैष्ठिनेय एव ज्येष्ठः, तदा तस्य ऋषभषोडशा गाव उद्धारः। अत्रैव पक्षान्तरमाह **स**

[1] च omitted in ख, ग, छ.

[2] मध्यमाय—ख, ग, छ.

एव—"प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागविशेषः" इति। मातृसंख्यया विभक्ते धने, यस्याः यो ज्येष्ठः, तस्य तदीयादेवांशादयमुद्धारो द्रष्टव्यः, न पितृधनादिति।

अयमपि समानजातीयमातृकाणामुद्धारः। विजातीयमातृकाणां तु नासावित्याह **बृहस्पतिः**—

"विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः।
भवेत् समांशः क्षत्रेण वैश्याजातस्तथैव च॥"

इति। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। ज्यैष्ठ्यं च जन्मत एव। न मातृतः;

"सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते॥"

इति **मानवात्**। सदृशग्रहणात् असदृशस्त्रीजातानां जन्मतो ज्यैष्ठ्यं नेत्युक्तमेव। अविशेषतः; सर्ववर्णेष्विति शेषः। अस्यापवादमाह **मनुः**—

"जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता॥"

इति। यस्य प्रथमं गर्भोत्पत्तिः स ज्येष्ठः, न तु जन्मनेति;

"यदा वेशे द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत्।
तदा भवेद् द्विधा गर्भः सूतिर्वेशविपर्ययात्॥"

इति **श्रीधरात्**। अत्र विशेषमाह **देवलः**—

"बहिर्वर्णेषु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्॥"

इति। वर्णेभ्यो बहिः बहिर्वर्णाः अनुलोमप्रतिलोमजाः। तेषु यमयोः चारित्र्यात् सत्कर्मणा ज्यैष्ठ्यम्। मातापितृसजातीययोस्तयोर्गर्भेषु पूर्वजन्मतः एकजरायुजयोस्तयोः प्रथमं यस्य मुखं दृश्यते तस्येत्यर्थः॥ ३७॥

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः [1]शूद्रापुत्रः, तदा नवधा विभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः॥ ३८॥ अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः, तदा षड्धा विभक्तस्यार्थस्य चतुरोंऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात्, द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ॥ ३९॥ अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति॥ ४०॥

[1] शूद्रस्तदा—क.

समसंख्यविजातीयपुत्रसमवाये विभागः पूर्वमुक्तः। इदानीं विषमसंख्यतत्समवाये तमाह। यदि विप्रस्य द्वौ विप्रौ, एकश्च शूद्र इत्येवं त्रयः पुत्राः स्युः, तदा ते पितृधनं नवधा विभज्य चतुरश्चतुरो भागानेकैको विप्रः, शूद्रश्चैकं भागं गृह्णीयात्॥ ३८॥

किंच यदा द्वौ शूद्रौ, एको विप्रश्चेत्येवं त्रयः पुत्राः स्युः, तदा ते षोढा अर्थं विभज्य चतुरोंऽशान् विप्रो गृह्णीयात्; एकैकं शूद्रो गृह्णीयात्॥ ३९॥

एवं प्रतिवर्णं पुत्रसंख्यासमभेदे तत्समवायानां वक्तुमशक्तेः ऊहप्रकारमाह। योऽयं विप्रस्य विषमसंख्यविप्रशूद्रसमवाये विभाग उक्तः, तेनैव क्रमेण विट्शूद्रसमवाये विप्रक्षत्रसमवाये विप्रविट्समवाये अंशकल्पना भवतीति ज्ञेयम्। एवं क्षत्रविट्शूद्राणामपि॥ ४०॥

**विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥ ४१॥
अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण[1] यदुपार्जयेत्।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति॥ ४२॥**

[2]संसृष्टिविभागशेषमाह। ये पित्रा स्वयं वा विभक्ताः सन्तः सह संसृष्टीभूय जीवन्ति, ते यदा पुनर्विभजेरन्, तदा तेषां सम एव विभागः, नाद्यविभागवत् पित्रिच्छया। किंच ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठताप्रयुक्त उद्धारविशेषोऽपि तत्र संसृष्टिविभागे नास्ति। अयं च 'ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः' इत्यस्यापवादः। अनेन विभक्तानामेकीभवनमेव संसर्गः। स च धनसाधारण्यानुमतिपर्यवसन्न इत्युक्तमेव प्राक्। समविधानादेव सिद्धौ ज्यैष्ठ्यनिषेधः बह्वल्पधनसंसर्गनिमित्तकवैषम्यानुज्ञानार्थः। तेन समवायेन यावद्धनं संसृष्टं, तस्य तावत एवोपचयापचयौ विचार्य भागः कार्यः। क्वचित् साम्यापवादमाह **बृहस्पतिः**—

"संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम्।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः[3] शेषाः समांशिनः॥"

इति॥ ४१॥

भ्रातृविभागशेषमाह। पितृद्रव्यमनुपघ्नन् पितृधनमनुपभुज्य यत् श्रमेण [4]कृषिवाणिज्यादिक्लेशेनार्जितं, यच्च स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लब्धम्, तत् अकामः अनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो दातुं नार्हति। तदाह **योगीश्वरः**—

"पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमार्जितम्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत्॥"

[1] क्रमेण—झ.
[2] The commentary on Sūtra-s 41 and 42 corrupt in छ.
[3] अंशाः—ग, घ.
[4] सेवादिक्लेशेन—छ.

इति । व्यासोऽपि—

" विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत् तस्य नान्वेष्टव्यं सनाभिभिः ॥ "

इति । सौदायिकं माधुपर्किकम् । 'अनुपघ्नन् इति शत्रा यदुपार्जने पितृद्रव्यानुपयोगः, तस्याविभाज्यत्वमुक्तम्; न तु पितृद्रव्यार्पणैरपरिपुष्टेनार्जितस्य' इति व्याख्यानमयुक्तम्, परभक्तोपयोगेनेति वक्ष्यमाणविद्याप्राप्तलक्षणविरोधात्; तस्य चाविभाज्यमात्रोपलक्षणत्वात्; अन्यथैकस्मिन् व्यासवाक्ये समभिव्याहारानुपपत्तेः । तस्मात् पितृद्रव्यापरिपुष्टेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्वं युक्तम् । पितृद्रव्यं च साधारणधनमात्रोपलक्षणम् । तेन भ्रातॄणामप्यतथाविधेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्वमित्यलम् ॥ ४२ ॥

पैतृकं तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ४३ ॥
वस्त्रं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यं च पुस्तकम् ॥ ४४ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टादशोऽध्यायः

पितृविभागशेषमाह । यत् पैतृकं पितृसंबन्धि धनं नष्टं प्रयुक्तं वा पित्रा चासामर्थ्येनानुद्धृतं स्वसामर्थ्यादुद्धरेत्, यच्च स्वयं विद्याशौर्यादिना अर्जितं, तत् अकामः स्वपुत्रैः सह न विभजेत् । यथाह **बृहस्पतिः**—

" पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ "

इति । **कात्यायनोऽपि**—

" स्वशक्त्या यदुद्धृतं नष्टं स्वयमाप्तं[2] च यद्भवेत् ।
एतत् सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते ॥ "

इति । एतच्च भूमिव्यतिरेकेण । भूमौ तु विशेषमाह **शङ्खः**—

" पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।
यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ "

[1] वैष्णवे—क, झ.
वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिक्थप्रकरणमष्टादशम्—ज, ठ.
वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिक्थविशेषप्रकरणम्—ट.

[2] प्राप्तं—घ.

इति । सर्वस्या भूमेः चतुर्थांशमुद्धर्त्रे दत्त्वा, शेषं तेन सहैव यथांशं गृह्णीयुरित्यर्थः । विद्याप्राप्तलक्षणमाह **कात्यायनः**—

" परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ "

इति । अस्य च क्वचिदपवादमाह **नारदः**—

" कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ "

इति । इदमप्यवैद्याभिप्रायेण । समानाधिकविद्यानां तु कुटुम्बभरणमृतेऽपि अंशो भवत्येव । यथाह **कात्यायनः**—

" नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ "

इति । अकाम इति वचनात् कामनया तु दद्यादेव । अत एवोक्तम्—'तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे' इति ॥४३॥

एवं भ्रातृपितृविभागेषु अविभाज्यमुक्तम् । इदानीं सर्वविभागेष्वविभाज्यमाह । वस्त्रं यत् येन परिहितम् । पत्रं वाहनं यत् येनारूढम्; ऋणादिपत्रं वा । अलंकारः कुण्डलमुद्रिकादिः यो येन धृतः । कृतान्नं मोदकापूपादि । उदकं जलाधारः कूपादिः । स्त्रियः दास्यः, अवरुद्धाश्च । योगक्षेमम्; इष्टापूर्ते राजादयो वा । प्रचारः गृहादिप्रवेशमार्गः । पुस्तकं प्रसिद्धम् । एतत् सर्वमविभाज्यम् । चकारात् धर्मार्थमुद्धृतं च धनम्;

" धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
उदकं चैव दासश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥ "

इति **कात्यायनीयात्** । पत्रनिविष्टं धर्मार्थत्वेन लिखितम् । अयमभिसंधिः—वस्त्रं समानजातीयं सर्वेषामेव चेत् यथावस्थमेव स्थाप्यम् । [1]नान्यतरनिषेधेन विपरिवर्तनीयम् । विषममधृतं बहुमूल्यं वा मूल्यादिकल्पनया विभाज्यम् । एवं वाहनालंकारादावपि द्रष्टव्यम् । ऋणादिपत्रं चेत् समं द्रव्यसाम्येन विभाज्यम् । विषमं तु द्रव्यद्वारैव विभाज्यम्; न स्वरूपतः; कार्याक्षमत्वात् । कृतान्नं तु यावदुपयोगं भोक्तव्यमेव; न सममपि स्वरूपतो विभाज्यम् । कूपादिस्तु समश्चेत् स्वरूपेण विभाज्यः । विषमस्तु पर्यायेण जलोद्धरणादिनोपभोक्तव्यः । स्त्रियोऽपि समाश्चेत् विभाज्याः । विषमाः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । अवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः; "स्त्रीषु च संयुक्तासु" इति **गौतमस्मरणात्** । संयुक्तानां विभागनिषेधात् विवाहितानामर्थसिद्ध एवासौ । इष्टापूर्ते अविभक्तदशायां येन कृते तस्यैव; नान्येन तन्मूल्यं याचनीयम् । यथाह **लौगाक्षिः**—

[1] नान्यतरनिर्बन्धेन—ख, ज.

" क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ "

इति । राजादयस्तु न स्वरूपेण विभाज्याः; किंतु तदुत्पन्नो लाभ एव विभाज्यः । सोऽपि विषमश्चेत्; " योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते " इति **बृहस्पति**स्मरणात् । प्रचारोऽपि सति संभवे अन्य एव कार्यः । न तु स एव भित्त्यादिना छेत्तव्यः; किंतु सर्वैरुपभोग्यः । पुस्तकमपि समं विभाज्यम् । विषमं पर्यायेणाध्येतव्यम् । न तु द्वेधा कार्यम्; स्वरूपनाशापत्तेः ।

तदेवंविधविभागसंदेहे निर्णयमाह **नारदः**—

" विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिश्चयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक् कार्यप्रवर्तनात् ॥
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
[1]येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ "

इति । उक्तोपायैरप्यनिर्णये पुनर्विभागमाह **मनुः**—

" विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ "

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

" सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि [2]सतां सकृत् ॥ "

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां द्रष्टव्यम् । स्वयंकृतासंदिग्धविभागातिक्रमे विशेषमाह **बृहस्पतिः**—

" स्वेच्छाकृतविभागे यः पुनरेव विसंवदेत् ।
स राज्ञा स्वांशके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ॥ "

इति । अनुबन्धः; धनाद्यपेक्षया । विभक्तकृत्यमाह **नारदः**—

" यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु संमताः ॥

[1] विषमेताः—ख.

[2] सकृत् सकृत्—ग, घ.

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥
भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषु पृथक् पृथक् ॥ "

इति ॥ ४४ ॥

[1]इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज[4]**श्रीनन्द-पण्डित**कृतौ [2]**श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मष्टादशोऽध्यायः

समाप्तो व्यवहारकाण्डः[3]

[1] इति विष्णुस्मृतिविवृतौ अष्टादशोऽध्यायः—घ.

[2] श्री omitted in ग.

[3] विष्णुस्मृतिटीकायां वैजयन्त्यां व्यवहाराध्यायः समाप्तः—ग.

एकोनविंशोऽध्यायः

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् ॥ १ ॥ न शूद्रं द्विजेन ॥ २ ॥ पितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुः ॥ ३ ॥ न द्विजं पितरमपि शूद्राः ॥ ४ ॥

[1]एवं षोडशभिरध्यायैः व्यवहारकाण्डं परिसमाप्य चतुर्दशभिराचारकाण्डं प्रारिप्सुः सर्वकर्माङ्गशुद्धिनिरूपणाय पञ्चाध्यायीमारभते । [2]तत्र पूर्वाध्याये विभागमभिधाय तत्समनियतं पैतृमेधिकमेकोनविंशेनाभिधातुमादौ निर्हरणविधिमाह । मृतं त्रैवर्णिकं द्विजं शूद्रेण सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत्[3] ॥ १ ॥

किंच तथा शूद्रमपि द्विजेन सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत् ॥ २ ॥

एवमुभयथा निषेधे के निर्हरेयुरित्यत आह । पुत्राः सवर्णा असवर्णाश्च मातापितरौ निर्हरेयुः । चकारात् पितामहादीनपि ॥ ३ ॥

पुत्रत्वेऽप्यपवादमाह । शूद्रापुत्राः द्विजं पितरमपि न निर्हरेयुः । यत्तु—

" न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥"

इति मानवे 'स्वेषु तिष्ठत्सु' इति विशेषणं, तदविवक्षितम्; अस्वर्ग्येति दोषश्रवणात् । पितृग्रहणात् मातरं निर्हरेयुरेव; " स्वमाता कुरुते चैषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते " इति विजातीयपुत्रप्रस्तावे देवलस्मरणात् । पितृनिर्हरणनिषेधादन्येषां सुतरां निषेधः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः[4] ॥ ५ ॥ निर्हृत्य च बान्धवं प्रेतं [5]संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ॥ ६ ॥

[1] विष्णुस्मृतिटीकायां वैजयन्त्यामाचाराध्याय प्रारम्भः added in घ. [2] एवं—ग.
[3] वाहयेत्—ख. [4] लोक omitted in क. [5] सत्कृत्य—क, ज.

निर्हरणनिषेधस्य क्वचित् प्रतिप्रसवमाह । अनाथं सपिण्डादिरहितं ब्राह्मणं ये ब्राह्मणाः द्विजातयः निर्हरन्ति, ते क्रतुफलस्वर्गलोकभाजः;

" अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥"

इति स्मरणात् ॥ ५ ॥

बान्धवनिर्हरणे विशेषमाह । बान्धवं प्रेतं निर्हृत्य स्वशाखोक्तविधिना यथाविहिताग्निना संस्कृत्य चितामप्रदक्षिणेनाभिगम्य, अप्सु अनुद्धृतासु सवाससः वासःप्रक्षालनपूर्वकं निमज्जेयुः । बान्धवग्रहणात् अबान्धवे पाराशर्यः प्राणायामोऽधिकः—

" असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।
वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥"

इति ॥ ६ ॥

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं[1] पिण्डं कुशेषु दद्युः ॥ ७ ॥ परिवर्तितवाससश्च निम्बपत्राणि विदश्य द्वार्यश्मनि पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

नवश्राद्धस्य कालं स्वरूपं चाह । वक्ष्यमाणमुदकदानं निर्वपणमवयवपिण्डं च कृत्वा, अनन्तरमेकं पिण्डं कुशेषु दद्युः । पिण्डोदकदानानन्तर्यविधानेन प्रथमदिनादि कर्तव्यता बोधिता । तत्र विशेषमाहाङ्गिराः—

" प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे चैव नवश्राद्धमुदीरितम् ॥"

इति । एकपिण्डत्वेनैकोद्दिष्टत्वमुक्तम् । तदाह प्रचेताः—

" एकोद्दिष्टविधानेन सर्वैः पुत्रैः पृथक् पृथक् ।
निनीयाश्मनि पूर्वं तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"

इति । अश्मनि प्रेतशिलायां, निनीय तिलाञ्जलिमवयवपिण्डं च, एकोद्दिष्टविधानेन श्राद्धं नवश्राद्धं प्रकल्पयेत् कारयेदित्यर्थः । कारणविधानात् प्रेताचार्यस्यावश्यकत्वं गम्यते । कुशेष्विति अवयवपिण्ड इव भूम्युपलकुशानां

[1] एकपिण्डं—क.

विकल्पो निवर्त्यते। दद्युरिति बहुवचनं सर्वेषामपि पुत्राणां प्रत्येकं नवश्राद्धाद्यधिकाराभिप्रायेण "सर्वैः पुत्रैः पृथक् पृथक्" इत्युक्तप्रचेतोवचनात्। एतेनाग्रेतनान्यपि बहुवचनानि व्याख्यातानि; सर्वसपिण्डसांनिध्यार्थं वा; "नवश्राद्धं सह दद्युः" इति **परिशिष्टात्**। यद्वा प्रेतस्यानेके पुत्रा नवश्राद्धं सह दद्युः; न प्रत्येकम्। यथाहोशना—

"नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश।
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि॥
सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत् कृतम्।
धनेन चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥"

इति॥ ७॥

किंच ततो बालपुरःसरं गृहं गत्वा, यैः सहाप्सु मग्नं तानि वासांसि द्वारदेशे वासोऽन्तरैः परिवर्त्य; तानि त्यक्त्वा अन्यानि धारयित्वेति यावत्। तत्रैव निम्बपत्राणि दन्ताग्रैर्विदश्य किंचिच्चर्वयित्वा [1]थूत्कृत्याचम्य गोमयसर्षपादींश्च स्पृष्ट्वा अश्मनि देहल्यां पदं न्यस्य गृहं प्रविशेयुः। यथाह **योगीश्वरः**—

"इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः।
विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः॥
आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः॥"

इति। शङ्खोऽपि—"दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहं प्रविशेयुः" इति॥ ८॥

अक्षतांश्चाग्नौ क्षिपेयुः॥ ९॥ [2]चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्युः॥ १०॥ तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः[3]॥ ११॥ यावत्संख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति, तावद्वर्षसहस्राणि [4]स्वर्गलोकमधितिष्ठति॥ १२॥

किंच गृहं प्रविश्याक्षतान् यवान् अग्नौ लौकिके तूष्णीं प्रक्षिपेयुः॥ ९॥

किंच आहिताग्नेरनाहिताग्नेर्वा दाहात् चतुर्थेऽहनि अस्थिसंचयनं कुर्युः;

"अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः।
शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथाविधि॥"

[1] थूत्कृत्य—ख; थूत्कृत्वा—घ, च.
[2] चतुर्थे च—झ.
[3] क्षिपेयुः—क, झ; क्षेपः—ज.
[4] स्वर्गलोके महीयते—क.

इति **अङ्गिरः**स्मरणात्। चतुर्थ इति प्रथमाद्युपलक्षणम्। बहुवचनं तु [1]गोत्रजसाहित्यार्थम्,

"प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा।
अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह॥"

इति **संवर्त**स्मरणात्॥ १०॥

संचितास्थ्नां प्रतिपत्तिमाह। तेषां संचितानामस्थ्नां कालान्तरे गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः कार्यः,

"अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थाप्य तान्यथ।
तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले।
कश्चित् क्षिपति [2]तत्पुत्रो दौहित्रो वा समाहितः॥"

इति **ब्राह्मपुराणात्**॥ ११॥

अस्य फलमाह। यस्य पुरुषस्य यत्संख्याकान्यस्थीनि गङ्गातोये तिष्ठन्ति, सः तावदब्दसहस्राणि स्वर्गलोके वसति॥ १२॥

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं [3]पिण्डमेकं च दद्युः॥ १३॥

पिण्डोदकदानविधिमाह। यस्य वर्णस्य यावदाशौचं वक्तव्यं, तस्य तावद्दिनं प्रेततृप्त्यर्थम् 'अमुकगोत्र, अमुक प्रेत, एतत्ते तिलोदकमुपतिष्ठतु' इत्युदकं मूर्धाद्यवयवनिष्पत्त्यर्थं स्मृत्यन्तरोक्तविधिना पिण्डं च दद्युः। यथाह शङ्खः—"अपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वा अञ्जलिना 'शव, एतत्ते उदकम्' इत्युक्त्वा भूमौ माल्यपिण्डपानीयमुपले वा दद्युः" इति। कुशेष्विति **वृद्धप्रचेताः**—"तं सबाष्पमथादाय दर्भेषु विनिवेशयेत्" इति। यावदाशौचवचनात् ब्राह्मणस्य दश, क्षत्रियस्य द्वादश, वैश्यस्य पञ्चदश, शूद्रस्य त्रिंशदित्यर्थः पर्यवस्यति। तदाह **पारस्करः**—

"ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः।
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः॥"

इति। यदा तु सर्ववर्णानां दशरात्रमेवाशौचं, तदा दशैव पिण्डा भवन्ति। अनेन चोदकदानेऽपि "प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया" इति **गौतमीय**पक्षान्तरस्य गौणता दर्शिता। एकमिति वचनात्,

"प्रथमेऽह्नि तृतीये वा पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।
द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदातव्यौ शेषास्तु दशमेऽहनि॥"

[1] गोत्रसाहि—ख.
[2] सत्पुत्रो—घ.
[3] पिण्डांश्च—ठ.

इत्यस्य,

" देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।
वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।
शूद्राणां दशमः पिण्डो मासे पूर्णे विधीयते ॥ "

इत्यस्य च गौणपक्षता दर्शिता । यावदाशौचमिति सामान्यवचनात् अनुपनीतस्यापि त्र्यहाशौचे पिण्डत्रयदानं गम्यते । तथाच **योगीश्वरः**—" पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् " इति । तत्र धर्मविशेषमाह **प्रचेताः**—" असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्, संस्कृतानां कुशेषु " इति । तत्र पिण्डद्रव्याणि तन्नियमं चाह **शुनःपुच्छः**—

" फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।
तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥
शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।
प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद् दशाहिकम् ॥ "

इति । कर्तृनियमस्तु **परिशिष्टे**—

" असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥ "

इति । दद्यात्, [1]अग्निमिति शेषः ।

" असगोत्रः सगोत्रो वा प्रेतायाग्निं ददाति यः ।
पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समापयेत् ॥ "

इति **स्मरणात्**[2] । देशनियमोऽपि **परिशिष्टे**—" यत्रैको दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् " इति ॥ १३ ॥

क्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः ॥ १४ ॥ अमांसाशनाश्च ॥ १५ ॥
स्थण्डिलशायिनः ॥ १६ ॥ पृथक्शायिनश्च ॥ १७ ॥

किंच क्रीतमयाचितलब्धं वा अश्नन्ति ते, तथा भवेयुः । न पूर्वसंचितगृहस्थमश्नीयुः । चकारात् क्षारलवणे च वर्जयेयुः, " अक्षारलवणान्नाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा " इति **स्मरणात्** ।

" गोक्षीरं गोघृतं चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
अक्षाराः कथिता ह्येते क्षाराश्चान्ये प्रकीर्तिताः ॥ "

[1] पिण्डमिति—ख, ग. [2] स्मरणात् omitted in ख.

इति । इदं च प्रथमदिने उपवासाशक्तौ; " नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुः " इत्याश्वलायनस्मरणात् । **वसिष्ठस्तु** त्र्यहमुपवासमाह—" गृहान् व्रजित्वा अधप्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् । क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् " इति । अघप्रस्तरः आशौचिनां शयनादिकटः ॥ १४ ॥

क्रीतादौ विशेषमाह । न मांसमश्नन्तीति अमांसाशना भवेयुः । चकारात् मत्स्यादि च; " मत्स्यमांसादि न भक्षयेयुरा प्रदानात् " इति **गौतमीयस्मरणात्** । प्रदानमैकादशाहिकं श्राद्धम् ॥ १५ ॥

किंच स्थण्डिलं मृन्मयश्चत्वरः । तत्र शेरत इति स्थण्डिलशायिनः । अनेन खट्वादिनिवृत्तिः; " अधःशय्यासना दीना उपभोगविवर्जिताः " इति **स्मरणात्** ॥ १६ ॥

तत्र विशेषमाह । भूमावप्येकस्मिन् कटादौ न सर्वे शयीरन् । किंतु पृथक् पृथगिति । पृथग्वचनात् मैथुननिवृत्तिः; " ब्रह्मचारिणः सर्वे " इति [1]**गौतमीयस्मरणात्** । चकारात् ताम्बूलादिनिवृत्तिश्च;

" मातापित्रोः क्षयश्राद्धे तथैव क्षयसूतके ।
ताम्बूलं चर्वयेद्यस्तु पितृहा स निगद्यते ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ १७ ॥

ग्रामान्निष्क्रम्याशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्षपकल्कैर्वा स्नाताः परिवर्तितवाससो[2] गृहं प्रविशेयुः ॥ १८ ॥

आशौचान्तदिनकर्तव्यमाह । आशौचस्यान्तो यस्मिन् तत् आशौचान्तम्; अन्त्यदिनम् । तस्मिन् ग्रामान्नगराद्वा निवासस्थानात् निष्क्रम्य अन्त्यपिण्डदानानन्तरं मुण्डनं श्मश्रुकर्म वा यथाधिकारं कारयित्वा तिलकल्केन गौरसर्षपकल्केन वा तिलतैलसंयुक्तेन मलस्नानं कृत्वा, तत्रैवाशौचवासांसि परित्यज्य, नववस्त्राणि परिगृह्य, गृहं प्रविशेयुः । यथाह **ब्रह्मपुराणम्**—

" यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं त्वहः ।
तत्र वस्त्रविशुद्धिं च गृहशुद्धिं च कारयेत् ॥
समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥
अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं समाचरेत् ।
श्मश्रुलोमनखानां च यत् त्याज्यं तज्जह्यात्यपि ॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुजा[3] ।
मलस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥

[1] गौतम—ख, च. [2] वाससश्च—ठ. [3] संयुता—ख.

वासोयुगं नवं शुक्लमव्रणं शुद्धमेव च ।
गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ।
स्पृष्ट्वा संकीर्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ॥ ”

इति । देवलोऽपि—

“ दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् ।
तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च ॥ ”

इति । क्षौरे तु विशेषो **मैत्रायणीयपरिशिष्टे**—

“ गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ ।
आधाने सोमपाने[1] च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ ”

इति । मृताविति निमित्तसप्तम्या पित्रादिमरणानन्तरमेव वपनं कार्यमित्युक्तं भवति; नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यनियमात् । अत्रैव पक्षान्तरमाह **देवलः**—

“ क्रियां तु कुरुते यस्तु तद्दिने तस्य मुण्डनम् ।
लघीयसां दशाहे तु पुत्राणां वपनं स्मृतम् ॥ ”

इति । अनेन क्रियाया एव निमित्तत्ववचनात् पुत्रातिरिक्तस्यापि प्रथमेऽह्नि क्रियानिमित्तं वपनं भवतीत्युक्तम् । अन्येषां तु अन्त्य एव;

“ पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्त्ये यथाविधि ।
पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥ ”

इति **व्याससरणात्** । तदपि प्रेतकनीयसामेव, न ज्यायसाम्; “ अनुभाविनां च परिवापनम् ” इति **आपस्तम्बस्मरणात्** । अनु पश्चात् भवन्तीत्यनुभाविनः कनिष्ठाः । तेषां [2]वपनविधानात् ज्यायसां श्मश्रुकर्मैव पर्यवस्यति ॥ १८ ॥

तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानां च पूजनं कुर्युः ॥ १९ ॥ देवाः परोक्षदेवाः, प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ॥ २० ॥ ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते ॥ २१ ॥

किंच तत्र गृहे आशौचान्तदिन एव शान्तिं शान्तिसूक्तपाठं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्युः ॥ १९ ॥ तत्रार्थवादमाह । देवानां परोक्षत्वात् पूजा न शक्या । ब्राह्मणानां प्रत्यक्षत्वात् सा शक्येति भावः ॥ २० ॥ किंच ब्राह्मणैर्धर्मप्रवचनानुष्ठानाभ्यां भूराद्या लोका धार्यन्ते ॥ २१ ॥

[1] यागे—ख. [2] वपननिषेधात्—ख.

**[1]ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥ २२ ॥
यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद् देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ २३ ॥**

तदुपपादयति । ब्राह्मणानुष्ठितनित्यनैमित्तिकादिकर्माप्यायिता देवा दिवि तिष्ठन्ति । ब्राह्मणाभिहितशापानुग्रहादिवाक्यैः दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यामनुगृहीता जनाश्च भुवीति लोकधारणमुपपन्नम् ॥ २२ ॥

वाक्यमात्रस्य कथं फलसाधकतेत्यत आह । पूजादिना तुष्टतमा विप्राः यस्मै यत् पुत्रपशुधनादि ‘ अस्तु ’ इति वदन्ति, तत् देवताः ‘ तथास्तु ’ इति वाक्यैः प्रत्यभिनन्दयन्ति । स्वार्थे णिच् । प्रत्यभिनन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यभिनन्दन्तं निजपरिवारं प्रेरयन्ति । प्रत्यभिनन्दने हेतुमाह । प्रत्यक्षदेवेषु विप्रेषु [2]अतितुष्टेषु परोक्षदेवाः ब्रह्मादयो निरन्तरमेव तुष्टा भवन्ति; तदाप्यायकक्रियाणां ब्राह्मणाधीनत्वात् ॥ २३ ॥

**[3]दुःखान्वितानां मृतबान्धवाना-
माश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।
वाक्यैस्तु यैर्भूमि तवाभिधास्ये
[4]वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥ २४ ॥**

इति [5]**श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनविंशोऽध्यायः**

अग्रिमाध्यायप्रतिपाद्यं प्रस्तौति । न दीनं सत्त्वं धैर्यं येषां ते धैर्यवन्तः पुरुषाः बान्धववियोगेन दुःखार्तानां नराणामाश्वासनं शोकापनोदनं यैर्वाक्यैः कुर्युः, तानि अहं हे भूमि मनोऽभिरामे, धर्मप्रश्नप्रवृत्ततया मन्मनोऽनुकूले, तव तुभ्यम् अभिधास्ये कथयिष्यामि । भूमीशब्दस्य नद्यन्तत्वात् ह्रस्वत्वम् ॥ २४ ॥

इति[6] श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकोनविंशोऽध्यायः

[1] This entire verse and the first quarter of the next omitted in झ.
[2] अति omitted in छ. [3] The first half of the verse corrupt in क.
[4] वदान्यहं—क.
[5] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रेतनिर्हृतिप्रकरणमेकोनविंशम्—ठ.
[6] श्रीमन्महा to वाराणसीवासि omitted in घ, च.

विंशोऽध्यायः

यदुत्तरायणं[1] तदहर्देवानाम् ॥ १ ॥ दक्षिणायनं रात्रिः ॥ २ ॥ संवत्सरोऽहोरात्रः ॥ ३ ॥ तत्त्रिंशता मासाः ॥ ४ ॥ मासा द्वादश वर्षम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रस्तुतशोकापनोदनवाक्याभिधानाय विंशाध्यायमारभते । तस्य च जगदनित्यताज्ञानायत्ततया जगत्कर्तुर्ब्रह्मण एवानित्यतां वक्तुं कालविभागमाह । उत्तरस्यामयनं रवेः उत्तरायणम्; मकरसंक्रान्तिमारभ्य कर्कसंक्रान्तिपर्यन्तः कालः । तत् देवानामहः; देवकर्मानुष्ठानयोग्यत्वात् ॥ १ ॥ दक्षिणस्यामयनं रवेः दक्षिणायनम्; कर्कसंक्रान्तिमारभ्य मकरसंक्रान्तिपर्यन्तः कालः । सा देवानां [2]रात्रिः निद्राकालः; "विष्णुः स्वपिति कर्कटे" इत्यादिस्मरणात् । वस्तुतस्तु मेरुगतानां देवानां नाडिकामण्डलं क्षितिजम् । तस्मादुपरि स्थिताः क्रान्तिवृत्ते मेषादयः षट् राशयो दृश्याः । तुलादयः षट् अधःस्थिता अदृश्याः । अतः मेषादिषट्कस्थितेऽर्के देवानां दिनम्; दृश्यत्वात् । तुलादिषट्कस्थिते रात्रिः; अदृश्यत्वादित्यहोरात्रं गोलवासनासिद्धम् । तस्य च स्मृत्या विरोध एवं परिहार्यः । मेषादेर्दिनस्य कर्कसंक्रमे मध्याह्नः । तदुपरि रात्र्युन्मुखत्वादर्कस्य रात्रिरित्युच्यते । एवं मकरसंक्रमे अर्धरात्रः । तदुपरि दिनोन्मुखत्वात् दिनमेवेति । तदेतत् फलकथनाय; न तु वास्तवम् । तदुक्तं **सिद्धान्ते**—

> "दिनं सुराणामयनं [3]यदुत्तरं निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
> दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् ॥
> "कर्के गतेऽर्के हि सुरापराह्णः फलं पुना रात्रिवदाहुरस्य ।
> नक्रं गते चापररात्रमेषामेतत् परं वासरवत् स्मरन्ति ॥"

दिन(वासर)वदित्यनेन दिवसेऽप्येषैव कल्पना—"अतश्च कैश्चिद्दशमीष्वपि प्राक् कापालिको (प्राभातिको) वेधविधिर्निरुक्तः" इति । एवं कृष्णशुक्लपक्षयोरपि पित्रहोरात्रत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ दक्षिणोत्तरायणरूपः कालः

[1] उदगयनं—ज, ठ. [2] From here to मेरुगतानां देवानां omitted in ख.
[3] यदुक्तं—ख.

संवत्सरः । स देवानामहोरात्रः ॥ ३ ॥ तेषां संवत्सररूपाहोरात्राणां त्रिंशता मासः ॥ ४ ॥ ते द्वादश मासाः षष्ट्यधिकशतत्रयाब्दरूपाः दिव्यं वर्षं भवति ॥ ५ ॥

द्वादश वर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् ॥ ६ ॥ [1]द्विगुणानि द्वापरम् ॥ ७ ॥ त्रिगुणानि त्रेता ॥ ८ ॥ चतुर्गुणानि कृतयुगम् ॥ ९ ॥ [2]द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ॥ १० ॥ [3]चतुर्युगाणामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् ॥ ११ ॥ चतुर्युगसहस्रं [4]च कल्पः ॥ १२ ॥ स च पितामहस्याहः ॥ १३ ॥ [5]तावती चास्य रात्रिः ॥ १४ ॥

उक्तरूपाणि दिव्यानि द्वादश वर्षशतानि कलियुगं भवति । तत्र शतद्वयं संध्यासंध्यांशयोः । वर्षसहस्रमेव च युगम् । युगस्य पूर्वभागः संध्या । उत्तरभागः संध्यांशः । मध्यभागश्च युगमिति । तदुक्तं **विष्णुपुराणे**—

> "तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
> संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरेण यः ॥
> संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ।
> युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥"

इति । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ चतुर्विंशतिशतानि दिव्यानि वर्षाणि संध्यासंध्यांशसहितं[6] द्वापरयुगं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ षट्त्रिंशच्छतानि दिव्यानि वर्षाणि संध्यासंध्यांशसहितं त्रेतायुगं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ अष्टाचत्वारिंशच्छतानि दिव्यानि वर्षाणि संध्यासंध्यांशसहितं कृतयुगं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ उक्तरूपाणि दिव्यानि द्वादशवर्षसहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां समाहारः चतुर्युगम् । दशसहस्राणि चतुर्णां [7]युगानाम्; द्वे सहस्रे संध्यासंध्यांशयोरिति द्वादश सहस्राणि । अनुवृत्तावपि पुनर्दिव्योपादानं मानुषभ्रमनिरासाय ॥ १० ॥ एकसप्ततिवारमावृत्तानि चत्वार्यपि युगानि मन्वन्तरं भवति ॥ ११ ॥ सहस्रवारमावृत्तानि चत्वार्यपि युगानि कल्पः । कल्पते जगदस्मिन् काल इत्यर्थः ॥ १२ ॥ यः कल्प इत्युक्तः, स एव[8] पितामहस्य ब्रह्मणः अहःसंज्ञो भवति ॥ १३ ॥ कल्पपरिमितैव ब्रह्मणो रात्रिः निद्राकालः ॥ १४ ॥

[1] कलियुगद्विगुणानि—क. [2] दशवर्ष—ज, ठ. [3] This Sūtra omitted in क.
[4] च omitted in क. [5] This Sūtra omitted in ज, ठ.
[6] संध्यांशशतं—घ. [7] युगं—ख. [8] एषः—ख.

एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः ॥ १५ ॥ ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः ॥ १६ ॥ तस्यान्ते महाकल्पः ॥ १७ ॥ तावत्येवास्य [1]निशा ॥ १८ ॥ पौरूषेयाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ॥ १९ ॥ न च [2]भविष्याणाम् ॥ २० ॥ अनाद्यन्तत्वात् कालस्य ॥ २१ ॥

एवंविधेन कल्पद्वयपरिमितेनाहोरात्रेण त्रिंशत्संख्येन मासः । तैः द्वादशभिर्वर्षम्[3] । तानि शतं वर्षाणि सर्वस्यैव यो यो यदा यदा ब्रह्मा जायते, [4]तदा तदा तस्य तस्यायुर्भवति ; " शतायुर्वै पुरुषः " इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ यानि शतं वर्षाणि ब्रह्मायुः, तैरेव परिमितः पुरुषस्य भगवतोऽनाद्यन्तस्य श्रीवासुदेवस्य दिवसः ॥ १६ ॥ तस्य पौरुषदिवसस्यान्ते मध्ये महाकल्पः, महान् ब्रह्मा कल्पते यस्मिन्निति ॥ १७ ॥ अस्य [5]पुरुषस्य तावत्येव ब्रह्मायुःपरिच्छिन्नैव निशा निद्राकालः ॥ १८ ॥ भगवतो यान्यतीतानि अहोरात्राणि तानि असंख्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ संख्यास्तीति शेषोऽनुवर्तते ॥ २० ॥ तत्र हेतुमाह । " [6]कलयति जगदेष कालोऽतः " इत्यादिस्मृत्या कालोऽत्र भगवान् परमेश्वरः । तस्याद्यन्तरहितत्वात् आयुःपरिच्छेदकाहोरात्रादिसंख्या नास्तीति युक्तम् । तथाच **कूर्मपुराणे**—

" अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः ।
सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥ "

इति ॥ २१ ॥

एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।
न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद् ध्रुवा ॥ २२ ॥
गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे ।
शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ २३ ॥

यदुक्तं [7]कलयितृत्वेन भगवतो नित्यत्वं, तदुपपादनाय कलयितव्यानित्यतामाह । एवम् उक्तरीत्या, अस्मिन् षडिन्द्रियवेद्ये, निरालम्बे निरुपादानके, सततयायिनि नित्ये, काले भगवति, न तत् भूतं, पृथिव्याद्यन्यतममप्यस्ति, यस्य स्थितिः सत्ता, ध्रुवा कालत्रयाबाध्या स्यात् । एवं भूतानामनित्यत्वोक्त्या भौतिकानां सुतरामनित्यत्वमुक्तं भवति ॥ २२ ॥

[1] From here up to the end of Sūtra 21 missing in झ.
[2] भविष्यताम्—ट.
[3] वर्षः—ख.
[4] तदा तदा omitted in ख.
[5] पुरुषस्य omitted in ख.
[6] काल्यति—ख, छ ; कल्पः कलयति जगदशेष—घ.
[7] कालयितृत्वेन—ख.

ननु यदि भूतानित्यतया भौतिकानित्यत्वं, तर्हि ब्रह्मनित्यतया भूतनित्यतैवास्तु ; इत्यत आह । या गङ्गायाः सिकताः वालुकाकणाः, या वा वासवे वर्षति जलधाराः, ता अपि लोके[1] गणयितुं शक्यन्ते, न त्वतीताः पितामहाः ब्रह्माणः । तथाच ब्रह्मण एवानित्यत्वे तन्निर्मितानां [2]भूतानां कथं नित्यत्वमिति भावः ॥२३॥

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २४ ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५ ॥

कैमुतिकन्यायेन मानुषानित्यतां वक्तुमिन्द्राद्यनित्यतामाह । एकैकस्मिन् कल्पे ब्रह्मदिवसे चतुर्दश देवप्रधाना इन्द्रा मनुष्यप्रधाना मनवश्च विनश्यन्ति ॥ २४ ॥

किंच एकैकस्मिन् कल्पे चतुर्दश चतुर्दशेत्येवं कल्पानामानन्त्यात् बहूनीन्द्रसहस्राणीत्युक्तस्यैव प्रपञ्चः । तथा दैत्येन्द्राणां हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षादीनां नियुतानि लक्षाणि स्वस्वावधिभूतेन कालेन नष्टानि । तत्राल्पतरायुषां मनुजानां विनाशे कथैव केत्यनास्थोक्त्या तेषामनादरणीयतैवाभिहिता ॥ २५ ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवा[3] ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६ ॥
ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारणे ।
तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २७ ॥

किंच राजर्षयः प्रभुत्वेऽप्यविकृतचित्ताः सगरादयः सर्वैः शौर्यौदार्यादिभिर्गुणैः सम्यगुदिता अभ्युदयवन्तः, तथा देवाः अग्निवरुणादयः ब्रह्मर्षयः कश्यपादयश्च[4] कालेन स्वस्वावधिभूतेन निधनं पञ्चत्वं गताः । तत्र मनुजानां का कथेति ॥ २६ ॥

किंच न केवलमतीतकाल एव विशिष्टा नष्टाः । किंतु इदानीमपि अस्मिन् जगति वर्तमानेऽपि लोके सृष्टिसंहारकारणे उत्पत्तिविनाशविधाने ये समर्थाः सोमसूर्यादयो ग्रहाः, तेऽपि कालेनास्तं नीयन्ते । किं पुनरन्ये ? हि यतः कालः अनतिक्रमणीयः ॥ २७ ॥

[1] लोके omitted in ख.
[2] भूतानां omitted in ख.
[3] देव—ज.
[4] कश्यपाद्याः—ग.

आक्रम्य [1]सर्वः कालेन [2]परलोकं च नीयते ।
[3]कर्मपाशवशो जन्तुस्तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके [4]सहायता ॥ २९ ॥

किंच न केवलं मानुषेष्वेव कालप्राभवम् ; अपि तु सर्वोऽपि जन्तुः अवधिसमाप्तौ आक्रम्य निष्पीड्य कालेन परलोकं पञ्चत्वं नीयते । तत्र परिदेवना विषादः कः ? तत्र हेतुमाह । यतो जन्तुः, कर्मैव स्वकृतं पाशो बन्धकत्वात् ; तद्वशः तदायत्तः । अयमर्थः—येन शरीरेण यावत्कालं यत्कर्म भोक्तव्यं, तत्कर्मसमाप्तौ कालः प्रभवति, नार्वागिति । प्रकटितं चैतत् गौतमीलुब्धकसंवादे व्यासेन[5] ॥ २८ ॥

किंच उत्पन्नस्य जन्तोः शरीरारम्भककर्मक्षये मृत्युर्निश्चितः । मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव । जन्मात्ययरूपेऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सहायता [6]सहकारिता कस्यापि नास्ति ; यतोऽयमर्थो दुःखेनाप्यपरिहरणीयः, प्रारब्धकर्मणां भोगैकनाश्यत्वात्[7] ॥ २९ ॥

[8]शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः[9] ।
अतो न रोदितव्यं हि[10] क्रिया [11]कार्या स्वशक्तितः ॥ ३० ॥
सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः ।
बान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥ ३१ ॥

किंच शोचन्तो जनाः मृतस्य नोपकुर्वन्ति । प्रत्युत श्लेष्माश्रुमोचनेनापकुर्वन्त्येव ; "श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः" इति योगिस्मरणात् । अतो न रोदितव्यम् । किंतु प्रेतोपकाराय श्राद्धादिक्रियाः स्वशक्त्यनुसारेण कार्याः ॥ ३० ॥

किंच इष्टानिष्टप्राप्तौ धर्माधर्मौ पुरुषस्य सहायौ । तावपि यस्य मृतस्य सहैव गच्छतः, नात्रैव स्वफलं प्रयच्छतः ; शरीरारम्भककर्मसमाप्त्या शरीरसमाप्तेः ; तस्य शोचद्भिः अशोचद्भिर्वा बान्धवैः किं कार्यम् ॥ ३१ ॥

1 सर्वं—क.
2 परलोकाय—ठ.
3 The text and comm. corrupt for this line—ख.
4 सहायवान्—च.
5 व्यासेन omitted in ख.
6 सहचरिता—ग.
7 नाश्यतावश्यकत्वात्—ख.
8 This verse corrupt in क.
9 यदा—ज, ठ.
10 स्यात्—ठ.
11 कार्यास्य—ग, ठ.

बान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२ ॥
अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३ ॥

प्रेतोपकारकक्रियाविधानाय तदर्थवादमाह । यावत् बान्धवाः प्रेताशौचमाचरन्ति, तावत् अस्माल्लोकात् प्रस्थितो लोकान्तरप्राप्त्यभावात् कुत्रापि स्थितिमलभमानः [1]पुनः पुनर्वासनावशात् पिण्डतोयप्रदायिनो बान्धवानेवाभ्येति । तस्मात् पिण्डदानादि कार्यम् ॥ ३२ ॥

विधेयांशमाह । वक्ष्यमाणेषु सपिण्डीकरणकालेषु यावत् सपिण्डीकरणं भवति, तावत् मृतो जन्तुः प्रेतः क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभववान् भवति । तन्निवृत्तये सोदकुम्भमन्नं प्रयच्छतेति । अयमर्थः—प्रेतस्य दाहानन्तरं प्रथमपाथेयश्राद्धेनेतः प्रेतलोकं [2]प्रापितस्य दशाहिकैकादशाहिकाश्च पिण्डा उपतिष्ठन्ते । ततः सपिण्डीकरणेन विमुक्तप्रेतत्वः द्वितीयपाथेयश्राद्धेन प्रेतलोकात् पितृलोकं नीयत इति । प्रेतत्वानामनेकत्वात् तन्निवर्तकक्रियाणामनेकत्वमिति नान्यानर्थक्यम् । अत्र विशेषं त्वग्रे वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधासमम् ।
पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४ ॥
देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं [3]स्वबान्धवैः ॥ ३५ ॥

नन्वेवं प्रेतत्वनिवर्तिकैव क्रिया कार्या, नाग्रेतनीत्यत आह । सपिण्डीकरणेन पितृत्वप्राप्त्यनन्तरमपि मृतो जन्तुः श्राद्धे पार्वणादौ पुत्रादिदत्तमन्नपानादि स्वधया पितृभोग्येणामृतविशेषेण समं तुल्यं भुङ्क्ते । तस्मात् पितृलोकगतस्यापि जन्तोः श्राद्धं कार्यम् ॥ ३४ ॥

ननु प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगतस्य जन्तोः कथं पुत्रादिदत्तश्राद्धादिना तृप्तिः ? इत्यत आह । स्वकर्मप्राबल्येन यद्यत् जन्तुः शरीरं प्राप्नोति, तत्तच्छरीरोपभोग्यवस्तुत्वेन बान्धवदत्तं श्राद्धीयमन्नपानादि उपतिष्ठते । तस्मात् मृतस्यापि तृप्तिसिद्धेः श्राद्धं कार्यमिति ॥ ३५ ॥

1 पुनर्वासना—ख.
2 From here up to प्रेतत्वानामनेकत्वात् missing in ख.
3 च मानवैः—ज.

प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।
तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ३६ ॥
एतावदेव कर्तव्यं [1]सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।
नोपकुर्यान्नरः [2]शोचन् [3]प्रेतस्यात्मन एव च ॥ ३७ ॥

ननु स्वप्रयोजनाभावे परतृप्तिमात्रोद्देशेन [4]सार्वजनीनप्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । यथोक्तद्रव्यैः श्राद्धकरणे[5] पितॄणां तृप्तिविशेषः । कर्तुश्च,

"आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं [6]प्रीता नृणां पितामहाः ॥"

इत्यादिफलप्राप्तिर्यतो निश्चितैव, तस्मात् श्राद्धं सदैव श्राद्धकालेषु निरर्थकमनर्थहेतुं शोकं त्यक्त्वा कार्यम् । तथाच संवलिताधिकारकत्वान्नित्यकाम्यत्वं नैमित्तिककाम्यत्वं च जातेष्टिवत् श्राद्धस्यापि सिध्यति ॥ ३६ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । शोकेन श्राद्धमकुर्वन् विध्यतिक्रमनिमित्तप्रत्यवायेनात्मनः, क्षुत्तृष्णादिदुःखापनोदनेन प्रेतस्य च प्रतिकूलमेव कुर्यात्; नोपकारम् । तस्मात् तदुभयानिष्टनिवृत्तये एतावत् पूर्वोक्तं श्राद्धादि प्रेतस्य बन्धुभिः कार्यमेव ॥ ३७ ॥

दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
धर्ममेकं [7]सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ॥ ३८ ॥
मृतोऽपि[8] बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं [9]नरं मृतम् ।
जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था [10]विरुध्यते ॥ ३९ ॥

यदुक्तम् 'नास्ति लोके सहायता' इति, तदुपपादयति । आक्रन्दः पृष्ठरक्षकः, मृतस्य लोके पश्चात् प्रियानुष्ठानेनोपकर्ता; तद्रहितोऽयं लोकः । यतः प्रतिदिनं म्रियमाणा एव बान्धवा दृश्यन्ते, अतः स्वस्यासहायतां ज्ञात्वा इहामुत्र च सहायार्थं धर्ममेवैकं भो नराः, सदा वरयध्वम् ॥ ३८ ॥

ननु यदि स्नेहातिशयेन बान्धवा अपि सह म्रियन्ते, तदा अमुत्र साहाय्यं [11]कुर्युरित्यत आह । सह मृतानामपि प्रातिस्विककर्मार्जितलोकभोगावश्यकतया नैकत्रावस्थानमिति क्व सहायोपयोगः? तर्हि पत्न्या अपि

[1] तदा—ठ. [2] शोके—ठ. [3] मृतस्य—ज, ठ.
[4] सार्वजनी प्रवृत्तिः—छ. [5] कारिणः—ग. [6] पितॄणां च पितामहाः—ख.
[7] सहायार्थे—क, ज, ठ. [8] मृतो हि—ग; मृतेऽपि बान्धवैः शक्यं—ज, झ.
[9] मृतं नरम्—ज. [10] विभिद्यते—ज, ठ. [11] कथं न कुर्युः—ख, च, छ.

सह गमनं विरुध्येतेत्यत आह । जायायाः पत्येकशरीरत्वेन "दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" "सह तेनैव मोदते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामवियोगप्रतीत्या "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी" इत्याद्युपकारकत्वश्रवणाच्च तां विनान्यस्य सर्वस्यापि यमलोकमार्गानुसरणं विरुद्धमेव ॥ ३९ ॥

धर्म एकोऽनुयात्येनं[1] यत्र क्वचन गामिनम् ।
नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥ ४० ॥
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तम् 'धर्ममेकं [2]सहायार्थं वरयध्वम्' इति, तदुपपादयति । प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन जन्तुः यासु यासु योनिषु येषु येषु लोकेषु वा गच्छति, तत्र तत्र धर्म एनमनुयाति । यद्यप्यधर्मोऽप्यनुयाति, [3]तथापि तदनुगमनस्य दुःखहेतुतया परिहरणीयतयैव [4]नानुष्ठेयता । धर्मानुगमनस्य तु सुखहेतुतयेष्टत्वेनासारे धर्मातिरिक्तसुखहेतुरहितेऽस्मिन् मनुष्यलोके कर्तव्यान्तरपरिहारेण धर्ममेव कुरुतेति ॥ ४० ॥

अचिरत्वमुपपादयति । "न श्वः श्वमुपासीत । को हि मनुष्यस्य श्वो वेद" इति श्रुत्या संसारानित्यतां प्रतीत्य, श्वः कार्यं कर्माद्यैव कार्यम् । तथा अपराह्णकर्तव्यं पूर्वाह्ण एव कार्यम् । यतोऽस्य जन्तोः कृतमकृतं च मृत्युर्न प्रतीक्षते; प्राप्ते काले नयत्येव ॥ ४१ ॥

क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४२ ॥
न कालस्य प्रियः कश्चिद् द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ४३ ॥

कृताकृताप्रतीक्षणमेवोपपादयति । 'क्षेत्रमिदं कृष्टम्, इदमकृष्टम्; आपणे चेदं पण्यमस्ति, इदं नास्ति; गृहे चेदं कृतम्, इदमकृतम्' इत्याद्यकृतपदार्थसंपादनासक्तम्, अन्यत्र पुत्रदुहित्राद्युपनयनविवाहादौ गतमानसम् अकृतकार्यमेव मृत्युरादाय गच्छति । यथा वृकी उरणं मेषमिति दृष्टान्तेन मृत्युप्राणिनोः प्रबलदुर्बलभावो दर्शितः ॥ ४२ ॥

[1] एकं—ज. [2] सहायार्थे—च, छ.
[3] तथापि omitted in ख. [4] From here to मनुष्यलोके omitted in ख.

तमेवोपपादयति । कलयति जगदिति कालः मृत्युः । तस्य प्रियः प्राप्ते काले रक्षणीयः, द्वेष्यश्च अप्राप्ते काले मारणीयो वा नास्ति । किं तर्हि? जन्तोः आयुर्जनके प्रारब्धकर्मणि [1]क्षीयमाणे, प्रसह्य क्रियमाण-मायुर्जनकं कर्मावमत्यैव जन्तुं मृत्युर्हरति ॥ ४३ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
[2]कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४४ ॥
[3]नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ४५ ॥

रागद्वेषाभावं विविनक्ति । न प्राप्तः प्रारब्धकर्मक्षयकालो यस्यासौ शरशतैर्विद्धोऽपि न म्रियते, यथा भीष्मः । स एव प्रारब्धकर्मक्षयकालं प्राप्य कुशाग्रसंस्पर्शमात्रेणापि म्रियते, यथा गौतमीया गौः ॥ ४४ ॥

प्रारब्धात् क्रियाणस्य कर्मणो दौर्बल्यं दर्शयति । औषधानि नीलकण्ठरसादीनि । मन्त्राः मृत्युंजयादीनाम् । होमाः जन्मदिनकर्तव्याः दूर्वाहोमादयः । जपाः महारुद्रादीनाम् । चकारात् सुवर्ण-दानादीनि । जरया मृत्युना वा ग्रस्तं मानवं न त्रायन्ते । न चैवं विध्यानर्थक्यम्; [4]प्राग्जन्मीयसजातीय-कर्माङ्कुरसंवलनेन विजातीयकर्माङ्कुरोन्मूलनेन वा फलवत्त्वात् ।

इदमत्राकूतम्—नानाजन्मसु पुत्रादिफलप्रतिबन्धकानि तज्जनकानि च नानाविधानि कर्माणि जन्तुनार्जितानि सन्त्येव । तेषु यदेव सजातीयसंवलनेन प्राबल्यमावहति, तदेव स्वस्वकार्यं फलं तत्प्रतिबन्धं वा जनयति । तत्रेदानींतनं फलकामनयानुष्ठीयमानं कर्म प्राग्भवीयसजातीयकर्मसंवलितं फलं जनयति । तदभावे तत्प्रतिबन्धकं दुर्बलं कर्मोपमर्द्य स्वफलं जनयति । तत्प्राबल्ये तु स्वयमेव तत्प्रतिबद्धं तिष्ठति यावत् सजातीयान्तरं लभते । सजातीयविजातीयोभयाभावे तु स्वयमेव साङ्गं चेत् फलं जनयति । व्यङ्गत्वे तु सजातीयान्तरमेवापेक्षत इति न किंचिद्विध्यानर्थक्यम् । तदेतत् विश्वामित्रमतङ्गाद्युपाख्यानव्याजेन भगवता व्यासेन प्रपञ्चितम् ॥ ४५ ॥

[5]आगामिनमनर्थं हि [6]प्रविधानशतैरपि ।
न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥ ४६ ॥

[1] क्षीणे—ग, छ.
[2] From here four lines of the text missing in झ.
[3] From here three lines of the text missing in क.
[4] प्राग्भवीय—ख.
[5] From here three verses missing in ज.
[6] प्रतीकार—ठ; प्रविधानकृतैरपि—ख, ग.

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
[1]तथा पूर्वकृतं कर्म [2]कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

औषधादीनामत्रातृत्वे हेतुमाह । प्रारब्धकर्मप्राबल्येन भाविनोऽनर्थस्योपायशतैरप्यन्यथयितुमशक्यत्वे कः शोकावसरः? भाविनोऽनर्थस्य गौरवात् ॥ ४६ ॥

हेतुमेव प्रपञ्चयति । जन्मान्तरीयऋणसंबन्धेनोत्तमर्णाधमर्णवासनाप्राबल्यात् धेनुसहस्रेषु वत्सो यथा मातरमेव [3]गच्छति नान्यां धेनुं, तथा " शास्त्रफलं प्रयोक्तरि " इति न्यायात् पूर्वकृतं कर्म कर्तारमेवोपतिष्ठत इति शास्त्रेषु निश्चितम्; " नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि " इति स्मरणात् ॥ ४७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि [4]चाप्यथ ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ४८ ॥
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र[5] न मुह्यति ॥ ४९ ॥

अव्यक्तमदृश्यमानमेव प्रधानमादिः निदानं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि पाञ्चभौतिकानि शरीराणि; कारणात्मना स्थितानामेवोत्पत्तेः । तथा व्यक्तं दृश्यमानं मध्यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येवंभूतान्येव । तेषु परिदेवना विलापः कः? ॥ ४८ ॥

ननु शरीरवत् जीवस्यापि नाशे विलापोऽर्थवानेवेत्यत आह । देहोऽस्यास्तीति देही, तदभिमानी जीवः । तस्य यथा [6]स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थाः देहनिबन्धना एव, न त्वात्मनः; पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरो-त्पत्तावपि 'स एवाहम्' इति प्रत्यभिज्ञानात्; तथैव एतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबन्धना । न तावतात्मनो नाशः; जातमात्रस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः धीमान् तत्र देहोत्पत्तिनाशयोः न मुह्यति; आत्मैव जातो मृतश्चेति न मन्यते ॥ ४९ ॥

गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृतं नरः ।
गृह्णात्येवं [7]नवं देही देहं कर्मनिबन्धनम् ॥ ५० ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ५१ ॥

[1] एवं—ठ.
[2] कर्तारमनुविन्दति—ठ.
[3] अनुगच्छति—छ.
[4] भारत—ठ.
[5] वीरस्तत्र—ग.
[6] स्थूल omitted in ख.
[7] नरो देहं देही—ज.

ननु आत्मनोऽविनाशेऽपि देहनाश एव शोक इत्यत आह। तत्तत्कर्मनिबन्धनान्येव जीवशरीराणीति पूर्वशरीरपरित्यागेनान्यशरीरग्रहणमावश्यकमेव, जीवदवस्थायां वस्त्रग्रहणमिवेति नात्र शोकावसर इत्यर्थः ॥५०॥

इदानीं [1]वधसाधनाभावेनाप्यात्मनो नित्यतामुपपादयति। शरीरवत् शस्त्रच्छेदाग्निदाहजलशीर्णतावायुशोषादि आत्मनो न भवतीत्यविनाश्योऽयमशोच्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः [2]सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५२ ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं[3] विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ[4] ॥ ५३ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ [6]विंशोऽध्यायः

तत्र हेतूनाह। अच्छेद्यः, निरवयवत्त्वात्। तत एवाक्लेद्योऽपि। अदाह्यः अमूर्तत्वात्। अशोष्यः द्रवद्रव्यत्वाभावात्। किंच नित्यः अविनाशी। सततगः सर्वकालवर्ती। स्थाणुः स्थिरस्वरूपः रूपान्तरापत्तिशून्यः। अचलः पूर्वदेशापरित्यागी। सनातनः अनादिः ॥ ५२ ॥

अव्यक्तः चक्षुराद्यविषयः। अचिन्त्यः मनसोऽप्यविषयः। अविकार्यः अन्यथाकर्तुमशक्य इत्यर्थः। उच्यते इत्यभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति। उक्तमर्थमुपसंहरति। तदेवमात्मनो जन्ममरणाभावात् शरीरस्यावश्यनाशित्वाच न शोकावेशविकला भवितुमर्हथेति ॥ ५३ ॥

इति [7]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डि**तात्मज[8]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां विंशोऽध्यायः

[1] वधमानाभावेनापि—ग. [2] सर्वगतः—ख. [3] एनं विदित्वैवं—ख.
[4] अर्हसि—ठ. [5] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे हितोपदेशप्रकरणं विंशम्—ज, ठ.
[6] विंशतितमः—झ. [7] From here up to वाराणसीवासि omitted in घ, च.
[8] श्री omitted in ग.

एकविंशोऽध्यायः

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः [1]सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तस्त्वेवंविधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्ति उदङ्मुखान् गन्धमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः पूजितान् भोजयेत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये क्रियाः कार्या इत्युक्तम्। ताश्च द्विविधाः; शौचाशौचयोरधिकारात्। तत्रान्त्या नवश्राद्धाद्याः पूर्वमुक्ताः[2]। इदानीमेकविंशेनाद्यानाह। तत्राशौचानन्तरदिनकर्तव्यमाह। अथ शोकनिर्हरणानन्तरम्। तेन चाशौचमध्य एव मा [3]भूदित्येवमाशौचव्यपगम इति। व्यपगमे विशिष्टापगमे। विशेषश्च,

"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम्।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥"

इति **मनूक्तः**। तेन यथोक्तकालेन चापगमे। अयं च सार्ववर्णिकः साधारणः कालः;

"आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते।
ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥"

इति **मरीचि**स्मरणात्। यत्तु—

"एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत् सामान्यमुदाहृतम्।
चतुर्णामपि वर्णानामाशौचं तु पृथक् पृथक् ॥"

इति, तत् दशाहदशपिण्डपक्ष इत्यविरोधः। तत्र सुस्नातः मन्त्रवत् कृतस्नानः; "नित्यानि निवर्तेरन्" इति आशौचे मन्त्रवत्स्नाननिषेधात् "आशौचान्ते पुनः क्रिया" इत्यनेन च मन्त्रवत्ताबोधनायोपसर्गः। एवं "नित्यानि निवर्तेरन्" इत्यनेनैव शौचाचमनयोरपि अदृष्टसाधनेतिकर्तव्यतानिवर्तनात् आशौचान्ते तदनुष्ठानावगमायाग्रेतनावप्युपसर्गौ। तेन च यथोक्तविधिना पाणिपादं प्रक्षाल्याचम्यानन्तरम् एवंविधान् वक्ष्यमाणलक्षणान्[4], पित्रर्थानेवेति वा। तेन वैश्वदेवार्थविप्रनिवृत्तिः। बहुवचनेनायुग्मान्,

[1] सु omitted in झ. [2] उक्त्वा—ग.
[3] भूदित्येवमर्थम्—छ. [4] लक्षणानेव—छ.

" एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ॥ "

इति **शातातप**स्मरणात् । तत्र संख्याविशेषविधानाय यथाशक्तीति । तां चाह **बृहस्पतिः**—" एकोद्दिष्टविधानेन यदेकस्य प्रदीयते " इत्युपक्रम्य " श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश " इति । सप्तार्वाचीनामपि संख्यामाह **आश्वलायनः**—" [1]एकैकमुपवेशयेदेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा; वृद्धौ फलभूयस्त्वम् " इति । तत्र एकद्विपक्षो बहुवचनेनैव निरस्तः । वृद्धिशब्देन च पञ्चापि परिगृहीताः । नवत्रयोदशयोरन्तर्वर्तिन्येकादशसंख्यापि ग्राह्या ; " दशम्यामतीतायां प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशानामन्त्र्य " इति **सत्यव्रत**स्मरणात् । उदङ्मुखानिति पित्र्यर्थदिङ्नियमः । गन्धाः चन्दनादयः, माल्यानि शुक्लादीनि । वस्त्रालंकारग्रहणं नियमार्थम् । यथाह **कात्यायनः**—

" एवमाहूतानिते गन्धपुष्पधूपैः समर्चयेत् ।
ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि च ॥ "

इति । दद्यादिति शेषः । आदिशब्दात् धूपदीपादिग्रहणम् । गन्धादीनां प्रकृतितः प्राप्तावपि पुनर्वचनं प्रेतश्राद्धतया " अनूदकमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जितम् " इत्यादिप्राप्तनिषेधपरिहाराय । तान् भोजयेत् ॥ १ ॥

एकवन्मन्त्रानूहेदेकोद्दिष्टे ॥ २ ॥ उच्छिष्टसंनिधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत्[2] ॥ ३ ॥

यावदुक्तेतिकर्तव्यतानैराकाङ्क्ष्यादमन्त्रत्वप्राप्तावाह । प्रकृतौ पार्वणे ये बहुवचनान्ता मन्त्राः, ते विकृतावेकोद्दिष्टे एकवचनान्तत्वेनोह्याः । वचनग्रहणमुपलक्षणम् । तेन प्रकृतेरप्यूहः, मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थतादीनामूहकारणानां तुल्यत्वात् । यथा **आश्वलायनाना**मर्घ्यपात्रतिलावापे " तिलोऽसि सोमदेवत्यः " इति मन्त्रे बहुवचनान्तपितृशब्दस्थाने एकवचनान्तपितृशब्दस्योहः । " शुन्धन्तां पितरः " इत्यत्र तु प्रकृतिमात्रस्यैवोहः, न वचनस्य ; प्रकृतावसमर्थत्वात् । एवमन्येऽपि शाखाभेदेन ग्राह्याः । एकवदूहेनैव एकोद्दिष्टत्वसिद्धावेकोद्दिष्टवचनमितः प्राचीनेषु अमन्त्रत्वबोधनाय ; " नवश्राद्धममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम् " इति **परिशिष्टात्** ॥ २ ॥

एकोद्दिष्टधर्मानाह । उच्छिष्टसंनिधौ ;

" अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रयोजयेत् ।
यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः ॥ "

[1] उपवेशयेत् omitted in छ.

[2] निर्वापयेत्—ज.

इति **अत्रि**स्मरणात् अरत्निमात्रदेशमुत्सृज्य । एकमेव ; प्रेतोद्देशेनैव, न तत्पित्रादीनाम् । नामगोत्राभ्यामेव न ; किंतु " एतत्ते " इति मन्त्रेण च । पिण्डम् ; कपित्थप्रमाणम् ;

" एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते ।
नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा ॥ "

इति **स्मरणात्** । निर्वपेत् ; कुशेषु पितृतीर्थेन दद्यात् । उच्छिष्टसंनिधावित्यनेन यत्र स्थालीपाकसद्भावः, तत्राग्निसमीप एव पिण्डदानमित्युक्तं भवति । तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते । धर्मान्तरमाह **याज्ञवल्क्यः**—

" एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।
आवाहनाग्नौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥
उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥ "

इति ॥ ३ ॥

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकः[1] चतुरङ्गुलपृथ्वीः तावदन्तराः [2]तावदधःखाताः वितस्त्यायताः तिस्रः कर्षूः कुर्यात् ॥ ४ ॥ कर्षूसमीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय[3] परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन् आहुतित्रयं जुहुयात् ॥५॥ सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ६ ॥ अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७ ॥ यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ॥ ८ ॥

किंच " नानाभक्तान्नरसविन्यासैरेकैकमुद्दिश्य विधिवद्भोजयेत् " इति **सत्यव्रतो**क्तविधिना भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु " [4]वासोहिरण्यदास्युपानच्छत्रोदकुम्भा दक्षिणा गुणवति पात्रे शय्यादानम् " इति तदुक्तदक्षिणयैवाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य ' उपतिष्ठताम् ' इत्यक्षय्योदकं तेषु दत्त्वा, ' अभिरम्यताम् ' इति तान् विसृज्य, कर्ता तिस्रः कर्षूः अवटान् कुर्यात् । तत्परिमाणमाह । चतुरङ्गुलविस्तृताः, तावदन्तराः चतुरङ्गुलान्तराः, तावदधःखाताः चतुरङ्गुलगम्भीराः, वितस्त्यायताः द्वादशङ्गुलायामाः इति ॥ ४ ॥

[1] उदकेषु—ठ.

[2] From here up to 40th Sūtra of the 22nd chapter missing in ठ.

[3] समाधाय for उपसमाधाय—झ.

[4] सुवासो—छ.

किंच कर्षूणां समीपे मूले किंचित् स्थलमपहाय, अग्नित्रयं तूष्णीमुपसमाधाय तूष्णीं परिस्तीर्य, तेषु अग्निषु एकैकस्मिन् आहुतित्रयमोदनस्य जुहुयात् ॥ ५ ॥

तत्र मन्त्रानाह । पितृमत्त्वं सोमस्य, कव्यवाहनत्वमग्नेः, आङ्गिरसत्वं च यमस्य गुणः; न पृथग्देवताः; तेषु मन्त्रेषु तथा दर्शनात् ॥ ६, ७, ८ ॥

स्थानत्रये च प्राग्वत् पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ॥ ९ ॥ अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् ॥ १० ॥ एवं मृताहे[1] प्रतिमासं कुर्यात् ॥ ११ ॥

किंच कर्षूमूले यत् स्थलं स्थापितं, तेषु त्रिष्वपि प्राग्वत् कुशेषु प्रेतनामगोत्राभ्यामेकैकं पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

किंच अन्नम् ओदनः; तदुक्तैः दधिघृतमधुमांसैः प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा "एतत्ते तत, ये च त्वामत्रानु" इति **आश्वलायनोक्तं** मन्त्रं यथाशाखं जपेत् । अत्र ततशब्दस्थाने प्रेतशब्दस्योहः; प्रेतश्राद्धेषु "पितृशब्दः स्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च" इत्याद्यष्टादशपदार्थनिषेधात् ॥ १० ॥

मासिकान्याह । एवम् आद्यैकोद्दिष्टविधिना संवत्सरं यावत् प्रतिमासं मृताहे एकोद्दिष्टं कुर्यात्; "मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ११ ॥

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् ॥ १२ ॥ [2]अत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ॥ १३ ॥

सपिण्डीकरणमाह । संवत्सरान्ते संवत्सरान्तदिने, तस्मिन् सति अव्यवहिताग्रिमदिने इति वा । सोऽयं सार्ववर्णिकः साधारणः कालः । कालान्तरमप्याह [3]**भविष्यत्पुराणम्**—

"द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।
एकादशेऽपि वा मासि मङ्गले वाप्युपस्थिते ॥"

इति । तत्र प्रेतादिभ्यश्चतुर्भ्यः चत्वारः, वैश्वदेविके च द्वौ इत्येवं षट् ब्राह्मणान् प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिना तत्पित्रादीनां च त्रयाणां पार्वणविधिना भोजयेत् । तदेतत् पार्वणैकोद्दिष्टात्मकं नरसिंहाकारपशुश्राद्धपदाभिधेयमुभयविलक्षणमेकमेव श्राद्धम्; "अथ सपिण्डीकरणं, चत्वार्युदपात्राणि" इत्यादावेकवचनश्रुतेः । यत्तु श्राद्धद्वयमुपक्रम्य "कुर्वीत सहपिण्डताम्" इत्यादिस्मरणं, तत् विधिद्वयाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥

[1] मृताहं—ज; मृताह्नि—झ. [2] तत्र—ज. [3] भविष्यपुराणम्—ख.

तद्विशेषधर्मानाह । अत्र सपिण्डीकरणान्तर्गतैकोद्दिष्टे अग्नौकरणावाहनपाद्यानि कुर्यात् । नैकोद्दिष्टत्वेनात्र तन्निवृत्तिः; तस्य चतुर्दैवतपार्वणत्वात् । यथोक्तं **चतुर्विंशतिमते**—

"सपिण्डीकरणं चाब्दे संपूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ॥
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणं तु विधीयते ॥"

इति । अत्रेति वचनात् पूर्वैकोद्दिष्टेषु एषां निवृत्तिरित्युक्तमेव । चकारात् एकपवित्रत्वादिकं भवति । तदितिकर्तव्यतां चाह **बोधायनः**—"सर्वस्मात् सकृत् सकृत् समवदायाभिघार्य दक्षिणतो भस्मभिः सहाङ्गारान्निरुह्य तेषु जुहुयात् प्रेतायामुष्मै यमाय स्वाहेति तद्धुतमहुतं च भवति" इति । तथा

"पितृशब्दं क्षिपेत् प्रेतं स्वधावर्जं तु सर्वतः ।
प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाप्युपवेश्य निमन्त्रणम् ॥"

इति । न चायं पार्वणांश एव विधिः; प्रकृतिप्राप्तत्वात् । तेन एकोद्दिष्टांश एवेति मन्तव्यम्; अप्राप्तत्वात् ॥१३॥

[1]संसृजतु त्वा[2] पृथिवी [3]समानी व इति च[4] प्रेतपाद्यपात्रे[5] [6]पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥ उच्छिष्टसंनिधौ[7] पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १५ ॥

किंच पाद्यं च पात्रं च पाद्यपात्रे; प्रेतपाद्यपात्रे—प्रेतपाद्यं प्रेतपाद्योदकम्; पात्रं प्रेतार्घ्यपात्रोदकम्; तदुभयं पितृपाद्योदकत्रये पित्रर्घ्यपात्रोदकत्रये च यथाक्रमं मन्त्राभ्यां योजयेत् । अयमर्थः—प्रेतपाद्योदकपात्रं प्रेतपाद्यदानानन्तरं संसृतोदकमेकस्मिन् पात्रे कृतं पितृपाद्योदकेन पात्रत्रये कृतेन "संसृजतु त्वा पृथिवी" इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण "समानी व आकूतिः" इत्यनेन च संयोजयेत् । तत्रैवार्घ्यदानानन्तरमवशिष्टं प्रेतार्घ्यपात्रोदकं पित्रर्घ्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥

किंच सपिण्डीकरणपार्वणेऽप्यग्नौकरणं नास्तीत्युच्छिष्टसंनिधाविति पुनरुक्तम् । तत्रैकोद्दिष्टविधिना प्रेतनामगोत्राभ्यामेकपिण्डं दत्त्वा पार्वणविधिना पिण्डत्रयं दद्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणांश्च[8] स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ १६ ॥ ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत्[9] पिण्डत्रये निदध्यात् ॥ १७ ॥ कर्षूत्रयसंनिकर्षेऽप्येवमेव ॥ १८ ॥

[1] Sūtra-s 14 and 15 omitted in क. [2] द्यावा—ज. [3] समाना वः—घ. [4] तु—ज. [5] पात्रं—ज, झ. [6] पितृपात्रत्रये—ज, झ. [7] च added in ज. [8] चतुरः—ज. [9] पात्रत्रयोदकवत्—ज.

किंच ब्राह्मणान् पैतृकान् वैश्वदेविकांश्च, स्वाचान्तान् कृतशुद्धाचमनान्, दत्ता यथाशक्ति दक्षिणा येभ्यस्तान्, अनुव्रज्य आसीमान्तमनुगम्य विसर्जनमन्त्रेण विसर्जयेत् ॥ १६ ॥

किंच यथा प्रेतपाद्योदकं पितृपाद्योदकत्रयेण प्रेतार्घ्यपात्रोदकं च पित्रर्घ्यपात्रोदकत्रयेण योजितं, तथैव प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पित्रादिपिण्डत्रये ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां योजयेत् । तदुक्तं **काठकगृह्ये**— "चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रेधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यात्, संसृजतु त्वा पृथिवी वायुरग्निः प्रजापतिः संसृज्यध्वं पूर्वेभिः पितृभिः सह । समाना वः सं वो मनांसीत्येवमुदकम्" इति ॥ १७ ॥

किंच प्रेतैकोद्दिष्टे यत् कर्षूत्रयं, तत्संनिकर्षे तत्संनिधौ ये पिण्डाः, तानपि पित्रादिपिण्डेषु एवमेव यथोक्तं योजयेत् ॥ १८ ॥

सपिण्डीकरणं मासिकार्थवत् [1]द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् ॥ १९ ॥ मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि ॥ २० ॥ संवत्सराभ्यन्तरे [2]यद्यधिमासो भवेत्, तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्धयेत् ॥ २१ ॥

मासिकसपिण्डीकरणयोः कालान्तरमाह । मासि भवं मासिकम्; तदर्थः प्रेताप्यायनादिः; सोऽस्त्यस्मिन्निति मासिकार्थवत् मासिककार्यकारि श्राद्धमाशौचापगमे [3]द्वादशाहं द्वादशसु अहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा यथोक्तं सपिण्डीकरणं कुर्यात् । अस्मिन् पक्षे ऊनत्रैपक्षिकाणामभावः । सोऽयमापत्कल्पः । अनेन चान्येऽप्येवंविधा उपलक्षिताः । यथा—

"आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥"

इति । कुलधर्मश्चैत्रादिपौर्णमासीषु[4] दमनकादिना कुलदेवताराधनम् । आयुःक्षयो मरणम् । अस्थितिः एकदेशस्थित्यनियमः । द्वादशाह इत्याशौचान्तोपलक्षणम्; "सर्वेषामेव वर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम्" इति **कात्यायन**स्मरणात् । अस्मिन् पक्षे मासिकानि द्वादशाह एव कार्याणि; "मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा" इति **पैठीनसि**स्मरणात्; तदकरणे सपिण्डनानधिकारात् । तदाह **गोभिलः**— "श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम्" इति । अथान्यो विशेषः **श्राद्धकल्पलतायाम**स्माभिरुपपादित इति नेहोच्यते ॥ १९ ॥

[1] द्वादशेऽह्नि वा कुर्यात्—क.
[2] यद्यधिकमासः—ज.
[3] द्वादशाहे—ख.
[4] चैत्र्यादि for चैत्रादि—ग.

शूद्राणां त्वत्र विशेषमाह । शूद्राणां सपिण्डीकरणं द्वादशेऽह्नि भवति; न त्रयोदशे; यतस्तन्मन्त्रवर्जम् । अयं चार्थवादः अल्पेतिकर्तव्यताकत्वबोधनाय । न हेतुः; अनैकान्त्यात् । नापि गुणविधिः; प्राप्तत्वात्, वाक्यभेदाच्च । नापि विशिष्टविधिः; गुणगुणिनोः सामान्यत एव प्राप्तत्वात् । तस्मादर्थवादः । मन्त्रवर्जनमपि न सामान्यतः; अपि तु वैदिकानाम्; "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति **गौतम**स्मरणात् । वैदिकानामपि स्वयं पाठो निषिध्यते; न विप्रैः; "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति **ब्रह्मपुराणात्** ।

यत्तु—अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमिदं वचनादाशौचमध्य एव कार्यमिति व्याख्यातम्; तत् '[1]अथाशौचव्यपगमे' इति पूर्ववाक्याननुसंधानमूलकमित्युपेक्षणीयम् । किंच वचनादाशौचेऽस्यानुष्ठानेऽपि अमावास्याश्राद्धस्याननुष्ठानमेव, वचनाभावादित्यास्तां तावत् । यदि च द्वादशाहविधान एवाग्रहः, तर्हि सार्ववर्णिकदशाहाशौचपक्षे शूद्राणां सपिण्डने द्वादशाहविधानमस्तु; अप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यदुक्तं 'मासिकार्थवत् द्वादशाहं श्राद्धम्' इति, तत्र मासवृद्धौ कथमित्यत आह । यस्मिन् संवत्सरे मासिकानि कार्याणि, तन्मध्ये चेत् अधिमासो भवति, तदा तन्मासिकसिद्ध्यर्थमेकं दिनमधिकं कुर्यात् । त्रयोदशाहं मासिकानि कुर्यादित्यर्थः । अनेन च स्वकालकर्तव्यमासिकवृद्धिरर्थसिद्धैव । यथाह **वसिष्ठः**—

"असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥"

इति ॥ २१ ॥

**सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेवं तथा भवेत् ।
यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥ २२ ॥
अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात् कृतम् ।
[2]तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥ २३ ॥**

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ एकविंशोऽध्यायः

पुरुषौर्ध्वदेहिकीः क्रियाः स्त्रीष्वप्यतिदिशति । यदुक्तं सपिण्डीकरणं तत्, तथान्यदपि, एवं प्रेतसंस्कारकं दाहादि मासिकान्तं यत् [4]कर्म, तच्च स्त्रीणां भवेत्[5];

[1] अथाशौचव्यपगम इति omitted in ख.
[2] तस्यान्नं सोदकुम्भं च—क.
[3] वैष्णवे एकविंशोऽध्यायः—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे सपिण्डीकरणप्रकरणमेकविंशतितमम्—ज.
[4] कार्यं—ग.
[5] कुर्यात्—ख.

"नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड् ऋतून्।
अतः परं पुराणं स्यात् त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥"

इति **परिशिष्टात्** त्रिविधं श्राद्धम्। तत्र नवश्राद्धं पूर्वाध्याये। नवमिश्रं तु अस्मिन्नुक्तम्। इदानीं पुराणमाह। यथा सपिण्डान्तानि कर्माणि स्त्रीपुरुषयोः कार्याणि, तथा यावज्जीवं प्रतिसंवत्सरं मृताहे श्राद्धमपि वक्ष्यमाणविधिना कुर्यात्। 'अर्वाक् सपिण्डीकरणात्' इत्यनेन सोदकुम्भश्राद्धं विधाय संवत्सरान्ते सपिण्डनं वदता यावद्वर्षं तदित्युक्तम् ॥ २२ ॥

तत्र सपिण्डनापकर्षे प्रेतत्वनिवृत्त्या तत्तृप्तिरूपद्वारलोपात् तल्लोपप्राप्तावाह। यस्य वृद्ध्यादिनिमित्तेन मासिकान्यपकृष्य सपिण्डनमप्यपकृष्यते, तस्यापि यावद्वर्षं विप्राय सोदकुम्भमन्नं दद्यात्। तदेव सोदकुम्भश्राद्धम्। तत्स्वरूपमाह **गौतमः**—

"अदैवं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम्।
कुर्यात् प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात् संकल्पविधिनान्वहम् ॥"

इति ॥ २३ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ [2]**श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकविंशोऽध्यायः

[1] श्रीमन्महा to वाराणसीवासि omitted in छ.
[2] श्री omitted in ग.

द्वाविंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमाशौचम् ॥ १ ॥ द्वादशाहं राजन्यस्य ॥ २ ॥ पञ्चदशाहं वैश्यस्य ॥ ३ ॥ मासं शूद्रस्य ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'अथाशौचव्यपगमे' इत्युक्तम्। तत्रापेक्षितत्वात् द्वाविंशेनाशौचं क्रमेणाह। सपिण्डादिजननमरणाहितोऽतिशयविशेष आशौचम्। तत् ब्राह्मणस्य सपिण्डजननमरणयोः दशाहं दशाहोरात्रं भवति। तच्च ज्ञातमेव निमित्तम्; "निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च" इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

किंच राजन्यः क्षत्रियः। तस्याशौचं द्वादशाहम्। दशरात्रं **वृद्धपराशरः**। एकादशाहं **गौतमः**। पञ्चदशाहं **वसिष्ठः**। षोडशाहं **पैठीनसिः**। तदेषां कल्पानां यथाचारं व्यवस्था ज्ञेया ॥ २ ॥

किंच वैश्यस्याशौचं पञ्चदशाहम्। द्वादशाहं **गौतमः**। विंशतिरात्रं **वसिष्ठः**। तत्रापि पूर्वैव व्यवस्था ॥ ३ ॥

किंच शूद्रस्याशौचं मासं त्रिंशद्दिनानि भवन्ति। सच्छूद्राणां पञ्चदश दिनानीति **योगीश्वरः**। सत्त्वं च द्विजातिपरिचर्येत्युक्तम्[1]। विंशतिरात्रमिति **देवलशातातपौ**। सर्वेषां दशाहमिति **अङ्गिराः**—

"सर्वेषामेव वर्णानां सूतके [2]मृतके तथा।
दशाहाच्छुद्धिरथवा इति शातातपोऽब्रवीत् ॥"

इति ॥ ४ ॥

सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे [3]विनिवर्तते ॥ ५ ॥

सपिण्डानामित्युक्तम्। के ते सपिण्डाः? तानाह। पिण्डो देहजनकः; स समो येषां ते सपिण्डाः; तेषां भावः, सपिण्डता। सा च कूटस्थमारभ्य षष्ठपर्यन्तमेवानुवर्तते; सप्तमे पुरुषे विनिवर्तते; विशेषेण निवर्तते। विशेषश्चायमेव—यद्विवाहे साप्तपुरुषम्; "सापिण्ड्यं सप्तमादूर्ध्वम्" इति वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र तु षाट्पुरुषमेव; सप्तमे निवृत्तिस्मरणात्। न चातीतपदाध्याहारेण तदेकवाक्यता कार्या; तेनैवेष्टसिद्ध्या

[1] परिचर्येत्युक्तम्—ख. [2] मरणे—घ. [3] वि omitted in झ.

वाक्यान्तरारम्भानर्थक्यात्। यदि च तस्य स्त्रीपुंद्वारकतयोभयसाधारण्येनास्य पुंमात्रद्वारकतामाविष्कर्तुं वाक्यान्तरारम्भः, तर्हि मातृपितामहीप्रपितामह्यादीनां पुंमात्रद्वारकसापिण्ड्याभावेनाशौचाभावप्रसङ्गः। तथाच षाट्पुरुषत्वमाविष्कर्तुं स कुतो नेष्यते? मूलान्तरकल्पनाक्लेशादिति चेत्, तुल्यमेतद्भवतोऽपि। यदि च "सपिण्डता च साप्तपुरुषी विज्ञायते" इत्याशौचप्रकरणीय**वसिष्ठादि**वाक्यैकवाक्यतार्थमध्याहारः, तर्हि "पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे"[1]इत्याशौचप्रकरणीय**मनुगौतम**वाक्यैकवाक्यतार्थं यथान्यासमेवास्तु। न च तत्राध्याहारः; "ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः" इति विवाहप्रकरणीयेन पौनरुक्त्यात्। तस्मात् **वसिष्ठगौतमा**दीनां वाक्यद्वयारम्भबलादत्रापि सापिण्ड्यद्वयवैलक्षण्याभिधानाय वाक्यान्तरारम्भ इति वक्तव्यम्। **वसिष्ठ**वाक्यविरोधस्तु आशौचकल्पविकल्पवत् व्यवस्थापनीय इत्यलम्।

'पुरुषे' इत्यनेन पुंमात्रद्वारकताभिधानात् स्त्रीद्वारकं सापिण्ड्यं निवर्त्यते; न स्त्रीसापिण्ड्यम्।[2]ततश्च सत्यपि सापिण्ड्ये मातामहादीनां न दशाहाद्याशौचप्रसङ्गः; नापि मात्रादीनां तद्प्रसङ्गः। पुरुषे च सप्तमत्वविशेषणात् अप्रत्तानां स्त्रीणां सापिण्ड्यान्तरमुक्तम्। तदाह **वसिष्ठः**—"अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते" इति। सपिण्डतेत्यनुवर्तते। तस्याश्चोभयनिरूप्यत्वात् द्वयोरपि परस्परं त्रिपुरुषमेव[3]सापिण्ड्यं सिध्यति। ततश्च अप्रत्तस्याशौचं चतुर्थादीनां चतुर्थाद्याशौचं वा तासां न भवति। **मनुर**प्याशौचे सापिण्ड्यमेवमेवाह—

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने॥"

इति। "निवर्तेता चतुर्दशात्" इति **वृद्धमनुः**। **गौतमस्तु** पञ्चमेऽप्याह—"पिण्डनिवृत्तिः[4]सप्तमे पञ्चमे वा" इति। तत्र पञ्चमे वेति पुत्रिकापुत्रविषयं द्रष्टव्यम्; तस्य चतुःपुरुषमेव पिण्डान्वयात्। यथाह **बोधायनः**—"कथं नु खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम्? एतत्तेऽमुष्मै पितर्मम पितामह, ये च त्वामनु; एतत्तेऽमुष्मै पितामह मम प्रपितामह, ये च त्वामनु; एतत्तेऽमुष्मै प्रपितामह मम[5]परमप्रपितामह, ये च त्वामनु" इति। इदमनौरसानामुपलक्षणम्, तेषामपि चतुःपुरुषमेव पिण्डान्वयात्। यथाह **मनुः**—

"त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥"

इति। तदनेनौरसानामवयवानुवृत्त्या षाट्पुरुषं सापिण्ड्यम्; अनौरसानां निर्वाप्यपिण्डान्वयेन[6] चतुःपुरुषमित्युक्तं भवति। इदमपि सवर्णेषु। असवर्णेषु तु त्रिपुरुषमेव,

[1] मनु omitted in छ.
[2] From here up to न भवति omitted in छ.
[3] सा सिध्यति—ख, ग.
[4] पञ्चमे सप्तमे वा—ख.
[5] परप्रपितामह—ख, ग.
[6] वा added in ख, ग.

"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु॥"

इति **शातातप**स्मरणात्। भिन्नजातयः विजातीयभार्योत्पन्नाः। यथोक्तं **ब्राह्मे**—

"क्षत्रविट्छूद्रजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपूरुषम्।
ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तार्थभागिनाम्॥"

इति। ब्राह्मणैरिति बहुवचनं क्षत्रियादिप्राप्त्यर्थम्। अविभागोक्तिः पितृजातीयाशौचप्राप्त्यर्था। यथाह **आपस्तम्बः**—

"क्षत्रविट्छूद्रजातीनां ततश्चेन्मृतसूतके।
तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम्॥"

इति। विभागः पितृमरणोपलक्षणम्।

"नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः।
अतीते मातृकं विद्यात् पारक्यमुभयोरपि॥"

इति। यदा तु एकोऽन्तःसंख्यमपरश्च बहिःसंख्यं वर्तते, यथा षाट्पुरुषे सापिण्ड्ये पञ्चमसप्तमौ, तदा तयोः सापिण्ड्यं निवर्तते। उभयनिरूप्ये तस्मिन् अन्यतरस्य संख्याबहिर्भावेनानिरूपकतया तत्स्वरूपानिष्पत्तेः; यथोक्तसंख्यानिरूपकाणामेव च तन्निरूपकत्वात्। तस्मात् यथान्यतरकर्मादिना संयोगादिर्नश्यति, एवमन्यतरसंख्याबहिर्भावेन सापिण्ड्यमपीत्यवगन्तव्यम्। तेन च तयोः परस्परं सोदकाशौचमेव; न सपिण्डाशौचम्। न चैवं विवाहप्रसङ्गः; तत्रोभयोरप्यसपिण्डत्वविशेषणेनोभयोरपि संख्याबहिर्भावस्यापेक्षणात्। तच्च तत्रैव वक्ष्यते॥ ५॥

आशौचे[1] होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते॥ ६॥ नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात्॥ ७॥ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमत्ति तस्य तावदाशौचं यावत् तेषाम्॥ ८॥

आशौचापनोद्यमाह। होमो वैश्वदेवः; "विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः" इति **संवर्त**स्मरणात्। न श्रौतः; "वैतानोपासनाः कार्याः" इति प्रतिप्रसवात्। दानं नैमित्तिकातिरिक्तम्; "दानं नैमित्तिकं विना" इति प्रतिप्रसवात्।[2]प्रतिग्रहो विद्यमानान्नस्य; "सद्यो भ्रश्यत्कुटुम्बार्थे प्रतिग्रहकृतौ तथा" इति प्रतिप्रसवात्। स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः। स चान्येषां त्रयाणामुपलक्षणम्। एते च जननमरणाशौचे

[1] च added in ज.
[2] From here up to प्रतिप्रसवात् omitted in ख.

निवर्तन्ते ; "पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः" इति **स्मरणात्**। चकारः स्मार्तकर्ममात्रोपसंग्रहार्थः। यथाह **व्याघ्रपादः**—

"स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके।
श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्॥"

इति। अत्र श्रौतस्मार्तयोरेव निषेधप्रतिप्रसवौ, "नित्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जम्" इति **पारस्करस्मरणात्**[1]। नैमित्तिककाम्ययोस्तु निषेधः **स्मृत्यन्तरे**—"वर्जयेत् सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम्" इति। अत्र नित्यनैमित्तिके सगतिके। आदिशब्दात् काम्यम्। तदपि सगतिकम्॥ ६॥

आशौच्यन्नभोजने आशौचविधानाय तन्निषेधति। आशौचिनः सवर्णस्यासवर्णस्य वा असपिण्डस्यान्नमन्यो नाश्नीयात्। सपिण्डस्य तु न दोषः। यथाह **यमः**—

"उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।
सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्॥"

इति। उभयत्र जननमरणयोः। कुलस्याशौचिनोऽन्नमन्यैर्न भुज्यते। सूतके तु न दोष इत्यर्थः। कस्यचिदिति सामान्योपादानेऽपि अनग्निहोत्रिण इति द्रष्टव्यम्। तदाह **अङ्गिराः**—

"ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यग्निहोत्रिणाम्।
सूतके शाव आशौचे ह्यस्थिसंचयनात् परम्॥"

इति॥ ७॥

तदेवाह। ब्राह्मणाद्यन्यतमाशौचिनो यो ऽन्नमश्नीयात् सकृदपि, स तत्तदाशौचमेव प्राप्नुयात्, तावत्कालमशुचिर्भवतीत्यर्थः। इदं च कामतोऽनापदि भोजने ज्ञेयम्;

"यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः।
तदाशौचे निवृत्ते तु स्नानं कृत्वा विशुध्यति॥"

इति **कौर्मात्**। आपद्यकामतो भोजने तु **अङ्गिराः**—

"प्रेतान्नमसपिण्डस्य यावदश्नात्यकामतः।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् सपिण्डानां कथंचन॥"

इति। विस्तरस्तु **शुद्धिचन्द्रिकायाम**वगन्तव्यः॥ ८॥

1 श्रवणात्—घ.

आशौचापगमे[1] प्रायश्चित्तं कुर्यात्॥ ९॥ सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्॥ १०॥ क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः कृत्वा शुध्यति॥ ११॥ [2]वैश्याशौचे राजन्यश्च॥ १२॥ वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च॥ १३॥ ब्राह्मणाशौचे राजन्यः [3]क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्॥ १४॥ वैश्यश्च [4]ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं[5] जपेत्॥ १५॥ शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्॥ १६॥ शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्॥ १७॥ शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्॥ १८॥

किंच [6]अन्नभोजनादिनिमित्तेन यस्य यावदाशौचं प्राप्तं, तदपगमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं कुर्यात्॥ ९॥ तदेवाह। द्विजो विप्रादिः सवर्णाशौचे भुक्त्वा नदीं गत्वा तन्निमग्नः त्रिवारमघर्षणम् "ऋतं च सत्यम्" इति तृचं जप्त्वा उत्तीर्य, अष्टाधिकं सहस्रं गायत्रीर्जपेत्॥ १०॥ विप्रस्तु क्षत्रियाशौचे भुक्त्वा पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति॥ ११॥ राजन्योऽपि वैश्याशौचे भुक्त्वा पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति॥ १२॥ विप्रो वैश्याशौचे भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषितः पूर्वोक्तं कृत्वा शुध्यति॥ १३॥ विप्राशौचे क्षत्रियः, क्षत्रियाशौचे वैश्यो भुक्त्वा नदीं गत्वा गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्। 'स्रवन्तीमासाद्य' इत्यनुवृत्तावपि पुनर्वचनमघमर्षणनिवृत्त्यर्थम्; उत्तरत्र [7]तावन्मात्रानुवृत्त्यर्थं च॥ १४॥ वैश्यो विप्राशौचे भुक्त्वा, नदीं गत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीर्जपेत्॥ १५॥ द्विजो विप्रादिः शूद्राशौचे भुक्त्वा नदीं गत्वा वक्ष्यमाणं प्राजापत्यं चरेत्॥ १६॥ शूद्रश्च द्विजाशौचे भुक्त्वा नदीं गत्वा स्नानं कुर्यात्॥ १७॥ शूद्रः शूद्राशौचे भुक्त्वा नद्यां स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्॥ १८॥

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमाशौचम्॥ १९॥ मृते स्वामिन्यात्मीयम्॥ २०॥

1 व्यपगमे—ज.
2 This Sūtra omitted in ज.
3 ब्राह्मणाशौचे—ज.
4 क्षत्रियशौचे—ज.
5 अष्टसहस्रं—च.
6 अत्र—ख, छ.
7 तावन्मात्रांशा—ख.

विजातीयाशौचमाह। विप्रादीनामानुलोम्येन याः पत्न्यः, "क्षत्रियाद्यास्तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण" इति **स्मरणात्**; ये च दासाः "वर्णानामानुपूर्व्येण दास्यं न प्रतिलोमतः" इति **स्मरणात्**; तासां पत्नीनां दासानां च स्वजननमरणयोरपि स्वामितुल्यमेवाशौचम्। यज्जातीयः स्वामी, तदाशौचकालेनैव तेषामपि शुद्धिरित्यर्थः। एतच्च जीवति स्वामिनि स्वामिगृहावस्थितौ ज्ञेयम्;

"दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके॥"

इति **बृहस्पति**स्मरणात्॥ १९॥

मृते तु स्वस्वजातीयमेवेत्याह। स्वामिमरणानन्तरं पृथगवस्थितानां वा पत्न्यादीनां स्वस्वजातीयमेवाशौचम्। तदाह **हारीतः**—

"मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम्॥"

इति। यौतकं स्वस्वजातीयम्॥ २०॥

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु [1]तदशौचव्यपगमे शुद्धिः ॥ २१॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु [2]सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः ॥ २२॥ क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः [3]षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम्॥ २३॥ वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण[4]॥ २४॥

हीनवर्णानां क्षत्रियादीनामधिकवर्णेषु ब्राह्मणादिषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा यदुत्तमवर्णाशौचं तदपगम एव शुद्धिः। तदाह **ब्रह्मपुराणम्**—

"शूद्रा वैश्याः क्षत्रियाश्च क्रमादुत्तमजातिषु।
बान्धवेषु चरन्त्यत्र यत्संरुयं तेषु विधते॥"

इति। सापिण्ड्यानुवृत्तावपि सापिण्ड्योपादानं विजातीयसापिण्ड्यवैलक्षण्यबोधनाय। तदुक्तमेव प्राक्॥ २१॥

क्षत्रविट्शूद्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा विप्रस्य षड्रात्रत्रिरात्रैः क्रमेण शुद्धिः॥ २२॥

विट्शूद्रयोः सपिण्डयोर्जातमृतयोः क्षत्रियस्य षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां शुद्धिः॥ २३॥

[1] तद्व्यपगमे—ख. [2] सपिण्डेषु omitted in क.
[3] एकरात्र—क. [4] षड्रात्रम्—क.

शूद्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा वैश्यस्य षड्रात्रेण शुद्धिः। यथाह **हारीतः**—

"[1]शुध्येद्विप्रो दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु॥"

इति। यत्तु **ब्राह्मे**—

"बान्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिषु।
मृतेषु वाथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥
क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा।
जायते म्रियते बन्धुस्तत्राशौचं स्वकं भवेत्॥"

इति, तत् देशाचारानुरोधेन व्यवस्थाप्यम्। [2]तदुक्तं तत्रैव,

"देशधर्मप्रमाणत्वात् षड्रात्रं क्षत्रियेष्वथ।
त्रिरात्रमपि वैश्यस्य [3]शूद्रेष्वेकाहमेव च॥"

इति॥ २४॥

मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे॥ २५॥

गर्भस्रावाशौचमाह। यावन्तो मासा गर्भस्य, तत्समसंख्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे माता शुध्यति। यद्यपि "आ चतुर्थाद्भवेत् स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः" इति **मरीचिना** स्रावपातौ परिभाषितौ, तथापि अधःपातमात्रमभिप्रेत्यात्र स्रावशब्द उपात्त इति द्रष्टव्यम्। तत्राद्यमासत्रये मातुरेव त्रिरात्रं, न सपिण्डानाम्। चतुर्थपञ्चमषष्ठेषु च माससमसंख्यैरहोरात्रैः मातुः शुद्धिः। पित्रादीनां तु तत्र त्रिरात्रमित्यर्थः। तदाह **स** एव,

"गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः।
स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम्।
पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम्॥"

इति। अचिरे आद्यमासत्रये। उत्तमे ब्राह्मणजातौ। यत्रापि सपिण्डाशौचाभावः, तत्रापि पितुः स्नानमस्त्येव; "गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां, स्नानमेव पुरुषस्य" इति **वृद्धवसिष्ठ**स्मरणात्। क्षत्रियादीनां त्वाह **मरीचिः**—

"राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च।
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता॥"

[1] शुद्धो विप्रो—ग. [2] यदुक्तं—ग. [3] शूद्रस्तु—ग.

इति । मूले त्वस्यानुक्तिः उक्तपक्षेणैव सर्ववर्णशुद्धिमभिप्रेत्येति न न्यूनता ;

" षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो यदा भवेत् ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ "

इति **ब्राह्मे** तच्छब्देन सर्ववर्णस्त्रीणां परामर्शात् ; " तुल्यं वयसि सर्वेषाम् " इति **व्याघ्रपादस्मरणाच्च** ॥२५॥

[1]जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम् ॥ २६ ॥ अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव ॥ २७ ॥ नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया ॥ २८ ॥

जात एव मृतः जातमृतः ; नाभिच्छेदात् पूर्वमेव मृत इति यावत् । मृत एव जातः मृतजातः । तस्मिन् कुलस्य सद्यः शौचम् । तन्मरणनिमित्तं कुलस्य नाशौचमित्यर्थः । यथाह [2]**बृहन्मनुः**—

" दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ "

इति । सूत्याशौचे विशेषः **स्मृत्यन्तरे**—

" जीवन् [3]जातो यदि मृतो मृतसूतक एव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ "

इति । मृतः ; नालच्छेदात् पूर्वमित्यर्थः । **पारस्करोऽपि** " गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं भवेत् " इति ॥ २६ ॥

जाताः दन्ताः यस्यासौ दन्तजातः ; तद्भिन्नः अदन्तजातः । तस्मिन् बाले प्रेते सपिण्डानां सद्य एव शुद्धिः । इदं च दाहाभावे ; तथा वक्ष्यमाणत्वात् ; " दाहे त्वहोरात्रमेकाहो दन्तजन्मनः प्राक् " इति **स्मृत्यन्तरात्** । पित्रोस्तु त्रिरात्रमेव सर्वत्र ; " बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् " इति **मनुस्मरणात्** ॥ २७ ॥

अस्याजातदन्तस्याग्निसंस्कारो दाहो न कार्यः । नापि उदकक्रिया, अञ्जलिदानं न कार्यम् । निषेधश्चायं पाक्षिको ज्ञेयः ;

" तूष्णीमेवोदकं कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥ "

इति **लौगाक्षिस्मरणात्** ॥ २८ ॥

[1] This Sūtra omitted in क, ज, झ. [2] मनुः—ख, ग. [3] मृतो—ख.

दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण ॥ २९ ॥ कृतचूडे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण ॥ ३० ॥ ततः परं यथोक्तकालेन ॥ ३१ ॥

जातदन्ते पुनरकृतचूडे अहोरात्रेण सपिण्डानां शुद्धिः । आहिताग्न्यादित्वात् पूर्वनिपातः । एतदपि दाहाभावे । दाहे तु त्रिरात्रम् । तदाह **अङ्गिराः**—

" यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।
[1]तथापि दाहयित्वैनमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ "

इति ॥ २९ ॥

चूडाकरणानन्तरमसंस्कृतेऽनुपनीते त्रिरात्रेण शुद्धिः सर्वेषाम् । अत्र दाहो नियत एव; " तूष्णीमेवोदकं कुर्यात् " इति **स्मरणात्** । त्रिवर्षस्य तु चूडाभावेऽपि दाहत्रिरात्रे नियते ।

" चौलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।
चतुर्थं वर्षमारभ्य दाहादि त्रिदिनं स्मृतम् ॥ "

इति **षडशीतिस्मरणात्** ॥ ३० ॥

ततः उपनयनात् परं स्वस्वकालेन दशाहादिना सर्वे वर्णाः शुध्येयुः ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ॥ ३२ ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे ॥ ३३ ॥

संस्कृतासु स्त्रीषु आशौचाभावं पितृपक्षे वक्ष्यति । तत्र संस्कारः कः ? इत्यपेक्षायामाह । स्त्रीणां तु पूर्णाशौचं विवाहानन्तरमेव ; उपनयनस्थानीयत्वात् तस्य ; " वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः " इति **मानवात्** । प्राग्विवाहात्तु विशेषो **ब्राह्मे**—

" आजन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
सद्यः शौचं भवेत् तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ।
स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ॥ "

[1] दाहयित्वा तथाप्येनं—ग.

इति । पित्रोस्तु सर्वत्र त्रिरात्रमेव । तदाह **कार्ष्णाजिनिः**—

" प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥ "

इति । वाग्दत्तावाग्दत्ताकृतचौलाकृतचौलास्वित्यर्थः । अत्र विशेषमाहतुः **शङ्खकार्ष्णाजिनी**—" अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रम् " इति । **देवस्वामी** तु अप्रत्तास्वपि दशाहमाह; " दशाहं सपिण्डेषु, गुरौ चासपिण्डे, अप्रत्तासु च स्त्रीषु " इति **आश्वलायनस्मरणात्** । **वसिष्ठोऽपि**—" दशाहं शावमाशौचम् " इत्युपक्रम्य " अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते " इत्यभिधाय " जननेऽप्येवमेव स्यात् " इत्युपसंहरन्नेवमाह[1] । तच्च देशाचारतो व्यवस्थाप्यम् । विवाह इति सामान्योपादानेऽपि ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यानामेव ग्रहणम्; तत्रैव प्रदानसद्भावात्, प्रदानस्यैव चाशौचविच्छेदकत्वात् । तथाच **वसिष्ठः**—" प्रत्तानामितरे कुर्युः " इति । अन्यथा सापिण्ड्यसद्भावेन[2] दशाहाशौचप्रसङ्गः । न च विशेषवचनादेव तन्निवृत्तिः; निमित्तविशेषाभावे विशेषवचनत्वासिद्धेः । तस्मात् प्रदानमेव निमित्तम् । तथाच गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचेषु प्रदानाभावेन सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोरनिवृत्त्या दशाहाशौचमेव सिध्यति ।

येऽपि

" सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदकदानं च शौचाशौचं तदानुगम् ॥ "

इति **शङ्खलिखितवचनात्** सापिण्ड्यविशिष्टं सगोत्रत्वं दशाहाशौचनिमित्तमाहुः, तेषां सापिण्ड्योत्तीर्णसगोत्रोढमातृष्वसृपुत्रेषु सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोर्विद्यमानत्वेन दशाहाशौचप्रसङ्गो दुरुद्धरः ॥ ३२ ॥

स्त्र्याशौचस्य पितृपक्षे नैमित्तिकमपवादमाह । ब्राह्मादिचतुर्विधविवाहोढासु स्त्रीषु प्रसूतासु मृतासु वा पितृपक्षे नाशौचं भवति ॥ ३३ ॥

तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां, तदा एकरात्रं त्रिरात्रं च ॥ ३४ ॥ जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्, तदा पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः ॥ ३५ ॥ रात्रिशेषे दिनद्वयेन ॥ ३६ ॥ प्रभाते दिनत्रयेण ॥ ३७ ॥

तस्यैव नैमित्तिकं प्रतिप्रसवमाह । तस्याः संस्कृतायाः कन्यायाः प्रसवमरणयोरन्यतरत् यदि पितृगृहे स्यात्, तदा पित्रोस्त्रिरात्रं, बन्धूनामेकरात्रं ज्ञेयम् । यथाह **ब्राह्मे**—

" [3]दत्ता कन्या पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिः ॥ "

[1] मेवाह—च. [2] सद्भावे—ख. [3] दत्तकन्या—ख.

इति । एतेन प्रसवे एकरात्रं, मरणे त्रिरात्रमिति निरस्तम् । यत्तु प्रसवमरणे समुच्चिते निमित्तम्, द्वन्द्वनिर्देशादिति; तन्न; " गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु स्यात् त्र्यहं पितुः " इति **कौर्म**विरोधात् ॥ ३४ ॥

आशौचसंनिपाते विशेषमाह । प्रक्रान्तजननाशौचस्यान्तिमदिनीयसूर्योदयपर्यन्तमपरं जननाशौचं चेत् स्यात्, तदा पूर्वाशौचशेषेणैव कालेन शुद्धिः, न पुनर्दशरात्रादि । यथाह **बोधायनः**—" अथ यदि दशरात्रात् संनिपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमात् दिवसात् " इति । आङभिव्याप्त्यर्थः । जननाशौचसामान्योपादानेऽपि दीर्घकालेन समकालमल्पकालं वापैति; न तु स्वल्पकालेन दीर्घकालमिति द्रष्टव्यम् । तदाह **देवलः**—

" अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ।
गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नैव गुर्विति ॥ "

इति ॥ ३५ ॥

किंच अत्राशौचप्रकरणे रात्रिशब्दोऽहःशब्दश्चाहोरात्रपरः । तेनान्तिमाहोरात्ररूपे शेषे आशौचान्तरपाते अधिकेन दिनद्वयेन शुद्धिः; न पूर्वशेषेणैव ॥ ३६ ॥

किंच प्रभातो रात्रेश्चरमो यामः । तत्राशौचान्तरपाते अधिकेन दिनत्रयेण शुद्धिः । तदाह **देवलः**—

" पुनः पाते दशाहात् प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।
दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्व्यहेन स विशुध्यति ।
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ॥ "

इति । **शातातपोऽपि**—" रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः " इति । [1]इति प्राञ्चः । **हरदत्तस्तु**—" प्रभाते तिसृभिः " इति **गौतमीयं** सूत्रं दशाहादौ व्यतीते प्रभाते संगवे यद्यन्यदापतेत्, ततः तिसृभिः रात्रिभिः शुध्येरन्निति व्याचष्टे । तस्य चेयमुपपत्तिः—आशौचिनां हि आशौचानन्तरदिने संगवे स्नानं विहितम् । स्नानकालापनोद्यं चाशौचम् । ततश्च स्नानात् प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपाते त्र्यहेण शुद्धिरिति युक्तमेव । तदेतत् स्पष्टमुक्तम् **अग्निस्मृतौ**—

" दशाहे दशमे शावे शावमन्यद्यदापतेत् ।
द्व्यहाच्छुद्धिर्भवेत् तस्य प्रभाते च त्र्यहात् तथा ॥
प्रोक्तः पुरोगतः कालः प्रभातस्त्रिमुहूर्तकः ।
पुरोदयाच्च कल्याख्यः कालः पञ्चमुहूर्तकः ॥
स्नानकालः प्रभातान्तः शावसूतकिनां स्मृतः ।
स्त्रीणां चर्तौ तु तत्कालात् प्राक् स्नानाच्च शुचिर्भवेत् ॥ "

[1] From here the rest of the commentary on this Sūtra omitted in all MSS. except छ.

इति। अस्यार्थः—दशमे; दिन इति शेषः। शाव इति सूतकस्याप्युपलक्षणम्। प्रभात इत्यत्रापेक्षितं प्रभातलक्षणमाह। उदयात् पूर्वं पञ्चमुहूर्तः; उदयात् पुरोगतः उदयानन्तरभावी च त्रिमुहूर्तः कालः प्रभात इत्यर्थः। स एव च कल्याख्यः। शावं च सूतकं च शावसूतके; ते विद्येते येषां ते शावसूतकिनः। तेषामाशौचानन्तरदिने स्नानकालः प्रभातान्तः। प्रभातस्यान्तो येनासौ प्रभातान्तः; संगवकाल इत्यर्थः। स्त्रीणामृतौ च स एव स्नानकालः; "संगवे स्नानमाचरेत्" इति वक्ष्यमाणदेवलस्मरणात्। तुशब्देन तत्स्नाने कालान्तरमप्याह। तत्कालात् संगवकालात् प्राक् च प्रातरपि रजस्वला स्नानात् शुचिर्भवेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा देशान्तरस्थो जननमरणे आशौचशेषेण शुध्येत् ॥ ३९ ॥ व्यतीतेऽशौचे संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण ॥ ४० ॥ [1]ततः परं स्नानेन ॥ ४१ ॥ आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥ ४२ ॥

जननाशौचसंनिपाते यो निर्णयः, स एव मरणाशौचसंनिपातेऽप्यवधेयः। विशेषस्तु शावाशौचेन सूत्याशौचमपैति; न सूत्याशौचेन शावाशौचमिति। तदुक्तं **चतुर्विंशतिमते**—

"मृतजातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते।
मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥"

इति। अत्र विशेषान्तरं **षडशीतिमते**—

"[2]पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सूतिनां मृतिनां च सा।
सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥
पूर्वेण वा परेणापि पित्रोः [3]शावेन हीतरत्।
आशौचं शुद्धिमायाति न पित्रोः शावमन्यतः ॥"

इति। पित्राशौचसंनिपाते तु **शङ्खः**—

"मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥"

इति ॥ ३८ ॥

[1] अतः—ठ; ज omits this Sūtra. [2] पूर्वाशौचे तयोः—ख. [3] शावं न—छ; शौचेन—ग.

देशान्तरस्थं प्रत्याह। आशौचमध्ये इत्यनुवर्तते। तेन देशान्तरस्थो दशाहान्तः सपिण्डजननमरणे श्रुत्वा आशौचशेषकालेनैव शुध्येत्। तदाह **बृहस्पतिः**—

"अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥"

इति ॥ ३९ ॥

तस्यैवाशौचापगमे विशेषमाह। दशाहादावशौचकालेऽतिक्रान्ते पुनर्वर्षमध्ये ज्ञातिमरणश्रवणे देशान्तरस्थः अहोरात्रेण शुध्येत्। यद्यप्यशौच इति सामान्येनोपात्तं, तथापि मरणाशौचमात्रे इदं ज्ञेयम्; "नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि" इति **देवलस्मरणात्**। पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुः स्नानमस्त्येव;

"निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥"

इति **मानवात्**। संवत्सरान्त इत्यविशेषेऽपि षण्मासादूर्ध्वमिति द्रष्टव्यम्;

"अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम्।
[1]अहः संवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥"

इति **विष्णुपुराणात्**[2]। दिवानिशमित्यनेन अहर्द्वययुक्ता निशोच्यते; "षण्मासात् पक्षिणी भवेत्" इति **स्मरणात्**; अन्यथा 'अहः संवत्सरात्' इत्यनेनाविशेषापातात्। 'अहः संवत्सारात्' इत्यपि षण्मासादूर्ध्वं नवमान्मासादर्वाक् द्रष्टव्यम्; नवमादूर्ध्वं स्नानमात्रश्रवणात्। यथाह **वृद्धवसिष्ठः**—

"मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी भवेत्।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥"

इति ॥ ४० ॥

किंच ततो नवमान्मासात् परं देशान्तरमृतं श्रुत्वा स्नानमात्रेण शुध्येत्। यत्तु—नद्यादिव्यवहितदेशान्तरमृते तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यःशौचमिति **मिताक्षरोक्तं**, तत् **विष्ण्वादि**वाक्यविरोधादुपेक्षणीयम्। यच्च

"देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥"

इति वचनं, तत् नवममासादूर्ध्वं स्नानविधायकमिति न विरोधः ॥ ४१ ॥

[1] त्र्यहः—खं, ग. [2] विष्णुस्मरणात्—ग.

असगोत्राशौचमाह । आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणः । मातामहो मातुः पिता । तस्मिन् व्यतीते मृते त्रिरात्रेण शुद्धिः । चकारात् मातामह्यामपि ; " मातामहे च तत्पत्न्यामाचार्ये च त्रिवासरम् " इति षडशीतिस्मरणात् ॥ ४२ ॥

[1]अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्वासु [2]भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥ ४३ ॥

अनौरसाद्याशौचमाह । अनौरसाः पुत्राः क्षेत्रजगूढजकानीनसहोढजपुत्रिकापुत्राद्याः । यद्यपि क्रीतकृत्रिमदत्तकस्वयंदत्तापविद्धानामुत्पत्त्यनन्तरमेव पुत्रत्वेन परिग्रहात् तज्जननाशौचं न संभवति, तथापि तदपत्योत्पत्ताविति द्रष्टव्यम् । एतेषु जातेषु मृतेषु वा त्रिरात्रमाशौचम् । [3]तथा परः पूर्वो यासां ताः परपूर्वाः पुनर्भ्वः स्वैरिण्यश्च ; तासु [4]प्रसूतासु मृतासु वा त्रिरात्रमाशौचम् । इदं च यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेति ज्ञेयम् । अन्येषामहोरात्रमेव । यथाह **मरीचिः**—

" सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।
एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥ "

इति । परः पूर्वः पतिः पिता च ययोस्तौ भार्यापुत्रौ । परपूर्वेत्यन्याश्रितायाः स्वभार्याया अप्युपलक्षणम् ;

" अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता ॥ "

इति **प्रजापतिस्मरणात्** ॥ ४३ ॥

[5]आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायि-शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण ॥ ४४ ॥ स्वदेशराजनि च ॥ ४५ ॥
असपिण्डे[6] स्ववेश्मनि मृते च ॥ ४६ ॥

पूर्वशेषमाह । आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणः । तत्पत्नी विवाहसंस्कृता । पुत्रश्चौरसस्तस्यैव । उपाध्यायो वक्ष्यमाणलक्षणः । मातुलः मातुः सोदरो भ्राता । श्वश्रूः श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वशुर्यः स्यालकः । सहाध्यायी सहाध्ययनकारी । शिष्योऽध्यापितः । तेष्वतीतेषु एकरात्रेण शुद्धिः ॥ ४४ ॥

[1] This verse omitted in झ.
[2] नारीषु—च.
[3] From here up to त्रिरात्रमाशौचम् omitted in ख.
[4] प्रसूतासु omitted in ग.
[5] आचार्यपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशुर्य—क, ज, ठ.
[6] असपिण्डेऽपि—ठ.

यस्मिन् देशे स्वयमुष्यते, स स्वदेशः । तस्य राजनि च मृते एकरात्रेण शुद्धिः ॥ ४५ ॥
सपिण्डः पूर्वोक्तः । तद्भिन्नः असपिण्डः । तस्मिन् स्ववेश्मनि मृते एकरात्रेण शुद्धिः ॥ ४६ ॥

भृग्वग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्नृपहतानां नाशौचम् ॥४७॥

मरणविशेषेणाशौचापवादमाह । भृगुः गिरिकटकः । अग्निः अग्निप्रवेशः । अनाशकमनशनम् । अम्बु जलपातः । संग्रामो युद्धम् । विद्युत् वज्रः । नृपो राजा । एतैः बुद्धिपूर्वं हतानां नाशौचम् । यद्यपि एतैश्चतुर्धापि मरणं संभवति—निषिद्धं, नैमित्तिकं, काम्यम् , अभ्यनुज्ञातं चेति, तथापि आद्येषु त्रिष्वेवायमाशौचाभावः । तत्र निषिद्धे **शङ्खः**—

" भृग्वग्न्यनाशकाम्भोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
न पिण्डस्तस्य नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताश्च ये ॥ "

इति । नैमित्तिके **गौतमः**—" यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत् । सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः " इति । प्राणान्तिकप्रायश्चित्तप्रस्तावे **सुमन्तुरपि**—" भृग्वग्निजलसंपातदेशान्तरस्थसंन्यासनशनमहाध्वनिकानामुदकक्रियाः कार्याः, सद्यः शौचं भवति " इति । काम्ये **शिवपुराणे वायुसंहितायाम्**—

" तथापि मरणं शस्तमुशन्त्यनशनादिभिः ।
शास्त्रविस्रम्भधीरेण मनसा क्रियते यतः ॥
एतेष्वन्यतमोपायं कथमप्यवलम्ब्य वा ।
षडध्वशुद्धिं विधिवत् प्राप्तो वा म्रियते यदि ॥
सद्य एव विमुच्येत नात्र कार्या विचारणा ।
पशूनामिव तस्येह न कुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥
नैवाशौचं प्रसज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषतः ।
[1]अथैतमपि चोद्दिश्य कर्म चेत् कर्तुमीप्सितम् ।
कल्याणमेव कुर्वीत भक्त्या भक्तांश्च पूजयेत् ॥ "

इति । कल्याणं शिवमहोत्सवः । एतेष्वित्यनेन काष्ठपाषाणजलप्रवेशादयोऽपि काम्यमरणोपायाः परामृश्यन्ते । तेन तत्राप्याशौचादिनिवृत्तिः । तथाच **बृहत्पराशरः**—

" जलमध्यगतो वापि काष्ठमध्यगतोऽपि वा ।
वाराणसीमृतो जन्तुर्न स संस्कारमर्हति ॥ "

[1] अथैनमपि—च.

इति । अभ्यनुज्ञाते **मनुशातातपौ**—

" वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ "

इति । आशौचमित्यौर्ध्वदेहिकस्याप्युपलक्षणम् । यथाह **आपस्तम्बः**—

" व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ "

इति । प्रमादमृते त्वस्त्येव सर्वम् ;

" अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ "

इति **अङ्गिरः**स्मरणात् ॥ ४७ ॥

न [1]राज्ञां राजकर्मणि ॥ ४८ ॥ [2]न व्रतिनां व्रते ॥ ४९ ॥ न सत्रिणां सत्रे ॥ ५० ॥ न कारूणां कारुकर्मणि ॥ ५१ ॥

अथ केषांचित् कर्मविशेषेणापवादमाह । राज्ञामभिषिक्तानां[3] राजकर्मणि प्रजापालनोपयुक्तहोमदान-व्यवहारदर्शनादौ नाशौचम् ॥ ४८ ॥

व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि विद्यते येषां ते व्रतिनः । तेषामारब्धव्रतानुष्ठाने नाशौचम् । यद्वा व्रतिनो ब्रह्मचारिणः । तेषामपि नाशौचम् । [4]किंतु पित्रोरन्यत्र । यदाह **वसिष्ठः**—" ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः " इति । यद्वा व्रतिनः प्रक्रान्तप्रायश्चित्ताः " प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा " इति **ब्राह्मात्** ॥ ४९ ॥

सत्रं गवामयनादि अन्नसत्रादि च ; तद्विद्यते येषां यजमानानां ते सत्रिणः । तेषां सत्रे गवामयनान्न-सत्रादौ नाशौचम् ; " अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् " इति **स्मरणात्** । सत्रमेकाहादीनामुपलक्षणम् ; " ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् " इति **योगि**स्मरणात् ॥ ५० ॥

कारवः तक्षादयः । तेषां कारुकर्मणि काष्ठतक्षणादौ नाशौचम् ॥ ५१ ॥

[1] राज्ञां omitted in क.
[2] Text and commentary of Sūtra-s 49 to 51 omitted in ख, ग.
[3] षिक्तादीनां—घ.
[4] परं तु—घ, च.

न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया[1] ॥ ५२ ॥ न देवप्रतिष्ठा-विवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ॥ ५३ ॥ न देशविभ्रमे ॥ ५४ ॥ आप-द्यपि च कष्टायाम् ॥ ५५ ॥

राज्ञामाज्ञाकारिणो राजसेवकाः । तेषां राजेच्छया नाशौचम् ; " राज्ञः पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाश्रयात् " इति **शङ्खलिखित**स्मरणात् ॥ ५२ ॥

विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिष्ठापने विवाहे च नाशौचम्, पूर्वमाशौचात् संभारः प्रारम्भश्चेत् । एवं श्राद्धादि-ष्वपि ज्ञेयम् ; " यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि " इति **स्मरणात्** । प्रारम्भलक्षणं त्वाह **विष्णुः**—

" प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ "

इति ॥ ५३ ॥

देशोपप्लवे नाशौचं स्पर्शादौ, तन्निमित्तशान्त्यादौ च ;

" विवाहे देवयात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां स्पृष्टास्पृष्टिर्न दोषकृत् ॥ "

इति **स्मरणात्** ;

" दुर्भिक्षे राष्ट्रसंपात आपदां च समुद्भवे ।
उपसर्गमृतौ चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥ "

इति **पराशर**स्मरणात् ॥ ५४ ॥

कष्टा आपत् दुर्भिक्षरोगादिः । तत्र प्रतिग्रहदानादौ नाशौचम् ;

" जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यतः ।
उत्क्रान्तिवैतरिण्यादिदाने प्रेताहुतिष्वपि ।
सद्यो भ्रश्यत्कुटुम्बार्थे प्रतिग्रहकृतौ तथा ॥ "

इति **षडशीति**स्मरणात्[2] ॥ ५५ ॥

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः[3] ॥ ५६ ॥ पति-तस्य दासी स्नेऽह्नि पदा [4]अपां घटमपवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

[1] तदिच्छायाम्—ठ.
[2] मतात्—ग.
[3] भागिनः—च.
[4] अपां omitted in झ, ठ.

और्ध्वदेहिकाद्यपवादमाह । आत्मत्यागिनः पूर्वोक्ताः । पतिताः महापातकिप्रभृतयः । तेषामाशौचोदकदानादि न कर्तव्यम् ;

" आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ "

इति **स्मरणात्** । यद्यपि आत्मघातिनामाशौचाभावः पूर्वमेवोक्तः, तथापि उदकदानादिनिवृत्त्यै पुनरुपन्यासः ॥ ५६ ॥ कथं तर्हि तस्य तृप्तिः स्यात् ? अत आह । पतितस्य मरणदिने दासी अपां घटं पदा [1]अपवर्जयेत् ' इदं त्वं पिब ' इति । तदुक्तं **ब्राह्मे**—

" पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपेः ।
कीर्तयेः पतितां संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वद ॥ "

इति । मुहुः ; त्रिः । स एष मृतपतितबहिष्कारः । जीवद्बहिष्कारस्तावद्वक्ष्यते । प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्रैव—

" क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपेषु बन्धुभिः ।
मार्तण्डपादमूले च श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥ "

इति ॥ ५७ ॥

उद्बन्धनमृतस्य[2] यः पाशं छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥५८॥ आत्मत्यागिनां संस्कर्ता च ॥५९॥ तदश्रुपातकारी च ॥६०॥ सर्वस्यैव प्रेतस्य [3]बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ॥ ६१ ॥ अकृतेऽस्थिसंचये सचैलस्नानेन ॥ ६२ ॥

आत्मघातिसंस्कारादौ प्रायश्चित्तमाह । [4]उद्बन्धनं गलपाशः । तेन मृतस्य यः तं पाशं छिन्द्यात् , स तप्तकृच्छ्रेण वक्ष्यमाणेन शुध्यति ॥ ५८ ॥ पूर्वोक्तानामात्मघातिनां दाहकवाहकादिरपि तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ;

[1] पर्यस्येत्—ख.
[2] मृते तस्य—ग, च.
[3] तद्बान्धवैः—ठ.
[4] The commentary from here up to that on Sūtra 60 omitted in ख.

" वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ।
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ "

इति **पराशरस्मरणात्** ॥ ५९ ॥ तेषामात्मघातिनामर्थे योऽश्रुपातं करोति, सोऽपि तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ ६० ॥ प्रसङ्गादन्यार्थाश्रुपातेऽपि प्रायश्चित्तमाह । सर्वस्य चातुर्वर्णिकस्य प्रेतस्य प्रसङ्गान्मिलितैः बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा सर्वोऽपि स्नानमात्रेण शुध्यति ; तद्गृहगमनादौ त्वाशौचान्तरस्मरणात् । तच्च **शुद्धिचन्द्रिकायामुक्तमिति** नेहोच्यते । यद्वा सर्वस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियादेः क्षत्रियाद्युद्देशेन रोदने इदं द्रष्टव्यम् । यथाह **ब्राह्मे**—

" सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसंचये ।
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम् ॥ "

इति ॥ ६१ ॥ अस्थिसंचयादर्वाक् रोदने तु सचैलस्नानेन शुद्धिः । अकृत इति वचनात् कृते स्नानमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

द्विजः [1]शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य [2]तन्निमग्नः त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ॥ ६३ ॥ द्विजप्रेतस्याष्टशतम् ॥ ६४ ॥ शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ॥ ६५ ॥ चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ॥ ६६ ॥

द्विजः त्रैवर्णिकः शूद्रं प्रेतमनुगम्य नदीं गत्वा तस्यां निमज्ज्य त्रिरघमर्षणं जप्त्वा उत्तीर्य अष्टाधिकं सहस्रं गायत्रीर्जपेत् ॥ ६३ ॥ द्विजो द्विजं प्रेतमनुगम्य पूर्ववदघमर्षणं जप्त्वा अष्टाधिकशतं गायत्रीर्जपेत् ॥ ६४ ॥ शूद्रः द्विजं प्रेतमनुगम्य स्नायात् ॥ ६५ ॥ चिता प्रसिद्धा । तद्धूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानं कुर्युः ॥ ६६ ॥

मैथुने [3]दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च ॥ ६७ ॥ श्मश्रुकर्मणि कृते च ॥ ६८ ॥ शवस्पृशं च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचण्डालयूपांश्च ॥ ६९ ॥ भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं[4] तदस्थिस्नेहं च ॥ ७० ॥ सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु [5]वस्त्रं नाप्रक्षालितं बिभृयात् ॥ ७१ ॥

[1] शूद्रप्रेतस्यानु—ठ.
[2] तन्निमग्नः to उत्तीर्य omitted in ठ.
[3] वपने दुःस्वप्ने—ठ.
[4] शावं—ज.
[5] पूर्वं वस्त्रं—क, ख.

प्रसङ्गात् स्नाननिमित्तान्याह । स्त्रीसंभोगे दुःस्वप्ने गर्दभाद्यारोहणे कण्ठतो रुधिरनिर्गमे वान्ते अतिसारे च सर्वे स्नानं कुर्युः ॥ ६७ ॥ श्मश्रुकर्म क्षौरम् । तस्मिंश्च कृते स्नानं कार्यम् ॥ ६८ ॥ शववाहकं, रजस्वलामुदक्यां, चण्डालं तत्समानधर्मं श्वपचादिकं च, यूपं यज्ञस्तम्भं स्पृष्ट्वा स्नायात् ॥ ६९ ॥ भक्ष्याः पञ्चनखाः शशादयः पञ्च ; तद्वर्जं श्वादिपञ्चनखशवमार्द्रं तदस्थि स्पृष्ट्वा स्नायात् ॥ ७० ॥ एषु स्नानेषु विशेषमाह । एषु पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वपि स्नानेषु स्पर्शकालीनं वस्त्रं प्रक्षाल्यैव बिभृयात् ; नाप्रक्षालितम् ॥ ७१ ॥

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि [1]स्नानाच्छुध्यति ॥ ७२ ॥ रजस्वला हीनवर्णां [2]रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् यावन्न शुद्धा ॥ ७३ ॥ सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा [3]सद्यः स्नात्वा शुध्यति ॥ ७४ ॥

रजःशुद्धिमाह । रजस्वला उदक्या, दिनत्रयं व्रतेनातिवाह्य चतुर्थेऽह्नि प्रातः संगवे वा मृद्भिः शौचं कृत्वा सचैलं स्नात्वा शुध्यति स्पर्शे भर्तृपरिचरणे च योग्या भवति । दैवपित्र्ययोस्तु पञ्चम एव ;

"चतुर्थेऽहनि कुर्वीत प्रातः स्नानं यथाविधि ।
संगवे वा मृदाद्भिश्च शौचं कृत्वा रजस्वला ॥"

इति **स्मृत्यन्तरात्** । **आपस्तम्बोऽपि**—

"शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥"

इति । '[4]चतुर्थेऽहनि शुध्यति' इत्यभिधानात् दिनत्रयं सर्वव्यवहारायोग्येति गम्यते । तथाच **तैत्तिरीयश्रुतिः**— "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत, नास्या अन्नमद्यात्" इत्यादि । अस्यापवादोऽपि तत्रैव "अथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यत्" इति । अस्यार्थः— मतान्तरमुपन्यस्यति—अथो इति । अभ्यञ्जनं व्यवायः । तदेव स्त्रिया अन्नं तर्पकम् । तदेव न प्रतिगृह्यं न कर्तव्यम् ; "यस्ततो जायते सोऽभिशस्तः" इत्यपत्यदोषश्रवणात् । अन्यत् सहासिकाभाषणादि कामम् । वर्जने अभ्युदयः । अवर्जने प्रत्यवायाभाव इति । तदिदं देशभेदेन यथाचारं व्यवस्थाप्यम् ॥ ७२ ॥

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे शुद्धिमाह । ब्राह्मण्यादिः रजस्वला हीनवर्णां क्षत्रियादिरजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् यावन्न शुद्धा भवति ॥ ७३ ॥

सवर्णां ब्राह्मण्यादिः ब्राह्मण्यादिकाम्, अधिकवर्णां क्षत्रियादिः ब्राह्मण्यादिकां वा रजस्वलां स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा अश्नीयात् ; नोपवसेत् । इदमुभयमप्यकामतः स्पर्शे । कामतः स्पर्शे तु यावच्छुद्धि उपवासः ;

[1] स्नाता शुध्येत्—ज. [2] रजस्वलां omitted in ख. [3] सद्यः omitted in क, ठ.
[4] From here up to यथाचारं व्यवस्थाप्यम् omitted in all MSS. except छ.

अन्ते प्रायश्चित्तं च **वसिष्ठपराशराद्युक्तमुन्नेयम्** । तच्च **पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायामुक्तमिति** नेहोच्यते ॥ ७४ ॥

क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य [1]मूत्रपुरीषं कृत्वा [2]पञ्चनखास्थि अस्नेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत् ॥ ७५ ॥ चण्डालम्लेच्छसंभाषणे च ॥ ७६ ॥

आचमनशुद्धिमाह । क्षुत्स्वापभोजनानन्तरं भोजनाध्ययनादौ च पानस्नाननिष्ठीवनवासःपरिधानरथ्याक्रमणमूत्रपुरीषोत्सर्गास्नेहपञ्चनखास्थिस्पर्शेषु आचामेत् । चकारः पुनरुक्त्यर्थः । यथाह **योगीश्वरः**—

"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च[3] ॥"

इति । **आपस्तम्बः**—"भोक्ष्यमाणोऽध्येष्यमाणश्च प्रयतोऽपि[4] द्विराचामेत्" इति । **प्रचेताः**—"मूत्रपुरीषोत्सर्गनिष्ठ्यूतशुक्तवाक्याभिधाने पुनरुपस्पृशेत्" इति ॥ ७५ ॥ चण्डालः उक्तलक्षणः । म्लेच्छाः किरातादयः । तेषां संभाषणे च द्विराचामेत् ॥ ७६ ॥

नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैश्चोपहतो[5] मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य [6]शुध्येत् ॥ ७७ ॥ अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ॥ ७८ ॥ [7]वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन ॥ ७९ ॥ दशनच्छदोपहतश्च ॥ ८० ॥

प्रक्षालनशुद्धिमाह । नाभेरधोभागे प्रबाहुषु कराग्रेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिः मद्यैश्च वक्ष्यमाणलक्षणैरुपहतः मृत्तोयैः गन्धलेपक्षयं यावत् तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्येत् ॥ ७७ ॥ स्नानशुद्धिमाह । उक्ताङ्गेभ्योऽन्यत्र नाभेरुर्ध्वं पूर्वोक्तैः द्रव्यैरुपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन शुध्येत् ॥ ७८ ॥ प्रायश्चित्तशुद्धिमाह । पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैः वक्त्रे उपहतः उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् । चक्षुषीत्यपि पाठः ॥ ७९ ॥ दशनच्छदावोष्ठौ । तत्रोपहतश्चोपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् ॥ ८० ॥

[1] कृत्वा मूत्रपुरीषं—झ. [2] नरास्थिस्नेहं—ज, ठ. [3] वा—ग.
[4] अपि omitted in ग. [5] मद्यैश्च omitted in क.
[6] From here up to प्रक्षाल्य in the next Sūtra omitted in क, ज, झ, ठ.
[7] चक्षुष्युपहतः—ज, ठ.

वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट् कर्णविण्नखाः ।
[1]श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ ८१ ॥
गौडी [2]माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥ ८२ ॥

कायिकैर्मलैरित्युक्तम् । तानाह । वसा मांसस्नेहः । शुक्रं रेतः । असृक् रक्तम् । मज्जा अस्थिसुषिरगतो रसः । मूत्रमुच्चारः । विट् पुरीषम् । कर्णविट् कर्णच्छिद्रमलः । नखाः नखराः । श्लेष्म कफः । अश्रु नेत्रजलम् । दूषिका नेत्रमलम् । स्वेदः अङ्गजलम् । एते द्वादश नृणां मलाः । नृग्रहणं पञ्चनखोपलक्षणम् ; श्वसृगालादीनामस्पृश्यत्वात् ; " विण्मूत्रे च सर्वेस्याजाविकगोऽश्वेभ्योऽन्यत्र " इति **स्मरणात्** ॥ ८१ ॥

सुराभिरित्युक्तम् । तद्भेदानाह । गौडी गुडविकारः । माध्वी मधुविकारः । पैष्टी पिष्टविकारः । सेयं त्रिविधा सुरा विज्ञेया । विज्ञेयतावचनाच्च एतत्त्रये सुराशब्दस्य शक्तिं गमयति ; अन्यथा वाक्यारम्भानर्थक्यात् । न चानेकार्थत्वम् ; तालादिमद्यव्यावृत्तमदविशेषशक्तेरेकस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । यत्तु " द्वादशं तु सुरा मद्यम् " इति **पुलस्त्येन** गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरायाः पृथक् निर्देशात् भेद इति प्राचोक्तम्, तत् ऐक्षवमधूत्थयोर्मद्ययोः गौडीमाध्वीत्वभ्रमेणेति मन्तव्यम् ; अन्यथा मूलवाक्ये ताभ्यां तयोः [3]पृथगुद्देशानुपपत्तेः । परिगणनादेव त्रैविध्यसिद्धौ पुनर्वचनं प्रत्येकं त्रैविध्यप्रतिपादनाय । यथाह **हारीतः**—

" गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यास्या कथितापरा ।
एवं चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥
भेदेन द्वादश प्रोक्ताः सुराः सौवीरकारसैः ।
सीधुर्गौडी च मत्स्यण्डी गुडेन प्रभवास्त्रयः ॥
माध्वीकं मधुकं माध्वी मधुना संयुतास्त्रयः ।
पैष्टी अरिष्टं जातं च तण्डुलप्रभवास्त्रयः ॥
मृद्वीकारससंभूता ताडमाडरसोद्भवा ।
निर्यास्या सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान् ॥ "

इति । एषां च लक्षणानि वैद्यकादवगन्तव्यानि । गौड्यादिपरिगणनं तु क्षत्रियादीनां चतुर्थ्यनिषेधाय ।

" कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ "

[1] The reading of the line corrupt in ज. [2] पैष्टी च माध्वी च—क, ठ.
[3] पृथगुपदेशा—ग.

इति **स्मरणात्** । तासु यथैवैका पैष्टी त्रिभिरपि द्विजैर्वर्जनीया

" सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
अतो ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ "

इति **मनुस्मरणात्**, तथा द्विजातिभिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैर्मूर्धावसिक्ताद्यनुलोमजैश्च सर्वा गौड्यादिर्नवविधापि वर्जनीया ; " यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः " इति **मानवात्** । ब्रह्मवादिनस्त्रैवर्णिकाः ; वेदाध्येतृत्वात् । नाध्यापनयोगिनो ब्राह्मणा एव ; वदेरुच्चारणार्थत्वेनाध्यापनपरत्वाभावात् ;

" एका माध्वी च पैष्टी च गौडी च त्रिविधा सुरा ।
द्विजातिभिर्न पातव्या कथंचिदपि कर्हिचित् ॥
अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ "

इति [1]**यमस्मरणाच्च** । कथंचित् ; रोगादिष्वपि ; " मद्यं तावत् त्रिविधं गौडी पैष्टी च माध्वी च " इत्युपक्रम्य,

" मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥ "

इति **धन्वन्तरिस्मरणात्** ।

यदपि

" कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ "

इति [2]**वृद्धयाज्ञवल्कीय**मभ्यनुज्ञानं, तदपि उक्तनिषेधवशीकृतं सत् तालादिमद्यमात्रविषयमेव ; असुरापदेन त्रिविधाया अपि सुराया व्यावर्तनात् ।

यत्तु

" उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनचर्चितौ ।
एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ॥ "

इति लिङ्गं, तदपि " मधुमद्ये पुष्परसे " इति कोशेन " यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः " इत्याद्यायुर्वेदेन च गौडीमाध्वीव्यतिरिक्ततालादिमद्यासवपानगमकम्, न गौडीमाध्वीपानस्य ; तयोस्तद्भेदस्यायुर्वेदप्रसिद्धत्वात् ।

[1] यम omitted in च. [2] बृहद्याज्ञ—ख, ग, झ.

यदपि "यन्माल्यमासीत् तत्पश्चात् पर्यौहत सुरा वै माल्यं ततो राजन्यमसृजत् तस्माज्ज्यायांश्च कनीयांश्च श्वशुरश्च स्नुषा च श्वश्रूश्च सुरां पीत्वा विलपन्त आसते पाप्मा वै माल्यं तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेदिति पाप्मना न संसृज्यत इति तदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मणं ब्रूयान्नैव सुरा पीता हिनस्ति" इति श्रुतौ अन्यार्थदर्शनम्, तत्रापि 'ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इत्युपक्रमैकवाक्यतार्थं सुराशब्दः [1]तालादिमद्यपरोऽवधेयः; अन्यथा ब्राह्मणवाक्ये सुराशब्दः त्रिविधसुरापरः; क्षत्रियवाक्ये च गौडीमाध्वीमात्रपर इति उपक्रमोपसंहारयोरर्थभेदेन वाक्यभेदापत्तेः। [1]तालादिमद्यपरत्वे तु यदेव ब्राह्मणस्य निषिद्धं, तदेव क्षत्रियस्यानुज्ञातमित्येकवाक्यत्वम्। प्रयुक्तश्च [1]तालादिमद्येऽपि सुराशब्दो **हारीतेन**—

"गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यास्या कथितापरा।
एवं चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः॥"

इत्युपक्रम्य,

"मृद्वीकारससंभूता ताडमाडरसोद्भवा।
निर्यास्या सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान्॥"

इत्युपसंहारात्। प्रपञ्चितं चैतत् **प्रमिताक्षरायामस्माभिरिति** नेहोच्यते। बहुवचनात् शूद्रोपसंग्रहः,

"गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।
चातुर्वर्ण्यैरपेया सा तस्त्रीभिश्च द्विजोत्तमाः॥"

इति **बृहन्नारदीयात्**;

"शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपस्य दुरात्मनः।
काको भूत्वा चिरं देवि विष्ठाभक्षश्च जायते॥"

इति उमामहेश्वरसंवादाच्च। मद्यशब्दोऽत्र त्रिविधसुरापरः, पूर्ववाक्यानुरोधात्; अन्यथा क्षत्रियादेः मद्याद्यभ्यनुज्ञानं, शूद्रस्य च तन्निषेध इति महावैशसापत्तेः। एतेन "न पातव्या द्विजोत्तमैः" इत्यपि व्याख्यातम्, "एषोत्तमा" इत्यादिश्रुत्योत्तमशब्दस्यान्त्ये प्रयोगात्, सप्तमीतत्पुरुषात् द्वन्द्वस्य लघुत्वाच्चेत्यलं विस्तरेण॥ ८२॥

माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्जूरपानसे[2]।
[3]मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम्॥ ८३॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च[4]।
राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः॥ ८४॥

[1] तालादि omitted in ख, ग.
[2] पानसम्—झ.
[3] मृद्वीरसं च माध्वीकं—क.
[4] तु—ठ.

मद्यैरित्युक्तम्। तद्भेदानाह। माधूकं मधूकपुष्पोद्भवम्। ऐक्षवम् इक्षुरससंभवं गौडीव्यतिरिक्तम्। टाङ्कम्; टङ्कः कपित्थविशेषः; तज्जम्। कौलम्; कोलं बदरम्; तज्जातम्। खार्जूरम्; खर्जूरफलोद्भवम्। पानसम्; पनसफलोद्भवम्। मृद्वीका द्राक्षा; तद्रसोद्भवम्। माध्वीकम्; मधूद्भवम्, माध्वीव्यतिरिक्तम्। मैरेयम्; धातृपुष्पजम्। गुडधान्याम्बुसहितमिति **शब्दार्णवे वाचस्पतिः**। नारिकेलजम्; नारिकेलवृक्षोद्भवं जलम्॥ ८३॥

एतानि दश मद्यानि मदजनकानि ब्राह्मणस्यामेध्यानि अस्पृश्यानि। स्पर्शनिषेधादर्थसिद्धः पाननिषेधः; "नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इति **गौतमीयात्**। राजन्यवैश्ययोः पुनरेतत्स्पर्शे न दोषः। स्पर्शः पानोपलक्षणम्; "मद्यमेवासुरां पीत्वा" इत्यभ्यनुज्ञानात्। न च ऐक्षवमाध्वीकयोरेव मद्ययोर्गौडीमाध्वीत्वं शङ्कनीयम्; पूर्वेण पौनरुक्त्यात्; क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निषेधाभ्यनुज्ञाविरोधाच्च। **पुलस्त्यस्तु** एकादशेत्याह—

"पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्।
मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम्।
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु॥"

इति। तालम्; तालवृक्षोद्भवम्। सिरा सिन्दीवृक्षः; तद्भवं सैरम्। अरिष्टः फेनिलः; तद्भवमारिष्टम्। [1]मिरा माडीवृक्षः; तद्भवं मैरेयम्॥ ८४॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति॥ ८५॥
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते॥ ८६॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतां प्रेतशुद्धिं पुनराह। [2]मृतस्य गुरोः कर्त्रन्तराभावे यदि शिष्यः पितृमेधं करोति, तदा असावपि प्रेताहारैः प्रेतसपिण्डैः समं दशरात्रेण शुध्यति। इदं च तदन्नभोजनतद्गृहवासाद्यभावेऽपि गुरुशिष्यसंबन्धमात्रेणैव दाहादिकरणे द्रष्टव्यम्॥ ८५॥

किंच आचार्योपाध्यायगुरवो वक्ष्यमाणलक्षणाः। स्वग्रहणात् गुरुगुर्वादौ निर्हृते व्रतं लुप्यत एवेति गम्यते। एतान् प्रेतान् निर्हृत्य व्रती ब्रह्मचारी व्रतेन ब्रह्मचर्येण न वियुज्यते, न भ्रश्यति॥ ८६॥

[1] from मिरा up to मैरेयम् omitted in ख, ग.
[2] From मृतस्य up to शुध्यति omitted in च.

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८७ ॥
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।
वायुः कर्मार्ककालौ च [1]शुद्धिकर्तॄणि देहिनाम् ॥ ८८ ॥

किंच आदिष्टं ब्रह्मचर्यम्; "ब्रह्मचार्यसि" इत्याद्यादेशात् । तदस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी । प्रक्रान्तप्रायश्चित्त इत्यन्ये । स प्रेतानां सपिण्डादीनामाशौचनिमित्तमुदकदानं न कुर्यात्, यावत् ब्रह्मचर्यम् । समाप्ते व्रते समावृत्तः सन्, सर्वेषां प्रेतानां प्रत्येकमुदकदानं[2] कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् ॥ ८७ ॥

उक्तवक्ष्यमाणशुद्धिसाधनान्याह । ज्ञानमाध्यात्मिकं बुद्धेः शुद्धिहेतुः । तपः वेदविदाम् । अग्निः मृन्मयानाम् । आहारः पञ्चगव्यादीनामभक्ष्यभक्षणादेः । मृद्वारिणी अमेध्यादिलिप्तस्य । मनः वैकल्पिकविषयस्योपादाने । वारि क्षालनादौ । उपाञ्जनं गोमयादिभिर्लेपनं भूमेः । वायुः ऊर्णादेः रथ्याकर्दमतोयादेश्च । कर्म सन्ध्यादि अहोरात्रकृतपापस्य । अर्कः अर्कतापः "शोषयित्वार्कतापेन" इति । कालः आशौचस्य दशाहादिरिति **मेधातिथिप्रभृतयः** । तच्चिन्त्यम्, देहिनामिति वाक्यशेषासंगतेः । न चोपलक्षणतया देहिप्रभृतीनां ग्रहणम्; देहशुद्धिप्रक्रमविरोधात्; तत्र तत्र तत्तच्छुद्ध्यभिधानेन पौनरुक्त्याच्च । तस्मादेवं व्याख्येयम्—ज्ञानमात्मनः; सर्वपापक्षयहेतुत्वात् । यथोक्तं **भगवता** "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इति । तपः कृच्छ्रादि तत्तन्निमित्तेषु । अग्निः उपचूलनादौ । यथाह **पराशरः**—

"शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥"

इति । आहारः पञ्चगव्यादेरभक्ष्यभक्षणादौ । मृत् शौचादौ । मनः शोधितस्यापि द्रव्यस्य मनःप्राशस्त्य एवोपादानेऽदोषात्; "मनःपूतं समाचरेत्" इति **स्मरणात्** । वारि स्नानादौ । उपाञ्जनं भस्मादिस्नानम् । वायुः "वायुभक्षो दिवा तिष्ठेत्" इत्यादौ । कर्म सन्ध्यादि; "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्" इति **स्मरणात्** । अर्कः; "आदित्यमवलोकयेत्" इत्यादौ । कालः आशौचस्य दशाहादिः । एतानि देहिनां मानुषाणां शुद्धिजनकानि ॥ ८८ ॥

सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं[3] परं स्मृतम् ।
योऽन्ने[4] शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ८९ ॥
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो [5]दानेनाकार्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ ९० ॥

[1] शुद्धेः—ठ. [2] उदकं—च.
[3] अर्थशौचं—ग, ज, ठ. [4] अर्थे—ज, ठ. [5] ज्ञानेन—ठ.

तत्राहारशुद्धेरभ्यर्हितत्वमाह । सर्वेषां बाह्याभ्यन्तरशौचानां मध्ये अन्नस्यादनीयस्य यच्छौचं तत् परमभ्यर्हितं स्मृतं पूर्वैः; तदधीनत्वान्मनःकायशुद्धेः; अन्नोपचितानां कायावयवादीनां मांसादीनां प्रायश्चित्तरूपकर्मानपोद्यत्वात् । तदेवोपपादयति । योऽन्ने शुचिः शुच्यन्नादः, स शुचिः शौचसाध्यादृष्टभाक्; तद्व्यतिरेके मृद्वारिमात्रेण तददृष्टासिद्धेः । अर्थशौचमिति पाठेऽपि आहारशुद्ध्यर्थमेवार्थशौचापेक्षेति ॥ ८९ ॥

उक्तवक्ष्यमाणशुद्धिसाधनानामधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह । विद्वांसः विधिनिषेधज्ञाः द्वेषेर्ष्यामत्सरादिजन्यदुरितात् क्षान्त्या क्षमया शुध्यन्ति । अकार्यं निषिद्धम्; तत्कारिणः दानेन । प्रच्छन्नं रहस्यं पापं येषां ते जप्येन गायत्र्यादीनाम् । वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् अतिशयेनार्थतो ये विदन्ति, ते तपसा वेदाभ्यासेनैव;

"वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । शुध्यन्तीति सर्वत्रान्वेति ॥ ९० ॥

मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
[1]रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥ ९१ ॥
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ ९२ ॥
एष [2]शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥ ९३ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ द्वाविंशोऽध्यायः

किंच शोध्यम् अमेध्यादिलिप्तमङ्गं मृत्तोयैः शुध्यति । नदः प्रवाहः; सोऽस्यास्तीति नदी नाभ्यूर्ध्ववर्ती प्रस्रवदिन्द्रियग्रामो घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रात्मकः वेगेन श्लेष्मादित्यागेनैव शुध्यति; न मृदाद्यपेक्षा, "ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः" इति **मानवात्** । इदं चेत्थमेव व्याख्येयम्, न सरित्परतया; शारीरिकशुद्ध्युपसंहारविरोधात् । मनसा दुष्टा व्यभिचारसंकल्पवती स्त्री रजसा रजोदर्शनेन शुध्यति । रजोऽभावे रजःप्रतीक्षासंभवे वा "मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं भुञ्जानाधः शयीत" इत्यादिना **वासिष्ठेन** प्रायश्चित्तेन, द्विजोत्तमाः ब्राह्मणाः संन्यासेन मानसत्यागेन कामक्रोधलोभदोषात् शुध्यन्ति ॥ ९१ ॥

[1] From here up to the end of verse 93, the text missing in झ.
[2] शौचविधिः—ठ. [3] वैष्णवे—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे अशौचविनिश्चयप्रकरणं द्वाविंशम्—ठ.

किंच गात्राणि शरीराणि लिप्तानि अद्भिः स्नानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्संकल्पात्मकमसत्संकल्पादशुद्धं सत्येन सत्संकल्पेन शुध्यति; "पापं ध्यात्वा पुण्यकृतो ध्यायेत्" इति **श्रुतेः** । भूतान्यनितीति भूतात्मा पञ्चभूतात्मकशरीराभिमान्यात्मा जीवः । तस्य विद्यातपोभ्यां शुद्धिः । विद्या त्वंपदार्थनिरूपकवाक्यार्थज्ञानम् । तपः "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इत्यादिनात्मज्ञानसाधनतया विहितं कृच्छ्रादि । ताभ्यां शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्तिः; "देहाभिमाने यत्पापं न तद् गोवधकोटिभिः" इति **स्मरणात्** । बुद्धिः संशयविपर्ययात्मिका ज्ञानेन प्रमारूपेण शुध्यति; असत्कोटिनिरसनात् ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । एषः 'ब्राह्मणस्य' इत्यारभ्योक्तः शारीरस्य शरीरसंबन्धिनः शौचस्य शुद्धेः विशिष्टः अवान्तरभेदभिन्नः निर्णयः ते तुभ्यं प्रोक्तः । उत्तराध्यायार्थं प्रतिजानीते । नानाविधानामनेकप्रकाराणां द्रव्याणां धात्वादीनां वक्ष्यमाणं शुद्धिनिर्णयं शृणु इति धरावधानविधानाय ॥ ९३ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतायां **विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्वाविंशोऽध्यायः

[1] श्रीमन्महा to वाराणसीवासि omitted in घ.

[2] श्री omitted in ग.

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा[1] यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं[2] शुध्येत् ॥ २ ॥ मणिमयमश्ममयमब्जं[3] च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां नानाद्रव्यशुद्धिं त्रयोविंशेनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्ध्यभिधानाय तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसंभवा मलाः वसादयः । सुराः गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात् कुणपग्रहणम् । एतैः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तसंसृष्टं, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णरजतताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात् तद्विकाराः पित्तलादयश्च । तन्मयं भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमावर्तितं[4] शुध्येत्; "तैजसानां कुणपमद्यैरत्यन्तवासितानामावर्तनम्" इति **बोधायनीयात्** । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि अस्पृश्यं तद्विषयम् । तत्स्पर्शिनां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिकुम्भवंशवराहदंष्ट्राद्युद्भवा मुक्ताः । यथोक्तं **रत्नपरीक्षायाम्**—

"करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥"

इति; माणिक्यादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरकतादिः; तन्मयमलंकारपात्रादि । अब्जं शङ्खशुक्त्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुध्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं [5]तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात् ॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं [6]सद्विरज्यते तच्छिन्द्यात् ॥ ६ ॥

[1] मद्यैः omitted in ज.

[2] क्षिप्तं—क.

[3] अश्ममयं omitted in ज; अब्जं omitted in क.

[4] समावर्तितं—ख.

[5] संतक्षणेन—ठ.

[6] सत् न वियुज्यते—ज, झ.

शृङ्गं खड्गादीनाम्। दन्तः गजादीनाम्। अस्थि कूर्मादीनाम्। तन्मयं पात्रादि अत्यन्तोपहतं तक्षणेन तावदवयवापनयनेन शुध्येत् ॥ ४ ॥ दारुमयं कमण्डल्वादि। मृन्मयं घटादि। तदत्यन्तोपहतं जह्यात्। चकारात् अलाबुवैदलानां ग्रहणम्;

"अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च।
अत्यन्तोपहतानां तु परित्यागो विधीयते ॥"

इति **यम**स्मरणात् ॥ ५ ॥ प्रक्षालनासहस्य कुसुम्भादिरक्तवस्त्रस्य यावदत्यन्तोपहतं, तावदपनयेत्। [1]छेदो दाहोपलक्षणम्।

"यदम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम्।
छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥"

इति **यम**स्मरणात्। तेन च सर्वोपघाते त्याग एव[2]। प्रक्षालनसहस्य प्रक्षालनमेव; वैराग्याभावात्।

"यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा।
चैलं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥"

इति [3]**यम**स्मरणाच्च। अत्यन्तोपघातस्यानुवृत्तावपि पुनरुपादानं प्रकरणसमाप्त्यै ॥ ६ ॥

[4]सौवर्णराजताब्जमणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः ॥ ७ ॥ अश्ममयानां चमसानां ग्रहाणां च ॥ ८ ॥ चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनाम्भसा ॥ ९ ॥ [5]यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्जनेन ॥ १० ॥ स्फ्यशूर्पशकटमुसलोलूखलानां प्रोक्षणेन ॥ ११ ॥

अल्पोपघाते शुद्धिमाह। सौवर्णं सुवर्णकृतम्। राजतं रजतकृतम्। अब्जं शङ्खशुक्त्यादि। मणिमयं पूर्वोक्तमुक्तादिकृतम्। एतेषां निर्लेपानामुच्छिष्टादिस्पर्शमात्रे अद्भिः प्रक्षालनेन शुद्धिः। सुवर्णं कांस्याद्युपलक्षणम्;

"कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च।
निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन वा ॥"

इति **ब्रह्माण्डपुराणात्** ॥ ७ ॥

[1] From here up to यमस्मरणात् omitted in ख, च.
[2] एव omitted in ख.
[3] यम omitted in ख, ग.
[4] राजतताम्रमणि—क.
[5] यज्ञपात्राणां यज्ञकर्मणि—ठ.

अश्मा पाषाणः, तन्मयानि पात्राणि। चमसाः होतृचमसादयः सोमपात्राणि। ग्रहाः षोडश्यादयः। तेषां निर्लेपानामद्भिरेव शुद्धिः। सलेपानां तु अश्मनाम् **औशनसं** भस्मना त्रिर्मार्जनम्, अश्मघर्षणं वा[1] "पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेषामुदाहृता" इति **पाराशरं** ज्ञेयम्। ग्रहचमसयोस्तु उच्छिष्टलिप्तयोरपि मार्जालीये अद्भिः प्रक्षालनमेव ॥ ८ ॥

चरुः स्थाली। स्रुक्स्रुवौ याज्ञिकप्रसिद्धौ। द्वन्द्वनिर्देशात् प्राशित्रेडापात्रादीनां ग्रहणम्,[2] "चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा" इति **योगि**स्मरणात्। एतेषां चर्वादिलेपरहितानामाज्यपात्रस्नेहाक्तानामुष्णोदकेन शुद्धिः। चर्वादिलेपे तु कुशैर्घर्षणेन ॥ ९ ॥

कर्माङ्गशुद्धिमाह। यज्ञकर्मणि इष्ट्यादौ प्रयुक्तानां यज्ञपात्राणाम् "एतानि वै दश यज्ञायुधानि" इत्याद्युक्तानां स्रुवादीनामेव, न पुनः सौकर्योपात्तानां संदंशादीनामपि; पुनर्यज्ञग्रहणात्। तेषां पाणिना दक्षिणेन कुशैः दशापवित्रेण च सम्यक् यथाविधि मार्जनेन शुद्धिः ॥ १० ॥

स्फ्यः काष्ठखड्गः। शूर्पं प्रस्फोटनम्। शकटम्; अनः। मुसलोलूखले प्रसिद्धे। तेषां प्रोक्षणीजलैः प्रोक्षणेन [3]शुद्धिः। द्वन्द्वनिर्देशात् अजिनधान्ययोर्ग्रहणम्; "स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानाम्" इति **योगि**स्मरणात्। धान्यं पुरोडाशाद्यर्थं निरुप्तं व्रीह्यादि। [4]एतेनैषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति **मिताक्षरा**-व्याख्यानं प्रामादिकमवगम्यते;

"स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम्।
प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥"

इत्यत्र प्रोक्षणस्य चकारेणोभयत्रान्वयावगमाच्च ॥ ११ ॥

[5]शयनयानासनानां च ॥ १२ ॥ बहूनां च ॥ १३ ॥

स्पर्शशुद्धिमाह। शयनं पल्यङ्कतूलिकादि। यानं रथशिबिकादि। आसनं रोमबद्धस्थूलतन्तुनिर्मितादि। चकारात् वसत्यादिग्रहणम्। तथाच **देवलः**—

"वसतिश्चापि सोपानं वाहनं साधनानि च।
क्षुरा नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् ॥"

इति। वसतिः दूष्यम्। वाहनमश्वादि। साधनं खड्गादि। एषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ॥ १२ ॥

[1] च—ख, ग.
[2] ग्रहणम् omitted in ख, ग.
[3] शुचिः—ख.
[4] From here up to अवगम्यते found after धार्यत्वेन at the end of the commentary on Sūtra 13 in च.
[5] शकटयाना—ठ.

येषां क्षालनेन शुद्धिः, तेषामपि बहूनामनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः। यथाह **बोधायनः**— "चण्डालादिस्पर्शे अनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणम्" इति। **मनुरपि**—

"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते॥"

इति। चकारात् वक्ष्यमाणधान्याद्यतिरिक्तानां [1]कुसुम्भादीनां ग्रहणम्। "बहूनां [1]कुसुम्भकार्पासलवणानां सर्पिषां कठिनीभूतानां चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः" इति **बोधायन**स्मरणात्। अत्र बहूनामिति न [1]कुसुम्भादिविशेषणम्। अन्यथा [1]कुसुम्भादीनामल्पानां क्षालनापत्तेः। [1]कुसुम्भेनातसीसर्षपादीनां ग्रहणम्। कठिनीभूताः गुडादयः। बहुत्वं चानेकपुरुषधार्यत्वेन[2]॥ १३॥

धान्याजिनरज्जुतान्तववैदलसूत्रकार्पासवाससां च॥ १४॥ शाकमूलफलपुष्पाणां च॥ १५॥ तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च[3]॥ १६॥ एतेषां प्रक्षालनेन॥ १७॥ अल्पानां च॥ १८॥

धान्यं व्रीह्याद्यष्टादशविधम्[4]। अजिनं हारिणरौरवादिचर्ममात्रम्। तेन च तद्विकाराणामुपानद्वरत्रादीनां ग्रहणम्। रज्जुः मुञ्जादिमयी। तान्तवं त्रसरीपट्टादितन्तुनिर्मितं कौशेयपट्टदुकूलक्षौमादि। वैदलं वेणुविदलकृतं व्यजनशूर्पादि। सूत्रं कार्पासतन्तुः। कार्पासं सास्थि अनस्थि च। वासः नवमचिरयन्त्रनिर्मुक्तं क्षालनासहं कौसुम्भादिरक्तं च। चकारान्निर्यासादिग्रहणम्। एतेषामबहूनामपि चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेन शुद्धिः। यथाह **शङ्खः**—

"निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च।
कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा।
सेकात्तु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः॥"

इति। **देवलोऽपि**—

"और्णकौशेयकुतपाः पट्टक्षौमदुकूलकाः।
अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः॥"

इति। **आपस्तम्बोऽपि**—"नवानां वाससां प्रोक्षणम्" इति। **शङ्खोऽपि**—

"कुसुम्भकुङ्कुमै रक्तं तथा लाक्षारसेन च।
प्रोक्षणेनैव शुध्येत चण्डालस्पर्शने सदा॥"

[1] कुसुम—ख.
[2] उद्धार्यत्वेन—ग.
[3] काष्ठपलालानां च—ठ.
[4] अष्टविधम्—ग.

इति। **षट्त्रिंशन्मतेऽपि**—"अरक्तानां नवानां क्षालनमेव" इति।

"चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा।
प्रक्षालनेन शुध्येत परित्यागान्महीमयम्॥"

इति **स्मरणात्**। धान्यप्रक्षालनं सम्यक् चिरस्पर्शविषयम्, पाकार्थं वा॥ १४॥ शाकं वार्ताकादि। मूलमार्द्रकादि। फलमाम्रादि। पुष्पं जात्यादि। एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः॥ १५॥ तृणं कुशदूर्वादि। काष्ठमेधः। शुष्कं गोमयपिण्डः। पलाशं पर्णं मधूकपलाशादेः। एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः॥ १६॥ लेपशुद्धिमाह। एतेषां शयनादीनां पलाशान्तानां विष्ठादिलिप्तानां प्रकृष्टेन लेपापनोदकेन द्रव्याविनाशकेन च क्षालनेन शुद्धिः। यथाह **देवलः** और्णकौशेयाद्युपक्रम्य—"तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः" इति॥ १७॥ येषां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां स्पर्शे प्रोक्षणमुक्तं, तेषामेवाल्पानां तत्रैव क्षालनेन शुद्धिः। नेदं लेपशुद्धौ; पूर्वसूत्रेणैव विधानात्। तेन चाल्पानां बहूनां वा लेपे क्षालनमेव॥ १८॥

ऊषैः कौशेयाविकयोः॥ १९॥ अरिष्टकैः कुतपानाम्॥ २०॥ श्रीफलैरंशुपट्टानाम्॥ २१॥ गौरसर्षपैः क्षौमाणाम्॥ २२॥ शृङ्गास्थिदन्तमयानां च॥ २३॥

क्षालने प्रकर्षाय गुणनियममाह। ऊषः क्षारमृत्तिका। तया कौशेयस्य त्रसरीपट्टादिमयस्य आविकस्य च कम्बलादेः शुद्धिः। यत्तु "सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम्" इति गोमूत्रग्रहणं, तत् शुद्धयतिशयार्थम्॥ १९॥ अरिष्टकैः फेनिलैः। कुतपाः पार्वतेयछागरोमनिर्मिताः कम्बलाः। तेषां शुद्धिः॥ २०॥ अंशुपट्टाः वल्कलतन्तुनिर्मिताः शाणीपट्टादयः। तेषां श्रीफलैः बिल्वैः शुद्धिः॥ २१॥ क्षुमा अतसी। तत्तन्तुनिर्मितानां श्वेतसिद्धार्थैः शुद्धिः॥ २२॥ शृङ्गादीनि पूर्वं व्याख्यातानि। तेषामपि गौरसर्षपकल्केन शुद्धिः॥ २३॥

पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम्॥ २४॥ ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन॥ २५॥ भस्मना कांस्यलोहयोः॥ २६॥ तक्षणेन दारवाणाम्॥ २७॥ गोवालैः फलसंभवानाम्॥ २८॥

मृगलोमिकानि मृगलोमोद्भवानि राङ्कवादीनि। तेषां पद्माक्षैः कमलबीजैः शुद्धिः॥ २४॥ रीतिः पित्तलम्। त्रपु [1]जसदमिति लोके। सीसं प्रसिद्धम्। तेषामम्लोदकेन; अम्लं त्रिन्त्रिण्यादि, तत्सहितेनोदकेन शुद्धिः। अत्रोदकग्रहणं सर्वेष्वप्यूषादिषु तक्षणघर्षणयोश्चोदकप्राप्त्यर्थम्॥ २५॥

[1] जस्तद—ख.

कांस्यलोह्योः पात्रयोः भस्मना शुद्धिः ॥ २६ ॥ दारु काष्ठम् । तन्मयानां पात्रादीनां प्रक्षालनानन्तरं वास्यादिना तावन्मात्रावयवापनयनेन शुद्धिः ॥ २७ ॥ फलानि नारिकेलालाबुबिल्वादीनि । तत्संभवानां पात्राणां गोवालैः गोपुच्छलोमभिः घर्षणेन शुद्धिः ॥ २८ ॥

प्रोक्षणेन संहतानाम् ॥ २९ ॥ उत्पवनेन द्रवाणाम् ॥ ३० ॥

प्रक्षालनापवादमाह । उक्तशुद्धिभिर्विष्ठामेध्याद्यनुलिप्तैः[1] द्रव्यैः एकराशीकरणेन संहतानां संसृष्टानां द्रव्याणां प्रोक्षणेन शुद्धिः । लिप्तानां तूक्तं प्रक्षालनमेव ;

" वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।
तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥ "

इति **स्मरणात्** । शेषप्रोक्षणविधानादुद्धृतस्य प्रक्षालनं गम्यते । पात्रसंघाते तु **शातातपः**—

" संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि ॥ "

इति । यत्तु,

" शयनासनयानानि रोमबद्धानि यानि च ।
वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥ "

इति **अङ्गिरसोक्तम्** ; तन्न ; प्रकृतोपयोगिशयनादीनां प्रागेव शुद्ध्यभिधानात् । यच्च संहतानां लिप्तानामलिप्तानां च[2] सर्वेषामपि प्रोक्षणमेवेति ; तदपि न, प्रोक्षणेन लेपानपायात् ॥ २९ ॥

कीटाद्युपहतौ शुद्धिमाह । द्रवाणां घृततैलदुग्धादीनामुत्पवनेन[3] वस्त्रान्तरितपात्रान्तरप्रक्षेपेण शुद्धिः । श्वकाकाद्युपहतस्य तु प्लावनं शुद्धिः ; " शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु " इति **स्मरणात्** । प्लावो नाम सजातीयेन द्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावन्निःसरणमुच्यते । द्रवोपादानात् कठिनानां तावन्मात्रोद्धरणमेव । तत्र **शातातपः**—

" तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनं तु पयो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं पवनेन तु ॥ "

इति ॥ ३० ॥

[4]गुडादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वार्यग्निदानेन ॥ ३१ ॥ [5]सर्वलवणानां च ॥ ३२ ॥ पुनः पाकेन मृन्मयानाम् ॥३३॥ द्रव्यवत् कृतशौचानां [6]देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन ॥३४॥

[1] अमेध्य omitted in ख.
[2] च omitted in ग.
[3] उत्प्लवनेन—ग.
[4] The reading of the Sūtra corrupt in ख.
[5] सर्वमधुलवणानां—ठ.
[6] देतानां—ज, ठ.

आवर्तनेन पिण्डीकृत इक्षुरसो गुडः । स आदिर्येषां ते तदादयः । तथाभूता ये इक्षुविकाराः फाणितशर्करादयः, तेषां प्रभूतानां द्रोणाधिकानां गृहनिहितानां स्वगृहावस्थितानां वार्यग्निदानेन ; वारिदानं प्रोक्षणम् ; तत्पूर्वकमग्निदानं पर्यग्निकरणम् । तेन शुद्धिः । अप्रभूतानां तु [1]कीटादियुक्तावयवापनयनं प्रोक्षणं च, " सेकात्तु कथिता शुद्धिः " इत्यभिधानात् । गृहनिर्देशात् हट्टादिस्थितानां शुद्ध्यतिरेको दर्शितः । तत्र **हारीतः**—" केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवैडूर्यगोवालजानामन्यतमेन संस्पृष्टं प्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धं भवति " इति । आदिशब्दात् गुडादिग्रहणम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषां शाम्भलसामुद्रसैन्धवसौवर्चलादीनां लवणानां कीटाद्युपहतौ प्रोक्षणपर्यग्निकरणाभ्यां शुद्धिः ॥३२॥

पुनर्लेपशुद्धिमाह । मृन्मयानां घटकरकादीनामुच्छिष्टादिलेपे पुनःपाकेन पुनर्भर्जनेन शुद्धिः । तत्र **बोधायनः**—" मृन्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवधूपनमुच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूत्ररेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः " इति । अवधूपनं धूपेन स्वेदनम् । प्रभृतिशब्दात् चाण्डालादिस्पर्शेऽपि ; " चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं परित्यागान्महीमयम् " इति **पराशरस्मरणात्** ॥ ३३ ॥

लेपस्पर्शयोः शुद्धिमाह । देवतार्चाः देवताप्रतिमाः । तासाममेध्यादिलेपे यत् द्रव्यं तत्प्रकृतिः, तत्तच्छुद्धिविहितैः द्रव्यैः तत्तद्रीत्या कृतशुद्धीनां पुनः प्राणप्रतिष्ठया शुद्धिः पूज्यत्वम् । अयमभिसन्धिः— सुवर्णादिधातुप्रकृतिकायाः सुवर्णवदेव शुद्धिः । शिलाप्रकृतिकायाः शिलावत् । दारुप्रकृतिकायाः दारुवत् । मणिप्रकृतिकायाः मणिवदित्यादि ॥ ३४ ॥

असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य [2]कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ॥ ३५ ॥ [3]द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न [4]दुष्यति ॥ ३६ ॥ तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः प्रक्षिपेत् [5]बस्तस्य च प्रदर्शयेदग्नेश्च ॥ ३७ ॥

असिद्धस्यापक्वस्य अन्नस्यादनयोग्यस्य तण्डुलमुद्गादेः यावन्मात्रमुपहतं तावन्मात्रं परित्यज्य शेषमवघातप्रक्षालनाभ्यां शुध्येत् । यथाह **बोधायनः**—" मूत्रादिसंपर्के तन्मात्रापहारोऽस्थ्यादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम् " इति । यत्तु " तण्डुलांस्तु परित्यजेत् " इति, तत् आढकाल्पताविषयम् । अन्नपदसामर्थ्यादनदनीयस्य व्रीह्यादेः उद्धारावघातयोरन्यतरेणैव शुद्धिः । तत्र **बोधायनः**—

" व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा वितुषीकरणेन वा ॥ "

इति ॥ ३५ ॥

[1] From here up to हट्टादिस्थितानां missing in ग.
[2] खण्डन—ठ.
[3] द्रोणात्—ज, ठ.
[4] संदुष्यति—ठ.
[5] From बस्तस्य up to अग्नेश्च missing in क.

सिद्धमन्नमोदनादि श्वकाकाद्युपहतं न दुष्यति, न त्यज्यते ; यदि द्रोणाभ्यधिकं भवति। द्रोणवचनात् न्यूनस्य त्यागः। यथाह **पराशरः**—

" काकश्वाद्यवलीढं तु गवाघ्रातं खरेण वा।
स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणाधिके भवेत् ॥ "

इति। आढकवचनं देशकालाद्यपेक्षया। यथाह **बोधायनः**—

" देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ "

इति। द्रोणाढकौ च **स्मृत्यन्तरे**—

" पलं च कुडबः प्रस्थ आढको द्रोण एव च।
धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥ "

इति ॥ ३६ ॥

अदोषाय तच्छुद्धिमाह। तस्य सिद्धान्नस्य यावदुपहतं तावन्मात्रमुद्धृत्योपरि गायत्र्याभिमन्त्रितं हेमाम्भः प्रक्षिपेत्। अनन्तरं छागस्य मुखं [1]प्रदर्शयेत्। अग्नेर्ज्वालाभिश्च पर्यग्नि कुर्यात्। गायत्री पवमानानुवाकोपलक्षणम्। यथाह **बोधायनः**—" सिद्धहविषां महतां च [2]वायसप्रभृतिभिरुपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य पवमानानुवाकेन प्रोक्षणम् " इति। हेम रजतोपलक्षणम्; " हेमोदकेन चाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाथ वा " इति **पराशरस्मरणात्**। अजः अश्वोपलक्षणम्; ' अजाश्वं मुखतो मेध्यम् ' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥

पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च [3]मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ ३८ ॥
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद् [4]गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
[5]तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु[6] ॥ ३९ ॥

भोज्यशुद्धिमाह। पक्षिणः स्पृश्याः शुकादयः, भक्ष्याश्च लावकादयः; तैः यत् जग्धं भक्षितम्। गवा घ्रातम्; न तु भक्षितम्। अवधूतम्; मुखवातेन वाससा वा निर्वापितम्; पादेन चापहतम्। अवक्षुतम्; क्षुतबिन्दुस्पृष्टम्। केशैः मानुषैः, कीटैः अन्नोत्पन्नैर्मृतैश्च दूषितम् अन्नं भोजनकाले मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति, भोज्यं भवति। केशो मक्षिकाद्युपलक्षणम्; " मक्षिकात्वक्केशलोमनखाखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देश-

[1] स्पर्शयेत्—ग.
[2] From here up to रजतोपलक्षणम् missing in ख.
[3] मृदः क्षेपेण—क.
[4] दिग्धो—क.
[5] From here up to the end of verse 40 omitted in क.
[6] जातिषु—ठ.

पिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनाभिघार्य पुनरद्भिः प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीत " इति **बोधायनीयात्**। मृत् भस्मसलिलयोरुपलक्षणम्;

" गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते।
सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३८ ॥

उक्तशुद्धिशेषमाह। अमेध्यं विष्ठादि;

" मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा।
स्वेदाश्रु दूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥ "

इति **देवलीयात्**। तेनाक्तात् लिप्तात् शोध्यात् यावत् तत्कृतौ अमेध्यकृतौ गन्धलेपौ नापगच्छतः; तिष्ठत इति यावत्; तावत् मृद्वारि देयमिति सर्वासु उक्तासु वक्ष्यमाणासु च द्रव्यशुद्धिषु ज्ञेयम्; " अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् " इति **योगिस्मरणात्**। तेन च कालेन गन्धलेपापगमे मृद्वार्यावृत्तिनिवृत्तेरर्थसिद्धावपि सकृदुपादानं भवत्येव; नियमार्थत्वात्। तत्कृतत्वोपादानममेध्यसंसृष्टद्रव्यान्तरीयलेपानपायेऽप्यशुद्धिज्ञापनार्थम्। चकारात् मृद्वार्यनन्तरं तत्तद्द्रव्याण्यादेयानि; दृष्टादृष्टरूपकार्यवैलक्षण्येन तैर्विना दृष्टासिद्धेः ॥ ३९ ॥

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः।
[1]पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः[2] ॥ ४० ॥
रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ ४१ ॥

अजाश्वौ मुखे पवित्रौ। तेनाजाश्वमुखदर्शनं शुद्धिहेतुः। न गौर्मुखे मेध्या। तेन गवाघ्रातमशुचि। नरजाः मनुष्यदेहजाताः वसादयो मलाः न मेध्याः। तेन तेषां स्पर्शोऽत्यन्तोपघातकः। एवमुक्तशेषशुद्धिमुक्त्वा प्रकृतमाह। पन्थानो मार्गाः चण्डालादिस्पृष्टा अशुचिद्रव्याक्रान्ताश्च रात्रौ सोमांशुमारुताभ्यां दिवा सूर्यांशुमारुताभ्यां च शुध्यन्ति ॥ ४० ॥

रथ्या मार्गः; तत्र स्थितानि कर्दमतोयानि। बहुवचनात् कपालशर्करयोर्ग्रहणम्। तान्यन्त्यादिभिः स्पृष्टानि मारुतेनैव शुध्यन्ति। अन्त्याः चण्डालादयः। श्वा कुक्कुरः। वायसः काकः। तथा पक्वेष्टकचितानि धवलगृहादीनि च। एवकारः कर्तव्यशुद्ध्यन्तरनिरासार्थः। पक्वपदं तृणमृन्मयव्युदासार्थम्; तस्य स्वभावशुद्धत्वात् ॥ ४१ ॥

[1] This half is omitted here and read as the second half of verse 41 in ज, ठ.
[2] वायुभिः—झ.

प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानां च शौचं नित्यमतन्द्रितम्[1] ॥ ४२ ॥
[2]भूमिष्ठमुदकं [3]पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ।
[4]अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ ४३ ॥

अत्यन्तोपहतानां विण्मूत्रादियोगिनां सर्वेषां बाल्याद्यवस्थानादरेण प्राणिनां मनुष्याणां नित्यं यावज्जीवम् आलस्यमुदस्य मृज्जलैः कर्तव्यं शौचं कारयेत् उपदिशेत् आचार्यः ॥ ४२ ॥

अमेध्येन केशादिना ; "केशास्थिशवविण्मूत्रसंयोगैरुज्झितं यदि" इति **ब्राह्मात्** । अव्याप्तम् ; अत्यन्तसंपर्करहितं भूमिष्ठं तोयं पुण्यं पुण्यकर्मयोग्यम् । तत् कियत् ? यत्र गोरेकस्याः वैतृष्ण्यं भवेत्, अवशिष्येच्च तत् ; "अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धा इति स्मृताः" इति **देवलस्मरणात्** । अमेध्याव्याप्तिः रूपाद्यनन्यत्वोपलक्षणम् ; "रूपगन्धरसान्विताः" इति **मानवात्** । भूमिराकाशोपलक्षणम् ; "स्वभावशुचयो ह्यापो भूमिगता आकाशगताश्च" इति **शङ्खस्मरणात्** । आकाशो निर्झरः, न वर्षधारादिः ; तासां भूमिप्राप्त्यनन्तरं दशरात्रेण शुद्ध्यभिधानात् । यथाह **देवलः**—

"अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥"

इति । भूमिग्रहणमशुचिभूमिष्ठस्यापि शुचित्वार्थम् ; अमेध्याव्याप्तेस्तत्रैव सार्थक्यादिति प्राञ्चः । शुचिभूमिप्राप्त्यर्थमित्यन्ये । तेनोद्धृतस्य नाशुचित्वम् ;

"उद्धृताश्चापि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।
एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥"

इति **देवलस्मरणात्** । उक्तार्थमतिदिशति । तद्वदेव भूमिष्ठवदेव शिलागतं पर्वतादिशिरोगतमपि ज्ञेयम् । भूमिग्रहणात् सिद्धावपि शिलाग्रहणं कटकजलनिरासाय । यथाह **यमः**—"प्रपास्वरण्ये कटके च कूपे ऋते च शूद्रात् तदपेयमाहुः" इति । "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः" इति **त्रिकाण्डी** ॥ ४३ ॥

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात् तथा ।
अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं [5]वस्त्रेण शोधयेत् ॥ ४४ ॥
वह्निप्रज्वालनं[6] कुर्यात् कूपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥ ४५ ॥

[1] अतन्द्रितः—क, ज, ठ. [2] From here up to the end of verse 47 missing in क. [3] शुद्धं—ज. [4] This half missing in झ. [5] शस्त्रेण—ठ. [6] प्रज्वलनं—ठ.

जलाशयशुद्धिमाह । मृताः शीर्णाः पञ्चनखाः मनुष्यादयोऽभक्ष्या यस्मिन्, तस्मात् ;

"स्थूलसूक्ष्मप्राणिशवे क्लिन्ने जीर्णे च तज्जलम् ।
येषामभक्ष्यं मांसं च तच्छरीरयुतं च यत् ॥"

इति **ब्राह्मात्** । मरणमात्रे तु "शोषयेदथवा त्रिंशज्जलकुम्भान् समुद्धरेत्" इति **ब्राह्मं** ज्ञेयम् । तथा अत्यन्तोपहताच्च कूपात् सर्वमुपहतं जलमुद्धृत्य शेषमपां वस्त्रेण शोधयेत् अपनयेत् । शस्त्रेणेति पाठे कुद्दालादिना खनेत् ॥ ४४ ॥

पक्वेष्टकाबद्धे कूपेऽयं विशेषः, यन्मध्ये वह्निप्रज्वालनं कार्यम् । इष्टका पाषाणोपलक्षणम्, शरादिबद्धनिरासाय ;

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा दहेत् तत्स्थानमेव च ।
शरबद्धे तु संप्रोक्ष्य विप्राशीर्वचनं तथा ॥"

इति **जामदग्न्यात्** । सामान्यशुद्धिस्तु सर्वत्र दुष्टजलापनयेन । जलोद्गमे तत्तन्मन्त्रपूर्वकं पञ्चगव्यन्यासः ; "पञ्चगव्यं न्यसेत् तस्मिंस्ततस्तन्मन्त्रपूर्वकम्" इति **ब्राह्मात्** ॥ ४५ ॥

जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु वसुंधरे ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥ ४६ ॥
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४७ ॥

कूपशुद्धिमन्यत्राप्यतिदिशति । या कूपे शुद्धिरुक्ता, सैवाल्पेषु, अथान्येषु स्थावरेषु वाप्यादिषु जलाशयेषु ज्ञेया । स्थावरग्रहणात् अलिञ्जरादिनिवृत्तिः । महत्स्वाह—न दूषणमिति । दोषाभावश्च तत्तीर्थपरिहारेण । यथाह **देवलः**—

"अक्षोभ्याणि तडागानि नदीवापीसरांसि च ।
कश्मलाशुचिसंस्पर्शे तत्तीर्थं परिवर्जयेत् ॥"

इति । अल्पग्रहणादेव सिद्धौ महत्सु दोषाभाववचनं मध्यमेषु शुद्ध्यन्तराभिधानाय । तत्र **पराशरः**—

"वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथंचन ।
उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥"

इति ॥ ४६ ॥

अनुक्तशुद्धिमाह । देवाः ब्रह्मादयः त्रीन् शुद्धिहेतून् अकल्पयन् । तानाह । अदृष्टम् उपयोगानन्तरमपि अज्ञातोपघातम् उपयोगे नादृष्टं दोषकृत् । अनुक्तशुद्धिसाधनं जलक्षालनेन । यथोक्तकृतशौचमपि मनस्तुष्ट्यभावे '[1]शुद्धमेतदस्तु ' इति ब्राह्मणानां वाचा शुध्यति ॥ ४७ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव च ॥ ४८ ॥
[2]नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
[3]प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ ४९ ॥
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तत् परिकीर्तितम् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ ५० ॥

स्वभावशुद्धिमाह । कारूणां सूपकारादीनां हस्तः अङ्गकण्डूयनादिसंपृक्तोऽपि अक्षालित एव शुचिः । यच्चापणे प्रसारितं विक्रेयं पण्यं, तदनेकक्रेतृकरकलितमपि शुचि । ब्राह्मणेनान्तरितं व्यवहितं ब्राह्मणहस्तेन दापितं क्षत्रियादिभैक्ष्यमपि यतिवनिब्रह्मचारिणां शुचि ; शूद्रान्नं विना ;

" ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
तावुभावप्यभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ "

इति **स्मरणात्** । आकराः ; गुडलवणाद्युत्पत्तिस्थानानि, अनेकाशुचिसंस्पृष्टान्यपि सर्वाणि सुराकरातिरिक्तानि शुचीनि ; " आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् " इति **बोधायनीयात्** ॥ ४८ ॥

स्त्रीणां स्वीयानाम् । आस्यं सर्वाङ्गोपलक्षणम् । चुम्बनालिङ्गनादौ शुचि ; " स्वदाराश्च गृहस्थानाम् " इति " सर्वगात्राणि योषिताम् " इति च **लैङ्गबार्हस्पत्यस्मरणात्** । " स्त्रियश्च रतिसंसर्गे " इति **स्मृत्यन्तरात्** [4]रतिसंबन्धिनीनामिति प्राञ्चः । नित्यं रजोव्यतिरिक्तकाले ; " रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु " इति सुरासाम्यात् । स्त्रीमुखमेध्यत्वं " वातो घ्राण्योर्मुखस्य च । सुकृतानि हरन्त्येते " इत्युक्तामेध्यत्वापवादाय ; " स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धो निश्वास एव च " इति **यमस्मरणात्** । शकुनिः पक्षिमात्रं वृक्षस्थफलपातने शुचिः । " श्वकाकगृध्रोपघाते " इत्यस्यापवादोऽयम् । वृक्षात् पातने ; न तु भूमिष्ठग्रहणे । प्रस्रवे ; ऊधोगतस्तन्याकर्षणे वत्सः वत्सतरी बालो वा शुचिः । " गावो मेध्या मुखादृते " इत्यस्यापवादोऽयम् । मृगयायां धावन्मृगग्रहणे प्रवृत्तः श्वा मुखे शुचिः । श्वधृतस्य जीवतो मृगस्य दंशस्थानगतमपि मांसं शुचीत्यर्थः ; श्वमुखशुद्ध्यभिधानात् । ग्रहणे ; न तु पातितविदारणे । श्वोपघातापवादोऽयम् ॥ ४९ ॥

1 शुभम्—ख.
2 रतावास्यं—ठ.
3 प्रस्लवे—झ.
4 पति—ख.

श्वभिर्ग्रहणानन्तरमेव हतस्य मारितस्य पशोः श्वदंशात् परितो यन्मांसं, तत् शुचि कीर्तितम् ; सौनस्य निषेधात् । तेन न पौनरुक्त्यम् ; जीवदजीवन्मृगावस्थया भेदोपपत्तेः । न केवलं श्वहतस्यैव ; किंतु अन्यैरपि क्रव्याद्भिः व्याघ्रसृगालश्येनादिभिः । चण्डालाद्यैः ;

" चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥ "

इत्युक्तैः । दस्युभिः [1]व्याधैश्च हतस्य मांसं घातस्थानातिरिक्तं शुचीति ॥ ५० ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्दिशेत् ।
[2]यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः[3] ॥ ५१ ॥
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौर्गजाश्वमरीचयः[4] ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥ ५२ ॥

नाभ्यूर्ध्वदेशस्थानि खानि छिद्राणि नासादीनि सप्त मेध्यानि । 'नदी वेगेन' इत्यत्र श्लेष्मादियोगेऽपि शुद्धिरुक्ता । अत्र तु आचमनानन्तरं स्पर्शार्थमित्यपौनरुक्त्यम् । खशब्दोपादानात् ब्रह्मरन्ध्रस्तनच्छिद्रयोरपि ग्रहणम् । यानि पुनरधो नाभेः गुदोपस्थौ ; बहुवचनमागन्तुकभगंदरच्छिद्रग्रहणार्थम् ; तान्यमेध्यानि ; स्पर्शे आचमनविधानात् । खशब्दस्येन्द्रियपरतया पादाभिप्रायेण बहुवचनमयुक्तम् ; पादस्य स्पर्शे निषेधाश्रवणात् । शारीरमलाशुद्धौ हेतुमाह । देहात् स्वस्थानात् च्युता एव मला अमेध्याः ; न स्वस्थानस्थिताः ॥ ५१ ॥

मक्षिका प्रसिद्धा । विप्रुषो जलबिन्दवः अदृश्यमानरूपविशेषाः स्पर्शमात्रवेद्याः ; अवश्यायबिन्दवो वा । नखादिच्युतव्यतिरिक्ताः ;

" नखाग्रकेशनिर्धूतस्नानवस्त्रदशोद्भवाः ।
बिन्दवोऽशुचयोऽश्रीका अशुद्धस्तान् स्पृशेद्यदि ॥ "

इति **लैङ्गात्** । छाया वृक्षादेः दीपमञ्चकादिव्यतिरेकेण ; " दीपमञ्चकयोश्छाया हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् " इति **स्मरणात्** । गौः अजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोग्रहणात् वन्ध्यादीनामपि ग्रहणम् । गजाश्वौ प्रसिद्धौ । मरीचयः सूर्यादेः । रजः खरादिव्यतिरिक्तम् ;

" श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् ।
अजाविरेणुसंसर्गादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥ "

1 व्याघ्रैश्च—ख, ग.
2 यान्यधस्तादमेध्यानि—ठ.
3 च्युता मलाः—ज, ठ.
4 गौरश्वः सूर्यरश्मयः—ज, ठ.

इति **स्मृतेः** । भूः भूमिः । वायुः ; दशादिव्यतिरिक्तः ;

" शिखातः शूर्पवातश्च वातो ग्राण्योर्मुखस्य च ।
सुकृतानि हरन्त्येते संस्पृष्टाः पुरुषस्य च ॥ "

इति **लैङ्गात्** । शिक् वस्त्रदशा । अग्निः चितादिव्यतिरिक्तः ;

" चण्डालाग्निः श्मशानाग्निः सूतिकाग्निस्तथैव च ।
पतिताग्निरमेध्याग्निर्न शिष्टग्रहणोचितः ॥ "

इति **स्मृतेः** । मार्जारः । चकारात् शुकादिश्च । [1]यथाह **यमः**—

" गौरश्वो विप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः शुकाः ।
अजो हस्ती रणे छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥
भूमिरग्निरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि सर्वशः ॥ "

इति । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे अशुद्धिकरा न भवन्ति ॥ ५२ ॥

**नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे न यान्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥ ५३ ॥
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
[2]भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ ५४ ॥**

या मुख्या विप्रुषः अङ्गे न पतन्ति, किंतु लोमभिरेव धार्यन्ते, ता उच्छिष्टमङ्गं स्वस्य परस्य वा न कुर्वन्ति । तेन न तत्प्रक्षालनादि । तथा प्रवृद्धानि श्मश्रूणि मुखं प्रविष्टान्यपि नोच्छिष्टं कुर्वन्ति । तथा दन्तान्तरे दन्तसन्धिषु वेष्टितं लग्नमन्नादि नोच्छिष्टं करोति, यावन्निःसरणं जिह्वया चेन्नाभिमृश्यते । च्युते तु निगिरेत् ; न चर्वयेत् । चर्वणे त्वाचामेत्, " दन्तलग्नं तु दन्तवत्, अन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् । प्राक् च्युतेरित्येके । च्युते त्वास्रावविद्याग्निगिरन्नेव तच्छुचिः " इति **गौतमीयात्** ; " चर्वणे त्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् " इति **स्मृतेः** ॥ ५३ ॥

परान् त्रैवर्णिकान् ; न म्लेच्छादीन् । आचामयतः जलं पाययतः । न वैधमाचमनं ददतः ; तस्यान्यहस्तेन निषेधात् । ये भूमौ पतित्वोत्थितस्य जलस्य बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति, तैः पाययिता अशुचिर्न भवेत्, यतस्ते अनुपहतभूम्युत्थितजलबिन्दुभिः समाः । यथाह **पराशरः**—

[1] यथाह यमः omitted in ग.

[2] मौतिकैः—ज.

" भूमिं स्पृष्ट्वागतं तोयं याश्चान्योन्यस्य विप्रुषः ।
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ "

इति । परग्रहणात् स्वस्याचामतोऽशुचित्वमिति प्राञ्चः ; तन्न ; " मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनबिन्दवः " इति **योगिस्मृतेः** । आचामयत एव नाशुचित्वम् ; पार्श्वस्थितस्य तु भवत्येव । पादग्रहणात् अङ्गान्तरेऽप्यशुचित्वम् । बिन्दुग्रहणात् गण्डूषादिनाशुचित्वमेव ॥ ५४ ॥

**उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
अनिधायैव तद् द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ५५ ॥**

पुनः स्पर्शशुद्धिमाह । ऊर्ध्वमधो वा उच्छिष्टेन कथंचन प्रमादेन संस्पृष्टः साक्षात् स्पृष्टः, द्रव्यहस्तः भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यं हस्ते यस्यासौ, तत् द्रव्यमनिधायानिक्षिप्यैवाचान्तः सद्रव्यः शुध्येत् । हस्तशब्दः स्कन्धाङ्गपरः । तेन नानिहितद्रव्यहस्तस्याचमनासंभवः । यदि तु द्रव्यं हस्त एव स्यात्, तदा तत् प्रकोष्ठे उत्सङ्गादौ वा कृत्वा आचामेत् । अत्र भूमौ [1]तन्निधाय प्रोक्ष्याचामेत् ;

" प्रचरन्नन्नपात्रेषु उच्छिष्टं संस्पृशेद्यदि ।
आचामेद् द्रव्यमभ्युक्ष्य एवं चैव न दुष्यति ॥ "

इति **स्मृते**रिति प्राञ्चः ; तन्न ; निधानाप्रतीतेः ; अनिधायेति विरोधाच्च । यत्तु,

" चरन्नभ्यवहारेषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।
भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥ "

इति **वासिष्ठम्**, तत्र बहु द्रव्यं निधेयम् ; स्वल्पमङ्गान्तरे कार्यमिति व्यवस्था । स्वयमुच्छिष्टे तु **गौतमः**—" द्रव्यहस्त उच्छिष्टोऽनिधायाचामेत् " इति । द्रव्यहस्तः सन्नुच्छिष्टः अनिधायाचामेत् ; उच्छिष्टः सन् द्रव्यहस्तश्चेत् निधायेति । भक्ष्यादि निधेयम् ; वस्त्रदण्डाद्यनिधेयमिति नव्याः ॥ ५५ ॥

**[2]मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।
संमार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ॥ ५६ ॥
दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
गावः पवित्रमङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५७ ॥**

गृहादिशुद्धिमाह । मार्जनं मार्जन्या पांस्वाद्यपनयनम् । उपाञ्जनं गोमयेन लेपनम् । ताभ्यां प्रत्यहं वेश्म शुध्येत् । बहुवचनं लिप्तस्यापि पुनर्मार्जनलेपनप्राप्त्यर्थम् । पुस्तकं तालीपत्रशणशरादिनिर्मितम् । तत्

[1] तत् omitted in घ.

[2] This line omitted in ठ ; संमार्जनो—क.

प्रोक्षणेनैव शुध्येत्; क्षालने द्रव्यनाशात्। संमार्जनाञ्जने पूर्वोक्ते। सेकः पर्जन्यवर्षणम्; पञ्चगव्येन वा। उल्लेखनमुपरिभागतक्षणम्। चकारात् गाम्भीर्येण खननम् ॥ ५६ ॥

दाहः तृणकाष्ठाद्यैः। चकारात् कालपूरणे। गवामेकरात्रं वासः अवस्थानम्। अपिशब्दात् संचारमात्रं वा। अथवेति छागग्रहणम्। यथाह **यमः**—

“खननात् पूरणाद् दाहादद्भिर्वर्षणलेपनात्।
गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः ॥”

इति। **संवर्तः**—“पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य छागैराक्रामयेद् बुधः” इति। एतैः व्यस्तैर्वा यथायथं भुवः शुद्धिः। तदाह **देवलः**—

“यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा।
चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसंगतिः॥
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता।
श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत्॥
[1]अङ्गारतुषकेशास्थिमद्याद्यैर्मलिना भवेत ॥”

इति। एवं त्रैविध्ये तच्छुद्धिमाह—

“दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”

इति। पञ्चविधां व्यवस्थामाह—

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति।
दुष्टा त्रिधा द्विधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥”

इति। अयमर्थः—यत्र प्रसवाद्याः पञ्चापि जाताः, तस्याः दहनादिभिः पञ्चभिः शुद्धिः। यस्यां दाहचण्डालवासयोरन्यतराभावः, तस्या दाहं विना खननादिभिश्चतुर्भिः। या पुनः श्वादिभिश्चतुर्भिरधिष्ठिता, सा उपलेपनादिभिस्त्रिभिः। या पुनः श्वग्रामकुक्कुटैरधिष्ठिता, सा वापनादिद्वाभ्याम्। या तु अङ्गारादियुक्ता, सा पर्जन्यवर्षणेनैवेति। मार्जनलेपने सर्वत्र समुच्चीयेते। यस्यां तु त्रिविधं द्विविधं वा अशुचित्वं, सा मूलोक्तैर्दशभिः यमोक्तैः सप्तभिर्वा शुध्येत्। गोवासे अर्थवादमाह। गावः पवित्रम्; पवेः वज्रात् विघ्नात् त्रायत इति। मङ्गलाय शुभायार्हं मङ्गल्यम्। भूर्भुवादयो लोकाः गोषु प्रतिष्ठिताः, गवाधीनजीविताः ॥ ५७ ॥

1 मस्याद्यैः for मद्याद्यैः—ख, ग.

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः।
गोमूत्रं गोमयं [1]सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ॥ ५८ ॥
षडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं परमं गवाम्।
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिषूदनम् ॥ ५९ ॥
गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम्।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६० ॥

गावो यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं हविःसंपादनेन संपादयन्ति। गावः सर्वमघं ब्रह्महत्यादि सूदयन्ति; “प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य पुरस्क्रिया” इति **स्मृतेः**। यतो गवां गोमूत्रादिपञ्चकं षष्ठी गोरोचना चेत्येतत् षडङ्गं, षण्णामङ्गानां समाहारः, सर्वकालं मङ्गल्यं पापनिवृत्तौ पुण्योत्पत्तौ च निमित्तमिति। गोशृङ्गोदकेन स्नानं मार्जनं च पुण्यं पुण्यजनकं पुण्यकामस्य। सर्वपापनाशकं पापक्षयकामस्य। तथैव गोकण्डूयनमुभयसाधनम्। गोग्रासदानं स्वर्गसाधनम् ॥ ५८-६० ॥

गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा
पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म-
स्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ॥ ६१ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयोविंशोऽध्यायः

तीर्थे गोमूत्रे गङ्गा। रजसि खुरोद्धृते महती पुष्टिर्देवी। करीषे शुष्कगोमये; चकारात् सद्यो जाते च ‘सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च’ इति वक्ष्यमाणत्वात्; लक्ष्मीः। प्रणतौ धर्मः। तासां गवां प्रणामं सर्वकालं कुर्यादिति विधिः। अन्ते विधिप्रदर्शनं पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वप्यर्थवादेषु अवधारणप्रकल्पनया विधित्वं प्रदर्शयितुम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[3]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रयोविंशोऽध्यायः

1 क्षीरं सर्पिः—ठ.
2 वैष्णवे त्रयोविंशोऽध्यायः—क, झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे शुद्धिप्रकरणं त्रयोविंशम्—ज, ठ.
3 श्री omitted in ग.

चतुर्विंशोऽध्यायः

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ॥ १ ॥
तिस्रः क्षत्रियस्य ॥ २ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ३ ॥ एका शूद्रस्य ॥ ४ ॥

एवमाचारकाण्डादौ सर्वकर्माङ्गतया देहद्रव्यशुद्धिमुक्त्वा इदानीं सर्वकर्माधिकारापेक्षितसंस्काराभिधित्सया चतुर्विंशेन विवाहमादौ निरूपयति । संस्कारप्रकरणार्थोऽथशब्दः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्; अनुक्रमेण आनुलोम्येन; न तु प्रातिलोम्येन । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति चतस्रो भार्या भवन्ति । तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीविवाहः प्रथमम् । ततः क्षत्रियादिविवाहः । अन्यथा राजन्यापूर्व्यादिनिमित्तप्रायश्चित्तप्रसङ्गः ॥ १ ॥ क्षत्रियस्य वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति तिस्रो भार्या भवन्ति ॥ २ ॥ वैश्यस्य वर्णानुक्रमेण वैश्या शूद्रेति द्वे भार्ये भवतः ॥ ३ ॥ शूद्रस्य वर्णानुक्रमेण एका भार्या भवति । क्षत्रियादिषु वर्णक्रमानुपादाने ब्राह्मण्याद्युपादानेऽपि त्रित्वसंख्यापूर्तिः स्यात् । तेन क्षत्रियादीनां न प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यादिविवाहः । तथाच वर्णाश्रमानुवृत्तौ **दक्षः**—"त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते" इति । त्रयाणां क्षत्रियादीनां गृहस्थाद्याश्रमाणां च ॥ ४ ॥

तासां [1]सवर्णावेदने पाणिर्ग्राह्यः ॥ ५ ॥ [2]असवर्णावेदने शरः क्षत्रियकन्यया ॥ ६ ॥ प्रतोदो वैश्यकन्यया ॥ ७ ॥ वसनदशान्तः शूद्रकन्यया ॥ ८ ॥

तासां भार्यात्वोत्पादकमाह । तासां सवर्णासवर्णभार्याणां मध्ये सवर्णानां परिणये ब्राह्मणादिभिः पाणिर्ग्राह्यः ॥ ५ ॥ सवर्णावेदने पाणिग्रहणविधानात् क्षत्रियायाः शरग्रहणमसवर्णविषयमिति सिद्धे पुनरसवर्णावेदनग्रहणमुत्तरविवक्षयेति गम्यते । अत्र वचनं क्षत्रियादीनां परिणेतॄणां पाणिशरादिविकल्पनिरासार्थम् । क्षत्रियकन्यायाश्चासवर्णो ब्राह्मण एव । न वैश्यादिः; आनुलोम्येन विवाहविधानात् । ततश्च क्षत्रियकन्यया ब्राह्मणेन परिणीयमानया शरो ग्राह्यः । कन्यायाः कर्तृत्वनिर्देशात् पूर्वं ब्राह्मणेन गृहीतस्य शरस्य कन्यया ग्रहणं कर्तव्यम्; न तु कन्यया गृहीतस्य वरेण । कन्याग्रहणात् क्षतयोनिपुनर्भूसंस्कारे वधूगृहीतस्य

[1] सवर्णाधिवेदने—ज, ठ.

[2] असवर्णाधिवेदने—ठ.

शरस्य वरेण ग्रहणं गम्यते[1] ॥ ६ ॥ असवर्णावेदन इत्यत्रावतिष्ठते । असवर्णेन ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वा परिणीयमानया वैश्यया प्रतोदो ग्राह्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥ असवर्णावेदन इत्येव । असवर्णैः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः परिणीयमानया शूद्रया वसनस्य प्रावरणवस्त्रस्य दशान्तो ग्राह्यः । शेषं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

न सगोत्रां न समानार्षप्रवरां भार्यां विन्देत ॥ ९ ॥ मातृतस्त्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चा सप्तमात् ॥ १० ॥

कन्यातिप्रसङ्गमाह । गोत्रम् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यम् । तत् समानमेकं वंशप्रवर्तकं स्वस्य यस्याश्च, सा सगोत्रा । तां न विन्देत; वेदनं परिणयः । नन्वेवं [2]भृग्वङ्गिरोऽपत्यानामगोत्रत्वेनासमानगोत्रत्वात् निषेधाप्रवृत्त्या विवाहः प्रसज्येतेत्यत आह—न समानार्षेति । ऋषेर्भृगोरङ्गिरसश्च यत् वंशकरमपत्यं [3]जमदग्निभरद्वाजव्यतिरिक्तम् आर्ष्टिषेणमुद्गलादि तत् आर्षम् । समानमार्षमुक्तरीत्या यस्याः सा समानार्षा । तां च नोद्वहेत् । यथाह **बोधायनः**—"भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते" इति । भृग्वङ्गिरस्त्वेन साम्येऽपि अवान्तरवंशभेद एव विवहन्तीत्यर्थः । नन्वेवं गोत्रार्षभेदेऽपि प्रवरैक्ये विवाहः स्यादित्यत आह—प्रवरेति । आर्षं च प्रवरश्चार्षप्रवरौ । समानौ आर्षप्रवरौ यस्याः सेति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिणा समानप्रवरो लभ्यते । तां च नोद्वहेत् । आर्षं पूर्वोक्तम् । प्रवरः तत्तद्वंशेषु मन्त्रकृतो मन्त्रदृशो वा ऋषयः । "यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते" इति **श्रुतेः**, "ऋषिर्दर्शनात्" इति [4]**यास्कस्मृतेश्च** ।

यदा तु [5]माठरादिमतेन दशानामपि गोत्रकरत्वं, तदा आर्षपदं प्रवरविशेषणं दैवमानुषप्रवरनिरासायाध्यवसेयम्; "न देवैर्न मनुष्यैरार्षं वृणीते, ऋषिभिरेवार्षं वृणीते" इति **श्रुतेः** । गोत्रप्रवरौ च प्रत्येकं परिहार्याविति प्रत्येकं निषेधः; अन्यथा 'असमानार्षगोत्रजाम्' इति वैशिष्ट्यदर्शनेन विशिष्टनिषेधभ्रमापत्तेः । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । यथा—यास्कवाधूलमौनमौकादीनां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरैक्यम् । तथा प्रवरभेदेऽपि न गोत्रैक्ये । यथा—तित्तिरिकपिभूमिस्वन्दितखण्डितानां गोत्राणामाङ्गिरससैन्यगार्ग्येति अङ्गिराः तित्तिरिः कपिभूमिरिति वेति उभैक्येऽपि प्रवरभेदः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ ९ ॥

सपिण्डातिप्रसङ्गवारणायाह । [6]सगोत्रादिविशेषणनिरासाय तुशब्दः । तेन पृथगयं निषेधः । मातृत आपञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चासप्तमात् पुरुषात् भार्यां न विन्देतेत्युभयत्रानुषज्यते । एकस्यामेव कन्यायां निषेधद्वयसमुच्चयार्थश्चकारः । नाङ् मर्यादायाम्; किंतु अभिव्याप्तौ; "पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति **स्मृतेः** । पुरुषः शीर्षम् । मातृतः मातरमारभ्य यः पञ्चमः मातामहादीनां कुले, पितृतः पितरमारभ्य यः सप्तमः पितामहादीनां कुले, तत्संततौ योत्पन्ना कन्या, तां नोद्वहेदिति । मातापितृत

[1] गम्यते omitted in ग, घ.

[2] केवल added in च.

[3] जमदग्निगौतमभरद्वाज—ख, ग, घ.

[4] पारस्कर—घ.

[5] माथुरादि—ग.

[6] From here upto निषेधः omitted in ख.

आपञ्चमादिग्रहणात् मातापितृद्वारकः पञ्चमसप्तमावधिकसमानपुरुषान्वयसंबन्धो वरस्य कन्यापरिहारे निमित्तमिति गम्यते। स एव च [1]सापिण्ड्यप्रयोजकः, "एतत् षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतः, त्रीणि मातृतः। अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति **श्रुतेः।** तदतिप्रसङ्गनिवृत्त्यै चापञ्चमात् आसप्तमादिति। यानि तु "पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा" इत्यादीनि **वासिष्ठादि**वाक्यानि, तानि द्विजव्यतिरिक्तविषयाणीति ज्ञेयम्;

"पञ्चमात् सप्तमादर्वाग्यः कन्यामुद्वहेद् द्विजः।
गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वहन्॥"

इति **विष्णुना,**

"पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते शूद्रतां गताः॥"

इति **मरीचिना** च द्विजपुरस्कारेणैव तन्निषेधात्। न च द्विजपदं चातुर्वर्ण्योपलक्षणम्; वाक्यद्वयेऽपि वाक्यद्वयशेषासंगतेः। न हि शूद्रस्य सगोत्रोद्वहने शूद्रताभिधाने [2]वा निन्दा प्रतीयते। किंच "उद्वहेत द्विजो भार्याम्" इत्युपक्रम्य "असपिण्डा च या मातुः" इति **मनुना,** "अविप्लुतब्रह्मचर्यः" इत्युपक्रम्य "पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्" इति **योगिना** चावान्तरप्रकरणे सप्तमाद्यतिक्रमस्य द्विजमात्रविषयत्वाभिधानात्, चातुर्वर्ण्योपक्रमे पुनः द्विजग्रहणस्य नियमपरिसंख्यान्यतरार्थत्वाच्च न शूद्रस्य सप्तमादूर्ध्वतानियमः सिध्यति; द्विजातिष्विव शूद्रेषु तादृशनियामकवचनाभावात्; असपिण्डावचनस्य तु [3]द्विपुरुषादिसप्तपुरुषपर्यन्तसापिण्ड्यषट्पक्षान्यतमपक्षाश्रयणेनापि चारितार्थ्यात्; सदसच्छूद्रयोः गुरुलघुपक्षाश्रयणेनाव्यवस्थानिरासाच्चेत्यलं विस्तरेण। यत्तु,

"पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात्।
सपिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥"

इति वचनं, तत्र सर्वपदं त्रैवर्णिकपरं व्याख्येयम्; पूर्वोक्तवचननिचयानुरोधात्। यच्च,

"सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्।
उद्वहेत्तु द्विजो भार्यां न्याय्येन विधिना नृप॥"

इति **विष्णुपुराणीयं** वचनं, तत् अनुकल्पविधानेनार्थवत्; अन्यथा न्याय्येनेति विशेषणानर्थक्यात्; अनुकल्पस्यैव न्यायप्राप्तत्वात्; न मुख्यकल्पस्य। मुख्यासंभवहेतुकमपरानुष्ठानं चानुकल्पः। स च कचिदार्थः, क्वचित् शाब्दः। यथा—"न दीक्षितस्यान्नमश्नाति" इति निषेधे "अग्नीषोमीये संस्थिते दीक्षितस्यान्न-

[1] सापिण्ड्ये—ख, ग, च.
[2] From here up to चातुर्वर्ण्योपक्रमे omitted in ख, ग.
[3] द्विजपुरुषादि—ख, ग.

मश्नाति" इत्यस्य गुरुपक्षस्य प्रतिप्रसवस्यासंभवे "क्रीतराजको भोज्यान्नः" इति लघुपक्षस्याभ्यनुज्ञानम्। शाब्दो यथा—"एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः" इत्यादिः। तथा **चतुर्विंशतिमते—**

"दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात्।
उद्वहेत् सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम्॥
पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः।
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च॥
एवमुद्वाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि॥
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः।
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः॥
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत्।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत् प्रतीयते॥"

इति। सप्तमादूर्ध्वमिति मुख्यः कल्पः; तदभावे पञ्चमीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुकल्पः। तुशब्देन पक्षान्तरं परिगृह्णाति। पितृपक्षे तु अयं वक्ष्यमाणोऽपि विधिः—सप्तमीं षष्ठीं पञ्चमीं च। तथा पूर्वपूर्वाभाव एवोद्वहेत्। एवमुद्वाहे न दोष इति शाकटायनमतम्।

एवं स्वमतेन पक्षद्वयेऽनुकल्पमुक्त्वा, इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्पमाह। पञ्चम्यभावे चतुर्थीं, तदभावे तृतीयाम्; आर्थक्रमप्राबल्यात्। पक्षद्वयेऽप्युद्वहेदिति मनुपराशराङ्गिरोयमानां मते कन्यागतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरेऽपि ज्ञेयम्, 'असपिण्डामुद्वहेत्' इत्यत्रासापिण्ड्यस्योभयविशेषणत्वात्। तेन 'सप्तमः सप्तमीं षष्ठीम्' इत्यादि सिध्यति।

ननु अनुकल्पेऽपि यदि [1]दोषाभावस्तुल्यः, तर्हि को विशेषो मुख्यकल्पादित्यत आह—सा प्रशस्तेति। सा अतीतसप्तमादिः प्रकर्षेण शस्ता। दारकर्म [2]गृहकर्म। मैथुनम् आधानादि। अनेनानुकल्पस्य द्विजातीनां दोषाजनकत्वेऽपि अप्राशस्त्यमुक्तं भवति। अन्येषां तु नाप्राशस्त्यमपि; उक्तरीत्या साप्तपुरुषसापिण्ड्यस्य द्विजातिष्विव शूद्रेष्वपि संकोचावश्यंभावेन द्विजातिमात्रविषयत्वात्।

अन्ये तु—साप्तपुरुषसापिण्ड्यं चातुर्वर्ण्यविषयम्। तद्विषयमेव चानुकल्पविधानम्। तच्च द्विजेष्वपोद्यते "पञ्चमात् सप्तमादर्वाक्" इत्यनेन। ततश्च द्विजानामेवायमनुकल्पनिषेधः, नान्येषामिति द्विजातिरिक्तविषयं सप्तम्यादिविधानमिति मन्यन्ते। तन्न सुन्दरम्; अनुकल्पविधानस्य श्रोत्रियाणामित्युपक्रमेण

[1] विशेषाभावः—ख, ग.
[2] गृहकार्यम्—ख.

द्विजातीनामित्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयतया चातुर्वर्ण्यविषयत्वासंभवात् । द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधयोरष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न चास्मन्मते सः ; विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्पविषयत्वेनैकविषयत्वाभावात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीय इति ।

ननु अनुकल्पे दोषाभावात् नरको न स्यात् ; लोकविद्वेषस्तु मधुपर्के गोवधवत् स्यादेवेत्यत आह—यस्त्विति । देशकुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वात् न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह—वेदादिति । " तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै " इति वेदः तृतीयचतुर्थयोरुद्वाहे प्रमाणम् ।

" ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधिवोचत ।
मा नः पथः पित्र्यान्मानवादधि दूरं नैष्ट परावतः ॥ "

इति वेदः कुलाचारे प्रमाणमिति । भो देवाः ते यूयं नः त्राध्वं पालयध्वम् । ते यूयं नः अस्मान् अवत रक्षत । ते यूयं नः अस्मान् अधिवोचत अधिकं हितं[1] ब्रूत । मानवात् मनुष्यानुष्ठेयात् परावतः परलोकसंबन्धिनः पित्र्यात् पितृपरम्परागतात् पथः दूरं नः अस्मान् मा नैष्ट मा नयतेति देवान् प्रति प्रार्थ्यते । तस्मात् कुलपरंपरागतेन मार्गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

नन्वेवं सप्तमान्तानामस्तु अनुकल्पत्वम् । सप्तमोर्ध्वानामर्वाचीनानां तु कथम् ? दशपुरुषस्यापि सापिण्ड्यस्मरणात् । तथा च बुधस्मृतिः—" सवर्णां भार्यामुद्वहेत् अतीत्य मातृतः पितृतः पञ्चमीं दशमीमन्यत्र गोत्रजाम् " इति । मातृतः पञ्चमीं पितृतो दशमीमतीत्येत्यन्वयः । **स्वयंभूस्तु** अस्यैव सापिण्ड्यस्य विवाहाशौचयोरप्यावश्यकत्वमाह—" तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात् धर्मविच्छित्तिर्भवति । आसप्तमात् रिक्थविच्छित्तिर्भवति । आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति । अन्यथा सपिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्महतुल्या भवन्ति " इति । अस्यार्थः—' पिण्डो जनकदेहः । स्वधा श्राद्धम् । तत् न यत् किंचित्, किंतु प्रौष्ठपद्यादौ विहितं प्रपितामहपित्रादीनां नान्दीमुखं श्राद्धम् । तत्र प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजः । तदूर्ध्वास्त्रयो लेपभाजः । स्वपित्रादयस्त्रयः तन्निरूपकाः । कर्ता चेत्येवं दशपुरुषसंबन्धि । तदुभयं ये यान्ति, ते एकपिण्डस्वधाः ; ते सपिण्डा इति वाक्यशेषात् । तेषामादशमात् ; दशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य आदशमम् । तस्मात् आदशमात् । दशमोर्ध्वमिति यावत् । अत्राङ्पूर्वमर्यादावचनः ; आजन्मशुद्धानामितिवत् । धर्मस्य विवाहे सपिण्डावर्जनस्य जननमरणयोः संध्यास्नानादिवर्जनस्य च विच्छित्तिः निवृत्तिर्भवति । तथा आसप्तमात् सप्तमादूर्ध्वं रिक्थनिवृत्तिः । तथा तृतीयादूर्ध्वं स्वधानिवृत्तिः । अन्यथा दशमपुरुषादर्वागेव अविवाह्यतापरिहारे जननमरणयोः संध्यास्नानादिवर्जननिवृत्तौ च सपिण्डानामाशौचस्य तन्निमित्तायाः पिण्डदानादिक्रियायाः, आदिशब्दात् अविवाह्यतायाश्च उच्छेदात् ब्रह्महतुल्या भवन्ति ' इति ।

[1] हिते—ख.

नन्वेवमपि " एकपिण्डस्वधानाम् " इत्यत्र विशेषणद्वयोपादानं व्यर्थम्, अन्यतरविशेषणेनैवावयवपिण्डान्वयरूपैकतरसापिण्ड्यसिद्धेरिति चेत्, न ; दत्तपुत्रे सत्यपि जनकावयवान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसंबन्धाभावात् न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किंतु,

" दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ "

इति **बृहन्मनु**वचनात् साप्तपुरुषमेव । तथा प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिग्रहीतृश्राद्धान्वये अवयवान्वयाभावात न दशपुरुषं सापिण्ड्यम् । किंतु,

" यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषी ॥ "

इति **कार्ष्णाजिनि**वचनात् त्रिपुरुषमेव । पितुः प्रतिग्रहीतुः वर्गाः पितरः गौणमुख्याः समुच्चिता वा द्व्यामुष्यायणस्य यावन्तः त्रयः षड् वा, तावद्भिः सह दत्तकादयः मृतानां पित्रादीनां योजनं कुर्युः । दत्तकपुत्रे तु विशेषः—तस्य दत्तकस्य ये पुत्राः, ते अस्य पितुः प्रतिग्रहीतुः अग्रेतनाभ्यां द्वाभ्यां प्रतिग्रहीत्रा च समं स्वपितृयोजनं कुर्युः । एवं दत्तकस्य पौत्रा अपि जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां तदग्रेतनेनैकेन तादृशेन सह स्वपितृयोजनं कुर्युर्यतः, तस्मादेव त्रिपौरुषीत्यर्थः । विशेषान्तरमस्मत्कृतायां **दत्तकमीमांसायाम्** अवधेयम् ।

दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं श्रुतिरप्युपोद्बलयति—

" दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।
अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ "

इति । ममताया अपत्यं मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः कूटस्थात् दशमे युगे द्वन्द्वे मातापितृलक्षणेऽतीते सति जुजुर्वान् भार्यासहयोगप्रीतः ; " जुषी प्रीतिसेवनयोः " इत्यस्यायं प्रयोगः । कुत इत्यत आह । अर्थं गर्भलक्षणं प्रयोजनमासादयितुं यतीनां गच्छन्तीनामपां शुक्रशोणितरूपाणां जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीवो भवति ;

" स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः ॥ "

इति **स्मृतेः** । तस्मादवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं रिक्थाशौचयोर्द्वयोरपि प्रयोजकमित्याह भगवान् **बोधायनः**—" प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायम् " इति । दायोऽत्र पिण्डः । एकपिण्डान्वयीत्यर्थः । एतच्च दशपुरुषमेवेत्युक्तमेव प्राक् ।

नच इदं केवलं रिक्थग्रहण एव दशपुरुषं सापिण्ड्यम्; आशौचे "सपिण्डेष्वा सप्तमात्" इति तेनैव पृथक् सप्तपुरुषाभिधानादिति मन्तव्यम्; "सपिण्डेष्वादशाहम्" इत्युपक्रम्य "जननमरणयोः संनिपाते" इत्युपसंहारात् मध्यपठितयोः साप्तपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः संदंशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पिकाङ्गत्वसिद्धेः। तच्च "आसप्तमात् रिक्थविच्छित्तिः" इति **स्वयंभु**वाक्ये साप्तपुरुषस्य, "असत्स्वन्येषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति **बोधायन**वाक्ये च दशपुरुषस्य च रिक्थग्रहणे वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमेव। आशौचेऽपि तयोः वैकल्पिकमङ्गत्वं स्पष्टमाह **पारस्करः**—"सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्या सप्तमात् पुरुषात् दशमाद्वा" इति। **याज्ञवल्क्योऽपि**—"सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः" इति। यत्तु सप्तमदशमशब्दयोः दिनपरतया प्राचां व्याख्यानं, तदसत्; **पारस्करेण** पुरुषपरतायाः स्पष्टीकरणात्।

तस्मात् सिद्धं पितृद्वारकं दशपुरुषं सापिण्ड्यम्। तथा मातृद्वारकं साप्तपुरुषं सापिण्डयं स्मर्यते। यथाह **सुमन्तुः**—"मातापितृसंबद्धा आ सप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति। आ पञ्चमादन्येषाम्" इति। तर्हि मातृतः सप्तमादूर्ध्वं पितृतो दशमादूर्ध्वं विवाह्यत्वस्मरणात् कथमर्वाक् विवाह्यत्वम्? अनुकल्पेनापि विध्यभावादिति चेत्; सत्यम्; न वाचनिक एवानुकल्पः; अपितु न्यायसिद्धोऽपीत्युक्तमेव "क्रीतराजको भोज्यान्नः" इत्यत्र। तस्मात् यथा पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमप्यनुकल्पत्वं, तथा पञ्चमात् सप्तमादर्वागप्यस्तु; अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। अयमप्यनुकल्पो ब्राह्मणातिरिक्तविषय एव; "ब्राह्मणानामादशमात् धर्मविच्छित्तिर्भवति" इति **स्वयंभु**स्मरणादिति सर्वमनवद्यम्।

प्राच्यास्तु पञ्चमात् सप्तमादर्वाग्विवाहप्रतिपादकवाक्यानां त्रिगोत्रान्तरितत्वविषयतया व्यवस्थामाहुः। तथाच **बृहन्मनुः**—

"असंबद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा।
सपिण्डा स्याद् द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या॥"

इति। त्रिगोत्रान्तरिता; मूलपुरुषगोत्रमादाय त्रिगोत्रव्यवहितगोत्रोत्पन्नेति यावत्। तथाच **स एव**—"तत्संनिकर्षः कर्तव्यस्त्रिगोत्रात् परतो यदि" इति॥ १०॥

नाकुलीनाम्॥ ११॥ न च व्याधिताम्[1]॥ १२॥ [2]नाधिकाङ्गीम्॥ १३॥ न हीनाङ्गीम्॥ १४॥ नातिकपिलाम्॥ १५॥ [3]न वाचाटाम्॥ १६॥

कन्यायां विशेषमाह। कर्षकराजसेवकादीनां कुलमकुलम्; "कुलान्यकुलतां यान्ति कृष्या राजोपसेवया" इति **स्मरणात्**। तत्र भवा अकुलीना। तां नोद्वहेत्॥ ११॥ व्याधयः कुष्ठापस्मारादयः।

[1] न व्याधिताङ्गीम्—ठ. [2] This Sūtra omitted in झ. [3] This Sūtra omitted in ठ.

तद्युक्तां च न। चकारात् अलोमकातिलोमकादीनां ग्रहणम्॥ १२॥ अधिकमङ्गमङ्गुल्यादिकं यस्यास्तां षडङ्गुल्यादिकां न॥ १३॥ हीनमङ्गमङ्गुल्यादिकं यस्यास्तां चतुरङ्गुल्यादिकां न॥ १४॥ अतिशयितकपिलवर्णां न। अतिशब्दात् ईषत्कपिला न दुष्टा॥ १५॥ वाचाटां बहुभाषिणीं नोद्वहेदिति प्रत्येकमन्वयः॥ १६॥

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति॥ १७॥ ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति॥ १८॥

विवाहभेदान् प्रतिजानीते। अथेत्यवान्तरप्रकरणारम्भः। विवाहो नाम भार्यात्वोत्पादको विधिः। सोऽष्टधा॥ १७॥ ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मः। एवं दैवादयो व्याख्येयाः। प्रतिज्ञातानामष्टानामिमाः संज्ञाः व्यवहारसौकर्याय॥ १८॥

[1]आहूय [2]गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः॥ १९॥ यज्ञस्थऋत्विजे दैवः॥ २०॥ गोमिथुनग्रहणेनार्षः॥ २१॥ प्रार्थितप्रदानेन प्राजापत्यः॥ २२॥

यथोद्देशं लक्षणान्याह। सवर्णश्रोत्रियसुपरीक्षितपुंस्त्वासपिण्डत्वादयो गुणाः। तद्वते आह्वानपूर्वकं यदयाचितकन्यादानं स ब्राह्मो विवाहः। आह्वानमलंकारोपलक्षणम्; "आच्छाद्य चार्हयित्वा च" इति **मानवात्**। आच्छादनार्हणे चाविशेषादुभयोः॥ १९॥

यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ तिष्ठति वृतः सन् कर्म आध्वर्यवादि करोतीति यज्ञस्थः। तादृशाय ऋत्विजे अध्वर्युप्रभृतये नैपुण्यदर्शनोद्भूतसंतोषविशेषेण, न तु क्रत्वर्थतया, [3]दानं दक्षिणाकाले स दैवः; "दक्षिणासु नीयमानासु अन्तर्वेदि यदृत्विजे स दैवः" इति **बोधायनीयात्**। एतद्विधिबलादेव दीक्षितस्य दाननिषेधोऽप्यन्यविषय इति सिद्धम्॥ २०॥

गोजातीयं मिथुनं स्त्रीपुंसम्। तस्य तयोर्वा प्रत्यर्पणाय ग्रहणेन यत् कन्यादानं स आर्षः; "एकं गोमिथुनं द्वे वा" इति **मानवात्**;

"प्रदानं यत्तु कन्यायाः सह गोमिथुनेन तु।
शस्ताय चासगोत्राय तमार्षमृषयो विदुः॥"

इति **नारदीयाच्च**॥ २१॥

[1] आहूतगुणवते—क. [2] गुणवते omitted in ठ. [3] यत् कन्यादानं दक्षिणादानकाले—घ.

*प्रार्थितायाः याचितायाः कन्यायाः यत् पित्रा प्रकर्षेणोक्तविधिना [1]दानं, तेन प्राजापत्यः। प्रदानमिति वक्तव्ये तृतीयानिर्देशो लक्षणान्तरसूचनार्थः। तदाह **मनुः**—

"सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥"

इति। यद्यपि विवाहान्तरेष्वपि सहधर्मचरणमस्त्येव, तथाप्यत्र यावज्जीवं सहधर्मचरणमेव; नाश्रमान्तरगमनं, नापि स्त्र्यन्तरपरिणय इति विशेषः। यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकामयोरप्युपलक्षणार्थः "धर्मे चार्थे च कामे च नातिचर्या त्वया त्वियम्" इति **स्मृते**रिति; तन्न; "प्राजापत्ये सह धर्मश्चर्यतामिति मन्त्रः" इति **गौतम**वाक्यविरोधेन तस्य विवाहान्तरविषयत्वात्। अन्ये तु 'सह धर्मं चरतम्' इति प्रार्थिताय प्रदानमित्येकार्थतां वर्णयन्ति॥ २२॥

द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो[2] योगो गान्धर्वः॥ २३॥ क्रयेणासुरः॥ २४॥ युद्धहरणेन राक्षसः॥ २५॥ सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्[3] पैशाचः॥ २६॥

[4]द्वयोः कन्यावरयोः सकामयोरन्योन्यानुरक्तयोः मातापितृभ्यां रहितः अननुज्ञातो योगः परस्परानुमतिर्गान्धर्वः॥ २३॥ क्रयः कन्यापितृप्रार्थितमूल्यदानम्। तेन ग्रहणमासुरः॥ २४॥ युद्धे कन्याया हरणेन राक्षसः॥ २५॥ सुप्ता निद्रिता। प्रमत्ता मदातिशयेन नष्टचेतना। तस्यामभिगमनं मैथुनम्। तस्मात् पैशाचः;

"सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः॥"

इति **मनु**स्मरणात्। "असंविज्ञातोपसंगमनात् पैशाचः" इति **गौतम**स्मरणाच्च। "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति" "ऋतावुपेयात्" इत्यादिप्रयोगप्राचुर्येण उपगमनाभिगमने मैथुनमेवाभिदधाते। तदवस्थाया हरणमित्यन्ये; "सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत् स पैशाचः" इति **आश्वलायन**स्मरणात्। अत्र गान्धर्वादिचतुर्षु दानाश्रवणात् तत्स्थानीयैर्योगादिभिरेव स्वत्वोत्पत्तिः। अनन्तरं संस्कारः। न तावन्मात्रेण भार्यात्वम्;

"गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसाश्च ये।
पूर्वं परिग्रहस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते॥"

* एतच्च फलितार्थकथनम्। शब्दार्थस्तु—प्रार्थिते सति प्रदानेनेति। प्रार्थितं प्रार्थना।

[1] दानेन प्राजापत्यः—ग.
[2] रहितयोः—क, ख.
[3] अभिगमनेन—ज, ठ.
[4] From द्वयोः up to गान्धर्वः omitted in ख, ग.

इति **परिशिष्टात्**;

"बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्कृता।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा॥"

इति **वासिष्ठाच्च**। इदमपि क्षत्रियादिविषयम्; पुराणे तथा दर्शनात्। ब्राह्मणानां तु गान्धर्वादिष्वपि प्रतिग्रहेणैव स्वत्वोत्पत्तिः। परस्परानुमत्यादिकं तु वरणस्थानीयं पूर्वाङ्गमेव; न स्वत्वोत्पादकम्[1]।

"मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः।
प्रयुज्य तं विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम्॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु॥"

इति **मनुनारदा**भ्यां सामान्यविशेषाभ्यामष्टस्वपि विवाहेषु दानप्रतिपादनात्। एष विधिः दानलक्षणः। गुणः ब्राह्मण्यम्; तस्यैव संप्रदानविशेषणेषु प्राधान्यात्। प्रतिग्रहलब्धस्यासाधारण्याच्च तदपेक्षासुरादिष्वपि त्रिषु दानं भवति॥ २६॥

[2]एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्म्याः॥ २७॥ गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम्॥ २८॥

एतेषु पूर्वोक्तेष्वष्टसु विवाहेषु आद्याश्चत्वारः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्या धर्म्याः धर्मजनकाः ब्राह्मणस्य; "चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ताः" इति **स्मरणात्**॥ २७॥

राजन्यानां क्षत्रियाणां गान्धर्वः। अपिशब्दात् राक्षसश्च धर्म्यः; "गान्धर्वराक्षसौ राज्ञः" इति **स्मृतेः**। परिशिष्टौ आसुरपैशाचौ। तत्रासुरो वैश्यशूद्रयोः; "तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः" इति [3]**नारद**स्मरणात्। [4]अन्त्यः पैशाचः स गर्हितः। न कस्यापि योग्य इत्यर्थः; "पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन" इति **मनु**स्मरणात्। यद्वा यो गर्हितः पैशाचः, सः अन्त्यः; अन्त्याः शूद्राः प्रतिलोमजादयश्च; तद्योग्य इत्यर्थः; "पैशाचः शूद्रस्य" इति **पैठीनसि**स्मरणात्; "पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च" इति **प्रचेतः**स्मरणात्॥ २८॥

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीते[5]॥ २९॥ दैवीपुत्रश्चतुर्दश॥ ३०॥ आर्षीपुत्रश्च सप्त॥ ३१॥ [6]प्राजापत्यश्चतुरः॥ ३२॥

[1] स्वत्वोत्पतिः—ग.
[2] एतेषामाद्याः—ठ.
[3] योगि—ख, ग.
[4] From here up to प्रचेतःस्मरणात् omitted in ग.
[5] पुनाति—ठ.
[6] प्राजापत्यीपुत्रः—क; प्राजापत्यपुत्रः षट्—ज, झ, ठ.

वक्ष्यमाणतत्तत्फलार्हताहेतुमाह । ब्राह्मोढापुत्रो दशावरान् दश परान् दातारं चैकविंशं पुनाति वक्ष्यमाणलोकार्हान् करोति । "द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः" इति **शौनकः** । उभयतः; मातापितृकुले । दातुरात्मनश्च दातारमात्मानं च पञ्चविंशमर्थात् । सद्वृत्तश्चेत्; "आत्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत्" इति **मानवात्** ॥ २९ ॥

दैवोढापुत्रश्चतुर्दश सप्त पूर्वान् सप्तावरान् दातारं पञ्चदशमर्थात् पुनाति । "दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः" इति **शौनकः** । व्याख्या च प्राग्वत् ॥ ३० ॥

आर्षोढापुत्रस्त्रीन् पूर्वान् त्रीन् परान् दातारं च सप्तमं पुनाति; "आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्" इति **मानवात्** । "सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः" इति **शौनकः** ॥ ३१ ॥

प्राजापत्ये भवः प्राजापत्यः । स द्वाववरौ द्वौ पूर्वौ दातारं च पञ्चमं पुनाति; "षट् षट् कायोढजः सुतः" इति **मनुः**; "अष्टावरानष्ट परान् पुरुषान् पुनात्युभयतः" इति **शौनकः** ।

गान्धर्वादिषु फलावचनं तेषां दुष्टतामभिप्रेत्य । तदाह **मनुः**—

> "इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
> जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥"

इति ॥ ३२ ॥

[1]ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं गमयति ॥ ३३ ॥ दैवेन स्वर्गम् ॥ ३४ ॥ आर्षेण वैष्णवम् ॥ ३५ ॥ प्राजापत्येन देवलोकम् ॥ ३६ ॥ गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ॥ ३७ ॥

तेषां फलमाह । उक्तलक्षणेन ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददत् दाता पूर्वोक्तसंख्याकान् पितॄन् ब्रह्मलोकं गमयति, स्वयं च गच्छतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ३३ ॥ दैवेन कन्यां ददत् उक्तसंख्याकान् पितॄन् स्वर्गं गमयति, गच्छति च ॥ ३४ ॥ आर्षेण कन्यां ददत् उक्तसंख्याकान् पितॄन् विष्णुलोकं गमयति, गच्छति च ॥ ३५ ॥ प्राजापत्येन कन्यां ददत् उक्तसंख्याकान् पितॄन् देवलोकं गमयति, गच्छति च ॥ ३६ ॥ गान्धर्वेण कन्यां ददत् गन्धर्वलोकं स्वयमेव गच्छति; पुरुषसंख्याविशेषाश्रवणेन गमयतेरनन्वयात् । अत्र फलवचनं ब्राह्मणाभिप्रायेण; "षडानुपूर्व्या विप्रस्य" इति **मानवात्**; तं प्रत्येव दानस्य प्रागभिधानात् । न क्षत्रियाभिप्रायेण; तं प्रत्यस्यामुख्यत्वात् । आसुरादिलोकानामकाम्यत्वादवचनम् ॥ ३७ ॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदाः ॥ ३८ ॥ पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः पर इति ॥ ३९ ॥

[1] Sūtra-s 33 to 38 omitted in क, ज, ठ.

कन्यादातॄनाह । पिता जनकः । पितामहः पितृपिता । भ्राता सोदर्यः । तेषु ज्येष्ठः, तदभावेऽन्यः । सकुल्यः सपिण्डः आ सप्तमात् यथासंनिकर्षम् । मातामहः मातुः पिता । स च मातुलमातृसकुल्यानामुपलक्षणम् । माता जननी । चकारात् सजातयः । इतिकारात् एवंविधसंबन्धिनो मातृपितृष्वस्रीयाः । एते पित्रादयः कन्यायाः ससंबन्धिकत्वात् प्रदातारो ज्ञेयाः । तदाह **नारदः**—

> "पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।
> मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥
> माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि तिष्ठति ।
> तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सजातयः ॥"

इति ॥ ३८ ॥

तेषां क्रममाह । [1]एतेषां पित्रादीनां मध्ये पूर्वपूर्वाभावे, परः परो दानाधिकारी प्रकृतिस्थः अविक्षिप्तचित्तश्चेत् । तथात्वेऽधिकारिणापि कृतमकृतमेव । यथा **नारदः**—

> "स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
> तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥"

इति ॥ ३९ ॥

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते[2] तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ ४० ॥
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न[3] विदुष्यति ॥ ४१ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्विंशोऽध्यायः

दातृभिरदाने कथमित्यत आह । ऋतवश्च ऋतवश्च ऋतवश्चेति ऋतवो वर्षाणि । तेषां त्रयम् ऋतुत्रयम्; वर्षत्रयमिति यावत्; षण्णामृतूनामेकवर्षात्मकत्वात् एकशेषेणोपात्तानां त्रित्वान्वयात् । उपास्यैव दातृशासनं प्रतीक्ष्यैव; नान्तरा । ऋतुमती कन्या स्वयमेव स्वसमानजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा वरं कुर्यात्, यतो वर्षत्रयापगमे कन्या आत्मनो दाने प्रभुर्भवति । यथाह **बोधायनः**—

> "त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
> ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥"

[1] एषां—ख. [2] अप्यतीते—ख, ग. [3] च—झ, ठ; तु—ख.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे विवाहप्रकरणं चतुर्विंशम्—ज; वैष्णवे चतुर्विंशोऽध्यायः—क, झ.

इति। सदेति ऋतुदर्शनं विनापि वर्षत्रयमप्रतीक्ष्यैव दात्रभावे स्वयं वरं कुर्यादिति दर्शयति। तदाह **योगी**—"गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्" इति। यत् ऋतुत्रयं रजोदर्शनत्रयमिति; तन्न; **बोधायन**विरोधात्। इदं च ब्राह्मणातिरिक्तविषयम् ॥ ४० ॥

स्वयंवराभावे कथमित्यत आह। या कन्या अनूढैव पितृगृहे रजस्वला भवेत्, सा वृषली। तद्धर्तुः पातकं राजदण्डो वा नास्ति, सजातीया अनुलोमा वा चेत्; "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः" इति **योगि**स्मरणात्। दोषाभाववचनं हरणाभ्यनुज्ञानार्थम्;

"रजस्वला तु या कन्या पितृवेश्मनि तिष्ठति।
पित्रादयो न यच्छन्ति हरेत् तामविशङ्कितः ॥"

इति **ब्राह्मात्**। इदमप्यब्राह्मणविषयम्;

"यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥"

इति ब्राह्मणस्य दोषश्रवणात्। एतेन,

"यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः।
तद्भैक्ष्यभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥"

इति द्विजपदं व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]श्री**रामपण्डितात्मज**[2]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुर्विंशोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

पञ्चविंशोऽध्यायः

अथ स्त्रीणां धर्माः ॥ १ ॥ भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ॥ २ ॥ श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

विवाहानन्तरं स्त्रीधर्मान् पञ्चविंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते। अथ विवाहानन्तरम्; विवाहादेव स्त्रीणां धर्माधिकारात्; "वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः" इति **स्मरणात्**। स्त्रीणाम्; अविशेषेण सर्वासाम्। धर्माः कर्तव्यान्युच्यन्ते इति शेषः ॥ १ ॥

तानाह। भर्तुः व्रतेन भर्तृसंकल्पेन समानव्रतचारिणी समानसंकल्पा भवेत्; भर्तृसंकल्पानुसरणशीला स्यादित्यर्थः; "यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा" इति **स्कान्दात्**; "स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः" इति **योगि**स्मरणाच्च ॥ २ ॥

श्वश्रूश्वशुरौ प्रसिद्धौ। गुरुः ज्येष्ठादिः। देवता सौभाग्यदात्री गौर्यादिः। अतिथिः अध्वनीनः। तेषां पूजनं पादवन्दनादि; "कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा" इति **योगि**स्मरणात्। भर्तरि विशेषमाह **गौतमः**—"स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेके" इति। स्त्रीपुंयोगे जायापतिसमवाये अभिवादतः अभिवादने प्राप्ते अनियममेके मन्यन्ते। एक इति वचनात् गौतममते नियम एव ॥ ३ ॥

[1]सुसंस्कृतोपस्करता ॥ ४ ॥ अमुक्तहस्तता ॥ ५ ॥ सुगुप्त-भाण्डता ॥ ६ ॥

सौष्ठवेन संस्कृता अनुलेपनादिभिः उपस्कराः शूर्पादयो यया, तथात्वम्। तथाच **शङ्खलिखितौ**—"श्वः श्वः पचनभाण्डानामनुलेपनं सुसंसृष्टगृहद्वारोपलेपनमग्निपरिचर्या गृहाङ्गणबलिकर्म पूर्वोत्थानं जघन्यशायित्वं देवपूजोपकरणसंपादनं पाकक्रियाकौशल्यं व्यञ्जनपरिष्कारो भर्तृवचनसंपादनं श्वशुरयोरभिवादनं मान्यमाननं च" इति ॥ ४ ॥

वलयाद्यशून्यहस्तता असद्व्ययपराङ्मुखता च; "व्यये चामुक्तहस्तया" इति **मानवात्** ॥ ५ ॥

[1] सु omitted in ज, झ; सुसंस्कृतगृहता—ठ.

सुतरामन्यापेक्षया अतिशयेन गुप्तानि गोपितानि भाण्डानि गृहोपकरणानि मुसलोलूखलादीनि यया, तथात्वम्। भाण्डसंरक्षणे अतिशयितयत्नवतीत्यर्थः। तथाच **हारीतः**—"पतितानि प्रतिकुर्याद्गुप्तं गोपायेत्" इति ॥ ६ ॥

मूलक्रियास्वनभिरतिः ॥ ७ ॥ मङ्गलाचारतत्परता ॥ ८ ॥

मूलक्रियाः वशीकरणादिकर्माणि; तासु अनभिरतिः अरुचिमतीत्यर्थः। मूलक्रियेत्युपलक्षणम् "परशयनवस्त्राभरणानि मनसापि नाध्यवस्येत्। आ पुनः संस्कारात् एकपात्रमद्यमांसाद्युच्छिष्टनिर्माल्यं चान्यत्र गुरुभर्तृसुतेभ्यः" इति हारीतस्मरणात्; "पानाटनदिवास्वप्नमक्रिया दूषणं स्त्रियाः" इति **बार्हस्पत्याच्च**। आ पुनः संस्कारात्; मार्जनप्रक्षालनादिसंस्कारं यावत्। अक्रिया गृहकार्यानभिरुचिः। **वसिष्ठोऽपि**—"न भर्तारं तद्बन्धून् वा द्विष्यात्" इति ॥ ७ ॥

मङ्गलं हरिद्राकुङ्कुमाञ्जनादि। आचारो वृद्धस्त्रीणां, वस्त्राञ्चलेन दीपनिर्वापणादिः। तत्र तत्परा सादरा, तच्छीलत्वम्। तथा च **स्कान्दे**—

"स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शयेत्।
स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत् स्नाता न शुध्यति ॥
सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित्।
अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥
हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा।
कूर्पासकं च ताम्बूलं मङ्गलाभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूषयेन्न कचित् सती ॥"

इति। **ऋष्यशृङ्गोऽपि,**

"मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च।
हसते बहु भाषेत सा नारी कुलदूषणी।
नित्यं स्नानकृतां वेणीमर्चयेत् पुष्पमालया ॥"

इति। स्नानाय कृतेत्युक्त्या वेणीबन्धनानन्तरं स्नानावगमात् अशिरस्कं स्नानमवगम्यते। तथाच **व्यासः**—

"सधवा सशिरःस्नानं नित्यमेव विवर्जयेत्।
अन्यत्र मलवद्वासस्तीर्थेष्वपि च पर्वसु ॥"

इति। **शङ्खोऽपि**—"नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेत्, नानुत्तरीया, न त्वरितं व्रजेत्, न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितवृद्धवैद्येभ्यः, न नाभिं दर्शयेत्, आगुल्फाद्वासः परिदध्यात्, न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्, न हसेदपावृतं, न भर्तारं तद्बन्धून् वा द्विष्यात्, न गणिकाधूर्ताभिचारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत्; संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यति दुष्यति" इति ॥ ८ ॥

भर्तरि प्रवसितेऽप्रतिकर्मक्रिया ॥ ९ ॥ परगृहेष्वनभिगमनम् ॥ १० ॥ [1]द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानम् ॥ ११ ॥

प्रोषितपतिकां प्रत्याह। भर्तरि पत्यौ प्रवसिते देशान्तरगते, न विद्येते प्रतिकर्म अलंकरणं क्रिया क्रीडादिश्च यस्याः सा तथोक्ता; पतिप्रवासे अलंकरणादिशून्या भवेदित्यर्थः। तदाह **योगीश्वरः**—

"क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम्।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥"

इति। **हारीतोऽपि**—"न प्रोषितेऽलंकुर्यान्न वेणीं मुञ्चेत्" इति। वेणीमोक्षाभावेन केशप्रसाधननिषेधः। तद्वृत्तिमाह **मनुः**—

"विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता।
प्रोषिते [2]त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥"

इति। शिल्पैः; कर्तनादिभिः। **शङ्खलिखितावपि**—"प्रेङ्खाताण्डवविहारचित्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयानविवृतशयनोत्कृष्टवासोभोजनकन्दुकक्रीडाधूपगन्धमाल्यालंकारदन्तधावनाञ्जनादर्शप्रसाधनादीनामस्वतन्त्राणां प्रोषितभर्तृकाणामनारम्भः" इति। प्रेङ्खा दोला। ताण्डवं नृत्यम्। विहारः क्रीडा। एषां चित्रान्तानां दर्शनम्। दर्शननिषेधात् अनुष्ठाननिषेधोऽर्थसिद्धः। विवृतं निष्प्रावरणं शयनम्। प्रसाधनादीनामनारम्भोऽस्वतन्त्राणामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

भर्तरि प्रवसिते परेषां पितृश्वशुरभ्रातृमातुलादिव्यतिरिक्तानां गृहेषु अनभिगमनमभिरुच्या गमनाभावः। परगृहगमननिषेधात् तत्र वासनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव। तथाच **बृहस्पतिः**—

"पित्रा भ्रात्रा सुतैर्न स्त्री वियुक्तान्यगृहे वसेत्।
असत्सङ्गे विशेषेण गर्ह्यतामेति सा ध्रुवम् ॥"

इति। बहुवचनात् रथ्यादिग्रहणम्; "परगृहरथ्यावीथीचत्वरचतुष्पथसमाजप्रव्रजितालयांश्च नाभिगच्छेत् कूपपथसंस्थानं संधिवेलासंचरणं च वर्जयेत्" इति **हारीतस्मरणात्** ॥ १० ॥

[1] द्वारदेशगवाक्षकेषु—ठ.

[2] ह्यविधायैव—ग.

प्रकृतमाह। द्वारदेशो द्वारचत्वरः। गवाक्षो वातायनम्। तत्रानवस्थानमस्थिरता। बहुवचनात् कूपपथग्रहणम्; हारीतवाक्यात्। अवस्थानमुपवेशोपलक्षणम्;

"नोलूखले न मुसले न वर्धन्यां दृषद्यपि।
न यन्त्रके न देहल्यां सती चोपविशेत् क्वचित्॥"

इति स्कान्दात्॥ ११॥

सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता॥ १२॥ बाल्ययौवनवार्धकेष्वपि पितृ-भर्तृपुत्राधीनता॥ १३॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा॥ १४॥

सर्वेषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु स्वातन्त्र्याभावः; भर्त्राद्यनुज्ञापेक्षेत्यर्थः;

"बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कर्म किंचिद् गृहेष्वपि॥"

इति मनुस्मरणात्। किंचित् लौकिकमलौकिकं वेति॥ १२॥

तत्र हेतुः। बाल्यादिषु पित्राद्यधीनतानां यथाक्रममन्वयः। अपिशब्दात् एतेषामभावे ज्ञात्यधीनता। तेषामप्यभावे राजाधीनतेति;

"रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः।
कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः॥"

इति स्मरणात्। भर्ता पोषकः। प्रभुर्नियोक्ता॥ १३॥

मृतभर्तृकां प्रत्याह। पतिमरणानन्तरं यावज्जीवं ब्रह्मचर्यम्। ब्रह्मणि वेदे गृह्यमाणे यत् चीर्यते व्रतं तत् ब्रह्मचर्यम्। तच्च मधुमांसादिवर्जनं ब्रह्मचारिधर्मप्रकरणोक्तमविरुद्धं सर्वम्। यथाह गौतमः—"वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनहर्षगीतनृत्यपरिवादनभयानि" इति। भरद्वाजोऽपि—"यावज्जीवं प्रेतपत्नी [1]उदकस्पर्शनमेकभुक्तमधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणमधुमांसवर्जनं च" इति। प्राह प्रचेताः—

"ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्॥

[1] भक्तं for भुक्तं—घ.

एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्यङ्कशायिनी[1] नारी विधवा पातयेत् पतिम्॥
गन्धद्रव्यस्य संयोगो[2] नैव कार्यस्तया पुनः।
तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः॥
वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत्।
स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः॥"

इति। तर्पणं पुत्राद्यभावे इति प्राञ्चः, तन्न; नित्यवत् श्रवणविरोधात्;

"अपुत्रा पुत्रवत् पत्नी पुत्रवत्यपि भर्तरि।
श्राद्धं तिलोदकं कुर्याज्जलमात्रं तु पुत्रिणी॥"

इति रत्नावलीस्मरणाच्च। स्कान्देऽपि—

"विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते।
शिरसो वपनं तस्याः पक्षे पक्षे विधीयते॥
नैवाङ्गोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित्।
नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि॥
कञ्चुकं न परीदध्यान्न वासो विकृतं वसेत्॥"

इति। विकृतं माञ्जिष्ठादि। तदाहे [3]अग्निनिर्णयमाह हारीतः—"आहिताग्निश्चेत् प्रमीयेत तदा औपासनावक्षणाग्निं परिगृह्य खर्पराग्निभिरनुसवनमिष्ट्वा वसेत् भर्तुः पितुः श्वशुरस्य वा गृहमाश्रित्य" इति। अर्धाधानिनं मृतमाहिताग्निं त्रेताग्निना दग्ध्वा तत्पत्नी औपासनावक्षणस्थमुल्मुकावस्थितमौपसनाग्निं खर्पराग्निभिः "भूमिर्भूम्ना" इति चतसृभिः अनुसवनं त्रिकालमिष्ट्वा परिगृह्य श्वशुरादिगृहे वसेत्। तेन तदाहः। विधुरस्याहिताग्नेरप्येवमेव। तदाह भरद्वाजः—"तयोर्यः पूर्वो म्रियेत यजमानः पत्नी वा तस्याग्निरेतया पितृमेधः संपद्यते। पश्चात् तस्यौपासनेन" इति। तस्य च परिचरणं नित्यं कार्यम्; "स्त्री चैवं भर्तरि प्रमीते" इति भरद्वाजस्मरणात्। परिचरेदित्यनुषज्यते।

अनाहिताग्निपत्नीं प्रत्याह हारीतः—"अनाहिताग्निश्चेदन्यमादध्याज्जनाग्निं वा परिगृह्य" इति। प्रमीयेतेत्यनुषङ्गः। तदा तत्पत्नी स्वगृह्योक्तविधिनान्यमग्निमादध्यात्। जनाग्निं लौकिकाग्निं वा परिगृह्य परिचरेत्। निर्मन्थ्यमिति भरद्वाजः—"औपासनेनानाहिताग्निं दहन्ति; निर्मन्थ्येन पत्नीम्" इति। सर्वाधानिपत्न्यपि त्रेताग्निभिः पतिं दग्ध्वा निर्मन्थ्यं परिचरेदाजीवितमन्ते तेनैव तदाहः; "निर्मन्थ्येन पत्नीम्"

[1] शयनी—ख. [2] संभोगः—ग. [3] अग्नि omitted in ख.

इति **भरद्वाजस्मरणात्**। तदन्वारोहणं वा। [1]ऐच्छिकोऽयं विकल्पः। तं पतिमनुलक्ष्य आरोहणमग्नेः। न तु पश्चात्; चातुवर्ण्याविशेषबाधप्रसङ्गात्; "पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति" इति **स्मरणात्**। अन्वारोहणे महानभ्युदयः; नैमित्तिककाम्यत्वात्; जातेष्टिवत्[2]। तच्चागर्भिणीनामबालापत्यानामाचण्डालं साधारणो धर्मः;

> "[3]बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति।
> रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी॥"

इति **बृहस्पतिस्मरणात्**। **व्यासोऽपि**—

> "दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया।
> न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्॥"

इति। **बृहन्नारदोऽपि**—

> "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा।
> रजस्वला राजसुते नारोहन्ति हुताशनम्॥"

इति। राजसुते इति संबोधनं सगरमातुरिति प्राच्याः। गर्भिण्या अन्वारोहणे गर्भहननप्रत्यवायः; "गर्भिणी गर्भहननप्रत्यवायेन दुष्यति" इति **स्मरणात्**। वाशब्दात् प्रव्रज्या, "प्रव्रज्या वा स्त्रीणां चैके" इति **बोधायनस्मरणात्**। "स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते" इति **याम्यात्** एकीयत्वोपन्यासः॥१४॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते॥ १५॥
पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतं चरेत्।
आयुः सा हरते भर्तुर्नरकं [4]चैव गच्छति॥ १६॥
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते [5]ब्रह्मचारिणः॥ १७॥

इति [6]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चविंशोऽध्यायः

[1] ग omits this sentence.
[2] जातेष्टिवत् omitted in ख.
[3] बालसंबन्धिनी—ख.
[4] प्रतिपद्यते—ठ.
[5] ब्रह्मवादिनः—घ.
[6] वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्त्रीधर्मप्रकरणं पञ्चविंशम्—ज.

ननु सर्वथैवास्वातन्त्र्ये स्त्रियाः कथं पारलौकिककर्मसिद्धिरित्यत आह। यज्ञो महादानादिः। व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि। उपोषितमुपवासः। एतानि पृथक् स्वातन्त्र्येण भर्त्राज्ञामन्तरेण स्त्रीणां सभर्तृकाणां स्वर्गार्थं न विधीयन्ते; तादृशविध्यभावात्। किंतु यत् पतिं मनोवाक्कायकर्मभिः शुश्रूषते नातिक्रामति, तेन भर्त्रनुज्ञापालनपूर्वेणैव स्वर्गलोके महीयते भोगभाग्भवति, न स्वातन्त्र्यानुष्ठितैरेतैः। तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां **मनुमार्कण्डेयावाहतुः**—

> "न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च।
> [1]नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्॥
> नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा।
> निष्फलं तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकम्॥"

इति॥ १५॥

पृथक् व्रतादिनिषेधे हेतुमाह। या जीवद्भर्तृका स्वातन्त्र्येण, उपवासश्च व्रतं च तयोः समाहारः, तत् कुर्यात्, सा भर्तुरायुर्हरते। तदपुण्येन नरकभाग्भवति। अनुज्ञया तु न दोषः; "कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीन्याचरेत्" इति **शङ्खस्मरणात्**; "भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीन्याचरेत् सदा" इति **कात्यायनस्मरणाच्च**॥ १६॥

ननु ब्रह्मचर्यान्वारोहणयोः कथं ब्रह्मचर्यस्य विकल्पः? नैमित्तिकत्वात्; अन्वारोहणे च फलश्रवणेन काम्यतया विषमशिष्टत्वादित्यत आह। या मृतभर्तृका स्त्री साध्वी निषिद्धाचरणरहिता सती ब्रह्मचर्ये विशेषयत्नवती, सा स्वर्गं गच्छति। ननु अपुत्रायाः ब्रह्मचर्यमात्रेण कथं स्वर्ग इत्यत आह। यथा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः अपुत्रा अपि ब्रह्मचर्येणैव स्वर्गभाजः, तथा साप्यपुत्रा स्वर्गभागिति। अयं च दृष्टान्तो **मनुना** स्पष्टीकृतः—

> "अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम्।
> दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम्॥"

इति। ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीत्येव वक्तव्ये यदपुत्रापीत्युक्तं, तत् "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रुत्याकर्णनभ्रान्तचित्ततया अपत्यार्थं न यतितव्यमित्येतदर्थम्। तथाच **मनुः**—

> "अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते।
> सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते॥"

[1] This line omitted in ख.

इति । तस्मात् पुत्रोत्पत्त्या गृहस्थानामेव स्वर्गः; न विधवादीनाम् । ततश्च पुत्रोत्पत्तिनिरपेक्षस्य ब्रह्मचर्यस्यापि स्वर्गसाधनतयां तुल्यफलकत्वात् विकल्पो युक्तः ॥ १७ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज[2]श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पञ्चविंशोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ.

[2] श्री omitted in ग.

षड्विंशोऽध्यायः

सवर्णासु [1]बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया[2] सह धर्मकार्यं कुर्यात् ॥ १ ॥ मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ॥ २ ॥ [3]समानवर्णाया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च ॥ ३ ॥ न त्वेव द्विजः शूद्रया ॥ ४ ॥

स्त्रीधर्मप्रसङ्गेन [4]सवर्णासवर्णस्त्रीधर्मान् षड्विंशेनाह । सवर्णानेकभार्यासमवाये ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी पत्युः ॥ १ ॥ ज्येष्ठापवादमाह । मिश्रणं सवर्णासवर्णासमवायः । तत्र कनिष्ठापि सवर्णैव सहधर्मचारिणी; न ज्येष्ठाप्यसवर्णा । चकारात् सवर्णज्येष्ठात्ययेऽपि सवर्णकनिष्ठाधिकारिणीति ॥ २ ॥ सवर्णापवादमाह । सवर्णाभावे आपदि च सवर्णाप्रतीक्षणे प्रधानबाधप्रसङ्गे चानन्तरैव । विप्रस्य क्षत्रियैव; क्षत्रियस्य वैश्यैव । नैकान्तरा व्यन्तरा वा ॥ ३ ॥ विप्रस्यैकान्तराभ्यनुज्ञयाह । द्विजस्य विप्रादेः शूद्रा सहधर्मचारिणी नैव । विप्रस्यानन्तरानियमेनैव शूद्राप्रतिषेधात् पृथक् निषेधो वैश्याभ्यनुज्ञार्थोऽवगम्यते । स चायमापत्कल्पः । तेन चापद्यनन्तराभावे एकान्तरापि विप्रस्येति सिध्यति ॥ ४ ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न कचिद्भवेत्[5] ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
[6]हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ ६ ॥
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ७ ॥

इति [7]श्रीविष्णुस्मृतौ षड्विंशोऽध्यायः

[1] बहुषु भार्यासु—ठ.

[2] ज्येष्ठयैव—ठ.

[3] समानवर्णाभावे—ठ.

[4] सवर्णास्त्री—ख.

[5] भवेत् कचित्—ख, ग, घ, ठ.

[6] हीनजातिस्त्रियम्—ख.

[7] वैष्णवे धर्मशास्त्रे धर्मनिर्णयप्रकरणं षड्विंशम्—ज, ठ.

तर्हि किमर्थं शूद्रापरिणयनं द्विजस्येत्यत आह। द्विजस्य त्रैवर्णिकस्य भार्या शूद्रा क्वचित् आपदि अनापदि च धर्मार्थं न भवति। किंतु रागातिशये रत्यर्थम्। एवकारः पुत्रार्थताप्रतिषेधार्थः; "तत्रात्मा जायते स्वयम्" इति **स्मरणात्**। सहाधिकारिकधर्मस्य पूर्वेणैव निषेधात् पुनर्वचनमाश्रमधर्मनिषेधार्थम्॥५॥

पुत्रार्थं तदुद्वाहे फलमाह। हीनजातिं शूद्रां स्त्रियं मोहात् उक्तदोषाज्ञानात् उद्वहन्तो द्विजाः ससंतानानि सान्वयानि कुलान्येव आशु पुरुषसंख्यामनपेक्ष्यैव शूद्रत्वं प्रापयन्ति॥६॥

धर्मनिषेधे धर्मशब्दार्थमाह। यस्य द्विजातेः तत्प्रधानानि; सैव शूद्रा प्रधानं सर्वोपकरणसंपादिका येषां तानि, तथाविधानि दैवपित्र्यातिथेयानि। दैवं देवपूजादि; पित्र्यं श्राद्धादि; आतिथेयम् अतिथिसत्कारादि। तस्य पितृदेवाः, बहुवचनादतिथयश्च तदुपक्लृप्तं नैवेद्यपिण्डभोजनादि नाश्नन्तीति कर्मासिद्धिः। तत्कर्मापूर्वानिष्पत्त्या च स्वर्गमप्यसौ न गच्छतीति फलासिद्धिश्च॥७॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]श्री**रामपण्डिता**त्मज[2]श्री**नन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षड्विंशोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

सप्तविंशोऽध्यायः

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म॥१॥ स्पन्दनात् पुरा[1] पुंसवनम्॥२॥

एवं विवाहं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं चाभिधाय इदानीं तदनन्तरभाविनो गर्भाधानादिसंस्कारानाह। गर्भः ऋतुः; "बीजगर्भसमुद्भवम्" इति **योगिस्मरणात्**। तस्य स्पष्टतां प्रादुर्भावं ज्ञात्वा निषेकः गर्भाधानाख्यं कर्म कार्यमिति सर्वत्र संबन्धः। इदं च क्षेत्रसंस्कारत्वात् सकृत् कार्यम्; "अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे" इति **परिशिष्टात्**। यद्यपि "निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः" "निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः" "यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः" इत्यादिभिः **योगिमनुगौतमादि**-वाक्यैः गर्भाधानस्य [2]गर्भसंस्कारत्वमवगम्यते, तथापि

"जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेतु तद्रसम्।
उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम्॥
उपगच्छेद्द्वधूमेवं गर्भस्य स्थिरता भवेत्।
विष्णुर्योनिं जपेत् सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती॥"

इत्यादि**शौनका**दिवाक्येषु द्वितीयानिर्दिष्टत्वेन वध्वादिसंस्कारत्वमेवोचितम्; अन्यथा प्रतिगर्भमावृत्त्यापत्तेः। यत्तु आधानेनाग्नेरिव गर्भस्य संस्कार इति, तन्न; प्रागाधानात् गर्भस्यैवासिद्ध्या [3]संस्कारासंभवेन दृष्टान्तवैषम्यात्; **मन्वादि**वाक्यानां तु संस्कृतक्षेत्रोत्पत्तिकताभिप्रायेणाप्युपपत्तेः; "गर्भाधानस्याकरणात् तस्यां जातस्तु दुष्यति" [4]इत्यसंस्कृतोत्पन्नस्य दुष्टत्व**स्मरणा**दित्यलम्॥१॥

स्पन्दनं गर्भस्य चलनम्। तत् चतुर्थे मासि भवति; "तस्माच्चलनादावभिप्रायं करोति" इति **शारीरकात्**। तस्मात् पुरा प्रागेव द्वितीये तृतीये वा मासि व्यक्ते गर्भे; "द्वितीये वा मासि पुंसवनं भवेत्" इति **जातूकर्ण्य**स्मरणात्। पुंसवनं गर्भस्य पुंरूपतापादकं कर्म। इदं च प्रतिगर्भमावर्तनीयम्; गर्भसंस्कार-त्वात्; "तस्मात् पुंसवसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्तते" इति **शौनक**स्मरणात्। एतेन पुंसवनस्य क्षेत्रसंस्कारतया

[1] पुरा omitted in ज, ठ.

[2] गर्भ omitted in ग.

[3] संस्काराभावे तद्दृष्टान्त—ख.

[4] From here the reading of the line corrupt in ख.

सकृत्करणं मन्यमानो **विज्ञानेश्वरोऽपि** परास्तः । यत्तु "अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् प्रथमगर्भे" इति **पारस्करवचनं** तद्व्याख्याधारत्वेन प्रतीयते, तत्रापि पुंसवनवदित्यतिदेशो न सकृत्करणप्रापणार्थः ; पुंसवन-सूत्र एव तदनभिधानात् । किंतु पुंसवनीयपुंनक्षत्ररूपकालातिदेशार्थ इति [1]तद्भाष्यीयव्याख्यानादित्यलं वृद्धमर्मोद्भेदनेन ॥ २ ॥

षष्ठेऽष्टमे [2]वा मासि सीमन्तोन्नयनम् ॥ ३ ॥ जाते च [3]दारके जातकर्म ॥ ४ ॥ आशौचव्यपगमे[4] नामधेयम् ॥ ५ ॥

गर्भग्रहणमासात् षष्ठे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्त उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत् । यथाकुलधर्मं विकल्पः । अस्य च क्षेत्रसंस्कारत्वमेके मन्यन्ते ;

"सकृत् संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥"

इति **हारीत**स्मरणात् । गर्भसंस्कारत्वमपरे ;

"सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
गर्भस्यैव तु संस्कारो [5]गर्भे गर्भे प्रयोजयेत् ॥"

इति **विष्णु**स्मरणात् ॥ ३ ॥ दारके कुमारे जाते गर्भकोशान्निर्गते सति जातकर्म मधुसर्पिर्हिरण्यनिकषाणां हिरण्येन प्राशनम् ॥ ४ ॥ विप्रादीनां स्वस्वाशौचव्यपगमोत्तरदिने नामधेयं नामकरणम् ; "जननात् दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम्" इति **परिशिष्टात्** । दशरात्रस्त्वाशौचोपलक्षणम् । **नारदस्तु** आशौचान्तं क्षत्रियादित्रयविषयमेवाह—

"जन्मनो दशमे वापि द्वादशे वापि तत्पुनः ।
विप्राणां नामकर्म स्यादाशौचान्ते तु शेषयोः ॥
शूद्राणामपि चैवं स्यात् सतां नामासतामपि ॥"

इति ॥ ५ ॥

[6]मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥ बलवत्[7] क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥ धनोपेतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥ जुगुप्सितं शूद्रस्य ॥ ९ ॥

[1] तद्भाष्योपव्याख्यानात्—ग.
[2] वा मासि omitted in च, घ.
[3] कुमारे—च, घ.
[4] व्यपगमने—क.
[5] तस्माद्गर्भे—घ, च.
[6] माङ्गल्यं—घ, च.
[7] बलोपेतं—ज.

नाम्नि विशेषमाह । मङ्गलाय साधु मङ्गल्यम् । मङ्गलं नाम [1]उदर्कशुभसूचकं वस्तु । तदभिधानमेव शब्दस्य तत्त्वम् । तादृशं ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम् ; यथा लक्ष्मीधर इत्यादि । मङ्गल्यग्रहणात् पालवर्मादि-व्युदासः ॥ ६ ॥ बलवत् ; बलपर्यायशब्दार्थाभिधायकमिति यावत् । तादृशं क्षत्रियस्य ; यथा युधिष्ठिर इत्यादि ॥ ७ ॥ धनपर्यायशब्दार्थोपेतं वैश्यस्य ; यथा अर्थपतिरिति ॥ ८ ॥ जुगुप्सितं गर्होपेतं शूद्रस्य ; यथा लोकदास इति । यद्वा मङ्गलं सुखादिपर्यायः शर्मादिशब्दः । तस्मै साधु ; उपपदीभूतमिति यावत् । तादृशं बिष्णुशर्मेति ब्राह्मणस्य । बलं बलसाधनं वर्मादि । तद्वत् क्षत्रियस्य, भीमवर्मेति । धनं गुप्तं, तदुपेतं तच्छब्दवत् वैश्यस्य, देवगुप्त इति । जुगुप्सितं निन्दित दासत्वादि । तत् शूद्रस्य, धर्मदास इति । मङ्गलादिपर्यायाणामानन्त्येऽपि **मानवो** नियमो यथा—

"शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं वैश्यजातेस्तु दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥"

इति । ब्राह्मणादिपदेषु पुंस्त्वस्योद्देश्यगतत्वादविवक्षा । तेन तत्स्त्रीणामपि तन्नियमः । तथा च **आश्वलायनः**— "तत्तत्स्त्रीणां तथा तथा" इति । तथेति शर्माद्यन्तम् । तस्य च स्त्रीत्वेऽपि "मनः" इति नान्तलक्षणस्य ङीपः प्रतिषेधात् 'गार्गीशर्मा' इत्यादिः पुंवत्प्रयोगः । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डावन्तत्वे तु आबन्तवत् 'गार्गीशर्मम्' इत्यादिरिति विशेषः । विशेषान्तरं चाह स एव—"युग्मानि त्वेव पुंसाम् ; अयुजानि स्त्रीणाम्" इति । युग्माक्षराणि पुंसाम् । अयुग्माक्षराणि स्त्रीणामित्यर्थः ; यथा सुभद्रा, सावित्रीत्यादि । ब्राह्मणादिग्रहणमन्येषामनियमाय ;

"देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ।
सर्वापणानां [2]पृष्ठ्यानां [3]चिह्नानां योषितां नृणाम् ॥
काव्यादीनां कवीनां च पश्वादीनां विशेषतः ।
गजप्रासादयज्ञानां नामकर्म यथोचितम् ॥"

इति **स्कान्दात्** ॥ ९ ॥

चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् ॥ १० ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनम् ॥ ११ ॥ तृतीयेऽब्दे चूडाकरणम् ॥ १२ ॥

सूत्रद्वयमिदं साकाङ्क्षमन्यतः पूरिताकाङ्क्षम् । ततश्च जन्मतः चतुर्थे मासि गर्भागारात् शिशुं बहिःकृत्य चन्द्रदर्शनं कारयेत् । तृतीये मासि बहिःकृत्य आदित्यदर्शनं कारयेदिति । यथाह **यमः**—

[1] शुद्धिसूचकं—ग.
[2] पृष्ण्यानां—ख, ग ; पृष्ट्यानां—घ, च.
[3] चिह्नान्तां—ग.

"ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥"

इति ॥ १० ॥

जन्मतः षष्ठे मासि [1]अन्नप्राशनं कार्यम् । तदभावेऽष्टमादौ ;

"जन्मतो मासि षष्ठे स्यात् सौरेणोत्तममन्नदम् ।
तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥
द्वादशे वापि कुर्वन्ति प्रथमान्नाशनं द्विजाः ।
संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥"

इति **नारद**स्मरणात् । नवम इति कन्याभिप्रायेण ; "नरस्यान्नाशने युग्मं स्त्रीणां चान्नाशनेऽयुगम्" इति **गर्ग**स्मरणात् ॥ ११ ॥

गर्भतो जन्मतो वा तृतीयेऽब्दे चूडाकरणं शिखाधारणम् ; "तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा शिखाकृतिः" इति **बृहस्पति**स्मरणात् । तृतीय इति कुलधर्मागतकालोपलक्षणम् ;

"आद्येऽब्दे कुर्वते केचित् पञ्चमेऽब्दे तृतीयके ।
उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः ॥

इति **स्मरणात्** ॥ १२ ॥

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ॥ १३ ॥ [2]तासां समन्त्रको विवाहः ॥ १४ ॥

एता एव जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां कन्यकानाममन्त्रकाः मन्त्ररहिताः कार्याः । यद्यपि एतच्छब्देन प्रक्रान्तानां गर्भाधानादीनामपि परामर्शः संभवति, तथापि तदानीं गर्भस्य स्त्रीत्वानिश्चयात् "अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति" इति न्यायेन नामन्त्रत्वम् । अस्तु तर्हि गर्भसंस्काराणां समन्त्रत्वम् ; क्षेत्रसंस्काराणां तु कथं स्यात् ? विवाहमात्रे समन्त्रत्वाभ्यनुज्ञानादिति चेत्—मैवम् ; विवाहार्वाचीनास्वमन्त्रत्वविधानेनोत्तरत्र मन्त्रप्राप्त्या विवाहस्योपलक्षणत्वात् । अन्यथा अन्त्यसंस्कारस्यापि अमन्त्रत्वापत्तेः । एतदेव स्पष्टयितुमेवकारः । कुमारीणामिति वक्तव्ये स्त्रीग्रहणं स्त्रीनपुंसके संस्काराभावबोधनाय ; "न मत्तोन्मत्तमूकषण्ढकुब्जवामनान्ध-बधिरान् संस्कुर्यात्" इति **शङ्खेन** षण्ढसामान्याभिधानात् ॥ १३ ॥ समन्त्रत्वे विधिमाह । तासां स्त्रीणां विवाहमारभ्य संस्कारः समन्त्रकः ॥ १४ ॥

[1] अन्नस्य प्राशनं—ग.
[2] तासां च—ज.

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ॥ १५ ॥ गर्भैकादशे राज्ञः ॥ १६ ॥ [1]गर्भद्वादशे विशः ॥ १७ ॥

गर्भधारणमारभ्याष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं गायत्रीसंबन्धः ; "सावित्र्याः प्रापणमुपनयनम्" इति **कात्यायन**स्मरणात् । गर्भाष्टमं जन्माष्टमोपलक्षणम् ; "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे" इति **स्मरणात्** ॥ १५ ॥ राज्ञः क्षत्रियस्य गर्भैकादशे एकादशे वा ॥ १६ ॥ विशो वैश्यस्य गर्भद्वादशे द्वादशे वा उपनयनमित्युभयत्रा-नुषज्यते ; "राज्ञामेकादशे सैके विशाम्" इति **स्मरणात्** । नित्योऽयं कालः । काम्यमाह **आपस्तम्बः**— "अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्" इति । अयं च त्रैवर्णिकसाधरणः ; अविशेषात् । ब्राह्मणादीन् प्रति तु सप्तमादीनां नित्यकाम्यत्वम् ; संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रागप्यष्टमात् काम्यकालमाह **मनुः**—

"ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥"

इति ॥ १७ ॥

तेषां मुञ्जज्याबल्बजमय्यो मौञ्ज्यः ॥ १८ ॥ कार्पासशाणा-विकान्युपवीतानि वासांसि च ॥ १९ ॥

तेषां ब्राह्मणादीनाम् । मुञ्जः इषीकात्वक् । ज्या मूर्वा । बल्बजो दीर्घस्तृणजातिः । तन्मय्यः तन्निर्मिताः मौञ्ज्यो मेखलाः क्रमेण । ज्याशब्देन धनुषोऽपनीय ग्रहणं गम्यते । बल्बजः शाणसूत्राविलोमोपलक्षणम् ; "शाणतान्तवी" "सौत्र्यो मेखलाः" "आवी वैश्यस्य" इति **मनुगौतमाश्वलायन**स्मरणात् । मेखला इति वक्तव्ये मौञ्जीग्रहणं ज्याद्यभावे सर्वेषां मुञ्जप्राप्त्यर्थम् ; "सर्वेषां वा मौञ्जी" इति **शङ्ख**स्मरणात् ॥ १८ ॥

कार्पासं तूलम् । शणः शणत्वक् । अविः तल्लोम । तैर्निर्मिते वस्त्रोपवीते तेषां क्रमेण । चकारादन्या-न्यप्याह **मनुः**—"वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" इति । **वसिष्ठोऽपि**—"कार्पासं ब्राह्मणस्य क्षौमं क्षत्रियस्य कौशेयं वैश्यस्य" इति । "कार्पासं वा सर्वेषाम्" इति **गौतमः** । उपवीतेऽप्येतत् समानम् ; "कार्पासं चोपवीतं सर्वेषाम्" इति **पैठीनसि**स्मरणात् ॥ १९ ॥

मार्गवैयाघ्रबास्तानि चर्माणि ॥ २० ॥ पालाशखादिरौदुम्बरा दण्डाः ॥ २१ ॥

[1] गर्भात्—घ, च.

मृगः कृष्णः। व्याघ्रो द्वीपी। बस्तः छागः। तेषां चर्माणि क्रमेण। **मनुः** क्षत्रियस्य रौरवमाह। "गव्यं बस्ताजिनं वा वैश्यस्य" इति **वसिष्ठः**। "सर्वेषां वा गव्यम्" इति **पारस्करः**। वस्त्राजिनयोः परिधानोत्तरीयत्वेन विनियोगः;

"तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम्।
यथोक्तमजिनं वापि कल्पयेदवगुण्ठनम्॥"

इति **शौनक**स्मरणात्॥ २०॥ पलाशः किंशुकः। खदिरो गायत्री। उदुम्बरो जन्तुफलः। तत्प्रभवा दण्डाः क्रमेण। **मनुस्तु** बिल्ववटपैल्वानप्याह। **शौनकस्तु** "औदुम्बरः क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य" इत्याह॥ २१॥

[1]केशान्तललाटनासादेशतुल्याः॥ २२॥ सर्वे एव वा॥ २३॥

अकुटिलाः सत्वचश्च॥ २४॥ [2]भवदाद्यं भवन्मध्यं [3]भवदन्तं च भैक्ष्यचरणम्॥ २५॥

केशान्तदेशः निष्केशतोपलक्षितः ललाटान्तः। ललाटदेशः भ्रूमध्यम्। नासादेशः नासाग्रम्। तत्तुल्याः तत्पर्यन्ताः भूतलमारभ्य क्रमेण॥ २२॥ सर्वेषां सर्वे एव वा दण्डा भवन्ति उक्ता अनुक्ताश्च। "सर्वे वा सर्वेषाम्" इति **शौनकः**। "एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषां यज्ञियाः स्मृताः" इति **यमः**। "वार्क्षो वा दण्ड इत्यवर्णसंयोगेन" इति **पारस्करः**॥ २३॥ सर्वेऽपि ते अकुटिलाः अवक्राः सत्वचः अनिष्कुषिताः। चकारः कीटकोटरादिव्यावृत्त्यर्थः। "अव्रणानग्निदूषिताः" इति **मनुः**। "अपीडिता यूपवक्त्राः सशल्काः" इति **गौतमः**॥ २४॥ आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दो भैक्ष्यचरणे क्रमेण योज्यः॥ २५॥

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य [4]सावित्री नातिवर्तते।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः॥ २६॥
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः॥ २७॥

उपनयनकालावधिमाह। षोडशद्वाविंशचतुर्विंशानि वर्षाण्यभिव्याप्य ब्रह्मक्षत्रविशां यथाक्रममुपनयनकालो नात्येति। आङयमभिविधौ, न मर्यादायाम्;

"औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः।
द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य चतुर्विंशतिमः परः॥"

[1] केशान्तललाटान्तांसदेश—ठ.
[2] भवदादिमध्यान्तं भैक्ष्य—ज, ठ.
[3] तदन्तं च—ग, ञ.
[4] गायत्री—ज.

इति **व्यास**स्मरणात्। षोडशादिसंख्या गर्भतो जन्मतश्च;

"सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च।
सशिखं वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥"

इति **यम**स्मरणात्। सावित्रीग्रहणं गायत्र्यादित्रितयप्राप्त्यर्थम्; "गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत। त्रिष्टुभा राजन्यम्। जगत्या वैश्यम्। सर्वेषां वा गायत्री" इति **कात्यायन**स्मरणात्। ताश्चाह **शातातपः**—"तत्सवितुर्वरेण्यमिति गायत्री ब्राह्मणस्य। देवसवितरिति त्रिष्टुप् राजन्यस्य। विश्वा रूपाणीति जगती वैश्यस्य" इति॥२६॥

[1]अवध्यतिक्रम आह। अतः गर्भात् जन्मतो वा षोडशद्वाविंशचतुर्विंशवर्षादूर्ध्वं त्रयोऽप्येते ब्रह्मक्षत्रविशः यथाकालमपि मध्ये असंस्कृताः सावित्रीतः पतिताः उपनयनायोग्याः आर्याणां त्रैवर्णिकानां विगर्हिताः निन्द्याः; व्यवहारायोग्या इति यावत्; व्रात्यसंज्ञा भवन्ति॥ २७॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥ २८॥
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्[2]॥ २९॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तविंशोऽध्यायः

उपनयनधर्मातिदेशमाह। यानि ब्राह्मणादीनां चर्मयज्ञोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयने अभिहितानि, तान्येव तेषां व्रतेषु महानाम्न्यादिषु भवन्ति; तेषामपि वेदाध्ययनाङ्गोपनयनवत् महानाम्न्यध्ययनाङ्गोपनयनत्वात्॥ २८॥

मेखलादिधारणस्य नित्यतां द्योतयति। मेखलाजिनदण्डोपवीतकमण्डलून् विनष्टान् अप्सु प्रास्य ब्रह्मचारी मन्त्रपूर्वकमन्यान् गृह्णीयात्; ब्रह्मचर्याङ्गत्वात् तद्धारणस्य। प्रतिपत्तिविधानादेवानुक्तस्यापि कमण्डलोः पूर्वग्रहणमवगम्यते। यथाह **आश्वलायनः**—"अच्छिन्नान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून्" इति॥ २९॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डितात्मज**[5]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्तविंशोऽध्यायः

[1] अवधि omitted in ग.
[2] मन्त्रतः—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे संस्कारप्रकरणं सप्तविंशम्—ज, ठ.
[4] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

अष्टाविंशोऽध्यायः

अथ [1]ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः ॥ १ ॥ संध्याद्वयोपासनम् ॥ २ ॥ पूर्वां संध्यां जपेत् तिष्ठन् पश्चिमामासीनः ॥ ३ ॥

[2]अष्टाविंशेन ब्रह्मचारिधर्मानाह । अथ उपनयनानन्तरं ब्रह्मचारिणां त्रैवर्णिकानां गुरोः अध्यापकस्य कुले अध्याप्यवर्गे वासः स्थितिः अध्ययनार्था विधीयते । गुरुरत्राध्यापकः ;

" अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ "

इति **स्मरणात्** । न पितैव ; तत्राध्ययनाभावे दृष्टहानिः, अदृष्टार्थता च वासस्य स्यात् ; " गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थम् " इति गुरुकुलवासस्य दृष्टार्थत्वात् । एवं चाचार्यकुलवासस्मरणमप्यध्यापकत्वोपाधिना संगच्छते । यदा तु पितैवाध्यापयति तदाप्यध्यापकत्वमेव गुरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, न पितृत्वम् । कुलं च शिष्यसमूहः ; " शौनकस्य कुलपतेः " इत्यादिदर्शनात् । तथाच **स्मर्यते**—

" शिष्याणां दशसाहस्रीं योऽध्यापयति नित्यशः ।
संभावयति चान्नाद्यैरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ "

इति ॥ १ ॥

संधिः अहोरात्रयोरुपक्रमावसाने । तत्र विहिता क्रिया संध्या । तयोः द्वयम् ; सायंप्रातःकालभेदात् । तस्योपासनमनुष्ठानं ब्रह्मचारी कुर्यादिति विधीयते । यद्यपि " अहरहः संध्यामुपासीत " इत्याश्रमविशेषानादरेण तद्विहितं, तथापि आद्योपक्रमस्योपनयनानन्तर्यसूचनाय ब्रह्मचारिप्रकरणेऽस्यारम्भः, " उपायनादिमारभ्य सायं प्रातश्च कालयोः " इति **प्रजापतिस्मरणात्** । द्वयपदात् तृतीया नावश्यकीति गम्यते, " उभे संध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैः स्वगृहेष्वपि " इति **अत्रिस्मरणात्** ॥ २ ॥

पूर्वां सूर्योदयकालीनां संध्याम् । मुहूर्तद्वयं कालः प्रागुदयात् ;

" संध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः ।
क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात् तदर्धं स्याद्विशोऽप्युत ॥

[1] ब्रह्मचारिणः—ज ; ब्रह्मचारिणो गुरुकुले निवासः—झ. [2] This sentence corrupt in ख, ग.

अर्धास्तमयवेलादि सायं नक्षत्रदर्शनात् ।
विप्रादीनां त्रयाणां तु सामान्यमिति केचन ॥ "

इति **अत्रिस्मरणात्** । तामभिव्याप्य ; द्वितीययात्यन्तसंयोगात् तिष्ठन् स्थित एव । पश्चिमाम् ; सूर्यास्तमयकालीनामासीन एव गायत्रीं जपेत् ; यावत्सूर्यनक्षत्रदर्शनम् ;

" जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयात् ।
संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात् ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३ ॥

[1]कालद्वयमभिषेकाग्निकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ अप्सु दण्डवन्मज्जनम्[2] ॥ ५ ॥

कालद्वयम् ; सायं प्रातश्च । अभितः सेकोऽभिषेकः ; परिसमूहनपर्युक्षणे ; न स्नानम् ; तत्पूर्वकमग्नौ कर्म समित्प्रक्षेपः ; तत्करणम् ;

" अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदिष्यते ।
पर्यूहनोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मणः ॥ "

इति **यमस्मरणात्** । कालद्वयासंभवे सायमेवेति **आपस्तम्बः**—" सायमेवाग्निपूजेत्येके " इति ॥ ४ ॥

अप्सु जलाशये दण्डवत् स्नानीयमन्त्रवर्जमेव मज्जनमाप्लवः । अप्सु इत्यनेनोद्धृतोदकनिषेधः ; " आजीवस्नानाभ्यञ्जनवर्जम् " इति **वसिष्ठस्मरणात्** । आजीवम् ; उद्धृतोदकम् । मज्जनमित्यनेनाङ्गघर्षणादिनिषेधः ; " नाप्सु श्लाघमानः[3] स्नायात् " इति **आपस्तम्बीयात्** । गोदानाद्येव स्नानमित्येके ; " एके गोदानादि " इति **गौतमस्मणात्** । नित्यस्नानस्यायं प्रतिषेधः, न नैमित्तिकस्य ; प्रकरणात् । तच्चैकवारमेव ; " सकृत्तु ब्रह्मचारिणः " इति **कात्यायनीयात्** । त्रिषवणं त्वाचार्याज्ञयैव ; " तदाज्ञया त्रिषवणं स्नायीत च सदा शुचिः " इति **आश्वलायनस्मरणात्** । नैष्ठिकानां तु नित्यं त्रिषवणम् ; " त्रिरह्नोऽभ्युपेयादपः " इति **वसिष्ठस्मरणात्** ॥ ५ ॥

आहूताध्ययनम् ॥ ६ ॥ गुरोः प्रियहिताचरणम् ॥ ७ ॥ मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् ॥ ८ ॥ गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्ष्यचरणम् ॥ ९ ॥ गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्याभ्यवहरणम् ॥ १० ॥

[1] कालद्वयमभिषेकः अग्निकर्म च—ज, ठ. [2] स्नानम्—घ. [3] श्लाघायमानः—ख.

गुरुणाहूतेनाध्ययनं कार्यम्। यत्तु "चोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा। कुर्यादध्ययने योगम्" इति **मानवम्**, तत् गुणाधिकाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ गुरोः पूर्वोक्तस्य, प्रियमनुकूलं, हितमायत्यामुपकारकम्; तयोराचरणं यावज्जीवं कुर्यात्; "हितं चास्याचरेन्नित्यम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ७ ॥ मेखलादीनि पूर्वोक्तानि। तेषां धारणम्। **यमः**—

"दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥"

इति। वेदः; दर्भमुष्टिः ॥ ८ ॥ गुरोः कुलं स्वस्य च ज्ञातिबन्धुकुलानि वर्जयित्वा गुणवत्सु वेदयज्ञादिसंपन्नेषु भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, तदर्थं चरणमटनम्। यथाह **मनुः**—

"गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अभावे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥"

इति। वेदादियोगस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणासंभवे क्षत्रियादौ ज्ञेयम्; "ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये" इति **योगिस्मरणात्**। यत्तु "सार्ववर्णं चरेद्भैक्ष्यम्" इति, तत् त्रैवर्णिकाभिप्रायम्। तत्राप्यलाभे "चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यम्" इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ निवेदितस्य गुरुणानुज्ञातस्य भैक्ष्यस्याभ्यवहरणं भोजनम्। **गौतमः**—"निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत। असंनिधौ गुरोस्तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः" इति। **योगीश्वरोऽपि**—"आपोऽशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्" इति। सत्कारमाह **हारीतः**—"भैक्षमवेक्षितमवोक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितममृतं प्राहुर्लौहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीत" इति। लोहग्रहणात् कांस्यनिषेधः;

"ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च[1] भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥"

इति [2]**प्रचेतःस्मरणात्**। तच्च सायं प्रातः; "सायं प्रातर्भुञ्जीत" इति **गौतमीयात्**। तच्च भिक्षाचरणपूर्वम्; "सायं प्रातर्भिक्षेत" इति **शौनकीयात्**। नास्य ग्रासनियमः; "अमितं ब्रह्मचारिणः" इति **वासिष्ठात्** ॥ १० ॥

[3]श्राद्धकृतलवणशुक्तपर्युषितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाञ्जनोच्छिष्टप्राणिहिंसाश्लीलपरिवर्जनम् ॥ ११ ॥

[1] पात्रेषु—ग. [2] प्रचेतसः—घ. [3] शुक्ल for शुक्त—ख; प्राण for प्राणि—ज.

श्राद्धं पित्रादेः;

"असमासन्नतरयापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः।
श्राद्धादि मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ॥"

इति **ब्राह्मात्**। बहुवचनमाचार्यादिग्रहणाय। इदमधिकार्यन्तरसद्भावे। तदभावे तु न निषेधः;

"निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः।
तदशौचं पुनश्चीर्त्वा कुर्यात् तत्पितृवत् क्रियाम् ॥"

इत्युक्तानन्तरवाक्यात्। एतेन,

"पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियो वा ब्रह्मचारिणः।
क्षयाहं समतिक्रम्य चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥"

इत्यादीनि **प्रचेतः**प्रभृतिवाक्यानि व्याख्यातानि। न तु श्राद्धभोजनम्; तस्य त्रैवर्णिकसाधारण्याभावात् "ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्" इति ब्राह्मणस्याभ्यनुज्ञानाच्च। कृतलवणं कृत्रिमलवणम्। [1]शुक्तं निष्ठुरभाषणम्[2]; "[3]शुक्ता वाचः" इति **गौतमीयात्**। न तु कालेनाम्लीभूतम्; पर्युषितनिषेधेनैव तन्निषेधात्। पर्युषितं रात्र्यन्तरितम्। नृत्यं नाट्यम्। गीतं गानम्। स्त्री स्पर्शालापादौ; "स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्" इति **गौतमीयात्**। मधु क्षौद्रम्। मांसं भक्ष्यमपि। अञ्जनं कज्जलादिना अक्ष्णोः। उच्छिष्टम् अगुरोः। प्राणिहिंसा प्राणिपीडा; न प्राणवियोगः; तस्य "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यनेनैव निषेधात्। अश्लीलम् असभ्यम्। एतेषां परिवर्जनम्। **गौतमोऽपि**—"वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि[4]" इति ॥ ११ ॥

अधः शय्या ॥ १२ ॥ गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम् ॥ १३ ॥
कृतसंध्योपासनश्च गुर्वभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अधः शय्या; भूमौ शयनम्। अधोविधानात् खट्वानिषेधः ॥ १२ ॥ गुरोः शयनोत्थानात् पूर्वमुत्थानं शयनात्; गुरुसंवेशनादनन्तरं च संवेशनम् ॥ १३ ॥ कृतं संध्याया उपासनं येन; विहितयोः संध्यावन्दनाग्निकार्ययोरनुष्ठानं येन स तथोक्तः। गुरूणां मातापित्रादीनां वक्ष्यमाणानाम् अभिवादनं कुर्यात्। अभिवादनं नाम गुरोः स्वाभिमुख्येनाशीर्वचनानुकूलीकरणम्। तच्च नमस्कारविशेषेण। नमस्कारश्च पूज्यताप्रयुक्तः क्रियाविशेषः। अत एव **शातातपः**[5]—

[1] शुक्लं—ख, ग. [2] वाक्यम्—ख, ग. [3] शुक्लाः—ख. [4] परिवादनभयानि—ग. [5] अपि added in ख.

"अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥"

इति भेदेन व्याजहार ॥ १४ ॥

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत् ॥ १५ ॥ दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण ॥ १६ ॥ स्वं च नामास्याभिवादनान्ते भोःशब्दान्तं निवेदयेत् ॥ १७ ॥

अभिवादनप्रकारमाह । व्यत्यस्तौ स्वस्तिकीकृतौ करौ येन स तथा, उक्तस्य गुरोः पादावुपस्पृशेत् । गुरुप्रक्रमेऽपि तस्येति वचनमन्यनिरासाय; तस्य पादत उपरिष्टात् आजानूपसंग्रहणम् । यथाह **बोधायनः**— "श्रोत्रे संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्यामन्योपसंग्रहणम्" इति ॥ १५ ॥ व्यत्यासे कारणमाह । दक्षिणं पादं [1]दक्षिणेन पाणिना सव्यं सव्येनोपस्पृशेत् । तच्च करव्यत्यासे भवति ॥ १६ ॥ तद्वाक्ये नियममाह । 'अभिवादये' इति शब्दान्ते 'भोः' इति शब्दः अन्ते यस्य तादृशं स्वं च नाम निवेदयेत् । तथाच 'अभिवादये विष्णुशर्माहं भोः' इत्येषा वचनव्यक्तिर्भवति; "असावहमिति ब्रुवन्" इति **योगिस्मरणात्** अस्मच्छब्दः । अन्ये गोत्रप्रवरानपि कीर्तयन्ति;

"स्वगोत्रनामशर्माहं भो इत्यन्तेऽभिवादये ।
इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रः स्यादभिवादने ॥"

इति **भरद्वाजस्मरणात्** । तत्र च 'अमुकप्रवरान्वितोऽमुकगोत्रो विष्णुशर्माहं भोः' इत्यन्ते 'अभिवादये' इति वाक्यम् । गोत्रपरिचायकत्वात् प्रवरावश्यंभावः । तच्चोत्थाय कार्यम्; "सर्वत्र प्रत्युत्थायाभिवादनम्" इति **आपस्तम्बीयात्** । प्रत्यभिवादनं त्वर्थसिद्धमिति नोक्तम् । तदाह **मनुः**—

"आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥"

इति । तथाच 'आयुष्मान् भव देवदत्तशर्मा३न् अ' इति वाक्यं संपद्यते । **वसिष्ठस्तु**—"योऽन्त्यः स्वरः स प्लवते संध्यक्षरमप्रगृह्यम् आउआइभावं संपद्यते" इति । तत्र च 'आयुष्मान् भव पिनाकपाणा३य' इति 'विष्णा३व' इति प्रयोगः । शूद्रविषये तु **आपस्तम्बः**—"नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः" इति । तत्प्रत्यभिवादने न प्लुतः; "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति **पाणिनीयात्** । तेन 'आयुष्मानेधि तुषजक' इति । स्त्रियामपि प्लुतो न; "स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति **कात्यायनीयात्** । तेन 'आयुष्मती भव

[1] दक्षिणपाणिना—ख.

गार्गीशर्मन्' इति प्रयोगः; "मनः" इति ङीप्प्रतिषेधात् । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डाप्पक्षे 'गार्गीशर्मे' इति प्रयोगः ॥ १७ ॥

तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभिभाषणं कुर्यात् ॥ १८ ॥ आसीनस्य स्थितः [1]कुर्यादभिगच्छंस्तु गच्छतः । आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९ ॥

तिष्ठन् स्थितः । आसीन उपविष्टः । शयानः तिर्यग्भूतः । भुञ्जानः अभ्यवहरन् । पराङ्मुखः; चकारादन्यदपि कर्म कुर्वन् अस्य गुरोः अभिभाषणं प्रत्युत्तरदानं न कुर्यात् । प्रत्युत्तरं प्रतिश्रवणोपलक्षणम्; "प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत्" इति **मानवात्** । प्रतिश्रवणमाज्ञास्वीकारः ॥ १८ ॥ कथं तर्हि ? इत्यत्र आह । उपविष्टस्याग्रे तिष्ठन्, गच्छतः पराङ्मुखस्याभिगच्छन् संमुखीभवन्; तिष्ठत इति वा पाठः; आगच्छतः प्रत्युद्गम्य, धावतः पश्चाद्धावन् प्रत्युत्तरप्रतिश्रवणे कुर्यात् ॥ १९ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखः ॥ २० ॥ दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य ॥ २१ ॥ शयानस्य प्रणम्य ॥ २२ ॥ तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात्[2] ॥ २३ ॥ न चास्य केवलं नाम ब्रूयात् ॥ २४ ॥

पराङ्मुखस्योपविष्टस्य तिष्ठतो वा अभिमुखो भूत्वा ते कुर्यात् ॥ २० ॥ दूरस्थस्य निकटे गत्वा ते कुर्यात् ॥ २१ ॥ शयानस्य तिर्यग्भूतस्य प्रणम्य ते कुर्यात् ॥ २२ ॥ तस्य गुरोः चक्षुर्विषये समक्षं यथेष्टम् अवसक्थिकादिबन्धेन आसनं यस्येति स तथोक्तः न स्यात् । तदाह **गौतमः**—"गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसक्थिकापाश्रयपादप्रसारणानि वर्जयेत्" इति । विशिष्टनिषेधेऽप्यत्र विशेष्यनिषेधोऽपि पृथक्;

"ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥"

इति **मानवात्** । चकारात् हसितादि; "निष्ठीवितहसितविजृम्भितावस्फोटनानि" इति **गौतमीयात्** ॥ २३ ॥ अस्य गुरोः केवलं श्रीशब्दादिशून्यं नाम न कुर्यात् समक्षं परोक्षं वा; "नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्" इति **मानवीयात्** । यत्तु

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥"

इति, तत् काम्यम्; आयुष्काम इति श्रवणात् ॥ २४ ॥

[1] कुर्यात् । तिष्ठतस्त्वभिगच्छन्, आगच्छतः प्रत्युद्गतः, पश्चाद्धावन् धावतः—ठ.
[2] भवेत्—ठ.

गतिचेष्टाभाषिताद्यं[1] नास्यानुकुर्यात् ॥ २५ ॥ यत्रास्य निन्दापरिवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत् ॥ २६ ॥ नास्यैकासनो भवेत् ॥ २७ ॥ ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः ॥ २८ ॥

गतिर्गमनम्। चेष्टा हस्तपादादिक्रिया। भाषितं वाक्यपरिपाटी। आदिशब्दात् मनोरथादिकल्पनम्। एतान् परिहासेच्छया गुरोः नानुकुर्यात् ॥ २५ ॥ निन्दा असद्दोषख्यापनम्; परिवादः विद्यमानदोषोद्धाटनम्; तद्द्वयं यत्र गुरोर्भवेत्, तत्र न तिष्ठेत्। ततोऽन्यत्र गच्छेत्; कर्णौ वा पिधातव्यौ; "कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः" इति **मानवात्** ॥ २६ ॥ एकत्रासने गुरुणा समं न तिष्ठेत्। गुरुप्रक्रमे पुनरेतच्छब्दोऽन्येषामप्येतद्धर्मप्राप्त्यर्थः। यथा **मनुः**—

"विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु।
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ॥"

इति। विद्याः पुराणाद्याश्चतुर्दश ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाह। शिलाफलकं शिलापट्टः। नौः तरिः। यानं रथाश्वादि। तैर्विना। तत्रैकासने न दोषः। बहुवचनात् प्रासादादिग्रहणम्;

"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥"

इति **मानवात्** ॥ २८ ॥

गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्वर्तेत ॥ २९ ॥ अनिर्दिष्टश्च गुरुणा [2]स्वान् गुरुन् नाभिवादयेत् ॥ ३० ॥ बाले समानवयसि वाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत ॥ ३१ ॥ नास्य पादौ प्रक्षालयेत् ॥ ३२ ॥ नोच्छिष्टमश्नीयात् ॥ ३३ ॥

गुरोर्गुरुः अध्यापकस्याध्यापकः। तस्मिन् संनिहिते समागते गुरुवत् अभिवादनादि सर्वं कुर्यात्। द्वयोः समवाये क्रम **आपस्तम्बेनोक्तः**—"आचार्यप्राचार्यसमवाये प्राचार्यमुपसंगृह्योपजिघृक्षेदाचार्यम्" इति ॥ २९ ॥ गुरुणा अनिर्दिष्टः अननुज्ञातः स्वान् गुरून् पितृव्यादीन् नाभिवादयेत्। पित्राचार्ययोः समवाये विकल्पः;

"उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवादयेत्।
आचार्यश्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥"

[1] भाषितादि—ठ.

[2] न स्वान् गुरुनभिवदेत्—ठ.

इति **ब्राह्मात्**; "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" इति **मानवाच्च**। गुणाधिकस्य प्राथम्यं वा ॥ ३० ॥ पुनरतिदेशमाह। बाले न्यूनवयसि समानवयसि वाध्यापयति गुरुपुत्रे गुरुवत् वर्तेत। नेदमखिलवेदाध्यापकत्वप्रयुक्तम्; आचार्योपसदनविधिनैव सिद्धत्वात्। नाप्येकदेशाध्यापकत्वप्रयुक्तम्; उपाध्यायोपसदनविधिना गतत्वात्। नापि गुरुपुत्रत्वप्रयुक्तम्; अध्यापकत्वविशेषणानर्थक्यात्। तस्मात् एवं व्याख्येयम्—यो गुरौ स्नानादिव्यापृते वर्गं वर्गद्वयं वाध्यापयति, तं प्रतीदमुच्यते। बालादिविशेषणमनध्यापकेऽपि[1] ज्येष्ठे गुरुपुत्रे गुरुवृत्तिप्राप्त्यर्थम्;

"श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्।
गुरुपुत्रे तथाचार्ये गुरोश्चैव सबन्धुषु ॥"

इति **मनुना** अध्यापकगुरुपुत्रादस्य पृथगभिधानात्। वाशब्दात् शिष्यस्यापि ग्रहणम्;

"बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥"

इति [2]**मनुस्मरणात्**। यज्ञकर्मणीति यज्ञकर्मविषयककल्पादिग्रन्थप्रदर्शनेनाङ्गादीन्युपलक्ष्यन्ते। तेषु शिष्योऽपि अध्यापिताङ्गादिविद्योऽपि वेदाध्यापनेन गुरुवन्मान्यः। यदा तु गुरुपुत्रोऽपि अस्मादेवाधीतवेदान्तरो वेदान्तरमध्यापयत्यस्मै, न तदैवम् ॥ ३१ ॥ उक्तापवादमाह। अस्य गुरुपुत्रस्य पादौ न प्रक्षालयेत्। प्रशब्दात् स्नापनादि च ॥ ३२ ॥ तस्योच्छिष्टं च नाश्नीयात्;

"उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥"

इति **मानवात्** ॥ ३३ ॥

एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात् ॥ ३४ ॥ ततो वेदाङ्गानि ॥ ३५ ॥ यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्यादसौ ससंतानः शूद्रत्वमेति ॥ ३६ ॥

एवम् उक्तेन प्रकारेण एकं द्वौ त्रीन् वा वेदान् स्त्रीकुर्यात्। वेदशास्त्रस्वीकारश्चान्यानपेक्षपाठक्षमता। सा चार्थज्ञानावसायिनी; तेन विना कर्मानुष्ठानासिद्धेः। यथा **पराशरः**—

"ज्ञातव्यः सर्ववेदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये।
पाठमात्रमधीते यः पङ्के गौरिव सीदति ॥"

[1] अध्यापकेऽपि—ख, च.

[2] मानवात्—ख.

इति। कर्मानधिकारेऽप्यर्थज्ञानमावश्यकम्; "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति **स्मरणात्**। यद्यपि प्रथमोपादानेन एकवेदाध्ययनस्यैव मुख्यकल्पत्वमवगम्यते, तथापि त्र्यध्ययनं मुख्यकल्पः; तामृते वैतानिकक्रमासिद्धेः। ततश्च त्र्यध्ययनाशक्तस्यैकवेदाध्ययनमनुकल्प एव। तथाच **मनुः**—"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्" इति। प्रथमोपादानं तु स्वशाखाभिप्रायेण; "अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्" इति **वासिष्ठात्** ॥ ३४ ॥

ततो वेदाध्ययनानन्तरं वेदाङ्गानि शिक्षादीनि स्वीकुर्यात्। यद्यपि,

"एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता।
वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥"

इति **बृहस्पतिना** स्मृतीनामपि पश्चादध्ययनमुक्तम्; तथापि वेदाध्ययनात् स्मार्तयमनियमादिज्ञानायार्थात् पूर्वमेवेति ज्ञेयम्। तेन स्मृतिव्यतिरिक्तानां पुराणादीनां पश्चादध्ययनं सिद्धम् ॥ ३५ ॥

तद्व्युत्क्रमं निन्दति। नाधीता वेदाः वेदौ वेदो वा येनासौ अनधीतवेदः; वेदमनधीत्यैवेति यावत्। यः अन्यत्र शास्त्रादौ श्रममभ्यासं कुर्यात्, स ससंतानः शूद्रत्वमाप्नोति; शूद्रवत् कर्मानधिकारी भवतीत्यर्थः ॥३६॥

मातुरग्रे [1]विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्[2] ॥ ३७ ॥ तत्रास्य माता सावित्री [3]भवति पिता त्वाचार्यः ॥ ३८ ॥ एतेनैव तेषां[4] द्विजत्वम् ॥ ३९ ॥ प्राङ् मौञ्जीबन्धनाद् द्विजः शूद्रसमो भवति ॥ ४० ॥

द्विजत्वमुपपादयति। अग्रे प्रथमं विजननं जन्म मातुः सकाशात्। द्वितीयं जन्म मौञ्जिबन्धनम् उपनयनम्। तृतीयं दीक्षेत्यपि द्रष्टव्यम्;

"मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥"

इति **मानवात्**। न चैवं त्रिजन्मेत्युच्येत; दीक्षाया उत्तरक्रतुमात्राधिकारापादकत्वेनोपनयनवत् कर्ममात्राधिकारानापादकत्वात् ॥ ३७ ॥ तत्र पितरावाह। तत्रोपनयाख्ये द्वितीये जन्मनि, अस्य त्रैवर्णिकवटोः सावित्री माता; आचार्यः पिता भवति ॥ ३८ ॥ निगमयति। एतेन द्वितीयेनोपनयनाख्येन जन्मना तेषां त्रैवर्णिकानां द्विजत्वम्। एवकारो निषेकादिश्मशानान्तसंस्कारवतोऽप्यनुपनीतस्य द्विजत्वनिरासार्थः। बहुवचनात् अनुपनीतोत्पन्नानां पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामप्यद्विजत्वं गमयति। अत एव **आपस्तम्बः**—"यस्य पिता पितामह

[1] अधिजननम्—ठ.
[2] बन्धने—ठ.
[3] पिता त्वाचार्य उच्यते—ठ.
[4] एषां—ठ.

इत्यनुपेतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्; यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्येतोपनयनं तस्य द्वादश-वर्षाणि" इत्याह ॥ ३९ ॥ प्रागुपनयनादाह। उपनयनं यावत् द्विजस्त्रैवर्णिकः शूद्रसमः शूद्रवत् वेदानधिकरी भवति। न तु शूद्रधर्मा; अनुपनीतस्यापि नमोमन्त्रेण पञ्चयज्ञोपपत्तेः। न चोपनयनकालं लक्षयति; कालात्यये सर्वकर्माधिकारप्रसङ्गात्। तच्चेदं मुख्यगौणकालानुपनीतसाधारणम्; अनुपनीतत्वाविशेषात्। व्रात्यत्वं परमधिकम्; व्रात्यस्तोमाम्नानात्; "श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना" इति **भृगुस्मरणात्**। न चोपनयनेनैव व्रात्यत्वमप्यपैति; प्रायश्चित्तानन्तरमुपनयनविध्यनुपपत्तेः। तस्मात् ब्राह्मणपरिव्राजकवत् सामान्य-विशेषाविमे। तेन "न त्वेवैनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात्। न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्" इत्युभयसाधारणं सिद्धम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् ॥ ४१ ॥ वेद-स्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात् ॥ ४२ ॥

त्रैवर्णिकेन ब्रह्मचारिणा मुण्डेन उप्तसर्वकेशेन, जटिलेन जटाभारवता वा भवितव्यम्। जटा केशसंहतिः। वाशब्दात् शिखाजटो वा; "मुण्डजटिलशिखाजटाश्च" इति **गौतमस्मरणात्**। मुण्डत्वं छन्दोगविषयम्; "वापयेच्छिखावर्जम्" इति समावर्तनीय**खादिरसूत्रात्** प्राक् मुण्डत्वसिद्धेः। जटिलत्वं नैष्ठिकविषयम्, "अक्लृप्तलोमकेशनखः" इति **देवलस्मरणात्**। शिखामात्रमेव जटा यस्यासौ तथा; "शिखाजटो वा वापयेदितरान्" इति **आपस्तम्बस्मरणात्**[1]। इतरविषयमिदम्; यथावर्णं वा ॥ ४१ ॥

वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा स्वीकारः पूर्वोक्तः। तस्मादूर्ध्वं गुरुणा अनुज्ञातो गुरवे वरमभिलषितं दत्त्वा स्नायात् समावर्तेत। स्नानपदोपादानमर्वाक् गोदानात् स्नानस्यानित्यताबोधनाय; "अपामुपस्पर्शनमेके गोदानात्" इति **गौतमीयात्**। यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेन स्नानपूर्वकालत्वं वरदानस्याविशेषेण गम्यते, तथापि विद्यास्नातकव्रतस्नातकयोरेव तत्संभवः, वेदस्वीकरणोत्तरकालतायास्तत्रैव संभवात्। न तु व्रतस्नातके; असमाप्तविद्यस्यैव व्रतमात्रेण स्नानविधानात्। तत्र तु स्नानविद्यान्तकालयोर्विरोधेन दक्षिणाकालेऽपि विकल्पः, "स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्" "विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्र्यः" इति **मनुगौतमाभ्यां** कालद्वयविधानात्। अनुज्ञानवरदानयोरप्यर्थाद्विकल्पः, वरदानेनाप्यनुज्ञाया एव साध्यत्वात्। अत एव **गौतमः**—"कृत्वानुज्ञातस्य वा स्नानम्" इति। वरदानमिति शेषः। तच्चाह **मनुः**—

"क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः।
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥"

इति ॥ ४२ ॥

[1] आपस्तम्बीयात्—ख.

[1]ततो गुरुकुल एव वा जन्मनः शेषं नयेत् ॥ ४३ ॥ तत्राचार्ये प्रेते गुरुवत् गुरुपुत्रे वर्तेत ॥ ४४ ॥ गुरुदारेषु सवर्णेषु वा ॥ ४५ ॥ तदभावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात् ॥ ४६ ॥

नैष्ठिकं प्रत्याह । तत इति पञ्चम्या वेदस्वीकरणादित्येव परामृश्यते ; न संनिहितमपि स्नानम् । पञ्चमीकल्पनात् ऊर्ध्वमित्यनुषज्यते; अपेक्षितत्वात् । तेन वेदाध्ययनानन्तरं न स्नायात्; किंतु गुरुकुल एवायुःशेषं नयेत् ॥ ४३ ॥ तत्र गुरुकुलावासे क्रियमाणे आचार्यश्चेत् प्रमीयेत, तदा गुरुपुत्रे गुरुवत् वर्तितव्यम् ॥ ४४ ॥ गुरुपुत्रे प्रेते गुरुदारेषु । दारशब्दोपादानं बह्वीषु अन्यतमप्राप्त्यर्थम् । सवर्णग्रहणमसवर्णनिरासाय । वाशब्दो वृद्धादिग्रहणाय ; "तदभावे वृद्धे सब्रह्मचारिण्यग्नौ वा" इति **गौतमीयात्** ॥ ४५ ॥ गुरुदाराद्यभावे अग्निमेव शुश्रूषेत् समिदाधानादिना । ब्रह्मचारी वेदोद्धरणशीलश्च । नैष्ठिकः ; यावज्जीविको ब्रह्मचर्यनियमो निष्ठा । तद्वान् नैष्ठिकः स्यात् ; "गुरोः कर्मशेषेण जपेत्" इति **गौतमीयात्** । शुश्रूषातिरिक्तकाले वेदं जपेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः ।
स [2]गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ ४७ ॥

नैष्ठिकस्य फलमाह । एवमुक्तरीत्या यो विप्रः अतन्द्रितः अनलसः सन् ब्रह्मचर्यं चरति, स उत्तमं स्थानम्; स्थीयतेऽस्मिन् जगदिति स्थानं ब्रह्म; गच्छति प्राप्नोति; "ब्रह्मलोकमवाप्नोति" इति **योगिस्मरणात्** । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति व्याख्येयम्; अन्यथा अपुनरावृत्तिस्मरणविरोधात् । तामेवाह । न चेह संसारे पुनराजायते प्रभवतीति । विप्रग्रहणात् ब्राह्मणस्यैव नैष्ठिकत्वम्; नान्येषाम् । अन्ये तु प्रक्रमात् त्रैवर्णिकानामित्याहुः ॥ ४७ ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मचारिणः[3] ॥ ४८ ॥

प्रसङ्गात् नैमित्तिकं विधास्यन् निमित्तमाह । त्रैवर्णिकस्य ब्रह्मचारिणः बुद्धिपूर्वं स्त्रीसङ्गमन्तरेण रेतःसेकं व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य धर्मशास्त्राभियुक्ता ब्रह्मचर्यशीलातिक्रमं लोपमाहुः । ब्रह्मचारिप्रक्रमे व्रतस्थपदोपादानं वानप्रस्थसंन्यासिनोरपि प्राप्त्यर्थम् ;

"वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः ।
पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥"

इति **शाण्डिल्यस्मरणात्** । ब्रह्मचर्यस्य व्रतशब्देनोपादानं व्रतान्तरेऽप्यस्य निमित्तताज्ञापनाय ॥ ४८ ॥

[1] ततः omitted in ठ. [2] गच्छेत्—ठ. [3] व्रतवादिनः—ठ.

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन्[1] ॥ ४९ ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति ॥ ५० ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । एतस्मिन् कामतो रेतःस्कन्दनरूपे पापकर्मणि प्राप्ते सति, रासभीयं चर्म प्रावृत्य, स्वकर्म कीर्तयन् 'मयैवं [2]कृतम्' इति ख्यापयन्, सप्तागाराणि चरित्वा, तेभ्योऽगारेभ्यो लब्धं भैक्षमेककालं भक्षयन्, त्रिकालस्नानं कुर्वन्, अब्देन विशुध्यति । एतच्छब्दस्तु व्रतान्तरलोपेऽप्येतदेवेति ज्ञापयितुम्; "व्रतान्तरेषु चैवम्" इति **वासिष्ठात्** । स्त्रीसंगमेऽपि स एव—"ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत" इति । चतुष्पथारण्ययोर्विकल्पः । काणेन रात्रौ चेति विशेषः,

"अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥"

इति **मानवात्** । पाकयज्ञविधानम् "अथ पशुकल्पः" इति **आश्वलायनोक्तं** ज्ञेयम् । पश्वभावे चरुः कार्यः ; "नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा" इति **वासिष्ठात्** । उक्तनिमित्तयोः समुच्चये तु नैमित्तिकयोरपि समुच्चयः ; "गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्ष्यचरः कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुध्येत्" इति **गौतमीयात्** ॥ ४९ ; ५० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ ५१ ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्ध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ ५२ ॥
तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ५३ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टाविंशोऽध्यायः

[1] कीर्तयेत्—ठ. [2] कर्म कृतम्—ग.
[3] श्रीवैष्णवे—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे ब्रह्मचारिप्रकरणमष्टाविंशम्—ठ.

द्विजः त्रैवर्णिको ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, स्वप्ने अकामतश्चास्वप्नेऽपि शुक्रं रेतः सिक्त्वा प्रच्याव्य प्रातः स्नात्वा अर्कं गन्धादिभिरभ्यर्च्य "पुनर्मामैत्विन्द्रियम्" इत्येतामृचं त्रिवारं जपेत् ॥ ५१ ॥

अनातुरः स्वस्थः ब्रह्मचारी यदि सप्तरात्रं भैक्षचर्यामग्निकार्यं च न करोति, तदा अवकीर्णी भवतीति तदुक्तं [1]प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तच्च गर्दभेज्या चरुयोगो वेति। गुरुपरिचर्याद्यव्यग्रस्यैतत्। तद्व्यग्रस्य त्वाह **याज्ञवल्क्यः**—

"भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम्।
उपस्थानं ततः कुर्यात् सं मा सिञ्चन्त्वनेन तु॥"

इति ॥ ५२ ॥

तं ब्रह्मचारिणमविज्ञानात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् कामकारतः बुद्धिपूर्वं सुप्तं सूर्यश्चेदभ्युदेति, निम्लोचेत् अस्तमियाद्वा, तदा असौ ब्रह्मचारी गायत्रीं जपन् दिनमुपवसेत्; दिवा न भुञ्जीत। दिनग्रहणात् अस्तमिते नक्तं भुञ्जीत। यथा **गौतमः**—"सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपन् सावित्रीम्" इति। [2]गायत्रीसंख्या चाष्टसहस्रम्, "गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" इति **संवर्त**स्मरणात्। अकामतस्त्वष्टशतं चतुष्पञ्चाशत्तमे वक्ष्यति ॥ ५३ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डित**तात्मज[4]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** अष्टाविंशोऽध्यायः

[1] प्रायश्चित्तं omitted in ख, झ.
[2] जपसंख्या—ग.
[3] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत् तमाचार्यं विद्यात् ॥ १ ॥ [1]यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत् तमुपाध्यायमेकदेशं वा ॥ २ ॥

'पिता त्वाचार्यः' इत्युक्तम्। तत्रैकोनत्रिंशेनाचार्यादिलक्षणमाह। यो वटुमुपनीय गायत्र्या संयोज्य व्रतानि महानाम्न्याद्युपनिषदध्ययनाङ्गानि उपदिश्य वेदमेकां शाखां साङ्गामध्यापयेत्, असावाचार्यो वेदितव्यः;

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥"

इति **मानवात्**। कल्पोऽङ्गान्तरोपलक्षणम्। रहस्यमुपनिषत्। यत्तु "उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः" इति, तत्र वेदपदेनैव साङ्गशाखाभिप्रेतेति न विरोधः। वेदात् पृथग्भावो महानाम्न्यादीनां व्रतस्नातकतासिद्ध्यै व्युत्क्रमेणाप्यध्ययनबोधनार्थः; "नेदमनधीयन् स्नातको भवति" इति **आश्वलायन**स्मरणात्। नात्र व्रतादेशः "सायं प्रातः समिधमादध्यात्" इत्याद्युपदेशः; "मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत्" इति **आश्वलायने**नोपनयनभावनान्तःपातेनैव तदभिधानात् ॥ १ ॥

यः पुनरेनमन्योपनीतं मूल्येन भृत्या कृत्स्नं वेदमभृत्या वा वेदैकदेशमष्टकाध्यायादि अध्यापयेत् तमुपाध्यायं विद्यात्। वाशब्दादङ्गानि वा;

"एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते॥"

इति [2]**मानवात्**। वृत्तिः भृतिः; "भृतकाध्यापको यस्तु स उपाध्याय उच्यते" इति **शङ्ख**स्मरणात्। अनेन 'मूल्यं विना जीविका वृत्तिः' इति परास्तम्; मूल्येनेत्यभिधानात्। **योगीश्वरस्तु** अस्योपपातकतामभिप्रेत्य "एकदेशमुपाध्यायः" इत्येव लक्षणमलक्षयत् ॥ २ ॥

[1] This Sūtra omitted in झ.
[2] शङ्खस्मरणात्—ख.

यो यस्य यज्ञकर्माणि कुर्यात् तमृत्विजं विद्यात्[1] ॥ ३ ॥
नापरीक्षितं याजयेत् ॥ ४ ॥ नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥ [2]नोपनयेत् ॥ ६ ॥

यो याजनार्हो यस्य याजनार्हस्य यज्ञे श्रौते ज्योतिष्टोमादौ स्मार्ते च पाकयज्ञादौ वृतो मन्त्रेणामन्त्रेण वा यज्ञकर्माणि, न लौकिकानि, कुर्यात् न त्वन्येन कारयेत्, स ऋत्विक् वेदितव्यः। यथा **मनुः**—

" अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ "

इति । क्रियापुनर्वचनमेकतरविशेषणाभावेऽप्यनृत्विक्त्वार्थम् । तदाह **उशना**—

" अदेशकालेऽविधिना योऽयाज्यमुपयाजयेत् ।
न तं याज्यं विदुर्विप्रा न चासावृत्विगुच्यते ॥ "

इति ॥ ३ ॥ कुलशीलवृत्तादिभिरपरीक्षितं न याजयेत् ॥ ४ ॥ उक्तगुणैरपरीक्षितं नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥ उक्तलक्षणं नोपनयनेन संस्कुर्यात्; यौनस्रौवमुख्यैः पातित्याभिधानात् ॥ ६ ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति[3] विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ७ ॥
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ८ ॥

प्रकृतमाह । 'इदं मया न ज्ञायते; तदुपदेष्टव्यम्' इति सविनयं प्रश्नो धर्मः । तद्विपरीतः छलेन 'अत्र भवद्भिः कथं पठ्यते ?' इत्यधर्मः । तेन यः पृच्छति; यश्च तस्मै प्रष्ट्रे उक्तप्रश्नधर्माभावेऽपि स्वस्ल्यात्यै 'इदमेवमध्येतव्यम्' इति ब्रूते, तयोरेकतरः प्रष्टा वक्ता वा प्रैति म्रियते । उभयोः छलवादित्वे द्वावपि म्रियेते । प्रबलतरायुःशेषसद्भावे [4]विशिष्टं द्वेषं वा प्राप्नोति । अत एव **मनुः**—

" नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ "

इति ॥ ७ ॥

अनाथाध्यापने धर्मः । धनिकाध्यापने अर्थः । शक्ताध्यापने शुश्रूषा । तत् त्रयं यदध्यापने नास्ति, तस्मिन् विद्या वेदादिः न देया; यथोषरे शुभं फलजनकं बीजं यवव्रीह्यादि । वाशब्दादकृतज्ञादावपि;

[1] विद्यात् omitted in ठ.
[2] This Sūtra omitted in ठ.
[3] अपैति—घ.
[4] विशिष्टे—च.

" कृतघ्नद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधु शक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** ॥ ८ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा[1] शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया अवीर्यवती[2] तथा स्याम् ॥ ९ ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्च नाह
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १० ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनत्रिंशोऽध्यायः

उक्तार्थे श्रुतिमाह । विद्या तदधिष्ठात्री देवता ब्राह्मणं प्रत्याजगाम । गत्वा चेदमाह । मा मां गोपाय पालय । पालने प्रयोजनमाह । ते अहं शेवधिः निधिरस्मि । कथं पालनीयेत्यत आह । असूयकाय गुरोरीर्ष्यावते, अनृजवे कुटिलाय, अयताय अवश्याय, मां न ब्रूयाः नाध्यापयेः । किं तथा स्यादित्यत आह । तथा तादृशस्याध्यापनेन अवीर्यवत्यहं स्यामिति । तस्मादेते नाध्याप्या इति ॥ ९ ॥

अध्याप्यानाह । यमध्येतारं शुचिमकल्मषम्[4], अप्रमत्तं सावधानं, मेधाविनं धारणावन्तं, ब्रह्मचर्येणोक्तेनोपपन्नं युक्तं विद्याः जानीयाः, यश्च ते तुभ्यं न द्रुह्येत् अनिष्टकारी न स्यात्, कतमच्च किमपि अप्रियं न प्राह न ब्रूते, तस्मै निधिपाय निधिवत् विद्यापालकाय मां, हे ब्रह्मन्, ब्रूयाः । तथा सति अहं वीर्यवती स्यामिति ॥ १० ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**लक्ष्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]श्री**रामपण्डिता**त्मज[6]श्री**नन्द-पण्डित**कृतौ श्री**विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** एकोनत्रिंशोऽध्यायः

[1] मां—ठ.
[2] वीर्यवती—झ, ठ.
[3] वैष्णवे—झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे गुरुप्रकरणमेकोनविंशम्—ज, ठ.
[4] अकल्मषम् omitted in ग
[5] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

त्रिंशोऽध्यायः

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्धपञ्चमान्[1] मासानधीयीत ॥ १ ॥ ततस्तेषामुत्सर्गं बहिः कुर्यात् ॥ २ ॥ [2]उत्सर्जनोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अथ त्रिंशेनाध्ययनधर्माभिधानायादौ तदुपक्रमकालमाह । श्रावणीप्रौष्ठपद्योस्तुल्यवद्विकल्पः; "तदेतद्वार्षिकमित्याचक्षते" इति **शौनकीयात्** । प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वोपादानं श्रावण्याः । वाशब्दात् आषाढीहस्तश्रवणानामुपादानम् । तेषां दिनद्वयप्राप्तौ उत्तरं ग्राह्यम्;

"धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् ।
श्रावणं कर्म कुर्वन्ति ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥"

इति **स्मरणात्** । तेषु ग्रहसंक्रान्तिदुष्टेषु नोपाकर्म;

"उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात् सामर्ग्यजुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥"

इति निषेधात् । किंतु आषाढ्यां हस्तान्वितश्रावणशुक्लपञ्चम्यां [3]केवलपञ्चम्यां केवलहस्ते वा कार्यम्; "श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य" इति **बोधायनीयात्**; "पञ्चम्यां हस्तेन वा" इति **शौनकीयात्**; "उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः" इति **स्मरणात्**; "हस्तेनौषधिभावे वा" इति **योगिस्मरणात्** । छन्दांसि चतुरोऽपि वेदानुपाकृत्य प्रारभ्य अर्धपञ्चमान् सार्धचतुरो मासान् अधीयीत, अध्याप्याभावे । तत्सद्भावे तु अध्यापयेदपि । पौषमाघशुक्लप्रतिपदि उत्सर्गपक्षे एतत् । कालान्तरोपाकर्मोत्सर्जनयोर्यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

ततः उपाकर्मानन्तरम् । तेन च कथंचित् स्वकालेऽनुपाकृतौ उत्सर्गकालप्राप्तावपि नोत्सर्गः । किंतु उपाकर्माकरणप्रायश्चित्तपूर्वकमेव तदनुष्ठानम् । तेषामिति येषामुपाकरणं तेषामेवोत्सर्गः; नानुपाकृतानाम् । ततश्चानारब्धवेदान्तरस्य तत्कालप्राप्तावपि नोत्सर्ग इति । उत्सर्गम् उत्सर्जनाख्यं कर्म बहिर्ग्रामात् जलान्ते

[1] अर्धपञ्चमासान्—घ, च. [2] उत्सर्जनोपाकर्ममध्ये—क, ख. [3] केवलपञ्चम्यां omitted in ख.

कुर्यादित्याचार्यस्यैव प्राधान्यम्; नाध्येतॄणाम् । तत्र च कालः अर्धपञ्चमान् मासानित्यनेनैवोक्तः । तेन च श्रावण्युपाकरणे पौषशुक्लप्रतिपत्; प्रौष्ठपद्युपाकरणे माघशुक्लप्रतिपत् उत्सर्गकालः सिध्यति;

"पौषे तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥"

इति **मानवात्** । शुक्लप्रथमेऽहनीति पौषेऽप्यन्वेति; साकाङ्क्षत्वात्; अर्धपञ्चमानिति लिङ्गाच्च । पुष्य इति पाठेऽपि मासपरतैव । तदसंभवे तु उपाकर्मदिन एव तत् कार्यम्; "उत्सर्जनं पौषमास उपाकर्मदिनेऽथवा" इति **स्मरणात्**[1] ॥ २ ॥

अङ्गाध्ययनकालमाह । [2]उत्सर्जनानन्तरं यावदुपाकर्म भवति तावत्कालं शिक्षाद्यङ्गान्यधीयीत । परं तु कृष्णपक्षे,

"अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु संपठेत् ॥"

इति **मानवात्** ॥ ३ ॥

नाधीयीताहोरात्रं [3]चतुर्दश्यष्टमीषु च ॥ ४ ॥ नत्वन्तरग्रहसूतके[4] ॥ ५ ॥ नेन्द्रप्रयाणे ॥ ६ ॥ न वाति चण्डपवने ॥ ७ ॥

अनध्यायानाह । चतुर्दश्यामष्टम्यां, बहुवचनात् पञ्चदश्यां, चकारात् प्रतिपदि चाहोरात्रं नाधीयीत । तथाच **हारीतः**—

"प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।
श्वोऽनध्यायेऽथ शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥"

इति ॥ ४ ॥

ऋतूनां चतुर्मासात्मकानां त्रयाणामन्तरे संधौ द्वितीयास्वनध्यायः; "आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमनन्तरासु द्वितीयासु" इति **स्मृत्यन्तरात्** । एतेन "कार्तिकीफाल्गुन्याषाढीप्रभृति त्रिरात्रम्" इति **गौतमीयमपि** व्याख्यातम् । द्वितीयाभिप्रायेण मूलोक्तमेकरात्रमत्र द्रष्टव्यम् । न तु 'ऋतुसंधिगतासु प्रतिपत्सु' इति व्याख्यानं भव्यम्; तासां नित्यानध्यायत्वेन ऋतुसंधित्वविशेषणानर्थक्यात् । नापि सौरर्तुसंधीनां कदाचित् स्वाध्यायत्वेन विशेषणसार्थक्यं वाच्यम्;

"निशाद्वयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयम् ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत यावत् सोपपदा तिथिः ॥"

[1] परिग्रहात्—ग. [2] उत्सर्गानन्तरं—ख.
[3] चतुर्दशीपञ्चदश्य—झ, ठ. [4] ग्रह omitted in च.

इति **नारदीये** संक्रान्तिमात्रेऽनध्यायस्मरणात्। तस्मात् यथोक्तमेव साधु। ग्रहो ग्रहणम्। तत्संभवं सूतकमशुचित्वम्। तत्र त्रिरात्रम्; "त्र्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" इति **मानवात्** ॥ ५ ॥

इन्द्रः इन्द्रध्वजः। तस्य प्रयाणं पातनम्। तेनोच्छ्रयोऽपि लक्ष्यते। तत्रोभयत्राहोरात्रमनध्यायः; "शक्रपाते तथोच्छ्रये" इति **स्मरणात्**। भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां शक्रध्वजोत्थापनम्। निपातनं च आश्विनकृष्णचतुर्थ्याम्;

"द्वादश्यां भाद्रशुक्लस्य इन्द्रध्वजसमुच्छ्रयः।
इषे कृष्णचतुर्थ्यां तु सप्ताहात् पात इष्यते ॥"

इति **ब्राह्मात्** ॥ ६ ॥

चण्डपवनो वात्या। तस्यां वात्यायां तत्कालमनध्यायः, "गीतवादित्ररुदितातिवातेषु तत्कालम्" इति **गोभिलस्मरणात्**। अतिशयश्च "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने" इति ज्ञेयः ॥ ७ ॥

नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु[1] ॥ ८ ॥ न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु ॥ ९ ॥ नान्तःशवे[2] ग्रामे ॥ १० ॥

अकाले वर्षाकालादन्यत्र वृष्टौ, विद्युद्द्योतने गर्जिते च त्रिरात्रमनध्यायः; "विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिष्वपर्तौ त्र्यहम्" इति **आपस्तम्बीयात्**। वर्षाकाले तु आकालिकोऽनध्यायः;

"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥"

इति **मानवात्**। वृष्ट्यादित्रयसंनिपातकाले तु[3] त्र्यहमेव; "वर्षविद्युत्स्तनयित्नुसंनिपाते त्र्यहम्" इति **गौतमीयात्** ॥ ८ ॥

[4]भूकम्पः भूमिचलनम्। उल्का दिव्यं ज्योतिः; तत्पातः। दिग्दाहः; दिशां पीतिमदर्शनम्। तेषु आकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः;

"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपदर्शने।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥"

इति **मानवात्**; "भूकम्पोल्कानिपातने। समाप्य वेदं द्युनिशम्" इति **योगिस्मरणाच्च**। भूकम्पादित्रयसंनिपाते तु त्रिरात्रम्; "उल्काविद्युत्समासे त्रिरात्रम्" इति **स्मरणात्** ॥ ९ ॥

[1] स्तनिते—ठ.
[2] शवग्रामे—ज, झ.
[3] अपि—ग.
[4] भूकम्पः omitted in च.

ग्रामान्तः स्थिते शवे तत्कालमनध्यायः। शवश्चण्डालोपलक्षणम्, "अन्तःशवम्, अन्तश्चण्डालम्" इति **आपस्तम्बीयात्**। शवानुगमनादौ तु अहोरात्रम्, "शवानुगमनपरिचरणेषु कोशशवदर्शने चाहोरात्रम्" इति **स्मृत्यन्तरात्**। कोशः शवपेटिका ॥ १० ॥

न शस्त्रसंपाते ॥ ११ ॥ न श्वसृगालगर्दभनिर्ह्रादेषु[1] ॥ १२ ॥ न वादित्रशब्दे ॥ १३ ॥ न शूद्रपतितयोः समीपे ॥ १४ ॥ [2]न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु ॥ १५ ॥

शस्त्रसंपातो युद्धम्। तस्मिन् प्रवर्तमाने तत्कालमनध्यायः। **मनुः** "न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे" इति ॥ ११ ॥ श्वादीनां निर्ह्रादे शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनध्यायः। श्वादय उपलक्षणम्, "श्वगर्दभनादाः सालावृकदन्तिकाकोलूकशब्दाः" इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ १२ ॥ वादित्रं भेर्यादि। तच्छब्देऽनध्यायः; "बाणभेरीमृदङ्गगर्तार्तशब्देषु" इति **गौतमीयात्**। बाणो वीणाविशेषः शततन्तुः; महाव्रते दर्शनात्। गर्तः शकटम्; "गर्तसदम्" इत्यादिदर्शनात्। वादित्रं गीताद्युपलक्षणम्; "नृत्यगीतवादित्ररुदितशब्देषु तावन्तं कालम्" इति **बोधायनीयात्** ॥ १३ ॥ शूद्रपतितयोः समीपे अनध्यायः; "अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १४ ॥ देवतानां हरिहरादीनामायतनमालयः। श्मशानं पितृवनम्। चतुष्पथः मार्गचतुष्टयसंनिपातः। रथ्या राजमार्गः। एतेष्वनध्यायः। **प्रचेताः**—"चतुष्पथसंक्रमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीयीत" इति। **मनुः**—"नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" इति। **आपस्तम्बः**—"न वृक्षस्थो न तीर्थस्थो नाप्सु नौषु सभासु च" इति। अध्ययननिषेधात् जपाद्यनिषेधः ॥ १५ ॥

नोदकान्तः ॥ १६ ॥ न पीठोपहितपादः ॥ १७ ॥ न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु[3] ॥ १८ ॥ न वान्तः ॥ १९ ॥ न विरिक्तः ॥ २० ॥ नाजीर्णी ॥ २१ ॥

जलमध्ये अनध्यायः।

"श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥"

[1] निर्ह्रादे—ठ.
[2] न देवायतने न श्मशान—झ
[3] नौयानेषु—ठ.

इति **यमः** ॥ १६ ॥ पीठे श्रीपर्ण्यादिकाष्ठनिर्मिते स्थापितपादतलस्यानध्यायः । एतेन भूमिस्थितपादस्य नानध्याय इति ॥ १७ ॥ हस्त्याद्यारूढस्य, यानग्रहणात् तद्युक्तरथादियानस्थस्य चानध्यायः । **मनुः**—

“ नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ ”

इति ॥ १८ ॥ वान्तः कृतवमनो नाधीयीताहोरात्रम् ॥ १९ ॥ विरेकः अतिसारः । तद्युक्तः नाधीयीताहोरात्रम् ॥ २० ॥ अजीर्णी यावदजीर्णपाकं नाधीयीत ॥ २१ ॥

न पञ्चनखान्तरागमने ॥ २२ ॥ न [1]राजश्रोत्रियगोब्राह्मणव्यसने ॥ २३ ॥

पञ्चनखाः मनुष्यादयः । तेषां गुरुशिष्ययोरन्तरा गमने अहोरात्रमनध्यायः । तत्र विशेषः—“ काकोलूककुक्कुटमूषकमण्डूकाद्यन्तरागमने द्विदिनम् । श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च ” इति **गौतमः** । विप्रवासः आचार्यकुलादन्यत्र वासः । अत्राशक्तौ **वसिष्ठः**—“ मार्जारनकुलव्याघ्राणामहोरात्रम् ” इति । अभोजनमनुवर्तते । “ खरवराहोष्ट्रचण्डालसूतिकोदक्याशवादौ मासम् । अविगवयाजादिव्यष्कुनास्तिकादौ त्रिमासं चण्डालश्वपाकशशानां च षण्मासान् गजगण्डसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृतघ्नानामष्टमासम् ” इति **शङ्खः** । [2]व्यष्कुर्मार्जारः । “ यदि हस्ती संवत्सरो यदि व्याघ्रस्तथैव च ” इति **आपस्तम्बः** । व्याघ्रावान्तरजातिभेदेन कालभेदः ॥ २२ ॥

राजा राष्ट्राधिपः । श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी । गोब्राह्मणौ जातिमात्रम् । तेषां व्यसने आपदि यावदुपशमनमनध्यायः । मरणे तु अहोरात्रम् । अहोरात्रानुवृत्तौ **गोभिलः**—“ प्रेते भूमिपतावपि ” इति । तथा “ अहोरात्रमनूचाने ” इति । “ गोब्राह्मणमृतावेकाहः ” इति **शङ्खयमौ** । इदमल्पगुणे । गुणातिशयवति त्रिरात्रम् । “ सार्वभौमे त्रिरात्रं स्यादाशौचं संस्थिते सति ” इति **भृगुः** । त्र्यहानुवृत्तौ “ स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ” इति **योगीश्वरः** । “ गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् ” इति **स्मृत्यन्तरमिति** ॥ २३ ॥

नोपाकर्मणि ॥ २४ ॥ नोत्सर्गे ॥ २५ ॥ न सामध्वनावृग्यजुषी ॥ २६ ॥

उपाकर्मानन्तरं त्र्यहमनध्यायः ॥ २४ ॥ उत्सर्जनेऽपि[3] त्र्यहम् । त्र्यहानुवृत्तौ “ उपाकर्मणि चोत्सर्गे ” इति **योगीश्वरः** ॥ २५ ॥ सामवेदध्वनौ जायमाने ऋग्यजुषोरनध्यायः ;

“ ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ ”

[1] राज omitted in ज, ठ. [2] व्यक्कुः—घ, च. [3] अपि omitted in ख, ग.

इति **मानवात्** । उपलक्षणमेतदथर्वणोऽपि ; “ सामशब्दे नाथर्वयजुषी ” इति **याम्यात्** । एवं वेदान्तरध्वनौ साम्नोऽनध्यायः ; “ शाखान्तरध्वनौ साम्नामनध्यायः ” इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ २६ ॥

नापररात्रमधीत्य शयीत ॥ २७ ॥ अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत् ॥ २८ ॥ यस्मादनध्यायाधीतं नेहामुत्र फलप्रदम्[1] ॥ २९ ॥ तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ॥ ३० ॥ तस्मादनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सच्छिष्यक्षेत्रेषु वप्तव्या ॥ ३१ ॥

रात्रेरपरभागः अपररात्रः । तत्राधीत्य न शयीत । किंतु यावत्सूर्योदयं जागृयात् । अपररात्रग्रहणात् पूर्वरात्रे न निषेधः ;

“ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ”

इति **मानवात्** ॥ २७ ॥ अभियुक्तः अन्येन पृष्टोऽपि अनध्यायेषूक्तेषु अध्ययनं परिहरेत् । नाभियोगेनाभिनिविष्टः पठेत् ॥ २८ ॥ तत्र हेतुमाह । ऐहिकं फलमभियोगे जयप्राप्तिः । आमुष्मिकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुभयमनध्यायाध्ययने नश्यतीति हेतुः ;

“ अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजाः स्त्रियः ।
ब्रह्म वीर्यं श्रियं तेजो निकृन्तति यमः स्वयम् ॥ ”

इति **स्मरणात्** ॥ २९ ॥ किंच तेषु अनध्यायेषु अध्ययनेन गुरुशिष्ययोः आयुःक्षयश्च भवतीति हेत्वन्तरम् ॥ ३० ॥ उक्तार्थं निगमयति । यस्मादनध्यायाध्ययने दोषोऽभिहितः, तस्मात् अनध्यायान् वर्जयित्वा ब्रह्मलोकाप्तये गुरुणा उक्तलक्षणेषु शिष्यक्षेत्रेषु विद्या वेदादिचतुर्दशान्यतमा वप्तव्या । अध्यापन एवानध्यायनिषेधात् अन्यत्र दोषाभावः ;

“ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ ”

इति **मानवात्** । वेदोपकरणान्यङ्गानि । ‘ वेदोपाकरणे ’ इति पाठे उपाकर्मणीत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । होमो बल्याद्युपलक्षणम् । चकारात् नैमित्तिकादिग्रहणम् ।

[1] फलदम्—ठ.

"नित्ये नैमित्तिके [1]कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा।
प्रक्लृप्ते कामकार्ये च नानध्यायः स्मृतस्तथा॥"

इति॥ ३१॥

शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम् ॥ ३२॥ प्रणवश्च व्याहर्तव्यः॥ ३३॥

शिष्यधर्मानाह। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनोपक्रमे अध्ययनसमाप्तौ चोक्तरीत्या शिष्येण गुरोः अध्यापकस्य पादोपसंग्रहणम् अभिवादनं कार्यम्। ब्रह्मग्रहणात् अङ्गादावनियमः॥ ३२॥ अध्ययनोपक्रमावसानयोः ओंकारः पठनीयः। चकारात् भूमिस्पर्शश्चान्ते कार्यः;

"ओंकारं प्रथमं कृत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्तयेत्।
ओंकारं च पुनः कृत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा विरामयेत्॥"

इति **यमस्मरणात्**॥ ३३॥

तत्र च यदृचोऽधीते तेनास्याज्येन पितॄणां तृप्तिर्भवति ॥ ३४॥ यद्यजूंषि तेन मधुना॥ ३५॥ यत्सामानि तेन पयसा ॥ ३६॥ यदाथर्वणं तेन मांसेन॥ ३७॥ यत्पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्मशास्त्राण्यधीते तेनास्यान्नेन॥ ३८॥

तत्र ग्रहणाध्ययनफलमाह। तत्रोक्तकाले यदृचोऽधीते, तेनास्याध्येतुः पितॄणामाज्येन तृप्तिर्भवति। बहुवचनात्,

"ऋचां दशसहस्राणि ऋचां दशशतानि च।
ऋचामशीतिः पादश्चैतत् पारायणमुच्यते॥"

इत्युक्तसंख्याग्रहणम्। यदि च वेदोपक्रमात् ऋगादिपदस्य तत्परतयैवोक्तसंख्यालाभः, तदा तावदध्ययनाशक्तौ एकदेशाध्ययनाभ्यनुज्ञानार्थं बहुवचनारम्भोऽस्तु। यथाह **पराशरः**—"अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते" इति। एवं यजुरादावपि ज्ञेयम्॥ ३४॥ यदि यजूंषि अधीते, तेन मधुना पितॄणां तृप्तिर्भवति॥ ३५॥ यदि सामान्यधीते, तेन पयसा पितॄणां तृप्तिर्भवति॥ ३६॥ यदि आथर्वणमथर्वसंबन्धिनं भागमधीते, तेन पितॄणां मांसेन तृप्तिर्भवति॥ ३७॥ पुराणं ब्राह्मादि। इतिहासः **महाभारतादिः**। वेदाङ्गानि **शिक्षादीनि**। धर्मशास्त्राणि **मानवादीनि**। द्वन्द्वनिर्देशात् न्यायमीमांसादीन्यपि गृह्यन्ते। तदध्ययनेन पितॄणामन्नतृप्तिर्भवति। यद्यपीदं सादृश्यात् ब्रह्मयज्ञफलमिति प्रतिभाति, तथापि "ब्रह्मयज्ञेन

[1] काम्ये—घ.

तृप्यन्ति देवाश्च पितरस्तथा" इत्यादि**पैठीनस्या**दिवाक्यैः ब्रह्मयज्ञस्य देवपितृतृप्त्यर्थत्वेनोभयदेवताकत्वावगमात् अत्र च [1]पितृमात्रतृप्तिश्रवणेनैकदेवत्यत्वात् विधिलक्षणस्य देवतान्तरस्योपलक्षणत्वासंभवात् प्रकरणासंभवेनोत्कर्षासंभवाच्च नास्य तत्फलत्वम्। किंतु उपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन त्रिध्यपेक्षितत्वाच्च ग्रहणाध्ययनस्यैवेदं फलकथनमिति युक्तम्। एवं च फलवतोऽप्यस्याकरणे दोषश्रवणात् नित्यविध्यपेक्षितत्वाच्च[2] नित्यत्वमविरुद्धम्॥ ३८॥

यश्च विद्यामासाद्यास्मिन् लोके तया जीवेत्, न सा तस्य परलोके [3]फलप्रदा भवेत्॥ ३९॥ यश्च विद्यया यशः परेषां हन्ति॥ ४०॥

नेदं भृतकाध्यापनविषयम्; तस्योपपातकत्वेन निषिद्धत्वात्। नाप्यध्यापनादिविषयम्; तस्य वृत्त्यर्थतयाभ्यनुज्ञानात्। किंतु परार्थं वेदपारायणादिना यो जीवेत्, तस्य सा परत्र फलप्रदा न भवेत्; विद्याध्ययनजन्या लोका न भवन्तीत्यर्थः;

"[4]यो धनार्थं परान् वेदं श्रावयेद्याजनादृते।
स वेदविक्रयी नाम इहामुत्र च गर्हितः॥"

इति **व्यासस्मरणात्**॥ ३९॥ उक्तार्थमन्यत्राप्यतिदिशति। यश्च विद्यया वादजल्पाभ्यां परेषां यशः हन्ति पराजयेन नाशयति, तस्यापि परत्राफलैव विद्या॥ ४०॥

अननुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न विद्यामादद्यात्॥ ४१॥ तदादानमस्य ब्रह्मस्तेयं नरकाय भवति॥ ४२॥

गुर्वनुज्ञामन्तरेणान्यार्थमधीयानादपि गुरोर्विद्यां नादद्यात्; "आहूतश्चाप्यधीयीत" इति **स्मरणात्**॥ ४१॥ निषेधातिक्रमे फलमाह। तस्या अननुज्ञाताया विद्यायाः अननुज्ञापयितुर्गुरोः सकाशात् आदानमध्ययनं नरकफलकं ब्रह्मस्तेयं भवति॥ ४२॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन॥ ४३॥
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्॥ ४४॥

[1] पितृश्रवणेन—घ.
[2] आक्षेपाच्च—च, ग.
[3] फलदा भवति—ज, ठ.
[4] From यो धनार्थं up to व्यासस्मरणात् omitted in ख.

गुरुद्रोहं निषेधति। लौकिकं काव्यालंकारादिविषयम्; वैदिकं साङ्गवेदविषयम्; आध्यात्मिकं वासिष्ठादिविषयम्, औपनिषदस्य वैदिकत्वेनैव सिद्धत्वात्। एतदन्यतमं ज्ञानं यतो यस्मात् गुरोः आददीत उत्पादयेत्, तं कदाचनापि लौकिकवैदिकविवादे न द्रुह्येत्। द्रोहोऽनिष्टासञ्जनम्॥ ४३॥

त्रिष्वप्याचार्यातिशयमाह। उत्पादकः शरीरजनकः माता पिता च, ब्रह्मदाता गायत्र्युपदेष्टेति[1] त्रयोऽपि पितरः; पातृत्वात्। तेषां मध्ये ब्रह्मदः पिता गरीयान् अतिशयेन गुरुः। अतिशयमेवाह— ब्रह्मणि गायत्र्यां यज्जन्म विप्रस्य त्रैवर्णिकस्य, तत् प्रेत्य मोक्षयोग्यतापादकत्वात्, इह च सर्वकर्मार्हतापादकत्वात् शाश्वतं नित्यमित्युक्तमधस्तात्॥ ४४॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनाविह जायते॥ ४५॥
आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा॥ ४६॥
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन्॥ ४७॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्मजन्मनो नित्यत्वं योनिजन्मनोऽनित्यतयोपपादयति। यत् यस्मात् कारणात् मिथः अन्योन्यं कामात् परस्पराभिलाषात् प्रवृत्तौ मातापितरौ एनं पुत्रमनु निष्पादयतः वाजिनवज्जनयतः, न तूद्देश्यतया[3]; कामोपभोगस्यैवोद्देश्यत्वात्। अतस्तस्य पुत्रस्य तां संभूतिं संभवमात्रं विद्यात्। न तु नित्याम् अव्यभिचारिणीम्; मैथुनसंभवेऽपि पुत्रानुत्पत्तेः। तत्र हेतुः—यदिहास्मिन् संसारे पश्वादिसाधारण्येन योनौ जायत इति न तावन्मात्रेण ऐहिकामुष्मिकफलसिद्धिः॥ ४५॥

किंतु वेदपारगोऽखिलवेदवित् आचार्यस्तु अस्य वटोः विधिवदुपनयनविधिना सावित्र्या गायत्र्यादिकया सह यां जातिं जन्म उत्पादयति संपादयति, सा सत्या नित्या; अकरणे व्रात्यतापत्तेः। सर्वकर्माधिकारापादकत्वेन सैवाजरा अविकृता यावज्जीवमेकरूपा; सैवामरा परलोकसंबन्धितया अविनाशिनी॥ ४६॥

[1] देष्टा। ते—च.
[2] वैष्णवे—झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे अनध्यायप्रकरणं त्रिंशम्—ज.
[3] द्दश्यतया—ग, घ.

ब्रह्मजन्मैव श्रेष्ठमित्युक्तमर्थं श्रुत्योपसंहरति। [1]वेदाध्ययनेनैहिकामुष्मिकसकलदुःखनिरासेनाध्येतारमदुःखं कुर्वन्, तेन च मोक्षाधिकारसंपत्त्या अमृतं महावाक्याध्यापनार्थप्रतिपादनद्वारा संप्रयच्छन् अवितथेनाप्रतारकतया यथार्थेन वेदेनाध्येतुः कर्णौ य आवृणोति पूरयति, तं पातृत्वेन पितरं मातरं च मन्येत। अस्य कृतमुपकारं [2]वेदाध्यापनलक्षणं जानन् तस्मै गुरवे न द्रुह्येत्॥ ४७॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेयश्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[4]श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिंशोऽध्यायः

[1] विद्याध्ययनेन—ख.
[2] वेदाध्ययन—ग.
[3] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

एकत्रिंशोऽध्यायः

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति ॥ १ ॥ माता पिता आचार्यश्च ॥ २ ॥ तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् ॥ ३ ॥

गुरुभक्तेरर्थवादार्थमेकत्रिंशेनातिगुरूनाह । त्रैवर्णिकप्रक्रमे पुरुषग्रहणं वर्णजातिप्राप्त्यर्थम् । तेन चतुर्णामपि वर्णानामनुलोमजादिजातीनां [1]चातिगुरवः गुरुभ्यो ज्येष्ठभ्रात्रादिभ्यः अतिशयिता अतिगुरवः त्रयो भवन्ति ॥ १ ॥

तानाह । माता पिता आचार्यश्च । निषेक्तृत्वेन पितुः प्राधान्येऽपि अभ्यर्हितत्वात् मातुः पूर्वनिर्देशः ; "तेभ्यो माता गरीयसी" इति **स्मरणात्** । माता जननी । पिता निषेक्ता । आचार्य उक्तलक्षणः । यद्यप्ययं शूद्रादीनां न संभवति, उपनयनाभावात्, तथापि याजकाभिप्रायेण तेषामपि त्रितयसंभवः ॥ २ ॥

तेषां मात्रादीनां नित्यं सर्वकालं शुश्रूषुणा सेवानिरतेन[2] भाव्यम् । एवकारोऽत्र नियमचतुष्टयं गमयति । तच्च धर्मव्याधोपाख्याने स्पष्टीकृतम् ॥ ३ ॥

यत्ते ब्रूयुस्तत् कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेषां प्रियहितमाचरेत् ॥ ५ ॥ न तैरननुज्ञातः किंचिदपि कुर्यात् ॥ ६ ॥

ते मात्रादयो यत् कार्यं विहितमविहितं वा ब्रूयुः, तत् कुर्यात् । तच्च कुन्तीवाक्यात् पञ्चभिर्द्रौपदीपरिणये, जमदग्निवाक्यात् परशुरामेण रेणुकावधे च स्पष्टीकृतम् ॥ ४ ॥ तेषां मात्रादीनां प्रियमनुकूलं सत् यत् आयत्यां श्रेयस्करं कार्यं, तदाचरेत् । परस्परविरोधे तु पैतृकम् ; परशुरामीयमातृवधलिङ्गात् ॥ ५ ॥ तैः मात्रादिभिरननुज्ञातः अननुमतः किंचिदल्पमपि कार्यं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः ।
एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥
पिता गार्हपत्योऽग्निः [3]दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ॥ ८ ॥

[1] From here up to निषेक्तृत्वेन missing in घ, च.
[2] अभिरतेन—ख.
[3] मातामिर्दक्षिणः, तथा गुरुराहवनीयश्च—ठ.

उक्तेऽर्थे अर्थवादमाह । एते मात्रादय एव त्रयो वेदाः ऋग्यजुःसामाख्याः । अनुलङ्घनीयवाक्यत्वेन वेदसंस्तवः । त्रयः सुराः ब्रह्मविष्णुशिवाः । पूज्यत्वेन सुरसंस्तवः । त्रयो लोकाः नरसुरब्रह्मलोकाः । तत्प्राप्तिसाधनत्वात् तत्संस्तवः । त्रयोऽग्नयः वक्ष्यमाणाः । नित्यपालनीयत्वेनाग्निसंस्तवः[1] ॥ ७ ॥

अग्नित्रयस्य विशेषनिर्देशेन तान् स्तौति । पितुर्गार्हपत्यत्वमाहवनीययोनित्वेन ; "तव योनिरसि" इति **श्रुतेः** । पूर्वोत्पन्नत्वेन च पूर्वनिर्देशः । मातुर्दक्षिणाग्नित्वं पृथग्योनित्वेन ; "दक्षिणाग्नेररणी[2] पाणौ कुरुते" इति **मानवसूत्रात्** । उलूखलमुसलाद्यनुपालकत्वेन वा ; "उलूखले मुसले यच्च शूर्पे" इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । गुरोराहवनीयत्वं सर्वेहवनीयद्रव्यभागित्वेन[3] "लब्धं चास्मै निवेदयेत्" इति **स्मरणात्** ॥ ८ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
[4]अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ९ ॥
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ १० ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ एकत्रिंशोऽध्यायः

यस्य पुरुषस्यैते त्रयो मात्रादय आदृताः, तस्य सर्वेऽपि धर्मा आदृताः ; सर्वधर्ममूलत्वात् त्रयाणाम् । यस्य पुनरेते त्रयः अनादृताः अनादरणीयाः, तस्य सर्वाः कृष्याद्या लौकिक्यः नित्यनैमित्तिकाद्या वैदिक्यश्च क्रियाः निष्फलाः ; मात्राद्यनादरोत्पन्नाधर्मेण प्रतिबन्धात् फलजननायोग्याः ॥ ९ ॥

मात्रादिशुश्रूषाफलमाह । इमं मनुष्यलोकं मातृभक्त्या, मध्यमं देवलोकं पितृभक्त्या, गुरोराचार्यस्य शुश्रूषया तु ब्रह्मलोकमेव प्राप्नोति ॥ १० ॥

इति [6]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[7]श्रीरामपण्डितात्मज[7]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां एकत्रिंशोऽध्यायः

[1] अग्निस्तवः—ख.
[2] सृणी—ग, घ.
[3] भावित्वेन—ग, घ.
[4] अनादृतास्तु—ठ.
[5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे गुरुप्रकरणमेकत्रिंशम्—ज, ठ ; वैष्णवे एकविंशोऽध्यायः—झ.
[6] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[7] श्री omitted in ग.

द्वात्रिंशोऽध्यायः

राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसंबन्धिनश्चाचार्यवत्[1] ॥ १ ॥ पत्न्य[2] एतेषां सवर्णाः ॥ २ ॥ मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशे गुरुधर्मातिदेशविषयानाह। राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः। ऋत्विक् उक्तलक्षणः। श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी। अधर्मप्रतिषेधी निषिद्धकर्मणो निवर्तकः। उपाध्यायः उक्तलक्षणः। पितृव्यः पितृभ्राता। मातामहः मातुः पिता। मातुलः मातुर्भ्राता। श्वशुरः पत्नीपिता। ज्येष्ठभ्राता अग्रजः सोदर्यः। संबन्धिनौ पुत्रदुहितृश्वशुरौ। चकारात् पितामहादीनां ग्रहणम्;

> " पितामहो भयत्राता चान्नदाता तथैव च।
> वर्णज्येष्ठो यतिश्चैव सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥ "

इति [3]**स्मरणात्**। एते आचार्यवन्मान्याः। तेन च प्रत्युत्थानाभिवादनादिकं सिध्यति ॥ १ ॥ एतेषां राजादीनां सवर्णाः पत्न्यश्च तद्वदेव मान्याः। सवर्णाग्रहणात् असवर्णासु वक्ष्यति ॥ २ ॥ ज्येष्ठेति तिसृणामपि विशेषणम्; " पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्येष्ठायां च स्वसर्यपि " इति **देवलीयात्**। तेन स्वापेक्षया ज्येष्ठा एताः तिस्रोऽप्याचार्यवन्मान्याः। ज्येष्ठेति विशेषणात् कनिष्ठास्वभ्युत्थानमेव। चकारात् पितामह्यादीनां ग्रहणम्।

> " माता मातामही चैव तथैव च पितामही।
> मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्धात्री पितृष्वसा।
> ज्येष्ठस्त्री च पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवत् स्मृताः ॥ "

इति **स्मरणात्**। मातात्र सपत्नमाता ज्ञेया; मातृवदित्यतिदेशात् ॥ ३ ॥

[1] पूजनीयाः added in ज, झ, ठ. [2] पत्न्यश्च—ठ. [3] यमस्मरणात्—ग.

श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम्[1] ॥ ४ ॥ हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपस्पर्शनम् ॥ ५ ॥ गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् ॥ ६ ॥

श्वशुरादीनां स्वापेक्षया कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनकार्यकारि; न पुनरभिवादनं कार्यम्। किंतु 'असावहम्' इति ब्रूयात्;

> " मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्।
> असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ "

इति **मानवात्**। गुरवो ज्ञानवृद्धादयः; " भूयिष्ठार्थवन्तो गुरवः " इत्युपक्रम्य " ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोः " इति **हारीतस्मरणात्**; तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात्। परिगणनं राजादिनिवृत्त्यर्थम्; तेषां कनीयसामपि मान्यत्वात्; " बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः " इति **मानवात्** ॥ ४ ॥

हीनवर्णे क्षत्रियावैश्ये। बहुवचनात् मूर्धावसिक्ताद्याः। न शूद्रा; पत्नीत्वविशेषणात्। तासां दूरादेवाभिवादनं कार्यम्। न पादावुपस्पृश्य। प्रत्युत्थानं त्वनुवर्तते; " असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः " इति **मानवात्**। शूद्रायां प्रत्युत्थानमेव; नाभिवादनम्;

> " उदक्यां सूतिकां शूद्रां भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम्।
> अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥ "

इति **शातातपीयात्** ॥ ५ ॥

गुरुशुश्रूषाणां कासांचित् तत्पत्नीष्वपवादमाह। अत्र पत्नीपदात् त्रैवर्णिकलाभेऽपि न शूद्रापरिहारः; दृष्टदोषस्य तत्रापि समानत्वात्। गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनमभ्यञ्जनं च। अञ्जनं नेत्रयोः कज्जलादिना। केशानां संयमनं प्रसाधनं कबरीबन्धश्च। पादयोः प्रक्षालनमश्मादिना घर्षणेन मलापकर्षणम्। आदिपदात् स्नापनादिग्रहणम्। " नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानि " इति **गौतमीयात्**। गुरुपत्नीनामिति शेषः ॥ ६ ॥

[2]असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा ॥ ७ ॥ न च गुरूणां त्वमिति ब्रूयात् ॥ ८ ॥ [3]तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्याश्नीयात् ॥ ९ ॥

[1] अभिवादः—ठ. [2] असंस्कृतापि—घ. [3] तदभिधाने—ज.

असंस्तुता अपरिचिता । अपिशब्दात् योन्यसंबद्धा च । परपत्नी ; न परदास्यादिः । भगिन्यादिशब्दैः वाच्या । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । समानवयस्का भगिनीति, न्यूनवयस्का पुत्रीति, अधिकवयस्का मातेति ;

"परपत्नी च या स्त्री स्यादसंबद्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं[1] सुभगे भगिनीति च ॥"

इति **मानवात्** ॥ ७ ॥

गुरूणां पूर्वोक्तानां त्वंकारम्, इतिकरणादेवंजातीयकमन्यदप्यपकर्षवचः हुंकारादि न ब्रूयात् । चकारादन्येषामपि मान्यानाम्; प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ८ ॥

तदेवाह । तेषां गुरूणामतिक्रमे त्वंकारादिवचने आहाररहितः सायं तं गुरुं प्रसाद्यापराधं क्षमापयित्वा श्नीयात् । पुनस्तच्छब्दनिर्देशः अन्यस्याप्यतिक्रमे उक्तप्रायश्चित्तविधानार्थः ;

"गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । दिवसान्ते अशनविधानादेव सिद्धौ निराहारवचनं यावत्प्रसादनं निराहारत्वार्थम् ; "कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः" इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

न च गुरुणा सह [2]विगृह्य कथाः कुर्यात् ॥ १० ॥ न चैवास्य [3]परीवादम् ॥ ११ ॥ न चानभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

गुरुणा सह विगृह्य विजिगीषया कथाः जल्पवितण्डाः न कुर्यात् । चकारादन्येनापि विप्रेण ; "विप्रं निर्जित्य वादतः" इति **स्मरणात्** ॥ १० ॥ अस्य गुरोः परीवादं दोषाभिव्यक्तिं न कुर्यात् । चकारात् निन्दादिग्रहणम् ;

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥"

इति **मानवात्** । सद्दोषोक्तिः परीवादः । असद्दोषोक्तिर्निन्दा । वञ्चयित्वा भोजनं परिभोजनम् । उत्कर्षासहनं मत्सरः ॥ ११ ॥ गुरोः अनभिप्रेतं प्रतिकूलं न कुर्यात् ; "प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १२ ॥

**गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
[4]पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ १३ ॥**

[1] भगिनीत्येवं—प्र.
[2] गुप्तकथाः—ज.
[3] परिवादान—ज, ठ.
[4] पूर्णे विंशतिवर्षे च—क.

**कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं[1] कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ १४ ॥**

पूर्णतारुण्या गुरुभार्या पूर्णविंशेन शिष्येण गुणे पादोपसंग्रहणोऽर्थे अदृष्टविशेषे दोषौ स्त्रीणां मोहकत्वं पुमिन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वं चेह लोके विजानता पादयोर्नोपसंग्राह्या । विंशतिवर्षत्वं व्यवहारक्षमत्वम्, "नैके युवतीनां व्यवहारप्राप्तेन" इति **गौतमीयात्** । तेन बालस्य युवत्यभिवादने यूनां वृद्धाभिवादने च नायं दोषः । दोषौ च,

"स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।"
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।"

इति **मनुना** स्पष्टीकृतौ । पत्नीपदाच्च शूद्राव्युदासः ; दृष्टदोषतौल्यात् ॥ १३ ॥

तर्हि कथमभिवाद्येत्यत आह । युवा शिष्यो युवतीनां गुरुपत्नीनां भुवि पादावनुपस्पृशन् असावहमिति 'अभिवादयेऽहं भो अमुकशर्मा' इति स्वनाम निर्दिशन्, विधिवत् "व्यत्यस्तपाणिना" इत्यादिनोक्तरीत्या कामं यथेच्छमभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

**[2]विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ १५ ॥
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि [3]मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १६ ॥**

उक्तयोर्विधिनिषेधयोः कालप्रतिप्रसवावाह । यत् यूनो युवसु गुरुदारेषु पादग्रहणं निषिद्धं, तत् विप्रोष्य प्रवासादेत्य कार्यम् । यच्च युव्यभिवादनं विहितं, तत् अन्वहमिति व्यवस्था । एतेन "विप्रोष्य पादोपसंग्रहणं गुरुभार्याणाम् । नैके युवतीनां व्यवहारप्राप्तेन" इति **गौतमीयोऽपि** विकल्पो व्याख्यातः । तत्र प्रमाणमाह—सतां धर्ममनुस्मरन्निति । शिष्टाचार एवात्र व्यवस्थाहेतुः । गुरुदारेष्विति सामान्योपादानेऽपि मात्रादीनामविप्रोष्याप्यन्वहं पादोपसंग्रहणं कार्यम् ; "नाविप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनाम्" इति **गौतमीयात्** ;

"उपसंग्रहणं कुर्याद्भगिन्या मातुरेव च ।
तथा पितृव्यभार्याणां समवायेऽन्वहं द्विजः ॥"

[1] वेदनं—ग.
[2] This verse omitted in ज.
[3] मान्यस्थानानि—ठ.

इति **स्मृत्यन्तराच्च**। भ्रातृभार्यादीनां तु विप्रोष्यापि न पादोपसंग्रहणम्; "नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वश्र्वाश्च" इति **गौतमः**। भ्रातृभार्यादीनां श्वश्र्वाश्चोपसंग्रहणं न कार्यम्। अभिवादनमात्रं तु भवत्येव। तत्रापि अत्यन्तगुरुस्थानीयानां [1]मातुलान्यादीनामुपसंग्रहणम्; अन्यासामभिवादनमिति **हरदत्तः** ॥ १५ ॥

मान्यताहेतूनाह। वित्तं धनम्। बन्धुरभिजनः। वयो जन्मनः कालः। कर्म श्रौतस्मार्तादि। विद्या वेदादिः। परिगणनादेव संख्यासिद्धौ पञ्चमीग्रहणं "वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि" इति [2]**गौतमोक्त**वयोबलीयस्त्वनिराकरणाय। अत एव **गौतमः**—"श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयः। एतन्मूलत्वाद्धर्मस्य" इति। यत्तु "विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम्" इति **योगिस्मरणं**, तत्रापि पूर्वपूर्वपाठक्रमेण बलवत्त्वमिति ध्येयम्। संनिधावप्येतच्छब्दः **गौतमोक्त**जातिपरिग्रहणाय। एतानि आत्मनोऽतिरिक्तानि मानस्याभिवादनादेः प्रत्येकं स्थानानि निमित्तानि। [3]परस्परसमवाये तु उत्तरोत्तरं गरीयो वेदितव्यम्। अयमर्थः—अल्पधनस्य बहुधनः; अल्पबन्धोः बहुबन्धुर्मान्य इति। धनवद्बन्धुमतोः समवाये बन्धुमान्; बन्धुमद्वयोवृद्धयोः समवाये वयोवृद्धो मान्य इत्यादि। यदा तु द्वयोरपि तुल्यं धनादि, तदा उत्तरोत्तरगुणयोगेन मान्यः। तदाह **मनुः**—

"पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।
यत्र स्युः स्यात् स मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः॥"

इति। भूयांसि; धनबन्धू धनबन्धुवयांसीत्यादि। तेषामपि तौल्ये धनादावेव गुणो वाणिज्याद्युपायेभ्यः [4]प्रतिग्रहादिः अन्वेष्टव्यः। दशमीं नवत्यूर्ध्ववयस्कताम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम्।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १७ ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १८ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ द्वात्रिंशोऽध्यायः

जातिवयसोर्बलीयस्त्वे उदाहरणप्रत्युदाहरणे आह। दशवर्षत्वमुपनयनोर्ध्वकालताप्रदर्शनाय। शतवर्षत्वं च मान्यतातिशयप्रदर्शनाय; "शूद्रोऽपि दशमीं गतः" इत्यपिशब्दात् क्षत्रियादीनां सुतरां तत्सिद्धेः।

[1] मातुलान्यादीनाम् omitted in घ, छ.
[2] परबलीयस्त्व for वयोबलीयस्त्व—ख.
[3] परसमवाये—ग.
[4] धनादिः—ग.
[5] वैष्णवे —झ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे गुर्वभिवादादेशप्रकरणं द्वात्रिंशम्—ज, ठ.

चकारात् वैश्यशूद्रयोर्ग्रहणम्। तेनाल्पवया अपि ब्राह्मणः वृद्धतमानामपि क्षत्रियादीनां पितेवाभिवादनीय इति ॥ १७ ॥

त्रैवर्णिकसाधारणं मान्यतानिमित्तमुक्त्वा प्रतिवर्णमसाधारणं तदाह। ज्ञानं वेदादिविद्याविषयकम्। वीर्यं युद्धादौ शौर्यम्। धान्यधने प्रसिद्धे। जन्मोत्पत्तिः। एतैः क्रमेण विप्रादीनां ज्यैष्ठ्यम्। एवकारो विप्रादिव्यावृत्त्यर्थः। तेन तेषां ज्ञानादिनैवेति नियमेन वित्तादीनामनियतत्वं गम्यते। ततश्च वित्तादिचतुष्टयवतोऽपि केवलविद्यावानेव ज्येष्ठ इति सिध्यति;

"न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥"

इति **मानवात्** ॥ १८ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ श्री**विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्वात्रिंशोऽध्यायः

---

[1] From श्रीमहाराजा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[2] श्री omitted in घ.

VIṢṆUSMṚTI

WITH THE

COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTĪ

OF NANDAPAṆḌITA

[II]

Viṣṇusmṛti

EDITED BY

PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

DEDICATED TO THE LATE

PROFESSOR K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

Printed in India

At the Vasanta Press, The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति ॥ १ ॥ परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिणः[1] ॥ २ ॥ [2]तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते[3] ॥ ३ ॥

अतिक्रान्ते आचारकाण्डे ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्प्रसङ्गात् बुद्धिस्थं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रारिप्सुः तदुपोद्घातं त्रयस्त्रिंशेनाह । अथेति प्रकरणान्तरप्रस्तावः । पुरुषस्य मनुष्यस्य कामादिसंज्ञकं सुघोरं दुर्जयं रिपुत्रयं भवतीति प्रायोवादः, दोषबहुलत्वान्मनुष्याणाम् । तत्र कामोऽभिलाषः । क्रोधो जिघांसाहेतुरमर्षः । लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

परिग्रहो गृहदारादिस्वीकारः । तत्र प्रसङ्गोऽभिनिवेशः । तस्माद्धेतोः गृहाश्रमिणो विशेषेणान्यापेक्षयातिशयेन कामादयो भवन्तीति स्वभावानुवादः ॥ २ ॥

कामादिकार्यतां प्रदर्शयन्नेव पातकगणस्योद्देशमाह । तेन कामादिरिपुत्रयेणाक्रान्तोऽभिभूतोऽयं मनुष्योऽतिपातकादौ प्रवर्तते । अतिशयेन पातयति नरके इत्यतिपातकम् । अतिशयश्च कल्पोपभोग्यत्वम् । तेन कल्पोपभोग्यमतिपातकम् । मन्वन्तरोपभोग्यं महापातकम् । मन्वन्तरोपभोग्यमेवानुपातकम् । चतुर्युगोपभोग्यमुपपातकमिति वक्ष्यति । अत्र प्रथमोद्देशान्नरकातिशयात् प्रायश्चितातिरेकाच्च महापातकादतिपातकं गरीयः; महारुद्रादतिरुद्र इव । तथाच **हारीतः**—"पञ्चविधमशुभं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातकात्यन्तपातकानि" इति । मूलवचने पूर्वपूर्वं गरीयः । अत्र तूत्तरोत्तरमिति । प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकमनुपातकपर्यायः;

> "महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
> तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम् ॥"

इति **स्मरणात्** ।

यत्तु "स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रियघाती सोमविक्रयी शूद्रसहभोजी कन्यादूष्यगारदाही वृषलीपतिरग्न्युत्सादी चेति पातकानि" इति **पैठीनसिना** पृथक् पातकानि परिगणितानि, तत् पापपर्यायत्वेन; न संज्ञाकरणाय;

[1] गृहाश्रमिणाम्—क. ग. [2] तेनायमतिक्रान्तातिमहापातकोप—ठ. [3] वर्तते—ठ.

उपपातकादिषु पाठेन तत्संज्ञावरुद्धत्वात् । न च तुल्यकालनरकफलत्वादेकप्रायश्चित्तत्वाच्च महापातकानुपाकयोरभेदापत्तिः, नरकानन्तरोत्पन्नयोनिविशेषप्राप्तेर्भेदकत्वात् ॥ ३ ॥

जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेष्वपात्रीकरणेषु ॥ ४ ॥ मलावहेषु[1] प्रकीर्णकेषु[2] च ॥ ५ ॥

किंच एते त्रयः संज्ञाशब्दाः योगरूढाः । तत्र जातेरभिजनसमूहाद् भ्रंशम् अधः पातं कुर्वन्तीति जातिभ्रंशकराणि । असंकरं ब्राह्मणादिवर्णमपि संकरं संकरसमानधर्माणं कुर्वन्तीति संकरीकरणानि । अनपात्रं प्रतिग्रहाद्यर्हमप्यपात्रं प्रतिग्रहाद्यनर्हं कुर्वन्तीत्यपात्रीकरणानि ॥ ४ ॥ पूर्ववदेतावपि योगरूढौ शब्दौ ; मलमावहन्तीति मलावहानि । अमलिनं मलिनं कुर्वन्तीति मलिनीकरणानीति वा संज्ञान्तरम् । प्रकर्षेण कीर्णं बहुलमनायासोपपन्नं प्रकीर्णकम् ; तेषु च प्रवर्तते ॥ ५ ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा[3] लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ६ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

उक्तार्थोपसंहारेण तत्त्यागमाह । कामादित्रिकमिदमुक्तपातकोपजननेन तत्फलीभूतवक्ष्यमाणनरकस्य द्वारं प्रवेशनोपाय इत्यनुवादः । तस्मादेतत् त्रयं त्यजेदिति विधिः ॥ ६ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायक**ात्मजश्री**तम्मणनायक**ापरनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]श्री**रामपण्डि**तात्मजश्री**नन्द-पण्डित**कृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ [7]श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

[1] च added in च, ठ. [2] अप्रकीर्णेषु वा—ज. [3] क्रोधश्च लोभश्च—ट.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिपुत्रयप्रकरणं त्रयस्त्रिंशम्—ज, ठ ; वैष्णवे त्रयस्त्रिंशोध्यायः—झ.
[5] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[6] श्री omitted in ग. [7] श्रीमत्यां omitted in घ.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ १ ॥
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचन ॥ २ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टातिपातकस्य स्वरूपं प्रायश्चित्तं च चतुस्त्रिंशेनाह । माता जननी ; मात्यस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तेः । दुहिता सवर्णोढस्त्रीप्रसूता । स्नुषा सवर्णौरसपुत्रपत्नी सवर्णा । एतासां गमनं प्रत्येकमतिपातकम् । **हारीतो**ऽप्याह—"मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनं चेत्यतिपातकानि" इति । इतिकारात् भगिनीगमनं च ;

"जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च ।
स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥"

इति **कात्यायन**स्मरणात् ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । उक्तपातकयोगिन एवातिपातकिनः, नातिशयितपातकान्तरयोगिन इत्यभिप्रेत्यैतच्छब्दः । तेन चैत एव चत्वारोऽप्यतिपातकिनोऽग्निप्रवेशं कुर्युः । यतः कथंचन ज्ञानतोऽज्ञानतः सकृदसकृच्च कृतेऽस्मिन् पापे तेषाम् अतिपातकिनाम् अन्या अग्निप्रवेशातिरिक्ता व्रतादिरूपा निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति । अत एव **संवर्तः**—

"मातरं यदि गच्छेत्तु स्नुषां वा पुरुषाधमः ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या स्वकां दुहितरं तथा ॥"

इति । तथाशब्दात् भगिनीमपि । न निष्कृतिः ; अनेन शरीरेणेत्यर्थः । ननु

"मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।
[2]एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि संचरेत् ।
चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति ॥"

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अतिपातकप्रकरणं चतुस्त्रिंशम्—ज, ठ; वैष्णवे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः—झ
[2] एतासु—च.

इति पराशरस्मरणेनाज्ञानतो व्रतरूपप्रायश्चित्ताभिधानादसंगतमिदमिति चेत्; मैवम्; तस्य गमनप्राक्कालीनस्मरणादिविषयत्वात्। यथोक्तम्—

"स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥"

इति। तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम्। द्वितीयं पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्तकसंकल्पादिविषयम्। तृतीयं महत्त्वात् क्रियानिर्वृत्तिविषयमिति न विरोधः।

ननु एवमपि शिश्नच्छेदे पाक्षिकजीवनसंभवात् 'नानेन शरीरेण' इति विरुद्धमेवेति चेत्; न; तस्य लिङ्गप्रवेशमात्रविषयत्वकल्पनात्। अतः सर्वस्मिन्नपि पक्षे अग्निप्रवेश एवातिपातकिनाम्। तथाच **भविष्यपुराणे**—"अतिपातकयुक्तानां प्राणान्तिकमुदाहृतम्" इति। **कात्यायनोऽपि**—"अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्" इति। **हारीतोऽपि**—"सद्योऽग्निप्रवेशादतिपातकिनः" इति; पूयन्त इत्यनुषज्यते। सद्योऽतिपातकित्वं सकृद्गमनेनापीति तत्राप्यग्निप्रवेश इति व्याख्येयम्। न सद्योऽग्निप्रवेशादिति व्याख्येयम्; तस्य, "न भुञ्जीतानुपस्थितः" इति सामान्येनैव प्राप्तत्वादतिपातकिपदवैयर्थ्यात्[1]। नापि सद्यः पूयन्त इति; मरणात् सद्यः शुद्धेरर्थसिद्धत्वात्। तस्मादुक्तमेव साधु। **षट्त्रिंशन्मतेऽपि**—

"पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽभिगच्छति।
जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्॥"

इति। जननी दुहित्राद्युपलक्षणम्;

"मातरं सुतपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते॥"

इति **चतुर्विंशतिमतात्**। कामतो **वासिष्ठम्**—"निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्" इति। अत्र मात्रादिशब्दानां संबन्धिशब्दतया यत्प्रतियोगिकं मातृत्वादि, तद्गमने तासामपि तदेव पातकं तदेव च प्रायश्चित्तमिति ध्येयम्;

"एवं दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता।
स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः॥"

इति **कात्यायनस्मरणात्**। यत्तु

[1] पद omitted in ग, च.

"पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा।
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः॥"

इति; यच्च

"सखिभार्याकुमारीषु सयोनिष्वन्त्यजासु च।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्॥"

इति; यच्च

"पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा।
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता।
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते॥"

इति **योगिनारदा**भिहितमहापातकसमतया सुतादिगमनस्यानुपातकत्वं प्रतीयते; यच्च "छित्वा लिङ्गं वधस्तस्याः सकामायाः स्त्रिया अपि" "शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते" इति **योगिनारदाभ्यां**[1] प्रायश्चित्तमुक्तम्; तदसवर्णदुहितृसवर्णसापत्नभगिन्यनौरसपुत्रभार्याविषयं द्रष्टव्यम्। "मातुः सपत्नीं भगिनीम्" इति साहचर्यात् भगिनीसापत्नतायाः[2] "सगोत्रासु[3] सुतस्त्रीषु" इति साहचर्याच्च गोत्रमात्रसंबन्धानौरसपुत्रभार्यायाश्च सिद्धेः।

यच्च

"चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम्।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥"

इति **बृहद्यमो**क्तं चान्द्रायणम्[4], यश्च—

"भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम्।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्॥"

इति **संवर्तो**क्तस्तप्तकृच्छ्रः, तदुभयमप्यसवर्णादिष्वेवाकामतो रेतःसेकादर्वाङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम्। एवमन्यान्यपि व्यवस्थाप्यानि॥ २॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]श्री**रामपण्डित**तात्मज[6]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ श्री**विष्णुस्मृति**विवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

[1] च added in ग. [2] जायाः—ग. [3] स्वसुतस्त्रीषु—ग.
[4] चान्द्रायणं omitted in ख, ग. [5] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि ॥ १ ॥ [1]तत्संयोगश्च ॥ २ ॥

महापातकस्वरूपं प्रायश्चित्तं च पञ्चत्रिंशेनाह । ब्राह्मणस्य हत्या हननं प्राणवियोगफलको व्यापारः साक्षात्परंपरासाधारणः प्रायश्चित्ततारतम्यात् तरतमभावापन्नः । यथा **आपस्तम्बः**—"प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः । यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इति । तत्र स्वतन्त्रः कर्ता । तत्प्रवर्तकः प्रयोजकः । प्रवृत्तप्रवर्तकोऽनुमन्ता । चकारात् अनुग्राहकनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । वधे सहायोऽनुग्राहकः । मरणहेतुमन्यूत्पादको निमित्तीति । तत्र **मनुः**—

"बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातयेत् तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥"

इत्यनुग्राहकं लक्षयति । निमित्तिनं च **विष्णुराह**—

"आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥
ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव वा[2] ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥"

इति । एवं पञ्चविधो वधी तदवान्तरभेदाश्चान्यतोऽवगन्तव्याः । तानाह **पैठीनसिः**—

"हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्तानुमोदकः ।
अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥"

[1] तत्सङ्गश्च—ज, ढ.

[2] च—ख, ग, घ.

इति । व्यापाराधिक्ये दोषाधिक्यं तन्न्यूनत्वे दोषन्यूनतेति प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावः । विकर्मिणामिति सामान्योपादानात् पापमात्रेऽयं कर्तृभेदोऽध्यवसेयः । क्वचित् दोषापवादमाह **विष्णुः**—

"उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः ।
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते ॥"

इति । **भविष्येऽपि**—

"पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासतश्चेद्विनश्यति ।
न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते सुरसत्तम ॥"

इति । तथा,

"असंबन्धेन यः कश्चिद् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्तयेत् ॥"

इति । तथा आततायिवधेऽपि न दोषः ;

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥"

इति **विष्णुपुराणात्**[1] । अस्यापवादः—"नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्यः" इति **सौमन्तवः** । उपकारकृतौ मरणेऽपि न दोषः ; "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्" इति **योगिस्मरणात्** । तथा "बन्धने गोचिकित्सार्थे" इत्यपि वक्ष्यते ।

सुरा द्वाविंशाध्यायोक्ता त्रिविधा । तस्याश्चातुर्वर्णिकैः पानं कण्ठाधोनयनम् । तच्च साक्षात् द्रव्यान्तरसंसृष्टाया[2] अल्पाया अधिकाया वा । एतच्च चातुर्वर्णिकाभिप्रायेण । ब्राह्मणानां तु मद्यपानमात्रं महापातकम् ; "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः" इत्युपक्रम्य "एते महापातकिनः" इति **योगिना** मद्यपानमात्रस्य महापातकत्वाभिधानात् । तच्च "नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इति निषेधात् "अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः" इति तद्धेतोश्च ब्राह्मणमात्रविषयं पर्यवस्यति ; इतरेषां तदभ्यनुज्ञानात् । एवं च

"अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा[3] ॥"

इति प्रायश्चित्तमुपपद्यते ; महापातकत्वात् ; अन्यथा पातकान्तराणां कामचारत्वेनोक्तप्रायश्चित्तासंगतेः[4] । तथाच **देवलः**—"स्यात् कामचारवादोक्तिर्महतः पातकादृते" इति । न चानुपेतवाक्ये मद्यशब्दः सुरापरः ; नित्यवाक्येऽपि तथा संभवात् ; सुरापाने प्रायश्चित्ताम्नानात् ; कृच्छ्रत्रयासंगतेश्च । न चास्योपपातकत्व-

[1] स्मरणात्—ख, ग.

[2] संसृष्टायाः—ख.

[3] पिताथवा—ग.

[4] असंगतिः—ख.

स्मरणविरोधः; क्षत्रियादीनामभ्यनुज्ञानेनैव विप्राणां महापातकत्वेन मूर्धावसिक्तादीन् प्रत्युपपातकत्वोपपत्तेः। तान् प्रति तन्निषेधाभ्यनुज्ञानयोरन्यतरस्याप्यभावादिति सिद्धं विप्राणां मद्यपानमात्रं महापातकमित्यास्तां विस्तरेण। तदेतत् स्पष्टीकृतं **भविष्ये**—

" प्रतिषेधः सुरापाने मद्यस्य च सुराधिप।
द्विजोत्तमानामेवोक्तः सततं गौतमादिभिः ॥"

इति।

ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णस्य हरणमपहारः शास्त्रीयस्वत्वहेतुं विनोपादानम्। तच्च साक्षात् द्रव्यान्तरसंसृष्टस्य वा। ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीसुवर्णस्तेयं न महापातकम्; ब्राह्मणीवधवत् इति **अपरार्कः**। तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वोक्त्या तन्निवृत्तिः। न प्रकृते; तदभावात्। सुवर्णशब्दश्चात्र जातिमात्रवचनः; "रुक्मस्तेयी सुरापश्च" "हेमहारी च कुनखी" "ब्राह्मणस्वर्णहारी तु" "रुक्मस्तेयोऽश्व विप्रहा" "रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्" इत्यादिशङ्ख**योगिमनुविश्वामित्रादिभिः** जातिमात्रोपादानात्। न परिमाणविशिष्टद्रव्यवचनः; गौरवात्; "स्वर्णं सुवर्णं कनकम्" इत्यादिकोशविरोधाच्च। न च "ते सुवर्णस्तु षोडश" इति परिभाषया विशिष्टवचनत्वम्; हेमरुक्मादिशब्देषु तदप्रवृत्तेः; स्वसंज्ञया विधानाभावात्। उक्तं च "इको गुणवृद्धी" इत्यत्र "गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने स्तः" इति। एतेन संज्ञाकरणस्य विधिनिषेधमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद्विशिष्टार्थत्वमित्यप्यपास्तम्।

न च सुवर्णशब्दैकवाक्यतया हेमादिपदेष्वपि विशिष्टवचनत्वम्; हेमादिपदेष्वविशिष्टवचनत्वे हेमादिपदैकवाक्यतया सुवर्णपदस्यापि जातिवाचित्वसंभवेन विनिगमनाविरहात्। प्रत्युत जातिवैशिष्ट्ययोः संदिग्धस्य सुवर्णपदस्यासंदिग्धजातिमात्रवचनेन हेमादिपदेनैव पुरोडाशपदस्येवाग्नेयपदेन निर्णयोऽपि न्याय्यः। न च पुंलिङ्गं विनिगमकम्; 'ब्राह्मणसुवर्णहरणम्' "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" इत्यादौ समासेन तदनिर्धारणात्। किंच विशिष्टवचनत्वे सुवर्णपर्यायो बिस्तशब्दोऽपि क्वचित् प्रयुज्येत; "सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे" इति **कोशात्**। न चासौ क्वचित् श्रूयते। श्रूयते तु हेमादिशब्द एव। ततोऽपि जातिवचनत्वम्। किंच "सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत्" इत्यल्पप्रायश्चित्तासंगतिः। किंचिन्न्यूनसुवर्णविषयत्वे तु "ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयम्" इत्यस्यासंगतिः। किंचिन्न्यूनादूर्ध्वत्वविवक्षायामुभयत्र लक्षणापत्तिः। न चैवं माषाद्यपहारेऽपि महापातकत्वापत्तिः; इष्टापत्तेः।

" सुवर्णस्यापहरणे माषकेनापि पातकम्।
निष्कमात्रापहारे तु न विद्मः किं भविष्यति ॥"

इति **षट्त्रिंशन्मते** निष्कापहारे महापातकाधिकपातकाभावेन विस्मयकरणात् माषापहार एव पातकशब्देन महापातकाभिधानात्। अन्यथा पापसामान्यादधिकस्य महापातकस्य निष्कापहारे संभवेन विस्मयकरणासंगतेः।

माषात् प्राक् न महापातकम्; वचनाभावात्। किंतूपपातकमेव; स्तेयसामान्यान्तर्भावात्। परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषो वाचनिक एव। किंच

" अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप।
पञ्चनिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो व्रजेत् ॥"

इति **भविष्यपुराणीय**वचने सुवर्णशब्दादेव परिमाणलाभे पृथक्परिमाणवचनं विरुध्येत; प्रायश्चित्तविशेषादिप्रयोजनान्तराभावात्। तस्मात् जातिवचन एवात्र सुवर्णशब्दः, न परिमाणविशिष्टहेमवचन इति। परिमाणं वचनान्तरादवगन्तव्यम्। तच्चाग्रे वक्ष्यत इति सर्वं सुस्थम्।

गुरुर्निषेक्ता; "स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः" इति **त्रिकाण्डी**स्मरणात्। स च चातुर्वर्ण्यसाधारणः। तद्दारेषु सवर्णासवर्णसाधारणेषु गमनं योनौ रेतःसेकः। यत्तु "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति" इति **योगीश्वरीयं**, तन्न प्रकृतोपयोगि; मूर्धस्य पितुः क्षत्रियादेश्च वेदाध्यापकत्वाभावेनागुरुत्वापातात्। यच्च

" निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥"

इति **मानवम्**, तदपि न प्रकृतोपयोगि; अपोषके पितर्यव्याप्तत्वात्। एतेन

" आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ।
वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥"

इति **देवलोक्तमपि** परास्तम्; निषेकरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्। न चानेकार्थत्वम्; "आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवम्" इत्यतिदेशासंभवात्। न चासवर्णस्त्रीविषयोऽतिदेश इति वाच्यम्; प्रमाणाभावादन्योन्याश्रयाच्च। आचार्यादीनां गुरुपदशक्यत्वेऽतिदेशस्यासवर्णस्त्रीविषयत्वम्; तद्विषयत्वे चातिदेशस्याचार्यादौ गुरुपदशक्यत्वमिति। तस्मात् स्मृतीनां स्वशास्त्रे व्यवहारसिद्ध्यै परिभाषात्वम्। शक्तिग्रहस्तु कोशादेवेत्यलं बहुना। इतिकरणं पातकान्तरे महापातकत्वनिरासाय।

यत्तु **च्यवनेन** "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं सुवर्णहरणं द्विजातीनां महापातकानि। अदण्ड्यदण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं युधि पलायनं क्षत्रियस्य। मानतुलानृतत्वं वैश्यस्य। मांसविक्रयो ब्रह्महत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलाक्षीरपानं शूद्रस्य। तत्संपर्कात् पञ्चमहापातकम्" इत्यदण्ड्यदण्डनादीनां महापातकत्वमुक्तम्, तत् निन्दातिशयाय। अन्यथा क्षत्रियस्य सुरापानसुवर्णस्तेये, वैश्यस्य ब्रह्महत्यादिपञ्चकं, शूद्रस्य गुरुतल्पगमने सुवर्णस्तेये च महापातके न स्याताम्; वर्णव्यवस्थाभिधानात्। न च नेयं व्यवस्था,

किंतु पूर्वैः सहितानामुत्तरेषां [1]तत्तद्धर्मेषु महापातकत्वाभिधानमिति । तथात्वे ब्रह्महत्यादीनां पुनः परिगणनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पञ्चैव महापातकानि ॥ १ ॥ तत्र पञ्चममाह । यद्यपि महापातकानामेव प्रक्रमात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते, तथापि तत्संयोगस्य तत्त्वाविशेषात् तद्वत्संयोगो विवक्षितः । तद्वद्भिर्महापातकिभिः संयोगः संसर्गः, सोऽपि महापातकम् ॥ २ ॥

संवत्सरेण [2]पतति पतितेन सहाचरन् ॥ ३ ॥ [3]एकयान-भोजनाशनशयनैः ॥ ४ ॥

तत्र कालविधिमाह । तच्छब्देनैव पूर्वपरामर्शसिद्धौ पतितशब्दोपादानमुक्तातिरिक्तानामप्युपादानाय । ते च "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसंबन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च" इति **गौतमोक्ताः** । तेषामन्यतमेन सहैकीभावेनाचरन् व्यवहरन् संवत्सरेण पतति, द्विजातिकर्मानर्हो भवति; "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्" इति **गौतमस्मरणात्** । संवत्सरश्चात्र सावनोऽन्तरितदिवसगणनया षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्रात्मको ज्ञेयः । संवत्सरेणेति वचनात् अर्वाक् न पातित्यम्; पञ्चाहादिसंसर्गेषु त्रिरात्रादिप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पातित्यमुपपातकादेरप्युपलक्षणम् । तेनोपपातक्यादिसंसर्गे उपपातकित्वादि संवत्सरेण भवति; 'यश्च पापात्मा येन' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तदपि कामतः संसर्गे;

"पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः ।
मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥"

इति **देवलस्मरणात्** । अकामतस्तु न संवत्सरेण; किंतु संवत्सराधिकसंसर्गेण; "संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः" इत्युपक्रम्य, "अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः" इति **पराशरस्मरणात्** । ऊर्ध्वमल्पकालेनापि । वर्षद्वयेनेत्यन्ये । द्वित्रैः पतितैः पुनर्युगपत्संसर्गे षण्मासैरेव पतति;

"एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।
षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥"

इति **संवर्तस्मरणात्** । कामतः षण्मासादकामतोऽब्देनेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तमाचारमाह । यानादिभिः प्रत्येकमेकशब्दः संबध्यते । ततश्च पतितेन सहैकस्मिन् रथादावुपविश्य यानम् । एकस्यां पङ्क्तौ भोजनमेकभोजनम्; नैकपात्रभोजनम्; तत्र सद्यः पातित्यात्;

"यजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥"

[1] तत्तद्वर्णेषु—ग.
[2] सह चरन् पतति—ज; पतितेन सह चरन् पतति—ठ.
[3] सह यानासनाभ्याम्—ज, झ, ठ.

इति **देवलस्मरणात्** । सहभोजनं सहैकपात्रभोजनम् । पर्यायेणैकपात्रभोजने तु संवत्सरेणैव । एकस्मिन्नासने पीठादावुपवेशनमेकासनम् । एकस्मिन् शयने खट्वादौ शयनमेकशयनम् । एतैः प्रत्येकं संवत्सराभ्यस्तैः पतति । यद्यप्यत्र द्वन्द्वनिर्देशात् साहित्यमवगम्यते, तथापि

"कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥"

इति **पराशरोक्त्या** प्रत्येकमेव पातित्यहेतुत्वमितरनिरपेक्षाणाम् । अतश्च प्रत्येकविनियोगे प्रमाणाभाव एव साहित्यविवक्षा । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इत्यत्र । [1]तत्सद्भावे तु न साहित्यम् । यथा 'उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात्' इत्यादौ; "उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्" इति **आपस्तम्बीयात्** । तच्चानन्तरे यौनादिवाक्ये स्पष्टम् । तस्मात् द्वन्द्वान्तस्थबहुवचनस्य प्रत्येकमन्वयादभ्यस्तानां पातकत्वमिति युक्तम् । अत एव **व्यासः**— "यो येन संपिबेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात्" इति सहपानमात्रस्य संवत्सराभ्यासेन पातित्यमाह । युक्तं चैतदेव; निन्दितकर्माभ्यासस्यैव **गौतमेन** पातित्यहेतुत्वाभिधानात् ।

"आसनाच्छयनाद्यानात् संभाषात् सह भोजनात् ।
संक्रामन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥"

इत्यादिना यादृशस्यैव पापहेतुत्वं, तादृशस्यैव पातित्यहेतुत्वमिति । अन्यथा "यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्" इति क्वचित् त्रयाणां, मूलवाक्ये चतुर्णां, "संलापस्पर्शनिश्वाससहयानाशनासनात्[2]" इति, क्वचित् षण्णां द्वन्द्वश्रवणात् साहित्येऽननुगमापत्तेः । न च परिगणितसंसर्गाणामन्योपलक्षणतया सर्वसंसर्गाणां साहित्यं विवक्षितमिति वाच्यम्; अन्यतरसंसर्गाभावे पातित्यानुत्पादापत्तेः । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः । यानाद्युपलक्षणम्;

"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डं पक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् ।
नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ॥"

इति **बृहस्पतिस्मरणात्** । एकशय्यादयः पञ्च लघुसंसर्गाः संवत्सरेण, याजनादयश्चत्वारो गुरुसंसर्गाः सद्यः पातयन्ति । 'सह यानासनाभ्याम्' इति कचिन्मूले पाठः । तत्राप्यन्येषामुपलक्षणम् ॥ ४ ॥

[3]यौनस्रौवमुख्यैः संबन्धैस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥

[1] तद्भावे तु—ग.
[2] पान for यान—ग.
[3] यौनात् स्रौवात् संबन्धात् सद्य एव—ज, ठ; यौनमौखस्रौवसंबन्धात् सद्य एव—झ.

संवत्सरस्यापवादमाह । योनेर्भवो यौनः । स च पतितस्य पतिताया वा गमनम् । पतितात् पतिताय व कन्यादानदानमिति वा । स्रुवे भवः स्रौवः । स च पतितस्य पतितेन सह वा याजनम् । मुखे भवो मुख्यः । स च पतितस्य पतितेन सह वाध्यापनम् ; पतितेन सह वाध्ययनम् । द्वन्द्वनिर्देशात् सहैकपात्रभोजनं च । एतैः संबन्धैस्तु कामतः कृतैः सद्य एव पतति । नात्र संवत्सरापेक्षा । अकामतस्तु संवत्सरेण । यथोक्तं **कौर्मे**—

" याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानन् सह भोजनमेव च ॥
अज्ञानादथवा मोहात् कुर्यादध्यापनं द्विजः ।
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ "

इति । अज्ञानं पतितत्वेन । मोहः शास्त्रार्थापरिज्ञानम् । अध्यापनं पूर्वोक्तानां त्रयाणामुपलक्षणम् । एतेन—

" संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात् ॥ "

इति **हारीत**वाक्यमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु गुरुलघुयाजनादिभिः सद्यःसंवत्सरयोर्व्यवस्थामाहुः । एतेन 'ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यस्तेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैः' इति **प्राच्य**व्यवस्था निरस्ता ; **कौर्म**वचनविरोधात् ;

" षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥ "

इति **बार्हस्पत्य**वचनविरोधाच्च । यत्तु

" रजस्वलां तु यो गच्छेद्गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ "

इति **संवर्तीयं**, तदकामतः सकृद्गमने द्रष्टव्यम् ; संवत्सराभ्यासे पातित्यस्मरणात् । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे यौनादिषु साहित्यमविवक्षितम्, **कौर्मे** प्रत्येकनिर्देशात् ; " यः पतितेन सह यौनस्रौवमुख्यानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् " इति **सुमन्तु**स्मरणाच्च । ' यौनात् स्रौवान्मौखात् संबन्धात् सद्य एव ' इति पाठे स्पष्टमेव निरपेक्षाणां पातकत्वम् । यदा त्वज्ञानतो याजनादीनां द्वित्राणि सह करोति, तदा षण्मासैरेव पतति ;

" एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।
[1]षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

इति **संवर्त**स्मरणात् ॥ ५ ॥

1 षण्मासमब्दमेकं—च.

अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन [1]च ॥ ६ ॥

इति [2]विष्णुस्मृतौ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टानि पातकानि द्विधा—कामकृतान्यकामकृतानि चेति । तत्र कामकृतेषु महापातकेषु साधारण-प्रायश्चित्तमाह । इमे पूर्वोक्ताः पञ्चापि महापातकिनः अश्वमेधेन यज्ञविशेषेण शुध्येयुः । तथा पृथिव्यां मानुषसंचारयोग्यायां हिमवत्सेत्ववधिकायां वर्तमानानां सर्वेषां गमनार्हाणां तीर्थानामनुसरणेन अभिगमनेन शुध्येयुः । महापातकिशब्देनैव[3] सिद्धाविदंशब्दोपादानम् " उपपातकमभ्यस्तं महापातकतां व्रजेत् " इत्यादि-वचनसिद्धमहापातकव्युदासाय ; सर्वनाम्नां बुद्धिस्थोपस्थापकत्वात् । तेन न तत्राश्वमेधादि ; किंतु द्वादशाब्दिक-मेव । पृथिवीग्रहणमन्तरिक्षनिरासाय । तेन पुष्करनिवृत्तिः ; " पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् " इति **प्रभासखण्ड**स्मरणात् । अत्राश्वमेधसर्वतीर्थानुसरणे द्वे प्रायश्चित्ते परस्परनिरपेक्षे विहिते ; अग्रे विकल्प-दर्शनात् ; तथाशब्देन प्रकारान्तरवचनेन शुद्धिसाधनान्तराभिधानाच्च । चकारः साधनतासमुच्चयार्थः । तत्राश्व-मेधः सार्वभौमक्षत्रियस्य द्रष्टव्यः ; " यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः " इति **पराशर**स्मरणात् ; " नासार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत " इति **श्रुते**श्च । स च कामतो महापातके ;

" महापातकिनस्त्वेते चत्वारो मतिपूर्वकम् ।
अग्निं प्रविश्य शुध्येयुः स्थित्वा वा महति क्रतौ ॥ "

इति **यम**स्मरणात् । चत्वारः पञ्चमस्याप्युपलक्षणम् ; कामतः संसर्गे संसर्गिणोऽपि प्राणान्तिकत्वाम्नानात् । तथाच **कौर्मे**—

" ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
कृत्वा [4]तस्यापि संसर्गं ब्राह्मणः कामकारतः ॥
कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।
ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् ॥ "

इति ; प्राणान्तिकाश्वमेधयोश्च तुल्यत्वात् । यत्तु " स तस्यैव व्रतं कुर्यात् " इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च व्रतशब्दावाच्यत्वात् संसर्गिणो न मरणान्तिकमिति, तत् **कूर्म**वाक्येनैव परिहृतम् । तुशब्दात् अग्निप्रवेशलक्ष्य-भावयोर्ग्रहणम् । यथा **भविष्यपुराणे**—

1 वा—ज, ठ. 2 वैष्णवे धर्मशास्त्रे महापातकप्रकरणं पञ्चत्रिंशम्—ज. ठ ; वैष्णवे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः—झ.
3 एव omitted in ख, घ ; पदेनैव—ग. 4 तैश्चापि—ख, ग.

"हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत् कायशुद्धये ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥"

इति । विप्रघातः महापातकोपलक्षणम्; पञ्चस्वप्यश्वमेधविधानात् । तेन चाग्निप्रवेशलक्ष्यभावयोरपि अश्वमेधसाहचर्यात् महापातकमात्रविषयत्वं सिध्यति । तथाच **देवलः**—"तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहन्यासाद् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते; धर्मयुद्धे गोग्राहे ग्रामघातादिषु प्राणत्यागात् पूयते क्षत्रियः शस्त्रोपजीविनश्च" इति । विदुषाम्; 'प्रायश्चित्तनिमित्तमयं लक्ष्यभावमापद्यते' इति जानताम् । आत्मेच्छया; न राजप्रेरितः । **अङ्गिरा** अपि—

"यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥"

इति । [1]अत्रैव मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा कार्यम् । यथाह **व्यासः**—

"गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते ॥"

इति । एतदेव; द्वादशवार्षिकमेव । द्विगुणम्; चतुर्विंशतिवार्षिकम् । न केवलं गुरुतल्प एव द्विगुणम्; किंतु पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि त्रिषु । तीर्थानुसरणमर्थात् क्षत्रियातिरिक्तविषयम् । ततश्च क्षत्रियातिरिक्तैः महापातकिभिः ब्राह्मणवैश्यशूद्रैः पूर्वोक्ततीर्थयात्रा कार्या । तत्प्रकारमाह **कश्यपः**—

"पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदिग्धो रजस्वलः ।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत् ॥"

इति । **च्यवनो**ऽपि—"आ सेतुदर्शनात् पूतो भवति; अश्वमेधावभृथात् पूतो भवति; उभयशिरसं वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः पूतो भवति" इति । आ सेतुदर्शनादित्यनेन विन्ध्योत्तरभागवर्तिनां सेतुपर्यन्ततीर्थदर्शनात् शुद्धिरित्युक्तं भवति;

[1] तत्रैव—ग.

"विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥"

इति **भविष्यपुराणात्** । उभयशिरसम् उभयतोमुखीं ब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः त्रितयीं प्रदायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डित**ात्मज[2]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

षट्त्रिंशोऽध्यायः

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य[1] च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य[2] गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति[3] ॥ १ ॥

अनुपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च षट्त्रिंशेनाध्यायेन वक्तुमादौ ब्रह्महत्यासमान्याह । यागः सोमयागः । [4]तत्स्थत्वं चोभयोर्विशेषणम् । चकारात् मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्ग्रहणम् ; तद्योनित्वात् ; "ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव" इति शङ्खीयतत्त्वोपदेशस्य तद्धर्मातिदेशार्थत्वाच्च । अनेन च क्षत्रियवैश्यमूर्धावसिक्ताम्बष्ठजातीयस्त्रीणामपि[5] यागस्थानां ग्रहणं सिद्धम् । रजस्वला ; स्नानावधि । चकारात् ऋतुस्नाता च । अत्र च[6] रजस्वलेति सामान्योपादानेऽपि गर्भधारणयोग्यरजोवत्येव विवक्षिता, "रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्रेर्ह्येतदपत्यं भवति" इति **वासिष्ठ**हेतुदर्शनात् । ततश्च रागजरोगजद्रव्यजरजोवतीवधे न वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमिति सिध्यति । यथाह **बृहस्पतिः**—

"रागजं रोगजं चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।
अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याङ्गनासु यत् ॥
तद्रागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ।
पित्तादिदोषवैषम्यादसकृत्संप्रवर्तते ॥
रोगजं तत् समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ।
[7]भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्धातुवैषम्यसंभवम् ॥
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसंभवम् ।
आरभ्य चार्तवदिनादेकविंशतिवासरान् ॥
मासार्धोर्ध्वं रजो यत् स्यात् तत्कालजमुदाहृतम् ।

[1] वधः added in ठ.
[2] अविज्ञातगर्भस्य—घ.
[3] इति omitted in ख.
[4] तत्स्थत्वेन—घ.
[5] अपि omitted in घ, च.
[6] च omitted in घ.
[7] भक्षणस्य च—घ, च.

यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः ॥
कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात् तत्रैव साशुचिः ।"

इति । अन्तर्वत्नी ; स्वपतिनिहितगर्भवती । विशेष्यानुपादानात् गौः ब्राह्मणी च । चकारात् आहिताग्निपत्नी च । अत्रिगोत्रा ; अत्रिगोत्रोढा अत्रिगोत्रोत्पन्ना च ; अत्रेर्गोत्रं यस्या इति गोत्रसंबन्धस्य जनकपरिणेत्रोरविशेषात् । अत एव

"अत्रिगोत्रोद्भवां नारीं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादत्रिगोत्रे च संस्कृताम् ॥"

इति **सुमन्तुना** आत्रेय्या उभय्या[1] अप्युपादानम् । चकारात् मन्त्रवत् सर्वसंस्कारैः संस्कृता च । यद्यप्येतासां तिसृणामपि "रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः" "गर्भिणी त्वथवा या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्" "तथात्रेयीनिषूदकः" इत्यादिस्मृतिषु आत्रेयीत्वेन व्यवहारात् 'आत्रेय्याश्च' इत्येकेनैव सूत्रेण त्रितयग्रहणसिद्धौ सूत्रत्रितयं व्यर्थमिव[2] प्रतिभाति, तथापि अत्रिगोत्रत्वरजस्वलात्वयोः समवाये आत्रेयीत्वरूपनिमित्तैक्यादेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात् । तन्मा भूदित्येवमर्थं पृथक्सूत्रकरणम् । ततश्च निमित्तद्वयसमावेशे प्रायश्चित्तद्वयमेव कार्यम्, यथा ब्राह्मणत्वसवनस्थत्वयोरिति । अविज्ञातः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनानिर्णीतो यो गर्भः, तस्य । अविज्ञातस्येति पृथगुपादानमन्यस्यापि अविज्ञातजातिविशेषस्य पुरुषस्य हननं ब्रह्महत्यासममित्यभिधातुम् ; पाक्षिकस्यापि ब्रह्मवधदोषस्यापरिहार्यत्वात् । शरणं त्राणम् ; तदर्थमागतस्याब्राह्मणस्यापि । चकारात् बालस्याब्राह्मणस्यापि । एतेषां घातनं ब्रह्महत्यासमम् । बहुवचनं तु

"अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥"
"गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥"

इति **मनुयोगीश्वरा**द्युक्त्यभिप्रायेण ।

यत्तु उपपातकत्वेनाग्रे वचनमेषाम्, तत् पुंविषयत्वेन ; गुरुविषयत्वेन त्वत्रेत्यविरोधः । इतिकरणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंग्रहाय । यथाह **मनुः**—

"उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥"

इति । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदिति शेषः ॥ १ ॥

[1] उभय्याः omitted in ख, घ.
[2] व्यर्थमिति—ख, घ, च.

कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध [1]इत्येतौ सुरापानसमौ ॥ २ ॥

सुरापानसमान्याह। कूटसाक्षिणो भावः कौटसाक्ष्यम्; मिथ्या साक्ष्यमिति यावत्। वर्णिवधविषयमेतत्। सुहृत् मित्रमब्राह्मणोऽपि; तद्वधः। संनिधावप्येतच्छब्दोऽन्योपसंग्रहार्थः। यथाह **मनुः**—

"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥"

इति। **योगीश्वरोऽपि**—

"निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम्।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु॥"

इति। यत्तु एतयोः **मनुयोगीश्वराभ्यां** ब्रह्महत्यासाम्यमुक्तं, तत् वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन स्वोक्तप्रायश्चित्तस्य विकल्पार्थम्। एवमन्यत्रापि॥ २॥

[2]ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम्॥ ३॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह। ब्राह्मणस्येति षष्ठ्यन्तस्य पृथक्करणं त्रितयेनापि संबन्धार्थम्। तेन ब्राह्मणस्वामिकाया भूमेः ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णातिरिक्तनिक्षेपस्य च हरणं ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णस्तेयसमम्। भूमिः नराद्युपलक्षणम्। यथा **मनुः**—

"निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥"

इति। **योगीश्वरोऽपि**—

"अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम्॥"

इति॥ ३॥

[3]पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्॥ ४॥ [4]पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनं च॥ ५॥ श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च[5] ॥ ६॥ स्वसुः सख्याः

[1] इति omitted in घ, च.
[2] ब्राह्मणभूमिहरणं निक्षेपहरणम्—ज, झ, ठ.
[3] मातामह omitted in ज.
[4] Sūtra-s 5 and 6 omitted in ज.
[5] वा—ख, ग.

सगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च॥ ७॥

गुरुतल्पसमान्याह। पितृव्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः। नृपोऽभिषिक्तः। तेषां पत्नी, यज्ञसाधनीभूता सवर्णा स्त्री। तद्गमनं गुरुदारगमनसमानम्। अत्र केचित् पितृपदमधिकं पठन्ति। तेन पितृपत्न्यभिगमनं गुरुतल्पगमनसमम्। सा च न जननी; तद्गमनस्यातिपातकत्वात्। नापि सवर्णोत्तमवर्णसपत्नमाता; तद्गमनस्य महापातकत्वात्। किंतु हीनवर्णसपत्नमाता। तद्गमनमनुपातकम्; "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा" इत्यतिदेशश्रवणात्; तस्य च हीनवर्णविषयत्वं विनानुपपत्तेः। तस्मात् तद्गमनमनुपातकमेवेति। पितृव्यो भ्रातुरुपलक्षणम्;

"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते॥"

इति **संवर्तस्मरणात्**। मातामहः पितामहोपलक्षणम्; "मातृमातुश्च गमने पितृमातृगमे तथा" इति **बृहन्मानवात्**॥ ४॥

पितृमातृष्वसारौ साक्षात् सवर्णे च। स्वसा सपत्नमातृजा सवर्णा; साक्षात्स्वसृगमनस्यातिपातकत्वात्। चकाराद् भागिनेयीगमनम्; "भगिनीभागिनेयीगोचण्डालीगमनेषु" इति [1]**सुमन्तुस्मरणात्**॥ ५॥

श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी। ऋत्विक् उक्तलक्षणः। उपाध्यायोऽत्र आचार्यः; "आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति **स्मरणात्**। मित्रं सुहृत् अब्राह्मणोऽपि। तेषां पत्नी पूर्वोक्ता। तद्गमनम्। चकारात् शिष्यस्त्रीगमनम्; "पितृव्यसखिशिष्यस्त्री" इति **नारदस्मरणात्**॥ ६॥

स्वसुः साक्षाद्भगिन्याः सखी प्रतिपन्ना भगिनी। सख्याः पृथक् निर्देशः स्वसख्या अपि प्राप्त्यर्थः; "सखी मातृष्वसा सुता" इति **याम्यात्**। सगोत्रा सपिण्डा असपिण्डा च; "सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते" इति **बृहद्याम्यात्**। उत्तमवर्णा ब्राह्मण्यादिः क्षत्रियादेः। कुमारी अनूढा अनुपभुक्ता च ब्राह्मणकन्या। अन्त्यजा रजक्यादिः;

"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः॥"

इति **आङ्गिरसात्**। अन्त्यजा अन्त्यावसायिनीनामप्युपलक्षणम्;

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति॥"

[1] मनु—क, ख.

इति आङ्गिरसस्मरणात् । चण्डालपदात् सप्तानामपि ग्रहणम् ।

"चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥"

इति । रजस्वला स्नानावधि स्वीया परकीया वा । शरणागता त्राणार्थिनी । प्रव्रजिता संन्यस्ता । निक्षिप्ता रक्षार्थं समर्पिता । एतासां गमनं गुरुदारगमनसमम् । चकारात् धात्र्यादिग्रहणम् ; "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या" इति नारदस्मरणात् ॥ ७ ॥

**अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा[1] ॥ ८ ॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्त्रिंशोऽध्यायः

एवमनुपातकानि विभज्य तेषां प्रायश्चित्तमाह । एतेऽनुपातकिन इति पूर्वोक्तसंज्ञया विषयप्रदर्शनम् । महापातकिनो यथेति महापातकिसादृश्यं संज्ञायां निमित्तम्; ब्रह्महत्यादिसाम्यव्यपदेशात् । साम्यं च तत्प्रायश्चित्तनरकपातित्यत्यागादिकार्ययोगात् । न चैतावता महापातकत्वापत्तिः ; साम्येनैव भेदसिद्धेः ; तस्य भेदव्याप्यत्वात् । तेषां चाश्वमेधस्तीर्थानुसरणं वा पूर्ववद्व्यवस्थया शोधकम् । इदं चेत्थमेवार्थवत् ; अन्यथा 'एतेऽश्वमेधादिना शुध्यन्ति' इत्येतावतैव सिद्धौ शेषवैयर्थ्यापत्तेः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । त्रिविधं प्रायश्चित्तमनुपातकेषु—एकं साक्षात् विहितम् ; यथा 'अश्वमेधेन' इति । द्वितीयं "ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्" इत्यादि साक्षादतिदिष्टम् । तृतीयं "ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम्" इति साम्येनातिदिष्टम् । तत्र साक्षात् विहितं संपूर्णमेव । साक्षादतिदिष्टं पादोनम् ; उपदेशादतिदेशस्य न्यूनत्वात् । समशब्देनाभिहितमर्धम् ; साम्येन व्रतातिदेशस्यैककक्ष्यान्तरितत्वादिति निबन्धकृतः । न्यायविदस्तु—प्रत्यक्षवचनात् [3]नामधेयात् चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्चातिदेशं वदन्तः त्रिविधेनापि प्रमाणेनाखण्डातिदेशात न काप्यतिदिश्यमानस्य न्यूनतेत्याहुः ॥ ८ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्द-पण्डित**कृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षट्त्रिंशोऽध्यायः

1 च—क.
2 वैष्णवे—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे अनुपातकप्रकरणं षड्त्रिंशम्—ञ, ठ.
3 नामधेयचोदना—ख.
4 From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
5 श्री omitted in ग.

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

अनृतवचनमुत्कर्षे ॥ १ ॥ [1]राजगामि पैशुन्यम् ॥ २ ॥ गुरोश्चालीकनिर्बन्धः ॥ ३ ॥ वेदनिन्दा ॥ ४ ॥ अधीतस्य च त्यागः ॥ ५ ॥ अग्निपितृमातृसुतदाराणां च ॥ ६ ॥

उपपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च [2]सप्तत्रिंशेनाह । स्वोत्कर्षनिमित्तं मिथ्यावचनम् 'मयेदं विहितं, मयेदं दापितम्' इत्यादि । यत्तु महादानादिप्राप्त्यर्थमचतुर्वेदस्य 'चतुर्वेदोऽहम्' इत्यादि, यच्च [3]परस्य जातिविद्यासमुत्कर्षे सति 'नायं ब्राह्मणः' 'न किंचिज्जानाति' इति वचनं महादानादिप्राप्तिविघातकं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ १ ॥ राजन्यविदितालपपरदोषख्यापनम् । यत्तु राजनि अविद्यमानपरकीयमहादोषवचनं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ २ ॥ गुरोः जनकस्य, अलीको मिथ्या, निर्बन्धो दोषारोपणम् 'त्वयेदं गृहकार्यं नाशितम्' इति । अन्यस्तु ब्रह्महत्यासमः ; यथा 'अस्माकं भ्रातॄणां विभागे त्वया वैषम्यं कृतम्' इति ; महापातकाद्यभिशंसनं वा ॥ ३ ॥ परिहासेन वेदग्रन्थार्थयोः कुत्सनम् । अन्यस्तु सुरापानसमः ; यथा नास्तिक्येन वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च कुत्सनम् ॥ ४ ॥ अधीतस्य वेदस्य च कुटुम्बभरणादिव्यासङ्गेन सच्छास्त्राभ्यासप्रसङ्गेन वा त्यागो विस्मरणम् । यस्तु असच्छास्त्राभिनिवेशेन दुर्व्यसनेन वा त्यागः, स ब्रह्महत्यासमः ॥ ५ ॥ त्यागोऽत्रानुषज्यते । अग्नेः श्रौतस्य स्मार्तस्य वा त्यागोऽपरिचरणा । पितृमात्रोस्त्यागः जीवतोरपतितयोः योगक्षेमाद्यकरणम् ; मृतयोः श्राद्धाद्यकरणम् । चकारात् पितृव्यमातुलादिबान्धवानामपि त्यागः ; "बान्धवत्याग एव च" इति योगिस्मरणात् ॥ ६ ॥

अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ॥ ७ ॥ [4]परस्वापहरणम् ॥ ८ ॥ परदाराभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्ययाजनम् ॥ १० ॥ [5]विकर्म-जीवनम् ॥ ११ ॥ असत्प्रतिग्रहश्च[6] ॥ १२ ॥ क्षत्रविट्शूद्रगोवधः ॥ १३ ॥ अविक्रेयविक्रयः ॥ १४ ॥

1 Sūtra 2 and Commentary thereon omitted in ख, ग ; राजगामि पैशुनम्—ठ.
2 सप्तत्रिंशाध्यायेनाह—ग.
3 परस्पर—ग.
4 This Sūtra omitted in ठ.
5 विकर्मणा—ठ.
6 च omitted in ठ.

अभोज्याः गणगणिकादयः, तेषामन्नम् ; अभक्ष्यं चानर्चितादि ; तयोः भक्षणम् । कामतो लशुनादि-भक्षणस्य सुरापानसमत्वम् ॥ ७ ॥ सुवर्णतत्समव्यतिरिक्तस्य परस्वस्य धान्यकुप्यादेः अपहरणम् । तच्च दशधेत्याह **हारीतः**—“अदत्तादानात्, अनतिसृष्टहरणात्, अनिर्देशोपभोगात्, भृत्येभ्यो भृत्यदानात्, [1]याचिता-निर्यातनात्, न्यासापनयनात्, छद्मव्यपनयात्, अनुपायग्रहणात्, प्रतिश्रुत्यादानात्, देवताभिसंबन्धाच्चेति दशविधं स्तेयम्” इति ॥ ८ ॥ मातृतत्समव्यतिरिक्तानां परदाराणामभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्याः जाति-कर्मदुष्टाः शूद्रव्रात्यादयः ; तेषां याजनम् ; पतितयाजनस्य महापातकत्वात् ॥ १० ॥ विपरिवृत्तं कर्म विकर्म ; यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्ती । तदुपजीवनम् ॥ ११ ॥ असतः पतितादेः सकाशात्, असतो द्रव्यस्य मेषीकृष्णाजिनादेः, असति देशे कुरुक्षेत्रादौ, असति काले सूर्यग्रहादौ वा प्रतिग्रहः । चकारादसदध्यापनम् ; “शूद्राध्यापकयाजकौ” इति **याम्यात्** ॥ १२ ॥ क्षत्रविट्शूद्राणां गोश्च वधः । समासात् स्त्रियाश्च ; “स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः” इति **योगिस्मरणात्** । स्त्री जातिमात्रम् ॥ १३ ॥ अविक्रेयं लाक्षालवणादि ; तस्य विक्रयः ॥ १४ ॥

परिवित्तितानुजेन[2] ज्येष्ठस्य[3] ॥ १५ ॥

अकृतदाराग्निहोत्रस्य ज्येष्ठस्य कृतदाराग्निहोत्रेणानुजेन परिवित्तिता भवति ;

“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥”

इति **मानवात्** । ज्येष्ठस्य सोदरस्येति विवक्षितम् ;

“सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद् दारसंग्रहम् ।
आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥”

इति **गार्ग्यस्मरणात्** । सोदर्यत्वं त्वत्र त्रिविधम्—पित्रैक्यात्, मात्रैक्यात्, उभयैक्याच्च । तत्र पित्रैक्येन सोदरत्वं **गर्भोपनिषत्सु** प्रसिद्धम् । **महाभारते** च—

“पितुः स जठरे स्थित्वा शुक्रद्वारेण मातरम् ।
प्रविश्य शोणितासक्तः पञ्चधा तनुमाददे ॥”

इति । देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च—

“यस्मिन्नेवोदरे तातस्यावसस्त्वं शुभानने ।
तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं भगिनी मम ॥”

[1] याचितानिपतितात्—ग. [2] अनुजे निर्विष्टे—ज, ठ. [3] परिवेदनम् added in ठ.

इत्यादिहेतुभिरविवाह्यत्वप्रतिपादिका । मात्रैक्यादिना सोदरत्वं स्पष्टमेव । तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्ता-वपवादमाह **शातातपः**—

“पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च ।
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु भ्रातॄणां तु कनीयसाम् ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥”

इति । पितृव्येण देवरादिना देवदत्तमातर्युत्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्युच्यते । स मात्रैक्येन देवदत्तस्य सोदरः । तथा देवदत्तस्य सपत्नमातरि देवदत्तपित्रोत्पादितो देवदत्तस्य सोदरः । तथा देवदत्तपित्रा परस्य भ्रात्रादेः नार्यां भार्यायां नियोगेनोत्पादितः देवदत्तस्य सोदरः ; “संविदा तूभयोः” इति **गौतमस्मरणेन** तस्य द्व्यामुष्यायणत्वात् । एतेषु त्रिष्वपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तावयमपवादः । अत एवापवादादपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे भीमसेनस्य हिडिम्बापरिणयो न दोषाय । **यमो**ऽपि—

“पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।
दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दतः ॥”

इति । अत्राद्यौ [1]द्वौ व्याख्यातौ । परपुत्रः परस्यैव पुत्रः ; परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितः, न स्वार्थमपि । सोऽपि पित्रैक्यात् देवदत्तस्य सोदरः । **गौतमो**ऽपि—

“भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥”

इति । दत्तः पित्रा अन्यस्मै पुत्रत्वेन । तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया परिवेदनप्राप्तौ, तदपेक्षया च तत्सोदरकनिष्ठस्य चेत्युभयापवादः । “तृतीयः पुत्रिका” इति **वसिष्ठोक्ते** पुत्रिकापुत्रे सति कनिष्ठे औरसे परिवेदनप्राप्तौ अग्रजपदेनापवादः ।

तदेवमपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ “दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते” इत्यग्रजस्य व्यतिरेकमुखेन [2]सोदर्यत्वविवक्षार्थं वाक्यत्रयारम्भ इति निरस्तम् ; “सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे” इत्यनेनैकवाक्यतयैव तत्सिद्धेः । न हि अग्रजस्य सोदर्यत्वसिद्ध्यर्थं वाक्यत्रयारम्भो युज्यते ; ‘न हि घट इति वक्तव्ये अनघट इति वदन्ति विद्वांसः’ इति न्यायात् । किंच [3]सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्यपुत्रादिपदानामविवक्षितार्थ-कतया मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्रादिपरिगणनमापद्येत ; तेषामप्यग्रजत्वेन दोषापादकत्वसंभवात् । संभवति चापवादत्वेन विवक्षितार्थत्वे अविवक्षाया अन्याय्यत्वाच्च । यच्च

“देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान् ।
वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

[1] द्वावपि—ग. [2] सोदर्यत्वाविवक्षार्थम्—ख, घ. [3] सोदर्यत्वमात्राविवक्षार्थत्वे—ख, घ.

जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखोडकान् ।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥"

इति **कात्यायनेन** ज्येष्ठपुत्र एव विषयविशेषेऽपवादोऽभिहितः, सोऽपि सोदर्यविषय एव ; अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ; प्राप्त्यभावेनापवादत्वासंभवाच्चेत्यलं बहुना ।

ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम् ; अप्राप्तोद्देश्यविशेषणत्वात् "अष्टवर्षं ब्राह्मणम्" इत्यत्राष्टवर्षत्वादिवत् । तेनापरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्यां कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति । तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाया भगिन्याः परिवेदनं न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्राप्तौ वचनारम्भः । तदाह **गार्ग्यः**—

"एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
दोषः स्यात् सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥"

इति । मातृपदं पितुरप्युपलक्षणम् । तेन भिन्नपितृकास्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्र्यादिवाक्योपात्ता विशेषा अत्राप्यनुसंधेयाः । सोदर्यास्वपि कचिदपवादमाह **वृद्धमनुः**—

"विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।
तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत् तदा ॥"

इति । अनधिकारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दोऽनुज्ञापक्षं गमयति । ततश्च अनधिकारिण्यां ज्येष्ठायां तदनुज्ञां विनापि कनिष्ठामुद्वहेत् ; अधिकारिण्यां तदनुज्ञयापि वेति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुष्ठापस्मारवैरूप्यादिभिः ; "अरोगिणीं भ्रातृमतीम्" इति **स्मरणात्** ;

"नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
दारैस्तु परिवेद्यः स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ॥
नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य न च कन्या विरूपिता ॥"

इति **कात्यायनस्मरणाच्च** । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्राहिताग्नेरग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदव्रतैः परिवेदनदोषो नास्ति । जातारण्यभावे तु उपनीतस्याध्ययनाधिकारात् उपनयने परिवेदनदोषोऽस्त्येवेति गमयितुं वेदग्रहणम् ।

"न जन्ममासे दिवसे च ऋक्षे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च ।
न चान्यगोत्राच्च वटुं च कुर्यान्न बह्वृचाः पञ्चमषष्ठयोश्च ॥"

इति ज्योतिर्निषेधात् । एतेन वेदपदमुपनयनपरमिति निरस्तम् । किंतु दारंण परिवेद्यः । यतो ब्राह्मणाः पृथग्धर्माणः ; केषांचित् जातमात्राणां, केषांचित् कृतदाराणामाधानविधानात् । अग्नयः श्येनचित्यादयः । यद्वा ज्योतिष्टोमविकारावग्निष्टोमातिरात्रौ ; तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदनापादकत्वात् । यथाह **त्रिकाण्डमण्डनः**—

"दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति ॥"

इति । प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शेष्ट्यादीनां यथालिङ्गं विशेषणम् । तेन प्रथमप्रयोग एवैषां परिवेदनापादकत्वम् ; न द्वितीयादिप्रयोगेष्विति । तपांसि ; चान्द्रायणादीनि । श्राद्धम् ; दर्शादौ पार्वणादीनि । एते कनिष्ठं भ्रातरं न परिविन्दन्ति । विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठां भगिनीं च न परिविन्दतीति वाक्यद्वयस्यार्थः ॥ १५ ॥

परिवेदनम् ॥ १६ ॥ तस्य च कन्यादानम् ॥ १७ ॥ याजनं च ॥ १८ ॥

अकृतदाराग्निहोत्रे ज्येष्ठे कनिष्ठस्य तदुभयसंयोगः ॥ १६ ॥ तस्य परिवेत्तुः । चकारात् परिवित्तेश्चाकृतप्रायश्चित्तस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी उत्तरसंबन्धाय । कन्यादानं दातुरुपपातकम् ॥ १७ ॥ तस्य परिवेत्तुः परिवित्तेश्च याजनं विवाहकरणं कारयितुः ;

"परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥"

इति **स्मरणात्** । तदेतत्[1] स्पष्टमाह **हारीतः**—"ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निविशमानः परिवेत्ता भवति । परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः" इति ॥१८॥

व्रात्यता ॥ १९ ॥ भृतकाध्यापनम् ॥ २० ॥ भृतकाचाध्ययनादानम् ॥ २१ ॥

व्रात्यता यथाकालमनुपनयनम् । यत्तु "असोमयाजित्वं च" इति, तन्न ; "यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्यः" इति पुत्रपौत्रयोरेव व्रात्यताश्रवणात् । तस्मात् असोमपीथिपितृकत्वमिति वाच्यम् ॥ १९ ॥ भृत एव भृतकः अध्येतुर्वेतनग्राही । तेनाध्यापनं तस्योपपातकम् । यद्यप्युपाध्यायलक्षणेऽस्याभ्यनुज्ञा गम्यते, तथाप्यापद्विषयासौ मन्तव्या ; "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा" इति **योगिस्मरणात्** ।

[1] तदेव—ग.

न चापणपूर्वमेवायं धनागमोऽभ्यनुज्ञायते ; "अध्याप्या धर्मतः साधु शक्ताप्तज्ञानवित्तदाः" इत्यपणपूर्वस्य तस्य प्रागेवाभ्यनुज्ञानात् । तस्मादापदि तस्याप्यभ्यनुज्ञेति मन्तव्यम् । अनापदि भृतकाध्यापनमुपपातकमिति न विरोधः । यद्यप्यन्तेवासी शिल्पार्थी उच्यते, तथाप्युक्तन्यायाविशेषात् वेदविद्यार्थिष्वप्यविरोधः ॥ २० ॥ भृतकात् वेतनग्राहिणः यदध्ययनं शिष्यस्य तत् । चकारात् अध्येतुरनुयोगदानम् । तच्चोत्कर्षार्थमधीयानस्य 'अवद्धं पठसि' इत्यादिपर्यनुयोगः ; "दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान् मनुरब्रवीत्" इति **स्मरणात्** ;

"भृतकाध्ययनं कृत्वा भृतकाध्यापनं तथा ।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पिबेद्यवान् ॥"

इति **हारीतस्मरणात्** ॥ २१ ॥

[1]सर्वाकरेष्वधीकारः ॥ २२ ॥ महायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

सर्वे च आकराः सुवर्णरजताद्युत्पत्तिस्थानानि ; तेषु राजादेशेनाधिकारः । सर्वशब्दात् कृत्रिमाणां वस्त्राद्युत्पत्तिस्थानानामपि ग्रहणम् ; संकोचे मानाभावात् ; "सर्वाकरेष्वधीकारः" इत्यविशेषेण[2] **मानवाच्च** ॥ २२ ॥ एकप्रयोगेणानेकहिंसाकरं नाल्यादि महायन्त्रम् । तस्य प्रवर्तनं निर्माणम् । तस्यैवाग्निसंयोगकरणेन गोलकमोचनम् ; "हिंस्रयन्त्रविधानं च" इति **योगिस्मरणात्** । युक्तं चैतदेव । हिंसासंबन्धेन [3]पातकौचित्यात् "धनुःशराणां कर्ता च" इतिवत् । न तु तिलेक्षुयन्त्रप्रवर्तनम् ; हिंसासंबन्धाभावेन पातकत्वानौचित्यात् । न च तिलादिपीडनमेव हिंसेति युक्तम् ; चर्वणस्यापि तत्त्वापत्तेरित्यलम् ॥ २३ ॥

द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा ॥ २४ ॥ स्त्र्याजीवनम् ॥ २५ ॥ अभिचारवलकर्मसु च प्रवृत्तिः ॥ २६ ॥

द्रुमाः पनसाम्रादयः । गुल्माः अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यदयः । वल्ल्यः वेष्टनयायिन्यो गुडूच्यादयः । लताः दीर्घयायिन्यो द्राक्षादयः । [4]ओषध्यः फलपाकान्ताः शाल्यादयः । समासात् गुच्छक्षुपप्रतानादीनां ग्रहणम् । गुच्छाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः । प्रतानाः सारिवादयः । तेषामार्द्राणां हिंसा छेदः इन्धनाद्युद्देशेन ; "इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्" इति **मनुस्मरणात्** । हलाद्यर्थव्यतिरेकेण ; "फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात् ; कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात् ; गार्हस्थ्याङ्गे च" इति **वसिष्ठस्मरणात्** । कर्षणकरणं हलः । गार्हस्थ्यस्याङ्गम् अग्निपालनम् ; तदुपयोग्यरणिपात्रादिकरणं च । तदर्थं छेदने न दोषः ॥ २४ ॥ स्त्रिया आभिमुख्येनान्यं प्रति संक्षुब्धीकरणेन ; तेन संयोज्येति यावत ; तदुत्पन्नेन

[1] Sūtra-s 22 and 23 omitted in ज.
[2] अविशेषेण omitted in ख, ग.
[3] पातकत्वौचित्यात्—च.
[4] This passage corrupt in च.

धनेन जीवनम् ॥ २५ ॥ परमारणाय जपहोमादिरभिचारः । अनिषिद्धस्यापि परानभिमतस्य बलावष्टम्भेन करणं बलकर्म । "मूलकर्म च" इति मनुः । मूलैरोषधीनां वशीकरणादिकरणं मूलकर्मेत्यस्यार्थः । तेषु प्रवृत्तिः उद्योगः । प्रवृत्तिग्रहणमनिष्पन्नेऽपि प्रयोजने प्रवृत्तिमात्रेण पापसंबन्धप्रदर्शनाय ; "सृष्टश्चेत् ब्राह्मणवधेऽहत्वापि" इति **गौतमीयलिङ्गात्** । चकारात् अहीनयाजनादि ;

"व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥"

इति **मानवात्** ॥ २६ ॥

आत्मार्थे क्रियारम्भः ॥ २७ ॥ अनाहिताग्निता ॥ २८ ॥ देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया ॥ २९ ॥

अत्र क्रियासामान्येऽपि पचनक्रिया गृह्यते ; "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति **स्मरणात्** । तस्या आत्ममात्रोद्देशेनारम्भः ॥ २७, २८ ॥ देवर्षिपितॄणामृणानि, "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इत्यादिश्रुत्युक्तानि ; तेषामनपक्रिया अपरिहारः ; यज्ञाकरणस्वाध्यायानध्ययनप्रजानुत्पादनादीनीति यावत् । यत्तु "गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानम्" इति "ऋणानां चानपक्रिया" इत्यस्य व्याख्यानं, तन्न सुन्दरम् ; तस्य पूर्वोदाहृतहारीतवाक्याभिहितस्तेयावान्तरभेदत्वेन पौनरुक्त्यात्, मूलवाक्यविरोधाच्चेत्यलम् । बहुवचनात् मनुष्यऋणस्यानपाकरणम् । यथाह **नारदः**—

"इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥"

इति । "उत्तमर्णानि देवर्षिपितृऋणानि ; अधमर्णानि मनुष्यर्णानि सुवर्णधान्यादीनि" इति **कल्पतरुः** ॥ २९ ॥

असच्छास्त्राभिगमनम् ॥ ३० ॥ नास्तिकता ॥ ३१ ॥ कुशीलवता ॥ ३२ ॥ मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ ३३ ॥ इत्युपपातकानि ॥ ३४ ॥

असतां वेदबाह्यादीनां शास्त्रेषु अभिगमनम् आयासः ; "असच्छास्त्राधिगमनम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३० ॥ नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः ॥ ३१ ॥ कुशीलवो नटः ; तद्वृत्तिता ॥ ३२ ॥ मद्यपा चासौ स्त्री च ; तस्याः निषेवणम् अभिगमनम् । मद्यशब्दोऽत्र सुरासाधारणः । तेन यासां मद्यमात्रं निषिद्धं, यासां च सुरामात्रं तदुभयग्रहणाय मद्यपशब्दप्रयोगः । नात्र मद्यपस्य स्त्रीत्यर्थः ; अतिप्रसङ्गात् ; षष्ठ्यर्थलक्षणापाताच्च । नापि मद्यपस्त्री शूद्रेति साधु ; हीनयोनिनिषेवणेन पौनरुक्त्यात् । स्त्रीग्रहणं

स्वपरस्त्रीसाधारण्याय । तच्च कृतप्रायश्चित्ताया एव; अकृतप्रायश्चित्ताभिगमनस्य महापातकत्वात् । अत एव "सुराप्यधिवेत्तव्या" इति सुराप्या अधिवेदनं कृतप्रायश्चित्ताया अप्यगम्यत्व एव घटते; अन्यथा अधिवेदनस्यादृष्टार्थतापत्तेः;

"पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥"

इति **मानव**वचनारम्भसामर्थ्यात् कृतप्रायश्चित्ताया अप्यव्यवहार्यत्वसिद्धेश्चेत्यलम् ॥ ३३ ॥ इतिशब्दः प्रकारवचनः । तेन एवंप्रकाराणामन्येषामपि ग्रहणम् । यथा **योगीश्वरः**—"वार्धुष्यं लवणक्रिया" "निन्दितार्घोपजीवनम्" "व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः" "तडागारामविक्रयः" "कन्यासंदूषणं चैव" "कौटिल्यम्" "हिंसौषधजीवनम्" "व्यसनान्यात्मविक्रयः"

"शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥"
"भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ।"

इति । वार्धुष्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनम् । लवणस्य क्रिया उत्पादनम् । निन्दितस्य अराजकृतस्य अर्घस्य मूल्यस्योपजीवनम् । व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः; अन्यस्यापि व्रतस्य नियमस्य लोपः । सुताश्च सुताश्च सुताः, कन्यापुत्राः; तेषां विक्रयः । तडागः जलाशयः; आराम उद्यानम्; तयोः स्वकृतयोः पितृकृतयोर्वा अनुत्सृष्टयोर्विक्रयः; उत्सृष्टयोः स्वत्वाभावात् । कन्यायाः संदूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणम्; अकन्येत्युक्तिः, अपस्माराद्यारोपणं वा । न संभोगः; तस्य गुरुतल्पसमत्वात् । कौटिल्यमगुरोः; गुरुकौटिल्यस्य सुरापानसमत्वात् । हिंसया प्राणिवधेन जीवनम् । औषधेन रसकाथादिना जीवनम्; वैद्यवृत्तिरिति यावत् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्ममूल्यकरणेन परदास्यकरणम् । शूद्रस्य प्रेष्यं सेवकीभावः त्रैवर्णिकस्य । हीनैः चोरादिभिर्मैत्रीकरणम् । अनूढसवर्णदारस्य केवलासवर्णदारोद्वहनम् । अनाश्रमे विधुरत्वादौ वासो रतिः । नित्यं परान्नसेवनम् । भार्याया ऊढायाः शूद्राया अपि विक्रयः । चकारार्थमाह **प्रचेताः**—"अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपणवृत्तिर्गरदोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रोपाध्यायः वृषलीपतिः भण्डिको नक्षत्रोपजीवी च श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रयी[1] च" इति । **हारीतो**ऽपि—"कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता [2]नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नः मिथ्याभिशंसी [3]पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक्

[1] विक्रेता—ग.   [2] अनभिकः—ख.   [3] पतितव्यवहारी—ख.

शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः" इति । एतान्युपपातकसंज्ञानि । उप समीपे पातकिनां नरकेषु पातयन्तीति उपपातकानि ॥ ३४ ॥

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
[1]पराकं च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन वा[2] ॥ ३५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

एवमुपपातकानि विभज्य तेषु प्रायश्चित्तमाह । एते पूर्वोक्ताः उपपातकिनो नराः चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं कुर्युः । चशब्दो विकल्पार्थः । तथा तेष्वेवोपपातकेषु पराकं वक्ष्यमाणमेव वा कुर्युः । अथवा गोसवेन यज्ञेन वा यजेयुः । तथाशब्दात् मासं पञ्चगव्याशनं मासं पयोव्रतं च गृह्यते;

"उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन च ।
पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । अत्रायमभिसंबन्धिः—येषूपपातकेषु वक्ष्यमाणं प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति, तेष्वेतेषां त्रयाणामन्यतमं देशकालाद्यपेक्षया योज्यम् । येषु पुनः प्रतिपदोक्तं स्वीयमन्यदीयं वा प्रायश्चित्तमस्ति, तेषु तदेवेति । तत्र पराकचान्द्रायणादीन्यकामकारे । कामकारे तु गोसवस्त्रैमासिकं वा । यथाह **मनुः** त्रैमासिकप्रक्रमे—"एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः" इति । एवमन्यदप्यूह्यम् ॥ ३५ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]श्री**रामपण्डिता**त्मज[5]श्री**नन्दपण्डित**कृतौ श्री**विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्तत्रिंशोऽध्यायः

[1] पराकमथवा कुर्युः—ज, ट.
[2] च—घ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे उपपातकप्रकरणं सप्तत्रिंशम्—च; वैष्णवे—झ.
[4] From श्रीमन्महा up to वाराणसीवासि omitted in घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य रुजः करणम् ॥ १ ॥ अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः ॥ २ ॥ जैह्म्यम् ॥ ३ ॥ पशुषु मैथुनाचरणम् ॥ ४ ॥ [1]पुंसि च ॥ ५ ॥ इति जातिभ्रंशकराणि ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरविभागं तत्प्रायश्चित्तं चाष्टत्रिंशेनाह[2]। विप्रस्य अङ्गपीडाकरणम् ॥ १ ॥ अघ्रेयं विण्मूत्रादि ; मद्यम् उक्तलक्षणम् ; तयोः घ्रातिः गन्धोपलब्धिः ॥ २ ॥ जैह्म्यं वञ्चकत्वम् ॥ ३ ॥ पशुषु गवादिषु मैथुनस्य ग्राम्यधर्मस्य आचरणम् ॥ ४ ॥ पुरुषे मैथुनाचरणम् । चकारात् स्त्रियामपि अयोनौ गमनम् ; " अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डः " इति **योगिस्मरणात्** ॥ ५ ॥ एवंप्रकाराणि जातिभ्रंशकरशब्दाभिधेयानीति । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रागुक्तम् ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ७ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतावष्टात्रिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छया कामतः पूर्वोक्तमन्यतमं जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं सप्ताहसाध्यं चरेत् । अनिच्छया अकामतः पुनः प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेदिति । यत्तु

" ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् ।
निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्धं व्रतमाचरेत् ॥ "

इति **बृहस्पतिनोक्तम्**, तत् अल्परुजः करणजातमात्ररासभप्रमापणाद्यल्पविषये द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकौण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डितात्मज**[5]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यामष्टात्रिंशोऽध्यायः**

[1] पुंसि चेति जातिभ्रंशकराणि read as single Sūtra in ठ.
[2] अष्टत्रिंशाध्यायेनाह—ख, ग.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे जातिभ्रंशप्रकरणमष्टत्रिंशम्—ज ; वैष्णवे अष्टत्रिंशोऽध्यायः—झ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावष्टत्रिंशोऽध्यायः—घ, च ; ख omits from श्रीतम्मण up to प्रोत्साहित.
[5] श्री omitted in ग.

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा[1] संकरीकरणम् ॥ १ ॥

संकरीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं चैकोनचत्वारिंशेनाह[2]। ग्राम्याः अश्वादयः । आरण्याः महिषादयः । तेषां पशूनां हिंसा संकरीकरणम् । यथाह **पैठीनसिः**—" ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः " इति । तत्र गोमनुष्यवधस्योपपातकादिपाठात्[3] तदितरहिंसा संकरीकरणम् । अत एव **मनुः**—

" खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च[4] ॥ "

इति गोमनुष्येतरानेव संजग्राह । चकारात् श्वादीनां ग्रहणम् । पशुग्रहणं पक्षिनिरासाय ; तद्धिंसाया मलिनीकरणत्वात् ॥ १ ॥

संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ॥ २ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छानिच्छे अनुवर्तेते । तत्रेच्छया संकरीकरणं कृत्वा मासमविच्छेदेन यावकं यवोदनमश्नीयात । अथवा अनिच्छया तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्यात् । स्वस्यासामर्थ्ये ब्राह्मणद्वारापि कारयितुं णिच्प्रयोगः । प्रायश्चित्तपदोपादानं तु न केवलमत्रैवेदम्, किं त्वन्यत्रापि प्रायश्चित्ते इति ज्ञापयितुम् ;

[1] हिंसेति—ज, ठ.
[2] शाध्यायेनाह—ठ.
[3] परिहारात्—घ.
[4] वा—ग.
[5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ज ; वैष्णवे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—झ ; संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ठ.

"व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरेऽपि च ।
उपवासो व्रतं होमः स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।
विप्रैः संपादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम् ॥"

इति पराशरस्मरणात् । डामरः महामारी ॥ २ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज[2]श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

चत्वारिंशोऽध्यायः

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं च चत्वारिंशाध्यायेनाह । निन्दितेभ्यो म्लेच्छादिभ्यो विनापि प्रतिग्रहं वृद्ध्यादिरूपेण धनादानम् । वाणिज्यम् अनिषिद्धस्यापि वस्तुनः क्रयविक्रयौ । कुसीदम् अनिषिद्धयापि वृद्ध्या जीवनम् । असत्यभाषणं साक्ष्यमन्तरेणापि । शूद्रस्य सेवनं प्रेष्यत्वं[1] विनाप्याज्ञाकरणं त्रैवर्णिकानाम् । इत्येवंप्रकारकमपात्रीकरणम् ; असत्प्रतिग्रहनिषिद्धविक्रयनिषिद्धवृद्धिसाक्ष्यानृतशूद्रप्रेष्यत्वानामुपपातकत्वात् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा [2]भूयो महासांतपनेन वा ॥ २ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ चत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छया अपात्रीकरणं कृत्वा वक्ष्यमाणेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अनिच्छया तत्करणे तु शीतकृच्छ्रेण । भूयः अभ्यासेन तत्करणे महासांतपनेन शुध्यति । तत्र अकामतोऽभ्यासे पञ्चदशाहिकं ज्ञेयम् । तत्रैव कामतोऽत्यन्ताभ्यासे "अपात्रीकरणं कृत्वा मासं शोधनमैन्दवम्" इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[5]श्रीरामपण्डितात्मज[5]श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चत्वारिंशोऽध्यायः

[1] प्रेष्यतां—ख, ग.
[2] भूयः शुद्धिः—ज, झ, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अपात्रीकरणप्रकरणं चत्वारिंशम्—ज ; वैष्णवे चत्वारिंशोऽध्यायः—झ.
[4] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् ॥ १ ॥ क्रिमि-कीटानां[1] च ॥२॥ मद्यानुगतभोजनम् ॥३॥ इति मलावहानि ॥४॥

मलावहविभागं तत्प्रायश्चित्तं चैकचत्वारिंशाध्यायेनाह । पक्षिणो जलचराः स्थलचराश्च । जलचराः ; ये जलं प्रविश्य मत्स्यादीन्[2] गृह्णन्ति, ते उद्रादयो [3]जीवविशेषाः । जलजाः मत्स्यादयः । तेषां घातनम् ॥ १ ॥ क्रिमयः गोमयादिसंभूताः । कीटाः पिपीलिकादयः । तेषां घातनम् ॥ २ ॥ मद्येन पूर्वोक्तेन द्वादशविधेन अनुगतं सदृशं मदजनकतया जातीफलादि, तस्य भक्षणम् । यद्वा मद्यस्य सुराया अनु पश्चात् गतम् उत्पन्नं भङ्गादि, तद्भक्षणम् । यथोक्तं **केदारखण्डे**—

" लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं मद्यमेव चं ।
सुरया सह जातानि तेषां भङ्गा च पञ्चमी ॥ "

इति ॥ ३ ॥ इतिशब्दः प्रकारं वक्ति । तेन फलादिस्तेयस्यापि ग्रहणम् । यथाह **मनुः**—

" क्रिमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ "

इति । कुसुमादिस्तेयमात्मार्थम् ; देवतार्थं सर्वतो ग्राह्यत्वात् ; " द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् " इति **योगि**स्मरणात् । अधैर्यम् ; लोलुपता ॥ ४ ॥

**मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ५ ॥**

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतावेकचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] कीटादीनां च—ठ.   [2] मत्स्यादीनेव—ख, ग.   [3] जातिविशेषाः—घ, च.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे मलिनीकरणप्रकरणमेकचत्वारिंशम्—ज, ठ ; वैष्णवे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—ग,

तत्र प्रायश्चित्तमाह । कामकृतेषु मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रेण द्वादशाहिकेन शुद्धिः । अकामतः पुनः तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रेण तादृशेनैव विशुद्धिः । यद्यप्युभयोः कामाकामविषयतोपपद्यते, तथापि तप्तकृच्छ्रे त्र्यहोपवासेन कष्टाधिक्यात् अकामविषयत्वे [1]अयुक्तमिति ध्येयम् । अथवा [2]अकामकृते प्रायश्चित्तान्तरमेव विशोधनं ज्ञेयम् । यथाह **मनुः**—" मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहम् " इति । अनयोश्च सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डित**ात्मज[4]**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] त्वसंयुक्तमिति—ख.   [2] अकामकेन—ग
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ एकचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.   [4] श्री omitted in ग.

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

[1]यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ॥ १ ॥
प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतो यथा ॥ २ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

प्रकीर्णके प्रायश्चित्ताभिधित्सया द्विचत्वारिंशेन तल्लक्षयति । अतिपातकत्वादिना अष्टविधेनोपाधिना यदसंगृहीतं, तत् प्रकीर्णकमिति ज्ञेयम् । तच्च खरयानोष्ट्रयानादि ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । प्रकीर्णकम् उक्तलक्षणं यत् पातकं, तस्मिन् अर्थतारतम्येन गौरवलाघवे ज्ञात्वा बुधो गुरुणि गुरूणि, लघुनि लघूनीति प्रायश्चित्तव्यवस्थामनुगतः सन् यथाविधि ब्राह्मणानुमतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तच्च यत्र प्रतिपदोक्तमस्ति, तत्र तदेव कार्यम् । यथा—

" प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ "

इति । यत्र निषेधमात्रं श्रूयते न प्रायश्चित्तम्, तत्र सामान्यप्रायश्चित्तं देशकालादिव्यवस्थया कल्प्यम् । यथा—

" नोदन्वतोऽम्भसि स्नायान्न च श्मश्र्वादि कर्तयेत् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुवम् ॥ "

इत्यादौ । तत्र प्रायश्चित्तमाह **योगीश्वरः**—

" प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ "

[1] The whole of chapter 42 omitted in ज.
[2] वैष्णवे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रकीर्णप्रकरणं द्वाचत्वारिंशम्—ठ.

इति । उशना—

" यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥ "

इति । कामाकामाभ्यामनयोर्व्यवस्था ज्ञेयेति ॥ २ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज[2]श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] विष्णुस्मृतिविवृतौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

अथ नरकाः ॥ १ ॥ तामिस्रम् ॥ २ ॥ अन्धतामिस्रम् ॥ ३ ॥ रौरवम् ॥ ४ ॥ महारौरवम् ॥ ५ ॥ कालसूत्रम्[1] ॥ ६ ॥ महानरकम् ॥ ७ ॥ संजीवनम् ॥ ८ ॥ अवीचि ॥ ९ ॥ तपनम्[2] ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तविधिषु क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थमकृतप्रायश्चित्तानां नरकान् त्रिचत्वारिंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । नरकाः [3]दुःखैकभोगस्थानान्युच्यन्ते ॥ १ ॥ तमिस्रम्; अन्धकारः । तत्प्रचुरं तामिस्रम् ॥ २ ॥ निबिडितरान्धकारप्रचुरम् ॥ ३ ॥ रुरुरिति सर्पावान्तरजातिः । तत्प्रचुरं स्थानम् ॥ ४ ॥ महत्त्वयोगि तदेव ॥ ५ ॥ अयुतयोजनं ताम्रमयं तप्तं खलमण्डलम् ॥ ६ ॥ महादुःखानुभवस्थानम् ॥ ७ ॥ यातनाभिः मृतानां पुनः संजीव्य यातनानुभावनम् ॥ ८ ॥ वीचिराहित्येन उपर्यगमनात् अन्तरेवावस्थानम् ॥ ९ ॥ अग्निसंनिकर्षेण तापानुभवः[4] ॥ १० ॥

संप्रतापनम् ॥ ११ ॥ [5]संघातकम् ॥ १२ ॥ [6]काकोलम् ॥ १३ ॥ [7]कुड्मलम् ॥ १४ ॥ पूतिमृत्तिकम् ॥ १५ ॥ लोहशङ्कुः ॥ १६ ॥ ऋबीसम् ॥ १७ ॥ विषमपन्थाः[8] ॥ १८ ॥ [9]कण्टकशाल्मलिः ॥ १९ ॥ [10]दीपनदी ॥ २० ॥ असिपत्रवनम् ॥ २१ ॥ [11]लोहचारकमिति ॥ २२ ॥ एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः [12]पर्यायेण [13]कल्पं पच्यन्ते ॥ २३ ॥

अग्निना भर्जनम् ॥ ११ ॥ अत्यन्तसंवृतदेशे बहूनामवस्थापनम् ॥ १२ ॥ द्रोणकाकैर्भक्ष्यत्वम् ॥ १३ ॥ गोण्यादिषु प्रक्षिप्य तन्मुखबन्धनम् ॥ १४ ॥ दुर्गन्धिमृत्तिकास्थलम् ॥ १५ ॥ सूचीभेदनम् ॥ १६ ॥ पुटपाकः

[1] कालस्रजम्—ग.
[2] तापनम्—ठ.
[3] दुःखभोग—ख.
[4] यातनानुभवः—ग.
[5] Sūtra 12 omitted in ज, ठ.
[6] काकोलः—घ, च.
[7] कुद्दालम्—ठ.
[8] पन्थानम्—घ, च.
[9] कूटशाल्मली—ज, ठ.
[10] यूपनदी—ज, झ ; पूयनदी—ठ.
[11] लोहकण्टकमिति—ज, ठ.
[12] एते—ट.
[13] कल्पयन्ते—ग.

॥ १७ ॥ उच्चावचो मार्गः ॥ १८ ॥ कण्टकयुक्तशाल्मलिवृक्षप्रचुरो देशः ॥ १९ ॥ उष्णतोया नदी वैतरण्याख्या ;

"नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥"

इति ॥ २० ॥ खड्गपत्रवनम् ॥ २१ ॥ निगडबन्धः ; लोहभक्ष्यो वा । इतिकरणात् सविषमहापथकुम्भीपाकतप्तवालुकादीनां ग्रहणम् ॥ २२ ॥ प्रमादालस्यौद्धत्यादिना अकृतयथोक्तप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः मात्रादिगन्तारः पूर्वोक्तेषु तामिस्रादिनरकेषु कल्पं पूर्वोक्तलक्षणं कालं पर्यायेण क्रमेण पच्यन्ते यातनामनुभवन्ति ॥ २३ ॥

महापातकिनो मन्वन्तरम् ॥ २४ ॥ अनुपातकिनश्च ॥ २५ ॥ उपपातकिनश्चतुर्युगम् ॥ २६ ॥

महापातकिनः ब्रह्महादयः मन्वन्तरम् उक्तेषु नरकेषु पर्यायेण पच्यन्ते । उत्तरेष्वपि सप्तसु वाक्येष्वेष एव [1]वाक्यशेषोऽनुषज्यते ॥ २४ ॥ अनुपातकिनः महापातकतुल्यपातकिनः मन्वन्तरमेव ॥ २५ ॥ उपपातकिनः गोहन्त्रादयः चतुर्युगपर्यन्तं कालम् ॥ २६ ॥

कृतसंकरीकरणाश्च संवत्सरसहस्रम्[2] ॥ २७ ॥ कृतजातिभ्रंशकरणाश्च ॥ २८ ॥ कृतापात्रीकरणाश्च ॥ २९ ॥ [3]कृतमलिनीकरणाश्च ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपातकिनश्च बहून् वर्षपूगान्[4] ॥ ३१ ॥

संकरीकरणकारिणः युगादिसाहचर्यात् दिव्यं वर्षसहस्रम् ॥ २७ ॥ जातिभ्रंशकरकर्मकारिणोऽपि[5] उक्तमेव कालम् ॥ २८ ॥ अपात्रीकरणकारिणोऽपि [6]अमुमेव कालम् ॥ २९ ॥ मलिनीकरणकारिणोऽपि वर्षसहस्रम् ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपापकारिणः बहून् त्रीन् वर्षपूगान् वर्षशतानि प्रक्रमवशात् उक्तनरकेषु क्रमेण पच्यन्ते । यत्तु

"पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं स्मृतम् ।
उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया ॥"

इति **कात्यायन**वचनम्, तत्र पातकादिशब्दा न पारिभाषिकाः, अनुपातकवचनमूलविरोधात् ; किंतु यातनादिगुणयोगेन यौगिकाः । ततश्च संकरीकरणादिचतुर्षु पातकेषु सहस्रम् । महत्सु तदपेक्षया अधिकेषु उपपातकेषु द्विगुणम् । गुणाः त्रयः । गुणाश्च गुणाश्च गुणाः ; षट् । द्विर्गुणाः यस्मिन् सहस्रे तद् द्विगुणं

[1] वाक्यविशेषः—घ, च.
[2] च added in ख, घ.
[3] Sūtra 30 omitted in ज.
[4] युगान्—ख, ग, झ, ठ.
[5] कर्मिणोऽपि—ग.
[6] उक्तमेव—ख.

सहस्रम् ; द्वादशसाहस्री ; चातुर्युगमिति यावत् । यद्वा गुणाः संध्यादयः षट् । द्विर्गुणा यस्मिन्निति द्विगुणमिति । उप समीपे संकरीकरणादीनां चतुर्णां पापम् ; प्रकीर्णकमिति यावत् ; उपपातकानां महच्छब्देनाभिधानात् । तत्र तुरीयं द्वादशानां चतुर्थोऽशः त्रीणि शतानि सहस्रार्वाचीनतया अवगम्यन्त इत्यर्थकल्पनया विरोधः परिहार्यः ॥ ३१ ॥

कृतपातकिनः [1]पापाः प्राणत्यागादनन्तरम् ।
याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ ३२ ॥

एवं नरकस्वरूपं तद्भोगकालं चोक्त्वा इदानीं नरकगमनकालीनं दुःखमाह । कृतानि नवविधानि पातकानि यैस्ते ; अकृतप्रायश्चित्ताः । अत एव पापाः पापाक्रान्ताः । प्राणानां त्यागात् निर्गमादनन्तरं याम्यं यमपुरीसंबन्धिनं पन्थानं प्राप्य वक्ष्यमाणं दारुणं दुःखमनुभवन्ति ॥ ३२ ॥

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा [2]यतस्ततः ।
सकृच्छ्रेणानुकारेण[3] नीयमानाश्च ते यथा[4] ॥ ३३ ॥

तदेवाह । भयानकैः यमदूतैः समविषमेषु देशेषु कृष्यमाणाः [5]कष्टानुकारिणाकारविशेषेण नरकं नीयमानाः ते [6]यथा दुःखमनुभवन्ति, एवं नरकोपभोगानन्तरमपि ' तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ' इत्यध्यायान्तेनान्वयः ॥ ३३ ॥

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा [7]भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ ३४ ॥
अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च [8]पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥ ३५ ॥
[9]क्षुधया व्यथमानाश्च[10] घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा[11] ।
पूयशोणितगन्धेन मूर्छमानाः पदे पदे ॥ ३६ ॥

[1] सर्वे—झ. [2] स्ततस्ततः—झ. [3] अन्धकारेण—ज, झ.
[4] पथा—ठ. [5] कृष्टानुकारिणा कर—घ. [6] तथा—ग.
[7] भुजगैः—ठ. [8] पीड्यमानाश्च—ग, ज. [9] क्षुधा प्रताड्यमानाश्च—ज, ठ.
[10] झ breaks off here and reads colophon. [11] व्याघ्रिगणैस्तथा—ज, ठ.

किंच क्रव्यादैरिति काकादीनां विशेषणम् । अग्निः तुण्डे येषां ते भल्लूकादयः । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्रकचाः करपत्राणि ॥ ३५ ॥ किंच क्षुधेत्याबन्तः, निशा दिशेतिवत् । व्यथन्ते इति व्यथमानाः । मूर्छमाना इति छान्दसः पदव्यत्ययः ॥ ३६ ॥

परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किंकरैः ।
काककङ्कबकादीनां[1] भीमानां सदृशाननैः ॥ ३७ ॥
क्वचित् तैलेन[2] क्वाथ्यन्ते ताड्यन्ते मुसलैः क्वचित् ।
आयसीषु [3]च वट्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥ ३८ ॥
क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित् ।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मांसं [4]पूयगन्धि सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

किंच परेषाम् अन्नपानं लिप्सन्त इत्यत्रापि पदव्यत्ययः । काकाद्याननत्वं किंकरविशेषणम् ॥ ३७ ॥ वट्यन्त इति । " वट वेष्टने " इति भ्वादेः कर्मणि रूपम् । वट्यन्ते पिष्यन्ते आयसीषु लोहस्थलीषु शिलासु चेति पेषणावृत्तिः व्यथाधिक्यार्था ॥ ३८ ॥ वान्तम् उद्गीर्णम् । पूयं रक्तपाकः । असृक् रक्तम् । पूयगन्धीति मांसविशेषणं सुदारुणत्वे हेतुः ॥ ३९ ॥

अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित् ।
क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च [5]वह्नितुण्डैः सुदारुणैः ॥ ४० ॥
[6]क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिच्चामेध्यमध्यगाः ।
परस्परमथाश्नन्ति क्वचित् प्रेताः सुदारुणाः ॥ ४१ ॥
क्वचिद्भूतेन[7] ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् ।
क्वचित् क्षिप्यन्ति बाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित् ॥ ४२ ॥

दारुणेषु निबिडेषु अन्धकारेषु । क्रिमिभिः विष्ठादिसंभूतैः प्राणिभिः । वह्नितुण्डैः शिवादिभिः ॥ ४० ॥ अमेध्यं विष्ठादि । परस्परं प्रेताः प्रेतान् अश्नन्ति । [8]सुदारुणाः बुभुक्षातिशयेन ॥ ४१ ॥ भूतेन ; पूर्ववृत्तेन । लम्बमानाः वृक्षादौ बन्धनेन क्षिप्यन्तीति पदव्यत्ययः ॥ ४२ ॥

[1] वटादीनां—ठ. [2] क्वाथ्यन्ते तैलेन—ख. [3] विपच्यन्ते—ठ.
[4] पूयगन्धिषु—ग. [5] वह्नितुण्डैश्च—घ, च. [6] Stanza 41 omitted in ज.
[7] धूमेन घात्यन्ते—ठ. [8] सुदारुणाः omitted in ख.

[1]कण्टेषु दत्तपादाश्च [2]भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।
पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः ॥ ४३ ॥
भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः ।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥ ४४ ॥

कण्टाः कण्टकाः, तेषु । भुजङ्गाभोगाः सर्पशरीराणि । यन्त्रैः तिलेक्षुनिष्पीडनयन्त्रैः पीड्यमानाः । कण्टकाक्रान्तपादत्वेन गमनाशक्त्या जानुभिः कृष्यमाणाः ॥ ४३ ॥ भग्नं पृष्ठं पृष्ठभागः, शिरो मस्तकं, ग्रीवा शिरोधिः येषाम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सूचीस्थौल्यप्रमाणः कण्ठनालो येषाम् । कूटाख्यम् अगारं गृहविशेषः ; तत्प्रमाणैः । तत्प्रयोजनं यातनाक्षमैरिति ; यातनासु दुःखानुभवेषु अतिस्थूलान्येव शरीराणि क्षमन्ते, न सूक्ष्माणि ; स्वल्पदुःखेनैव तेषां [3]क्षिप्रं नाशात् ॥ ४४ ॥

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।
तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥ ४५ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

पातकिनः नरकं नीयमानाः यथा दुःखान्यनुभवन्ति, एवमेव नरकेषु पापफलमनुभूय पापशेषेण तिर्यग्योनिं प्राप्य; अनन्तरमपि विविधानि दुःखानि प्रपद्यन्ते ॥ ४५ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[6]श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] कोष्ठेषु—ठ. [2] भुजगा—ठ. [3] क्षिप्रनाशात्—च.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे नरकप्रकरणं त्रिचत्वारिंशम्—ज.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः—ग, च. [6] श्री omitted in ग.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति ॥ १ ॥ [1]अतिपातकिनां [2]पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः ॥ २ ॥ [3]महापातकिनां च क्रिमियोनयः ॥ ३ ॥ अनुपातकिनां[4] पक्षियोनयः ॥ ४ ॥ उपपातकिनां [5]जलजयोनयः ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां तिर्यग्योनिप्राप्तिं चतुश्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयति । अथेत्यधिकारान्तरम् । अतिपातक्यादीनां पापात्मनां तामिस्रादिनरकेष्वनुभूतयातनादुःखानां तिरश्चां योनयो भवन्ति ॥ १ ॥ मातृगन्त्रादीनां वृक्षगुल्मलतादिकाः स्थावराणां योनयः क्रमेण भवन्ति । बहुत्वं च शतपर्यवसायि ; "दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च" इति योगिस्मरणात् । तत्रापि पातकतारतम्येन योनिसंख्या-तारतम्यमूह्यम् ;

"परिगृह्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ।
क्रिमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ॥"

इति शिवधर्मात् । एवमुत्तरत्रापि बहुत्वं व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ब्रह्महन्त्रादीनां क्रिमीणामुक्तरूपाणां योनयः ॥ ३ ॥ पितृव्यादिपत्नीगामिनां काकभासादियोनयः ॥ ४ ॥ गोघ्नादीनां मत्स्यादिजलजयोनयः ॥ ५ ॥

[6]कृतजातिभ्रंशकराणां[7] जलचरयोनयः ॥ ६ ॥ कृतसंकरी-करणकर्मणां मृगयोनयः ॥ ७ ॥ कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः ॥ ८ ॥ कृतमलिनीकरणकर्मणां [8]मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः ॥ ९ ॥

[1] Sūtra 2 omitted in ज. [2] सर्वाः पर्यायेण—ठ. [3] Sūtra 3 omitted in ज.
[4] च added in ठ. [5] जलयोनयः—च.
[6] Sūtra 6 and commentary thereon omitted in ग.
[7] करकर्मणां—ठ. [8] पुरुषेषु—ठ.

ब्राह्मणरुगादिकारिणां बकबलाकादिजलचरयोनयः ॥ ६ ॥ खरादिघातिनां हरिणादिमृगयोनयः ॥ ७ ॥ निन्दितधनग्राह्यादीनां गवादिपशुयोनयः ॥ ८ ॥ क्रिमिकीटादिघातिनां मनुष्येषु अस्पृश्याः चण्डालाद्याः, तद्योनयः ॥ ९ ॥

[1]प्रकीर्णकेषु प्रकीर्णा हिंस्राः क्रव्यादा भवन्ति ॥ १० ॥ अभोज्यान्नाभक्ष्याशी क्रिमिः ॥ ११ ॥

खरयानोष्ट्रयानगमनादिषु[2] नानाविधा हिंसाशीला आममांसादा व्याघ्रादयो भवन्ति ॥ १० ॥ अभोज्या गणगणिकादयः ; तेषामन्नमभक्ष्यं चानर्चितादि, तदुभयं योऽश्नाति स क्रिमिः उक्तलक्षणो भवति । एकत्वनिर्देशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि सकृत्कृते पापे ; " महापातकिनां क्रिमियोनयः " इति बहुत्वश्रवणात् ॥ ११ ॥

स्तेनः श्येनः ॥ १२ ॥ प्रकृष्टवर्त्मापहारी बिलेशयः ॥ १३ ॥ आखुर्धान्यहारी[3] ॥ १४ ॥ हंसः कांस्यापहारी ॥ १५ ॥ [4]जलहृज्जलाभिप्लवः ॥ १६ ॥ मधु दंशः ॥ १७ ॥ पयः काकः ॥ १८ ॥

सुवर्णातिरिक्तद्रव्यहारी श्येनो भवति ॥ १२ ॥ प्रकृष्टस्य महतो वर्त्मनोऽपहारी भूमिग्रहणेन संकोचको बिलेशयः सर्पादिः ॥ १३ ॥ यवव्रीह्यादिधान्यहारी मूषकः ॥ १४ ॥ [5]वङ्गताम्राभ्यामुत्पन्नो धातुः कांस्यम् ; तदपहारी हंसः चक्राङ्गः ॥ १५ ॥ पानीयापहर्ता जलाभिप्लवः जलकुक्कुटः ॥ १६ ॥ माक्षिकापहारी दंशः वनमक्षिका ॥ १७ ॥ दुग्धापहारी काकः करटः ॥ १८ ॥

रसं श्वा ॥ १९ ॥ घृतं नकुलः ॥ २० ॥ मांसं गृध्रः ॥ २१ ॥ वसां मद्गुः ॥ २२ ॥ तैलं तैलपायिकः ॥ २३ ॥ लवणं [6]चीविवाक् ॥ २४ ॥ दधि बलाका ॥ २५ ॥

रसमिक्ष्वादेरपहृत्य श्वा कुक्कुरः ॥ १९ ॥ सर्पिर्हारी नकुलः बभ्रुः ॥ २० ॥ पललं हृत्वा गृध्रः दाक्षाय्यः ॥ २१ ॥ वसां मांसपाकजलं हृत्वा मद्गुः पक्षिविशेषः ॥ २२ ॥ तैलं हृत्वा तैलपायिकः परोष्णीनामको मक्षिकाविशेषः ॥ २३ ॥ लवणं सैन्धवादि हृत्वा [7]चीव्यनुकारिणी वाक् यस्य स [8]चीव्याख्यो मक्षिकाविशेषः ॥ २४ ॥ दधि हृत्वा बलाका बिसकण्ठिका ॥ २५ ॥

[1] प्रकीर्णेषु—घ, च.
[2] उष्ट्रगमनादिषु—घ, च.
[3] धान्यापहारी—ठ.
[4] जलं हृत्वा भवति प्लवः—ज, ठ.
[5] रङ्ग—ग, च.
[6] विचि—ग ; चीरि—ठ.
[7] विव्य—ग.
[8] चीर्याख्यः—ग.

कौशेयं [1]हृत्वा भवति तित्तिरिः ॥ २६ ॥ क्षौमं दर्दुरः ॥ २७ ॥ कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः ॥ २८ ॥ गोधा गाम् ॥ २९ ॥ वाल्गुदो गुडम् ॥ ३० ॥ छुछुन्दरिर्गन्धान् ॥ ३१ ॥

कौशेयं त्रसरीपट्टादि हृत्वा तित्तिरिर्भवति । अत्र हृत्वाभवत्योरुपादानं पूर्वपरवाक्येष्वनुषङ्गार्थः ॥ २६ ॥ क्षौमम् अतसीतन्तुप्रभवं हृत्वा दर्दुरो भेकः ॥ २७ ॥ कार्पासतन्तुप्रभवं हृत्वा क्रौञ्चः कुङ् भवति ॥ २८ ॥ गोजातीयं हृत्वा गोधा कृकलासानुकारिणी ॥ २९ ॥ गुडं हृत्वा वाल्गुदः वल्गुल्यवान्तरजातिः पक्षिविशेषः । वागुद इति वा पाठः ॥ ३० ॥ गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुछुन्दरिर्गन्धमुखी मूषिकाविशेषः ॥ ३१ ॥

पत्रशाकं बर्ही ॥ ३२ ॥ कृतान्नं सेधा ॥ ३३ ॥ अकृतान्नं शल्यकः ॥ ३४ ॥ अग्निं बकः ॥ ३५ ॥ गृहकार्युपस्करम् ॥ ३६ ॥

पत्रात्मकं शाकं हृत्वा बर्ही मयूरः ॥ ३२ ॥ कृतान्नम् ओदनादि हृत्वा सेधा श्वावित् ॥ ३३ ॥ अकृतान्नं तण्डुलादि हृत्वा शल्यकः शलली ॥ ३४ ॥ अग्निं हृत्वा बकः प्रसिद्धः ॥ ३५ ॥ गृहोपस्करम् उलूखलमुसलादि [2]काष्ठपाषाणादि वा हृत्वा गृहकारी चरटाख्यः कीटविशेषः ॥ ३६ ॥

[3]रक्तवासांसि जीवजीवकः ॥ ३७ ॥ गजं कूर्मः ॥ ३८ ॥ अश्वं व्याघ्रः ॥ ३९ ॥ फलं पुष्पं वा मर्कटः ॥ ४० ॥ ऋक्षः स्त्रियम् ॥ ४१ ॥ यानमुष्ट्रः ॥ ४२ ॥ पशून् [4]गृध्रः ॥ ४३ ॥

मञ्जिष्ठादिरक्तं वासो हृत्वा जीवजीवकः चकोरः ॥ ३७ ॥ हस्तिनं हृत्वा कच्छपः ॥ ३८ ॥ हयं हृत्वा व्याघ्रः द्वीपी ॥ ३९ ॥ फलम् आम्रादि, पुष्पं मल्लिकादि हृत्वा मर्कटः वानरः ॥ ४० ॥ स्त्रियम् अविवाहितां कन्यामपहरन् ऋक्षो भल्लूकः । विवाहितापहरणे ब्रह्मराक्षसः ;

" परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ "

इति योगिस्मरणात् ॥ ४१ ॥ यानं शिबिकादि हृत्वा उष्ट्रः क्रमेलकः ॥ ४२ ॥ पशून् महिष्यादीन् हृत्वा गृध्रो दाक्षाय्यः ॥ ४३ ॥

[1] हृत्वा भवति omitted in ज, ठ.
[2] इष्टका—घ.
[3] रक्तानि—ठ.
[4] अजः—ठ.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ४४ ॥

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वात्[1] संक्षेपेणाह । यद्वा तद्वेति अनिरूपितजातिविशेषं यत्किंचित् द्रव्यम् अपहृत्य प्रच्छन्नं चोरयित्वा बलात् विच्छिद्य अवश्यं तिर्यक्त्वं पशुपक्षिक्रिमिकीटान्यतमत्वं प्राप्नोति । न केवलं द्रव्यापहारेणैव; किंतु वैश्वदेवे अहुतम् असंस्कृतमपि द्रव्यं भुक्त्वा तिर्यक्त्वं प्राप्नोति । तस्मादेतन्न कार्यमित्युक्तनिषेधानामेतेऽर्थवादाः ॥ ४४ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां [2]भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ४५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

कर्तृफलयोः पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रीणामतथात्वशङ्कायामाह । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन प्रच्छन्नं प्रकाशं वा उक्तद्रव्याण्यपहृत्य तमेव दोषं प्राप्नुयुः । अतः तेषामेव जन्तूनां स्त्रीत्वं प्राप्नुवन्ति; दोषफलयोरेकरूपत्वात् ॥ ४५ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

[1] अशक्तेः—ख.
[2] जायात्वम्—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे जातिप्रकरणं चतुश्चत्वारिंशम्—ज, ठ.
[4] इति श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1]नरकाभिभूतदुःखानां [2]तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्येषु[3] लक्षणानि भवन्ति ॥ १ ॥

त्रिविधं पापफलं नरकस्तिर्यक्त्वं रोगश्चेति । तत्रोभे प्रपञ्चिते । इदानीं पापविशेषेण रोगविशेषं पञ्चचत्वारिंशेनाह । नरकेषु तामिस्रादिषु अभितः सर्वेषु भूतानि उत्पन्नानि दुःखानि येषाम्, अनन्तरं कर्मशेषेण तिर्यक्त्वमनुभूय उत्तीर्णानां मनुष्यजन्मसु वक्ष्यमाणानि क्षयादीनि लक्षणानि तत्तत्पापसूचकानि भवन्ति । मानुष्येष्विति बहुवचनं तत्तत्संख्याभिप्रायेण । यथाह **शातातपः**—

“ महापातकजं चिह्नं सप्त जन्मानि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥ ”

इति । महापातकापेक्षया उपपातकादिषु द्विद्विजन्महानिदर्शनात् अतिपातके नव जन्मानीति सिध्यति । महापातकमनुपातकस्याप्युपलक्षणम्; तुल्यनरकप्रायश्चित्तत्वात् ॥ १ ॥

कुष्ठ्यतिपातकी ॥ २ ॥ ब्रह्महा यक्ष्मी ॥ ३ ॥ सुरापः [4]श्यावदन्तकः ॥ ४ ॥ [5]सुवर्णहारी कुनखी ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगो दुश्चर्मा ॥ ६ ॥

मातृगन्त्रादिः तत्तत्कुष्ठवान् भवति । तत्र मातृदुहितृस्नुषाभगिनीगामिनः क्रमात् गलत्कुष्ठिरक्तकृष्णपीतकुष्ठिनो भवन्ति । तथाच **शातातपः**—

“ मातृगामी भवेद्यस्तु तस्य लिङ्गं विनश्यति ।
स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ॥
स्ववधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥ ”

[1] अथ नरकानुभूत—ज.
[2] From here up to तिर्यक्त्वमनुभूय in the commentary missing in ख.
[3] मनुष्येषु—घ, च ; मानुष्ये—ठ.
[4] श्यामदन्तः—ठ.
[5] सुवर्णापहारी—ठ.

इति ॥ २ ॥ यक्ष्मा क्षयरोगः ; तद्वान् ब्रह्महा भवति । पापतारतम्येन रोगेऽपि तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ सुरापः त्रिविधाया अपि पाता श्यावाः स्वभावकृष्णा दशनाः यस्य तादृग्भवेत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णापहारी कुनखी ; कुत्सितानि क्षतानि नखानि यस्य सः ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगामी दुश्चर्मा त्वग्दोषी भवति । ब्रह्महादिसंसर्गिणः तत्तद्रोगिण एव भवन्तीति न पृथगभिहितम्[1] । यथाह **योगीश्वरः**—"यो येन संवसत्येषां स [2]तल्लिङ्गोऽभिजायते" इति ॥ ६ ॥

[3]पूतिनासः पिशुनः ॥ ७ ॥ पूतिवक्त्रः सूचकः ॥ ८ ॥
धान्यचोरोऽङ्गहीनः ॥ ९ ॥ मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्गः ॥ १० ॥

एवमतिपातकमहापातकेषूक्त्वा इदानीं पातकान्तरेऽप्याह । अविद्यमानपरदोषवक्ता पिशुनः । स पूतिनासः दुर्गन्धिनासिकः ॥ ७ ॥ विद्यमानमेव परदोषमन्याज्ञातं यः प्रकाशयति स सूचकः, दुर्गन्धिवदनः ॥ ८ ॥ धान्यस्य व्रीहियवादेः चोरः अङ्गहीनः अङ्गेन हस्तपादादिना हीनः ॥ ९. ॥ धान्येष्वेव उत्कृष्टमपहृत्य तत्परिमाणपूरणाय अपकृष्टं तन्मध्ये यः प्रक्षिपति स मिश्रचोरः, अतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः ; "धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १० ॥

[4]अन्नापहारकस्त्वामयावी ॥ ११ ॥ वागपहारको मूकः ॥ १२ ॥ वस्त्रापहारकः श्वित्री ॥ १३ ॥ अश्वापहारकः पङ्गुः ॥ १४ ॥ देवब्राह्मणाक्रोशको मूकः[5] ॥ १५ ॥

अन्नस्य अदनीयमात्रस्य अपहर्ता आमयावी आमव्याधिमान् अजीर्णान्नः । तुशब्दः परान्नविघ्नकरणसंग्रहार्थः । तथाच **शातातपः**—"परान्नविघ्नकरणादजीर्णमपि जायते" इति ॥ ११ ॥ अननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी संदेशाप्रवक्ता वा मूकः वागिन्द्रियहीनः ॥ १२ ॥ वस्त्रापहर्ता श्वित्री कुष्ठबिन्दुमान् ॥ १३ ॥ अश्वापहर्ता पङ्गुः पादहीनः ॥ १४ ॥ विनापराधं देवद्विजयोः गालिप्रदाता मूकः ॥ १५ ॥

लोलजिह्वो गरदः ॥ १६ ॥ उन्मत्तोऽग्निदः ॥ १७ ॥ गुरोः प्रतिकूलोऽपस्मारी ॥ १८ ॥ गोघ्नस्त्वन्धः ॥ १९ ॥ दीपापहारकश्च[6] ॥ २० ॥ काणश्च दीपनिर्वापकः ॥ २१ ॥

परस्मै मरणानुपहितविषप्रयोगकर्ता वचनावसरे चलज्जिह्वो भवति ॥ १६ ॥ प्राणिव्यतिरिक्तसामग्रीसहितपरगृहदाहकः उन्मादवायुमान् ॥ १७ ॥ पितृप्रतिकूलकर्ता अपस्मारी ॥ १८ ॥ गोहन्ता अन्धः

[1] अभिधानम्—ख, ग.
[2] तादृगुपपद्यते—च.
[3] This Sūtra omitted in ज, ठ.
[4] अन्नापहार्यामयावी—ज, ठ.
[5] मूर्खः—ठ.
[6] दीपापहर्ता च—ज, ठ.

चक्षुर्हीनः । तुशब्दो मातृघ्नपरिग्रहार्थः, "मातृहान्धः प्रजायते" इति **शातातपस्मरणात्** ॥ १९ ॥ [1]देवद्विजगृहादिस्थदीपहर्ता चान्धः ॥ २० ॥ पूर्वोक्तदीपप्रशामकः काण एकनेत्रहीनः ; चकारात् तिमिरवांश्च ;

"देवद्विजगृहे तीर्थे पुण्यस्थाने च संस्थितम् ।
प्रदीपं शमयित्वा तु तिमिरव्याधिमान् भवेत् ॥"

इति [2]शातातपस्मरणात् ॥ २१ ॥

त्रपुचामरसीसकविक्रयी[3] रजकः ॥ २२ ॥ एकशफविक्रयी मृगव्याधः ॥ २३ ॥ कुण्डाशी भगास्यः ॥ २४ ॥ [4]घाण्टिकः स्तेनः ॥ २५ ॥ वार्धुषिको भ्रामरी ॥ २६ ॥ मृष्टाश्येकाकी[5] वातगुल्मी ॥ २७ ॥ समयभेत्ता खल्वाटः ॥ २८ ॥ श्लीपद्यवकीर्णी ॥ २९ ॥ परवृत्तिघ्नो दरिद्रः ॥ ३० ॥ परपीडाकरो दीर्घरोगी ॥ ३१ ॥

त्रपु ताम्रसहभावेन पित्तलोत्पादको धातुः पिच्चटापरपर्यायः । चामरं वालव्यजनम् । सीसकं नागः । तेषां विक्रयी रजकः वस्त्ररागकारः प्रतिलोमजः ॥ २२ ॥ एकशफाः अश्वादयः । [6]तेषां विक्रेता मृगव्याधः मृगहननोपजीवी ॥ २३ ॥ कुण्डस्य कुण्डपरिमितं वा अन्नम् अश्नातीति कुण्डाशी । भगवत् आस्यं यस्येति ; मैथुनाय मुखसमर्पकः ॥ २४ ॥ स्वर्णातिरिक्तद्रव्यस्तेनः घाण्टिकः वैतालिकः ॥ २५ ॥ वार्धुषिकः निषिद्धवृद्ध्युपजीवी भ्रामरी भ्रमणवातवान् ॥ २६ ॥ एकाकी मृष्टाशनः वातगुल्मवान् ॥ २७ ॥ संविद्व्यतिक्रमकारी खल्वाटः शिरश्चन्द्रिकावान् ॥ २८ ॥ अवकीर्णी क्षतव्रतः श्लीपदी उच्छूनजङ्घचरणः ॥ २९ ॥ ब्राह्मणवृत्तिघ्नो दरिद्रः निःस्वः ॥ ३० ॥ निष्कारणं परपीडाकरः असाध्यव्याधिमान् ॥ ३१ ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखञ्जैकलोचनाः ॥ ३२ ॥
वामना बधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥

इति [7]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] The commentary on Sūtra-s 20 and 21 omitted in ख.
[2] शातातपीयात्—घ, च.
[3] सीस for सीसक—ज, ठ.
[4] तालिकः—ज, ठ.
[5] एको—ज.
[6] तद्विक्रेता—ग.
[7] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पापचिह्नप्रकरणं पञ्चचत्वारिंशम्—ज, ठ.

निषिद्धकर्मणामानन्त्यात् प्रतिकर्म फलवचनाशक्तेः संक्षेपेण तदाह । एवमुक्तप्रकारेण तत्तत्कर्मविशेषेण तत्तल्लक्षणैः श्यावदन्तत्वादिभिः रोगैश्च कुष्ठादिभिः तथोभयलक्षणैः देहविकारैरन्धत्वादिभिरन्विता जायन्ते । अन्धः पूर्वोक्तः । कुब्जः पृष्ठगड्डुमान् । खञ्जः एकपादः । काणः एकलोचनः । वामनः ह्रस्वदेहः । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियहीनः । मूकः पूर्वोक्तः । दुर्बलः कृशः । तथापरेऽपि कुणिषण्डादयो जायन्ते ।

इदं च कर्मविपाकानुकीर्तनमैहिक इव प्राग्भवीयेऽपि क्षयरोगाद्यनुमिते ब्रह्महत्यादौ द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थम् । यथाह **शातातपः**—

" महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धमुपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलादिति ॥ "

इति । सर्वं द्वादशाब्दम् । तदर्धम् उपपातके व्रतार्धम् । पापेषु संकरीकरणादिषु । एतेन—" क्षयित्वादिलक्षणकथनं न तद्युक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थम् " इति **प्राचां** प्रौढिवचनमपास्तम् ; व्रतविधेः प्रत्यक्षत्वात् । नापि प्रयोजनाभावः ;

" प्रतिजन्म भवेत् तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ।
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां नृणाम् ॥ "

इति तेनैव रोगनिवृत्तेः प्रयोजनत्वेनाभिधानात् । एतेन " आरब्धफलपापनाशे न किंचित् प्रयोजनम् " इत्यप्यपास्तम्[1] । सर्वगृहदाहानुत्पत्त्यर्थं गृहैकलग्नाग्निनिर्वापणवत् अनेकजन्मानुवर्तिष्यमाणव्याधिनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात् ।

यच्च " तदारब्धफलनाशार्थोऽप्यपूर्वनाशो नान्वेषणीयः ; निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशाभावात् " इति, तदप्यापाततः ; दुरितैकनिदानत्ववत् व्याध्यादेर्दुरितनाशैकनाश्यत्वस्यापि शब्दैकसमधिगम्यत्वेन लौकिकतर्कनिरसनात् ; अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वनाशस्य लोकेऽप्यनुसरणाच्च । तदप्याह **शातातपः**—

" कर्मजा हि नृणां रोगा यान्ति चैवं क्रमात् क्षयम् ।
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैश्चैषां शमो भवेत् ॥ "

इति । यथैव दुरितात् व्याधिः, एवं तत्क्षये व्याधिक्षय इति क्रमः । दुरितक्षयश्च जपादिभिरिति ।

यदप्युक्तम्—" नैसर्गिकं कौनख्यादि न प्रत्यानेयम् " इति, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम् ; प्रायश्चित्तेन रोगनिवृत्तेः प्रत्यक्षोपलम्भात् ; अनिवृत्तौ वैगुण्यकल्पनम् । [2]यदप्युक्तम्—" नरकतिर्यग्योन्याद्यनुभूतवतः कौनख्यादिकं चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशान्न प्रायश्चित्तेनार्थः " इति, तदपि न । सत्यं नाश्यते ; परं तु न कृत्स्नम् ; तथात्वे अनेकजन्मरोगानुवृत्तिविरोधात् । यथा मन्थनजनिताशुशुक्षणिना अरणेर्भङ्गो न कृत्स्नायाः ।

[1] अपि omitted in च.

[2] यदुक्तम्—घ.

यदप्युक्तम्—" नापि संव्यवहारार्थम् ; शिष्टैस्तेषामपरिहारात् " इति, तदपि न ; " सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः " इत्य**त्रिणा** रोगमात्रस्य संचारित्वोक्त्या " व्याधितैर्न च संविशेत् " इति **योगिना** रोगिपरीहाराभिधानाच्च । यद्यप्ययं दृष्टार्थपरिहारः, तथापि " रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः " " कुनखी श्यावदन्तकः " इत्यादिना श्राद्धे परिहारमदृष्टार्थमप्यवेहि । तस्मात् रोगाद्यनुमितेषु प्राग्भवीयेष्वपि ब्रह्महत्यादिषु पापक्षयार्थं श्राद्धादिषु संव्यवहारार्थं च प्रायश्चित्तमुक्तम् । अन्यथा कर्मविपाकशास्त्रानर्थक्यमिति ।

यदप्युक्तम्—" यदपि कौनख्यादौ वासिष्ठं कृच्छ्रप्रायश्चित्तं, तदपि नैमित्तिकमेव न पापक्षयार्थम् " इति, तदपि न संभवति ; प्रायश्चित्तस्य कौनख्यानुमितपापक्षयार्थत्वे नैमित्तिकत्वायोगात् । गृहदाहस्य तु पापजन्यत्वे प्रमाणाभावेन तन्निमित्तकक्षामवत्याः पापक्षयार्थत्वायोगात् युक्तं नैमित्तिकत्वमिति विषमो दृष्टान्तः । अथ गृहदाहादेरपि पापसामान्यं कल्प्येत, तर्हि तन्नाशार्थतैव क्षामवत्याः स्यात् ; न नैमित्तिकत्वमित्यलं वृद्धमर्मविभेदनेन ।

एवं त्रिविधपापफलश्रवणेन कान्दिशीकं प्रत्याह । यस्मात् प्रायश्चित्तस्य विधानादकरणे नरकतिर्यग्योनिकुष्ठरोगादीनि दुःखानि भवन्ति, तस्मात् तन्निदानपातकनाशेन तदनुत्पादाय उत्पन्नस्य रोगादेर्ध्वंसाय वा " कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः " इत्यालस्ये बाधकदर्शनात् आलस्यमुदस्य सम्यक् सभ्योपस्थानादिविधिपूर्वकं प्रायश्चित्तं पापनाशकं कर्माचरेत् ; " प्रायः प्रापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम् " इत्य**ङ्गिरः**स्मरणात् ॥ ३२, ३३ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] विष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, चं.

[2] श्री omitted in ग.

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति ॥ १ ॥ त्र्यहं नाश्नीयात् ॥ २ ॥ प्रत्यहं च[1] त्रिषवणं स्नानमाचरेत् ॥ ३ ॥ त्रिः प्रतिस्नानमप्सु [2]मज्जनम् ॥ ४ ॥ मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् ॥ ५ ॥ दिवा स्थितस्तिष्ठेत् ॥ ६ ॥ रात्रावासीनः ॥ ७ ॥ कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ॥ ८ ॥ इत्यघमर्षणम् ॥ ९ ॥

पूर्वाध्यायान्ते विहितं प्रायश्चित्तं षट्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्राणि वक्ष्यमाणव्रतानि वक्तव्यानि भवन्ति ॥ १ ॥ तत्राघमर्षणकृच्छ्रमाह । त्रीण्यहोरात्राणि न किंचिदश्नीयात् ॥ २ ॥ किंच त्रिरात्रं प्रत्यहं त्रिषवणं स्नानं च कुर्यात् ॥ ३ ॥ स्नाने गुणविशेषमाह । त्रिरात्रं प्रतिस्नानं त्रिवारमप्सु मज्जनं कार्यम् । अप्स्विति बहुवचनात् उद्धृतनिरासः । मज्जनविधानात् शिरस्यञ्जलिना प्रक्षेपनिरासः ॥ ४ ॥ किंच प्रतिस्नानं त्रिरात्रमप्सु निमग्नः[3] त्रिवारम् अघमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ५ ॥ किंच सूर्योदयमारभ्य यावत् सूर्यास्तं त्रिरात्रं कर्माविरुद्धे काले उत्थित एव तिष्ठेत्; नोपविशेत् ॥ ६ ॥ किंच त्रिरात्रं रात्रावासीत; न शयीत ॥ ७ ॥ किंच त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ८ ॥ उक्तव्रतसंज्ञामाह । इति उक्तप्रकारकं व्रतम् अघमर्षणसंज्ञं भवति । भेदव्यवहाराय संज्ञाकरणम् । इतिशब्देन प्रकारान्तरमप्युक्तम् । तदाह **शङ्खः**—

" त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥ "

इति ॥ ९ ॥

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमयाचितमश्नीयात्[4] । एष प्राजापत्यः ॥ १० ॥

प्राजापत्यमाह । सायम्; दिवा भोजनपरिहारेण नक्तकाले । प्रातः; रात्रिभोजनपरिहारेण मध्याह्ने; " त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी ततस्त्र्यहम् " इति **आपस्तम्ब**स्मरणात् । दिवा रात्रौ वा एकवारमयाचितं स्वीयं

[1] च omitted in ठ.
[2] निमज्जयेत्—ज, ठ.
[3] एव added in ख.
[4] त्र्यहं नाश्नीयात् added in ज.

परकीयं वा याचनव्यतिरेकेणोपस्थितम्; " अथापरं त्र्यहं न कंचन याचेत " इति **गौतम**स्मरणात् । त्र्यहमश्नीयात्; ' त्र्यहं नाश्नीयात् ' इत्यनुवर्तते । तेनान्ते त्रिरात्रमुपवसेत् । सोऽयं प्राजापत्यः;

" त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्रजापत्यं चरन् द्विजः ॥ "

इति **मनु**स्मरणात् । अनेन च प्रातरुपक्रमेण मूलोक्तः सायमुपक्रमो विकल्प्यते । अयमेव प्रकारान्तरेण शिशुकृच्छ्रो बालादौ **वसिष्ठे**नोक्तः—

" अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।
बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच ह ॥ "

इति । पराकम्; उपवासः । " एकभक्तादीनां च चतुर्णां द्व्यहं द्व्यहमावृत्तौ वृद्धकृच्छ्रः " इति **शङ्खलिखितौ** । पादोनप्राजापत्याभिधानं त्ववान्तरविधानां पादोनतापर्यन्तताभिधानाय । तथाच पादकृच्छ्रोऽर्धकृच्छ्रः पादोनकृच्छ्रश्चेत्यस्यैवावान्तरविधाः सिध्यन्ति । यथाह **योगीश्वरः**—

" एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥ "

इति । तथाच **आपस्तम्बः**—" सायं प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम् " इति । अयाचितोपवासपादाभ्यामर्धकृच्छ्रः । एकभक्तायाचितोपवासपादैश्च पादोनकृच्छ्र इति । प्रकारान्तरेणार्धकृच्छ्रमाह स एव—

" सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयं च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ॥ "

इति । अनेन कृच्छ्रप्राजापत्ययोरभेदो द्वादशाहसाध्यः प्राजापत्यश्चाभिहितः । **पराशरस्तु** तमेव षोडशाहसाध्यमुक्त्वा पादकृच्छ्रादिप्रकारमेवमाह—

" एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।
अयाचितं त्वेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥
दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः ।
दिनद्वयमयाची स्याद् द्विदिनं मारुताशनः ॥
त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥

चतुर्हं चैकभक्ताशी चतुर्हं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुर्हं मारुताशनः ॥ "

इति । तत्र च ग्राससंख्यामाह **स** एव—

" सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
एकविंशतिरायाच्यं परं निरशनं स्मृतम् ॥ "

इति । अशक्तस्याह **आपस्तम्बः**—

" सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा वास्यं विशेत् सुखम् ॥ "

इति ॥ १० ॥

[1]त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहं च नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः ॥ ११ ॥

तप्तकृच्छ्रमाह । जलघृतदुग्धान्युष्णानि [2]प्रतित्र्यहं पीत्वा त्र्यहमुपवसेत् । स तप्तकृच्छ्रः । **मनुस्तु** द्रव्यव्यत्ययेनाह—

" तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायात् समाहितः ॥ "

इति । जलादिपरिमाणमाह **पराशरः**—

" अपां पिबेत्तु त्रितयं द्विपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥ "

इति । उष्णमारुतम् ; [3]उष्णोदकबाष्पमास्यपूरणम् । अशक्तस्याह **ब्रह्मपुराणम्**—

" षट् पलानि तु तप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः ।
प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् ॥

[1] त्र्यहमुष्णं पिबेदापस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
एष तप्तकृच्छ्रः—ज.

[2] प्रति omitted in ख.

[3] उष्णोदकपानम्—घ.

पलं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् ।
वायुभक्षस्त्र्यहं चात्र निर्दिशेत् पातकं ततः ॥ "

इति । चतुरहसाध्यमाह **योगीश्वरः**—

" तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ "

इति । " एतैरेव द्रव्यैः समस्तैः सोपवासैः द्व्यहसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः " इति **मिताक्षरा** ॥ ११ ॥

[1]एतैरेव शीतैः शीतकृच्छ्रः ॥ १२ ॥

एतैरेव द्रव्यैः शीतैः चतुर्षु त्र्यहेषु पीतैः शीतकृच्छ्रः । ' इदं कृच्छ्रद्वयमेकोपवासकमन्ते ; तेन दशाहसाध्यम् ' इति कश्चित् ॥ १२ ॥

[2]कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम् ॥ १३ ॥

एकविंशतिरात्रं पयसा दुग्धेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । जलेनेति **ब्राह्मे**—

" चरन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु पिबेत् तोयं च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रं तु कालेष्वेतेषु संयतः ॥ "

इति । एतेषु ; प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु । **यमस्तु** चतुर्विंशतिरात्रमाह—" एकैकं ग्रासमश्नीयात् " इत्यनुवृत्तौ,

" चतुर्विंशतिरात्रं तु नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥ "

इति । एकस्थाने ; एकवारम्, एकभक्तकाले वा । " द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः " इति **गौतमः** । उदकं च सकृत् हस्तेन यावद् ग्रहीतुं शक्यते तावदेव ; " अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत " इति **वासिष्ठात्** । " द्वादशरात्रं निराहारः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः " इति **सुमन्तुः** ॥ १३ ॥

उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः ॥ १४ ॥

उदककृच्छ्रमाह । मासमुदकमिश्रसक्तुप्राशनेन उदककृच्छ्रः । अयमेव वारुणः कृच्छ्रः ; " सक्तून् वा सोदकान् मासे कृच्छ्रो वारुण उच्यते " इति **ब्राह्मात्** । मासानुवृत्तौ " तोयकृच्छ्रो जलेन तु " इति **मार्कण्डेयः** ।

[1] एष एव—घ, च.

[2] कृच्छ्रातिकृच्छ्रः missing in घ, च.

"अनश्नन् जलमध्यस्थश्चाहोरात्रं जपन् बुधः ।
संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥"

इति **जाबालिः** । जपः वरुणसूक्तानां गायत्र्याश्च[1] ।

"वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलकृच्छ्रकः ॥"

इति **योगयाज्ञवल्क्यः** ॥ १४ ॥

बिसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः[2] ॥ १५ ॥

मूलकृच्छ्रमाह । मृणालस्य मासं भोजनेन मूलकृच्छ्रः । "मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैः" इति **मार्कण्डेयः** । पक्वबिसाशने संज्ञान्तरं **ब्राह्मे**—"बिसान्युदकसिद्धानि मासमश्नीत संयतः" इति ; "कृच्छ्रो वारुण उच्यते" इति शेषः ॥ १५ ॥

[3]बिल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः ॥ १६ ॥ पद्माक्षैर्वा ॥ १७ ॥

श्रीफलकृच्छ्रमाह । मासं बिल्वफलभक्षणेन श्रीफलकृच्छ्रः । "श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः" इति **मार्कण्डेयः** ॥ १६ ॥

तस्यैव प्रकारान्तरमाह । पद्मबीजैर्मासं भक्षितैर्वा श्रीफलकृच्छ्रः । वाशब्दात् आमलकैर्वा ;

"बिल्वैरामलकैर्वापि पद्माक्षैरथवा शुभैः ।
मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥"

इति **ब्राह्मात्** ॥ १७ ॥

[4]निराहारस्य द्वादशाहेन पराकः ॥ १८ ॥

पराकमाह । द्वादशाहं जपहोमसक्तस्याहारमात्रत्यागः पराकः ;

"जपहोमरतः कुर्याद् द्वादशाहमभोजनम् ।
पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः ॥"

इति **बृहस्पतिस्मरणात्** ॥ १८ ॥

[1] गायत्र्या वा—ख, ग.
[2] शीतकृच्छ्रः—ज, ठ.
[3] This Sūtra omitted in ठ.
[4] निराहारेण—ज, ठ.

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमश्नीयात्[1] । द्वितीयमुपवसेत् । एतत् सांतपनम् ॥ १९ ॥

सांतपनमाह । गोमूत्रादिसाहचर्यात् ब्रह्मकूर्चदर्शनाच्च क्षीरादिकमपि गव्यमेव । क्षीरादिसाहचर्याच्च गोमूत्रादिकमपि स्त्रीगव्या एव । पूर्वेद्युः पञ्चगव्यं कुशोदकमिश्रमाहारान्तरनैरपेक्ष्येण पीत्वा परेद्युरुपवसेत् । एतत् सांतपनम् । कुशोदकानीति बहुवचनं कुशानेकत्वज्ञापनाय ; "सप्तपर्णास्तु ये दर्भाः" इति दर्शनात् । एतदेव समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चमुच्यते । यथाह **पराशरः**—

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं कायशोधनम् ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥
घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।
अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
गोमूत्रे माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥
गोमूत्रवद् घृतस्योक्तास्तदर्धं तु कुशोदकम् ।
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ ।
सप्तपर्णास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवतीम् ॥
एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः ।
प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च ॥
प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत् तत् प्रणवेन तु ।
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥
स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ।

[1] एकविंशतिदिवसमश्नीयात्—ज.

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।
ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥"

इति । ब्रह्मकूर्चार्थम् उपवासो ब्रह्मकूर्चोपवास इति । अयमर्थः—पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः प्राशनमिति पूर्वस्माद्विशेषः ;

"चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥"

इति **जाबालिस्मरणात्** । विशेषस्तूक्तविधिना । तद्देशमप्याह **शातातपः**—

"नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत् ॥"

इति । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशने यतिसांतपनम् । "एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसांतपनं स्मृतम्" इति शङ्खस्मरणात् ॥ १९ ॥

गोमूत्रादिभिः [1]प्रत्यहमभ्यस्तैर्महासांतपनम् ॥ २० ॥

महासांतपनमाह । गोमूत्रादिभिः षड्भिर्द्रव्यैः प्रत्येकं प्रत्यहम् अभ्यस्तैः महासांतपनं षडहसाध्यं भवति । **योगीश्वरस्तु** तदेव सोपवासं सप्ताहसाध्यमाह—

"पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम् ॥"

इति । एतदेवाचोपवासकं कृच्छ्रं सांतपनं **ब्राह्मे**—

"प्रथमेऽहनि नाश्नीयाद् गोमूत्राशी ततः परम् ।
चतुर्षु गोमयं क्षीरं दधि चाज्यमहःक्रमात् ।
कुशोदकं सप्तमे च कृच्छ्रसांतपने विधिः ॥"

इति । तैरेव प्रत्येकं त्र्यहाभ्यस्तैः पञ्चदशाहिकं महासांतपनम् ;

"त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासांतपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥"

इति **यमस्मरणात्** । अत्र कुशोदकाभावः घृतान्तैरेव शुद्ध्यभिधानात् । षण्णां प्रत्येकं त्र्यहाभ्यासे त्र्यहमुपवासे चैकविंशाहिकं महासांतपनम् ;

[1] प्रत्यहाभ्यस्तैः—घ, च.

"षण्णां प्रत्येकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासांतपनं स्मृतम् ॥"

इति **जाबालिस्मरणात्** ॥ २० ॥

त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसांतपनम् ॥ २१ ॥

अतिसांतपनमाह । तैरेव गोमूत्रादिभिः षड्भिः प्रत्येकं त्र्यहाभ्यस्तैः अष्टादशाहिकमतिसांतपनं भवति । तैरेव द्व्यहाभ्यस्तैर्द्वादशाहिकम् । **यम** आह—

"एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु तथा द्व्यहम् ।
अतिसांतपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥"

इति ॥ २१ ॥

पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तुलापुरुषः ॥ २२ ॥

तुलापुरुषकृच्छ्रमाह । पिण्याकः तिलखलिः । आचामः ओदननिस्रावः । तक्रम् उदश्वित् । उदकं जलम् । सक्तवः भर्जितयवपिष्टानि । तेषां प्रत्येकमुपवासानन्तरदिवसे भोजनं दशाहिकः तुलापुरुषः । **योगीश्वरस्त्वेतमेव** पञ्चदशाहिकमाह—

"एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥"

इति । **यमस्तु** एकविंशाहिकमाह—

"आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥"

इति । अयमेव सैकोपवासः षडहः सौम्यकृच्छ्रः ;

"पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥"

इति **योगिस्मरणात्** ॥ २२ ॥

कुशपलाशोदुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्राह्मीसुवर्चलापत्रैः क्वथितस्याम्भसः [1]प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः ॥ २३ ॥

[1] प्रत्यहं—ठ.

पर्णकृच्छ्रमाह । पलाशः किंशुकः । उदुम्बरः जन्तुफलः । पद्मम् अब्जम् । शङ्खपुष्पी भूसंलग्ना सूक्ष्मश्वेतकुसुमा । ब्राह्मीसुवर्चला ; अर्कभक्तामिध ओषधिविशेषः ; " कपोतवङ्का चाथार्कभक्ता ब्रह्मसुवर्चला " इति निघण्टुस्मरणात् । तल्लक्षणं तु—

" शिग्रुपत्रसमं पत्रं मूलं विद्रुमसंनिभम् ।
पुष्पं तु श्यामलं प्रोक्तं भवत्येषा सुवर्चला ॥ "

इति । ब्राह्मीति सुवर्चलाविशेषणम् । तेनापरब्राह्मीव्युदासः । शेषं प्रसिद्धम् । [1]एषां सप्तानां पत्रैः क्वथितम् अम्भः सप्ताहं पीत्वा पर्णकृच्छ्रः । **योगीश्वरः** प्रकारान्तरेणाह—

" पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ "

इति । त्रिरात्रोपवासान्ते समस्तैः तत्पानं पर्णकूर्चः । तथाह **यमः**—

" एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकूर्चोऽभिधीयते ॥ "

इति । मैत्रकृच्छ्रमाह **स** एव—

" कपिलायां तु दुग्धायां धारोष्णं तु पयः पिबेत् ।
एष मैत्रकृतः कृच्छ्रः सर्वपापप्रणाशनः ॥ "

इति ॥ २३ ॥

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतवापनः ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणव्रतानां पूर्वाङ्गमाह । एतानि पूर्वोक्तानि सर्वाणि वक्ष्यमाणानि च कृच्छ्राणि व्रतानि, कृतवापनः ; कृतं वापनं केशश्मश्र्वादीनां येन तादृशः सन् कुर्वीत । वापनम् आद्यन्ताङ्गोपलक्षणम् । तानि चाह **अङ्गिराः**—

" अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।
उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥
कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जानो वर्धयेत् पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन् ॥
संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यस्य निर्णयः । "

[1] एतासां—घ, च.

संशयः पापस्य । कार्यस्य प्रायश्चित्तस्य ।

" प्रमादश्च न कर्तव्यो यथैवासंशये तथा ॥ "

प्रमादः उपेक्षा । असंशय इवेति सत्योपस्थितिः तात्कालिक्युच्यते ।

" कृत्वा पापं न गूहेत गूहमानस्य वर्धते ।
बहु वा [1]त्वल्पकं वापि धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ "

इति । धर्मविदः सभ्याः । तानाह **पराशरः**—

" त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की अङ्गविद्धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा ॥ "

इति । पूर्वे ; यतिव्यतिरिक्ताः । " त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः " इति पाठे ब्रह्मचारियतिरिक्ताः । तत्र यतिप्रायश्चित्ते यतयः, अन्यत्रान्ये इति ज्ञेयम् । **स्मृत्यन्तरे**—" पातके तु शतं पर्षत् सहस्रं महदादिषु " इति । आदिशब्दात् अतिपातके । " उपपापेषु पञ्चाशत् स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् " इति । **अङ्गिराः**—

" पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥ "

इति । **पराशरः**—

" राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
स्वयमेव न कर्तव्यं कर्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ "

इति । **अङ्गिराः**—

" प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने [2]धीमान् सत्यपराक्रमः ।
मृदुरार्जवसंपन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ॥
सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्षदं ह्युपतिष्ठति ॥
सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः ।
मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥
मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् ।
प्रसादः क्रियतां मह्यं [3]शुभानुज्ञां प्रयच्छत ॥
पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः ।
उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

[1] स्वल्पकं—ग. [2] ह्रीमान्—ग. [3] शुध्दा—घ, च.

गात्रैश्च शिरसा चैव न च किंचिदुदाहरेत् ।
ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
वृद्धाः पृच्छन्ति किं कार्यमुपविश्याग्रतः स्थितम् ॥
किं ते कार्यं वदास्माभिः किं वा मृगयसे द्विज ।
तत्त्वतो ब्रूहि तत् सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥
सत्येन द्योतते राजा सत्येन द्योतते रविः ।
सत्येन द्योतते वह्निः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।
अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥
यदि चेद्वक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।
यथागतोऽस्यसत्येन न त्वं शुध्यसि कर्हिचित् ॥
सत्येनैव हि शुध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।
तस्मात् तद्वद यत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।
एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥ "

इति । पापप्रवचनं च पर्षदं निबन्धं च संपूज्य पर्षद्दक्षिणां च दत्वा कार्यम् । तदाह **शातातपः**—" धेनुं दद्याद् द्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः " इति । धेनुं निबन्धपूजार्थं दद्यात् । अथ अनन्तरं द्विजेभ्यः सभ्येभ्यः शक्तितो दक्षिणां वक्ष्यमाणां दद्यात् । तामाह **पराशरः**—" पापं प्रख्यापयेत् पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् " इति । 'गोमिथुनं च न स्वरूपतः ; पर्षद्विभागासहत्वात् विक्रयनिषेधाच्च । किंतु निष्क्रयरूपेण ' इति प्राञ्चः । इदं च कृच्छ्रव्रते । ततोऽधिके तु, 'स्वशक्तितः ' इति वचनात् अधिककल्पना कार्या । न्यूने तु विशेषमाह **विष्णुः**—

" पादव्रते वस्त्रदानं कृच्छ्रार्धे तिलकाञ्चनम् ।
पादहीने तु गामेकां कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतम् ॥ "

इति । प्रकीर्णके तु किंचिद्देयम् ; " विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किंचिद्दत्त्वा व्रतं चरेत् " इति **स्मरणात्** । पर्षद्दक्षिणामन्तरेण प्रायश्चित्तं न देयम् । तत्र **अङ्गिराः**—

" अनर्थितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।
प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि कल्पतः ॥ "

इति । अर्चितानामवचनेऽपि **स** एव ;

" आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्तं समासाद्य ब्राह्मणं च विशेषतः ।
जानद्भिर्धर्मपन्थानं न भाव्यं तु पराङ्मुखैः ॥ "

इति । जानद्भिरिति वचनात् अज्ञैर्न देयम् । यथाह **शातातपः**—

" यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।
नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः ॥
अदृष्ट्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।
तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄनमिगच्छति ॥ "

इति । प्रायश्चित्तदानमाह **अङ्गिराः**—

" तस्मिन् निवेदिते कार्ये उत्सार्यो हि स कार्यवान् ।
तस्मिंस्तूत्सारिते पापे यथा ये धर्मपालकाः ॥
ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।
आपद्धर्मेषु यत् प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥
पर्षदः संपदश्चैव कार्याणां च बलाबलम् ।
यथादेशं यथाकालं यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥ "

कार्यान्तरम् ; वृद्धमातापितृशुश्रूषादि । " पर्षत् संचिन्त्य तत् सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् " इति । तत्राह **पराशरः**—

" वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम् ॥
दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शीघ्रशुद्धये ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ "

इति । **हारीतः**—

" पादत्रयमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कार्ये प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ "

इति । **अङ्गिराः**—

" आहूय श्रावयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहितः ॥
वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ।
शृणु भोस्त्वमिदं विप्र यत् त आपूर्यते व्रतम् ॥

तत् ते यत्नेन कर्तव्यमन्यथा तद् वृथा भवेत् ।
यदा त्वया भवेच्चीर्णं सदा शुद्धिप्रकाशनम् ।
कृत्वा कुर्याः प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिपूजनम् ॥"

इति । अत्र सभ्यानामिव प्राड्विवाकस्यापि दक्षिणा गम्यते; प्रायश्चित्तोपदेशस्य लोभमूलकत्वात्; अन्यथा निषिद्धे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । असावनुक्तपरिमाणत्वात् यथापापं कल्पनीया ।

प्रायश्चित्तोपदेशमाह **पराशरः**—"प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं देवतायतनाग्रतः" इति । सभ्यप्रायश्चित्तमाह स एव—"आत्मकृच्छ्रं ततः कुर्याज्जपेद्वा वेदमातरम्" इति । आत्मकृच्छ्रम्; आत्मशोधकमित्यर्थः । प्राड्विवाकप्रायश्चित्तमाह **अङ्गिराः**—"प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" इति । रागद्वेषादिना पर्षदसंभवे **सुमन्तुः**—"अथवा रागद्वेषादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्ययनब्रह्मचर्यपरो भैक्षाशी दण्डी मेखली स्वयमेव संवत्सरेण महापातकानि तत्परो व्यपोहति किल्बिषम् । न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः" इति । अस्यार्थः—[1]रागादिवशात् पर्षदः सकाशात् प्रायश्चित्तमलभमानः स्वयमेव शास्त्रपर्यालोचनया अन्योपदेशेन वा विदुषः पृष्ट्वा तत् समाचरेत् । कथमित्यत आह—यज्ञहवनेति । उपलक्षणमेतत् तद्व्रतानाम्; अन्यथा उपपातकादिष्वप्यश्वमेधादियज्ञः प्राप्नुयात् । यज्ञः; अश्वमेधादिः । हवनम्; कोटिहोमादि । अध्ययनम्; संहितापारायणादि । शेषं प्रसिद्धम् । तत्र कालमाह—संवत्सरेणेति । इदमपि तत्तत्कालोपलक्षणम्; अन्यथा महापातकप्रकीर्णकयोरविशेषेण संवत्सरापत्तेः । [2]उक्तेऽर्थे हेतुमाह—न ब्राह्मणस्येति । पर्षदुपदेशमन्तरेण प्रायश्चित्ताचरणे ब्राह्मणस्यात्यन्तिकं पातित्यं स्यात् । तच्चाचार्या नेच्छन्ति । अनेनाशक्याङ्गान्तरहानेनापि प्रायश्चित्ताचरणमुक्तं भवति । ब्राह्मणग्रहणात् न क्षत्रियादेस्तादृशानुष्ठानसंभव इति । व्रतग्रहणप्रकारमाह **विष्णुः**—

"सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ।
दिनान्ते नखरोमाणि प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ॥"

इति । नखरोमादिप्रवापने विशेषमाह **पराशरः**—

"पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥"

इति । निपातनः; कृच्छ्रः । स्त्रीणां विशेषमाह—

"केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।
गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदङ्गुलित्रयम् ॥"

[1] रागद्वेषादि—ख.

[2] उक्तार्थे—घ.

इति । नारी सधवा;

"सधवानां तु नारीणामलंकाराय सर्वदा ।
केशसंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ॥"

इति **स्मरणात्** । तेन विधवानां वपनमेव । सधवेति कुमार्या अप्युपलक्षणम्;

"सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।
एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥"

इति **पराशर**स्मरणात् । नारीपदस्य सधवापरत्वेन कुमारीणामप्राप्तौ पृथगुपादानमर्थवत् । राजादीनामपि विशेषः;

"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥"

इति **पराशर**स्मरणात् । तेषां वपनाभावे व्रतद्वैगुण्यम्;

"केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥"

इति तस्यैव **स्मरणात्** । इदमपि महापातकादिव्यतिरेकेण;

"विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥"

इति **स्मरणात्** । अत एव **हारीतः**—

"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥"

इति । तदनन्तरमाह **अङ्गिराः**—"भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः"; आदिशब्दात् कुशोदकम् । "मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये"; मलापकर्षणमित्यनेन दृष्टार्थतावगमान्मन्त्रादिनिवृत्तिः । "दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम्" इति । यद्यपि स्नानानन्तरं दन्तधावनमुक्तम्; तथाप्याह्निके बद्धक्रमत्वात् स्नानात् प्रागेव कार्यम् । तेन तत्रत्यमन्त्रसिद्धिः । स्नानानन्तरं वैष्णवं श्राद्धं कार्यम्; "श्राद्धं कार्यं व्रतान्ते च गोहिरण्यादि दक्षिणा" इति **जाबालि**स्मरणात् । श्राद्धं च विष्णूद्देशेन त्र्यवरब्राह्मणभोजनम्[1]; "विधाय वैष्णवं श्राद्धं संकल्प्य निजकाम्यया" इति **शातातपीयात्** । श्राद्धानन्तरमादितो गोदानं कार्यम्; 'व्रतान्ते च' इति चकारात् आदावपि तत्सिद्धेः । तत्र विधिर्गौदानिक एव । तदनन्तरं शालाहोमः कार्यः;

[1] विप्रभोजनम्—ख, ग.

" आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद् व्याहृतीः पृथक् ॥ "

इति **जाबालि**स्मरणात् । 'आज्येनैव' इत्येवकारेणेष्ट्यादिनिवृत्त्या तत्तन्त्रनिवृत्तिः । तदनन्तरं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् । तत्प्रकारश्च ब्रह्मकूर्चविधावुक्तः । तदसंभवे त्वमन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पेयम् ; सांतपने तथा दर्शनात् । **विष्णुरपि**—

" पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ॥
आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।
मनःसंतापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः ॥ "

इति । बहिः, ग्रामाद् गृहाद्वा । पञ्चगव्यप्राशनावसर एव 'व्रतग्रहणं करिष्ये' इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तदनुज्ञातः तत्प्राशनं कुर्यादिति संयुतशब्दार्थः । पञ्चगव्यासंभवे [1]घृतमात्रप्राशनमेव । तथाच **शङ्खलिखितौ**—

" वाप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य बहिर्निशि ।
प्रत्येकनियतं कालमात्मना व्रतमुद्दिशेत् ॥ "

इति । प्रत्येकेति ; प्रतिनियतं कालम् आत्मना अन्तःकरणेनोद्दिशेत् संकल्पयेदित्यर्थः । स्त्रीणां विशेषमाह **जाबालिः**—" स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च " इति । होमपञ्चगव्ये अङ्गभूते ; तयोरेव प्रक्रमात् । स्त्री शूद्रस्याप्युपलक्षणम् ;

" पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणश्च सुरां पिबेत् ।
तावुभौ तुल्यदोषौ हि पूयाख्ये नरके गतौ ॥ "

इति वक्ष्यमाणत्वात् ;

" तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥ "

इति **अत्रि**स्मरणात् । एत एव श्राद्धगोदानहोमाः प्रातिलोम्येन व्रतान्तेऽपि कार्याः ; होमव्रतयोरुपक्रमे संनिधानादन्तेऽपि सांनिध्यस्योचितत्वात् । " व्रतान्ते च गोहिरण्यादि दक्षिणा " इति वचनात् श्राद्धानन्तरमेव गोदानं भवति । ततश्च व्रतसमाप्त्यनन्तरं प्रथमं होमः । ततो वैष्णवं श्राद्धम् । अन्ते च गोदानमिति शिष्टसांप्रदायिकः क्रमः पाठक्रमान्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः । एवं व्रतस्य पूर्वोत्तराङ्गानि वापनशब्देनोपलक्ष्य, इदानीं व्रताचरणकालीनाङ्गान्याह । सवनशब्देन स्वकालत्रयं लक्ष्यते । तेन च नित्यं व्रतग्रहणोत्तरदिनमारभ्य

[1] मात्र omitted in घ.

यावद्व्रतसमाप्तिदिनं तावत् त्रिष्वपि सवनकालेषु प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु स्नानशीलो भवेत् । तदेतत् तप्तकृच्छ्रव्यतिरिक्तविषयम् ; तत्र " सकृत्स्नायी समाहितः " इति **मानवीय**विशेषात् । यत्तु " त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् " इति [1]**मानवीयं,** तत् पिपीलिकामध्यचान्द्रायणव्यतिरिक्तेषु शक्तविषयम् ; " अप उपस्पृशंस्त्रिषवणम् " इति विशेषात् । त्रिषवणाशक्तस्य द्विकालस्नानमाह **वैशम्पायनः**—" स्नानं त्रिकालमेवं स्याद् द्विकालं वा द्विजन्मनः " इति । यत्तु **गार्ग्येण**—" एकवासाश्चरेद्भैक्षं स्नात्वा वासो न पीडयेत् " इत्युक्तं, तत् ग्रीष्मकाले अशक्तस्य ; " एकवासा आर्द्रवासा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः " इति शङ्खेनैकवस्त्रतायाः पाक्षिकत्वाभिधानात् । अधःशायी ; खट्वादिपरिहारेण भूमिशायी । अधः शयनं च स्थानासनाशक्तस्य ; " स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा " इति **मानवात्** । जितेन्द्रियः हिंसादिवर्जितः ; " अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् " इति **मानवात्** ॥ २४ ॥

स्त्रीशूद्रपतितानां च [2]वर्जयेच्चाभिभाषणम् ।
पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ २५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

स्त्री परस्य । भाषणं स्पर्शाद्युपलक्षणम् ;

" स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथनादपि ।
ब्रह्मचर्यं विनश्येत न दारेषु तु संगमात् ॥ "

इति **शातातपीयात्** । अपिशब्दोऽत्र रागोत्पादकतामाचष्टे । ततश्च यथा रागो नोत्पद्यते, तथा भवेदिति ; " यावदर्थं भाषेत " इति **आपस्तम्बीयात्** न व्रतलोपो भवतीति विज्ञायते । पवित्राणि ; " अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः " इति **वसिष्ठा**द्युक्तानि नित्यकर्माविरुद्धे काले जपेत् । अनुवर्तमाने नित्यशब्दे पुनर्वचनं त्रिषवणाद्यसंभवेऽपि जपावश्यकताद्योतनार्थम् । अत एव **शङ्खः**—" गायत्र्या जपसाहस्रमाह्निको जप उच्यते " इति जपाधिक्यमेवाह । पवित्राणीति बहुवचनात् गायत्रीं च ; " सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः" इति **मानवात्** । होमेऽपि नित्यमिति संबद्ध्यते । स च कूश्माण्डैर्व्याहृतिभिः सावित्र्या वा तिलयवानामन्यतमेन ; " कूश्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् " इति शङ्खस्मरणात् ;

" महाव्याहृतिभिर्होमः सावित्र्या चान्वहं स्वयम् ।
कर्तव्यः पावनः सम्यक् सर्पिर्यवतिलैस्तथा ॥ "

[1] मानवं—घ, च.
[2] वर्जयेच्चापि—ठ ; वर्जयेदभि—ज.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे कृच्छ्रप्रकरणं षट्चत्वारिंशम्—ज, ठ.

इति **वसिष्ठस्मरणाच्च** । चकारात् मौनादिग्रहणम् ;

> " स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलू ।
> भैक्षचर्याग्निकार्यं च कूश्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥ "

इति शङ्खस्मरणात् । 'शक्तितः' इति वचनात् वालवृद्धादिभिरशक्याङ्गहानेनापि व्रतं कार्यम् । तथाच **लघुविष्णुः**—

> " असंस्कृतो निराहारो रोगी नवतिवार्षिकः ।
> यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ॥ "

इति । **षट्त्रिंशन्मते**ऽपि—

> " जपहोमादि यत्किंचित् कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् ।
> [1]सर्वं व्याहृतिभिः कार्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ "

इति । सर्वथाशक्तावन्यद्वारापि कार्यम् । यथा **ब्राह्मे**—

> " रोगी वृद्धश्च पौगण्डः कुर्वीतान्यैर्व्रतं सदा ।
> गर्भिणी बालवत्सा च प्रसूतार्थान्तरावृतः ॥ "

इति । पौगण्डः बालः । अर्थान्तरावृतः ; अनन्यसाध्यकार्यव्यापृतः । कुर्वीत ; कारयेत् ॥ २५ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डिता**त्मज**श्रीनन्द-पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

[1] सर्वं—घ.
[2] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[3] श्री omitted in ग.

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

[1]अथ चान्द्रायणम् ॥ १ ॥ [2]ग्रासानविकारानश्नीयात् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये कृच्छ्रलक्षणमुक्तम् । इदानीं चान्द्रायणलक्षणं सप्तचत्वारिंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । चान्द्रायणमुच्यत इति शेषः ॥ १ ॥ तत्र ग्रासपरिमाणमाह । ग्रस्यन्त इति ग्रासाः कवलाः । तान् अविकारान् शास्त्रोक्तपरिमाणात् अन्यूनाधिकान् यत्र ग्रासविधानं तत्राश्नीयात् । तत्राह **योगीश्वरः**—" तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् " इति । तत्परिमाणाशनाशक्तावाह **गौतमः**—" ग्रासपरिमाणमास्याविकारेण " इति । आस्यविकारः प्राकृतविकासात् संकोचविकासातिशयः । **पराशरो**ऽपि—" कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं तु परिकल्पयेत् " इति । **शङ्खो**ऽपि—" आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः " इति । ग्रासद्रव्याण्याह **गौतमः**—" चरुभैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि[3] " इति । पयोग्रासपरिमाणं तु आवर्तनेन घनीभूतस्य घटते । यथा—" घृतस्य तत्परिमाणं पर्णपुटिकादिना " इति **प्राञ्चः** । यद्यपीदं चान्द्रायणोपक्रमेऽभिहितम्, तथापि वाक्यबलात् आकाङ्क्षितत्वाच्च कृच्छ्रादावप्युपतिष्ठते ॥ २ ॥

तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ [4]वर्धयेत्, हानौ ह्रासयेत्, अमावास्यायां[5] नाश्नीयात् । एष चान्द्रायणो यवमध्यः ॥ ३ ॥

यवमध्यं चान्द्रायणमाह । चन्द्रकलानामभिवृद्धिर्यस्मिन् पक्षे, तत्र पूर्वोक्तद्रव्यपरिमाणान् ग्रासान् वर्धयेत् । अयमर्थः—शुक्लपक्षे यथा चन्द्रकलाः एकैकोपचयेन वर्धन्ते, तथैवैकैकोपचयेन ग्रासान् वर्धयेत् । प्रतिपद्येकः, द्वितीयायां द्वौ, तृतीयायां त्रय इत्यादिवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । ततः पुनः चन्द्रकलाहानौ कृष्णपक्षे एकैकापचयेन ह्रासयेत् । प्रतिपदि चतुर्दश, द्वितीयायां त्रयोदश, तृतीयायां द्वादशेति हान्या चतुर्दश्यामेको भवति । ततोऽमावास्यायां नाश्नीयात् उपवसेत् । अवशिष्टग्रासाभावादेवानशनप्राप्तौ पुनर्वचनं नियमार्थम् ;

[1] This Sūtra omitted in ठ.
[2] ग्रासानास्याविकारेण—ठ.
[3] उत्तरोत्तरशस्तानि—घ, च.
[4] क्रमेण वर्धयेत्, तद्धानौ च—ज, ठ.
[5] च added in ठ.

"एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत्[1] ।
इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥"

इति **वसिष्ठ**स्मरणात् । ग्रासाशनकालश्च चन्द्रोदयकाल एव रात्रिंदिवसाधारणः । तथाच **हारीतः**—"ज्योत्स्नायां साविन्यामिमन्त्रितान् पिण्डान् प्राश्नीयात्" इति । एष पौर्णमास्यादिदर्शान्तमाससाध्यश्चान्द्रायणः । चन्द्रस्यायनमिवायनं यस्येति चान्द्रायणः ; चन्द्रकलोपचयापचयाभ्यां ग्रासोपचयोपचयात् । संज्ञायां दीर्घः । यवमध्यता तु वक्ष्यते । पुंलिङ्गनिर्देशश्च "एष चान्द्रायणो मासः" इति **गौतमीये** माससामानाधिकरण्यात् ॥ ३ ॥

पिपीलिकामध्यो वा ॥ ४ ॥ यस्यामावास्या मध्ये भवति स पिपीलिकामध्यः ॥ ५ ॥ यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ॥ ६ ॥

तस्यैव गुणविशेषात् संज्ञान्तरमाह । यदा ग्रासहानिमेवादौ प्रयुङ्क्ते पश्चात् वृद्धिं, तदासौ पिपीलिकामध्यो भवति । तद्यथा—कृष्णपक्षप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वा, एकापचयेन चतुर्दश्यामेकं ग्रासं भुक्त्वा अमावास्यायामुपोष्य, पुनः शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकोपचयेन पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्तीति । यथाह **वसिष्ठः**—

"मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।
ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ।
एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥"

इति ॥ ४ ॥

संज्ञाद्वये निमित्तमाह । उपक्रमे कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासाः, मध्ये अमावास्यायामुपोषणम्, अन्ते पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासा इति पिपीलिकावन्मध्येऽणीयो भवतीति स पिपीलिकामध्यः ॥ ५ ॥

किंच शुक्लप्रतिपद्येको ग्रासः, पौर्णमास्यां पञ्चदश, अमावास्यायामुपोषणम् । एवं यववन्मध्ये स्थवीयः प्रान्तयोश्चाणीयो भवतीति यवमध्यः । यथाह **वसिष्ठः**—

"तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।
ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥"

इति । यद्यपि लक्षणाभिधान एवायमर्थो लभ्यते, तथापि लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदापत्त्या पृथगभिधानमुभयोः । तत्र पौर्णमासीमध्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्; वृद्धिपूर्वकह्रासवद्ग्रासवत्त्वं लक्षणं यवमध्यस्य । तथा पिपीलिकामध्यस्य अमावास्यामध्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्; ह्रासपूर्वकवृद्धिमद्ग्रासवत्त्वं लक्षणमिति । यदा त्वन्यतरस्मिन् पक्षे तिथिह्रासवृद्धिभ्यां षोडश चतुर्दश वा दिनानि भवन्ति, तदा ग्रासानामपि वृद्धिक्षयौ

1 संत्यजेत्—घ, च.

वेदितव्यौ ; "तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान्" इति **योगि**स्मरणात् ; [1]वक्ष्यमाणषष्ट्यूनत्रिशतीवत् संख्याप्रचयाश्रवणाच्च ॥ ६ ॥

अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिवसं मासमश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः ॥ ७ ॥

यतिचान्द्रायणमाह । मासं प्रतिदिनमष्टानां ग्रासानाम् अपर्याप्तेः अष्टाष्टाविति वीप्सा कल्प्यते । ततश्च मासं प्रतिदिनमष्टावष्टौ ग्रासानश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः ; "अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षः" इति यतिवत् ग्रासनियमात् । यतिचान्द्रायणग्रासाशनं च मध्याह्ने । यथा **मनुः**—

"अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यंदिने रवौ ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥"

इति । पूर्वं चान्द्रमासोपक्रमात् प्रवृत्तिनिमित्तं विना चान्द्रायणशब्दाप्रवृत्तेः प्राकृतविकारत्वाच्चात्रापि चान्द्रमाससाध्यत्वमेवावसीयते, न सावनादिमाससाध्यत्वम् । अतश्च तिथिह्रासवृद्ध्योरत्रापि ग्रासह्रासवृद्धी कल्पनीये; मासमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीयाश्रवणात् । विकृतित्वादेव प्रकृतिप्राप्ते मासे पुनर्मासग्रहणं द्विविधस्यापि प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा शुक्लादिरेव प्राप्नुयात्; प्रकृतिसमवायात् । यद्वा, अमावास्यायामुपोषणाभावाय पुनर्मासग्रहणम् । तेनोपक्रमतिथिरत्र शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवति ॥ ७ ॥

[2]सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः ॥ ८ ॥

शिशुचान्द्रायणमाह । मासं प्रत्यहं सायं सूर्यास्तानन्तरं प्रातस्त्रिमुहूर्तमध्ये चतुरश्चतुरः पिण्डान् अश्नीयात् । स शिशूनामिवात्यन्ताल्पाशनेन शिशुचान्द्रायणः ;

"चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥"

इति **मनु**स्मरणात् । अनया च समाख्यया बालानामिदमेवेति गम्यते । तथाच **यमः**—

"चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"

1 वक्ष्यमाणषष्ट्योन—घ.

2 सायं चत्वारः, प्रातश्चत्वारः—ज.

इति । [1]नियतग्राससाध्यत्वेनान्यदपि सूचितम् । यथा **यमः**—

" त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ "

इति ॥ ८ ॥

यथा कथंचित् षष्ट्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः ॥ ९ ॥

सामान्यचान्द्रायणमाह । यथाकथंचित् उक्तप्रकारातिरिक्तेन येन केनापि ग्राससंख्याविनियोगेन एकस्मिन् चत्वारः, अपरस्मिन् द्वादश, एकाहमुपोष्य, अपरस्मिन् षोडश, द्व्यहमुपोष्य, तृतीये चतुर्विंशतिः, त्र्यहमुपोष्य, चतुर्थे द्वात्रिंशत् इत्येषामन्यतमेन षष्ट्योनां त्रिशतीं ग्रासानां मासेन शक्त्या अश्नीयात् , स सामान्यचान्द्रायणः । यद्यपि यतिशिशुचान्द्रायणयोरपीयं संख्या वर्तते, तथापि नानियतविनियोगेनेति न तयोरत्रान्तर्भावः । अत्रैतत्संख्याम्नानात् यवमध्यपिपीलिकामध्ययोर्नेयं संख्या; तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वय-संख्यासिद्धेः । प्रकृतिप्राप्तेऽपि मासे पुनर्वचनं नियमार्थम् ;

" यथाकथंचित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** । अन्यथा द्वादशभिरेव दिनैः प्रत्यहं विंशतिग्रासाशनेन चतुर्विंशतिदिनसाध्यसोमायनवत् [2]चान्द्रायणमपि स्यात् । यदा त्वस्मिन्नेव व्रते तिथिह्रासवृद्धी भवतः, तदा तद्दिनप्राप्तायाः संख्यायाः द्वैगुण्यमर्धक्लृप्तिर्वा कार्या; षष्ट्योनत्रिशतीपूरणस्यावश्यकत्वात् । एतन्मध्ये त्वेकादशीपातेऽपि नोपवासलोपः, एकादश्यविलोपेनापि ग्राससंख्यापूरणसंभवात् ; यथाकथंचिदिति वाक्यात् । यवमध्यादौ त्वेकादश्युपवासलोप एव ; तस्यामेकादशग्रासानशने कलावृद्ध्याद्यननुसरणेन व्रतस्वरूपलोपप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वारब्धमेकादशीव्रत-मन्यद्वारा करणीयमिति तत्त्वम् । माससाध्यमेव सोमायनम् । तदाह **मार्कण्डेयः**—

" गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत् स्तनचतुष्टयात् ।
स्तनत्रयात् सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥
स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् ।
एतत् सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनम् ॥ "

इति । अत्रापि चान्द्रायणीया एव धर्माः; **हारीतेन** " एवं सोमायनम् " इति चान्द्रायणधर्मातिदेशात् । अशक्तस्य प्रकारान्तरमाह **स एव**—" [3]कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीं यावत् चतुःस्तनेन त्रिरात्रं, त्रिस्तनेन

[1] From here up to ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति omitted in ख, ग.
[2] चान्द्राणमित्यपि—ग.
[3] कृष्णचतुर्दशीम्—ख.

त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रम् , एकस्तनेन त्रिरात्रम् ; एवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनपर्यन्तम् ; 'या ते सोम चतुर्थी तनूः, तया नः पाहि, तस्यै स्वाहा ; या ते सोम पञ्चमी षष्ठी' इत्येवं यथार्थास्तिथिहोमाः ; एकमाप्त्वा एनोभिः पूतश्चन्द्रमसः सालोक्यं सायुज्यं च गच्छति " इति । इदं चतुर्विंशतिरात्रसाध्यम् ॥ ९ ॥

**व्रतमेतत् पुरा [1]भूमि कृत्वा सप्तर्षयोऽमलाः ।
प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥ १० ॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

उक्तविधेरर्थवादमाह । एतदुक्तविधिना इदं चान्द्रायणं पुरा कल्पान्तरे कृत्वा सप्तर्षिब्रह्मरुद्राः उत्कृष्टं स्थानं प्रापुः । तस्मात् एतद्धर्मार्थमपि कार्यमित्युक्तम् ; " धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् " इति **योगिस्मरणात्** । भूमिशब्दस्य " अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः " इति संबोधने ह्रस्वः ॥ १० ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]श्री**रामपण्डिता**त्मज[4]श्री**नन्द-पण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] भूमौ—ज.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे चान्द्रायणप्रकरणं सप्तचत्वारिंशम्—ज, ठ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्थे प्रसृतियावकं श्रपयेत् ॥ १ ॥

अथाष्टचत्वारिंशेन निमित्तविशेषे नैमित्तिकं यावकव्रतमाह । अथेत्यधिकारः । आत्मकृतैरिति परकृत-कर्मसंसर्गे नेदमिति गमयति । अत एव यावकोपक्रमे **हारीतः**—

"अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा तु निन्दितान् ॥"

इति स्वकृतमेव कर्माभिहितवान् । कर्मभिः; अयाज्ययाजनादिभिः । गुरुम् आत्मानं मन्येत; स्वकृतशुभाशुभ-कर्मणः स्वान्तरात्मसाक्षिकतया तत्कृतात्मगौरवलाघवैः स्वप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं निमित्तमत्र दर्शितम् । यद्वा तुलापुरुष-कृच्छ्रोक्तप्रकारेण परात्मप्रतिकृतितोलने आत्मप्रतिकृतेर्गौरवं मन्येतेति व्याख्येयम्;

"यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।
परं च लाघवं मन्येत् ततः कर्म समारभेत् ॥"

इति **हारीत**स्मरणात् । आत्मार्थे इति आत्ममात्रार्थे । प्रसृतियावकं प्रसृतिपरिमितयवसाध्यं चरुं श्रपयेत् स्वयम्; नान्यश्रपितं ग्राह्यम् । अत्र **औशनसो** विशेषः—"स्नातः शुचिर्भूत्वोदितेषु नक्षत्रेषु ताम्रभाजने प्रसृतियावकं श्रपयेद्यथा यवागूर्भवति" इति ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयात् ॥ २ ॥ न [1]चात्र बलिकर्म ॥ ३ ॥ अशृतं श्रप्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥ श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना[2]-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

[1] ततो—ज, ठ.

[2] कवीनामिति दर्भान्—ज.

श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां
सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥
इति दर्भान् बध्नाति ॥ ६ ॥

आत्मपदव्यावर्त्यमाह । ततः प्रसृतियावकात् अग्नौ होमं वैश्वदेवं न कुर्यात् । न चासंस्कृतान्नभोजन-दोषः; वैश्वदेवानन्तरं पुनः पाक इव दोषाभावात् ॥ २ ॥ किंच बलिकर्म; चित्रादिभ्यो भोजनकालीनं बलि-दानम्; न भूतयज्ञः; तस्य हुतशेषद्रव्यत्वेन होमनिवृत्त्यैव निवर्तनात् ॥ ३ ॥ अशृतम्; अग्नावनधिश्रितम् । श्रप्यमाणम् अधिश्रयणानन्तरं शृतं पक्वम् । चकारात् अवरोप्य च "यवोऽसि" इति सार्धषण्मन्त्रैर्वक्ष्य-माणैरभिमन्त्रयेत् । "शृतेऽवरोप्य देवस्य त्वा सवितुरित्यादिनोत्पूय सावित्र्याभिमन्त्र्य ततोऽभिमन्त्रयेत यवोऽसीत्यादिभिः षड्भिः" इति **औशनसात्** ॥ ४ ॥ श्रप्यमाणे चरौ वक्ष्यमाणमन्त्रेण रक्षां कुर्यात् ॥ ५ ॥ तत्र मन्त्रः—ब्रह्मा देवानामिति । अनेन मन्त्रेण चरुस्थालीकण्ठे दर्भान् बध्नीयात् । **औशनसे** त्वन्ये मन्त्राः—"तस्य श्रपणकाले रक्षां कुर्यात्, नमो रुद्राय भूताधिपतये पर्वतानां पतये त्वमिमं रक्षस्व" इति । अस्मिन् पक्षे अभिमन्त्रणमात्रम्; न दर्भबन्धनमिति विशेषः ॥ ६ ॥

शृतं च [1]तमश्नीयात् पात्रे निषिच्य ॥ ७ ॥ [2]ये देवा मनोजाता मनोजुषः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ ८ ॥ [3]अथाचान्तो नाभिमालभेत ॥ ९ ॥ स्वाताः पीता भवत यूयमापो अस्माकमुदरे यवाः, ता अस्मभ्यमनमीवा अयक्ष्मा अनागसः सन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति ॥ १० ॥

शृतं च तं चरुं पात्रान्तरे निषिच्य तमश्नीयात् ॥ ७ ॥ तत्र मन्त्रः—ये देवा इति । अनेन मन्त्रेण चरुं प्राश्नीयात्; न मन्त्रान्तरेण । तत्रौशनसो विशेषः—"ततो ब्रह्मा देवानामिति प्राश्य ततः प्राणाय स्वाहेत्यादिभिर्यथोक्तं सर्वं प्राश्नीयात्" इति ॥ ८ ॥ चरुप्राशनोत्तरं यथोक्तमालभेत । तत्र मन्त्रः—स्वाता इति । अनेन नाभिमालभेत ॥ ९, १० ॥

त्रिरात्रं मेधार्थी ॥ ११ ॥ षड्रात्रं पापकृत् ॥ १२ ॥ सप्तरात्रं पीत्वा महापातकिनामन्यतमं पुनाति ॥ १३ ॥ द्वादशरात्रेण पूर्व-

[1] लघ्वश्नीयात्—ठ.

[2] Sūtra-s 8, 9, 10 omitted in ठ.

[3] Sūtra-s 9, 10 omitted in ज.

पुरुषकृतमपि पापं निर्दहति[1] ॥ १४ ॥ मासं पीत्वा सर्वपापानि ॥ १५ ॥ गोनिहारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रं च ॥ १६ ॥

उक्तकर्मणो यथाधिकारं विनियोगमाह । मेधा धारणावती बुद्धिः । तदर्थी त्रिरात्रं प्राश्नीयात् ॥ ११ ॥ महापातकादर्वाचीनं पापं कृत्वा षड्रात्रं प्राश्नीयात् ; " षड्रात्रं ततो नियमातिक्रमजात् प्रतिषिद्धसेवनजात् अभक्ष्यभक्षणजाच्च सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते " इति **उशनःस्मरणात्** ॥ १२ ॥ सप्तरात्रपानेन ब्रह्महादीनामेकं पुनाति ; " सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहत्यां गुरुतल्पं सुवर्णस्तेयं सुरापानं च पुनाति " इति **उशनःस्मरणात्** ॥ १३ ॥ द्वादशाहं पीत्वा पित्रादिकृतमपि पापं निर्दहति । अपिशब्दात् आत्मनोऽपि पूर्वकृतम् ; " एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वकृतं पापं नुदति[2] " इति **उशनःस्मरणात्** ॥ १४ ॥ मासं त्रिंशद्दिनं पीत्वा सर्वाणि महापापोपपापादीनि सर्वेषां स्वस्य पित्रादीनां च निर्दहति । तत्तन्महापातकादौ व्यवस्था कल्पनीया ॥ १५ ॥ गोनिहारः ; गोमयम् ; तेन सह मुक्ताः गोनिहारमुक्ताः । तेषां यवानाम् एकविंशतिरात्रमेव यावकप्राशनेन सर्वपापानि निर्दहतीति शुद्धयवेभ्यो विशेषः । **उशना**—" एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति, गणाधिपतिं पश्यति, विद्याधिपतिं पश्यति, एवमहरहरन्याहारो यवागूं प्राश्नीयात् " इति । **शङ्खस्तु** मासमाह—

" गोपुरीषाद्यवान्नं च मासं नित्यं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥ "

इति ॥ १६ ॥

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिर्धृतम् ॥ १७ ॥
घृतं यवा मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः ।
सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किंचन दुष्कृतम् ॥ १८ ॥
वाचा कृतं कर्मकृतं [3]मनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च नाशयध्वं यवा मम ॥ १९ ॥
श्वसूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहतं च यत् ।
मातापित्रोरशुश्रूषां [4]तत्पुनीध्वं यवा मम ॥ २० ॥
गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २१ ॥

[1] निर्णुदति—ज ; निर्हन्ति—घ.
[2] तुदति—ख.
[3] दुःस्वप्नं—ज.
[4] पुनीध्वं च—ठ.

[1]बालधूर्तमधर्मं च राजद्वारकृतं च यत् ।
सुवर्णस्तैन्यमव्रात्यमयाज्यस्य च याजनम् ।
ब्राह्मणानां परीवादं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २२ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतावष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

अश्रुताद्यभिमन्त्रणे मन्त्रानाह । स्मृतमिति **औशनसे** ॥ १७ ॥ " अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः " इति **औशनसे** ॥ १८, १९ ॥ " केशकीटावधूतं च काकाद्युच्छिष्टमेव च । + सर्वं पुनत मे यवाः ॥ " इति **औशनसे** ॥ २० ॥ श्राद्धसहितं सूतकम् । " तथाभक्ष्यं सर्वं पुनत मे यवाः " इति **औशनसे** ॥ २१ ॥ धूर्तमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । अव्रतसमूहः अव्रात्यम् । सुवर्णस्तैन्यं महापातकोपलक्षणम् ; " महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् " इति **औशनसात्** । परीवादः निन्दा ॥ २२ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीलक्ष्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[4]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

[1] बालवृत्तं—ज.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे यावकप्रकरणमष्टचत्वारिंशम्—ज, ठ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं [1]श्रीवासुदेवमर्चयेत्[2] ॥ १ ॥ [3]पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैः [4]वह्निब्राह्मणतर्पणैश्च ॥ २ ॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमेन वैष्णवव्रतान्याह । मृगशीर्षर्क्षयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे स मार्गशीर्षः । तस्य शुक्लैकादश्यां यथाविधि उपोषितः पापमोहराहित्येन भगवन्नामकीर्तनादियुक्तः श्वोभूते द्वादश्यां प्रातः भगवन्तं श्रीवासुदेवं षोडशर्चेन पुरुषसूक्तेनावाहनादिविसर्जनान्तैः षोडशभिरुपचारैः पूजयेत् । यद्वा वासुदेवद्वादशाक्षरेण गन्धादिपञ्चोपचारैरेवार्चयेत् ॥ १ ॥

उपचारानाह । पुष्पं जात्यादि । धूपः अगर्वादिः । अनुलेपनं चन्दनादि । दीपः घृतादेः । नैवेद्यं पायसादि । अनुलेपनस्य पश्चात् पाठेऽपि दानमादावेव । एतैरुपचारैः यथाशक्ति होमैः ब्राह्मणभोजनैश्चार्चयेत् । तत्र होमः पुरुषसूक्तेन वासुदेवद्वादशाक्षरेण वा तिलयवाज्यानामन्यतमेन कार्यः ॥ २ ॥

व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति ॥ ३ ॥ यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति ॥ ४ ॥ उभयपक्षद्वादशीष्वेवं संवत्सरेण स्वर्गलोकमाप्नोति ॥ ५ ॥ यावज्जीवं कृत्वा विष्णुलोकम् ॥ ६ ॥ एवमेव पञ्चदशीष्वपि ॥ ७ ॥

उक्तव्रतस्य कालं फलं विनियोगं चाह । मार्गशीर्षशुक्लद्वादशीमारभ्य कार्त्तिकशुक्लद्वादशीपर्यन्तं द्वादशस्वपि शुक्लद्वादशीषु पूर्वोक्तं व्रतं कृत्वा पातकादिभ्यो नवविधेभ्योऽपि[5] पापेभ्यो मुक्तः पूतो भवति । यथोक्तं **स्कान्दे**—

"पापं च विविधं प्रोक्तं पातकं चातिपातकम् ।
उपपातकसंज्ञं च महापातकमेव च ॥

[1] श्री omitted in घ, च.
[2] अभ्यर्चयेत्—ज.
[3] अनुलेपनपुष्पधूपदीप—ठ.
[4] वह्नि omitted in घ.
[5] अपि omitted in घ.

प्रकीर्णकं चान्यदपि नराणामिह जायते ।
अभोज्यभोजनाज्जातमगम्यागमनाच्च यत् ॥
अयाज्ययाजनाद्यच्च अभक्ष्याणां च भक्षणात् ।
अस्पृश्यस्पर्शनाच्चैव[1] परेषां निन्दनाच्च यत् ॥
आत्मसंस्तवनाद्यच्च पारदार्यकृतं च यत् ।
विहिताकरणाद्यच्च परवित्तापहारतः ॥
ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च स्वयमन्येन कारितम् ।
तत् सर्वं विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥
एकादशी महापुण्या मार्गशीर्षस्य शुक्लगा ।
तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥
तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णौ भक्तिश्च जायते ।
ज्ञानं च शाश्वतं येन संसारान्मुच्यते नरः ॥"

इति । अगम्यागमनं निषिद्धदेशाभिमुख्येन गमनं, वेश्यादिगमनं वा; मात्रादिगमनस्यातिपातकत्वेन परदारगमनस्य च स्वातन्त्र्येणैवोपादानात् । न चेदमर्थवादमात्रम्; मूलवाक्येन फले विनियोगात् । ततश्च यत्र फले विनियोगो नास्ति, तत्रापि रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकमेव फलं कल्पनीयम् । यथा—

"नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।
तावत् कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥"

इत्यादौ । न चैवमन्यानर्थक्यम्; धनिकसमर्थादिविषयत्वेन द्वादशवार्षिकाद्युपपत्तेः, निर्धनासमर्थभक्तविषयत्वेन च भगवन्नामस्मरणस्येत्यलमतिगुप्तनिजसर्वस्वप्रकाशनेन ॥ ३ ॥ उक्तव्रतस्य कालविशेषेण फलान्तरमाह । उक्तमेव व्रतं यावज्जीवं व्रतग्रहणदिनमारभ्यामरणं कृत्वा श्वेतद्वीपं हरिवंशादिप्रसिद्धं भगवदधिष्ठानं प्राप्नोति ॥ ४ ॥ उक्तधर्मव्रतकं व्रतान्तरमाह । संवत्सरं कृष्णशुक्लद्वादशीषु एवं पूर्वोक्तप्रकारकं व्रतं कृत्वा स्वर्गलोकम् इन्द्रादिस्थानं प्राप्नोति ॥ ५ ॥ अस्यापि कालविशेषेण फलान्तरमाह । चतुर्विंशतिद्वादशीषु यावज्जीवमुक्तव्रताचरणे विष्णुलोकं प्राप्नोति ॥ ६ ॥ उक्तव्रते कालान्तरमप्याह । एवमेव चतुर्दश्यामुपोष्य पञ्चदशीषु पौर्णमासीषु अमावास्यासु च भगवन्तं श्रीवासुदेवमुक्तविधिनाभ्यर्च्य उक्तकालेनोक्तमेव फलं प्राप्नोति[2] ॥ ७ ॥

**ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥ ८ ॥**

[1] स्पर्शनाद्यच्च—ख.
[2] आप्नोति—ख.

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता [1]संवत्सरे तु सा ॥ ९ ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम्।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ १० ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः

तत्रैव गुणफलमाह। तत्रैव पञ्चदशीव्रते यद्यमावास्यायां ब्रह्मभूतं नित्यनिरतिशयसुखानन्दरूपं, पौर्णमास्यां च योगभूतं योगशायिनं केशवमर्चयन्ति, तदा महत् ब्रह्मरूपतामाप्नोति। अनेन ब्रह्मकेशवयोगकेशवाभिधं विशिष्टं देवताद्वयमभिहितम्। तेन च पूजायां ब्रह्मकेशवाय नमः, योगकेशवाय नम इति प्रयोगः ॥ ८ ॥

उक्तव्रतेषु फलविशेषाय कालविशेषमाह। यस्मिन् संवत्सरे यस्यां पौर्णमास्यां गुरुचन्द्रावेकनक्षत्रे एकराशौ वा दिवि दृश्येते, या च शुक्ला द्वादशी श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति, सा उभय्यपि तस्मिन् संवत्सरे महतीत्युच्यते; स्नानदानव्रतोपवासादेरक्षय्यताहेतुत्वात्। यथाह **गार्ग्यः**—

" माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः।
गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥ "

इति। **शंकरगीतास्वपि**—

" एकराशिगतौ स्यातां यदा गुरुनिशाकरौ।
सा पौर्णमासी महती सर्वपापहरा स्मृता ॥ "

इति। शुक्लेति कृष्णाव्युदासः। येति सामान्योपादानं भाद्रपदशुक्लातिरिक्ताया अपि प्राप्त्यर्थम्। यथा **ब्रह्मवैवर्ते**—

" नभस्ये फाल्गुने वापि यदि वा द्वादशी भवेत्।
शुद्धश्रवणसंयुक्ता महती विजया च सा ॥ "

इति ॥ ९, १० ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[4]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] संवत्सरैस्तु—ठ.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे व्रतप्रकरणमेकोनपञ्चाशम्—ज, ठ.
[3] विष्णुस्मृतिविवृतौ एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् ॥ १ ॥

पञ्चत्रिंशेऽध्याये कामकृतेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तमुक्तम्। इदानीमकामकृतेषु प्रायश्चित्तं वक्तुं पञ्चाशत्तमेन ब्रह्महत्यायां तावदाह। 'ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरम्' इत्यग्रेतनेनानुषङ्गः। ततश्च ब्रह्महा द्वादशाब्दमरण्ये पर्णशालां कृत्वा तत्र वसेत्। वनाभावे पक्षान्तरमाह **मनुः**—

" कृतवापो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।
आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ॥ "

इति। कृतवापो वेति विकल्पेन जटाधारणं गम्यते; " ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा जटी ध्वजी " इति **संवर्तस्मरणात्**। वालवासाः; कम्बलच्छन्नः। परिधानार्थं तु शाणी; " अर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य " इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ १ ॥

त्रिषवणं स्नायात् ॥ २ ॥

त्रिकालं स्नायात्। स्नानविधानात् तदङ्गमन्त्रप्राप्तिः; भावनायाः त्र्यंशत्वात्। त्रिकालग्रहणात् त्रिकालसंध्योपासनमपि गम्यते;

" संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ "

इति **दक्षेण** सर्वकर्माङ्गताभिधानात्। न च " द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् " इति **गौतम**वाक्येन सर्वशब्दसंकोचः; तस्य प्रायश्चित्तानङ्गभूतद्विजातिकर्मपरत्वादिति **प्राञ्चः**। वस्तुतस्तु महापातकेषु पुनःसंस्कारविधानान्यथानुपपत्त्या पूर्वसंस्कारनाशावगमात् सावित्र्यन्तरोपदेशश्रवणाच्च न संध्यावन्दनेऽधिकारः। संध्यावन्दनाधिकारापादकसंस्कारनाशात् सावित्र्यन्तरोपदेशजन्यसंस्कारानुदयाच्च। किंच यथा आशौचे " नित्यानि निवर्तेरन् " इत्यनेन सर्वकर्मापवादे कृते यत् प्रतिप्रसूतमग्निहोत्रादि तावदेवानुष्ठेयं, न पञ्चयज्ञादि; प्रतिप्रसवाभावात्; तथा अपतिताधिकारिकाणां सर्वेषां संध्यावन्दनादिकर्मणां " द्विजातिकर्मभ्यो हानिः " इत्यनेनापवादात् कूस्माण्डीजपादिवद् विना प्रतिप्रसवमनुष्ठानासिद्धेर्न संध्यावन्दनाद्यधिकार इति प्रतिभाति। विशेषान्तरं [1]तु अस्माभिः **पराशरस्मृतिटीकायां विद्वन्मनोहराया**मुक्तमिति नेहोच्यते ॥ २ ॥

[1] तु omitted in च.

स्वकर्म [1]चाचक्षाणो ग्रामे ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्रह्महत्या। तामाख्यायैव प्रतिग्रामं भैक्षं चरेत्। यथाह **पराशरः**—"वेश्मद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः" इति। चकारात् "पथोऽपक्रामेत् संदर्शनादार्यस्य" इति **गौतमीयं** ग्राह्यम्। द्वारग्रहणात् न वेश्मप्रवेशः; "ब्राह्मणावसथांश्चैव देवागाराणि वर्जयेत्" इति **यम**स्मरणात्। ग्रामे ग्राम इति वीप्सया नैकस्मिन्नेव ग्राम इति गम्यते। यथा **पराशरः**—

"गोकुलेषु च सर्वेषु ग्रामेषु नगरेषु च।
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च।
एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम्॥"

इति। ग्रामे भैक्ष्यमिति वचनात् भैक्ष्यायैव ग्रामे प्रवेशः, नान्यथा; "भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्" इति **गौतमीयात्**। भैक्ष्यविधिमाह **यमः**—

"मृन्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा।
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि वै॥
संचरेत् तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते।
एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्ध्वोपवसेद्दिनम्॥"

इति। तच्च ब्राह्मणेष्वेव, "ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म ख्यापयन् शुचिः" इति **पाराशर्यात्**। तदसंभवे चातुर्वर्ण्येषु; "चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुमान्" इति **संवर्त**स्मरणात्। तदपि वन्येन जीवनाशक्तौ; "भिक्षायै प्रविशेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति" इति **संवर्त**स्मरणात्॥ ३॥

तृणशायी च स्यात् ॥ ४ ॥ एतन्महाव्रतम् ॥ ५ ॥

तृणेष्वेव शयीत, न शय्यादौ। इदं च वीरासनासंभवे; "स्थानवीरासनी मौनी" इति **शङ्ख**स्मरणात्। दिवा स्थानं, रात्रौ वीरासनमिति व्यवस्था; "रात्रौ वीरासनं वसेत्" इति **स्मरणात्**। चकारादन्यदपि ब्रह्मचर्यादि ग्राह्यम्; "द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्मचारी" इति **गौतमीयाच्च**। आह च **शङ्खः**—"मौञ्जी दण्डकमण्डलू। भिक्षाचर्याग्निकार्यं च कूश्माण्डीभिः सदा जपः।" इति। दण्डः अजिनस्याप्युपलक्षणम्। तच्च गार्दभम्, "खट्वाङ्गी [2]गार्दभाजिनी" इति **शङ्ख**स्मरणात्। तथा मधुमांसादिवर्जनमपि ब्रह्मचर्योक्तमेव। तथा शिरःकपालादिकमपि धार्यम्; "शिरःकपाली ध्वजवान्" इति **योगि**स्मरणात्। हतस्यैव शिरःकपालम्; "ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनु-

[1] च omitted in ठ.   [2] गर्दभा—घ.

संचरेत्" इति **शातातपीयात्**। ध्वजः अन्यशवशिरः; "कृत्वा शवशिरोध्वजम्" इति **मानवात्**। तदुभयं पाणिभ्यां धार्यम्, "खट्वाङ्गकपालपाणिः" इति **गौतमीयात्**। तत्र कपालं दक्षिणे, वामे ध्वजः; "कपालं दक्षिणे पाणौ वामे शवशिरोध्वजम्" इति **स्मरणात्**। कपालं च चिह्नार्थं, न [1]भोजनाद्यर्थम्, "पुरुषशिरः प्रतिपादनार्थं खट्वाङ्गं दण्डार्थे" इति **आपस्तम्बीयात्**। प्रतिपादनं ब्रह्महत्याज्ञापनम्। दण्डो ब्रह्मचर्याङ्गत्वेन श्रुतः; तदर्थम्। तेन न पृथक् दण्डप्राप्तिः॥ ४॥ उक्तव्रतसंज्ञामाह। एतत् उक्तं महाव्रतसंज्ञम्; कृच्छ्रादिभ्योऽधिककालत्वान्महत्त्वम्॥ ५॥

ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरं कुर्यात् ॥ ६ ॥

तस्य निमित्तविशेषेण कालविशेषं विनियोगं चाह। यः साक्षादकामतो ब्राह्मणं हन्ति, स द्वादशाब्दान्येव तद्व्रतं चरेत्; "अकामकृते ब्रह्मवधे ब्रह्महा पर्षदोऽनुमते खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति" इति **शङ्खलिखित**स्मरणात्। असमाप्तव्रतोऽप्यन्तरा ब्राह्मणमोचनादिनैव शुध्यति। द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोतीति **शङ्खः**। "ब्राह्मणं मोचयित्वा वा गवां द्वादशानां परित्राणात् सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानात् पूतो भवति" इति **शङ्ख**स्मरणात्। ब्राह्मणं हन्यमानं, गवां हन्यमानानामिति ज्ञेयम्। अश्वमेधोऽन्यस्य; "अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति" इति तस्यैव **स्मरणात्**। तथा मृतोऽपि शुध्यति;

"प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते।
शुद्धस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च॥"

इति **यम**स्मरणात्। इदं च गुणदोषरहितब्राह्मणकर्तृकतादृशब्राह्मणहनने;

"तत्र सामान्यतो हत्वा ब्राह्मणं सुरसत्तम।
प्रायश्चित्तं तु [2]कर्तव्यं विधिवद् द्वादशाब्दिकम्।
प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै सङ्गं च स्वजनैरिह॥"

इति **भविष्यात्**। कामतो निर्गुणकृतगुणवद्ब्राह्मणवधे तु प्राणान्तिकं यावज्जीवव्रतं वा। यथा **भविष्ये**—

"गुणाढ्यब्राह्मणवधे बुद्धिपूर्वकृते गुह।
ब्राह्मणो हि यदा हन्ता गुणैश्च परिवर्जितः॥
प्राणान्तिकं महाबाहो न जीवञ्छुद्धिमाप्नुयात्।
आ चोत्तमाद्वा निश्वासादवस्थानमिति स्मृतिः॥"

[1] भोजनार्थम्—ख.   [2] वै कृत्वा—ग.

इति। अकामतः चतुर्विंशतिवार्षिकम्। सवनस्थवधे पित्रादिवधे चतुर्विंशतिवार्षिकम्;

"यज्ञसंस्थौ च पितरौ राजानं चाप्यनागसम्।
हत्वा चरेद् व्रतं सम्यक् चतुर्विंशतिवत्सरम्॥"

इति **ब्राह्मात्**। यज्ञसंस्थाविति न पितृविशेषणम्; अविशेषापातात्। इदमकामतः, "ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा सवनस्थमकामतः। प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यात्" इति **भविष्यात्**। प्रायश्चित्तद्वयम्; द्वादशाब्दद्वयम्; "द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्" इति **योगिस्मरणाच्च**। तेषामेव कामतो वधे मरणाश्वमेधादि पूर्वोक्तम्। तदशक्तौ यावज्जीवं व्रतम्। यथा **भविष्ये**—

"मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा।
गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च आहिताग्निमथापि वा।
अन्तिमाद्यावदुच्छ्वासाद्व्रतं चीर्त्वा विशुध्यति॥"

इति। विशुध्यति परत्र; नात्र, "नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते" इति **आपस्तम्बीयात्**। प्रत्यापत्तिः व्यवहारः। इदं च सर्ववर्णजातिसाधारणम्; "वर्णापेक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति" इति **विष्णुधर्मोत्तरात्**। एवं भ्रात्रादिष्वपि;

"मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च।
जायात्मजेषु यद्दत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः॥"

इति **व्यासोक्त**दानफलविशेषेण हिंसायामपि दोषविशेषसिद्धेः; "दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायां तद्वदेव हि" इति **दक्षेणो**भयव्याप्तिदर्शनात्[1]। एवमन्यत्रापि दानफलविशेषेषूह्यम्। जातिमात्रब्राह्मणहनने **भविष्ये**—

"जातिमात्रं यदा हन्याद् ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह।
वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः॥
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥"

इति। इदमकामतः। कामतस्तु **तत्रैव**—

"जातिमात्रे हते विप्रे कामतोऽथ भवेच्छृणु।
चरेद् द्वादशवर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम्॥"

इति। तस्यैव गुणवता अकामतो वधे **तत्रैव**—

"जातिमात्रं तु यो हन्याद् विप्रं त्वमतिपूर्वकम्।
ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवांस्तदेदं परिकल्पयेत्॥

[1] प्राप्तिदर्शनात्—ख, ग.

जपेद्वा नियताहारस्त्रिःकृत्वो वेदसंहिताम्।
तस्यैव तादृशेनैवाकामतो वध एव हि॥"

इति। आततायिगुणिविप्रवधेऽपि **तत्रैवाह**—

"हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम्।
कामतोऽपि च धीरत्वाद् द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम्॥"

इति। अकामतो निर्गुणे वार्धम्। पतितविप्रवधे **पराशरः**—

"वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम्।
हत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् त्रिंशद्गाश्चैव दक्षिणाम्॥"

इति। व्रात्यविप्रवधे **शङ्खलिखितौ**—"शूद्रवदेवाव्रते सर्वमविशेषेण" इति। अव्रतो व्रात्यः;

"द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्यानित्यभिनिर्दिशेत्॥"

इति **मानवात्**। षण्ढविप्रवधे **षट्त्रिंशन्मते**—

"षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्।
चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव च॥"

इति। कामतः शूद्रहत्याव्रतम्; अकामतश्चान्द्रायणादि। मानसविप्रवधे **वसिष्ठः**—"अथापरं भ्रूणहत्याया द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्" इति। अकामतो युगपदनेकविप्रवधे यावज्जीवव्रतम्; यथा **भविष्ये**—

"अकामतो यदा हन्याद् युगपद्ब्राह्मणान् बहून्।
चरेद्वने तदा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम्॥"

इति। कामतस्तद्वधेऽपि **तत्रैव**—

"कामतश्च यदा हन्याद् ब्राह्मणान् सुबहून् गुह।
तदात्मानं दहेदग्नौ करीषाग्नौ घृतप्लुतः॥"

इति। अत्र बहुत्वं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम्,

"ब्राह्मणं ब्राह्मणौ वापि ब्राह्मणान् सुबहूनपि।
निहन्युर्युगपद्वीर एवं प्राणान्तिकं चरेत्॥"

इति तत्रैवाभिधानात्। सुबहून् चतुरादीन्। अन्यथा कपिञ्जलन्यायेन ब्राह्मणानिति बहुवचनेन त्रयाणामेव प्राप्तिः स्यात्। अकामतः क्रमिकानेकब्राह्मणवधे **मनुदेवलौ**—

" विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।
तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ "

इति । अत्र वचनारम्भसामर्थ्यान्न तन्त्रम् । प्रायश्चित्तस्य द्वैगुण्यादिविधिसामर्थ्याच्च नावृत्तिविधिः; न्यायप्राप्तत्वादावृत्तेः । किंतु द्वैगुण्यादिविधिः । तथाच द्वितीये ब्रह्मवधे प्रथमस्य द्वादशाब्दम्; द्वितीयस्य द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकमित्येवमेककालेऽनुष्ठीयमानं च षट्त्रिंशदाब्दिकं कार्यम् । एवं तृतीये ब्रह्मवधे द्विसप्तत्यब्दम् । चतुर्थे विंशोत्तरशताब्दकालाभावात् व्रतरूपनिष्कृत्यभावो मरणान्तिकाभ्यनुज्ञानायेति । तदाह **अङ्गिराः**—

" शरीरं न दहेद्यावद् ब्रह्महा पापकृत्तमः ।
तावत् तस्य न शुद्धिः स्याद्भगवान् मनुरब्रवीत् ॥ "

इति । अत्र तमप्प्रत्ययेन ब्रह्महत्यायामावृत्तिरूपातिशयावगमात् यत्र चतुर्थब्रह्महत्यादौ व्रतरूपप्रायश्चित्ताभावो बोध्यते, तत्रानेन मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विधीयत इत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा पृथग्विशेषणं तमप्प्रत्ययश्च नोपपद्येते । न च कामकृतत्वमेव तमप्प्रत्ययार्थः; तत्र

" यः कामतो महापापं नरः कृत्वा कथंचन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ "

इति तेनैव पृथक् प्रायश्चित्तविधानेनास्य पौनरुक्त्यापत्तेः । न [1]चाकामविषयत्वं मरणस्य संभवति । न च सवनस्थश्रोत्रियादिविषयत्वम्; द्विगुणप्रायश्चित्ताम्नानात् । न च द्वित्रिब्राह्मणवधविषयत्वम्; द्विगुणादिव्रतविधानात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

स च शरीरदाहः " निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्; मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते " इति **वासिष्ठो** विज्ञेयः । ' गुरुणि गुरूणि ' इति न्यायात् । ब्राह्मणवधार्थमुद्योगे अकृतवधस्यापि प्रायश्चित्तमाह **गौतमः**—" सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधेऽहत्वापि " इति । इदं च द्वादशाब्दादिव्रतजातं साक्षाद्धन्तुरेव; व्यापाराधिक्यात् । अनुग्राहकादीनां तु ततो न्यूनं कल्प्यम्; व्यापाराल्पत्वात् । तत्रानुग्राहकस्य नवाब्दं, प्रयोजकस्य षडब्दम्, अनुमन्तुः सार्धचतुरब्दं, निमित्तिनः त्र्यब्दम् । तत्र **सुमन्तुः**—

" तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि[2] ।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणम् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।
गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ "

[1] कामविषयत्वं—घ. [2] यदा—घ.

इति । इदं निर्गुणाक्रोष्टृविषयम्;

" अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ।
वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये ॥ "

इति तस्यैव स्मरणात् । गुणवत्याक्रोष्टरि एकाब्दम्;

" केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन [1]शुध्यति ॥ "

इति तस्यैव **स्मरणात्** । शुष्कवादविषयमिदमिति **भविष्ये**; " संबन्धेन विना देव शुष्कवादेन कोपितः " इत्यस्यानन्तरमस्य पाठात् । संबन्धः धनादेः । इदमेव व्रतजातं क्षत्रियादावकामतो [2]हन्तरि द्विगुणादि कल्प्यम् । यथाह **अङ्गिराः**—

" पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता शूद्राणां च चतुर्गुणा ।
पर्षद्वच्च व्रतं ज्ञेयं शुद्धये पापकर्मिणाम् ॥ "

इति । निर्गुणस्याकामतो गुणिविप्रवधे वाजिमेधः । यथा **भविष्ये**—

" यदा तु गुणिनं विप्रं निर्गुणो हन्ति पार्थिवः ।
तदासौ वाजिमेधेन [3]यजेतामतिपूर्वकम् ॥ "

इति । अमतिपूर्वकं हन्तीत्यन्वयः । कामतो निर्गुणस्य सगुणवधेऽपि **भविष्ये**—

" हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत् कायशुद्धये ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत् क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ "

इति । कामतो गुणिनो निर्गुणवधेऽपि वाजिमेधस्**तत्रैव**—

" निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान् गुह ।
स यजेताश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ "

[1] From शुध्यति up to शुष्कवादेन missing in घ.
[2] हन्तुः—घ, च.
[3] यजेत्—ख, ग.

इति । विट्शूद्रयोस्तु कामतो निर्गुणविप्रवधेऽपि मरणमेव तत्रोक्तम्—

"विट्शूद्राणां विशेषेण हनतां कामतो द्विजान् ।
प्राणान्तिको भवेत् पुत्र ब्राह्मणे निर्गुणे हते ॥"

इति । अत्र निर्गुणत्वस्य ब्राह्मणविशेषणत्वात् तदतिरिक्तद्विजयोः सगुणत्वं गम्यते । यतः सगुणविप्रवधे निष्कृत्यभावमाह तदेव—"सगुणे तु हते कामान्निष्कृतिर्न विधीयते" इति । निष्कृतिः यथाकथंचिन्मरणेन न; किंतु गोमयाग्निना पादप्रभृतिदाहेनेत्यर्थः । अन्यथा मरणान्तिकप्रायश्चित्ताभावपरत्वे प्रायश्चित्ताभाव एवापद्येत । तच्चानिष्टम्; निषेधस्य प्रायश्चित्ताविनाभावात् । न वा कामकृतप्रायश्चित्तद्वैगुण्याभावपरं निष्कृत्यभाववचनम्; षण्णवत्यब्दप्रायश्चित्तस्य शतायुःपुरुषानुष्ठेयतासंभवात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

तथा आश्रमविशेषेणापि द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । यथाह अङ्गिराः—

"गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात् ॥"

इति । शौचवदिति;

"एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥"

इत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मचारिणो द्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्वम् । अर्वाक् त्वर्धं[1] वक्ष्यति ।

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥'

इति । बालोऽपि उपनीतः । अनुपनीतस्य पादः; "पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति स्मरणात् । स्त्रियो युवत्यः । बालवृद्धयोस्तु पादः;

"अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव च ।
अर्धमेव भवेत् पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥"

इति तस्यैव स्मरणात् । बालस्य प्रायश्चित्तं पित्रादिः कुर्यात्;

"ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात् परस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिता वान्यः सुहृज्जनः ॥
अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"

इति शङ्खस्मरणात् । अष्टमांश इति प्राञ्चः । प्रायश्चित्ताभाव एवेति प्राच्याः ॥ ६ ॥

[1] तदर्धं—घ, च.

यागस्थं क्षत्रियं[1] वैश्यं वा ॥ ७ ॥

एवं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुक्त्वा इदानीं तत्समेषु प्रायश्चित्तमाह । यागोऽत्र सोमयागः; "सवनगतौ च राजन्यवैश्यौ" इति वासिष्ठात् । तस्मिन् दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्ते [2]प्रयोगे स्थितं क्षत्रियं वैश्यं वा हत्वा पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकं व्रतं कुर्यात् । वाशब्दात् मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र ब्राह्मणात् न्यूनं[3] क्षत्रियादधिकमष्टादशाब्दिकं कल्प्यम्; सवनस्थविप्रवधे चतुर्विंशतिवार्षिकश्रवणात् । इदं चाकामतः । कामतो द्विगुणम् । एवमन्येऽपि पूर्वोक्ता विषयाः तद्व्रतानि च तथैव योज्यानि । एवमग्रेऽपि । औपदेशिकत्वाच्च व्रतस्य [4]न न्यूनतेति । आपस्तम्बोऽपि—"पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा द्वादश वर्षाणि" इत्युक्तवान् । एतच्चाकामतः । कामतो वधेऽपि न मरणान्तिकम्; अनुपदेशात् । किंतु द्विगुणं व्रतमेव; "विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं चरेत्" इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ ७ ॥

गुर्विणीं रजस्वलां वा[5] ॥ ८ ॥

किंच गुर्विणी स्वपतिनिहितगर्भवती स्त्री गौश्च । रजस्वला उदक्या । वाशब्दात् ऋतुस्नाता जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता सवनस्थाग्निभार्या च गृह्यते । तामकामतो हत्वा पूर्वोक्तद्वादशवार्षिकव्रतं कुर्यात् । तथाच प्रचेताः—"स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवधे च भ्रूणहा भवति" इति । वसिष्ठोऽपि—"रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः; अत्रेर्ह्येषापत्यं भवति" इति । त्रिदिनं रजस्वला । स्नानानन्तरत्रयोदशदिनानि ऋतुस्नाता । यमोऽपि—

"जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।
गर्भिणी त्वथवा[6] या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशेत् ॥"

इति । पराशरोऽपि—"सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्" इति । अङ्गिराः—

"आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥"

इति । अत्र गर्भिणीग्रहणं गर्भवधेऽप्येतदेव व्रतमिति बोधयितुम् । गर्भः स्वपतिनिहितोऽनुपजातस्त्रीपुंनपुंसकव्यञ्जनश्च; "हत्वा गर्भमविज्ञातम्" इति मानवात् । न च ब्रह्मवधनिषेधेनैवास्यापि क्रोडीकारात् पृथगारम्भोऽनर्थक इति वाच्यम्, पुंस्त्वसंदेहेऽपि पुंवधप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यथाह आपस्तम्बः—"अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति" इति । तत्र चोभयत्र यथावर्णमिति वाच्यम्; "गर्भहा च यथावर्णं

[1] वा added in ज.
[2] प्रयोगस्थितं—घ, च.
[3] ऊनं—घ, च.
[4] न omitted in घ.
[5] वा omitted in ज, ठ.
[6] ह्यथवा—ख.

तथात्रेयीनिषूदकः ” इति **योगिस्मरणात्** । ततश्च यद्वर्णपुरुषवधे यत् प्रायश्चित्तं तदेव तद्वर्णगर्भगर्भिणीवधे कार्यम् । जारगर्भे तु विशेषः **चतुर्विंशतिमते**—

“ गर्भपाते विनिर्दिष्टं यथावर्णविधि व्रतम् ।
जारगर्भे विशेषः स्याद्यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥
ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं सांतपनाधिकम् ।
क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
[1]वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः ॥ ”

इति । प्रतिलोमगर्भवधे तु चान्द्रायणम् ; “ चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य च ” इति **योगिस्मरणात्** ॥ ८ ॥

अत्रिगोत्रां [2]वा नारीम् ॥ ९ ॥

किंच अत्रिगोत्रा अत्रिगोत्रोत्पन्ना अत्रिगोत्रोढा च त्रैवर्णिकस्त्री । रजस्वलात्वेनात्रेयीत्वं तु शूद्रादिस्त्रीसाधारणम् । वाशब्दात् अतिसंनिकृष्टानां सपत्नमातृदुहितृभगिनीस्नुषात्मपत्नीनां सवर्णानां ग्रहणम् ; जननीवधे [3]चतुर्विंशतिवार्षिकस्याकामतः, कामतश्च यावज्जीवं व्रतस्य विधानात् । अन्यत्र तु “ सोदर्यं भ्रातरं तथा ” इति **भविष्यवाक्ये** प्रत्यासत्त्यतिशयद्योतकं सोदर्यपदमेव मूलम् । उपपादितं चैतत् प्रागेव ‘ दानफलविशेषेण हिंसायामपि दोषविशेषसिद्धेः ’ इत्यादिना । तासामकामतो वधे सर्ववर्णेषु द्वादशवार्षिकम् । याः पुनर्विप्रकृष्टाः [4]सपत्नभगिनीपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलानीपितृव्यपत्नीभ्रातृभार्यापितामहीमातामह्यः, तासां वधे नववार्षिकम् ; गमने महापातकतुल्यत्वाभिधानात् ;

“ मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा ।
मातामही [5]भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ।
दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं तथाक्षयम् ॥ ”

इति **विष्णुधर्मोत्तरे** दाने फलविशेषेण हिंसायामपि दोषाधिक्यसिद्धेः । विट्पतिः जामाता । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ ९ ॥

मित्रं वा[6] ॥ १० ॥

मित्रं सुहृत् जातिविशेषानादरेण । वाशब्दात् बालग्रहणम् ; “ बालवधे च भ्रूणहा भवति ” इति **प्रचेतःस्मरणात्** । सुरापानसमस्यापि सुहृद्वधस्यात्राभिधानं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ताभिधानाय । ततश्च सुरापान-

[1] वैश्येऽपि—घ, च.
[2] नारीं वा—ठ.
[3] चतुर्वार्षिकस्य—घ.
[4] Several words are omitted here in ख.
[5] भागिनेयी omitted in घ.
[6] तपस्विनं वा added in ज, ठ.

प्रायश्चित्तेनास्य विकल्पः । तमकामतो हत्वा द्वादशाब्दं कार्यम् ; औपदेशिकत्वात् । यानि पुनः पूर्वोद्दिष्टान्यप्यविज्ञातवधादीन्यन्यत्र [1]नानानूदितानि तेषामप्येतदेव प्रायश्चित्तम् ; तत्सहपठितेषु यागस्थक्षत्रियादिवधेषु द्वादशवार्षिकाभिधानात् ; ‘ अनुपातकिनस्त्वेते ’ इत्यनेन कामतो वधे तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानाच्च । तच्चोक्तमेव प्राक् । शरणागतबाल्योरब्राह्मणयोरपि वधे द्वादशाब्दम् । अत्र कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्राह्यत्वमिति विशेषः ;

“ शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संविशेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ ”

इति **योगिस्मरणात्** । वक्ष्यति च स्वयमपि—‘ बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च ’ इत्यादिना । यानि चोत्कर्षेऽनृतवचनादीनि मन्वाद्युक्तानि, तेषामपि विषयविशेषे ब्रह्महत्यासाम्येनेदमेव प्रायश्चित्तं पादोनं बोध्यम् ; मूले तेषामुपपातकेषु परिगणनेन द्वादशाब्दोपदेशाभावात् ॥ १० ॥

नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्यात् ॥ ११ ॥ पादोनं क्षत्रियवधे ॥ १२ ॥ अर्धं वैश्यवधे ॥ १३ ॥ तदर्धं शूद्रवधे ॥ १४ ॥

एवं ब्रह्महत्यासमेषु प्रायश्चित्तमुक्त्वा निमित्तान्तरे तदाह । नृपतिः अभिषिक्तः क्षत्रियः, न भूपतिमात्रम् । तस्यायुध्यमानस्यात्यन्तगुणवतो वधे द्वादशवार्षिकमेव द्विगुणं कुर्यात् ;

“ यज्ञसंस्थौ च पितरौ राजानं चाप्यनागसम् ।
हत्वा चरेद् व्रतं सम्यक् चतुर्विंशतिवत्सरम् ॥ ”

इति **ब्राह्मात्** । इदं चाकामतः ; **ब्राह्मवाक्ये** राजसहपठितस्य सवनस्थस्य “ सवनस्थमकामतः । प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यात् ” इति **भविष्ये** अकामाभिधानात् । कामतो द्विगुणम् ; “ विहितं यदकामानाम् ” इति वचनात् । “ राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् ” इति **गौतमोक्तं** वा द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ वधव्रतप्रसङ्गात् वधोपपातकेष्वपि केषुचित् तदाह । यागस्थनृपतिव्यतिरिक्तसद्गुणश्रोत्रियक्षत्रियवधे पादोनं द्वादशाब्दं नववार्षिकं व्रतं कुर्यात् ॥ १२ ॥ अदीक्षितसद्गुणवैश्यवधे अर्धं षडब्दं व्रतं कुर्यात् ॥ १३ ॥ सद्गुणशूद्रवधे तदर्धम्, अर्धार्धं चतुर्थांशं त्र्यब्दं कुर्यात् । इदं चाकामतः । कामतो द्विगुणं सर्वत्र । यानि पुनः,

“ अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
ऋषभैकसहस्रा गां दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ ”

[1] नानूदितानि—ग.

इत्यादीनि **मन्वाद्युक्तानि**, तानि अग्निहोत्रिश्रोत्रियाभिषिक्तक्षत्रादिवधविषयाणि योज्यानि। ईषद्गुणक्षत्रियवधे[1] **वसिष्ठः**—"ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत्" इति। यत्तु "षड् वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्रे" इति **हारीते**नोक्तं, तत् स्वधर्मनिष्ठक्षत्रियादिवधविषयम्। ईषद्-[2]वृत्तहीनादिक्षत्रियादिविषये तु **मनुः**—

"तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः॥"

इति। एवमन्यान्यपि व्रतानि व्यवस्थाप्यानि। एवं च यादृशक्षत्रियादिवधे यत् प्रायश्चित्तमुक्तं, तत् तादृश-मूर्धावसिक्ताद्यनुलोमवधे ब्राह्मणाद्यपेक्षया चाधिकं कल्प्यम्। प्रतिलोमवधे [3]**ब्रह्मगर्भः**—

"प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः।
अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट्॥"

इति। सूतवैदेहचण्डालानां वधे क्रमेण [4]षट्चतुर्द्विमासाः। मागधक्षत्त्रोश्चतुर्द्विमासाः। अयोगववधे द्वौ मासौ। अत्रापि क्षत्रियादिषु हन्तृषु पादपादहानिर्ज्ञेया। यथाह **लौगाक्षिः**—

"सर्वं त्रिपादमर्धं च पादं चैव व्रतं चरेत्।
वर्णक्रमादन्तरजहत्यागमनभोजने॥"

इति। अत्र यद्यपि अन्तरजहत्यागमनभोजनेष्वेव पादादिहानिः श्रूयते, तथापि सर्वत्रोपपातकादिष्वियं द्रष्टव्या;

"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम्।
वैश्येऽर्धं [5]पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते॥"

इति **स्मरणात्**। 'ब्राह्मण्युत्पन्नानां सूतवैदेहचण्डालानां वधे सर्वम्; क्षत्रियोत्पन्नानां मागधक्षत्त्रोः पादोनम्; वैश्योत्पन्नस्यायोगवस्यार्धम्; शूद्रायां निषादोत्पन्नस्य पुल्कसस्य वधे पादः' इत्यन्ये। कामतश्चेदम्। अकामतः पूर्वोक्तं चान्द्रायणं पराको वा। यथाह **अङ्गिराः**—

"सर्वान्त्यजानां गमने भोजने संप्रभाषणे।
पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्॥"

इति। अत्रापि पूर्ववदेव कल्पना। चौरश्वपाकादिवधे **पराशरः**—

"चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति॥"

इति।

[1] क्षत्रवधे—ख, ग.
[2] व्रत—घ, च.
[3] बालगर्भः—ख, ग.
[4] षड्द्विचतुर्द्विमासाः—घ, च.
[5] धर्मशेषस्तु—घ, च.

स्त्रीवधप्रायश्चित्तमाह **हारीतः**—"षड् वर्षाणि राजन्ये" इत्युपक्रम्य "क्षत्रियवद् ब्राह्मणीषु, वैश्यवत् क्षत्रियायां, शूद्रवच्च वैश्यायां, शूद्रां हत्वा नव मासान्" इति। एतच्च कामतः श्रोत्रियसद्गुणपत्नी-वधविषयम्। तदेवाकामतोऽर्धम्। यथाह **व्यासः**—"अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत्" इति। वैश्यवत् त्र्यब्दमित्यर्थः। अनयैव दिशा क्षत्रियायां सार्धाब्दं, वैश्यायां नव मासाः, शूद्रायां सार्धाश्चत्वार इति। जातिमात्रे ब्राह्मण्यादिवधे **प्रचेताः**—"अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वा, क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वा, वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वा, शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वा" इति। कामाकामाभ्यां पक्षद्वयं ज्ञेयम्। ईषद्व्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे **याज्ञवल्क्यः**—"अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" इति। षाण्मासिकमित्यर्थः। इदं चाकामतः। कामतः प्रतिलोमप्रसूतब्राह्मण्यादिवधे **ब्रह्मगर्भः**—

"प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः।
अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट्॥"

इति। ब्राह्मणीवधे षण्मासाः; क्षत्रियावधे चत्वारः; वैश्यावधे द्वाविति। अत्यन्तव्यभिचरितस्त्रीवधे **याज्ञवल्क्यः**—

"दुर्वृत्तब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु।
दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्धये॥"

इति। दृतिः चर्मकोशः। वैश्यावधे **गौतमः**—"वैशिकेन किंचित्" इति। वैशिकं वेश्याकर्म; तेन जीवन्तीं हत्वा किंचित् अष्टमुष्टिधान्यं दद्यात्। जलमित्यन्ये; "शूद्रायामविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः" इति **अङ्गिरः**स्मरणात्॥ १४॥

सर्वेषु[1] शवशिरोध्वजी स्यात्॥ १५॥

उक्तव्रतशेषमाह। सर्वेष्वपि ब्रह्महत्यादिव्रतेषु शवशिरोयुक्तध्वजधारी स्यात्। ध्वजः कपालादिसर्व-धर्मोपलक्षणम्; "शिरःकपाली ध्वजवान्" इत्यादि**स्मरणात्**॥ १५॥

मासमेकं कृतवापनो[2] गवामनुगमनं कुर्यात्॥ १६॥ [3]तास्वासीनास्वासीत॥ १७॥ [4]स्थितासु स्थितश्च स्यात्॥ १८॥ सन्नां चोद्धरेत्॥ १९॥ भयेभ्यश्च रक्षेत्॥ २०॥ तासां शीतादि-

[1] च added in ठ.
[2] वपनो—ठ.
[3] तासु omitted in घ, च.
[4] उत्थितासु उत्थितः स्यात्—ज, ठ.

त्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्यात् ॥ २१ ॥ गोमूत्रेण स्नायात् ॥ २२ ॥ गोरसैश्च वर्तेत ॥ २३ ॥

गोवधप्रायश्चित्तमाह । कृतं वापनं केशश्मश्रूणां येनासौ तथा । स एकं मासं वक्ष्यमाणप्रकारेण गवामनुगमनं सेवां कुर्यात् । सामान्यतः प्राप्तस्य वपनस्य पुनर्वचनं सशिखत्वप्राप्त्यर्थम्; "सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसंध्यमवगाहनम्" इति **पराशर**स्मरणात् ॥ १६ ॥ अनुगमनप्रकारमाह । गोष्वासीनास्वेव स्वयमासीत; न स्थितासु । तेन यावद्गवासनं स्थानमेव, नासनम् । बहुवचनात् सर्वास्वनुगम्यमानास्वासीनासु; नैकस्यामासीनायामिति गम्यते ॥ १७ ॥ किंच गोषु स्थितासु स्वयमपि तिष्ठेदेव; नोपविशेदिति गम्यते । बहुवचनात् एकस्यामपि स्थितायां नोपविशेत् । चकारात् "पिबन्तीषु पिबेत् तोयं संविशन्तीषु संविशेत्" इति **पाराशर्यं** ग्राह्यम् ॥ १८ ॥ किंच अनुगम्यमानासु गोषु या सन्ना पतिता पङ्कलग्ना वा, तामुद्धरेत्; "पतितां पङ्कलग्नां[1] वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत्" इति **पाराशर्यात्** । सन्नोद्धरणविधानात् यथा न सीदेत्, तथा रक्षेदिति गम्यते; "नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेत्" इति **काश्यपीयात्** । चकारात्—

"आत्मनो यदि वान्येषां [2]गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तीं चैव वत्सकम् ॥"

इति **पाराशर्यं** ग्राह्यम् ॥ १९ ॥ किंच सिंहव्याघ्रादिजनितेभ्यो भयेभ्यो रक्षेत् । [3]चकारात् रक्षणाशक्तौ स्वप्राणांस्त्यजेत्; "गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत्" इति **पाराशर्यात्** ॥ २० ॥ किंच तासां गवां शीतोष्णवातादिभ्यस्त्राणमकृत्वा आत्मत्राणं न कुर्यात् । यथा **पराशरः**—

"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥"

इति ॥ २१ ॥ किंच त्रिकालं गोमूत्रेण स्नायात्; "स्नानं त्रिषवणं तस्य" इति [4]**संवर्त**स्मरणात् ॥ २२ ॥ किंच गोमूत्रादिभिः पञ्चभिर्गव्यैः वर्तेत जीवेत् । चकारात् गोमतीं च जपेत् । यथाह **शातातपः**—

"पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति ।
गोमतीं च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥"

इति । गोमती च विद्या—

"गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥"

इत्यादिका **यमोक्ता**न्यत्र द्रष्टव्या ॥ २३ ॥

[1] मग्नां—च.
[2] गृहक्षेत्रे—घ, च.
[3] From चकारात् up to त्यजेत् omitted in घ.
[4] संवर्त omitted in घ.

एतद् गोव्रतं गोवधे कुर्यात् ॥ २४ ॥

उक्तव्रतस्य विनियोगमाह । एतत् उक्तं गोव्रतसमाख्यं व्रतं गोवधे कुर्यात् । एतच्चाकामतः क्षत्रियस्वामिकगोवधे । अत्रैव पञ्चगव्यपानाशक्तौ **काश्यपीयम्**—"मासं पञ्चगव्येन" इति प्रतिपाद्य "षष्ठे काले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्, तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेत्, नातिप्लवं गच्छेत्, नातिविषमेणावतारयेत्, नाल्पोदकं पाययेत्, अन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यात्" इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । अकामतो ब्राह्मणस्वामिकगोवधे तु **याज्ञवल्क्यः**—"दद्यात् त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः" इति । अकामतो वैश्यस्वामिकगोवधे **प्रचेताः**—"गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्, सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा [1]प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां दद्यात्" इति । अकामतः शूद्रस्वामिकगोवधे **जाबालिः**[2]—

"प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।
गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुध्यति ॥"

इति । अत्र वृषभैकादशगोदानस्यैकादशप्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वात् मासं पञ्चगव्याशने षडुपवासात्मकप्राजापत्यप्रत्याम्नायकल्पनया पञ्च धेनवः, व्रतान्तधेनुश्चैकेति षट् धेनवः । पञ्चविंशतिरात्रं पञ्चगव्याशने चतस्रः, व्रतान्तधेनुश्चैकेति पञ्च धेनवः । मासं प्राजापत्ये सार्धधेनुद्वयम्, व्रतान्तधेनुश्चैकेति सार्धधेनुत्रयमित्यकामतः प्रायश्चित्तम् । कामतस्तु तदेव द्विगुणम् । गोगुणब्राह्मणादिगुणविशेषेण प्रायश्चित्तगौरवम् । तद्दोषविशेषेण प्रायश्चित्तलाघवं चोन्नेयम् । यथा **बृहस्पतिः**—

"गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् ।
खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥
अतिबालामतिकृशामतिवृद्धां च रोगिणीम् ।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धं व्रतं द्विजः ॥"

इति । कचिद्वधापवादमाह **संवर्तः**—

"दाहच्छेदशिरोभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।
द्विजार्थे गोहितार्थे च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"

इति ॥ २४ ॥

गजं हत्वा पञ्च नीलवृषभान्[3] दद्यात् ॥ २५ ॥ तुरगं वासः ॥ २६ ॥

[1] परिवृतो—घ, च.
[2] जाबालः—ख, ग.
[3] नीलान् वृषभान्—ठ.

[1]एवं वधे उपपातकप्रायश्चित्तमुक्त्वा तत्प्रसङ्गात् संकरीकरणादिवधेष्वपि प्रायश्चित्तमाह । गजम् उत्कृष्टं कामतो हत्वा पञ्च नीलवृषभान् दद्यात् । नीललक्षणमुक्तं **यज्ञपार्श्वेन**—

"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"

इति । अकामतस्तु **शातातपः**—"दन्त्यश्वरासभवधे मासं पयोव्रतम्" इति । जातिमात्रगजवधे पूर्वोक्तौ मासयावकक्कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कामाकामाभ्यां ज्ञेयौ ॥ २५ ॥

तुरगम् उत्कृष्टमश्वं हत्वा वासः परिधानयोग्यं दद्यात् । इदमकामतः । कामतो **जाबालः**—"हस्तिनं तुरगं हत्वा महासांतपनं चरेत्" इति । महासांतपनं सप्ताहिकमुत्कृष्टम् । अस्मिन्नेव विषये हननसाधनविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषोऽपि समुच्चीयते । यथाह **यमः**—

"काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥
काष्ठे सांतपनं कुर्यात् प्राजापत्यं तु लोष्टके ।
तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे वाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥"

इति । तथा निमित्तविशेषेण व्रतविशेषमाह **आपस्तम्बः**—

"एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत् [2]सर्वं निपातने ॥"

इति । वयोविशेषेणाप्याह **वृद्धप्रचेताः**—

"एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ।
त्रिहायने त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम् ॥"

इति । गोगर्भवधे **पराशरः**—

"पिण्डस्थे पादमेकं तु द्वौ पादौ गर्भसंमिते ।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते चेत्[3] सचेतनः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥"

[1] एवंविधोपपातक—घ, च. [2] सर्वाङ्गपातने—घ, च. [3] वा—ग.

इति । गर्भिणीवधे तु "गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुम्" इत्यादि **बार्हस्पत्यम्** । तत्रैव **बार्हस्पत्यसर्व**-विशेषणविशिष्टगोगर्भिणीवधे **प्राचेतसं** पूर्वोक्तं ब्रह्महत्याव्रतम्; "स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवधे च भ्रूणहा भवति" इति । एकस्या बहुभिर्हनने प्रायश्चित्तमाह **आपस्तम्बः**—

"एका चेद् बहुभिः काचिद् दैवाद् व्यापादिता क्वचित् ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥"

इति । एकप्रयत्नेनानेकगोवधे त्वाह **संवर्तः**—

"व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्यापचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥"

इति । भिषग्व्यतिरिक्तस्य तु **व्यासः**—

"औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् ।
अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ।
अतिरिक्तैर्विपत्तिश्चेत् कृच्छ्रपादो विधीयते ॥"

इति । हननव्यापाराभावेऽपि स्वामित्वेनैव क्वचित् प्रायश्चित्तमाह **व्यासः**—

"जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धतापि वा ।
श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥"

इति । **आपस्तम्बः**—

"अतिदाहातिवाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा ।
नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥"

इत्यादिरन्यतोऽवगन्तव्यः । कामाकामाभ्यां हनने पूर्वोक्तौ मासयावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ २६ ॥

एकहायनमनड्वाहं खरवधे ॥ २७ ॥ मेषाजवधे च ॥ २८ ॥
सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे ॥ २९ ॥

खरवधे वृषमेकवर्षं दद्यात् । इदं कामतः । अकामतस्तु **विष्णुः**—

"हयच्छागाविककोष्टुगर्दभेषु च मारणात् ।
प्राजापत्यार्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते ॥"

इति । उत्कृष्टखरवधे कामाकामाभ्यां पूर्वोक्तौ यावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ॥ २७ ॥ मेषः उरभ्रः । अजः छागः । तद्वधेऽप्येकवर्षो वृषो देयः । अत्रापि कामादिव्यवस्था पूर्वैव ॥ २८ ॥ कामत उष्ट्रं हत्वा कृष्णलपरिमितं सुवर्णं दद्यात् । अकामतो वैष्णवं कृच्छ्रार्धम् । उत्कृष्टोष्ट्रवधे तु पूर्वोक्तावेव यावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ २९ ॥

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ३० ॥

श्ववधे त्रिरात्रोपवासः । उपवासाशक्तौ त्र्यहं क्षीरपानम् ; "श्वपतत्रिणः । हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरम्" इति **योगि**स्मरणात् । त्रिरात्रोपवासस्यार्धकृच्छ्रत्वात् कामविषयमिदम् । अकामतो **विष्णुः**—

"मार्जारसर्पनकुलश्वसृगालमृगेष्वपि ।
प्रमादाद्धनने कार्यः कृच्छ्रपादो विशुद्धये ॥"

इति । उत्कृष्टहनने पूर्वोक्तयावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कामाकामाभ्यां ज्ञेयौ ॥ ३० ॥

हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोषितः [1]कृसरं ब्राह्मणं भोजयित्वा लोहदण्डं [2]दक्षिणां दद्यात् ॥ ३१ ॥

डुण्डुभः राजिलः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषामन्यतमं हत्वा पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः कृसरं तिलमुद्गमिश्रमोदनं ब्राह्मणं भोजयित्वा, लोहयुक्तो दण्डो लोहदण्डः खनित्रं, तं दक्षिणां दद्यात् । अकामतश्चेदम् । कामतो **वसिष्ठः**—"[3]मार्जारमण्डूकदहरसर्पनकुलमूषकं हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ; किंचिद्दद्यात्" इति । दहरः छुछुंदरिः । उत्कृष्टवधे पूर्वोक्तौ कामाकामाभ्यां यावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ ३१ ॥

गोधोलूककाकझषवधे [4]त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ३२ ॥

गोधा आरण्यपली । उलूकः पेचकः । काकः प्रसिद्धः । झषः मत्स्यः । एषां प्रत्येकं वधे त्रिरात्रोपवासः । उपवासाशक्तौ पयःपानं पादकृच्छ्रं वा ;

"मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।
हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥"

इति **योगि**स्मरणात् । इदं च कामतः ; त्रिरात्रोपवासस्यार्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वात् । अकामतः पादकृच्छ्रो **विष्णूक्तः** ॥ ३२ ॥

[1] कृसरान्नं—घ, च.
[2] दक्षिणायै—ज, ठ.
[3] मार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषकं—ख, ग.
[4] त्रिरात्रोपोषितो निवसेत्—ज.

हंसबकबलाका[1]मद्गुवानरश्येनभासचक्रवाकानामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ ३३ ॥

मलिनीकरणवधे प्रायश्चित्तमाह । हंसादयः प्रसिद्धाः । पक्षिषु वानरोपन्यासः खगत्वसाम्यात् । एतेषां प्रत्येकं वधे गौर्देया । कामतश्चेदम् । अकामतः **शङ्खलिखितौ**—"क्रौञ्चशुकभासमयूरश्येनगृध्रसिंहबकबलाकादिवधे वत्सतरीं दद्यात्" इति । यत्तु

"मत्या हंसं बलाकां च श्वावित्कुररबर्हिणः ।
वानरं श्येनभासौ च हत्वा क्षीरं पिबेत् त्र्यहम्"

इति **संवर्त**स्मरणं, तत् बालादिविषये योज्यम् । यौ पुनः पूर्वोक्तौ तप्तकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तौ कामाकामाभ्यामनेकवधे द्रष्टव्यौ ; उपक्रमे पक्षिणामिति बहुवचनश्रवणात् ॥ ३३ ॥

सर्पं हत्वाभ्रीं कार्ष्णायसीं दद्यात् ॥ ३४ ॥ षण्ढं हत्वा [2]पलालभारकम् ॥ ३५ ॥ वराहं [3]हत्वा घृतकुम्भम् ॥ ३६ ॥

पुनः संकरीकरणवधे प्रायश्चित्तमाह । कार्ष्णायसीं लोहमयीम् अभ्रीं खनित्रीं सर्पवधे दद्यात् ॥ ३४ ॥ षण्ढः नपुंसकः ; "षण्ढको लिङ्गहीनः स्यात् संस्कारार्हश्च नैव सः" इति **देवल**स्मरणात् । अत्र जातिविशेषानुपादानेऽपि समभिव्याहारात् पशुपक्ष्यादिजातिरेव ज्ञेया । न गोब्राह्मणयोः ; तयोः लिङ्गविशेषानादरेण जातिमात्रवधनिषेधात् ; "षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" इति **षट्त्रिंशन्मते** प्रायश्चित्तान्तरविधानाच्च । तस्मात् गोब्राह्मणव्यतिरिक्तषण्ढवधे पलालस्य व्रीहितृणस्य भारं पुरुषवाह्यं दद्यात् । तदभावे त्रपुसीसकमाषं दद्यात् ; "षण्ढके त्रपुसीसकम्" इति **योगि**स्मरणात् । इदं चाकामतः । कामतस्तु **हारीतः**—"त्रिरात्रोपोषितः षण्ढवधे पलालभारकं सीसकमाषकं च दद्यात्" इति ॥ ३५ ॥ ग्राम्यमारण्यं वा सूकरं हत्वा घृतपूर्णकुम्भं दद्यात् । कामतश्चेदम् । अकामतः **काश्यपः**—"मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डककरभऋक्षवानरसिंहव्याघ्रपृषतचमररुरुकादीनामन्येषां च वधे अहोरात्रोपोषितश्चान्ते[4] घृतं दद्यात्" इति ॥ ३६ ॥

तित्तिरिं तिलद्रोणम् ॥ ३७ ॥ शुकं द्विहायनवत्सम् ॥ ३८ ॥ क्रौञ्चं त्रिहायनम् ॥ ३९ ॥ क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां[5] दद्यात् ॥ ४० ॥ अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम् ॥ ४१ ॥ अनुक्तमृगवधे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ॥ ४२ ॥

[1] मद्गुकशाखामृगाणामन्यतमं—ज, ठ ; मद्गुचामरश्येन—ग.
[2] पलल—ठ.
[3] हत्वा omitted in ठ.
[4] चीर्णान्ते—ख, ग.
[5] गां omitted in ठ.

तित्तिरिवधे द्रोणपरिमितास्तिला देयाः। कामतश्चेदम्। अकामतः **काश्यपः**—"शुकसारिकातित्तिरिमयूरकाककलविङ्ककपोतपारावतादीनां वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रोपोषितः सर्वबीजानि दद्यात्" इति ॥ ३७ ॥ शुकवधे द्विवर्षो वत्सो देयः। कामतश्चेत्। अकामतः **शङ्खलिखितोक्ता** वत्सतरी देया ॥ ३८ ॥ कामतः क्रौञ्चवधे त्रिवर्षो वत्सो देयः। अकामतोऽत्रापि वत्सतरी ॥ ३९ ॥ क्रव्यम् आममांसम्; तत् अदन्तीति क्रव्यादाः। ते च ते मृगाश्च व्याघ्रादयः। तेषां वधे पयस्विनी गौर्देया। अत्र पयस्विनीति विशेषणात् हंसादिवधे गोमात्रं गमयति। इदमकामतः। कामतः **सुमन्तुः**—

"व्याघ्रसिंहसृगालांश्च मृगखड्गरुरुद्विपान्।
हत्वा सांतपनं कुर्याद् गोभूकन्यानृतेषु च ॥"

इति। सांतपनमत्र सप्ताहसाध्यम्; तस्य प्राजापत्यद्वयस्थानीयत्वात्; "चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया" इति **लिङ्गात्** ॥ ४० ॥ अक्रव्यादा मृगाः हरिणगवयादयः। तेषां वधे वत्सतरी देया। इदं चाकामतः। कामतो गौर्देया ॥ ४१ ॥ येषां मृगाणां वधे प्रायश्चित्तं नोक्तं, तत्र त्रिरात्रं पयःपानं कार्यं कामतश्चेत्। अकामतः **संवर्तः**—

"सर्वासामेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम्।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥"

इति ॥ ४२ ॥

पक्षिवधे नक्ताशी स्यात् ॥ ४३ ॥ [1]रूप्यमाषं वा दद्यात् ॥ ४४ ॥ हत्वा [2]जलचरमुपवसेत् ॥ ४५ ॥

येषां[3] पक्षिणां वधे प्रायश्चित्तं नोक्तं, तत्र नक्ताशी स्यात् ॥ ४३ ॥ तत्राशक्तावाह। द्वे कृष्णले रूप्यमाष इति; तं वा दद्यात्। अकामतश्चेदम्। कामतो **योगीश्वरः**—"पतत्रिणः। हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्" इति ॥ ४४ ॥ पुनर्मलावहेष्वाह। जलचराः मत्स्यादयः; तान् हत्वा अहोरात्रमुपोष्य लवणं दद्यात्। यथाह **काश्यपः**—"मण्डूकमत्स्यशिशुमारादीनां वधेष्वेकरात्रमुपोष्य चीर्णान्ते लवणं दद्यात्" इति। अकामतः सकृद्वधे चेदम्। अनेकवधे कामाकामाभ्यां तप्तकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ वेदितव्यौ[4] ॥ ४५ ॥

अस्थन्वतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे [5]चानस्थ्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ४६ ॥

[1] रूप्यमाषकं—ठ.
[2] जलजम्—ठ.
[3] येषां च—ख, ग.
[4] ज्ञेयौ—घ, च.
[5] चैवाप्यनस्थ्नां तु—ज, ठ.

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।
अनस्थ्नां [1]चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४७ ॥

अस्थन्वतां सास्थ्नां सत्त्वानां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य, अनस्थ्नाम् अस्थिशून्यानां शकटमितानां च वधे षाण्मासिकं शूद्रहत्याव्रतं कार्यं कामतश्चेत्। अकामतोऽर्धम्। अत्र च सहस्रस्य प्रमापणकर्मताश्रवणात् एकप्रयत्नेन सहस्रप्रमापणं शूद्रहत्याप्रायश्चित्तनिमित्तं गम्यते। न तु प्रमापणसहस्रम्। अतश्च सहस्रार्वाचीनसंख्याकसास्थ्यनस्थिवधे प्रायश्चित्तान्तरमेव ॥ ४६ ॥ तदेवाह। सहस्रोनसंख्याकास्थिमद्वधेऽपि यत्किंचित् अष्टमुष्टिधान्यं देयम्। तादृशानामेवानस्थ्नां वधे एकः प्राणायामः कार्यः। एकैकवधेऽप्येतदेव; "अपि वास्थिमतामेकैकस्मिन् किंचित्किंचिद्दद्यात्" इति **गौतमीयात्**। अकामतश्चेदम्। कामतो द्विगुणम्; "अनस्थिमतां वधे पणो देयः" इति **सुमन्तुस्मरणात्** ॥ ४७ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ ४८ ॥

फलदा वृक्षाः पनसाम्रादयः। गुल्मादयः पूर्वोक्ताः। पुष्पिता वीरुधः मालत्यादयः। तेषां छेदने ऋचो गायत्र्याः शतं जप्यम्। अकामतश्चेदम्। कामतस्तु **शङ्खः**—"त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्" इति। दुर्लभवृक्षादिच्छेदने **यमः**—"वृक्षगुल्मलतादिच्छेदने वृद्धकृच्छ्रः; फलवतां प्राजापत्यम्" इति। यत्तु "संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्" इति **शङ्खोक्तम्**, तत् देवालयादिस्थितवृक्षविषयम्;

"चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥"

इति **योगिना** तत्र दण्डद्वैगुण्याभिधानात्; दण्डवत् प्रायश्चित्तातिशयवचनाच्च। तडागादिभेदने तु **काश्यपः**—"वापीकूपतडागारामसेतुसभावप्रदेवायतनभेदने प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य, [2]आज्याहुतीर्जुहुयात्। इदं विष्णुरिति प्रथमा। मानस्तोक इति द्वितीया। विष्णोः कर्माणीति तृतीया। पादोऽस्येति चतुर्थी। ततो यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेत्" इति। प्रायश्चित्तं च तत्संस्कारानन्तरं कार्यम्। तत्र **शङ्खलिखितौ**—"प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातनभङ्गेषु [3]तत्समुत्थानं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं च निपातितानाम्" इति। समुत्थानं; प्रतिक्रिया। प्रतिसंस्कारः लेपनादि। अष्टशतं पातनादिनिमित्तो दण्डः ॥ ४८ ॥

[1] तु वधे कुर्यात्प्राणायामं विशोधनम्—ज, ठ.
[2] आज्य omitted in घ, च.
[3] तत् omitted in व.

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ ४९ ॥

पुनर्मलावहे प्रायश्चित्तमाह । अन्नम् ओदनादि । अद्यं मोदकादि । रसा गुडादयः । फलानि औदुम्बरादीनि । पुष्पाणि मधूकादीनि । तेषु जातानां प्राणिनां वधे घृतप्राशनेन शुद्धिः । सर्वशःशब्देन जलादिजातानामपि वधे एतदेव । अकामतश्चेदम् । कामतो द्विगुणम् ॥ ४९ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ ५० ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पुनरुपपातके प्रायश्चित्तमाह । कृष्टजाः ; यवव्रीह्यादयः । वने स्वयमेवाकृष्टजा नीवारादयः । तासां वृथा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विना छेदने पयोव्रतो दिनमेकं गामनुगच्छेत् । अकामतश्चेदम् । कामतो **यमः**—"वृक्षगुल्मलतातृणौषधिच्छेदनेऽर्धकृच्छ्रः फलवतां प्राजापत्यम्" इति ॥ ५० ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायक**ात्मज**श्रीतम्मणनायक**ापरनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवारणसीव**ंशधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डित**ात्मज[3]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[4]पूर्वार्धं संपूर्णम्[5]

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं पञ्चाशम्—ज, ठ.
[2] विष्णुस्मृतिटीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः—च.
[3] श्री omitted in ग.
[4] This line omitted in ख.
[5] The MS. च adds the following lines: शुभं भवतु । शके 1775 प्रमादीनामाब्दे उदगयने शिशिरऋतौ माघशुक्लपक्षे अष्टम्यां भानुवासरे चतुर्थप्रहरे दिवा संपूर्णम् । भगवन्तभट्टपौराणिकोपनाम्ना लिखितमिदम् । श्रीरस्तु ।

अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किंचिदूनं लिखितं मयात्र ।
तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपो न कार्यः खलु लेखकाय ॥

इति विष्णुस्मृतिपूर्वार्धम् ।

एकपञ्चाशोऽध्यायः

सुरापः [1]सर्वकर्मवर्जितः कणान् वर्षमश्नीयात् ॥ १ ॥

[2]एवं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुक्त्वा इदानीं क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमेकपञ्चाशत्तमेनाह । सुरा पूर्वोक्ता त्रिविधा । अस्याः पानाविनाभूततालुसंयोगवानत्र सुरापः । स सर्वैः संध्यावन्दनसहितैः यजनयाजनादिकर्मभिर्वर्जितः सन् कणान् तण्डुलल्वान् वर्षमश्नीयात् । तालुमात्रसंयोगस्य पानत्वाभावेऽपि पातित्यहेतुताबोधनाय सामान्यप्राप्तस्यापि सर्वकर्मवर्जितत्वस्यात्र पुनर्वचनम् ; पुनः संस्काराम्नानात् । कणः पिण्याकोपलक्षणम् । भक्षणं च सकृत् । तच्च रात्रौ ;

"कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥"

इति **मानवात्** । वालवासः चीराद्युपलक्षणम् ; "सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ" इति **प्रचेतः**स्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डः । वल्कलं वृक्षत्वक् । जटीति मुण्डत्वनिवृत्त्यै । ध्वजी सुराध्वजधारी । एतच्चाकामतः । कामतस्तालुमात्रसंयोगे त्र्यब्दमेतदेव ; "पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षयेत् त्रिसमा निशि" इति **योगि**स्मरणात् । अकामतः पाने तु द्वादशाब्दम् ; "अकामतः सुरापाने द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्" इति **भविष्यात्** । कामतो मरणमेव ; "पैष्ट्याः पाने कामकृते मरणान्तिकमादिशेत्" इति **भविष्यात्** । पैष्टीग्रहणं गौड्याद्युपलक्षणार्थम् ;

"पैष्टीपानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे ।
मनुनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः ॥"

इति **भविष्यस्यैव** वचनात् । मरणोपायश्च सुराम्बुघृतगोमूत्रगोमयरसपयोरूप्यताम्रत्रपुसीसहिरण्यानामन्यतमस्याग्निवर्णस्य पानं भृग्वग्निजलपातानशनमहाप्रस्थानानि चेति । तत्र **याज्ञवल्क्यः**—"सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम्" इति । "गोशकृद्रसमेव वा" इति **मनुः** । **देवलः**—"रूप्यताम्रत्रपुसीसहिरण्यानामन्यतममग्निवर्णं पीत्वा" इति । **उशना**—

[1] सर्वकाम—ज, ठ ; सर्व omitted in घ.
[2] अथ श्रीविष्णुस्मृतौ उत्तरार्धारम्भः added in च.

"भृगुपातेषु निपतेज्ज्वलनं जलमेव वा ।
महाप्रस्थानमातिष्ठेत् कुर्याद्वानशनं द्विजः ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं मरणात् स विशुध्यति ॥"

इति । मरणान्तिकत्ववचनं पाक्षिकजीवने शुद्ध्यभावबोधनार्थम्; "नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्" **इत्यङ्गिरः**स्मरणात् । तत्तसुरादिपाने पात्रमाह **प्रचेताः**—"सुरापोऽग्निवर्णां सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्" इति । तच्चार्द्रवाससा कार्यम्; "सुराप आर्द्रवासा अग्निवर्णां सुरां पिबेत्" इति **पैठीनसि**स्मरणात् । तच्च वासो गोवालादिनिर्मितम्; "गोवालचीरवासाः सुरापोऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्" **इत्युशनः**स्मरणात् । एतच्च सकृत्पाने; "सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिबेत्" **इत्यङ्गिरः**स्मरणात् । अभ्यासेऽपि मरणमेवाह **वसिष्ठः**—"अभ्यासेऽपि सुरापोऽग्निवर्णां तां पिबेत् द्विजो मरणात् पूतो भवति" इति । **भविष्येऽपि**—"गौडीमाध्व्योस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम्" इति । तथा; कामतः पैष्ट्यभ्यासवत् । तच्च श्मशाने कार्यम्; "जीवितस्यातिकाले तु श्मशाने विहितो विधिः" इति **यम**स्मरणात् । जीवितकालातीते मरणान्तिके प्रायश्चित्ते यो विधिः स श्मशाने विहित इत्यर्थः । मरणाशक्तौ क्षत्रियस्याश्वमेधस्तीर्थयात्रा च पूर्वोक्ता । अन्येषामशक्तौ मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकम् ।

"गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते ॥"

इति **व्यास**स्मरणात् । एतद् द्वादशवार्षिकं पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिषु यदुच्यते, तदपि द्विगुणमित्यर्थः । अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थमकामतः पैष्ट्यादिपाने **भविष्ये**—

"अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं सत्कुलनन्दन ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
सकृत् पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसत्तम ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ॥
माध्वीं पीत्वा प्रमादेन सकृद्विप्रः सुराधिप ।
गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥
यदि [1]रोगैर्भवेद् दुष्टो नेतरस्य कदाचन ।"

इति । कामतस्त्रैमासिकम् । तत्र **बोधायनः**—"मत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्" इति । यद्यपि "गौडी माध्वी च पैष्टी च" इत्युपक्रम्य,

[1] रोगे—ख, ग.

"मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥"

इति **धन्वन्तरिणा** भैषज्यार्थमपि त्रैवर्णिकानां सुरापानं निषिद्धम्; तथाप्युत्क्रान्तनिषेधस्य मूर्धावसिक्तादेर्वा इदं व्रतमिति द्रष्टव्यम्; त्रिभिरिति [1]श्रवणात् । एतच्च प्रायश्चित्तजातं त्रैवर्णिकसाधारणम्; त्रयाणामपि वर्णानां त्रिविधसुरापानस्य महापातकत्वात्; "सुरां पीत्वा द्विजोऽमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्" इति द्विजमात्रस्य मरणविधानाच्च । अमोहादिति पदच्छेदः । तेन क्षत्रियादीनामपि कामतो गौड्यादिपाने मरणान्तिकमेव । अकामतो द्वादशाब्दम् । नात्र द्वैगुण्यम्; तस्य प्रातिलोम्येन वर्णवधविषयत्वात् । नापि पादपादहानिः; तस्या उपपातकप्रकरणपठितत्वेन तदादिविषयत्वादिति । यत्तु [2]**भविष्य**पुराणम्—

"मतिपूर्वे सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नेतरस्यां कदाचन ॥"

इति, तत् "निर्यास्या कथिता परा" इति **हारीतो**क्तमद्यापरपर्यायचतुर्थसुराभिप्रायेण; न गौड्याद्यभिप्रायेण । तथाच "पैष्टीपानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे" इति पूर्वोक्तस्ववचनविरोधः स्यात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः ।

अथ वारुणीपाने । तल्लक्षणं **वैद्यके**—

"पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता[3] ।
सहितैस्तालखर्जूररसैर्या सापि वारुणी ॥"

इति । तत्र **बोधायनः**—

"अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनःसंस्कारमर्हति ॥"

इति । अयं च पुनःसंस्कारः प्रायश्चित्तानन्तरम् । प्रायश्चित्तं तूक्तं **भविष्ये**—

"अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
तप्तकृच्छ्रान्वितेनेह केवलेन न शुध्यति ॥"

इति । अमत्याभ्यासे **बोधायनः**—"अमत्या तु सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्" इति । कामतः सकृत्पाने तु **भविष्ये**—

"असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ।
चान्द्रायणं समभ्यस्येच्छुद्धिकामः सकृत्कृते ॥

[1] स्मरणात्—घ, च. [2] भविष्यत्पुराणम्—ख. [3] मता—घ, च.

यद्वास्मिन् विषये वीर मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ "

इति । कणभक्षणे अब्दश्रवणात् चान्द्रायणाभ्यासस्त्रिरेव । कामतोऽभ्यासे तु मरणान्तिकमेव ;

"अभ्यासात् कामतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ "

इति **यम**स्मरणात् । अत्राप्याश्रमविशेषेण द्वैगुण्यादिकल्पना स्त्रीबालवृद्धातुरादीनामर्धादिकल्पना च पूर्ववदेव ज्ञातव्या । एतेन 'क्षत्रियवैश्ययोस्तत्र[1] महापातकम्, नाप्युपपातकम्; किं तु दोषाभाव एव' इति निरस्तम्; सर्वत्रापि निमित्तनैमित्तिकवाक्येषु द्विजपदश्रवणात्; त्रयाणामपि वर्णानां पुनःसंस्कारश्रवणात् ।

"कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ "

इति **वृद्धयाज्ञवल्क्यीये** एवकारेण गौड्यादिव्यावृत्तेरवामिधानात्; असुरापदेनैव पैष्टीव्यावृत्तिसिद्धेः ; "उभौ मध्वासवक्षीबौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ" इति लिङ्गेन मद्यासवयोरेवाभ्यनुज्ञानाच्चेत्युक्तं द्वाविंशे ॥ १ ॥

[2]मलानां मद्यानां चान्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २ ॥

मलादिपानप्रायश्चित्तमाह । मलाः वसादयो द्वादश पूर्वोक्ताः । मद्यानि माध्वीकादीनि पूर्वोक्तानि दश । मद्येति [3]तालमैरारिष्टानामप्युपलक्षणम् । एतेषामन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणमुक्तलक्षणं कुर्यात् । कामतश्चेदम् ;

"कामतो मद्यपानं तु सकृत् कृत्वा द्विजोत्तमः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वादौ[4] पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥ "

इति **भविष्योक्त**साम्यात् । अकामतस्तु **तत्रैव**—

"अज्ञानान्मद्यपानं तु सकृत् कृत्वा द्विजोत्तमः ।
तप्तकृच्छ्रं समातिष्ठेद् घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥ "

इति । ततः पुनःसंस्कारानन्तरम् ; "ततोऽस्य संस्कारो मद्यमूत्रपुरीषरेतसां च प्राशने च" इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रक्रमे **गौतम**स्मरणात् । आहिताग्नेस्तु पुनःसंस्कारानन्तरं बृहस्पतिसवोऽप्यधिकः ;

[1] तत्र—ग.
[2] पलानाम्—ठ.
[3] तालसौरा—ख.
[4] वै—ग.

"बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा मद्यपो ब्राह्मणः पुनः ।
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ "

इति **भविष्यात्** । सुरापानेऽप्येतत् द्रष्टव्यम् ; तासामपि मद्यत्वात् । वक्ष्यति चैतत् स्वयमग्रे । आ पञ्चमाद्वर्षादनुपनीतस्य मद्यपाने न दोषः ;

"मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।
दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः ॥ "

इति **कुमार**स्मरणात् । पञ्चवर्षादूर्ध्वं त्वनुपनीतस्य मद्यपाने **जातूकर्ण्यः**—

"अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥ "

इति । एतच्चानुपनीतविप्रस्य मद्यपानप्रायश्चित्तं मद्यपानस्य महापातकत्व एव घटते । अन्यथा तस्य कामचारत्वेन उक्तप्रायश्चित्तासंगतेरित्युक्तं प्राक् । [1]एषां मुखमात्रप्रवेशे तु **आपस्तम्बः**—

"अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ।
एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ "

इति । अपर्युषितपनसादिरसपाने **पुलस्त्यः**—

"द्राक्षेक्षुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः ।
सद्यो जातं तु तं[2] पीत्वा त्र्यहाच्छुध्येद् द्विजोत्तमः ॥ "

इति । आदिपदात् तालाद्येकादशरसानामपि ग्रहणम् । नेदं सद्योजातकेवलद्राक्षेक्षुरसमात्रपाने[3] प्रायश्चित्तम् ; शिष्टाचारविरोधात् ; किंतु मद्योत्पादकद्रव्यसंस्कृतस्य सद्यो जातस्यापि पाने द्रष्टव्यम् । टङ्कादिरसानां तु असंस्कृतानां सद्यो जातानामपि पाने भवति ; तेषां निर्यास्यतया "निर्यास्या कथिता परा" इति **हारीतेन** विशेषात् । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । "द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते" इति **हारीत**स्मरणात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणमेव ; "अभ्यासे त्वसुरापाने तामेवाग्निनिभां पिबेत्" इति **भविष्यात्** । क्षत्रविट्शूद्राणामपि "नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः" इति **ब्राह्मेण** कलौ मद्यनिषेधात् इदमेव पादपादहान्या कल्पनीयम् ॥ २ ॥

[1] एतेषां—ग.
[2] तत्—ख.
[3] मात्र omitted in ख.

लशुनपलाण्डुगृञ्जनैतद्गन्धिविड्वराहग्रामकुक्कुटवानर-गोमांसभक्षणे च ॥ ३ ॥

अभक्ष्यप्रसङ्गादन्यत्राप्यभक्ष्ये उपपातकप्रायश्चित्तमाह। लशुनं रसोनः। पलाण्डुः [1]सुकन्दकः। गृञ्जनं लशुनावान्तरजातिः; "लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः" इति **त्रिकाण्डी**स्मरणात्। एतेषामिव गन्धो यस्य तत् कन्दलादि[2];

> "पलाण्डुसदृशं यत् स्याद् गन्धवर्णरसादिभिः।
> अभोज्यं तद्भवेत् सर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
> लशुनादिषु ये तुल्या वर्णगन्धरसादिभिः।
> अभक्ष्यास्ते द्विजातीनां भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥"

इति **देवल**स्मरणात्। विड्वराहः ग्रामसूकरः। ग्रामकुक्कुटः प्रसिद्धः। ग्रामपदं वनकुक्कुटव्युदासार्थम्; तस्य भक्ष्यत्वात्। इदं च ग्रामवासिपक्षिमात्रोपलक्षणम्; "सर्वांश्च ग्रामवासिनः" इति **योगि**स्मरणात्। वानरः मर्कटः। गौः प्रसिद्धा। लशुनादीनां कन्दानां विड्वराहादिमांसानां च भक्षणे चान्द्रायणं कार्यम्। कामतश्चेदम्। अकामतो **मनुः**—"अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्" इति। अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे [3]**शङ्खोक्तम्**—"पलाण्डुलशुनगृञ्जनादिभक्षणे संवत्सरं व्रतं कुर्यात्" इति। कामतः अत्यन्ताभ्यासे तु **मनुः**—

> "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
> पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ॥"

इति। तत्र पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकम्; "महापातकिनो द्वादशभिर्वर्षैः पूयन्ते" इति **हारीत**स्मरणात्। अकामतो गोमांसादिभक्षणे **सुमन्तुः**—"गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत्" इति। कामतश्चान्द्रायणम्; "मद्यगोमांसभक्षणे। शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात्" इति **पराशर**स्मरणात्। अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे **शङ्खः**—"औष्ट्रगव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत्" इति। कामतोऽत्यन्ताभ्यासेऽपि स एव—

> "गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा।
> क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥"

इति। कामतो यावज्जीवाभ्यासे द्वादशाब्दम्; तत्सहपठितलशुनादिषु पातित्यश्रवणात्। अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं भक्षणे **सुमन्तुः**—"लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुम्भीश्राद्धमृत्तिकाभोज्यान्नमधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्याभक्ष्य-

[1] सुकण्टकः—घ. [2] कन्दादि—घ. [3] शङ्खः—ख, ग.

भक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेदुपवासश्च। एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति। यानि चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः" इति ॥ ३ ॥

सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ॥४॥

प्रायश्चित्तोत्तरकर्तव्यमाह। सुरापानमारभ्य गोमांसभक्षणान्तेषु निमित्तेषु तत्प्रायश्चित्तान्ते द्विजातीनां पुनर्जातकर्माद्युपनयनान्तं संस्कारं कुर्यात्; "तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्। यथा जातस्य जातकर्मादयः, तथा **गौतमो**क्तशान्त्युदकाभिषिक्तस्य जातकर्मादयः कार्या इत्यर्थः। एतच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते ॥ ४ ॥

[1]वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानि ॥ ५ ॥

तत्रोपनयने विशेषमाह। पुनःसंस्कारेषु उपनयने क्रियमाणे वपनादीनि, व्रतानि ब्रह्मचर्यादिधर्माः गन्धमाल्यादिवर्जनादयः। वर्जनाभिधानात् विकल्पनिरासः। यथाह **आश्वलायनः**—"अथोपेतपूर्वस्य; कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च, अनिरुक्तं परिदानम्, कालश्च, तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्" इति ॥ ५ ॥

[2]शशकशल्यकगोधाखड्गकूर्मवर्जं पञ्चनखमांसाशने सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ६ ॥

किंच, शल्यकः सेधोपलक्षणम्; "भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधाः" इति **स्मरणात्**। शशादिपञ्चपञ्चनखवर्जेमितरपञ्चनखमांसाशने सप्तरात्रोपवासः। अकामतश्चेदम्। कामतो **यमः**—

> "श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते।
> उपोष्य द्वादशाहं वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥"

इति। कामाकामाभ्यामेतत्पक्षद्वयम्। कामाकामतोऽत्यन्ताभ्यासे **शङ्खोक्ते** षाण्मासिकसांवत्सरिके ज्ञेये ॥ ६ ॥

[3]गणगणिकास्तेनगायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत ॥ ७ ॥

गणः अनेकसमुदायः। गणिका वेश्या। स्तेनः सुवर्णतत्समद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य चोरः। गायनः गानोपजीवी। एषामन्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयोमात्रं पिबेत्। अकामतश्चेदम्। कामतो **यमः** नटनर्तकादीननुक्रम्य—

[1] वसन—ज, ठ. [2] After गोधा is added सेधा in ज, ठ. [3] गणक—ठ.

"एषां तु ब्राह्मणो भुक्त्वा कृत्वा चैव प्रतिग्रहम् ।
प्राजापत्येन शुध्येत ततः पापान्न संशयः ॥"

इति । अकामतोऽभ्यासे **बार्हस्पत्यं** द्वादशाहं यावकव्रतम् । कामतोऽभ्यासे **सुमन्तूक्तं** चान्द्रं **शङ्खोक्तं** मासयावकव्रतं वा बोध्यम् । एषैव व्यवस्थोत्तरत्र 'अनर्चितं वृथामांसं च' इत्येतदन्तं बोध्यम् ॥ ७ ॥

[1]तक्षकान्नं चर्मकर्तुश्च ॥ ८ ॥ वार्धुषिककदर्यदीक्षितबद्ध-निगडाभिशस्तषण्ढानां च ॥ ९ ॥

तक्षकः वर्धकिः ; "तक्षको नागवर्धक्योः" इति **कोशात्** । चर्मकर्ता चर्मकारः । चकारात् [2]तत्स-मानधर्माणां कैवर्तादीनां ग्रहणम् ।

"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजा स्मृताः ॥"

इति । एषां च ॥ ८ ॥

वार्धुषिकः समर्घं क्रीत्वा महार्घविक्रेता, वृद्ध्युपजीवी वा । यथा **यमः**—

"समर्घं पण्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥"

इति । कदर्यमाह **मनुः**—

"आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥"

इति । दीक्षितः ज्योतिष्टोमादौ दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तप्रयोगस्थितः । बद्धः रज्ज्वादिना । निगडः शृङ्खला ; सास्यास्तीति निगडः ; अर्श आदित्वादच् । अभिशस्तः पातकाभियोगवान् । षण्ढः नपुंसकः । एषां च ॥ ९ ॥

पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजिनां च ॥ १० ॥ अवीरस्त्री[3]सुवर्णकारसपत्नपतितानां च ॥ ११ ॥ पिशुनानृतवादि[4]क्षतधर्मात्मरसविक्रयिणां च ॥ १२ ॥

पुंश्चली व्यभिचारिणी । दाम्भिकः लोकानुरागार्थं कर्मकर्ता । [5]चिकित्सकः वैद्यः । लुब्धकः व्याधः । क्रूरः दृढकोपः । उग्रः वाक्कायाभ्यामुद्वेजकः । उच्छिष्टभोजी [6]भुक्तोच्छिष्टाशी । एषां च ॥ १० ॥

[1] तक्ष्णश्चान्नं—ठ. [2] तत्सम—च. [3] स्वर्णकार—ठ.
[4] क्रतुधर्मसोमविक्रयितन्तुवायकृतघ्नानां च—ज, ठ.
[5] विचित्सक—ग. [6] भुक्तोज्झिताशी—ग.

अवीरा पतिपुत्रहीना स्त्री । सुवर्णकारः हेमाभरणकर्ता ; धातुवादेन सुवर्णकृच्च । सपत्नः शत्रुः । पतितः महापातकादिना । एषां च ॥ ११ ॥ पिशुनः सूचकः । अनृतवादी मिथ्यावदनशीलः । क्षतधर्मा विधिनिषेधातीतः । आत्मविक्रयी ; आत्ममूल्यग्राही । रसानां गुडलवणादीनां विक्रेता । एषां च । ॥ १२ ॥

शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानां च ॥ १३ ॥ [1]कर्मकारनिषादरङ्गावतारिवैणशस्त्रविक्रयिणां[2] च ॥ १४ ॥ श्वजीविशौण्डिक[3]तैलिकचैलनिर्णेजकानां च ॥ १५ ॥ [4]रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च ॥ १६ ॥

शैलूषो नटः । तन्तुवायः [5]कुविन्दः । कृतघ्नः उपकारघ्नः । रजकः वस्त्ररागकृत् । एषां च ॥ १३ ॥ कर्मकारः लोहकारः । निषादः मत्स्यघातजीवी । रङ्गावतारी मल्लादिः । वैणः वेणुच्छेदजीवी प्रतिलोमजः । शस्त्राणाम् असिशरादीनां विक्रेता । एषां च ॥ १४ ॥ श्वजीवी कुक्कुरपोषणवृत्तिः । शौण्डिकः सुराकारः । तैलिकः तैलकृत् । चैलानां वस्त्राणां निर्णेजकः धावकः । एषां च ॥ १५ ॥ रजस्वला उदक्या ; तत्स्वामिकं तदर्थं पक्कं च । उपपतिना जारेण सह वर्तमानं वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा ; स्वगृहावस्थितजारः । बहुवचनात् नृशंसादीनाम् ; "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्" इति **योगिस्मरणात्** । एषां च ॥ १६ ॥

भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना [6]संस्पृष्टं गवाघ्रातं च ॥ १७ ॥ कामतः पदा स्पृष्टमवक्षुतम् ॥ १८ ॥ मत्तक्रुद्धातुराणां च ॥ १९ ॥ अनर्चितं वृथा मांसं च ॥ २० ॥

भ्रूणघ्नः ब्रह्मगर्भहा ; तेनावेक्षितं दृष्टम् । उदक्या रजस्वला ; तया सम्यक् असंदिग्धतया स्पृष्टम् ; संदिग्धे शुद्धिविधानात् । स्पृष्टं दृष्टघुष्टयोरप्युपलक्षणम् ; "उदक्यास्पृष्टसंघुष्टम्" "संदृष्टं चाप्युदक्यया" इति **मनुयोगिस्मरणात्** । संघुष्टं मुहुरुच्चरितम् । पतत्रिणा काकेन अवलीढम् आस्वादितम् । शुना संस्पृष्टम् ; असंदिग्धतया स्पृष्टम् ; संदिग्धे शुद्धिविधानात् । गवा गोजातीयेनाघ्रातम् ॥ १७ ॥ बुद्धिपूर्वं पदाहतम् । अवक्षुतं क्षुतविदूषितम् ॥ १८ ॥ मत्तः मद्यादिना । क्रुद्धः नित्यकोपवान् । आतुरः रोगग्रस्तः ॥ १९ ॥ अर्चा गायत्र्या प्रोक्षणादिक्रिया ; तद्रहितम् । वृथा देवातिथ्याद्यर्थं विना साधितं मांसं, प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण च । गणान्नमारभ्य वृथामांसान्तानां भक्षणे सप्ताहं पयसा वर्तेतेति । कामादिव्यवस्था तु पूर्वोक्तैव ॥ २० ॥

[1] कर्मारनृशंसिनिषाद—ज, ठ. [2] शास्त्र for शस्त्र—ज, ठ. [3] तैलिक omitted in घ, च.
[4] Sūtra 19, मत्तक्रुद्ध, etc., is inserted between Sūtra-s 15 and 16 in घ.
[5] प्रसिद्धः—घ. [6] सं omitted—ठ.

पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्जं[1] सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २१ ॥ सर्वजलजमांसाशने च ॥ २२ ॥

मत्स्यभक्षणे प्रायश्चित्तमाह । पाठीनादिपञ्चकवर्जमितरमत्स्यसंबन्धिमांसाशने त्रिरात्रोपवासः । कामतश्चेदम्; "मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" इति **योगि**स्मरणात् । अकामतोऽर्धम् । अभ्यासे मासं यावकव्रतं **शङ्खो**क्तम्; "मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान्" इति । अत्यन्ताभ्यासे षाण्मासिकं तूक्तमेव तत् ॥ २१ ॥ सर्वे जलजाः नक्रशिशुमारादयः । तन्मांसाशने त्रिरात्रोपवासः । व्यवस्थान्तरं च पूर्वोक्तमेव ॥ २२ ॥

आपः [2]सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत् ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डस्थाश्च[3] पञ्चरात्रम् ॥ २४ ॥ सोमपः सुरापस्याघ्राय गन्धमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनमाचरेत् ॥ २५ ॥

सुराभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तमाह । सुरा त्रिविधा । तद्भाण्डोदकपाने सप्ताहं शङ्खपुष्पीपक्वं पयः क्षीरं पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो **बोधायनः**—

"[4]सुराधानेषु यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पीविपक्वं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम् ॥"

इति । अकामतोऽभ्यासे **सुमन्तुः**—

"आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥"

इति । कामतोऽभ्यासे **यमः**—

"सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जप्यं कुर्वीत मानसम् ॥"

इति । सुराभाण्डस्थोदके सुरागन्धरसोपलब्धौ सुरापानप्रायश्चित्तमेव ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डोदकपाने आह । मद्यभाण्डोदकपाने पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीपक्वं पयः पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो **यमः**—

"मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥"

[1] सशल्कवर्जं—घ.
[2] सुराभाजनस्थाः—ज, ठ.
[3] च omitted in ठ.
[4] सुरापानस्य—ख.

इति । अकामतोऽभ्यासे **शङ्खः**—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्" इति । कामतोऽभ्यासे **हारीतः**—

"मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
द्वादशाहं तु पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥"

इति ॥ २४ ॥ सोमपः सुरापमुखगन्धाघ्राणे जलमग्नः त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतं प्राश्नीयात् । अघमर्षणं प्राणायामोपलक्षणम् "प्राणानप्सु त्रिरायम्य" इति **मानवात्** । कामतो द्विगुणम् । अभ्यासे त्रिगुणम् । असोमपस्य कल्प्यम् ॥ २५ ॥

खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २६ ॥

खरादिमांसाशन आह । खरादयः प्रसिद्धाः श्वादीनामुपलक्षणम्; "[1]श्वसृगालकाककुक्कुटदंष्ट्रिक्रव्यादशिशुमारवानरखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात्" इति **प्रचेतः**स्मरणात् । कामतश्चेदम् । अकामतो **याम्य**स्तप्तकृच्छ्रः । कामाकामाभ्यासे सांवत्सरिकषाण्मासिके **शङ्खो**क्ते ॥ २६ ॥

प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ॥ २७ ॥

भक्ष्याभक्ष्यत्वेनाज्ञातपशुपक्षिसंबन्धि मांसमज्ञातम्; "अज्ञातांश्च मृगद्विजान्" इति **योगि**स्मरणात् । न तु दुष्टसंपर्कादिदोषदूषितत्वेनाज्ञातम्; "अज्ञातं च सदा शुचिः" इति तस्य शुद्धत्वाभिधानात् । यत्र पशवो मार्यन्ते मांसविक्रयार्थं तत् स्थलं सूना; पशुशरीरे शराघातस्थलं वा । तत्रस्थम् । शुष्कम् आतपादिना नीरसम् । चकारात् पृष्ठमांसादि । यथा **ब्राह्मे**—

"पृष्ठमांसं गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा ।
भूमेरन्तर्गतं कृत्वा मृद्भिश्चाच्छादितं च यत् ।
पक्वमांसमृजीषं च प्रयत्नान्न तु भक्षयेत् ॥"

इति । गर्भशय्या गर्भाशयमांसम् । ऋजीषम् ऊष्मभाण्डं; तत्र पक्वम् । एषां भक्षणे चान्द्रायणम् । इदं च कामतोऽत्यन्ताभ्यासे । अकामतः सकृद्भक्षणे **ब्राह्मे**—

"प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने वा संवसेदहः ।
द्वितीयेऽहनि शुध्येयुः सोमान् देवान् पितॄंस्तथा ॥"

इति । एभिः पृष्ठमांसादिभिः । पूर्वेद्युर्वने उपोष्य परेद्युः उमासहितदेवपितृश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । अकामतोऽभ्यासे **योगीश्वरः**—

[1] सृगाल omitted in ख, ग.

" चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ॥ "

इति । वल्लूरं शुष्कमांसम् । कामतोऽभ्यासे **शङ्खः**—

" सूनामांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथापरम् ।
भुक्त्वा मासं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नात् सुसमाहितः ॥ "

इति । व्रतं यावकम् ॥ २७ ॥

क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ॥ २८ ॥

क्रव्यम् आममांसम् ; तद् अदन्तीति क्रव्यादाः । ते च ते मृगपक्षिणश्चेति । मृगा व्याघ्रादयः । पक्षिणः श्येनादयः । तन्मांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ; अकामतश्चेदम् । कामतः **प्राचेतसं** चान्द्रायणम् । कामाकामतोऽभ्यासे सांवत्सरिकषाण्मासिके **शङ्खोक्ते** ॥ २८ ॥

कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिका-[1]बकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २९ ॥

कलविङ्कः चटकः । प्लवः जलकुक्कुटः । चक्रवाकः चक्राह्वः । हंसः चक्राङ्गः । रज्जुदालः वृक्षकुक्कुटः । सारसः लक्ष्मणः । दात्यूहः कालकण्टकः काकावान्तरजातिः । शुकः कीरः । सारिका सारी । बकः कङ्कः । बलाका बिसकण्ठिका । कोकिलः पिकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । एषामशने त्रिरात्रोपवासः । कामतश्चेदम् । अकामतः अभक्ष्यपक्षिप्रक्रमे " एकरात्रोपवासो गायत्र्यष्टसहस्रजपः " इति **सौमन्तवं** योज्यम् । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे " जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् " इति **मानवं** ज्ञेयम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे **शङ्खः**—

" हंसं मद्गुं च काकोलं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
काकं वा चक्रवाकं वा प्लवं वा खञ्जरीटकम् ॥
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिके ।
रज्जुवालं च दात्यूहं मण्डूकं भुजगं तथा ।
मासं तु यावकं कुर्याद् भूयश्चैतन्न भक्षयेत् ॥ "

इति ॥ २९ ॥

[1] काकोल for कोकिल—ठ ; काकोल added before कोकिल in ज.

एकशफोभयदन्ताशने च ॥ ३० ॥

एकशफा अश्वादयः । उभयतोदन्ताः रोहितादयः । एषामशने त्रिरात्रोपवासः । इदं चाकामतः । कामतो **यमः**—" वराहैकशफानां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते " इति । अकामतोऽभ्यासे **यमः**—" उपोष्य द्वादशाहं वा कूश्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् " इति । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे **शङ्खः**—

" भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथा चैकशफानपि ।
औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ "

इति ॥ ३० ॥

तित्तिरिकपिञ्जललावकवर्तिकामयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने [1]चाहोरात्रम् ॥ ३१ ॥

तित्तिरिप्रभृतयः प्रसिद्धाः । तान् पञ्च मयूरान्तान् वर्जयित्वा अन्यपक्षिभक्षणे अहोरात्रमुपवासः । अकामतश्चेदम् । कामतो भक्षणे " एकरात्रोपवासो गायत्र्यष्टसहस्रजपः " इति **सौमन्तवं** ज्ञेयम् । अकामतोऽभ्यासे **मानवं** सप्तरात्रं यवागूपानम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खोक्तं मासं यावकव्रतम् ॥ ३१ ॥

कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् ॥ ३२ ॥ [2]शुनां मांसाशने च ॥ ३३ ॥

कीटाः पिपीलिकादयः । तेषां साक्षादशने एकाहं व्रतं ब्रह्मसुवर्चलापानम् । एतच्च कामतः । अकामतः **स्मृत्यन्तरे**—

" केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च ।
हेमतप्तं घृतं प्राश्य तत्क्षणादेव शुध्यति ॥ "

इति । अकामतोऽभ्यासे **हारीतः**—" क्रिमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने[3] गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण शुध्यति " इति । कामतस्त्वेतदेव द्विगुणम् । कीट्युक्तान्नाशने तु **योगीश्वरः**—

" गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ "

इति । कीटाद्युद्धृत्य जलादिप्रक्षेपः कार्यः । कीटादिभिः सह पक्के तु **प्रचेताः**—" केशकीटावपन्नं च [4]मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति " इति । अवपन्नं सह पक्वम् । अकामतोऽभ्यासे **शातातपः**—" केशकीटावपन्नं च

[1] त्वहोरात्रम्—ठ.
[2] सूना—ज, ठ.
[3] पतग for पतङ्ग—घ.
[4] पञ्चगव्येन—ख, ग.

रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रूणघ्नावेक्षितपतत्र्यवलीढश्वसूकरगवाघ्रातशुष्कपर्युषिततया पक्वदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं वा[1] ” इति । कामतोऽभ्यासे **संवर्तः**—

“ केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितम् ।
स्नाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

शुनां मांसभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् । चकारात् वक्ष्यमाणं सांतपनं च । अकामतश्चेदम् । कामतः **शङ्खः**—

“ शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे[2] च तथा कृतम् ।
भुक्त्वा मासं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः ॥ ”

इति । श्वग्रहणं सकलपरिसंख्यातान्यपञ्चनखोपलक्षणम् । तदभ्यासे तु **शङ्खः**—

“ नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वपञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥ ”

इति ॥ ३३ ॥

छत्राककवकाशने सांतपनम् ॥ ३४ ॥

छत्राकं सर्पच्छत्रम् । कवकं कुमुदाकारः तस्यैवावान्तरभेदः । तद्भक्षणे सांतपनम् । इदं चाकामतः ; “ छत्राकं विड्वराहं च ” इत्युपक्रम्य “ अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ” इति **मानवात्**। सांतपनं च द्व्याहिकम् । अकामतोऽभ्यासे **यमः**—

“ लशुनं कवकं चैव छत्राकं गृञ्जनं तथा ।
पुनरज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ॥ ”

इति । कामतो **यमः**—

“ भूतृणं [3]शिग्रुकं चैव सुखण्डं कवकानि च ।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ॥ ”

इति । सुखण्डम् ; सुखण्डीति भाषायाम् । कामतोऽभ्यासे **योगीश्वरः**—“ छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति । कामतोऽनवच्छिन्नाभ्यासे पातित्यमेव ; “ छत्राकं विड्वराहं च मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ” इति **मानवात्** ॥ ३४ ॥

[1] च—ग. [2] आत्मार्थे—घ. [3] शिष्टकं चैव सुकन्दं कवकानि च—घ.

[1]यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं शुक्तं खाण्डवं च वर्जयित्वा यत् पर्युषितं तत् प्राश्योपवसेत् ॥ ३५ ॥

यवविकारः पोलिकादिः । गोधूमविकारः मण्डकादिः । पयोविकारोऽत्रामिक्षादिः । स्नेहेन घृतादिना अक्तम् ओदनादि । शुक्तम् आमलकादिकाञ्जिकम् । न त्वन्नम् ; “ शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टम् ” इति निषेधात् । खाण्डवं खण्डविकारः फाणितादिः । एतद्व्यतिरिक्तपर्युषितभक्षणे उपवासः । क्वचित् शुक्तं खाण्डवमिति पदद्वयस्थाने ‘ चुक्रुषाभवम् ’ इति पाठः । तत्र चुक्रुशा मुषा ; तद्भवो व्यञ्जनविशेषः । एतच्चाकामतः । कामतः **शङ्खः**—

“ लोहितान् वृक्षनिर्यासान् [2]व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
ऋजीषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥ ”

इति । अकामतोऽभ्यासे **संवर्तः**—

“ अभोज्यभोजनं कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशां गणः ।
गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति ॥ ”

इति । कामतोऽभ्यासे **ब्रह्मपुराणम्**—

“ सगुडं मरिचाक्तं च वर्ज्यं पर्युषितं दधि ।
दीर्णतक्रमपेयं च नष्टस्वादु च फेनवत् ।
प्रमादाद्भक्षितैरेतैर्वने पक्षव्रतं चरेत् ॥ ”

इति ॥ ३५ ॥

[3]व्रश्चनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान् ॥ ३६ ॥

शालूकवृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीदेवान्नानि हवींषि च ॥ ३७ ॥

व्रश्चनं छेदनम् ; तत्प्रभवं निर्यासम् । अमेध्यं विष्ठादि ; तत्प्रभवाः तण्डुलीपङ्कादयः । लोहिताः अव्रश्चनजा अपि वृक्षनिर्यासाः । तद्भक्षणे चैकाहोपवासः । कामाकामादिव्यवस्था पूर्वैव ॥ ३६ ॥

[1] यवगोधूमवर्जं—ठ. [2] त्रसन—ग. [3] जना—ठ.

शालूकं पद्मकुमुदादिकन्दः । कृसरं तिलैर्मुद्गैर्वा मिश्र ओदनः । संयावः उत्करिका ; [1]येरप्येति महाराष्ट्रभाषायाम् । पायसं परमान्नम् । अपूपः मण्डकः । शष्कुली स्नेहपक्वः गोधूमविकारः ; सोहारीति मध्यदेशभाषायाम् । देवार्थं कृतमन्नम् । एतानि वृथा देवाद्यनिवेदितानि । हविः होमार्थं कृतमहुतम् । [2]एतेषां चाशने अहोरात्रमुपवासः । व्यवस्था च पूर्वैव । आहिताग्नेस्तु विशेषमाह **लिखितः**—

" वृथा कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ।
आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ "

इति ॥ ३७ ॥

गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च ॥ ३८ ॥

गवादयः प्रसिद्धाः । तासां त्रयं वर्जयित्वा सर्वेषामश्वोष्ट्रादीनां पयांसि भुक्त्वा एकरात्रमुपवासः[3] ; "औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् " इति **योगिस्मरणात्** । पयोनिषेधात् तद्विकाराणां दध्यादीनामपि निषेधात् तद्भक्षणेऽपीदमेव प्रायश्चित्तम् । औष्ट्रादौ तु विकारप्रत्ययात् शकृन्मूत्रादेरपि निषेध एवात्र चकारार्थः । स्त्रीक्षीरपाने पुनःसंस्कारोऽधिकः **चतुर्विंशतिमते**—

" स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथंचित् काममोहितः ।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं [4]प्राजापत्येन शुध्यति ॥"

इति ॥ ३८ ॥

[5]अनिर्दशाहानि तान्यपि ॥ ३९ ॥ स्यन्दिनीसन्धिनीविवत्साक्षीरं च ॥ ४० ॥ अमेध्यभुजश्च ॥ ४१ ॥

तानि गोऽजामहिषीक्षीराण्यपि अनिर्गतदशरात्राणि भुक्त्वा एकरात्रमुपवासः ; " गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानाम् " इति **वसिष्ठस्मरणात्** ॥ ३९ ॥ स्यन्दिनी स्रवत्पयःस्तनी । संधिनी वृषभाक्रान्ता । एकस्यां वेलायां दुह्यमाना, परवत्सेन दुह्यमाना वा । विवत्सा मृतवत्सा । चकारात् यमसूश्च । तासां च क्षीरं भुक्त्वा एकाहोपवासः ; " स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां च " इति **गौतमस्मरणात्** ॥ ४० ॥ अमेध्यं विष्ठादि । तद्भुजश्च गोः क्षीरं भुक्त्वा एकाहोपवासः ॥ ४१ ॥

दधिवर्जं केवलानि च [6]शुक्तानि ॥ ४२ ॥

केवलानि आमलकादिफलरहितानि कालेनाम्लीभूतानि शुक्तानि दधिव्यतिरिक्तानि भुक्त्वा एकाहोपवासः । अत्र केवलग्रहणात् पूर्वं शुक्तपर्युदासे सफलशुक्तविषयत्वं गम्यते । दधिग्रहणं तद्विकाराणामप्युपलक्षणम् ;

[1] पेतप्येति—ग. [2] एषां—ख, ग. [3] एकरात्रोपवासः—ग.
[4] प्राजापत्यं समाचरेत्—ख, ग. [5] अनिर्दशाहं—ज, ठ. [6] सर्वशुक्तानि—ज.

" दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ४२ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥४३॥ दिनमेकं चोदके वसेत् ॥ ४४ ॥ मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह । ब्रह्मचर्याश्रमी असमावृत्तः मासिकादिश्राद्धे भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । यथाह **यमः**—

" मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ "

इति । अकामतश्चेदम् । कामतोऽपि **स** एव—

" मधु मांसं तु योऽश्नीयाच्छ्राद्धे सूतक एव च ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ "

इति ; " आमश्राद्धे तदर्धं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा " इति च । तदर्धं प्राजापत्यार्धम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् । आश्रमग्रहणं व्रताद्यङ्गब्रह्मचर्यवतो नेदं प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम् ॥ ४३ ॥ किंच त्रिरात्रोपवासानन्तरमहोरात्रमुदकवासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥ ब्रह्मचारी मधुमांसाशने प्राजापत्यं कुर्यात् श्राद्धे अश्राद्धे च ; " ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् " इति **योगिस्मरणात्** ॥ ४५ ॥

बिडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे[1] ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् ॥ ४६ ॥

बिडालः मार्जारः । काकः वायसः । नकुलः बभ्रुः । आखुः मूषकः । एषामुच्छिष्टाशने ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत्, आहारान्तरपरित्यागेन । इदं चाकामतः सकृद्भक्षणे । अकामतोऽभ्यासे **शातातपः**—" श्वकाकावलीढशूद्रोच्छेषणभोजने त्वतिकृच्छ्रः " इति । कामतस्तु **विष्णुः**—

" पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥ "

इति । कामतोऽभ्यासे तु **शङ्खः**—" काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् " इति ॥ ४६ ॥

[1] भोजने—ठ.

श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् ॥ ४७ ॥ पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् ॥ ४८ ॥ आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ॥ ४९ ॥

श्वा कुक्कुरः । तदुच्छिष्टाशने अहोरात्रमुपोष्य परेऽहनि पञ्चगव्यं पिबेत् । अकामतश्चेदम् । अकामतोऽभ्यासे **शातातपीयो**ऽतिकृच्छ्रः । कामतो **वैष्णवः** कृच्छ्रपादः । कामतोऽभ्यासे **शङ्खः**—"शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत्" इति ॥ ४७ ॥ मानुषातिरिक्तपञ्चनखविण्मूत्राशने सप्ताहोपोषितः अष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेत्; मानुषमलभक्षणे चान्द्रायणस्योक्तत्वात् । कामतश्चेदम् । अकामतो **यमः**—

"मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥"

इति । यद्वा,

"इच्छयैषाममेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः ।
कुर्युः सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥"

इति **अङ्गिरो**विहिता व्यवस्था ज्ञेया । अकामतोऽभ्यासे **स** एव—"उपोष्य द्वादशाहं वा कूश्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्" इति । कामतोऽभ्यासे **अङ्गिराः**—

"नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च ।
एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥"

इति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मचार्यतिरिक्तस्य आमश्राद्धाशने त्र्यहं पयःपानम् । यद्वा "आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा सप्तकृच्छ्रेण शुध्यति" इति **भारद्वाजं** ज्ञेयम् । इदं चाकामतः । कामतः **षट्त्रिंशन्मते**—"आमश्राद्धे तदर्धं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा" इति । तदर्धं प्राजापत्यार्धम् । अकामतोऽभ्यासे प्राजापत्यम् । कामतोऽभ्यासे द्वैगुण्यम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने[1] सप्तरात्रम् ॥ ५० ॥ वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ॥ ५१ ॥ राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् ॥ ५३ ॥

उच्छिष्टाशन आह । विप्रस्य शूद्रोच्छिष्टाशने सप्ताहम् । पयःपानमित्यनुषज्यते । कचित्तु 'पञ्चगव्यं पिबेत्' इति साक्षादुपदिष्ट एव पाठः । शूद्रग्रहणं स्त्र्युपलक्षणम्; "शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं

[1] आचमनं कृत्वा added in ज; वमनं कृत्वा added in ठ.

स्त्रीणां च" इति **आपस्तम्ब**स्मरणात् ॥ ५० ॥ विप्रस्य वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चाहं पयःपञ्चगव्ययोरन्यतरस्य पानम् ॥ ५१ ॥ विप्रस्य क्षत्रियोच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्ययोरन्यतरस्य पानम् ॥ ५२ ॥ विप्रस्य विप्रोच्छिष्टाशने एकाहं पयःपञ्चगव्यान्यतरस्य पानम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तु **शङ्खः**—"ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपकेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टाशने षड्रात्रमभोजनम्" इति । वमने तु **आपस्तम्बः**—

"अज्ञानाद्यस्तु भुञ्जीत शूद्रोच्छिष्टं द्विजोत्तमः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥"

इति । एवमन्यत्राप्यर्धं कल्प्यम् । कामतोऽभ्यासे **यमः**—

"भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥
वैश्येन सह भुक्त्वान्नमतिकृच्छ्रेण शुध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायणमथाचरेत् ॥"

इति । [1]अज्ञानात्यन्ताभ्यासे कल्प्यम् ॥ ५३ ॥

राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ॥ ५४ ॥ वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् ॥ ५५ ॥

क्षत्रियादीनामाह । क्षत्रियः शूद्रोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् ॥ ५४ ॥ क्षत्रियः वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् । क्षत्रियस्य क्षत्रियोच्छिष्टाशने एकरात्रमेव; विप्रस्य विप्रोच्छिष्टाशने तथा दर्शनात् । क्षत्रियस्य विप्रोच्छिष्टाशने तु **आपस्तम्बः**—

"ब्राह्मणस्य यदोच्छिष्टमश्नात्यज्ञानतो द्विजः ।
अहोरात्रं तु गायत्र्या जपं कृत्वा विशुध्यति ॥"

इति । द्विजः क्षत्रियादिः ॥ ५५ ॥

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ॥ ५६ ॥ चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ५७ ॥ [2]सिद्धं भुक्त्वा पराकः ॥ ५८ ॥

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् । वैश्यस्य विप्रक्षत्रोच्छिष्टाशने अहोरात्रं गायत्रीजपः । वैश्योच्छिष्टाशने एकाहं पयः पञ्चगव्यं वा । शूद्रस्य तु द्विजोच्छिष्टाशने न दोषः; "द्विजोच्छिष्टं

[1] अज्ञान omitted in घ.
[2] सिद्धान्नं—ठ.

तु भोजनम्" इति विधानात्। एतच्च गुरुं विना; "उच्छिष्टमभोज्यमगुरोः" इति **वासिष्ठात्** ॥ ५६ ॥

चण्डालाद्यन्नाशन आह।

"चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥"

इत्येते चण्डालग्रहणेन गृह्यन्ते। एषामपक्वमन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। एतच्च कामतः; अर्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वात्। अकामतः पादकृच्छ्रः। तदनुवृत्तौ "एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेषु" इति **वासिष्ठस्मरणात्**। अभ्यासे तूभयत्रापि कल्प्यम् ॥ ५७ ॥ सिद्धान्नभोजन आह। चण्डालादीनां सिद्धान्नाशने पराकः। अकामतश्चेदम्। कामतः **अङ्गिराः**—

"अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः।
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥"

इति। कामाकामाभ्यामुभयव्यवस्था। यत्तु "चण्डालान्नं यदा भुक्तं ब्राह्मणाद्यैः प्रमादतः। चान्द्रायणं चरेद्विप्रः" इति **आपस्तम्बीयं**, तत् अकामतोऽभ्यासे ज्ञेयम्। कामाकामतोऽत्यन्ताभ्यासे **सुमन्तुः**—

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं [1]च गच्छति ॥"

इति। पातित्ये द्वादशाब्दम्। साम्ये मरणान्तिकम्; चतुर्विंशतिवार्षिकं वा। सर्वथा प्रायश्चित्ताभावे संसर्गिप्रायश्चित्तव्यवस्था न स्यात् ॥ ५८ ॥

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथंचन।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ५९ ॥

मांसभक्षणविधिनिषेधयोर्विषयमाह। उपाकरणादिमन्त्रसंस्कृतपशुमांसाशनं कार्यम्। नासंस्कृतानां सीतायज्ञादिविशेषाणाम्; यतः शाश्वतं वैदिकं प्रत्यक्षवेदमूलकं विधिमास्थितः। सीतायज्ञादीनां तु यज्ञत्वेऽपि न प्रत्यक्षवेदमूलकत्वम्; सामयाचारिकत्वात् ॥ ५९ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम्।
वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च [2]निष्कृतिम् ॥ ६० ॥

वृथा पशुहिंसायामाह। पशुघ्नः इह लोके वृथा श्रौतस्मार्तपशुयागादिमन्तरेण पशुमारणं कृत्वा पशुरोमसमसंख्यानि दिनानीह लोके परलोके च निष्कृतिं दुःखानुभवनरकोपभोगरूपां प्राप्नोति; "दिनानि पशुरोमभिः" इति **स्मरणात्** ॥ ६० ॥

[1] तु—ख.
[2] दुष्कृतम्—ठ.

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा।
यज्ञो हि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे [1]वधोऽवधः ॥ ६१ ॥

वृथाशब्दव्यावर्त्यमाह। पशुसृष्टिः यज्ञार्थमेव ब्रह्मणा कृता। यतो यज्ञः ऐहिकामुष्मिकसकलकाम्यफलसाधनम्, अतः तदर्थे वधः अवधः अदृष्टदूषणं न हि ॥ ६१ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि खादतः ॥ ६२ ॥

अपेक्षया खादके दोषाधिक्यमाह। मृगहन्तुः एनः तादृगुत्कृष्टं नरकहेतुर्न; यतोऽसौ अवश्यभरणीयकुटुम्बभरणार्थं धनमपेक्षते; "अप्यकार्यशतं कृत्वा" इति **स्मरणात्**। यादृक् वृथा जिह्वास्वादेन मांसभक्षकस्य प्रेत्य नरकहेतुः ॥ ६२ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः[2] पुनः ॥ ६३ ॥

यज्ञेषु वध्यं स्तौति। ओषध्यः पुरोडाशार्थं व्रीहियवादयः। पशवः वपाद्यर्थं छागादयः। वृक्षाः यूपाद्यर्थं पलाशादयः। तिर्यञ्चः विकर्षणाद्यर्थं मण्डूकादयः। पक्षिणः यागार्थं कपिञ्जलादयः। एते यज्ञार्थं वध्यमाना अप्युत्कृष्टं गन्धर्वादियोनित्वं परलोके पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।
अत्रैव पशवो हिंस्या [3]नान्यत्रेति कथंचन ॥ ६४ ॥

पशुवधनिमित्तेषु परिसंख्यामाह। मधुपर्कः वरादीनाम्। यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः। पितृकर्म श्राद्धम्। दैवतकर्म दुर्गाबलिदानादि। एतेष्वेव पशवो हिंस्याः। अन्यत्र मांसबुभुक्षादिषु कथंचित् प्राणात्ययादिष्वपि न। यत्तु "प्राणात्यये तथा श्राद्धे" इति, तत् सिद्धमांसभक्षणार्थं, न पशुहिंसार्थम् ॥ ६४ ॥

[4]यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः।
आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ६५ ॥

यज्ञपशुहिंसकं स्तौति। यः वेदानां तत्त्वमबाधितमर्थं ज्ञात्वा वेदविहितयज्ञार्थं, न तु भक्षणार्थं, पशून् हिनस्ति, स तान् पशून् आत्मानं चोत्तमां गतिं स्वर्गलक्षणां गमयतीत्युक्तोपसंहारः ॥ ६५ ॥

[1] पशोर्वधः—ज, ठ.
[2] उच्छ्रितं—ठ.
[3] नान्यत्र मनुरब्रवीत्—ठ.
[4] एष्वर्थेषु—ज, ठ.

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ६६ ॥

मांसार्थं हिंसानिषेधस्य सर्वाश्रमसाधारण्यमाह । गृहादिवासिनः गृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थाः, आत्मवान् संन्यासी च । द्विजग्रहणात् शूद्रस्यानिषेधः । एते आपदि प्राणसंशयेऽपि तद्रक्षार्थं मांसार्थं वेदाविहितां हिंसां नाचरेयुः । हिंसानिषेधात् सिद्धोपादानं वेदाविहितनिषेधाच्च यज्ञशिष्टोपादानमनिषिद्धम् ॥ ६६ ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ६७ ॥

नित्यां वैदिकहिंसां स्तौति । वैदिकी नित्याग्निषोमीयादिहिंसा अकरणे दोषहेतुत्वात् अहिंसैव; अविहितहिंसावत् न दोषजनिका; वेदमूलत्वाद्धर्मस्य ॥ ६७ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ ६८ ॥

वृथाहिंसास्वरूपमाह । स्वसुखनिमित्तम् अहिंसकानि हिंसार्थमनुद्यतानि भूतानि यः हिनस्ति, स इहामुत्र च सुखभाक् न भवति । अहिंसकानीति विशेषणात् आततायिवधे न दोष इत्युक्तमधस्तात् । व्याघ्रादिहनने तु न दोषः ॥ ६८ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान्[1] प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य [2]हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६९ ॥

कायिकीमहिंसां स्तुत्वा मानसीं स्तौति । यः प्राणिनां वधबन्धादिक्लेशान् न चिकीर्षति, स सर्वेषामपि हितप्रेप्सुत्वादात्यन्तिकसुखभाग्भवति ॥ ६९ ॥

यद् ध्यायति यत् कुरुते [3]रतिं बध्नाति यत्र च ।
[4]तदेवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ७० ॥

अहिंसायामैहिकं फलमाह । यत् स्थावरं जङ्गमं वा किंचिदपि भूतं न हिनस्ति, स ज्ञानेच्छाकृतिविषयान् सर्वानपि ऐहिकान् कामान् अयत्नेनैव प्राप्नोति ॥ ७० ॥

[1] परिक्लेशं—ज, ठ.
[2] हितं प्रेप्सु—ठ.
[3] मतिं—ज.
[4] तदवाप्नो—ज.

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

उपायनिषेधादपि मांसं निषिद्धमित्याह । हिंसासाध्यं मांसं हिंसानिषेधेनैव निषिद्धमिति तद्भक्षणमपि तद्वदेव नरकहेतुः ॥ ७१ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ७२ ॥

निषिद्धद्रव्यारब्धतयापि तन्निषिद्धमित्याह । "एतत् षाट्कौशिकं शरीरम्, त्रीणि पितृतः, त्रीणि मातृत इति, अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति श्रुत्या रजोविकारत्वं मांसस्योक्तम् । रजश्चामेध्यभक्षणनिषेधेन निषिद्धम्,

"मानुषास्थिशवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिकाः श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥"

इति देवलेन । अतः निषिद्धोपादानकत्वान्निषिद्धवधबन्धोपायकत्वाच्च निषिद्धानिषिद्धसर्वमांसभक्षणान्निवर्तेत ॥७२॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ७३ ॥

मांसवर्जनस्यैहिकं फलमाह । पिशाचा हि अविधिनैव मांसं भक्षयन्ति । तद्वत् यो न भक्षयति, स इह लोके सर्वजनप्रियताम् अव्याधितां चाप्नोति ॥ ७३ ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ७४ ॥

यदुक्तं पशुघ्न इति तद्भेदानाह । ये हन्यमानमनुमन्यन्ते, हतं वा विशंसन्ति, विशस्तं वा विक्रीणन्ति क्रीणन्ति वा, क्रीतं वा पाकादिना संस्कुर्वन्ति, संस्कृतं चोपहरन्ति,[1] उपहृतं वा खादन्ति, ते सर्वेऽपि हिंसानुबन्धित्वात् घातकाः घातकवदेव दोषभाजः ॥ ७४ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान् न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ ७५ ॥

[1] उपाहरन्ति—ग.

पुष्ट्यर्थं मांसाशने दोषमाह। यः व्याध्यादिरहितः केवलं पुष्ट्यर्थमेव मांसानि खादति, तस्मात् अन्यः पापकृत् न; परं तु देवपित्रर्चनात् अन्यत्र। देवाद्यर्चनावशिष्टस्य पुष्ट्यर्थमपि भक्षणे न दोषः ॥ ७५ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ७६ ॥

मांसवर्जनस्यामुष्मिकं फलमाह। प्रत्यब्दं शतवर्षाणि यः अश्वमेधेन यजते, यश्च मांसं न खादति, तावुभावपि तुल्यपुण्यफलौ ॥ ७६ ॥

[1]फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः।
न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ७७ ॥

तपसोऽप्यधिकं मांसवर्जनमित्याह। दिव्यैः स्वर्गसाधनैः फलमूलनीवारादिभोजनैः तादृशी स्वर्गप्राप्ति-र्नास्ति[2], यादृशी मांसवर्जनेन ॥ ७७ ॥

मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७८ ॥

[3]इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मांसपदनिरुक्तिमाह। 'इहास्मिन् लोके यस्य मांसम् अहम् अद्मि, अमुत्र परलोके मां स भक्षयिता' इति मांसपदप्रवृत्तिनिमित्तं मनीषिणः प्राहुः। ततोऽपि मांसं त्याज्यमिति ॥ ७८ ॥

[4]इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्द-पण्डिता**परनामधेय**विनायकपण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्या**मेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

1 मेध्यैः for दिव्यैः—ज, ठ.
2 न—ग.
3 वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणमेकपञ्चाशम्—ज, ठ.
4 इति विष्णुस्मृतिविवृतौ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.
5 श्री omitted in ग.

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्माचक्षाणो मुसलमर्पयेत् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं द्विपञ्चाशत्तमेनाह। अत्र सुवर्णशब्दः जातिवचन इति पञ्चत्रिंशे साधितम्। तत्परिमाणापेक्षायां तु "ऊर्ध्वं प्राणान्तिकम्" इत्यनेन सुवर्णाधिकत्वमुपतिष्ठते। "पञ्चनिष्कप्रमाणं तु" इति **भविष्य**वचनं तु तत्रैव विशेषसमर्पकम्। निष्कश्चात्र व्यावहारिको दीनार एव; प्रथमोपस्थितत्वात्। तच्च ब्राह्मणस्वामिकमेव; 'ब्राह्मणसुवर्णहरणम्' इत्युपक्रमात्। तस्य स्तेयं शास्त्रपरिगणितस्वत्वहेतुं विनो-पादानम्। तद् यः करोति, स कर्म स्वकृतं 'सुवर्णस्तेयं मया कृतम्' इत्याचक्षाणो राज्ञे स्ववधाय मुसलं समर्पयेत्। तेन च मुसलेन राजा तं सकृदेव हन्यात्। अत्र विशेषमाह **शङ्खः**—"सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेत् 'इदं मया पापं कृतम्, अनेन मुसलेन घातयस्व' इति, स राज्ञा शिष्टः पूतो भवति" इति। मुसलं वधसाधनोपलक्षणम्। यथाह **मनुः**—

"स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम्।
असिं वोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ॥"

इति। हननं च सकृत् कार्यम्; "गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्" इति **मानवात्**। राज्ञो हननाशक्तौ तु **वसिष्ठः**—"स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते" इति। उदुम्बरं ताम्रम्। इदं च ब्राह्मणस्याप्यपहर्तुः, न क्षत्रियादेरेव। "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" इत्युपक्रम्य "सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्" इति सर्वनाम्ना विप्रस्यापि **मनुना** वधोपदेशात्। यस्तु "न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्" इति वधनिषेधः, स दण्डतया; न प्रायश्चित्ततयेति; "वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव च" इति **मानवात्**। एवकारश्च वधदण्डाभावप्रतिषेधार्थः। यत्तु,

"यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा।
अत्रैवकारकरणात् ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥
तप एवेत्यनेनैव प्रतिषेधो वधस्य च।
न दण्डप्रतिषेधोक्तिर्ब्राह्मणस्य कदाचन ॥"

इति भविष्यवचनं वधनिषेधकमिति प्रतीयते, तत् अत्रैवकारकरणात् ब्राह्मणस्य वधप्रतिषेधः, तप एवेत्यनेनैव ब्राह्मणस्य दण्डप्रतिषेधोक्तिश्च कदाचन नेति व्याख्येयम् । अन्यथा चकारोक्तसमुच्चयानुपपत्तिः । न च वधदण्डाभावप्रतिषेधकत्वेनास्य व्याख्याने प्रतिषेध्याप्रसिद्धिः ; "षड्भिः परिहार्यो राज्ञा अवध्यश्चाबन्ध्यश्चादण्ड्यश्चापरिवाचश्चापरिहार्यश्चाबहिष्कार्यश्चेति" इति **गौतमीये** ब्राह्मणस्य वधदण्डाभावस्मरणेन प्रतिषेध्यप्रसिद्धेः । यदपि,

"वाशब्दग्रहणाद्वीर तपो वा ब्राह्मणस्य [1]च ।
दण्डो वा कीर्तितस्तज्ज्ञैर्वधस्तु न कदाचन ॥"

इति **भविष्यवचनम्**, तत् बहुश्रुतब्राह्मणविषयमुक्त**गौतम**वाक्याद्व्याख्येयम् । तस्मात् सुवर्णस्तेये वधदण्डावपि ब्राह्मणस्येति सिद्धम् । विप्रपदं च सर्ववर्णोपलक्षणम्; "क्षत्रादयस्त्रयो वर्णाः" इति **भविष्यवचनात्** । वर्णपदं चानुलोमादीनामप्युपलक्षणम्; "प्रायश्चित्तीयते नरः" इति तेषामपि निषेधाधिकारात् । इदं चोभयोः सगुणयोः । सगुणस्वामिकस्य निर्गुणेनापहारे तु विशेषो **भविष्ये**—

"श्रेष्ठविप्रसुवर्णं तु प्रभूतमपहृत्य च ।
सविशेषानुबन्धं च ब्राह्मणो द्यूतवल्लभः ॥
प्रायश्चित्तमिदं कुर्यान्निबोध गदतो मम ।
निष्कालको घृताभ्यक्त आत्मानं पावके दहेत् ॥"

इति । प्रभूतम्; पञ्चनिष्काधिकपरिमाणम्; अधस्तात् प्रायश्चित्तान्तराम्नानात् । विशेषानुबन्धो यागाद्यर्थकल्पितत्वम् । द्यूतम् [2]असत्कर्मोपलक्षणम् । तेन सगुणस्वामिकं प्रभूतं यागाद्युपकल्पितं वा हृत्वा निर्गुणस्येदं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । निर्गुणस्य सगुणेनापहारेऽपि **तत्रैव**—

"विप्रस्य गुणवान् विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य तु ।
चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥"

इति । क्षत्रियस्यापहर्तुस्**तत्रैव**—

"अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप ।
पञ्चनिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो व्रजेत् ॥
तस्मादौदुम्बरं शस्त्रं प्राप्यात्मानं हनेद्गुह ।
निमीलिताक्षो जठरे स्वशक्त्या मरणाच्छुचिः ॥"

इति । इदमुभयोः सगुणत्वे । निर्गुणत्वे तु **तत्रैव**—

"निर्गुणस्तु यदा विप्रोऽपहर्ता [3]क्षत्रियस्य च ।
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥"

[1] तु—ख. [2] असत्कार्यो—घ. [3] क्षत्रियस्तथा—घ.

इति । अस्य पाक्षिकमरणेन निर्गुणविषयत्वात् निश्चितमरणस्य पूर्वस्य सगुणविषयत्वं युक्तम् । तेन च नामधारकब्राह्मणविषयत्वं पतितब्राह्मणविषयत्वं वास्येति निरस्तम् । पाक्षिकमरणत्वं चास्यानुपदं स्पष्टयिष्यामः । [1]सगुणस्वामिकस्य निर्गुणैरपहारेऽपि **तत्रैव**—

"क्षत्रादयस्त्रयो वर्णा निर्गुणा द्यूततत्पराः ।
गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान् हरन्ति ये ॥
निष्कालकादिविधिना दग्ध्वात्मानं तु पावके ।
शुध्येयुर्मरणाद्वीर तन्निर्यात्य तु तस्य वै ॥"

इति । तत् अपहृतं द्रव्यं निर्यात्य स्वामिने दत्त्वेत्यर्थः । अत्र विशेषं वक्ष्यामः । इदं च कामतोऽपहारे ; "कामतस्तु कृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति" इति **शातातप**स्मरणात् । मरणासंभवे अश्वमेधस्तीर्थानुसरणं चतुर्विंशतिवार्षिकं व्रतं चेत्यादि पूर्ववत् कल्पनीयम् । अकामतस्तु वक्ष्यति । परिमाणभेदेन प्रायश्चित्तभेदः **षट्त्रिंशन्मते**—

"बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये ॥
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥
सुवर्णकृष्णलं ह्येवमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कृच्छ्रं सांतपनं कुर्यात् तत्पापस्य विशुद्धये ॥
अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः[2] ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ॥
सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतम् ॥"

इति । ऊर्ध्वम्; पञ्चनिष्कप्रमाणमित्युक्तम् । सार्धद्विनिष्कस्तेये षडब्दम् ;

"षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः ।
तीर्थानि वा भ्रमन् विद्वांस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते ॥"

[1] सगुणस्यापि—घ. [2] द्विजाधमः—ग.

इति **अत्रि**स्मरणात् । क्रतुः स्वर्जिदादिः । तीर्थानि त्रीणि ; बहुवचनात् । पादोनचतुर्निष्कहेमस्तेये नवाब्दम् ; "एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्" इति **व्यास**स्मरणात् । यदा तु स्तेयानन्तरमेव जातानुतापः प्रत्यर्पयति, तदा त्रैवार्षिकम् । यथाह **अङ्गिराः**—"महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः" इति । इदं च कामतः । अकामतस्तु वार्षिकमेव ; "स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं संवत्सरं चरेत्" इति **आपस्तम्बीयात्** । मानसापहारे तु **सुमन्तुः**—"सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति" इति । रसवेधाद्यापादितसुवर्णभावस्य ताम्रादेः स्तेये न महापातकम् ; मुख्यजातिसमवायाभावादिति **प्राञ्चः** । असुवर्णं सुवर्णभ्रमेणापहरतोऽपि न महापातकम् ; अपहारकर्मणोऽसुवर्णत्वात् । पारदोपलिप्तसुवर्णं रजतबुद्ध्या अपहरतस्तु भवत्येव महापातकम् ; वास्तवसुवर्णापहारत्वात् । सुवर्णसंसृष्टताम्रादिहरणेऽपि सुवर्णस्तेयमेव ; पृषदाज्य इवाज्यत्वस्य संसृष्टेऽपि सुवर्णत्वानपायादित्याद्यूह्यम् । क्षत्रियादिसुवर्णस्तेयस्योपपातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तं तत्रैव वक्ष्यामः ॥ १ ॥

वधात् त्यागाद्वा प्रयतो भवति ॥ २ ॥ महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा कुर्यात् ॥ ३ ॥

मुसलार्पणस्य प्रयोजनमाह । वधात् राजकृतमुसलप्रहारजन्यात् प्राणवियोगात् पूतो भवति । अथ तेन प्रहारेण न म्रियते, तथापि शुध्यत्येव ;

"निःशङ्केनापि चेद्राज्ञा हतो न म्रियते गुह ।
पूयत्येव न संदेहो यदि जीवति स द्विजः ॥"

इति **भविष्य**स्मरणात् ; "मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति" इति **योगि**स्मरणाच्च । यदि पुनरुत्पन्नकरुणेन राज्ञा 'पुनरेवं मा कार्षीः' इत्यनुशिष्याहत एव त्यज्येत, तदापि शुध्यति ; "हतः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञासौ मुक्त एव वा" इति **शातातप**स्मरणात् । "शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते" इति **मानवाच्च** । न चाकारणिकशुद्ध्यापातः ; राजवचनस्यैवाशौच इवात्रापि शोधकत्वात् । यत्तु "अप्नन्नेनस्वी राजा" इति **गौतमीयं**, तद्राज्ञ एवाहनने प्रत्यवायं बोधयति, न राजमुक्तस्य शुद्ध्यभावमपीति ॥ २ ॥

अकामतः सुवर्णस्तेये आह । 'वने पर्णकुटीं कृत्वा' इत्याद्युक्तं महाव्रतम् । तदकामत उक्तपरिमाणसुवर्णस्तेये द्वादशाब्दानि कुर्यात् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः ; "ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतम्" इति **षट्त्रिंशन्मतात्** ;

"अनिवेद्य नृपे शुध्येत् सुरापव्रतमाचरन् ।
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥"

इति **योगि**स्मरणाच्च ब्रह्महसुरापव्रतयोर्विकल्पः । स्वतुल्यसुवर्णदानमतिधनिकविषयम् ॥ ३ ॥

निक्षेपापहारी च ॥ ४ ॥ [1]धान्यधनापहारी च कृच्छ्रमब्दम् ॥ ५ ॥

सुवर्णस्तेयसमे प्रायश्चित्तमाह । निक्षेपः सुवर्णातिरिक्तस्य ; तस्याकामतोऽपहारी च । चकारात् अश्वरत्नादिहारी च द्वादशाब्दं महाव्रतं कुर्यात् । कामतः प्रागुक्तमश्वमेधादि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ उपपातकस्तेये आह । धान्यं व्रीहियवादि । धनं वक्ष्यमाणं ताम्ररजतादि । परिमाणविशेषार्थमत्रोपादानम्[2] । चकारात् सिद्धान्नं च । ब्राह्मणस्वमेतदपहृत्याब्दं कृच्छ्रं चरेत् । एतच्च कामतः । यथाह **मनुः**—

"धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥"

इति । धान्यं दशकुम्भपरिमितम् ; अधिके वधस्मरणेन प्रायश्चित्तगौरवात् ; "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः" इति **मानवात्** । कुम्भपरिमाणं त्वाह **कात्यायनः**—"दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः" इति । सिद्धान्नमपि तावदेव । धनं तन्मूल्यपर्याप्तम् ; न्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्ततारतम्यात् । अकामतः **शङ्खः**—

"तिलधान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।
संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः ॥"

इति । क्षत्रियादिस्वामिकापहारे तु पादपादहान्या कल्प्यम् । मूल्यशब्देन वक्तव्ये यद्धनशब्दोपादानं तत् ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्वामिकसुवर्णापहारेऽपीदमेव प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम् । तच्च निर्गुणक्षत्रियादिस्वामिकसुवर्णस्य गुणवता ब्राह्मणेनापहारे वार्षिकं मूलोक्तम् ;

"अधमस्यापहरणे मणीनां रजतस्य च ।
धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥"

इति **मानवात्** । अधमः ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियः ; द्विजोत्तमसजातीयस्य प्रागभिधानात् । धनं सुवर्णम् ; रजतादुत्कृष्टत्वात् ; "रजतं ताम्रम्" इत्युक्तत्वात् । निर्गुणस्वामिकस्य निर्गुणेनापहारे **भविष्योक्तम्**—

"यदा च निर्गुणः स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
हर्ता च ब्राह्मणस्तद्वत् तदापस्तम्बभाषितम् ॥
चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ।
स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥"

[1] धान्यान्न—ज, ठ.

[2] मात्रोपादानम्—ख, ग.

इति । वाशब्दात् शूद्रोपादानम् । इदं च पञ्चनिष्कापहारे । न्यूनापहारे तु गुणवतो निर्गुणेनैतदेव कार्यम् ;

> " क्षत्रादीनां गुणवतामल्पे त्वपहृते गुह ॥
> अल्पानुबन्धे च तथा एतदेव भवेद्विभो ॥ "

इति **भविष्यात्** । अल्पानुबन्धे लौकिककर्मोपयोगिनि । एतत् त्रैवार्षिकम् ॥ ५ ॥

[1]मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहारे[2] चान्द्रायणम् ॥ ६ ॥

मनुष्यादिस्तेये आह । मनुष्यः दासः । स्त्री दासी । शेषं प्रसिद्धम् । एषां क्षत्रियादिस्वामिकानामपकृष्टजातीयानामपहारे चान्द्रायणम् । ब्राह्मणस्वामिकापहारे[3] " उत्कृष्टजातीयापहारे महापातकसमम् " इत्युक्तम् ।

> " पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
> मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ "

इति **मानवे** महापातकीयदण्डस्मरणात् । वापीकूपयोः न स्वरूपेण हरणम् ; शुष्कयोरपि तयोरपहारे प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । किंतु जलवतामेव ; " वापीकूपजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् " इति **मानवात्**। वाप्यादिना जलविशेषणात् वाप्यादिपरिमितत्वं गम्यते ; न कुम्भादिपरिमितत्वम् । तेन न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ; किं त्वन्यदेव । इदमप्यनुत्सृष्टजलविषयम् । उत्सृष्टे तु सर्वसाधारणस्वत्वान्न दोषः । क्षेत्रम् ; बीजोत्पत्तियोग्या भूः निवर्तनपरिमाणा । तदपहारे चान्द्रायणम् । तन्न्यूनाधिकापहारे प्रायश्चित्तान्तरं कल्प्यम् ॥ ६ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां सांतपनम् ॥ ७ ॥

सीसादिस्तेये आह । अल्पसाराणि अल्पमूल्यानि त्रपुसीसकादीनि । तृणकाष्ठादीनां पृथगभिधानात् । तादृशद्रव्यापहारे सांतपनं द्व्यहसाध्यम् । पञ्चविंशतिपणलभ्यविषयमेतत् । अधिकमूल्यविषयेऽधिकम् ; " कांस्यायस्ताम्रसीसानामर्धं कृच्छ्रार्धमेव च " इति **जाबालिस्मरणात्** । अर्धं पादकृच्छ्रः । ततोऽप्यधिकमूल्ये अर्धकृच्छ्रः ॥ ७ ॥

भक्ष्यभोज्ययानशय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम् ॥ ८ ॥

भक्ष्यादिस्तेये आह । भक्ष्यं मोदकादि । भोज्यम् ओदनादि । पानं दुग्धादि । शय्या प्रसिद्धा । आसनं पीठादि । पुष्पं मल्लिकादि । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । एषामेकवारतृप्तिदभोजनपर्याप्तानां च हरणे भोजनपरिहारेण पञ्चगव्याशनम् । द्विवारभोजनपर्याप्तहरणे त्रिरात्रम् । यथाह **पैठीनसिः**—

[1] मनुष्यस्त्रीक्षेत्र—ठ; वापिकानाम् for वापीनाम्—च.
[2] अपहरणे—ठ.
[3] स्वामिकानाम्—च.

" भक्ष्यभोज्यस्यान्नस्योदरपूरणमात्रस्य हरणे एकरात्रम्, द्विवारोदरपूरणमात्रस्य त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारता " इति । एकरात्रशयनार्थशय्यापहारे चैवम् । बहुमूल्यायाः " अत्यन्तार्घापहारे तु शय्यानामामिषस्य च । संवत्सरार्धं कुर्वीत " इति **शङ्खोक्तं** ज्ञेयम् । आसनेऽप्येषैव व्यवस्था । पुष्पादीनामप्येकरात्रोपभोग्यानां हरणे पञ्चगव्याशनम् । त्रिरात्रषड्रात्रोपभोग्यापहारे तु पादार्धकृच्छ्रौ ।

> " पक्वान्नमौषधं तैलं शय्या वास उपानहौ ।
> उदके फलमूलेषु पुष्पपर्णसुगन्धिषु ।
> मृद्भाण्डमथ मांसेषु अर्धं कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥ "

इति **जाबालोक्तं** ज्ञेयम् । बहुमूल्यानां चिरमपहारे तु " मूलानां कुसुमस्य च । मासार्धं तु व्रतं कुर्यात् " इति **शङ्खोक्तं** ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ९ ॥

तृणादिस्तेये आह । तृणं द्व्यहाहारो गवादेः । काष्ठं द्व्यहपाकोपयोगि । द्रुमः अनुपभोग्यफलपुष्पः । शुष्कान्नं तण्डुलादि । गुडश्च द्व्यहाहारः । वस्त्रं कौपीनाच्छादनयोग्यम् । आमिषं द्व्यहभक्ष्यम् । एषां स्तेये त्रिरात्रमुपवसेत् । दशाहपर्याप्तापहारे **मनुः**—

> " लवणानां गुडानां च मूलानां कुसुमस्य च ।
> मासार्धं तु व्रतं कुर्यादेतदेव समाहितः ॥ "

इति । विंशतिरात्रपर्याप्तापहारे मासम् ;

> " तृणेक्षुकाष्ठतक्राणां रसानामपहारकः ।
> मासमेतद्व्रतं कुर्याद्गन्धानां सर्पिषां तथा ॥ "

इति **मानवात्** । अस्यापवादमाह **शङ्खः**—

> " अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च तृणं गवे ।
> कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलंकृताम् ॥ "

इति । अग्नये श्रौतस्मार्ताय । **योगीश्वरोऽपि**—" द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् " इति । तदुभयमप्येकाहपर्याप्तस्तेये ॥ ९ ॥

मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायःकांस्यानां[1] द्वादशाहं कणानश्नीयात् ॥ १० ॥

[1] कांस्यापहरणे—ज.

[1]मण्यादिस्तेय आह। मण्यादयः प्रसिद्धाः। तेषामेकाहभक्ष्यद्वादशगुणमूल्यलभ्यानां स्तेये द्वादशाहं कणानश्नीयात्। कामतश्चेदम्। अकामतोऽर्धम्; "कांस्यायस्ताम्रसीसानामर्धं कृच्छ्रार्धमेव च" इति स्मरणात्। अर्धं पादकृच्छ्रः। स तूकपरिमाणात् न्यूनपरिमाणे मूल्ये। गद्याणदशकन्यूनमूल्यस्तेये चतुर्विंशतिमते—"रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" इति। गद्याणसहस्रन्यूनमूल्यस्तेये मनुः—

"अधमस्यापहरणे मणीनां रजतस्य च।
धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्॥"

इति। गद्याणसहस्राधिकमूल्यरत्नाद्यपहारे तु महापातकसाम्यम्;

"निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति॥"

इति मानवात्। तच्च स्पष्टमुक्तं चतुर्विंशतिमते—

"रूप्यं हृत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
गद्याणदशकादूर्ध्वमा शताद् द्विगुणं चरेत्।
आ सहस्राच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः॥"

इति॥ १०॥

कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत॥ ११॥

कार्पासादिस्तेये आह। कार्पासं तूलम्। कीटजं तसरीपट्टादि। ऊर्णा मेषादिलोम। आदिशब्दात् क्षुमादितन्तवः। एषां स्तेये त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। इदं च पादकृच्छ्रतुल्यत्वात् अकामतः। कामतोऽर्धकृच्छ्रः; "गुडकार्पासधान्यानि कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च" इति जाबालिस्मरणात्। तूलादिग्रहणात् तत्प्रकृतिकानां वस्त्रादीनामप्येतदेव प्रायश्चित्तं दर्शितं तेनैव—"शय्या वास उपानहौ" इति। एतच्च द्विर्भोजनार्हभक्ष्यमूल्यतूलादिविषयम्; अधिके "तिलधान्याज्यवस्त्राणां संवत्सरार्धं कुर्वीत" इति प्रायश्चित्ताधिक्यदर्शनात्॥ ११॥

द्विशफैकशफापहरणे द्विरात्रमुपवसेत्॥ १२॥ [2]पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्॥ १३॥

द्विशफादिस्तेये आह। द्विशफाः अजादयः। एकशफाः खरादयः। एषां स्तेये त्रिरात्रमुपवसेत्। इदमपि द्विर्भोजनार्हभक्ष्यमूल्यलभ्याजादिविषयम्। अधिकेऽधिकं कल्प्यम्। गवाश्वादिषु तु,

[1] From here up to कणान् missing in ख.

[2] This Sūtra omitted in ज.

"हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्॥"

इत्युत्तमत्वेनोत्तमसाहसविधानात् सुवर्णस्तेयसमत्वाच्च तत्प्रायश्चित्तमेव ज्ञेयम्॥ १२॥

पक्ष्यादिस्तेये आह। पक्षिणः शुकादयः। गन्धः कर्पूरादिः। ओषधयः गुडूच्यादयः। रज्जुः मुञ्जादिमयी वरत्रा। वैदलं वैणवशूर्पादि। एषां स्तेये एकाहमुपवासः। एतच्चैकवारभक्ष्यमूल्यलभ्यपक्ष्यादिस्तेयविषयम्। मूल्याधिक्येऽधिकम्; "[1]मासमेकं व्रतं कुर्याद् गन्धानां सर्पिषां तथा।" इति शङ्खस्मरणात्॥ १३॥

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये॥ १४॥

स्तेयप्रायश्चित्तविधिशेषमाह। धनस्वामिनोऽपहृतं द्रव्यं साक्षादेव दत्त्वा, लज्जादिना साक्षाद्दानाशक्तावुपायान्तरेण यौतकादिमिषेणापि दत्त्वैव प्रायश्चित्तं कार्यम्; द्रव्यदानस्यापि प्रायश्चित्तवदेव पापक्षयहेतुत्वात्। न च विकल्पः; दत्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन दानस्य पूर्वाङ्गताबोधनात्। तच्चैकादशगुणं देयम्;

"स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः।
स्वामिनोऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम्॥"

इति स्मरणात्। तदशक्तौ चतुर्गुणं देयम्; "हृत्वा चतुर्गुणं दत्त्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्" इति चतुर्विंशतिमतात्। तदशक्तौ सममपि; "यदस्यापहृतं द्रव्यं तत्तस्यैव विनिर्दिशेत्" इति भविष्यात्। तन्नाशे तत्प्रतिरूपम्;

"प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः[2]॥"

इति पाराशर्यात्। तस्याप्यसंभवे चतुर्गुणं व्रतं कार्यम्; "अभावे काञ्चनस्य स्याद् व्रतमेतच्चतुर्गुणम्" इति वैष्णवात्। तत्राप्यशक्तौ तत्तुष्टिमेवोत्पादयेत्;

"यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत् तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्॥"

इति स्मरणात्। दण्डदाने च विशेषो भविष्ये—

"आनीयते बलाद्यस्तु स्तेनो वै पार्थिवं प्रति।
प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं दण्डश्च सुरसत्तम॥
स्वयं गमनपक्षे तु ब्राह्मणस्य नृपं प्रति।

[1] मासमेतत्—ग.

[2] यमः—घ.

दण्डदानस्य चाशक्तौ विज्ञेयं तु तपो गुरु ।
तपः कर्तुमशक्तश्चेद् दण्डेनैव विशुध्यति ॥"

इति ॥ १४ ॥

यद्यत् परेभ्यस्त्वादद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
[1]तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥ १५ ॥

स्तेयस्यैहिकं फलमाह । रागाभिभवेन निषेधमतिक्रम्य यद्यत् द्रव्यमपहरति, तेन तेनैव विहीनः तत्तत्कर्मारब्धासु तासु तासु योनिषु जायते ; स्तेयप्रायश्चित्तानां निषेधातिक्रमनिमित्तत्वेन तत्सापेक्षत्वात् ॥१५॥

जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ[2] ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

तमेवाह । यतो जीवितं प्राणधारणमाहारादिसाधनतया, धर्मः दानादिकर्मतया, कामश्चोपभोगविषयतया धनेनैव साध्यन्ते, अतः धनापहारे परकीयप्राणधर्मकामनाशात् सर्वेण कायवाङ्मनोजन्येन व्यापारेण धनस्य हिंसां स्तेयं वर्जयेत् ॥ १६ ॥

प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महद् दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥ १७ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

प्राणिधनहिंसकयोर्धनहिंसकाधिक्यमाह । यतः प्राणिहिंसायां प्राणमात्रस्यैव नाशः, धनहिंसायां तु प्राणधर्मकामानां त्रयाणां नाशः, अतः प्राणहिंसकात् धनहिंसको गरीयान् ॥ १७ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्द-पण्डिता**परनामधेय**विनायकपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] तेन तेनैव हीनः स्यात्—ठ.
[2] प्रतिष्ठितम्—ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं द्विपञ्चाशम्—ज; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं द्वापञ्चाशम्—ठ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवासा वने प्राजापत्यं कुर्यात् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं त्रिपञ्चाशत्तमेनाह । यद्यपि स्वपत्नीव्यतिरिक्ताः सर्वा अपि स्त्रियोऽगम्या एव, तथाप्यत्र क्रमेण गुरुतल्पपरत्वमगम्याशब्दस्याध्यवसीयते । तत्र मातृगमनस्यातिपातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तं प्रागेव निरूपितम् । इदानीं तत्सपत्नीगमनस्य महापातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तमाह[1] । तत्र अगम्या शूद्रा पितृभार्या । तस्यामकामतो गमने पूर्वोक्तमहाव्रतविधानेन वने वसन् अब्दं प्राजापत्यमुक्तव्रतं कुर्यात् । यथाह **मनुः**—

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो [2]निर्जने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥"

इति । कामतस्तद्गमने **याज्ञवल्क्यः**—"प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः" इति । समाः वर्षत्रयम् । इदमेव वैश्यायामकामतो गमने ;

"गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा ।
अब्दत्रयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ॥"

इति **वृद्धमनुस्मरणात्** । कामतो वैश्यागमने षड्वार्षिकम् ; "ब्राह्मणीपुत्रस्य वैश्यायां षड्वार्षिकम्" इति **पुलस्त्यस्मरणात्** । इदमेव क्षत्रियायामकामतो गमने ; कामतो गमने द्वादशवार्षिकविधानात् । यथाह **शङ्खः**—

"अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं समश्नन् वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे ॥"

[1] उच्यते—ख.
[2] विजने—ख, ग.

इति । एतदेवाकामतो ब्राह्मणीगमने । [1]कामतो मरणान्तिकम् ;

“ पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।
जननीं चाप्यविज्ञाय नाम्रतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति **षट्त्रिंशन्मतात्** । मरणप्रकारं त्वाह **योगीश्वरः**—“ तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ” इति । स्वापश्च स्वकर्म विख्याप्य कार्यः ; “ गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः ” इति **मानवात्** । एतच्चोभयेच्छातः प्रवृत्तौ । स्त्रीच्छया तु **गौतमः**—“ तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत ; सूर्मीं वाश्लिष्येज्ज्वलन्तीम् ” इति । अत्रेच्छया विकल्पः । सूर्मी लौही शैली मृन्मयी वा स्त्रीप्रतिमा ; “ गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रीप्रतिकृतिम् ” इति **हारीत**स्मरणात् ; “ गुरुतल्पी शिलां तप्ताम् ” इति **अङ्गिरः**स्मरणात् । आलिङ्गनं चोप्तलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन कार्यम् ; “ निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवति ” इति **वासिष्ठात्** । स्वेच्छया प्रवृत्तावपि स एव—“ लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणां प्रतीचीं व्रजेत् अजिह्ममाशरीरपातम्[2] ” इति । दक्षिणां प्रतीचीं वेत्यर्थः ; “ गुरुतल्पगो दक्षिणाप्रतीच्योरन्यन्तरेण गच्छेत् ” इति **बोधायन**स्मरणात् । नैर्ऋतीमिति वा ; “ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत् तनुम् ” इति **स्मरणात्** । उत्तरां वा ; “ उत्कृत्य वृषणौ वापि प्रविशेद्दिशमुत्तराम् ” इति **अङ्गिरः**स्मरणात् । लिङ्गादिच्छेदश्च स्वयं कार्यः ; “ स्वयं वा शिश्नवृषणौ ” इति **मानवात्** । गच्छेच्चानीक्षमाणः ; “ अनीक्षमाणो गच्छेत् ” इति **शङ्ख**स्मरणात् । धावन् गच्छन् कूपादि न परिहरेत् ; “ यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयात्[3] ” इति **वासिष्ठात्** । यदि स्वयं न करोति, तदा राज्ञा कार्यम् ; “ शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ” इति **नारद**स्मरणात् । तावता विशुध्यति ; “ दण्डेनैव विशुध्यति ” इति **भविष्यात्** । धनदण्डे प्रायश्चित्तं पृथक् कार्यम् ; “ प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं दण्डश्च सुरसत्तम ” इति **भविष्यात्** । इदमेव क्षत्रियायां कामतोऽभ्यासे अण्डरहितशिश्नोत्कर्तनम् ;

“ मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ ”

इति **कण्व**स्मरणात् । अकामतोऽभ्यासेऽण्डमात्रच्छेदः[4] ;

“ गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुध्येज्जीवन् मृतोऽपि वा ॥ ”

[1] कामतस्तु—ग.
[2] निपातात्—ख, ग.
[3] आ मरणात्—ख, ग.
[4] अभ्यासे omitted in घ ; मात्र omitted in घ.

इति **जातूकर्ण्य**स्मरणात् । वैश्यायां कामतोऽभ्यासे लिङ्गाग्रच्छेदः ;

“ गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां गत्वा गच्छेत् पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्येत् स किल्बिषात् ॥ ”

इति **लौगाक्षि**स्मरणात् । अकामतो [1]मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् ;

“ अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहतः ।
षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम् ॥ ”

इति **हारीत**स्मरणात् । शूद्रायां कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् ;

“ पुनः शूद्रां द्विजो गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा चरेद् द्वादशवार्षिकम् ॥ ”

इति **उपमन्यु**स्मरणात् । अकामतोऽभ्यासे षडब्दम् । प्रातिलोम्येन व्यवाये **योगीश्वरः**—“ प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ” इति । वधप्रकारश्च **वासिष्ठो** ज्ञेयः । स यथा—शूद्रादीनां ब्राह्मणीगमने वीरणलोहितदर्भशरपत्रैर्यथाक्रमं वेष्टयित्वाग्नौ प्रासनं ब्राह्मण्या वपनं सर्पिषाभ्यञ्जनं कृष्णगौरश्वेतखरारोपणं महापथप्रव्राजनं चेति । एवं वैश्यस्य राजन्यायां शूद्रस्य राजन्यवैश्ययोः क्षत्रियावैश्याशूद्राणां चेति । कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाक् निवृत्तौ **पुलस्त्यः**—“ ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकम् ; एवमन्यवर्णासु ” इति । अयमर्थः—यस्यां कामतो गमने यद्व्रतं, तदेव तत्र रेतःसेकादर्वाक् पादोनम् । ततश्च कामतो [2]ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यामष्टादशाब्दिकम् ; मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकस्य पादन्यूनत्वात् । एवं क्षत्रियायां नवाब्दम् । वैश्यायां सार्धचतुर्वार्षिकम् । शूद्रायां सपादद्विवार्षिकमिति । एवमेवाकामतोऽपि प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाक् निवृत्तौ ज्ञेयमित्याद्यूह्यम् ।

सर्वं चैतत् प्रायश्चित्तजातं सद्वृत्तागमनविषयम् । दुर्वृत्तागमने तु विशेषः । तत्र गुरुपत्न्यां सवर्णायां दुर्वृत्तायामकामतः सकृद्गमने **याज्ञवल्क्यः**—“ चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम् ” इति । अभ्यासे द्विगुणम् । तत्रैव कामतः सकृद्गमने **उशना**—“ गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महव्रतं षण्मासान् वा तप्तकृच्छ्रं चरेत् ” इति । तत्र सकृद्गमने षण्मासाः, अभ्यासेऽब्दमिति ज्ञेयम् । तादृश्यामेव क्षत्रियायां [3]कामतः सकृद्गमने **व्याघ्रः**—

“ कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ ”

[1] मरणान्तं—ग.
[2] ब्राह्मणस्य omitted in ख.
[3] कामतः omitted in घ.

इति। तत्रारोहतो मासं कृच्छ्रः। रेतःसेकादर्वाक् निवृत्तौ मासद्वयमतिकृच्छ्रः। संपूर्णक्रियानिर्वृत्तौ मासत्रयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः। तत्रैवाकामतः सकृद्गमने **कण्वः**—

“चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च।
सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः॥”

इति। तत्रारोहणार्वाङ्निवृत्तिसंपूर्णक्रियानिर्वृत्तिषु तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि। तादृश्यामेव वैश्यायां कामतः सकृद्गमने **स एव**—

“तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सांतपनं गुरोः।
भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद् द्विजः॥”

इति। अत्रापि आरोहणमात्रे तप्तकृच्छ्रः। अर्वाङ्निवृत्तौ पराकः। प्रधाननिर्वृत्तौ मासं सांतपनम्। तत्रैवाकामतः सकृद्गमने **प्रजापतिः**—

“पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च।
वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः॥”

इति। अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृत्तिषु पञ्चसप्ताष्टरात्रमनशनम्। तादृश्यामेव शूद्रायां कामतः सकृद्गमने **जाबालिः**—

“अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्॥”

इति। अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृतिषु तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रपराकाः क्रमेण ज्ञेयाः। तत्रैवाकामतः सकृद्गमने **दीर्घतमाः**—

“प्राजापत्यं सांतपनं सप्तरात्रोपवासकम्।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः॥”

इति। अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृत्तिषु क्रमेण सांतपनप्राजापत्यसप्तरात्रोपवासा ज्ञेयाः। स्त्रीणामप्यत्रैतदेव प्रायश्चित्तम्;

“एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता।
स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः॥”

इति **कात्यायन**स्मरणात्। [1]एष इति कामतो मरणम्। अकामतो द्वादशाब्दम्।

[1] From here up to योगिमनुस्मरणात् omitted in ख.

“छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा।
एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्विति॥”

इति [1]**योगिमनु**स्मरणात्। एतदेवार्धक्लृप्त्या ब्रह्महत्यादिषु त्रिषु; “स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यम्” इति **स्मरणात्**। व्यभिचारे तु नार्धक्लृप्तिः; “यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्” इति नियमात्। साधारणस्त्रिया न गुरुतल्पत्वम्;

“जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च।
साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च॥”

इति **व्याघ्र**स्मरणात्।

अगम्येति सामान्योपादानमनुपातकेष्वप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम्। तत्र वर्णभेदेनोक्तमेव प्रायश्चित्तमुक्तव्यवस्थया व्यवस्थाप्यम्।

“रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते॥”

इति **यमः**। **योगीश्वरोऽपि**—

“पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः।
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि॥”

इति। **नारदः**—

“माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते।
शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते॥”

इति। मातात्र असवर्णसपत्नमाता। एतच्च कामतः। आकामतस्तु द्वादशाब्दम्। यथाह **जातूकर्ण्यः**—“आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत्” इति। **संवर्तोऽपि**—

[1] योगिस्मरणात्—ग.

"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्यथा निष्कृतिर्भवेत् ॥"

इति । [1]**मनुरपि**—

"गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥"

इति । **व्याघ्रोऽपि**—

"आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।
आचार्यस्य च गोप्तुश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥
धात्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥"

इति । एतास्वेव कामतो रेतःसेकादर्वाक् चान्द्रायणम् ;

"गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।
तस्या दुहितरं चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥"

इति **संवर्तस्मरणात्** । अकामतस्तु पराकः ।

"सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुध्यति ॥"

इति । अत्रोभयत्रापि गुरुतल्पसमानानामुपलक्षणम् । सर्वासां पराकः । यथाह **पराशरः**—

"[2]कृत्वा स प्राकृतं कृच्छ्रं पादं कुर्यात् ततः पुनः ।
कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥"

इति । [3]एतान्यपि वचनान्युक्तविषय एव संबन्धतारतम्येन व्यवस्थाप्यानि ॥ १ ॥

परदारगमने च ॥ २ ॥

उपपातके पारदार्यमाह । गुरुतल्पतत्समव्यतिरिक्तस्वस्वजातिपरदारगमनेऽपि संवत्सरं प्राजापत्यं कार्यम्; स्वजातिप्रक्रमे "ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम्" इति **बोधायनीयात्** । गुणदोषहीन-ब्राह्मणीगमने **नारदः**—"मातुरासां भ्रातृजां च प्राजापत्यत्रयं चरेत्" इति । **चतुर्विंशतिमतेऽपि**—

"मातुश्च स्वस्रियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥

[1] मनुस्तु—घ. [2] स कृत्वा—घ. [3] ख omits this sentence.

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
मातुलस्य सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्रियां तथा ॥
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ।
मातुश्च स्वस्रियां चैव भार्यां गत्वा तु कामतः ॥
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
संबन्धिनः स्त्रियो गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
सखिभार्याः समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोनिषु[1] ॥"

इति । ब्राह्मणस्येदम् । अग्निहोत्रिण्यादिब्राह्मणीगमने द्विवार्षिकम्; "द्वे परदारे" इति **गौतमीयात्** । तादृग्विधश्रोत्रियपत्नीगमने त्र्यब्दम्; "त्रीणि श्रोत्रियभार्यायाम्" इति **गौतमीयात्** । वर्णभेदेन चैषां व्यवस्था; "वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां द्वे वर्षे । त्रीणि ब्राह्मण्याम् । वैश्यावच्च शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायाम्" इति **शङ्खस्मरणात्** । ब्राह्मणपरिणयः शूद्राया एव विशेषणम्, न वैश्यादीनाम्; ब्राह्मण्या व्यवधानात् । [2]तद्विशेषणत्वे च व्यवच्छेद्याभावेन वैयर्थ्यात् । ततश्चानेनैवोत्कर्षेण कामात् 'वैश्यावत्' इत्यतिदेशोपपत्तिः । एतच्च कामतः । अकामतस्त्वर्धम्[3] । अभ्यासे द्वैगुण्यादि । एतच्च ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियस्य तु क्षत्रियावैश्याशूद्रासु द्विवार्षिकवार्षिकषाण्मासिकानि । वैश्यस्य वैश्याशूद्रयोर्वार्षिकषाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्रायां षाण्मासिकम् । यथाह **प्रजापतिः**—

"विप्रो नृपस्य भार्यायां यत् करोति समागमे ।
तदेव क्षत्रियेणापि कार्यमत्रैव संगमे ॥"

इति । ईषद्व्यभिचरितासु तु **व्याघ्रः**—

"ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥
अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।
अर्धमेव नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥
एतद्व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे[4] ।
अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च ॥"

[1] योषितः—घ. [2] तद्विशेषणे च—ख.
[3] तु omitted in घ. [4] परिग्रहम्—घ.

इति। अत्र सकृदिति विशेषणात् पूर्वमसकृद्विषये इति गम्यते। अकामतश्चेदम्। कामतोऽपि स एव—

" विप्रेणैव निविष्टाश्च चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्॥ "

इति। ब्राह्मणोपभुक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु ब्राह्मणो यदि गच्छेत्, तदा संवत्सरव्रतमेव पादपादहीनं क्रमेण कुर्यात्। अकामतः [1]प्रातिलोम्येन गमने तु **प्रचेताः**—

" शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहात् गच्छतः शुद्धिमिच्छतः।
पूर्णमेव व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा।
पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम्॥ "

इति। पूर्णं द्वादशाब्दं ब्राह्मण्यां सर्वेषाम्। अन्यासु पादहानिः। कामतो वधः; " प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् " इति **स्मरणात्**। स्वैरिणीगमने तु **शङ्खः**—" स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलं स्नात्वा उदकुम्भं दद्यात्। वैश्यायां[2] चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्। क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितः यवाढकं दद्यात्। ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात् " इति। बन्धकीगमने **षट्त्रिंशन्मतम्**—

" ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किंचिद्दद्याद् द्विजातये।
राजन्यां तु धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम्।
शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये॥ "

इति। तल्लक्षणं च **स्मृत्यन्तरे**—" चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत् " इति। एतास्वेव प्रातिलोम्येन गमने **संवर्तः**—

" कथंचिद् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव च।
कृच्छ्रं सांतपनं वा स्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथंचित् काममोहितः।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति॥ "

इति। गर्भोत्पत्तौ तु तत्तदेव द्विगुणम्; " गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद् द्विगुणं भवेत् " इति **औशनसात्**। शूद्रयां तु **चतुर्विंशतिमते**—" वृषल्यामभिजातस्तु त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति " इति॥ २॥

गोव्रतं गोगमने च॥ ३॥

गोगमने प्रायश्चित्तमाह। गोगमने पूर्वोक्तं 'मासमेकं कृतवापनः' इत्यादि गोवधोक्तं[3] व्रतं कुर्यात्। कामतश्चेदम्। अकामतः प्राजापत्यम्; " गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् " इति **शङ्खस्मरणात्**। अभ्यासे

[1] प्रातिलोम्यगमने—घ. [2] वैश्यायामपि—घ. [3] गोवधोक्त—घ.

चतुर्विंशतिमते—" नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् " इति। अत्यन्ताभ्यासे तु **गौतमः**—" गवि च गुरुतल्पसमम् " इति। चकारात् वैश्यागमनेऽपि गोव्रतम्। तच्चाग्रे वक्ष्यते॥ ३॥

पुंस्ययोनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत्॥ ४॥

पुरुषादिगमन आह। पुंसो गुदद्वारे, स्त्रीणां चायोनौ मुखमेहनयोः, आकाशेऽन्तरिक्षे करव्यापारादिना, अप्सु जलमध्ये, दिवा दिवसे, गोयाने गोयुक्ते शकटे च मैथुनं कृत्वा सचैलं स्नानं कुर्यात्। चकारात् खरादियाने च। इदं च नैमित्तिकं स्नानं वान्तादिष्विव। न प्रायश्चित्तम्; पुंसि मैथुनस्य जातिभ्रंशकरत्वमुक्त्वा,

" जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया।
चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं [1]प्राजापत्यमनिच्छया॥ "

इति पृथक् प्रायश्चित्तस्मरणात्। पुंग्रहणं षण्ढागमने " षण्ढायामवकीर्णः पलालभारं सीसकमाषकं च दद्यात् " इति **शङ्खोक्त**प्रायश्चित्तान्तरकल्पनाय[2]। अयोनिगमने प्रायश्चित्तमाह **बोधायनः**—" अथ कूश्माण्डैर्जुहुयात् योऽपूत इवात्मानं मन्येत यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति " इति। अत्रैव **औशनसो** विशेषः—" यस्तु पुनर्ब्राह्मणोऽधर्मात् [3]मुखमैथुनं सेवते स दुष्यति प्रजापत्येन शुध्यति " इति। आकाशे रेतःस्कन्दने **योगीश्वरः**—

" यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत्।
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्॥ "

इति। अकामतश्चेदम्। कामतो **यमः**—

" गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसः स्कन्दनं भुवि।
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह॥ "

इति। अप्सु मैथुने **शङ्खलिखितौ**—" रेतोमूत्रपुरीषाण्युदके कृत्वा त्रिरात्रोपोषित इदमापः प्रवहतेति जपेत् " इति। कामतश्चेदम्। अकामतो **मनुः**—

" मैथुनं तु समासेव्य गोयानेऽप्सु दिवापि वा।
स्नात्वा ऋचो [4]जपित्वाप्याः प्राणायामेन शुध्यति॥ "

[1] प्रायश्चित्त—ख. [2] ख्यापनाय—ग.
[3] पत्नीमुख—ख, ग. [4] जपित्वाद्यः—घ.

इति । दिवा मैथुने तु **शङ्खः**—

"दिवा च मैथुनं गत्वा नग्नः स्नात्वा तथाम्भसि ।
नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेत् ॥"

इति । दिवाग्रहणात् संध्याया अपि निषेधः; [1]रवेर्मण्डलोपलब्ध्या दिवसावान्तरभेदत्वात्;

"चत्वार्येतानि कर्माणि [2]संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥"

इति निषेधाच्च[3] । तत्प्रायश्चित्तमाह **कश्यपः**—"उदयास्तमययोः स्कन्दित्वा अक्षिस्पन्दने नेत्रकर्णकोशने चित्यारोहणे पूयसंस्पर्शने च सचैलं स्नात्वा पुनर्मामिति जपेत् महाव्याहृतिभिश्च सप्ताज्याहुतीर्जुहुयात्" इति । कामतो गोयाने मैथुनकरणे **यमः**—

"यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।
मैथुनं कुरुते तत्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।
गोभ्यो यवाढकं दद्याद् घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥"

इति ॥ ४ ॥

चण्डालीगमने[4] तत्साम्यमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अज्ञानतश्चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् ॥ ६ ॥

कामतश्चण्डालीगमने आह । अत्र चण्डालीशब्दः स्वसमानधर्माणां श्वपचादीनामप्युपलक्षणार्थः;

"चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥"

इति **अङ्गिरःस्मरणात्** । एतासां प्रत्येकं गमने तत्साम्यं तत्समानधर्मत्वं भवति । गमनं च भोजनप्रतिग्रहोपलक्षणम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तु पातित्यम्[5];

"चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥"

इति **मनुस्मरणात्** । पातित्ये द्वादशाब्दम् । साम्ये मरणान्तिकम्;

[1] खण्ड—ग.
[2] संध्याकाले विवर्जयेत्—ख.
[3] निषेधाच्च omitted in ख.
[4] गमनेन—ठ.
[5] पातित्यम् omitted in ख.

"रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥"

इति **यम**स्मरणात् । इदं चात्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे । एकरात्राभ्यासे तु वक्ष्यति ॥ ५ ॥

अकामतस्तत्रैवाह । अज्ञानतश्चण्डाल्यादिगमने चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् । इदं च चतुरभ्यासे । कामतश्चतुरभ्यासे तु कृच्छ्राब्दम्;

"चण्डालपुल्कसानां तु गत्वा भुक्त्वा च योषितः ।
कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥"

इति **यम**स्मरणात् । अकामतो द्विरभ्यासे चान्द्रायणम्; "चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं गत्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति **यम**स्मरणात् । अकामतः सकृद्गमने तु **आपस्तम्बः**—

"चण्डालमेदश्वपचकापालव्रतचारिणाम् ।
अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥"

इति । गर्भोत्पत्तौ **तूशना**—"चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्" इति । व्रतं द्वादशाब्दम् । एतच्चाकामतः । कामतो मरणान्तिकम्; "अन्त्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते" इत्युक्तेः । निष्कृतिर्व्रतरूपा । अन्त्यजागमने तु **संवर्तः**—

"रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥"

इति । अन्त्यजांस्त्वाह **आपस्तम्बः**—

"रजकश्चर्मकारश्च [1]नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥"

इति । कामतश्चेदम् । अकामतः **संवर्तः**—

"रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत् कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥"

इति । अकामतोऽभ्यासे द्वादशाब्दम् । कामतो मरणान्तिकम् । गर्भोत्पत्तौ तु पूर्वोक्तमेव । कापालिकस्त्रीगमने **तूशना**—

"कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥"

[1] From here up to अन्त्यजाः स्मृताः missing in घ.

इति । म्लेच्छीगमने तु **आपस्तम्बः**—

"म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥"

इति । कामतश्चेदम् । अकामतोऽर्धम् ॥ ६ ॥

पशुवेश्यागमने [1]च प्राजापत्यम् ॥ ७ ॥

पशुवेश्यागमने आह । पशवः अश्वादयः । वेश्या; वेशो भृतिः, तद्वृत्तिः; "वेश्याख्या पञ्चमी जातिः पञ्चचूडासमुद्भवा" इति **स्मरणाच्च** । पशुगमने **पराशरः**—

"पशुवेश्याभिगमने महिष्युष्ट्रीकपीस्तथा ।
खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥"

इति । कामतश्चेदम् । अकामतो **जाबालः**—"इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते" इति । शुनीगमने **चतुर्विंशतिमते**—"शुनीं चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्" इति । अजादिगमने तु **शङ्खः**—"तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवसभारं गोभ्यो दद्यात्" इति । वैदिकस्यात्र कूश्माण्डहोमः; "अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीकृते कूश्माण्डैर्घृतहोमः" इति **स्मरणात्** । वेश्यागमने **यमः**—

"वेश्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः ।
पीत्वा सकृत् सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥"

इति । अकामतश्चेदम् । कामतः प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे तु **लौगाक्षिः**—

"अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादर्वाग्विधीयते ।
ततो मासगुणा वृद्धिर्यावत् संवत्सरं पिबेत् ।
ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् ॥"

इति । अनेन वचनेन प्रतिनिमित्तनैमित्तिकन्यायमपोद्य अहर्माससंवत्सरावृत्तौ नैमित्तिकी वृद्धिर्विधीयते । तेन चैकस्मिन् दिवसेऽनेकावृत्तावप्येकमेव प्रायश्चित्तम् । एवमेकस्मिन् मासे एकस्मिन् संवत्सरे च द्रष्टव्यम् । कामतश्चेदम् । अकामतश्चतुर्विंशतिमते—

"सकृत् कृते तु यत् प्रोक्तं त्रिगुणं तत् त्रिभिर्दिनैः ।
मासात् पञ्चगुणं प्रोक्तं षण्मासाद् दशधा भवेत् ॥
संवत्सरात् पञ्चदश त्र्यब्दाद् विंशद्गुणं भवेत् ।
ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥"

[1] च omitted in ठ.

इति । मासादित्यादावाङ्लोपश्छान्दसः । तेन आ मासादित्यादि ज्ञेयम् । अनुक्ताभ्यासे तूपपातकेऽप्ययमेव न्यायः । यावज्जीवाभ्यासे गुरुतल्पव्रतम्;

"गुरुतल्पव्रतं केचित् केचिच्चान्द्रायणव्रतम् ।
गोघ्नस्येच्छन्ति केचिच्च केचिदेवावकीर्णिनः ॥"

इति **यमस्मरणात्** । अत्र यद्यपि वेश्यायां सामान्येन प्राजापत्यमुक्तम्, तथाप्यनवरुद्धास्विदं द्रष्टव्यम् । अवरुद्धासु तु परदारवदेव दोषः । यथाह **नारदः**—

"स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् ।
गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥"

इति । निष्कासिनी अनवरुद्धा । गम्यत्वं च दण्डाभावमभिप्रेत्य; न तु प्रायश्चित्ताभावम्; तस्यां पातित्यस्योक्तत्वात् । भुजिष्याः नियतपुरुषगृहीताः । इदमपि गर्भानुत्पादे । तत्र तु **कण्वः**—

"प्रसूतो यस्तु वेश्यायां भैक्ष्यभुङ् नियतेन्द्रियः ।
शतं सहस्रमभ्यस्य सावित्रीमिति शुद्धताम् ॥"

इति । रजस्वलागमने **संवर्तः**—

"रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधनः ॥"

इति । तत्रैव दिनविशेषः **चतुर्विंशतिमते**—

"रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सांतपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि ॥"

इति । गर्भिण्यां विशेषमाह **अत्रिः**—

"षण्मासान् कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीं स्त्रियमेव हि ।
आ दन्तजननादूर्ध्वमेवं धर्मो न हीयते ॥"

इति । गर्भिणीं षण्मासानेव गच्छेत् । नातः परम् । ऊर्ध्वं प्रसूतेः । आ दन्तजननात्; बालस्य दन्तजननमारभ्य; न प्रागित्यर्थः ॥ ७ ॥

सकृद् दुष्टा [1]च स्त्री यत् पुरुषस्य परदारे तद्व्रतं कुर्यात् ॥ ८ ॥

[1] च omitted in ठ.

स्त्रीणां व्यभिचारे आह । सकृदेकवारं व्यभिचरिता स्त्री पुरुषपारदार्योक्तमेव व्रतं कुर्यात् । सवर्णगमने चेदम्;

"यत् पुंसः परदारेषु समानेषु व्रतं स्मृतम् ।
व्यभिचाराच्च भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ॥"

इति **बार्हस्पत्यात्** । समानेषु सवर्णेषु । सकृदिति [1]वचनादभ्यासे अहर्गुणा वृद्धिरिति कल्प्यम् । बलाद्गमने तु **ऋष्यशृङ्गः**—

"बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथंचन ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्ध्यर्थमादिशेत् ॥"

इति । बन्दीकृतायाः द्विरभ्यासे चण्डालादिसंपर्के **पराशरः**—

"बन्दीग्राहेण भुक्ता या हत्वा बद्धा बलाच्च यत् ।
कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं शुध्येत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥"

इति । सकृत् संपर्केऽपि **स** एव—

"सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च ॥"

इति । सगर्भायां विशेषमाह **स** एव—

"अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताक्रम्य कामिता ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे व्रतं [2]कुर्यात् पश्चान्मासं तु यावकम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि ॥"

इति । प्रातिलोम्यगमने तु **प्रचेताः**—

"विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेत् तस्मात् प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसंगमे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥

[1] एकवारवचनात्—च, छ.

[2] पश्चात्कुर्यान्मासं—ग.

शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥"

इति । अकामतश्चेदम् । कामतो महापातकोक्तं **वासिष्ठं** ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने नग्नीकरणं वापनं कृष्णादिखरारोहणं सर्पिषाभ्यञ्जनं महापथप्रव्राजनं चेत्यादि । कामतः आनुलोम्येन व्यवाये तु पादपादन्यूनं कृच्छ्रम् । यथा क्षत्रियाया विप्रगमने त्रिपादकृच्छ्रम् । वैश्याया विप्रक्षत्रियगमने अर्धत्रिपादकृच्छ्रौ । शूद्राया विप्रक्षत्रियविड्गमने पादार्धत्रिपादकृच्छ्रा इति । अकामतः **षट्त्रिंशन्मतोक्तम्**—"क्षत्रिययोषितां ब्राह्मणसेवायां कृच्छ्रार्धम् । वैश्ययोषितां ब्राह्मणराजन्यसेवायां कृच्छ्रपादकृच्छ्रार्धम् । शूद्रयोषितां ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां ह्यहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्" इति । एतेन स्त्रीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये पुरुषोक्तमेवेति निरस्तम् । प्रातिलोम्येन बलादुपभोगे तु **संवर्तः**—

"बलात् प्रमथ्य भुक्ता चेद् दह्यमानेन चेतसा ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् तत् तस्याः पावनं परम् ॥"

इति । ब्राह्मणगर्भोत्पत्तौ **चतुर्विंशतिमते**—

"विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैन्दवम् ।
ऐन्दवं च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चण्डालो जायते यतः ।
गर्भस्रावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्[1] ॥"

इति । एवं क्षत्रियावैश्ययोः विप्रादिचतुष्टयगर्भक्रमेण पराकादयस्त्यागान्ताश्चत्वारः । एवं शूद्रायास्त्रैवर्णिकगर्भे पराकादयस्त्रयः । शूद्रगर्भे तु पराक एवेति ज्ञेयम् । अकामवचनात् कामतो द्विगुणं द्विजातिस्त्रीणाम् । शूद्रगर्भप्रसवे तु प्रायश्चित्ताभावः;

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥"

इति **वसिष्ठ**स्मरणात् । चण्डालाद्यन्त्यावसायिगमने तु **स्मृत्यन्तरे**—

"चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥"

इति । कामतस्तु **ऋष्यशृङ्गः**—"संपृक्ता स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्" इति । रजकाद्यन्त्यजगमनेऽपि **स्मृत्यन्तरे**—

[1] चान्द्रायणत्रयम्—ग.

" रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम् ॥ "

इति । कामतो द्विगुणम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे तु मरणम् ;

" अन्त्यजेन तु संपर्के गमने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना सा विशुध्यति ॥ "

इति **उशनः**स्मरणात् । अकामतो द्वादशाब्दम् । गर्भेऽप्येतदेव । कामतो गर्भे मरणमेव । सगर्भाया व्यभिचारे तु **ऋष्यशृङ्गः**—

" अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता यान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।
हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ "

इति ॥ ८ ॥

**यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।
तद्भैक्ष्यभुग्जपन्[1] नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति[2] ॥ ९ ॥**

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

एकरात्राभ्यासे चण्डालीगमने आह । वृषली चण्डाली ;

" चण्डाली बन्धकी वेश्या रजस्था या च कन्यका ।
ऊढा या च सगोत्रा स्याद् वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः ॥ "

इति **स्मरणात्** । नन्वेवं नानार्थे वृषलीशब्दे कथं चण्डाल्येवात्रोच्यते ? सत्यम् ; अन्यासां गमनस्याल्पप्रायश्चित्तत्वेनैतत्प्रायश्चित्तविषयत्वासंभवात्[4] । तच्च तत्र तत्रैवावधेयम् । तद्गमनात् यदेकरात्रेणापुण्यमर्जयति तद्भैक्षं

[1] जपेत्—घ.
[2] विशुध्यति—घ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे परदारप्रकरणं त्रिपञ्चाशम्—ज, ठ.
[4] अल्पप्रायश्चित्त for एतत्प्रायश्चित्त—ख.

भुञ्जानो गायत्रीं जपन् त्रिभिर्वर्षैः पापं नुदति । इदं चैकरात्रं गमनाभ्यासे ; 'एकरात्रेण' इत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचितृतीयादर्शनात् । अत्यन्तसंयोगश्चाष्टवाराभ्यासेन ; अष्टयामव्याप्तेः ॥ ९ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]श्री**रामपण्डि**तात्मज-[2]श्री**नन्दपण्डि**तापरनामधेय**विनायकपण्डित**कृतौ[3] **विष्णुस्मृतिविवृतौ**
श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.
[2] श्री omitted in ग.
[3] श्रीनन्दपण्डितकृतौ—ख.

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

यः पापात्मा[1] येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं संसर्गप्रायश्चितं चतुष्पञ्चाशत्तमेनाह । उद्दिष्टेषु अतिपातकादिप्रकीर्णकान्तेषु पातकेषु आत्मा देहो यस्य सः; तथाभूतः यो येनाशुद्धेन संवत्सरं संसृज्यते, स संसृष्टः तस्यैव पापात्मनः प्रायश्चित्तं कुर्यात्; तत्पापभागित्वात् । अत एव **मनुः**—"एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित् समाचरेत्" इति । सामान्येनैवैनस्विमात्रसंसर्गो निषिध्यते;

"यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥"

इत्युक्तत्वात् । 'पापात्मना' इति तृतीयान्तो वा पाठः । प्रायश्चित्तपदेन व्रतं मरणं चोच्यते । तत्र कामतोऽकामतश्चातिपातकिसंसर्गे मरणमेव; 'स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इत्यभिधानात्; कामतोऽकामतश्चातिपातकिनां मरणस्यैवाभिधानाच्च । महापातकिनामकामतः संसर्गे द्वादशाब्दं व्रतम्; "स तस्यैव व्रतं कुर्यात्" इति **मानवात्** । तस्य महापातकिनो व्रतं द्वादशाब्दम्,

"अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं तु भुञ्जानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे ॥"

इति **शङ्खोक्तम्** । कामतः संसर्गे तु मरणमेव; "तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहन्यासात् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते" इति **देवलेन** सामान्याभिधानात्;

"ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
कृत्वा तैश्चापि संसर्गं ब्राह्मणः कामकारतः ॥

[1] पापात्मना—ठ.

कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।
ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् ॥"

इति **कूर्मपुराणे** विशेषाभिधानाच्च । एतेन द्वादशाब्दस्य कामतो महापातकिनः संसर्गविषयत्वं परास्तम्; कामतः संसर्गे **छागलेयेन**—

"ज्ञात्वा करोति संसर्गं निष्कृतिर्न विधीयते ।
प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते ॥"

इति व्रतरूपनिष्कृत्यभावाभिधानात् । एतच्च साक्षात् पतितसंसर्गिणः । संसर्गिसंसर्गिणस्तु पादोनम् । यथाह **व्यासः**[1]—

"यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।
पादहीनं चरेत् सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥"

इति । एवं चतुर्थस्य षडब्दं, पञ्चमस्य [2]त्र्यब्दमिति ज्ञेयम् । न षष्ठादेः; पतितस्य पञ्चमपर्यन्तमेव शुद्धिविधानात् । यथाहतुः **गौतमदेवलौ**—"पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचैलस्नातः शुध्येत्",

"उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।
हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥"

इति । तृतीयोऽत्र पतितापेक्षया चतुर्थः । तत्स्पर्शी पञ्चमः । तस्याचमनात् । ऊर्ध्वं तु तस्याप्यभाव इति । एतेन,

"ये तदन्नाशिनो विप्राः कृच्छ्रं तेषां विधीयते ।
तद्भोजिनोऽर्धकृच्छ्रेण तदन्नादाश्च पादतः ॥"

इति चण्डालसंकरप्रकरणे.यन्व्यासवाक्यस्थलिङ्गदर्शनात् संसर्गित्रितयपर्यन्तमेव प्रायश्चित्तमिति **प्राच्यप्रलपित**मपास्तम्; [3]आपञ्चमं शुद्धिदर्शनात् । अकामतश्चेदम् । कामतो मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकं पादोनेत्यादिकल्पनया योज्यम् । अकामतो वर्षन्यूनसंसर्गे तु **पराशरः**—

"संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।
अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥

[1] मनुः—ख. [2] अब्द—ख, ग. [3] आपञ्चमशुद्धि—घ.

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे ततः ।
षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात् सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ।
अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥"

इति । कामतः संसर्गे **स्मृत्यन्तरम्**[1]—

" पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।
पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥
मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ।
संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ॥"

इति । आ ईषन्न्यूनोऽब्द आब्दः । तत्र भवः आब्दिकः । किंचिन्न्यूनाब्दिक इत्यर्थो वाच्यः ; अन्यथा वर्षेण पातित्ये न्यूनप्रायश्चित्तानुपपत्तेः । एवमनुपातकिसंसर्गिणामप्येषैव दिक्—अकामतो द्वादशाब्दं कामतो मरणमिति । तथोपपातकादिसंसर्गेऽपि कामाकामाभ्यां तत्तद्व्रतमेव ज्ञेयम् । इदं च तत्तद्व्रतविधानं समानपातकविषय एव ; यथा कामतो महापातकिनः कामतः संसर्गे मरणम् ; कामकृतत्वेन [2]पातकिसमानपातकोत्पत्तेः । कामतो महापातकिनोऽकामतः संसर्गे तु न तद्व्रतम् ; अकामकृतत्वेन तावत्पातकाभावात् । किं त्वकामविहितं द्वादशाब्दमेव । तथा अकामतो महापातकिनोऽकामतश्च संसर्गे न द्वादशाब्दम् ; अकामकृतत्वेन तावत्पातकाभावात् । किं त्वकामविहितं षडब्दमेव । एवमन्यपातकेष्वप्यूह्यम् । स्त्रीणामकामतः पतितसंसर्गे पतितप्रायश्चित्तार्धम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धम् ; अकामतः पादः । अनुपतितानां कामतः पादोनम् ; अकामतोऽर्धपाद इत्याद्यूह्यम् । पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह **याज्ञवल्क्यः**—" कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिंचनाम् " इति । एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थोत्पन्नां सोपवासां कृततत्संसर्गोचितप्रायश्चित्ताम् अकिंचनाम् अगृहीतपितृवस्त्रालंकारादिधनामुद्वहेत् । उद्वहेदिति वरव्यापारदर्शनात् दातृव्यापारो निवर्त्यते । तदाह **हारीतः**—" पतितस्य कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां ' नाहमेतेषां, न ममैते ' इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत् " इति । एतेषामिति बहुवचनात् अपतितानामपि पतितभ्रात्रादीनां कन्यादानाधिकाराभावो गम्यते । कन्योपादानात् पुंनपुंसकापत्ययोरव्यवहार्यत्वं गमयति । यथाह **वसिष्ठः**—" पतितोत्पन्नः पतितो भवति, अन्यत्र स्त्रियाः ; सा हि परगामिनी ; तामरिक्थामुपेयात् " इति । विशेषान्तरमुपरिष्टात् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

[1] स्मृत्यन्तरे—ग.

[2] पातकेन—ख.

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २ ॥ द्व्यहं राजन्यः ॥ ३ ॥ एकाहं वैश्यः ॥ ४ ॥ शूद्रो नक्तम् ॥ ५ ॥ सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः ॥ ६ ॥

निषिद्धजलपाने प्रायश्चित्तमाह । मृताः पञ्चनखाः [1]नरकुक्कुरादयः यस्मिन् तथा । तस्मादत्यन्तोपहताच्च रेतोमूत्रपुरीषादिमलदूषितात् कूपात् जलं पीत्वा विप्रस्त्र्यहमुपवसेत् ॥ २ ॥ क्षत्रियस्तत्र द्व्यहमुपवसेत् ॥ ३ ॥ वैश्यस्तत्रैकाहमुपवसेत् ॥ ४ ॥ शूद्रस्तत्र नक्तं कुर्यात् ॥ ५ ॥ व्रतोत्तराङ्गमाह । सर्वे त्रैवर्णिकाः उक्तव्रतान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः । न शूद्र ; वक्ष्यमाणतन्निषेधात् । मृतपदोपादानादनुच्छूनादिशवविषयमेतत् । उच्छूने तु तस्मिन् **हारीतः**—

" क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥"

इति । कामाकामाभ्यामुभयव्यवस्था ।

" यदि कश्चित् ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुध्यति ॥"

इति । मानुषशवविषयमेतत् । अमानुषे तु **देवलः**—

" क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् त्रिरात्रं तु मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥"

इति । अत्यन्तोपघातश्चण्डालादिकूपस्याप्युपलक्षणम् । यथाह **आपस्तम्बः**—

" चण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते ॥
चरेत् सांतपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तदर्धं तु चरेद् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥"

इति । अकामतस्तु,

" यस्तु चण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
स तु त्र्यहेण शुध्येत शूद्रस्त्वेकेन शुध्यति ॥"

इति **देवलोक्तम्** । कूपः वाप्युपलक्षणम् ;

" जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम् ॥"

[1] नरमार्जारादयः—ख.

इति विष्णुस्मरणात्। न दूषणम्; तथेति शेषः;

"म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा।
जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम्॥
तत् तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा।
अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः॥"

इति आपस्तम्बस्मरणात्॥ ६॥

**[1]पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत्।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम्॥ ७॥**

सर्वशब्दसंकोचे निमित्तमाह। यथा ब्राह्मणस्य सुरापाने रौरवनरकपातः, तथा शूद्रस्य पञ्चगव्यपान इति तात्पर्यार्थः। शूद्रः स्त्रिया अप्युपलक्षणम्; "स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च" इति निषेधात्। पञ्चगव्यं जपहोमयोरप्युपलक्षणम्;

"[2]तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम्।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्॥"

इति अत्रिस्मरणात्॥ ७॥

पर्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत्॥ ८॥

स्त्रीषु ऋतावगमने आह। पर्वाणि

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च॥"

इत्युक्तानि। अनारोग्यम् अकल्यता। तदुभयव्यतिरेकेण ऋतुकाले पत्नीमगच्छन् त्रिरात्रमुपवसेत्। तथाच बृहस्पतिः—"ऋतौ न गच्छेद्यो भार्यां सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्" इति। अकामतश्चेदम्। कामतो द्विगुणम्। अगच्छन्नित्युद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्रीणामपि प्रायश्चित्तं सिध्यति। अत एव पराशरः—

"ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति।
सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः॥"

[1] This verse omitted in ठ.

[2] This verse omitted in ग.

इति स्त्रीणामपि प्रत्यवायमाह। तच्चार्धम्; "अर्धं स्त्रीणां प्रदातव्यम्" इति वचनात्। पर्वादिपर्युदासश्च दोषश्रवणात्। तथाच विष्णुपुराणम्—

"तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यो नरः।
विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते॥"

इति। तत्र प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे—

"अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम्।
कृत्वा सचैलः स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्॥"

इति। अकामतश्चेदम्। कामतस्तु "शेषेषूपवसेदहः" इत्युपवासः। अकल्यपर्युदासस्तु "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति[1]" इति स्वस्थस्यैव विधानात्॥ ८॥

कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्॥ ९॥

कौटसाक्ष्ये आह। यो मिथ्यासाक्ष्यं ददाति, स ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशाब्दं कुर्यात्। कूटसाक्षित्वं महापातकसमानानामनुपातकसंज्ञानां सर्वेषामुपलक्षणम्; 'अश्वमेधेन शुध्यन्ति' इत्यादिसमानप्रायश्चित्तदर्शनात्; द्वादशाब्दप्रक्रमे,

"कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च।
एतदेव व्रतं कुर्याद्धत्वा च शरणागतम्॥"

इति शङ्खस्मरणात्। कौटसाक्ष्यं चात्र ब्राह्मणादिवधसंपादकं मिथ्यावचनम्; तद्वधनिवारणाय मिथ्यावचनस्याभ्यनुज्ञानात्। तथाच मनुः—

"शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रोक्तौ तु भवेद्वधः।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते॥"

इति॥ ९॥

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे[2] [3]सचैलं स्नानं [4]महाव्याहृतिहोमश्च[5]॥ १०॥

प्रकीर्णकेष्वाह। यः शौचार्थं जलमनपेक्ष्यैव मूत्रपुरीषे करोति, स सचैलं स्नातः महाव्याहृतिभिः सप्तभिराज्यं जुहुयात्। चकारात् गवालम्भः;

[1] नोपसर्पति—ग. [2] पुरीष omitted in ज. [3] सचैलस्नानं—ठ.
[4] महाव्याहृतिभिः—च. [5] च omitted in ख, ग.

" विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिषेव्य च ।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ "

इति **मानवात्** । शारीरं मूत्रपुरीषादि । आलभ्य स्पृष्ट्वा । अकामतश्चेदम् । कामतो **यमः**—

" आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेव्यते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ "

इति । अनुदकत्वम् अभ्यक्तस्यास्नातत्वोपलक्षणम् । तत्र **आपस्तम्बः**—

" तैलाभ्यक्तस्तथास्नातः श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
मूत्रोच्चारं यदा कुर्याद्दहोरात्रेण शुध्यति ॥ "

इति । अभ्यङ्गलक्षणम् **आयुर्वेदे**—

" मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसंगतम् ।
स्रोतांसि तर्पयेद्वाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥ "

इति । तथा अनुदकत्वमयज्ञोपवीतित्वस्याप्युपलक्षणम् । तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

" विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥ "

इति । ऊर्ध्वाधरोच्छिष्टभेदात् भक्षणपानादावुपवासः, मूत्रपुरीषादौ गायत्रीजप इति भेदः । कामतश्चेदम् । अकामतः **तत्रैव**—

" पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥ "

इति । आपोऽशनं विना भोजने **स्मृत्यन्तरे**—

" आपोऽशनमकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
भुञ्जानस्तु तथा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ "

इति । उत्तरापोऽशनं विनोत्थानेऽपि **तत्रैव**—

" यद्युच्छिष्टस्त्वनाचान्तो भुक्तवानासनं ततः ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ॥ "

इति ॥ १० ॥

सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्तयेत् ॥ ११ ॥

किंच यस्मिन् सुप्ते सूर्योऽभ्युदेति स सूर्याभ्युदितः ; यस्मिंश्च सुप्तेऽस्तमेति स सूर्याभिनिर्मुक्तः ;

" सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ "

इति **त्रिकाण्डीस्मरणात्** । तावुभौ सचैलं स्नात्वा अष्टाधिकशतसंख्यया गायत्रीं जपेताम् । [1]प्रत्यादित्यमेहनादौ **यमः**—

" प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ "

इति । सूर्यदर्शनं चात्रोदयादिव्यतिरेकेण ।

" नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं [2]यन्तं कदाचन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ "

इत्यत्र तु " स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् " इति ज्ञेयम् । इदमेव च प्रायश्चित्तम्

" सूर्येन्दुतारका दृष्ट्वा यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः ।
तेषां याम्यैर्नैरैरक्षिण्यस्तो वह्निः समिध्यते ॥ "

इति **मार्कण्डेयोक्त**निषेधातिक्रमेऽपि ज्ञेयम् ; " नाशुची राहुतारकाः " इति स्नातकव्रतत्वात् ॥ ११ ॥

[3]श्वसृगालविड्वराहखरवानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः स्रवन्तीमासाद्य षोडश[4] प्राणायामान् कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्वादिदंशेष्वाह । श्वादयः प्रसिद्धाः । तैः दष्टः पुमान् समुद्रगां नदीं गत्वा तत्र स्नात्वा जले षोडश प्राणायामान् कुर्यात् । घृतं च पिबेत् । अत्र चाङ्गभेदेन प्रायश्चित्तभेदो व्यवस्थाप्यः । स यथा पाददंशे **मनुः**—

" श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
[5]नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ "

इति । तदूर्ध्वमाजानु दंशे **सुमन्तुः**—" श्वसृगालमहिषाजाविखरकलभनकुलमार्जारमूषिकाप्लवकाकपुरुषदष्टानामापोहिष्ठादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं च " इति । जानूर्ध्वमानाभि दंशे **अङ्गिराः**—

" ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्थश्चेद् द्विरात्रं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥ "

[1] संमुखा—घ. [2] यान्तं—घ. [3] श्वसृगालबिडाल—ज, ठ.
[4] षोडश omitted in च. [5] खरा—ग.

इति । मूलोक्तं नाग्निहोत्रिविषयमेवावतिष्ठते ; षोडशप्राणायामानामेकाहपयोभक्षणस्य च कृच्छ्रद्वादशांशत्वात् ; प्राणायामशतद्वयस्य कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वात् । नाभेरूर्ध्वदंशे तु स एव—

> " नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
> स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥ "

इति । यत्तु **वासिष्ठम्**,

> " ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
> प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ "

इति, तत् नाभेरधो दंश एव ज्ञेयम् ; त्रिरात्रोपवासप्राणायामशतयोरर्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वात् । शूद्रस्याप्याह **अङ्गिराः**—

> " शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः ।
> गां च दत्त्वा वृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुध्यति ॥ "

इति । स्त्रीणां दंशे त्वाह **पराशरः**—

> " ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बूकेन वृकेण वा ।
> उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ "

इति । व्रतस्थायां विशेषः **तत्रैव**—

> " त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सव्रता ।
> सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ "

इति । रजस्वलायां **पौलस्त्यो** विशेषः—

> " रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
> पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
> ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
> चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि [1]दष्टेऽन्यत्राप्लुतिर्भवेत् ॥ "

इति । अन्यत्र ; अरजस्वलायाम् । श्वाघ्राणे तु **शातातपः**—

> " शुनाघ्रातावलीढस्य [2]नखैर्विलिखितस्य च ।
> अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् ॥ "

इति । उपचूलनं तापनम् । तत्रैव व्रणे क्रिम्युत्पादे **मनुः**—

> " ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे ।
> क्रिमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

[1] दष्टेऽन्यत्रा—घ.   [2] नखैर्लिखितस्य—ग.

> गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ।
> त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधो नाभ्या विशुध्यति ॥
> नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्रिमिः ।
> [1]षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ "

इति । कण्ठादूर्ध्वं प्राजापत्यं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद्भैक्ष्येण वर्तेत ॥ १३ ॥

वेदाग्नित्यागे आह । वेदोत्सादी अधीतवेदविस्मर्ता । अग्न्युत्सादी आहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता । स प्रत्येकं त्रिषवणस्नायी अधःशायी खट्वादिपरिहारेण शयानः भैक्ष्येण सकृद्भुक्तेन संवत्सरं वर्तेत । तत्र वेदोत्सादो द्विविधः—अनुपातकम् उपपातकं चेति । तत्रानुपातके कामतोऽश्वमेधादि ; अकामतो द्वादशाब्दमित्युक्तं कौटसाक्ष्ये । उत्सादो निन्दोपलक्षणम् ; " ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा " इति प्रागभिधानात् । सा च त्रिविधा । बौद्धादिशास्त्राभिनिवेशेनाप्रामाण्यबुद्धिरेका ; प्रामाण्यबुद्धावपि हेतुकशास्त्राभिनिवेशेनावज्ञानं द्वितीया । अत एव **मनुः**—

> " योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्रार्थवादतः ।
> स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ "

इति । वैदिककर्मफलेषु अश्रद्धा तृतीया । तत्राद्यमनुपातकम् । तत्र प्रायश्चित्तं कामतोऽश्वमेधादि ; अकामतो द्वादशाब्दमिति सर्वत्रानुपातके ज्ञेयम् । अपरे द्वे तूपपातके । तत्रोपपातके तु निमित्तकालभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यं वाच्यम् । तच्चाग्निसाहचर्यात् तत्त्यागोक्तमेव । तत्र **वसिष्ठः**—" ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् " इति । एतच्च नास्तिक्येन त्यागे ; " योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः " इत्यग्नित्यागे नास्तिक्यश्रवणात् । इदं च मासद्वयत्यागे । मासद्वये प्राजापत्यम् । मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासे पराकः । अब्दे मासं पयोव्रतम् । अब्दानन्तरं त्रैमासिकमिति नास्तिक्ये । प्रमादिकत्यागे तु प्राणायामशतम् आत्रिरात्रम् । तदूर्ध्वमेकोपवासः आविंशतिदिनम् । तदूर्ध्वम् आमासद्वयं त्रिरात्रोपवासः । तदूर्ध्वमाब्दं प्राजापत्यम् । मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासे पराकः । तदूर्ध्वं यथान्यायमूह्यमिति । आलस्येन त्यागे आद्वादशाहं त्रिरात्रोपवासः । तदूर्ध्वमामासं द्वादशाहम् । तदूर्ध्वमावर्षं मासोपवासः, पयोभक्षणं वा । तदूर्ध्वम् आद्विवर्षं चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वम् आत्र्यब्दं चान्द्रायणं सोमायनं च । तदूर्ध्वं त्र्यब्दकृच्छ्रो धनिनो गोदानं चेति संक्षेपः ।

[1] षड्रात्रे—ग.

तमेतमखिलमर्थं स्मरणसौकर्याय संजग्राह **संग्रहकारः**—

" कृच्छ्रो मासद्वयं चेत् त्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकृच्छ्र-
स्तत्षट्के स्यात् पराकस्तत उपरि पयो मासमाब्दात् त्रिमासम् ।
नास्तिक्ये तत्प्रमादेऽप्यसुनियमशतं प्राक् त्रिरात्रात् परं च
कुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेरूर्ध्वमब्दम् ॥
षष्टेरूर्ध्वं तु कृच्छ्रः शरद उपरि चेद्ब्रह्मालस्यतोऽग्नि-
स्त्यक्तश्चेद् द्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद् द्वादशाहं तु मासे ।
मासं चाब्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाब्दयुग्मे
स्यादूर्ध्वं [1]त्वब्दकृच्छ्रो यदि भवति धनी गां च दद्याद् द्विजाय ॥"

इति । तदेवं मूलोक्तमब्दकृच्छ्रं त्र्यब्दादूर्ध्वं वेदितव्यम् । इदमेव चाग्नित्यागे ; समानयोगक्षेमतया निर्देशात् । तथाच **जाबालः**—

" यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥"

इति ; दौर्ब्राह्मण्यपरिहारार्थमाश्विनपशुविधानस्य च तुल्यत्वात् । एतन्मूलवाक्यानि **भारद्वाजगृह्यात्** अवगन्तव्यानि ; विस्तरभयान्नेहोदाहृतानि[2] । इदं चौपासनाग्नित्यागे । त्रेताग्नित्यागे तु **मनुः**—

" अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥"

इति । इदं च कामतः । अकामतो **हारीतः**—" संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनं चान्द्रायणं कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात् " इति । ऊर्ध्वं तु कल्प्यम् । यथोक्तप्रायश्चित्तानन्तरमन्तरितहोमद्रव्यं दत्त्वा पुनरादध्यात् । यथाह **जातूकर्ण्यः**—

" अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्राय वा स्वयम् ।
गतेऽग्नौ विधिवद् दद्यात् दत्त्वादध्यात् पुनर्द्विजः ॥"

इति । स्मार्ताग्नित्याग एवेदमित्येके । त्यागः अनध्ययनानाधानयोरप्युपलक्षणम् । तथाच **स्मृत्यन्तरे**—

" योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥"

[1] त्र्यब्द—घ.

[2] न्नोदाहृतानि—ग.

इति । तत्र प्रायश्चित्तमाह **गौतमः**—" अग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम् " इति । अग्न्युत्सादी व्याख्यातः । निराकृतिः शक्तावपि वेदाध्ययनशून्यः । स [1]संवत्सरं ब्रह्मचर्यं कुर्यादिति । प्रतिषिद्धानामध्यापने तेभ्योऽध्ययने तैः सहाध्ययने च स एवाह—" प्रतिषिद्धमन्त्रसंयोगे सहस्रवाकश्चेत् " इति । प्रतिषिद्धाः पतितादयः । तैः सह मन्त्रसंयोगः अध्ययनाध्यापनसहाध्ययनयाजनादिसंबन्धः । तत्र [2]संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । स चेन्मन्त्रसंयोगः सहस्रपदयुक्तो भवति । अर्वाक् तु कल्प्यम् । अकामतश्चेदं माससंयोगे ; षाण्मासिके षडब्दाभिधानात् , संवत्सरे द्वादशाब्दाभिधानात् , कामतः पातित्याच्चेति । पतितादिश्रवणे तु **वसिष्ठः**—" पतितचण्डालशवसूतकिश्रावणे तु त्रिरात्रं वाग्यता आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः[3] पूता भवन्तीति विज्ञायते । [4]एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः, दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते." इति । एवमन्तरा गमनेऽनध्यायाध्ययनेऽपि **गौतमः**—" अन्तरा गमने पुनरुपसदनम् । श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च । प्राणायामा घृतप्राशनं चेतरेषाम् । श्मशानाभ्यध्ययने चैवम् " इति । श्मशानमित्यनध्यायमात्रोपलक्षणम् ; " श्मशानपतितान्तिके " इति **स्मरणात्** । अनाहिताग्नित्वे तु **कार्ष्णाजिनिः**—

" काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।
तदकुर्वंस्त्रिरात्रेण मासि मासि विशुध्यति ॥"

इति ।

" अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि ।
स हि व्रात्येन पशुना यजेत् तन्निष्क्रियाय तु ॥"

इति । एवं त्रेतानाधाने वर्षं षट् प्राजापत्याः, प्रतिवर्षं चान्द्रायणम् । आवसथ्यानाधानेऽपि **स** एव—

" कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् ।
चान्द्रायणं चरेद् वर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥"

इति । कृतदारो ज्येष्ठ इत्यनेनाधानाधिकारे सतीत्युक्तम् । यावद्वर्षं प्रतिमासमेकोपवासः । तदूर्ध्वं प्रतिवर्षं चान्द्रायणमिति । सत्यग्नौ तत्राहोमे मनो ज्योतिषा आज्याहुतिराद्वादशाहम् । नष्टे पुनस्तस्मिन् आद्वादशाहम् अयाश्चेत्यनेनाहुतिः । तदूर्ध्वं स्थालीपाकत्रये वातिक्रान्तेऽग्निनाशः । ततो यथास्वगृह्यमुदाहरीत्या पुनः संधानम् । अत्राप्याह सकलमर्थं **संग्रहकारः**—

" तत्रायाश्चेति वह्निर्भवति पुनरिहाद्वादशाहं तथाग्नौ
होमश्चेन्नास्ति तस्मिन् स हि भवति मनो ज्योतिषा द्वादशाहे ।

[1] संवत्सरे—ग.

[2] संवत्सरं omitted in ग.

[3] अभ्यस्येतः—ग.

[4] From एतेनैव up to विज्ञायते omitted in ख.

याते त्विष्टित्रये वा स्मृतमथ पुनराधानमुद्धाहरीत्या
यद्वायाश्चेति तत् स्याच्छ्रुतिसमभिहिताधानसंभारलाभे ॥"

इति। स्थालीपाकातिक्रमादौ तु **आश्वलायनः**—

"स्थालीपाके [1]त्वथापन्ने ह्यन्याग्नौ तु स्वयं यजेत्।
स्वाग्नावन्यो यजेद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः॥"

इति। श्रौते तु पुनराधानम्। पर्वणि होमलोपे **मरीचिः**—

"होमलोपे ह्यमावास्यां पर्वस्वाग्रयणादिषु।
कुर्यादिष्टिं पावमानीं शुचिस्तां तु यथाविधि॥"

इति। पर्वोपस्थानलोपे **बृहस्पतिः**—

"आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यदि पर्वणि।
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां यः सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्॥"

इति। अग्निमुत्सृज्य प्रवासे **हारीतः**—"उत्सृज्याग्निं प्रवसन् वैश्वानर्या यजेत" इति। प्रवासोऽत्र तीर्थाद्यर्थम्; न [2]धनाद्यर्थम्;

"धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः।
धनैरिज्यादिकार्याणि तीर्थाद्यर्थं न तु व्रजेत्॥"

इति **स्मरणात्**। सांवत्सरिकपशुसोमाद्यकरणेऽपि स एव—"सांवत्सरिकाणां पशुसोमानामिज्यानामसंभवे च" इति। **मनुरपि**—

"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे॥"

इति। कृतसंकल्पस्यायजने **हारीतः**—"यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत् महान्तं क्रतुमभिसमीक्ष्यात्पेनेष्ट्वा न सर्वं प्रयुनक्ति, तत्र त्रैधातव्या प्रायश्चित्तिः" इति। संकल्पितस्य व्रतादेरन्यथाकरणाकरणयोरपि स एव—"यस्तूपेत्य यथार्थं तपस्यन्यथा वा चरत्यसमाप्तिः को वा तस्याग्नेयो हविश्चान्द्रायणं वा" इति। वेदाग्नित्यागयोरेकयोगनिर्दिष्टत्वात् पितृमातृसुतदारबान्धवत्यागेष्वप्येतदेव सामान्यप्रायश्चित्तेन सह जातिशक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया योज्यम्। अन्यान्यपि श्रौतप्रायश्चित्तानि तत्तद्ग्रन्थेभ्य एवावगन्तव्यानि[3]॥ १३॥

[1] त्वतिक्रान्ते यदन्याग्नौ—ख, ग. [2] धनार्थम्—ख, ग. [3] अवधेयानि—ख, ग.

समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे [1]तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत ॥ १४ ॥ नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते [2]संवत्सरं भैक्ष्येण वर्तेरन् ॥ १५ ॥

उत्कर्षानृतवादिष्वाह। उद्देश एव पदद्वयार्थो व्याख्यातः। तदाक्षेपणं गुरुतिरस्कारः। तद्द्वैविध्यं च प्रागुक्तम्। तत्रानुपातकेष्वेतेषु कामतोऽश्वमेधादि। अकामतो द्वादशवार्षिकमित्युक्तम्। उपपातकेषु पुनः मासं पयःपानम्। गुर्वनभिमतानुष्ठाने तु "प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति" इति योग्युक्तं ज्ञेयम्। प्रसादनानन्तरं चोपवासः;

"गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम्॥"

इति तस्यैव **स्मरणात्**॥ १४॥

नास्तिकादिष्वाह। नास्तिको व्याख्यातः। नास्तिकवृत्तिः बाह्याचारोपजीवी। नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं यस्येति वा। कृतमुपकारं द्वेषेण नाशयतीति कृतघ्नः। कूटव्यवहारी; कूटेन कपटेन तुलामानादिकृतेन क्रयविक्रयकर्ता। ब्राह्मणवृत्तिघ्नः राजादिदत्तशासनाद्यपहर्ता। चकारात् मिथ्याभिशंसीत्येते संवत्सरं भैक्ष्येण वर्तेरन्। यथाह **शङ्खः**—"नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसी चेत्येते पञ्च ब्राह्मणगृहेषु संवत्सरं भैक्षं चरेयुः" इति। इदं चाभ्यासेन। सकृत्करणे तु **वसिष्ठः**—"नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात् नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्" इति। संवत्सरं वृत्त्यपहारप्रायश्चित्तमल्पवृत्त्यपहारे। कुटुम्बपोषणपर्याप्तवृत्त्यपहारे तु तत्तद्वर्णवधोक्तमेव। तथाच **शङ्खः**—

"यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत्।
तस्य तस्य वधे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
अपहृत्य च वर्णानां विप्रो भूमिं प्रमादतः।
प्रायश्चित्तं वधप्रोक्तं ब्राह्मणानुमतश्चरेत्॥"

इति॥ १५॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते [3]दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्यात्[4] ॥ १६ ॥

परिवित्त्यादिष्वाह। परिवित्त्यादयः पञ्चापि चान्द्रायणं कुर्युः। पञ्चानामपि कामतः प्रवृत्ताविदम्। अकामतस्तु **वसिष्ठः**—"परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत तां चैवोपयच्छेत्"

[1] तदाक्षारणे—ड. [2] पञ्चसंवत्सरान्—ठ.
[3] तद्दाता—ठ. [4] कुर्युः—ज, ठ.

इति । परि विवेदेत्यसौ परिविविदानः । लिटि कानच् । परिवेत्तेति यावत् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा तां स्त्रोढां ज्येष्ठाय निवेद्य पुनस्तामेव ज्येष्ठानुज्ञातामुद्वहेदित्यर्थः । यथा **हारीतः**—"तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेयुः स तामनुमान्यान्यया निविशेतैवं धर्मो न लुप्यते" इति । स ज्येष्ठः तां कनिष्ठोपनीताम् अनुमान्य कनिष्ठायाभ्यनुज्ञाय अन्यां स्वयं परिणयेत्; न कनिष्ठोपनीतामिति । अत्रैव विषये **यमः**—

"कृच्छ्रो द्वयोः परिवेद्य कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥"

इति । होता याजकः । अभ्यासे तु **शङ्खः**—"परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयाताम्" इति । ननु

"अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति ॥"

इति **स्मरणात्** प्रथमविवाहादेरेव परिवेदनादिनिमित्तत्वावगमेन द्वितीयादिविवाहाद्यनिषेधादभ्यासोऽनुपपन्न इति चेत्; मैवम्; तात्पर्यानवगमात् । तथाहि—न ह्यत्र प्रथमाग्निहोत्रविवाहयोः प्रतिषेधः, येन द्वितीयाद्यनिषेधः स्यात् । किंतु प्रथमविवाहाद्यकुर्वति ज्येष्ठे कनिष्ठस्य विवाहनिषेधः । स च प्रथमद्वितीयादिसाधारण इति तदतिक्रमावृत्तौ परिवेदनाद्यभ्यासोपपत्तेः । अन्वयश्चायमित्थमेव । अन्यथा द्वितीयादिविवाहमकुर्वत्यपि ज्येष्ठे कनिष्ठस्य परिवेदनापत्तेः । तस्मात् ब्रह्महत्यादिनिषेधातिक्रमाभ्यासे ब्रह्महत्याद्यभ्यास इवात्राप्यभ्यासो नानुपपन्नः । न चैवम् "ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निविशमानः परिवेत्ता भवति । परिवित्तो ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या । परिदायी दाता । परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः" इति **हारीतवाक्ये** कन्यायाः परिवेदिनीत्वाभ्यासासंभवात् संवत्सरप्रायश्चित्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्;

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥"

इत्याद्यभ्यनुज्ञातपुनर्विवाहायाः तदभ्याससंभवात् । तस्मात् संवत्सरं कृच्छ्रं परिवेत्त्राद्यभ्यासविषयम् । पर्याहितादिष्वप्येतदेव । यथाह **गौतमः**—"परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधात्रग्रेदिधिषूपतिदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्" इति । अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठः पर्याहितः, कनिष्ठः पर्याधाता । अग्रेदिधिष्वादिलक्षणं **स्मृत्यन्तरे**—

"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
या साग्रेदिधिषूः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥"

इति । तत्राह **वसिष्ठः**—"अग्रेदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत तां चैवोपयच्छेत् । दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्" इति । अग्रेदिधिषूपतिः कनिष्ठापतिः

कृच्छ्रं कृत्वा तां ज्येष्ठाम् अन्योढां स्वयमुद्वहेत् । दिधिषूपतिर्ज्येष्ठापतिः स्वोढां ज्येष्ठां कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामुद्वहेदिति ॥ १६ ॥

प्राणिभूपुण्यसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रम् ॥१७॥ [1]आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्मवेत्रविदलतुषकपालकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम् ॥ १८ ॥

अविक्रेयविक्रयेष्वाह । प्राणिनः गोमहिष्यादयः । भूः गृहक्षेत्रादिका[2] । पुण्यं यागादिजन्यो धर्मः । सोमः सोमलता । [3]एतेषां विक्रेता तप्तकृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७ ॥ किंच आर्द्रम् आर्द्रकम् । ओषधयः यवव्रीह्यादयः । गन्धाः चन्दनादयः । पुष्पाणि मल्लिकादीनि । फलम् आम्रादि । मूलं मूलकादि । चर्म अजिनादि । वेत्रं वञ्जुलः । विदलं वंशत्वङ्निर्मितं शूर्पव्यजनादि । तुषं यवादीनाम् । कपालं घटादेर्मण्डकादिसाधनम् । केशाः चमरादीनाम् । भस्म शुष्कादेः मुद्रादिरक्षणसाधनम् । अस्थि कूर्मादेः कङ्कणादिसाधनम् । गोरसः दधिक्षीरादिः । पिण्याकं खलिः । तिलाः श्वेताः श्यामाश्च । तैलं तिलादिस्नेहः । एषां प्रत्येकं विक्रयी प्राजापत्यं कुर्यात् ॥ १८ ॥

श्लैष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खशुक्तित्रपुसीसकृष्णलोहौदुम्बरखड्गपात्रविक्रयी [4]चान्द्रायणं [5]कुर्यात् ॥ १९ ॥ रक्तवस्त्ररङ्गरत्नगन्धगुडमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २० ॥

किंच श्लेष्मण इमानि श्लैष्माणि श्लेष्मातकफलानि । जतु लाक्षा । मधूच्छिष्टं सिक्थकः । शङ्खशुक्ती प्रसिद्धे । त्रपुसीसे धातुविशेषौ । कृष्णलोहमायसम् । औदुम्बरं ताम्रम् । खड्गपात्रं खड्गशृङ्गमयं पात्रं पितृतर्पणसाधनम्[6] । एषां प्रत्येकं विक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ १९ ॥ किंच रक्तवस्त्रं मञ्जिष्ठादिरञ्जितम् । रङ्गं धातुविशेषः । रत्नं पद्मरागादि । गन्धाः कर्पूरादयः । गुडः प्रसिद्धः । मधु क्षौद्रम् । रसाः गुडलवणादिव्यतिरिक्ताः तिक्तकटुकादयः । ऊर्णा मेषादिलोम, तन्निर्मितं कम्बलादि च । तेषां विक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतश्चेदम् । कामतः **पैठीनसिः**—"अथाविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं पक्वान्नमधुक्षीरदधिघृतमुदकं सर्वगन्धलाक्षारसवासो गुडतैलं ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनः सर्वे चारण्याः पशवो विद्या पूर्तमिष्टं गावः शङ्खश्चोर्णा चेति विक्रयणे तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यं चरेत्" इति ॥ २० ॥

1 आर्द्रौषधिमूल—ज; आर्द्रौषधिपुष्पमूल—ठ; वेणु for वेत्र—ज, ठ.
2 क्षेत्रादिः—घ.
3 एषां—घ.
4 महासांतपनं—ज, ठ.
5 कुर्यात् omitted in ठ.
6 साध्यम्—घ.

मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २१ ॥ तं च[1] भूयश्चोपनयेत् ॥ २२ ॥ उष्ट्रेण खरेण वा गत्वा नग्नः स्नात्वा [2]सुप्त्वा भुक्त्वा प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ २३ ॥

किंच मांसं भक्ष्यमपि । लवणं शम्भलादि । लाक्षा जतु । क्षीरं माहिषादि ; गोरसानां प्रागभिधानात् । एषां विक्रये चान्द्रायणं कुर्यात् । मांसं सुरोपलक्षणम् ;

" आममांससुरासोमलाक्षालवणसर्पिषाम् ।
विक्रये सर्वपण्यानां द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ "

इति **शातातप**स्मरणात् ॥ २१ ॥ अपण्यविक्रये नैमित्तिकं पुनरुपनयनमाह । तं प्राण्याद्यपण्यविक्रयिणं भूयः पुनरुपनयेत् । चकारात् वक्ष्यमाणखरोष्ट्रादियानेष्वपि ;

" रासभं महिषं मेषं बलीवर्दं क्रमेलकम् ।
आरुह्य ब्राह्मणो मोहात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ "

इति **हारीत**स्मरणात् । पुनश्चकारः प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थः ; प्रायश्चित्तस्य पापक्षयार्थतया पुनरुपनयनस्य च विच्छिन्नसंस्कारसंधानार्थतया भिन्नकार्यत्वात् ॥ २२ ॥ निषिद्धयानादिष्वाह । खरोष्ट्राद्यारुह्य गमने नग्नस्य स्नानशयनभोजनेषु च सचैलस्नानानन्तरं प्राणायामत्रयं कुर्यात् ;

" प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ "

इति **योगि**स्मरणात् । इदं च कामतः । अकामतस्तु स्नानमेव । पुनरुपनयनं तूभयत्रापि । वाशब्दो गवादिसंग्रहार्थः ; " गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् " इति **मानवात्** । पृष्ठेन सर्वथैवेति वचनात् तद्युक्तरथादियानमपि विगर्हितमेव । अत एव **मनुः**—

" उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।
सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुध्यति ॥ "

इत्येकमेव प्राणायामं तद्युक्तयाने अभिहितवान् । यत्तु " गोयुक्तं रथमुपसंयम्य " इत्यादि वचनं, तत् समावर्तनादिकर्मविधिशेषतयेति न विरोधः । **यमोऽपि**—

" रासभं महिषं मेषं बलीवर्दं क्रमेलकम् ।
आरुह्य ब्राह्मणो मोहात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ "

इति ॥ २३ ॥

[1] च omitted in ठ. [2] भुक्त्वा सुप्त्वा वा—ठ.

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २४ ॥

असत्प्रतिग्रहेष्वाह[1] । प्रतिग्रहासत्त्वं दातृदेशकालदेयद्रव्यासत्त्वात् । तत्र दातृसत्त्वं जात्या कर्मणा च ; यथा चण्डालादेः । देशकालासत्त्वं यथा कुरुक्षेत्रोपरागादेः । द्रव्यासत्त्वं यथा मेषीकृष्णाजिनादेः । तत्राद्ये **वृद्धहारीतः**—

" राज्ञां प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।
तपसा चेज्यया चैव राजपापात् प्रमुच्यते ॥ "

इति । एतच्च उच्छास्त्रवर्तिराजपरम् ; " न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः " इति तस्यैव निषेधात् । न्यायवर्तिनस्तु न दोषः ;

" धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥ "

इति **देवल**स्मरणात् । **सुमन्तुरपि**—" सौकरिकव्याधनिषादरजकबुरुडचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्रहयोग्याश्च, चान्द्रायणं चरेत् " इति । सौकरिकः सूकरपालकः । **यमोऽपि**—

" रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥
एतेषां च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥ "

इति । साम्यमव्यवहार्यत्वम् । **मनुरपि**—

" चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ "

इति । **व्यासः**—

" द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
अपि वा क्षत्रियाद्वैश्यात्न तु शूद्रात् कदाचन ॥ "

[1] प्रतिग्रहे आह—ग.

इति । तत्रापि चान्द्रायणम् ; अपात्रीकरणत्वात् । द्वितीये **मत्स्यपुराणम्**—

"तस्मात् तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेद् द्विजः ॥"

इति । निमित्तमुपरागादि । तृतीये **यमः**—

"तिलधेनुर्गजो वाजी प्रेतान्नमजिनं मणिः ।
सुरभिः सूयमाना च घोराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥"

इति । [1]एतेषु द्वयोः द्वयोः समवाये मासं गोष्ठे वसन् पयोमात्राहारः प्रत्यहं त्रीणि त्रीणि सहस्राणि गायत्र्या जपन् असत्प्रतिग्रहान्मुच्यते । प्रत्येकनिमित्ते चान्द्रायणविधानात् द्वयोः समवाय इदम्; नवतिसहस्रगायत्रीजपस्याधिकत्वात्[2] । एवं त्रयाणामपि समवायेऽधिकं कल्प्यम् । न्यूने आहिताग्नेश्चान्द्रायणवैकल्पिकीष्टिः । यथा **चतुर्विंशतिमते**—

"पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया ।
देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्परिग्रहाः ॥"

इति । देवी गायत्री । महादानप्रतिग्रहे तु **अरुणस्मृतौ**—

"गायत्र्या दशलक्षाणि प्राणायामैः सहस्रशः ।
नश्यन्ति पापसंघाताः महादानप्रतिग्रहात् ॥"

इत्याद्युक्तेयमसत्कृतात् **स्मृतिसिन्धोः** । सर्वत्र द्रव्यत्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् ;

"यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥"

इति वक्ष्यमाणत्वात् । इदं त्वतिधनवतः । दरिद्रस्य तु[3] चतुर्थांशदानम् ,

"प्रतिग्रहचतुर्थांशं वणिग्लाभतृतीयकम् ।
कृषेः षष्ठं च विप्रेभ्यो दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥"

इति **पाराशर्यात्** । अतिदरिद्रस्य षष्ठांशदानम्; "प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्" इति **चतुर्विंशतिमतात्** । [4]ऋणशोधनार्थं प्रतिग्रहे तद्भोग एव । यथाह **हारीतः**—"पतितदुष्कृतेभ्यः प्रतिगृहीतमस्त्रार्थमयज्ञियं न तेन पुण्यार्थानाप्नोति ; आदेशवादाभ्यामात्मार्थे ब्राह्मणमभिजित्य तामसम् ; अन्यस्मै

[1] एषु—च.
[2] अधिकारत्वात्—ख, ग.
[3] तु omitted in घ.
[4] ऋणपरिशोधनार्थं—ख.

प्रतिगृह्णानः तस्य दुष्कृतमाप्नोति ; आनृण्यार्थे प्रतिगृह्य तस्योपभोगात् स्तैन्यम् ; एते प्रतिग्रहोपसर्गाः यैः प्रतिगृह्णन् निरयाय कल्पते" इति । आदेशः, अभिचारः वशीकरणादिः ॥ २४ ॥

अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः [1]कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ २५ ॥

अयाज्ययाजनादिष्वाह । अयाज्या याजनानर्हाः । ते द्विविधाः—जात्या शूद्रप्रतिलोमादयः ; कर्मणा पातित्योपपातकादियुक्ताः । तेषां याजनम् । परेषाम् असपिण्डादीनाम् । अन्त्यं प्रेतकर्म । अभिचारः परमारणार्थे दृष्टोपायः श्येनयागादिः । अहीनः अनेकसुत्याको यागः द्विरात्रादिर्द्वादशाहान्तः । एषामन्यतमं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैः शुध्यति । तत्र **सुमन्तुः**—"शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दशधाभ्यस्तेषु" इति । सर्वं शूद्रयाजनलब्धम् । सहस्राणां त्रयाणां दशधाभ्यासः त्रिंशत्सहस्रसंख्यासंपादनम् । तस्य "कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम्" इति न्यायेन सार्धशतं कृच्छ्रा भवन्ति । तच्च कामतः तुलापुरुषाद्याचार्यत्वे ज्ञेयम् ; गुरुत्वात् । शूद्रपौरोहित्ये तु[2] **यमः**—

"पुरोधाः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम् ॥"

इति । कामतः सकृत् पञ्चमहायज्ञादाविदम् । अभ्यासे तु **यमः**—

"एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गताम् ।
भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥
धनं नागह्रदे तोये भावयेदविभावितम्[3] ।
अत्रोत्सर्गेण मन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अक्षारलवणां रूक्षां पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्यस्तदा भवेत् ॥"

इति । नागह्रदे ; गजमज्जनयोग्ये ह्रदे[4] । अविभावितम् अन्यानुपलक्षितं त्यजेत् । उत्सर्गानन्तरं चान्द्रायणान्ते ब्राह्मीं पिबेत् । मधुपर्काङ्गके चण्डालादियाजनेऽज्ञानात् पातित्यम्; ज्ञानतः साम्यम्; भोजनयाजनयोस्तुल्यत्वस्मरणात् । अन्यत्र कल्प्यम् । पतितादियाजने तु पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं चान्द्रायणमधिकम् ; "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च" इति **स्मरणात्** । उपपातक्यादियाजने तु [5]पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं

[1] वर्षैः—ज.
[2] तु omitted in घ.
[3] अविभाविते—ग.
[4] ह्रदे omitted in घ.
[5] पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं omitted in घ.

बोधायनः—"बहु अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यस्य वान्नमशित्वा तरत्सम-न्दीयं जपेत्" इति । "अनादेशे शतम्" इति परिभाषणात् शतवारम् । ब्राह्मणस्य सकृद्याजने **योगीश्वरः**—"त्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्व्रात्ययाजकोऽभिचरन्नपि" इति । असपिण्डान्त्यकर्मणि प्रेतविशेषेण विशेषः । तत्र ब्राह्मणस्य सवर्णान्त्यकर्मणि कृच्छ्रत्रयम् । क्षत्रियान्त्यकर्मणि षट् । वैश्यान्त्यकर्मणि नव । शूद्रान्त्यकर्मणि द्वादश । ब्राह्मणेन ब्राह्मणादीनामन्त्यकर्मकरणे दाहमात्रे कल्प्यम् । प्रेतालंकारमात्रे **शङ्खः**—

"कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालंकरणे कृते ।
अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥"

इति । स्पर्शेऽपि **सुमन्तुः**—"प्रेतस्पर्शिनामसंबन्धिनां कृच्छ्रपादः" इति । रोदने **वसिष्ठः**—

"दाहादिस्नानपर्यन्तं रुदन् कृच्छ्रं विधीयते ।
पादहीनं सपिण्डस्य वर्णानुगमनेऽपि च ॥"

इति । निर्हरणे **मनुः**—

"असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रं निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥"

इति । बन्धुवत् स्नेहादिना । धर्मार्थमनाथप्रेतनिर्हरणे तु **अङ्गिराः**—

"यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथंचन ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवाह्नि शुध्यति ॥"

इति । दुर्मृतान्त्यकर्मणि **पराशरः**—

"गोभिर्हतं तथोद्बद्धं ब्राह्मणेन च घातितम् ।
संस्पृशन्ति च ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च ये ॥
ये चान्येऽप्यनुगच्छन्ति ये चान्ये पाशभेदकाः ।
सर्वे ते पापकर्माणस्तेषां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥"

इति । दहनादिसमुच्चये इदम् । प्रत्येककरणे तु तप्तकृच्छ्रमात्रम् । तथाच स एव—

"एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥"

इति । कटः प्रेतशिबिका । आत्मघातिनि **वसिष्ठः**—

"य आत्मघातिनः कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥"

इति । शवानुगमने **याज्ञवल्क्यः**—

"ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् ।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥"

इति । ननु,

"श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन् ।
वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥"

इति **मनुना** अभिचारस्याभ्यनुज्ञानात् कथमभिचारे प्रायश्चित्ताभिधानमिति चेत्; सत्यम् । फलांशे विध्य-स्पर्शेन निषेधस्पर्शात् फलतो निषिद्धत्वेन प्रायश्चित्तोपपत्तेः । अस्त्वेवमभिचारे; अहीने तु कथम्? "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्" इत्यादिफलतोऽप्यनिषेधादिति चेत्; मैवम् । कृत्वेति कृतिमात्रयोगिताया निमित्तत्वावगमात् तस्याश्च ऋत्विङ्मात्रनिष्ठत्वेन प्रायश्चित्तस्यापि तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव "न्यस्त-मार्त्विज्यमकार्यम्, अहीनस्य नीचदक्षिणस्य व्याधितस्यातुरस्य" इत्यार्त्विज्यनिषेधस्तान् प्रत्येव । तथा सोम-प्रवाकं प्रति "कच्चिद्ब्राह्मी न" इति प्रश्नोऽपि तेषामेवेति ॥ २५ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥ २६ ॥

व्रात्यान् प्रत्याह । द्विजाः द्विर्जननयोग्याः त्रैवर्णिकाः मूर्धावसिक्तादयोऽनुलोमजाश्च । तेषां यथाविधि देशकालकर्तृशाखासूत्राद्यनतिक्रमेण चेत् सावित्री नानूच्येत नानुवाचनविषयीक्रियेत, तान् त्रीन् प्राजापत्यां-श्चारयित्वा यथाविध्युपनाययेत् । गायत्र्युपदेशरूपोपनयनप्रवर्तकाधीहि भो सावित्रीं भो अनुब्रूहीति प्रैषप्रवक्तॄन् कुर्यादाचार्यादिः । णिजन्तात् णिज्विवक्षयैतत् । अन्यथा उपनेयव्यापारमात्रविवक्षायां तांश्चारयित्वेति कृच्छ्रोपनायनयोः समानकर्तृत्वासिद्धेः । यत्किंचिदुपनयनाङ्गहानेऽप्येतदेव; 'नानूच्येत यथाविधि' इति सामान्येनाभिधानात् । न चेदं पुनरुपनयनम्; विधिवैगुण्येनाद्यसंस्कारस्यैवानुपपत्तेः । ततश्चात्र कालाद्यनादरो न । अत एव व्रात्याधिकारे **हारीतः**—"तेषां प्रायश्चित्तं मासं पयोभक्षं गामनुगच्छेत् यश्चीर्णप्रायश्चित्तः तं विशिष्टव्रतैरुपनयेयुः यथा ऋतुच्छन्दोऽविशेषात्" इति । ऋतुः वसन्तादिः । छन्दः स्वशाखा । तयोः अविशेषाद्विशेषानभिधानात् प्रकृत्यैवोपनयेत् । इदं चाष्टमवर्षादिमुख्यकालातिक्रमे । गौणकालातिक्रमे तु **याज्ञवल्क्यः**—

"आ षोडशादा द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥
अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥"

इति । अत्र आङभिविधौ, न मर्यादायामित्युक्तम् । तत्रैव वैकल्पिकमाह **वसिष्ठः**—"पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत् । मासं पयसार्धमासमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् व्रात्यस्तोमेन वा यजेत" इति ॥ २६ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ २७ ॥

क्षत्रियादिवृत्त्युपजीवने आह । विपरिवृत्तं कर्म विकर्म ; ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिवृत्तिः । तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः, तत्कारिणः । तेषाम् [1]आपद्विगमेनानुतापेन वा प्रायश्चित्तचिकीर्षायामेतदेव कृच्छ्रत्रयमादिशेत् । एतच्च संवत्सराभ्यन्तरे । तदूर्ध्वं तु **प्रचेताः**—"ब्राह्मणस्यापत्काले क्षत्रोपनिवेशः । तत्र संवत्सरमनुप्राप्तौ चान्द्रायणं चरेत्[2] वत्सराभ्यन्तरे[3] । तदूर्ध्वं [4]तु अर्धार्धं वा आपद्विगमे कल्प्यम्" इति । तदनन्तरं स्ववृत्त्यैव जीवेत् ; न पुनस्तथैव ;

"क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ।
निस्तीर्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि ॥"

इति **योगिस्मरणात्** । वैश्यवृत्तावप्येतदेव ; **याज्ञवल्कीये** साहचर्याश्रयणात् । परं तु **बृहस्पत्युक्तमत्राधिकम्**—

"वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
वणिक् कुसीद्यदोषः स्याद् ब्राह्मणानां च पूजनात् ॥"

इति । आपदि इतस्ततो भोजने **याज्ञवल्क्यः**—

"आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥"

[1] आपद्विगमनेन—ग.
[2] कुर्यात्—घ.
[3] वत्सरान्तरे—घ.
[4] तदूर्ध्वं तु omitted in घ.

इति । ये च ब्राह्मण्यात्, ब्रह्मणो वेदस्यायमधिकारीति ब्राह्मणः त्रैवर्णिकः, तस्य भावो ब्राह्मण्यं वेदः, तस्माद्विरोधिलक्षणया तदनध्ययनात् शिष्टैः परित्यक्ताः तेषामप्येतदेव कृच्छ्रत्रयमादिशेत् । इदमेकस्य पुरुषस्य । पुरुषत्रयमनध्ययने तु आश्विनः पशुः प्रागुक्तः ॥ २७ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥ २८ ॥

परावृत्तिविपरिवृत्तिप्रायश्चित्ते पूर्वकर्तव्यमाह । गर्हितेन शास्त्रनिषिद्धेन क्षत्रादिकर्मणा यद्धनमर्जयन्ति, तत् परित्यज्यैव जपतपसी कुर्युः । गर्हितपदोपादानात् निषिद्धप्रतिग्रहादावप्येतदेव[1] ज्ञेयम् । तच्चोक्तमेव प्राक् ॥ २८ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २९ ॥

संध्यादिनित्यलोपेषु प्रकीर्णकेष्वाह । वेदः स्मृत्युपलक्षणः । तेन श्रौतस्मार्तसंध्यास्नानादिनित्यकर्मलोपे उपवासः कार्यः । स च दर्शपूर्णमासादिलोपोक्तपथिकृदिष्ट्यादिभिः[2] समुच्चीयते । उपवासाशक्तावेकब्राह्मणभोजनं कार्यम् ;

"अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन स शुध्यति ॥"

इति **स्मरणात्** । संवत्सरमकरणे **विष्णुपुराणम्**—

"संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसः प्रजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ।
स्पृष्टे स्नानं सचैलं तु शुद्धिहेतुर्महामते ॥"

इति । तत्र [3]द्व्यहं कल्प्यम् ; त्र्यहे अर्धकृच्छ्राम्नानात् । महायज्ञाः नित्यकर्मोपलक्षणम् । स्नातकव्रतानि "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादीनि । तल्लोपेऽप्यभोजनम् । **क्रतुस्तु** अन्यथाह—"एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टशतजपं कृत्वा पूतो भवति" इति ॥ २९ ॥

अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ ३० ॥

[1] एव omitted in ग.
[2] पथिकृदादिभिः—घ.
[3] त्र्यहं—घ.

किंच विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमोऽवगूरणम्। तत् कृत्वा कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। तस्यैव दण्डादेः निपातने शरीरोपरि संयोगे अतिकृच्छ्रम्। तेनैव प्रहारेण शोणितपाते कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरेत्। पुनः 'कुर्वीत' इति क्रियावचनं शोणितविषयमेव। ततश्चान्तरपि शोणितोत्पत्तौ कृच्छ्रं चरेत्; "कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते" इति **योगि**स्मरणात्। **बृहस्पतिस्तु** विशेषमाह—

"काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत्।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात् पराकस्त्वङ्गकर्तने॥"

इति। पादप्रहारे तु **यमः**—

"पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥"

इति। वादेन ब्राह्मणं जित्वाह **योगीश्वरः**—

"गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम्॥"

इति। अभ्यासे तु **यमः**—

"वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥"

इति॥ ३०॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित् समाचरेत्।
कृतनिर्णेजनांश्चैतान् न जुगुप्सेत धर्मवित्॥ ३१॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रायश्चित्तप्रयोजनमाह। एनस्विनः अतिपातकादिप्रकीर्णकान्तान्यतमपातकिनः। तैः अनिर्णिक्तैः अकृतप्रायश्चित्तैः कमपि संलापादिकमर्थं नाचरेत्। कृतप्रायश्चित्तानेतान् पुनः धर्मवित् कुत्रापि लौकिकवैदिककार्येषु न जुगुप्सेत, न परिहरेत्। औद्धत्यादिना प्रायश्चित्ताप्रवृत्तस्य त्यागं वक्ष्यति। अत्यक्ते च कृतप्रायश्चित्ते परिग्रहप्रकारमाह **गौतमः**—"यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् ह्रदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुः" इति। शातकुम्भं सुवर्णम्। ततः [1]पात्राद् गृहीताभिरद्भिरेनं स्नापयेयुर्ज्ञातयः। "अथास्मै तत्पात्रं दद्युः, तत्संप्रतिगृह्य जपेत्, शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिमं गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूश्माण्डैश्चाज्यं जुहुयात्। हिरण्यं ब्राह्मणाय दद्यात् गां वाचार्याय च"; "एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूप-

[1] पात्राहृताभिः—घ.

पातकेषु" इति। अत्र **वसिष्ठः**—"अभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः" इति। पूर्वोक्ताभिषेकानन्तरं पुत्रजन्मवत् जातकर्माद्युपनयनान्तैः संस्कारैः संस्कार्य इत्यर्थः। **योगीश्वरस्तु** अन्यथाह—

"चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्।
जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः॥"
"घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम्।
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया॥"

इति। गोभिः संस्कारमाह **हारीतः**—"स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात्। यदि ताः प्रतिगृह्णीयुरथैनं[1] प्रवर्तयेयुः" इति। यद्युपबन्धात् अन्यथा नेति सिद्धम्। तदा च पुनः प्रायश्चित्ताचरणमर्थसिद्धमेव। एतानिति पुंस्त्वाविवक्षया स्त्रीणामप्येतत् देयम्। यथाह **योगीश्वरः**—

"पतितानामेष एव स्त्रीणां चैव [2]विधिः स्मृतः।
वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम्॥"

इति। त्यक्तानामपि वासादिदानं विशेषः। स्त्रीणां पातित्यहेत्वन्तरमप्याह **स एव**—

"नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम्।
विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्॥"

इति। आत्यन्तिकत्याज्या आह **वसिष्ठः**—

"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या।
पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या॥"

इति॥ ३१॥

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्॥ ३२॥

कृतनिर्णेजनान्न जुगुप्सेतेत्यस्यापवादमाह। बालः ऊनषोडशवर्षः; तं घ्नन्तीति बालघ्नाः। कृतमुपकारं घ्नन्त्यपकारेण नाशयन्ति, ते कृतघ्नाः। शरणागतं स्त्रियं च ये घ्नन्ति, तान् धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तेन शुद्धानपि न संवसेत् न व्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं निषेधः[3]। जातिगुणविशेषानादरेणैतत्; बालादिसामान्योपादानात्, विशेषविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च॥ ३२॥

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च॥ ३३॥

[1] अथो तं—घ. [2] प्रकीर्तितः—ग. [3] प्रतिषेधः—ख, ग.

उक्तप्रायश्चित्तस्याधिकारिविशेषेऽर्धतामाह । अशीत्यब्दो वृद्धः, ऊनषोडशो बालः, स्त्री रोगी चेत्येते जातिविशेषानादरेणोक्तप्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति । द्वादशाब्दादौ षडब्दादीनीति सर्वत्र कल्प्यम् । ऊनषोडशोऽप्युपनीतः; अनुपनीतस्य "पादो बालस्य दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति **स्मरणात्** । स्त्रियोऽपि युवत्यः । बालवृद्धयोस्तु पादः ;

"अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा ।
अर्धमेव भवेत् पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥"

इति **स्मरणात्** । वर्णविशेषेणाप्यर्धादिकल्पनं **चतुर्विंशतिमते**—

"प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ।
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥"

इति । एतच्च प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसातिरिक्तविषयम् ; तत्र द्वैगुण्याद्यभिधानात् । यथाह **योगीश्वरः**—

"प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥"

इति । विशेषान्तरं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरण एवोक्तम् ॥ ३३ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

ननूद्दिष्टानुद्दिष्टेषु येषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तं नाभिहितं, तत्र कथमित्यत आह । उद्दिष्टानि पलाशदन्तधावनानि ; तन्निषेधाभिधानात् । अनुद्दिष्टानि,

"क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेव च ।
मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद् गुर्विणीपतिः[2] ॥"

इत्यादीनि ; तन्निषेधानभिधानात् । तेषु पापेषु प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । कल्पना चेत्थम्—अत्राश्रुतं स्मृत्यन्तरादुपदिशेत् । तत्राश्रुतमुपपातकत्वादिसामान्यदर्शनेन तत्र तत्र सामान्यतो विहितमुपदिशेत् ; "उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा" इत्यादि । यत्र तूपपातकत्वादिसामान्यमपि न निश्चीयते तद्गणेष्वपाठात् ,

[1] वैष्णवधर्मशास्त्रे प्रकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणं चतुष्पञ्चाशम्—ज, ठ.

[2] गर्भिणीपतिः—ख, ग.

यथा सपिण्डापरिणयादौ ; तत्र सगोत्रसप्रवरादिपरिणयप्रायश्चित्तं कल्प्यम् ; "असपिण्डामसमानार्षगोत्रजाम्[1]" इत्यादिनिषेधसामान्यात् । यत्र तु निषेधसामान्यमपि न दृश्यते, तत्र "प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये" इति कल्प्यम् । नन्वेतेषां व्रतानां प्रत्यक्षविधानादेव क्व कल्पनावसर इति चेत् ; सत्यम् ; तथापि विवक्षितविषयविशेषेषु विशेषतोऽनभिधानात् तत्तद्विशेषसिद्ध्यर्थमस्त्येव कल्पनावसर इति । न केवलं विषयविशेषेष्वेव कल्पना, किंतु शक्त्याद्यपेक्षयापि सा कार्या । द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तशक्तस्याप्यनुबन्धिविशेषात् पापतारतम्येणापि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । यथा—

"आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥"

इत्यादावर्धं प्रायश्चित्तम् । चकारात् देशकालाद्यपेक्षया च ;

"देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥"

इति **योगि**स्मरणात् ॥ ३४ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
[3]**श्रीनन्दपण्डिता**परनामधेय**विनायकप**ण्डितकृतौ[4] **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ**
श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] गोत्रप्रवराम्—ग.

[2] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

[3] श्री omitted in ग.

[4] नन्दपण्डितकृतौ—ग.

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति ॥ १ ॥

द्विविधं पापम्—प्रकाशं रहस्यं च । प्रकाशं लोकविदितम् । रहस्यं कर्तृमात्रज्ञातम् । [1]तत्र प्रकाशे प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं रहस्ये तत् पञ्चपञ्चाशत्तमेनाह । अथ प्रकाशप्रायश्चित्ताभिधानानन्तरं रहस्यप्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि भवन्ति ;

" विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** । अनेन विख्यात एव दोषे पर्षदोऽङ्गत्वं, न रहस्ये इत्युक्तम् । तर्हि [2]पर्षदोऽभावे कथं तत् ज्ञेयमिति चेदुच्यते—कर्तुर्धर्मशास्त्रनैपुण्ये तत एव तज्ज्ञानसंभवः । तदनैपुण्येऽन्यापदेशेन विद्वत्प्रश्नादिति । ततश्च पर्षदभावे पर्षद्दक्षिणामात्रस्यैव लोपः, नाङ्गान्तरस्य । रहस्यत्वात् शुद्धिप्रकाशनमपि न ॥ १ ॥

स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान्[3] सलक्षणान् कृत्वैककालं हविष्याशी मासेन ब्रह्महा पूतो भवति ॥ २ ॥
कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां[4] दद्यात् ॥ ३ ॥

तत्र ब्रह्महत्यायामाह । स्रवन्ती नदी । तामासाद्य गत्वा तत्र स्नात्वा मासं प्रत्यहं षोडश प्राणायामान् सलक्षणान् कृत्वा एकवारमेव हविष्यभुक् ब्रह्महा शुध्यति । स्रवन्तीग्रहणात् तडागादिनिवृत्तिः । प्रत्यहमिति स्नानैककालाभ्यामपि संबध्यते । इदं नित्यस्नानात् पृथगेव कर्माङ्गं स्नानम् ॥ २ ॥

उक्तस्य कर्मणः समाप्तौ प्रचुरपयसं गां दद्यात् । अन्त इत्येव वक्तव्ये कर्मोपादानं वक्ष्यमाणकर्मस्वपि गोदानप्राप्त्यर्थम्, " गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी " इति **योगिस्मरणात्** । एभिः महापातकिभिः पृथक् प्रत्येकं गौर्देयेति । कामतश्चेदम् । अकामतो **मनुः**—

" सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ "

[1] तत्र omitted in घ.
[2] पर्षदभावे—ग.
[3] प्राणायामं कृत्वा एककालहविष्याशी—ज.
[4] गां omitted in ठ.

इति । अकामतोऽभ्यासे **गौतमः**—" तद्व्रत एव वा ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैस्तान्तोऽघमर्षणं जपेत् सममश्वमेधावभृथेन " इति । " पयोव्रतो वा दशरात्रं घृतेन द्वितीयमद्भिस्तृतीयं दिवादिष्वेकभक्तिको जलक्लिन्नवासाः " इति पूर्वोक्तम् । यावद्भिः प्राणायामैः तान्तः क्लिष्टो भवति, तावतः कृत्वा अवशिष्टे काले अघमर्षणं जपेत् । मासमिति शेषः । तद्व्रतः पयोव्रतः । द्वितीयं दशरात्रम् । एवं तृतीयम् । दिवादिषु प्रातःकालेषु पयःप्रभृतीनामेकवारं भोजनम् । कामतोऽभ्यासे **मनुः**—

" महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्ष्याहारो विशुध्यति ॥ "

इति । पित्रादिहनने **मनुः**—

" मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ "

इति । शाकलहोमीयाः " देवकृतस्यैनसः " इत्यादयोऽष्टौ मन्त्राः । नम इति " नम इदुग्रं नम आ विवासे " इत्यृक् । अनुग्राहकादिविषये **यमः**—

" त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जप्त्वा[1] चाघमर्षणम् ॥ "

इति । निमित्तविशेषे **हारीतः**—" महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमसंनिपाते चाघमर्षणमेव त्रिर्जपेत् " इति । एवमन्येष्वपि विषयविशेषेषूह्यम् ॥ ३ ॥

व्रतेनाघमर्षणेन [2]च सुरापः पूतो भवति ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्ते सुरापने आह । व्रतेन ; ' स्रवन्तीमासाद्य ' इत्यादिना ' मासेन ' इत्यन्तेन । तेनात्रापि देशकालसंख्याशनानामुक्तानामेव प्राप्तिः । ततश्च नद्यां स्नातः अघमर्षणेन मासं प्रत्यहं षोडशवाराभ्यस्तेनैककालं हविष्याशी सुरापः पूतो भवति । अनुवृत्तावपि पुनः पूतत्ववचनमग्रेऽप्यनुषङ्गार्थम् । प्राणायामस्थानेऽत्राघमर्षणम् । तच्च जले स्थित्वा कार्यम् । तथाच [3]त्रिंशद्रात्रव्रतोपक्रमे **गौतमः**—" अन्तर्जले वाघमर्षणं त्रिरावर्तयन् सर्वपापेभ्यो विमुच्यते " इति । एतच्च पैष्ट्यादित्रिविधसुरापाने ज्ञेयम् । कामतश्चेदम् । अकामतो **योगीश्वरः**—" त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूश्माण्डीभिर्घृतं शुचिः " इति । ' सुरापोऽपि विशुध्यति ' इति शेषः । अकामतोऽभ्यासे [4]**मनुः**—

" कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ "

[1] जपित्वाघम—घ.
[2] च omitted in ज, ठ.
[3] त्रिंशद्रात्रव्रतो भवति—घ.
[4] सुमन्तुः—घ.

इति । मासं षोडशवारं प्रत्यहम् " अप नः शोशुचदघम् " इति कौत्सम् । " प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठाः " इति वासिष्ठम् । " महित्रीणामवोऽस्तु " इति माहित्रम् । " एतो न्विन्द्रं स्तवाम " इति शुद्धवत्यश्चेत्येतानि समुच्चितानि जप्त्वा शुध्यति । कामतोऽभ्यासे " महापातकसंयुक्तः " इत्यब्दं पावमानीजपः ॥ ४ ॥

गायत्रीदशसाहस्रजपेन[1] सुवर्णस्तेयकृत् ॥ ५ ॥

सुवर्णस्तेये आह । 'व्रतेन' इत्यत्रापि संबध्यते । ततश्च नद्यां स्नातः हविष्यभुक् मासं प्रत्यहं दशभिरधिकेन सहस्रगायत्रीजपेन सुवर्णस्तेयकृत् पूयते । तथाच त्रिंशद्रात्रव्रतोपक्रमे **गौतमः**—" [2]गायत्रीं वा सहस्रकृत्व आवर्तयेत् पुनीते हैवात्मानम् " इति । वक्ष्यति च 'सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य' इति । यद्वा 'त्रिरात्रोपोषितः' इत्यग्रेतनेन संबन्धात् त्रिरात्रमुपोष्य प्रत्यहं दशसाहस्रगायत्रीजपेन सुवर्णस्तेयकृत् पूतो भवतीति । कामतश्चेदम् । अकामतो **मनुः**—

" सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च ।
सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ "

इति । " अस्य वामस्य पलितस्य होतुः " इति द्विपञ्चाशदृचं सूक्तम् अस्यवामीयम् । " यज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवम् " इति षडृचं शिवसंकल्पम् । अकामतोऽभ्यासे **गौतमीयं** त्रिंशद्रात्रं व्रतपूर्वकं प्राणायामाघमर्षणजपात्मकम् । कामतोऽभ्यासे " महापातसंयुक्तः " इत्यब्दं पावमानीजपः ॥ ५ ॥

त्रिरात्रोपोषितः [3]पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥ ६ ॥

गुरुतल्पगमने आह । त्रिरात्रविधानात् मासमात्रनिवृत्तिः, न प्रत्यहादेः । " पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् " इति **यम**विहितावृत्तौ संख्यापेक्षायां पूर्वोक्ता । षोडशर्चेन तेनैव हुत्वा गुरुतल्पगः पूयते । कामतश्चेदम् । अकामतो **मनुः**—

" हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ "

इति । " हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि " इति हविष्पान्तीयम् । " न तमंहो न दुरितम् " इति न तमंहः । " इति वा इति मे मनः " इति इतीति । " सहस्रशीर्षा " इति पौरुषम् । अभ्यासः त्रिरात्रं त्रिवारम् । अकामतोऽभ्यासे **गौतमीयं**—" मासं प्राणायामैस्तान्तोऽघमर्षणं जपेत् " इति ज्ञेयम् । कामतोऽभ्यासे " महापातकसंयुक्तः " इति **मानवो**ऽब्दं पावमानीजपः । इदं च सवर्णसपत्नमातृगमने । साक्षान्मातृगमने तु **षट्त्रिंशन्मते**—

" महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना ।
महापातकसंयोगे लक्षहोमेन शुध्यति ॥ "

[1] च added in ठ. [2] सावित्रीं—ग, घ. [3] पौरुषसूक्तस्य जप्य—ठ,

इति । महापातकशब्दोऽत्र अतिपातकपरः ; प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । असवर्णमातृगमने तु **यमः**—

" जपेद्वाप्यस्यवामीयं पावमानीरथापि वा ।
कुन्तापं वालखिल्यांश्च निवित्प्रैषान् वृषाकपिम् ।
होतॄन् रुद्रान् सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ "

इति । कुन्तापम् " इदं जना उपश्रुत " इत्यादयः । वालखिल्याः " अभि प्र वः सुराधसम् " इत्यादयः । निविदः " अग्निर्देवेद्धः " इत्यादयः । प्रैषाः " होता यक्षदग्निं समिधा " इत्यादयः । वृषाकपिः " वि हि सोतोरसृक्षत " इत्यादि सूक्तं त्रयोविंशर्चम् । होतारः पञ्च ; पृथिवी होतेति चतुर्होता ; अग्निर्होतेति पञ्चहोता ; वाग्घोतेति षड्ढोता ; महाहविर्होतेति सप्तहोता ; चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यमिति दशहोता । रुद्राः रुद्रानुवाकाः " नमस्ते रुद्र " इत्यादयः । संसर्गिप्रायश्चित्तमाह **मनुः**—

" यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ "

इति । महापातकसमेष्वपि महापातकोक्तमेव ; 'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा' इति महापातकसाम्यात् ; 'अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' इति प्रायश्चित्ततौल्याच्च ॥ ६ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः[1] ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम्[2] ॥ ७ ॥

उपपातकादिष्वाह । " तरति सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते[3] " इति **श्रुत्या** अश्वमेधस्य यथा सर्वपापापनोदकत्वं, तथा अघमर्षणः ऋषिरस्य " ऋतं च सत्यम् " इति सूक्तस्यापि सर्वपापापनोदकत्वमध्यवसेयम् ; सर्वपातकेषु[4] विनियोगदर्शनात् । यथाह **बोधायनः**—" ग्रामात् प्राचीं वोदीचीं दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः [5]शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्यासकृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ; प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं वा ; उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्नीयात् ; ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते ; द्वादशरात्रात् महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तैन्यं सुरापानमिति वर्जयित्वा ; एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरति " इति । **षट्त्रिंशन्मते**—

" महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना ।
उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ "

[1] नोदनः—ज, ठ. [2] नोदनम्—ज, ठ. [3] यजति—घ.
[4] पातके—ग. [5] शुचिः शुचिवासाः—ग.

इति । संकरीकरणादिषु **यमः**—

" [1]त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥ "

इति ॥ ७ ॥

प्राणायामं द्विजः कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ।
दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥ ८ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह । सर्वेष्वपि पापेषु द्विजः प्राणायामं कुर्यात् ; प्राणायामानां सर्वपापदाहकत्वात् । तदुक्तं **कौर्मे**—

" दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणविसंयमात् ॥ "

इति । पापविशेषे संख्याविशेषो **बोधायनोक्तः**—" अपि वाक्चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति ; शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् सप्ताहं [2]सप्त सप्त प्राणायामान् धारयेत् ; अभक्ष्याभोज्यामेध्याशनेषु तथा चापण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैल्लाक्षालवणरसान्नवर्जितेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् द्वादशाहं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ [3]पातकोपपातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् अर्धमासं [4]द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यान्मासं द्वादश द्वादश प्राणाबामान् धारयेत् । अथ पातकवर्जं यच्चाप्यन्यदेवं युक्तं स्यात् [5]द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथातिपातकेषु द्विसंवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् " इति । अस्यार्थः—वागादिव्यतिक्रमेषु प्रकीर्णकेषु त्रयः प्राणायामाः ; शूद्रस्त्रीगमनाद्युपपातकेष्वेकोनपञ्चाशत् प्राणायामाः ; अभक्ष्यभक्षणापण्यविक्रयाद्युपपातकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं प्राणायामाः ; पातकोपपातकवर्जितेषु जातिभ्रंशकरादिषु चतुर्षु साशीतिशतं प्राणायामाः ; पातकपतनीयवर्जितेषु गोवधादिषु षष्ट्यधिकशतत्रयं प्राणायामाः ; पातकवर्जितेषु महापातकन्यूनेष्वनुपातकेषु षष्ट्यधिकशतसहितद्विसहस्रं प्राणायामाः ; पातकेषु महापातकेषु विंशत्यधिकशतत्रययुक्तचतुःसहस्रं प्राणायामाः ; अतिपातकेषु तु[6] महापातकाधिकेषु चत्वारिंशदधिकषट्शतयुक्ताष्टसहस्रं प्राणायामाः कर्तव्या इति । उक्तातिरिक्तेषूपपातकेषु तु शतं प्राणायामाः ;

[1] त्र्यहे—घ.
[2] सप्त प्राणायामान्—ग.
[3] पातक omitted in घ.
[4] द्वादश प्राणायामान्—घ.
[5] द्वादश मासान्—घ.
[6] तु omitted in घ.

" प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ "

इति योगिस्मरणात् ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
[1]त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ९ ॥

प्राणायामलक्षणमाह । व्याहृतयः भूराद्याः सप्त । प्रणवः ओंकारः । तदुभयोपेताम् ; " ओमापो ज्योती रसोऽमृतम् " इत्यादिशिरसा युक्तां गायत्रीं " तत् सवितुर्वरेण्यम् " इत्यादिकां [2]मुखनासिकासंचारिणं वायुं निरुध्य त्रिः पठेत् । स प्राणायामः । यद्यप्यत्र गायत्र्या एव प्रणवयोगः श्रूयते, न व्याहृतिशिरसोः, तथापि शिरसा व्याहृतिभिः सह सप्रणवाम् इति विशिष्टान्वयेन त्रिष्वपि प्रणवान्वयः सिध्यति । अत एव **शङ्खः**—" आयतप्राणः सप्रणवसप्तव्याहृतीः " इति ॥ ९ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ १० ॥

तामाह । **ऐतरेयब्राह्मणे** ; " प्रजापतिरकामयत " इत्युपक्रम्य, त्रयाणां लोकानां तेभ्यस्त्रयाणां देवानामग्निवायुसूर्याणां तेभ्यस्त्रयाणां वेदानामृग्यजुःसाम्नां तेभ्यस्तिसृणां भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतीनां ताभ्यस्त्रयाणां वर्णानामकारोकारमकाराणामुत्पत्तिमभिधाय ; " तानेकधा समभरत् तदेतदोम् " इति व्याहृतिप्रणवोत्पत्तिरभिहिता । तदभिप्रेत्याह । प्रजापतिस्त्रिभ्यो वेदेभ्यः ऋग्यजुःसामभ्यो भूर्भुवः स्वरिति तिस्रो व्याहृतीः, ताभ्यश्च प्रणवावयवान् अकारोकारमकारान् निरदुहत् सारभूतान् दुग्धवत् निश्चकर्ष । इतिकारान्तरं महर्जनस्तपः सत्यमिति व्याहृत्यन्तरसूचनाय ॥ १० ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

जपयज्ञविध्यर्थं[3] गायत्रीं प्रशंसति । परमे ब्रह्मणि तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः परमात्मा, सावित्र्याः सवितृदेवताकायाः " तत् सवितुर्वरेण्यम् " इत्यस्याः ऋचः त्रीनपि पादान् त्रिभ्यो वेदेभ्यः ऋगादिभ्यः अदूदुहत् दोहयामास हिरण्यगर्भेण । यद्यपि प्रतीकदेवते " तत् सवितुर्वृणीमहे " इत्यस्या अपि समाने, तथापि वेदत्रयात् पादत्रयाभिधानोपक्रमात् ' त्रिपदा चैव ' इत्युपसंहाराच्च तद्व्युदासेन प्रसिद्धाया एव ग्रहणम् ॥ ११ ॥

[1] त्रिर्जपेत्—घ.
[2] मुखनासा—ख.
[3] सिद्ध्यर्थं—घ.

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
[1]संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ १२ ॥

प्रणवादित्रिकस्य प्रसङ्गात् नित्यजपे विनियोगमाह । एतत् पूर्वोक्तं प्रणवाख्यमक्षरम्; न क्षरतीत्यक्षरम्, कूटस्थनित्यम् । एताम् अनुपदोक्तां 'तत्' इत्यृचं च । व्याहृतयः भूराद्याः पूर्वं यस्याः तादृशीं पूर्वापरयोः संध्ययोर्जपन् विप्रः अनधीतवेदोऽपि वेदविद्भवति । गायत्र्युपदेशकालानन्तरं कालान्तरे वेदाध्ययनोपक्रमात् तत ऊर्ध्वं गायत्रीजपस्य वेदप्राप्तिरेव फलम् । ततश्च वेदविदोऽयं गायत्रीजपविधिरिति निरस्तम् । गायत्रीजपेन वेदप्राप्तौ हेतुमाह । वेदानां त्रयाणामप्यध्ययनेन यत् पुण्यं तेन युज्यते; त्रयीसारत्वात् गायत्र्याः । अनेन 'सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्' इति विधिः कल्पनीयः । इदं च नित्यजपस्यानुषङ्गिकं फलम् ॥ १२ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ १३ ॥

फलान्तरमाह । मासं ग्रामाद् बहिः सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं सहस्रसंख्यया जप्त्वा महापातकात्, अपिशब्दात् उपपातकादेश्च, सर्प इव जीर्णत्वचा विमुच्यते ॥ १३ ॥

[2]एतत्त्रयविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
[3]विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ १४ ॥

गायत्र्या जपस्य नित्यत्वे प्रमाणमाह । यः त्रैवर्णिकः गायत्र्यादित्रिकं न जानाति, जानन्नपि वा संध्याकाले स्वां क्रियां गायत्रीजपरूपां न करोति, स साधुषु वैदिकेषु गर्हणां निन्दां प्राप्नोति । यद्वा— साधुषु श्रौतस्मार्तकर्मसु गर्हणाम् । एतयर्चा इति मानवः पाठः ॥ १४ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः[4] ।
त्रिपदा चैव [5]गायत्री [6]विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥ १५ ॥

अस्यैव त्रिकस्य वेदाध्ययनाङ्गत्वमप्याह । प्रणवपूर्विकाः तिस्रो व्याहृतयः गायत्री च ब्रह्मणो वेदस्य मुखम्; आदौ प्रयोज्यत्वात् । तदाह **आश्वलायनः**—"ओंपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीं च त्रिरभ्यस्य वेदादि-

[1] संध्ययोरुभयोः—ज, ठ.
[2] एतयर्चा—ठ.
[3] विप्रक्षत्रियविड्योनिः—ठ.
[4] यथा—घ.
[5] सावित्री—घ.
[6] विज्ञेयं—ठ.

मारभेत्" इति । तिस्र इति सप्तानां निरासः । अव्यया इति गायत्र्यप्रयोगेऽपि व्याहृतय एव प्रयोज्या इत्येवमर्थम् । यथाह **योगीश्वरः**—

"उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥"

इति । गायत्र्याः त्रिपदात्वे सिद्धे पुनर्वचनं संन्यासिजप्यस्य "परो रजसे सावदोम्" इति चतुर्थपादस्य निरासार्थम् ॥ १५ ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः [1]खमूर्तिमान् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपस्य मोक्षफलकतामाह । यः वर्षत्रयम् अतन्द्रितः अनलसः प्रत्यहं प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सहस्रकृत्वो जपति स वायुभूतः दृश्यरूपरहितः कामचारी खमूर्तिमान् आकाशवत् निर्लेपः लिङ्गशरीरनाशेन शुद्धस्वरूपः; "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति **श्रुतेः**; परं ब्रह्माभ्येति ॥ १६ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म [2]प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं [3]नान्यन्मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ १७ ॥

प्रणवादित्रयार्थवादमाह । एकाक्षरं ब्रह्म प्रणवः । स सर्वेभ्योऽपि वेदेभ्यः पर उत्कृष्टः; सर्ववेदमूलत्वात् । प्राणायामाः पूर्वोक्ताः कृच्छ्रादिभ्यः परम् उत्कृष्टं तपः; सर्वकर्माङ्गत्वात् । सावित्र्याः पूर्वोक्तायाः परम् उत्कृष्टम् अन्यत् नास्ति; वेदमातृत्वात् । मौनात् वाक्संयमात् सत्यम् अवितथभाषणं विशिष्यते विशिष्टफलकं भवति, "न सत्यात् परमो धर्मो नानृतात् पातकं परम्" इति **स्मरणात्** ॥ १७ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा[4] चैव प्रजापतिः ॥ १८ ॥

प्रणवेऽक्षरपदप्रवृत्तौ निमित्तमाह । श्रुतिस्मृतिविहिताः यागदानहोमजपादिक्रियाः स्वस्वफलं जनयित्वा नश्यन्ति । फलानि च तासां स्वर्गादीनि तत्तत्सुकृतोपरमे विरमन्तीति क्षराः । अक्षरम्; प्रणवस्तु कूटस्थनित्यतया, तज्जपफलं च ब्रह्मैक्यतया न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्मैव ज्ञेयम् । तथा ब्रह्मा स्रष्टा । प्रजाः पातीति प्रजापतिः विष्णुः । चकारात् रुद्रश्च । प्रणवस्तद्वाचकः; अकारोकारमकारात्मकत्वात् । ततश्च प्रणवेन ब्रह्माद्यन्यतम-

[1] खमूर्तिमान्—घ; स मूर्तिमान्—ठ.
[2] प्राणायामः—ठ.
[3] नास्ति—ज, ठ.
[4] ब्रह्म—ठ.

सगुणस्वरूपोपासने तत्तत्स्वरूपावाप्तिरेव फलम्। निर्गुणोपासने तु कैवल्यमित्युभयमप्यक्षरब्रह्मादिविशेषणाभ्याम-भिहितम्। ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गपाठे तु चशब्दो हेतौ। यस्मात् प्रणवः ब्रह्म अभिव्यापकतया ब्रह्मप्रापकतया च। प्रजानां सर्गस्थितिसंहारहेतुत्वेन पतिः स्वामिभूतं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ १९ ॥

उक्तस्य जपविधेरर्थवादपूर्वकं फलविशेषाय गुणविशेषमाह। विधीयन्त इति विधयः द्रव्यदेवतामन्त्रे-तिकर्तव्यतादयः; तन्मयो यज्ञः विधियज्ञः, ज्योतिष्टोमादिः। तस्मात् यथाकथंचित् क्रियमाणोऽपि जपयज्ञः दशगुणाधिको भवति। स एव "करणवदशब्दममनःप्रयोगमुपांशु" इत्युपांशु क्रियमाणः तस्माच्छत-गुणाधिकः। स एव मनसा क्रियमाणः तस्मात् सहस्रगुणाधिकः स्मृतः पूर्वैः ॥ १९ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।
ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २० ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञाधिक्ये हेतुमाह। ये अहरहःसंपद्यमानसूनापञ्चकोत्पन्नदुरितनिवर्तकतया पाकाः प्रशस्ताः ब्रह्मयज्ञान्विताः चत्वारः देवभूतपितृमनुष्ययज्ञाः विधियज्ञैरुक्तलक्षणैः ज्योतिष्टोमादिभिः सहिताः, सर्वे जपयज्ञस्य षोडशांशसमाना अपि न भवन्ति; अन्येषां विनश्वरस्वर्गादिफलकत्वात्; अस्य च ब्रह्मसायुज्यफल-कत्वात्। ब्रह्मयज्ञस्य पाकयज्ञत्वेऽपि जपयज्ञत्वेन पृथग्भावः [1]फलान्तरसंयोगार्थः ॥ २० ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ २१ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

तदेवाह। जप्यशब्दो लक्षणया जपक्रियामाह। एवकारो विधियज्ञव्यावृत्त्यर्थः। तेन तन्निरपेक्षस्यैव साधनत्वं चित्तशुद्धौ। न मोक्षे; "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति श्रुतेः। कः पुनर्ब्राह्मण इत्यत्राह—मैत्र इति। ब्राह्मणस्यासाधरणो धर्मो मैत्री स्वाभाविकः प्राणिमात्रे अद्वेषः। तद्वान् ब्राह्मणः। स पुनः अन्यत् ब्राह्मणाभिव्यञ्जकं वैदिकं कर्म करोतु, मा वा। नात्राद्वेषमात्रं ब्राह्मणलक्षणम्; क्षत्रियादिष्वपि संभवात्। स्वाभाविकाद्वेषस्य तु ब्राह्मणमात्रनिष्ठत्वात् स्वाभाविकी मैत्री ब्राह्मणलक्षणम्। यस्तु क्षत्रियादिष्वप्यद्वेषः,

[1] अन्तर omitted in घ.

[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणं पञ्चपञ्चाशम्—ज, ठ.

स प्राक्तनशुभकर्मजन्य इति न स्वाभाविकः। योऽपि ब्राह्मणेषु द्वेषः, सोऽपि प्राक्तनाशुभकर्मजन्य इति न क्वापि अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति सिद्धम्। स्वाभाविकत्वं च ब्राह्मण्यारम्भकगुणविशेषत्वम्। यद्वा जपादिकमप्यन्यत् वैदिकं नित्यनैमित्तिकादि करोतु, न करोतु वा। अन्यथापि मैत्रत्वेन श्रौतस्मार्तयज्ञार्थ-पशुबीजाद्यहिंसत्वेनैव ब्राह्मणो ब्रह्मसंबन्धीत्युच्यते ॥ २१ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डितकृतौ**[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

[3] नन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ—ग.

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1]अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति ॥ १ ॥ येषां जप्यैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते ॥ २ ॥

एवं रहस्यप्रायश्चित्तान्युक्त्वा तत्रापेक्षितानि सूक्तादीनि षट्पञ्चाशत्तमेनाह । अथ रहस्यप्रायश्चित्तोक्त्यनन्तरं यतस्तत्रापेक्षितानि, अतः सर्वेषु चतुर्ष्वपि वेदेषु यानि पवित्राणि सूक्तादीनि तानि वक्तव्यानि भवन्ति ॥ १ ॥ तत्प्रयोजनमाह । येषां सूक्तादीनां जपैः होमैश्च त्रैवर्णिकाः पापेभ्यो मुच्यन्ते ॥ २ ॥

[2]अघमर्षणम् ॥ ३ ॥ देवकृतम् ॥ ४ ॥ शुद्धवत्यः ॥ ५ ॥ तरत्समन्दीयम् ॥ ६ ॥ कूश्माण्ड्यः ॥ ७ ॥ पावमान्यः ॥ ८ ॥ दुर्गासावित्री ॥ ९ ॥ [3]अतीषङ्गाः ॥ १० ॥ पदस्तोमाः[4] ॥ ११ ॥ [5]सामानि व्याहृतयः[6] ॥ १२ ॥ भारुण्डानि ॥ १३ ॥ चन्द्रसाम ॥ १४ ॥ [7]पुरुषव्रते सामनी ॥ १५ ॥

तान्याह । " ऋतं च सत्यं च " इति तृचमघमर्षणाख्यम् ॥ ३ ॥ " देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि " इत्यादयो मन्त्राः ॥ ४ ॥ " एतो न्विन्द्रं स्तवाम " इति तृचं सूक्तम् ॥ ५ ॥ " तरत्समन्दी धावति " इति चतुर्ऋचम् ॥ ६ ॥ " यद्देवा देवहेडनम् " इत्यनुवाकत्रयम् ॥ ७ ॥ " पावमानीः स्वस्त्ययनीः " इत्यादिकाः ॥ ८ ॥ " जातवेदसे सुनवाम सोमम् " इत्येषा ऋक् ॥ ९ ॥ " पुरोजिती वो अन्धसः " इति सामत्रयम् ॥ १० ॥ अष्टेडादिसामचतुष्टयं " धर्ता दिवः पवते " इत्यस्यामृचि गीयमानम् ॥ ११ ॥ व्याहृतिसामानि भूरादीनि पञ्च ॥ १२ ॥ " यत्ते कृष्णः शकुन आ तुतोद पिपीलः सर्पः " इत्यादीन्येकविंशतिसंख्याकानि सामानि [8]राणायनानां प्रसिद्धानि ॥ १३ ॥ " अत्राह गोरमन्वत " इत्यस्यामृचि गीयमानं चन्द्रसाम ॥ १४ ॥ " सहस्रशीर्षा पुरुषः " " त्रिपादूर्ध्व उदैत् " इत्येतयोर्गीयमाने सामनी ॥ १५ ॥

[1] अतः omitted in घ, च.
[2] अघमर्षणार्षकम्—ख.
[3] अभिषङ्गाः—ठ.
[4] पदस्तोभाः—ठ.
[5] सामानि omitted in ज, ठ.
[6] व्याहृतयः and Sūtra 13 omitted in ख.
[7] पुरुषव्रतम् । देवव्रतम् । मासम् । अब्लिङ्गाः—ज, ठ.
[8] सामगानाम्—घ; सामगानां राणायनानां—च.

अब्लिङ्गम् ॥ १६ ॥ बार्हस्पत्यम्[1] ॥ १७ ॥ गोसूक्तम् ॥ १८ ॥ अश्वसूक्तम् ॥ १९ ॥ [2]सामनी चन्द्रसूक्ते च ॥ २० ॥ शतरुद्रियम्[3] ॥ २१ ॥ अथर्वशिरः ॥ २२ ॥ त्रिसुपर्णम् ॥ २३ ॥ महाव्रतम् ॥ २४ ॥ नारायणीयम् ॥ २५ ॥ पुरुषसूक्तं च[4] ॥ २६ ॥

" आपो हि ष्ठा " इत्यृचि गीयमानम् ॥ १६ ॥ " सोमं राजानं वरुणम् " इत्यस्यां गीयमानम् ॥ १७ ॥ " यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व " इत्यस्यामृचि गीयमानं साम ॥ १८ ॥ इदमपि तस्यामेव गीयमानं साम ॥ १९ ॥ " एतो न्विन्द्रं स्तवाम " इत्यस्यामृचि गीयमाने । चकारात् गायत्ररैवते ग्राह्ये । " गायत्रं रैवतं तथा " इति वासिष्ठात् । गायत्रम्; " तत् सवितुर्वरेण्यम् " इत्यस्यां गीयमानम् । " रेवतीर्नः सधमादः " इत्यस्यां गीयमानं रैवतम् ॥ २० ॥ " नमस्ते रुद्र मन्यवे " इत्येकादशानुवाकाः तैत्तिरीयप्रसिद्धाः ॥ २१ ॥ " ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव " इत्यादि ॥ २२ ॥ " ब्रह्म मेतु माम्, मधु मेतु माम् " इत्याद्यनुवाकत्रयं तैत्तिरीयप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ " सोमं राजानम् " इत्यस्यां गीयमानं साम ॥ २४ ॥ नारायणोपनिषत् तैत्तिरीयप्रसिद्धा " अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये " इत्यादिः ॥ २५ ॥ " सहस्रशीर्षा पुरुषः " इति षोडशर्चं सूक्तम् । चकारात् वाक्सूक्तमध्वृचां ग्रहणम् । " वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा " इति वासिष्ठात् । वाक्सूक्तम्; " बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् " इति बह्वृचप्रसिद्धम् । मध्वृचः; " मधु वाता ऋतायते " इति तिस्रः ॥ २६ ॥

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।
[5]एतानि गीतानि पुनाति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्[6] ॥ २७ ॥

इति [7]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] वाक्सूक्तम् added in ठ.
[2] मध्वृचः । ऐन्द्रशुद्धे सामनी—ज, ठ; सामनी चेन्द्रशुद्धे—ख, ग.
[3] शतरुद्रीयम्—घ.
[4] च omitted in ज, ठ.
[5] एतान्यधीतानि—च, ठ.
[6] य इच्छेत्—ज, ठ.
[7] वैष्णवे धर्मशास्त्रे विशुद्धीकरणं प्रकरणं षट्पञ्चाशम्—ज ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे पवित्रीकरणं षट्पञ्चाशं प्रकरणम्—ठ.

" मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याम् " इत्यस्यामृचि गीयमानं सामत्रयमाज्यदोहानि। " अभि त्वा शूर नो नुमः " इत्यस्यामुत्पन्नं रथन्तरम्। अग्निव्रतम्; " अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् " इत्यस्यामुत्पन्नं साम। वामदेव्यम्; " कया नश्चित्र आ भुवत् " इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम। " त्वामिद्धि हवामहे " इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम। एतेषां साम्नां गानं प्रस्तावादिनिधनान्ताभिः पञ्चभक्तिभिः; " पञ्चविधं सामोपासीत " इति श्रुतेः पापेभ्यः त्रैवर्णिकान् पुनन्तीति निमित्तसंयोगः। कामनायां जातिस्मरत्वं भवतीति कामसंयोगः॥२७॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज-श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, ज.
[2] श्री omitted in ग.

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ त्याज्याः ॥ १ ॥ व्रात्याः ॥ २ ॥ पतिताः ॥ ३ ॥
[1]त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः ॥ ४ ॥

उक्ताः पातकिनो द्विविधाः—अनुतापिनः, अननुतापिनश्च। तत्रानुतापिनां प्रायश्चित्तमुक्तम्। अननुतापिनां त्यागं सप्तपञ्चाशत्तमेनाह। अथ अनुतापिप्रायश्चित्ताभिधानानन्तरं[2] ये अननुतापेन प्रायश्चित्तानर्हाः, ते त्याज्याः अभिधीयन्ते॥ १॥ तानाह। व्रात्याः पूर्वोक्ताः यथोक्तप्रायश्चित्ताकरणे त्याज्याः॥ २॥ पतिताः ब्रह्महादयः पातकिसंयोजकान्ताः प्रागुक्ताः॥ ३॥ मातृतः मातृदोषेण, पितृतः पितृदोषेण ये अशुद्धाः पातित्यादि-दोषदुष्टमातृपितृतद्वयवारब्धाः, ते त्याज्याः; " पतितोत्पन्नः पतितो भवति, अन्यत्र स्त्रियाः " इति **वसिष्ठस्मरणात्**; " स्वपित्रोरात्मनः शुद्धिविहीनस्तं च वर्जयेत् " इति **व्याघ्राच्च**। न केवलं त एव, किंतु त्रिपुरुषम्; पतितोत्पन्नेन सह त्रीन् पुरुषानभिव्याप्य; पतितस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रा इति यावत्। तेऽपि त्याज्याः। यत्तु येषां मातृतः मातृकुले त्रिपुरुषमशुद्धाः पातित्यादियोगेन; यथा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः मातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामह्य इति, तथा पितृतः पितृकुले त्रिपुरुषं पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहाः पितामहीप्रपितामहीवृद्धप्रपितामह्यः, ते त्याज्या इति; तन्न सुन्दरम्; पतितोत्पन्नाया अपि मातुः " अन्यत्र स्त्रियाः " इत्यनेन पातित्याभावबोधनात् तदपत्यस्य त्यागानुपपत्तेः। चकारात् राजघातकादयोऽपि। यथाह **गौतमः**—" त्यजेत् पितरं राजघातकं शूद्रयाजकं वेदविप्लावकं भ्रूणहनं यश्चान्त्यावसायिभिः सह संवसेत् अन्त्यावसायिन्या वा " इति। पितृग्रहणं कैमुतिकन्यायेनान्येषामपि त्यागार्थम्। शूद्रयाजकः उपपातकमात्रोपलक्षणम्। भ्रूणहा महापातकानाम्। ननु पतितोत्पन्नानामपि पतितत्वात् पूर्वसूत्रेणैव तत्त्यागसिद्धौ पृथक्सूत्रारम्भो व्यर्थ इति चेत्; अत्र ब्रूमः—पतितानां प्रायश्चित्ताकरणे त्यागः। पतितोत्पन्नानां तु प्रायश्चित्तापनोद्य-दुरिताभावेन प्रायश्चित्ताभावात् जन्मनैव त्रिपुरुषं त्यागविधिना त्याग इत्यर्थं सूत्रारम्भ इति। युक्तं चैतत्;

" विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥ "

[1] त्रिपुरुषं omitted in ठ.
[2] प्रायश्चित्तानन्तरम्—घ.

इत्यादि**याज्ञवल्कीया**दिवाक्ये त्रयाणामेव पापोत्पत्तिनिमित्तता प्रतीयते। न चैषामन्यतमस्यात्रोपलम्भः। 'मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य' इति न्यायेनाशरीरात्मानं प्रति विधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः न शरीरग्रहणोत्तरकालं पातित्यनिमित्तोपलम्भः। किंच यदा उत्पन्नस्य न्यूनपञ्चवर्षस्य पातित्याभावो विधीयते "अतो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम्" इति, तदा कथमिवाशरीरस्य पातित्यं ब्रूयाच्छास्त्रम्। यदि चाशरीरस्यापि अशुचिशुक्रसंयोग एव पातित्यहेतुः, तदा शरीरावच्छिन्नस्याप्यात्मनोऽनेकाशुचिद्रव्यसंयोगेन मनुष्यमात्रस्य नित्यपातित्यापत्तेः। [1]न च 'पतितोत्पन्नं शरीरं न ग्राह्यम्' इति निषेधोऽस्ति। न च पतितोत्पन्नशरीर-प्राप्तिफलकं जन्मान्तरीयं दुरितं प्रायश्चित्तनिमित्तमित्यपि[2] शक्यं वक्तुम्; तस्य तादृशशरीरोत्पादमात्रेणैव नष्टत्वात्; तच्छरीरावस्थापकस्य तस्य शरीरनाशनाश्यत्वेन प्रायश्चित्तानाश्यत्वात्। तस्मात् चण्डालादिशरीरवत् पतितोत्पन्नं शरीरमेवाशुचि, न तु तच्छरीरसंबन्ध्यात्मसमवेतं प्रायश्चित्तनाश्यं दुरितं किंचिदिति सिद्धम्।

न च शरीरं प्रायश्चित्तनाश्यम्। येन च देहान्तिकेन तन्नाश्यं तन्न तद्व्यवहारं साधयति, शरीरस्यैव नष्टत्वात्। किंच "पतितोत्पन्नः पतितो भवति" इत्यनेनाविशेषेणापत्यमात्रस्य पातित्यमभिहितम्, तच्च "अन्यत्र स्त्रियाः" इत्यनेन स्त्रीष्वपोद्यते। तत्र हेतुः "सा हि परगामिनी" इति। परगामित्वं च [3]परव्यवहार्यत्वपर्यवसन्नम्। तेन चोत्सर्गापवादयोरेकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या पुमपत्ये पातित्यापरपर्यायमव्यवहार्यत्वमेव पर्यवस्यति। न चेदमकृतप्रायश्चित्तविषयमव्यवहार्यत्वम्; प्रायश्चित्ता-पनोद्यपापाभावेन प्रायश्चित्ताभावस्योक्तत्वात्। ननु "अशुचिशुक्रोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः पतनीयानां तृतीयोंऽशः; स्त्रीणामंशस्तृतीयः" इति **बोधायनीय**प्रायश्चित्तान्यथानुपपत्तिरेव दुरितसद्भावे प्रमाणम्, श्वादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तवदिति चेत्; न; दृष्टान्तवैषम्यात्; "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इत्यादि-विध्यतिक्रमस्य तत्र प्रत्यक्षत्वात्; प्रकृते तूत्पादकाभावेन दुरितानुत्पत्तेरुक्तत्वात्। प्रायश्चित्तविधानं तु न पतितोत्पन्नान् प्रति; "इच्छताम्" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। न ह्यनिच्छूनां प्रायश्चित्ताचरणं संभवति; इच्छापूर्वकत्वात् प्रवृत्तेः; इच्छायाश्च प्रवर्तनाक्षेपेणैव सिद्धेः। न च प्रायश्चित्तस्य पाक्षिकत्वाभिधानार्थमिति वाच्यम्, "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्" इतिवत् निमित्तस्यापाक्षिकत्वात्। तस्मात् पतितोत्पन्नान् ये इच्छन्ति, तेषामिदं प्रायश्चित्तमिति वक्तव्यम्। तेषामिति च कर्मणि षष्ठी। अशुचिशुक्रोत्पन्नत्वं च तद्व्यवहर्तॄणां प्रायश्चित्ताचरणहेतुः "एवमशुचि शुक्रं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते" इति पूर्वोक्तनिषेधस्मारणाय।

अत एव "अथ पतिताः समवसाय धर्मं चरेयुः इतरेतरयाजकाः इतरेतराध्यापकाः मिथो विवहमानाः पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुः विप्रव्रजतास्मत्तः एवमार्यानपि संप्रतिपत्स्यथेति। अथापि न सेन्द्रियः पतति। तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयतीति। मिथ्यैतदिति हारीतः दधिधानीसधर्माः

[1] From न च up to निषेधोस्ति omitted in ख.

[2] अपि omitted in घ.

[3] पर omitted in ग.

स्त्रियः स्युः। यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजयन्ति। एवमशुचि शुक्रं[1] यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते" इति पूर्वोत्तरपक्षभङ्ग्या पतितोत्पन्नानामव्यवहार्यत्वं **बोधायन** एव स्वयं सिद्धान्तयति स्म। **आपस्तम्बोऽपि** अनयैवानुपूर्व्या अमुमेव सिद्धान्तमङ्गीचकार। पुनरपि विभाग-प्रकरणे **बोधायन** एव पतितोत्पन्नव्यवहारं निषेधति—"अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः, अन्धबधिरक्लीब-व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम्; न पतितैः संव्यवहारो विद्यते; पतितामपि मातरं बिभृयादन-भिभाषमाणः" इति। अत्रापि पतितग्रहणेनैव तज्जातप्राप्तौ पृथगुपादानमात्यन्तिकाव्यवहार्यत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम्; अन्यथा ग्रासाच्छादननिषेधानुपपत्तेः।

हारीतोऽपि—"पतितस्य कन्यां विवस्त्रामाप्लाव्याहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेन वाससाच्छाद्य 'नाहमेतेषां न ममैते' इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थेषु गृहेषु वोद्वहेत्" इति। **याज्ञवल्क्योऽपि**—"कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिंचनाम्" इति कन्यामात्रस्यैव व्यवहार्यत्वं वदन् पुमपत्यादीनामव्यवहार्यत्वमेवाह। अभ्युपगतं चैतत् **विज्ञानेश्वराचार्यैरपि**—"कन्यां समुद्वहेदेषाम् इति वचनात् स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति" इति। पुनरपि **तैरेव**; "एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" इत्येतस्य व्याख्याने "बीजगर्भसमुद्भवम्; शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तम्; न तु पतितोत्पन्नत्वादि" इत्यभिहितम्। यत् पुनः **तैरेव** रहस्यप्रकरणे "द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्च" इति **वृद्धवसिष्ठ**वाक्येन प्रसृतियावकव्रतमुक्तं, तत् पतितायां रहस्यमुत्पादितापत्यस्येत्यभिप्रायेण; "वृषल्यामभिजातस्तु" इतिवत् पतितोत्पन्नव्याख्यानात्। अनुमतमेत**दपरार्केणापि** "क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः" इत्यस्य व्याख्याने—"यद्यपि पतितग्रहणेनैव तज्जग्रहणं सिद्धम्, तथापि तस्य पृथग्ग्रहणं कार्यम्; अन्यथा 'औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम्' इति वाक्येन भागार्हता स्यात्" इति। अयमाशयः—"पतिततज्जातवर्जम्" इति **बोधायनेन** ग्रासाच्छादनयोरपि निषेधात् दूरापास्ता विभागार्हतेति। तस्मात् पतितोत्पन्नानां न व्यवहार्यतेति सिद्धम्।

त्यागप्रकारं चाह **गौतमः**—"तस्य विद्यागुरून् योनिसंबन्धांश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः" इति। उदकादीनीत्यनेन दाहनिषेधः; शरीरसत्त्वेन लुप्तप्रयोजनत्वात्। तेन यत्रापि जलाग्निपातादौ वैधी शरीरप्रतिपत्तिः, तत्रापि दाहलोपः; तेनैव शरीरसंस्कारात्। तदाह **स** एव—"यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत्; तस्मिन् मृते उदकादीनि सर्वाणि प्रेतकर्माणि कुर्युः" इति। आदि शब्दात् एकोद्दिष्टादीनां ग्रहणम्; न सपिण्डीकरणस्य; प्रेतमात्रोद्देश्यकत्वाभावात्। प्रेतकर्मत्वादाशौचप्राप्तिः;

"दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह॥"

इति **मानवात्**। बान्धवैः सह; सपिण्डा इति शेषः; "पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह" इत्युदकदानसाहित्यात्। किंच "पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः"; अस्य त्याज्यस्य विपर्यासोऽधोमुखीकरणेनानुदकी-

[1] अशुचियुक्तैः—ख.

करणम् । तत्र प्रकारः—“ दासः कर्मकरो वा अवकरादमेध्यपात्रमानीय दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यस्येत् अमुमनुदकं करोमीति नामग्राहम् ” इति । अवकरः अमेध्यस्थानम् । पदा सव्येन । तत्र ‘अमुम्’ इत्यादिर्मन्त्रः । **योगीश्वरस्त्वन्यथाह**—“ दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबान्धवाः ” इति । अत्र **मानवो** विशेषः—“ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ” इति । निन्दिताहः रिक्ता तिथिः । ज्ञातिकृत्यमाह—“ ते सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः ” इति । अन्वालम्भः स्पर्शः । किंच “ विद्यागुरवो योनिसंबद्धाश्च वीक्षेरन् ” इति । न संस्पृशेयुः । तदनन्तरम् “ अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति ” इति प्रवेशवचनात् बहिर्ग्रामे तद्गम्यते । त्यागश्चायं बन्धुप्रेरितस्यापि प्रायश्चित्ताकरणे गुरोः बान्धवानां राज्ञश्च समक्षे दोषानभिख्याप्यानुभाष्य दुरितप्रायश्चित्ताचरणानन्तरं कार्यः ;

“ पतितः पातयेद्वंश्यान् जीवतोऽपि मृतानपि ।
अतस्तस्य हि संत्यागः कर्तव्यः शुद्धिमीप्सुभिः ।
प्राजापत्यं चरित्वा च प्रत्येकं बान्धवैः सह ॥ ”

इति **स्मरणात्** ॥ ४ ॥

सर्व एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः[1] **॥ ५ ॥**

त्यक्तधर्मानाह । त्यक्ताः सर्वेऽपि अभोज्याः ; न भोज्यं भोजनार्हमन्नं येषां तादृशाः । अप्रतिग्राह्याः ; न प्रतिग्रहार्हं धनं येषां ते तथा । चकारात् असंभाष्याश्च । तदाह **गौतमः**—“ अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वम् ; ज्ञानपूर्वं त्रिरात्रम् ” इति । अज्ञातेरप्येतत् । कार्याकार्यविचारे चेदम् । मार्गादिप्रश्ने तु **पराशरः**—“ पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” इति । **शङ्खोऽपि**—“ अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते । संभाषणासनव्यवहारान् न तेन सह कुर्यात् ” इति ।

ननु पतितेन सहैकशयनासनभोजनानि प्रागेव निषिद्धानीति कथं पुनरत्र निषिध्यन्ते ? त्यक्तस्यापि पतितत्वाविशेषादिति चेत् ; उच्यते—पतितेन सह भोजनादिनिषेधो यावत्प्रायश्चित्ताचरणमेव, नोर्ध्वम् ; “ न जुगुप्सेत कर्हिचित् ” “ संवसेयुश्च सर्वशः ” इति जुगुप्सावर्जनपूर्वकव्यवहारविधानात् । त्यक्तेन सह तन्निषेधस्तु त्यागोत्तरं प्रायश्चित्ताचरणेऽप्यव्यवहार्यत्वप्रदर्शनायैव । दोषाधिक्याय [2]संभाषणादिनिषेधपुनरुक्तिरिति चेत् ; न ; पतितापविद्धस्त्यक्तः ; तस्य रिक्थादिनिषेधपौनरुक्त्ये तदसंभवाच्च । अत्राहुः—नायमपूर्वः संभाषणादिनिषेधः ; किंतु पूर्वोक्तस्यैवानुवादः सकृत्संभाषणे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थः ; तत्र प्रायश्चित्तस्य प्रागनभिधानात् । रिक्थादिनिषेधस्तु त्यक्तोपपातक्यभिप्रायेण । न हि उपपातकिनस्त्यक्तस्य

[1] च added in—ठ.
[2] बहुषु संभाषणादि—घ; संभाषणादिनिषेधः, किंतु पूर्वोक्तस्यैव पुनरुक्तिः—ख.

रिक्थादिनिषेधोऽस्ति प्राक् । एतेनोदकपिण्डादिनिषेधोऽपि व्याख्यात इति । अत्र ब्रूमः—उपपातकिनस्त्यागे उपपातकिमात्रेऽतिप्रसङ्गात् “ पतितस्य बहिः कुर्युः ” इत्येव वाच्यम् । “ त्यजेत् पितरं राजघातकम् ” इत्यादिविषयपरिगणनं न कार्यम्, पातित्याभावेन परिगणनानर्थक्यादिति चेत् ; न ; स्मृतिभेदात् । तथात्वेऽपि परिगणनस्य नियमार्थत्वेनैकवाक्यत्वात् । नन्वेवं मन्वादिबहुस्मृतिषु महापातकादिप्रायश्चित्तमुक्त्वा औद्धत्यादिना तदकारिणश्च त्यागं विधायान्ते परिग्रहविध्यभिधानात् उभयशेषत्वसिद्ध्या त्यक्तयोः प्रायश्चित्तकरणे परिग्रह इति बहुनिबन्धनस्वरसो भज्येतेति चेत् ; न ; त्यागपरिग्रहविध्योरन्तरा त्यागविधिशेषतया रिक्थव्यवहारादिनिषेधाभिधानेन विरोधात् परिग्रहविधेरुभयशेषत्वासंभवेनात्यक्तचीर्णप्रायश्चित्तमात्रशेषतासिद्धेः । न च त्यागविध्यनन्तरमेव सर्वस्मृतिषु परिग्रहविध्यभिधाननियमः ; **बोधायनेन** त्यागविधेः प्रागेव महापातकावकीर्णिप्रायश्चित्तानन्तरं परिग्रहविध्यभिधानात्—“ अथास्य ज्ञातयः परिषदुदपात्रं निनयेयुस्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वापः पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्धवन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति । ओमितीतरः प्रत्याह । चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः ” इति । अत एव **वसिष्ठादिस्मृतिषु** “ पतितानां चरितव्रतानां प्रत्युद्धारः ” इति पतितशब्दः श्रूयते, न क्वापि त्यक्तशब्द इति । तेन च “ गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां पतितां च गत्वोपपातकम् ” इति **बोधायनीयं** “ पतितापविद्धचण्डाल ” इति **मार्कण्डेयं** च पृथग्वचनं कृतप्रायश्चित्ताभिप्रायेणैव संभवति, नान्यथा ; पतितग्रहणेनैव सिद्धेः । किंच “ पुनः पुनराचारं लभस्व ” इत्यादि प्रायश्चित्तप्रवर्तनं न दृष्टार्थं भवति, त्यक्तस्यासंग्राह्यत्वात् । त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य संग्रहे तत् दृष्टार्थकं स्यात् । वस्तुतस्तु त्यक्तस्य प्रायश्चित्तानुष्ठाननिषेधेनैवाव्यवहार्यत्वं स्पष्टमाह **वसिष्ठः**—“ गृहेषु स्वैरमापद्येरन् । अत ऊर्ध्वं न तं धर्मयेयुः । तद्धर्माणस्तं धर्मयन्तः ” इति । अस्यार्थः—त्यागानन्तरं सपिण्डाः स्वस्वगृहेषु स्वैरं कृतपापसंसर्गपुनस्तत्परिग्रहभयशून्या भवेयुः । त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य परिग्रहे को दोष इत्यत आह । अतस्त्यागादूर्ध्वं ते सपिण्डाः तं त्यक्तं न धर्मयेयुः । धर्मं करोत्याचष्टे वा धर्मयति ; “ तत्करोति तदाचष्टे ” इति णिच् । धर्मयन्तं प्रेरयन्तीति धर्मयन्ति ; चोरयन्तं प्रेरयन्तीतिवत् । स्वार्थणिजन्तात् प्रयोजकणिजन्त इति प्रयोज्यप्रयोजकसमभिव्याहारेण गम्यते । ततश्च विध्यर्थत्वात् धर्मस्य यावद्विधिविहितार्थविषयकप्रवर्तनानिषेधेन प्रायश्चित्ताद्यनुष्ठापनावगमात् ; तस्य च “ एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ” इतिवदनुष्ठापननिषेधार्थत्वात् । उक्तनिषेधार्थवादमाह । तद्धार्माणस्तं धर्मयन्त इति । तस्मात् त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य संग्रह इति निरस्तम् ॥ ५ ॥

अप्रतिग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत् ॥ ६ ॥ प्रतिग्रहेण [1]**ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति ॥ ७ ॥ द्रव्याणां चाविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्यात् स दात्रा सह निमज्जति ॥ ८ ॥**

[1] विप्राणाम्—ठ.

प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्जयेत् स दातृलोकमवाप्नोति ॥ ९ ॥

एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधिशाकांश्चा-भ्युद्यतान् न निर्णुदेत् ॥ १० ॥

प्रसङ्गादाह । अप्रतिग्राह्याः पूर्वोक्ताः । तेभ्यः प्रतिग्रहाभ्यासो न कार्यः । प्रसङ्गवचनात् आपदि सकृत् प्रतिग्रहे न दोष इत्युक्तं भवति ;

" आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः "

इति **योगिस्मरणात्** ॥ ६ ॥ प्रतिग्रहवर्जने हेतुमाह । ब्राह्मं ब्रह्मलोकार्हम् । ब्राह्मयमिति पाठे वेदाभ्यासजन्यः तेजोविशेषः प्रतिग्रहतारतम्येन प्रणश्यति ॥ ७ ॥ प्रतिग्रहविध्यज्ञाने दोषान्तरमाह । द्रव्याणां गवाश्वादीनां प्रतिग्रहविधिम् " अनुमन्त्रयेत प्राण्यभिमृशेदप्राणि " इत्यादिकमजानतः प्रतिग्रहे दात्रा सह नरकपातः ॥ ८ ॥ दानं विनैव दानफलोपायमाह । प्रतिग्रहे सामर्थ्यं तपोविद्याचाराः । तद्वानपि यस्तु प्रतिग्रहपराङ्मुखो भवति, स तद्दानजन्यं लोकमाप्नोति ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहनिषेधापवादमाह । एधः काष्ठम् । उदकं जलम् । मूलं कन्दादि । फलम् आम्रादि । अभयं भयात् त्राणम् । आमिषं भक्ष्यं मांसम् । मधु क्षौद्रम् । शय्या खट्वा । आसनम् और्णादि । गृहं वेश्म । पुष्पं मल्लिकादि । दधि प्रसिद्धम् । शाकं वास्तुकादि । चकारात् कुशादीन् अभ्युद्यतान् दातुमानीतान् न निर्णुदेत् प्रत्याचक्षीत । यथाह **योगीश्वरः**—

" कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ "

इति । **मनुरपि**—

" शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ "

इति ।

" एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वाज्याभयदक्षिणाम् ॥ "

इति च । क्षितिः उद्धृतमृत्तिका । सर्वतः ; निषिद्धादपि । **वसिष्ठोऽपि**—" एधोदकयवसक्तुकुशलाजाभ्युद्यतयानावसथशफरीप्रियङ्गुस्रगन्धमधुमांसानीत्येतेषां प्रतिगृह्णीयात् " इति । ननु गृहशय्यादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्ताम्नानान् कथमत्राभ्यनुज्ञेति चेत् ; सत्यम् ; अत्राभ्युद्यतत्वविशेषेण प्रायश्चित्तस्य याचितादिविषयत्वकल्पनात् ॥ १० ॥

**आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादनुचोदिताम् ।
[1]ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्मणः ॥ ११ ॥**

किंच ' गृहाण भोः इमां भिक्षाम् ' इत्याहूय पुरस्तादानीताम् । दुष्कृतकर्मणो यथोक्तसंध्याद्यकारिणोऽपि, न तु पतितादेः ; प्रजापतिर्ग्राह्यामाह ॥ ११ ॥

**नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ १२ ॥**

तत्प्रत्याख्याने दोषमाह । अयाचितोपस्थितभिक्षाप्रत्याख्याने पञ्चदश वर्षाणि देवपितृकर्माणि विफलानि भवन्तीत्यर्थवादकल्प्यो दोषः ॥ १२ ॥

**गुरून् भृत्यानुज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् पितृदेवताः[2] ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ १३ ॥**

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह । गुरवः मातृपित्रादयः । भृत्याः भार्यादयः । तान् आपद्गतानुज्जिहीर्षुः मुमोचयिषुः पितॄन् सांवत्सरिकादौ देवताः कुलधर्मादावर्चिष्यन् अर्चनेच्छुश्च सर्वतो निषिद्धादपि[3] प्रतिगृह्णीयात् । परं तु तादृशात् प्रतिगृहीतात् धनात् स्वतृप्त्युपायं न कुर्यात् , अनापन्नश्चेत् । आपदि तु स्वयमपि तेन वर्तेत ; " सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव वा " इति **योगिस्मरणात्** ॥ १३ ॥

**एतेष्वपि च कार्येषु [4]समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।
नादद्यात् कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ १४ ॥**

अत्रैवापवादमाह । एतेषु पूर्वोक्तेषु मातृपितृभरणादिष्वपि कर्तव्येषु प्रतिग्रहसमर्थोऽपि सर्वतः प्रतिग्रहं न कुर्यात् । कुलात् कुलम् अटतीति कुलटा स्वैरिणी । षण्ढो नपुंसकः । षड्विधाः पतिताः महापातक्यादयः । द्विट् शत्रुः । तथाशब्दात् चिकित्सकादेर्ग्रहणम् ;

" चिकित्सकस्य मृगयोर्वेश्यायाः कितवस्य च ।
षण्ढसूनकयोश्चैव उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ "

इति **यमस्मरणात्** । कितवो द्यूतकृत् । सूनको हिंसकः ॥ १४ ॥

[1] मेने प्रजापतिर्ग्राह्याम्—ज, ठ.
[2] देवतातिथीन्—ज, ठ.
[3] निषिद्धादनिषिद्धादपि—ग.
[4] समर्थोऽपि प्रतिग्रहे—ठ.

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ १५ ॥

गुर्वाद्यर्थं सर्वतः प्रतिग्राह्यम् । स्वार्थं तु कथमित्यत आह । गुरुषु पूर्वोक्तेषु अतीतेषु मृतेषु, जीवद्भिरपि तैर्विना वा वसन् गृहस्थः आत्मजीवनाय साधुभ्यः त्रैवर्णिकेभ्य एव प्रतिगृह्णीयात्, न शूद्रादिभ्यः ; " प्रशस्तानां स्वकर्मशुद्धानां द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च " इति **गौतमस्मरणात्** ॥ १५ ॥

अर्धिकः कुलमित्रं च दासगोपालनापिताः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अर्धं क्षेत्रफलं यो राज्ञे समर्पयति[2] सः अर्धिकः ; " अर्धसीरिणः " इति **योगिस्मरणात्** । कुलपरंपरया मित्रं कुलमित्रम् । दासः गृहदासः । गोपालः आभीरः । नापितः केशवप्ता । यश्च 'तवाहम्' इत्यात्मानं निवेदयति । एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः । भोजनार्हमन्नं येषां ते[3] तथेति **प्राञ्चः** । वस्तुतस्तु [4]**पराशरोक्त**लक्षणा दासादयो ज्ञेयाः । यथा—

" दासनापितगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ।
स गोपाल इति ख्यातो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥
वैश्याच्छूद्रस्य कन्यायामुत्पन्नः कुलमित्रकः ।
वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
सोऽप्यर्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥ "

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे भोज्याभोज्यप्रकरणं सप्तपञ्चाशम्—ज.
[2] प्रयच्छति—ख, ग.
[3] ते omitted in क.
[4] पराशरेणोक्त—क.

इति । यद्यप्येतेषां द्विजोत्पन्नत्वेन न शूद्रत्वम्, तथापि कन्याशब्दसामर्थ्यादविवाहितोत्पन्नत्वेन शूद्रसमानत्वात् शूद्रत्वव्यपदेशः ; " शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः " इति **स्मरणात्** । चकारात् कुम्भकारोऽपि ; " गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः " इति [1]वचनात् ॥ १६ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
[3]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] प्रमाणात्—क.
[2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.
[3] श्री omitted in ग.

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो[1] भवति ॥ १ ॥ [2]शुक्लः शबलोऽसितश्च ॥ २ ॥ शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति तेनास्य[3] देवत्वमासादयति ॥ ३ ॥ यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ॥ ४ ॥ यत् कृष्णेन तत् तिर्यक्त्वम् ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणगृहस्थधर्माणामर्थसाध्यतया अर्थविवेकं तावदष्टपञ्चाशत्तमेनाह । अथेति अर्थनिर्णयाधिकारः । गृहस्थस्यार्थो धनं वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधं भवति । गृहाश्रमिण इत्याश्रमान्तरनिरासाय; धनार्जनस्य गृहस्थप्रकरण एवाभिधानात्;

> " व्रतिना स्नातकेनापि कार्या शुद्धेषु याचना ।
> गुरोरर्थप्रदानाय कन्यालाभाय चात्मनः ।
> यात्रामात्रादृते नित्यं यतीनां च न शस्यते ॥ "

इति **अत्रिस्मृतौ** भिक्षाकन्यातिरिक्तयाचननिषेधात् । न व्रतस्थस्यापि; " नित्यं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् " इति प्रतिग्रहनिषेधात्; " अनंशास्त्वाश्रमान्तरगाः " इति **वसिष्ठेन** रिक्थनिषेधात्; याजनाध्यापननिषेधाच्च ब्रह्मचार्यादीनाम् । त्रिविध इति विधान्तरनिरासः ॥ १ ॥ ता विधा आह । शुक्लादिलक्षणं वक्ष्यति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु शुद्धिः मिश्रिता अशुद्धिश्चेति ॥ २ ॥ तासां प्रयोजनमाह । मृतस्य पित्रादेः पुत्रादिः यत् शुक्लेन धनेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं पिण्डोदकदानादि करोति, तेनास्य देवत्वं संपादयति ॥ ३ ॥ शबलेन धनेन कृतेऽस्मिन् मानुष्यं नयति ॥ ४ ॥ कृष्णेन धनेन कृतेऽस्मिन् [4]तत्तिर्यक्त्वं पशुतां नयति ॥ ५ ॥

स्ववृत्त्युपार्जितं[5] सर्वेषां शुक्लम् ॥ ६ ॥ अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् ॥ ७ ॥ [6]एकान्तरितवृत्त्युपात्तं च [7]कृष्णम् ॥ ८ ॥

[1] त्रिविधं धनं—ज, ठ.
[2] शुक्लं शबलमसितं च—ज, ठ.
[3] तत् देवत्वमासाद्याश्नाति—ज.
[4] तत् omitted in घ.
[5] उपात्तं—ज, ठ.
[6] एकान्तर—घ.
[7] शबलमेव । उत्तमवृत्त्युपात्तं च कृष्णम्—ज, ठ.

असाधारणं शुक्लादिलक्षणमाह । स्ववृत्तयः ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहादयः; ताभिः आर्जितं शुक्लमुच्यते । सर्वेषामिति अनुलोमप्रतिलोमजानामपि उक्तवृत्त्यार्जितं शुक्लं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रवृत्तिः, क्षत्रियस्य वैश्यवृत्तिः, वैश्यस्य शूद्रवृत्तिः अनन्तरा; तया तैरार्जितं शबलम् ॥ ७ ॥ एकान्तरितया वृत्त्या आर्जितं कृष्णमुच्यते । यथा ब्राह्मणेन वैश्यवृत्त्या, क्षत्रियेण शूद्रवृत्त्या चेति ॥ ८ ॥

**क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥ ९ ॥**

साधारणानि तल्लक्षणान्याह । पितृपितामहादिक्रमेण यद्दायरूपतया प्राप्तम्, यच्च प्रीत्या मित्रादिभ्यो लब्धम्, यच्च विवाहकाले भार्यया सह श्वशुरादिभ्यो लब्धम्, तत् सर्वेषां वर्णानामनुलोमजप्रतिलोमजानामविशेषेण शुक्लमुक्तम् ॥ ९ ॥

**उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं [1]समुदाहृतम् ॥ १० ॥**

उत्कोचः लञ्चः । शुल्कं घट्टादिदेयं कन्यादिमूल्यं च । अविक्रेयं लाक्षालवणादि, तद्विक्रयेण यल्लब्धम् । यच्च पूर्वोपकृतात् लब्धम् । तत् सर्वेषां शबलमुच्यते ॥ १० ॥

**[2]पार्श्विकद्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ ११ ॥**

पार्श्वे स्थित्वा चामरचालनादि पार्श्विकम् । द्यूतम् अक्षादिक्रीडनम् । तत् समाह्वयस्याप्युपलक्षणम् । समाह्वयो मेषादिभिः क्रीडनम् । चौर्यं प्रसिद्धम् । आप्तं भैक्ष्यकर्म । प्रतिरूपकमन्यप्रदर्शनेन स्वयं दानादिग्रहणम्; कृत्रिमसुवर्णादिकरणं वा । साहसं पणपूर्वकं गिरिवृक्षाद्यारोहणम् । व्याजम् अन्यद्रव्यप्रदर्शनेनान्यद्रव्यम् । तत् कृष्णमित्युक्तम् । **नारदो**ऽपि—

> " पार्ष्णिकद्यूतचौर्यार्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।
> व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ "

इति । पार्ष्णिकं पृष्ठेऽनुयानम् । आर्तिः परपीडाकरणम्, दैन्यातिशयो वा ११ ॥

[1] धनमुच्यते—ज, ठ.
[2] चौर्यार्ति for चौर्याप्त—ठ.

यथाविधेन द्रव्येण यत्किंचित् कुरुते नरः।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥ १२ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

और्ध्वदेहिकन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति। उक्तविधद्रव्यमध्ये यादृशेन शुक्लादिना द्रव्येण यत् ऐहिकामुष्मिकफलसाधनं कर्म करोति, तादृशमेवोत्कृष्टापकृष्टमध्यमाद्यैहिकमामुष्मिकं वा फलं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ [3]**श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे धनशुद्धिप्रकरणमष्टपञ्चाशम्—ज, ठ.
[2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः
[3] श्री omitted in ग.

एकोनषष्टितमोऽध्यायः

गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ[1] पाकयज्ञान् कुर्यात् ॥ १ ॥ सायं [2]प्रातश्चाग्निहोत्रम् ॥ २ ॥ देवाताभ्यो जुहुयात् ॥ ३ ॥

एवं गृहाश्रमोपयुक्तमर्थं निर्णीय प्रकृतान् गृहाश्रमधर्मान् एकोनषष्टितमेनाध्यायेन वक्तुं वक्ष्यमाणेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु अग्निनिर्णयं तावदाह। गृहस्थः विवाहकालाहृते दायकालाहृते गृहपतिप्रापणकालाहृते वाग्नौ, पाकाः प्रशस्ताः अल्पेतिकर्तव्यताकत्वेन ये यज्ञाः वैश्वदेवस्थालीपाकश्रवणाकर्मादयः, तान् कुर्यात्। गृहस्थग्रहणमाद्यन्ताश्रमिनिवृत्त्यर्थम्; तयोः पक्वान्नस्वामित्वात्; "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति **स्मरणात्**। न स्नातकवानप्रस्थविधुरनिवृत्त्यर्थम्; "स्नातकेनापि तत् कार्यं पृथक् पाको भवेद्यदि" इति **शौनक**स्मरणात्; "वानप्रस्थो जटिलः" इत्युपक्रम्य "दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः" इति **वसिष्ठ**स्मरणात्;

"[3]अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्।
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टाद् भूतबलिं हरेत् ॥"

इति **तस्यैव** स्मरणात्। अनग्निकः श्रौतस्मार्ताग्निरहितो विधुरः। विवाहाग्निः लौकिकस्याप्युपलक्षणम्;

"औपासने तु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता।
विकल्पात्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ॥"

इति **तस्यैव** स्मरणात्। यद्यपि "त्रयः पाकयज्ञाः हुता अग्नौ हूयमानाः, अनग्नौ प्रहुताः, ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः" इति **आश्वलायनो**क्तानां न सर्वेषामग्निसाध्यत्वम्, तथापि "प्राणभृत उपदधाति" इतिवत् लिङ्गसमवायात् पाकयज्ञशब्दः अग्निसाध्यं पाकयज्ञमाह ॥ १ ॥ एवं स्मार्तेषु अग्निनिर्णयमुक्त्वा श्रौतेष्वाह। सायमुपक्रमात्[4] प्राक् सायनिर्देशः। सूर्यास्तानन्तरमस्पष्टनक्षत्रदर्शनः कालः सायम्। उदितानुदित-व्यवस्थया सूर्यरेखादर्शनादर्शनात्मकः कालः प्रातः। तत्राग्निहोत्रं नाम कर्म कुर्यात्। श्रौतस्मार्तकर्मणोः श्रौतस्मार्ताग्निनियमेन स्मार्तेषु गृह्याग्निविधानात् श्रौतेषु श्रौताग्निसिद्धिरर्थसिद्धैवेति न पृथग्वचनम्।

[1] वैवाहिकेऽग्नौ—ठ,
[2] प्रातरग्नि—ठ.
[3] From अनग्निक; up to स्मरणात् omitted in ख.
[4] उपक्रमत्वात्—ग, च.

तच्च स्पष्टमुक्तं **योगीश्वरेण**—“श्रौतं वैतानिकाग्निषु” इति ॥ २ ॥ तदसंभव आह । अग्निहोत्रासंभवे अग्निहोत्रदेवताभ्यः अग्नये सूर्यायोभयत्र प्रजापतये च गृह्याग्नौ जुहुयात्; सायंप्रातरनुवर्त्य “तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ” इति **आश्वलायन**स्मरणात् । सोऽयं नित्यविधिः ॥ ३ ॥

चन्द्रार्कसंनिकर्षविप्रकर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत[1] ॥ ४ ॥ प्रत्ययनं पशुना ॥ ५ ॥ शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन ॥ ६ ॥ व्रीहियवयोर्वा पाके ॥ ७ ॥ त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः ॥ ८ ॥ प्रत्यब्दं सोमेन ॥ ९ ॥ वित्ताभावे इष्ट्या वैश्वानर्या ॥ १० ॥

पक्षान्तविधिमाह । चन्द्रार्कयोः संनिकर्षः अमावास्या । तयोः विप्रकर्षः पौर्णमासी । तयोः यथाक्रमं दर्शपौर्णमाससंज्ञकाभ्यां कर्मभ्यां यजेत । आहिताग्निस्त्रेतायाम्; अनाहिताग्निर्गृह्य इति क्रमः । यद्यपि संनिकर्षविप्रकर्षयोरिति सामान्येनोक्तम्, तथापि आत्यन्तिकयोस्तयोः प्रतिपत्संधावेव संधिदिने प्रधानयागः; तत्पूर्वेद्युश्चान्वाधानमिति विवेक्तव्यम्[2]; “अन्वाधानं पूर्वदिने यागः संधिदिने भवेत्” इति **स्मरणात्** । विशेषान्तरं **स्मृतिसिन्धौ** उक्तमस्माभिस्तत एवावगन्तव्यमिति ॥ ४ ॥ अयनमयनं प्रतीति प्रत्ययनम् । [3]रवेः कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणमयनम्; मकरसंक्रान्तिश्चोत्तरमयनम् । तयोः निरूढपशुबन्धेन यजेत । उभयप्रक्रमेऽपि श्रौत एवायम्; श्रौताग्नौ विधानात् ॥ ५ ॥ शरद्ग्रीष्मौ ऋतू । तयोराग्रयणेन नवान्नेष्ट्या स्थालीपाकेन वा श्रौतस्मार्ताग्नी यजेत, क्रमेण शरदि शारदानां व्रीहीणां, ग्रीष्मे यवानाम्; देशविशेषे ग्रीष्म एव यवसिद्धेः वेणुयवाभिप्रायेण; “यथर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायते” इति **आपस्तम्ब**स्मरणात् । चकारात् वर्षाग्रहणम् । “वर्षासु श्यामाकैः” इति **तस्यैव** स्मरणात् ॥ ६ ॥ पक्षान्तरमाह । हेमन्ते व्रीहिपाकः । वसन्ते यवपाकः । तत्र वाग्रयणं कर्तव्यम् । शरदि व्रीह्यनुत्पत्तौ हैमन्तिकानां व्रीहीणामाग्रयणमिदम् । न चतुर्थम् ॥ ७ ॥ त्रिषु वर्षेषु पूर्यत इति त्रैवार्षिकम् । ततोऽभ्यधिकमन्नं यस्य स तथाविधः सोमेन यजेत; “त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः” इति **योगि**स्मरणात् । काम्यसोमाभिप्रायमेतत्;

“अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्वोऽपि तस्य नाप्नोति तत्फलम् ॥”

इति [4]**स्मरणात्** ॥ ८ ॥ अब्दसामान्यश्रवणेऽपि “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति श्रुत्या प्रतिवसन्तं सोमेन यजेतेति नित्यविधिः ॥ ९ ॥ सोमादिप्रत्याम्नायमाह । पशुसोमचातुर्मास्यादिपर्याप्तवित्ताभावे वैश्वानर्येष्ट्या यजेत; “एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः” इति **योगि**स्मरणात् ॥ १० ॥

[1] यजेत्—ग; जुहुयात्—ठ.
[2] वक्तव्यम्—घ.
[3] From here up to विधानात् corrupt in ख.
[4] योगिस्मरणात्—च.

[1]यज्ञार्थं [2]भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ॥ ११ ॥

यज्ञोद्देशेनार्जितम्, ‘[3]अनेनार्जितधनेनाहं यज्ञमेव करिष्यामि’ इति संकल्पितम्; न तु ‘यज्ञार्थं मह्यं धनं देहि’ इति भिक्षितम्; “क्रियामुद्दिश्य याचकः” इति निषेधात् । तादृशं लब्धमर्थं सर्वमेव प्रतिपादयेत् । न किंचिदपि तस्मात् स्वयमुपयुञ्जीत; “यज्ञार्थं लब्धमदद् भासः काकोऽपि वा भवेत्” इति **योगि**स्मरणात् । अवाप्तमिति विशेषणात् पूर्वमाश्रावितमपि पश्चादुपगतं न सर्वं वितरेत् ॥ ११ ॥

[4]सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात् ॥ १२ ॥ भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् ॥ १३ ॥ अर्चितभिक्षादानेन गोदानफलमाप्नोति ॥ १४ ॥ [5]भिक्ष्वभावे [6]ग्रासमात्रं गवां दद्यात् ॥ १५ ॥ वह्नौ वा प्रक्षिपेत् ॥ १६ ॥ भुक्तेऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ॥ १७ ॥

वैश्वदेवकालमाह । सायं संध्योपासनहोमानन्तरं प्रातर्मध्याह्ने च विश्वदेवसंबन्धि हविर्जुहुयात्;

“मध्याह्ने त्वथ संप्राप्ते बलिं कृत्वात्मनो गृहे ।
देवर्षिपितृमनुष्याणां यज्ञान् कुर्वीत वाग्यतः ॥”

इति **स्मरणात्** ॥ १२ ॥ सायं प्रातः भिक्षवे संन्यासिने भिक्षां “ग्रासमात्रा भवेद् भिक्षा” इत्युक्तपरिमाणां [7]दद्यात् । चकारात् ब्रह्मचारिणे च; “दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्” इति **पराशर**स्मरणात् ॥ १३ ॥ तत्रैव गुणफलमाह । आद्यन्तयोः भिक्षादानस्य जलदानमर्चनम् । तद्युक्तभिक्षादाने गोदानफलं भवति;

“यतिहस्ते जलं दद्याद् भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।
तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥”

इत्यर्थवादातिशयात् ॥ १४ ॥ भिक्ष्वभावे त्वाह । संन्यासिब्रह्मचार्याद्यभावे ग्रासमात्रं गोभ्यो दद्यात् ॥ १५ ॥ गवाभाव आह । अग्नौ वा ग्रासमात्रं प्रक्षिपेत् । अनेन भिक्षादानस्य नित्यतोक्ता भवति ॥ १६ ॥ भिक्षादाने भोजनप्राक्कालतापवादमाह । गृहपतिभोजनानन्तरमपि पूर्वशिष्टेनान्नेन भिक्षवे भिक्षा देयैव । यत्तु—“दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च” इत्यभक्ष्यत्वमस्योक्तम्, [8]तदेकभाजनाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । विद्यमानग्रहणात् भिक्षार्थं पुनः पाको नास्तीति गम्यते । अतिथिभोजनार्थं त्वस्त्येव;

[1] शूद्रान्नं यागे परिहरेत् added in ख, ग, ज, ठ and Jolly's edition.
[2] धनमवाप्तं भिक्षितं सकलमेव—ठ.
[3] अनेनार्जितेन—ग.
[4] सायं प्रातश्च—ठ.
[5] भिक्षुका—ज; भिक्षुकाभावे चान्नाग्रं गवे दद्यात्—ठ.
[6] तन्मात्रं—ग.
[7] दद्यात् omitted in ख.
[8] तदेकभोजना—ग.

"वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥"

इति **मानवात्** ॥ १७ ॥

[1]कण्डनी पेषणी चुल्ली [2]उदकुम्भ उपस्कर इति पञ्च सूना गृहस्थस्य ॥ १८ ॥ तन्निष्कृत्यर्थं [3]च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान् कुर्यात् ॥ १९ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ॥ २० ॥ होमो दैवः ॥ २१ ॥ पितृतर्पणं पित्र्यः ॥ २२ ॥ बलिर्भौतः ॥ २३ ॥ नृयज्ञश्चातिथि-पूजनम् ॥ २४ ॥

पञ्चमहायज्ञकरणे निमित्तमाह । कण्डनी तण्डुलादिकण्डनशाला । पेषणी गोधूमादिपेषणशाला । चुल्ली अधिश्रयणी । उदकुम्भः जलमणिः । उपस्करः अवस्करः । एतानि पञ्च सूनाः प्राणिहिंसास्थानानि गृहस्थस्यावश्यंभावीनि । गृहस्थग्रहणं ब्रह्मचारिसंन्यासिव्यावृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ १८ ॥ अत्र नैमित्तिकमाह । तासां प्राणिहिंसानां निष्कृतिः दुरितोपशमः । तदर्थं ब्रह्मादियज्ञान् कुर्यात् । चकारो नित्यविधिसिद्ध्यर्थः । तेन च नैमित्तिकानामप्येषां नित्यत्वं गम्यते; "पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं समाचरेत्" इति **शङ्खस्मरणात्** ॥ १९ ॥ तानाह । स्वाध्यायः वेदः । तस्य च क्रियाविशेषानुपादानात् अध्ययनमध्यापनं वा ब्रह्मयज्ञः; "यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः" "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" इति च **स्मरणात्** ॥ २० ॥ होमोऽत्र वैश्वदेवार्थः । स देवयज्ञः ॥ २१ ॥ पितॄणां पित्रादीनां यत् तर्पणं तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । तच्च तर्पणाद्वा पितृबलिभिर्वा भवतीत्यन्यतरः; "पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा" इति **कात्यायनस्मरणात्** ॥ २२ ॥ वैश्वदेवहोमावशिष्टान्नेन भूमौ यत् बलिदानं स भूतयज्ञः; "देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ २३ ॥ 'एकरात्रं हि निवसन्' इत्यादिना वक्ष्यमाणोऽतिथिः । तस्य वक्ष्यमाणलक्षणं पूजनं मनुष्ययज्ञः ॥ २४ ॥

**देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ २५ ॥
ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।
तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो [4]नावमानयेत् ॥ २६ ॥**

[1] खण्डनी—ठ.
[2] कुम्भोपस्करः—ठ.
[3] च omitted in ठ.
[4] न विमानयेत्—ठ.

पञ्चमहायज्ञवत् देवपूजादीनामपि पञ्चानां नित्यत्वमाह । देवतानां हरिहरादीनाम् । अतिथीनां वैश्वदेवागतातिरिक्तानामपि । भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनाम् । पितॄणां पित्रादीनां क्षयाहादौ । आत्मनः अहरहः सायं प्रातः यः न निर्वपति । निर्वापोऽत्र पूजनभरणश्राद्धाभ्यवहाराः । तान् न करोति, स जीवन्नपि मृतप्राय एव; अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥ २५ ॥

किंच ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी । यतिः संन्यासी । भिक्षुः भिक्षामात्रोपजीवी अन्योऽपि विद्यार्थ्यादिः;

"ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥"

इति **व्यासोक्तेः** । एते गृहस्थगृहानीतभिक्षयैव जीवन्ति । तस्मात् एतान् अभ्यागतान् भिक्षाकाले प्राप्तान् गृहस्थो गृहाश्रमी नावमानयेत् । यत्किंचिद् दत्त्वा मानमात्रं रक्षेत्; नातिथिवत् भोजयेदेव;

"दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
इच्छया च ततो दद्याद् विभवे सत्यवारितम् ॥"

इति **पराशरस्मरणात्** ॥ २६ ॥

**गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
प्रददाति गृहस्थश्च तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २७ ॥
ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २८ ॥**

गृहस्थस्यार्थवादमाह । यज्ञेषु गृहस्थस्यैवाधिकारः; भार्यासाध्यत्वात् तेषाम् । तपःसु कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु गृहस्थ एवाधिक्रियते;

"गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥"

इति तस्यैवारण्याश्रयणेन तपोविधानात् । आश्रमसमुच्चये चैतत् । दानेष्वपि गृहस्थ एवाधिकारी; तस्यैव धनसंग्रहविशेषात् । यद्यपि ब्रह्मचारिणोऽपि रिक्थादिसंभवेन दानमस्त्येव, तथाप्यत्र भिक्षादानातिथिभोजनादौ गृहस्थ एवाधिकारीति तदभिप्रायोऽत्र दानशब्द इति न विरोधः । तस्मात् सर्वाश्रमिभ्यो गृहस्थः श्रेष्ठः ॥ २७ ॥

ऋषयः वानप्रस्थाः; "ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः" इति **स्मरणात्** । पितरः श्राद्धे । देवा यज्ञादौ । भूतानि श्वादीनि;

"शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥"

इति **मानवात्**। अतिथयः वक्ष्यमाणाः। एते सर्वे कुटुम्बिभ्यो गृहस्थेभ्य एव स्वस्ववृत्तिमाशासते। तस्मात् स श्रेष्ठः ॥ २८ ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं
सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनं च।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणं च
कृत्वा गृही [1]शक्रपदं प्रयाति ॥ २९ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनषष्टितमोऽध्यायः

यथोक्तगृहस्थधर्मानुष्ठाने फलमाह। धर्मार्थकामाः त्रिवर्गाः; तस्य सेवां यथाकालमनुष्ठानम्; "न प्रातर्मध्यंदिनापराह्णानफलान् कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यः" इति **गौतम**स्मरणात्। सततं नित्यम्। अन्नदानं यथाशक्ति। सुराणां हरिहरब्रह्मादीनां यथावासनमर्चनम्। ब्राह्मणानां वेदशास्त्राभिज्ञानां यथागुणमभ्यर्चनम्। स्वाध्यायस्य वेदस्य सेवा अध्ययनाध्यापनार्थजिज्ञासाः। पितृतर्पणं नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठानम्। एतानि यथोक्तविधिना कृत्वा गृहस्थ इन्द्रलोकं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराज[4]श्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकोनषष्टितमोऽध्यायः

[1] शक्रपुरं—ठ. [2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे गृहस्थप्रकरणमेकोनषष्टम्—ज, ठ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

षष्टितमोऽध्यायः

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातेषु गृहस्थधर्मेष्वाह्निकं षष्टितमेनाह। रात्रेः पश्चिमो यामः ब्राह्मो मुहूर्तः; "रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते" इति **पितामह**स्मरणात्। रात्र्युपान्त्यो वा मुहूर्तो ब्राह्मः, "ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमशो निशि" इति **स्मरणात्**। तत्रोत्थाय जागरित्वा; तत्र निद्रानिषेधात्;

"ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी।
तां करोति तु यो मोहात् पादकृच्छ्रेण शुध्यति ॥"

इति प्रायश्चित्तस्मरणात्। पूर्वकालतामात्रे क्त्वा; न तत्कालाव्यवधाने; "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यनुशासनात्; "उपनीय वेदमध्यापयेत्" इति व्यवधानेऽपि प्रयोगदर्शनाच्च। तेन च भगवन्नामस्मरण-दर्पणदर्शनादिव्यवधानेऽपि न दोषः। तेन च यत् स्मृत्यन्तरोक्तं तत्कृत्वा मौनी ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः प्रावृतशिराः संवीताङ्गो नभोभूम्यन्तरं पश्यन् मूर्ध्नि पृष्ठे दक्षिणकर्णे वा यज्ञोपवीतं कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्। तदाह **कात्यायनः**—

"वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः।
शिरः प्रावृत्य कुर्वीत संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥
नभोभूम्यन्तरं पश्यन् कृत्वा मूर्ध्न्युपवीतकम्।
कृत्वा यज्ञोपवीतं वा पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्वा कर्णे तु दक्षिणे ॥"

इति। एकवस्त्रश्चेत् कर्णे, अन्यथा मूर्ध्नि पृष्ठे वा कुर्यात्; "यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्" इति **शाङ्खायन**सूत्रात्। कर्णश्च दक्षिणः; "पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्र-मुत्सृजेत्" इति **हारीत**स्मरणात्। द्वान्द्वान्ते श्रुतस्योत्सर्गस्य प्रत्येकं संबन्धादेकैकोत्सर्गेऽप्युक्तो विधिर्ज्ञेयः ॥१॥

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा [1]चोदङ्मुखः संध्ययोश्च ॥ २ ॥

[1] च omitted in ठ.

तत्र कालविशेषेण दिङ्नियममाह । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा रात्रौ, दिवा संध्ययोश्चोत्तराभिमुखो मूत्राद्युत्सृजेत् । दिवाशब्दोऽत्र मध्याह्नपरः । ततश्च पूर्वाह्णापराह्णयोर्दिगन्तरं चकारेण समुच्चीयते । तदाह **यमः**—

" प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ "

इति । अस्यापवादमाह **मनुः**—

" छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि च द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधाभयेषु च ॥ "

इति ॥ २ ॥

नाप्रच्छादितायां भूमौ ॥ ३ ॥ न फालकृष्टायाम् ॥ ४ ॥ न छायायाम् ॥ ५ ॥ न चोषरे[1] ॥ ६ ॥ न शाद्वले ॥ ७ ॥

तत्र व्यतिरेकेण देशविशेषमाह । तृणादिभिरनाच्छादितायां भूमौ मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यात् । एवमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः । तेनाच्छादनं गमयति । तदाह **यमः**—" तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठं पत्रं लोष्टतृणानि वा " इति । तृणेषु विशेषः **तस्यैव**—" अयज्ञियैरनार्द्रैश्च तृणैः संच्छाद्य मेदिनीम् " इति ॥ ३ ॥ फालो हलाग्रप्रोतं लोहम् । तेन कृष्टा [2]अवदारिता या भूस्तस्यामपि न ॥ ४ ॥ छाया यज्ञियवृक्षाणाम्; " न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् " इति **हारीतस्मरणात्** ॥ ५ ॥ ऊषरम् ईरिणम् ; [3]निष्फला भूमिरिति यावत् । चकारात् नदीपर्वतमस्तकदेवायतनादिग्रहणम् ;

" न फालकृष्टे न जले न नद्यां न च पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न च पर्वतमस्तके ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ६ ॥ शाद्वलं हरिततृणप्रदेशः ॥ ७ ॥

न ससत्त्वे ॥ ८ ॥ न गर्ते ॥ ९ ॥ न वल्मीके ॥ १० ॥ न[4] पथि ॥ ११ ॥ न रथ्यायाम् ॥ १२ ॥

सत्त्वानि क्रिमयः ; तद्युक्ते देशे ॥ ८ ॥ गर्तः श्वभ्रम् । तत् बिलस्याप्युपलक्षणम् ; " वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रबिलानि च " इति **याम्यात्** ॥ ९ ॥ वल्मीकं वामलूरः ; सर्पस्थानमिति यावत् ॥ १० ॥ पन्थाः जनसंचारमार्गः ॥ ११ ॥ रथ्या राजमार्गः । पथः पृथग्वचनं दण्डप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १२ ॥

[1] च omitted in ठ.
[2] अवदारितायां भूमावपि—च.
[3] निष्फलभूमिरिति—घ, च.
[4] This Sūtra omitted in ठ.

न पराशुचौ ॥ १३ ॥ नोद्याने ॥ १४ ॥ [1]नोद्यानोदकसमीपयोः ॥ १५ ॥ न भस्मनि ॥ १६ ॥ [2]नाङ्गारे ॥ १७ ॥

[3]परकीयमूत्रपुरीषादौ ॥ १३ ॥ उद्यानं फलपुष्पाद्यारामः ॥ १४ ॥ उद्यानमुक्तम् । उदकं जलाशयः कूपतडागादिः । तयोः समीपे ॥ १५ ॥ भस्म रक्षा । तेन श्मशानमप्युपलक्ष्यते ; " राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च " इति **याम्यात्** ॥ १६ ॥ अङ्गारः दग्धकाष्ठम् । तत्समूहः आङ्गारम् । तत् तुषकपालयोरप्युपलक्षणम् ; " तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च " इति **याम्यात्** ॥ १७ ॥

न गोमये ॥ १८ ॥ न गोव्रजे ॥ १९ ॥ नाकाशे ॥ २० ॥ नोदके ॥ २१ ॥

गोमयं गोशकृत् । तेन महिष्यादिशकृतो न दोषः ॥ १८ ॥ गोव्रजः गोष्ठम् ॥ १९ ॥ आकाशः अन्तरिक्षम् ; अट्टालिकादि ॥ २० ॥ उदकम् उदकाधारः कूपतडागादिः ॥ २१ ॥

न प्रत्यनिलानलेन्द्वर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानाम् ॥ २२ ॥ नैवानवगुण्ठितशिराः ॥ २३ ॥

वाय्वग्निचन्द्रसूर्यस्त्रीपित्रादिब्राह्मणानां प्रत्याभिमुख्येन । आभिमुख्यं दर्शनोपलक्षणम् ;

" वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ "

इति **मानवात्** ॥ २२ ॥ न अवगुण्ठितमाच्छादितं शिरो येनासौ तथा ; " शिरः प्रावृत्य वाससा " इति **स्मरणात्** । शिरोऽनवगुण्ठनम् उपानच्छत्रधारणाद्युपलक्षणम् ; " न सोपानत्पादुको वा छत्रवान् नान्तरिक्षकः " इति **स्मरणात्** ॥ २३ ॥

[4]लोष्टेष्टकापरिमृष्टगुदो गृहीतशिश्नश्चोत्थायाद्भिर्मृद्भिश्चोद्धृताभिर्गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात् ॥ २४ ॥

शौचविधिमाह । लोष्टं मृत्खण्डः । इष्टका प्रसिद्धा । तयोरन्यतरेण गुदं परिमृज्य । इदं काष्ठतृणयोरप्युपलक्षणम् ; " अथापकृष्य विण्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना " इति **भारद्वाजस्मरणात्** । [5]वामकरधृतमेहनः ; चकारात् उत्क्षिप्तवासाः ; " उदस्तवासा उत्तिष्ठेद् दृढं विधृतमेहनः " इति तस्यैव **स्मरणात्** ।

[1] नोदकसमीपे—ठ.
[2] नाङ्गारेषु—ठ.
[3] परकीये—ग.
[4] लोष्टेन परिमृष्ट—ठ.
[5] वामकरेण—ग, घ.

उत्थायेति तत्रैव शौचनिषेधः ; पुरीषादिबिन्दुभिः ऊर्वोरुपघातप्रसङ्गात् ; "विपुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न संस्पृशेत्" इति **देवल**स्मरणात् । अप्सु बहुवचनं मृत्संख्याभिप्रायेण । तेन प्रतिमृद्ग्रहणमपां ग्रहणम् ;

> "आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।
> सुनिर्णिक्ते मृदं दद्यान्मृदन्ते जलमेव च ॥"

इति **देवल**स्मरणात् । उद्धृताभिरित्युभयविशेषणम् । तेन जलान्तः शौचनिषेधः, "मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये" इति **पैठीनसि**स्मरणात् । उद्धृताभावे **विवस्वान्**—"रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते" इति । तथा पश्चात् मृद्ग्रहणनिषेधश्च ;

> "उभे मूत्रपुरीषे तु पूर्वमादाय मृत्तिकाम् ।
> आददानस्तु वै पश्चात् सचैलो जलमाविशेत् ॥"

इति **दक्ष**स्मरणात् । मृदो विशेषान्तरमस्मत्कृते **स्मृतिसिन्धौ** द्रष्टव्यम् । गन्धः विष्ठायाः ; लेपः शौचार्थोपात्तायाः मृदः ; तयोः क्षयकरम् । इदं चेत्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा गन्धक्षयस्य लेपक्षयपूर्वकत्वात् गन्धक्षयकरमित्येवोच्येत । अत एव **योगीश्वरः**—"अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात्" इति गन्धग्रहणमेव कृतवान् । कथं तर्हि सर्वस्मृतिषु गन्धलेपग्रहणमिति चेत् ; उच्यते—गन्धलेप इति 'मशकार्थो धूपः' इतिवत् विरोधिलक्षणया गन्धक्षयार्थो लेपो मृद इति व्याख्येयम् । तत्क्षयकरं शौचं कुर्यात् इति । तथा च **दक्षः**—"दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्यान्मृत्तिकाक्षयः" इति । शौचं, शिश्नगुदवामकरदक्षिणकरकरद्वयदक्षिणपादवामपादानां क्रमेण शुचिभावं कुर्यात् । तत्र हस्तनियममाह **देवलः**—

> "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
> तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ।
> प्रकृतिस्थितिरेषा हि कारणादुभयक्रिया ॥"

इति । कारणं व्याध्यादि ; तेनोभाभ्यामुभयक्रियेति ॥ २४ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या [1]मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥ २५ ॥

मृद्भिरिति बहुत्वेऽपि विवक्षितां संख्यामाह । लिङ्गगुदवामकरोभयकरपादेषु क्रमेणैकत्रिदशसप्तत्रिवारं मृद्देयेति । एकत्र वामकरे ; "दश वामकरे तथा" इति **स्मरणात्** । अत्र च पाठक्रमेणैव शौचक्रमः ; पादयोस्तु "शौचादृते वामपादम्" इति **स्मृत्यन्तरीयः** । उभयोत्सर्गे चैतत् । केवलमूत्रोत्सर्गे तु **शातातपः**—

[1] पादयोस्त्रिस्र एव च—ज; ठ.

> "एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
> मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तद् द्विगुणं भवेत् ॥"

इति । यदोक्तसंख्यया गन्धलेपक्षयो न भवति, तदा सैवावर्तनीया । नेच्छया कल्पनीया ; नियमादृष्टार्थत्वात् । एतच्च स्वप्नोत्सर्गे । स्त्रीसङ्गे तु **पराशरः**—

> "ऋतौ तु मैथुने स्नायाद्गर्भधारणशङ्कया ।
> अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥"

इति । उभयोपादानमुभयशौचार्थम् । विशेषान्तरं **स्मृतिसिन्धो**रवधेयम् ॥ २५ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
[1]त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां [2]तु चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ षष्टितमोऽध्यायः

उक्तशौचस्याश्रमविशेषेण व्यवस्थामाह । 'एका लिङ्गे' इत्याद्युक्तं शौचं गृहस्थानां ज्ञेयम् । ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनां तु तदेव द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च क्रमेण ज्ञेयम् । अत्र विशेषमाह **दक्षः**—

> "यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं च निशि स्मृतम् ।
> तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ।
> स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥"

इति । **पराशरोऽपि**—

> "उपविश्य तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्ते न विन्दति ।
> स कुर्यादर्धशौचं तु तस्य शौचस्य सर्वदा ।
> बाल्स्यानुपनीतस्य गन्धलेपक्षयापहम् ॥"

इति ॥ २६ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
षष्टितमोऽध्यायः

[1] त्रिगुणं स्याद्—ठ.
[2] च—ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे शुद्धिप्रकरणं षष्टितमम्—ज, ठ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां षष्टितमोऽध्यायः—घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

एकषष्टितमोऽध्यायः

[1]अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् ॥ १ ॥ नैव[2] श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनजम्[3] ॥ २ ॥ न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिग्रु[4]तिल्वतिन्दुकजम् ॥ ३ ॥ न च[5] कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलुजम् ॥ ४ ॥ न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मली[6]शणजम् ॥ ५ ॥

क्रमप्राप्तं दन्तधावननिर्णयमेकषष्टितमेनाध्यायेनाह । अथ शौचानन्तरम् । यद्यपि शौचानन्तरं गण्डूषाचमने वक्तव्ये, तथापि आचमनं दन्तधावनानन्तरमपि वक्तव्यत्वात् तत्रैव वक्ष्यते । गण्डूषांस्त्वाह **आश्वलायनः**—

"कुर्याद् द्वादश गण्डूषान् पुरीषोत्सर्जने द्विजः ।
मूत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ।
भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूषाष्टकमिष्यते ॥"

इति । ततो वक्ष्यमाणरीत्याचम्य दन्तधावनमद्यात् । तच्च पलाशवृक्षोत्थं न । दन्तधावनमित्युपलक्षणम्; "पालाशमासनं पादुके दन्तधावनमिति च वर्जयेत्" इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ १ ॥ श्लेष्मातकः शेलुः । अरिष्टः फेनिलः; न निम्बः, तस्याग्रे विधानात् । विभीतकः कलिद्रुमः । धवः प्रसिद्धः । धन्वनः धनविभीतकः । एतेभ्यो जातं नाद्यात् ॥ २ ॥ बन्धूकः बन्धुजीवकः । निर्गुण्डी इन्द्राणिका, सुवहा वा । शिग्रुः सौभाञ्जनः । तिल्वः मार्जनः । तिन्दुकः सूर्यकः । एभ्यो जातं च न ॥ ३ ॥ कोविदारः युगपत्रकः । शमी सक्तुफला । पीलुः गुडफलः । पिप्पलः अश्वत्थः । इङ्गुदः तापसतरुः । गुग्गुलुः पूरः । तेभ्योऽपि न ॥ ४ ॥ पारिभद्रकः शक्रपादपः । अम्लिका चिञ्चा । मोचकः शिग्रुभेदः । शाल्मली स्थिरायुः । शणः प्रसिद्धः । एभ्यो जातं च न । शर इति पाठे शरखण्डं च न ॥ ५ ॥

[1] अथ न पालाशं दन्तधावनमद्यात्—ठ.
[2] एव omitted in ठ.
[3] धन्व for धन्वन—घ.
[4] तिल्कक for तिल्व—ठ.
[5] च omitted in ठ.
[6] शल्मली for शाल्मली—ठ.

न मधुरम् ॥ ६ ॥ नाम्लम् ॥ ७ ॥ नोर्ध्वशुष्कम् ॥ ८ ॥ न सुषिरम् ॥ ९ ॥ न पूतिगन्धि ॥ १० ॥ न पिच्छिलम् ॥ ११ ॥ [1]न दक्षिणापराभिमुखः ॥ १२ ॥ अद्याचोदङ्मुखः[2] प्राङ्मुखो वा ॥ १३ ॥

मधुरं मधुररसं मधुयष्टिकादि ॥ ६ ॥ अम्लरसम् आमलक्यादि ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वं वृक्षशाखायामेव शुष्कम् ॥ ८ ॥ सुषिरं सच्छिद्रम् ॥ ९ ॥ पूतिगन्धि दुर्गन्धि ॥ १० ॥ पिच्छिलं श्लक्ष्णम् ॥ ११ ॥ वर्ज्यां दिशमाह । दक्षिणा याम्या । अपरा प्रतीची । तदभिमुखो नाद्यात् ॥ १२ ॥ ग्राह्यदिशमाह । प्रागुदङ्मुखो वाद्यात् । चकारात् ऐशान्यादीनां ग्रहणम्; "प्राग्वोदङ्मुख आसीनः प्रागुदङ्मुख एव वा" इति **आश्वलायन**स्मरणात् । निषेधादेव विधिसिद्धौ पुनर्विधानमनिषिद्धाग्नेयादिदिग्निवृत्त्यर्थम् । विधानादेव च निषेधसिद्धौ पुनर्वचनमदृष्टविरोधे[3] च सत्येव दृष्टफलविरोधार्थम् । यदाह **आश्वलायनः**—"दक्षिणेन तथा रिष्टं पश्चिमेन पराजयः" इति ॥ १३ ॥

[4]वटासनार्कखदिरकरञ्जबदरसर्जनिम्बारिमेदापामार्गमालतीककुभबिल्वानामन्यतमम् ॥ १४ ॥ कषायं तिक्तं कटुकं च[5] ॥ १५ ॥

विहितं तदाह । वटः न्यग्रोधः । असनः जीवकम् । अर्कः मन्दारः । खदिरः दन्तधावनः । करञ्जः प्रकीर्यः । बदरः कर्कन्धुः । कादरेति पाठे श्वेतखदिरः । कर्करेति पाठे क्रकरः । करवीरेत्यपपाठः; तस्योपविषत्वेनाभक्ष्यत्वात् । सर्जः सालः । निम्बः पिचुमन्दः । अरिमेदः विट्खदिरः । अपामार्गः शैखरिकः । मालती जातिपुष्पवल्ली । ककुभः अर्जुनः । बिल्वः श्रीफलः । एषामेकतमं दन्तधावनं ग्राह्यम् ॥ १४ ॥ किंच उक्तातिरिक्तमपि कषायादि संग्राह्यम् । चकारात् जम्बूप्लक्षोदुम्बरादि स्मृत्यन्तरीयं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

[6]कनीन्यग्रसमस्थौल्यं [7]सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
[8]प्रातर्भूत्वा च यतवाग् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ १६ ॥

तत्परिमाणाद्याह । कनीन्यग्रसमं स्थौल्यं यस्य तादृशम् । सकूर्चं, न चर्वितभागेन युक्तम् । स च पर्वार्धमात्रः; "कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम्" इति **स्मरणात्** । वितस्तिमितम् । तच्च विप्राणाम्;

[1] This Sūtra omitted in ख.
[2] च omitted in ठ.
[3] अदृष्टाविरोधे—ग.
[4] करवीर for बदर—ठ.
[5] वा—ठ.
[6] This verse omitted in ख.
[7] सुकूर्चम्—ठ.
[8] प्रातर्भुक्त्वा—ठ.

" द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ।
दन्तानां शोधनायालं नारीणां चतुरङ्गुलम् ॥ "

इति **गर्ग**स्मरणात् । प्रातः उदयात् प्राक् ; " पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ " इति **स्मरणात्** । ब्राह्ममुहूर्तानुवृत्तौ पुनः प्रातर्वचनमामध्याह्नं तद्विधानार्थम् ;

" मध्याह्ने स्नानवेलायां भक्षयेद् दन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥ "

इति **याम्ये** मध्याह्ने निषेधात् । [1]यतवाक् मौनी । मूत्रोत्सर्गमारभ्य मौनसिद्धौ पुनर्भूत्वेति वचनं मौनान्तर-विधानेन पूर्वमौनस्याचमनान्ततावोधनाय । भक्षयेत् चर्वयेत् ; न निगिरेत् ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।
अमावास्यां न चाश्नीयाद् दन्तकाष्ठं [2]कदाचन ॥ १७ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ एकषष्टितमोऽध्यायः

तत्कालप्रतिपत्त्याद्याह । तस्य प्रक्षालनं चाद्यन्तयोः ; " प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव [4]तु संत्यजेत् " इति **अङ्गिरः**स्मरणात् । तच्च भङ्क्त्वा जह्यात् उच्छिष्टताज्ञापनार्थाय । शुचौ देशे ; नैर्ऋत्यां दिशि ; " राक्षस्यां संत्यजेत् काष्ठं दिशि निर्मृज्य तच्छुचौ " इति **स्मरणात्** । प्रयत्नतः अविस्मरणेन । अमावास्यायां कदाचन श्राद्धकर्तव्यताकर्तव्यतयोः दन्तकाष्ठं नाश्नीयात् ; " श्राद्धे दर्शदिने चैव " इति **देवलेन** पृथग्ग्रहणात् । अमावास्या पौर्णमास्युपलक्षणम् ;

" अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्योस्त्रिजन्मसु ।
व्यतीपाते च संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥ "

इति **स्मरणात्** । दन्तकाष्ठग्रहणात् जिह्वोल्लेखस्यानिषेधः ; " जिह्वोल्लेखः सदैव हि " इति **व्यास**स्मरणात् ॥ १७ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेय-श्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[6]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकषष्टितमोऽध्यायः

[1] From यतवाक् up to बोधनाय omitted in घ.
[2] कथंचन—ज.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे दन्तधावनप्रकरणमेकषष्टम्—ज, ट.
[4] च—ख.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामेकषष्टितमोऽध्यायः—घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

द्विषष्टितमोऽध्यायः

अथ [1]द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम् ॥ १ ॥ अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम् ॥ २ ॥ अङ्गुल्यग्रे दैवम् ॥ ३ ॥ तर्जनीमूले पित्र्यम् ॥ ४ ॥

दन्तधावनानन्तरमाचमनं तदर्थं तीर्थनिर्णयं च द्विषष्टितमाध्यायेनाह । अथशब्दः गण्डूषानन्तर्यार्थः ;

" कृतशौचो द्विराचम्य कृत्वादौ दन्तधावनम् ।
पश्चाद् द्वादशगण्डूषैः शुद्धिं कृत्वा द्विराचमेत् ॥ "

इति **शौनक**स्मरणात् । द्विजातिग्रहणं च[2] वक्ष्यमाणे आचमने तीर्थसंख्ययोरधिकारिनियमाय । न स्त्रीशूद्रयोस्तीर्थाभावबोधनाय ; तर्पणादौ तीर्थाभावापत्तेः । कनीनिका कनिष्ठाङ्गुलिः । तन्मूले प्राजापत्यं तीर्थम् । नामेति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं तीर्थान्तरमपि दर्शयति । तत्र **वसिष्ठः**—" अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवम् " इति । " आर्षं कनिष्ठिकामूले " इति **आश्वलायनः** । तेनात्र दैवार्षप्राजापत्यानां विकल्पः ॥ १ ॥ मूले ; आद्ये पर्वणि । नामेत्यनुवर्तते । तेन मूलोत्तरतो रेखायामपि ; " अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्रह्मतीर्थम् " इति **वसिष्ठ**स्मरणात् ॥ २ ॥ नामेत्यनुवर्तते । तेन दैवमानुषप्राजापत्यानां विकल्पः । " अङ्गुल्यग्रेषु मानुषम् " इति **वसिष्ठः** । " कायमग्राङ्गुलीषु च " इति **आश्वलायनः** । अग्रं मूल-मध्योपलक्षणम् । तेन मूले मध्येऽपि दैवम् ; " अङ्गुलिमूलं दैवम् " इति **बोधायनीयात्** । " अङ्गुलि-पर्वणि दैवम् " इति **शङ्ख**स्मरणात् । अग्रे दैवमित्युक्त्या मध्ये अन्यदुक्तम् ; " अङ्गुल्यमृषीणाम् " इति **वासिष्ठात्** । तेन चाङ्गुलिमध्ये दैवार्षयोर्विकल्पः ॥ ३ ॥ मूले तर्जन्यङ्गुष्ठान्तराले पित्र्यम् । नामेत्यनुवर्तते । तेन " अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यम् " इति **बोधायनीयमपि** सिद्धम् । एतानि च दक्षिणकरे[3] ; " ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्च तीर्थानि " इति **प्रचेतः**स्मरणात् । पञ्चमं चाग्नेयं करमध्ये ; " पाणिमध्ये आग्नेयम् " इति **वासिष्ठात्** । तत्रैव सौम्यमपि ; " मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् " इति **योगियाज्ञवल्कीयात्** । न चाचमने ब्राह्मस्यैव विनियोगादत्रेतराभिधानमसंगतमिति[4] शङ्क्यम् ;

[1] द्विजानां—ठ.
[2] च omitted in घ.
[3] एव added in घ.
[4] अभिधानासंगतिरिति—घ.

" ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ "

इति **भारद्वाजीय**विकल्पार्थत्वेन संगतेः । त्रित्वविधानादेव पित्र्यनिषेधसिद्धौ पृथग्वचनमनिषिद्धानां मानुषाग्नेयार्षाणां ग्रहणार्थम् ॥ ४ ॥

अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिः [1]अशूद्रैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरद्भिः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानु प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत् ॥ ५ ॥

आचमनविधिमाह । अग्निना उष्णाः अग्न्युष्णाः । न अग्न्युष्णाः अनग्न्युष्णाः । अग्न्युष्णानिषेधश्चानातुरस्य ; " उदकेनातुराणां तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् " इति **याम्यात्** । शुद्धिरिति शेषः । उष्णपायिनः दीक्षिताः । अग्न्युष्णेनाग्न्युदकस्यापि ग्रहणम् ; " न चाग्न्युदकशेषेण कुर्यादाचमनं बुधः " इति **स्मरणात्** । अग्न्युदकम् अग्निपरिचरणशिष्टम् । अग्निग्रहणात् अर्कोष्णसहजोष्णयोरनिषेधः । अफेनिलाः फेनरहिताः । फेनो बुद्बुदग्रहणाय ; " रहितं बुद्बुदैः फेनैर्मलैरन्यैरसेध्यजैः " इति **स्मरणात्** । शूद्रश्चैककरश्च ; ताभ्याम् आवर्जिता या न भवन्ति आपः, ताः । एक एव करो यस्यासावेककरः हस्तान्तरविकलः । एकेनैव वामकरेणानीताः । शूद्रोऽनुपनीतः ; " न चैवाव्रतहस्तेनापरिज्ञातहस्ततः " इति **पाराशर्यात्** । अक्षाराः क्षाररसरहिताः । संभवे चेदम् । असंभवे तु यथालाभम् ;

" यस्मिन् देशे तु यत् तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते ॥ "

इति **मानवात्** । क्षारत्वेन रूपरसगन्धादीनि गृह्यन्ते । " अद्भिश्च प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः " इति **स्मरणात्** । अद्भिः द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः ; " एलालवङ्गकर्पूरगन्धाद्यैर्वासितैर्जलैः । नाचामेत् " इति **स्मरणात्** ; " आरूढपादुको वापि न शुध्येत द्विजोत्तमः " इति **संवर्तीयाच्च** । आचम्येति शेषः । स्वासीनः सूपविष्ट इत्यन्यथात्वनिषेधः ; " न तिष्ठन्न प्रणतो न प्रह्वो न प्रसारितपादः " इति **बोधायनीयात्** । उपवेशनस्थलाभावे तिष्ठतापि कार्यम् ; " तिष्ठन्नाचामेत् प्रह्वो वा " इति [2]**आपस्तम्बीयात्** । जानुनोरन्तरित्यन्तर्जानु ; जानुनोर्मध्ये कृतकरः ; " अन्तरूर्वोररत्नी कृत्वा त्रिरपः पिबेत् " इति **हारीत**स्मरणात् । " दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा " इति **गौतमीयात्** वामस्यानियमः । स च दक्षिणः ; " निर्मलं सलिलं शुद्धं दक्षिणेन करेण तु " इति **स्मरणात्** । सव्यान्वारब्धश्च ; " तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यावद्वामेन न स्पृशेत् " इति **याम्यात्** । प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा ; चकारात् ऐशान्यभिमुखः ; " ततः प्राङ्मुख आसीनः

[1] न शूद्रैककरा—घ.

[2] गौतमीयात्—घ, च.

प्रागुदङ्मुख एव वा " इति **आश्वलायन**स्मरणात्[1] । समुच्चयासंभवेनैव विकल्पसिद्धौ वाशब्दो दिगन्तराभिमुख्ये प्रायश्चित्तार्थः ;

" याम्यप्रत्यङ्मुखत्वेन कृतमाचमनं यदि ।
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् स्नानमाचमनं क्रमात् ॥ "

इति **स्मरणात्** । तास्वप्सु चक्षुर्द्वारा मनो यस्येति तन्मनाः तन्निरीक्षकः ; " त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् " इति **दक्ष**स्मरणात् । वीक्षणासंभवे वस्त्रपूतं पिबेत् । " अनुष्णाफेनशीताभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा " इति [2]**प्रचेतः**स्मरणात् । वस्त्रचक्षुषोः रात्रिदिनाभिप्रायेण विकल्पः । सुष्ठु प्रसन्नं मनो यस्येति सुमनाः ; " कृत्वोपवीतं सव्येंऽसे वाङ्मनःकायसंयतः " इति **शौनकीयात्** । आचामेत ; आचमनक्रियां निर्वर्तयेत । चकारात्

" निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।
सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।
दुर्देशप्रपदश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ "

इत्यादिविधिनिषेधयोर्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत्[3] ॥ ६ ॥ द्विः प्रमृज्यात्[4] ॥ ७ ॥

तत्र तीर्थादिनियममाह । ब्राह्मदैवप्राजापत्यानामन्यतमेन तीर्थेन पुण्यभागेन जलमार्गेण वा त्रिश्चतुर्वा आचामेत् ; " त्रिश्चतुर्वा " इति **गौतमीयात्** । अयं च तीर्थसंख्ययोर्नियमो द्विजानामेव ; " प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् " इति **योगि**स्मरणात् । स्त्रीशूद्रयोस्तु [5]सकृदेव ; " स्त्री चैकजातिर्दैवेन सकृदाचमनं चरेत् " इति **देवल**स्मरणात् । पुनराचमनपरामर्शो दन्तधावनात् प्रागूर्ध्वं च द्विराचमनार्थः ; " द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दन्तान् शोधयित्वा पुनर्द्विराचामेत् " इति **परिशिष्टात्** ॥ ६ ॥ अनन्तरकृत्यमाह । अङ्गुष्ठमूलेन मुखमिति शेषः ; " पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्भसाङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य सकृच्च संहतमध्याङ्गुलिभिः[6] " इति **परिशिष्टात्** ॥ ७ ॥

खान्यद्भिर्मूर्धानं हृदयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥

खानि नाभेरूर्ध्ववर्तीनि तत्तदङ्गुलिभिः स्पृष्ट्वा, अनन्तरं मूर्धानं हृदयं च स्पृशेत् । तथाच **परिशिष्टे**—" पाणिं प्रक्षाल्य सव्यपाणिपादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेणास्य-

[1] आश्वलायनीयात्—ख, ग.

[2] प्राचेतसात्—ख, ग.

[3] त्रिः पीत्वा—ज.

[4] परिमृज्यात्—ज.

[5] सकृत् दैवेन—ख, ग.

[6] मध्यमाङ्गुलिभिः—ख.

मुपस्पृश्य साङ्गुष्ठप्रदेशिन्या घ्राणबिलद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठया च [1]नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्याचमनम्" इति। साङ्गुष्ठत्वम् अनामिकाकनिष्ठयोरपि विशेषणम्। क्रमश्च प्रादक्षिण्येन स्मृत्यन्तरादवसेयः ॥ ८ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः।
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ९ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विषष्टितमोऽध्यायः

जलपाने कालपरिमाणमाह। प्रथमं पीतमुदकं यावद्धृदयं गच्छति, तावत् प्रतीक्ष्य द्वितीयं तृतीयं च पिबेत्; तदा विप्रः शुध्येत्, न त्वरया मन्थरं वा। एवं कण्ठतालुगतं प्रतीक्ष्य क्षत्रियवैश्यौ पिबतश्चेत् शुध्यतः; "हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा" इति **परिशिष्टात्**; "अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात्" इति **स्मरणाच्च**। स्त्रीशूद्रयोस्तु [3]सकृदेव पीताभिः तालुमात्रस्पृष्टाभिरद्भिः शुद्धिरिति विशेषः ॥ ९ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्विषष्टितमोऽध्यायः

[1] नाभितलेन—घ.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे आचमनप्रकरणं द्विषष्टम्—च.
[3] सकृदेव पीताभिः omitted in घ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां द्विषष्टितमोऽध्यायः—च, घ.
[5] श्री omitted in ग.

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेत्[1] ॥ १ ॥ नैकोऽध्वानं प्रपद्येत[2] ॥ २ ॥ नाधार्मिकैः सार्धम् ॥ ३ ॥ न वृषलैः ॥ ४ ॥ न द्विषद्भिः ॥ ५ ॥ नातिप्रत्यूषसि ॥ ६ ॥ [3]नातिसायम् ॥ ७ ॥ न संध्ययोः ॥ ८ ॥ [4]न मध्याह्ने ॥ ९ ॥ न[5] संनिहितपानीयम् ॥ १० ॥

गृहस्थधर्माणां धनसाध्यत्वात्[6] तदार्जनोपायं त्रिषष्टितमेनाध्यायेनाह। अथ; अष्टधा विभक्तदिनाद्य-भागद्वयविहितकृत्यानन्तरम्; "तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्" इति **दक्षस्मरणात्**। व्युत्क्रमोक्तिस्तु प्रवासे "पथि शूद्रवदाचरेत्" इति **वचनात्** प्रातःस्नानादीनामनावश्यकताबोधनाय। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः। इष्टापूर्ते वा योगक्षेमौ; "क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः" इति **लौगाक्षि-स्मरणात्**। तदर्थमीश्वरं राजानमन्यं वा धनिकं स्वदेशे परदेशे वा स्थितमभिगच्छेत् ॥ १ ॥ निषेधमुखेन गमने गुणविधिमाह। एकोऽसहायः; "सार्थः प्रवसतो मित्रम्" इति **भारतात्** ॥ २ ॥ अधार्मिकाः अधर्मशीलाः। तैः सार्धम्; तत्सहायेन ॥ ३ ॥ वृषलाः शूद्राः; तेषां धार्मिकत्वेऽपि अन्नपानाद्यनर्हत्वात् ॥ ४ ॥ द्विषन्तः कृतवैराः; "न विश्वसेदविश्वस्तम्" इति नीतेः ॥ ५ ॥ प्रत्यूषः प्रभातः

"पञ्च पञ्च उषःकालः सप्त पञ्चारुणोदयः।
अष्ट पञ्च भवेत् प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥"

इत्युक्तलक्षणः। तस्मात् पूर्वकालः तदतिशयः। तस्मिन् ॥ ६ ॥ दिनपञ्चमो भागः सायम्; तमतिक्रम्य [7]अस्तवेलायाम् ॥ ७ ॥ उदयास्तयोः प्रागूर्ध्वं घटिकात्रयं संध्ये

"उदयात् प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते।
सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥"

इत्युक्तलक्षणे। तयोश्च ॥ ८ ॥ [8]मध्याह्नं कुतपः ॥ ९ ॥ जलसमीपवर्तिना मार्गेण ॥ १० ॥

[1] अध्वानमधिगच्छेत्—ज, ठ; अध्वानमुपगच्छेत्—ख.
[2] गच्छेत्—ज, ठ.
[3] न सायम्—ठ.
[4] Sūtra-s 9 and 10 omitted in च.
[5] नासंनिहित—ठ.
[6] धनसाधनसाध्यत्वात्—घ.
[7] अस्तमय—घ.
[8] Commentary on Sūtra-s 9 and 10 omitted in च.

नातितूर्णम् ॥ ११ ॥ न [1]सततं बालव्याधितार्तैर्वाहनैः ॥ १२ ॥ न हीनाङ्गैः ॥ १३ ॥ [2]न दीनैः ॥ १४ ॥ न गोभिः ॥ १५ ॥ [3]नादान्तैः ॥ १६ ॥

सह यातृभ्योऽतित्वरया ॥ ११ ॥ अप्रौढैः व्याध्यभिभूतैः पीडावद्भिश्च वाहनैः अश्वादिभिः सततम् अविश्रामेण न यायात्। [4]व्यालेति पाठे दुष्टैः ॥ १२ ॥ हीनाङ्गाः काणखोडादयः ॥ १३ ॥ दीनैः दुर्बलैः ॥ १४ ॥ गोभिः बलीवर्दैः ; " गवां तु यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् " इति **मानवात्** ॥ १५ ॥ अदान्तैः अशिक्षितैः । ' अध्वानं प्रपद्येत ' इत्यनुवर्तते ॥ १६ ॥

यवसोदके वाहनानामदत्त्वा[5] आत्मनः क्षुत्तृष्णापनोदनं[6] न कुर्यात् ॥ १७ ॥ न चतुष्पथमधितिष्ठेत् ॥ १८ ॥ न रात्रौ वृक्षमूले[7] ॥ १९ ॥ न शून्यालयम् ॥ २० ॥ न तृणम् ॥ २१ ॥ न [8]पशूनां बन्धनागारम् ॥ २२ ॥ न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान् ॥ २३ ॥ [9]न कार्पासास्थि ॥ २४ ॥

पथिकधर्मानाह । अश्वादिभ्यः तृणोदकमदत्त्वा स्वयं न किंचिदुपभुञ्जीत ॥ १७ ॥ पथिकनिवासस्थानमाह । चतुर्णां मार्गाणां समवाये न प्रतिश्रयं कुर्यात् ॥ १८ ॥ वृक्षाधस्ताच्च रात्रौ । रात्रिग्रहणात् दिवा न निषेधः ॥ १९ ॥ निर्मनुष्यं गृहम् ॥ २० ॥ सतृणप्रदेशम् ॥ २१ ॥ गवादिपशुबन्धनगृहम् । सूनाबन्धनागाराविति पाठे सूनागारं हिंसागृहम् ; बन्धनागारं बन्दीगृहम् ॥ २२ ॥ तुषाः धान्यत्वचः । कपालानि खर्पराणि । अङ्गाराः निर्वाणालातानि । शेषं प्रसिद्धम् । एतद्युक्तं प्रदेशम् ॥ २३ ॥ कार्पासास्थि कार्पासबीजयुक्तं देशं नाधितिष्ठेदिति प्रत्येकं निषेधोऽत्यादरार्थः ॥ २४ ॥

चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ २५ ॥ देवतार्चां च ॥ २६ ॥ प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ २७ ॥

गमनकालीनान् नियमानाह । पूर्वोक्तं चतुष्पथं प्रदक्षिणीकृत्य गच्छेत् । न तन्मध्येन ; विघ्नदेवताधिष्ठानत्वात् ॥ २५ ॥ देवताप्रतिमां च ॥ २६ ॥ प्रसिद्धान् महावृक्षान् वंशीवटादीन् ॥ २७ ॥

[1] संततम् । न व्यालव्याधिताशस्तैर्वाहनैः—ठ.
[2] नादान्तैः—ठ.
[3] नाधिकाङ्गैः—ठ.
[4] व्याधितात्मेति—ग.
[5] अप्रदाय—ठ.
[6] अपनोदने—घ.
[7] मूलम्—ठ.
[8] सूनाबन्धनागारौ—ठ.
[9] This Sūtra omitted in ठ.

अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्धमाननन्द्यावर्तांश्च ॥ २८ ॥ [1]तालवृन्तचामराश्वगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च ॥ २९ ॥ [2]वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पार्द्रशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च ॥ ३० ॥ [3]उष्णीषालंकारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च ॥ ३१ ॥ [4]भृङ्गारोद्धृतोर्वरावद्धैकपशुकुमारीमीनांश्च [5]दृष्ट्वा प्रयायादिति ॥ ३२ ॥

प्रयाणे शकुनान्याह । अग्निः निर्धूमः सज्वालो वा । ब्राह्मणः सोष्णीषः ; " विप्रान् सुवेषानपि पूर्णकुम्भम् " इति **स्मरणात्** । गणिका वेश्या ; अन्यापि व्यभिचारिणी । पूर्णकुम्भः जलेन । आदर्शः निर्मलो दर्पणः । छत्रम् आतपवारणम् । ध्वजः चतुरश्रवस्त्रयुक्तो दण्डः । पताका तिर्यक्छिन्नवस्त्रयुक्तो दण्डः । श्रीवृक्षः बिल्ववृक्षः । वर्धमानः शरावकः । नन्द्यावर्तः राजगृहविशेषः । चकारात् गन्धदीपादिग्रहणम् : " फलपुष्पाक्षतान् गन्धान् दीपं च ज्वलितानलम् " इति **स्मरणात्** ; " ध्वजगणिकाश्चाप्तजनाश्च चारुवेषाः " इति **वाराहात्** ॥ २८ ॥

तालवृन्तं व्यजनम् । चामरं वालव्यजनम् । अश्वः सपल्याणः । गजः साङ्कुशः । अजः छागः । गौः सवत्सा ; " सुरभिः सवत्सा " इति **स्मरणात्** । दधि अनिर्मथितम् । क्षीरं दुग्धम् । मधु माक्षिकम् । सिद्धार्थः गौरसर्षपः । एतांश्च ; चकारात् नृपमन्त्रिपुरोहितांश्च ; " विप्रांश्चतुष्पथं गाश्च नृपमन्त्रिपुरोहितान् " इति **स्मरणात्** ॥ २९ ॥

वीणा वल्लकी । चन्दनं मलयोद्भवम् । आयुधं खड्गादि । आर्द्रगोमयम् अभिनवं गोशकृत् । आर्द्रपदेन शुष्कव्युदासः । फलम् आम्रादि । पुष्पं मल्लिकादि । आर्द्रशाकः वास्तुकादिः, न शुष्कः । गोरोचना प्रसिद्धा । दूर्वायाः प्ररोहाः अङ्कुराः ; तांश्च । चकारात् काकादींश्च ; " काकं च सायुधं शूद्रमन्यांश्चिह्नैः स्वकैर्युतान् " इति **स्मरणात्** ॥ ३० ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टः ; मुकुटं वा । अलंकारः कटककङ्कणादिः । मणिः हीरकादिः । कनकरजते अघटिते ; घटितयोरलंकारत्वात् । वस्त्रं रजकादिक्षालितमनार्द्रमकृष्णम् । आसनं भद्रपीठादि । यानम् आन्दोलिकागोरथादि ; " तुरगान्दोलिकाः शुभाः " इति **नारदीयात्** ; " यानं वा गोप्रयुक्तम् " इति **दक्षस्मरणाच्च** । आमिषं सरुधिरं मांसम् ; " रुधिरोक्षितं च मांसम् " इति **लल्लस्मरणात्** । चकारात् मृदङ्गादींश्च ;

[1] नागराज for गजाज and घृतमधु for मधु—ठ.
[2] आयुध omitted in ठ.
[3] रजतकनक for कनकरजत—ठ.
[4] उर्वी for उर्वरा—ठ.
[5] दृष्ट्वा प्रयायादिति omitted in ठ.

" मृदङ्गतालपणवान् शङ्खान् मेरींश्च गोमुखान् ।
वाद्यमानानिमान् दृष्ट्वा व्रजन् कुर्यात् प्रदक्षिणम् "

इति **स्मरणात्** ॥ ३१ ॥

भृङ्गारः कनकालुकः; सुवर्णकलश इत्यन्ये। उद्धृता उह्यमाना उर्वरा सर्वसस्याढ्यमृत्तिका, नोषरा। रज्जुबद्ध एकाकी पशुः बलीवर्दादिः। सितवृषभश्चेदबद्धोऽपि " सितोक्षवस्त्रसुमनोविप्राश्च रत्नानि च " इति **स्मरणात्**। कुमारी अनूढा कन्या। सा च श्वेताम्बरा; " कुमारी पाण्डुराम्बरा " इति **स्मरणात्**। मीनः अपक्वो मत्स्यः। तांश्च। चकारात् शवादिग्रहणम्; " राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् " इति **स्मरणात्**। एतान् दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रयायात्। अस्यापवादः **स्मृत्यन्तरे**—

" भरद्वाजमयूराणां चाषस्य नकुलस्य च।
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं दुर्लभं चाप्रदक्षिणम् "

इति ॥ ३२ ॥

अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्तेत ॥ ३३ ॥ वान्तविरिक्तमुण्डजटिलवामनांश्च ॥ ३४ ॥ काषायिप्रव्रजितमलिनांश्च ॥ ३५ ॥ तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणपलाशभस्माङ्गारांश्च[1] ॥ ३६ ॥ [2]लवणक्लीबासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च ॥ ३७ ॥

अपशकुनान्याह। अथेति प्रकरणान्तरार्थः। मत्तः मद्यादिना। उन्मत्तः ग्रहादिना। व्यङ्गः विग्रादिः। एषां दर्शने निवर्ततैव ॥ ३३ ॥ वान्तः कृतवमनः। विरिक्तः अतिसारी। मुण्डः विशिखः। जटिलः अवधूतः। वामनः ह्रस्वः। एतांश्च। चकारात् रिपुप्रभृतिग्रहणम्; " रिपुविडसितधान्यव्याधिताभ्यक्ततक्रैः पतितजटिलमुण्डोन्मत्तवान्तैर्न सिद्धिः " इति **स्मरणात्** ॥ ३४ ॥ काषायिणः वृथा लिङ्गधारिणः। प्रव्रजितः संन्यासी। मलिनः मलाक्रान्तदेहः कापालिकादिः। चकारात्

" विमुक्तकेशकाषायिनग्नेन्धनबुभुक्षिताः।
कुब्जान्धवन्ध्याबधिरैर्दृष्टैः सिद्धिर्न जायते ॥ "

इत्युक्ता ग्राह्याः ॥ ३५ ॥ तैलं गुडं शुष्कगोमयम् इन्धनं तृणं दूर्वातिरिक्तं पलाशं पलाशादिपर्णम्; न ताम्बूलपर्णानि; " ताम्बूलधानासनवर्धमानाः " इति **वासन्तात्**। भस्म रक्षा। अङ्गारः अलातम्। चकारात् सर्पचर्मादिग्रहणम्;

[1] पलाल for पलाश—ठ. [2] This Sūtra omitted in ज, ढ.

" शशे दिगम्बरे सर्पे गोधाशरटचर्मणि।
जाहके सूकरे चोरे दृष्टे रौति च नो व्रजेत् ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ ३६ ॥ लवणं शम्भलादि। क्लीबनपुंसकयोर्लक्षणं **कर्मविपाकसंग्रहे** " अमेध्याशी पुमान् क्लीबो नष्टरेता नपुंसकः " इति। अमेध्यं परेतः; तत् भुक्त्वा यः पुमान् भवति, स क्लीब इत्यर्थः। आसवस्तु " यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः " इत्येवंलक्षणः। आसवग्रहणात् मद्यभाण्डसुरयोरनिषेधः; " वेश्या स्त्री मद्यभाण्डं प्रियहितवचनं मङ्गलं प्रस्थितानाम् " इति **वासिष्ठात्**; " मत्स्यमांससुराधौतवस्त्रशङ्खवृषध्वजाः " इति **नारदीयाच्च**। कार्पासः तूलम्। रज्जुः वरत्रा। निगडः पादशृङ्खला। मुक्ताः प्रकीर्णाः केशा यस्य सः। चकारात् खराद्यारूढग्रहणम्;

" खरोष्ट्रमहिषारूढा अमङ्गल्यादिसंयुताः।
कर्णनासादिभिर्हीना विकेशाः कृष्णवाससः ॥
मुक्तकेशातिकृष्णाङ्गास्तैलाभ्यक्ता रजस्वलाः।
गर्भिणीविधवोन्मत्ताः क्लीबान्धबधिरा नराः।
एतेषां दर्शने जाते न गन्तव्यं कदाचन ॥ "

इति **नारदीयात्** ॥ ३७ ॥

वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालंकरणकुमारीस्तु प्रस्थानकाले अभिनन्दयेदिति ॥ ३८ ॥

प्रस्थाने अभिनन्दनीयान्याह। वीणादयो व्याख्याताः। तान् प्रस्थानकाले दृष्ट्वा[1] अभिनन्दयेत स्तुवीत। यद्वा वीणादिहस्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा द्रव्यादिदानेन संतोषयेत् ॥ ३८ ॥

देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत् ॥ ३९ ॥ निष्ठ्यूतवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि [2]च ॥ ४० ॥ न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् ॥ ४१ ॥

प्रयाणे अनतिक्रमणीयान्याह। देवः देवप्रतिमा। ब्राह्मणः बहुश्रुत; न जातिमात्रम्; " बहुश्रुतस्य छायाम् " इति **स्मरणात्**। गुरुः अध्यापकः मन्त्रोपदेष्टा च। बभ्रुः कपिलवर्णो गौः, अन्यो वा। दीक्षितः दीक्षावस्थः। एषां छायां कामतो नाक्रामेत्, नोलङ्घयेत् अधितिष्ठेद्वा ॥ ३९ ॥ निष्ठ्यूतं थूत्कारः।

[1] दृष्टान्—ग. [2] वा—ग.

वान्तम् उद्गीर्णम् । रुधिरम् असृक् । विण्मूत्रे प्रसिद्धे । स्नानोदकं स्नानवारि । एतानि नाक्रामेत् । चकारात् ऋत्विगादिग्रहणम् ;

" देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।
नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानि च ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** ; " श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः " इति **मानवाच्च** ॥ ४० ॥ वत्सतन्त्री वत्सबन्धनी रज्जुः । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ; जातिसाम्यात् ॥ ४१ ॥

[1]प्रवर्षति [2]न धावेत् ॥ ४२ ॥ [3]न वृथा नदीं तरेत् ॥ ४३ ॥ न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय ॥ ४४ ॥ न बाहुभ्याम् ॥ ४५ ॥ न भिन्नया नावा ॥ ४६ ॥ न कूलमधितिष्ठेत् ॥ ४७ ॥ न कूपमवलोकयेत् ॥ ४८ ॥ न लङ्घयेत् ॥ ४९ ॥

प्रयाणे अकर्तव्यान्याह । प्रकृष्टवृष्टिमध्ये न धावेत् ॥ ४२ ॥ साक्षात् परंपरया वा समुद्रगो जलप्रवाहो नदी । तां वृथा अनन्यथासिद्धकारणमन्तरेण न तरेत्[4], न तत्पारं गच्छेत् । वृथावचनात् आवश्यककार्यतरणे न दोषः ॥ ४३ ॥ देवतापितृतर्पणमकृत्वा च नदीं न तरेत् ॥ ४४ ॥ बाहुभ्यां बाहुमात्रेण । नौकादिसाधने तु न दोषः ॥ ४५ ॥ भिन्नया जलस्राविण्या नावा न तरेत् । भिन्नेति सांशयिक्यपि गृह्यते ; " नावं च सांशयिकीम् " इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ ४६ ॥ नद्यादिकूलं नाश्रयेत् । कूलनिषेधात् दर्भच्छायादिनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव ; दृष्टादृष्टदोषस्योभयत्र तुल्यत्वात् ॥ ४७ ॥ कूपान्तर्न पश्येत् । अन्तर्निषेधात् मुखादिदर्शनमपि निषिध्यते ; " नेक्षेन्मुखं जले कूपे नयने चैव चात्मनः " इति **स्मरणात्** । दर्शननिषेधात् अवरोहणनिषेधोऽपि ; " न कूपमवरोहेत् " इति **सूत्रात्** ॥ ४८ ॥ न कूपमुत्प्लवनेन लङ्घयेत् । कूपग्रहणं विषमोपलक्षणम् ; " विषमारोहणावरोहणानि वर्जयेत् " इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ ४९ ॥

**वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।
पन्था देयो नृपस्त्वेषां मान्यः [5]स्नातश्च भूपतेः ॥ ५० ॥**

इति [6]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिषष्टितमोऽध्यायः

[1] न वर्षति धावेत—ठ.
[2] नेयात्—घ.
[3] From here five Sūtra-s omitted in ज.
[4] न तरेत् omitted in ग.
[5] स्नातस्तु—ठ.
[6] वैष्णवे धर्मशास्त्रे आचारप्रकरणं त्रिषष्टितमम्—ज, ठ.

वृद्धः अशीत्यवरः । भारी भाराक्रान्तः । नृपः अभिषिक्तः क्षत्रियः । नृपोपादानादन्योऽपि पालनाधिकृतः । स्नातः विद्याव्रतोभयस्नातः त्रैवर्णिकः । स्त्री जातिमात्रम् । रोगी रोगाक्रान्तः यः कश्चित् । वरः वरयात्रास्थितः । चक्री शाकटिकः । एषामन्यतमेन समवाये अन्येन पन्था देयः । एषामन्योन्यसमवाये वृद्धतरादिभ्यो देयः । नृपेण सहैषां समवाये नृपायैवैतैः ; नृपेणापि स्नातकाय ब्राह्मणायेति । चकारात् अन्धादिभ्योऽपि ; " अन्धबधिरगर्भिणीगोभ्यश्च गजदुर्बलदुर्वारपशुमत्तोन्मत्तत्वरितपतितनिन्दितोदक्याभ्यः पथोऽपक्रमेत् " इति **शङ्खस्मरणात्** ॥ ५० ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**[2]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
त्रिषष्टितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां त्रिषष्टितमोऽध्यायः—घ.
[2] श्री omitted in ग.

चतुःषष्टितमोऽध्यायः

[1]परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ॥ १ ॥ [2]आचरेत् पञ्च पिण्डानुद्धृत्यापस्तदापदि[3] ॥ २ ॥ [4]नाजीर्णे ॥ ३ ॥ न चातुरः ॥ ४ ॥ न नग्नः ॥ ५ ॥ [5]न रात्रौ ॥ ६ ॥ राहुदर्शनवर्जम् ॥ ७ ॥ न संध्ययोः ॥ ८ ॥

एवं भागत्रयमुक्त्वा चतुर्थभागीयं मध्याह्नस्नानं चतुःषष्टितमेन वक्तुमादौ स्नाने परिहार्यमाह । परकीयेषु अनुत्सृष्टेषु जलाशयेषु न स्नायात् । आत्मीयेष्वप्यसंस्कृतेषु । तथाच **मरीचिः**—

" अनुत्सृष्टेषु न स्नायात् तथैवासंस्कृतेषु च ।
आत्मीयेष्वपि न स्नायात् तथैवाल्पजलेषु च ॥ "

इति । परकीयत्वमन्त्यजकृतस्याप्युपलक्षणम् ;

" अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् "

इति **शातातपीयात्** ॥ १ ॥ प्रतिप्रसवमाह । जलान्तराभावे सप्त पञ्च चतुरः त्रीन् वा मृत्पिण्डान् कूपात् घटत्रयं जलं चोद्धृत्य परकीयेष्वपि स्नायात् ;

" पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥
उद्धृत्य चापि त्रीन् पिण्डान् स्नायादापत्सु नो सदा ।
निबद्धासु च मृत्पिण्डान् कूपात्तु त्रीन् घटांस्तथा ॥ "

इति **पराशरमनुबोधायनीयात्** ॥ २ ॥ व्यतिरेकेणाधिकारिण आह । अजीर्णे अजीर्णोद्गारे ॥ ३ ॥ आतुरः ज्वराद्यभिभूतः । चकारात् रजस्वलादिः ; " रजस्वला न स्नायान्नाभ्यञ्ज्यात् " इति निषेधात् ॥ ४ ॥ नग्नोऽत्र मुख्यो गौणश्च ; द्विविधस्यापि कर्मानधिकारात् । तथाच **भृगुः**—

[1] न परनिपानेषु स्नान—ठ. [2] आचरेद्वा—ठ. [3] उद्धृत्यापदि—ठ. [4] नाजीर्णो—ठ. [5] न राहुदर्शनवर्जे रात्रौ—ठ.

" विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।
श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥ "

इति । तत्रावस्त्रो मुख्यो नग्नः । विकच्छादिर्गौणः ; तेषामपि नग्नताभिधानात् । अन्यानाह **गोभिलः**—

" नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौशेयकेवलः ।
नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नो दग्धपटस्तथा ॥
नग्नश्च स्यूतवस्त्रः स्यान्नग्नो ग्रथितवस्त्रकः ।
नग्नश्च बहुवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनकेवलः ।
काषायवस्त्रः साक्षाच्च दश नग्नाः प्रकीर्तिताः ॥ "

इति । नग्नस्य क्रियामात्रनिषेधेऽपि पुनः स्नाननिषेधः प्रायश्चित्तवैलक्षण्यार्थः । तच्चोक्तं प्राक् ॥ ५ ॥ रात्रिः महानिशा । तथाच **व्यासः**—

" महानिशा च विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥ "

इति । महानिशानिषेधात् पूर्वापरयामयोरनिषेधः ; " प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् " इति **पाराशर्यात्** ॥ ६ ॥ राहुदर्शनं चन्द्रग्रहणम् । तच्च निमित्तान्तरोपलक्षणम् ;

" ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि [1]तदिष्यते ॥ "

इति **वृद्धयाज्ञवल्कीयात्** ॥ ७ ॥ संध्यात्र अर्धास्तोदयकालो रवेः ; अन्यथा ' उषस्युषसि ' इति वक्ष्यमाणवचनविरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

[2]प्रातःस्नानशीलोऽरुणताम्रां प्राचीमालोक्य स्नायात् ॥ ९ ॥

प्रातःस्नानकालमाह । प्रातःस्नानशीलः अरुणोदयकाले स्नायात् । अनेन अरुणोदयात् प्राक् स्नानं निषिद्धम् ' न रात्रौ ' इत्यनेन । न तूर्ध्वमपि ;

" उषस्युषसि यत् स्नानं संध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ "

इति कालान्तरश्रवणात् । तत्र पूर्वः पूर्वो मुख्यः, उत्तरोत्तरो गौण इति ध्येयम् । नित्यस्नाने चायं कालः । काम्ये माघादिस्नाने तु " किंचिदभ्युदिते रवौ " इत्यादिर्वैशेषिक एव । अत्र चाङ्गभूतं मन्त्रतर्पणादिकं मध्याह्नस्नान एव वक्तव्यमित्यत्र नोक्तम् ;

[1] न दुष्यति—ख. [2] प्रातःस्नायी अरुणकिरणग्रस्तां—ठ.

"अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥"

इति **कात्यायनेन** क्रियाविस्तारनिषेधात् । यत्तु "प्रातः स्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मान्त्रिको विधिः" इति **मार्कण्डेयवचनं**, तदपि मन्त्रविस्तराभिप्रायेण ; विस्तरस्यैव निषेधात् ॥ ९ ॥

स्नातः शिरो नावधुनेत् ॥ १० ॥ नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ॥ ११ ॥ न तैलवत् संस्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्नातधर्मानाह । स्नानानन्तरं शिरःस्थितान् केशान् करेण न कम्पयेत् ; "न चावधूनयेत् केशान्" इति **शातातपीयात्** ॥ १० ॥ हस्तेन वस्त्रेण वाङ्गशोधनं न कुर्यात् ; "अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः" इति **स्मरणात्** ॥ ११ ॥ तैलाक्तं द्रव्यं किंचिदपि न स्पृशेत् । एतेन तैलस्य स्पर्शनिषेधोऽर्थसिद्ध एव ; "शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत्" इति **मानवात्** ॥ १२ ॥

नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं बिभृयात् ॥ १३ ॥

वस्त्रविधिमाह । परिहितं प्रावृतं वा वासः प्रक्षालनमन्तरेण धारणार्हं न । प्रक्षालनं प्रोक्षणोपलक्षणम् ; "अभावे पूर्ववस्त्रं वा संप्रोक्ष्य प्रणवेन तु" इत्युशनःस्मरणात् । वासोग्रहणात् क्षौमादीनामनिषेधः ;

"अलाभे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥"

इति **योगि**स्मरणात् । 'पट्टक्षौमाजिनानि वा' इति पाठः । पूर्वधृतत्वेन स्त्र्यादिधौतमपि लक्ष्यते ;

"ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव च ।
अधौतं तच्च विज्ञेयं शुष्कं दक्षिणपल्लवैः ॥"

इति **स्मरणात्** । अधौतत्वेन पुनः क्षालनमुच्यते ॥ १३ ॥

स्नात एव सोष्णीषे धौते वाससी बिभृयात् ॥ १४ ॥

स्नातः ; साङ्गेन स्नानविधिना । स्नात एवेत्यव्यवधानेन शुष्कवाससः स्थल एव संध्याद्यनुष्ठानस्य मुख्यपक्षतां दर्शयति ;

"यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥"

इति **विष्णुना** स्थलाभाव एव जले कर्मविधानात् ; "व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः स्थले जपेत्" इति **योगीश्वरेण** आर्द्रवाससः स्थले कर्मनिषेधाच्च । उष्णीषं जलापसरणाय शिरोवेष्टनम् ; तेन सहिते । तच्चागाढबन्धनं शिरसि वेष्टयेत् ;

"राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥"

इति **महाभारतलिङ्गात्** । यत्तु 'नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत्' इत्यविशेषेणोक्तं, तच्छिरोव्यतिरिक्ताङ्गविषयम् । यच्च,

"देवाः पिबन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।
वसवोऽपि च गन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥"

इति **विशेषस्मरणं**, तदपि "स्नानशाट्या न पाणिना" इत्यनेनोपसंहरणीयम् । धौते स्वयमेव ; "स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता" इति **देवलस्मरणात्** । वाससो द्वित्वं च विवक्षितम् ;

"एकवासा न भुञ्जीत न कुर्याद् देवतार्चनम् ।
न चार्चयेद् द्विजान्नाग्नौ कुर्यादेवंविधो नरः ॥"

इति **देवलेन** एकवासस्त्वनिषेधात् । बिभृयादित्यनुवृत्तौ पुनर्वचनं नियमार्थम् ; नग्नस्य कर्ममात्रनिषेधात् । न च 'न नग्नः' इति निषेधादेवैतन्नियमसिद्धिरिति वाच्यम् , नियमाद्दृष्टस्य विधित एव सिद्ध्या निषेधेनासिद्धेः । द्वित्ववदव्यत्यासोऽपि विवक्षितः, "नोत्तरीयमधः कुर्यादधस्तं नोत्तराम्बरम्" इति **व्यासस्मरणात्** । तयोश्च धारणं नान्तर्वासो विना ; "नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः" इति **तस्यैव स्मरणात्** । तल्लक्षणं **स्मृत्यन्तरे**—

"षोडशद्वादशाष्टाभिरङ्गुलैर्विस्तृतं च यत् ।
विस्तृतं व्याममात्रं तु तदन्तर्वास ईरितम् ॥"

इति । वस्त्रपरिधानानन्तरं तिलकधारणं कार्यम् । तच्च **ब्रह्माण्डपुराणे** उक्तम्—

"स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव च भस्मना ।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।
जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तः कर्मसिद्धये ॥"

इति । तदनन्तरं संध्यावन्दनं स्वस्वसूत्रोक्तविधिना कार्यम् । तच्चोक्तं ब्रह्मचारिप्रकरण इति नात्रोक्तम् । तदनन्तरं श्रौतस्मार्तान्यतरहोमः कार्यः । सोऽपि प्रागुक्तत्वात् अत्र नोक्त इति ॥ १४ ॥

न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥ १५ ॥

स्नानोत्तरं निषेध्यमाह । म्लेच्छाः शबरपुलिन्दकिरातादयः । अन्त्यजाः चण्डालादयः । पतिताः महापातक्यादयः । एतैः सह स्नातो न संभाषेत । संभाषणे पुनः स्नायात् । असंभाषणादनवलोकनमपि गम्यते ;

" चण्डालपतितौ दृष्ट्वा नरः पश्येत्तु भास्करम् ।
स्नातस्त्वेतान् समाभाष्य सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ "

इति **व्यास**स्मरणात् ॥ १५ ॥

स्नायात् [1]प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु ॥ १६ ॥ उद्धृतात् भूमिष्ठमुदकं पुण्यं, स्थावरात् प्रस्रवत्, तस्मान्नादेयं, तस्मादपि साधुपरिगृहीतं, सर्वत एव गाङ्गम् ॥ १७ ॥

स्नानीयजलान्याह । प्रस्रवणं निर्झरः । देवखातं पुष्करादि । सरोवरं मानससरोवरादि । एषु स्नायात् ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरप्रशस्तजलान्याह । उद्धृतं घटादिना जलाशयात् पृथक् कृतम् । तस्मात् तडागादिभूमिष्ठं जलं पवित्रम् । स्थावरात् प्रस्रवत्; प्रस्रवणादिगतम् । तस्मादपि नादेयं नदीसंबन्धि । तस्मादपि साधुभिः वसिष्ठादिभिः परिगृहीतम्; यथा वसिष्ठप्राची विश्वामित्रप्राचीत्यादि । उक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि गङ्गोदकं पुण्यतमम् । तथाच **यमदेवलौ**—

" क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥ "

इति । **ब्रह्माण्डे**ऽपि—

" रात्रौ दिवा वा संध्यायां गङ्गायां तु प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृत्य तज्जलैः ॥ "

इति ॥ १७ ॥

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षोऽप्सु निमज्ज्योपविश्यापो हि ष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च [2]तीर्थमभिमन्त्रयेत् ॥ १८ ॥

स्नानाङ्गाभिधानलाघवेन प्रातःस्नानप्रसङ्गात् मध्याह्नस्नानमप्याह । यद्यप्यत्र मध्याह्नादिशब्दाभावात् स्नानान्तरत्वाप्रतीत्या प्रातःस्नान एवायं गुणविधिरिति प्रतिभाति, तथापि,

[1] देवखातप्रस्रवणनदीनदनिर्झरेषु—ठ.   [2] अभिमन्त्रयेत्तीर्थम्—ठ.

" न प्रातर्मृत्तिकास्नानं न च मध्यं गते रवौ ।
न रात्रौ मृत्तिकास्नानं न च भौमार्कवारयोः ॥ "

इति निषेधेन प्रातःस्नाने गुणविधित्वासंभवात् स्नानान्तरस्यैव विशिष्टविधिरिति युक्तम् । तच्च माध्याह्निकमेव ; " ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् " इति **कौर्मात्** । तत्र मृत्तोयैरिति बहुवचनात् गोमयग्रहणम् ; " त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः " इति **शातातपीयात्** । भागत्रयविनियोगमप्याह **स** एव—

" अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसंकरम् ॥ "

इति । अनुलेपनक्रमयोः **स्मृत्यन्तरवचनम्**—

" आयुष्कामः शिरोलेपं मृदा कुर्याद् द्विजः पुरा ।
श्रीकामः पादशौचं तु मृदा पूर्वं समाचरेत् ॥ "

इति । मन्त्रोऽपि तत्रैव—

" मही द्यौरिति मन्त्रेण मृत्तिकामभिमन्त्रयेत् ।
स्योना पृथिवीति मन्त्रेण शिर आरभ्य लेपयेत् ॥ "

इति । अनन्तरकार्यमपि तत्रैव—

" तोयेऽवघृष्य गात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै शनैः ।
आचम्य गोमयेनापि ([1]मानस्तोकया समालभेत् ॥) "

इति । एवं शारीरं मलमपाकृष्याप्सु त्रिर्निमज्ज्य तीरे उपविश्य " आपो हि ष्ठा " इत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैः तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ' निमज्ज्योपस्पृशेत् ' इति पाठे निमज्जनानन्तरमाचम्य तीर्थमभिमन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् ॥ १९ ॥

पाठेनैवानन्तर्ये लब्धे तत इत्यभिमन्त्रणोत्तरकर्मानन्तर्यबोधनाय । तच्चोक्तं **परिशिष्टे**—" तीर्थमभिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् । अम्ब यो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिः, आपो हि ष्ठेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नोऽघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्तयेत् " इति । अप्स्वित्यनुवृत्तौ पुनर्वचनमभिमन्त्रितास्वेवेति नियमार्थम् । निमज्जनस्य पुनर्वचनं यावज्जपसमाप्ति निमज्जनप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा ल्यपा जपपूर्वकालतामात्रमेव निमज्जनस्यापद्येत । तच्च ' प्रकाशपृष्ठतयैव

[1] The portion within brackets is missing in all MSS. It is supplied from the *Kṛtyakalpataru*, Vol. III, p. 62. (Gaekwad's Oriental Series, 1950).

निमग्नस्त्रिर्जपेत्' इत्यनेन सकृन्निमग्नस्त्रिरावर्तयेत्; न प्रत्यावर्तनं निमज्जनम्। अघमर्षणम्; अघमर्षणर्षिदृष्टम् "ऋतं च सत्यं च" इति तृचं सूक्तम्। जपश्च मनसैव; संभवात्। अत एव **व्यासः**—

"अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिश्चैव श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम्।
निष्पीड्यान्तः प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदघमर्षणम्॥"

इति॥ १९॥

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा॥ २०॥ द्रुपदां सावित्रीं च॥ २१॥ युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा[1]॥ २२॥ पुरुषसूक्तं वा॥ २३॥

पक्षान्तराण्याह। अघमर्षणस्थाने "तद्विष्णोः" इत्यृचं वा जपेत्। त्रिरित्यनुवर्तते॥ २०॥ "द्रुपदादिवेन्मुमुचानः" इति यजुर्वेदप्रसिद्धा; तां वा त्रिर्जपेत्;

"द्रुपदा नाम गायत्री युजुर्वेदे प्रतिष्ठिता।
अन्तर्जले त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया॥"

इति **योगि**स्मरणात्॥ २१॥ "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः" इति संहितोक्तमारण्यकोक्तं वानुवाकं सकृज्जपेत्; सकृन्निमज्जने त्रिर्जपस्याशक्यत्वात्॥ २२॥ "सहस्रशीर्षा" इति षोडशर्चं पुरुषदेवताकं सूक्तं वा सकृज्जपेत्। ऐच्छिकोऽयं विकल्पः॥ २३॥

स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्यात्॥ २४॥

अघमर्षणानन्तरमाह। अघमर्षणानन्तरं पुनः स्नानार्थं स्नात इति; "अघमर्षणं त्रिरावृत्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमवलोकयेत्" इति **स्मरणात्**। चकारादभिषिक्तश्च; "ततोऽभिषिञ्चेन्मन्त्रैश्च वारुणैस्तु यथाक्रमम्" इति **स्मरणात्**। 'आर्द्रवासा अम्भःस्थ एव' इत्यत्र आर्द्रवासा एव जल इति नियमात् शुष्कवाससो जले निषेधः। आर्द्रवासा जल एवेति नियमादार्द्रवाससः स्थले च निषेधः सिध्यति;

"शुष्केणान्तर्जले नैव बहिरप्यार्द्रवाससा।
स्नानं दानं जपो होमः कर्तव्यं पितृतर्पणम्॥"

इति **लिखित**स्मरणात्। देवपित्रोरेवोपादानमृषिपरिहाराय; तेषामञ्जलौ तीर्थाभावेन तर्पणासंभवात्। तथाहि "आर्षं कानिष्ठिकामूले" इत्युक्तलक्षणस्य दक्षिणकरस्थस्य ऋषितीर्थस्य "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्युक्तलक्षणेऽञ्जलौ वामकरसंयोगेन तिरोहिततया जलनिर्गमाक्षमत्वात्। वियोजनेनान्तर्निर्गमने अञ्जलित्व-

[1] वा omitted in ख.

व्याघातात्। तस्मात् अञ्जलिना देवपित्रोरेव[1] तर्पणम्; तत्तत्तीर्थसद्भावात्। न ऋषीणाम्; तीर्थाभावात्। अत एव **व्याघ्रपादः**—

"स्नानाङ्गत्वेनाञ्जलिना तर्पयेत् पितृदेवयोः।
काम्ये नित्ये विशेषेण तत्र कुर्यात् प्रयत्नतः॥"

इति देवपित्रोरेव तर्पणमाह। **कार्ष्णाजिनिरपि**—

"देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन्।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं सकृत्॥"

इति। क्वचित् देवर्षिपितृतर्पणमिति पाठः। स चाग्रेतनवाक्यविरोधाच्चिन्त्यः। यत्तु ऋषीणामपि क्वचिदञ्जलिना तर्पणश्रवणं, तत् "अङ्गुल्यमृषीणाम्" इत्यङ्गुलिमध्यस्थितऋषितीर्थाभिप्रायेणेति मन्तव्यम्। स्नानाङ्गतर्पण-प्रकारश्च **स्मृत्यन्तरे**—"ब्रह्मादयो ये देवास्तान् देवांस्तर्पयामि; भूर्देवांस्तर्पयामि; भुवर्देवांस्तर्पयामि; स्वर्देवांस्तर्पयामि; भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि। कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयस्तान् ऋषींस्तर्पयामि; भूः ऋषींस्तर्पयामि; भुवः ऋषींस्तर्पयामि; स्वः ऋषींस्तर्पयामि; भूर्भुवःस्वः ऋषींस्तर्पयामि। प्राचीनावीती, अग्निकव्यवाहनादयो ये पितरस्तान् पितॄंस्तर्पयामि; भूः पितॄंस्तर्पयामि; भुवः पितॄंस्तर्पयामि; स्वः पितॄंस्तर्पयामि; भूर्भुवःस्वः पितॄंस्तर्पयामि" इति॥ २४॥

परिवर्तितवासाश्चेत् [2]तीर्थमुत्तीर्य॥ २५॥ अकृत्वा देवपितृ-तर्पणं स्नानशाटीं न पीडयेत्॥ २६॥

अशक्तं प्रत्याह। यस्तु स्नात्वा जले स्थातुमशक्तः शुष्कं वासः परिधत्ते, स तीर्थाद्बहिरागत्य स्थल एव स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्यात्;

"आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्॥"

इति **हारीत**स्मरणात्॥ २५॥

तर्पणोत्तराङ्गं व्यतिरेकेणाह। परिवर्तितवासा अपि देवपितृतर्पणात् प्राक् स्नानवस्त्रं न निष्पीडयेत्। यथाह **योगीश्वरः**—

"यावद्देवानृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत्।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेद् द्विजः॥"

[1] देवतर्पणम्—ग.

[2] तीर्थतीरम्—ङ.

इति। एतेन वस्त्रनिष्पीडनस्य तर्पणोत्तराङ्गत्वं गम्यते ;

" निष्पीडयति यो वस्त्रं स्नानं कृत्वा ह्यतर्पिताः।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥"

इत्यन्यथा करणे दोषश्रवणात्। अत एव—

" ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥"

इति मन्त्रोऽपि तत्र स्मर्यते। नित्यतर्पणेऽप्येतत् समानम् ; स्नानाङ्गनित्यतर्पणयोर्मध्ये पाठात् ; दोषश्रवणाविशेषाच्च ॥ २६ ॥

स्नात्वाचम्य[1] विधिवदुपस्पृशेत् ॥ २७ ॥

स्नानेऽन्यदप्युत्तराङ्गमाह। वस्त्रनिष्पीडनान्तस्नानविध्यानन्तर्यं द्विराचमनस्य गमयितुं पुनः स्नानपरामर्शः। अन्यथा मज्जनमात्रानन्तरमेव स्यात्। यद्वा स्नानमात्रविधेः वस्त्रनिष्पीडनान्ततावोधनाय। अन्यथा मध्याह्नस्नान एव स्यात् ; प्रकरणात्। विधिवत् इन्द्रियस्पर्शनान्तमाचम्य पश्चात् द्वितीयवारं तथैवाचामेत्। एतेन यत्र सामान्यतोऽपि द्विराचामेत् इत्युच्यते, तत्रापि साङ्गाया एवाचमनभावनाया द्विरावृत्तिः, न प्रधानमात्रस्य। 'आवृत्तिस्तन्त्रेणाङ्गानि' इति न्यायोऽप्यत्रानुगृहीतः ;

" स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥"

इति **योगि**स्मरणात ॥ २७ ॥

पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् ॥ २८ ॥ उदकाञ्जलींश्च ॥ २९ ॥ आदावेव दैवेन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् ॥ ३० ॥ तदनन्तरं पित्र्येण पितॄणाम्[2] ॥ ३१ ॥

मध्याह्नस्नानाङ्गमाह। "सहस्रशीर्षा" इत्यादि षोडशर्चं पुरुषसूक्तम्। तस्य षोडशभिः ऋग्भिः जलशायिने विष्णवे षोडश पुष्पाणि ॥ २८ ॥ तदभावे जलमेव वा दद्यात् एकैकमञ्जलिमिति ॥ २९ ॥ तच्चोपवीतिनैव ; " उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणाम् " इति **श्रुतेः**। कुशाग्रैश्च ;

" कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः।
द्विगुणीकृत्य मूलाग्रैः पितॄन् संतर्पयेद् द्विजः ॥"

[1] स्नात्वा च विधि—ठ.

[2] पितॄन्—ग.

इति **स्मरणात्**। तच्च प्रागग्रेषु ;

" प्रागग्रेषु सुरास्तर्प्या मनुष्याश्चोदगग्रतः।
पितरो दक्षिणाग्रेषु चैकद्वित्रिजलाञ्जलीन् ॥"

इति **आग्नेयात्**। [1]तत्र तिलेषु **गोभिलः**—

" शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः।
पितॄंस्तु तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वशो द्विजः ॥"

इति। **कात्यायनः**—

" पातयेद्दक्षिणं जानुं देवान् परिचरन् सदा।
पातयेदितरं जानुं पितॄन् परिचरन्नपि ॥"

इत्याद्यन्यतोऽवगन्तव्यम् ॥ ३० ॥ देवतर्पणानन्तर्यवचनं स्मृत्यन्तरीयमध्यस्थितर्षितर्पणनिरासाय ; अञ्जलावृषितीर्थस्य विरोधात्। तेषामपि तर्पणं चेत् अङ्गुलिमध्यस्थर्षितीर्थेनेत्युक्तमेव ॥ ३१ ॥

तत्रादौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्यात् ॥ ३२ ॥ ततः [2]संबन्धिबान्धवानाम् ॥ ३३ ॥ ततः सुहृदाम् ॥ ३४ ॥

तत्र पितॄणां क्रममाह। तत्र पितृगणे प्रथमं स्वान् साक्षात् संबन्धिनः पितृमातृमातामहांस्तदनन्तरं वंश्यान् पितृव्यभ्रातृमातुलादींस्तर्पयेत् ; " संतर्प्य स्वान् पितॄन् पूर्वं पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् " इति **योगि**स्मरणात्। तर्पणानुवृत्तौ पुनर्वचनमञ्जलिसंख्याभेदप्रदर्शनाय। क्रियानुवृत्तौ पुनर्वचनं तु प्राचीनावीतित्वादिधूक्तगुणभेदप्रदर्शनाय। गुणान्तरमप्याह **यमः**—

" संबन्धनामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोऽन्ततः।
वस्वादिरूपं निर्दिश्य तर्पयेत् पितृपूर्वकम् ॥"

इति ॥ ३२ ॥ किंच संबन्धिनः भागिनेयश्वशुरश्यालादयः। बान्धवाः पैतृष्वस्रेयमातृष्वस्रेयमातुलादयः। तांस्तर्पयेत् ॥ ३३ ॥ किंच सुहृदः मित्रगुर्वाचार्योपाध्यायादयः। तांश्च तर्पयेत्। [3]एते च संगृहीताः **स्मृत्यन्तरे**—

" पितृमातृमातामहाः पितृव्या भ्रातरस्ततः।
पितृष्वसा मातुलश्च तद्भगिन्यः स्वजामयः ॥
भार्या पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च।

[1] तत्र च—ग, घ.

[2] संबन्धिनाम्—च.

[3] एवं च—घ.

दुहिता श्वशुरश्चैव भावुका गुरवस्तथा ॥
आचार्याः सुहृदः श्याला उपाध्यायश्च पोषकः ।
स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बान्धवाः ॥
आत्मनो बान्धवाश्चैव एवं ज्ञाता यथाक्रमम् ।
तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे चैव महालये ॥"

इति । अत्र पित्रादिशब्दाः पित्रादित्रयपराः । यथाह **हारीतः**—"पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यांस्तत्पत्नीः [1]ज्येष्ठभ्रातॄंस्तत्पत्नीस्तर्पयेत्" इति ॥ ३४ ॥

एवं नित्यस्नायी स्यात् ॥ ३५ ॥

स्नानविधिमुपसंहरति । उक्तेन विधिना प्रत्यहं स्नायात् । अनेन च तर्पणानन्तरं स्नानोपसंहारेण तर्पणस्यापि विष्णुपूजनवत् संदंशान्तःपातित्वात् स्नानाङ्गत्वं गमयति । नित्यवचनादकरणे प्रत्यवायं गमयति । "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किंचन" इति श्रवणात् । यद्यपि "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः" इति वचनात् स्नानद्वयस्यापि नित्यत्वं गम्यते, तथाप्यनातुरं प्रत्येव द्वयोर्नित्यत्वम् । सर्वान् प्रति तु—

"अस्नातस्तु पुमान्नार्हो जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातः स्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥"

इति **शङ्खेन** प्रातःस्नानस्यैव सर्वकर्माङ्गत्वाभिधानान्नित्यत्वम् । स्नाननित्यत्वे च तदङ्गस्य तर्पणादेरपि नित्यत्वं सिध्यति । यत्तु तर्पणे फलश्रवणं तन्नित्यकाम्यताबोधनाय । यथाह **शङ्खः**—

"स्नातः संतर्पणं कृत्वा पितॄणां तु तिलाम्भसा ।
पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च पितॄंस्तथा[2] ॥"

इति ॥ ३५ ॥

स्नातश्च [3]पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ॥ ३६ ॥ विशेषतः सावित्रीम् ॥ ३७ ॥ पुरुषसूक्तं च ॥ ३८ ॥ नैताभ्यामधिकमस्ति ॥ ३९ ॥

एवं तर्पणानन्तरमुक्तरीत्या विष्णुं संपूज्य तदनन्तरमाह । स्नानविधेः विष्णुपूजनान्ततापदर्शनाय पुनः स्नानपरामर्शः । पवित्राणि पावमानानि तरत्समन्यादीनि अनियतसंख्यानि जपेत् ॥ ३६ ॥ किंच

[1] मातुलांस्तत्पत्नीः—ख. [2] तया पितॄन्—ग. [3] यथाशक्ति पवित्राणि—ज.

पूर्वोक्तजपसंख्यापेक्षया अधिकसंख्यया गायत्रीं जपेत् । यद्वा सूक्तान्तरजपोऽस्तु मा वा ; सावित्रीं त्ववश्यं जपेदिति ॥ ३७ ॥ किंच "सहस्रशीर्षा" इति षोडशर्चं सूक्तं च विशेषतो जपेत् ॥ ३८ ॥ विशेषतो [1]जपे हेतुमाह । गायत्रीपुरुषसूक्ततोऽधिकफलसाधनमन्यद्यतो नास्ति ; "गायत्र्युपासिता येन तेनोपास्तं जगत्त्रयम्" [2]इति **स्मरणात्** । अयं च पृथगेव मध्याह्नस्नानाङ्गं वा जपः, न मध्याह्नसंध्याङ्गम् । तस्या द्वयपदोपादानेन प्रागेवानङ्गत्वस्य बोधनात् ॥ ३९ ॥

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिबोधिते[3] ॥ ४० ॥

स्नानस्य नित्यत्वे हेतुमाह । यतः दैवे वैश्वदेवादौ ; पित्र्ये नित्यश्राद्धादौ ; जप्ये ब्रह्मयज्ञादौ ; दाने अतिथिपूजादौ ; विधिबोधिते देवपूजादौ नित्ये । तथाशब्देन नैमित्तिके ग्रहशान्त्यादौ ; चशब्दात् काम्ये गोदानादौ च स्नातस्यैवाधिकारः । अतः अनारभ्याधीतमपि स्नानं नित्यकर्मापेक्षितत्वान्नित्यम् ॥ ४० ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
अब्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥ ४१ ॥

तस्यैव नैमित्तिकत्वे हेतुमाह । अलक्ष्मीः निर्ऋतिः । कालकर्णी दुःसहदुहिता । चकारात् कलहादयः । दुःस्वप्नं स्वप्ने खराद्यारोहणम् । दुर्विचिन्तितम् अशुभविचिन्तितम् । एतानि उद्धृतेनानुद्धृतेन वा तीर्थातीर्थसाधारणेन जलेन यः स्नानशीलः पुमान् तस्य नश्यन्तीति नियमः । तेन नैमित्तिकमपि ॥ ४१ ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः[4] ॥ ४२ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुःषष्टितमोऽध्यायः

तस्यैवाकाम्यत्वमाह । नित्यस्नानशीलः पुमान् [6]यमलोकं स्वं च [7]परकीयमपि यातनादुःखं न पश्यति । किं पुनः स्वीयमनुभविष्यति । तस्मात् अकाम्यम् । पापक्षयार्थत्वमप्यस्याह । यानि पुनः अनिर्दिष्ट-

[1] जपहेतु—च.
[2] इत्यादिस्मरणात्—ख, ग.
[3] विधिनोचिते—ग.
[4] जनाः—ठ.
[5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्नानविधिप्रकरणं चतुःषष्टितमम्—ज, ठ.
[6] यमलोकीयं—च.
[7] परलोकीयमपि—च.

प्रायश्चित्तानि पापानि, तान्यपि नित्यस्नानेन नश्यन्तीति । यद्वा महापातक्यादयोऽपि नित्यस्नानेन पूताः प्रायश्चित्तानुष्ठायिनो भवन्तीति प्रायश्चित्ताङ्गत्वमप्यस्येति ॥ ४२ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डितात्मज-**[2]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ** श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुःषष्टितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां चतुःषष्टितमोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

[1]अथातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवतार्चायां [2]स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्च-येत् ॥ १ ॥

मध्याह्नस्नानानन्तरं विष्णुपूजनं पञ्चषष्टितमाध्यायेनाह । पाठादेवानन्तर्यसिद्धौ अथशब्दः निरञ्जनध्यान-सूर्यावलोकनोपस्थानमुखमार्जनादिस्मृत्यन्तरोक्तकर्मानन्तर्यार्थः । तानि च **योगयाज्ञवल्कीये** प्रसिद्धानि । यतो देवपूजाकरणे

"[3]यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् क्रिमिर्भूत्वेह जायते ॥"

इत्यादिदोषः श्रूयते, अतो हेतोः । सुस्नात इति वारुणस्नानवत एव देवतार्चायामधिकारं गमयति ;

"वारुणेनैव संशुद्धो जपाग्निहवनादिषु ।
अधिकारी भवेन्मर्त्यो देवतानां च पूजने ॥"

इति **शङ्ख**स्मरणात् । प्रक्रमात् प्राप्तावपि पुनः स्नानवचनं प्रातःस्नानानन्तरमपि देवपूजाप्राप्त्यर्थम् ; "प्रात-र्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत्" इति **शौनक**स्मरणात् । सुप्रक्षालितपाणिपाद इति ;

"स्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।
आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥"

इति **योगिना** सोपानत्कागमनविधानात् पादानुपहत्या प्रक्षालनाप्राप्तौ नियमार्थमुच्यते । सुप्राभ्याम् "उभयोः सप्त दातव्यास्तिस्रस्तिस्रस्तु पादयोः" इति करपादयोः मृत्संख्यात्रापि विधीयते । स्वाचान्त इति आचमनानुकल्पनिरासाय । देवतार्चा देवप्रतिमा । स्थलं स्थण्डिलम् । वाशब्दात् अग्न्यादिषु च ;

"अप्स्वग्नौ हृदये चैव स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
विप्रेषु च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् ॥"

[1] अतः omitted in ठ ; अथ स्नातः—ज.
[2] जले वा—ठ.
[3] मोहादप्यथवालस्यात्—घ.

इति **नारदस्मरणात्**। एतेषु साल्ग्रामो मुख्यः;

"पूजार्थमुत्तमं स्थानं साल्ग्रामं तदुच्यते।
द्वारकाजातचक्राङ्का शिला श्रेष्ठा तथैव च।
तयोश्च संगमं कृत्वा पूजयन्मुक्तिभाग्भवेत्॥"

इति **स्कान्दात्**। भगवन्तम् अष्टगुणैश्वर्ययुक्तम्। अनादिनिधनं जन्ममरणरहितम्। एताभ्यां विशेषणाभ्यामस्य देवतान्तरादुत्कर्षोऽभिहितः। वासुदेवं सर्वभूताधारम्; "वासुदेवः सर्वम्" इति **स्मरणात्**। तमभिमुखीकृत्य अर्चयेत्॥ १॥

अश्विनोः [1]प्राणस्तौ त इति जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्यात्॥ २॥

तत्प्रकारमाह। "अश्विनोः प्राणस्तौ ते" इति काठकीयमन्त्रेण च यष्टव्यजीवस्य भगवतः; "जीवो विनयिता साक्षी" इति **स्मरणात्**। आदानम्; ध्यानेनान्तःकरणे संनिधानं कृत्वा "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः" इति तैत्तिरीयसंहितारण्यकान्यतरपठितेनावाहनं स्थण्डिलादिष्वसतः संनिधानं कृत्वा जानुद्वयमवाच्य भूमावञ्जलिं कृत्वा तदुपरि शिरसा प्रणमेत्। चकारात् मनसा वाचा च 'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' इति। आवाहनं च स्थण्डिलादिविषयम्;

"उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायास्तूद्धवार्चने।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु द्वयं भवेत्॥"

इति **भागवतात्**। साल्ग्रामे तु नैव;

"साल्ग्रामशिलायां तु नावाहनविसर्जने।
साल्ग्रामशिलायां तु नित्यं संनिहितो हरिः॥"

इति **स्कान्दात्**। कथं तर्हि षोडशोपचारक्लृप्तिरिति चेत्; सत्यम्, पुष्पाञ्जलिनेति ब्रूमः।

"आवाहनऋचा दद्यात् पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः।
तस्यैवोन्मुखतां प्राप्ते यागे चोद्वासने ऋचा।
अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्यागसंपूर्तिसिद्धये॥"

इति **अनुष्टुब्विधानात्**॥ २॥

[1] प्राणस्वौत—घ, च.

आपो हि ष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत्॥ ३॥ हिरण्यवर्णा [1]इति चतसृभिः पाद्यम्॥ ४॥ शं न आपो धन्वन्या इत्याचमनीयम्॥ ५॥ इदमापः प्रवहतेति स्नानीयम्॥ ६॥ [2]रथे अक्षेषु वृषभस्य वाजे इत्यनुलेपनालंकारौ॥ ७॥ युवा सुवासा इति वासः॥ ८॥ पुष्पावतीरिति पुष्पम्॥ ९॥ धूरसि धूर्वेति धूपम्॥ १०॥ तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम्॥ ११॥ दधिक्राव्ण इति मधुपर्कम्॥ १२॥ [3]हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम्॥ १३॥

"आपो हि ष्ठा मयो भुवः" इति तृचेनार्घ्यं करशुद्धिकरं वारि निवेदयेत्। निवेदनं नामाग्रतः स्थापनम्॥ ३॥ "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः" इत्यारभ्य "मयि वर्चो बलमोजो निधत्त" इत्यन्तेन ऋक्चतुष्टयेन पाद्यं पादशौचकरं वारि निवेदयेदिति प्रत्येकं संबध्यते। यद्यपि "पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्यत्र पाद्यार्घ्ययोर्विपर्यासः श्रूयते, तथाप्यसौ पुरुषसूक्तेनार्चन एव। अत्र तु यथोक्त एव क्रमः;

"आपो हि ष्ठेति तिसृभिस्ततोऽर्घ्यं विनिवेदयेत्।
हिरण्यवर्णेति च तथा पाद्यं चतसृभिर्द्विज॥"

इति **विष्णुधर्मोत्तरात्**।

"प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे।
तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे तथा॥"

इति न्यासे करयोः प्राथम्याच्च॥ ४॥ "शं न आपो धन्वन्याः" इति कठशाखीययैकर्चा आचमनार्हं जलमाचमनीयम्॥ ५॥ "इदमापः प्रवहत" इत्येकयर्चा स्नानीयं स्नानार्हं जलम्॥ ६॥ "रथे अक्षेषु" इति कठशाखीयैः चतुर्भिः अनुलेपनं चन्दनम्; अलंकारः कटकमुकुटादिः॥ ७॥ "युवा सुवासाः" इत्येकयर्चा वासः वस्त्रम्। यद्यपि "षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च" इति **स्मृत्यन्तरे** स्नानानन्तरमेव वस्त्रदानं श्रूयते, तथापि तत् पुरुषसूक्तेनार्चन एव। अत्र तु यथोक्त एव क्रमः;

"इदमापः प्रवहत स्नानमन्त्रः प्रकीर्तितः।
रथे अक्षेषु च तथा चतसृस्त्वनुलेपने।
युवा सुवासा इति च मन्त्रो वाससि कीर्तितः॥"

[1] इति omitted in घ.
[2] रथेष्वक्षेषु वृषभराजा—क, घ, च and Jolly's edition.
[3] This Sūtra omitted in ख.

इति **विष्णुधर्मोत्तरात्** ॥ ८ ॥ "पुष्पावतीः प्रसूवतीः" इति तैत्तिरीयर्चा पुष्पम् ॥ ९ ॥ "धूरसि धूर्व धूर्वन्तम्" इति तैत्तिरीययजुषा धूपम् ॥ १० ॥ "तेजोऽसि शुक्रम्" इति कठशाखीययैकर्चा दीपम् ॥ ११ ॥ "दधि क्राव्णो अकारिषम्" इत्येकयर्चा मधुपर्कम्; मधुसंपृक्तं दधि ॥ १२ ॥ "हिरण्यगर्भः समवर्तत" इत्यारभ्य "यश्चिदापो महिना" इत्यन्ताभिरष्टाभिः ऋग्भिः नैवेद्यं निवेदयेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ १३ ॥

[1]चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं यानासने तथा।
सावित्रेणैव तत् सर्वं [2]देवाय विनिवेदयेत् ॥ १४ ॥

चामरव्यजने प्रसिद्धे। मात्रा आदर्शः; "चामरव्यजनादर्शांश्छत्रं यानासने तथा" इति **विष्णुधर्मोत्तरात्**। यानं शिबिकादि। आसनं सिंहासनादि। तत्सर्वमित्यनेन शुद्धाचमनकरोद्वर्तनताम्बूल-नीराजनादीनां ग्रहणम्। एतानि सावित्रेण गायत्र्या भगवते निवेदयेत्। यथा **गारुडे**—

"अथ भुक्तवते दद्याच्छुद्धाचमनमम्भसा।
पुनराचमनं दद्यात् करोद्वर्तनमेव च।
सकर्पूरं च ताम्बूलं कुर्यान्नीराजनं तथा॥"

इति। अनुवृत्तावपि पुनर्निवेदनवचनमुक्तसंख्योपचारतो न्यूनाधिकसंख्योपचारान्तरप्रदर्शनार्थम्। यथोक्तं **पुराणसमुच्चये**—

"पञ्च वा दश वा कार्यास्तथा वै षोडशापि वा।
उपचारा भगवते चतुःषष्टिरथापि वा॥"

इति। ते चास्मत्कृते **स्मृतिसिन्धौ** द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

एवमभ्यर्च्य तु जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः।
तेनैव चाज्यं [3]जुहुयाद्यदीच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥ १५ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

[1] चामरव्यजने छत्रं मात्रां—ठ. [2] देवताभ्यो निवेदयेत्—ठ.
[3] जुहुयात् इच्छेत्—ठ. [4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अर्चनप्रकरणं पञ्चषष्टितमम्—ज, ठ.

पूजोत्तराङ्गमाह। एवमुक्तैः षोडशोपचारैः भगवन्तं संपूज्य षोडशर्चं पुरुषसूक्तं जपेदेवेति वैशब्दात् नित्यमङ्गम्। ततः जपानन्तरं शाश्वतपदकामश्चेत् तेनैव सूक्तेन प्रत्यृचं लौकिकेऽग्नौ इध्माधानाद्याज्यभागान्तं वक्ष्यमाणविधिना कृत्वा आज्यं जुहुयादिति काम्यमङ्गम् ॥ १५ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

[1] विष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः—घ, च.

षट्षष्टितमोऽध्यायः

न नक्तं [1]गृहीतेनोदकेन [2]देवपितृकर्म कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्तोपचारद्रव्यविवेचनं षट्षष्टितमेन कर्तुमादौ जलनिर्णयमाह । दैवं देवपूजादि । पित्र्यं श्राद्धादि । पर्युषितेन जलेन गङ्गोदकव्यतिरिक्तेन न कुर्यात् ;

"जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गाङ्गं वारि न दुष्यति ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ १ ॥

[3]चन्दनमृगमददारुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात्[4] ॥ २ ॥ न वासो नीलीरक्तम्[5] ॥ ३ ॥

चन्दनं मलयजम् । मृगमदः कस्तूरी । दारु सुगन्धिर्देवदारुः । कर्पूरः चन्द्रः । कुङ्कुमं केसरम् । जातीफलं तद्वृक्षकाष्ठम् । एतान्येवानुलेपनार्थे देयानि ; नान्यानि तुलसीकाष्ठागरुवर्जितानि ;

"कलौ यच्छन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् ।
विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तरां यान्ति ते भुवम् ॥"

इति **विष्णुधर्मोत्तरात्** ; "गन्धेभ्यश्चन्दनं पुण्यं चन्दनादगरुर्वरः" इति **याम्यात्**[6] ॥ २ ॥

नीलीरागेण रक्तं वस्त्रं न देयम् । वासोग्रहणात् पट्टवस्त्राद्यनिषेधः ; "ऊर्णायां पट्टवस्त्रे च नीलीदोषो न विद्यते" इति **स्मरणात्** । इदं चान्यस्याप्युपलक्षणम् ;

"आखुदष्टानि दग्धानि जीर्णान्यन्यैर्धृतानि च ।
क्रिमिदष्टानि शीर्णानि स्थूलान्यपहृतानि च ॥

[1] गृहीतोदकेन—घ.
[2] देवकर्म—ठ.
[3] चन्दनकुङ्कुमागरुकर्पूरमृगमदजातीफल—ठ.
[4] कुर्यात्—ज.
[5] नीलरक्तम्—ठ.
[6] पाद्मे—ख.

दुष्कर्मसु प्रयुक्तानि देवताभिर्धृतानि च ।
स्यूतान्यन्यायलब्धानि न स्युः शस्तानि जातुचित् ॥"

इति **भारद्वाज**स्मरणात् । शस्तान्यप्याह स एव—

"श्रेष्ठानि पट्टवस्त्राणि देववासांसि सर्वदा ।
एषामलाभे कार्पासवासांसि प्रयतानि च ॥"

इति ॥ ३ ॥

न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलंकरणम् ॥ ४ ॥

कृत्रिममणिसुवर्णादिनिर्मितमलंकारं न दद्यात् । अलंकाराश्च **नारसिंहे**—

"सुवर्णाभरणैर्दिव्यैर्हारकेयूरकुण्डलैः ।
मुकुटैः कनकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेन्नृप ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।
इन्द्रलोके वसेच्छ्रीमान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥"

इति ॥ ४ ॥

[1]नोग्रगन्धि ॥ ५ ॥ नागन्धि ॥ ६ ॥ न कण्टकिजम् ॥ ७ ॥
[2]कण्टकिजमपि शुक्लं [3]सुगन्धिकं तु दद्यात्[4] ॥ ८ ॥

उग्रः घ्राणग्लानिकरः[5] गन्धो यस्येति तत् धत्तूरादि ॥ ५ ॥ गन्धशून्यं गिरिकर्णिकादि ।

"कोशातक्यर्कधत्तूरशाल्मली गिरिकर्णिका ।
कपित्थं लाङ्गली शिग्रुकोविदारौ शिरीषकम् ।
अज्ञानात् पूजयेद्विष्णुं नरो नरकमाप्नुयात् ॥"

इति ॥ ६ ॥ कण्टकिवृक्षोद्भवं कण्टकारिकादि ;

"कण्टकारिकया शोकं [6]कुटजैर्दुःखसंगमः ।
शाल्मलीकुसुमारोपे स्वपापैरनुलिप्यते ॥"

इति **पुष्पसार**स्मरणात् ॥ ७ ॥ तस्यापवादमाह । कण्टकिजमपि केतकादि शुक्लं सुगन्धि च देयम् ;

[1] नागन्धि । नोग्रगन्धि । न दुर्गन्धि । पुष्पं न कण्टकिजम्—ज, ठ.
[2] This Sūtra omitted in ख.
[3] तु यत् तत्—ज, ठ.
[4] देयम्—ग.
[5] म्लानिकरः—ग.
[6] कुजन्यैः—घ.

" एकया वापि केतक्या यदा संपूज्यते हरिः ।
पूजितो द्वादशाब्दं तु केशवस्तेन निश्चितम् ॥ "

इति **तत्त्वसागर**स्मरणात् । पुनर्दद्यादिति वचनं निषेधानुषङ्गनिरासाय ॥ ८ ॥

[1]रक्तमपि [2]कुङ्कुमं जलजं च दद्यात् ॥ ९ ॥

कुङ्कुमं केसरम् । [3]जलजं रक्तोत्पलम् । चकारात् करवीरादिः ;

" करवीरकपुष्पेण रक्तेनाथ सितेन वा ।
मुचुकुन्दस्य चैकेन पूजयित्वा दिवं व्रजेत् ॥ "

इति **स्मरणात्** । जलजत्वविशेषणात् अरक्तमपि । **तत्त्वसागरे**—

" वैष्णवान्यथ पुष्पाणि संक्षेपेण निबोध मे ।
पद्मं गन्धोत्पलं चान्यदुत्पलं नीलमेव च ॥
श्वेतं चैव तथा रक्तमुत्पलं कुमुदं तथा ।
पुष्पाण्येतानि राजेन्द्र शस्तानि जलजेष्वपि ॥ "

इति । अनेन विहितरक्तातिरिक्तरक्तं निषिद्धमिति गम्यते । पुनर्दद्यादिति बचनं पुष्पसंख्यातिरेकेण फलातिशय-द्योतनाय । तच्च लक्षपूजायां सिद्धम् ॥ ९ ॥

न धूपार्थे जीवजातम् ॥ १० ॥ न [4]घृततैलं विना किंचन दीपार्थे ॥ ११ ॥

प्राण्यङ्गं नखशृङ्गादि धूपत्वेन न देयम् । सर्जरसादि च वृक्षरसो धूपत्वात् देयम् । [5]**रत्नकोशे**—

" गुग्गुलुं चागरुं चैव सकोष्ठं चैव चन्दनम् ।
उशीरं च गुडं चैव घृतकर्पूरकैर्युतम् ॥ "

इति ॥ १० ॥ घृतम् ; गोमहिष्यजानां निर्दशाहानाम् ; " गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानाम् " इति **वसिष्ठ**-स्मरणात् । पयोनिषेधे तद्विकाराणामपि निषेधः । अन्येषाम् " औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् " इति विकारमात्रस्यैव निषेधः । तैलं तिलोद्भवम् ;

[1] न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि—ठ.
[2] कुङ्कुमजं—ज, ठ.
[3] जलजं omitted in ग.
[4] घृततैलैर्विना किंचित्—ठ.
[5] तरलकोशे—घ, च.

" तैलं तिलोद्भवं चैव वार्क्षं तैलं तथैव च ।
कापिलादिघृतं चैव दीपद्रव्यमिति स्मृतम् ॥ "

इति वचनात् । आदिपदात् वनतिलजानां ग्रहणम् ;

" ग्राम्येण वापि तैलेन वनजन्येन वा नरः ।
दीपं [1]दत्त्वा महाविष्णोर्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ "

इत्युक्तेः । एतदुभयातिरिक्तं दीपं न देयम् ; " करञ्जं चापि चिञ्चं च एरण्डादीनि वर्जयेत् " इति **स्मरणात्** ॥ ११ ॥

नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे ॥ १२ ॥

अभक्ष्यप्रकरणोक्तं सर्वम् ' अनर्चितं वृथा मांसम् ' इत्यादि नैवेद्ये न देयम् । **बृहन्नारदीये**—

" शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं चैव सशर्करम् ।
नैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे विनिवेदयेत् ॥
संस्कृतं चान्नमाज्याद्यैर्दधिक्षीरमधूनि च ।
फलमूलव्यञ्जनानि मोदकं च निवेदयेत् ॥ "

इति । **भरद्वाजोऽपि**—

" परमान्नमतिश्रेष्ठं श्रेष्ठमन्नं तु केवलम् ।
अपूपा मण्डकाद्यास्तु नवगोधूमपिष्टजाः ॥ "

इति ॥ १२ ॥

न भक्ष्ये [2]अप्यजामहिषीक्षीरे ॥ १३ ॥

भक्ष्येष्वपि विशेषमाह । अजामहिष्योः ग्राम्यारण्ययोः क्षीरे भक्ष्ये अपि न देये ;

" गवां प्रशस्तं त्रितयं पीयूषदधिसर्पिषाम् ।
अन्यजीवभवानां तु न प्रशस्तमिति स्मृतम् ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ १३ ॥

[3]पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च ॥ १४ ॥

मांसेष्वाह । पञ्चनखाः शशादयः पञ्च । मत्स्याः सिंहतुण्डकादयः । वराहः आरण्यः । एते भक्ष्या अपि न देयाः ;

[1] दृष्ट्वा—ग.
[2] अपि omitted in ज.
[3] न पञ्चनख—ठ.

" भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ।
तथा पाठीनराजीवसशल्याश्च द्विजातिभिः ॥ "

इति **योगि**स्मरणात् । भक्ष्यनिषेधादभक्ष्याणां सुतरां निवृत्तिः ; ' नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे ' इति निषेधात् ॥ १४ ॥

[1]प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।
तन्मनाः सुमना भूत्वा [2]त्वराक्रोधविवर्जितः ॥ १५ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्षष्टितमोऽध्यायः

कर्तृनियमानाह । प्रयतः बाह्यशौचवान् । सुस्नातत्वाद्युक्तावपि पुनर्वचनं पञ्चविधशुद्धिप्राप्त्यर्थम् । यथा **मन्त्रकोशे**—

" प्रथमं देहशुद्धिः स्यात् स्थानशुद्धिरनन्तरम् ।
पात्रशुद्धिस्तृतीया च आत्मशुद्धिश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी चित्तशुद्धिः स्याच्छुद्धयः पञ्च वै स्मृताः ॥ "

इति । आत्मा अन्तःकरणम् । चित्तं तद्वृत्तिः । शुचिः ; तीर्थाभिषेकादिना । यथाह **शौनकः**—

" तीर्थाभिषेकपूतात्मा कृत्वा चैवोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
भूषणाद्यैरलंकृत्य दुकूलादींश्च धारयेत् ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि पद्माक्षांस्तुलसीमणीन् ।
जपपूजनवेलायां धारयेद्यः स वैदिकः ॥
धारयेदक्षमालां वा सौवर्णीमथवापि वा ।
पवित्रपाणिः पूतात्मा पद्मस्थः स्वस्तिकासनः ।
कुर्यादाराधनं विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः ॥ "

इति । तीर्थम् ; भगवच्चरणोदकम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं शङ्खचक्राद्युपलक्षणम् ;

" अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः ।
समर्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥ "

[1] प्रयतः शुशुचिर्भूत्वा—ठ.
[2] रागक्रोधविवर्जितः—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चोपचारप्रकरणं षट्षष्टितमम्—ठ.

इति **स्कान्दात्** । तन्मनाः भगवन्मनाः, सुमनाः प्रसन्नचित्तो भूत्वा व्यासङ्गान्तरपरिहारेण त्वराक्रोधाभ्यां विशेषतो रहितः सर्वं पूर्वोक्तानुपचारान् निवेदयेत् ॥ १५ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**[3]
षट्षष्टितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ षट्षष्टितमोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.
[3] वैजयन्त्यां omitted in ग.

सप्तषष्टितमोऽध्यायः

अथाग्निं परिसमुह्य [1]पर्युक्ष्य [2]परिस्तीर्य परिषिच्य सर्वतः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ १ ॥

देवपूजानन्तरं वैश्वदेवाद्यभिधातुं सप्तषष्टितमेनादौ पूजोत्तराङ्गं होममाह । अथशब्दः पुरुषसूक्तजपानन्तर्यार्थः । तेन परिसमूहनादीतिकर्तव्यतानन्तर्यमाज्यहोमस्य सिध्यति । अन्यथा अन्नहोम एव स्यात् । अत एव **शौनकः**—

" आवाहनादिकान् कृत्वा वैष्णवाग्निं समर्चयेत् ।
जुहुयात् पुरुषसूक्तेन षोडशाज्यतिलान्नकैः ॥ "

इत्युभयसाधारण्येन तन्त्रक्लृप्तिमाह । अग्निं लौकिकं परिसमुह्य पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात् परिमार्ज्य, पर्युक्ष्य अग्नेः समन्तात् जलेनाभ्युक्ष्य, परिस्तीर्य अग्नेः समन्तात् दर्भानास्तीर्य, परिषिच्य परितो दर्भानभिषिच्य । एतावदुपादानादङ्गान्तरनिवृत्तिः, गृहमेधीये " आज्यभागौ यजति " इतिवत् । **भागवते** तु इज्यादानादिकमुक्तम्—" ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि च " इति । हविषाभिघृतानि घृताभिघारितानि । सर्वत इत्यहविष्यस्याप्यभ्यनुज्ञानाय ; ' भक्षोपभक्षाभ्याम् ' इति वक्ष्यमाणत्वात् ;

" मुद्गा निष्पावका माषास्तुवर्यश्चणका अपि ।
पञ्चैतेऽतिप्रशस्ताः स्युर्निवेद्या दोषवर्जिताः ॥ "

इत्यहविष्याणामपि निवेद्यत्वाच्च ; होमस्य च निवेद्यशेषद्रव्यकत्वात् । पाकादित्यपक्वपरिहाराय ;

" अतिपक्वं च [3]दुष्पक्वं यत् पक्वं क्रिमिसंयुतम् ।
दुर्भाण्डस्थमसद्यस्कं दुर्गन्धमशुभं स्मृतम् ॥ "

इति **बृहन्नारदीयात्** । सद्यस्कमत्युष्णम् । अग्रम् अष्टाचत्वारिंशद्ग्रासपरिमितमन्नम् ;

" ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ।
हन्तेति तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तत् त्रिगुणं भवेत् ॥ "

[1] पर्युक्ष्य omitted in ठ.   [2] परिषिच्य परिस्तीर्य—ठ.   [3] द्विष्पक्वम्—ग.

इति **शातातपीयात्** । उद्धृत्य ; पाकपात्रात् पात्रान्तरे कृत्वा पर्यग्निकरणादिना संस्कृत्य पाणिना जुहुयात् ; " द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः " इति **स्मरणात्** ॥ १ ॥

[1]वासुदेवाय संकर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय [1]वासुदेवाय ॥ २ ॥

होमदेवता आह । ' वासुदेवाय ' इत्यादिभिर्मन्त्रैः[2] अष्टावन्नाहुतीः जुहुयात् । द्वावेतौ आज्यान्नहोमौ पूजाङ्गभूतौ ॥ २ ॥

[3]अथाग्नये, सोमाय, मित्राय, वरुणाय, इन्द्राय, इन्द्राग्निभ्यां, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजापतये, अनुमत्यै, धन्वन्तरये, वास्तोष्पतये, अग्नये स्विष्टकृते च ॥ ३ ॥

कठशाखानुसारेण वैश्वदेवमाह । अथेति आनन्तर्यनियमाय । अन्यथा " तमेनं वैश्वदेवहुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवम् " इति **स्मृत्यन्तरेण** नैवेद्यात् प्रागपि स्यात् । तेन चोक्तैवेतिकर्तव्यता । तत्रापि तन्त्रेणोपकरोति प्रयाजादिवत् आग्नेयादित्रिके ; " हविरपि तदेवम् " इति **स्मृत्यन्तरे** परिसमूहनादिवत् प्रकरणेनाग्नेोद्धरणस्याप्युभयार्थत्वात् ;

" नैवेद्यार्थं पृथग्भाण्डे स्नाता पत्नी पचेत् तथा ।
वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन् व्यञ्जनानि पृथक् पृथक् ॥
एकस्मिन् वाप्यशक्तश्चेत् सर्वं विष्णुनिवेदनम् ।
वैश्वदेवं ततः शिष्टाद् व्यासस्य वचनं यथा ॥ "

इति **व्यासस्मरणाच्च** । ततश्च तेनैवान्नेनाग्न्यादिभ्यो द्वादशभ्यो द्वादशाहुतीर्जुहुयात् । चकारात् होमान्तेऽपि परिसमूहनम् ; " आदौ च कर्मणोऽन्ते च वह्नेः परिसमूहनम् । पर्युक्षणं च कर्तव्यम् " इति **शौनकीयात्** ॥ ३ ॥

ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत् ॥ ४ ॥

भूतयज्ञमाह । तत इति होमानन्तर्याय । अन्यथा कर्मान्तरत्वेन कालान्तरेऽपि स्यात् । अन्नस्य हुतस्य शेषोऽवशिष्टम् ; तेन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो बलिं दद्यात् ; " देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद् भूतबलिं हरेत् " इति **योगिस्मरणात्** ॥ ४ ॥

[1] ओं श्रीवासुदेवाय—ठ.   [2] अष्टभिर्मन्त्रैः—ग.
[3] ओं अग्नये—ठ.

[1]भक्षोपभक्षाभ्याम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह । भक्षम् ओदनादि । उपभक्षं शाकादि । सर्वत इत्यनुवृत्तौ पुनर्वचनं वैश्वदेवहोमे सिद्धहविष्यज्ञापनाय ; "सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्" **इत्याश्वलायनीयात्** ; "वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनान्नेन तद्भवेत्" इति **शौनकीयाच्च** । तेन वैष्णवहोमबलिहरणयोरेव सर्वान्नसाध्यतेति सिद्धम् ॥ ५ ॥

अभितः पूर्वेणाग्निम् ॥६॥ अम्बा नामासीति, दुला नामासीति, [2]नितन्ती नामासीति, [3]चुपुणीका नामासीति[4] सर्वासाम् ॥ ७ ॥

तत्र देशमाह । हुतस्याग्नेः पूर्वादिचतुर्दिक्षु ॥ ६ ॥ तत्र मन्त्रानाह । 'अम्बा' इत्यादिभिः चतुर्भिर्मन्त्रैः पूर्वादिचतसृणां दिशां बलिं दद्यात् । षष्ठीनिर्देशेन दिशां बलिसंबन्धावगमात् देवतात्वं गम्यते ; "रक्षसां भागोऽसि" इतिवत् । तेन च अम्बादिशब्दैः पूर्वादिदिश एवाभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

नन्दिनि सुभगे [5]सुमङ्गलि [6]भद्रंकरीति [7]स्वश्रिष्वभिप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यश्च ॥ ९ ॥ [8]धर्माधर्मयोर्द्वारे मृत्यवे च ॥ १० ॥

किंच 'नन्दिनि' इत्यादिभिः चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वश्रिषु आग्नेयादिकोणेषु प्रादक्षिण्येन बलिं दद्यात् ॥ ८ ॥ किंच ध्रुवा गृहाधारभूता स्थूणा सकर्णस्तम्भः, तस्यां 'श्रियै' इति द्वाभ्याम् । हिरण्यकेशीति श्रीविशेषणम् ॥ ९ ॥ धर्मादिद्वाभ्यां गृहद्वारे । धर्माधर्मयोः मिलितयोः देवतात्वम्, अग्नीषोमवत् ॥ १० ॥

उदधाने वरुणाय ॥ ११ ॥ विष्णव इत्युलूखले ॥ १२ ॥ मरुद्भ्य इति दृषदि ॥ १३ ॥ उपरि शरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च ॥ १४ ॥ इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यश्चेति पूर्वार्धे ॥ १५ ॥

उदधानं जलशाला । तत्र 'वरुणाय' इत्येकेन ॥ ११ ॥ उलूखलं कण्डनशाला । तत्र 'विष्णवे' इत्येकेन ॥ १२ ॥ दृषत् पेषणशाला । तत्र 'मरुद्भ्यः' इत्येकेन ॥ १३ ॥ शरणं गृहम् । तदुपरि अट्टालिकायां 'वैश्रवणाय' इति द्वाभ्याम् । राज्ञे इति वैश्रवणविशेषणम् ॥ १४ ॥ शरणे इत्यनुवर्तते । तस्य पूर्वस्मिन् अर्धभागे 'इन्द्राय' इति द्वाभ्याम् । चकारः प्राक्संस्थतायै ॥ १५ ॥

[1] तक्षायोपतक्षायेति—ज, ठ. [2] निवष्णी—ड. [3] क्षिप्रणिका—घ.
[4] अभ्रयन्ती नामासि । मेघयन्ती नामासि । वर्षयन्ती नामासि added in ठ.
[5] सुमङ्गलेषु—ठ. [6] भद्रकालीति—घ.
[7] स्वश्रियु—ख ; स्वास्थिषु—ग. [8] धर्मायाधर्माय—ठ.

यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणार्धे ॥ १६ ॥ वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चार्धे ॥ १७ ॥ सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्धे ॥ १८ ॥ ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वमाकाशाय ॥ २० ॥ [1]स्थण्डिले दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा ॥ २१ ॥ नक्तंचरेभ्य इति नक्तम् ॥ २२ ॥

गृहस्य दक्षिणार्धभागे 'यमाय' इति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ गृहस्य पश्चिमार्धभागे 'वरुणाय' इति द्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ गृहस्य उत्तरार्धभागे 'सोमाय' इति द्वाभ्याम् ॥ १८ ॥ गृहस्य मध्ये 'ब्रह्मणे' इति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वं [2]भूमेः 'आकाशाय' इत्येकेन ॥ २० ॥ स्थण्डिलम् अङ्गणमध्यवर्ती चत्वरः । तत्र दिवसे 'दिवाचरेभ्यः' इत्येकम् ॥ २१ ॥ रात्रौ वैश्वदेवे क्रियमाणे 'नक्तंचरेभ्यः' इत्येकम् । अनेन सायंप्रातर्वैश्वदेवकर्तव्यतोक्ता भवति ; "अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्" इति **आश्वलायनीयात्** । अत्र सायमिति प्रथमोपादानेऽपि दिवैवोपक्रमः ; "वैश्वदेवे गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत्" इति **शौनकीयात्** ॥ २२ ॥

ततो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै [3]नामगोत्राभ्यां च पिण्डनिर्वापणं कुर्यात् ॥ २३ ॥

पितृयज्ञमाह । तत इत्यानन्तर्ये । तेन च देवभूतपितृयज्ञानां क्रमः सिद्धः । "वैश्वदेवं ततः कुर्याद् बलिकर्म तथैव च । ततः पितृमखं कुर्यात्" इति **नारसिंहात्** । पितृकर्मत्वात् दक्षिणाग्रता दर्भाणाम् ; "पितॄंस्तु दक्षिणाग्रे वा" इति परिभाषणात् । पित्रादित्रयोपादानमेकोद्दिष्टतापरिहाराय । मात्राद्युपादानं मातामहादिपरिहाराय । यत्तु,

"नित्यश्राद्धं तु यन्नाम दैवहीनं तदुच्यते ।
तच्च षाट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥"

इति मातामहाभिप्रायेण षाट्पुरुषत्वं, तत् शाखान्तराभिप्रायम् ; पिण्डवर्जनसाहचर्यात् । एतेन

"नित्यश्राद्धेऽपि गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।
सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजनम् ॥"

[1] दिवाचरेभ्यो भूतभ्य इति स्थण्डिले—घ. [2] भूमेरधस्ताच्च देशे—घ. [3] स्वनाम—घ.

इत्यपि व्याख्यातम्। नामगोत्राभ्याम्; चकारात् वस्त्रादिरूपस्वधाकाराभ्यां च पिण्डदानं कार्यम्। पिण्डग्रहणात् ब्राह्मणभोजननिवृत्तिः; "पितॄनुद्दिश्यैकं ब्राह्मणं भोजयेत्, अपि वा दक्षिणेनाग्निं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति" इति **बोधायनेन** पिण्डब्राह्मणभोजनयोर्विकल्पाभिधानात्। ततश्च ब्राह्मणभोजने न पिण्डदानम्; पिण्डदाने च न ब्राह्मणभोजनमिति पिण्डवर्जनेनाविरोधः॥ २३॥

पिण्डानां चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि[1] दद्यात्॥ २४॥ उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत्॥ २५॥ श्वकाकश्वपचानां भुवि निर्वपेत्॥ २६॥

षण्णामपि पित्रादिपिण्डानां गन्धादिचतुष्टयं दद्यात्। आदिशब्दात् ताम्बूलदक्षिणयोर्ग्रहणम्॥ २४॥ समीपे पितृद्देशेन जलपूर्णं कलशं निधाय 'स्वस्ति त्वं ब्रूहि' इति यं कंचित् ब्राह्मणं वाचयेत्। तं ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः; "अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम्" इति **योगिस्मरणात्**॥ २५॥ बल्यन्तरमाह। श्वादीनामर्थे किंचिदन्नमङ्गणभुवि निक्षिपेत्;

"शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि॥"

इति **मानवात्**॥ २६॥

भिक्षां च दद्यात्॥ २७॥ अतिथिपूजने च परं यत्नमातिष्ठेत[2] ॥ २८॥ [3]सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत्[4]॥ २९॥ अनाशितमतिथिं गृहे न वासयेत्॥ ३०॥

मनुष्ययज्ञानुकल्पमाह। भिक्षां ग्रासमात्रां च दद्यात्। चकारात् ब्राह्मणं च भोजयेत्; "अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात्" इति **बोधायनीयात्**। इदं च वक्ष्यमाणातिथ्यभावे;

"ततो गोदोहमात्रं वा कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया॥"

इति **विष्णुपुराणात्**। ततः श्वादिबलिदानानन्तरम्। तदभावे **मार्कण्डेयः**—

"[5]भोजनं हन्तकारं वाप्यग्रं भिक्षामथापि वा।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः॥"

[1] नैवेद्यम्—ज, ठ. [2] आचरेत्—ज. [3] सायमपि—ज.
[4] आशयेत्—ठ. [5] From here three lines missing in ख, ग.

इति। अत्राग्रं ग्रासचतुष्टयमानं ज्ञेयम्। पूर्वाभावे चोत्तरोत्तरम्। भिक्षेति सामान्येऽपि तिस्रो देयाः;

"दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्।
स्वेच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम्॥"

इति [1]**पाराशर्यात्**॥ २७॥ मुख्यं मनुष्ययज्ञमाह। वक्ष्यमाणस्यातिथेः वक्ष्यमाणेन प्रतिश्रयादिना पूजने, चकारात् भोजने च परं कायवाङ्मनोभिर्यत्नं कुर्यात्; "चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम्। अप्यात्मनः प्रदानेन तोषयेत्" इति **व्यासस्मरणात्**॥ २८॥ वक्ष्यमाणस्यातिथेर्द्वैविध्यं वक्ष्यति। तत्र सायमतिथेर्विशेषमाह। सायं वैश्वदेवान्ते प्राप्तमतिथिम् [2]अन्नाद्यभावे वाग्भूतृणोदकैरभ्यर्चयेत्; "अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः" इति **योगिस्मरणात्**। यत्नवचनमसत्कारे दोषाधिक्यज्ञापनाय;

"दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं नृप।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे विमुखे गते॥"

इति **विष्णुपुराणात्**; "सायं समागतो योऽसौ सूर्योढः सोऽतिथिः स्मृतः" इति **प्राचेतसात्**॥ २९॥ किंच अनाशितम् अभोजितमतिथिं स्वयमशक्त्या विना पूजनेन स्वगृहे न स्थापयेत्; "नास्यानश्नन् गृहे वसेत्" इति **मानवात्**॥ ३०॥

यथा वर्णानां ब्राह्मणः [3]प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा गृहस्थस्यातिथिः॥ ३१॥ तत्पूजया स्वर्गमाप्नोति॥ ३२॥

अतिथिप्रशंसामाह। यथा क्षत्रियादयस्त्रयोऽपि वर्णाः ब्राह्मणायत्ताः धर्मोपदेशकत्वात् तस्य, यथा च स्त्रियो भर्त्रेकदेवताः, तथा गृहस्थोऽतिथिदैवतः;

"राजन्या विप्रदैवत्या भार्याश्च पतिदेवताः।
गृहस्थोऽतिथिदैवत्यस्तस्मात्तं पूजयेत् सदा॥"

इति **स्मरणात्**॥ ३१॥ तत्पूजाफलमाह। स्वर्गः देशकालविषयाविशिष्टः सुखविशेषः तत्पूजाफलम्॥ ३२॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो [4]गृहात् प्रतिनिवर्तते। तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति॥ ३३॥

एवं काम्यत्वमुक्त्वा नित्यत्वमाह। असत्कृतस्य अतिथेः परावर्तने गृहस्थस्य सुकृतनाशः, तद्दुष्कृतप्राप्तिश्चेति अतिथिसत्कारो नित्यः॥ ३३॥

[1] पाराशरीयात्—ख, ग.
[2] All the MSS. except ख omit from here up to दुष्कृतप्राप्तिश्चेति on Sūtra 33.
[3] प्रभुः omitted in ज. [4] गृहस्थस्य तु गच्छति—ज.

एकरात्रं हि[1] निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते॥ ३४॥

अतिथिलक्षणं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं चाह। यः ब्राह्मणः देशान्तरं गच्छन् एकरात्रं मध्ये यस्य गृहे वसति, तस्यासावतिथिर्ज्ञेयः;

"क्षुधार्तस्तृषितश्चैव श्रान्तो गृहमुपागतः।
प्रयत्नेन हि संपूज्यः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः॥"

इति **वैष्णवात्**। हिशब्दो लक्षणान्तरमपि सूचयति। यथाह **पराशरः**—

"दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम्।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः॥"

इति। 'नातिथिः पूर्वमागतः' इति वैश्वदेवोपस्थितस्य प्राशस्त्याय; "काले वाप्यथवाकाले नास्यानश्नन् गृहे वसेत्" इति **मानवात्**। कालः वैश्वदेवस्य। अकालोऽन्यः कालः। **यमोऽपि**—"व्रती यतिर्वैकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः" इति।

यत्तु व्रतियत्योरेवातिथित्वं, न गृहस्थवनस्थयोः, ब्राह्मणपदस्य तत्रैवोपसंहारादिति; तन्न;

"यतिर्व्रत्यग्निहोत्री च तथा च मखकृद् द्विजः।
सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने॥
अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिः सदा।
वेदाभ्यासरतो [2]नित्यमपूर्वो हि दिने दिने॥"

इति **पराशर**वचोविरोधात्। ब्राह्मण इति अब्राह्मणनिरासाय; "नैकग्रामीणमतिथिं विन्द्यान्नाब्राह्मणं तथा" इति **विष्णुधर्मोत्तरात्**। तत्र च प्रवृत्तिनिमित्तमनित्यस्थितिकत्वम्; एकरात्रनिवासात्। तेन च द्वितीयवासे नातिथित्वमित्युक्तं भवति। शब्दस्वरूपं त्वनित्या स्थितिर्यस्येत्यस्मिन्नर्थे मध्यमपदलोपेन वर्णविपर्ययवर्णनाशाभ्यां च सिध्यति। हिशब्देन स्थित्या आगमनाक्षेपात्, "अनित्यमागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते" इत्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं सूचितम्। तत्राह **यमः**—

"तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः॥"

इति। तिथिः प्रतिपदादिः। पर्व संक्रान्त्यादिः। उत्सवः विवाहादिः। एतेषु यो नियमेन [3]नायाति, सोऽतिथिः इत्यनेन न विद्यते तिथिर्यस्येत्युक्तं भवति॥ ३४॥

[1] तु—ज. [2] नित्यं त्रयोऽपूर्वे दिने दिने—ख, ग. [3] याति—ग.

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विन्द्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा॥ ३५॥

उक्तेऽतिथिलक्षणे अन्वयव्यतिरेकमुखेन विशेषान्तराण्याह। एकग्रामे भव एकग्रामीणः; तादृशं विप्रम्। तथा ग्रामान्तरस्थमपि, संगतिः पूर्वपरिचयो विद्यते येनासौ सांगतिकः; तं च। यत्र भार्या अग्निहोत्रं वा अस्ति; तादृशेऽपि निवासे उपस्थितम् अतिथिं न जानीयात्। गृहविशेषणोपादानात् प्रवासे यथोक्तविशेषणवतोऽपि नातिथित्वम्। यथाह **बोधायनः**—

"प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते।
पञ्चानां महतामेष सह यज्ञैः स गच्छति॥
प्रवासे कुरुते चैतान् यदान्नमुपपद्यते।
न चेदुत्पद्यते चान्नमद्भिरेतान् समाचरेत्"

इति; गृहकर्तव्यतासंभवे प्रवासे पाक्षिककर्तव्यतादर्शनात्। एतेन ग्रामान्तरवासी, पूर्वापरिचितः, भार्यापतिगृहे, दूरादागतः, एकरात्रवासी, ब्राह्मणः, अतिथिरित्यतिथिलक्षणमुक्तं भवति॥ ३५॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः।
[1]भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत्॥ ३६॥

अतिथिप्रसङ्गेनाह। अतिथिधर्मः अतिथिलक्षणम्। तद्युक्तः क्षत्रियोऽपि चेत् गृहमायाति, तदा असावपि विप्रातिथिभोजनानन्तरमिच्छया भोजनीयः। कामग्रहणात् अभोजनेऽप्रत्यवायतां च दर्शयति॥ ३६॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्॥ ३७॥

[2]यद्यतिथिवदेव वैश्यशूद्रावपि कुटुम्बे निवासमागच्छतः, तदा तावप्यनतिथित्वख्यापनाय भृत्यैर्वेक्ष्यमाणैः सह भोजनीयौ, न त्वतिथिधर्मेणार्चनीयौ; अब्राह्मणस्यातिथित्वाभावात्; "ब्राह्मणस्यानतिथिरब्राह्मणः" इति **गौतमीयात्**। यत्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः" इति वर्णत्रयस्यातिथित्वस्मरणं, तद्भोजनीयत्वाभिप्रायेण, न त्वप्रत्याख्येयत्वेन; शक्तिकामाद्युपबन्धदर्शनात्॥ ३७॥

इतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान्।
[3]प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया॥ ३८॥

[1] भुक्तवत्स्वपि—ठ. From here up to the end of the first half of verse 38 missing in ज.
[2] यद्यतिथित्वेन—ग. [3] सत्कृत्यान्नं—ठ.

किंच वैश्वदेवकाले प्रीत्यतिशयेन यथोक्तलक्षणेन गृहं प्राप्तान् इतरान् मूर्धावसिक्तादीन् सखिसंबन्धिनश्च शक्तौ सत्यां प्रकृतं यथोपपादितमेवान्नं भार्याभोजनकाले भोजयेत्। यथाह **योगीश्वरः**— "भोजयेच्चागतान् काले सखिसंबन्धिबान्धवान्" इति। सखा मित्रम्। संबन्धिनः वैवाहिकाः। बान्धवाः पैतृष्वस्रेयादयः। भार्याभोजनकालश्च पतिभोजनानन्तरम्;

"भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वासिते।
विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिबुध्यते॥"

इति **मानवात्**। इदं च भार्यया सह भोजनं पतिभोजनानन्तरमागतानाम्। पूर्वागतानां तु पत्यैव सह भोजनम्, औचित्यात्। दंपतिभोजनानन्तरमागतानां तु पाकान्तरेणैव; न तद्भुक्तशेषेण; "दंपत्योर्भुक्तशेषं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति निषेधात्॥ ३८॥

स्ववासिनीं कुमारीं च रोगिणीं [1]गुर्विणीं तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥ ३९॥

अतिथिभोजनात् प्राक् अन्यो न भोजनीय इति वक्ष्यति। तस्यापवादमाह। ऊढा पितृगृहस्थकन्या स्ववासिनी। सुवासिनीति पाठे नवोढा कन्या स्नुषा च। कुमारी अविवाहिता। रोगिणी ज्वराद्यभिभूता। गुर्विणी गर्भिणी। तथेति अचिरप्रसूता; "स्वगृह्याणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजाताः" इति **वासिष्ठात्**। तरुणप्रजाता नवप्रजाता। एतान् अतिथिभ्यः पुरैव भोजयेत्; एतेषां बुभुक्षासहिष्णुत्वात्। किमतिथिभ्योऽग्रे एते भोजनीयाः, न वेत्यविचारयन्; प्रधानाविरोधस्याभ्यर्हितत्वात्। एतानिति पुंस्त्वेन बालवृद्धादीनपि परामृशति। यथाह **योगीश्वरः**—

"बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः।
संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनम्॥"

इति। अनेन च पाठक्रमेण 'अग्रे अनन्तरम्' इति व्याख्या निरस्ता। 'अन्वक्' इति **मानवः** पाठः। तत्र सहेत्यर्थ इति **मेधातिथिः**॥ ३९॥

अदत्त्वा [2]यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
[3]भुञ्जानो न स जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥ ४०॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दंपती[4]॥ ४१॥

[1] गर्भिणीं—ठ.
[2] तु य एतेभ्यः—ग, ठ.
[3] स भुञ्जानो न जानाति—ठ.
[4] गृहस्थः शेषभुग्भवेत्—ज.

अतिथ्यादिभ्यः प्राक् भोजने प्रतिषेधमाह। अतिथिमारभ्य [1]स्ववासिन्याद्यन्तानभोजयित्वा यो धर्मानभिज्ञः स्वयमेव प्रथमं भुङ्क्ते। भुञ्जान इति णिच् विभावनीयः; अन्यान् वा भोजयति; स श्वभिः गृध्रैश्च करिष्यमाणामात्मनो जग्धिं भक्षणक्रियां न जानाति॥ ४०॥ भोजनीयभोजकभोजने क्रममाह। विप्राः अतिथयः। चकारात् अतिथिवदागता अभ्यागताः क्षत्रियाश्च। स्वाः सखिसंबन्धिबान्धवाः। भृत्याः भरणीयाः मातापित्रादयः;

"माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः॥"

इति **दक्षस्मरणात्**। चकारात् दासीदासाः। एतान् भोजयित्वैव, नाभोजयित्वा। पश्चात् अनन्तरम्; न सह। ततः तद्भुक्तात् अवशिष्टं, न पकान्तरं, भार्यापती भुञ्जीयाताम्॥ ४१॥

देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥ ४२॥

दंपत्योर्भोजने क्रममाह। देवादीन् तत्तद्यज्ञेषु। चकारात् सख्यादीन्। भृत्यान् उक्तलक्षणान्। गृह्या देवताः पश्चादयः। चकारात् श्वकाकादयश्च। एतान् तत्तदन्नभागेन तर्पयित्वा, अनन्तरं ततः महायज्ञभृत्यभरणान्नादवशेषं गृहस्थो भुञ्जीत। अर्थात् पत्नी पतिभोजनानन्तरं भुञ्जीतेति सिद्धम्;

"सेवेत भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नफलादिकम्।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा प्रीतिदत्तं प्रतीच्छति॥"

इति **मानवात्**। उक्तानामपि देवयज्ञादीनां पुनर्वचनं देवयज्ञात् प्राक् मनूक्तपितृयज्ञनिरासाय; मनुष्ययज्ञानन्तरमपि मनूक्तभूतयज्ञविधानाय च। तथाच **मनुः**—"दद्यादहरहः श्राद्धम्" इति पितृयज्ञमुक्त्वा, "वैश्वदेवस्य सिद्धस्य" इति देवयज्ञमाह।

"स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि।
पितॄञ्छ्राद्धेऽतिथीनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा॥"

इति मनुष्ययज्ञानन्तरं भूतयज्ञं चाह॥ ४२॥

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते॥ ४३॥

पञ्चयज्ञाकर्तुर्भोजने [2]प्रत्यवायमाह। यस्तु आत्मार्थमेवान्नं पक्त्वा आत्मनैव भुङ्क्ते, पञ्चयज्ञान् नानुतिष्ठति, स केवलमघमेव भुङ्क्ते; "केवलाघो भवति केवलादी" इति **श्रुतेः**। तत्र हेतुः—यतो

[1] स्ववासिन्याद्यन्तान् न भोजयति स श्वभिः—घ.
[2] दोषमाह—घ.

यज्ञेभ्यः देवयज्ञादिभ्यः शिष्टमवशिष्टम्; अश्यत इत्यशनं भोज्यम्; सतामन्नमत्तुं योग्यं विधीयते शास्त्रेषु, तस्मात् पञ्चयज्ञाननुष्ठायैव भोक्तव्यम्; नान्यथेति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ ४४ ॥
सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नं चैव यथाशक्त्या[1] सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४५ ॥
प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् ।
[2]प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ ४६ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तषष्टितमोऽध्यायः

अतिथिभोजने अर्थवादमाह । गृहस्थः अतिथिपूजनेन यादृशान् लोकान् प्राप्नोति, तादृशान् वेदाध्ययनाग्निहोत्रहोमयज्ञतपोभिर्नेति ॥ ४४ ॥ उक्तस्यातिथेर्द्वैविध्यं तत्पूजने प्रकारविशेषं चाह । सायं प्रातः कालभेदेन आगतः अतिथिरपि द्विविधः । तस्मै अन्नं दद्याच्च । विधिपूर्वकम्; मधुपर्कविधिना । आसनोदके; आसनं विष्टरः; उदकं पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वैव । चकारो वाक्यभेदप्रदर्शनाय । यथाशक्त्या; अभिमुखं प्रत्युद्गमनादिना सत्कृत्य मधुपर्कादि दत्त्वैवेत्युक्त एवातिथिभोजने गुणविधिः ॥ ४५ ॥ किंच प्रतिश्रयः निवासः । शय्या खट्वा तूलिका वा । पादयोः प्रक्षालनपूर्वकं घृतादिनाभ्यञ्जनम् । दीपः निवासोद्द्योताय । तथाशब्देन गात्राभ्यङ्गव्यजनस्नानानुलेपनादीनां **विष्णुधर्मोत्तरोक्ता**नां ग्रहणम् । [4]एषां प्रत्येकदानेन गोः प्रकृष्टदानफलसमं फलं प्राप्नोति । प्रतिश्रयादिषु द्वितीयानिर्देशात् प्राप्तिकर्मतापि सिध्यति । तेनेह लोके प्रतिश्रयादिदानेन प्रतिश्रयादि प्राप्नोति । परत्र च गोदानफलमिति ॥ ४६ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
[6]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
सप्तषष्टितमोऽध्यायः

[1] यथाशक्ति—ज, ठ.
[2] प्रत्येकदानादाप्नोति—ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चयज्ञप्रकरणं सप्तषष्टितमम्—ज, ठ.
[4] प्रत्येकमेषां दानेन—ग.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां सप्तषष्टितमोऽध्यायः—घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

[1]अष्टषष्टितमोऽध्यायः

चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात् ॥ १ ॥ स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात् ॥ २ ॥ अमुक्तयोरस्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा चापरेऽह्नि ॥ ३ ॥

उक्ते भोजने विधिनिषेधावष्टषष्टितमेनाह । चन्द्रसूर्यग्रहणकाले ग्रहणप्रहरात् पूर्वं यामत्रयं यामचतुष्टयं च नाश्नीयात् । तथाच **व्यासः**—"ग्रहकाले च नाश्नीयात्" इति । **वृद्धगौतमोऽपि**—

"सूर्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ॥"

इति । चन्द्रार्कयोः सर्वग्रहे यामचतुष्टयम् । [2]खण्डग्रहे यामत्रयमित्यर्थः;

"चन्द्रार्कसर्वग्रासे तु नाद्याद्यामचतुष्टयम् ।
खण्डग्रहे तु यामांस्त्रीन् प्राग्भुजि परिवर्जयेत् ॥"

इति **ब्रह्मवैवर्तात्** । बालादिषु तु विशेषमाह **मार्कण्डेयः**—

"सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्ने न भोजनम् ।
अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।
भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न [3]पूर्वभुजिमाचरेत् ॥"

इति ॥ १ ॥ यदा तु न पूर्वं भोजनकालस्तदाह । मुक्तेः पूर्वं स्नानवचनं मुक्तिस्नानताभ्रमनिरसाय । तेन मुक्तिस्नानानन्तरं भोजनाङ्गतया स्नात्वाश्नीयात्; "अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते" इति भोजनाङ्गस्नानश्रवणात् । तस्मिंश्च मुक्तिस्नानानन्तरमेवाधिकारात्;

"आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा स्नानादौ कल्पते नरः ॥"

इति **ब्रह्माण्डपुराणात्** ॥ २ ॥ ग्रस्तास्ते विशेषमाह । अमुक्तयोरित्यादि कर्मणि षष्ठी । तेन राहुग्रस्तावेव अस्तं गतौ चन्द्रार्कौ परेऽह्नि अर्थादुदितौ दृष्ट्वा, चकारात् मुक्तिनिमित्तं स्नात्वा; पुनः स्नात्वा अश्नीयात् ।

[1] Adhyāya-s 68 to 70 missing in ठ.
[2] चन्द्रग्रहे—क.
[3] पूर्वं भुजि—घ.

मुक्तिदर्शनोत्कर्षात् स्नानस्याप्युत्कर्षः ; तदाद्युत्कर्षन्यायात् । दर्शनात् प्राक् स्नानवचनं तूक्तप्रयोजनमेव । ततश्च रविग्रस्तास्ते अहोरात्रं, चन्द्रग्रस्तास्ते अहर्मात्रं नाश्नीयादिति सिद्धम् । तथाच **भृगुः**—

"ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।
परेद्युरुदये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥"

इति । दर्शनं शास्त्रीयज्ञानोपलक्षणम् ;

"मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।
आकलय्य ततः कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥"

इति **स्मृत्यन्तरात्** । ग्रस्तोदये तु **वसिष्ठः**—

"ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।
रविग्रस्तोदये पूर्वरात्रौ च भुजिवर्जनम् ॥"

इति ॥ ३ ॥

न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात् ॥ ४ ॥ न राज्ञो व्यसने ॥ ५ ॥

गोब्राह्मणयोरुपरागो बन्दीकरणम् । तद्दिने नाश्नीयात् । अनुवृत्तावपि पुनः क्रियावचनं यावद्बन्दीकरणमुपवासस्याशक्यत्वावगमाय ॥ ४ ॥ राज्ञो व्यसनम् आपदुपगमो मरणं वा । तद्दिनेऽपि नाश्नीयात् ॥ ५ ॥

प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्यते तदाश्नीयात् ॥ ६ ॥ यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि ॥ ७ ॥ पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व ॥ ८ ॥

आहिताग्नेः प्रवासे विशेषमाह । देशान्तरादागत आहिताग्निः यावता कालेन नित्यहोमं कृतं मन्येत, तावति कालेऽतीते द्वादश्यां प्रातः नित्यं च सायमश्नीयात् । पुनः क्रियावचनं भोजननियमाय ;

"आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥"

इति **स्मरणात्** । अग्निहोत्रवचनं स्मार्ताग्नेरनियमाय ॥ ६ ॥ किंच प्रवासी आहिताग्निः यावता कालेन वैश्वदेवमपि कृतं मन्येत, तावत्कालात्यये अश्नीयात् । वैश्वदेवशब्देन देवभूतपितृयज्ञा उच्यन्ते ; "देवभूतपितृयज्ञा वैश्वदेवः" इति **प्राचेतसात्** । अपिशब्दान्मनुष्ययज्ञमपि ; "भार्या यत्राग्नयोऽपि वा" इत्यनेन तस्यापि [1]प्रत्यहकर्तव्यत्वात् ॥ ७ ॥ किंच दर्शपूर्णमासयोः पर्वणोः, चकारात् प्रतिपदोश्च अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यकादि यदा कृतं मन्येत तदाश्नीयात् ॥ ८ ॥

[1] प्रत्यह corrupted in घ.

नाश्नीयाच्चाजीर्णे ॥ ९ ॥ नार्धरात्रे ॥ १० ॥

किंच अजीर्णे धूमोद्गारे, चकारात् श्राद्धदशमीद्वादश्यादिभोजने च पुनर्नाश्नीयात् ; "पुनर्भोजनमध्वानम्" "एकादशीं समासाद्य त्यजेद्भक्तचतुष्टयम्" इत्यादि**स्मरणात्** ॥ ९ ॥ अर्धरात्रं निशीथः ; "निशीथो घटिकाद्वयम्" इति **स्मरणात्** । मुहूर्तद्वयमित्यन्ये ; द्विरशनोपक्रमे "अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धप्रथमयामान्तम्" इति **कात्यायन**स्मरणात् । अत्र महानिशाप्युपलक्ष्यते "महानिशा च विज्ञेया [1]मध्यमं प्रहरद्वयम्" इति । तत्र नाश्नीयात् । तथा अर्धरात्रे व्यतीतेऽपि ;

"अर्धरात्रे व्यतीते वाप्यर्धरात्रे महानिशि ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ १० ॥

न मध्याह्ने ॥ ११ ॥ न संध्ययोः ॥ १२ ॥ नार्द्रवासाः ॥ १३ ॥ नैकवासाः ॥ १४ ॥ न नग्नः ॥ १५ ॥ [2]नोदके ॥ १६ ॥ नोत्कुटकः[3] ॥ १७ ॥

मध्याह्नः कुतपः ॥ ११ ॥ सायंप्रातःसंध्ययोः ॥ १२ ॥ क्लिन्नवस्त्रः ; "नार्द्रवासा नार्द्रशिराः" इति **ब्राह्मात्** ॥ १३ ॥ एकवासा अनुत्तरीयः, अनुपवीती च ; "सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत" इति **आपस्तम्बीयात्** । **ब्राह्मेऽपि**—

"नैकवस्त्रो द्रष्टृमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ।
न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ॥"

इति ॥ १४ ॥ नग्नो दशविधः प्रागुक्तः ॥ १५ ॥ "जलस्थो नौकास्थो वा न भुञ्जीत" इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ १६ ॥ उत्कुटकः ऊर्ध्वजानुः ॥ १७ ॥

न भिन्नासनगतः ॥ १८ ॥ न च शयनगतः ॥ १९ ॥ न भिन्नभाजने ॥ २० ॥ नोत्सङ्गे ॥ २१ ॥ न भुवि ॥ २२ ॥ न पाणौ ॥ २३ ॥

भिन्नं स्फुटितं भिन्नजातीयं वा आसनद्वयम् ; तत्रोपविष्टः ॥ १८ ॥ शयनं शय्या ; तद्गतः । भूमावपि शयित्वा वा ; **ब्राह्मे**—"नावसक्थिकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः" इति । पर्यङ्किका मञ्चिका

[1] मध्यस्थं—घ. [2] This Sūtra omitted in ख, ग. [3] नोत्कुडुकः—ग.

॥ १९ ॥ स्फुटिते भिन्नजातीयैः कृते वा पात्रे । ताम्रादिव्यतिरेकेणैतत्; "ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्ने चं न दोषः" इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ २० ॥ उत्सङ्गे उपस्थे पात्रं संस्थाप्य । भोजनं भक्ष्यभक्षणस्याप्युपलक्षणम्; "न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेत्" इति गौतमीयात् । उत्सङ्गः आसन्द्युपलक्षणम्; "न चासन्दीस्थिते पात्रे" इति विष्णुपुराणात् ॥ २१ ॥ पत्रावल्याद्यनन्तर्हितायां भूमौ; अकृत्रिमायां वा; "कृतभूमौ च भुञ्जीत" इति आपस्तम्बीयात् ॥ २२ ॥ पाणौ पाणितले;

"करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
वटार्काश्वत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥"

इति शातातपीयात् । तथा ब्राह्मेऽपि—

"यस्तु पाणितले भुङ्क्ते प्रसृताङ्गुलिभिश्च यः ।
यस्तु फूत्कारसंयुक्तं [1]तस्य गोमांसवच्च तत् ॥"

इति ॥ २३ ॥

लवणं च यत्र दद्यात् तन्नाश्नीयात् ॥ २४ ॥ न बालकान् निर्भर्त्सयन् ॥ २५ ॥ नैको मृष्टम् ॥ २६ ॥ नोद्धृतस्नेहम् ॥ २७ ॥ न दिवा धानाः ॥ २८ ॥ न रात्रौ तिलसंबन्धम् ॥ २९ ॥ न दधिसक्तून् ॥ ३० ॥

यस्मिन् द्रव्ये पाकानन्तरं लवणं दीयते तत्; "प्रत्यक्षलवणं च यत्" इति भविष्यात् । चकारात् द्विपक्वऋजीषपकादि च; "पुनः पक्वमृजीषपक्वम्" इति वासिष्ठात् ॥ २४ ॥ स्वपङ्क्तौ भुञ्जानान् बालकान् धिक्कुर्वन् कुत्सयंश्च । ब्राह्मेऽपि—"अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पक्तिं च न कुत्सयेत्" इति । जन्मकालुष्यं, दुर्देशोत्पत्त्यादि । दुष्पक्तिः दुष्पाकः ॥ २५ ॥ एकोऽन्यरहितः अन्यपङ्क्तौ च मिष्टान्नम् ॥ २६ ॥ उद्धृतः स्नेहः नवनीतं यस्मात् तत् तक्रम् । उद्धृततैलं तिलकल्कं च । गौतमः— "उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनां चात्तवीर्याणि नाश्नीयात्" इति । उद्धृतस्नेहस्यैवायं प्रपञ्चः । विलयनं नवनीतमलम् । मथितं निर्जलं तक्रम् । प्रभृतिशब्देन उपात्तरसे दधिपयसी ॥ २७ ॥ दिवसे भृष्टयवान् नाद्यात् । दिवसग्रहणात् रात्रावनिषेधः;

"दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।
अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदैव हि ॥"

[1] तच्च—घ.

इति ब्राह्मात् ॥ २८ ॥ तिलैः संबन्धो यस्य तत् रात्रौ । रात्रिग्रहणात् दिवा अनिषेधः । तिलसंबन्धिनिषेधात् तिलनिषेधोऽर्थसिद्ध एव ॥ २९ ॥ रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नाद्यात् । सक्तवः भृष्टयवपिष्टानि ।

"आयुष्कामो न कुर्वीत रात्रौ च दधिभोजनम् ।
धाना दधि च सक्तूंश्च श्रीकामो वर्जयेन्निशि ।
भोजनं तिलसंबद्धं स्नानं चैव विचक्षणः ॥"

इति पृथङ् निषेधात् नात्र साहित्यविवक्षा । मधुनोऽप्यत्रोपलक्षणम्;

"अपि प्रस्थानसमये रात्रौ न प्राशयेन्मधु ।
मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥"

इति ब्राह्मात् । अत्रैव वाक्ये दधीत्यपि पाठः पुराणान्तरे ॥ ३० ॥

न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम् ॥ ३१ ॥

कोविदारः काञ्चनारः । शेषं प्रसिद्धम् । एषां [1]कलिकाफलपत्राणां शाकम् । एतेन कुसुम्भादीन्युपलक्ष्यन्ते; "कुसुम्भनालिकाशाकं वृन्ताकं पातिकां तथा" इति उशनःस्मरणात् ॥ ३१ ॥

नादत्त्वा ॥ ३२ ॥ नाहुत्वा ॥ ३३ ॥

यत् देवद्विजादिभ्यो न दद्यात् तन्न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ यस्य होमार्हस्य न होमः क्रियते, तन्नाद्यात्; "यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भक्तव्यम्" इति आपस्तम्बीयात् ॥ ३३ ॥

नानार्द्रपादः ॥ ३४ ॥ नानार्द्रकरमुखश्च ॥ ३५ ॥

न आर्द्रौ पादौ यस्यासौ तथा ॥ ३४ ॥ करौ च मुखं च तयोः समाहारः करमुखम् । न आर्द्रं तद्यस्यासौ तथा; "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पञ्चार्द्रो वाग्यतः शुचिः" इति याम्यात् । चकारात् अद्भिर्हृदयंगमाभिराचमनं गम्यते, "सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृतदेशेऽन्नमुपसंगृह्य[2] कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्" इति देवलस्मरणात् ॥ ३५ ॥

नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात्[3] ॥ ३६ ॥

प्राणाहुत्यनन्तरं यावत्समाप्ति पूर्वमगृहीतं घृतं न गृह्णीयात् । तेन भोजनारम्भात् प्रागेव घृतग्रहणं सिद्धम्; "न भुञ्जीताघृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम्" इति देवलेन अघृतभोजननिषेधात् । ग्रहणवत् त्यागोऽपि निषिद्धो वक्ष्यते । हस्तदत्तस्यापि निषेधः पराशरीये—

[1] कालिका—घ. [2] संहृत्य—च. [3] आददीत—ज.

"माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥"

इति ॥ ३६ ॥

न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत ॥ ३७ ॥ न मूर्धानं स्पृशेत् ॥ ३८ ॥ न ब्रह्म कीर्तयेत् ॥ ३९ ॥

उच्छिष्टः चन्द्रादीन् न पश्येत् । राहुं च ; "नाशुची राहुतारकाः" इति **योगिस्मरणात्** । निःबुद्धिपूर्वकतां गमयति ॥ ३७ ॥ उच्छिष्टः मस्तकं न स्पृशेत् । शिरः पादोपलक्षणम् ;

"न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥"

इति **बार्हस्पत्यात्** । स्पर्शनं वेष्टनोपलक्षणम् ; "यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिराः सर्वं विद्यात् तदासुरम्" इति **स्मरणात्** ॥ ३८ ॥ उच्छिष्टः वेदं नोच्चारयेत् । उपलक्षणमिदम् ; "नाशुचिर्देवपितृनामानि कीर्तयेत्" इति **गौतमीयात्** ॥ ३९ ॥

प्राङ्मुखोऽश्नीयात् ॥ ४० ॥ दक्षिणामुखो वा ॥ ४१ ॥

पूर्वाभिमुखो भुञ्जीतेति नियमविधिरयं नित्यः ॥ ४० ॥ अयमपि नित्यविधिरेव । वाशब्दात् काम्योऽपि ;

"आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥"

इति **मानवात्** । यत्तु **वामनपुराणे**—"भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमपि भोजनीयम् ।" इति, यच्च **हारीतेन**—"नोदङ्मुखो न चाधिशयनासनः" इति, "न कदाचिदुदङ्मुखः" इति च ; तत्र दक्षिणाभिमुखतानिषेधो जीवन्मातृकविषयः, "वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत । अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति" इति **आपस्तम्बीयात्** । प्रत्यगुदङ्मुखनिषेधस्तु निष्कामविषयः ॥ ४१ ॥

अभिपूज्यान्नम् ॥ ४२ ॥ सुमनाः स्रग्व्यनुलिप्तश्च ॥ ४३ ॥ न निःशेषकृत् स्यात् ॥ ४४ ॥ अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः ॥ ४५ ॥

भोजनार्थमुपकल्पितमन्नं सव्याहृतिकगायत्र्या प्रेक्ष्य "सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि" इति परिषिच्य, "अमृतोपस्तरणमसि" इत्याचम्य, प्राणादिपञ्चाहुतीर्भुक्त्वा, वाग्यतः अन्नम् अकुत्सयन् सशेषं भुक्त्वा, "अमृतापिधानमसि" इत्याचम्य, आचमनशेषं दक्षिणपादाङ्गुष्ठाग्रे निनयेत् । अन्नग्रहणात् भक्ष्यादावनियमः ; "भक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसेष्वेके" इति **प्राचेतसात्** ॥ ४२ ॥ प्रसन्नचेताः पुष्पमालानुलेपनादिभूषितो भुञ्जीत । चकारात् पीठोपविष्टो मण्डलस्थापितपात्रश्चेत्यादिः ; "शुचिः पीठमधिष्ठितः" इति **देवलीयात्** ;

"चतुरश्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ।
कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥"

इति **ब्राह्मात्** ॥ ४३ ॥ परिविष्टमन्नं निःशेषं नाद्यात् ; "सर्वं सशेषमश्नीयात्" इति **स्मरणात्** ॥ ४४ ॥ अस्यापवादमाह । सर्पिः घृतम् । पलं मांसम् । मोदकाः लड्डुकाः । शेषं प्रसिद्धम् । जलाद्युपलक्षणमेतत् ।

"पानीयं पायसं सर्पिर्मधुसक्तुदधीन्यपि ।
निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥"

इति **भारतात्** । निरस्यं नितरां रसनीयम् ॥ ४५ ॥

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥ ४६ ॥

भार्या असवर्णा ; तया सह नाश्नीयात् ; सवर्णया सहाभ्यनुज्ञानात् ;

"ब्राह्मण्या वा सहाश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनीषिणः ॥
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्नीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः ॥"

इति **आङ्गिरसात्** । सवर्णयापि सह विवाहमार्गयोरेव ;

"ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं क्वचिद् भुञ्जीत चाध्वनि ।
असवर्णस्त्रिया सार्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥"

इति **ब्राह्मात्** । क्वचित् विवाहे । भार्येत्युपलक्षणम् ;

" माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्च योषितः ।
[1]नैताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥ "

इति व्यासस्मरणात् । सार्धमिति दर्शनोपलक्षणं वक्ष्यति । नाकाशे; आकाशम् अनावृतप्रदेशः, अन्तरिक्षं वा, तत्र । भोजनानुवृत्तौ आश्वलायनः—" शूद्राद्यैः प्रेक्षितश्चेक्षन्नान्तरिक्षे जपेन्मनून् " इति । आपस्तम्बोऽपि—" न नावि भुञ्जीत तथा[2] प्रासादे " इति । न तथोत्थितः; उत्थितः तिष्ठन् । तथाशब्दार्थः स्मृत्यन्तरे—" नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि " इति । बहूनामिति; बहुषु साभिलाषं प्रेक्षमाणेषु नाश्नीयात्; " नैकवस्त्रो द्रष्टृमध्ये " इति ब्राह्मात् । नैकस्मिन् प्रेक्षमाणे बहवोऽश्नीयुः, किंतु तमपि भोजयेयुः; " पुनः प्रदायेक्षमाणेभ्यः " इति हारीतात् ॥ ४६ ॥

शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथंचन ।
पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ ४७ ॥

शून्यं निर्जनं यदालयं गृहं तत्र । वह्नीनां गार्हपत्यादीनां गृहे शालायाम् । देवानां शिवविष्ण्वादीनाम् अगारे पूजास्थाने । कथंचन आपद्गतोऽपि नाश्नीयात् । श्मशानाद्युपलक्षणमेतत् । तोयं पेयमात्रोपलक्षणम्; " पेयं नाञ्जलिना पिबेत् " इति शङ्खस्मरणात् । अतिशयेन सौहित्यं तृप्तिं च न कुर्यात्; अजीर्णहेतुत्वात् ॥ ४७ ॥

न तृतीयमथाश्नीत न चापथ्यं कथंचन ।
नातिप्रगे नातिसायं [3]न सायं प्रातराशितः ॥ ४८ ॥

" सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत " इति गौतमोक्तकालद्वयातिरिक्ते तृतीये काले नाश्नीयात् । अथशब्दो निषेधातिरिक्तं काम्यविधानमपि गमयति;

" अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ "

इति बोधायनीये सदोपवासफलश्रवणात् । अपथ्यं वाताद्युत्पादकमन्नम् । कथंचन; तद्रसलोलुपतयापि । अतिप्रगे; अनुदितार्के । अतिसायम्; अस्तमयसमीपे च नाश्नीयात् । अनेन पृथङ्निषेधेन ' न संध्ययोः ' इत्यत्र

" उदयात् प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते ।
सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ "

[1] न तामिः—ग, [2] तथा omitted in घ. [3] प्रातराशी सदा नरः—घ.

इति काले विषयीकृतः । द्वितीयभोजनापवादमाह । प्रातराशितः प्रातर्भोजनेनैवातितृप्तः सायं नाश्नीयात् ॥४८॥

न भावदुष्टमश्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ ४९ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टषष्टितमोऽध्यायः

यस्मिन् दृष्टे विचिकित्सा भवति, तद्भावदुष्टम् । तच्च जातिदुष्टादेरुपलक्षणम्;

" जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
संसर्गतश्च यद् दुष्टं सहृल्लेखं स्वभावतः ॥ "

इति भविष्यात् । तल्लक्षणान्यपि तत्रैव—

" लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वृन्ताकनालिकालाबु ह्यवेयाज्जातिदूषितम् ॥ "

इति । हिशब्दात् सन्धिनीक्षीरादि । " न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद् दृष्टं पतितैः पृथक् " इति । पुनःपाकहस्तदानादिक्रियया वा दुष्टम् । " कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् " इति । ह्यस्तनं पर्युषितं पक्वमोदनादि । चिरसंस्थितम् अपक्वमपि काञ्जिकादि ।

" सुरालशुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
अभोज्यान्नं विजानीयादन्नमाश्रयगर्हितम् ॥ "

इति । अभोज्याः कदर्यलुब्धादयः ।

" विचिकित्सा तु हृदये अन्ने यस्मिन् प्रजायते ।
सहृल्लेखं तु तज्ज्ञेयं पीयूषं तु स्वभावतः ॥ "

इति । इदमेव भावदुष्टं पीयूषादि । एवं सप्तविधमभोज्यं भावेन चित्तवृत्त्या दूषितम् । म्लेच्छादिभाण्डसदृशे दुर्ब्राह्मणादिभोजनदुष्टे च भाण्डे; " न भिन्नावकीर्णे " इति हारीतात् । शयानः भूमावपि तिर्यग्भूतः; शयनगतस्य प्रागेव निषेधात् । प्रौढपादः आसनारूढपादः । अवसक्थिका आसनबन्धः; तद्वांश्च नाश्नी-

[1] विष्णुस्मृतौ भोजनविधिनिषेधप्रकरणमष्टषष्टितमम्—ज.

यादिति प्रत्येकं संबध्यते[1]। चकारात् प्रसारितपादोऽपि; "न प्रसारितपादोऽपि पादारोपितपाणिमान्" इति ब्राह्मात् ॥ ४९ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[3]श्रीरामपण्डितात्मज-[3]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः

[1] संबध्यः—ख, च. [2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टषष्टितमोऽध्यायः—ग.
[3] श्री omitted in ग.

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् ॥ १ ॥

एवं दिनकर्तव्यमुक्त्वा रात्रिकृत्ये स्त्रीसंगमे निषेधविषयमेकोनसप्ततितमेनाह। "ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्" इति **गौतमोक्त्या** ऋतौ अनृतौ वा यदा स्त्रियं गच्छेत्, तदा अष्टमीचतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्या वर्जयेत्;

"अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥"

इति **मानवात्**। अपिशब्दात् अनृतौ। स्नातको गृहस्थः; स्नातकधर्माणां गृहस्थसाधारण्यात्। उपलक्षणमिदं संक्रान्त्यादेरपि;

"अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु।
व्यतीपाते च संक्रान्त्यां नोपेयाज्जातु योषितम् ॥"

इति **आश्वलायन**स्मरणात् ॥ १ ॥

न श्राद्धं भुक्त्वा ॥ २ ॥ न दत्त्वा ॥ ३ ॥ नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे ॥ ४ ॥ न व्रती ॥ ५ ॥ न दीक्षितः ॥ ६ ॥

श्राद्धभोजनानन्तरम् ॥ २ ॥ श्राद्धकरणानन्तरम् ॥ ३ ॥ श्राद्धे निमन्त्रणस्वीकारानन्तरम्। उपशब्देन पूर्वेद्युस्तनमेव निमन्त्रणं गृह्यते, न कालान्तरीयम्; "निमन्त्रयीत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः" इति **स्मरणात्** ॥ ४ ॥ व्रतं श्राद्धदिनात् पूर्वेद्युस्तनमेकादश्यादिकं च। तद्वान्;

"श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥"

इति **आश्वलायन**स्मरणात्। उपोष्य; एकादश्याद्युपवासनियमं कृत्वा। भुक्त्वा; पारणं कृत्वा[1] ॥ ५ ॥ दीक्षितः; अवभृथेष्टिं यावत् दीक्षासंस्कारवान् ॥ ६ ॥

[1] कृत्वा omitted in ग.

न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु ॥ ७ ॥ न वृक्षमूलेषु ॥ ८ ॥ न दिवा ॥ ९ ॥ न संध्ययोः ॥ १० ॥ न मलिनाम् ॥ ११ ॥ न मलिनः ॥ १२ ॥ नाभ्यक्ताम् ॥ १३ ॥ नाभ्यक्तः ॥ १४ ॥ न रोगार्ताम् ॥ १५ ॥ न रोगार्तः ॥ १६ ॥

देवगृहपितृवनशून्यगृहेषु ॥ ७ ॥ विशेषाविवक्षया वृक्षमात्रमूले । बहुवचनात् गुल्मलतादिग्रहणम् ॥ ८ ॥ दिवा; सूर्योपलक्षिते काले ॥ ९ ॥ संध्ययोः; उक्तलक्षणयोः सायंप्रातःसंध्ययोः ॥ १० ॥ मलिनां मलिनाङ्गवस्त्राम्; "न मलिनवाससा सह संवसेत्" इति **वासिष्ठात्** । रजस्वलोपलक्षणमिदम्; "न रजस्वलया" इति तस्यैव स्मरणात् ॥ ११ ॥ मलिनः अपरिष्कृताङ्गवस्त्रः ॥ १२ ॥ अभ्यक्तां तैलाद्यभ्यज्याऽस्नाताम् ॥ १३ ॥ अभ्यक्तः तैलादिभिरभ्यक्तोऽस्नातः ॥ १४ ॥ रोगार्ताम्; रोगेण ज्वरादिना दुःखिताम्; "नाकल्यां नारीमभिरमयेत्" इति **गौतमीयात्** । अकल्या अस्वस्था ॥ १५ ॥ रोगार्तः ज्वराद्यभिभूतः; "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति" इति स्वस्थस्यैवोपदेशात् ॥ १६ ॥

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।
नोपेयाद् [1]गुर्विणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ १७ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

जन्मत एव हीनं हस्तपादाङ्गुल्यादि[3] यस्यास्ताम् । तथैव अधिकमङ्गम् अङ्गुल्यादि यस्यास्ताम् । स्वापेक्षया वयसाधिकां, वृद्धां वा । अपगतरजस्कां वा । गुर्विणीं गर्भिणीं च दीर्घायुष्कामो नोपेयात् । **आश्वलायनोऽपि**—

"नोपेयादात्मनो भार्यामसतीं च बहुप्रजाम् ।
स्त्रीप्रजाबहुलां वन्ध्यां द्वेषिणीं च रजस्वलाम् ॥
कृशां विवर्णां नोपेयात् गतप्रत्यागतामपि ।
पतितां च परित्यक्तामभिशस्तां च रोगिणीम् ।
क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥"

इति । गर्भिणीं सप्तमासादूर्ध्वम्;

"क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमैथुने ।
मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद् गुर्विणीपतिः[4] ॥"

[1] गर्भिणीम्—ज.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्त्रीप्रयोगप्रकरणमेकोनसप्ततितमम्—ज.
[3] पादाद्यङ्गुल्यादि—क.
[4] गर्भिणीपतिः—ग.

इति **यम**स्मरणात् । हीनाङ्ग्यादिविवाहनिषेधेनैव गमननिषेधसिद्धौ पुनर्वचनमतिक्रान्तनिषेधस्योद्वाहेऽपि विवाहानन्तरमपि वा हीनाङ्गत्वादौ गमननिषेधार्थम् । यथाह **आश्वलायनः**—"पत्नीमप्यनृतौ नेयादियाद्वाभ्यर्थितस्तया" इति । गमनकालमप्याह स एव—

"पत्नीमृतुमतीं स्नातां तृप्तां रोगविवर्जिताम् ।
उपेयान्मध्यरात्रान्ते जीर्णेऽन्ने तृप्तमानसः ॥"

इति ॥ १७ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

सप्ततितमोऽध्यायः

नार्द्रपादः सुप्यात् ॥ १ ॥ नोत्तरापरशिराः ॥ २ ॥ न नग्नः ॥ ३ ॥ नानुवंशम् ॥ ४ ॥ नाकाशे ॥ ५ ॥ न पालाशे शयने ॥ ६ ॥

शयने निषेधविषयं सप्ततितमाध्यायेनाह । "सुप्रक्षालितचरणः स्वाचान्तः सुप्यात्" इति **हारीतोक्त**चरणक्षालनोत्तरमार्द्रताप्राप्तावनार्द्रपादतोच्यते । "नार्द्रवासा न चाशुचिः" इति **मार्कण्डेयः** । "न तैलाभ्यक्तशिराः" इति **उशना** । स्वपेदिति शेषः ॥ १ ॥ अपरा पश्चिमा; "न तिर्यगुदक्प्रत्यक्शिराः" इति **हारीतात्** । तिर्यक् कोणः । प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन; "प्राग्दक्षिणशिराः सुप्यान्नोदक्प्रत्यक्शिराः कचित्" इति **स्मरणात्** । तस्य व्यवस्था—

"स्वगृहे प्राक्शिराः सुप्याद्धयायुष्ये दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥"

इति **गार्गीयात्** ॥ २ ॥ नग्नः परिधानहीनः । नग्नस्य स्वापनिषेधात् स्वापानन्तरं निद्रया नग्नतायां न दोषः । **आश्वलायनः**—"उत्तानवक्षा न शयेन्नाधोवक्षाश्च कर्हिचित्" इति ॥ ३ ॥ वंशः मेढी । तदूर्ध्वमनु ॥ ४ ॥ आकाशः अनाच्छन्नो देशः ॥ ५ ॥ पालाशो ब्रह्मतरुः । **च्यवनः**—"मृतदन्तमये विद्युद्दग्धे दर्भे पलाशजे न शयीत" इति । मृतस्य दन्तिनो दन्तेन कृतः । अनेन "न च दन्तमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम्" इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

न पञ्चदारुकृते ॥ ७ ॥ न [1]गजभग्नकृते ॥ ८ ॥ न विद्युद्दग्धकृते ॥ ९ ॥ न भिन्ने ॥ १० ॥ नाग्निप्लुष्टे ॥ ११ ॥ न घटासिक्तद्रुमजे ॥ १२ ॥

पञ्चभिर्दारुभिः कृते एकस्मिन् शयने । अन्ये तु पञ्च दारूणि

"पञ्च दारूणि चोक्तानि चूतजम्बूद्रुमास्तथा ।
अश्मपीठोत्थितांश्चैव घटसिक्ततरूंस्तथा ।
करिभग्नकृते चैव न शयीत कचिन्नरः ॥"

[1] गजभग्न—ज.

इति **विष्णुपुराणो**क्तान्याहुः । वक्ष्यमाणानि पञ्च दारूणीत्यपरे ॥ ७ ॥ गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ ८ ॥ विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ ९ ॥ भिन्ने शीर्णावयवे; "न शीर्णखट्वायाम्" इति [1]**पैठीनसिस्मरणात्** ॥ १० ॥ विद्युद्भिन्नेनाप्यग्निना दग्धे ॥ ११ ॥ घटैः आ सर्वदा सिक्तस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ १२ ॥

न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु ॥ १३ ॥ न चपलमध्ये ॥ १४ ॥ न नारीमध्ये ॥ १५ ॥ न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि ॥ १६ ॥

पितृवनशून्यगृहदेवगृहेषु । **मार्कण्डेयः**—

"शून्यालये श्मशाने च नैकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ।
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ॥"

इति ॥ १३ ॥ चपलो दुर्व्यसनी; हस्तपादादिविक्षेप्ता वा ॥ १४ ॥ नार्यः स्त्रियः;

"मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"

इति **मानवात्** ॥ १५ ॥ धान्यं व्रीह्यादिः । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यते; धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासंभवात् । तेषामुपरि । **मार्कण्डेयः**—

"कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुषु ।
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणां च तथोपरि ॥"

इति । यद्वा धान्यादीन् पादप्रदेशे कृत्वा न शयीतेत्युपरिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

**नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् संध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ॥ १७ ॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्ततितमोऽध्यायः

[1] पैठीनसीयात्—ग.

[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्वापविधिप्रकरणं सप्ततितमम्—ज.

उच्छिष्टः ऊर्ध्वाधरोच्छिष्टवान् । दिवसे, संध्ययोः उक्तलक्षणयोः, भस्मनि रक्षादौ ; "केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्" इति **योगिस्मरणात्** । अशुचौ मूत्रविष्ठाद्युपहते देशे, आर्द्रे जलप्राये, पर्वतस्य मस्तके शिरोभागे । चकारात् नान्यपूर्वे शयने । "नाश्मपीठोपधाने । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात्" इति **पैठीनसीयं** ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[2]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्ततितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ सप्ततितमोऽध्यायः—घ, च. [2] श्री omitted in ग,

एकसप्ततितमोऽध्यायः

अथ न कंचनावमन्येत ॥ १ ॥

एवं गृहस्थधर्मानुक्त्वा इदानीं स्नातकधर्मान् एकसप्ततितमाध्यायेनाह । स्नातकधर्माणामपि केषांचित् गृहस्थादिसाधारण्यमानन्तर्येण स्पष्टयितुमथशब्दः । ते च द्विजानामेव ; न शूद्रस्य ; **मानवे** "चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः" इत्युपक्रम्य "स्नातको द्विजः, व्रतानीमानि धारयेत्" इत्युपसंहारात् । ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवेत्येके ; "स विधिपूर्वं स्नात्वा" इति **गौतमीये** तच्छब्देन तयोरेव परामर्शात् । तेन तयोरेव तल्लोपे प्रायश्चित्तम् ;

"स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथंचन ॥"

इति **स्मरणात्** । ब्राह्मणस्यैवेत्यन्ये ; **मानवे** "विप्रो जीवेदनापदि" इत्युपक्रमात् । कंचन ; समुत्कृष्टमपकृष्टं वा नावजानीयात् । नायं निषेधः ; "तस्य व्रतम्" इति श्रुतौ व्रतोपक्रमात् । किंतु पर्युदासः । ततश्चास्मिन् प्रकरणे सर्वेष्वपि नञ्युक्तेषु वाक्येषु तत्तदकरणसंकल्पा लक्षणीयाः । ते चोभयसाधारणाः ; "गृहस्थ इमान् धर्माननुकर्षेत्, स्नातकश्च" इति **गौतमीयात्** ॥ १ ॥

न च [1]हीनाधिकाङ्गान् मूर्खान्[2] धनहीनानवहसेत् ॥ २ ॥

हीनाङ्गाः काणादयः । अधिकाङ्गाः षडङ्गुल्यादयः । मूर्खाः वेदशास्त्राद्यनभिज्ञाः । धनहीनाः दरिद्राः । चकारात् रूपहीनादींश्च नावहसेत् । अवहासः अवक्षेपः ;

"हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च [3]जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥"

इति **मानवात्** ॥ २ ॥

न हीनान् सेवेत ॥ ३ ॥ स्वाध्यायविरोधि कर्म नाचरेत् ॥ ४ ॥

[1] हीनाधिकाङ्गमूर्खधनहीनान्—ठ. [2] मूर्खान् omitted in ज. [3] ज्ञाति—च.

हीनाः स्वापेक्षया हीनजात्यादयः; तान् न सेवेत। वेतनग्रहणेन तदाज्ञाकरणं सेवा; "वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३ ॥ स्वाध्यायः वेदाध्ययनाध्यापनक्रिया। तद्विरोधि कृषिलोकयात्राद्यर्थसाधनमपि कर्म नाचरेत्,

"सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः।
यथा तथाध्यापयंस्तु सा तस्य कृतकृत्यता॥"

इति **मानवात्** ॥ ४ ॥

वयोऽनुरूपं वेषं कुर्यात् ॥ ५ ॥ श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य देशस्य च ॥ ६ ॥

वयसः बाल्यवार्धकादेः अनुरूपो यो वेषः उष्णीषादिः, तं कुर्यात्। एतेन बालस्य वृद्धवेषः, वृद्धस्य बालवेषो वा न भवति ॥ ५ ॥ श्रुतं विद्या। अभिजनः कुलम्। धनं सुवर्णादि। देशो जनपदः। चकारात् बुद्ध्यादि। एषामनुरूपं वेषमाचरेत्; "वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह" इति **मानवात्**;

"वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम्।
आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा॥"

इति **योगिस्मरणाच्च**। वृत्तिराचरणम् ॥ ६ ॥

नोद्धतः[1] ॥ ७ ॥ नित्यं [2]शास्त्राद्यवेक्षी स्यात् ॥ ८ ॥

उद्धतः निर्मर्यादो न स्यात् ॥ ७ ॥ शास्यते धर्मो यैस्तानि स्मृतिमीमांसादीनि। आदिशब्दात् धनबुद्ध्यारोग्यादिप्रतिपादकानि च। तेषां नित्यमेवेक्षणशीलः स्यात्। यथाह **मनुः**—

"बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्॥"

इति ॥ ८ ॥

सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ॥ ९ ॥ न नास्तीत्यभिभाषेत ॥ १० ॥ न निर्गन्धोग्रगन्धि रक्तं च माल्यं बिभृयात् ॥ ११ ॥ बिभृयाज्जलजं रक्तमपि ॥ १२ ॥

[1] नोद्धतम्—ठ.
[2] शास्त्रावेक्षी—ज.

विभवः धनम्। तस्मिन् सति जीर्णं विशीर्णं मलिनं च वस्त्रं न धारयेत्। विभवविशेषणेन दरिद्रस्य न दोषः ॥ ९ ॥ गृहे इन्धनाद्यभावेऽपि नास्तिशब्दं नोच्चारयेत्। किंतु पूर्णमिति ब्रूयात् ॥ १० ॥ निर्गन्धं कर्णिकारादि। उग्रगन्धि धत्तूरादि। रक्तं करवीरादि। चकारात् [1]कण्टकिजं च माल्यं न धारयेत्। 'न कण्टकिजम्' इति प्राक् निषेधात्[2]। माल्योपादानात् सुवर्णस्रगाद्यनिषेधः; "नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्यस्रजः" इति **गोभिलीयात्**[3] ॥ ११ ॥ अस्य प्रतिप्रसवमाह। रक्तोत्पलं तु धारयेत् ॥ १२ ॥

यष्टिं च वैणवीम् ॥ १३ ॥ कमण्डलुं च सोदकम् ॥ १४ ॥ कार्पासमुपवीतम् ॥ १५ ॥ रौक्मे च कुण्डले ॥ १६ ॥

वंशनिर्मितां यष्टिमाधारयोग्याम्। चकारादन्तर्वासश्च। अन्तः उत्तरीयाधरीययोर्मध्ये वस्यत इति अन्तर्वासः। तथान्यदुत्तरीयं प्रावारः; "अथ स्नातकः सान्तर्वासाः सोत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयन्" इति **बोधायनीयात्**। एवं च वस्त्रत्रयधारणं नित्यं भवति। इतोऽधिके वस्त्रे बहुवस्त्रता। जीवत्पितृकस्य तु,

"पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणम्।
न जीवत्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठभ्रातर्यथापि वा॥"

इत्युत्तरीयमेव निषिद्धम्। नान्तर्वासः ॥ १३ ॥ कमण्डलुः मृन्मयः करकः, तम्; "सोदकं च कमण्डलुम्" इति **मनुस्मरणात्** ॥ १४ ॥ कार्पासवचनं शाणाविकयोर्निवृत्त्यर्थम्। तेनौपनायनिकयोः शाणाविकयोः यावत्स्नानमेव धारणं सिध्यति, नोपरिष्टात्; स्नातकस्य कार्पासनियमात्। तयोश्च तत्तद्दण्डाजिनादिसाहचर्यनियमेन ब्रह्मचारिमात्रधर्मत्वाच्च। अत एव **योगीश्वरः**—"दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्" इति ब्रह्मचारिण एव तत्तद्दण्डादिनियममाह[4]। न च ब्राह्मणमात्राभिप्रायेण[5] कार्पासवचनम्; उपनयनप्रकरणोक्तकार्पासवचनेन पौनरुक्त्यापत्तेः। तस्मात् यथोक्तमेव साधु। उपवीतमुष्णीषाद्युपलक्षणम्; "यज्ञोपवीती उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ[6] छत्रं च" इति **बोधायनीयात्**। अजिनमुत्तरीयं वस्त्राभावे ॥ १५ ॥ रौक्मे सौवर्णे; "शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति **मानवात्**। चकारात् वेदं च। वेदो दर्भमुष्टिः। बिभृयादिति सर्वत्रानुवर्तते ॥ १६ ॥

नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत ॥ १७ ॥ नास्तं यान्तम्[7] ॥ १८ ॥ न वाससा तिरोहितम् ॥ १९ ॥ न चादर्शजलमध्यस्थम्[8] ॥ २० ॥ न मध्याह्ने ॥ २१ ॥

[1] कण्टकितं—ज.
[2] प्रतिषेधात्—ज.
[3] गौतमीयात्—घ.
[4] धारणनियममाह—ख, ग.
[5] भिप्रायं—ख, ग.
[6] उपानच्छत्रं च—घ.
[7] नोपरक्तम् added in ठ.
[8] जलाद्युपगतम्—ज, ठ.

उद्यन्तमादित्यं[1] न पश्येत्। आदित्यग्रहणात् चन्द्राद्यनिषेधः ॥ १७ ॥ अस्तमयेऽपि आदित्यं नेक्षेतेति सर्वत्र संबन्धः ॥ १८ ॥ वस्त्रान्तरितमपि ॥ १९ ॥ जलादर्शयोः प्रतिबिम्बितम्। चकारात् उपरक्तमपि। "नोपरक्तं न वारिस्थम्" इति **मानवात्** ॥ २० ॥ मध्याह्नः कुतपः ॥ २१ ॥

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥ २२ ॥ न तैलोदकयोः [2]स्वां छायाम् ॥ २३ ॥ न मलवत्यादर्शे ॥ २४ ॥

क्रुद्धः क्रोधाक्रान्तः गुरुः श्रेयान्; "न श्रेयसः क्रुद्धस्य" इति **प्राचेतसात्** ॥ २२ ॥ तैले जले च स्वप्रतिबिम्बम्। **वैद्यकेऽपि** "तैले जले स्वे मूत्रे वा नेक्षेत लपनं सुधीः" इति। तैलग्रहणात् घृतानिषेधः; "स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्" इति **ब्राह्मात्** ॥ २३ ॥ मलाक्रान्ते दर्पणे ॥ २४ ॥

[3]न पत्नीं भोजनसमये ॥ २५ ॥ [4]न स्त्रियं नग्नाम् ॥ २६ ॥

स्वस्य पत्न्या वा भोजनकाले पत्नीं न पश्येत्; "न भार्यादर्शनेऽश्नीयात्" इति **योगिस्मरणात्**;

"नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्।
क्षुवन्तीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्।
प्रसवन्तीं च नेक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥"

इति **मानवाच्च** ॥ २५ ॥ स्वीयां परकीयां वा नग्नां स्त्रियम्। स्त्रीग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्या जातिमात्रप्राप्त्यर्थम्। "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्[5]" इति **आश्वलायनीयात्**। कृतमैथुनामनग्नामपि; "न च संसृष्टमैथुनाम्" इति **स्मरणात्**। नग्नदर्शनं च न प्रातः;

"पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम्।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥"

इति **कात्यायनीयात्** ॥ २६ ॥

न कंचन मेहमानम् ॥ २७ ॥ न चालानभ्रष्टं कुञ्जरम् ॥ २८ ॥

[1] अर्कं—ख, ग.
[2] स्वच्छायाम्—घ.
[3] Sūtras 25 and 26 are read in inverted order in ज.
[4] न नग्नां स्त्रियम्—ठ.
[5] मैथुनं विना—ख, ग, घ, च.

मूत्रपुरीषे कुर्वाणं यं कंचन। मूत्रपुरीषे च; "न च मूत्रपुरीषं च" इति **स्मरणात्** ॥ २७ ॥ बन्धनच्युतं गजम्। चकारात् व्याघ्रादींश्च;

"न व्याघ्रं न गजं नाश्वं न वृषं महिषं तथा।
बन्धनात् प्रतिमुक्तं न वीक्षितं पुरतो व्रजेत् ॥"

इति **ब्राह्मात्** ॥ २८ ॥

न [1]च विषमस्थो वृषादियुद्धम् ॥ २९ ॥ नोन्मत्तम् ॥ ३० ॥ न मत्तम् ॥ ३१ ॥

विषमे जनसंमर्दादौ पलायनायोग्ये देशे स्थितः वृषगजमहिषादियुद्धम्। चकारात् शरशक्त्यादिपातं च ॥ २९ ॥ उन्मत्तो वातादिग्रस्तः ॥ ३० ॥ मत्तो मद्यादिना ॥ ३१ ॥

नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ ३२ ॥ नासृक् ॥ ३३ ॥ न विषम् ॥ ३४ ॥ अम्भस्यपि ॥ ३५ ॥

अमेध्यं ष्ठीवनादि अग्नौ ज्ञानपूर्वं न प्रक्षिपेत्। अमेध्यनिषेधात् तल्लिप्तस्यापि निषेधः; "अमेध्यलिप्तमन्यद्वा" इति **मानवात्** ॥ ३२ ॥ असृक् रक्तम्। अमेध्यात् पृथग्वचनं मेध्यस्यापि छागादिरुधिरस्य निषेधार्थम् ॥ ३३ ॥ विषं वत्सनाभादि नाग्नौ प्रक्षिपेत् इति प्रत्येकं संबन्धः ॥ ३४ ॥ अमेध्यादि अम्भस्यपि न प्रक्षिपेत्। यथाह **योगीश्वरः**—"ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्" इति। **शङ्खोऽपि**—"तुषकेशकरीषभस्मास्थिश्लेष्मनखलोमान्यप्सु न [2]निक्षिपेत्। न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात्" इति ॥ ३५ ॥

नाग्निं लङ्घयेत् ॥ ३६ ॥ न पादौ प्रतापयेत् ॥ ३७ ॥ न कुशेषु परिमृज्यात् ॥ ३८ ॥ न कांस्यभाजने धावयेत् ॥ ३९ ॥ न पादं पादेन ॥ ४० ॥

लङ्घनम् उपरिष्टात् गमनम्। देवादिच्छायामपि;

"देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥"

[1] चाति—ठ.
[2] क्षिपेत्—ग.

इति **मानवात्** । बभ्रुः नकुलः । नपुंसकनिर्देशात् गोब्राह्मणयोरपि कपिलयोः ; " न गोब्राह्मणयोः कपिलयोः " इति **स्मरणात्** । छायालङ्घननिषेधात् लङ्घनं निषिद्धमेव । मुखोपधमनाद्यपि वर्ज्यम् ;

" नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ३६ ॥ अग्नाविति शेषः । प्रकर्षः सुखातिशयः । प्रचयशिष्टेयं संख्या नावच्छेदिका ॥ ३७ ॥ कुशैः कुशेषु वा पादतलं न शोधयेत् ॥ ३८ ॥ कांस्यपात्रे अभोजनीयेऽपि पादौ न प्रक्षालयेत् । स्वार्थे णिच् । स्वनिषेधात् प्रयोजकतापि निषिध्यते ॥ ३९ ॥ धावयेत् ॥ ४० ॥

न भुवमालिखेत् ॥ ४१ ॥ न लोष्टमर्दी स्यात् ॥ ४२ ॥
न तृणच्छेदी स्यात्[1] ॥ ४३ ॥ न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात् ॥ ४४ ॥

काष्ठादिभिः ॥ ४१ ॥ करेण मृत्पिण्डमर्दनशीलो न स्यात् ॥ ४२ ॥ नखदन्तादिभिस्तृणच्छेदनशीलो न स्यात् । पुनः स्याद्वचनं निष्फलकर्मवर्जनार्थम् ; " न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् " इति **मानवात्** ॥ ४३ ॥ नखान् करपादजान्, लोमानि श्मश्र्वादीनि, दन्तैर्न छिन्द्यात् ; नोत्पाटयेच्च ; " न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् " इति **मानवात्** । तेन कर्तनमभ्यनुज्ञायते ; " क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः " इति **मानवात्** । न मुण्डनम् ; " न समावृत्ता मुण्डेरन्नन्यत्र विहारात् " इति **आपस्तम्बीयात्** । विहारो दर्शादिः ; " औपासनो दर्शपूर्णमासौ पर्वसु च केशश्मश्रुलोमनखवापनम् " इति **बोधायनीयात्** । औपासनः स्मार्ताग्निमान् । दर्शपूर्णमासौ च कुर्वाणः श्रौताग्निमान् । तावुभावपि पर्वसु केशाद्यावपनं कुर्यातामिति ॥ ४४ ॥

द्यूतं च वर्जयेत् ॥ ४५ ॥ [2]बालातपसेवां च ॥ ४६ ॥ वस्त्रोपानहमाल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् ॥ ४७ ॥

द्यूतं पणपूर्विका क्रीडा । प्राणिभिरप्राणिभिर्वा तां वर्जयेत् ॥ ४५ ॥ बालातपः प्रातरातपः । संगवातप इत्यन्ये । शारदातप इत्यपरे । तत्सेवां वर्जयेत् । चकारात् प्रेतधूमादि च ; " बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम् " इति **मानवात्** ॥ ४६ ॥ वस्त्रादीनि गुरोरन्येन धृतानि न धार्याणि ; " उच्छिष्टमगुरोः " इति **वासिष्ठात्** । अलंकारकरकावपि ; " उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च " इति **मानवात्** । अन्यालाभे तान्यपि प्रक्षाल्य धार्याणि ; " निर्णिज्याशक्तौ " इति **गौतमीयात्** ॥ ४७ ॥

[1] स्यात् omitted in ज, ठ.

[2] न बालातपसेवी स्यात्—ठ.

न शूद्राय मतिं दद्यात् ॥ ४८ ॥ [1]नोच्छिष्टहविषी ॥ ४९ ॥
न तिलान् ॥ ५० ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मम् ॥ ५१ ॥ न व्रतम् ॥ ५२ ॥

मतिं दृष्टार्थकर्मनीतिविषयां शूद्राय न दद्यात् ॥ ४८ ॥ उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टम् । हविः पुरोडाशादिशेषः ; " नेहाब्राह्मणस्य " इति **श्रुतेः** । शूद्रोऽत्र दासव्यतिरिक्तः ; " उच्छिष्टमन्नं दासार्थम् " इति **मानवात्** ; " द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् " इति दासधर्माच्च । गृहस्थो वा,

" उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने ।
गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ॥ "

इति **व्याघ्रस्मरणात्** ॥ ४९ ॥ तिलान् श्वेतान् कृष्णांश्च शूद्राय न दद्यात् ॥ ५० ॥ धर्मोपदेशश्च शूद्रस्य न कार्यः । चतुर्थ्यनुवृत्तौ पुनः षष्ठ्युपादानं शूद्रासाधारणधर्मोपदेशवर्जनार्थम् । कथं तर्हि तस्यानुष्ठानम् ? ब्राह्मणेन ब्राह्मणमन्तरा कृत्वोपदिष्टेनेति ॥ ५१ ॥ व्रतं प्रायश्चित्तं साक्षान्नोपदिशेच्छूद्राय । किंतु ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा ;

" तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ "

इति **अङ्गिरःस्मरणात्** । व्रतादोपादानात् एकादश्यादिव्रतमपि ग्राह्यम् ;

" यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ५२ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां[2] शिर उदरं च कण्डूयेत् ॥ ५३ ॥

युगपत् हस्तद्वयेनात्मनो नोदरशिरसोः कण्डूयनं कार्यम् ; " न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः " इति **मानवात्** । चकारात् कूर्चस्य च ; " न संहताभ्यां पाणिभ्यां नरः कूर्चमुपस्पृशेत् " इति **ब्राह्मात्** । केशग्रहाद्यपि वर्जयेत् ; " केशग्रहान् प्रहारांश्च सदा शिरसि वर्जयेत् " इति **मानवात्** ॥ ५३ ॥

न दधिसुमनसी प्रत्याचक्षीत ॥ ५४ ॥ नात्मनः स्रजमपकर्षेत् ॥ ५५ ॥

[1] नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्—ज, ठ.

[2] पाणिभ्यां कण्डूयेत—ज.

सुमनसः पुष्पाणि । समासात् कुशादि चोपस्थितं न प्रत्याचक्षीत । यथाह **योगीश्वरः**—

" कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ "

इति । " मणीन् दधि " इति **मनुः** । यद्यपि सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये 'एधोदक' इत्यादिवाक्ये दधिपुष्पयोरप्यप्रत्याख्येयत्वमुक्तमेव, तथापि तत्रास्य गृहस्थधर्मत्वेन स्नातकेष्वप्राप्त्या अत्र पुनर्वचनं युक्तम् । तर्हि अत्रैव तद्वचनमस्तु ; स्नातकधर्माणां गृहस्थसाधारण्यादिति चेत्—नैवम् ; प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र वचनात् । तथाहि गृहस्थप्रकरणोक्तनिषेधातिक्रमस्य प्रकीर्णकत्वेन तत्प्रायश्चितं गृहस्थानाम् ; स्नातकव्रतलोपे तु अभोजनं स्नातकानामिति उभयत्रवचनमर्थवत् ॥ ५४ ॥ स्वधृतां पुष्पस्रजं नापकर्षयेदित्यन्तर्भावितो ण्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यथा " शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य " इति श्रौतलिङ्गविरोधः स्यात् । तेन नान्यानपनाययेत् । किंतु स्वयमेवापनयेत् । यत्तु " नात्मनोऽपहरेत् स्रजम् " इति **मानवं**, तत्राप्यन्तर्भावितो ण्यर्थो द्रष्टव्यः ; अन्यथा " शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य " इति श्रौतलिङ्गविरोधापत्तेः । उपहरेदिति वात्र छेदः । तेनात्मना ग्रथितां स्रजमात्मना नोपहरेत् ;

" स्वहस्तलिखितं स्तोत्रं स्वघृष्टमपि चन्दनम् ।
स्वहस्तग्रथिता माला शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ ५५ ॥

[1]सुप्तं न प्रबोधयेत् ॥ ५६ ॥ न रक्तं विरागयेत् ॥ ५७ ॥ नोदक्यामभिभाषेत ॥ ५८ ॥ न म्लेच्छान्त्यजान् ॥ ५९ ॥

स्वापेक्षया विद्यादिभिरधिकं शयानं न प्रबोधयेत् ; " श्रेयांसं न प्रबोधयेत् " इति **मानवात्** ॥ ५६ ॥ आत्मन्यनुरक्तं रूक्षभाषणादिभिर्न विरक्तं कुर्यात् । " न च रक्तो विरावयेत् " इति **मनुः** । स्वयं यस्मिन् सानुरागः, तं प्रति न विरुद्धभाषणं कुर्यात् । रक्तानिति वा पाठः । विरावयेदिति वा ॥ ५७ ॥ उदक्या रजस्वला । अभिराभिमुख्ये । तेन तदभिमुखीभूय भाषणनिषेधः, नान्तरितस्य । एवं सूतिकामपि, रजस्वलात्वात् ॥ ५८ ॥ म्लेच्छा यवनादयः । अन्त्यजाः रजकादयः । तानपि साक्षात् न संभाषेत ॥ ५९ ॥

अग्निदेवब्राह्मणसंनिधौ[2] दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्[3] ॥ ६० ॥

अग्निः श्रौतः स्मार्तश्च । देवो विष्ण्वादिप्रतिमा । ब्राह्मणो गुर्वादिः । तेषां परिचरणे दक्षिणं बाहुं कण्ठप्रावृतादुत्तरीयात् बहिः कुर्यात् ; " गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतादि वर्जयेत् " इति **गौतमीयात्** । गोष्ठादिष्वपि ;

[1] न सुप्तं प्रतिबोधयेत्—ज, ठ. [2] ब्राह्मणगोसंनिधौ—ज, ठ. [3] बाहुं समुद्धरेत्—ठ.

" अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ "

इति **मानवात्** ॥ ६० ॥

न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत ॥ ६१ ॥ न पिबन्तं वत्सकम्[1] ॥ ६२ ॥ नोद्धतान्[2] प्रहर्षयेत् ॥ ६३ ॥

परकीये यवादिक्षेत्रे विरूढं धान्यं भक्षयन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत । परग्रहणात् स्वीये, गोग्रहणात् महिष्यादि चाचक्षीतेति गम्यते । पिबन्तीं च नाचक्षीत, न वारयेच्च ; " न वारयेद्धयन्तीं गां न चाचक्षीत कस्यचित् " इति **मानवात्** ॥ ६१ ॥ परशब्दोऽनुषज्यते । गोस्तन्यं पिबन्तं च वत्सं गोस्वामिने नाचक्षीत ॥ ६२ ॥ उद्धतान् उन्मार्गवर्तिनः तदनुकूलाचरणेन नोत्साहयेत् ॥ ६३ ॥

न शूद्रराज्ये निवसेत् ॥ ६४ ॥ नाधार्मिकजनाकीर्णे ॥ ६५ ॥ [3]न संवसेद्वैद्यहीने ॥ ६६ ॥ नोपसृष्टे ॥ ६७ ॥ न चिरं पर्वते[4] ॥ ६८ ॥

यत्र शूद्रो राजा, तस्मिन् देशे नात्यन्तं वसेत् । शूद्रग्रहणात् म्लेच्छादिराज्यं दूरापास्तम् ॥ ६४ ॥ अधार्मिकाः धर्मविरोधिनः पाषण्डादयः पतितादयो वा । तत्समूहव्याप्ते राज्ये ग्रामे वा न निवसेत् ; " न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः " इति, " नाधार्मिके वसेद् ग्रामे " इति च **मानवात्** ॥ ६५ ॥ वैद्यो भिषक् । तद्रहिते देशे ग्रामे वा न संवसेत् । पुनः क्रियोपादानमन्येषामपि निषेधार्थम् । तथाच **स्मृतिः**—

" धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तथैव च ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ "

इति ॥ ६६ ॥ उपसृष्टो व्याध्यभिभूतः । तस्मिन् देशे ग्रामे वा न संवसेत् । " न व्याधिबहुले भृशम् " इति **मानवात्** ॥ ६७ ॥ पर्वते विन्ध्यादौ बहुकालम् ॥ ६८ ॥

न वृथाचेष्टां कुर्यात् ॥ ६९ ॥ न नृत्यगीते ॥ ७० ॥ [5]नास्फोटनम् ॥ ७१ ॥ नाश्लीलं कीर्तयेत् ॥ ७२ ॥ [6]नानृतम् ॥ ७३ ॥ नाप्रियम् ॥ ७४ ॥

[1] वत्सम्—ठ. [2] नोत्पातान्—ठ. [3] न सांवत्सरवैद्यहीने—ठ.
[4] न सर्पावृते added in ज, ठ. [5] नास्फोटम्—ठ. [6] Sūtra-s 73 to 79 omitted in ज.

दृष्टादृष्टार्थशून्यो व्यापारो वृथाटनादिः वृथाचेष्टा ॥ ६९ ॥ अशास्त्रीये नृत्यगीते न कुर्यात्; शास्त्रीययोर्मोक्षसाधनत्वात् । यथाह **योगीश्वरः—**

"वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥"

इति । समासात् वादित्रवादनं च; "न च नृत्येन्न गायेच्च न वादित्राणि वादयेत्" इति **मानवात्** ॥ ७० ॥ दक्षिणांसारोपिते वामबाहौ दक्षिणपाणिना शब्दकरणमास्फोटनम्; तन्न कुर्यात् । न च क्ष्वेडनम्; "नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेत्" इति **मानवात्** । क्ष्वेडनं सिंहनादः ॥ ७१ ॥ अश्लीलम् असभ्यम् ॥ ७२ ॥ अनृतं मिथ्यावचनम् । तच्च द्वेधा—शब्दार्थाभ्याम् । तत्र शब्दानृतम् अवाचकेनासाधुना वा । अर्थानृतम् अन्यथा प्रतिपादनम् । तन्न कार्यम् ॥ ७३ ॥ अप्रियम् उद्वेगकरम् ॥ ७४ ॥

न [1]कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ ७५ ॥ नात्मानमवजानीयाद्[2] दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७६ ॥

मर्माणि प्राणायतनानि;

"नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।
मूर्धा सकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥"

इति वक्ष्यमाणानि । तत्र कचिदपि न स्पृशेत् नाभिहन्यात् । कस्यचिदपि मर्म दुश्चरितं न प्रकाशयेदित्यन्ये ॥ ७५ ॥ दीर्घायुष्कामः आत्मनोऽवज्ञां न कुर्यात् । तथा विप्रादीनामपि; "विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ७६ ॥

चिरं संध्योपासनं कुर्यात् ॥ ७७ ॥ न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् ॥ ७८ ॥ [3]अनिमित्ततः खानि न स्पृशेत् ॥ ७९ ॥

दीर्घायुष्कामो दीर्घकालं संध्यामुपासीत; "ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः" इति **मानवात्** ॥ ७७ ॥ सर्पो विषधरः । शस्त्राणि खड्गादीनि । बहुवचनादन्यैरपि मृत्युहेतुभिः व्याघ्रादिभिर्न च क्रीडेत् ॥ ७८ ॥ स्वस्थो मलापसरणं विना चक्षुरादीनीन्द्रियाणि न स्पृशेत् ।

"अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥"

इति **मानवात्** ॥ ७९ ॥

[1] कंचन—ठ.
[2] न स्तुयात् added in ठ.
[3] नानिमित्ततः स्वानि खानि स्पृशेत्—ठ.

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्[1] ॥ ८० ॥ शास्यं शासनार्थं ताडयेत् ॥ ८१ ॥ [2]तं वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठे ॥ ८२ ॥

परताडनार्थं दण्डलोष्टादि नोत्थापयेत्, न पातयेच्च; "परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत्" इति **मानवात्** ॥ ८० ॥ अस्यापवादमाह । शासनार्हं शिष्यपुत्रादिकं शिक्षार्थमेव ताडयेत्, न क्रोधादिना, यदि वाङ्मात्रेण शिक्षितुं न शक्यते । "शिष्यशिष्टिरवधेन" इति **गौतमीयात्** ॥ ८१ ॥ ताडनसाधनं चाह । पाटितस्य वेणोरर्धं दलं; रज्जुः वरत्रा; तयोरन्यतरेण सूक्ष्मेण तं शास्यमेव पृष्ठे अधोभागे वा ताडयेत् । नान्यत्रान्यमन्येन; "अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः" इति **गौतमीयात्**;

"अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् पापयुक्तो भवेन्नरः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ८२ ॥

देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मनां परिवादं परिहरेत् ॥ ८३ ॥ धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ ॥ ८४ ॥ लोकविद्विष्टं च धर्ममपि ॥ ८५ ॥

देवाः विष्ण्वादयः । ब्राह्मणाः जातिमात्रेण । शास्त्रं स्मृत्यादि । तद्ग्रहणात् [3]तन्मूलभूतवेदस्यापि ग्रहणम् । महात्मानः ऋषयः । तेषां निन्दां च वर्जयेत्;

"नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्[4] ॥"

इति **मानवात्** ॥ ८३ ॥ धर्मविरुद्धोऽर्थः अयाज्ययाजनाद्यर्जितः । धर्मविरुद्धः कामः [5]परस्त्रीगमनादि । चकारात् एतत्त्रयविरुद्धो मोक्षश्च;

"अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैस्तु मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥"

इति **मानवात्** ॥ ८४ ॥ धर्मं विहितमपि लोकनिन्दितं मधुपर्कीयगोवधादिकं च वर्जयेत् । अतिथ्यादिप्रीतिजनकत्वेनाग्नीषोमीयादिवदस्वर्ग्यत्वात् । तदेव हेतुगर्भविशेषणेनाह **योगीश्वरः—**"अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं

[1] नोपयच्छेत्—घ, च.
[2] तं च—घ, च, ठ.
[3] तन्मूलभूतस्य—ग.
[4] विवर्जयेत्—ग.
[5] परस्त्री—घ.

धर्म्यमप्याचरेन्न तु" इति । चकारात् असुखोदर्कं च; "धर्मं चाप्यसुखोदर्कम्" इति **मानवात्** । वातुलस्योदवासादिरसुखोदर्कः ॥ ८५ ॥

पर्वसु च शान्तिहोमान्[1] कुर्यात् ॥ ८६ ॥ न तृणमपि छिन्द्यात् ॥ ८७ ॥ अलंकृतश्च तिष्ठेत् ॥ ८८ ॥ एवमाचारसेवी स्यात् ॥ ८९ ॥

"अथ कूश्माण्डैर्जुहुयात्" इत्युपक्रम्य "अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा" इति **बोधायनीयात्** । गायत्रीजपांश्च; "सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः" इति **मानवात्** ॥ ८६ ॥ पर्वसु तृणम्, अपिशब्दात् वृक्षादींश्च न छिन्द्यात्;

"तुरीयं ब्रह्महत्याया धाता वृक्षेष्ववासृजत् ।
ततस्तान् पर्वणि च्छित्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥"

इति ब्रह्महत्यास्मरणात् ॥ ८७ ॥ स्रक्चन्दनादिभिरलंकृतो भवेत् । चकारात् "मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्" इति **मानवं** ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥ उक्तव्रतानां नित्यतामाह । एवमुक्तानामाचाराणां नित्यं सेवनशीलो भवेत्; "स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम्" इति [2]**मानवे** प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ८९ ॥

**[3]श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्यं साधुभिश्च निषेवितम् ।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ ९० ॥**

अनुष्ठेयमाचारं विशिनष्टि । "मातुलस्येव योषा" इत्यादिश्रुतिलिङ्गावगतोऽपि मातुलकन्यापरिणयो नानुष्ठेयः; स्मृतिनिषेधविरोधात् । ततश्च स्मृत्युपसंहृतमेव श्रौतलिङ्गाद्यनुमापकम्, नानुपसंहृतम्; "योषा जारमिव प्रियम्" इत्यादावपि स्मृतिकल्पनाप्रसङ्गात् । "ओं कल्पयत" इत्यादिस्मृतिविहितोऽपि मधुपर्कगवालम्भः "मा गामनागामदितिं वधिष्ट" इति श्रुतिविरोधादननुष्ठेयः । श्रुतिस्मृतिविहितोऽपि श्येनाद्यभिचारः दृष्टार्थत्वात् धर्माजनक इति नानुष्ठेयः । श्रुतिस्मृतिविहितं धर्मजनकं च दर्शपूर्णमासयोः [4]जाघन्या पत्नीसंयाजनं शिष्टापरिग्रहादननुष्ठेयमिति श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितमदृष्टसाधनं शिष्टानुष्ठितमाचारं संध्यास्नानादिकं दृष्टार्थानीन्द्रियाणि तत्परिपन्थीनि जित्वा कुर्वीतेति ॥ ९० ॥

[1] पर्वसु शान्तिहोमं—घ, च.
[2] मानवे omitted in घ.
[3] श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः—ठ.
[4] Refer to आप. श्रौ. सू., III. 8. 10 and कात्या. श्रौ. सू., VI. 212., Chow. edition.

**आचाराल्लभते चायुराचारादीप्सितां गतिम्[1] ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचाराद्धन्त्यलक्षणम्[2] ॥ ९१ ॥**

इदानीं तत्तत्फलसाधनीभूतकर्माङ्गतया आचारस्य नैमित्तिकत्वमाह । दीर्घायुष्यस्वर्गादीप्सितगत्यक्षय्यधनदुर्लक्षणसूचितदुःखध्वंससाधनानां कर्मणामाचारानुगृहीतानामेव तत्तत्फलनिष्पादकत्वम्; नान्यथा । चकारात् संततिसाधनत्वमपि; "आचारादीप्सितां प्रजाम्" इति **मानवात्** । न च साक्षादेवाचारस्य तत्तत्साधनत्वं साधु; आचाराभावे फलस्यैवासिद्ध्या तत्तत्फलश्रवणविरोधात् । यथा—

"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥"

इति ॥ ९१ ॥

**सर्वलक्षणहीनोऽपि [3]यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ९२ ॥**

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ एकसप्ततितमोऽध्यायः

आचारानुगृहीतेनापि तत्साधनेन कर्मणा न तत्सिद्धिः, प्राचीनादृष्टरूपसहकार्यभावादित्यत आह । आयुरादिफलसूचकलक्षणरहितस्यापि आचारादनीर्ष्याद्यङ्गानुगृहीतायुरादिसाधनकर्मजन्यैहिकादृष्टेनैवायुष्यादिफलसिद्धेः न प्राचीनादृष्टापेक्षेति । यद्वा आचारवत् श्रद्धानसूययोरपि सर्वकर्माङ्गत्वमाह—सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदेति; "यच्छ्रद्धया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति" इति[5] **श्रुतेः** ॥ ९२ ॥

इति [6]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[7]**श्रीरामपण्डितात्मज**-
[7]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकसप्ततितमोऽध्यायः

[1] प्रजाम्—ज.
[2] आचारो हन्त्यलक्षणम्—ठ.
[3] समुदाचारवान्—ज, ठ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे आचारप्रकरणमेकसप्ततितमम्—ज, ठ.
[5] इत्यादि—ग.
[6] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामेकसप्ततितमोऽध्यायः—घ.
[7] श्री omitted in ग.

द्विसप्ततितमोऽध्यायः

[1]दमयमेन तिष्ठेत् ॥ १ ॥ दमश्चेन्द्रियाणां [2]प्रकीर्तितः ॥ २ ॥ दान्तस्यायं लोकः परश्च ॥ ३ ॥ नादान्तस्य क्रिया काचित् समृध्यति ॥ ४ ॥

एवं गृहस्थसाधारणं स्नातकधर्ममभिधाय, आश्रमचतुष्टयसाधारणं धर्मं द्विसप्ततितमाध्यायेनाह। दमः अन्तःकरणनियमः। यमः बाह्येन्द्रियनियमः। समाहारेण ब्रह्मचर्यादयो गृह्यन्ते;

"ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता।
अहिंसास्तेयमाधुर्ये[3] दमश्चेति यमाः स्मृताः॥"

इति **योगिस्मरणात्**। तेनान्वितो भवेत् ॥ १ ॥ अन्तःकरणनियमेन चक्षुरादीन्द्रियाणामपि नियमः प्रसिद्ध एव; तदधीनप्रवृत्तिकत्वात् तेषाम् ॥ २ ॥ दमफलमाह। ऐहिकामुष्मिकफलसाधनानां कर्मणां दमेनैव फलसिद्धेः ॥ ३ ॥ व्यतिरेके अनिष्टमाह। ऐहिकी पारलौकिकी वा क्रिया दमं विना फलं न साधयति ॥ ४ ॥

[4]दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः।
दमेन सर्वमाप्नोति यत्किंचिन्मनसेच्छति[5] ॥ ५ ॥

पवेः पापात् त्रायते इति पवित्रम्। मङ्गल्यं मङ्गलकारणम्। मनोऽभिलषितं यत्किंचित् ऐहिकं पारलौकिकं वा तत्सर्वं दमेनाप्नोति ॥ ५ ॥

दशार्धयुक्तेन रथेन यातो
मनोवशेनार्यपथानुवर्तिना।
तं चेद्रथं नापहरन्ति वाजिन-
स्तथा गतं नावजयन्ति शत्रवः ॥ ६ ॥

[1] दमे यत्नमातिष्ठेत्—ज, ठ. [2] अप्रकीर्णता—ठ. [3] मास्तिक्यं—ध. [4] This verse omitted in ख, ग, च, ज. [5] मनसेप्सितम्—ठ

यमं स्तौति। दशार्धेन पञ्चभिरिन्द्रियलक्षणैर्वाजिभिर्युक्तेन प्रज्ञालक्षणेन रथेन मनोलक्षणसारथिना वशीकृतेन सत्पथगामिना यो याति, तं तथा वर्तमानं, शत्रवः कामक्रोधादयः नावजयन्ति; यदि तं रथं ते वाजिनः सारथिना अनुगृहीताः न अपथे प्रवर्तयन्ति। यथोक्तं **भगवता**—

"इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि॥"

इति ॥ ६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विसप्ततितमोऽध्यायः

शान्तिप्राप्त्युपायमाह। अद्भिः आपूर्यमाणमपि अचलतया अविक्षोभिततया[2] प्रतिष्ठा यस्य तम् अविक्रियं सन्तं समुद्रं सर्वतो गता आपः यथा प्रविशन्ति, तथा सर्वे कामाः विषयेच्छाविशेषाः विषयसंनिकर्षेऽप्यविकुर्वन्तं यं प्रविशन्ति अन्तरेव प्रलीयन्ते, स एव शान्तिं तितिक्षाम् एति प्राप्नोति। तल्लक्षणं च **स्मृत्यन्तरे**—

"आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च ताडयेत्।
अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा तितिक्षा क्षमा स्मृता॥"

इति। नेतरः कामकामी; काम्यन्त इति कामाः विषयाः, तान् कामयितुं शीलमस्य ॥ ७ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[4]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** द्विसप्ततितमोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे दमप्रकरणं द्विसप्ततितमम्—ज, ठ. [2] अविक्षुभितम्—ग. [3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां द्विसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च. [4] श्री omitted in ग.

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

अथ श्राद्धेप्सुः पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानामन्त्रयेत्[1] ॥ १ ॥

गृहस्थधर्मेषु श्राद्धं विवक्षुः त्रिसप्ततितमाध्यायमारभते । अथेति त्रयोदशभिरध्यायैः श्राद्धप्रस्तावः । तत्र ब्राह्मणनिमन्त्रणकालमाह । श्राद्धं चिकीर्षुः श्राद्धदिनात् पूर्वदिने वक्ष्यमाणलक्षणसंख्यान् ब्राह्मणान् आमन्त्रयेत् श्राद्धभोजनमङ्गीकारयेत् । तत्र श्राद्धं नाम [2]पितृदुद्देशेन ब्राह्मणेभ्योऽन्नादिदानम् ;

" देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ "

इति **ब्राह्मात्** । तच्च नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति त्रिधा । यत्तु **विश्वामित्रेण**—

" नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ "

इति द्वादशविधत्वमुक्तं, तत् तस्यैव प्रपञ्चाय; न विधान्तरोपदर्शनाय । तत्र नित्यम् अहरहः क्रियमाणम् । यथाह **कात्यायनः**—

" मृताहेऽहरहर्दर्शे श्राद्धं यच्च महालये ।
तन्नित्यमुदितं सद्भिर्नित्यवत् तद्विधानतः ॥ "

इति । नैमित्तिकं संक्रान्त्यादौ । यथा **गालवः**—

" प्रेतश्राद्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।
संवत्सरोदकुम्भं च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः ॥ "

इति । काम्यं प्रतिपदादितिथिषु । यथाह **स एव**—

" तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु ।
अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥ "

[1] निमन्त्रयेत्—ठ.

[2] पित्राद्युद्देशेन—ख, ग.

इति । आदिशब्दात् नक्षत्रवारयोगकरणानां ग्रहणम् । तत्र नैमित्तिकं द्विविधम्—एकोद्दिष्टं, पार्वणं च । एकमुद्दिश्य क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । त्रिपुरुषोद्देशेन पार्वणमिति । पूर्वेद्युः असंभवे सद्योऽपि निमन्त्रयेत्, " असंभवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तु निमन्त्रयेत् " इति **देवलीयात्** । ब्राह्मणान्, न क्षत्रियादीन्, " राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत् कर्म प्रचक्षते " इति **मानवात्** ॥ १ ॥

द्वितीयेऽह्नि शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो [1]वयःक्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषूपवेशयेत् ॥ २ ॥

श्राद्धाहःकृत्यमाह । निमन्त्रणदिनात् द्वितीयं श्राद्धीयमहः ; तस्मिन् शुक्लपक्षसंबन्धिनि कुतपस्य पूर्वघटिकायां कृष्णपक्षसंबन्धिनि उत्तरघटिकायाम् उपक्रम्य तैलोद्वर्तनादिना सम्यक् स्नातान् ; " तैलमुद्वर्तनं विप्रे दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु " इति **प्राचेतसात्** । स्वाचान्तानिति नियमेन आचमनप्रतिनिधिनिरासः । स्वयं गोमयमण्डलयोः कृतपादप्रक्षालनवान् ;

" प्राङ्गणे मण्डले कुर्याद् दैवे पित्र्ये च गोमयैः ।
विप्राणां क्षालयेत् पादांस्तत्र भक्त्या यथाक्रमम् ॥ "

इति **मात्स्यात्** । यथाभूयः यथावयोबाहुल्यं पित्रर्थब्राह्मणादधिकवयसं पैतामहे, ततोऽप्यधिकं प्रपैतामह इति । कुशा उत्तरे येषां तेषु कुशाच्छन्नेषु । तत्र विशेषो **देवलीयः**—

" द्वौ दर्भौ प्राङ्मुखौ दैवे पित्र्ये त्रीन् दक्षिणामुखान् ।
आसनेषु नियुञ्जीत प्रोक्षितेषु तिलोदकैः ॥ "

इति । मुखम् ; अग्रम् । आसनानि वक्ष्यन्ते ; तेषूपवेशयेत् । " आसध्वमिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि " इति स्मरणात् ॥ २ ॥

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् ॥ ३ ॥ एकैकमुभयत्र वेति ॥ ४ ॥

ब्राह्मणसंख्यामाह । दैवे देवस्थाने द्वौ विप्रौ प्राङ्मुखौ । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रीन् उदङ्मुखानुपवेशयेत् । चकारात् संख्यान्तरमपि प्रदर्श्यते ; " एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा । वृद्धौ फलभूयस्त्वम् " इति **आश्वलायनीयात्** । द्वौ द्वाविति दैवे । त्रींस्त्रीनिति पित्र्ये ॥ ३ ॥ अनुकल्पमाह । उभयत्र दैवपित्र्ययोः एकैकं

[1] विद्याक्रमेण—Jolly's edition.

वा । वेत्यनुकल्पे ; न विकल्पे, तुल्यबलत्वाभावात् । इतिः पक्षसमाप्तौ । नोभयत्रैकम् ; "न त्वेवैकं सर्वेषाम्" इति **आश्वलायनीयात्** । अत एव **वसिष्ठः**—

"यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥"

इति पृथक्पात्रप्रयोगमाह । इदमपि सपिण्डीकरणं विना; "काममनाद्ये" इति **आश्वलायनीयात्** । आद्यं सपिण्डीकरणम् ॥ ४ ॥

आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा ॥ ५ ॥ पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन ॥ ६ ॥ अमावास्यासूत्तमपञ्चकेन ॥ ७ ॥ आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथममध्यमोत्तमपञ्चकैः ॥ ८ ॥

श्राद्धविशेषे काठकानुसारेणेतिकर्तव्यताविशेषमाह । "कृणुष्व पाजः" इति रक्षोघ्नं पञ्चदशर्चं सूक्तं काठके प्रसिद्धम् । तस्य आद्येन पञ्चकेन आमश्राद्धकाम्यश्राद्धयोः वैश्वदेविकपूजानन्तरं पित्रावाहनात् पूर्वमेव अग्निहोमः कार्यः । अनुक्तद्रव्यकत्वादाज्यहोम इति **प्राञ्चः** ॥ ५ ॥ पशुद्रव्यके श्राद्धे मध्यमपञ्चकेनोक्तकाले होमः ॥ ६ ॥ बहुवचनं द्वादशाभिप्रायेण । उत्तमपञ्चकेनावाहनात् पूर्वं होमः ॥ ७ ॥ आग्रहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । सा च पौषीमाघ्योरुपलक्षणम् । ताभ्य ऊर्ध्वं यास्तिस्रः कृष्णाष्टकाः कृष्णपक्षाष्टम्यः, तासु यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमपञ्चकैरुक्तकाले होमः ॥ ८ ॥

अन्वष्टकासु च ॥ ९ ॥

ताभ्योऽष्टमीभ्यः अनु पश्चात् जाताः नवम्योऽन्वष्टकाः ; तासु । चकारात् पूर्वेद्युर्भवासु सप्तमीषु च यथाक्रमं पञ्चकत्रिकेण होमः । तत्र प्रथमाष्टकायां सप्तम्यादिदिनत्रयेऽप्याद्यपञ्चकेन ; द्वितीयाष्टकायां दिनत्रयेऽपि द्वितीयेन ; तृतीयाष्टकायां दिनत्रयेऽप्यन्त्येनेति । यद्यप्यत्रानेकानि श्राद्धानि प्रक्रान्तानि, तथापि दर्शश्राद्धमेवात्र प्रकृतिः ; श्राद्धकालेऽपि प्रथमममावास्याया निर्देशात् ; स्मृत्यन्तराच्च ॥ ९ ॥

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितॄनावाहयेत् ॥ १० ॥

काठकीयश्राद्धप्रयोगमाह । ततः होमानन्तरं वक्ष्यमाणरीत्या यातुधानान् अपसार्य ब्राह्मणान् 'पितॄन् भवत्सु आवाहयिष्ये' इत्यनुज्ञाप्य 'आवाहय' इति तैरनुज्ञातः पितॄनावाहयेत् । पितृग्रहणात् देवावाहनाद्याच्छदनान्ते कृते होम इति सिध्यति ॥ १० ॥

अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः यातुधानानां[1] विसर्जनं कृत्वा ॥ ११ ॥ एत पितरः सर्वांस्तानग्न आ मे यन्त्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं कृत्वा, कुशतिलमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृता वागिति यन्मे मातेति च पाद्यं[2] निवेद्य, अर्घ्यं कृत्वा निवेद्य चानुलेपनं कृत्वा[3] [4]कुशतिलवस्त्रपुष्पालंकारधूपदीपैर्यथाशक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य [5]घृतप्लुतमन्नमादाय आदित्या रुद्रा वसव इति वीक्ष्य, अग्नौ करवाणीत्युक्त्वा तच्च[6] विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं दद्यात्[7] ॥ १२ ॥

[8]यदावाहनमुक्तं तत्किं कृत्वेत्यत आह । उक्तहोमसमाप्त्यनन्तरम् "अपयन्तु" इति मन्त्रद्वयेन तिलैः श्राद्धविघ्नकर्तॄन् यातुधानान् अपसार्यावाहयेत् ॥ ११ ॥ समन्त्रावाहनक्रममाह । उक्तप्रतीकेन मन्त्रेणावाहनमुक्तप्रतीकाभ्यां मन्त्राभ्यां पाद्यासनादिभिरर्घ्यं संपाद्य निवेद्य गन्धादिभिः [9]नैवेद्यान्तैर्यथोक्तप्रकारेण शक्त्या देवपितृब्राह्मणान् संपूज्य गृहीतमन्नम् ; "आदित्याः" इति मन्त्रेणावेक्ष्य, पृष्ट्वा, उत्तरे लब्धे ; "आदित्येभ्यो रुद्रेभ्यो वसुभ्यः" इति मन्त्रत्रयेण "सोमाय पितृमते स्वधा नमः ; यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ; अग्नये कव्यवाहनाय [10]स्वधा नमः" इति मन्त्रत्रयेणाहुतित्रयं जुहुयात् ॥ १२ ॥

ये मामकाः पितर एतद्वः पितरोऽयं यज्ञ इति च हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ॥ १३ ॥

अन्नसंकल्पमाह । "ये मामकाः" "एतद्वः पितरः" "अयं यज्ञः" इति त्रिभिर्मन्त्रैरन्नमनुमन्त्र्य, यथामिलितेषु सौवर्णेषु दैवे राजतेषु पित्र्ये वा "नमः" इति मन्त्रेण वैश्वदेविकयोर्ब्राह्मणयोः प्रथमं

1 यातुधानविसर्जनं—ठ.
2 निर्वर्त्य added in Jolly's edition.
3 अनुलेपनं कृत्वा omitted in Jolly's edition.
4 कुशतिल omitted in घ.
5 घृतप्लुतमन्नमादाय omitted in ग.
6 तत्र—Jolly's edition.
7 अनुज्ञातश्च विप्रैः प्राग्वत् वह्नौ आहुतित्रयं हुत्वा—ठ.
8 एवमावाह—घ.
9 दीपान्तैः—ग.
10 स्वधा omitted in घ.

निवेदयेत् । तच्चोपवीतिना कार्यम् ; "उपवीतं देवानां प्राचीनावीतं पितॄणाम्" इति **श्रुतेः** । तच्च प्रादक्षिण्येन ; "प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम्" इति **कात्यायनीयात्** । तच्च ऋजुदर्भैः ; "देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृताः" इति **स्मरणात्**। विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सामान्यवचनेऽपि तत्तत्संज्ञकेभ्य इति वाच्यम् । संज्ञाश्चाह **शङ्खः**—

"इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ[1] ।
पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥"

इति । ततश्च 'पुरूरवार्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः' इत्यादिना सर्वत्रोह्यम् ॥ १३ ॥

[2]पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ॥ १४ ॥

तदनन्तरं पित्र्यमाह । यद्यपि—

"गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥"

इति **अत्रिणा** गोत्रसंबन्धानन्तरं नामोक्तं, तथापि काठकानुसारित्वान्मूलस्मृतेः तदभिप्रायोऽयं क्रम इति ध्येयम् । ततश्च 'अमुकशर्मणेऽस्मत्पित्रेऽमुकगोत्राय वसुरूपायेदमन्नं स्वधा नमः' इति वाक्यप्रयोगेणान्नं विवेदयेत् । चकारात् मातामहेभ्यश्चापि ;

"पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥"

इति **स्मरणात्** । वक्ष्यति च 'मातामहानामप्येवम्' इत्यादिना ॥ १४ ॥

तददत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामादहोरात्रैर्यद्वः क्रव्यादिति जपेत् ॥ १५ ॥

तन्निवेदितमन्नम् अदत्सु[3] ब्राह्मणेषु देवपितृब्राह्मणेषु ; "यन्मे प्रकामात्" [4]इत्यादिमन्त्रजातं जपेत् । इतिकरणादन्यानप्याह **कात्यायनः**—"अश्नत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः

[1] लोचने—ग.
[2] ततः पित्रे—ज, ठ.
[3] भुञ्जानेषु added in ग.
[4] इत्यादिमन्त्रान् पुरुषसूक्तं—ख, ग.

पित्र्यान् मन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि" इति । **मात्स्येऽपि**—"इन्द्रेशसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः" इति ॥ १५ ॥

[1]इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति ॥ १६ ॥

इतिहासाः [2]महाभारताद्याः । पुराणानि ब्राह्मादीनि । धर्मशास्त्राणि मानवादीनि । यथाह **योगीश्वरः**—

"श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥"

इति । **जमदग्निः**—

"अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम् ॥"

इति ॥ १६ ॥

उच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणाग्रेषु कुशेषु[3] पृथिवी दर्विरक्षिता[4] इत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ॥ १७ ॥

पाणिहोमपक्षे उच्छिष्टसंनिधौ उच्छिष्टपात्रात् अरत्निमात्रम् अरत्नित्रयं वोत्सृज्य, "पृथिवी" इत्यादिमन्त्रेण पितृपिण्डं दद्यात् । तदाह **प्रचेताः**—

"अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः ॥"

इति । **अत्रिः**—

"पितॄणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।
उच्छिष्टसंनिधानं तन्नोच्छिष्टासनसंनिधौ ॥"

इति । यथावकाशमयं विकल्पः । एकमिति वचनात् द्विपितृकेणाप्युभयोरेक एव पिण्डो देयः ; "यदि हि द्विपिता स्यात् एकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत्" इति **आपस्तम्बीयात्** । एकविभक्तिनिर्देशाच्चोभयनामान्ते एकैव विभक्तिः [5]प्रयोक्तव्या ; अमुकामुकशर्मभ्यामिति । पिण्डद्रव्यं च भुक्तशेष एव ;

[1] इतिहासधर्मशास्त्रे पुराणानि चेति—घ.
[2] भारतादयः—घ.
[3] दर्भेषु—Jolly's edition.
[4] अक्षता—Jolly's edition.
[5] प्रयोज्या—ग.

" सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** । सर्वं माषवर्जम् ;

" माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्जयित्वाग्निपिण्डयोः ।
ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥ "

इति **व्याघ्रस्मरणात्** ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता[1] इति द्वितीयं [2]पिण्डं पितामहाय ॥ १८ ॥ द्यौर्दर्विरक्षिता[1] इति तृतीयं प्रपितामहाय ॥ १९ ॥ [3]ये अत्र पितरः प्रेता इति वासो देयम् ॥ २० ॥ वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम् ॥ २१ ॥

द्वितीयमित्यपि एकशब्दवत् । तेन च पितामहद्वित्वेऽप्येक एव पिण्डः ॥ १८ ॥ तृतीयमित्यप्युक्तार्थम् ॥ १९ ॥ " ये अत्र पितरः " इति मन्त्रेण पिण्डोपरि वस्त्रं दद्यात् ॥ २० ॥ " वीरान्नः " इति मन्त्रेण पिण्डशेषमन्नं पिण्डोपरि दद्यात् ॥ २१ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं [4]यथाभागमिति दर्भमूले करावघर्षणम् ॥ २२ ॥ ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं कृत्वा अर्घपुष्पधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभोज्यानि निवेदयेत् ॥ २३ ॥ उदकपात्रं [5]मधुघृततिलैः संयुक्तं च ॥ २४ ॥

" अत्र पितरः " इति मन्त्रेण पिण्डाधःस्थितदर्भमूले करलेपावघर्षणं कुर्यात् ॥ २२ ॥ " ऊर्जम् " इति मन्त्रेण सोदकेन पिण्डशेषेण प्रादक्षिण्येन पिण्डानां परितो विकिरणं सेचनं कृत्वा अर्घादीन् पञ्च भोज्यान्तान् निवेदयेत् ॥ २३ ॥ जलपूर्णं करकं मध्वादियुक्तं च निवेदयेत् । चकारात् अञ्जनाभ्यञ्जनादीनि ; " पिण्डेष्वञ्जनाभ्यञ्जने वासः " इति **आश्वलायनीयात्** ॥ २४ ॥

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु, मा मे क्षेष्ठेत्यन्नं सतृणमभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः[6] कृत्वा,[7] तृप्ता भवन्तः संपन्नमिति

[1] अक्षता—Jolly's edition.
[2] पिण्डं omitted in घ and Jolly's edition.
[3] ये omitted in घ.
[4] यथाभागमावृषयध्वमिति—Jolly's edition.
[5] मधुतिलाभ्यां—ठ.
[6] विकरणम् for विकिरम्—ठ.
[7] प्रत्येत्य added in ठ.

च पृष्ट्वा उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ [1]दत्त्वा, ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा, [2]ततश्च सुप्रोक्षितमिति [3]श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य, दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ॥ २५ ॥

तृप्त्यन्तं भुक्तवत्सु " मा मे " इति मन्त्रेण श्राद्धशेषमन्नं सतृणं कुशसहितं जलेनाभ्युक्ष्य, तस्यान्नस्य ब्राह्मणोच्छिष्टाग्रतो विकिरणं कृत्वा, ब्राह्मणतृप्तिं श्राद्धसंपत्तिं च पृष्ट्वा, पित्र्येष्वादौ आचमनं दत्त्वा, पश्चाद्दैवेषु, अनन्तरं " सुप्रोक्षितम् " इति मन्त्रेण श्राद्धदेशं प्रोक्षेत् । इदं च सर्वं दर्भपाणिना कार्यम् ॥ २५ ॥

ततः [4]प्राङ्मुखाग्रतो यन्मे [5]राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च, यथाशक्ति दक्षिणाभिः समभ्यर्च्य, अभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा, [6]तैरुक्तेऽभिरताः स्म इति, देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् ॥ २६ ॥

ततः सुप्रोक्षितानन्तरं दैवविप्राग्रतः " यन्मे [7]रामः " इति मन्त्रेण प्रदक्षिणमावृत्य, प्रत्यावृत्य च, स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा, " अभिरमन्तु " इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् विसृज्य, " अभिरताः स्मः " इति तैरप्युक्ते " देवाश्च " इति तदभिमुखीभूय जपेत् ॥ २६ ॥

अक्षय्योदकं च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः सुमना याचेत ॥२७॥

यत् दत्तमन्नोदकादि, तत् ' अक्षय्यमस्तु ' इति दैवे पित्र्ये च नामगोत्राभ्यामुदकं दत्त्वा, ' विश्वे देवाः प्रीयन्ताम् ' इति दैवे चोदकं दत्त्वा, अनन्तरमञ्जलिं कृत्वा प्रसन्नचेताः ब्राह्मणेषु दत्तचित्तः आशिषो याचेत ॥ २७ ॥

**दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २८ ॥**

[1] दद्यात्—घ.
[2] From here the further portion of this Sūtra missing in ज.
[3] श्राद्धदेशे—घ.
[4] प्राङ्मुखेषु—ज.
[5] नाम—घ.
[6] तैरुक्तः—घ.
[7] नाम—घ.

ता एवाह । नः अस्माकं कुले दातारः दानशीलाः पुरुषाः वेदाश्च अध्ययनाध्यापनाविच्छेदेन वर्धन्ताम् । संततिश्च पुत्रपौत्रपरंपरा वर्धताम् । श्रद्धा श्राद्धविषया आस्तिक्यबुद्धिः मा व्यगमत् अपयातु । देयं च अन्नपानादि अस्माकं कुले बहुलमस्त्विति याचेत ॥ २८ ॥

[1]तथास्त्विति ब्रूयुः ॥ २९ ॥

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥ ३० ॥

इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३१ ॥

वाजे [2]वाजेति च ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥ ३२ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

ते च याचिताः तथास्त्विति प्रतिब्रूयुः ॥ २९ ॥ किंच अन्नम् अदनीयम् अस्माकं बहु भूयात् । अतिथींश्च अपेक्षितकाले लभेमहि । याचकाश्च अस्माकं बहवः सन्तु । वयं च कंचनापि मा याचिष्म ॥ ३० ॥ इत्येताभ्याम् अभिहिताभ्यां मन्त्राभ्यामुक्ता आशिषः तथास्त्विति प्रतिवचनेन प्रतिगृह्य विप्रान् विसर्जयेत् ॥ ३१ ॥ आशिषः प्रतिगृह्य प्रियवचनैर्यथायथं संतोष्य आसीमान्तमनुव्रज्य, "वाजे वाजे" इति मन्त्रेण पितृब्राह्मणपूर्वकं विसर्जयेत्; "पितृपूर्वं विसर्जनम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ३२ ॥

इति [4]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[5]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[5]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

[1] Sūtra-s 29 to 31 omitted in ज; Sūtra-s 29, 30 omitted in ठ.
[2] वाज इति—Jolly's edition.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे श्राद्धप्रकरणं त्रिसप्ततितमम्—ज, ठ.
[4] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.
[5] श्री omitted in ग.

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

[1]अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वान्वष्टकास्वष्टकावद्धौ [2]हुत्वा दैवपूर्वमेव[3] मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा [4]दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ १ ॥

एवं प्रकृतिभूतमन्नश्राद्धं निरूप्य तद्विकृतिभूतमष्टकाश्राद्धं चतुःसप्ततितमेनाह । अष्टकास्तिस्रो वक्ष्यमाणाः । दैवपूर्वमिति; प्रकृतिप्राप्तानामपि देवानां पुनर्वचनमदैवत्वभ्रमनिरासाय । यथाह **मार्कण्डेयः**—"वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति । तासु यथाक्रमं शाकमांसापूपैः;

"ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां तु शाकैः संतर्पयेत् पितॄन् ।
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ।
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ॥"

इति **ब्राह्मात्** । अनेन च,

"आद्यापूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ।
शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥"

इति **वायवीयः** क्रमो निरस्तः । यथोक्तविधिना श्राद्धं कृत्वा, परेद्युरन्वष्टकासु अष्टकावत् यस्यामष्टकायां येन पश्वकेन होमः, तेनैवान्वष्टकास्वपि होमः । पुनर्दैववचनं मातृश्राद्धे पृथग्विश्वेदेवप्राप्त्यर्थम्; "मातृश्राद्धं सदैवं तु पृथगन्वष्टकासु तु" इति **हारीतीयात्** । मात्रादिष्वेकवचनं मात्रादिद्वित्वेऽपि एकपिण्डप्राप्त्यर्थम् । चकारात् पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकं च गृह्यते । तेन च "अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम्" इति **स्मृतिरनुगृह्यते** । पूर्ववत्; प्रकृतिवत् । ब्राह्मणभोजनादि विसर्जनान्तं कुर्यात् । दक्षिणादीनां पुनर्वचनं क्रमनियमाय । ततश्च भोजनानन्तरं दक्षिणावचनात् "यन्मे [5]रामः" इति प्रदक्षिणप्रत्यावर्तनयोर्निवृत्तिः,

[1] अथाष्टकासु—ठ.
[2] देवपूर्वमेवं हुत्वा—Jolly's edition.
[3] एव omitted in ठ.
[4] दक्षिणाभिश्च शक्त्याभ्यर्च्य—ज.
[5] नामेति—ख; माता—च.

दक्षिणानन्तरमनुव्रजनविधानाच्च "अभिरमन्तु" इत्याद्यान्तरालिकतन्त्रनिवृत्तिः। अनुव्रजनानन्तरं विसर्जनविधानाच्च पूजनाभिवादनयोर्निवृत्तिः ॥ १ ॥

ततः [1]कर्षूः कुर्यात् ॥ २ ॥ तन्मूले [2]प्रागुदगग्न्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् ॥ ३ ॥ [3]कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां कर्षूत्रयमूले स्त्रीणाम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकधर्मानाह। ततो विसर्जनानन्तरं कर्षूः गर्तान् नव चतुरङ्गुलविस्तृतान् चतुरङ्गुलखातान् वितस्त्यायतान् कुर्यात्; नवानां पूरणश्रवणात् ॥ २ ॥ तासां कर्षूणां मूले प्रागुदग्देशे ऐशान्याम् अग्निमाधाय पिण्डान् निर्वपेत् ॥ ३ ॥ पिण्डदेशमाह। एकैककर्षूमूले एकैकं पिण्डं पुरुषेभ्यः स्त्रीभ्यश्च दद्यात्। पुरुषाणामिति सामान्यवचनं मातामहप्राप्त्यर्थम्। तेन पितृपिण्डानन्तरं मातृपिण्डान् दत्त्वा मातामहपिण्डा देयाः;

"केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः।
अन्वष्टकासु मध्ये च नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥"

इति **स्मरणात्**। अन्ये तु "अन्वष्टकासु [4]क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते" इति [5]**ब्राह्मवाक्यात्** मातृपूर्वकत्वमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

पुरुषकर्षूत्रयं सान्नेनोदकेन पूरयेत् ॥ ५ ॥ स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेन पयसा ॥ ६ ॥

यासां संनिधौ पितृपिण्डा दत्ताः, ताः पुरुषकर्ष्वः। तासां त्रयमन्नसहितेनोदकेन पूरयेत्। यद्यपि मातामहकर्ष्वोऽपि पुरुषकर्ष्वः, तथापि तासां पृथगुपादानात् पितृपर एवात्र पुरुषशब्दो ज्ञेयः। सहयोगाच्चान्नस्य गुणत्वम् ॥ ५ ॥ यत्संनिधौ मातृपिण्डा दत्ताः, ताः स्त्रीकर्ष्वः। तत्त्रयमन्नसहितेन दुग्धेन पूरयेत् ॥ ६ ॥

दध्ना मांसेन पयसा[6] प्रत्येकं [7]कर्षूत्रयम् ॥ ७ ॥ पूरयित्वा जपेदेतद्भवद्भ्यो भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयम् ॥ ८ ॥

इति [8]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

[1] षट् कर्षूः—ग, ज, ठ.
[2] प्राग्वदग्न्युपसमाधानं कृत्वा हुत्वा च पिण्डनिर्वापणं प्रत्येकस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात्—ठ.
[3] कर्षूत्रयं पुरुषाणां स्त्रीणां त्रयं च—ठ.
[4] क्रमतो—घ.
[5] वसुवाक्यात्—घ.
[6] पयसा च—ग.
[7] कर्षूत्रयं omitted in ठ.
[8] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टकाप्रकरणं चतुःसप्ततितमम्—ज, ठ.

मातामहकर्षूत्रयं प्रत्येकं दध्यादीनामेकैकेन पूरयेत्। यद्यप्यत्र मातामहशब्दो न श्रूयते, तथापि अन्वष्टकानां [1]नवदैवत्यत्वावगमात् मातृपिण्डकर्षूणां मध्येऽभिधानात् स्थानप्रमाणाच्च पारिशेष्यान्मातामहविषयत्वमासां सिध्यति। न च पूर्वोक्तानामेव षण्णां दध्यादिभिरपि पूरणमिति [2]मन्तव्यम्; तासां [3]द्रव्यान्तरावरोधेन नैराकाङ्क्ष्यात्; षट्संख्यावरोधेन त्रित्वसंख्यानर्हत्वाच्च ॥ ७ ॥ एवं नवापि कर्षूस्तत्तद्द्रव्येण पूरयित्वा, "एतद् [4]भवद्भ्यः" इत्यादिमन्त्रं जपेत् ॥ ८ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[6]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

[1] नवदैवत्यावगमात्—घ.
[2] सभ्यम्—ग.
[3] द्रव्यान्तराविरोधेन—घ.
[4] भवतीभ्यो यद्भद्रम्—ग.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च
[6] श्री omitted in ग.

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

पितरि जीवति यः [1]श्राद्धं कुर्यात्, स येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्ते श्राद्धविधौ देवतानिर्णयाय पञ्चसप्ततितममध्यायमारभते। तत्र जीवत्पितृककर्तव्यश्राद्धे[2] तमाह। जीवत्पितृकस्य

" उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥ "

इत्यादौ यत्र यत्र श्राद्धं प्राप्नोति, तत्र तत्रासौ पितृकर्तृकश्राद्धदेवताभ्यः कुर्यात्। पितुरेव पितरो मातरो मातामहाश्च जीवत्पितृककर्तव्यश्राद्धे [3]देवता इत्यर्थः। यत्तु,

" सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते।
न जीवन्तमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥ "

इति **कात्यायनीयं**, तत् " उद्वाहे " इत्यादि**मैत्रायणीयपरि**शिष्टादिपरिगणितनिमित्तव्यतिरिक्तविषयम्। यच्च,

" अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु।
चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥
जीवत्पिता नैव कुर्यात् [4]काम्यं श्राद्धं तथाखिलम्।
दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम्।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ "

इति **क्रतुलौगाक्ष्योः** विशेषपरिगणनं, तत् निषिद्धातिरिक्तमातृसपिण्डनैकोद्दिष्टाद्यभ्यनुज्ञानाय। अन्यथा

" अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि।
मातृश्राद्धं ततः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥ "

[1] श्राद्धे—घ.
[2] श्राद्धमेवाह—घ.
[3] श्राद्धदेवता—घ.
[4] श्राद्धं काम्यं—ग.

इत्यनेन मृताहादिश्राद्धमेवापद्येत, न नवश्राद्धादि; प्रतिप्रसवाभावात्। तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः। न जीवत्येवेति नियमः; पतिते पितरि मृतेऽपि पितामहादीनामेव देवतात्वस्मरणात्। यथाह **कात्यायनः**—

" वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति।
येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ "

इति। पतितश्चात्र अपपात्रितः; अनपपात्रितस्य तु

" गोब्राह्मणहतानां तु पतितानां तथैव च।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥ "

इत्यादिना श्राद्धविधानात्। तथा ब्राह्मणादिहतेऽपि;

" ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥ "

इति **स्मरणात्**। अस्यार्थः—ब्राह्मणादिहते पितरि संवत्सरानन्तरं तदौर्ध्वदेहिकविधानात् तेन सह पितामहादिश्राद्धासंभवात् तावत्कालं पितामहश्राद्धलोपप्रसक्तौ पौत्रेण तदधिकारप्राप्तं श्राद्धं स्वयं कर्तव्यमित्युच्यते। एवमपपात्रिते पतिते पितरि जीवति पूर्वोक्तन्यायेन पितामहश्राद्धं कर्तव्यम्। मृते तु तस्मिन् **देवलमते** तत्स्थाने विष्णुमुच्चार्य ततः पराभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कर्तव्यम्। यथाह **स** एव—" माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता चापि कदाचन " इत्युपक्रम्य,

" पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्ध्वं च पितामहम्।
तृतीयं च ततो ब्रूयात् पिण्डान् दद्यात् पृथक् पृथक् ॥ "

इति। **कात्यायनमते** तु " येभ्य एव " इति बहुत्वश्रवणात् पितामहादिभ्य एव त्रिभ्य इति। अनपपात्रिते तु तस्मिन् प्रायश्चित्तं चिकीर्षति कुर्वति वा तच्छुद्धिपर्यन्तं तदधिकारप्राप्तं पौत्रेण श्राद्धं न कर्तव्यम्। शुद्ध्यनन्तरं मृते तु तस्मिन् तस्यैव। एवं संन्यस्ते पितरि जीवति तदधिकारप्राप्तं सर्वश्राद्धं पौत्रेण कर्तव्यम्। मृते तु तस्यैव। एवं व्युत्क्रममृते सपिण्डनाभावपक्षे प्रेतत्वानपायेन वृद्धिश्राद्धाद्ययोग्यतया पुत्रजन्मादौ वृद्धिश्राद्धादिलोपे प्राप्ते प्रपितामहादीनामेव श्राद्धं प्रपौत्रेण कार्यम्। मृते तु पितामहे तेन सह पितुः सपिण्डनात् तस्यैव श्राद्धमित्येवमर्थवदेव वचनम्। अन्यथा उक्तनिमित्तेषु पितामहादीनामेव श्राद्धं कर्तव्यमिति नियमे तत्तच्छ्राद्धप्रतिपादकानेकवचनविरोधः स्यात्। तेषु तावत् " गोब्राह्मणहतानाम् " इत्येकमनन्तरमेवोदाहृतं **षट्त्रिंशन्मतीयम्**। तत्र गवादिहते पितरि पितामहस्यैव श्राद्धकरणे संवत्सरानन्तरं तदौर्ध्वदेहिकविधानमनर्थकमापद्येत; श्राद्धरूपप्रयोजनाभावात्। तथा

"संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तत् ॥"

इत्यपरं **वायुपुराणीयं** वचनम् । तथा सपिण्डीकरणपक्षे 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्' इत्यादि तृतीयं मूल एव स्पष्टमित्यलम् ।

'यः कुर्यात्' इत्यनेन पक्षान्तराणि सूचयति[1] । तत्र पित्रादित्रिकेऽन्यतरस्यापि जीवत्त्वे नाधिकार एवेत्येकः । तथाच **निगमे**—"एकस्मिन्नपि जीवत्यदानमिति कात्यायनः" इति । जीवन्तमुल्लङ्घ्येतरेभ्यस्त्रिभ्यो दद्यात् इति द्वितीयः । स च मूल एवाभिहितः । मृतमात्रस्यैव जीवदतिक्रमेण दद्यादिति तृतीयः । तथाच **भविष्यत्पुराणे**[2]—

"जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।
तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशयः ॥"

इति । जीवदनुज्ञया ततोऽन्येषामिति चतुर्थः; "कामं वा तदनुज्ञातः" इति **मनुस्मरणात्** । जीवन्तं भोजयित्वा परयोरिति पञ्चमः; "पितरं भोजयित्वा तु पिण्डौ निपृणुयात् परौ" इति **यज्ञपार्श्वपरिशिष्टात्** । पितरमित्युपलक्षणम् । तेन पितामहं वा जीवन्तं भोजयित्वान्ययोः पिण्डौ देयौ; "यो जीवति पितॄणां तं भोजयेत् स्वपितृस्थान इत्येके" इति **निगमात्**[3] । त्रीन् पिण्डान् निरुप्य जीवतः पिण्डं तेनैवादयेदिति षष्ठः । तथाच **यज्ञपार्श्वः**—

"त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत्[4] ।
द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादग्नावम्भसि वा क्षिपेत् ॥
उभौ यदि व्यतीतौ तु जीवेच्च प्रपितामहः ।
पिण्डौ निपृणुयात् पूर्वौ भोजयेत् प्रपितामहम् ॥"

इति । मध्यम इति प्रथमस्याप्युपलक्षणम्; द्वौ पिण्डाविति लिङ्गात् । जीवति होमान्तं कृत्वा अन्येषां कुर्यादिति सप्तमः । तथाच **यज्ञपार्श्वः**—

"होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि नामतः ।
पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निपृणुयात् परौ ॥"

इति । जीवतो होममात्रं पाणौ नाम्ना कार्यम् । नाम्नोत्सर्गपिण्डदानादि । परयोस्तु पिण्डादि सर्वं कार्यमिति । विशेषान्तरं च **श्राद्धकल्पलतायाम्** अस्माभिः प्रपञ्चितमिति नेहोच्यते ॥ १ ॥

[1] करणं सूचयति । तत्रादित्रिके—ख, ग.
[2] विष्णुपुराणे—घ.
[3] मानवात्—ख, ग.
[4] योजयेत्—घ.

पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः ॥ २ ॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ॥ ३ ॥

किंच जीवत्पितृपितामहकः पितामहकर्तृकश्राद्धदेवताभ्यो दद्यात् । तत्रापि पितामहस्यैव पितरो मातरो मातामहाश्च यथायथं ज्ञेयाः ॥ २ ॥ पितरि जीवतीत्यस्यापवादमाह । अयमभिसंधिः—पितुर्जीवत्पितृपितामहकत्वे पितामहीयपितृपितामहप्रपितामहानामेव श्राद्धदेवतात्वेन चतुर्थादिष्वपि 'येषां पिता' इति वचनात् तेषामेव श्राद्धप्राप्ताविदमुच्यते । पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु श्राद्धमेव न कुर्यात् । किंतु यत्र श्राद्धप्राप्तिस्तत्र तानेवार्चयेत् ॥ ३ ॥

यस्य पिता प्रेतः स्यात् [1]स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ४ ॥ यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां [2]पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ॥५॥ [3]यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ६ ॥

व्युत्क्रममृते त्वाह । मृतपितृको जीवत्पितामहकश्च पितृपिण्डं दत्त्वा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाभ्यां पिण्डं दद्यात् । पितृमात्रस्यैव वा दद्यात्; "पितामहोऽपि जीवेद्धै पितर्येव समापयेत्" इति **हारीतीयात्** ॥ ४ ॥ मृतपितृपितामहको जीवत्प्रपितामहकश्च पितृपितामहयोः पिण्डौ दत्त्वा वृद्धप्रपितामहाय पिण्डं दद्यात् ॥ ५ ॥ यो जीवत्पितृप्रपितामहकः स पितामहपिण्डं दत्त्वा वृद्धप्रपितामहतत्पित्रोः पिण्डं दद्यात् ॥ ६ ॥

**मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
मन्त्रोहेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ७ ॥**

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

पूर्वोक्तविध्यतिदेशमाह । येन विधिना यत्राष्टकादौ व्युत्क्रममृतौ च यथा पित्रादिश्राद्धमुक्तम्, तथैव तत्र तेन क्रमेण मातामहानामपि श्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा—"पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि" इति

[1] पितामहः प्रपितामहश्च जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं—ठ.
[2] पिण्डं—घ.
[3] यस्य पितामहः प्रेतः प्रपितामहो जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परमेकस्मै पिण्डं दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां पितामहो जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहादूर्ध्वं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पितामहो वृद्धप्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां पिता प्रपितामहश्च जीवेत् स पितामहाय पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्—ठ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे श्राद्धयुक्तिप्रकरणं पञ्चसप्ततितमम्—ज, ठ.

वचनेन जीवदजीवत्पितृकयोरविशेषेण मातामहश्राद्धं प्राप्तम्। तत्र सर्वं पूर्वोक्तं विश्वेदेवादिविसर्जनान्तमतिदिश्यते। मातामहे जीवति तत्पितृणामेव। मातामहप्रमातामहयोर्जीवतोः प्रमातामहपितॄणाम्। त्रिषु जीवत्सु नैव श्राद्धम्। किंतु पूजनभोजनयोरन्यतरदित्याद्युन्नेयम्। एवमन्वष्टकावृद्ध्यादौ यत्र मातृश्राद्धं पृथक् प्राप्तं, तत्रान्यतरस्या जीवित्वे अयमेव प्रकारस्तुल्यन्यायत्वादित्याहुः। बहुवचनं त्रित्वाभिप्रायेण। यथाह **पुलस्त्यः**—

"मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः।
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः॥"

इति। पितृवत्; नित्यं पार्वणं चेत्यर्थः;

"पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृकारणात्।
मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते॥"

इति **ब्राह्मात्**। अस्यापवादमाह **कात्यायनः**—

"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः॥"

इति। कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्। पुत्रिकापुत्रे विशेषमाह **मनुः**—

"मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः॥"

इति। विशेषान्तरमाह **जातूकर्ण्यः**—

"प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश॥"

इति। तच्च यत्र नाममन्त्रेषु वैदिकमन्त्रेषु वा 'पितॄनावाहयिष्ये' "शुन्धन्तां पितरः" इत्यादौ पितृशब्दः तत्र यथान्यायं प्रथमान्ते प्रथमान्तं द्वितीयान्ते द्वितीयान्तमित्यादिप्रकारेण मातामहशब्दस्योहेन कार्यम्। ऊहापवादमाह। शेषाणां पितृव्यमातुलभ्रात्रादीनां श्राद्धममन्त्रकमेव; पितृपदवन्मन्त्ररहितमेव कुर्यात्। तेन च "शुन्धन्तां पितरः" इत्यादिमन्त्रसाध्यं क्रियामात्रमेव कार्यम्; न मन्त्रप्रयोग इति॥ ७॥

· इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेयश्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज-[2]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.

[2] श्री omitted in ग.

षट्सप्ततितमोऽध्यायः

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति॥ १॥

**[1]एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥ २॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ षट्सप्ततितमोऽध्यायः

श्राद्धकालान् षट्सप्ततितमाध्यायेनाह। अमावास्याः द्वादश। तिस्र इति "हेमन्तशिशिरयोः चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः" इति शास्त्रान्तरीयचतुष्ट्वनिराकरणार्थम्। तत्र च फाल्गुनकृष्णपक्षीया निरस्यते; "ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः" इति **कात्यायनीयात्**। अष्टकानामनु भवाः अन्वष्टकाः नवम्य इति। अनेनैव त्रित्वसिद्धौ पुनर्वचनं तिसृणां सप्तमीनां ग्रहणार्थम्; "पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात्" इति **आश्वलायनीयात्**। माघीति आषाढीकार्त्तिकीवैशाखीनामुपलक्षणम्;

"आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीषु नराधिप।
श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन तदनन्तफलं स्मृतम्॥"

इति **ब्राह्मात्**। अन्ये तु माघीति प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशीविशेषणमाहुः। तत्र माघी मघायुक्तेत्यर्थः। प्रौष्ठपद्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी केवलैव; 'प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। मघायोगे तु फलविशेषः; **ब्राह्मे** "आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च" इत्युपक्रम्य "यत्र साक्षात्तु पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम्" इत्यभिधानात्। तत्र हस्तसंस्थे रवौ गजच्छायेति;

"यदेन्दुः पितृदेवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता॥"

[1] एतानि श्राद्धकालानि—ज, ठ.

[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे नित्यश्राद्धप्रकरणं षट्सप्ततितमम्—ज, ठ.

इति **स्मरणात्** । व्रीहिपाकः शरत् । यवपाको वसन्तः । तत्र नवाभ्यां व्रीहियवाभ्यां श्राद्धं नित्यम्;

> " व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
> न तान्द्युर्महाराज विना श्राद्धं कथंचन ॥ "

इति **विष्णुधर्मोत्तरात्** । चकारात् महालयापरपक्षादीनां ग्रहणम्; " शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् " इति **स्मरणात्** ।

[1]अत्रैव पाठान्तरमप्याहुः—" तिस्रोऽष्टकास्तिस्रः पूर्वेद्युः प्रोष्ठपदे हेमन्तशिशिरयोरप्यपरपक्षेषु त्रयोदशी व्रीहिभिर्यवैर्वा योगे " इति । हेमन्तशिशिरयोस्त्रिष्वपरपक्षेषु तिस्रोऽष्टका इत्याद्यन्वयः । प्रोष्ठपदे त्रयोदशीत्यन्वयः । यद्यपि प्रोष्ठपदेनाप्यष्टकान्वयः संभवति, संनिधानात् शास्त्रान्तरदर्शनाच्च; तथापि नासावभिप्रेतः, त्रित्वविरोधात् । योगः; व्रीहियवयोः प्राप्तिः । अन्ये पुनरन्यथा पठन्ति—" माघीपौर्णमासीप्रौष्ठपद्यूर्ध्वकृष्णत्रयोदशी मघात्रयोदशी व्रीहिभिर्यवैर्वा यागः[2] " इति । यागः; आग्रयणेष्टिः । तदनन्तरं श्राद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

एषां नित्यत्वमाह । एतान् पूर्वोक्तान् अमावास्यादीन् श्राद्धविषयान् प्रजापतिः परमात्माहेति प्रसिद्धौ । तत्र हेतुमाह—एतेषु कालेषु श्राद्धमकुर्वन् नरकमाप्नोति[3] इति । यथाह **मनुः**—

> " न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।
> इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति । [4]एवमन्यत्राप्यकरणे प्रत्यवाय ऊह्यः ॥ २ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[6]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षट्सप्ततितमोऽध्यायः

[1] तत्रैव—ख. [2] योगः—घ. [3] आप्नुयात्—ङ.
[4] This passage omitted in घ.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ षट्सप्ततितमोऽध्यायः—घ, च. [6] श्री omitted in ग.

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

आदित्यसंक्रमणम् ॥ १ ॥ विषुवद्द्वयम् ॥ २ ॥ विशेषेणायनद्वयम् ॥ ३ ॥ व्यतीपातः ॥ ४ ॥ जन्मर्क्षम् ॥ ५ ॥ अभ्युदयश्च ॥ ६ ॥

नित्यश्राद्धकालानुक्त्वा नैमित्तिकश्राद्धकालान् सप्तसप्ततितमाध्यायेनाह । आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनं संक्रमणम् । अदित्यग्रहणं चन्द्रादिसंक्रमणनिवृत्त्यर्थम्; तत्र **जैमिनिना**

> " नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः (१६) ।
> पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युगेकैव नाडी (१/१३) मुनिभिः शुभोक्ता ॥
> नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य (४/१) बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि (३/१४) ।
> सार्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ताः (४½/७) गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः (४/१) ॥
> द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः (८२/७) शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
> आद्यन्तभागे जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥ "

इति कालत्रयेऽपि कर्मत्रयाभिधानेन श्राद्धकालाभावात् ॥ १ ॥ विषुवतोस्तुलामेषयोर्द्वयम् । यद्यपि संक्रमणेनैव प्राप्तिः, तथापि [1]फलातिशयाय पृथङ् निर्देशः; " अनन्तं विषुवे श्राद्धम् " इति **स्मरणात्** ॥ २ ॥ अयनयोर्मकरकर्कटयोर्द्वयं विशेषेण श्राद्धकालः; " अयने चाक्षयं स्मृतम् " इति **स्मरणात्** ॥ ३ ॥ व्यतीपातः; सप्तदशो योगः । पारिभाषिको योगविशेषो वा; यथाह **वृद्धमनुः**—

> " श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।
> यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ "

इति । नागदैवतम् आश्लेषा । मस्तकं मृगशिरः । परिभाषान्तरमप्याह **नरसिंहः**—

> " पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्यादिति शुक्लपक्षे ।
> पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥ "

इति । पञ्चाननः सिंहः । पाशाभिधाना द्वादशी । करभं हस्तः ॥ ४ ॥ आत्मनः पुत्रस्य भार्यायाश्च जन्मनक्षत्रम्; " आत्मपुत्रकलत्राणां जन्मर्क्षे श्राद्धमाचरेत् " इत्या**दिपुराणात्** । यद्यपि जन्मर्क्ष इति

[1] फललिप्सया—ग.

सामान्येनोक्तं, तथापि दुष्टग्रहपीडित इति द्रष्टव्यम्; "जन्मर्क्षे ग्रहपीडायां सर्वमानन्त्यमश्नुते" इति **मानवात्**; तद्व्यतिरेकेण जन्मर्क्षे श्राद्धनिषेधात्। यथा **महाभारते**—"नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः" इति; श्राद्धमित्यनुवर्तते ॥ ५ ॥ अभ्युदयः; पुत्रजन्मादिः। यथाह **गार्ग्यः**—

"गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा।
जातकर्माननालोकनामनिष्क्रमणादिषु ॥
अन्नप्राशनचूडासु तथोपनयनेऽपि च।
वेदव्रते समावृत्तौ विवाहे पुत्रकाम्ययोः ॥
गृहप्रवेशे चाधाने यज्ञे नव्यान्नभोजने।
देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषु च ॥
महादानेषु सर्वेषु पाकयज्ञक्रियासु च।
आश्रमग्रहणे चैव होमेष्ट्यारम्भयोरपि ॥
वैश्वदेवारम्भणे चोपाकर्मोत्सर्गयोरपि।
दीक्षादिषु च सर्वेषु नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥"

इति। चकारात् क्षयाहादीनां ग्रहणम्;

"मातापित्रोः क्षयाहे च श्राद्धार्हद्रव्यविप्रयोः।
कृष्णपक्षे श्राद्धरुचौ श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ६ ॥

[1]एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः।
श्राद्धमेतेषु [2]यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ७ ॥

एषां नैमित्तिकत्वमाह। एते संक्रान्त्यादयः कालाः काम्याः। काम इच्छा श्राद्धरुचिः; तामनुसरन्तीति काम्याः। यथा श्राद्धेच्छायां सत्यामैच्छिकं श्राद्धमनुष्ठीयते, तथा संक्रान्त्यादिकालप्राप्तावपीदमनुष्ठेयमित्येषां नैमित्तिकत्वं वाच्यम्। अत एवैषामिच्छासमभिव्याहारेण नैमित्तिकत्वं स्पष्टीकृतं **मार्कण्डेयेन**—

"विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

[1] एतानि—ठ.

[2] कर्तव्यं पितॄणां तृप्तिकारकम्—ज.

श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने।
जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥"

इति। यथा श्राद्धेच्छारूपे निमित्ते श्राद्धं क्रियते, तथा ग्रहणादिनिमित्तेष्वपि कार्यमित्यर्थः; अन्यथा अकरणे प्रत्यवायश्रवणानुपपत्तेः। तथाच **लिङ्गपुराणे**—

"सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥"

इति। यद्वा नैमित्तिककाम्यत्वमेषाम्; जातेष्टिवत् संवलिताधिकारत्वात्। तदेव च स्पष्टीकृतं **कूर्मपुराणे**—

"नैमित्तिकं तु कर्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि।
नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः ॥"

इति। तत्प्रशंसामाह। एतेषु संक्रान्त्यादिकालेषु यद्दत्तं श्राद्धं तदनन्ततृप्तिकं भवति ॥ ७ ॥

संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः।
[1]तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ ८ ॥
राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम्।
गुणवत्सर्वकामीयं पितॄणामुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

श्राद्धे निषिद्धकालमाह। विचक्षणैः निषेधशास्त्रविद्भिः संध्यायां रात्रौ च श्राद्धं न कार्यम्। संध्यानिषेधात् संध्यासामीप्यमपि निषिध्यते; "सायाह्नेऽप्यथवा कुर्युर्नातिसंध्यासमीपतः" इति **स्मरणात्**। गौणकालतया तु तस्यापि ग्रहणम्; "स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वतया विधिः" इति **स्मरणात्**। आरम्भवत् समापनमपि निषिद्धम्; "न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत; आरब्धे चाभोजनमा समापनात्"

[1] द्वयोरपि—ठ.

[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे काम्यश्राद्धप्रकरणं सप्तसप्ततितमम्—ज, ठ.

इति **आपस्तम्बीयात्** । अस्यार्थः—श्राद्धे समारब्धे कुतश्चित् कारणात् विलम्बे मध्ये यदि सूर्यास्तमयस्तदा श्राद्धकर्तुरभोजनमुपवासो यावत् परेद्युः पिण्डदानं भवति ; न तु रात्रौ समापनमिति । प्रतिप्रसवमाह । संध्यायां रात्रौ वा यदि सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणं भवति, तदा तन्निमित्तं श्राद्धं भवत्येव । राहुदर्शनं पुत्रजन्मनोऽप्युपलक्षणम् ;

" पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
राहोश्च दर्शने श्राद्धं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ ८ ॥

ग्रहणश्राद्धं प्रशंसति । राहुदर्शनं चन्द्रसूर्योपरागः । तत्र कृतं श्राद्धं पितॄणां यावच्चन्द्रतारकावस्थानमुपतिष्ठते । कर्तुश्च गुणातिशयवत्सर्वकामसाधनं भवतीति ॥ ९ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिवर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.   [2] श्री omitted in ग.

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति ॥ १ ॥ सौभाग्यं चान्द्रे ॥ २ ॥ समरविजयं कौजे ॥ ३ ॥ सर्वान् कामान् बौधे ॥ ४ ॥ विद्यामभीष्टां जैवे ॥ ५ ॥ धनं शौक्रे ॥ ६ ॥ जीवितं शनैश्चरे ॥ ७ ॥

क्रमप्राप्तान् काम्यश्राद्धकालान् अष्टसप्ततितमाध्यायेनाह । आदित्यवारे श्राद्धं सार्वकालिकारोग्यहेतुः[1] ॥ १ ॥ चन्द्रवारे सौभाग्यं जनप्रियत्वम् ॥ २ ॥ भौमवारे संग्रामे शत्रुजयम् ॥ ३ ॥ बुधवारे धनपुत्रादिकामान् ॥ ४ ॥ गुरुवारे स्वाभीष्टां विद्याम् ॥ ५ ॥ शुक्रवारे [2]धनं सुवर्णादि ॥ ६ ॥ शनिवारे दीर्घमायुः प्राप्नोतीति प्रत्येकं संबध्यते । बवादिकरणेष्वप्येतान्येव फलानि ज्ञेयानि ;

" सूर्यादिवासरे यद्यच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ।
बवादिकरणेऽप्येतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ॥ "

इति **बार्हस्पत्यात्** ॥ ७ ॥

स्वर्गं कृत्तिकासु ॥ ८ ॥ अपत्यं रोहिणीषु ॥ ९ ॥ ब्रह्मवर्चस्यं सौम्ये ॥ १० ॥ कर्मसिद्धिं [3]रौद्रे ॥ ११ ॥ भुवं पुनर्वसौ ॥ १२ ॥ पुष्टिं पुष्ये ॥ १३ ॥ श्रियं सार्पे ॥ १४ ॥ सर्वान् कामान् पैत्र्ये[4] ॥ १५ ॥ सौभाग्यं भाग्ये ॥ १६ ॥ धनमार्यमणे ॥ १७ ॥ [5]ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते ॥ १८ ॥

नक्षत्राण्याह । स्वर्गम् इन्द्रादिलोकसुखम् ॥ ८ ॥ अपत्यं पुत्रादि ॥ ९ ॥ सौम्यं मृगशिरः ; तस्मिन् ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मतेजः । ओजो वा ॥ १० ॥ कर्मणाम् ऐहिकानां सिद्धिः फलप्राप्तिः । शौर्यं वा । रौद्रम् आर्द्रा ॥ ११ ॥ भुवम् ; क्षेत्रादिरूपाम् ॥ १२ ॥ पुष्टिः ; अवयवोपचयः । बलं वा ॥ १३ ॥

[1] सौभाग्यहेतुः added in ख.   [2] सुवर्णादिधनम्—ख, ग.
[3] रौद्रे कर्मणां सिद्धिम्—ज, ठ.   [4] पित्र्ये—ठ.   [5] जातिः—ज, ठ.

सार्पम् आश्लेषा । तत्र शोभां संपदं च । पुत्रं वा ॥ १४ ॥ पैत्र्यं मघा ; [1]तस्मिन् सर्वान् कामान् । श्रैष्ठ्यं वा ॥ १५ ॥ भाग्यं पूर्वफल्गुनी । सौभाग्यं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ आर्यमणम् उत्तरफल्गुनी । तत्र धनं समृद्धिं वा ॥ १७ ॥ ज्ञातिषु सपिण्डेषु श्रेष्ठत्वम् ॥ १८ ॥

रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे ॥ १९ ॥ वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ ॥ २० ॥ कनकं विशाखासु ॥ २१ ॥ मित्राणि मैत्रे ॥ २२ ॥ राज्यं शाक्रे ॥ २३ ॥ कृषिं मूले ॥ २४ ॥ समुद्रयानसिद्धिमाप्ये ॥ २५ ॥ सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ॥ २६ ॥

त्वाष्ट्रं चित्रा । रूपवतः सुन्दरान् । शुभं वा ॥ १९ ॥ वाणिज्यं क्रयविक्रयौ । तयोः सिद्धिः फलप्राप्तिः । अप्रतिहताज्ञतां वा ॥ २० ॥ कनकं सुवर्णम् । वाणिज्यकृषिकुसीदगोरक्षा वा ॥ २१ ॥ मैत्रम् अनुराधा । तत्र मित्राणि सुहृदः । अरोगित्वं वा ॥ २२ ॥ शाक्रं ज्येष्ठा । तत्र राज्यम् । यशो वा ॥ २३ ॥ कृषिं कृषिफलम् । निःशोकतां वा ॥ २४ ॥ समुद्रयानं पोतः । तत्फलप्राप्तिः आप्ये पूर्वाषाढासु । ब्रह्मलोकप्राप्तिं वा ॥ २५ ॥ वैश्वदेवम् उत्तराषाढा । तत्र सर्वान् कामान् । धनं वा ॥ २६ ॥

श्रैष्ठ्यमभिजिति ॥ २७ ॥ सर्वान् कामान् श्रवणे ॥ २८ ॥ [2]लवणं वासवे ॥ २९ ॥ आरोग्यं वारुणे ॥ ३० ॥ कुप्यद्रव्यमाजे ॥ ३१ ॥ गृहमाहिर्बुध्न्ये ॥ ३२ ॥ गाः पौष्णे ॥ ३३ ॥ [3]तुरङ्गमानाश्विने ॥ ३४ ॥ जीवितं याम्ये ॥ ३५ ॥

अभिजित् उत्तराषाढायाश्चतुर्थः पादः श्रवणस्याद्यं घटीचतुष्टयम् । एवमेकोनविंशतिदण्डात्मकः संधिभागः[4] । तत्र श्रेष्ठत्वम् ॥ २७ ॥ स्पष्टार्थम् । वेदान् वा[5] ॥ २८ ॥ वासवं धनिष्ठा । लवणं लवणक्रियासिद्धिः । [6]सौन्दर्यनिदानं वा । औषधफलावाप्तिं वा ॥ २९ ॥ वारुणं शतभिषक् । तत्रारोग्यम् । कुप्यं वा ॥ ३० ॥ आजं पूर्वा भाद्रपदा । तत्र कुप्यं ताम्रपित्तलादि । गा वा ॥ ३१ ॥ आहिर्बुध्न्यम् उत्तरा भाद्रपदा । तत्र गृहम् । अजा वा ॥ ३२ ॥ पौष्णं रेवती ; तत्र गाः । अर्वान् वेति **योगीश्वरः** ॥ ३३ ॥ आश्विनम् अश्विनी ॥ ३४ ॥ याम्यं भरणी । जीवितम् आयुः । आप्नोतीति प्रत्येकमत्रापि सबध्यते । विष्कम्भादियोगेष्वप्येतान्येव फलानीति न पृथगभिधानम् । यथाह **मरीचिः**—

[1] तत्र—ग.
[2] बलं—ज, ठ.
[3] तुरङ्गम्—Jolly's edition; तुरगान्—ठ.
[4] संविभागः—ख.
[5] च—ख.
[6] सौदर्य—घ.

"कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत् फलमीरितम् ।
विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते ॥"

इति ॥ ३५ ॥

[1]गृहं सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि ॥ ३६ ॥ [2]कन्यां वरदां द्वितीयायाम् ॥ ३७ ॥ सर्वान् कामांस्तृतीयायाम् ॥ ३८ ॥ [3]पशूंश्चतुर्थ्याम् ॥ ३९ ॥ [4]सुरूपान् सुतान् पञ्चम्याम् ॥ ४० ॥ [5]द्यूतविजयं षष्ठ्याम् ॥ ४१ ॥ [6]कृषिं सप्तम्याम् ॥ ४२ ॥ वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ४३ ॥ पशून् नवम्याम् ॥ ४४ ॥

तिथीराह । गृहं [7]वास्तु सुन्दरीर्भार्याश्च प्रतिपच्छ्राद्धेनाप्नोति । कन्या वा ; **योगिस्मरणात्** । सुरूपान् पुत्रान् वा ; **मानवात्** ॥ ३६ ॥ वरदाम् ; अभीष्टदां कन्याम् । जामातॄन् वा ॥ ३७ ॥ सर्वे कामाः पशुपुत्रादयः । पशून् वा ; **योगिस्मरणात्** । बन्दिनः ; **मानवात्** ॥ ३८ ॥ पशून् ; अजादीन् क्षुद्रान् । सत्सुतान् वा[8] ॥ ३९ ॥ सुन्दरान् पुत्रान् । द्यूतजयं वा ॥ ४० ॥ द्यूतमक्षादिभिः । तत्र ग्लहविजयम्[9] । कृषिफलं वा ॥ ४१ ॥ कृषिम् ; कृषिफलम् । वाणिज्यं वा ॥ ४२ ॥ वाणिज्यम् ; क्रयविक्रयफलम् । द्विशफान् वा ॥ ४३ ॥ पशून् ; एकशफान् अश्वादीन् ; "एकशफांस्तथा" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ४४ ॥

वाजिनो दशम्याम् ॥ ४५ ॥ [10]पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विन एकादश्याम् ॥ ४६ ॥ कनकरजतं[11] द्वादश्याम् ॥ ४७ ॥ सौभाग्यं त्रयोदश्याम् ॥ ४८ ॥

वाजिनः अश्वान् । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् वा ; **योगिस्मरणात्** । द्विखुरान् वा ; **मानवात्** ॥ ४५ ॥ ब्रह्मतेजोयुतान् पुत्रान् । स्वर्णरूप्ये वा ; **योगिस्मरणात्** । केवलं रूप्यं वा ; **मानवात्** ॥ ४६ ॥ कुप्यं वा ; **योगिस्मरणात्** । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् वा । [12]स्वर्णरूप्ये वा ; **मानवात्** ॥ ४७ ॥ सौभाग्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यम् ; **योगिस्मरणात्** ॥ ४८ ॥

[1] गृहे—ठ.
[2] कन्यावरं—ठ.
[3] यशः—ज, ठ.
[4] श्रियं पञ्चम्याम्—ठ.
[5] सूत—ज.
[6] पुष्टिं—ज, ठ.
[7] वा सुखहेतु—ख, ग.
[8] कृषिफलं वा added in ख, ग.
[9] ग्लहविषयम्—घ.
[10] ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्—Jolly's edition ; ब्रह्मवर्चस्विनस्तु—ठ.
[11] रजतं omitted in ज ; रजते—ठ.
[12] स्वर्णरूप्यं—ख, ग.

[1]सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् ॥ ४९ ॥

सर्वे कामाः पूर्वोक्ताः। पञ्चदश्यमावास्या। यद्यप्यविशेषेण मासपक्षौ गम्येते, तथापि माघभाद्रपदयोः कृष्णपक्षोऽवधेयः;

"कालतः पूजितौ मासौ माघप्रोष्ठपदावुभौ।
[2]पक्षयोरुभयोः पक्षो बहुलः श्राद्धपूजितः ॥"

इति **देवल**स्मरणात्। यस्तु,

"नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि।
एषु श्राद्धं न कुर्वीत [3]गृही पुत्रधनक्षयात् ॥
प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा।
भरणीं कृत्तिकां चैव सर्पे चैव विशेषतः।
यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति।"

इत्यादिना तिथिवारर्क्षविशेषे **गार्गीयः** श्राद्धनिषेधः, स सपिण्डकश्राद्धविषयः;

"भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥"

इति **तस्यैव** वचनात्। स चायं निषेधः तत्तन्निमित्तक एव श्राद्धे; नान्यनिमित्तके;

"तिथिवारर्क्षयुक्तोऽयं दोषो यः समुदाहृतः।
स तन्निमित्तके श्राद्धे नान्यश्राद्धे कदाचन ॥"

इति **अत्रि**स्मरणात् ॥ ४९ ॥

शस्त्रहतानां [4]श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता ॥ ५० ॥

[5]चतुर्दशीश्राद्धविषयमाह। शस्त्रमपमृत्युमात्रप्रदर्शनाय;

"वृक्षारोहणलोष्टाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः।
नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता[6] चतुर्दशी ॥"

[1] सर्वकामान्—Jolly's edition.
[2] पक्षयोः श्राद्धपक्षो हि—ग.
[3] गृहे—ग.
[4] श्राद्धकर्मणि omitted in ज.
[5] चतुर्दश्योः—ग.
[6] चैव—घ.

इति **प्राचेतसात्**। कर्मपदम् एकोद्दिष्टताप्रदर्शनाय;

"चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणात् परम्।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिनः ॥"

इति **पाराशर्यात्**। चतुर्दश्याः प्राशस्त्येनान्यतिथावप्यभ्यनुज्ञायते;

"तेषां प्रत्याब्दिकं श्राद्धं स्मृत्युक्तं पार्वणं भवेत्।
प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ॥"

इति **स्मरणात्**। तच्चैकोद्दिष्टमपि सदैवम्;

"दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितॄणामक्षयं भवेत्।
तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ॥"

इति **स्मरणात्**। शस्त्रहतानामिति बहुवचनात् द्वयोस्त्रयाणां वा शस्त्रघाते एकोद्दिष्टद्वयं त्रयं वा कार्यम्; "एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः" इति **शङ्ख**स्मरणात्; "त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टम्[1]" इति **देवस्वामि**वचनाच्च। केचित्तु पार्वणमाहुः;

"पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघातैर्मृताः क्रमात्।
स मृते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥"

इति **पाराशर्यात्**। अनुमतं चैतत् **अपरार्केणापि**—"त्रयाणां तथात्वे पार्वणमेव" इति ॥ ५० ॥

अपि [2]पितृगीते गाथे भवतः ॥ ५१ ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः।
प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ ५२ ॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्।
[3]कार्त्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये[4] कुञ्जरस्य च ॥ ५३ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

[1] एकोद्दिष्टत्रयम्—ग.
[2] पितृगाथे—घ.
[3] कार्त्तिके सकलं वापि—ज; कार्त्तिकं सकलं वापि—ठ.
[4] छायं—ज.
[5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे काम्यविशेषश्राद्धप्रकरणमष्टसप्ततितम्—ज, ठ.

त्रयोदशीश्राद्धप्राशस्त्ये संमतिमाह । पितृभिः अग्निष्वात्तादिभिः गीते पठिते गाथे श्लोकौ ॥ ५१ ॥ ते आह । स कश्चिन्नरोत्तमः अस्मत्कुले पुत्रादिषु दौहित्रादिषु वा जायेतापि, यो वर्षासु कृष्णपक्षे त्रयोदश्याम् अवहितः सन् उत्कटमधुयुक्तेन पायसेन श्राद्धं कुर्यात् । कुलग्रहणात् मातामहश्राद्धं नित्यमाह;

> " श्राद्धं न चैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।
> न तृतास्तस्य ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥ "

इति **कार्ष्णाजिनि**स्मरणात् । न च " पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि " इत्यनेनैव सिद्धौ पुनरारम्भो व्यर्थ इति वाच्यम्; अस्मादेव ज्ञापकादन्यत्र नियमसिद्धेः **वृत्तिकारविज्ञानेश्वराभ्या**मभ्युपगमात् ॥ ५२ ॥

किंच सकलं कार्त्तिकं मासं मधुना पायसेन यः श्राद्धं दद्यात्, सोऽप्यस्मत्कुले जायेतेति कालान्तरमपि पित्रभीष्टमुक्तम् । विध्यन्तरमिदम् । न पूर्वस्य गौणकालविधिः; भेदप्रत्यायकचकारानुपपत्तेः । द्वितीययैव साकल्यावगतौ सकलपदं दर्शान्तस्य पूर्णिमान्तस्य चोपादानाय । देशविशेषमप्याह—प्राक्छाये कुञ्जरस्य चेति । कुञ्जरस्य गजस्य प्राक्छाये प्राची छाया प्राक्छायम्; " विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् " इत्यनेन [1]पाक्षिकी नपुंसकता । प्राक्छाया च[2] अपराह्णे भवति । तत्रापि पितरो मधुपायसेन श्राद्धमिच्छन्ति । न चायं कालविशेष एव गजच्छायापर्यायः; " हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम् " इति **भारतीय**कर्णव्यजनेतिविशेषणानुपपत्तेः ॥ ५३ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डितात्मज-**
[4]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

[1] पाक्षिकनपुंसकता—घ.
[2] वा—घ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामष्टसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

एकोनाशीतितमोऽध्यायः

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् ॥ १ ॥

श्राद्धोपकरणानि एकोनाशीतितमाध्यायेनाह । तत्र वर्ज्योदकमाह । अथेति उपकरणप्रस्तावाय । रात्र्यन्तरितेन जलेन श्राद्धं न कुर्यात् । यद्यपि पूजाप्रकरणे इदमुक्तमेव, तथापि तस्य नित्यप्रकरणाम्नानात् नैमित्तिककाम्ययोरप्राप्त्या तत्प्राप्त्यै पुनरारम्भः । गङ्गोदकं विनैतदित्युक्तमेव । अनेनान्यदपि निषिध्यते;

> " दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम् ।
> न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥
> यच्च सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यं निपानजम् ।
> तद्वर्ज्यं सलिलं सर्वं सदैव श्राद्धकर्मणि ॥ "

इति **मार्कण्डेयात्** । सर्वार्थमुत्सृष्टं प्रपादि ॥ १ ॥

कुशाभावे कुशस्थाने काशान् दूर्वां वा दद्यात् ॥ २ ॥

> " भुवं तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।
> आदद्यात् पितृतीर्थेन पठन् हुंफट् सकृत् सकृत् ।
> अच्छिन्नाग्रानशुष्काग्रान् ह्रस्वांश्चैव प्रमाणतः ॥ "

इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्तलक्षणकुशाभावे कुशस्थाने कुशकार्ये काशान् दूर्वां वा नियुञ्ज्यात् । काशाभावे बल्वजा ग्राह्याः; " कुशाभावे तु काशाः स्युस्तदभावे तु बल्वजाः " इति **स्मरणात्** ॥ २ ॥

[1]वासोऽर्थे कार्पासोत्थं[2] सूत्रम् ॥ ३ ॥ दशां विसर्जयेत् यद्यप्यहतवस्त्रजा[3] स्यात्[4] ॥ ४ ॥

[1] वाससोऽर्थे—ठ.
[2] कार्पासोर्णासूत्रे—ठ.
[3] वस्त्रजाम्—ठ.
[4] स्यात् omitted in—ठ.

" कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।
श्राद्धेष्वेतानि देयानि कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥"

इत्युक्तवासोऽभावे तत्कार्ये कार्पाससंभवं सूत्रं देयम् । कार्पासत्वेन क्षौमादिसूत्रनिवृत्तिः ॥ ३ ॥ अहतवस्त्रोद्भवामपि दशां प्रान्तभागं वर्जयेत् । अनेन " दशामूर्णास्तुकां वा " इति शास्त्रान्तरीयदशा निवर्त्यते । अत एवास्वरसात् पक्षान्तरोत्कीर्तनम् ' ऊर्णास्तुकां वा ' इति ॥ ४ ॥

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजानि[1] च पुष्पाणि ॥ ५ ॥ [2]शुक्लानि सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि जलजानि[3] रक्तान्यपि दद्यात् ॥ ६ ॥

व्याख्यातमेतत् पूजाप्रकरणे । पुनर्वचनं प्रकरणान्तरप्रापणाय । चकारात्

" कदम्बं बिल्वपत्रं च केतकीं वकुलं तथा ।
बर्बरीकृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले विवर्जयेत् ॥ "

इत्यादीनि गृह्यन्ते । वर्जयेदिति संबन्धः ॥ ५ ॥ प्रतिप्रसवमाह । स्पष्टार्थम् । अपिशब्दात्

" तुलसी शतपत्रं च भृङ्गराजं तथैव च ।
मरुवं मल्लिका चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ "

इत्यादीनां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

[4]वसां मेदं च [5]दीपार्थे न दद्यात् ॥ ७ ॥ [6]घृतं तैलं वा दद्यात् ॥ ८ ॥

वसामेदौ प्राण्यङ्गरसौ दीपार्थे न देयौ । चकारात् सार्षपादितैलमपि ; " घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम् " इति **स्मरणात्** ॥ ७ ॥ तैलं तिलोद्भवम् । वाशब्दात् ओषधीरसम् ; " घृतेन दीपो दातव्यस्तथा वाप्योषधीरसैः " शङ्खस्मरणात् ॥ ८ ॥

जीवजं सर्वं धूपार्थे न दद्यात् ॥ ९ ॥ मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् ॥ १० ॥

1 रक्तानि added in ख, ठ.
2 From शुक्लानि up to जलजानि omitted in ज ; सितानि—ठ.
3 जलजानीति—ख.
4 वसामज्जाद्यं—ठ.
5 दीपार्थं—ग.
6 तैलघृते—ठ.

जीवजं नखशृङ्गादि । सर्वं प्रशस्ताप्रशस्तप्राणिजम् ।

" घृतं न केवलं दद्याद् दुष्टं च तृणगुग्गुलुम् ।
वुष्टं चन्दनरालं च आज्यं गुग्गुलुधूपितम् ॥ "

इत्यादि वा ॥ ९ ॥ संयुक्तम् ; न पौर्वापर्येण ; " तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् " इति **स्मरणात्** ॥ १० ॥

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थे ॥ ११ ॥ [1]न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् ॥ १२ ॥ हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि[2] ॥ १३ ॥

कुङ्कुमं केसरम् । पद्मकं पद्मकाष्ठम् । शेषं प्रसिद्धम् । दद्यात् इति शेषः ॥ ११ ॥ लवणं विनापि पक्के शाकादौ तत्संस्काराय प्रत्यक्षलवणं न देयम् । किंतु तत्रैव मेलयेत् ॥ १२ ॥ घनीभूतं घृतं व्यञ्जनं च । आदिशब्दाद् दधिपायसादि च हस्तेन न देयम् ; किंतु दर्व्यादिना ॥ १३ ॥

तैजसानि पात्राणि दद्यात् ॥१४॥ विशेषतो राजतानि ॥१५॥

तैजसानि कांस्यताम्राणि । न पित्तलादीनि ;

" नायसान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ।
न च सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपुजान्यपि ॥ "

इति **शातातपीयस्मरणात्** । ताम्रं यतिविषयम् ;

" करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
वटार्काश्वत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥ "

इति गृहिणो निषेधात् ॥ १४ ॥ फलविशेषाय राजतानि पात्राणि कार्याणि । तानि च पित्र्ये । दैवे तु सौवर्णानि ; " भोजने हैमरौप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमम् " इति **याम्यात्** ॥ १५ ॥

[3]खड्गकुतपकृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि [4]च पवित्राणि[5] रक्षोघ्नानि च निदध्यात् ॥ १६ ॥

1 प्रत्यक्षलवणं न—ठ.
2 व्यञ्जनानि—ठ.
3 खड्ग omitted in ज, ठ.
4 च omitted in ठ.
5 पवित्राणि omitted in ज,

खड्गः खड्गपात्रम् । कुतपः मध्याह्नाद्यष्टविधः ;

"मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रः कुतपाः स्मृताः ॥"

इति । कृष्णमृगाजिनम् । तिलाः प्रसिद्धाः । सिद्धार्थकाः सर्षपाः । अक्षताः यवाः । चकारात् बृस्यादि ;

"उपमूलं सकृल्लूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
यवांस्तिलान् बृसी कांस्यमापः शुद्धैः समाहृताः ॥
पार्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।
पुष्पं धूपं सुगन्धादि क्षौमं सूत्रं च मेक्षणम् ॥"

इति **स्मृत्यन्तरात्** । एतानि पवित्राणि रक्षोघ्नानि । अजादीनि वक्ष्यमाणानि । चकारात्—

"उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्पटम् ।
श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥"

इति **कार्ष्णाजिन्युक्तानि** । उच्छिष्टं पयः । शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटम् कौशेयम् । दौहित्रो दुहितृसुतः ;

"दुहित्रं खड्गमृगस्य ललाटे यत् प्रदृश्यते ।
तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितम् ॥"

इति **शातातपीयं** वा ;

"अमावास्यां गते सोमे यत् तृणं गौस्तु खादति ।
तस्या गोर्यद्भवेत् क्षीरं तद् दौहित्रमुदाहृतम् ॥"

इति **स्मृत्यन्तरीयं** वा । एतानि श्राद्धभूमौ निदध्यात् ॥ १६ ॥

पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुरसासर्जकसुवर्चलकूश्माण्डालाबुवार्ताकपालक्योपोदकीतण्डुलीयककुसुम्भपिण्डालुकमहिषीक्षीराणि[1] वर्जयेत् ॥ १७ ॥

पिप्पली कणा । तस्यां विकल्पः ; "[2]पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम्" इति **वायवीया**भ्यनुज्ञानात् । [3]मुकुन्दकः कुन्दुरुः[4], बिम्बीफलमिति यावत् । भूस्तृणं पत्रशाकविशेषः । शिग्रुः सौभाञ्जनः ।

[1] तृणासुर for तृणशिग्रु—ठ ; सर्जकसुवर्चल and उपोदकी omitted in ठ; पिण्डमूलक for पिण्डालुक—ग.
[2] पिप्पलीमरिचे—घ.
[3] कुमुदकः—ख.
[4] कुन्दरः—ग.

सर्षपः सिद्धार्थकः । राजसर्षप इत्येके ; "कुसुम्भं राजसर्षपम्" इति **स्मरणात्** । सुरसा निर्गुण्डी । सर्जकः अर्जुनः । अर्जक इति पाठे श्वेतपर्णासः । सुवर्चलं विड्लवणम् । कूश्माण्डं प्रसिद्धम् । अलाबु वर्तुलतुम्बी । वार्ताकं वृन्ताकं श्वेतं कृष्णं च ।

"वृन्ताकं श्वेतवृन्ताकं मूलकं रक्तमूलकम् ।
अलाबुं वर्तुलाकारं भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥"

इति **देवलस्मरणात्** । पालक्या ; गाङ्गेयः पत्रशाकः । उपोदकी कलम्बी । तण्डुलीयकः अल्पमारिषः । कुसुम्भं [1]महाराजनम्, तस्य पत्रशाकम् । पिण्डालुकम् ; सुस्तनीति भाषायाम् । महिषी निषिद्धोपलक्षणम् ;

"आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ।
माहिषं चामरं चाजं पयो वर्ज्यं विजानता ॥"

इति **ब्रह्माण्डात्** । पयोग्रहणात् तद्विकाराणामपि निषेधः ; सर्वशब्दग्रहणात् । माहिषे तु दधिपयसी । "तण्डुलीयकदानं च माहिषं च पयो दधि" इति **भारद्वाजीयात्** । न घृतम् ; "महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः कचित्" इति **सौमन्तवात्** ॥ १७ ॥

राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ॥ १८ ॥

राजमाषाः श्वेतमाषाः । मसूरः मङ्गल्यकः । पर्युषितं भक्ष्यमपि । कृतं कृत्रिमं लवणम् । चकारात् चणकादींश्च ;

"कुलुत्थाश्चणकाः श्राद्धे तथा निष्पावकोद्रवाः ।
कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छाणशिग्रुकान् ।
न वर्जयेत् तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ १८ ॥

कोपं परिहरेत् ॥ १९ ॥ नाश्रु पातयेत् ॥ २० ॥ न त्वरां कुर्यात् ॥ २१ ॥

कर्त्रादिधर्मानाह । कर्ता भोक्ता च क्रोधं परिहरेत्[2] ॥ १९ ॥ अश्रुपातः रोदनम् ; तन्न कार्यम् ॥ २० ॥ अर्घाद्यनुष्ठाने कर्त्रा भोजने च भोक्त्रा त्वरा न कार्या ॥ २१ ॥

[1] महारजतम्—ख, ग.
[2] वर्जयेत्—ख, ग.

घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि [1]फल्गुपात्राणि च[2] प्रशस्तानि ॥ २२ ॥ अत्र च श्लोको भवति ॥ २३ ॥

सौवर्णराजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण वा ।
दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥ २४ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनाशीतितमोऽध्यायः

परिवेषणादिपात्राण्याह । आदिशब्दात् व्यञ्जनदधिपायसादि । तेषां दाने तैजसानि ताम्रपित्तलादीनि; न लौहानि; "कालायसं विशेषेण निन्दितं पितृकर्मणि" इति **आदित्यपुराणात्** । पितृकर्मणीति सामान्योपादानात् पाकादिष्वपि निषेधः;

"न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।
अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ॥"

इति **तत्रैवाम्नानात्** । अस्यापवादस्तत्रैव—

"फलानां चैव शाकानां छेदनार्थानि यानि तु ।
महानसेऽपि [4]शस्तानि तेषामेव तु संनिधिः ॥"

इति । खड्गपात्राणि खड्गशृङ्गनिर्मितानि । फल्गुपात्राणि दारुमयानि;

"पक्वान्नस्थापनार्थं तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरपि दारुभिः ॥"

इति **आदित्यपुराणात्** । चकारात् पाकार्घयोर्ग्रहणम् । **आदित्यपुराणे**—

"पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥
अच्छिद्रेष्वविलिप्तेषु तथानुपहतेषु च ।
पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु कचित् ॥"

[1] फल्गुपात्राणि omitted in ठ.
[2] वा—ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे श्राद्धोपकरणप्रकरणमेकोनाशीतितमम्—ज, ठ.
[4] संस्थानि—ठ.

इति । उक्तार्थे **वैजवापः**—

"खादिरौदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।
अप्यश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटानि वा ॥"

इति ॥ २२ ॥ उक्तार्थे संमतिमाह । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तमेवाह । औदुम्बरं ताम्रम् । फल्गुपात्रं यज्ञियवृक्षनिर्मितम्[1] । शेषं प्रसिद्धम् ॥ २४ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकौण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डितात्मज**[3]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्** एकोनाशीतितमोऽध्यायः

[1] वृक्षकाष्ठमयम्—ख.
[2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामेकोनाशीतितमोऽध्यायः—घ, च.
[3] श्री omitted in ग.

अशीतितमोऽध्यायः

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च[1] मासं प्रीयन्ते[2] ॥ १ ॥ द्वौ [3]मासौ मत्स्यमांसेन ॥ २ ॥ त्रीन् हारिणेन ॥ ३ ॥ चतुरश्चौरभ्रेण ॥ ४ ॥ पञ्च शाकुनेन ॥ ५ ॥ षट् छागेन ॥ ६ ॥ सप्त रौरवेण ॥ ७ ॥ अष्टौ पार्षतेन ॥ ८ ॥ नव गावयेन ॥ ९ ॥ दश माहिषेण ॥ १० ॥ एकादश तूपरेणाजेन ॥ ११ ॥ संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा ॥ १२ ॥

अथ द्रव्यविशेषेण तृप्तिविशेषमशीतितमाध्यायेनाह । तिलादिषु तृतीयया नैरपेक्ष्यावगमात् द्रव्यान्तराभावेन यदा तावन्मात्रेण श्राद्धं क्रियते, तदेदं फलं बोध्यम् । संवलितैः करणे तु फलान्तरं कल्प्यम् । तत्र जलमात्रेण श्राद्धं **स्मृत्यन्तरे**ऽभिहितम्—

> " तृणादि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वापि विनिर्वपेत् ।
> तिलोदकैः पितॄन् वापि तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥ "

इति । शाकैः श्राद्धीयैः । ते च [4]**वायवीये**—

> " कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ।
> बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमम् ।
> भव्यपारेवताक्षोटखर्जूरं च कशेरुकम् ॥ "

इत्यादयः । शेषं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ मत्स्याः सिंहतुण्डकादयः । तन्मांसेन मासद्वयम् ॥ २ ॥ हरिणः कृष्णमृगः ; तस्येदं हारिणम् । तेन त्रीन् मासान् । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥ उरभ्रः मेषः ॥ ४ ॥ शकुनः पक्षी लवतित्तिरादिर्भक्ष्यः ॥ ५ ॥ छागः अजः ॥ ६ ॥ रुरुः शम्बरः । " रौरवेण नवैव तु " इति **मनुः** ॥ ७ ॥ पृषतः बिन्दुमान् मृगः । " पार्षतेनेह सप्त वै " इति " अष्टावैणेयमांसेन " इति च **मनुः** ॥ ८ ॥

[1] मुद्गैः omitted in च.
[2] प्रीयन्ते omitted in घ.
[3] मासौ omitted in ज, ठ.
[4] आपस्तम्बीये—घ.

गवयः गोसदृशो मृगः ॥ ९ ॥ महिषो वन्यः । तथा वन्यवाराहेणापि ; " दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः " इति **मानवात्** ॥ १० ॥ तूपरः शृङ्गहीनः । तथा शाशकौर्माभ्यामपि ; " शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु " इति **मानवात्** ॥ ११ ॥ गव्येन गोसंभवेन । मांसभ्रमनिरासायाह—पयसेति ; " पायसेन पयसा गव्येन " इति **उसनः**स्मरणात् । मांसपरत्वे पयसो निर्विशेषणतया निषिद्धव्यावृत्त्यै गव्यपदावृत्तिः स्यात् ; " पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् " इति **सौमन्तवेन** भिन्नवाक्यतापत्तेश्च । तस्य पयसो विकारैः दध्यादिभिश्च संवत्सरं प्रीयन्त इति प्रत्येकमन्वयः ॥ १२ ॥

अत्र [1]पितृगीता गाथा भवति ॥ १३ ॥
कालशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
विषाणवर्ज्या ये [2]खड्गा आसूर्यं [3]तांस्तु भुञ्ज्महे ॥ १४ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ अशीतितमोऽध्यायः

उक्तेऽर्थे संमतिमाह । पितृभिः अग्निष्वात्तादिभिः गीता गाथा श्लोकः ॥ १३ ॥ तामाह । कालशाकः दीर्घपत्रोऽतितिक्तः शाकविशेषः । महान्ति शल्कानि शुक्त्याकाराणि देहे यस्य स महाशल्कः मत्स्यविशेषः । वार्ध्रीणसमाह **निगमः**—

> " [5]त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
> वार्ध्रीणसमिति प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि ॥ "

इति । पक्षिविशेषो वा ;

> " कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।
> स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥ "

इति **निगमात्** । तस्य मांसम् । विषाणवर्ज्याः शृङ्गरहिताः ये खड्गाः, तांश्च यावत्सूर्यप्रलयं भुञ्ज्महे ; चकारात् लोहामिषादीन् ;

[1] पितृगाथा—ज.
[2] खड्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा—Jolly's edition.
[3] तानश्नीमहे—ठ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे मांसस्तुतिप्रकरणमशीतितमम्—ज, ठ.
[5] पिबतो यस्य त्रीणि कर्णौ जिह्वा च जलं स्पृशन्ति, स त्रिभिः पिबतीति त्रिपिब इति कल्पतरुः (टिप्पणी).

" खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।
लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥ "

इति **योगिस्मरणात्** ॥ १४ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डितात्मज-श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** [2]श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
अशीतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामशीतितमोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

एकाशीतितमोऽध्यायः

नान्नमासनमारोपयेत् ॥ १ ॥ न पदा स्पृशेत् ॥ २ ॥ नावक्षुतं कुर्यात् ॥ ३ ॥ तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान् विसर्जयेत् ॥ ४ ॥ संवृते च श्राद्धं कुर्यात् ॥ ५ ॥ न रजस्वलां पश्येत् ॥ ६ ॥ न श्वानम् ॥ ७ ॥ न विड्वराहम् ॥ ८ ॥ न ग्रामकुक्कुटम् ॥ ९ ॥ प्रयत्नात् श्राद्धमजस्य दर्शयेत् ॥ १० ॥

श्राद्धभोजनधर्मान् एकाशीतितमाध्यायेनाह । आसनम् आसन्दिका । उक्तानां पुनर्वचनं श्राद्धाङ्गतावगमाय । तेन तद्वैगुण्ये न पुरुषप्रत्यवायमात्रम्; किंतु श्राद्धवैगुण्यमपीति ध्येयम् ॥ १ ॥ [1]अन्नमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥ अवक्षुतम् अपस्पृष्टम् ॥ ३ ॥ " अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचाः " इति मन्त्रेण तिलैः सर्षपैर्वा रक्षःपिशाचान् अपसारयेत् ॥ ४ ॥ संवृते परित आच्छन्ने । चकारात् दक्षिणाप्रवणे च; " दक्षिणाप्रवणं देशं यत्नतः परिकल्पयेत् " इति **स्मरणात्** ॥ ५ ॥ कर्ता भोक्ता च उदक्यां न पश्येद्यथा, तथा कुर्यात् ॥ ६ ॥ श्वा कुक्कुरः ॥ ७ ॥ विड्वराहः ग्रामसूकरः ॥ ८ ॥ ग्रामपदेनारण्यनिरासः ॥ ९ ॥ प्रयत्नात् असतः संपादनेनापि अजस्य दृष्टिविषये श्राद्धं कुर्यात् । यथाह **देवलः**—

" तिलानवकिरेत् तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥ "

इति ॥ १० ॥

अश्नीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः ॥ ११ ॥ न वेष्टितशिरसः ॥ १२ ॥ न सोपानत्काः[2] ॥ १३ ॥ न पीठोपहितपादाः[3] ॥ १४ ॥ न हीनाङ्गा अधिकाङ्गाः श्राद्धं पश्येयुः ॥ १५ ॥ न शूद्राः ॥ १६ ॥ न पतिताः ॥ १७ ॥ न महारोगिणः ॥ १८ ॥ [4]तत्कालं ब्राह्मणं

[1] From here up to तथाच मन्त्रः in the commentary on Sūtra 23 missing in ख, ग.
[2] सोपानत्कः—घ, च. [3] पादः—घ, च. [4] तत्काले—ठ.

ब्राह्मणानुमतेन भिक्षुकं वा पूजयेत् ॥ १९ ॥ [1]हविर्गुणान् न ब्राह्मणा ब्रूयुर्दात्रा पृष्टाः ॥ २० ॥

मौनेन ब्राह्मणा भुञ्जीरन् । चकारार्थमाह अत्रिः—

" असंकल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ "

इति । भरद्वाजोऽपि—

" पितॄणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।
स्वीयेन ब्राह्मणस्वेन हस्तेन स्तेयकृद्भवेत् ॥ "

इति ॥ ११ ॥ वेष्टितमुष्णीषादिना शिरो यैस्ते ॥ १२ ॥ उपानद्भ्यां पादुकाभ्यां च सहिताः ॥ १३ ॥ पीठं मञ्चिकादि ; तदारोपितपादाः नाश्नीयुरिति ॥ १४ ॥ चतुःषडङ्गुलादिदृष्टिविषये श्राद्धं न कुर्यात् ॥ १५ ॥ शूद्रपतितमहारोगिरजस्वलादिदृष्टिविषयेऽपि ॥ १६-१८ ॥ श्राद्धकाले समागतं ब्राह्मणं संन्यासिनं वा नियुक्ताश्चेदनुमन्येरन्, तदा तमपि भोजयेत् ॥ १९ ॥ श्राद्धकर्त्रा पृष्टेऽपि विप्राः श्राद्धीयद्रव्यगुणान् क्षाराम्लादीन् न ब्रूयुः ॥ २० ॥

**यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदश्नन्ति[2] वाग्यताः ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २१ ॥
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संनीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ २२ ॥**

अत्र हेतुमाह । यावदन्नस्योष्णत्वं मौनं हविर्गुणावचनं च तावदेव पितरो भुञ्जते ; नान्यथा । तस्मादेतत्त्रयं [3]कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ सार्ववर्णिकं सर्वजातीयमन्नम् । आद्यशब्दात् शाकादिकमपि आदाय जलेनाप्लाव्य भुक्तवतामग्रे भुवि, न पात्रे ; [4]विकिरन् ; न पिण्डत्वेन [5]पातयन् ॥ २२ ॥

**असंस्कृतप्रमीतानां [6]त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २३ ॥**

[1] न हविर्गुणान् ब्राह्मणाः—ज.
[2] भुञ्जन्ति—घ, च.
[3] न कर्तव्यम्—च.
[4] विकिरेत्—घ.
[5] पातयेत्—घ.
[6] रोगिणाम्—घ.

**उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४ ॥**

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ एकाशीतितमोऽध्यायः

विकिरे देवता आह । योऽयमुक्तो विकिरः, यच्च भोजनावशिष्टं विप्राणां, तदुभयमनुपनीतानां मृतानां, कुलस्त्रीणां च त्यक्तानां भागधेयम् । तथाच मन्त्रः—

" असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः ।
दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥ "

इति ॥ २३ ॥

उच्छिष्टे देवतान्तरमप्याह । भोजनपात्रात्[2] भूमौ पतितमुच्छिष्टम् अकपटस्यावञ्चकस्य दासीदाससमूहस्य भागधेयं पूर्वर्षयो वदन्ति । तथाच मन्त्रः—

" यजमानकुले जाता दासा दास्योऽन्नकाङ्क्षिणः ।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तेन भूतले ॥ "

इति ॥ २४ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकमोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[4]श्रीरामपण्डितात्मज-[4]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
एकाशीतितमोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमं श्राद्धभोजनधर्मप्रकरणम्—ज, ट.
[2] भोजनात्—घ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकाशीतितमोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

द्व्यशीतितमोऽध्यायः

[1]दैवे कर्मणि [2]ब्राह्मणं न परीक्षेत ॥ १ ॥ [3]प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत ॥ २ ॥

अथ [4]श्राद्धानर्हान् ब्राह्मणान् द्व्यशीतितमेनाह । दैविके कर्मणि ; " विप्रेषु च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् " इत्यनेन विहिते ब्राह्मणे हरिपूजनकर्मणि ब्राह्मणपरीक्षणं[5] न कर्तव्यम् । न दैविकमात्रे ; तुलादानादौ परीक्षाम्नानविरोधात् । नापि श्राद्धाङ्गे वैश्वदेविके ; " श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः " इत्युभयत्र परीक्षाश्रवणात् ॥ १ ॥ श्राद्धे तु दैविकपैतृकयोः प्रयत्नेन विप्रं परीक्षेत ;

" संपरीक्ष्य तु यो दद्याच्छ्राद्धभोजनमास्थितः[6] ।
तस्य तुष्यन्ति पितरो देवताश्च न संशयः ॥ "

इति **स्कान्दात्** ॥ २ ॥

हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेत्[7] ॥ ३ ॥ विकर्मस्थांश्च ॥ ४ ॥ बैडालव्रतिकान्[8] ॥ ५ ॥ वृथालिङ्गिनः ॥ ६ ॥ नक्षत्रजीविनः ॥ ७ ॥ देवलकांश्च[9] ॥ ८ ॥

चतुःषडङ्गुलादीन् विप्रान् विशेषतो वर्जयेत् ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धं कर्म विकर्म । तत्र तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । चकारात् स्मृत्यन्तरोक्तान् सगोत्रप्रवरादींश्च ;

" न सगोत्रे हविर्दद्यात् समानप्रवरे तथा ।
न चाज्ञातकुले दद्याद्यथा कन्या तथा हविः ॥ "

इति **अत्रिस्मरणात्** ॥ ४ ॥ बिडालस्येव व्रतं येषां ते तथा ;

" धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥ "

[1] दैवकर्मणि—घ. [2] ब्राह्मण्यं—ठ. [3] पित्र्ये प्रयत्नात्—ज, ठ.
[4] ब्राह्मणान् श्राद्धानर्हान्—ग. [5] परीक्षा न कार्या—ग. [6] श्राद्धमार्जवमास्थितः—च.
[7] वर्जयेत्—ज, ठ. [8] व्रतान्—ज. [9] च omitted in ठ.

इति **मनूक्तलक्षणाः** ॥ ५ ॥ वृथा शास्त्रातिक्रमेण लिङ्गं संन्यासाश्रमादिचिह्नं येषां ते वृथालिङ्गिनः ; वृथाश्रमिण इति यावत् ; " वृथा मुण्डांश्च जटिलान् सर्वान् कार्पटिकांस्तथा " इति **वायवीयात्** ॥ ६ ॥ नक्षत्रैः ये जीवन्ति, ते तथा ; ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ देवद्रव्योपजीविनः ;

" देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥ "

इति **स्मरणात्** । चकारात् स्तेनादींश्च ;

" ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ "

इति **स्मरणात्** । **स्मृतिसंग्रहेऽपि**—

" संवत्सरत्रयं कुर्यात् परार्थे देवतार्चनम् ।
संवत्सरं च गायत्रीं षण्मासं रुद्रमेव च ।
प्रणवं वा दिनं चैकं स च पातित्यमाप्नुयात् ॥ "

इति ॥ ८ ॥

चिकित्सकान् ॥ ९ ॥ अनूढापुत्रान् ॥ १० ॥ तत्पुत्रान् ॥ ११ ॥ बहुयाजिनः ॥ १२ ॥ ग्रामयाजिनः ॥ १३ ॥ [1]शूद्रयाजिनः ॥ १४ ॥ अयाज्ययाजिनः ॥ १५ ॥ [2]व्रात्यान् ॥ १६ ॥ तद्याजिनः ॥ १७ ॥ पर्वकारान् ॥ १८ ॥ सूचकान् ॥ १९ ॥ भृतकाध्यापकान् ॥ २० ॥ भृतकाध्यापितान् ॥ २१ ॥

वैद्यवृत्तीन् ॥ ९ ॥ अनूढा कन्यका । तत्पुत्राः कानीनाः ; तान् ॥ १० ॥ तेषां कानीनानां पुत्रान् ॥ ११ ॥ बहून् ये याजयन्ति तान् ॥ १२ ॥ ग्रामयाजकान् ॥ १३ ॥ शूद्रयाजकान् ॥ १४ ॥ अयाज्याः पतितादयः । तेषां याजकान् ॥ १५ ॥ संस्कारहीनान् ॥ १६ ॥ व्रात्ययाजकान् ॥ १७ ॥ पर्व ; धनुःशराणां संधिः । तत्कर्तॄन् ; " धनुःशराणां कर्ता च " इति **स्मरणात्** ॥ १८ ॥ राजसु पैशुन्यवक्तॄन् ॥ १९ ॥ भृतिपूर्वाध्यापकान् ॥ २० ॥ भृतिपूर्वाध्यापितान् ॥ २१ ॥

शूद्रान्नपुष्टान् ॥ २२ ॥ पतितसंसर्गान्[3] ॥ २३ ॥ अनधीयानान् ॥ २४ ॥

[1] This Sūtra omitted in ज. [2] Sūtra-s 16 to 19 omitted in ज, ठ.
[3] संयुक्तान्—ज, ठ.

निरन्तरं शूद्रान्नभोजिनः ॥ २२ ॥ पतिताः; महापातक्यादयः। तैः संसृज्यन्त इति संसर्गाः। तान्; "ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः" इति स्मरणात्। संसर्गिनिषेधात् पतितनिषेधोऽर्थसिद्ध एव;

"काणाः [1]कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः।
ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः॥"

इति याम्यात्। श्राद्धे पतितनिषेधः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते; तदभावे संभाषणादिनिषेधेनैव प्राप्त्यभावात् ॥ २३ ॥ ये अधीतमपि वेदं प्रत्यहं नाधीयते, तान् ॥ २४ ॥

संध्योपासनभ्रष्टान् ॥ २५ ॥ राजसेवकान् ॥ २६ ॥ नग्नान् ॥ २७ ॥ पित्रा विवदमानान् ॥ २८ ॥ [2]पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्यायत्यागिनश्च ॥ २९ ॥

संध्यानामुपासनं कर्तव्यता; तया रहितान्। यद्वा संध्यया उपासनेन अग्निपरिचरणेन च भ्रष्टान् ॥ २५ ॥ राज्ञो भृतिग्रहणेन आज्ञाकारिणः ॥ २६ ॥ मलवद्वासःप्रभृतीन् दशविधान् पूर्वोक्तान्। यद्वा,

"ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः स्वधर्मादन्यतोमुखम्।
यान्ति ते नग्नसंज्ञा हि हीनकर्मस्ववस्थिताः॥"

इति वैष्णवोक्तलक्षणान् ॥ २७ ॥ धनाद्यर्थे पित्रा सह कलहकर्तॄन् ॥ २८ ॥ पित्रादीनां त्यागो नाम अपोषणम्। अग्नेस्त्यागः अपरिचरणम्। चकारात् औरभ्रिकादींश्च;

"औरभ्रिको माहिषिको परपूर्वापतिस्तथा।
प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥"

इति स्मरणात् ॥ २९ ॥

**ब्राह्मणापशदा ह्येते [3]कथिताः पङ्क्तिदूषकाः।
एतान् [4]विवर्जयेद्यत्नाच्छ्राद्धकर्मणि पण्डितः ॥ ३० ॥**

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ द्व्यशीतितमोऽध्यायः

[1] खञ्जाश्च षण्डाश्च—घ. [2] न पितृ—ज. [3] पतिताः—ठ. [4] विसर्जयेत्—च. [5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पङ्क्तिदूषकप्रकरणं द्व्यशीतितमम्—ज, ठ.

उक्तनिषेधे हेतुमाह। ब्राह्मणेभ्यः ये अपशदाः बहिष्कृताः, अत एव पङ्क्तिदूषकाः कथिताः पूर्वर्षिभिः। एतान् पण्डितः दोषज्ञः श्राद्धे वैशेषिकेन यत्नेन वर्जयेत्। पुनरेतच्छब्दोऽन्येषामपि स्मृत्यन्तरनिषिद्धानां संग्रहाय। यथाह शालङ्कायनः—

"अविद्धकर्णैर्यद् भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च।
दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति॥"

इति। लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः—

"हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ।
द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत्॥"

इति ॥ ३० ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
द्व्यशीतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्व्यशीतितमोऽध्यायः—च.

त्र्यशीतितमोऽध्यायः

अथ पङ्क्तिपावनाः ॥ १ ॥ त्रिणाचिकेतः ॥ २ ॥ पञ्चाग्निः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठसामगः[1] ॥ ४ ॥ वेदपारगः ॥ ५ ॥ वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः ॥ ६ ॥ पुराणेतिहासव्याकरणपारगः ॥ ७ ॥ [2]धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगः ॥ ८ ॥

अथ पङ्क्तिपावनान् [3]त्र्यशीतितमाध्यायेनाह । अनन्तरं वक्ष्यमाणाः पङ्क्तिपावना ज्ञेयाः ॥ १ ॥ त्रिर्नाचिकेतं चयनं कृतवानसौ त्रिणाचिकेतः । त्रिणाचिकेतसंज्ञं यजुर्वेदभागं तद्व्रतपूर्वकं योऽधीते, स वा ॥ २ ॥ सभ्यावसथ्याभ्यां सह त्रेताग्निमान् । पञ्चाग्निविद्याध्यायी, पञ्चाग्निसाधको वा ॥ ३ ॥ ज्येष्ठसाम सामविशेषः; तं यो गायत्यसौ ॥ ४ ॥ मन्त्रब्राह्मणयोः पारम् अन्तं यो गच्छत्यसौ ॥ ५ ॥ शिक्षा कल्पः व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषं चेत्येषां वेदाङ्गानामन्यतमस्यापि पारगः ॥ ६ ॥ पुराणं **ब्राह्मादि** । इतिहासः **महाभारतादि** । व्याकरणं **पाणिनीयादि** । अङ्गेषु व्याकरणं प्रातिशाख्यमित्यपौनरुक्त्यम् । एषामन्यतमस्य पारगः ॥ ७ ॥ सप्तपञ्चाशतां स्मृतीनामन्यतमायाः पारगः ॥ ८ ॥

[4]तीर्थपूतः ॥ ९ ॥ यज्ञपूतः ॥ १० ॥ [5]तपःपूतः ॥ ११ ॥ सत्यपूतः ॥ १२ ॥ मन्त्रपूतः ॥ १३ ॥ गायत्रीजपनिरतः ॥ १४ ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानः ॥ १५ ॥ [6]त्रिसुपर्णः ॥ १६ ॥

तीर्थैः वाराणस्यादिभिरनुसृतैः पवित्रितः ॥ ९ ॥ यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः पूतः ॥ १० ॥ तपसा चान्द्रायणादिना पूतः ॥ ११ ॥ सत्येन यथार्थवाक्येन पूतः ॥ १२ ॥ मन्त्रैः विष्ण्वादिदैवत्यैः नित्यं जप्तैः पूतः; वेदमन्त्राणां प्रागेवाभिधानात् ॥ १३ ॥ "तत् सवितुर्वरेण्यम्" इत्यस्या जपे तत्परः

[1] सामा—ठ. [2] एकस्यापि धर्मशास्त्रस्य—ज, ठ. [3] त्र्यशीतितमेनाह—ख.
[4] Sūtra-s 9 and 10 are read in reverse order in ज, ठ.
[5] तपसा पूतः । दानपूतः । गायत्रीजपनिरतः—ज, ठ. [6] त्रिसौपर्णः—ठ.

॥ १४ ॥ ब्रह्मदेयं [1]वेदाध्यापनम्; तदुपलक्षितः संतानः परंपरा यस्येति; त्रिपुरुषाध्यापक इति यावत् ॥ १५ ॥ त्रिसुपर्णं यजुर्भागविशेषमधीतेऽसौ तथा । त्रिः [2]सुपर्णचितिं कृतवान् असौ वा ॥ १६ ॥

जामाता ॥ १७ ॥ दौहित्रश्चेति [3]पात्रम् ॥ १८ ॥ विशेषेण च[4] योगिनः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणानुकल्पमाह । दुहितुः पतिः ॥ १७ ॥ दुहितुः पुत्रः । चकाराद् भागिनेयादयः; "स्वस्रीय-ऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः" इति **योगिस्मरणात्** । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारा अन्येऽपि श्राद्धदाने पात्रं भवन्ति;

"त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिबान्धवाः ।
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥"

इति **योगिस्मरणात्** ॥ १८ ॥ योगाभ्यासनिष्ठाः विशेषेणान्येभ्यः पात्रं भवन्ति । चकारात् संन्यासिनोऽपि । **वायवीये**—

"गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारिसहस्रेण यतिरेको विशिष्यते ॥"

इति । ते च त्रिदण्डिनः । **ब्रह्मवैवर्ते**—

"मुण्डान् जटिलकाषायान् श्राद्धकाले विवर्जयेत् ।
शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥"

इति ॥ १९ ॥

अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ २० ॥

अपि स स्यात् कुलेऽस्माकं[5] भोजयेद्यस्तु योगिनम्[6] ।
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ २१ ॥

इति [7]श्रीविष्णुस्मृतौ त्र्यशीतितमोऽध्यायः

[1] वेदाध्ययनम्—ख. [2] सुपर्णे—ग, च. [3] एते पवित्राः—ज, ठ.
[4] च omitted in ज, ठ. [5] जन्तुः—ज. [6] योगिनः—ख.
[7] वैष्णवे धर्मशास्त्रे पङ्क्तिपावनप्रकरणं त्र्यशीतितमम्—ज, ठ.

स्वोक्तार्थे संमतिमाह । व्याख्यातं प्राक् ॥ २० ॥ तामाह । अस्माकं कुले पुत्रदौहित्रादिसंततौ स कोऽपि भवेत्, यो योगनिष्ठं विप्रं प्रयत्नेन बुद्धिपूर्वकमानीय श्राद्धे भोजयेत् । येन योगिभोजनेन वयं तृप्यामहे अतिशयिततृप्तिमन्तो भवेम ॥ २१ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्र्यशीतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्र्यशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

चतुरशीतितमोऽध्यायः

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् ॥ १ ॥ न गच्छेन्म्लेच्छविषयम् ॥ २ ॥

अथ श्राद्धे वर्ज्यान् देशान् चतुरशीतितमेनाह । वक्ष्यमाणलक्षणे म्लेच्छदेशे श्राद्धं न कुर्यात् ॥ १ ॥ प्रासङ्गिकमाह । तीर्थयात्रां विना म्लेच्छदेशं न गच्छेत् । यथाह देवलः—

" सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च मगधान् माल्वांस्तथा ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ॥ "

इति ॥ २ ॥

परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति ॥ ३ ॥

किंच परे चातुर्वर्ण्यबहिष्कृता[1] म्लेच्छाः; तेषां निपाने जलाशये स्नात्वा पीत्वा च तत्साम्यं प्राप्नोति । इतिशब्दात् एवंविधानामन्येषामपि चण्डालादीनां जलाशयेऽप्येवम् । साम्यं च यावज्जीवाभ्यासविषयम् । सकृत् कामाकामाभ्याम् [2]आपस्तम्बेनोक्तं ज्ञेयम्—

" म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा ।
जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः ॥ "

इति ॥ ३ ॥

**चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
[3]स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः[4] ॥ ४ ॥**

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुरशीतितमोऽध्यायः

[1] बहिर्भूताः—ग. [2] आपस्तम्बोक्तं—ग. [3] तं म्लेच्छदेशं जानीयात्—ठ.
[4] अतः परम्—ज, ठ. [5] वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

म्लेच्छदेशं लक्षयति। [1]चतुर्वर्णसंबन्धिधर्मव्यवस्था यत्र देशे नास्ति, स म्लेच्छदेशः। चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं कुशादीनामुपलक्षणम्। तथाच **आदित्यपुराणे**[2]—

" कृष्णसारैर्यवैर्देवैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा।
समृद्धो धर्मदेशः स्यादाश्रयेरन् विपश्चितः॥ "

इति। एतैर्विहीनो म्लेच्छदेश इत्यभिप्रायः। अतोऽन्यस्तद्वानार्यावर्त इति प्रासङ्गिकं लक्षणं वक्ष्यमाणविध्यर्थम्। **मनुस्तु** अन्यथाह—

" आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते॥ "

इति। इदं च लक्षणकरणं तद्वासिनो देशविशेषगमननिषेधाय। तथाच [3]**आदित्यपुराणे**—

" [4]आर्यावर्तसमुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाद्विजः।
नर्मदासिन्धुपारं च करतोयां न लङ्घयेत्॥
आर्यावर्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः।
आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुध्यति॥ "

इति॥ ४॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मजश्री**नन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** चतुरशीतितमोऽध्यायः

[1] संबन्धि omitted in घ.
[2] पुराणम्—ख, ग.
[3] आदिपुराणे—घ.
[4] This verse is omitted in ख.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चतुरशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

अथ पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम्॥ १॥ जप्यहोमतपांसि च॥ २॥ पुष्करे स्नानमात्रात् सर्वपापेभ्यः पूतो भवति॥ ३॥

अथ पञ्चाशीतितमेन श्राद्धार्हान् देशानाह। अथेति श्राद्धदेशप्रस्तावः। "त्रीणि पुष्कराणि" इति वचनात् बहुवचनम्। तेषां ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठपुष्कराणीति संज्ञा। **भारते**—

" प्रथमं ब्रह्मदैवत्यं द्वितीयं विष्णुदैवतम्।
तृतीयं रुद्रदैवत्यं त्रयो [1]देशास्त्रिता इति॥ "

इति। तेषु त्रिषु कृतं श्राद्धमक्षयं भवति। प्रत्येकं श्राद्धे फलान्तरं कल्प्यम्॥ १॥ प्रासङ्गिकमाह। जप्यं मन्त्रस्य। होमः तिलादेः। तपः उपवासः। चकारात् दानोत्सर्गादि पुष्करेष्वक्षयं भवति॥ २॥ किंच, एकत्वेन पुनः पुष्करपरामर्शः प्रत्येकस्नानेऽप्येतत्फलसंबन्धावगमाय। मात्रशब्दो जपहोमादिक्रियान्तरनैरपेक्ष्याय॥ ३॥

एवमेव गयाशीर्षे॥ ४॥ वटे॥ ५॥ अमरकण्टकपर्वते॥ ६॥ [2]वराहपर्वते॥ ७॥ यत्र क्वचन नर्मदातीरे॥ ८॥ यमुनातीरे॥ ९॥

उक्तमर्थमतिदिशति। "पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" इत्युक्तलक्षणे गयाशीर्षेऽप्येवमेव फलमवधेयम्। एवमग्रेऽपि॥ ४॥ तत्रैव अक्षयवटे॥ ५॥ अमरकण्टकेन तीर्थेनोपलक्षिते पर्वते मेकलाभिधे विन्ध्यपादे। पर्वतग्रहणं तीर्थातिरिक्तेऽपि भागे तुल्यफलतावगमाय॥ ६॥ [3]वराहाकारे पर्वतविशेषे॥ ७॥ तीर्थविशेषानादरेण नर्मदातीरमात्रे। तत्परिमाणं च **पुराणे**—

" उत्तरे नवगव्यूतिर्दक्षिणे योजनत्रयम्।
गङ्गागोदावरीरेवातीरमाहुर्मनीषिणः॥ "

[1] देवाः—ख, ग.
[2] वाराह—ग.
[3] वाराहाकारे—ग.

इति ॥ ८ ॥ 'यत्र क्वचन' इत्यनुवर्तते। तच्च नर्मदावत् यमुनायाः तीरपरिमाणविशेषानाम्नानात् तटद्वयान्तर्भाग एव तीरं ज्ञेयम्। "पार तीर कर्मसमाप्तौ" इति धातोः प्रवृद्धप्रवाहपरिच्छेदकस्यैव भागस्य तीरत्वावगमात् ॥ ९ ॥

गङ्गायां विशेषतः ॥ १० ॥ [1]कुशावर्ते ॥ ११ ॥ [2]बिन्दुके ॥ १२ ॥ नीलपर्वते[3] ॥ १३ ॥ कनखले[3] ॥ १४ ॥ कुब्जाम्रे ॥ १५ ॥

गङ्गायां यत्र क्वचन श्राद्धमन्यतीर्थात् विशेषतोऽक्षयम् ॥ १० ॥ कुशावर्तः त्र्यम्बकगिरिस्थो गोदावरीप्रभवः ॥ ११ ॥ बिन्दुकः दक्षिणदेशस्थः तीर्थविशेषः। बिल्वक इति पाठेऽपि तत्रैव मः ॥ १२ ॥ नीलपर्वतः उत्कलदेशस्थः पुरुषोत्तमस्थाने ॥ १३ ॥ कनखलम् उत्तरपर्वतस्थं त्र्यम्बकस्थं वा ॥ १४ ॥ कुब्जाम्रम् उत्कलदेशस्थं क्षेत्रं गङ्गाद्वारस्थं वा ॥ १५ ॥

भृगुतुङ्गे ॥ १६ ॥ केदारे ॥ १७ ॥ महालये ॥ १८ ॥ [4]नडन्तिकायाम् ॥ १९ ॥ सुगन्धायाम् ॥ २० ॥ शाकंभर्याम् ॥ २१ ॥ फल्गुतीर्थे ॥ २२ ॥ महागङ्गायाम् ॥ २३ ॥ [5]त्रिहलिकाग्रामे ॥ २४ ॥

भृगुतुङ्गः अमरकण्टकसमीपस्थः विन्ध्यपादः ॥ १६ ॥ केदारः [6]उत्तरपर्वतस्थः ॥ १७ ॥ महालयः पर्वतविशेषः ॥ १८ ॥ नडन्तिका नदी अभियुक्तेभ्यो ज्ञेया ॥ १९ ॥ सुगन्धा नदी सौगन्धिकनगसमीपस्था ॥ २० ॥ शाकंभरीदेवीस्थानं मरुदेशे, यत्र लवणं भवति ॥ २१ ॥ फल्गुतीर्थं गयास्थम् ॥ २२ ॥ महागङ्गा अलकनन्दा ॥ २३ ॥ त्रिहलिकाग्रामः शालग्रामः ; तण्डुलिकाश्रम इति वा पाठः ॥ २४ ॥

कुमारधारायाम् ॥ २५ ॥ प्रभासे ॥ २६ ॥ यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः ॥ २७ ॥ [7]गङ्गाद्वारे ॥ २८ ॥ प्रयागे च ॥ २९ ॥

[1] गङ्गाद्वारे। प्रयागे च। गङ्गासागरसंगमे। These are inserted between Sūtra-s 10 and 11 in ज, ठ.
[2] बिल्वके—ज. [3] च added in—ठ. [4] लाडति—ठ.
[5] तण्डुलिकाश्रमे—ज, ठ. [6] उन्नत—ज.
[7] Sūtra-s 28 to 30 are inserted between Sūtra-s 10 and 11 in ज, ठ. In Jolly's edition Sūtra-s 28 to 32 are read as a stanza:

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे।
सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

काश्मीरदेशे क्रौञ्चपर्वते कुमारशक्तिप्रहारेण जलधारा निर्गतेति ; सा कुमारधारा ; तस्याम्। दक्षिणसमुद्रे इषुपातक्षेत्रे वा ॥ २५ ॥ द्वारकासमीपे प्रभासतीर्थम् ॥ २६ ॥ प्लक्षप्रस्रवणमारभ्य सरस्वतीविनशनपर्यन्तं यत्र कुत्रापि सरस्वत्यां श्राद्धं विशेषतोऽन्यतीर्थेभ्यः अक्षयम्। यत्र क्वचनेति पुनर्वचनं पूर्वस्य गङ्गायमुनयोरेवानुषङ्गः, नोत्तरत्रेति ज्ञापनाय ॥ २७ ॥ गङ्गाद्वारं हरिद्वारम् ;

"केचिदूचुर्हरिद्वारं मोक्षद्वारं जगुः परे।
गङ्गाद्वारं च केऽप्याहुः केचिन्मायापुरीं पुनः ॥"

इति **स्कान्दात्** ॥ २८ ॥ प्रयागः गङ्गायमुनासंगमः। चकारात् तद्वियोगो भिन्नप्रयागाख्यः ; "गङ्गायमुनयोर्योगे वियोगे चाक्षयं भवेत्" इति **ब्राह्मात्** ॥ २९ ॥

गङ्गासागरसंगमे ॥ ३० ॥ सततं नैमिषारण्ये ॥ ३१ ॥ वाराणस्यां विशेषतः[1] ॥ ३२ ॥ अगस्त्याश्रमे ॥ ३३ ॥ [2]कण्वाश्रमे ॥ ३४ ॥

यद्यपि "सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात्" इति चतसृणामपि गङ्गानां चतुर्ष्वपि सागरेषु चत्वारः संगमाः, तथाप्यत्र पूर्वसागरभागीरथ्योरेव संगमो विवक्षितः, मनुष्यगम्यत्वात् ॥ ३० ॥ नैमिषारण्यम् उदग्दिगवस्थितं क्षेत्रम्। तत्र कालविशेषानादरेण ॥ ३१ ॥ वाराणसी काश्यन्तर्गता नगरी। तस्यां देशकालविशेषानादरेण ॥ ३२ ॥ अगस्त्याश्रमः पुष्करसमीपे सरस्वतीतीरे ; "महिमानं सरस्वत्या अगस्त्याश्रमवर्णनम्" इति **भारतात्**। दक्षिणदेशे स्वामिस्थाने वा ॥ ३३ ॥ कण्वाश्रमे मालिनीतीरे ॥ ३४ ॥

कौशिक्याम् ॥ ३५ ॥ सरयूतीरे ॥ ३६ ॥ शोणस्य [3]ज्योतिषायाश्च संगमे ॥ ३७ ॥ श्रीपर्वते ॥ ३८ ॥ कालोदके ॥ ३९ ॥

कौशिकी उत्तरपर्वतोद्भवा नदी ॥ ३५ ॥ अयोध्याभिवाहिनी सरयूः। तत्तीरे ॥ ३६ ॥ शोणो नदः। ज्योतिषा नदी। तयोः संगमो विन्ध्यमध्ये। शोणज्योतीरथ्योरिति पाठेऽपि तत्रैव ॥ ३७ ॥ श्रीपर्वतः दक्षिणदेशस्थः श्रीशैलः मल्लिकार्जुनस्थानम् ॥ ३८ ॥ कालोदकं यामुनः तीर्थविशेषः। **वामनपुराणे**—

"देवीविरहसंतप्तो महादेवो जगद्गुरुः।
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरितं मुने ॥

[1] विशेषतः omitted in ठ. [2] This Sūtra omitted in ठ. [3] ज्योतीरथ्यायाश्च—ठ.

निमग्ने शंकरे तापो दग्धाः कृष्णत्वमागताः ।
ततः प्रभृति कालिन्द्यां ह्रदः कालोदकाभिधः ॥"

इति ॥ ३९ ॥

उत्तरमानसे ॥ ४० ॥ बडवायाम् ॥ ४१ ॥ मतङ्गवाप्याम् ॥ ४२ ॥ सप्तार्षे ॥ ४३ ॥ विष्णुपदे ॥ ४४ ॥ स्वर्गमार्गपदे ॥ ४५ ॥

उत्तरमानसं केदारोत्तरपर्वतस्थम् ॥ ४० ॥ बडवा तीर्थविशेषो दक्षिणदेशस्थः ॥ ४१ ॥ मतङ्गवापी गयादक्षिणभागस्था ॥ ४२ ॥ सप्तार्षं सप्तर्षितीर्थम् ॥ ४३ ॥ विष्णुपदं गयामध्यस्थितम् ॥ ४४ ॥ स्वर्गमार्गः रथमार्ग इति पदशालापूर्वभागे प्रसिद्धः ॥ ४५ ॥

गोदावर्याम् ॥ ४६ ॥ गोमत्याम् ॥ ४७ ॥ वेत्रवत्याम् ॥ ४८ ॥ विपाशायाम् ॥ ४९ ॥ वितस्तायाम् ॥ ५० ॥ [1]शतद्रूतीरे ॥ ५१ ॥ चन्द्रभागायाम् ॥ ५२ ॥ [2]इरावत्याम् ॥ ५३ ॥ सिन्धोस्तीरे ॥ ५४ ॥

गोदावरी गौतमनीता गङ्गा ॥ ४६ ॥ गोमती नैमिषारण्यप्रभवा नदी ॥ ४७ ॥ वेत्रवती अहिच्छत्रगता नदी ॥ ४८ ॥ विपाशाद्याः पञ्च नद्यः सिन्धुनदषष्ठाः कुरुक्षेत्रात् पश्चिमदेशे पञ्चनदमिति प्रसिद्धाः ॥ ४९-५४ ॥

दक्षिणे पञ्चनदे ॥ ५५ ॥ [3]औसजे ॥ ५६ ॥ एवमादिष्वथान्येषु[4] तीर्थेषु ॥ ५७ ॥ सरिद्वरासु ॥ ५८ ॥ [5]सर्वेष्वपि स्वभावेषु ॥ ५९ ॥ पुलिनेषु ॥ ६० ॥

कृष्णावेणातुङ्गाभद्राकोणानां पञ्चानां नदीनां समाहारदेशे ॥ ५५ ॥ [6]औसजं शूर्पारकं दक्षिणदेशस्थं तीर्थम् ॥ ५६ ॥ तीर्थानामानन्त्येन प्रत्येकवचनाशक्त्या अतिदेशमाह—अथेति । उक्तातिरिक्तेष्वेवमाकारकेष्वन्येष्वपि तीर्थेषु अयोध्यामथुरादिषु श्राद्धमक्षय्यं ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥ अन्यास्वपि तापीपयोष्णीगण्डक्यादिषु नदीश्रेष्ठासु ॥ ५८ ॥ स्वभावाः रघुनाथश्रीकृष्णादीनां जन्मस्थानानि । तेष्वपि सर्वेषु ॥ ५९ ॥ पुलिनानि सैकतानि ॥ ६० ॥

[1] शतद्रातीरे—ठ. [2] ऐरावत्याम्—ठ. [3] ओजसे—ठ.
[4] अथान्येषु omitted in ज. [5] सङ्गमेषु प्रभवेषु—ठ. [6] ओजसं शूर्पारकम्—ख.

प्रस्रवणेषु ॥ ६१ ॥ [1]पर्वतेषु ॥ ६२ ॥ निकुञ्जेषु ॥ ६३ ॥ वनेषु ॥ ६४ ॥ उपवनेषु ॥ ६५ ॥ गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु ॥ ६६ ॥ [2]मनोज्ञेषु ॥ ६७ ॥

[3]प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ६१ ॥ पर्वताः विन्ध्यादयः ॥ ६२ ॥ निकुञ्जाः वृन्दावनवर्तीनि भगवत्क्रीडास्थानानि लतागृहाणि ॥ ६३ ॥ वनानि वृन्दावनतालवनमधुवनादीनि द्वादश ॥ ६४ ॥ वाराणस्यादिपरिसरभवेषु हरिकेशवनादिषु ॥ ६५ ॥ गोमयेनोपलिप्तेष्विति गृहाणामेव विशेषणम् ; न पृथग्विशेष्यम् ; "गृहं मार्जनलेपनात्" इति स्मरणात् ; अन्यथा निषिद्धदेशेष्वतिप्रसङ्गात् ॥ ६६ ॥ मनोज्ञाः तुलसीचत्वरादयः ॥ ६७ ॥

अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ॥ ६८ ॥
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ ६९ ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥ ७० ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ७१ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

[5]उक्तेऽर्थे संमतिमाह । स्पष्टोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ता आह । जलाञ्जलीन्, तर्पणस्य । बहुतोयाः नित्यप्रवाहाः । शीतलाः हिमवत्प्रभवाः ॥ ६९ ॥ किंच गयाशीर्षे प्रागुक्ते । तत्र यो वटः अक्षयसंज्ञः, तत्र च ॥ ७० ॥ किंच बहूनां पुत्राणां मध्ये एकेनापि गयाश्राद्धकरणे पितृमुक्तिर्भवत्येवेत्यवगमयितुं बहुपुत्राशंसनम् । तत्र चाविभक्तानामप्यधिकारः ;

"एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥"

[1] Sūtra-s 62 and 63 are formed into one Sūtra as पर्वतनिकुञ्जेषु—ठ.
[2] मनोहरेषु—ज, ठ. [3] प्रस्रवणाः निर्झराः—ख, ग.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे तीर्थप्रकरणं पञ्चाशीतितमम्—ज, ठ. [5] उक्तार्थे—ग, च.

इति **आम्नानात्**। यद्यप्यश्वमेधः क्षत्रियस्यैवेति न सर्ववर्णपितृसाधारणमिदमाशंसनं, तथापि दिव्यपितॄणां सर्ववर्णसाधारण्येन तत्संततौ क्षत्रियाणामपि संभवात् तदभिप्रायमिदमित्यवधेयम्। नीलः अनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणः। तं वक्ष्यमाणविधिना चोत्सृजेदिति त्रितयमपि प्रत्येकं मुक्तिहेतुः ॥ ७१ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि**श्रीरामपण्डितात्मज-श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

षडशीतितमोऽध्यायः

अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ कार्त्तिक्यामाश्वयुज्यां वा ॥ २ ॥ तत्रादावेव वृषभं परीक्षेत ॥ ३ ॥

षडशीतितमेन वृषोत्सर्गमाह। अथेति [1]श्राद्धप्रकरणविच्छेदार्थः। वृषोत्सर्गो वक्ष्यते ॥ १ ॥ तत्र कालमाह। कृत्तिकया अश्विन्या वा युक्तायां पौर्णमास्याम्। कृत्तिकादियोगः संभवाभिप्रायेण। वाशब्दात् माघ्यादिष्वपि। यथा **मात्स्ये**—

"कार्त्तिक्यामाश्वयुज्यां वा माघ्यामाषाढ्यथापि वा।
फाल्गुन्यां वापि चैत्र्यां वा वैशाख्यां वा तथैव च ॥
वैधृतौ वा व्यतीपाते मन्वादिषु युगादिषु।
दिनच्छिद्रेऽर्कसंक्रान्तौ क्रान्तिसाम्ये तथैव च ॥
मातापित्रोः क्षयाहे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
अयनद्वितये चैव विषुवद्वितये तथा।
अष्टकासु च कर्तव्यः प्रेतस्यैकादशाहिकः ॥"

इति। तत्रैकादशाहे नित्यः; अन्यत्र काम्यः;

"एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥"

इति **स्मरणात्**। एवम्,

"यथोक्तविधिना यस्तु नीलं वृषभमुत्सृजेत्।
यावत् तद्रोमसंख्यानं तत्संततिकुलेषु च।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥"

इति फलश्रवणाच्च ॥ २ ॥ आदौ कर्मोपक्रमात् प्राक्। एवकारेण कर्ममध्यव्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः—घ, च; धर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ—ग.

[1] प्रकरणाविच्छेदार्थः—ग.

जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः [1]पुत्रम् ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणोपेतम् ॥ ५ ॥ नीलम् ॥ ६ ॥

तमाह। जीवन्तो वत्साः यस्याः। तेन पुंवत्सत्वमप्युक्तम्। पयस्विनी प्रचुरदुग्धा। तस्याः पुत्रम् अषण्ढम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यन्त इति लक्षणानि अङ्गानि। तैः सर्वैः युक्तम्। तेन व्यङ्गनिवृत्तिः। लक्षणानि च मात्स्ये—

"धेनोः सुतं परीक्षेत सुरूपं लक्षणान्वितम्।
[2]उदग्रस्कन्धं सककुदं चोन्नतायतकम्बलम् ॥
महाकटितटस्कन्धं वैडूर्यमणिसंनिभम्।
[3]सुशृङ्गं सुखुरं चैव प्रलम्बश्लक्ष्णवालधिम् ॥"

इति ॥ ५ ॥ नीलः सर्वश्वेतः। स च ब्राह्मणजातिः। यथा मात्स्ये—

"चातुर्वर्ण्यं परीक्षेत ब्राह्मणादिप्रभेदतः।
श्वेतवर्णो भवेद्विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः।
पीतवर्णो भवेद्वैश्यः कृष्णः शूद्रो बुधैः स्मृतः ॥"

इति। तेषां व्यवस्थापि तत्रैव—"यथावर्णं समुत्सृज्यो वर्णैस्तु ब्राह्मणादिभिः" इति। अस्यैव लक्षणान्तरोपेतस्य नीलत्वमप्युक्तं तत्रैव—

"यस्तु श्वेतेन वर्णेन कृष्णः पुच्छे मुखे खुरे।
इन्द्रनीलनिभः शृङ्गे स नीलः पञ्चवर्णकः ॥"

इति। पञ्चसु स्थानेषु वर्णा यस्येति व्याख्येयम्। पञ्च वर्णा यस्येति लक्षणान्तरं वा। लक्षणान्तरमपि तत्रैव—

"[4]पशुः शृङ्गाग्रनयनश्वेतवर्णो भवेद्यदि।
शफैः प्रवालसदृशो नास्ति धन्यतरस्ततः ॥"

इति ॥ ६ ॥

लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लम्[5] ॥ ७ ॥

[1] वत्सम्—ज, ठ.
[2] उच्चस्कन्धं—ख, ग.
[3] सशृङ्गं—घ.
[4] शफ—घ.
[5] सर्वं for शृङ्ग—ज; शुक्लं सर्वलक्षणोपेतम्—ठ; शुक्लमर्धशुक्लं वा—ज.

मुखाद्यष्टाङ्गशुक्लं लोहितवर्णं वा। अन्ये त्वेवमेव नीलमाहुः,

"[1]लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"

इति शौनकीयात्। मात्स्ये तु लक्षणान्तरमपि—

"सर्वाङ्गलोहितो यस्तु पृष्ठे पुच्छे तु कापिलः।
ललाटे तिलकोपेतः स वै नीलः स्मृतो बुधैः ॥"

इति। अस्य च [2]सर्ववर्णसाधारण्यात् पश्चादुपन्यासः। तथाच मात्स्ये—"अथवा रुर्ववर्णस्तु सर्वेषामेव शस्यते" इति। वाशब्दात् वर्णान्तरमपि ग्राह्यम्; "नीलं बभ्रुं कपिलं कृष्णं पिङ्गलं लोहितं वा जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं द्विहायनमेकहायनमुत्सृजेत्" इति शङ्खस्मरणात्। मात्स्येऽपि—

"धन्यः कपोतवर्णाभो धन्यो मणिनिभेक्षणः।
धन्यो मार्जारपादस्तु धन्यस्तित्तिरिसंनिभः ॥
एकवर्णो द्विवर्णो वा सर्वः कापिल एव वा।
एवंविधो वृषो मोच्यो न च धार्यो गृहे भवेत् ॥"

इति ॥ ७ ॥

यूथस्याच्छादकम्[3] ॥ ८ ॥ ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चरुं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरिति च हुत्वा [4]वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् ॥ ९ ॥ एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन ॥ १० ॥

गोयूथस्य आच्छादकं निषेक्तारम् ॥ ८ ॥ ततः परीक्षानन्तरम्। गवां मध्ये गोष्ठे इति देशविधिः; "गृहे गोष्ठे तथा तीर्थे पुण्यक्षेत्रे शिवालये" इति मात्स्यात्। तत्र च कुण्डमण्डपविधानं मात्स्यात् अवगन्तव्यम्। सुसमिद्धं प्रज्वलितमग्निं लौकिकं दर्भैः परिस्तीर्य पूषदेवताकं निर्वापप्रोक्षणपूर्वकं स्थालीपाकतन्त्रेण पयसि चरुं श्रपयित्वा आधाराज्यभागौ "पूषा गा अन्वेतु नः" "इह रतिः" इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामाहुतिद्वयं हुत्वा, अनन्तरं वृषं लोहकारः अङ्कयेत्। तुशब्दः अङ्कने होमकर्तुर्व्यावृत्त्यर्थः। अन्यथा क्त्वानिर्देशेन अयस्कारस्यैव होमकर्तव्यत्वापत्तेः ॥ ९ ॥ अङ्कनप्रकारमाह। दक्षिणबाहौ चक्रेण, वामस्फिचि त्रिशूलेनेति पार्श्वद्वयव्यवस्था ॥ १० ॥

[1] सर्वाङ्गलोहितो यस्तु—ख.
[2] सर्वसाधारण्यात्—ग.
[3] च added in ठ.
[4] वृषभम्—ठ.

अङ्कितं च हिरण्यवर्णेति चतसृभिः शं नो देवीरिति च स्नापयेत् ॥ ११ ॥ स्नानमलंकृतं स्नातालंकृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्धमानीय [1]रुद्रान् पुरुषसूक्तं कूश्माण्डीश्च जपेत् ॥१२॥

अङ्कनानन्तरं "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः" इति चतसृभिः ऋग्भिः "शं नो देवीरभिष्टये" इति पञ्चम्या च तं स्नापयेत् ॥ ११ ॥ स्नातं तूक्तविधिना, अलंकृतं मधुपर्कीयवस्त्रालंकरणैः, स्नाताभिः वृषेण सहैवोक्तमन्त्रैः, अलंकृताभिः दानकालीनैः वस्त्रालंकरणैः, वत्सतरीभिः न्यूनवयस्काभिः, रुद्रान् "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इत्येकादशानुवाकान्, पुरुषसूक्तं "सहस्रशीर्षा" इति षोडशर्चं, कूश्माण्डीः "यद्देवा देवहेडनम्" इत्यनुवाकत्रयं च जपेत् ॥ १२ ॥

पिता वत्सानामिति[2] वृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् ॥ १३ ॥ इमं च ॥ १४ ॥

वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥ १५
एतं युवानं पतिं वो ददा-
म्यनेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभि-
र्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ १६ ॥

"पिता वत्सानाम्" इति काठकीयो मन्त्रः । तं वृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् ॥ १३ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १४ ॥ तमेवाह । धर्मस्य वृषरूपत्वात् चतुष्पात्त्वम् । मे माम् ॥ १५ ॥ भो वत्सतर्यः, वः युष्मभ्यम् [3]एतं युवानं तरुणं पतिम् अहं ददामि । अनेन प्रियेण मनोऽनुकूलेन पत्या सह क्रीडन्त्यः क्रीडन्त्यो यूयं चरत । हे राजन् सर्वापेक्षया विराजमान सोम्य, वयं प्रजया संतत्या तनूभिः तच्छरीरैश्च मा हास्महि मा त्यक्ता भवेम । द्विषते शत्रवे च मा रधाम मा वश्या भवेम ॥ १६ ॥

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद् दिशि ।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥ १७ ॥

[1] तत्र रुद्रान्—ठ. [2] मन्त्रं added in ठ. [3] एनम्—ग.

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।
भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥ १८ ॥

ताभिः वत्सतरीभिः युक्तं तं वृषभम् ऐशान्यां दिशि कारयेत् सेवकद्वारा नाययेत् । होतुराचार्यस्य वस्त्रयुगं सुवर्णम् उक्तपरिमाणं कांस्यपात्रं च दद्यात् । अनेन प्रागेवाचार्यवरणं गमयति ॥ १७ ॥

अङ्कयितुः लोहकारस्य अभीष्टं तोषकं वेतनं [1]प्रभूतघृतभोजनं च दद्यात् । एतत्कर्मसाद्गुण्याय त्रीन् ब्राह्मणान्, चकारात् सुहृदश्च भोजयेत् ॥ १८ ॥

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये ।
जलाशयं तत् सकलं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ १९ ॥
शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः ।
पितॄणामन्नपानं[2] तत् [3]प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ २० ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ षडशीतितमोऽध्यायः

उक्तकर्मणः फलमाह । यस्मिन् यस्मिन् जलाशये तडागादौ उत्सृष्टः वृषभः जलं पिबति, स सकलोऽपि जलाशयः तत्पानानन्तरमेव तस्य उत्स्रष्टुः पितॄन् उपतिष्ठति तर्पयति ॥ १९ ॥

किंच यत्र क्वापि नदीकूलारण्यादौ दर्पातिशयेन उत्सृष्टः वृषभः शृङ्गाग्रेण भूमिम् उल्लिखति, तदेवोल्लिखनम् उत्स्रष्टुः पितॄणां प्रभूतम् अन्नपानं भूत्वा उपतिष्ठति ॥ २० ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[6]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[6]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षडशीतितमोऽध्यायः

[1] प्रभूतघृतं भोजनं—ख, ग.
[2] मन्नदानं तत्—ठ.
[3] प्रभूतमधितिष्ठति—घ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे वृषोत्सर्गप्रकरणं षडशीतितमम्—ज, ठ.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ षडशीतितमोऽध्यायः—घ, च.
[6] श्री omitted in ग.

सप्ताशीतितमोऽध्यायः

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां [1]कृष्णाजिनं सखुरं सशृङ्गं [2]सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके च वस्त्रे [3]प्रसारयेत् ॥ १ ॥ [4]ततस्तिलैः प्रच्छादयेत् ॥ २ ॥

अथ सप्तभिरध्यायैः दानप्रकरणमारभते । तत्र सप्ताशीतितमेन कृष्णाजिनदानमाह । अथेति दानप्रस्तावः । वैशाखमाससंबन्धिन्यां विशाखायोगिन्यां वा पौर्णमास्याम् । पौर्णमासीग्रहणं माघ्यादिप्राप्त्यर्थम्;

"पौर्णमासी तु या माघे आषाढी कार्त्तिकी तथा ।
उत्तरायणं द्वादशी वा ग्रहणं शशिसूर्ययोः ॥"

इति **मात्स्यात्**। कृष्णमृगस्य अजिनं खुरैः चतुर्भिः शृङ्गद्वयेन चावियुक्तं दशसौवर्णिकहेमघटितशृङ्गद्वयं पञ्चपलरौप्यघटितचतुःखुरम्; "दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः" इति **मात्स्यात्**। खुरा दन्तोपलक्षणम्; "कर्तव्यं रुक्मशृङ्गं [5]तद् भुग्नदन्तं तथैव च" इति **मात्स्यात्**। मुक्तिकानामिदं मौक्तिकं दाम। तेन लाङ्गूले पुच्छे भूषितं कृत्वा, आविके वस्त्रे कम्बले, चकारात् गोमयोपलिप्ते कुशास्तीर्णे देशे च प्रसारयेत्;

"गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।
कुशास्तीर्णे समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥"

इति **मात्स्यात्**। प्रकर्षं चाह **पुलस्त्यः**—"अन्तर्मांसं बहिर्लोम [6]प्राग्ग्रीवं स्यात्" इति ॥ १ ॥ तत आस्तरणानन्तरं तत् तिलैः प्रकर्षेण यथाजिनभागो न दृश्यते, तथा आच्छादयेत्। तिलोच्चता तूपविष्ट-यजमानसमा; "तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद् बुधः" इति **मात्स्यात्**। तदशक्तौ "तिलद्रोणान्वितं च तत्" इति **कालिकापुराणीयम्**। तत्राप्यशक्तौ "प्रस्था ह्यष्टौ तिलस्य वै" इति **आदित्यपुराणीयं** ग्राह्यम् ॥ २ ॥

[1] कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं—Jolly's edition.
[2] सुवर्णशृङ्गं omitted in घ.
[3] प्रसारिते प्रस्तारयेत्—ठ.
[4] Sūtra-s 2 and 3 found in inverted order—ठ.
[5] तद्द्रव्यदन्तं तथैव च—ग.
[6] प्राग्ग्रीवं omitted in ख, ग.

सुवर्णनाभिं च कुर्यात् ॥ ३ ॥ अहतेन [1]वासोयुगेन प्रच्छादयेत् ॥ ४ ॥ सर्वगन्धरत्नैश्चालंकृतं कुर्यात् ॥ ५ ॥

सुवर्णपरिमितेन हेम्ना तस्य नाभिं कुर्यात्। चकारात् नेत्रे च; "सुवर्णनाभिं नेत्रे च कुर्याद्रत्न-समन्विते" इति **स्कान्दात्** ॥ ३ ॥

"ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥"

इत्युक्तलक्षणेनाहतेन वस्त्रयुग्मेनापादशृङ्गं छादयेत् ॥ ४ ॥

"कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमं च समांशकम् ।
सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥"

इति **गारुडोक्तैः** सर्वगन्धैः,

"कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्च रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥"

इति सर्वरत्नैः; चकारात् पुष्पमालादिभिश्चालंकुर्यात् ॥ ५ ॥

चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिमधु-घृतपूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालंकृताय [2]वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्वादिचतुर्दिक्षु तैजसानि ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि **पुलस्त्योक्तानि मत्स्योक्तानि** कांस्यपात्राणि वा क्रमेण क्षीरादिभिश्चतुर्भिः पूर्णानि निधाय अग्निहोत्रिणे विप्राय वस्त्रयुग्मेनाच्छादितायोदकपूर्वं च पुच्छे दद्यात्;

"दद्यात् कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे ।
केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥"

इति **स्मरणात्**। दक्षिणा चास्य **गारुडे**—

"शतनिष्कसमोपेतं तदर्धार्धमथापि वा ।
अतो न्यूनं न दातव्यमधिके फलमूर्जितम् ॥"

इति ॥ ६ ॥

अत्र [3]च गाथा भवन्ति ॥ ७ ॥

[1] वासोयुगलेन सर्वगन्धैः रत्नैश्चालंकुर्यात्—ज, ठ.
[2] वासोयुगोपच्छादिताय—ठ.
[3] च omitted in ठ.

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः [1]सर्वरत्नैरलंकृतम् ॥ ८ ॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता भवेद् दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ९ ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा [2]हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १० ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः

अस्य फलवचनाय संमतिमाह ॥ ७ ॥ तामाह । उक्तविधिना कृष्णाजिनदाने चतुरुदधिवेलावलयितपृथ्वीवलयदानफलसमं फलं भवतीति निःसंदिग्धम् ॥ ८, ९ ॥

पापक्षयार्थे तस्मिन् विधिविशेषमाह । सर्वपापक्षयार्थे कृष्णाजिनदाने न पूर्वोक्तो विधिः । किंतु प्रतिपदोक्त एव । कृष्णाजिनं तिलैः संपूर्य हिरण्यमधुघृतयुक्तं दद्यादिति । यद्यपि 'सर्वं तरति दुष्कृतम्' इति सामान्येनोक्तम्, तथापि महापातकव्यतिरिक्तमिति ध्येयम्; तत्र आर्द्रकृष्णाजिनदानस्य **विष्णुधर्मोत्तरे**ऽभिधानात् । तद्विधिस्तु गोमयेनोपलिप्तायां प्राक्प्रवणायां भूमौ हरितदर्भानास्तीर्य तत्रार्द्रं साङ्गं कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य, संप्रदानतया वृतस्य पादौ प्रक्षाल्य, कृष्णे वाससी परिधाप्य, कुण्डलमुद्रिकाभ्यामलंकृत्य, स्रगादिभिः संपूज्य, तमजिनशृङ्गमध्ये प्राङ्मुखमवस्थाप्य, दशसुवर्णैः शृङ्गे विभूष्य, कृष्णतिलैः विप्रं सशिरस्कं प्रच्छाद्य, तिलेषु तच्छिरसि मग्ने यजमानः स्वकृतं महापातकं ध्यात्वा, गायत्रीं मूलमन्त्रं वा जपेत् । ततो नाभिपर्यन्तं तिलानपसार्य, पुनस्तिलैः प्रच्छाद्य, पूर्ववन्मन्त्रं जप्त्वा, पुनस्तिलान्नाभिं यावदपसार्य, पुनस्तिलैः प्रच्छाद्य, मन्त्रं जप्त्वा, तिलमग्न एव विप्रे दाता मनसा पात्रमुद्दिश्य [4]जले जलं क्षिप्त्वा 'विश्वात्मा प्रीयताम्' इति [5]त्यक्त्वा सौवर्णनिष्कसहस्रं दक्षिणां दद्यात् । एवं महापातकेभ्यो मुक्तः परमं स्थानं प्राप्नोतीति ॥ १० ॥

इति [6]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[7]**श्रीरामपण्डिता**त्मज-[7]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** सप्ताशीतितमोऽध्यायः

[1] सर्ववस्त्रैः—घ.
[2] सुवर्णं—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे कृष्णाजिनप्रकरणं सप्ताशीतितमम्—ज, ठ.
[4] अञ्जलौ जलं—घ.
[5] उक्त्वा—घ.
[6] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः—ग, घ, च.
[7] श्री omitted in ग.

अष्टाशीतितमोऽध्यायः

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति ॥ १ ॥ तामलंकृतां ब्राह्मणाय[1] दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ॥ २ ॥

अष्टाशीतितमेनोभयतोमुखीदानं वक्तुं फलातिशयाय तत्प्रशंसामाह । यदा वत्सस्य पादद्वयं मुखं च गोः योनिमण्डले दृश्यते तदासौ पृथिवी भवति । यथाह **योगीश्वरः**—

"यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवीतुल्या[2] यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥"

इति ॥ १ ॥ ताम् उभयतोमुखीम् । प्रक्रान्तपरामर्शः प्रसवकालस्यैव दानकालत्ववचनाय; "उभयशिरसं दद्यात् । तस्याः प्रदानकालः प्रसवकालो नान्यं कालं प्रतीक्षेत" इति **च्यवन**स्मरणात् । अलंकृतां स्वर्णशृङ्गादिभिः । यथा **मात्स्ये**—

"स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां[3] मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।
कांस्योपदोहां राजेन्द्र सूयमानां तु गां ददेत्[4] ॥"

इति । अलंकरणं ब्राह्मणेऽप्यन्वेति । तस्याः सकुशतिलोदकं पुच्छं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा [5]पृथिवीदानफलसमं फलमाप्नोति । अत्र दक्षिणामाह **देवलः**—

"अलंकृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।
दातव्या द्विपला मध्या पलाढ्या त्वधमा मता ॥"

इति । सैव चेत् कपिला, तदा **वाराहोक्ता** दक्षिणा;

"सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्धेनापि वा पुनः ।
तस्याप्यर्धं शतं वापि पञ्चाशच्च ततोऽर्धकम् ॥"

[1] विप्राय—ज, ठ.
[2] ज्ञेया—ख, ग.
[3] खुरीं—घ.
[4] ददत्—च.
[5] पृथिवीदानसमं—घ.

इति। महोभयमुखीदाने तु **च्यवनः**—“ परिकरोऽस्याः सुवर्णं रजतं रत्नानि क्षेत्राणि ग्रामा वा धान्यानि वस्त्राणि रसा लवणाद्याश्चन्दनाद्या गन्धाः शतं गवां तदर्धं वा सर्वस्वं वा [1]सह तया ब्राह्मणाय दद्यात् पातकमुक्तये ” इति ॥ २ ॥

अत्र गाथा भवति ॥ ३ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि [2]युगान्युभयतोमुखीम् ।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्दधानः समाहितः ॥ ४ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टाशीतितमोऽध्यायः

फलान्तरवचने संमतिमाह ॥ ३ ॥ तामाह । सवत्साया गोर्यावन्ति रोमाणि तत्समसंख्यानि युगानि उभयतोमुखीं दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । अनन्यमनस्कः श्रद्दधानश्चेत्[4] ॥ ४ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मण**नायकापरनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
अष्टाशीतितमोऽध्यायः

[1] सहानया—घ.
[2] कुलानि—ज, ठ.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टाशीतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.
[4] चरेत्—घ.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टाशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

एकोननवतितमोऽध्यायः

[1]मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्यः[2] ॥ १ ॥ अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम् ॥ २ ॥ तस्मात्तु कार्त्तिकं मासं बहिःस्नायी[3] गायत्रीजपनिरतः सकृदेव[4] हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति ॥ ३ ॥

एकोननवतितमेन कार्त्तिकस्नानविधिं वक्तुं तत्प्रशंसामाह। कृत्तिकोपलक्षितपौर्णमासीयुक्तो मासः कार्त्तिकः। कृत्तिकानां चाग्निदैवत्यत्वात् मासस्याप्यग्निदैवत्यत्वम् ॥ १ ॥ “ अग्निमुखा वै देवाः ” इति **श्रुतेः** अग्निः सर्वदेवानां मुखम्; अग्निहुतस्य सर्वदेवतागामित्वात् ॥ २ ॥ विधेयांशमाह । तस्मादिति । सर्वदेवमुखाग्निदैवत्यत्वं पापक्षये हेतुतया परामृश्यते। तुशब्दोऽवधारणे। कार्त्तिकं मासमिति द्वितीयया अत्यन्तसंयोगेन कृष्णप्रतिपदमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तता स्नानस्य सिध्यति। **पुराणे** तु—

“ इषस्य शुक्लैकादश्यां प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
निशातुर्यांशशेषे तु यावदुद्बोधिनी भवेत् ॥ ”

इत्युक्तम्। बहिः; अनुद्धृतोदकेन। स्नायी; स्नानविधिना स्नानशीलः। गायत्रीजपे निरतः अविच्छिन्नारब्धसंख्यानिर्वाहेण तत्परः। सकृत्; द्वितीयभोजनपरिहारेणैव प्रारब्धनियमाभङ्गेन हविष्याशनशीलः। हविष्याणि च **पाद्मे**—

“ हैमन्तिकं [5]सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।
कन्दः सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारं च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्त्रिणी जीरकं चैव [6]नागरङ्गं च पिप्पली ॥

[1] मासश्च—ठ.
[2] अग्निश्च सर्वदैवत्यः added in ठ.
[3] स्यात् added in ठ; जितेन्द्रियः added in घ.
[4] एव omitted in ठ.
[5] सिताश्वेतं—ख, ग.
[6] नागरागं—घ.

कदली [1]लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥ "

इति । हेमन्ते भवं हैमन्तिकम् । सिता वालुकाः; तासु पक्वम् । गङ्गातीरसिकतोद्भवं तदहैमन्तिकमपि; शाल्य[2] इति यावत् । धान्यं वक्ष्यमाणमेव; न पृथक् । केमुकं पिण्डमूलकम्; तदितरत् दीर्घमूलकमिति यावत्; "दीर्घमूलकमेव च" इति **वायवीयात्** । कन्दः; सूरणः; "अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः" इति **त्रिकाण्डीस्मरणात्**; "वर्जयेद्रक्तकन्दं तु कार्त्तिके सूरणं विना" इति **नारदीयात्** । नागरङ्गं शुण्ठी । लवली द्राक्षेति केचित् । संवत्सरेण षष्ट्यधिकशतत्रयाहोरात्रसमूहेन यत्कृतं पापं तस्मान्मुक्तः पूतो भवति ॥ ३ ॥

कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुग्दान्तः[3] सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोननवतितमोऽध्यायः

तस्यैव गुणविशेषेण संयोगान्तरमाह । सकलम्; चान्द्रं सौरं वा; "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः" इति **स्मरणात्** । नित्यम् अविच्छेदेन अरुणोदये स्नानशीलः बाह्येन्द्रियजयी गायत्रीं जपन् हविष्याशी मनोनिग्रहवान् महापातकातिपातकातिरिक्तैः प्रकाशैः तैरपि रहस्यैश्च मानसापनोद्यैः पापैः प्रमुक्तो भवति ॥ ४ ॥

इति [5]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीलक्ष्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकोननवतितमोऽध्यायः

[1] लषली—ख, ग. [2] राजयः—ख. [3] शान्तः—ज, ठ.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे कार्त्तिकव्रतप्रकरणमेकोननवतितमम्—ज, ठ.
[5] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ एकोननवतितमोऽध्यायः—घ, ज.

नवतितमोऽध्यायः

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां [1]मृगशिरसा युक्तायां [2]चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत्[3] ॥ १॥
अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ॥ २ ॥

नवतितमेन प्रकीर्णकदानान्याह । मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां मृगशिरोनक्षत्रयोगे पिष्टस्य लवणस्य प्रस्थं षोडशपलं, सुवर्णः षोडशमाषः नाभौ मध्ये यस्य तं चन्द्रोदयकाले विप्राय विधिना दद्यात् ॥ १ ॥ अस्य फलमाह । तेन च रूपं सौन्दर्यं सौभाग्यं सुभगत्वमाप्नोति ॥ २ ॥

पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्, तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्तितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा [4]गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्रैर्बार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः [5]पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान्[6] स्वस्ति वाचयेत् ॥ ३ ॥

पौष्यां पुष्ययोगे श्वेतसर्षपचूर्णेन शरीरमुद्वर्त्य गोघृतेन कुम्भपरिमितेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः,

"मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।
शठी चम्पकमुस्ता च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥"

इत्युक्ताभिः, सर्वगन्धैः [7]कर्पूरचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैः, सर्वबीजैः,

"यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुस्तथैव च ।
श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥"

[1] मृगशीर्षयुतायाम्—ठ. [2] चूर्णितलवणप्रस्थं—ठ. [3] प्रतिपादयेत्—ज.
[4] पुष्पगन्धनैवेद्यादिभिः—ठ. [5] यावकं—ठ.
[6] भोजयित्वा added in ज, ठ. [7] कर्पूर omitted in घ.

इत्युक्तैः ; चकारात् जलैश्च स्नातः, घृतेन गव्येन पञ्चविंशतिपलेन,

“ देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् ।
पलानि तस्यै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥ ”

इति **स्मरणात्**, भगवन्तं वासुदेवं संस्नाप्य गन्धादिपञ्चभिः, आदिशब्देन ताम्बूलेन चाभ्यर्च्य, वैष्णवैः “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” इत्यादिभिः, शाक्रैः “ त्रातारमिन्द्रम् ” इत्यादिभिः, बार्हस्पत्यैः “ बृहस्पते अति यदर्यः ” इत्यादिभिः, चकारात् स्विष्टकृन्मन्त्रेण चाग्नौ हुत्वा ससुवर्णघृतं त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ते च स्वस्तीति प्रतिगृह्णीयुः ॥ ३ ॥

वासोयुगं[1] कर्त्रे दद्यात् ॥ ४ ॥ अनेन कर्मणा पुष्यते ॥ ५ ॥ माघी मघायुता चेत्, तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा [2]पूतो भवति ॥ ६ ॥ फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्, तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां [3]रूपवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति ॥ ७ ॥ नार्यपि भर्तारम् ॥ ८ ॥

होमकर्त्रे वस्त्रयुग्मं देयम् । अनेन होमकर्ता अतिरिक्तो गम्यते ॥ ४ ॥ तेन च पुष्टिभाग्भवति ॥ ५ ॥ माघ्यां मघायोगे तिलमात्रभोज्येन श्राद्धं कृत्वा पवित्रो भवति ॥ ६ ॥ फाल्गुन्यामुत्तरफल्गुनीयोगे पट्टपट्टिकादिसंवीतं शुभास्तरणं शयनं विप्राय[4] दत्त्वा मनोहरां सुन्दरीं धनवतीं भार्यां प्राप्नोति । चकारात्,

“ तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
ताम्बूलकुङ्कुमक्षोदकर्पूरागरुचन्दनम् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ॥
शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।
भृङ्गारकरकाद्यं च पञ्चवर्णवितानकम् ।
शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ”

इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ नार्यपि चेत् उक्तविधिना शय्यां ददाति, तदा उक्तगुणविशिष्टं भर्तारं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

चैत्री चित्रायुता चेत्, तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति ॥ ९ ॥ [5]वैशाखी विशाखायुता चेत्, तस्यां ब्राह्मणसप्तकं

[1] च added in ज.
[2] भवति पूतः—घ.
[3] पक्षवतीं—ठ.
[4] विप्राय omitted in घ.
[5] वैशाख्यां पौर्णमास्यां ब्राह्मण—ठ.

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः संतर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ॥ १० ॥

चैत्र्यां [1]चित्रायोगे वस्त्रं दत्त्वा सौभाग्यभाग्भवति ॥ ९ ॥ वैशाख्यां विशाखायोगे सप्त विप्रान् धर्मराजप्रीतये मधुमिश्रान् तिलान् भोजयित्वा पापेभ्यो मुच्यते ॥ १० ॥

ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् स्यात्, तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन [2]गवाधिपत्यं प्राप्नोति ॥ ११ ॥ आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन [3]तदेवाक्षय्यमाप्नोति ॥ १२ ॥ श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां[4] जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा [5]स्वर्गमाप्नोति ॥ १३ ॥ प्रौष्ठपद्यां [6]प्रोष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो[7] भवति ॥ १४ ॥

ज्यैष्ठ्यां ज्येष्ठायोगे छत्रोपानहौ दत्त्वा गोमान् भवति ॥ ११ ॥ आषाढ्याम् उत्तराषाढायोगे अन्नपाने दत्त्वा अक्षय्यं तत् आप्नोति ॥ १२ ॥ श्रावण्यां श्रवणयोगे जलधेनुं विष्णुधर्मोत्तरोक्तविधिना सान्नामष्टादशधान्ययुताम् ; “ रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यधान्यैः समन्विताम् ” इति **स्मरणात्** ; वस्त्रयुगाच्छन्नां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति ॥ १३ ॥ भाद्रपद्यामुत्तरभाद्रपदायोगे यथोक्तविधिना गां दत्त्वा महापातकातिपातकातिरिक्तैः पापैर्मुच्यते ॥ १४ ॥

आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा [8]दीप्ताग्निर्भवति ॥ १५ ॥ [9]कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत् स्यात्, तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं न पश्यति ॥ १६ ॥ [10]वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैः [11]श्रीवासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ १७ ॥ यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति [12]तदक्षय्यतामाप्नोति ॥ १८ ॥

[1] चित्रायोगे omitted in घ.
[2] नगराधिपत्यं—ठ.
[3] अक्षय्यं तत् प्राप्नोति—ग.
[4] श्रवणयुतायां—ठ.
[5] स्वर्गलोकमाप्नोति—ग, ज.
[6] तद्युतायां—ठ.
[7] सर्वपापमुक्तः—ठ.
[8] दीप्ताग्निः—ठ.
[9] कार्त्तिकी चेत् कृत्तिकायुता स्यात्—ठ.
[10] वैशाखे मासि तृतीयायाम्—ज ; वैशाखे तृतीयायाम्—ठ.
[11] श्री omitted in घ.
[12] तदक्षयमाप्नोति—ठ.

आश्विन्याम् अश्विनीयोगे घृतपूर्णं षोडशपलं कांस्यपात्रं दत्त्वा दीप्तौदर्याग्निर्भवति। अश्विनीगते चन्द्रमसीत्यनेन यस्मिन् काले अश्विनीपौर्णमासीयोगः, तस्मिन् काल इत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे श्वेतमन्यवर्णं वा वृषभं चन्द्रोदये सर्वसस्यैः सर्वरत्नैः सर्वगन्धैश्च पूर्वोक्तैर्युतं पार्श्वयोः दीपान् प्रज्वाल्य विप्राय दत्त्वा दुर्गमे वर्त्मनि भयं नाप्नोति ॥ १६ ॥ अक्षयतृतीयायाम् उपवासं संकल्प्य अखण्डितैः यवैः भगवन्तं संपूज्य यवानेव वासुदेवद्वादशाक्षरेणाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा हुत्वा ब्राह्मणाय च दत्त्वा उक्तेभ्यः पापेभ्यो मुच्यते ॥ १७ ॥ यच्च सुवर्णरजतादि तद्दिने दद्यात्, तदक्षय्यं भवति। इदमेव चास्या अक्षयतृतीयात्वे निमित्तम् ॥ १८ ॥

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य [1]तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति ॥ १९ ॥ माघ्यां समतीतायां [2]कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य [3]श्रीवासुदेवाग्रतो महावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ॥ २० ॥

पौष्यनन्तरकृष्णद्वादश्याम् उपवासं संकल्प्य तिलैः स्नात्वा तिलैः पितॄंस्तर्पयित्वा तिलैर्देवं संपूज्य तिलानेवोक्तरीत्या हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च उक्तपापेभ्यो विमुच्यते ॥ १९ ॥ माघ्यनन्तरकृष्णद्वादश्यां श्रवणयोगे उपवासं संकल्प्य देवाग्रे वक्ष्यमाणलक्षणवर्तिद्वयेन दीपद्वयं कृत्वा भगवते दद्यात् ॥ २० ॥

दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा ॥ २१ ॥ वामपार्श्वे तिलतैलयुतां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा ॥ २२ ॥ एतत् कृत्वा यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले तत्रोज्ज्वलो भवति ॥ २३ ॥

दीपस्थानं द्रव्यवर्तिपरिमाणं चाह। देवस्य दक्षिणभागे महारजनं मञ्जिष्ठं, तेन रक्तेन समग्रेण सदशेन वाससा परिधानयोग्येन अष्टोत्तरशतपलपरिमितघृताप्लावितेनैकं दीपयेत् ॥ २१ ॥ देवस्य वामभागे अष्टोत्तरशतपलपरिमिततिलतैलाप्लावितसदशपरिधानीयश्वेतवाससा द्वितीयं दीपयेत् ॥ २२ ॥ अस्य फलमाह। उक्तदीपद्वयदानेन यत्र यत्राभिजायते तत्रतत्रोद्भटभोगवान् भवति ॥ २३ ॥

1 तान्येव—ग. 2 कृष्णद्वादशीं सश्रवणां प्राप्य—ठ. 3 श्री omitted in घ.

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः [1]प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा [2]रूपभाग्भवति ॥ २४ ॥ [3]तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग्भवति ॥ २५ ॥ प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि [4]मधुघृतयुतं [5]पायसं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपस्य भागी भवति ॥ २६ ॥

चान्द्रं सौरं वा आश्विनमासं विप्रेभ्योऽन्वहं घृतमश्विनोः प्रीत्यै दत्त्वा रूपवान् भवति ॥ २४ ॥ आश्विन एव मासि अन्वहं दधिदुग्धादिभिर्गव्यैर्विप्रत्रयं संभोज्य राज्यमाप्नोति ॥ २५ ॥ द्वादशस्वपि मासेषु रेवतीचन्द्रयोगे मधुघृतयुतं पायसं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं [6]ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा [7]रूपस्य भागी भवति ॥ २६ ॥

माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ॥२७॥ [8]सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा [9]धर्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ २८ ॥

यो वा माघमास्यन्वहमग्नौ तिलान् हुत्वा सघृतान् कुल्माषान् त्रीन् विप्रान् भोजयति, स दीप्तौदर्याग्निर्भवति ॥ २७ ॥ सर्वां कृष्णां शुक्लां च चतुर्दशीं नद्यां स्नात्वा धर्मराजम्; समासान्तविधेरनित्यत्वात् धर्मराजानमिति; संपूज्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते ॥ २८ ॥

**[10]यदी च्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपगान्[11]।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥ २९ ॥**

इति [12]श्रीविष्णुस्मृतौ नवतितमोऽध्यायः

1 प्रत्यहं omitted in ठ.
2 रूपस्य भागी—ठ.
3 This Sūtra omitted in ठ.
4 दधिमधुयुतं—ठ.
5 पायसं रेवतीप्रीत्यै omitted in ग.
6 त्रीन् विप्रान्—घ.
7 रूपभाक्—ग.
8 This Sūtra omitted in ग.
9 धर्मराजं प्रीणयित्वा—ठ.
10 य इच्छेत्—ठ.
11 सूर्यचन्द्रग्रहोपगान्—ज.
12 वैष्णवे धर्मशास्त्रे दानविधिप्रकरणं नवतितमम्—ज, ठ.

चन्द्रसूर्यौ गृह्णातीति चन्द्रसूर्यग्रहः तदवस्थानकालः; तमुपगच्छन्तीति तदुपगाः; तदवस्थायिनो विविधान् भोगान् यदीच्छेत्, तदा माघफाल्गुनौ द्वौ मासौ प्रातःस्नानशीलो भवेत् ॥ २९ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डितात्मज-**[2]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** नवतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवतितमोऽध्यायः—ङ, घ.
[2] श्री omitted in ग.

एकनवतितमोऽध्यायः

[1]अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये [2]दुष्कृतस्यार्धं विनश्यति ॥ १ ॥

एकनवतितमेन कूपारामतडागादिदानमाह। अथेत्यवान्तरप्रकरणारम्भाय। यः कूपं खानयति तस्य तस्मिन् कूपे जलोत्पत्तावेव पापार्धं विनश्यति। इदं च निष्यन्दरूपतोयप्रवृत्तौ। मुसलधाराप्रवृत्तौ तु सर्वमेव पापं विनश्यति; "कूपः प्रवृत्तपानीयः सर्वं हरति दुष्कृतम्" इति **विष्णुधर्मोत्तरात्**। संस्कारे तु **तत्रैव**; "कूपकृत् स्वर्गमासाद्य सर्वान् भोगानुपाश्नुते" इति। कूपलक्षणं चाह **गर्गः**—

"कुर्यात् पञ्चकरादूर्ध्वं पञ्चविंशत्करावधि।
कूपं वृत्तायतं प्राज्ञः सर्वभूतसुखावहम् ॥"

इति। स एव पञ्चकरादर्वाक् अवट इत्युच्यते; "अवटोऽर्वाक् स पञ्चभ्यः" इति **तस्यैव** स्मरणात्। तद्दानं च **स्कान्दे**—

"अवटं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनम्।
पितॄंस्तारयते पश्चात् तं दत्त्वा स नरोत्तमः ॥"

इति। स एव सोत्तारो वापीत्युच्यते;

"वापी दण्डत्रयादूर्ध्वं दशवर्गा नृपोत्तम।
कर्तव्या सर्वतोत्तारा द्वित्रिश्चैकमथापि वा ॥"

इति **देवीपुराणात्**। दशवर्गा; शतदण्डेति यावत्। दण्डो दशहस्तः ॥ १ ॥

तडागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते ॥ २ ॥ जलप्रदः सदा तृप्तो भवति ॥ ३ ॥

"तलखातं तडागं तु विपाली चैष्टिकी मता।
शोभाढ्या दीर्घिका प्रोक्ता चतुरश्रा तु वापिका।
कूपः पादविहीनश्च सपादोत्तरणान्विता ॥"

[1] The whole of chapters 91 to 93 and Sūtra-s 1 to 9 of chapter 94 missing in ठ.
[2] दुष्कृतं सर्वं—ज.

इति देवीपुराणोक्तलक्षणं तडागादि यः करोति, स नित्यं पिपासारहितो वरुणलोकं प्राप्नोति ॥ २ ॥ तृषिताय जलदाता स्वर्गे युगशतं वितृष्णो भवेत्;

"योऽपि कश्चित् तृषार्ताय जलपानं प्रयच्छति।
स नित्यतृप्तो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥"

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ ३ ॥

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति ॥ ४ ॥ वृक्षप्रदो वृक्षप्रसूनैर्देवान् प्रीणयति ॥ ५ ॥ फलैश्चातिथीन् ॥ ६ ॥ छायया चाभ्यागतान् ॥ ७ ॥ देवे वर्षत्युदकेन पितॄन् ॥ ८ ॥

[1]वृक्षाणामश्वत्थादीनाम् आरोपयितुः त एव वृक्षाः परलोके नरकनिवारणेन सुपुत्रकार्यकरा भवन्ति। यथोक्तम्—

"अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश तिन्त्रिणीश्च।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत् ॥"

इति ॥ ४ ॥ पुष्पवृक्षं फलवृक्षं [2]वा यो ददाति, तस्य दत्तवृक्षप्रसूनैर्देवाः प्रीयन्ते ॥ ५ ॥ वृक्षप्रदो दत्तवृक्षफलैरतिथीन् प्रीणयति ॥ ६ ॥ वृक्षप्रदो दत्तवृक्षच्छायया आश्रितान् प्रीणयति ॥ ७ ॥ दत्तवृक्षोपरि वृष्टौ जायमानायां यत् वृक्षपर्णेभ्यो जलं पतति, तेन वृक्षप्रदः पितॄन् प्रीणयति ॥ ८ ॥

सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति ॥ ९ ॥ देवायतनकारी यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति ॥ १० ॥

वृष्टौ जायमानायां निम्नाभिमुखस्य जलस्य प्रतिबन्धको वप्रः सेतुः। तं यः करोति स स्वर्गमाप्नोति ॥ ९ ॥ यो यस्य देवस्य हरिहरादेरायतनं करोति, स तस्यैव देवस्य लोकं प्राप्नोति ॥ १० ॥

[3]सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते ॥ ११ ॥ विचित्रं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति ॥ १२ ॥ पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति ॥ १३ ॥ अनुलेपनप्रदानेन कीर्तिमान्[4] ॥ १४ ॥ दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वत्रोज्ज्वलश्च ॥ १५ ॥

[1] From वृक्षाणाम् up to भवन्ति missing in ख.
[2] वा omitted in घ.
[3] सुधासितम्—घ.
[4] भवति added in Jolly's edition.

अन्यकृतमपि देवायतनं सुधयानुलिप्य यशस्वी भवति ॥ ११ ॥ यो देवायतनं [1]नीलपीतादिवर्णैश्चित्रयति, स गन्धर्वाणां लोकमाप्नोति ॥ १२ ॥ मल्लिकादिपुष्पदानेन [2]श्रीमान् भवति ॥ १३ ॥ कस्तूरिकाद्यनुलेपनादिदानेन[3] उत्कटा कीर्तिः; "मृगदर्पप्रदानेन यशस्वी भुवि जायते" इति विष्णुधर्मोत्तरात्[4]। अनुलेपनग्रहणमन्येषामपि फलविशेषाणामवगमाय। यथा तत्रैव—"अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते" इत्यादि ॥ १४ ॥ देवे द्विजे वा दीपं दत्त्वा चक्षुःपाटववान् सर्वत्रोद्भटभोगवांश्च भवति ॥ १५ ॥

अन्नप्रदानेन बलवान् ॥ १६ ॥ देवनिर्माल्यापनयनात् गोदानफलमाप्नोति ॥ १७ ॥ देवगृहमार्जनात् तदुपलेपनात् ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात्[5] पादशौचादकल्यपरिचरणाच्च[6] ॥ १८ ॥

भक्ष्यभोज्याद्यन्नं दत्त्वा बलवान् भवति ॥ १६ ॥ हरिहरादिदेवनिर्माल्यापनेता गोदानसमफलभाग्भवति ॥ १७ ॥ हरिहरादिदेवगृहस्य मार्जन्यादिना पांस्वपसारणात्, तस्यैव गोमयादिना उपलेपनात्, विप्रोच्छिष्टपात्रं प्रक्षाल्य [7]तत्स्थानानुलेपनात्, तस्यैव पादधावनात्, अस्वास्थ्ये शुश्रूषाकरणाच्च प्रत्येकं गोदानफलमाप्नोति ॥ १८ ॥

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं[8] फलम् ॥ १९ ॥

इति [9]श्रीविष्णुस्मृतौ एकनवतितमोऽध्यायः

जीर्णकूपाद्युद्धर्तुः फलमाह। कूपादीनाम् उपहतानां यथावत् करणं पुनः संस्कारः। तत्कर्ता मौलिकम्[8] आद्यकर्तुरेव फलं लभते। इदं तु यथावस्थितकरणे। विशिष्टकरणे[10] तु शतगुणम्। यथोक्तम्—

[1] नीलपीतादिभिः—घ.
[2] श्रीर्भवति—ग.
[3] अनुलेपनदानेन—ग.
[4] विष्णुधर्मीयात्—ख, ग.
[5] ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात् omitted in ज.
[6] परित्राणात्—घ.
[7] तत्स्थलानुलेपनात्—ख, ग.
[8] मौक्तिकं—च.
[9] वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमं प्रकरणम्—ज.
[10] करणेन—ग.

"नष्टं कूलं भिन्नतडागकूपं प्रभ्रष्टराज्यं वसुधाधिपं च ।
देवालयं विप्रगृहं च नष्टं य उद्धरेत् [1]पूर्णशताधिकं फलम् ॥"

इति ॥ १९ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसीवासि**धर्माधिकारि**श्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकनवतितमोऽध्यायः

[1] पूर्व—घ.
[2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यामेकनवतितमोऽध्यायः—घ, च.

द्विनवतितमोऽध्यायः

[1]सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् ॥ १ ॥ तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति ॥ २ ॥

द्विनवतितमेनाभयादिदानमाह । चोरव्याघ्रादिभ्यो भीतानामभयदानं सर्वदानेभ्योऽधिकम्; देशकाल-पात्रविध्यनपेक्षणात्[2] ;

"चोरग्रस्तं नृपग्रस्तं रिपुग्रस्तं विमोक्षयेत् ।
व्यालग्रस्तं तथा विप्राः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

इति **विष्णुधर्मोत्तरात्** ॥ १ ॥ तस्याभयस्य प्रदानेन, प्रकर्षो वधान्धीकरणाङ्गच्छेदबन्धनताडनादिविविध-व्यथापाकरणेन रक्षणम् ; तेनेप्सितमिन्द्रब्रह्मरुद्रादिलोकानां **विष्णुधर्मोत्तरो**क्तानामन्यतमं प्राप्नोति ॥ २ ॥

[3]भूमिदानेन च ॥ ३ ॥ गोचर्ममात्रामपि भुवं प्रदाय सर्व-पापेभ्यः पूतो भवति ॥ ४ ॥

प्रादेशमारभ्य गोचर्मपर्यन्तां भूमिं दत्त्वा तल्लोकानामन्यतममिष्टं लोकमाप्नोति ॥ ३ ॥ संयोगान्तरमाह—

"दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"

इत्युक्तलक्षणगोचर्मपरिमाणां भुवं दत्त्वा ब्रह्महत्यादिभ्यो महापातकेभ्यो मुच्यते ; यथा **कौर्मे**—

"मुच्यते ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः ।
भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥"

इति ॥ ४ ॥

गोप्रदानेन [4]स्वर्गलोकमाप्नोति ॥५॥ दशधेनुप्रदो गोलोकान् ॥६॥

[1] सर्वदानानामभयदानेनाभीष्टलोकमाप्नोति—ज.
[2] पात्र omitted in घ.
[3] भूमिप्रदानेन—ख, ग, च, Jolly's edition.
[4] स्वर्गमाप्नोति—ज.

गां जातिमात्रं दोग्ध्रीमदोग्ध्रीं वा नीरोगामदुर्बलामुक्तविधिना दत्त्वा स्वर्गलोकमाप्नोति;

"यथा कथंचिद् दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते॥"

इति **योगिस्मरणात्** ॥ ५ ॥ यथोपस्कराः दश धेनूः [1]सवत्सा दत्त्वा गोलोकानाप्नोति। बहुवचनात् नानात्वं लोकानां गमयति। वर्णविशेषानादरेणेदम्। दशवर्णधेनुदाने तु तत्तत्फलमेव। यथा **ब्राह्मे**—

"भोगसौख्यप्रदा श्वेता धूम्राभा पापनाशिनी।
कृष्णा स्वर्णप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्धिनी॥
रक्ता रुद्रप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यनाशिनी।
पुत्रप्रदा कृष्णसारा नीला धर्मविवर्धिनी।
कपिला सर्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा॥"

इति। **तत्रैव** वृषभाधिक्ये फलान्तरम्—

"वृषभैकादशा दत्त्वा गा विप्राय समाहितः।
शिवलोकमवाप्नोति शिवाय प्रतिपाद्य च॥"

इति ॥ ६ ॥

शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् ॥ ७ ॥ **सुवर्णशृङ्गीं [2]रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलां कांस्योपदोहां वस्त्रोत्तरीयां दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति** ॥ ८ ॥

शतं सवत्सा धेनूर्दत्त्वा नानाविधान् ब्रह्मलोकानाप्नोति। अवान्तरभेदाभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ ७ ॥ सुवर्णशृङ्गीविधिमाह—

"दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः।
पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं स्यात् तावदेव तु॥"

इति। उक्तपरिमाणसुवर्णादिशृङ्गादिमतीं मुक्तादामलाङ्गूलां कांस्यमय उपदोहो दोहनपात्रं यस्याः। ताम्रपृष्ठामपि;

"चामीकरमये शृङ्गे शुभे रौप्यमयाः खुराः।
कांस्यजं दोहनं पृष्ठं ताम्रं वस्त्रयुगान्वितम्॥

[1] सवत्सा omitted in ख.

[2] रौप्यखुरीं—घ, Jolly's edition.

पुष्पमालावृता पट्टघण्टाचामरभूषिता।
दातव्या पुच्छदेशे तु श्रद्धया दक्षिणान्विता॥"

इति **देवलस्मरणात्**। सुशीलां क्षीरिणी च;

"हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंवृता।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा॥"

इति **योगिस्मरणात्**। तां दत्त्वा गोरोमसमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति ॥ ८ ॥

[1]विशेषतः कपिलाम् ॥ ९ ॥ **दान्तं धुरंधरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति** ॥ १० ॥

कपिला चेत् हेमशृङ्गादियुता दीयते, तदा विशेषत आसप्तमं कुलं स्वर्गं नयति; "कपिला चेत् तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम्" इति **योगिस्मरणात्** ॥ ९ ॥ दान्तं सुशिक्षितं धुरंधरं भारोद्वहनक्षमं गोदानविधिना विशेषविधिना च; "यो ददाति बलीवर्दमुक्तेन विधिना शुभम्" इति **स्कान्दात्**; "उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वा छत्रोपानहकम्बलम्" इति **ब्राह्माच्च**। उक्तेन स्वर्णशृङ्गादिना दोहनपात्रवर्जं दत्त्वा दशधेनुदानफलमाप्नोति; "दशधेनुप्रदानाच्च यत्फलं तत्समश्नुते" इति **भविष्योत्तरात्**। **देवलः**—

"वृषयुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गत्वेश्वरालयम्।
भुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विगुणान्[2] युग्मलाङ्गली॥"

इति ॥ १० ॥

अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति ॥ ११ ॥

यथोक्तलक्षणमश्वं यथोक्तविधिना दत्त्वा सूर्यसालोक्यमाप्नोति[3]। यथा **आदित्यपुराणे**—

"परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभम्।
सुविभक्तं सुकेशान्तं मुखक्षामं सुशोभनम्॥
सर्वालंकारशोभाढ्यं दिव्यस्रगनुलेपनम्।
सर्वोपकरणैर्युक्तं सर्वलक्षणशोभितम्॥"

सर्वोपकरणानि खलीनपल्याणादीनि।

"दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरोष्ठयोः।
दद्याद् वज्रं तु नेत्राभ्यां वैडूर्यं वाप्यसंभवे।
हेमरूप्ये च हस्ताभ्यां ताम्रं पादौ तु विन्यसेत्॥"

[1] विशेषतश्च—ख.

[2] द्विगुणान् missing in ख, ग.

[3] आयाति—घ.

हस्तौ अग्रेतनौ पादौ। पादौ पश्चात्तनौ।

"अण्डौ चैवाण्डजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत्।"

अण्डजैः कौशेयैः।

"आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्।"

इति। तस्यैव श्वेतत्वे विशेषो **गारुडे**—

"श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपल्याणभूषितम्।
रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम्॥
वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपुच्छं सुवाससम्।
शुभ्रेण पट्टकेनैव संयुतं स्वायुधान्वितम्॥
धान्यरत्नोपरिस्थं तु बद्धकच्छं सुपट्टकम्।"

पट्टकः गलपट्टः।

"एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥"

इति॥ ११॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यम्॥१२॥ सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम्॥१३॥

वस्त्रं सामान्यं दत्त्वा चन्द्रसालोक्यं भजते। विशेषतस्तत्तत्फलं यथा—

"दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते।
दत्त्वा सरोमं तत्रापि फलं दशगुणं भवेत्॥"

इत्यादि ज्ञेयम्॥ १२॥ सुवर्णशब्दोऽत्र जातिवचनः; रूप्यसाहचर्यात्। ततश्च गुञ्जार्धमारभ्य [1]शतभारपर्यन्तं दाने अग्निसालोक्यं फलम्। विशेषस्तु तत्र तत्रोक्त एव **स्कान्दे**। यथा—गुञ्जागुञ्जार्धदाने शिवलोकः। सुवर्णदाने स्वर्गलोकः। सुवर्णद्वितीये अक्षया गतिः। सुवर्णशते ब्रह्मलोकः। यावज्जीवनिर्वाहक्षमे सर्वे लोकाश्च। शतमाने सर्वमायुरित्यादि ज्ञेयमसत्कृतात् **स्मृतिसिन्धोर्दानकाण्डात्**॥ १३॥

रूप्यदानेन[2] रूपम्॥ १४॥ तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रीभवति सर्वकामानाम्॥ १५॥

[1] शतपर्यन्तं—घ. [2] प्रदानेन—ख.

परिमाणविशेषानादरेण जातिमात्रं रूप्यं दत्त्वा रूपवान् भवति। परिमाणविशेषेण तु पापक्षयाद्यपि **स्कान्दे**—

"यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चापि निर्मलम्।
स विधूयाशु पापानि [1]स्वर्गे लोके महीयते।
रूपवान् सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते॥"

इति॥ १४॥ स्वर्णरूप्यादिपात्रदानेन धनपुत्रादिकामानां पात्रं भवति। **स्कान्दे**—

"भाजनं यः प्रयच्छेत हैमं रत्नविभूषितम्।
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते॥
राजतं यः प्रयच्छेत विप्रेभ्यो भाजनं शुभम्।
स गन्धर्वपुरं प्राप्य उर्वश्या सह मोदते॥
ताम्रं यो भाजनं दद्याद् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः।
स भवेद्यक्षराजस्य प्रभुर्बलसमन्वितः॥"

आयसेऽप्येतदेव;

"ताम्रायसानां भाण्डानां दाता यक्षाधिपो भवेत्।
यानि पापान्यनेकानि कामोत्थानि कृतानि च।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा॥"

इति। पित्तलस्याप्येतदेव; ताम्रयोनित्वात्। त्रपुसीसकयोस्तु मूलोक्तमेव फलम्। पात्रग्रहणादघटितदानेऽपि फलविशेषः। स च यथाधातु। **महाभारते**—

"ताम्रदः पुरुषो लोके भोगमाप्नोत्यनुत्तमम्।
लोहारकूटयोर्दानात् कुप्यमाप्नोत्यसंशयम्।
त्रपुसीसकयोर्दानाद् वह्निवृद्धिमवाप्नुयात्॥"

इति। कुप्यं धनम्। आरकूटं कांस्यपित्तलादि॥ १५॥

घृतमधुतैलप्रदानेनारोग्यम्॥ १६॥ औषधप्रदानेन॥ १७॥

घृतादिदानेनारोग्यम्; अनागतरोगानुत्पत्तिः उत्पन्नस्य नाशश्चेति। **संवर्तः**—

"ये तु क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं मधु गुडं दधि।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तैर्विमानैर्यान्ति वै दिवम्॥"

[1] स्वर्गलोके—घ.

इति ॥ १६ ॥ औषधम्; रसकाथादि। तद्दानेनापि आरोग्यम्। चकारात् पथ्यप्रदानेन च। **नन्दिपुराणे**—

"सम्यगारोग्यशालायामौषधैः स्नेहपाचनैः।
व्याधितं नीरुजीकृत्य अप्येवं करुणान्वितः।
प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः॥"

इति ॥ १७ ॥

लवणदानेन च लावण्यम् ॥ १८ ॥ धान्यप्रदानेन तृप्तिम् ॥ १९ ॥ सस्यप्रदानेन च ॥ २० ॥ [1]अन्नदः सर्वम् ॥ २१ ॥

लवणं शम्भलसैन्धवादि दत्त्वा सौन्दर्यातिशयमाप्नोति। **देवीपुराणे**—

"लवणं च घृतं तैलं गुडं हिङ्गुं च भारत।
कूष्माण्डं जीरकं चैव पत्रशाकं च शोभनम्।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति द्विजवर्याय भक्तितः॥"

इति ॥ १८ ॥ धान्यं वार्षिकं श्यामाकादि दत्त्वा सार्वकालिकीं तृप्तिमाप्नोति ॥ १९ ॥ सस्यानि हैमन्तिकवासन्तिकानि शालिगोधूमादीनि च दत्त्वा सार्वकालिकीं तृप्तिं लभते। सामान्यफलमिदम्। विशेषफलं **विष्णुधर्मोत्तरे**—"रक्तशालिदः सूर्यलोकम्। सुगन्धशालिदो गन्धर्वलोकम्। महाशालिदो वसुलोकम्। [2]काष्ठशालिदोऽलकावासम्। व्रीहिदः स्वर्गवासम्। यवदः शक्रलोकम्। गोधूमदो वसुलोकम्। प्रियङ्गुदो लोकप्रियः। मुद्गदः शक्रलोकम्। माषदो यमलोकम्। षष्टिकादो निर्ऋतिलोकम्। चीनचणकदो वरुणलोकम्। मसूरराजमाषदो वायुलोकम्" इत्याद्युन्नेयम् ॥ २० ॥ अन्नम् अदनार्हमोदनादि। तद्दः सर्वं पूर्वोक्तं लोकं प्राप्नोति। **विष्णुधर्मोत्तरे**—

"अन्नं हि जीवितं लोके प्राणाश्चान्ननिबन्धनाः।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदश्च तथान्नदः॥

भक्ष्यदः स्वर्गलोकम्। भोज्यदः शक्रलोकम्। लेह्यदोऽप्सरसाम्। चोष्यदो वसूनाम्। पानदो वारुणम्। पानकदः सर्वसमृद्धः। पायसदः क्षुत्पिपासारहितो गोलोकम्। गुडदः आरोग्यम्। शर्करादः वाञ्छितं कामम्। फाणितदः तृप्तिम्। खण्डदः सौभाग्यम्। द्राक्षेक्षुदः परं सौभाग्यम्। सक्तुदः तृप्तिम्" इत्यादि ॥ २१ ॥

[1] अन्नप्रदानेन—ज. [2] कृष्णशालिदः—ज.

धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् ॥ २२ ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् ॥ २३ ॥ इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति ॥ २४ ॥ संग्रामे च [1]सर्वजयमाप्नोति ॥ २५ ॥

अनुक्तधान्यदाने फलमाह। यानि अनुक्तानि धान्यानि कुलुत्थकोद्रवमण्डूकादीनि,[2] तेषां दाने सौभाग्यमाप्नोति; "अकीर्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात्" इति **स्मरणात्** ॥ २२ ॥ श्वेतान् कृष्णान् वा तिलान् दत्त्वा अभिलषितां संततिमाप्नोति; "यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः" इति **स्मरणात्** ॥ २३ ॥ इन्धनं काष्ठादि। तद्दाने दीप्तौदर्याग्निर्भवति; "जाङ्गलं चाग्निमान्द्यके" इति तुलाप्रकरणे।

"यस्तापनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वी चैव जायते॥"

इति **कात्यायनः** ॥ २४ ॥ इन्धनदानेन युद्धे जयं चाप्नोति ॥ २५ ॥

आसनप्रदानेन स्थानम् ॥ २६ ॥ [3]शय्याप्रदानेन भार्याम् ॥ २७ ॥

आसनं पीठास्तरणीयादि। तद्दाने राज्यस्थानमाप्नोति;

"आसनं यः प्रयच्छेत संवीतं ब्राह्मणाय वै।
स राज्यस्थानमाप्नोति तेजस्वी विगतज्वरः॥"

इति **स्कान्दात्** ॥ २६ ॥

"तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं दृढाम्।
दन्तपत्रचितां रम्यां [4]हेमरत्नाचलंकृताम्॥
हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकाम्।
प्रच्छादनपटीयुक्तां धूपगन्धाधिवासिताम्॥"

इति। 'तस्यां संस्थापयेद्धैमम्' इत्यादिपूर्वोक्तविधिना शय्यां दत्त्वा उक्तलक्षणां भार्यां विन्देत।

"यथा न कृष्ण शयनं शून्यं सागरजातया।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि॥"

इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २७ ॥

[1] शश्वज्जयम्—ज. [2] मण्टकादीनि—घ.
[3] शय्यादानेन—ज. [4] हेमपट्टैरलंकृतम्—ख, ग.

उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् ॥ २८ ॥ छत्रप्रदानेन स्वर्गम् ॥ २९ ॥ तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम् ॥ ३० ॥ वास्तुप्रदानेन[1] नगराधिपत्यम् ॥ ३१ ॥

चर्ममय्यौ उपानहौ दत्त्वा चामीयुक्तरथमाप्नोति । लैङ्गे—

" दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥ "

इति । काष्ठपादुकादाने तु विशेषः—

" ब्राह्मणाय सुशीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।
स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥ "

इति ॥ २८ ॥ वंशशलाकादिनिर्मितं छत्रं दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । लैङ्गे—

" वर्षासु छत्रदानेन तथा ग्रीष्मे च नारद ।
सर्वाह्लादयुतास्ते स्युः सर्वकामैश्च संयुताः ॥ "

इति ॥ २९ ॥ तालवृन्तं व्यजनम् । चामरं वालव्यजनम् । ते दत्त्वा मार्गे सुखी भवति । **विष्णुधर्मोत्तरे**—

" प्रदाय व्यजनं वांशं वंशे महति जायते ।
चार्मणं कर्मणां सिद्धिं दत्त्वा व्यजनमश्नुते ॥
तथैव दत्ते मायूरे नायुरेतस्य हीयते ।
पात्रे सपुत्रतामेति वास्त्रे च स्त्रैणवल्लभः ॥ "

इति । पात्रं पत्रमयम् । वास्त्रं वस्त्रमयम् । **भारते**—

" यस्तु भक्त्या द्विजाग्र्याय दद्याच्चामरमुज्ज्वलम् ।
स नृपत्वमवाप्नोति निःशेषावनिमण्डले ॥ "

इति ॥ ३० ॥ वास्तु गृहम् । तत् दत्त्वा नगरप्रभुत्वमाप्नोति । **मात्स्ये**—

" पक्वेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।
मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतम् ॥
सप्राकारप्रतोलीकं कवाटार्गलयान्वितम् ।
सुधावलिप्तं चतुरं विस्तीर्णाङ्गणशोभितम् ॥

[1] प्रदानेनादुःखित्वम्—ज.

शुभप्रवेशनिष्कामसुपकार्यादिसंयुतम् ।
मत्तवारणशोभाढ्यं गवाक्षादिविभूषितम् ॥ "

चतुरं चतुरश्रम् । मत्तवारणं गोपानसी ।

" गृहं दीपप्रमोद्द्योतशयनासनभाजनैः ।
उपस्करैश्च संपूर्णं सर्वधान्यप्रपूरितम् ॥ "

इति । उपस्कराः गृहस्थमञ्चकादयः लोकप्रसिद्धाः ॥ ३१ ॥

**यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे[1] ।
तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ३२ ॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ द्विनवतितमोऽध्यायः

प्रतिवस्तु दानवचनाशक्त्याह । यत् यस्य लोके प्रियं, गृहे स्वस्य पुत्रदारादीनां वा यदभीष्टं, तत्तदेव ' अक्षय्यमिदं मेऽस्तु ' इति कामनया पात्रभूताय विप्राय देयम् ॥ ३२ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिश्रीधर्माधिकारि[4]**श्रीरामपण्डितात्मज-[4]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
द्विनवतितमोऽध्यायः

[1] यच्चास्त्युपहितं गृहे—ज.
[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विनवतितमं प्रकरणम्—ज
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां द्विनवतितमोऽध्यायः—घ, च.
[4] श्री omitted in ग.

त्रिनवतितमोऽध्यायः

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् ॥ १ ॥ द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ २ ॥ [1]सहस्रगुणं प्राधीते ॥ ३ ॥ अनन्तं वेदपारगे ॥ ४ ॥

त्रिनवतितमेन पात्रविशेषेण फलविशेषमाह । अब्राह्मणाः शातातपोक्ताः—

" अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥ "

इति । तस्मिन् यावत् दत्तं तावदेव परलोके उपतिष्ठते । न त्वब्राह्मणः क्षत्रियादिः ; समत्वायोगात् । यथा बृहस्पतिः—

" शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥ "

इति ॥ १ ॥ आत्मानं ब्राह्मणं ब्रूत इति ब्राह्मणब्रुवः । तल्लक्षणमाह शातातपः—

" गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मविन्न चाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः ॥ "

इति । तस्मिन् दानमब्राह्मणदानाद् द्विगुणं परलोके भवति ॥ २ ॥ प्रकृष्टमधीतं यस्य यस्माद्वा असौ प्राधीतः ; श्रोत्रिय आचार्यो वा । तस्मिन् अब्राह्मणदानात् सहस्रगुणं परलोके भवति ; " श्रोत्रिये चैव साहस्रम् " इति बार्हस्पत्यात् ; " सहस्रगुणमाचार्ये " इति दक्षस्मरणात् ॥ ३ ॥

[1] श्रोत्रिये चैव साहस्रम्—ख.

" उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद् वेदपारगः ॥ "

इति शातातपोक्तलक्षणे वेदपारगे दत्तं परत्रानन्तं भवति । अग्निहोत्रिणि च ; " आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिणि " इति बार्हस्पत्यात् ॥ ४ ॥

पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् ॥ ५ ॥ स्वसा [1]दुहितृजामातरश्च ॥ ६ ॥

आत्मपुरोहित एव पात्रम् ; न परपुरोहितः ;

" पुरोहिते च यद्दत्तं यद्दत्तं ग्रामयाजके ।
सेवकेषु च यद्दत्तं तद् वृथा दानमुच्यते ॥ "

इति निन्दाश्रवणात् ॥ ५ ॥ स्वस्रादयोऽपि स्वस्यैव पात्रम्; न परस्य; स्वस्रादिशब्दानां संबन्धिशब्दत्वात् ॥ ६ ॥

**न वार्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ७ ॥
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥ ८ ॥
अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥ ९ ॥**

निषिद्धानाह । वक्ष्यमाणलक्षणे बैडालव्रतिके बकवृत्तौ पापे धर्मापदेशेन प्रायश्चित्तानुष्ठातरि अवेदविदि द्विजलिङ्गधारिणि शूद्रे धर्मं जानन् जलमपि न दद्यात् । किं पुनर्गोभूमिहिरण्यादि ॥ ७ ॥

तल्लक्षणमाह । लोके स्यात्यर्थं धर्मानुष्ठाता धर्मध्वजी । निषिद्धेऽपि लिप्सावान् लुब्धः । सर्वत्र कपटानुवर्ती छाद्मिकः । लोकानां दम्भेनानुरञ्जकः लोकदाम्भिकः । हिंस्रः निर्दयः । सर्वद्रोग्धा सर्वाभिसंधकश्च बैडालव्रतिकः बिडालस्येव व्रतं यस्यासौ तादृशो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

किंच, अधः विषयान्तरनिवृत्त्येव दृष्टिः यस्यासौ तथा । निकृतिः परपीडनं तद्यस्यासौ नैकृतिकः । यथाकथंचित् परपीडनेन स्वार्थसाधने निरतः । शठो वञ्चकः । मिथ्या परप्रतारणायैव विनयवान् बकवृत्तिर्ज्ञेयः ॥ ९ ॥

[1] दुहितृपुत्रजामातरश्च—ज.

ये बकव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १० ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ ११ ॥

तयोर्निन्द्यत्वे हेतुमाह । ये बकवृत्तयः, ये च वैडालव्रतिकाः, ते सर्वेऽपि अन्धतामिस्रे नरके तेनैव कर्मणा पतन्तीति निन्द्याः ॥ १० ॥

व्यतिरेकमुखेन पापं लक्षयति । यः पापं कृत्वा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं धर्मापदेशेन धर्मव्याजेन करोति, न[1] प्रायश्चित्तव्यपदेशेन, स तेन व्रतेन प्रायश्चित्तेनापि तत् पापं प्रच्छादयत्येव; न नाशयति । कुत इत्यत आह । यतः स्त्रीशूद्रादीनामज्ञानामिदं दम्भनं प्रतारणमेव; न पापोच्छेदकम् । अतः असौ पापोऽवधेयः ॥ ११ ॥

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२ ॥
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ प्रजायते[2] ॥ १३ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । ईदृशः धर्मच्छलेन प्रायश्चित्तकर्ता विप्रः वैदिकवर्यैः इहामुत्र गर्ह्यते । तच्च धर्मच्छद्मना आचरितं प्रायश्चित्तं व्रतं रक्षांसि गच्छतीति न तत् तथा कुर्यात् ॥ १२ ॥

अवेदविदं लक्षयति । न विद्यन्ते शिखासूत्रादीनि त्रैवर्णिकलिङ्गानि यस्यासौ अलिङ्गी शूद्रः लिङ्गिनामुक्तलिङ्गवतां त्रैवर्णिकानां शिखासूत्रादिधारणेन वृत्तिं जीवनोपायमुपजीवति, तस्यैवैनः प्राप्नोति; तिर्यग्योनिं च प्राप्नोतीत्यसौ अवेदवित् अवधेयः । यद्यप्यत्र अवेदविदिति विशेष्यं नोपात्तं, तथापि स्थानप्रमाणेन तस्यैवेदं लक्षणमिति पर्यवस्यति ॥ १३ ॥

न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम्[3] ॥ १४ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिनवतितमोऽध्यायः

[1] न omitted in ग.
[2] च जायते—ज.
[3] निश्चयः—ज.
[4] वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमं प्रकरणम्—ज.

निषिद्धान्तरमाह । यशसे यशःकारिणे स्तावकाय, भयाद् भयकारिणे शत्रवे, उपकारिणे मित्राय, वृत्त्यर्थं नर्तनगानपरेभ्यश्च धर्मसाधनं न दद्यादिति शास्त्रेषु निश्चितमेव । धर्मासाधनत्वात् लौकिककीर्त्यादि-साधनत्वमवगम्यते । तदिदं निषिद्धान्तरेऽपि समानम् ॥ १४ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
त्रिनवतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां त्रिनवतितमोऽध्यायः—घ, च; श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां त्रिनवतितमोऽध्यायः—ज.

चतुर्नवतितमोऽध्यायः

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत्[1] ॥ १ ॥ अपत्यस्य चापत्यदर्शने वा ॥ २ ॥

एवं गृहस्थधर्मानुक्त्वा इदानीं चतुर्नवतितमेन क्रमप्राप्तान् वानप्रस्थधर्मानाह । गृहीति गार्हस्थ्यानन्तर्यनियमायाधिकारिनिर्देशः । एतच्चाश्रमसमुच्चयाभिप्रायेण; "तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति" इति [2]**आपस्तम्ब**स्मरणात् । विकल्पे तु "अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमावसेत्" इति ध्येयम् । अत्रोभयत्रापि यत्तच्छब्दाभ्याम् आश्रमस्यैव परामर्शः । वलीपलितदर्शने इति कालनियमः । वनाश्रय इति देशनियमः; "ग्रामं च न प्रविशेत्" इति **गौतमीयात्** ॥ १ ॥ कालान्तरमप्याह । अपत्यं पुत्रः । तस्यापत्यं पौत्रः । तस्य दर्शने वा । चकारात् आयुषस्तृतीयभागे वा; "वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः" इति **मानवीयात्**[3] ॥ २ ॥

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा ॥ ३ ॥ तत्राप्यग्नीनुपचरेत् ॥ ४ ॥

तत्राधिकारिविशेषणमाह । पुत्रे पुत्रयोः पुत्रेषु वा भार्यां सवर्णामसवर्णां वा अवश्यभरणीयामदत्तस्त्रीधनां भरणार्थं निक्षिप्य; दत्तस्त्रीधनां तु पारतन्त्र्याय । यद्यपीदं द्वयमपि प्राप्तमेव, तथापि नियमार्थं पुनर्वचनम् । निक्षेपश्चायं भार्यानुमतौ । अननुमतौ तु तयानुगम्यमानः सहितो वा वनं गच्छेत् । तयेति कुटुम्बोपलक्षणम्; "गृहान् हित्वा सदारः सप्रजः सहाग्निभिर्बहिर्ग्रामाद्वसेत्" इति **आपस्तम्बीयात्** । सप्रजः; यस्यापत्यस्य मातरं विना जीवनासंभवः, तेन सहित इत्यर्थः । जीवद्भार्यस्येदम् । मृतभार्यस्य तु केवलस्यैव वनवासः; "एको वा" इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ ३ ॥ तत्र अरण्येऽपि । अग्नीन् श्रौताग्निम् औपासनं वा । तदुभयाभावे "ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रामणकेनाग्निमाधाय" इति [4]**वसिष्ठोक्तवैखानसविधिना** आहितं वा, सायंप्रातर्होमेन दर्शपूर्णमासादीष्टिभिश्च परिचरेत् । यथाह **मनुः**—

[1] भवति—ज.
[2] आपस्तम्बीयात्—ग.
[3] मानवात्—ख.
[4] वसिष्ठोक्तविधिना—घ.

"वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं च शक्तितः ॥
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव [1]विधिना निर्वपेत् पृथक् ॥"

इति । **योगीश्वरोऽपि**—"श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा" इति ॥ ४ ॥

अफालकृष्टेन पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ ५ ॥

तत्र द्रव्यमाह । न विद्यते फालकृष्टं यस्मिन्नन्ने तदफालकृष्टम् । अकृष्ट इत्यनेन सिद्धौ फालग्रहणं कुद्दालाद्युपलक्षणाय । तादृशेन नीवारवेणुश्यामाकादिना पञ्च यज्ञान् अग्निपितृदेवतातिथिभृत्यभरणरूपान् न हापयेत् । यथाह **योगीश्वरः**—

"अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन् देवातिथींनपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥"

इति । कुर्यादिति वक्तव्ये अत्यागवचनं सोमादित्यागार्थम्; तेषां ग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्; ग्राम्याणां च "संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्" इति **मनु**वचनात् वानप्रस्थेन त्यक्तव्यत्वात् । तदाह **आपस्तम्बः**—"कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि" इति । अवराध्यम् अर्वाचीनम् । न ब्रह्मयज्ञादीन्; ब्रह्मयज्ञस्यान्नसाध्यत्वाभावात् । ऋष्यभिप्रायं वा पञ्चग्रहणम्; "देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः" इति **गौतमीयात्** । देवादिद्रव्यविधानादात्मनोऽपि तद्द्रव्यत्वमेव; शेषभोजननियमात् । यथाह **मनुः**—

"देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥"

इति ॥ ५ ॥

[2]स्वाध्यायं च न जह्यात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यं पालयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्यायः वेदाध्ययनम् । तन्न त्यजेत् । अध्ययनात्यागेनाध्यापनं त्याजयति; तस्य वृत्त्यर्थत्वात्; वृत्त्यर्थानां च त्यागात् । अनेन याजनादित्यागोऽपि गम्यते । अत एव **योगीश्वरः**—"निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्" इति चकारेण तत् समुच्चितवान् । चकारात् दानं च न त्यजेत्; "स्वाध्यायवान् दानशीलः"

[1] विधिवत्—ख, ग.
[2] Sūtra-s 6 and 7 omitted in ज.

इति **स्मरणात्** ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यं स्त्र्यनभिगमनम् । पालयेत्; यावज्जीवमनुवर्तयेत्; "ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः" इति **वासिष्ठात्** । ब्रह्मचर्यवचनात् मध्वाद्यपि वर्जयेत्;

> "वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।
> भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥"

इति **मानवात्** । मांसवर्जनं संभवे । असंभवे तु **गौतमः**—"प्रतिषिद्धवर्जं वैष्कमप्युपयुञ्जीत[1]" इति । विष्का व्याघ्रादयः; तैर्हतं वैष्कम् ॥ ७ ॥

चर्मचीरवासाः स्यात् ॥ ८ ॥ जटाश्मश्रुलोमनखांश्च बिभृयात् ॥ ९ ॥ त्रिषवणस्नायी स्यात् ॥ १० ॥

चर्म कृष्णाजिनादि । चीरं वल्कलम् । दर्भादिनिर्मितं वासः, जीर्णवस्त्रखण्डो वा; "जीर्णानि चैव वासांसि" इति **मानवात्** । तानि वसीत । तत्र चर्म उत्तरीयार्थे ॥ ८ ॥ जटाः शिरसि । श्मश्रु मुखे । लोमानि कक्षोपस्थयोः । नखान् हस्तपादयोः । चकारात् अङ्गमलं च बिभृयात्; "[2]अप्रयत्नः सुखार्थेषु" इति **मानवात्** ॥ ९ ॥ त्रिषवणं प्रातर्मध्याह्नापराह्णेषु स्नानशीलः स्यात् । पुनः क्रियावचनम् अशक्तौ स्नानद्वयावबोधनाय; "प्रातर्मध्यंदिने स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः" इति **कात्यायनीयात्** । यत्तु "सायं स्नायात् प्रगे तथा" इति **मानवं,** तत् होमाङ्गस्नानमप्राप्त्यर्थम्; "अभिषिक्तश्च जुहुयात्" इति **आपस्तम्बीयात्** ॥ १० ॥

कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा ॥ ११ ॥ संवत्सरनिचयी पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात् ॥ १२ ॥

कपोतस्येव वृत्तिर्यस्यासौ तथा; अश्वस्तन इति यावत् । मासं निचयो यस्यासौ तथा; त्रिंशद्दिनभोज्यान्नसंचयवानिति । संवत्सरं निचयो यस्यासौ तथा; द्वादशमासभोज्यान्नसंचयवानिति । वाशब्दात् षण्मासंसंचयवानपि स्यात्;

> "सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।
> षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ११ ॥ विशेषमाह । यः वर्षभोज्यमन्नं संचिनोति, असौ पूर्वसंचितमन्नमाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां सर्वं संत्यज्यान्यदुपाददीत; "नातिसंवत्सरं भुञ्जीत" इति **गौतमीयनिषेधात्** ॥ १२ ॥

[1] वैष्कमुपयुञ्जीत—घ. [2] अयत्नतः—घ.

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
[1]पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥ १३ ॥

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्नवतितमोऽध्यायः

उक्तासमर्थं प्रत्याह । वानप्रस्थः ग्रामादष्टौ ग्रासानाहृत्याश्नीयात् । वाशब्दात् अष्टभिर्जीवनासंभवे षोडशापि; "अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या वानप्रस्थस्य षोडश" इति **स्मरणात्** । ग्राम्यविधानादेव वन्यनियमोऽर्थलुप्तः । इदं च वनवासिषु भिक्षासंभवे;

> "तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् ।
> गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥"

इति **मानवात्** । भोजनपात्रमाह । पुटं पर्णद्रोणः । पलाशम् अस्यूतमेव पर्णम् । पाणिः पाणितलम् । शकलं घटादिकपालम् । तेन वा अश्नीयात् ॥ १३ ॥

इति [3]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्री**कोण्डपनायका**त्मजश्री**तम्मणनायका**परनामधेयश्री**केशवनायक**प्रोत्साहितश्री**वाराणसी**वासिधर्माधिकारिश्री**रामपण्डिता**त्मजश्री**नन्दपण्डित**कृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
चतुर्नवतितमोऽध्यायः

[1] प्रतिगृह्य पुटेनैव—ज. [2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्नवतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.
[3] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां चतुर्नवतितमोऽध्यायः—घ, च; श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां चतुर्नवतितमोऽध्यायः—ग.

पञ्चनवतितमोऽध्यायः

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत्[1] ॥ १ ॥ ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् ॥ २ ॥ [2]आकाशशायी प्रावृषि ॥ ३ ॥ आर्द्रवासा हेमन्ते ॥ ४ ॥

पञ्चनवतितमेनावशिष्टान् वानप्रस्थधर्मानाह । उक्तलक्षणो वानप्रस्थो वक्ष्यमाणेन तपसा शरीरं शोषयेत् कृशीकुर्यात् ॥ १ ॥ तप एवाह । "ऋतुः संवत्सरः" इति **श्रुतेः** चैत्राद्याषाढान्तचतुर्मासात्मके ग्रीष्मे पञ्च तपांसि कायसंतापा यस्यासौ तथा भवेत्; पञ्चाग्निसेवनं कुर्यादित्यर्थः; "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः" इति **स्मरणात्** ॥ २ ॥ श्रावणादिकार्त्तिकान्तचतुर्मासात्मके वर्षर्तौ अनाच्छन्ने देशे शयनशीलः स्यात् ॥ ३ ॥ मार्गशीर्षादिफाल्गुनान्तचतुर्मासात्मके हेमन्ते आर्द्रवस्त्रधरः स्यात् ॥ ४ ॥

नक्ताशी स्यात् ॥ ५ ॥ [3]एकान्तरद्व्यन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात् ॥ ६ ॥

भोजनकालमाह । दिवाहृतस्यापि नक्तमेव भोजनशीलः स्यात्; "नक्तं चान्नं समश्नीयाद् दिवा वाहृत्य शक्तितः" इति **मानवात्** ॥ ५ ॥ एकं द्वे त्रीणि वा दिनान्यन्तरा त्यक्त्वा नक्तं भुञ्जीत; "चतुर्थकालिको वा स्याद्वाप्यष्टमकालिकः" इति **मानवात्** । चतुर्थाष्टमयोरन्तरा षष्ठकालिकोऽपि । वाशब्दात् पक्षाद्यन्तरेऽपि; "पक्षे गतेऽथवाश्नीयान्मासे वाहनि वा गते" इति **योगिस्मरणात्** । पूर्वपूर्वाभ्यासे उत्तरोत्तरारम्भः ॥ ६ ॥

पुष्पाशी ॥ ७ ॥ फलाशी[4] ॥ ८ ॥ शाकाशी ॥ ९ ॥ पर्णाशी वा ॥ १० ॥ [5]यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् ॥ ११ ॥

भोज्यान्तरमाह । पुष्पाण्येव तिन्त्रिण्यादीनामशितुं शीलमस्यासौ तथा भवेत् ॥ ७ ॥ फलानि बदरादीन्यश्नीयात् ॥ ८ ॥ शाकमारण्यं द्रोणपुष्पादि ॥ ९ ॥ पर्णानि बिल्वादीनाम् । वाशब्दात् कन्द-

1 उपशोषयेत्—ज, ठ.
2 This Sūtra read after Sūtra 5 in ज.
3 एकान्तराशी वा—ज, ठ.
4 मूलाशी added in ज, ठ.
5 यवागूं—ज, ठ.

मूलानि; "पुष्पमूलफलैर्वापि" इति **मानवात्** । पुष्पादीनि च कालपक्वानि स्वयं शीर्णानि; "कालपक्वैः स्वयं शीर्णैः" इति **तस्यैव** स्मरणात् ॥ १० ॥ यवान्नं यवागूः । तां पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा सकृदश्नीयात् नक्तम्; "पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं कथितां सकृत्" इति **मानवात्** ॥ ११ ॥

चान्द्रायणैर्वा वर्तेत ॥ १२ ॥ अश्मकुट्टः ॥ १३ ॥ दन्तोलूखलिको वा ॥ १४ ॥

चान्द्रायणैः उक्तलक्षणैः । बहुवचनम् अनेकोक्तविधोपसंग्रहार्थम् । तैर्वर्तेत; कालं नयेत् । वाशब्दः कृच्छ्रोपसंग्रहार्थः; "चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत् सदा" इति **योगिस्मरणात्** ॥ १२ ॥ अश्ममयेन येन केनापि कुट्टयति वितुषीकरोति इत्यश्मकुट्टः स्यात् ॥ १३ ॥ दन्ता एव उलूखलं वैतुष्यसाधनं यस्यासौ; तथा स्यात् । वाशब्दात् अग्निपक्वाशी कालपक्वाशी वा स्यात्; "अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वाशनोऽपि वा" इति **मानवात्** । तस्य धर्मान्तरमप्याह **योगीश्वरः**—

"स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥
अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।
वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसंक्षयात् ॥"

इति ॥ १४ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं देवमानुषिकं[1] जगत् ।
[2]तपोमध्यं तपोऽन्तं च तपसा च तथा धृतम् ॥ १५ ॥
[3]यद्दुश्चरं यद्दुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १६ ॥

इति [4]श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चनवतितमोऽध्यायः

तपः प्रशंसति । दैविकस्य मानुषस्य वा जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य विश्वस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्थितौ व्यवहारक्षमता च तपसैव निष्पद्यन्त इति ॥ १५ ॥

1 देवमानुषजं—घ.
2 This and the next line omitted in ज.
3 यद् दुस्तरं दुरापं यत् यद् दुर्गं यच्च दुष्करम्—ठ.
4 वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

किंच यत् दुश्चरं दुर्ज्ञेयं संकल्पयितुमशक्यम्; यत् संकल्पितमपि बहुतरान्तरायच्छन्नत्वात् प्राप्तुमशक्यम्; यच्च असमानदेशकालतया दूरम्; यच्च दुःखकृतिसाध्यतया दुष्करम्; तत् सर्वमपि तपसा साध्यते। यतस्तपः फलस्यातिक्रमार्हं न भवति। सति तपसि न फलमित्यसंभवीति ॥ १६ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[2]श्रीरामपण्डितात्मज-[2]श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पञ्चनवतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चनवतितमोऽध्यायः—घ, च. [2] श्री omitted in ग.

षण्णवतितमोऽध्यायः

अथ त्रिष्वाश्रमेषु [1]पक्वकषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्ववेदसं दक्षिणां [2]दत्त्वा [3]प्रव्रज्याश्रमी स्यात् ॥ १ ॥

वनस्थधर्मोक्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तान् संन्यासिधर्मान् षण्णवतितमाध्यायेनाह। संन्यासिधर्मप्रस्तावाय अथशब्दः; आनन्तर्यस्य पाठेनैव सिद्धेः। त्रिष्वाश्रमेष्वित्यनेन आश्रमसमुच्चयोऽभिप्रेतः। तत्र विषयदोषदर्शनेन पक्वकषायः निवृत्तविषयवासनः। अनेन आश्रमविकल्पोऽपि द्योतितः; ब्रह्मचर्यादावपि वैराग्येण विषयवासनानिवृत्तिसंभवात्। तदेतदुभयं **जाबालश्रुतौ** श्रूयते—"ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद्। गृही भूत्वा वनी भवेद्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा" इति। प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा प्राजापत्यं स्थालीपाकं वा; "य एवाहिताग्नेः पुरोडाशः, स एवानाहिताग्नेः स्थालीपाकः" इति **परिशिष्ट**वचनात्। तस्यां च सर्वं वेदः इति सर्ववेदसं सर्वं धनं दक्षिणां दत्त्वा **बोधायना**द्युक्तविधिना प्रव्रज्याश्रमी संन्यासी स्यात्; प्रपरिपूर्वस्य व्रजतेः त्यागार्थत्वात्। अत्र च ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति **मनुः**—"आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इत्युपक्रम्य "एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" इत्युपसंहारात्। "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रवचनात् त्रैवर्णिकानामित्यन्ये। त्रैवर्णिकस्त्रीणामपीति **बोधायनः**; "स्त्रीणां चैके" इति **स्मरणात्** ॥ १ ॥

आत्मन्यग्नीनारोप्य[4] भिक्षार्थं ग्राममियात् ॥ २ ॥ सप्तागारिकं भैक्षमाचरेत्[5] ॥ ३ ॥

इष्टिदक्षिणान्ते श्रौतान् स्मार्तं वाग्निमात्मन्यारोप्य संन्यासप्रैषं त्रिरुच्चार्य भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत्, नान्यथा ॥ २ ॥ सप्तस्वगारेषु भवं सप्तागारिकं भैक्षं भिक्षासमूहम्; "ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा" इति **स्मरणात्** सप्तग्राससमूहं गृह्णीयात्। अशक्तौ अष्टौ ग्रासान्; "अष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्षम्" इति **स्मरणात्**। शक्तौ न्यूनमपि;

[1] परिपक्व—ज. [2] दत्त्वा omitted in ठ. [3] ब्रह्माश्रमी—ज, ठ. [4] समारोप्य—ज. [5] आदद्यात्—ज, ठ.

"अष्टौ ग्रासान् समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।
अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ॥"

इति **संवर्तीयात्** । तान्यप्यसंकल्पितानि ; "सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्ष्यम्" इति **वासिष्ठात्** । **मनुरपि,**

"न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥"

इति ॥ ३ ॥

अलाभे न व्यथेत ॥ ४ ॥ न [1]भिक्षुकं भिक्षेत ॥ ५ ॥ भुक्तवति जने अतीते पात्रसंपाते [2]भैक्षमादद्यात् ॥ ६ ॥

सप्तानामपि मध्ये यत्र गृहे भिक्षा न लभ्यते, तत्र दुःखं क्रोधं वा न कुर्यात् । अलाभे दुःखनिषेधात् लाभे सुखस्यापि निषेधोऽर्थसिद्धः ; "अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्" इति **मानवात्** ॥ ४ ॥ भिक्षुरेव भिक्षुकः यतिः । तद्भिक्षितं नादद्यात् । भिक्षुनिषेधात्[3] आश्रम्यनुज्ञायते । प्राधान्येन गृहस्थः ॥ ५ ॥ गृहस्थस्य परिजने भुक्तवति पाकपात्राणां संपाते प्रक्षाल्य न्युब्जीकरणे च कृते, अस्य वा शिष्टादन्नात् भैक्षं याचेत । यथाह **मनुः**—

"विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥"

इति । अनेन सायाह्नो लक्ष्यते ;

"अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥"

इति **योगि**स्मरणात् । ततोऽर्थात् सकृत्त्वं सिध्यति ;

"एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्जेत न तु विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥"

इति **मानवात्** । अशक्तौ सायं प्रातः ; "ब्राह्मणकुले [4]यल्लभेत, तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्मधुमांसवर्जम्" इति **वासिष्ठात्** ॥ ६ ॥

[1] भैक्षुकमनुभिक्षेत्—ठ.
[2] भिक्षाम्—ज, ठ.
[3] प्रतिषेधात्—ग.
[4] यावत्—ग.

[1]मृन्मये दारुपात्रेऽलाबुपात्रे वा ॥ ७ ॥ तेषां च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात्[2] ॥ ८ ॥

भिक्षापात्राण्याह । मृन्मयं शरावादि । दारुपात्रं काष्ठमयम् । अलाबुः तुम्बी ; तन्मयम् । वाशब्दात् वेणुमयं च ; "यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च" इति **योगि**स्मरणात् । अलाबुः बिल्वनारिकेलादीनामप्युपलक्षणम् ; "गोवालैः फलसंभुवाम्" इति शुद्धिसाम्यात् ॥ ७ ॥ तेषां पात्राणां, तस्य भैक्षस्य च अद्भिः प्रक्षालनाच्छुद्धिः । चकारः पात्रशुद्धौ गोवालसमुच्चयार्थः ; "[3]सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम्" इति **स्मरणात्** ; भैक्षस्य च प्रणवाभिमन्त्रणसमुच्चयार्थः ; "तदद्भिः प्रक्षाल्य प्रणवेनाभिमन्त्र्याश्नीयात्" इति **स्मरणात्** ॥ ८ ॥

अभिपूजितलाभादुद्विजेत ॥ ९ ॥ शून्यागारनिकेतनः स्यात् ॥ १० ॥ वृक्षमूलनिकेतनो वा ॥ ११ ॥ न [4]ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् ॥ १२ ॥

अभिपूजितं मिष्टान्नम् ; तल्लाभात् उद्वेगवान् भवेत् ; न संतुष्येत् ; "अभिपूजितलाभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते" इति **मानवात्** ॥ ९ ॥ यन्निर्जनं गृहं तत्र वसेत् । शून्यत्वाभिधानात् गुहागह्वराद्युपलक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षमूलेष्वेवावतिष्ठेत ; "अनग्निरनिकेतः स्यात्" इति **मानवात्** । वाशब्दात् एकाकी भवेत् ; "एकारामः परिव्रज्य" इति **योगि**स्मरणात् ॥ ११ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र ग्रामे एकरात्रं वसेत् । नगरे पञ्चरात्रम् ;

"एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥"

इति **कण्व**स्मरणात् । इदं चाशक्तौ । शक्तौ तु मासद्वयमेव ; "ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी" इति **शङ्ख**स्मरणात् ॥ १२ ॥

कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसनमादद्यात् ॥ १३ ॥

कौपीनं गुदम् । तदाच्छाद्यते यावता तावत्येव मात्रा परिमाणं यस्य तत् तथा ; तावदेव वस्त्रं गृह्णीयात्, नाधिकम् । शक्तस्येदम् ; अशक्तस्य तु "एकशाटी स्यात्" इति **स्मृत्यन्तरोक्तं** ज्ञेयम् । एवकारेण परिग्रहान्तरनिवृत्तिः ; "अनिचयो भिक्षुः" इति **गौतमीयात्** । तत्र **देवलीयो** विशेषः—

[1] मृन्मयेऽलाबुपात्रे दारुपात्रे वा—ठ.
[2] स्यात् omitted in ठ.
[3] From सलिलैः up to समुच्चयार्थः omitted in ख.
[4] ग्रामं—घ, च.

"काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्रः" इति। काषायी गैरिकारक्तवसनः। मुण्डः; "मुण्डः शिखी वा" इति **गौतमीयात्** विकल्पः। त्रिदण्डी एकदण्डी वा; "एकदण्डी त्रिदण्डी वा" इति **बोधायनीयात्**। यज्ञोपवीतमपि वैकल्पिकम्;

"यज्ञोपवीते द्वे धार्ये गृहिभिर्वैनिभिस्तथा।
एकमेव समुद्दिष्टं यतीनां व्रतिनां तथा॥"

इति **स्मरणात्**; "केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" इति **वाष्कलस्मरणाच्च**। पवित्रं वस्त्रखण्डो जलपावनार्थः। शेषं प्रसिद्धम्। एषां च व्यवस्था एकदण्डत्रिदण्डसंन्यासाभिप्रायेण;

"सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद् बुधः।
एकदण्डं गृहीत्वा च भिक्षुधर्मं समाचरेत्॥
शिखी यज्ञोपवीती च यद्वा ज्ञानप्रबोधितः।
त्रिदण्डग्रहणं कृत्वा भिक्षुधर्मं समाचरेत्॥"

इति [1]**स्मृत्यन्तरात्**॥ १३॥

[2]दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्॥ १४॥ वस्त्रपूतं जलमादद्यात्॥ १५॥ सत्यपूतं वदेत्॥ १६॥ मनःपूतमाचरेत्॥ १७॥

दृष्ट्या अवेक्ष्य पादन्यासं कुर्यात्; अन्यथा कीटादिवधप्रसङ्गः॥ १४॥ वस्त्रेण पावितं जलं गृह्णीयात्; नापावितम्, उक्तदोषावसरात्॥ १५॥ यथार्थप्रतिपादनेन पवित्रितं वाक्यं वदेत्; न मिथ्याम्। "नानृतं वदेत्" इति सामान्यनिषेधेऽपि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तचातुर्गुण्यार्थम्; "यतीनां [3]तु चतुर्गुणम्" इति **स्मरणात्**॥ १६॥ वैकल्पिके सांशयिके वा शुद्ध्यादौ यत्र मनःप्रसादः तदाचरेत्॥ १७॥

[4]मरणं नाभिकामयेत जीवितं च॥ १८॥ अतिवादांस्तितिक्षेत॥ १९॥ न कंचनावमन्येत॥ २०॥ निराशीः स्यात्॥ २१॥ निर्नमस्कारः॥ २२॥

1 स्मरणात्—घ.
2 Sūtra-s 14 to 17 read in ग, ठ as a single verse:
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम्।
सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत्॥
3 च—ग.
4 मरणं च—ठ.

[1]जीवनमरणविषयिणीं कामनां न कुर्यात् 'चिरं जीवेयम्, क्षिप्रं म्रियेय' इति॥ १८॥ वादमतिक्रान्ता अतिवादाः अवचनीयानि। तान्यपि परोक्तानि तितिक्षेत क्षमेत॥ १९॥ न कस्याप्यवमानं कुर्यात्॥ २०॥ नमस्कृतोऽपि आशिषं न प्रयुञ्जीत; किं तु नारायणस्मरणं कुर्यात्;

"नमो नारायणायेति गृहस्थः प्रणमेद्यतिम्।
ब्रूयुर्नारायणेत्येव यतयो ह्यभिवादिताः॥"

इति। भिक्षार्थमाशिषं न प्रयुञ्जीतेत्यन्ये,

"[2]न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां [3]भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥"

इति **मानवात्**॥ २१॥ नमस्कृतो न नमस्कुर्यात्, किं तु नारायणं स्मरेदित्युक्तम्। भिक्षार्थं प्रणतिं न कुर्यादित्यन्ये॥ २२॥

**वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः।
नाकल्याणं न कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत्॥ २३॥**

तर्हि कीदृक् स्यादित्यत आह। वासी काष्ठतक्षणसाधनमस्त्रम्। तया य एकं बाहुं तक्षति, यश्चापरं चन्दनेन उक्षति, तयोरुभयोरपि शापानुग्रहौ न कुर्यात्॥ २३॥

[4]प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात्॥ २४॥

प्राणानामन्तः संचारिणां वायूनामायामो निरोधः पञ्चदशमात्रापरिमितः। ते त्रयो धारणाः। तास्तिस्रो योगः बाह्यविषयचित्तवृत्तिनिरोधः। तेन आत्मध्यानं वक्ष्यमाणम्। तानि प्राणायामादीनि नित्यानि आवश्यकानि यस्य स तथोक्तः स्यात्। तदुक्तं **योगशास्त्रे**—

"[5]संभ्राम्य छोटिकां दद्यात् कराग्रं जानुमण्डले।
मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः॥
मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा स्मृता।
त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैकैस्ताभिर्योगस्तथैव च॥"

1 जीवित—च.
2 न चोत्पत्ति—घ.
3 भिक्षार्थं प्रणतिं न च—ख, ग.
4 यमनियमप्राणायाम—ज, ठ.
5 संमाष्य—ख, ठ.

इति । **योगीश्वरोऽपि**[1]—

" ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।
धारयेत् तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ "

इति ॥ २४ ॥

संसारस्यानित्यतां पश्येत् ॥ २५ ॥ शरीरस्याशुचिभावम् ॥ २६ ॥ जरया रूपविपर्ययम् ॥ २७ ॥ [2]शारीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् ॥ २८ ॥ सहजैश्च ॥ २९ ॥

बाह्यविषयेभ्यश्चित्तनिवृत्त्युपायमाह । संसरन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति संसारो लोकः ; तस्य स्वर्गमर्त्यपातालादेरनित्यतां विनाशं पश्येत् शास्त्रेणानुभवेन च । यथाह **योगीश्वरः**—

" गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ "

इति ॥ २५ ॥ शुक्रशोणिताद्यारब्धत्वेन मलमूत्राद्यशुचिद्रव्यसंपर्कित्वेन चाशुचित्वं देहस्यानुचिन्तयेत् वैराग्यजननाय ॥ २६ ॥ जरा तुरीयावस्था ; तया रूपस्य यौवनीयशरीरदार्ढ्यादेः विपर्ययः वलीपलिताद्यभिभवः ; तं च पश्येदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ २७ ॥ शारीराः व्याधयः अर्शःप्लीहादयः । मानसाः मनोविक्षेपादयः । आगन्तुकाः वातपित्तोद्रेकादयः । चकारात् आधयश्च । तेऽपि शरीरविषयत्वेन शारीराः । मनोमात्रजन्यत्वेनार्थकामादिविषया मानसाः । आगन्तुकाः शत्रुकृतभयक्रोधादिजन्या मनःपीडादयः ; तैरुपतापः संज्वरः ; तम् ॥ २८ ॥ सहैव शरीरेण जायन्त इति सहजाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ; तैश्चोपतापम् । चकारात् नानायोनिषु संसरणम् ; " भवो जातिसहस्रेषु " इति **योगिस्मरणात्** ॥ २९ ॥

नित्यान्धकारे गर्भे वसतिम् ॥३०॥ मूत्रपुरीषमध्ये च ॥३१॥ तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनम्[3] ॥ ३२ ॥ [4]जन्मसमये योनिसंकटनिर्गमनात् महद्दुःखानुभवनम् ॥ ३३ ॥

चन्द्रसूर्याद्युद्द्योताभावेन नित्यमन्धकारो यस्मिन् ; तादृशे गर्भे वसतिम् ॥ ३० ॥ मूत्रपुरीषाशययोर्मध्यस्थे गर्भाशये वसतिम् । चकारात् करपादसंयमनाधोमुखत्वादि च ॥ ३१ ॥ तत्र गर्भाशये [5]मातृभुक्तपीतशीतोष्णान्नपानादिजन्यं शीतोष्णानुभवदुःखं च ॥ ३२ ॥

[1] योगीश्वरीयेऽपि—ग. [2] शारीरमानसागन्तुभिश्च—ज. [3] अनुभवम्—ठ.
[4] This Sūtra omitted in ज, ठ. [5] भुक्त omitted in ग.

" चतुर्विंशाङ्गुलं योनिमण्डलं जायते स्त्रियाः ।
परीणाहश्च गर्भस्य प्रसवे पञ्चविंशकः ॥
तेन निर्गमने दुःखं योनेर्गर्भस्य जायते ।
प्रसूतिवातैः स बलाद्योनेर्निष्कास्यते चिरात् ॥ "

इति **आदिपुराणात्** जन्मकाले योनेः संकीर्णतया निर्गमे महतो गर्भस्य दुःखानुभवः ॥ ३३ ॥

बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम् ॥ ३४ ॥ अध्ययनादनेकक्लेशम् ॥ ३५ ॥ यौवने च विषयाप्राप्तावमार्गेण तदवाप्तौ विषयसेवनान्नरके पतनम् ॥ ३६ ॥ अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्रयोगम् ॥ ३७ ॥ नरके च[1] सुमहद्दुःखम् ॥ ३८ ॥ संसारसंसृतौ तिर्यग्योनिषु च ॥ ३९ ॥

बाल्यमा पञ्चमाद्वर्षात् । तत्र मोहं हिताहितापरिज्ञानम् । तत ऊर्ध्वं कर्तव्याकर्तव्यादौ गुरूणां मातापित्रादीनां परा अनतिक्रमणीया वश्यता अधीनता, ताम् ॥ ३४ ॥ तत उपनीतस्य [2]विद्याध्ययने गुरुशुश्रूषाध्ययनावधानाद्यनेकक्लेशम् ॥ ३५ ॥ तारुण्ये पुनः स्रक्चन्दनवनिताद्यनेकविषयाप्राप्तावनेकक्लेशं, तेषामेव विषयाणां निषेधातिक्रमेण प्राप्तानां सेवनेन नरकपातं च । तद्विषयशब्दयोः विग्रहवाक्ये षष्ठ्यन्ततया सामानाधिकरण्यम् ॥ ३६ ॥ अप्रियैः मनोदुःखकरैः सह वासः ; प्रियैः पुत्रकलत्रादिभिश्च वियोगः ॥ ३७ ॥ निषिद्धकर्मणा पूर्वोक्ते नरके सुतरां सांसारिकादतिशयेन महच्चिरकालानुगतं दुःखम् । चकारात् याम्यमार्गोद्भवं च ॥ ३८ ॥ नरकभोगानन्तरं दुरितशेषेण संसारप्राप्तौ जायमानासु श्वसृगालादियोनिषु वर्तमानं दुःखम् । चकारात् वृक्षगुल्मादियोनिषु च ॥ ३९ ॥

एवमस्मिन् सततयायिनि संसारे न किंचित् सुखम् ॥ ४० ॥ यदपि किंचित् दुःखाभावापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् ॥ ४१ ॥ [3]तत्सेवाशक्तावलाभे वा महद्दुःखम् ॥ ४२ ॥

उपसंहरति । एवं संसाराद्यनित्यतादिदर्शने अस्मिन् वर्तमानेऽपि प्रतिक्षणमुपचीयमानतया सततयायिनि संसारे लोके न किंचित् सुखम् अनुकूलवेदनीयम् ॥ ४० ॥ संसारे पारमार्थिकसुखाभावात् यत् किंचित् दुःखाभावापेक्षया सुखत्वेन व्यवह्रियते, तदपि न नित्यम् ; न सततम् ; क्षणिकत्वात् ॥ ४१ ॥ तेषां वैषयिकसुखानां रोगादिना विषयसेवाशक्तौ, शक्तावपि दारिद्र्येण विषयालाभे वा महदेव दुःखम् ॥ ४२ ॥

[1] च omitted in ठ. [2] वेदाध्ययने—घ. [3] तत्सेवासक्तौ—ठ.

शरीरं चेदं सप्तधातुकं पश्येत् ॥ ४३ ॥ वसारुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकम् ॥ ४४ ॥ चर्मावनद्धम् ॥ ४५ ॥ दुर्गन्धि च ॥ ४६ ॥ मलायतनम् ॥ ४७ ॥ सुखशतैरपि धृतं विकारि ॥ ४८ ॥

इदानीं शारीराहंकारनिवृत्तये शरीरमेव विवृणोति । इदम् अहंभावेनात्मतयाभिमन्यमानं, शीर्यत इति शरीरं शरणस्वभावं, वक्ष्यमाणाः सप्त धातवो वसादयो यस्मिन्निति सप्तधातुकं पश्येत् । अनुवृत्तावपि पुनर्वचनं शास्त्रनैरपेक्ष्येणैव प्रत्यक्षीकरणाभिप्रायेण ॥ ४३ ॥ सप्त धातूनाह । वसा मांसस्नेहः । रुधिरम् असृक् । मांसं पललम् । मेदः मांसरसः । अस्थि कीकसम् । मज्जा [1]अस्थिनालिकान्तर्वर्ती रसः । शुक्रं रेतः । एतान्येव आत्मा स्वरूपमारम्भकं यस्य तत् तथा । कार्यकारणयोरभेदप्रतिपत्त्या आत्मत्वव्यपदेशः । नातिरिक्तद्रव्योपादानकमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ चर्मणा त्वचा अवनद्धं पिनद्धम्; तेन विना वसादीनामावरणासंभवात् ॥ ४५ ॥ स्वेदादिजननेन दुष्टगन्धवत् । चकारात् अस्पृश्यादिस्पर्शे अस्पृश्यं च ॥ ४६ ॥ मलानां पूर्वोक्तानां वसादीनामायतनं स्थानम् ॥ ४७ ॥ पानभोजनादिजन्यैः सुखशतैर्युक्तमपि पानभोजनादिभिरेव विकारि; तत्तद्गुरुलघुभावेन श्लेष्माजीर्णादिदुःखशताकुलमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि ॥ ४९ ॥ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यस्थानम्[2] ॥ ५० ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् ॥ ५१ ॥ अस्थिसिराधमनीस्नायुयुतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वलम् ॥ ५३ ॥ षट्त्वचम् ॥ ५४ ॥ अस्थ्नां त्रिभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्धार्यमाणम् ॥ ५५ ॥

रसायनादिप्रयत्नैश्चिरधृतमपि विनाशशीलमेव ॥ ४९ ॥ कामः स्त्र्यभिलाषः । क्रोधः अमर्षः । लोभः लिप्सातिशयः । मोहः अज्ञानम् । मदः दर्पः । मात्सर्यम् ईर्ष्या । एषां षण्णां स्थानमाधारः ॥ ५० ॥ पृथिवी मांसास्थ्यादिः । आपः रुधिरम् । तेजः जाठरचाक्षुषादि । वायुः पञ्च प्राणाः । आकाशः कर्णमुखोदराद्यवकाशः । एतानि आत्मा स्वरूपमारम्भकं यस्य तत् तथा ॥ ५१ ॥ अस्थीनि कीकसानि । सिराः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यो नाड्यः । धमन्यः प्राणवायुवाहिन्यः । स्नायवः अङ्गप्रत्यङ्गसंधायिन्यः । तैर्युतम् ॥ ५२ ॥ बाह्यवायुसमुद्धूतरजःकीर्णतया रजोगुणाङ्गत्वेन च रजस्वलम् ॥ ५३ ॥ षट्संख्याः त्वचः रक्तमांसाद्याच्छादिका अतिसूक्ष्मवस्त्रप्रायाः एकैकोपरिभावेन अवस्थिताः चर्मपेश्यो यस्य तत् तथा ॥ ५४ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंस्थितानां स्थूलसूक्ष्माणामस्थ्नां त्रीणि शतानि षष्टिश्च, तत्संख्यातैः शरीरं धार्यते ॥ ५५ ॥

[1] अस्थिनलिका—घ.

[2] मदेर्ष्यास्थानम्—ज, ठ.

तेषां विभागः ॥ ५६ ॥ सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः ॥ ५७ ॥ विंशतिर्नखाः ॥ ५८ ॥ [1]पाणिपादशलाकाश्च ॥ ५९ ॥ षष्टिरङ्गुलीनां पर्वाणि ॥ ६० ॥ द्वे पार्ष्ण्योः ॥ ६१ ॥ चतुष्टयं गुल्फेषु ॥ ६२ ॥

ननु अन्यान्यपि अग्रे गणनीयानि ; तत्कथमियं संख्येत्यत आह । वक्ष्यमाणो विभागस्तेषामेवावधेयः ; नातिरिक्तानाम् ॥ ५६ ॥ सूक्ष्माणि दन्तमूलभूतानि स्थालाख्यानि द्वात्रिंशत् । तावन्त एव तदुत्पन्ना दन्ताः । तैः सह चतुःषष्टिर्भवन्ति ; "स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ताः" इति **योगि**स्मरणात् ॥ ५७ ॥ हस्तपादस्था नखा विंशतिः ॥ ५८ ॥ करपादयोः पृष्ठे शलाकाकाराणि अङ्गुलिमूलभूतानि विंशतिरेवास्थीनि ॥ ५९ ॥ प्रत्येकं विंशत्यङ्गुलीनां त्रीणि त्रीणि पर्वाणीत्येवं षष्टिः पर्वास्थीनि ॥ ६० ॥ पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः । तयोरस्थिनी द्वे ॥ ६१ ॥ गुल्फौ घुटिके जङ्घापादग्रन्थी । तौ च प्रत्येकं पादयोः द्वौ द्वावित्येवं चत्वारो गुल्फाः । तेषु चत्वार्यस्थीनि ॥ ६२ ॥

चत्वार्यरत्न्योः[2] ॥ ६३ ॥ चत्वारि जङ्घयोः ॥ ६४ ॥ द्वे द्वे जानुकपोलयोः ॥ ६५ ॥ ऊर्वंसयोः[3] ॥ ६६ ॥ [4]अक्षतालूषकश्रोणिफलकेषु[5] ॥ ६७ ॥ [6]भगास्थ्येकम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागम् ॥ ६९ ॥ पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा ॥ ७० ॥ जत्र्वेकम् ॥ ७१ ॥

अरत्निः अरत्निमान् बाहुः । तत्र प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६३ ॥ जङ्घा जङ्घावान् पादः । तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६४ ॥ जङ्घोरुसंधिः जानु । कपोलः गण्डः । तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६५ ॥ ऊरू सक्थिनी । अंसौ भुजशिरसी । तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६६ ॥ अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्यभवः शङ्खाधोभागः । तालूषकं काकुदम् । श्रोणिफलकं कटिः । एतेषु त्रिष्वपि प्रत्येकं द्वे द्वे इति[7] षट् ॥ ६७ ॥ भगः उपस्थः । तत्रैकमस्थि ॥ ६८ ॥ पृष्ठास्थि पृष्ठवंशोऽपि पञ्चचत्वारिंशदस्थिकम् । ॥ ६९ ॥ ग्रीवा शिरोधरा । तस्यां पञ्चदशास्थीनि ॥ ७० ॥ वक्षोंऽसयोः संधिः जत्रु । तयोः प्रत्येकमेकैकम् । एवं द्वे जत्रुणी ॥ ७१ ॥

[8]तथा हनुः ॥ ७२ ॥ तन्मूले च द्वे ॥ ७३ ॥ द्वे ललाटाक्षिगण्डे ॥ ७४ ॥ नासा घनास्थिका ॥ ७५ ॥ अर्बुदैः स्थालकैश्च

[1] विंशतिः शलाकाः । द्वौ बाहू । ऊरुद्वयम् । जानुद्वयम् । षष्टिरङ्गुलीनाम् । द्वे पार्ष्णी । चतुष्टयं गुल्फेषु—ज, ठ.

[2] अरत्न्यः—ठ.

[3] ऊर्वंसयोश्च—ठ.

[4] अक्षस्तालोषकयोश्च । श्रोणिफलकेषु चैवमेव—ठ.

[5] चैवमेव added in ज.

[6] This Sūtra omitted in ज.

[7] इत्येवं—ख, ग.

[8] हनुश्च—ज.

सार्धं द्वासप्ततिः पार्श्वकाः[1] ॥ ७६ ॥ उरः सप्तदश[2] ॥ ७७ ॥ द्वौ शङ्खकौ ॥ ७८ ॥ चत्वारि कपालानि शिरसश्चेति[3] ॥ ७९ ॥

हनुः चिबुकम् । तत्रैकमस्थि ॥ ७२ ॥ तस्या हनोः मूलभूते द्वे अस्थिनी ॥ ७३ ॥ ललाटं भालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्ष्णोर्मध्यभागः । तेषां समाहारः ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकं द्वे द्वे अस्थिनी इत्येवं षट् ॥ ७४ ॥ नासा नासिका ; [4]सा च घनसंज्ञकैकास्थिमती ॥ ७५ ॥ पार्श्वकाः वङ्क्रयः । प्रत्येकं पार्श्वयोः त्रयोदश त्रयोदशेति षड्विंशतिस्तासाम् । वक्षसि संध्यस्थीन्यर्बुदान्युभयतो दश दशेति विंशतिः ; षण्णां पार्श्वकाणां परस्पराधारतयैवावस्थानेनार्बुदानपेक्षत्वात् । तासामेव पृष्ठतः संध्यस्थीनि स्थालका उभयतस्त्रयोदश त्रयोदशेति षड्विंशतिरित्येवं स्थालकार्बुदसहिताः पार्श्वकाः द्विसप्ततिः ॥ ७६ ॥ उरः वक्षः । तत् सप्तदशास्थिकम् ॥ ७७ ॥ भ्रूकर्णयोरन्तरवर्तिनी अस्थिनी शङ्खकौ द्वौ ॥ ७८ ॥ शिरसश्चत्वारि कपालानि । चकारः समुच्चितानामुक्तसंख्यापूरकत्वद्योतनार्थः । इतिः विभागसमाप्तौ ॥ ७९ ॥

[5]शरीरेऽस्मिन् सप्त सिराशतानि ॥ ८० ॥ नव स्नायुशतानि ॥८१॥ धमनीशते द्वे ॥८२॥ पञ्च पेशीशतानि ॥८३॥ क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि [6]षट्पञ्चाशद्धमन्यः ॥ ८४ ॥

अवयवान्तराण्याह । अस्मिन् स्थूले शरीरे सिराणां वातपित्तादिवाहिनीनां नाडीनां सप्त शतानि ॥ ८० ॥ स्नायवः अङ्गप्रत्यङ्गसंबन्धिन्यो नाड्यः ; तासां नव शतानि ॥ ८१ ॥ धमन्यः प्राणवायुवाहिन्यः नाड्यः । तासां द्वे शते ॥ ८२ ॥ बाह्याभ्यन्तराणां मांसपेशीनां पञ्च शतानि ॥ ८३ ॥ धमनीनामेव शाखासंख्यामाह । [7]स्थूलधमनीनां शाखाः क्षुद्रधमन्यः । तासामपि प्रशाखाधमन्यः ; तासामिति । ता एकेन न्यूनानि त्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्ति ॥ ८४ ॥

लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् ॥ ८५ ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥ ८६ ॥ संधिशते द्वे ॥ ८७ ॥ चतुष्पञ्चाशद्रोमकोट्यः[8] सप्तषष्टिश्च लक्षाणि ॥ ८८ ॥

मुखस्थानि रोमाणि श्मश्रूणि । शिरोजाः केशाः । कूपाः रोमकूपाः स्वेदस्रवणसुषिराणि । तेषां मिलितानां लक्षत्रयं संख्या ॥ ८५ ॥ मर्माणि मृत्युक्लेशहेतुस्थानानि । तेषां सप्ताधिकं शतम् ॥ ८६ ॥

[1] पार्शुकाः—ठ.
[2] सप्तदशास्थीनि—ठ.
[3] शिरश्चेति—घ.
[4] सा च omitted in घ.
[5] शरीरके—ठ.
[6] षट्पञ्चाशच्च—ज, ठ.
[7] सरल—ख.
[8] Here ends the MS.—ठ.

परिगणितानाम् अस्थ्नां संधयः शतद्वयम् ॥ ८७ ॥ उद्दिष्टकोटिसंख्याकानां रोम्णां सूक्ष्मतरा भागाः श्मश्रुकेशस्वेदच्छिद्रैः सह चतुष्पञ्चाशत्कोट्यः सप्तषष्टिलक्षाणि पञ्चाशत्सहस्राधिकानि वायुवेगैः पृथक् कृतानि योगिभिर्गण्यन्ते । यथाह **योगीश्वरः**—

> " रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।
> सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ।
> वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ॥ "

इति । मूले तु सार्धत्वानुक्तिः स्थूलमर्यादयेति न विरोधः ॥ ८८ ॥

[1]नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ मूर्धा कण्ठो हृदयं चेति प्राणायतनानि ॥ ८९ ॥ बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति षडङ्गानि ॥ ९० ॥

ओजः प्राणादिपञ्चवायुपेशी । तत उत्पन्ना वायवः तत्तत्स्थानं व्याप्नुवन्ति । तत्स्वरूपं च **स्मृत्यन्तरे**—

> " हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषद्रक्तं सपीतकम् ।
> ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति ॥ "

इति । शेषं प्रसिद्धम् । एतानि नाभ्यादीनि नव प्राणसमुदायस्य आयतनानि स्थानानि । यद्यपि—

> " हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
> उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ "

इति पञ्चानां स्थाननियम एव स्मर्यते, तथाप्युक्तस्थानाभिधानेन पञ्चानामप्युत्क्रमणाभिप्रायेण स्थानत्वोक्तिः ॥ ८९ ॥ बाह्याङ्गान्याह । मध्यमुदरम् । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ९० ॥

वसा वपा अवहननं नाभिः क्लोमा यकृत् प्लीहा क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानम् आमाशयः हृदयं स्थूलान्त्रं गुदम् उदरं गुदकोष्ठम् ॥ ९१ ॥

आन्तराण्याह । वसा मांसस्नेहः । वपा मांसखण्डः । अवहननं फुप्फुसः । नाभिः प्रसिद्धः । क्लोमा मांसपिण्डः । यकृत् कालखण्डः । तौ च दक्षिणकुक्षिस्थौ । प्लीहा मांसपिण्डः अवहननं च सव्यकुक्षिस्थौ । क्षुद्रान्त्रं सूक्ष्मान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । बस्तिः मूत्राशयः । पुरीषाधानं मलाशयः ।

[1] नव छिद्राणि अग्निस्तेजो गुदं—ज.

आमाशयः अपक्वान्नस्थानम्। हृदयं हृत्पुण्डरीकम्। स्थूलान्त्रं दीर्घान्त्रम्। गुदं पायुः। उदरं प्रसिद्धम्। गुदकोष्ठं बाह्यात् गुदवलयात् अन्तर्गुदवलये द्वे। एकत्वं जात्यभिप्रायेण। एष आन्तरो विस्तारः ॥ ९१ ॥

कनीनिके अक्षिकूटे शष्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्खौ दन्तवेष्टौ ओष्ठौ ककुन्दरे वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातिकौ स्तनौ उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घे ऊरू पिण्डिके तालूदरं बस्तिशीर्षौ चिबुकं गलशुण्डिके अवटुश्चेत्यस्मिन् शरीरे स्थानानि ॥ ९२ ॥

अङ्गान्तराण्याह। कनीनिके अक्षितारे। अक्षिकूटे पक्ष्मणी। नेत्रनासासंधी इत्यन्ये। शष्कुली कर्णशष्कुल्यौ। कर्णौ कर्णसुषिरे। कर्णपत्रकौ कर्णपाशौ। गण्डौ शङ्खौ च प्रागुक्तौ। भ्रुवौ प्रसिद्धे। दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ। ओष्ठौ दशनवसने। ककुन्दरे नितम्बकूपकौ। वङ्क्षणौ जघनोरुसंधी। वृषणौ अण्डकोशौ। वृक्कौ पूर्वोक्तौ; तावेव श्लेष्मसंघातप्रवृद्धौ। स्तनाविति स्त्रीणामुच्येते। इदमित्थमेव व्याख्येयम्। अन्यथा बाह्याङ्गाभिधानप्रस्तावे अन्तरङ्गयोर्वृक्कयोः पुनरभिधानमसंगतं स्यात्। उपजिह्वा घण्टिका। स्फिचौ कटिप्रोथौ। बाहू भुजौ। जङ्घे जान्वधोभागौ। ऊरू जानूपरिभागौ। पिण्डिके जङ्घोर्वोर्मांसलौ भागौ। तालूदरम्; तालु मुखान्तरूर्ध्वभागः, तस्योदरं मध्यप्रदेशः। बस्तिशीर्षौ; बस्तेः मूत्राशयस्य शीर्षावुपरि स्थितौ नलौ। चिबुकं हनुः। गलशुण्डिके अवटुपार्श्वस्थौ नलौ। अवटुर्घाटा। इत्येतानि बाहुद्वयमारभ्य अवट्वन्तान्यस्मिन् शरीरे प्राणस्थानानि। चकारात् अक्षिकर्णनखच्छिद्रादि च। यथाह **योगीश्वरः**—

"अक्षिकर्णचतुष्कं च पद्धस्तहृदयानि च।
नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि च॥"

इति ॥ ९२ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः ॥ ९३ ॥ [1]नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि ॥ ९४ ॥ हस्तौ पादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्मेन्द्रियाणि ॥ ९५ ॥ मनो बुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ॥ ९६ ॥

इन्द्रियविषयानाह। शब्दादयः पुरुषस्य विषयाः बन्धनहेतवः। "षिञ् बन्धने" इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नस्य विसिन्वन्तीति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य बन्धनार्थत्वात् ॥ ९३ ॥ इन्द्रियाण्याह। नासिका

[1] जिह्वात्वक् for त्वग्जिह्वा—ज.

नासाग्रस्थं घ्राणेन्द्रियम्। लोचने कनीनिकाग्रस्थं चक्षुरिन्द्रियम्। त्वक् त्वगग्रवर्ति त्वगिन्द्रियम्। जिह्वा जिह्वाग्रवर्ति रसनेन्द्रियम्। श्रोत्रं [1]कर्णसुषिरान्तर्वर्ति श्रोत्रेन्द्रियम्। एतानि घ्राणादीनि गन्धादिविषयबुद्धिजनकत्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि यथायथं ज्ञेयानि। बुद्धीन्द्रियत्वेन च तत्तत्संवित्साधनतया अनुमेयत्वं गमयति ॥ ९४ ॥ किंच पायुः गुदम्। उपस्थं मैथुनसाधनम्। जिह्वा शब्दाभिव्यञ्जकमिन्द्रियम्। शेषं प्रसिद्धम्। एतानि ग्रहणचलनहदननिधुवनवचनादिकर्मसाधनत्वात् कर्मेन्द्रियाणि। बुद्धिकर्मेन्द्रियनिर्देशेनैवोभयात्मकस्य मनसोऽपि निर्दिष्टत्वात् न पृथक् निर्देशः; "मनश्चैवोभयात्मकम्" इति **योगि**स्मरणात्। मनःप्रवृत्तिं विना उभयोरप्यप्रवृत्तेरुभयात्मकत्वम् ॥ ९५ ॥ ननु वैराग्योत्पत्तौ शरीरानित्यतां पश्येदित्युक्तम्। तदनुपपन्नम्; शरीरातिरिक्तयोः द्रष्टृकरणयोरभावादित्यत आह। मनः अन्तःकरणम्। बुद्धिः अर्थप्रकाशः। आत्मा द्रष्टा। अव्यक्तं प्रधानम्। चकारात् इन्द्रियाणि। एते इन्द्रियागोचरत्वात् श्रुत्यनुमानादिगम्या इति नानुपपत्तिर्द्रष्टृकरणयोः ॥ ९६ ॥

**इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ९७ ॥**

क्षेत्रज्ञज्ञानविधानाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विविनक्ति। हे वसुधे, इदं प्रपञ्चितं शरणस्वभावं शरीरं संसारफलककर्मरूपबीजयोगितया क्षेत्रमित्युक्तम्। तत् यो ग्रहीतुं त्यक्तुं च जानाति, तमात्मानम् आत्मविदो योगिनः क्षेत्रज्ञमित्याहुः। यथाह **योगीश्वरः**—

"स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते।
पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः॥"

इत्यारभ्य, "सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते" इत्यन्तेन ॥ ९७ ॥

**क्षेत्रज्ञमपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा ॥ ९८ ॥**

इति [2]श्रीविष्णुस्मृतौ षण्णवतितमोऽध्यायः

कोऽसौ क्षेत्रज्ञः; किंच तन्निरूपणेन? इत्यत आह। भावः शास्त्रोक्तौ विश्वासः विद्यते यस्याः सा भाविनी; तत्संबोधनं, हे भाविनि। सर्वेषु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जातिवाहिकयातनार्थेषु षड्विधेष्वपि क्षेत्रेषु मामेव

[1] कर्णान्तर्वर्ति—घ.

[2] वैष्णवे धर्मशास्त्रे षण्णवतितमं प्रकरणम्—ज.

क्षेत्रज्ञं जानीहि। यद्यप्यविद्योपाधिभेदभिन्नानामेव क्षेत्रज्ञत्वं, न परमात्मनः; तथापि तयोः पारमार्थिकभेदाभावात् मामित्यभेदव्यपदेशः। यस्तु—

" निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात् तप्ताः स्फुलिङ्गकाः।
सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ "

इति **योगीश्वरीयो** भेदनिर्देशः, सोऽप्यविद्योपाधिक एवेति न विरोधः। यदेतत् पूर्वं प्रपञ्चितं क्षेत्रक्षेत्रज्ञद्वयं, तस्य हानोपादानयोः विज्ञातृत्वात् विज्ञानं ब्रह्म जीवात्मरूपम्; तदेतन्मुमुक्षुणा पुरुषेण नित्यं नियमतो ज्ञातव्यम्; तदतिरिक्तस्य मोक्षोपायस्याभावात्। तथाच **श्रुतिः**—" तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय " इति ॥ ९८ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायक**ात्मज**श्रीतम्मणनायक**ापरनामधेय**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि[2]**श्रीरामपण्डित**ात्मज[2]**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां** षण्णवतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां षण्णवतितमोऽध्यायः—घ, च.
[2] श्री omitted in ग.

सप्तनवतितमोऽध्यायः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् स्वं नासिकाग्रं पश्यन् दिशश्चानवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् ॥ १ ॥

मोक्षार्थमात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तम्। तत्रापेक्षितं ज्ञानोपायं सप्तनवतितमेनाह। ऊरुस्थौ उत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः; बद्धपद्मासन इति यावत्। यथोक्तं **भगवता**—

" शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ "

इति। तथा उत्ताने सव्ये करे दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य। तथा " उत्तानं किंचिदुन्नम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा " इति पूर्वोक्तप्राणायामार्थं **योगीश्वरोक्तं** च कृत्वा। अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः। तथा दन्तैः दन्तान् असंस्पृशन्। स्वनासिकाग्रं दृग्द्वयेन पश्यन्। इदमविधेयम्; मनसस्तत्रैव समाधानापातात्। किंतु चक्षुर्वृत्तिसंनिपातेनान्तःकरणसमाधानम्; आत्मचिन्तनविधानात्। इदमेव दिगनवलोकनेऽपि ज्ञेयम्। दृगञ्चलाभ्यां पूर्वापरादिदिशः, चकारात् पुरोऽवस्थितं विषयं चानवलोकयन्। विभीः चोरव्याघ्रादिजनितभयरहितः। प्रशान्तः रागद्वेषादिरहितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः चतुर्विंशतितत्त्वातीतं पुरुषं चिन्तयेत्। चतुर्विंशतितत्त्वानि च—

" मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ "

इति **सांख्योक्तानि**। अस्यार्थः—सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः। अध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वम्। अभिमानहेतुरहंकारः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि। एकादशेन्द्रियाणि। पञ्च महाभूतानि च विकारभूतान्येवेति चतुर्विंशतितत्त्वानि। एतेभ्योऽतिरिक्तः अप्रकृतिविकृतिरूपश्चिदात्मकः पुरुषः पञ्चविंशः। तस्य चिन्तनं नाम तदाकाराविच्छिन्नचित्तवृत्तिपरंपरावस्थापनम्। तत्र यत्नवान् स्यात् ॥ १ ॥

नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं [1]सर्वज्ञमतिस्थूलम् ॥ २ ॥

तस्य तत्त्वातीतत्वे किं प्रमाणमित्यत आह । एतानि विशेषणानि पुरुषस्य व्यतिरेकहेतुतया तत्त्वभेदप्रतिपादकानि । तथा हि—नित्यत्वातीन्द्रियत्वाभ्यां महत्तत्त्वाहंकारतो भेदसिद्धिः; प्रकृतिकार्ययोस्तयोराविर्भावतिरोभावरूपानित्यत्वात्, मनोग्राह्यत्वेनैन्द्रियिकत्वाच्च । अगुणत्वेन प्रकृतिभेदः; तस्यास्त्रिगुणत्वात् । शब्दाद्यतीतत्वेन पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभ्यो महाभूतेभ्यो भूतप्रकृतिकेभ्यो दशभ्य इन्द्रियेभ्यश्च भेदसिद्धिः । सर्वज्ञत्वेन सर्वग्राहकत्वेन मनोभेदसिद्धिः; तस्यात्माग्राहकत्वात्; "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" इति **श्रुतेः** । अतिस्थूलत्वेन परममहत्परिमाणवत्त्वेन बुद्धिभेदसिद्धिः, तस्याः विषयपरिमाणत्वात् ॥ २ ॥

सर्वगमतिसूक्ष्मम् ॥ ३ ॥ सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ॥ ४ ॥

नन्वेवमस्तु तत्त्वभेदः; स्वरूपं तु तस्य किमित्यत आह । सर्वगं व्यापकम् । अतिसूक्ष्मं निराकारम् ॥ ३ ॥ नन्विदमाकाशादिसाधारणमित्यत आह । सर्वतः सर्वस्मिन्नपि प्रदेशे पाणिपादाक्षिशिरोमुखैः व्याप्तम् । तथा सर्वतः सर्वेष्वपि शब्दादिषु विषयेषु सर्वेषां चक्षुरादीन्द्रियाणां शक्तिः ग्रहणसामर्थ्यं यस्य तादृशम् । अयमर्थः—नास्मदादिवत् चक्षुरादीनां रूपादिनियतविषयग्राहकत्वमेव; किंतु चक्षुःश्रवोवत् शब्दादिग्राहकत्वमपि । एवं सर्वेषामिन्द्रियाणां [2]सर्वविषयग्राहकत्वमविरुद्धम् । नन्वेवं पाणिपादादिमत्त्वे निराकारत्वमसंगतमिति चेत्; सत्यम्; नात्र पाणिपादादिमत्त्वं स्वरूपेणास्तीत्युच्यते । किंतु तत्तच्छक्तिमत्त्वेनेति न विरोधः । तथाच **श्रुतिः**—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इति ॥ ४ ॥

एवं ध्यायेत् ॥ ५ ॥ ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ॥ ६ ॥

उक्ते चिन्तने प्रकारमाह । एवं चित्तवृत्तेः निरालम्बनतया निराकारीकरणेन [3]ध्यायेदित्युक्तानुवादः ॥ ५ ॥ ध्यानस्यानुषङ्गिकं फलमाह । प्राणायामधारणापूर्वके ध्याने यो निरतोऽभियोगवान्, स संवत्सरेण योगसिद्धिं लभते । यथाह **योगीश्वरः**—

[1] सर्वस्थम्—ज.

[2] सर्वग्राहकत्वम्—घ.

[3] ध्यायेदित्यनुवादः—घ.

"अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ।
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम्"

इति ॥ ६ ॥

अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति, तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्षः [1]तत्परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् ॥ ७ ॥

निर्बीजयोगाशक्तस्य सबीजयोगक्रमेण तमाह । यदा निराकारे ब्रह्मणि लक्षे ग्राह्ये बन्धम् अन्तःकरणस्थैर्यं कर्तुं न शक्नोति, तदा पृथिव्यादिपुरुषान्तानां दशानां मध्ये पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् ध्यानपरिपाकेनान्तःकरणस्थैर्यविषयतामानीते, तत्तत्परिहारेणापरमपरमन्तःकरणस्थैर्यविषयतामानयेत् । तत्र पृथिव्यादिपञ्चकं प्रसिद्धम् । मनः अन्तःकरणं संकल्पलक्षणम् । बुद्धिः विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम् । आत्मा अहंकारः । अव्यक्तं प्रधानम् । पुरुषः षड्विंशः । यथा **यमः**—

"मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाग्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ॥
श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः संकल्प एव च ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥
पादावुपस्थ इति ते विकाराः षोडश स्मृताः ।
चतुर्विंशकमित्येतज्ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥
पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः ।
एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥"

इति ॥ ७ ॥

एवं पुरुषध्यानमारभेत ॥ ८ ॥ [2]तत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावाङ्मुखस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् ॥ ९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । एवम् उक्तेन क्रमेण पुरुषस्य निराकारस्य निरालम्बचित्तवृत्तिविषयतां नयेत्[3] ॥ ८ ॥ तत्राप्यसमर्थस्य प्रकारान्तरमाह । तत्र पृथिव्यादिध्यानक्रमेणात्मध्यानेऽप्यसमर्थोऽस्थिरचित्तवृत्तिः तस्यैवाधोमुख-

[1] तं तं परिहरेत्—ज.

[2] This Sūtra and commentary omitted in ख; अत्रापि—Jolly's edition.

[3] आरभेत्—घ.

हृदयकमलकर्णिकायां निवातस्थदीपवत् [1]देदीप्यमानं निष्प्रकम्पं पुरुषमात्मानं ध्यायेत् । तदेव च तस्य ध्येयत्वं, यच्चित्तवृत्तेः बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता नाम । यथा शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्य[2] ध्येयत्वं दीपैकनिष्ठत्वम् ॥ ९ ॥

तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं [3]श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् ॥ १० ॥

[4]ध्यानयोगासमर्थस्य भक्तियोगमाह । तत्र क्षेत्रज्ञध्यानेऽप्यसमर्थो भगवन्तमचिन्त्यगुणैश्वर्यं वासुदेवं सकलभूतावासभूमिं दिव्यरत्नखचितकिरीटधरं विविधमणिमण्डितकुण्डलभूषितश्रवणयुगलं द्युमणिप्रद्योतविद्योतवितानललामगणाङ्गदशोभमानबाहुपरिघं वक्षःस्थललक्ष्यमाणश्रीवत्साङ्कं विचित्रकुसुमग्रथितापादलम्बिवनमालाविभूषितोरस्कं स्मितललितवदनताविभावितसौम्यरूपं पुरुषार्थचतुष्टयातिसर्गव्यग्रभुजचतुष्टयं तदालम्बितासह्यध्वनिविध्वंसितासुरसैन्यपाञ्चजन्यदितितनयाहितदर्शनसुदर्शनसुरनिवहमोदकरकौमोदकीसहचरितेन्दिरासद्मप्रफुल्लपद्मनालं चरणकमलयुगलाराधनतत्परवसुंधरं श्रीधरं ध्यायेत् ॥ १० ॥

यद् ध्यायति तदाप्नोतीति ध्यानगुह्यम् ॥ ११ ॥ तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ॥ १२ ॥

उक्तध्यानतारतम्येन फलतारतम्यमाह । अनवरतध्यानजनितसंस्कारपाटवेनान्तकालेऽपि ध्यायमानस्यैव विषयस्य स्मरणात् तदाकारचित्तवृत्त्या त्यक्तदेहस्य तत्सायुज्यमेव भवतीति ध्यानानां निगूढं तत्त्वम् । यथोक्तं **भगवता**—

“ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ”

इति ॥ ११ ॥ निर्गलितमर्थमुपसंहरति । यस्मात् यद् ध्यायति तदाप्नोतीति तत्त्वं, तस्मात् सर्वमेव पृथिव्यादि क्षरम् उत्पत्तिविनाशयोगि त्यक्त्वा अनादृत्य अक्षरं निर्विकारं कूटस्थमेव ध्यायेत्, येन तदेवाप्नोति । यथाह **भगवान्**—

“ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ”

1 देदीप्यमानं निष्प्रकम्पं omitted in ज.
2 प्रतान omitted in घ.
3 श्रीवत्साङ्कं omitted in ज.
4 ज्ञानयोगा—ग.

इति । नन्विदं पूर्वं पूर्वं त्यक्त्वा परं परं ध्यायेदित्यत्रैवोक्तत्वात् पुनरुक्तमिति चेत्; न; प्रयोजनभेदात् । तथाहि—चञ्चलचित्तस्यात्मनि चित्तस्थैर्यजनकाभ्यासविधानं तत्रोच्यते । अत्र तु निर्गुणध्यानमेव मुक्तिसाधनं, नानुकल्पीभूतसगुणध्यानमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १२ ॥

न च पुरुषं विना किंचिदप्यक्षरमस्ति ॥ १३ ॥ तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥ १४ ॥

किं तदक्षरमित्यत आह । पुरुषोऽत्र षड्विंशः; पञ्चविंशस्य मुमुक्षुत्वेन ध्यानोपदेशात् । अत एव **यमः**—“ षड्विंशः पुरुषोत्तमः ” इति । **भगवानपि**—“ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ” इति । तं च विना किमप्यक्षरं न; सर्वस्याप्युत्पत्तिविनाशयोगात् ॥ १३ ॥ कुतस्तस्यायमुत्कर्ष इत्यत आह । तं षड्विंशं पुरुषं प्राप्य ध्यानयोगेनाभिन्नत्वेन प्रतिपद्य पञ्चविंशो मुक्तः सायुज्यभाग्भवति । अनेन परमात्मसायुज्यं जीवस्य मुक्तिरिति मुक्तिलक्षणमप्युक्तं भवति; “ यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ” इति **भगवत्स्मरणात्** ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥
प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥

पदप्रवृत्तिनिमित्ताभिधानेनैव पुरुषं लक्षयति । सकलं स्थावरजङ्गमात्मकं पुरं भूतग्राममन्तर्यामित्वेनाक्रम्याभिव्याप्य महाप्रभुः परमात्मा यस्मात् शेते अधितिष्ठति, तस्मात् आत्मतत्त्वचिन्तकैः अध्यात्मविद्भिः असौ पुरुष इत्युच्यते ॥ १५ ॥

उक्ते ध्याने कालविधिमाह । प्राग्रात्रः रात्रेः प्रथमो यामः । अपररात्रः रात्रेः पश्चिमो यामः । तयोः प्रत्यहमालस्यमुदस्य योगशीलः, विष्णुं व्यापकं निर्गुणं त्रिगुणातीतं पञ्चविंशकं चतुर्विंशतितत्त्वव्यतिरिक्तं पुरुषम् अन्तर्यामिषड्विंशपरमात्माभेदेन ध्यायेत् ॥ १६ ॥

[1]तत्त्वात्मानमगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।
[2]अशक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७ ॥

1 तत्त्वात्मानं ज्ञानगम्यं सर्वतत्त्वविवर्जितम् । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।—ज.
2 असक्तम्—घ.

पुरुषमेव चतुर्भिः श्लोकैर्विशिनष्टि। तत्त्वानां प्रकृत्यादीनामात्मा आश्रयः; "प्रकृतिः पुरुषं श्रिता" इति स्मरणात्; "प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय" इति भगवत्स्मरणाच्च। अगम्यं चक्षुरादिप्रमाणागम्यम्। सर्वैः पूर्वोक्तैः प्रकृत्यादितत्त्वैर्विवर्जितं प्रकृतिविकृतिभावेन। अशक्तम्; शक्तिः प्रकृतिः, माया वा; तदवशीकृतम्। असक्तमिति पाठे प्रकृत्यादौ आसक्तिरहितम्। सर्वं भूतादिग्रामं बिभर्तीति सर्वभृत्।

"ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥"

इति भगवत्स्मरणात्। निर्गुणम्; गुणैः सत्त्वादिभिः शून्यम्। गुणानां सत्त्वादिकार्याणां ज्ञानसुखादीनां भोक्तृ साक्षिभूतमपि तद्वत्तया व्यपदिश्यमानम्। स्त्रीपुंव्यञ्जकलिङ्गाभावात् नपुंसकनिर्देशस्तस्य॥ १७॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्[1]॥ १८॥
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥ १९॥

किंच भूतानां प्राणिनां बहिः भोग्यरूपेण, अन्तः भोक्तृरूपेण च स्थितम्। अचरं वृक्षशैलादिरूपम्। चरं जलपवनादिरूपम्। सूक्ष्मत्वात् अप्रकारत्वात् जिज्ञासाया अप्यगोचरम्। दूरस्थं बुद्ध्याद्यविषयम्; "यो बुद्धेः परतस्तु सः" इति भगवत्स्मरणात्। अन्तिके हृत्पङ्कजमध्ये स्थितम्। तदिति विशेष्यपरामर्शः॥ १८॥

पृथिव्युपादानकस्य घटस्य पृथिवीत इव ब्रह्मोपादानकस्य भूतग्रामस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदात् भूतग्रामेणाविभक्तम् आत्यन्तिकभेदरहितम्। कार्याणां प्रातिभासिकभेदेन च भिन्नमिवावभासमानम्। भूतम् अतीतकालम्; भव्यम् भविष्यत्कालम्; भवत् वर्तमानकालम्; तेषां समाहारो भूतभव्यभवत्; तद्रूपम्। जगतः ग्रसिष्णु संहारकम्। प्रभविष्णु उत्पादकं चेति विज्ञेयम्॥ १९॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्॥ २०॥

ज्योतिषां चन्द्रसूर्यादीनां परप्रकाशकानामपि ज्योतिः प्रकाशकम्; "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः। अत एव तमसः अज्ञानात् परं तन्निवृत्तौ प्रकाशमानम्; "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः। ज्ञानम्; ज्ञानरूपम्, चिद्रूपत्वात्। तदेव च घटपटाद्याकारेण ज्ञेयम्। ज्ञानगम्यम्; ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं योगः, तेन गम्यत इति। तदेव विशिनष्टि। सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदये धिष्ठितं व्यवस्थितम्; "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः" इति स्मृतेः। छान्दसोऽकारलोपः॥ २०॥

[1] यत्—घ.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥ २१॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तनवतितमोऽध्यायः

यदुक्तम् 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा' इति, तत्फलसंयोगायोपसंहरति। इति 'शरीरं चेदम्' इत्यारभ्य 'इदं शरीरं वसुधे' इत्यन्तेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षेत्रम्। तथा; 'ऊरुस्थोत्तानचरणः' इत्यारभ्य 'तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत्' इत्यन्तेन तेनैव प्रकारेण ज्ञानम्। ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनं योगः। ज्ञेयम्; 'नित्यमतीन्द्रियम्' इत्यारभ्य 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्' इत्यन्तेन निर्गुणं तदनुकल्पतया सगुणं ध्येयमिति समासतः संक्षेपेणोक्तम्। एतच्च सर्वं मदुक्तं विशेषेण ज्ञात्वा मद्भक्तो मद्भावाय उपपद्यते योग्यो भवतीति॥ २१॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
सप्तनवतितमोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तनवतितमं प्रकरणम्—ज.
[2] From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

अष्टनवतितमोऽध्यायः

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां[1] शिरसा च नमस्कारं कृत्वोवाच ॥ १ ॥

एवं भगवन्मुखादाकर्णितसकलधर्मया[2] धरण्या[3] गुरुपूजार्थं यत्कृतं नतिस्तुत्यादि, तदभिधायैवाष्टनवतितमेन शास्त्रमुपसंहरति । एवं द्वितीयाध्यायमारभ्य सप्तनवतितमाध्यायान्तेनोक्तप्रकारेण भगवता स्वयमखिलमपि धर्मजातमभिहितेति कारणाद् वसुमती जानुद्वयेन शिरसा च भूमिसंलग्नेन भगवन्तं प्रणम्य वक्ष्यमाणमुवाच । अनेन च स्त्रीणां नमस्कारप्रकारोऽप्यभिहितः ;

" त्र्यङ्गः स्त्रीणां नमस्कारः पुंसामष्टाङ्ग ईरितः ।
जानुयुग्मस्य शिरसो भूसङ्गात् त्र्यङ्ग इष्यते ॥
उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
पद्भ्यां कराभ्यां कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ "

इति **स्मरणात्** ॥ १ ॥

भगवन्, त्वत्समीपे सततमेवं[4] चत्वारि भूतानि कृतालयानि आकाशः शङ्खरूपी, वायुश्चक्ररूपी, तेजश्च गदारूपि, अम्भोऽम्भोरुहरूपि । अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्ये परिवर्तिनी भवितुमिच्छामि ॥ २ ॥

वचनमेवाह । पञ्चानामपि महाभूतानां भगवदेकाधारतायामविशेषात् आकाशादीनां चतुर्णां शङ्खादिचतुष्टयरूपेण भगवत्यवस्थानसिद्धौ ममैव किमिति वैलक्षण्यमिति तत्परिहाराय मयापि त्वय्येवावस्थेयमिति प्रार्थना ॥ २ ॥

[1] च added in घ.
[2] धर्मकलापा—घ.
[3] धरण्यपि—घ.
[4] इह—घ, च.

इत्येवमुक्तो भगवांस्तथेत्युवाच ॥ ३ ॥ वसुधापि लब्धकामा तथा चक्रे ॥ ४ ॥ देवदेवं च तुष्टाव ॥ ५ ॥

प्रतिवचनमाह । एवमुक्तरीत्या पृथिव्या प्रार्थितो भगवान् इति पूर्वोक्तहेतोः तथेत्यङ्गीचकार ॥ ३ ॥ पृथिव्याः प्रार्थिताङ्गीकारमाह । भगवत्प्रतिवचनमाकर्ण्य पूर्णकामा पृथिव्यपि तथैवान्वतिष्ठत् ॥ ४ ॥ संतोषाभिव्यञ्जकमाह । देवानां हिरण्यगर्भादीनां देवः पूज्यः ; " दैवतं देवतानां च " इति **स्मरणात्** । तं वक्ष्यमाणया स्तुत्या तुष्टाव ॥ ५ ॥

ओं [1]नमस्ते ६; देवदेव ७; वासुदेव ८; आदिदेव[2] ९; कामदेव १०; कामपाल ११; महीपाल १२; अनादिमध्यनिधन १३; प्रजापते १४; सुप्रजापते १५; महाप्रजापते १६; ऊर्जस्पते १७;

तामेवाह । अवति अन्तरात्मीभूय जगदिति ओम् । तस्मै जगद्रूपिणे ते तुभ्यं नमः ; " ओमिति ब्रह्म । ओमितीद९सर्वम् " इति **श्रुतेः** ॥ ६ ॥ देवा इन्द्रादयः दीव्यन्ति भासन्ते अनेनेति ; " तस्य भासा सर्वमिदं विभाति " इति **श्रुतेः** ॥ ७ ॥ वसति सर्वभूतेषु, वासयति वा सर्वाणि भूतानि आत्मनीति वासुः । दीव्यति क्रीडति विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते कामयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति ;

" सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ "

इति **वैष्णवात्** ॥ ८ ॥ देवानामादिः उत्पत्तिस्थानमित्यादिदेवः ॥ ९ ॥ कामैः अभिलाषैः सृष्टिस्थितिसंहारविषयैः दीव्यतीति कामदेवः । [3]धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः । स चासौ देवश्चेति वा ॥ १० ॥ काममभिलाषं भक्तानां पालयति पूरयतीति कामपालः ॥ ११ ॥ महीं कूर्मीभूय पृष्ठे, शेषीभूय मस्तके च पालयतीति । राजा वा ; " नराणां च नराधिपः " इति **स्मरणात्** ॥ १२ ॥ देशतः कालतश्च आदिमध्यान्तरहितः ॥ १३ ॥ प्रजानां देवासुरमनुष्यादीनां पतिः अन्तर्यामी ॥ १४ ॥ शोभना प्रजा संततिः येषां कश्यपादीनां, तेषां पतिः पाता ॥ १५ ॥ महती प्रजा संततिः यस्य स चतुर्मुखः, तस्य पतिः स्वामी ॥ १६ ॥ ऊर्जसः तेजसः प्राणबलस्य वा पतिः अधिष्ठाता ॥ १७ ॥

वाचस्पते १८; जगत्पते १९; दिवस्पते २०; वनस्पते २१; पयस्पते २२; पृथिवीपते २३; सलिलपते २४; दिक्पते २५; महत्पते २६; मरुत्पते २७; लक्ष्मीपते २८; ब्रह्मरूप २९;

[1] नमोऽस्तु ते—ज.
[2] महादेव added in ज.
[3] धर्मादि omitted in ग.

वागिन्द्रियप्रवर्तकः ; वेदवाचां वा पतिः । अलुक्समासः ॥ १८ ॥ जगतां जङ्गमानां पतिः चलनादिक्रियाहेतुः ॥ १९ ॥ दिवः स्वर्गस्य पतिः दाता ॥ २० ॥ वनस्य वृक्षादिसमूहस्य पतिः प्ररोहकः ॥ २१ ॥ पयसः बालादिजीवनहेतोः स्तन्यस्य पतिः प्रवर्तकः ॥ २२ ॥ पृथिव्याः पतिः बीजप्ररोहणशक्तिः ॥ २३ ॥ सलिलपतिः वर्षुकः ॥ २४ ॥ दिशां दशानां पतिः प्रागादिव्यवहारहेतुः ॥ २५ ॥ महतः महत्तत्त्वस्य पतिः द्रष्टा ॥ २६ ॥ मरुतः वायोः पतिः प्रवहणशक्तिः ॥ २७ ॥ लक्ष्म्याः पतिः प्रदाता ॥ २८ ॥ ब्रह्म अनिर्वचनीयं रूपं यस्य ॥ २९ ॥

ब्राह्मणप्रिय ३० ; सर्वग ३१ ; अचिन्त्य ३२ ; ज्ञानगम्य ३३ ; पुरुहूत ३४ ; पुरुष्टुत ३५ ; ब्रह्मण्य ३६ ; ब्रह्मप्रिय ३७ ; ब्रह्मकायिक ३८ ; महाकायिक ३९ ; महाराजिक ४० ;

ब्राह्मणाः वेदविदः प्रिया दयिता यस्य "[1]न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्" इति **भगवत्स्मरणात्** । ब्राह्मणानां वा प्रियः ॥ ३० ॥ सर्वं स्थावरजङ्गमं गच्छति व्याप्नोतीति ॥ ३१ ॥ ध्येयाकारशून्यः ॥ ३२ ॥ ज्ञानेन निराकारेण गम्यतेऽसौ ॥ ३३ ॥ पुरुभिः बहुभिः यज्ञैः हूतः आहूतः ॥ ३४ ॥ पुरुभिः बहुभिः वेदैः स्तुतः ॥ ३५ ॥ ब्रह्म वेदादिः ; तस्मै साधुः हितो वा ; "तपो वेदाश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम् । तेभ्यो हितत्वाद् ब्रह्मण्यः" इति **स्मरणात्** ॥ ३६ ॥ वेदानां प्रियः ; वेदाः प्रिया यस्येति वा ॥ ३७ ॥ वेदैकशरीरः ॥ ३८ ॥ अपरिच्छिन्नमूर्तिः ॥ ३९ ॥ महती राजिः परंपरा संसारप्रवाहो यस्य सः ॥ ४० ॥

चतुर्महाराजिक ४१ ; भास्वर ४२ ; महाभास्वर ४३ ; सप्त ४४ ; [2]महाभाग ४५ ; स्वर ४६ ; [3]तुषित ४७ ; [4]महातुषित ४८ ; [5]प्रतर्दन ४९ ; परिनिर्मित ५० ; अपरिनिर्मित ५१ ;

चतुर्गुणं महाराजिकं यस्य ; "त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवात् पुनः" इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ तेजोमयमूर्तिः ॥ ४२ ॥ तेजसामपि प्रकाशकः ॥ ४३ ॥ अग्रेतनभागपदानुषङ्गात् सप्तभाग इति पदम् । सप्त भागाः भक्तयो यस्येति सप्तभक्तिकं साम । यद्वा सप्त लोका ऊर्ध्वमधश्च यस्येति अर्श आदित्वादच् ॥ ४४ ॥ महान् भागो भाग्यं यस्य ॥ ४५ ॥ सुष्ठु ऋच्छतीति स्वरः । "ऋ गतौ" ; गतिः ज्ञानं प्राप्तिर्वा

[1] From न ब्राह्मणात् up to भगवत्स्मरणात् omitted in ख.

[2] महाभास्वर—ज.

[3] भूषित—ज.

[4] महाभूषित—ज.

[5] This Sūtra omitted in ज.

॥ ४६ ॥ तोषणं तुट् । तुषमितः तुषितः ; भक्तसमर्पितैः कर्मभिः ॥ ४७ ॥ कर्मव्यतिरेकेणापि नित्यतुष्टः ॥ ४८ ॥ प्रलये सर्वान् लोकान् प्रकर्षेण तर्दति तृणत्तीति वा । "तर्द हिंसायाम्" ॥ ४९ ॥ परितः प्रपञ्चाकारेण निर्मितः ॥ ५० ॥ अकृत्रिमः ॥ ५१ ॥

वशवर्तिन् ५२ ; [1]यज्ञ ५३ ; महायज्ञ ५४ ; यज्ञयोग ५५ ; यज्ञगम्य ५६ ; यज्ञनिधन ५७ ; अजित ५८ ; वैकुण्ठ ५९ ; अपार ६० ; पर ६१ ; [2]पुराण ६२ ; लेख्य ६३ ; प्रजाधर ६४ ; चित्रशिखण्डधर ६५ ;

भक्तानां वशे वर्तितुं शीलमस्य ॥ ५२ ॥ "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । इज्यतेऽसौ यज्ञ इति वा ॥ ५३ ॥ महान् यज्ञो यस्य ; "देवा यज्ञमतन्वत" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ ५४ ॥ यज्ञेषु योगः कर्मकौशलं यस्य ; "योगः कर्मसु कौशलम्" इति भगवत्स्मरणात् ॥ ५५ ॥ यज्ञानां गम्यो निवासस्थानम् ॥ ५६ ॥ यज्ञानां निधनं समाप्तिः यस्मिन् समर्पणेन ; "तत् कुरुष्व मदर्पणम्" इति **स्मरणात्** ॥ ५७ ॥ सुरासुरैः न जितः ॥ ५८ ॥ विकुण्ठा माया । तस्या अयं प्रवर्तक इति वैकुण्ठः । विकुण्ठा माता वा कस्मिंश्चिदवतारे ; "विकुण्ठायां यतो जज्ञे वैकुण्ठस्तेन कीर्त्यते" इति **भारतात्** ॥ ५९ ॥ देशतः कालतो वा न विद्यते पारम् उत्तरावधिर्यस्य ॥ ६० ॥ मनोबुद्धीन्द्रियातीत ;

"इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥"

इति **स्मरणात्** ॥ ६१ ॥ पुराणि शरीराणि अणति प्राप्नोतीति ॥ ६२ ॥ लेखेभ्यो देवेभ्यो हितः ; "तस्मै हितम्" इति यत् ॥ ६३ ॥ प्रजां संततिं लोकान् वा धरतीति ॥ ६४ ॥ चित्रान् [3]त्रिपञ्चादिसंख्याकान् शिखण्डान् काकपक्षान् धरतीति ॥ ६५ ॥

यज्ञभागहर ६६ ; [4]पुरोडाशहर ६७ ; विश्वेश्वर[5] ६८ ; विश्वधर ६९ ; शुचिश्रवः ७० ; अच्युतार्चन ७१ ; घृतार्चिः ७२ ; खण्डपरशो ७३ ; पद्मनाभ ७४ ; पद्मधर ७५ ; पद्मधाराधर ७६ ; हृषीकेश ७७ ; एकशृङ्ग ७८ ; महावराह ७९ ; द्रुहिण ८० ;

[1] Sūtra-s 53 to 58 omitted in ज.

[2] This Sūtra omitted in ज.

[3] त्रिपञ्चसंख्याकान्—ख.

[4] पुरोडाशभागहर—ज.

[5] विश्वहर—ज.

यज्ञभागान् उपांशुयाजादिभागान् हरति ॥ ६६ ॥ पुरोडाशं वैष्णवं हरतीति ॥ ६७ ॥ विश्वस्य ईश्वरोऽन्तर्यामी ॥ ६८ ॥ विश्वं धरति आधारीभूयेति ॥ ६९ ॥ शुची श्रुत्याकर्णनशीले श्रवसी यस्य । शुचीनि श्रवांसि नामानि यस्येति वा ॥ ७० ॥ न च्युतम् अर्चनं देवासुरमनुष्येभ्यो[1] यस्य । न च्युतो भवति अर्चनादस्येति वा ॥ ७१ ॥ घृतेन अर्चिस्तेजो यस्येति ॥ ७२ ॥ खण्डः खण्डितः परशुः कुठारः यस्य शिवरूपस्य । खण्डनात् दैत्यानां क्षत्रियाणां वा खण्डः परशुः यस्य जामदग्न्यरूपस्य वा ॥ ७३ ॥ पद्मं ब्रह्मयोनिः नाभौ यस्य । पद्मस्य हृत्पुण्डरीकस्य नाभिः मध्यगत इति वा । पद्ममिव नाभिर्यस्येति वा ॥ ७४ ॥ पद्मं करे धरतीति ॥ ७५ ॥ पद्मानां धारा स्रक्; तां धरतीति ॥ ७६ ॥ हृषीकाणाम् विषयेन्द्रियाणाम् ईशः क्षेत्रज्ञः । हृषः हर्षकाः केशाः [2]रश्मयः यस्येति वा । पृषोदरादिः ॥ ७७ ॥ एकं च तत् शृङ्गं चेति; "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च" इति कोशात् । एकं शृङ्गं मत्स्यावतारे यस्येति ॥७८॥ महान् धरोद्धरणक्षमदेहः वराहावतारः ॥ ७९ ॥ द्रुह्यति असुरेभ्यो अधार्मिकेभ्यो वेति द्रुहिणः ॥ ८० ॥

अच्युत ८१; अनन्त ८२; पुरुष ८३; महापुरुष ८४; कपिल ८५; सांख्याचार्य[3] ८६; विष्वक्सेन ८७; धर्म ८८; धर्मद ८९; धर्माङ्ग ९०; धर्मवसुप्रद ९१; वरप्रद ९२; विष्णो ९३; जिष्णो ९४; सहिष्णो ९५.

न च्युतः स्वपदात् षड्भावविकाराराहित्याद्वा ॥ ८१ ॥ देशतः कालतश्चान्तशून्यः ॥ ८२ ॥ पुरि सुषुम्नायां देहे वा शेत इति । "पुर अग्रगमने" इत्यस्मादुषनि कृते अग्रगामीति च ॥ ८३ ॥ महान् अपरिच्छिन्नः पुरुषः ॥ ८४ ॥ कपिलः वर्णतो नामतश्च महामुनिः । कपिं वराहं लातीति; "कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च" इति भगवद्वचनात् ॥ ८५ ॥ सांख्यं शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानम्; "शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते" इति व्याससमरणात् । तस्याचार्यः प्रवर्तकः ॥ ८६ ॥ विष्वक् समंततः सेना यस्य ॥ ८७ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसे साधनीभूय धारयतीति ॥ ८८ ॥ धर्ममपूर्वविशेषं विघ्नवारणेन ददाति साधयतीति ॥ ८९ ॥ धर्मस्य ज्योतिष्टोमादेः अङ्गम्; आद्यन्तयोः स्मरणीयत्वात्;

"ईश्वरो नित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु ।
यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति"

[1] नरेभ्यः—ख, ग.
[2] श्मश्रूणि—ख.
[3] योगाचार्य added in ज; This Sūtra omitted in ख.

इति स्मरणात् ॥ ९० ॥ धर्मं च वसु द्रव्यं च प्रकर्षेणाल्पादपि कर्मणः अतिशयेन ददातीति ॥ ९१ ॥ वरमभिलषितं भक्तेभ्यो ददातीति ॥ ९२ ॥ वेवीष्टीति विष्णुः । व्याप्तिवचनात् विषेः नुप्रत्यये रूपम् । विशति भूतान्यसौ, विशन्ति भूतान्यस्मिन्निति विशतेः नुप्रत्यये वा रूपम् ॥ ९३ ॥ सर्वत्र जयशीलः ॥ ९४ ॥ सहनशीलो जगत्कष्टस्येति ॥ ९५ ॥

[1]कृष्ण ९६; पुण्डरीकाक्ष ९७; नारायण ९८; परायण ९९; जगत्परायण १००; नमोनम इति ॥ १०१ ॥

[2]स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।
उवाच संमुखं देवीं लब्धकामा वसुंधरा ॥ १०२ ॥

इति [3]श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टनवतितमोऽध्यायः

"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥"

इति व्यासः । कर्षतीति कृष्ण इति वा;

"कृषामि पृथिवीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो हलः ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात् तस्मात् कृष्णं विदुर्जनाः ॥"

इति स्मरणात् ॥ ९६ ॥ हृदयपुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोतीति, तत्र उपलक्ष्यत इति वा; पुण्डरीकवत् अक्षिणी यस्येति वा; पुण्डरीकस्थाने समर्पितं शिवायाक्षि येनासाविति वा ॥ ९७ ॥ नरः आत्मा; "नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः" इति व्यासस्मरणात् । तस्माज्जातान्याकाशादीनि कार्याणि नाराणि । तानि अयनं स्थानं यस्य;

"यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥"

इति श्रुतेः;

"नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥"

[1] वासुदेवकृष्ण—ज.
[2] ततस्त्वेवं प्रसन्नात्मा पृथिवीमभ्यनन्दत ।
उवाच च सुखं देवी तृप्तकामा वसुंधरा ॥—ज.
[3] वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टनवतितमं प्रकरणम्—ज.

इति **स्मृतेश्च ;**

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥"

इति **मानवाच्च** ॥ ९८ ॥ परमुत्कृष्टमयनं पुनरावृत्तिरहितं स्थानम् ॥ ९९ ॥ जगतां चराचराणां परमयनं स्थानम् ॥ १०० ॥ नम्यन्त इति नमसः ब्रह्मादयः। तैः नम्यत इति नमोनमः। कर्मण्यसुनि कृते साधुः। इतिः स्तुतिसमाप्तौ ॥ १०१ ॥

भगवत्स्तुत्यनन्तरं तच्छक्तेः लक्ष्म्याः स्तुतिं प्रस्तौति। भगवन्मुखात् स्वजिज्ञासितधर्माकर्णनेन पूर्णकामा, अत एव वसुंधरा धर्महेतुधनपूर्णा, अत एव पृथिवी सर्वापेक्षया महती, प्रसन्नेन चेतसा एवं षण्णवत्यध्यायोपदेष्टारं महागुरुं भगवन्तं षण्णवत्यैव नामभिः स्तुत्वा भगवतीं लक्ष्मीं संमुखं यथा भवति तथा वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १०२ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
अष्टनवतितमोऽध्यायः

[1] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टनवतितमोऽध्यायः—घ, च ; धर्माधिकारिनन्दपण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यामष्टनवतितमोऽध्यायः—ग.

एकोनशततमोऽध्यायः

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णो-
र्गृहीतपादां तपसा ज्वलन्तीम् ।
[1]सुतप्तजाम्बूनदचारुवर्णां
पप्रच्छ देवीं वसुधा प्रहृष्टा ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रकृतां लक्ष्मीस्तुतिमेकोनशततमेनावतारयति। श्रयन्त्येनां सर्वे जना इति श्रीः ; ताम्। देवदेवस्य विष्णोः गृहीतपादां संवाहितचरणकमलाम्। भगवतो यावद्योगनिद्रमनशनरूपेण तपसा देदीप्यमानाम्। स्वभावत एव द्रवीकृतसुवर्णवर्णाम्। अत एव देवीं दीव्यन्तीं दृष्ट्वा प्रसन्नान्तःकरणा वसुधा वक्ष्यमाणं पप्रच्छ ॥ १ ॥

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये
उन्निद्रकोकनदनाभिगृहीतपादे[2] ।
उन्निद्रकोकनदसद्मसदास्थितीते
उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णे ॥ २ ॥

प्रश्नार्थं तां संबोधयति। उन्निद्रं विकसितं यत् कोकनदं रक्तोत्पलं, तेन तद्वद्वा चारु करतलं यस्याः। वरेण्ये वरवर्णिनि। तादृशस्यैव तस्य नाभिना कर्णिकया स्वोपरिशायितचरणकमले। तादृश एव तस्मिन्नेव सद्मनि सदा नित्यं स्थितिमिते प्राप्ते। तादृशस्यैव तस्य मध्येन वराटकेन समानो वर्णः कान्तिर्यस्याः। तदेवमनेकैः संबोधनैरादरातिशयो द्योत्यते ॥ २ ॥

नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे
शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि ।
चन्द्रानने सूर्यसमानभासे
महाप्रभावे जगतः प्रधाने[3] ॥ ३ ॥

[1] प्रतप्त—ज. [2] चारुगृहीतपादे—ज. [3] प्रभावे—ख.

किंच [1]नीलोत्पलवन्नेत्रे। तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णः। श्वेतम् अम्बरम्[2]। रत्नैः विभूषितम् अङ्गम्। चन्द्रवत् आननम्। सूर्येण समाना भासा। "आपं चैव हलन्तानाम्" इत्याप्। महान् प्रभावः सामर्थ्यं यस्या इति सर्वत्र बहुव्रीहिः। जगतो विश्वस्य प्रधाना प्रथमोद्देश्या प्रसवित्री प्रकृतिर्वेति ॥ ३ ॥

त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना
लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जया च ।
कान्तिः प्रभा कीर्तिरथो विभूतिः
सरस्वती वागथ पावनी च ॥ ४ ॥

एवं संबोध्य तां स्तौति। [3]निद्रा; निर्गता द्रा कुत्सिता [4]मतिः यस्याः सा, मुक्तिः सुषुप्तिर्वा। जगतः चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु प्रधाना मुख्योद्देश्या। लक्ष्यते प्रयोजनतया सर्वकर्मसु संसारिभिः लक्ष्मीः। धृतिः भयादिहेतुषु धीरता। श्रयति पुरुषोत्तमं, श्रयन्त्येनां सर्वे जना इति वा श्रीः। विरतिः मुमुक्षया विषयसुखेषु वैराग्यम्। जया रणेषु जयश्रीः। कान्तिः स्त्रीपुरुषादिशरीरेषु सुन्दरता। प्रभा सूर्याचन्द्रमसोर्दीप्तिः। कीर्तिः सत्कर्मप्रभवा समाख्या। विभूतिः धनधान्यादिसमृद्धिः। सरस्वती विदुषामर्थकल्पनाशक्तिः। वाक् अर्थप्रतिपादनशक्तिः[5]। पावनी प्रायश्चित्तादेः पापनाशनशक्तिश्च त्वमेव ॥ ४ ॥

स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा
स्थितिः सुदीक्षा च [6]तथा सुनीतिः ।
ख्यातिर्विशाला च तथानसूया
स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥ ५ ॥

किंच स्वधा पितृतृप्तिः। तितिक्षा विरक्तानां द्वन्द्वसहनशक्तिः। वसुधा धनधारणशक्तिः। प्रतिष्ठा स्थापनशक्तिः। स्थितिः स्थानशक्तिः। सुदीक्षा यज्ञाधिकारसिद्धिः। सुनीतिः सामाद्युपायसिद्धिः। ख्यातिः विशाला सार्वजनीनप्रसिद्धिः। अनसूया परोत्कर्षे संतोषिता। स्वाहा देवतृप्तिः। मेधा शब्दार्थधारणशक्तिः। बुद्धिः अवबोधशक्तिश्च त्वमेव ॥ ५ ॥

1 नीलोत्पलनेत्रे—घ.
2 अम्बरे—घ.
3 निद्रा omitted in घ.
4 गतिः—ख.
5 प्रतिपादनी शक्तिः—घ.
6 तथा च नीतिः—घ.

आक्रम्य सर्वं तु यथा त्रिलोकीं
तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताक्षि ।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि
पृच्छाम्यहं ते वसतिं [1]विभूतेः ॥ ६ ॥

एवं संबोध्य स्तुत्वा च विवक्षितं पृच्छति। यथा त्रैलोक्यव्यापको भगवान्, तथा तच्छक्तेस्तवापि त्रैलोक्यव्यापकत्वं सिद्धमेव, शक्तिशक्तिमतोरविनाभावात् अभेदाद्वेति यद्यपि, तथापि तव [2]विभूतेः वसतिं निवासस्थानम् अहं पृच्छामि ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्ता वसुधां बभाषे
लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतःस्था ।
[3]सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य
देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥ ७ ॥

प्रश्नोत्तरमाह। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, [4]उक्ता संबोध्य स्तुत्वा पृष्टेति हेतोः भगवदग्रे स्थित्वा लक्ष्मीः वसुधां बभाषे। यदहं तपनीयवर्णे सुवर्णवत् द्योतमाने भगवतो मधुसूदनस्य पार्श्वे नित्यं तिष्ठामि। अत्र नित्यमित्यभिधानादन्यत्रानित्या वसतिरुक्ता भवति। तपनीयवर्णे इति न संबोधनम्; "धरण्या च [5]दूर्वाङ्कुरश्यामलाङ्ग्या" इति धरण्याः श्यामत्वस्मरणात् ॥ ७ ॥

[6]अस्याज्ञया यं मनसा स्मरामि
श्रिया युतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संस्मारणे चाप्यथ यत्र चाहं
स्थिता सदा तच्छृणु लोकधात्रि ॥ ८ ॥

यदि भगवत्येव वसतिः, तर्हि कथमन्येषां श्रीमत्त्वव्यवहार इत्यत आह। '[7]एतं संभावय' इत्यस्य भगवतो निदेशेन यमेवाहं मनसा स्मरामि, तमेव सन्तः श्रीमन्तं प्रवदन्ति। स्मरणस्य मानसत्वेऽपि मनसेति वचनं कायिकवाचिकव्यापारनैरपेक्ष्याभिधानाय। संस्मारणे संस्मरणहेतौ भगवन्निदेशे च सति, यत्राहं तिष्ठामि तदपि हे लोकधात्रि शृणु ॥ ८ ॥

1 प्रकृत्याः—ज.
2 विभूत्याः—ग.
3 इयं—ज.
4 उक्ता omitted in ग; उक्त्वा—घ.
5 दूर्वादल—घ.
6 यस्या—ग.
7 एवं—घ.

वसाम्यथार्के च निशाकरे च
तारागणाढ्ये गगने विमेघे ।
मेघे तथा लम्बपयोधरे च
शक्रायुधाढ्ये च तडित्प्रकाशे ॥ ९ ॥

वासस्थानान्येवाह । चन्द्रसूर्ययोः, विमलतारके निर्मेघे गगने, लम्बं पतनोन्मुखं पयः पानीयं धरतीति तादृशे शक्रधनुर्भूषिते स्फुरद्विद्युति मेघे चाहं वसामि । चकारः तथाशब्दश्च प्रत्येकं वासस्थानताभिधानाय ॥ ९ ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये
रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे ।
[1]प्रासादमालासु च पाण्डुरासु
देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ १० ॥

किंच हे भूमे, निर्मलयोः सुवर्णरजतयोः, अमलयोः वस्त्ररत्नयोश्च, सुधाधवलितासु प्रासादपरंपरासु, ध्वजभूषितेषु देवालयेषु चाहं तिष्ठामि ॥ १० ॥

[2]सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च
मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
वृषे तथा दर्पसमन्विते च
विप्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ ११ ॥

किंच गोभिः सद्यो विसृष्टे गोमये, प्रश्च्योतन्मदे गजेन्द्रे, प्रहृष्टे हेषारवपुष्टे तुरगे, दृप्ते वृषे, वेदाध्यायिनि विप्रे चाहं निवसामि ॥ ११ ॥

सिंहासने चामलके च बिल्वे
छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
दीप्ते हुताशे विमले च खड्गे
आदर्शबिम्बे च तथा स्थिताहम् ॥ १२ ॥

[1] पयोदमालासु—घ.
[2] Verse 11 and commentary thereon omitted in घ.

किंच सिंहैर्युक्तमासनं सिंहासनं भद्रासनम्, तत्र; आमलके धात्रीवृक्षे; बिल्वे श्रीफलवृक्षे; छत्रे आतपवारणे; शङ्खे वाद्ये; पद्मे विकसिते; दीप्ते ज्वालाकुले वह्नौ; निर्धौतमले खड्गे; तादृशे आदर्शे चाहं तिष्ठामि ॥ १२ ॥

[1]पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु
सतालवृन्तेषु विभूषितेषु ।
भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु
मृदि स्थिताहं च नवोद्धृतायाम् ॥ १३ ॥

किंच पूर्णमुदकं येषु ते पूर्णोदाः; ते च ते कुम्भाश्च; तेषु । चामरं वालव्यजनं, तालवृन्तं व्यजनं, ताभ्यां सहितेषु । साहित्यं चात्र वासाभिप्रायेण, न वैशिष्ट्याभिप्रायेण; शकुनाध्याये केवलयोरेव प्राशस्त्यश्रवणात् । विभूषितेषु [2]विचित्रितेषु प्रदेशेषु । भृङ्गारः कनकालुकः; पात्राणि स्थालादीनि; तेषु । मनोहरेषु अन्येष्वपि शयनासनादिषु । अभिनवोद्धृतायां मृदि चाहं वसामि ॥ १३ ॥

क्षीरे तथा सर्पिषि शाद्वले च
क्षौद्रे तथा दध्नि पुरंध्रिगात्रे ।
देहे कुमार्याश्च तथा सुराणां
तपस्विनां यज्ञहुतां च देहे ॥ १४ ॥

किंच दधिक्षीरसर्पिःक्षौद्रेषु; तथाशब्दात् शर्करायां च; पञ्चामृतत्वोपदेशात् । शाद्वले हरिततृणप्रदेशे । पुरंध्रिः सभर्तृका स्त्री; तद्देहे । कुमारी अविवाहिता कन्या; तद्देहे । सुराः देवप्रतिमाः । तपस्विनः कृच्छ्रादिकारिणः । यज्ञे जुह्वतीति यज्ञहुतः ऋत्विजः; यजमानानां दीक्षयैव ग्रहणात् । [3]एषां देहे तिष्ठामि ॥ १४ ॥

शूरे च संग्रामविनिर्गते [4]च
[5]स्थिता मृते स्वर्गसदःप्रयाते ।
वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ॥ १५ ॥

[1] Verses 13 to 18 and commentary thereon omitted in ज.
[2] चित्रितेषु—ग.
[3] एतेषां—घ.
[4] स्थिता—घ.
[5] मृते नरे स्वर्गं—घ.

किंच शरे; चकारात् धनुषि। संग्रामं जित्वा विनिर्गते पुरुषे, संग्राममूमावेव मृते पतिते शवभूतेऽपि स्वर्गसभां प्रयाते जीवे च, वेदशङ्खवीणादिवाद्यध्वनिषु च, स्वाहास्वधयोः दैविकपैतृककर्मणोश्चाहं स्थिता ॥ १५ ॥

[1]राज्याभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि।
पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु
फलेषु रम्येषु सरिद्वरासु ॥ १६ ॥

किंच राज्याय अभिषेके; विवाहे मण्डपदेवतास्थापनादिविसर्जनान्ते काले; यज्ञे दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्ते; वरे विवाहोद्यते; अपिशब्दात् तादृश्यां कन्यकायामपि; शिरसा स्नातः स्नातशिराः, तस्मिन्; श्वेतपुष्पेषु; पर्वतमस्तके; फलेषु भक्ष्येषु; रम्येषु प्रदेशेषु पुलिनादिषु; सरिद्वरासु महानदीषु चाहं स्थिता ॥ १६ ॥

सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु
सशाद्वलायां भुवि पद्मखण्डे।
वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
साधौ नरे धर्मपरायणे च ॥ १७ ॥

किंच जलपूर्णेषु सरःसु; निर्मलेषु जलेषु; हरिततृणाच्छन्नप्रदेशायां भुवि; पद्मखण्डे पद्माकरे; फलपुष्पवति वने; वत्से अभिनवजाते; शिशौ स्तनंधये; प्रहृष्टे हर्षयुते; साधौ अपकारानभिज्ञे; धर्मपरायणे धर्मेणैव परमयनं मोक्षो यस्य, तस्मिन् ॥ १७ ॥

आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये[2]
विनीतवेषे च तथा सुवेषे।
सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च
मृष्टाशने चातिथिपूजके च ॥ १८ ॥

साधुमारभ्य पुरुषविशेषानाह। आचारः स्नानसंध्यादिः, तत्सेवनशीले; नित्यमसंदिग्धं शास्त्रं यस्यासौ शास्त्रनित्यः; विनीतः अनुद्धतः वेषो वस्त्राभरणादिधारणं यस्यासौ; तथा शोभनः अकुत्सितः वेषो

[1] राज्ञाभिषेके—घ, Jolly's edition.

[2] निष्ठे—घ.

यस्य; सुशुद्धः जितबाह्येन्द्रियः; दान्तः जितमनस्कः; मलवर्जितः निष्पापः; मृष्टाशनः शुद्धान्नभोक्ता; अतिथिप्रियः; तस्मिन् निवसामि ॥ १८ ॥

स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे
[1]धर्मोत्कटे [2]चात्यशनाद्विमुक्ते।
सदा सपुष्पे ससुगन्धिगात्रे[3]
सुगन्धलिप्ते[4] च विभूषिते च ॥ १९ ॥

स्वदारेष्वेव तुष्टः परदारविमुखः; धर्मे निरतः धर्मैकनिष्ठः; [5]धर्मोत्कटः अर्थकामाद्यपेक्षया अतिशायिधर्मः; अत्यशनात् त्रिचतुर्वारभोजनात् रहितः; सर्वदा पुष्पैर्युक्तः; सुगन्धि गात्रं येषां, तैः सहितः; स्वयं च सुगन्धलिप्तः; विभूषितः कटककुण्डलादिभिः; तस्मिंश्च ॥ १९ ॥

सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमान्विते क्रोधविवर्जिते च।
[6]स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे
कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥ २० ॥

किंच सत्यवक्तरि; भूतानामविशेषेण हितः आयत्यां श्रेयस्करः; निविष्टः गृहस्थः; क्षमा सहिष्णुत्वं, तद्युक्ते; क्रोधः असहिष्णुत्वं, तद्रहिते; स्वपरकार्योद्युक्ते; कल्याणं मङ्गलाशंसि चित्तं यस्य; सदा परस्याविनयेऽपि स्वयं विनीतः; तस्मिंश्च ॥ २० ॥

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु
पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु
सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥ २१ ॥

[7]नारीविशेषानाह। नानाविधभूषणभूषितासु नारीषु, पतिव्रतपरासु, प्रियवचनशीलासु, वल्याद्यशून्यहस्तासु व्ययपराङ्मुखीषु वा, पुत्रवतीषु, गृहभाण्डगोपनपरासु, गृहाङ्गणादौ रङ्गवल्लिकुशलासु च ॥ २१ ॥

[1] कर्मोत्कटे—घ.

[2] वात्यशनात्—घ.

[3] पात्रे—ज.

[4] नित्यानुलिप्ते—ज.

[5] कर्मोत्कटः—घ

[6] सुसंयताक्षे—ज.

[7] अवशिष्टानाह—घ.

संमृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु
कलिव्यपेतास्ववलोलुपासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु
स्थिता सदाहं मधुसूदने च ॥ २२ ॥
निमेषमात्रं च विना कृताहं
न जातु तिष्ठे पुरुषोत्तमेन ॥ २३ ॥

इति [1]श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनशततमोऽध्यायः

किंच संमृष्टानि मार्जनलेपनादिभिः संस्कृतानि वेश्मानि याभिस्ताः; जितेन्द्रियाः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रिय-संयमिन्यः; कलहपराङ्मुख्यः; नित्यतृप्तस्वभावाः; धर्मे विशिष्टा अपेक्षा यासां ताः; दयया भूतकृपया युक्ताः; तादृशीषु यावदुक्तनिमित्तसद्भावमेव अहं स्थिता । मधुसूदने तु सदा नित्यमेव ॥ २२ ॥

तत्र हेतुमाह । एवं च पुरुषोत्तमरहिता कदाप्यहं निमेषमात्रमपि न तिष्ठामि ॥ २३ ॥

इति [2]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि[3]**श्रीरामपण्डितात्मज-**[3]**श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ** श्रीमत्यां **वैजयन्त्याम्**
एकोनशततमोऽध्यायः

[1] वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनशततमं प्रकरणम्—ज.
[2] श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम् एकोनशततमोऽध्यायः—घ, च.
[3] श्री omitted in ग.

शततमोऽध्यायः

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ये द्विजा धारयिष्यन्ति तेषां [1]स्वर्गे गतिः परा ॥ १ ॥

भगवदुपदिष्टस्य शास्त्रस्याध्ययनादौ फलविशेषं शततमेनाह । मन्वादिप्रणीतेषु अष्टादशसु [2]धर्मशास्त्रेषु, जाबाल्यादिप्रणीतेषु अष्टादशसु, वसिष्ठादिप्रणीतेषु एकविंशतिधर्मशास्त्रेषु इदं धर्मशास्त्रं श्रेष्ठं सर्वोत्कृष्टम्; यतः देवेन भगवता विष्णुना स्वयमेव[3] साक्षात् भाषितम् उपदिष्टम्; नान्यद्वारा मनुनेव भृगुमुखेन । अयमाशयः—मन्वादीनां मनुष्यत्वेन भगवदायत्ततया पराधीनस्फूर्तिकत्वात् न स्वातन्त्र्येण सर्वज्ञत्वम् । भगवतस्तु नित्यनिर्दोषावबोधरूपस्यापरोक्षसर्वश्रुतिकस्यासंदिग्धाविपर्यस्ततत्तात्पर्यविवेकस्य स्वत एव सार्वज्ञ्यमिति तत्प्रणीतस्यास्य शास्त्रस्यान्येभ्योऽतिशयितत्वं युक्तमेव । अतश्च तच्छास्त्रं ये द्विजाः त्रैवर्णिकाः, [4]न शूद्राः, स्वयमन्यैर्वा धारयिष्यन्ति, तेषां स्वर्लोके यागादिजन्यस्वर्गात् परा अतिशयिता गतिः स्थितिः[5] भवति ॥ १ ॥

इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्ग्यमायुष्यमेव च ।
ज्ञानं चैव यशस्यं च [6]धनसौभाग्यवर्धनम् ॥ २ ॥

फलान्तराण्याह । पवेः वज्रात् [7]नरकरूपात् त्रायत इति पवित्रं पावनम्; पापक्षयकरमिति यावत् । मङ्गलं कल्याणम्; तद्धेतुः । स्वर्ग्यं स्वर्गजनकम् । आयुष्यम् आयुर्वर्धनम् । ज्ञानम्; ज्ञायते पुरुषार्थ-[8]चतुष्टयमनेनेति । यशस्यं यशोजनकम् । धनसौभाग्ययोर्वर्धनम् अतिशयहेतुः । एषां फलानां साधनमिदमिति फलद्वारा स्तुतिरपि ॥ २ ॥

अध्येतव्यं धारणीयं [9]श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।
श्राद्धेषु श्रावणीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा ॥ ३ ॥

[1] धर्मे गतिर्ध्रुवा—ज.
[2] धर्म omitted in घ.
[3] एव omitted in घ.
[4] न शूद्राः omitted in घ.
[5] मर्यादास्थितिः added in घ.
[6] बल for धन—ज.
[7] नरकादि—ख, ग, च.
[8] चतुष्कम्—घ.
[9] ग्राह्यं—ज.

किंचास्य अध्ययनधारणश्रावणश्रवणानि सर्वाधिकभूतिसाधनानीति पुरुषार्थत्वम्; श्राद्धे श्रावणीयत्वेन क्रत्वर्थत्वं चेति । यद्वा अध्ययनादीनि फलाश्रवणात् नित्यानि । श्राद्धे श्रावणेन भूतिस्तु काम्यफलम्[1] ॥ ३ ॥

[2]य इदं पठते नित्यं भूतिकामो नरः सदा ।
इदं रहस्यं परमं कथितं [3]च धरे तव ॥ ४ ॥
मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं
सौभाग्यमेतत् परमं यशस्यम्[4] ।
दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं
शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥ ५ ॥

इति [5]श्रीविष्णुस्मृतौ शततमोऽध्यायः

इदानीं तस्यैव नित्यकाम्यत्वमाह । यो नरः त्रैवर्णिकः पुमान्; न स्त्री, इदं शास्त्रं नित्यं पठति, स सदा भूतिभिः काम्यते । फलवाक्यानामपि शास्त्रान्तर्भावात् पुनः इदंशब्देन परामर्शः । इदं शाश्वतं कूटस्थतया प्रवाहेण वा नित्यं धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं [6]परमम् अत्यन्तं रहस्यं गोपनीयं जगतां हिताय प्रसन्नेन मया, हे धरे, तव तुभ्यं कथितम् ॥ ४ ॥

शास्त्रान्तरेभ्योऽतिशयाय विशिनष्टि । परमं सौभाग्यं सौभाग्यहेतुः यशस्यं यशोजनकं दुःस्वप्ननाशनं बहुना पुण्येन धर्मेण प्रतिपाद्येन युक्तं, बहुपुण्यजनकं वा, शिवस्य कल्याणस्यालयं स्थानमिति ॥ ५ ॥

श्रीमत्**केशवनायक**क्षितिपतिप्रोत्साहितेनारचि
श्रीमद्**राम**सुतेन **नन्द**विदुषा धर्माधिकाराश्रयात् ।
श्रीविष्णुस्मृतिगूढभावविवृतिः **श्रीवैजयन्ती** मुदे
श्रीविष्णोर्हृदयंगमास्तु सततं विद्वद्भिरत्यादृता ॥ १ ॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुः
श्रीरामपण्डितसुतः स्मृतिवैजयन्तीम् ।
श्रीनन्दपण्डितकृती विवृतिं मनोज्ञां
विष्णुस्मृतेरकृत **केशव**कीर्तिकामः ॥ २ ॥

[1] गुणफलम्—ख, ग.
[2] Verses 4 and 5 omitted in ज.
[3] वसुधे—घ.
[4] पवित्रम्—घ.
[5] श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे परमरहस्ये शततमोऽध्यायः—घ, च; वैष्णवे धर्मशास्त्रे शततमं प्रकरणम्—ज.
[6] परं—घ.

स्मृतिगुणमनु विष्णोर्**वैजयन्ती** विचित्रै-
विविधवचनपुष्पैर्गुम्फिता साधु भक्त्या ।
बुधमधुकरसंघैः कृष्णभूषायितैषा
जनयतु मुदमन्तः श्रीहरेः श्रीरिवान्या ॥ ३ ॥
उच्चावचेषु विषयेषु परिभ्रमन्ती
गौश्चेदियं स्खलति कुत्रचिदप्यगाधे ।
सन्तः स्वधर्ममनुरुध्य निरुध्य चेर्ष्या-
मुद्धर्तुमेव तदिमां तरसा यतध्वम् ॥ ४ ॥
भो सन्तः सहसा मयाञ्जलिरयं बद्धोऽस्ति वः प्रार्थने
शीलं स्वं न जहाति दूषणकृते यस्मात् खलानां मनः ।
तत् तद्दूषणदूषणाय बहुधा मद्भूषणाय स्वकं
चेतो धावदलं भवद्भिरमलं नावर्तनीयं मनाक् ॥ ५ ॥

इति [1]श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डि**तात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां **वैजयन्त्यां**
शततमोऽध्यायः

[1] धर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां शततमोऽध्यायः समाप्तः
पराशरस्मृतिटीका विद्वन्मनोहरा स्मृतिसिन्धुः ।
श्राद्धकल्पलता चैता नन्दपण्डितकृतटीकाः ॥
श्रीविष्णुस्मृत्युत्तरार्धः समाप्तोऽयम्—ख, ग.

[1]उत्तरचरितम्

ईयदवधि भवद्भिः पण्डिता जीवनोत्थं
कुतुकममृतधारासारभागन्वभावि ।
शिवशिवशिवभावे जायमाने यदासीत्
कलयत तदिदानीं कौतुकं **केशवस्य** ॥ १ ॥
श्रीमत्**केशवनायकस्य** कविभिर्भाग्यं कियद्वर्ण्यतां
यन्मोक्षावसरे सुरैः सुरतरूद्भूतैः प्रसूनैः शुभैः ।
आकीर्णा मणिकर्णिका सकलका तीरे सनीरे जनैः
प्रत्यक्षेण विभाविता वदति तत्कर्णे शिवे तारकम् ॥ २ ॥
नैवैतद्वामदेवे प्रविशति परमं ब्रह्म चित्रं शुके वा
जैगीषव्ये मुनौ वा जनकसनकयोर्वापि दृष्टं श्रुतं वा ।
वाराणस्यां यदासीत् सुरसरिति मणीकर्णिकायां गिरीशे
कर्णे ब्रह्मोपदेशं विदधति सहजानन्दिनः **केशवस्य** ॥ ३ ॥
विद्वांसः परिभावयन्तु मनसस्तोषाय पोषाय च
स्वेष्टानां जनुषार्जितस्य सकलस्याघस्य शोषाय च ।
कोशायाद्भुतहेमरत्ननिवहस्यामूलदारिद्र्यरु-
ग्मोषाय क्षितिरत्न**केशव**तनुत्यागोद्भवं कौतुकम् ॥ ४ ॥
द्राक्षातोऽपि सितारसादपि सुधासारादपि प्रायशो
वैलक्षण्यमतीव **केशव**कथामाधुर्य उन्नीयते ।
यज्जामित्वमिदं तनोति सततं संसेव्यमानं त्रयं
स्वादं स्वादमनारतं पुनरमुत्रौत्कण्ठ्यमुज्जृम्भते ॥ ५ ॥
औदार्यं पश्यतेमाममरपरिवृढस्यौचितीं वापि लोके
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वहति मखमुखेष्वग्र्यतां पूज्यतां यः ।

[1] The MSS. ख and ग add the following portion (pp. 898 to 901) after the colophon of the 100th chapter of the *Vaijayantī*.

येनाशेषापि पृथ्वी जलनिधिपरिखा पूरिता स्वर्णवृष्ट्या
तम्मण्णस्यास्य मुक्तावुपदिशति हरे पुष्पवर्षं चकार ॥ ६ ॥
विद्वांसः सुभगत्वमस्य जनुषो दृष्टं यदद्यावधि
प्राप्तं यन्मणिकर्णिकापरिसरः श्रेयश्च विश्वेश्वरात् ।
स्पर्धेते तदुभे परस्परमदोधन्यत्वनिर्णायकं
न्याय्यं वापि वचोऽपि वा स्मृतिगतं सम्यक् समालोच्यताम् ॥ ७ ॥
आत्मानं बहुमन्यतेऽस्य मरणाद्धर्मार्थकामार्जनै-
राकल्पं क्षितिमण्डले च यशसो विस्तारणाज्जीवनम् ।
कैवल्यप्रतिपादनेन मरणं संश्लाघते जीवनात्
तम्मणणस्य बुधा वधार्य गुरुता निश्चीयतामेतयोः ॥ ८ ॥
धर्मो येन जगत्सु षोडशमहादानादिकैः संचितो
येनार्थस्य समर्थतापि गदिता तैरेव दानैः परा ।
कामो **वावरसाकणप्रभृतिभिः** पुत्रैः शुभैः ख्यापितो
मोक्षः श्रीमणिकर्णिकाभुवि तनुत्यागेन संपादितः ॥ ९ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित[1]**श्रीवाराणसी**वासिधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां [2]**केशववैजयन्त्याम्**
[3]एकशततमोऽध्यायः

1 श्री omitted in ग. 2 वैजयन्त्याम्—ग. 3 शततमोऽध्यायः—ग.

प्रकीर्णकम्

विद्वांसः स्मृतिशास्त्रतत्त्वमखिलं ज्ञात्वा वचोभिः स्मृते-
व्याख्यां मे यदि दूषयेयुरमलां तद्दूषणं मत्कृतेः।
युद्धे चेत् परवीरशस्त्रविहितान् गाढप्रहारांस्तनौ
प्राप्नोति क्षतशत्रुरुद्भटभटः शोभैव सा तत्तनोः ॥ १ ॥
द्वित्राश्चेदीर्ष्यया मत्कृतिममलपदामर्थसंदोहगुर्वीं
नेक्षिष्यन्ते तदानीं मम वदत बुधाः का क्षतिस्तत्क्षतिः सा।
नेक्षन्ते चेदुलूकाः सकलजनतमःस्तोमविध्वंसदीपं
मार्तण्डं दीप्तिभाण्डं ननु भवति तदा का क्षतिः सप्तसप्तेः ॥ २ ॥
तीर्थं **काशी**समानं त्रिभुवनविषये नापरं भूपतिर्वा
भूलोके **केशवस्य** श्रयति न तुलनां नापि **विष्णुस्मृतेर्वा**।
शास्त्रं धर्माभिधायि त्रयमपि जयतादार्कमाचन्द्रतारं
श्रीमान् धर्माधिकारी तदनु विजयतां पण्डितो **नन्दशर्मा** ॥ ३ ॥

अथ ताराचन्द्रचक्रवर्तिनः—

पूर्वं **तम्मण**भावतो न विधिवद् दत्ता द्विजेभ्यो मया
भूतिर्भूतपतिर्विचिन्त्य किमिति प्रादुर्बभौ भूतले।
लक्ष्मीं वेदविधानतः प्रतिदिनं विप्रेषु संपादयन्
श्रीमान् **वावरसा**भिधो विजयते साक्षादयं शंकरः ॥ १ ॥
कलौ **वावरसा**दन्यो वदान्यो न महीतले।
श्रीनन्दपण्डितादन्यो विद्वान् गण्यो न जातुचित् ॥ २ ॥
यथा विष्णोर्न तुलनामेति कोऽपि सुरोत्तमः।
तथैतयोर्न तुलनामेति कोऽपि नरोत्तमः ॥ ३ ॥
दातृत्वं यद**नन्तस्य** पाण्डित्यं **नन्दशर्मणः**।
एतयोर्नान्यगामित्वे दुर्निवारा जनश्रुतिः ॥ ४ ॥

तत् कृतं यन्न केनापि तद् दत्तं यन्न केनचित्।
काश्यां **वावरसाख्येन** दात्रा दीनार्तिहारिणा ॥ ५ ॥
भारतस्य यथा कर्ता व्यासो ढुण्ढिश्च लेखकः।
तथैतस्याः स्मृतेः कर्ता लेखकश्च विभाव्यताम् ॥ ६ ॥

वर्षे विक्रमभास्करस्य गणिते नन्दाद्रिषड्भूमिभिः (१६७९)
पूर्णे कार्त्तिकमासि वृश्चिकगते भानौ वृषस्थे विधौ।
काश्यां **केशवनायकस्य** नृपतेराज्ञामवाप्य **स्मृते-**
र्विष्णोर्व्याकृतिमाचकार विमलां श्रीनन्दशर्मा सुधीः ॥ ७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंस**श्रीकोण्डपनायका**त्मज**श्रीतम्मणनायका**परनामधेय-**श्रीकेशवनायक**प्रोत्साहित**श्रीवाराणसी**वासिश्रीधर्माधिकारि**श्रीरामपण्डिता**त्मज-**श्रीनन्दपण्डित**कृतौ **श्रीविष्णुस्मृतिविवृतिः श्रीमती केशववैजयन्ती** समाप्ता

इति श्रीविष्णुस्मृतिव्याख्या वैजयन्ती

INDEX I

सूत्राणामनुक्रमणी

INDEX II

सौत्रपदानामनुक्रमणी[1]

[1] This Index contains only some selected words of the Sūtra-s.

INDEX III

सूत्रोदाहृतमन्त्राणामनुक्रमणी

INDEX IV

व्याख्योदाहृतप्रमाणानां नामानुक्रमणी

INDEX V

व्याख्योदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमणी

ADDENDA AND CORRIGENDA

Additions to Index IV

Errata

page	line		page	line	
१६	२६	तैरेव	३४७	१६	स्वधा
१६	४	वेदः	४०६	२१	तावन्मात्रेण
३४	४	भूमि	४८१	१४	भागिनेयी
३४	n. 4	धर्मविशेषा—ग.	५१३	१४	प्रायः पापं
४६	n. 2	अन्यान्येष्वपि—ख to घ.	५२३	९	व्यतिरिक्ताः
४८	n. 2	omit ज.	५५५	१६	वेश्यावधे
६९	१०	भ्रुकुटी	५५५	१७	वेश्यां
६९	n. 1	omit ज.	५५८	४	श्वेतः
८२	२	उशना	५७०	२१	औष्ट्रं
१३४	५	श्रेयं श्वेत्	५९४	२०	भोज्यपान
१४२	२१	प्रत्येकं	६३२	२०	उष्ट्रयानं
१५४	८	दशगुणं	७५४	१६	विप्राह्विक्षत्रिया
१९२	५	अलुप्तक्रमाक्षरं	७८३	१४	आर्यमणे
२१७	१२	तेषां च	८३३	१७	यदीच्छेत्
२३४	२४	शङ्खलिखितौ	८८९	१	सर्वां
२६९	२२	पुत्रिणी	९५१	४	हारीतः
२७०	२२	एवमेव करिष्यावो	९५८	२६	नार., 122, 312
३०८	३	बृहस्पतिः	९८६	३४	बृहद्यम
३३४	२	मासः			